

Barcode - 99999990316879

Title - Shritamasfhal Prakarana Subodhini

Subject - Devotional

Author - Madvallabhachrya

Language - gujarati

Pages - 415

Publication Year - 1943

Creator - Fast DLI Downloader

<https://github.com/cancerian0684/dli-downloader>

Barcode EAN.UCC-13

9 999999 031687

VALLABHĀCĀRYA'S SUBODHINĪ

ON

BHĀGAVATA X. 26-32

(Rāsālīlā Chapters)

CRITICALLY EDITED AND TRANSLATED INTO GUJARATI

WITH INTRODUCTION, NOTES ETC.

BY

GOVINDLAL HARGOVIND BHATT, M. A.,

PROFESSOR OF SANSEKIT, BARODA COLLEGE,

AND

PUBLISHED BY

VADILAL NAGINDAS SHAH, B. A., LL. B.,

ADVOCATE, BOMBAY,

WITH THE FINANCIAL HELP FROM

RAO BAHADUR SHETH LALLUBHAI DAMODARDAS,

SHETH RAMDAS NATHUBHAI

AND

SHETH CHIMANLAL HARGOVINDDAS,

THE PROPRIETORS OF THE FIRM OF

SHETH HAKAMCHAND ISHWARDAS, POONA.

Works by Prof. G. H. Bhatt

(under preparation)

- (1) English translation of Vallabhācārya's Anubhāṣya (Gackwad's Oriental Series).
- (2) Gujarati translation of Vallabhācārya's Anubhāṣya.
- (3) The System of Śuddhādvaita Vedānta.
- (4) The History of Śuddhādvaita Literature.
- (5) Gleanings through the works of Vallabhācārya.
- (6) Life of Vallabhācārya.
- (7) A critical edition of Śrī Vallabha's Commentary on the Bhagavadgītā.

Printed by Ramchandra Yesu Shedgo, at the 'Nirnaya Sagar' Press,
26-28, Kolbhat Street, Bombay 2.

Published by Vaidilal Nagindas Shah, B. A., LL. B., Advocate, Bombay.

म. ग. शास्त्रिसारकमालायां सप्तमो ग्रन्थाङ्कः ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता

श्रीतामसफलप्रकरणसुबोधिनी

श्रीवटपत्तनस्थप्राध्यापक—

गोविन्दलाल हरगोविन्द भट्ट एम्. ए.

इत्येतेन संक्षोध्य दिप्पण्यादिप्राप्यसाहित्यमूलकविवेचनपूर्वकमनूदिता ।

श्रीपुण्यपत्तनस्थश्रेष्ठिवर्यहकमचन्दईश्वरदासकार्यालयस्य व्यवस्थापकानाम्—
रायबहादुर शेठ लछुभाई दामोदरदास—शेठ रामदास नथुभाई—
शेठ चीमनलाल हरगोविन्ददासेत्येतेषाम्—अर्घसाहाय्येन

श्रीमोहमयीस्य

बाडीलाल नगीनदास शाह बी. ए. एल्. एल्. बी.

इत्येतेन च निर्णयसागरमुद्रणालये मुद्रापयित्वा प्रकाशिता ।

મ. ગ. શાસ્ત્રી સ્મારકમાલામાં પ્રકટ થયેલા ગ્રંથો

૧ શુદ્ધાદ્વૈતસિદ્ધાન્તપ્રદીપ (કર્તા-મ. ગ. શાસ્ત્રી)	૧-૮-૦
૨ દશમસ્કન્ધરાજસપ્રમાણપ્રકરણસુબોધિની (સંસ્કૃત)	૧-૦-૦
૩ પ્રથમસ્કન્ધસુબોધિનીનો ગુજરાતી અનુવાદ	૩-૦-૦
૪ દશમસ્કન્ધરાજસપ્રમેયપ્રકરણસુબોધિનીનો ગુજરાતી અનુવાદ	૨-૮-૦
૫ યુગલગીતસુબોધિનીનો ગુજરાતી અનુવાદ	૦-૪-૦
૬ દ્વિતીયસ્કન્ધસુબોધિનીનો ગુજરાતી અનુવાદ	૧-૦-૦
૭ દશમસ્કન્ધતામસફલપ્રકરણસુબોધિની (મૂલ સંસ્કૃત અને નીચે વિવેચન સહિત ગુજરાતી ભાષાન્વર)	૪-૦-૦

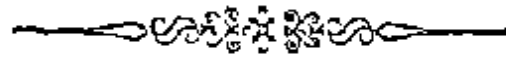
પુસ્તકો મલ્લવાનું ડેપોઝિટ

- ૧ પ્રકાશક, ત્રીજો મોઈવાડો, મૂલેશ્વર, મુંબઈ, ૨
- ૨ પण्डित गहूलालजीतुं मंदिर, केथिडूल स्ट्रीट, मूलेश्वर, मुंबई, २
- ૩ રા. રા. ગિરધરલાલ જગજીવનદાસ શાહ, બુકસેલર, મોટામંદિર, મૂલેશ્વર, મુંબઈ, ૨
- ૪ પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય, નડિયાદ.
- ૫ વૈશ્યાનર બુક એજન્સી, મીઠાસલી, પલિસ્ટ્રિજ, અમદાવાદ.
- ૬ રા. રા. શેઠ ચીમનલાલ હરગોવિન્દદાસ, વેતાલ મેઠ, પુના સિટિ.

(સર્વ હક અનુવાદકને સ્વાધીન)

મ. ગ. શાસ્ત્રી સ્મારકમાલા, અંક ૭

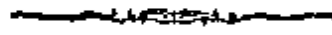
શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યવિરચિત
તામસકલપ્રકરણસુબોધિની

સંશોધક અને અનુવાદક

ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ, એમ. એ.,

સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક, વડોદરા કોલેજ.

દ્રવ્યની સહાય કરનાર

પૂનાના ગોલોકવાસી શેઠ હરમયંદ ઈશ્વરદાસની પેઢીના

સંચાલકો

રાવબહાદૂર શેઠ લલ્લુભાઈ દામોદરદાસ,

શેઠ રામદાસ નથુભાઈ,

શેઠ ચીમનલાલ હરગોવિન્દદાસ.

પ્રકાશક

વાણીલાલ નગીનદાસ શાહ, બી. એ. એલ. એલ. બી., એડવોકેટ,

૬૮, ત્રીજો લોઈવાડો, ભૂલેશ્વર, મુંબઈ ૨.

૧ પ્રકાશકનું નિવેદન	
૨ ભાષાન્તરકારનું નિવેદન	
૩ ઉપોદ્ધાત	
૪ તામસફલપ્રકરણ સુખોધિની, મૂલ અને ભાષાન્તર	૧-૩૬૫
(૧) અધ્યાય ૨૬ : ગોપીજનો સાથે ભગવાનની રાસકીડનો આરંભ, ગોપીજનોનો ગર્વ અને તેથી ભગવાનનું તિરોધાન.	૧-૮૪
(૨) અધ્યાય ૨૭ : ભગવાનના તિરોધાનથી ગોપીજનોની ભગવદ્દીક્ષામાં તત્પરતા, ભગવાનની શોધ અને આન્તરલીલા.	૮૫-૧૨૮
(૩) અધ્યાય ૨૮ : ગોપીગીત.	૧૨૯-૧૭૦
(૪) અધ્યાય ૨૯ : ગોપીજનોની દીનતાથી ભગવાનની પ્રસન્નતા અને પ્રાકટ્ય.	૧૭૧-૨૧૮
(૫) અધ્યાય ૩૦ : ગોપીજનો સાથે ભગવાનની રાસકીડ; પરીક્ષિતની શંકા અને શુકદેવજીએ કરેલું સમાધાન.	૨૧૯-૨૮૮
(૬) અધ્યાય ૩૧ : અન્યાયથી થતું દુઃખ, અને તેમાંથી મુક્ત કરનાર ભગવાન : સર્પના આસમાંથી નન્દનો ભગવાને કરેલો મોક્ષ : સુદર્શન નામના વિદ્યાધરનો સર્પયોનિમાંથી મોક્ષ : ભગવાન અને બલદેવજીનું ગાન અને રમણ : રાખચૂડનો વધ.	૨૮૯-૩૧૬
(૭) અધ્યાય ૩૨ : યુગલગીત.	૩૧૭-૩૬૫
૫ ઉપદેશામૃત : શ્રીવલ્લભાચાર્યનાં વચનામૃતો.	૩૬૬-૩૬૮
૬ કારિકાનુક્રમણિકા.	૧
૭ શ્લોકાનુક્રમણિકા.	૨-૪
૮ ઉપન્યસ્ત વાક્યોનું સંચિપત્ર.	૫-૭
૯ શોધપત્ર.	૮

પ્રકાશકનું નિવેદન

ઈ સ ૧૯૨૨મા પરમપૂજ્ય ભગવદ્ધર્મપરાયણ શાસ્ત્રીજી મગનલાલભાઈની સમિતિવાળી પૂતાની શેઠ હકમચંદ ઈશ્વરદાસની સુપ્રસિદ્ધ પેઢીના પરમ ભગવદીય સચાવકો—શેઠ હરગોવિન્દદાસ ઉગરચંદ, રા બ શેઠ લગુભાઈ દામોદરદાસ વગેરે—ને દશમસ્કન્ધના તામસ ફલ પ્રકરણના શ્રીસુબોધિનીજીનું ગુજરાતી ભાષાન્તર છપાવવાની ઇચ્છા થઈ અને તે કાર્ય શાસ્ત્રીજીને જ સોંપ્યું. શાસ્ત્રીજીએ બધું ભાષાન્તર તૈયાર કર્યું અને ગોપીગીત અને યુગલગીત એ બે ગીતો ઉપરના શ્રીસુબોધિનીજીનું ભાષાન્તર છપાવ્યું. પછીથી બીજા વ્યવસાયમા પડવાથી શાસ્ત્રીજી બાકી રહેલો ભાગ છપાવી શક્યા નહિ. આખરે ઈ સ ૧૯૩૫ના મે મહિનામા તેમણે તામસફલપ્રકરણ-સુબોધિની અને તેનું ગુજરાતી ભાષાન્તર સુરતના અનાવિલ પ્રેસમા છપાવવાનો આરંભ કર્યો, પણ ભગવદ્દિશાવશાત્ ઈ સ ૧૯૩૫ના જુલાઈમા તે શાસ્ત્રીજીનો ગોલોકવાસ થયો, અને સુદણનું કાર્ય અટકી પડ્યું.

ઈ સ ૧૯૩૫ના ઑક્ટોબરમા રા બ શેઠ લગુભાઈ દામોદરદાસ અને ગો વા શેઠ હરગોવિન્દદાસ ઉગરચંદના સંતુષ્ટ ચીમનવાવભાઈ, એ બે જણે ગો વા શાસ્ત્રીજીના વિદ્વાન્ ભ્રાતા પ્રો જોવિન્દલાલ ભટ્ટને શાસ્ત્રીજીએ જે કામ માથે લીધું હતું તે કામ પૂર્ણ કરવાની વિનંતી કરી, અને તામસફલપ્રકરણસુબોધિનીનું ભાષાન્તર ફરીથી સરલ ગુજરાતી ભાષામા કરવાનું આગ્રહપૂર્વક કહ્યું. આ બંને પરમ ભગવદીયોની સદિચ્છાને માન આપીને તામસફલપ્રકરણસુબોધિનીનું સરલ ભાષામાં ભાષાન્તર કરવાનું કામ પ્રો જોવિન્દલાલ ભટ્ટે સ્વીકાર્યું, અને તેમને બીજા અનેક વ્યવસાયો હોવા છતાં તે કામ ભગવદ્કૃપાથી પૂર્ણ પણ કર્યું. તેમણે મૂલ્ય સુબોધિનીના ભાષાન્તર ઉપરાંત ટિપ્પણી, પ્રકાશ, લેખ, યોજના, કારિકાઈ વગેરે સાહિત્યનો ઉપયોગ કરીને કોસમા વિવેચન પણ આપ્યું છે.

અભ્યાસકોને સરલ પઠે તેટલા માટે મૂલ્ય સુબોધિનીની નીચે જ ગુજરાતી ભાષાન્તર છાપવામા આવ્યું છે. આ પ્રમાણે સામ્પ્રદાયિક સંસ્કૃત ગ્રંથો છાપવામા આવે તો વાચકોને ગ્રંથ સમજવામા વધી સરલતા પડે એ સ્વાભાવિક છે.

નિર્ણયસાગર પ્રેસ જેવા સર્વોત્તમ સુદણાલયમા સર્વોત્તમ કાગળ ઉપર આ શ્રેષ્ઠ ગ્રંથને છાપાવવાનો બધો ખર્ચ પરમ ભગવદીય રા બ શેઠ લગુભાઈ દામોદરદાસ, રા રા શેઠ રામદાસ નચ્ચુભાઈ તથા રા રા શેઠ ચીમનલાલ હરગોવિન્દદાસે વહી ઉઠાવતાથી આપ્યો છે, તેને માટે તેમનો અન્ત કરણપૂર્વક અત્યંત આભાર માનવામા આવે છે. આશા રાખીએ છીએ કે અન્ન સામ્પ્રદાયિક ધનિક સજ્જનો આ પ્રમાણે પુષ્ટિમાર્ગના ઉત્તમ સાહિત્યને ઉત્તેજન આપશે.

નિર્ણય સાગર પ્રેસના વ્યવસ્થાપકોએ આ કાર્યમા રસ લઈને ધૈર્યથી જે ઉત્તરતા દર્શાવી છે તેને માટે તેમનો અન્ત કરણપૂર્વક આભાર માનવામા આવે છે. આ અનુવાદ વૈષ્ણવ સૂત્રિને ઉપયોગી નિવડશે એવી અભિપ્રાય સાથે તેને શ્રીમદાચાર્યચરણના અનન્ય ભક્ત જોશોકામા શાસ્ત્રી મગનલાલદ્વારા શ્રીમદાચાર્યચરણના ચરણ કમલમાં સમર્પવામા આવે છે.

ભાષાન્તરકારનું નિવેદન

—૧૭૭૭૩૦૩૩—

તામસફલપ્રકરણ જેવા મહત્વના પ્રકરણની મુખ્યોધિનીનું ભાષાન્તર કરવાનો જે અવસર સંયોગવશાત્ મને મળ્યો તેમાં ભગવદ્દિગ્દા જ કારણબદ્ધ છે એમ મને જણાય છે. પરમપૂજ્ય ગુરુવર્ય ગો. વા. શાસ્ત્રીજી મગનલાલ-ભાઈએ દશમસ્કન્ધના પહેલા બત્રીસ અધ્યાયનું સવિવેચન ભાષાન્તર કરેલું હતું. તેમનો ગોલોકવાસ ન થયો હોત તો તે ભાષાન્તર ઘણા સમય પહેલાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું જ હોત; પણ ભગવદ્દિગ્દાથી તેમનો ઇ. સ. ૧૯૩૫ના જુલાઈની ૧૮મી તારીખે ગોલોકવાસ થયો, અને આ અન્યને છપાવવાની આર્થિક સાહાય્ય આપનારાઓની એવી ઇચ્છા થઈ કે મારે પોતે જ ફરીથી સ્વતંત્ર રીતે સરલ ભાષામાં ભાષાન્તર કરવું અને નિર્ણયસાગર પ્રેસમાં ઉત્તમ રીતે છપાવવું.

ઈ. સ. ૧૯૩૬ના મે મહિનામાં ભાષાન્તર કરવાનું કામ મેં હાથ ઉપર લીધું; પરંતુ ત્યાર પછી ત્રણ આરંભ સુધી મારી પ્રકૃતિ ઘણી શિથિલ રહેલી હોવાથી અને બીજાં કાર્યો આવી પડવાથી ભાષાન્તરનું કામ આગળ ચાલી શક્યું નહિ. ભગવદ્દિગ્દાથી આટલે વર્ષે પણ તે કાર્ય પૂર્ણ થાય છે તેથી મને પોતાને તો ઘણો આનન્દ થાય છે.

શ્રીવિદ્વનાથજીની ટિપ્પણી, શ્રીપુરુષોત્તમજીનો પ્રકાશ, શ્રીવજ્રલજ્જનો લેખ, લાલુભટ્ટજીની યોજના, નિર્ભયરામ જહનો કારિકાર્ય અને અન્ય સ્વતંત્ર લેખોનો ઉપયોગ કરીને શ્રીમુખ્યોધિનીના રહસ્યને સમજાવવાને માટે ભાષાન્તર ઉપરાંત વિવેચન પણ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને ભાષાન્તરને સમજવામાં અનુકૂલતા થાય તે માટે વિવેચન, નીચે ટિપ્પણરૂપે ન મૂકતાં, ભાષાન્તરની સાથે સાથે જ કૌંસમાં મૂકવામાં આવ્યું છે.

તામસફલપ્રકરણમુખ્યોધિનીમાં અને તેના ઉપરના બધા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જ્યાં જ્યાં મને પોતાને શંકા થતી ત્યાં ત્યાં મેં ગો. વા. શાસ્ત્રીજીએ કરેલા ભાષાન્તરની મદદ લીધી છે અને તેથી તેમનું ત્રણ સ્વીકારતાં મને ઘણો આનન્દ થાય છે. તે ઉપરાંત સમ્પ્રદાયના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો, પરમ ભાગવદીય ધીરજીલાલ વ્રજદાસ સાંકલીઆ અને વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ, એ બન્ને મુરખીઓએ અનેકવાર પત્રથી અને સાક્ષાત્ મારી શંકાઓનું જે સુંદર સમાધાન કર્યું છે તેને માટે તેમનો હું અન્તઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. આ અન્ય પ્રસિદ્ધ થવામાં જે અસાધારણ વિલમ્બ થયો છે તે ધૈર્યથી સહન કરવા માટે ખૂનાના રોઠ હકમચંદ ઈશ્વરદાસની પેઢીના સંચાલકોનો પણ મારે આભાર માનવો ઘટે છે. અંતમાં નિર્ણયસાગર પ્રેસના મેનેજરે જે અસાધારણ ઉદારતા દર્શાવી છે તેને માટે હું તેમનો આભારી છું.

“શાકુન્તલ”,
ખારીવાવ રોડ, વડોદરા.
તા. ૧૦-૧૦-૪૩

ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ.

ઉપોદ્ધાત

શુદ્ધાદૈત વેદાન્તમાં ચાર પ્રસ્થાનોનો સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે: વેદ, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્ર અને શ્રીમદ્ભાગવત. તેમાં પહેલા પ્રસ્થાનમાં જે સંદેહ ઉત્પન્ન થાય તેનો નિરાસ બીજા પ્રસ્થાન વડે કરવાનો છે. આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવત ત્રણ પ્રસ્થાનોના સંદેહનું નિરાકરણ કરે છે અને તેથી તેનું ગૌરવ વધે છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. ગાયત્રી વેદમાતા છે અને ત્રણેય વેદના અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. શ્રીમદ્ભાગવત પણ વેદતુલ્યજ છે તે દર્શાવવાને માટે પહેલા સ્લોકમાંજ વેદમાતા ગાયત્રીનો અર્થ બીજરૂપે આપવામાં આવેલો છે. એટલું જ નહિ પણ જસ્તુતઃ ગાયત્રી બીજ છે, વેદ વૃક્ષ છે અને શ્રીમદ્ભાગવત ફલ છે, અને આ ફલનું વર્ણન આરમ્ભના ત્રીજા સ્લોકમાં જ કરવામાં આવેલું છે. આ પ્રકારે ભગવાન વેદવ્યાસની સમાધિભાષા-શ્રીમદ્ભાગવત-દર્શનસાહિત્યમાં મહત્ત્વનું સ્થાન કોગણે છે.

શ્રીમદ્ભાગવતના બાર સ્કન્ધો છે અને ત્રણ પ્રશ્નિત અધ્યાયો બાદ કરીએ તો એકંદરે ત્રણસો જત્રીસ અધ્યાયો છે. આ બાર સ્કન્ધોમાં ભગવાનનાં બાર શ્રીઅંગોનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે, અને તેથી શ્રીમદ્ભાગવત સાક્ષાત્ ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. આ કારણથી જ શ્રીમદ્ભાગવત ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આજ્ઞા કરે છે કે ર્વીદં દ્વાદશસ્કન્ધં પુરાણં હૃદયે સ - આનંદરૂપ ભગવાનની આનંદરૂપ લીલા દશ પ્રકારની છે અને તેનું વર્ણન શ્રીમદ્ભાગવતના ત્રીજા સ્કન્ધથી બારમા સ્કન્ધ સુધીમાં કરવામાં આવેલું છે. પ્રથમ સ્કન્ધમાં અધિકારવર્ણન છે અને દ્વિતીય સ્કન્ધમાં સાધનવર્ણન છે. આ રીતે શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ ભગવાન છે, આ જ કારણથી શ્રીમદ્ભાગવત ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આજ્ઞા કરે છે કે જ્ઞાતે જ્ઞાત્યે પ્રકરણેઽધ્યાયે શ્લોકે પદેઽક્ષરે । એકર્થ સત્ત્વા જાનનવિરોધેન સુચ્યતે ॥ શાસ્ત્ર, સ્કન્ધ, પ્રકરણ, અધ્યાય, વાક્ય, પદ અને અક્ષર એ સાત અર્થોને જાણીને જે સમન્વય કરે તે સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે. આ સાત અર્થમાંના પહેલા ચાર અર્થ ભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં આપવામાં આવેલા છે, અને બાકીના ત્રણ શ્રીકૃષ્ણોચિનીશમાં આપેલાં છે. આ પ્રકારે શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ સમજવા માટે શ્રીમદ્ભાગવતને રચેલા બે ગ્રન્થો-ભાગવતાર્થપ્રકરણ અને શ્રીકૃષ્ણોચિનીશ-ઘણા ઉપયોગી છે અને તેથી જેટલા પ્રમાણમાં આ બે ગ્રન્થોનું અધ્યયન કરવામાં આવશે તેટલા પ્રમાણમાં શ્રીમદ્ભાગવતનો અર્થ સમજશે.

પ્રથમ સ્કન્ધ એ ભગવાનનું દક્ષિણ ચરણારવિન્દ છે અને તેમાં અધિકારનું વર્ણન છે. દ્વિતીય સ્કન્ધ એ ભગવાનનું વામ ચરણારવિન્દ છે અને તેમાં સાનનું-સાધનનું-વર્ણન છે. તૃતીય સ્કન્ધ એ ભગવાનનો દક્ષિણ બાહુ છે અને તેમાં સર્ગલીલાનું વર્ણન છે. ચતુર્થ સ્કન્ધ એ ભગવાનનો વામબાહુ છે અને તેમાં વિસર્ગલીલાનું વર્ણન છે. પચમ સ્કન્ધ એ ભગવાનનો દક્ષિણ સાયળ છે અને તેમાં સ્થાનલીલાનું વર્ણન છે. છઠ્ઠો સ્કન્ધ એ ભગવાનનો વામ સાયળ છે અને તેમાં પોષણલીલાનું વર્ણન છે. સપ્તમ સ્કન્ધ ભગવાનનો દક્ષિણ હસ્ત છે અને તેમાં જીતિલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. અષ્ટમ સ્કન્ધ એ ભગવાનનો દક્ષિણ સ્તન છે અને તેમાં મન્વન્તર લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. નવમો સ્કન્ધ ભગવાનનો વામ સ્તન છે અને તેમાં ઇશાનુક્રમા લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. દશમ સ્કન્ધ ભગવાનનું હૃદય છે અને તેમાં નિરોધનીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. દેવતાક વિચારકો દશમ સ્કન્ધને ભગવાનનું મુખ માને છે. અગિયારમો સ્કન્ધ એ ભગવાનનું શ્રીમસ્તક છે અને તેમાં મુદ્રિલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. બારમો સ્કન્ધ એ ભગવાનનો વામ હસ્તક છે અને તેમાં આશ્રયલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.

દશમ સ્કન્ધમાં એકંદરે ૮૭ અધ્યાયો છે, કારણ કે શ્રીવલ્લભાચાર્યે ૧૨-૧૪ એ ત્રણ અધ્યાયોને પ્રશ્નિત માને છે. આ બધા અધ્યાયોને બે વિભાગમાં જોડી નાખવામાં આવ્યા છે- (૧) પૂર્વાર્ધ અને (૨) ઉત્તરાર્ધ. પૂર્વાર્ધમાં ૧-૪૬ અધ્યાયો છે, ત્યારે ઉત્તરાર્ધમાં ૪૭-૮૭ એમ ૪૧ અધ્યાયો છે. શ્રીમદ્ભાગવતચરણે અધ્યાયોનાં પણ, નિરવને અનુસરીને, પ્રકરણો પાડ્યાં છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:-

પ્રકરણની સંખ્યા	અધ્યાય	પ્રકરણનું નામ	અધ્યાયની સંખ્યા
(૧)	૧-૪	જન્મ	૪
(૨)	૫-૧૧ ૧૨-૧૮ ૧૯-૨૫ ૨૬-૩૨	તામસ { પ્રમાણ પ્રમેય સાધન ફલ	૨૮
(૩)	૩૩-૩૯ ૪૦-૪૬ ૪૭-૫૩ ૫૪-૬૦	રાજસ { પ્રમાણ પ્રમેય સાધન ફલ	૨૮
(૪)	૬૧-૬૭ ૬૮-૭૪ ૭૫-૮૧	સાત્ત્વિક { પ્રમેય સાધન ફલ	૨૯
(૫)	૮૨-૮૭	ધર્મ	૬
			૮૭

આ પ્રમાણે દશમસ્કન્ધમાં પાંચ પ્રકરણો છે અને શ્રીમહાપ્રભુજી દશમસ્કન્ધની સુબોધિનીના આરંભમાં જ આ પાંચ પ્રકરણમાં વર્ણવેલા ભગવાનને નમસ્કાર કરે છે, અને વજ્રાયા હૃદયે મમ એ પ્રમાણે 'હૃદય' પદનો પ્રયોગ કરીને દશમસ્કન્ધ ભગવાનનું હૃદય જ છે એમ સૂચવતા હોય એવું જણાય છે.

પહેલાં—જન્મ—પ્રકરણમાં મતુર્મૂર્તિ ભગવાનનું વર્ણન હોવાથી ચાર અધ્યાયો છે. તામસ અને રાજસ એ બન્ને પ્રકરણોમાં પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ એમ વિભાગ છે; અને તે દરેક વિભાગમાં સામાન્ય રીતે ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈશમ્ય એ ભગવાનના છ ધર્મોનું અને ધર્મી ભગવાનનું વર્ણન હોવાથી સાત અધ્યાયો છે. સાત્ત્વિક લોકોને પ્રમાણની અપેક્ષા હોતી નથી તેથી સાત્ત્વિક પ્રકરણમાં માત્ર પ્રમેય, સાધન અને ફલ એમ ત્રણ જ વિભાગ છે; અને તે દરેક વિભાગમાં પહેલાંની માફક સાત અધ્યાયો છે. પાંચમા—અને છેલ્લા—ધર્મ અથવા ગુણ પ્રકરણમાં ભગવાનના છ ગુણોનું પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી છ અધ્યાય છે.

દશમ સ્કન્ધમાં ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આ અધી લીલાનાં ખરિણામે ભક્તોને પ્રપંચની વિસ્મૃતિ થઈ ભગવાનમાં આસક્તિ થાય છે, એટલે આખા દશમસ્કન્ધનો અર્થ નિરોધ છે. શ્રીધરના અભિપ્રાયે આ સ્કન્ધનો અર્થ આશ્રય છે, જ્યારે યોગપદેવના અભિપ્રાયે આ સ્કન્ધનું તાત્પર્ય દુષ્ટ રાજાઓનો તોડ છે. આચાર્યચરણ આ બન્ને અભિપ્રાયોનું દશમસ્કન્ધની સુબોધિનીની કારિકાઓમાં અને ભાગવતાર્થજિજ્ઞેષમાં સુંદર ખુલ્લું કરે છે, અને આખા દશમસ્કન્ધનું તાત્પર્ય નિરોધમાં જ છે એમ સિદ્ધ કરે છે.

જગતની એકર સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો હોય છે. આ ત્રણ પ્રકારના ભક્તોના સ્વભાવમાં ઘણો ભેદ હોય છે, અને ભગવાન પોતે ઘણા દંધાણ અને અકિલકર્મી હોવાથી આ ત્રણ પ્રકારના જીવોના સ્વભાવમાં ફેરફાર કર્યા વિના જ તેમના સ્વભાવને અનુકૂલ જ કાર્ય—લીલા—પોતે કરે છે, અને તેથી ભગવાનની પણ ત્રણ પ્રકારની લીલા સંભવી શકે છે. મનુષ્યનો સ્વભાવ ફેરવવો એ શક્ય નથી, એટલે સ્થિતસ્ય ગતિશ્ચિન્તનીયા એ ન્યાયે ભગવાન ભક્તના સ્વભાવને જ અનુકૂલ થઈ જાય છે. ચિત્તશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ભગવાનનો આ લીલા-પ્રકાર વર્તમાન યુગમાં પણ આદર પામે એવો છે એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.

જન્મપ્રકરણ પછી તરત જ સાત્ત્વિક અને રાજસપ્રકરણ ન આવતાં તામસપ્રકરણ આવે છે તેથી કોઈને જરા આશ્ચર્ય થાય; પણ તેમાં એક ગૂઢ રહસ્ય રહેલું છે. પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ જ ફલ છે, બીજું નહિ, એ ભક્તિ-માર્ગનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે, અને બીજા પદાર્થોને જે ફલ કહેવામાં આવે છે તે તો પુરુષોત્તમસ્વરૂપના સમ્બન્ધને લીધે જ કહેવામાં આવે છે. સાત્ત્વિક લોકોને જ્ઞાનમાર્ગ વગેરે વિદિતમાર્ગોમાં રુચિ હોય છે. રાજસ લોકોનું ચિત્ત હ્રમ્ભેશાં વિક્ષિપ્ત હોય છે અને તેથી લૌકિક અને અલૌકિક કર્મના વ્યાસંગથી સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ થવાનો સંભવ હોય છે, એટલે તેમનો સારી રીતે નિરોધ થઈ શકતો નથી. તામસ લોકો મુગ્ધ હોય છે અને તેથી દુઢ આચડી હોય છે, અને તેને પરિણામે તે લોકો જે પદાર્થનો આગ્રહ કરે છે તેને છોડતાં નથી. આ ત્રણ પ્રકારના સ્વભાવમાં ભગવાનને કોઈ પણ પ્રકારનો ફેરફાર કરવો નથી. હવે જન્મમાં રહેનારા ભક્તોનો ભગવાનના સ્વરૂપ વિષે એવા પ્રકારનો ભેદ થઈ ગયો

હતો કે ભગવાનના સ્વરૂપથી અન્ય પદાર્થનો—ભગવાને જ ઉપદેશો આપ્યાં છે—તેમણે સ્વીકાર કર્યો નહિ, એટલું જ નહિ પણ આગળ જ્ઞાનનો પણ તેમણે અંગીકાર કર્યો નહિ. આ પ્રમાણે તામસ ભક્તોમાં જ સર્વે રીતે નિરોધ સિદ્ધ થાય છે. આ કારણથી જનભક્તોને અને આ પ્રકરણને તામસ કહેવામાં આવ્યું છે. વળી, પુણ્યમાર્ગ મર્યાદામાર્ગથી વિપરીત છે એ જણાવવાને માટે પણ આ પ્રકરણને તામસ કહેવામાં આવ્યું છે. વાસ્તવિક રીતે તો આ જનભક્તો નિર્ગુણ જ છે. ભગવાન પોતે જ શ્રીમદ્ભાગવતમાં આશા કરે છે કે જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય મારા ભક્તોનું ઠલાણું કરી શકતાં નથી, અને મારા ભક્તોની દૃષ્ટિએ સ્વર્ગ અને નરક એ બંને સરખાં છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી સિદ્ધ થતો મોક્ષ પણ ભક્તોની દૃષ્ટિએ નરકના જેવો છે, અને તેથી જ્ઞાનમાર્ગ ભક્તિમાર્ગ કરતાં ઉત્તરતો છે એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. જનભક્તોનો એકલા ભગવાનમાં જ વિશુદ્ધ લાવ હતો, એટલે તેઓ સર્વના કરતાં અધિક છે એ શાસ્ત્રસિદ્ધિ આજત છે. જનભક્તો બાંહે છે કે ભગવાન આપક છે, આત્મા છે, અને તેથી પોતાના હૃદયમાં રહેલા જ છે, છતાં પણ ભગવાનનું બહાર પ્રકટ થતું સ્વરૂપ જ તેમની દૃષ્ટિએ મુખ્ય છે, અન્તરાત્માદિ સ્વરૂપ નહિ. આ પ્રમાણે જનભક્તોની કર્મ, જ્ઞાન, વિદિતભક્તિ વગેરેમાં આસક્તિ નથી, પણ તેમનો આશ્રય ફક્ત ભગવાનના બહાર પ્રકટ થએલા સ્વરૂપમાં જ છે, અને તેમનો આશ્રય, જગતના તામસ લોકોની માફક, ઘણો દૃઢ છે, તેથી જ તેમને તામસ કહેવામાં આવેલા છે. વળી, મર્યાદામાર્ગથી ભક્તિમાર્ગ વિવક્ષ્ય છે અને તેથી ભક્તિમાર્ગમાં સ્ત્રીઓ મુખ્ય છે, અને મર્યાદામાર્ગમાં સુક્તિનો પ્રતિબંધ કરનાર જે કામ છે તે જ કામ આ ભક્તિમાર્ગમાં ભગવતપ્રાપ્તિ કરાવે છે એ જણાવવાને માટે જેનું ફલ (અલોકિક) કામ જ છે એવી ભગવાનની લીલા આ તામસપ્રકરણમાં વર્ણવવામાં આવેલી છે. વળી, મર્યાદામાર્ગમાં વિદિત ભક્તિથી ભગવાનનો અવિર્ભાવ થાય છે, જ્યારે આ ભક્તિમાર્ગમાં (ભગવત) કામને વશ થવાથી જ દીનતા આવતાં પ્રભુ પ્રકટ થાય છે અને આ પ્રકટ થએલા પ્રભુમાં કામશાસ્ત્રને અનુસરતો—વિધિને અનુસરતો નહિ—એક થાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મા વગેરે દેવો પણ સાધનોદ્વારા જે ભગવાનનું પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી તે ભગવાનનું ભગવાન નિસ્સાધન જનભક્તોને અધીન થઈને આવે છે, અને તેથી આ નિસ્સાધન તામસભક્તો સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે એમ નિસ્સંદેહ સિદ્ધ થાય છે. બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે હાથીનું દૃશ્યત આપવામાં આવેલું હોવાથી ભગવાન પોતે જ કામને વશ થઈને ભક્તોની સમીપ આવે છે, અને પહેલાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે કામથી પ્રકટ થએલા પ્રભુમાં ભક્તોનો એક થાય છે. આ પ્રમાણે મર્યાદામાર્ગ વગેરે અન્ય માર્ગોમાં સંતવરતું નથી. આ બધાં કારણોથી તામસપ્રકરણ સૌથી પહેલું આપવામાં આવ્યું છે.

તામસ પ્રકરણના ચોથા અવાન્તર. પ્રકરણને ફલપ્રકરણ કહેવામાં આવે છે. તામસ પ્રકરણના ત્રીજા અવાન્તર—સાધન—પ્રકરણમાં પાંચ પ્રકારની વિદ્યાનું—સાધનોનું—વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (૧) મનુષ્યનાં દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરે જે પદાર્થો છે તે બધાંને વિનિયોગ ભગવાનમાં જ કરવાનો છે, પોતાને માટે નહિ, એ નિર્ણય પ્રથમ પ્રકારની વિદ્યા છે. (૨) દેહનો નિર્વાહ કરવાને માટે અને પ્રાણ વગેરેના ધર્મો સિદ્ધ કરવાને માટે પણ મનુષ્ય પોતે સમર્થ હોય તો પણ તે પ્રયોજ્યોને માટે પ્રભુની જ પ્રાર્થના કરવી જોઈએ, અતિ કોઈની નહિ. પ્રભુ લોકમાં અલોકિક કરતા નથી, ભગવાનના અનુચ્છેદથી જ ભગવદ્ભાવ માય છે, શાસ્ત્રમાં જણાવેલાં સાધનો કરવાથી નહિ, આ નિર્ણય બીજા પ્રકારની વિદ્યા છે. (૩) ભગવાનથી અન્ય કોઈનું ભજન કરવું નહિ; બીજાનું ભજન કરવાનો ધર્મ પરંપરાથી ચાલુ આવેલો હોય છતાં પણ ભગવાનની ઇચ્છા યતાં તે પ્રમાણે ન કરવું. આ નિર્ણય ત્રીજા પ્રકારની વિદ્યા છે. (૪) બધી અવસ્થામાં ભગવાનની જ સેવા કરવી; ભગવાન અંકિલકર્મા છે અને તે પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ કરે છે જ. આ નિર્ણય ચોથા પ્રકારની વિદ્યા છે. (૫) ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણીને તેમનામાં પરમ એક રાખતો અને ભક્તો સર્વથી અધિક છે. આ નિર્ણય પાંચમા પ્રકારની વિદ્યા છે. સાધનમાર્ગમાં જે પ્રમાણે વૈરાગ્ય, સાંખ્ય, યોગ, તપ, અને ભક્તિ એ પાંચ પ્રકારની વિદ્યા છે તે પ્રમાણે લીલાસ્થ ભક્તોમાં પણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જેનું પાંચ પ્રકારનું જ્ઞાન છે, તેનું પાંચ પ્રકારનું કર્મ પણ છે. (૧) ઓપીજનોએ જે કાલાધની મન, પૂજન વગેરે કર્યું તે ભગવતકામને લીધે પરંપરાથી ભગવાનની સેવારૂપ જ કર્યું; આ પ્રથમ પ્રકારનું કર્મ છે. (૨) ઓપગોડો જ્યારે કુધાથી ખીંડિત થયા ત્યારે કુધાની શાન્તિને માટે તેમણે ભગવાનની જ પ્રાર્થના કરી; એટલે આ પ્રાર્થનારૂપી કર્મ દ્વિતીય પ્રકારનું કર્મ છે. (૩) નન્દરાયજી વગેરેએ પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલા ઇન્દ્રિયાગનો ત્યાગ કર્યો અને ચોવર્ધનયાગ કર્યો; આ ત્રીજા પ્રકારનું કર્મ છે. (૪) ઇન્દ્રની વૃષ્ટિથી મનજનો જ્યારે બદુ જ આકુષ આકુષ થઈ મર્મા તારે તેમણે ભગવાનનું જ ચરણ ચોમ્યું; આ પ્રમાણે ચરણે જવા રૂપી કર્મ ચતુર્થ પ્રકારનું કર્મ છે. (૫) નન્દરાયજીનાં વાક્યોથી ઓપોનો સંદેહ દૂર થયો અને તેમણે માહાત્મ્યજનપૂર્વક એકચુક કર્મ કર્યું; આ કર્મ પાંચમા પ્રકારનું છે.

આ બધાં સાધનો કયાં પછી લક્ષ્મીનો ઉદ્દેશ થાય છે અને ત્યાર પછી ઐશ્વર્ય વગેરે છ ગુણવાળા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનરૂપી જે ફલ છે તે મળે છે. આ પૂર્ણ ભગવાન ફલ છે. અને તેનું વર્ણન ચતુર્થ પ્રકરણમાં કરવામાં આવેલું છેવાથી આ પ્રકરણને ફલ પ્રકરણ કહેવામાં આવે છે.

ફલ પ્રકરણમાં એકંદરે સાત અધ્યાયો છે. અહીં ઐશ્વર્ય વગેરે ગુણોનો ક્રમ નથી, કારણ કે આ પ્રકરણમાં પુણિ ફલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને તેથી ક્રમનો ભંગ હોવડપ નથી, પરંતુ વચમાં જ ભોગમાં વિશિષ્ટ પ્રકારનું સુખ પણ થાય છે. આ પ્રકરણમાં રમણરૂપી ફલનું દાન કરવાનું છે. રમણ એ પ્રકારનું હોય છે; એક રૂપથી અને બીજું નામથી. ભગવાને રૂપથી જે રમણ કહ્યું તેનું વર્ણન પાંચ અધ્યાયમાં છે, કારણ કે રૂપનાં પાંચ અંગો છે; (૧) આત્મા, (૨) મન, (૩) ઇન્દ્રિય, (૪) પ્રાણ અને (૫) શરીર. ભગવાને નામથી જે રમણ કહ્યું તેનું વર્ણન બે અધ્યાયમાં છે, કારણ કે નામના—શબ્દના—બે ભેદ છે: પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ. આ પ્રમાણે એકંદરે ફલપ્રકરણના સાત અધ્યાયો થાય છે.

તેમાં પહેલા અધ્યાયમાં ભગવાનના ઐશ્વર્ય નામના ગુણનું વર્ણન છે. ઐશ્વર્ય એટલે સ્વતંત્રતા. કરવાનું, ન કરવાનું અને અન્યથા કરવાનું જે સામર્થ્ય તેનું નામ ઐશ્વર્ય. મેણીના નાદદ્વારા બોલાવીને વાક્યોથી ઘેર જવાની પ્રેરણા કરવાનું ભગવાનનું જે સામર્થ્ય તે ઐશ્વર્ય છે; ભગવાનના વાક્યથી ગોપીજનો ઘેર ન ગયાં તે ભગવાનનું 'ન કરવાનું' સામર્થ્ય છે, અને ગોપીજનોને ગર્વ થતાં ભગવાન જે તિરોહિત થઈ ગયા તે 'અન્યથા કરવાનું' ભગવાનનું સામર્થ્ય છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના સામર્થ્યરૂપી ઐશ્વર્યનું વર્ણન પહેલા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે. બીજા કેટલાક વિચારકો બીજી રીતે ભગવાનનું ઐશ્વર્ય સમજાવે છે. ભગવાને નાદ કરીને ગોપીજનોને જે બોલાવ્યાં તે 'કરવાનું' સામર્થ્ય; ઘેર જાવ એ પ્રકારે ઉપદેશ આપનારાં વાક્યો વડે ગોપીજનો ઘેર ન ગયાં કે 'ન કરવાનું' સામર્થ્ય; ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવારૂપી જે દોષ તેને ગુણ બનાવવાથી તેમાં ભગવાનનું 'કરવાનું' સામર્થ્ય રહેલું છે; અને ગોપીજનોને ગર્વ થતાં ભગવાન અન્તર્હિત અદ્ભુત મણુ અન્યથા કરવાને સમર્થ છે, એટલે તેમાં 'અન્યથા કરવાનું' સામર્થ્ય રહેલું છે.

બીજા અધ્યાયમાં ભગવાનના વીર્ય નામના ગુણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાનની સાથે સંબંધમાં આવેલાં લક્ષ્મીમાં દોષ હોવા છતાં પણ ભગવાને તેમનો ત્યાગ કર્યો નહિ. આ સર્વોત્કૃષ્ટ લક્ષ્મીમાર્ગનો ઉપદેશ કરવાને માટે શરીરથી રમણ ન થતાં મનથી અથવા વાણીથી ભગવાન લક્ષ્મીને રમણ કરાવે છે એ જણાવવાને માટે ભગવાને પરોક્ષમાં પણ રમણ કહ્યું, અને તે રીતે પોતાનો ધર્મ પ્રકટ કર્યો.

ત્રીજા અધ્યાયમાં રમણનું જ્ઞાન કરાવનારાં ગોપીજનોનાં વચનો ભગવાનના ધર્મનું વર્ણન કરે છે, તેથી આ અધ્યાયમાં ભગવાનના યેશ નામના ધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

ચતુર્થ અધ્યાયમાં ભગવાનના શ્રી નામના ધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એક જ વાર ભોગ ન થાય એટલા માટે ભગવાન ધોતે પ્રકટ થયા અને લક્ષ્મીના અન્તઃકરણના સંતોષને માટે બોલ્યા; અને તે રીતે લક્ષ્મીની મરણરૂપી આપત્તિનું તેમણે નિવારણ કહ્યું અને તે પ્રકારે પોતાનો શ્રી નામનો ગુણ પ્રકટ કર્યો.

પાંચમા અધ્યાયમાં છ ગુણરૂપી સ્વામિનીઓ સાથે ભગવાને પોતાના રસાત્મક સ્વરૂપ વડે રમણ કહ્યું અને તેથી ધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ચતુર્થ અધ્યાયમાં ભગવાનના પ્રાદુર્ભાવરૂપી 'શ્રી' ધર્મનું વર્ણન 'કયાં પછી' રમણની આવશ્યકતા હોય છે; અને વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન એ બે રમણમાં પ્રતિજન્ય કરનારાં છે એટલે પાંચમા અધ્યાયમાં ક્રમપ્રાપ્ત વૈરાગ્યનું નિરૂપણ ન કરતાં ભગવાનના રમણનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાન વિના બીજા બધાંય પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો એનું નામ પુણિમાર્ગીય વૈરાગ્ય. ભગવત્સ્વરૂપરૂપી ફલ પ્રાપ્ત થયા પછીજ ભગવાન જ ઉત્તમ છે એનું જ્ઞાન થવાથી ભગવાનથી અન્ય પદાર્થોનો ત્યાગ સંભવી શકે છે. પુણિમાર્ગીય જ્ઞાન એટલે ભગવાનના ગુણોનું જ્ઞાન કરવું તે. આ મણુ ભગવાનની પ્રાદુર્ભાવદશામાં સંભવનું નથી, ફક્ત વિરહદશામાં જ સંભવે છે, એટલે જ્ઞાનનું મણુ નિરૂપણ પહેલાં થઈ શકે એમ નથી.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ભગવાનના વૈરાગ્ય નામના ધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. હૃદયલતાથી પણ બે અર્થેષ્ણુવ કર્મ કરવામાં આવે તો પરિણામે દુઃખ આવે છે; તેમાં ભગવાન ઉદાસીન રહે છે; તેમાં પણ ભગવત્સાથ ભગવાન જ તે બધાને દુઃખમાંથી મુક્ત કરે છે અને તે રીતે લક્ષ્મી અન્યાયરૂપી કર્મનો ત્યાગ કરે છે. મવાદા—રમણમાં પણ અંધમૂઢો સંબંધ કહેવો હોવાથી ભગવાન ઉદાસીન છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે, તેથી આ અધ્યાયમાં વૈરાગ્યનું જ નિરૂપણ છે.

સાતમા અધ્યાયમાં ભગવાનના જ્ઞાન ધર્મનું વર્ણન છે. વિરહાવસ્થામાં ગોપીજનો ભગવાનના ગુણોનું ગાન કરે છે અને ગુણગાન એ જ્ઞાનરૂપ છે. તેથી આ અધ્યાયમાં જ્ઞાનનું નિરૂપણ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

આ પ્રમાણે કૃષ્ણપ્રકરણમાં ભગવાને તામસ લક્ષોને સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરીને તેમનો સમ્પૂર્ણ નિરોધ સિદ્ધ કર્યો છે. ભગવાન પોતે રસસ્વરૂપ છે એમ ઉપનિષદોમાં કહેવામાં આવેલું છે. ભગવાન આનન્દમય છે અને બીજાઓને આનન્દ આપે છે. જે જીવના ઉપર ભગવાન કૃપા કરે છે તેને પોતે ભગવાનન્દનું—સ્વરૂપાનન્દનું—દાન કરે છે. ભગવાનન્દ એ વિષયાનન્દ અને બ્રહ્માનન્દથી ભિન્ન છે અને શ્રેષ્ઠ છે, અને તેથી પુણ્યમાર્ગમાં તેને જ પરમ ફલ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. આ પરમફલ ભગવાનના અનુચલ વિના મળી શકતું નથી.

ભગવાન રસાત્મક છે, અને બધા રસોમાં શૃંગાર શ્રેષ્ઠ રસ છે; એટલે ભગવાન શૃંગારરસાત્મક છે એ વાત સ્પષ્ટ છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં પણ શૃંગારરસનો દેવતા વિષ્ણુ છે એ હકીકત પણ ભગવાન કૃષ્ણના રસાત્મક સ્વરૂપને સમર્થન આપે છે. કૃષ્ણનો યૌગિક અર્થ પણ સદાનન્દ થાય છે. આ રસાત્મક પ્રભુની બધી લીલા રસમય હોય એ સ્વાભાવિક છે; અને તેમાં રાસલીલા તો વિશેષ રસસ્વરૂપ હોય એ સમજી શકાય એવી બાબત છે.

ભગવાને ગોપીજનોની સાથે જે રમણુ કર્યું તેને આપણે સામાન્ય રીતે રાસલીલા કહીએ છીએ. રાસલીલાનું વર્ણન એકલા શ્રીમદ્ભાગવતમાં જ છે એમ નહિ, પણ હરિવંશ, બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ, બ્રહ્મપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ, ભવિષ્યોત્તરપુરાણ, ગર્ગસંહિતા, ભાસરચિત્ર આવચરિત નાટક વગેરે સાહિત્યમાં પણ મળી આવે છે. અલબત્ત, આ બધાં વર્ણનો એક જ પ્રકારનાં નથી; તેમાં કૃમિક વિકાસ થયો છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

કાવ્યશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં રાસક, નાટ્યરાસક અને હલીસક એ ત્રણનાં ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો આપવામાં આવેલાં છે. ભોજ અને શારદાતનય એ કાવ્યશાસ્ત્રના લેખકોના અભિપ્રાયે રાસક અને નાટ્યરાસક એ નૃત્યના બે ભિન્ન પ્રકાર છે. રાસકનું લક્ષણ આપતાં તેઓ કહે છે કે પોહશ દ્વાવદ્વાદ્યૌ વાં યસ્મિન્નુત્પન્તિ નાયિકાઃ । અર્થાત્ જેમાં ૧૬, ૧૨ અથવા ૮ નાયિકાઓ પિપ્પડી, શુંખલા, લેલક અને લતા એ ચાર પ્રકારે નૃત્ય કરે છે તેને રાસક કહેવામાં આવે છે; જ્યારે નાટ્યરાસકમાં એક પ્રકારનું નૃત્ય હોય છે અને તેમાં સ્ત્રીઓ યોગ્ય અભિનય અને નૃત્યથી રાતની કૃતિઓનું અનુકરણ કરે છે. શારદાતનયના ભાવપ્રકાશનમાં નાટ્યરાસકના અનેક પ્રકારો આપવામાં આવેલા છે. અભિનવગુપ્ત નાટ્યશાસ્ત્રની ટીકામાં પ્રાચીન લેખકોનો અભિપ્રાય આપે છે. આ અભિપ્રાય પ્રમાણે કૃષ્ણે ગોપીઓની સાથે જે નૃત્ય કર્યું તેના જેવા નૃત્યને રાસ કહેવામાં આવે છે. શરતાચાર્ય નાટ્યશાસ્ત્રના ચતુર્થ અધ્યાયમાં નૃત્યનું મહત્ત્વ દર્શાવીને લાસ્ય અને તાણ્ડવ એ બે પ્રકારનું વર્ણન કરે છે. આ જ સ્થળે અભિનવગુપ્ત પોતાની ટીકામાં રાસક, હલીસક વગેરેનો નિર્દેશ કરે છે અને તદુક્તં ચિરન્તનૈઃ એ પ્રમાણે કહીને પ્રાચીન લેખકનો અભિપ્રાય આકે શ્લોકમાં આપે છે, તેમાંના બે શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે:—

મણ્ડલેન તુ યન્નૃત્તં હલીસકમિતિ સ્મૃતમ્ ।

પક્ષસ્ત્ર તુ નેતા સ્યાદ્દોપસ્ત્રીણાં યયા દ્વરેઃ ॥

અનેકનર્તકીયોજ્યં ચિન્નતાલલયાન્વિતમ્ ।

આચતુષ્પદિયુગલાદ્રાસકં મસ્ટુનોદ્ધતમ્ ॥

પછીથી અભિનવગુપ્ત કહે છે કે યત્તે પ્રવચ્ચા નૃત્તાત્મકા ન નાટ્યાત્મકનાટકાદિવિલક્ષણાઃ । અર્થાત્ મણ્ડલાકારે જે નૃત્ત થાય અને કૃષ્ણ અને ગોપીઓની માફક જેમાં એક નેતા હોય તે હલીસક કહેવાય છે; અને જેમાં અનેક—ચોસક યુગલ સુધી—નર્તકીઓ અનેક પ્રકારના તાલ અને લય સાથે નૃત્ય કરે છે તે રાસક કહેવાય છે અને તે મસ્ટુ અને ઉદ્ધત એ બે પ્રકારનું છે. આ નૃત્તાત્મક પ્રવચ્ચી નાટ્યાત્મક નાટકોથી ભિન્ન નથી. ભોજ પણ પોતાના શૃંગારપ્રકાશ નામના ગ્રંથમાં અભિનવગુપ્તે આપેલા હલીસકના લક્ષણો જેવું જ લક્ષણ આપે છે. (યન્મણ્ડલેન નૃત્તં સ્ત્રીણાં હલીસકં તુ તત્પ્રાહુઃ । તત્રૈકો નેતા સ્યાદ્દોપસ્ત્રીણામિય મુરારિઃ ॥) સાહિત્યદર્પણકાર વિશ્વનાથ કહે છે કે રાસક અને નાટ્યરાસક એ બે નાનાં નાટકો છે અને તેમાં અંગી, સંધિઓ, નયો, રસ, વૃત્તિઓ, નાયક અને નાયિકાઓ હોય છે; તેમાં નૃત્યનું સ્થાન બહુ ગૌણ હોય છે; જ્યારે હલીસકમાં એક અંક, સાતથી દસ સુધી નાયિકાઓ, કેશિકીવૃત્તિ, બે સંધિઓ અને કેવિદેવત જેવું સંચીત હોય છે. શારદાતનય પણ આવો જ અભિપ્રાય દર્શાવે છે. નાટ્યદર્પણમાં પ્રથમ બાર રૂપકોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને પછીથી બીજા ત્રણ રૂપકોનાં નામો આપવામાં આવેલાં છે, અને આ ચાલીમાં હલીસક, રાસક અને નાટ્યરાસક છે. દેવમન્દ્ર કાવ્યમુદ્રાસનમાં કાવ્યની ચર્ચા કરતાં પ્રેક્ષ્ય અને શ્રવ્ય એ બે કાવ્યના ભાગ આપે છે. પ્રેક્ષ્યના પાંચ પાયા પાંચ અને શ્રવ્ય એક બે

વિજ્ઞાન છે,' અને ગેયમાં ઘણા પ્રકાર જણાવવામાં આવેલા છે. તેમાં હક્ષીસક અને રાસકની ગણના કરવામાં આવી છે. તેનાં લક્ષણો આપવાને માટે અભિનવશુભે જે શ્લોકોનાં અવતરણો આપ્યા છે તે જ શ્લોકોનાં અવતરણો આપતાં હેમચન્દ્ર કહે છે કે...ચિરન્તનૈયત્કાનિ ।

આ પ્રમાણે રાસ અને હક્ષીસક એ બે પ્રકારનાં નૃત્યો છે, અને કાલક્રમે તે નામનાં બે પ્રકારનાં નાટ્યો પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. કૃષ્ણની કીડા પ્રાચીન કાળમાં હક્ષીસક તરીકે ઓળખાવવામાં આવતી હતી, જ્યારે રાસકનું લક્ષણ અતિ સાધારણ આપવામાં આવેલું છે. સમય જતાં કેટલાંક પુરાણોમાં આ બંનેનો ભેદ ખૂબી જવામાં આવ્યો છે. હક્ષીસક અને રાસ એ બંનેમાં રસ પ્રધાન હોય છે જ, રાસગોષ્ઠી પણ ખરી, તેથી સ્વાભાવિક રીતે આ ભેદ ભૂલાઈ ગયો હશે. આજે આપણા સામાન્ય વ્યવહારમાં આપણે હક્ષીસક અને રાસનો ભેદ ધ્યાનમાં રાખતા નથી; અને કૃષ્ણની લીલાને રાસલીલા તરીકે જ ઓળખીએ છીએ. ભરતાચાર્ય નાટ્યશાસ્ત્રમાં હક્ષીસક કે રાસના નામનો નિર્દેશ પણ કરતા નથી, તેથી અભિનવશુભને પ્રાચીન લેખકોના શ્લોકોનું અવતરણ આપીને તે ન્યૂનતા દૂર કરવી પડે છે. ઈ. સ. પૂર્વે ચૌથા શતકમાં યદ્ધિગએલા વાસ કવિના 'બાલચરિત' નામના નાટકમાં હક્ષીસકનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. ત્યાર પછી હરિવંશમાં પણ કૃષ્ણની કીડાનું વર્ણન બોવામાં આવે છે, અને ત્યાર પછીના સાહિત્યમાં તો પહેલાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે રાસકીડાનું વર્ણન સ્થળે સ્થળે બોવામાં આવે છે. આગળ જતાં રાસના બે પ્રકાર—તાલારાસ અને લઘુતા-રાસ અથવા દાંડિયારાસ—અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે, અને તેનો નિર્દેશ પ્રાકૃતસાહિત્યમાં કરવામાં આવ્યો છે.

હવે તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં રાસની ભાવના કેવી રીતે આવી તે વિચારીએ. તૈત્તિરીય ઉપનિષદની અક્ષાનન્દ-વક્ષીમાં પરમાત્માનું સુંદર વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, અને વેદાન્તદર્શનના ઇતિહાસમાં આપણને જણાય છે કે શ્રીવલ્લભાચાર્યે આ વર્ણનનું જેટલું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે તેટલું બીજા કોઈ આચાર્યે દર્શાવ્યું નથી. તેને પરિણામે પર-અક્ષના રસાત્મક સ્વરૂપનો સિદ્ધાન્ત શુદ્ધાદૈતવેદાન્તમાં જ બોવામાં આવે છે, અને તે પ્રકારે તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યનું સ્થાન અનુપમ છે. અક્ષાનન્દવક્ષીમાં પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવે છે કે અક્ષવિત્ પરને પ્રાપ્ત કરે છે. પરપ્રાપ્તિનું લક્ષણ આપતાં તે ઉપનિષદ કહે છે કે સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ યૌ વેદ નિહિતં ગુહ્યાયાં પરમે વ્યોમન સૌડન્નતે સર્વોન્ કામાન્ સહ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિન્તા ।—પરમ આકાશમાં રહેલા સત્ય, જ્ઞાન અને અનન્ત અક્ષને જે બાંહે છે તે વિપશ્ચિત્ અક્ષની સાથે 'સર્વ કામોનો ભોગ કરે છે. પછી અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનન્દમયનું વર્ણન આપ્યા પછી ઉપનિષદ કહે છે કે રસો વૈ સઃ । રસં હોવાયં લબ્ધવાનન્દી ભવતિ । કો હોવામ્યાત્ કઃ પ્રાપ્ત્યાત્ યદેષ આકાશ આનન્દો ન સ્યાત્ । યપ્ હોવાનન્દયતિ । અર્થાત્ પરમાત્મા રસસ્વરૂપ છે, અને આ રસાત્મક અક્ષને પ્રાપ્ત કરીને આ જીવ આનન્દ ભોગવે છે : જે હૃદયકાશમાં રસરૂપ આનન્દ ન હોય તો કયો જીવ પોતાનો પ્રાણ ધારણ કરી શકે ? અરેખર, આ રસરૂપ હોવાનું જ જીવોને આનન્દ આપે છે. આ પ્રમાણે રસાત્મક પરમાત્મા આનન્દસ્વરૂપ છે, જીવનો પ્રાણ ધારણ કરે છે, હૃદયકાશમાં સ્થિતિ કરે છે અને જીવોને આનન્દ આપે છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે હૃદયમાં રહેલો અને જીવોને આનન્દ આપનારો જે આનન્દ તે જ રસ છે. આ પ્રસંગે સ્વાભાવિક રીતે ઉપનિષદમાં આનન્દની ગણના કરવામાં આવી છે, અને આ ગણના તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ઘતિ મહત્ત્વની છે. ઉપનિષદમાં મનુષ્યના આનન્દથી આરંભ કરવામાં આવ્યો છે, અને ત્યાર પછી મનુષ્ય-જન્ધવો, દેવજન્ધવો, પિતૃઓ, દેવો, ઇન્દ્ર, બૃહસ્પતિ અને પ્રજ્ઞપતિના આનન્દની ગણના કરવામાં આવી છે; અને છેવટે અક્ષના આનન્દનો નિર્દેશ છે. આ પ્રમાણે અક્ષનો આનન્દ બધા પ્રકારના આનન્દમાં શ્રેષ્ઠ છે એમ સિદ્ધ થાય છે : અને અક્ષવિત્ આ રસસ્વરૂપ આનન્દમય અક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે અને તેમની સાથે અનેક પ્રકારના ભોગ ભોગવે છે. ૩૬ (૧. ૨. ૨૨) અને ૩૭૩૩ (૩. ૨. ૩) ઉપનિષદમાં સ્પષ્ટ કહેવામાં આવેલું છે કે—

માયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો ન મેધયા ન યજુના શ્રુતેન ।

યમેધૈવ વૃણુતે તેન લભ્યસ્તસૈષ આત્મા વિવૃણુતે તન્નુ સ્વામ્ ॥

(આ પરમાત્મા પ્રવચન, મેધા અને યજુ નિઘ્રાથી પ્રાપ્ત કરી શકાતા નથી; પણ તે જેનું વરણ કરે છે—અર્થાત્ જેના ઉપર તે કૃપા કરે છે—તે જ જીવ તેમને પ્રાપ્ત કરી શકે છે; અને પરમાત્મા તે જ જીવ આગળ પોતાનું સ્વરૂપ—રસાત્મક આનન્દમય સ્વરૂપ—પ્રકટ કરી દે છે.) છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં આવેલી શાણ્ડિલ્યવિદ્યામાં પરમાત્માનું વર્ણન આપવામાં આવેલું છે. શાણ્ડિલ્ય મહર્ષિ સર્વં ચલિયદં બ્રહ્મ તજ્જલ્યાનિતિ શાન્ત ઉપાસીત ધા. ઉ. ૩. ૧૪. ૧. (અરેખર ! આ સર્વ અક્ષ છે, તેમાંથી જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તેમાં જગતનો લય થાય છે અને તેના વડે જગતનું અસ્તિત્વ છે. આ પ્રમાણે શાન્ત પુરુષે અક્ષની ઉપાસના કરવી) એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરીને અક્ષનું વર્ણન આપતાં કહે છે કે સર્વંકર્મો સર્વંકામઃ સર્વંગમ્યઃ સર્વંરસઃ સર્વમિદમમ્યાત્મોડ્યાક્યનાદર યપ્ મ આત્માન્તર્દૈવ્ય યતઙ્ગૈતમિતઃ મેશ્વામિસંમમિતાલીતિ । ધા. ઉ. ૩. ૧૪. ૪ (સર્વ કર્મવાળો, સર્વ કામ-

વાળો, સર્વ ગન્ધવાળો, સર્વ રસવાળો, આ સર્વ જગતને વ્યાપી રહેનારો, ન બોધનારો, અસંગ—આ મારા દૃદ્યમાં રહેલા આત્મા છે, આ બ્રહ્મ છે. મરણ પછી હું તેમાં પ્રવેશ કરીશ.) આગળ જતાં પણ જાનોએ ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે તદૈક્ષતં વહુ સ્યાં પ્રજાયેય જા. ઉ. ૬. ૨. ૩ (સત્ પદાર્થ—પરમાત્માએ—વિચર્ણ કે હું બહુ થાઈ અને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરું.) વળી, બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના પ્રથમ અધ્યાયના અતુર્ય શ્રાદ્ધક્રમાં પુરુષવિધ પરમાત્માનું વર્ણન છે. તેમાં સૃષ્ટિ કેવી રીતે થઈ તે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ત્યાં કૃતિ કહે છે કે સ્વ વૈ નૈવ રેમે, તસ્માદેકાકી ન રમતે, સ્ત દ્વિતીયમૈચ્છત્. બૃ. ઉ. ૧. ૪. ૩ (તે પુરુષવિધ પરમાત્માને ખરેખર ગમ્યું નહિ, તેથી એકલા પુરુષને ગમતું નથી. તે પરમાત્માએ બીજાની ઇચ્છા કરી.) પરમતત્ત્વને માટે બ્રહ્મ, પરમાત્મા, ભગવાન, ઇશ્વાર શબ્દો જુદે જુદે સ્થળે જુદી જુદી દૃષ્ટિએ વાપરવામાં આવેલા છે, પણ તે બધાંય નામોની પાછળ એક જ ભાવના રહેલી છે. પરબ્રહ્મને માટે જ્યારે કૃષ્ણ શબ્દ યોગવામાં આવ્યો ત્યારે કૃષ્ણ શબ્દનું સ્પષ્ટીકરણ પણ પરમતત્ત્વની મૂળ ભાવનાને અનુસરીને જ કરવામાં આવ્યું. કૃષ્ણ શબ્દનું આખ્યાન કરતાં મહાભારત કહે છે કે—

કૃપિર્મૂલાચક્રઃ શબ્દો જાશ્ચ નિર્વૃત્તિવાચકઃ ।

વિષ્ણુસ્તદ્વાવયોગાચ્ચ કૃષ્ણો મન્વતિ શાશ્વતઃ ॥ (V. I. સાત્વતઃ)

(ઉદ્યોગપર્વ, ૬૮. પં. ભાણુકારકર ધન્ટિદ્યુટ આવૃત્તિ.)

અર્થાત્ કૃપનો અર્થ સત્તા છે અને જાનો અર્થ સુખ અથવા આનન્દ છે. એટલે કૃપ+જા=કૃષ્ણનો અર્થ સદાનન્દ થાય છે. ઓપાવ પૂર્વે તાપનીય ઉપનિષદના આરંભમાં આ શ્લોક બીજા સ્વરૂપમાં લેવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે છે:

કૃપિર્મૂલાચક્રઃ પ્રોક્તો જાશ્ચ નિર્વૃત્તિવાચકઃ ।

તયોરૈક્યં પરં બ્રહ્મ કૃષ્ણ इत्यभिधीयते ॥

પણ અત્રે શ્લોકોનું તાત્પર્ય એક જ છે. નારાયણ, વાસુદેવ વગેરે શબ્દોનું નિર્વચન પણ મૂળ ભાવનાને અનુસરીને જ કરવામાં આવેલું છે. તૈત્તિરીય, કઠ, સુદક, જાનોએ, બૃહદારણ્યક વગેરે ઉપનિષદોમાં આવેલાં 'બ્રહ્મવિધયક વર્ણનોનો શ્રીવદ્ભાષ્યાર્થ સમન્વય કર્યો છે અને તેમાંથી જ રસાત્મક આનન્દમય બ્રહ્મની રાસની ભાવના ઉદ્ભવી છે. રાસમાં રસ મુખ્ય છે, અને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જ રસાત્મક છે, એટલે 'રાસ' શબ્દ ઉપનિષદમાં વાપરવામાં આવ્યો નથી છતાં પણ તેની ભાવના લેવામાં આતે છે. અર્થાત્ જે જીવના ઉપર પરમાત્મા અનુગ્રહે કરે છે તે જીવ પરમાત્માના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરી તેમની સાથે વિવિધ કામ ભોગવે છે—આ ભાવના ઉપનિષદમાં સ્પષ્ટ છે; અને આ જ ભાવના ઉપર શ્રીવદ્ભાષ્યાર્થના પુષ્ટિમાર્ગનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત રહેલો છે. બીજા આચાર્યોએ આ પ્રકારનો સમન્વય કર્યો નથી અને તેથી ઉપનિષદમાં રહેલા પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાન્તને તેઓ ન્યાય આપી શક્યા નથી.

ઉપનિષદમાંથી ઉદ્ભવેલી રાસભાવનાનો પ્રવાહ પછીના સાહિત્યમાં સ્પષ્ટસ્પષ્ટ રૂપમાં આલુ રહ્યો છે, પણ ભગવતના દશમસ્કન્ધમાં તેનું નિહાળીત સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે લેવામાં આવે છે, અને અહીં તેનો વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે.

ભગવાનના વેણુનાદનું શ્રવણ થતાં કેટલાંક ગોપીજનો મુગ્ધ થયાં અને પોતપોતાનું કામ મૂકી દઈને ભગવાનની પાસે આવ્યાં. બીજાં કેટલાંક ગોપીજનોની એવી ભાવના હતી કે ભગવાન જાર છે અને અમે અભિસારિકાઓ છીએ. આ જારભાવનાને લીધે તેમના હૃદયગીતનો ભગવાનની પાસે જતાં તેમને અટકાવ્યાં; એટલે આ ગોપીઓએ ઘરમાં રહીને જ અણુઓ મીંચીને કૃષ્ણનું ધ્યાન કરતાં કરતાં પોતાના મુલમય દેહનો ત્યાગ કરીને મુક્તિ મેળવી. ભગવાને પોતાની પાસે આવેલાં ગોપીજનોને ઘેર જવાનો ઉપદેશ—મર્યાદામાર્ગનો ઉપદેશ—દસ શ્લોકમાં આપ્યો; પણ તે ઉપદેશ ગોપીજનોને ગળે ઉતર્યો નહિ. ગોપીજનોએ ભગવાનને અત્રીઆર શ્લોકોમાં સુંદર ઉત્તર આપ્યો અને તેમાં આત્મધર્મનું—પુષ્ટિમાર્ગનું—સ્વરૂપ સમજાવ્યું. ગોપીજનોના આ ઉત્તરને પુષ્ટિમાર્ગની ભૂમિકા તરીકે ગણવામાં આવે છે, અને તેથી શ્રીમદ્ભાગવત તેને અંતે કહે છે કે તાસાં વાલ્મી જયન્તિ હિ—ગોપીજનોનાં વચનોનો ખરેખર વિજય છે. આ ઉત્તરમાં ગોપીજનોના સર્વત્તમભાવનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, અને તેથી ગોપીજનોની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થાય છે. ગોપીજનોના ઉત્તરથી ભગવાન અતિ પ્રસન્ન થાય છે અને પોતે આત્મારામ હોવા છતાં પણ કૃપા કરીને તે ગોપીજનોને રમણ કરાવે છે. આ રમણમાં અનેક પ્રકાર હતા. ભગવાને અનુરદ્ધ કરીને ગોપીજનોને રમણ કરાવ્યું, તેથી ગોપીજનોને મદ થયો, અને તેના પરિણામે ભગવાન ત્યાં જ અન્તર્હિત ચઈમવા ભગવાનના તિરોધાનથી ગોપીજનો ભગવાનની લીલામાં તત્પર થયાં અને તેમની સોધબોગ કરવા લાગ્યાં. આ પ્રમાણે કરવાથી ગોપીજનોએ રસનો અનુભવ સુંદર કર્યો, અર્થાત્ તેમણે આન્તરદીવા કરી. આમાં રસાસક્તિ, ભગવાનની પ્રિયા, અર્ચનો અક્ષાવ અને ભગવાનના મુલ્લેનું ગાન—આ ચાર વસ્તુઓ લેવામાં આવે છે. ગોપીજનો અન્યપૂર્વા—શ્રુતિરૂપા—નિર્મુલ્લ અને સાત્ત્વિક વગેરે સેદથી દસ પ્રકારનાં છે; અને અન્યપૂર્વા—કૃમ.રિકા—ગોપીજનો નિર્મુલ્લ

અને સાત્ત્વિકાદિ લેદથી નવ પ્રકારનાં છે. (અનન્યપૂર્વા ગોપીજનોમાં તામસતામસી બૂધ નથી એટલે તેમાં દસ પ્રકારને બદલે નવ પ્રકાર છે.) આ યોગણીસ પ્રકારનાં ગોપીજનો ભગવાનને પ્રિય થાય એવી રીતે યોગણીસ પ્રકારે યોગણીસ શ્લોકમાં સ્તુતિ કરે છે. આ સ્તુતિને ગોપીગીત કહેવામાં આવે છે, અને તે તરવરાન અને કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. ગોપીજનોની નિસ્સાધનતા અને દીનતા ભેદને ભગવાન કરીથી પ્રકટ થયા. આથી સિદ્ધ થયું કે જાતોની દીનતા એ એક જ વસ્તુ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવાનું સાધન છે. ભગવાનના પ્રાકટ્યથી ગોપીજનોને ઘણો આનન્દ થયો અને તેઓ વિવિધ એકાગ્રો કરવા લાગ્યા. ભગવાન તેમને લઈને યમુનાના તીરે પધાર્યા. ગોપીજનોએ ભગવાનને માટે પોતાનાં વસ્ત્રોનું આસન બનાવ્યું, અને ભગવાન તે આસન ઉપર બિરાજ્યા. ગોપીજનોએ તેમને ભજનના ત્રણ પ્રકારો વિષે પ્રશ્ન કર્યો અને ભગવાને તેનો ઉત્તર પણ આપ્યો અને કહ્યું કે હું પોતે તો આ ત્રણ પ્રકારના ભજનથી અતીત છું, તમે મારે માટે જ લોક, વેદ અને કૃત્યનો ત્યાગ કરેલો છે, અને તમારે ચિત્ત મારામાં રહે એટલા માટે હું પરોક્ષ તમારું ભજન કરતાં તિરોહિત થયો હતો; તમે મારી સાથે નિર્દોષ ભજનથી ભેડાએલાં છો, તમારા ઉપકારનો બદલો પ્રદાનના આમુખ્યથી પણ હું વાળી શકું એમ નથી. આ પ્રમાણે ભગવાનનાં વચન શ્રવણ કરવાથી ગોપીજનોનો તાપ દૂર થયો, અને ભગવાને પ્રસન્ન થઈને રાસક્રીડાનો આરંભ કર્યો. ભગવાન અને ગોપીજનો નૃત્ય કરવા લાગ્યાં. સૌથી ગોપીઓ અને આઠ કૃષ્ણ એ પ્રમાણે રાસમાં નૃત્યનો આરંભ થયો. તે સમયે હુન્દુશિઓનો નાદ થયો, પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ, ગન્ધર્વોએ ભગવાનના નિર્મલ યશનું ગાન કર્યું, રાસમણ્ડલમાં નૃત્યથી કંકણો, નૂપુર વગેરે અલંકારોનો ધ્વનિ પણ થવા લાગ્યો. નૃત્યના અનેક પ્રકારો થયા. ભગવાન કૃષ્ણની ક્રીડાનાં દર્શન કરીને અપ્સરાઓ અને ચન્દ્ર મુગ્ધ થઈ ગયાં. ભગવાને ગોપીજનોનાં જેટલાં જ પોતાનાં સ્વરૂપ પ્રકટ કરીને, આત્મારામ હોવા છતાં પણ, લીલાથી તેમની સાથે રમણું કર્યું. પછી ભગવાને ગોપીજનોની સાથે જળમાં પ્રવેશ કર્યો અને ગજેન્દ્રલીલાનો સ્વીકાર કરીને રમણું કર્યું. આ પ્રમાણે ભગવાને શરદ ઋતુની રાત્રીઓનું સેવન કર્યું, અને પોતાનામાં જ વીર્યનું સ્થાપન કર્યું. અરુણોદય થતાં ભગવાને ગોપીજનોને ઘેર જવાની પ્રેરણા કરી; તેથી હરિપ્રિયા ગોપીજનો પોતાની ઇચ્છા નિરુદ્ધ પણ પોતપોતાને ઘેર ગયાં.

આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવતમાં ભગવાનની રાસલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. ભગવાને પ્રસન્ન થઈને હન્દ્ર વગેરે દેવતાઓને પણ દુર્લભ, 'વાસ્તવિક' રીતે તો અદ્વા વગેરેને પણ દુર્લભ, એવી લીલા પોતાના આનન્દને માટે શ્લોકમાં પ્રકટ કરી છે અને આ લીલા સર્વ પ્રકારના લોકોને ઉપકાર કરનારી છે.

જે પ્રમાણે ભગવાન નિત્ય છે તે પ્રમાણે ભગવાનની લીલા અને તે લીલાના પદાર્થો પણ નિત્ય છે. શ્રીવિદુલનાથજીએ પોતાના વિદ્વન્મણ્ડલ નામના ગ્રન્થમાં લીલાનું નિત્યત્વ અનેક પ્રમાણો આપીને સિદ્ધ કરેલું છે. તે પ્રમાણો સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) જયતિ જનનિવાસો દેવકીજન્મવાદો
પદુવરપરિપત્તૈર્દોર્ભિસ્વન્નઘર્મમ્ ।
સ્થિરચરવૃજિનઃ સુસ્થિતધીમુચ્ચેન
વ્રજપુરવનિતાનાં વર્ધયન્કામદેવમ્ ॥ (ભાગવત ૧૦. ૮૭. ૪૮)

મનુષ્યોમાં જેમનો નિવાસ છે, દેવકીથી જેમનો જન્મ થયો છે એમ કહેવા પૂરતું છે, સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણીઓના પાપનો જે નાશ કરે છે, તે ભગવાન ઉત્તમ યદુઓની સભામાં પોતાના સેવકોરૂપી બાહુદારા અધર્મનો નાશ કરતા, અને સુંદર સ્મિતવાળા પોતાના શ્રીમુખથી મજ અને નગરની સ્ત્રીઓના કામદેવની વૃદ્ધિ કરતા જય પામે છે. આ શ્લોકમાં જયતિ એ પ્રમાણે વર્તમાન પ્રયોગ કરીને શુકદેવજી જણાવે છે અને વર્ધયન્ એ બે વર્તમાન કૃદંતોનો પ્રયોગ કરે છે, અને તે દ્વારા સૂચવે છે કે ભગવાનની બધી લીલાઓ વર્તમાનકાળમાં પણ ચાલુ જ હતી. અને આ વાત લીલાનું નિત્યત્વ સ્વીકારવામાં આવે તો જ ઘટી શકે એમ છે, અન્યથા નહિ.

(૨) યહ્નિ સન્તિ નામાનિ રૂપાણિ ચ સુતસ્ય તે ।
ગુણર્માનુરૂપાણિ તાન્યદ્દં વેદ નો જનાઃ ॥

(ભાગવત ૧૦. ૮. ૧૬)

તમારા પુત્રના ગુણ અને કર્મને અનુરૂપ અનેક નામો અને રૂપો છે: તે બધાં હું જાણું છું, માણસો જાણતા નથી. ભગવાનનું નામ પાડવાને પ્રસંગે ગર્ગ્યાચાર્ય ઉપરનો શ્લોક જોડે છે અને તેમાં સન્તિ ૫૬ વડે ભગવાનનાં અનેક નામો અને રૂપો વર્તમાન કાલમાં પણ છે એમ સૂચન કરે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાનનાં નામો પણ નિત્ય છે.

(૩) તા વાં વાસ્તુસ્પૃશ્મસિ ગમધ્યૈ યત્ર ગાવો મૂરિશ્ચક્રા અયાસઃ ।

અત્રાહ તદુદગાયસ્ય વૃણ્ણઃ પરમં પદમવમાતિ મૂરિ ॥

(ઋગ્વેદ ૨. ૨. ૨૪)

તમારાં બેનાં—શ્રીકૃષ્ણ અને બલસદનાં, અથવા તો શ્રીકૃષ્ણ અને ગોપીઓનાં—તે પ્રસિદ્ધ ધામો, સ્થાનો, પ્રાપ્ત કરવાની અમે ઇચ્છા રાખીએ છીએ: આ ધામોમાં મોટાં શીંગડાંઓવાળી સારી ગાયો વસે છે, અથવા મોટાં શીંગડાંઓવાળા, વનમાં અને ગામમાં રહેનારા રુરુ વગેરે પશુઓ વસે છે. આ સ્થાનમાં અને ભૂમિ ઉપર ગોપીઓને વિષે કામને પ્રસાદનાર, અને ઘણી છીર્તિવાળા ભગવાનનું લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ એવું પરમપદ શ્રીગોકુલ ઘણું જ પ્રકાશે છે. આ મંત્રમાં મૂરિ પદનો પ્રયોગ છે. તે પરમ પદ—શ્રીગોકુલ—મૂરિ, ઘણું જ, પ્રકાશે છે. આથી જણાય છે કે અનેક પ્રકારના નિહુજ, ગુફાઓ, શીયમુલાદિના તટો, શ્રીગોવર્ધનપર્વતનું શિખર વગેરે સ્થળોમાં ભગવાનની નિરંતર સ્થિતિ છે, અને શ્રીગોકુલ આવા પ્રકારનું હોવાથી ઘણું જ પ્રકાશે છે. મૂરિનો અર્થ ‘વ્યાપક’ કરવામાં આવે તો મંત્રનું તાત્પર્ય એ છે કે શ્રીગોકુલ પરમ હોવાથી, ભગવાનનું સ્થાન હોવાથી અને વ્યાપક હોવાથી, નિત્ય જ છે.

(૪) તે તે ધામાન્સ્પૃશ્મસિ ગમધ્યૈ ગાવો યત્ર મૂરિશ્ચક્રા અયાસઃ ।

અત્રાહ તદુદગાયસ્ય વિણ્ણોઃ પરમં પદમવમાતિ મૂરેઃ ॥

(તૈત્તિરીય સંહિતા ૧. ૩. ૬)

આ મંત્ર ભગલાગ પહેલાંના મંત્ર જેવો જ છે. પહેલા મંત્રમાં મૂરિ પદ હતું, જ્યારે આ મંત્રમાં મૂરેઃ પદ છે, અને તે ભગવાનના વિશેષણ તરીકે વાપરવામાં આવેલું છે. રસોત્સવમાં ભગવાન ઘણાં રૂપોથી પ્રકટ થાય છે. આવા અહરૂપવાળા (મૂરેઃ) ભગવાનનું પરમ પદ શ્રીગોકુલ પ્રકાશે છે એમ તાત્પર્ય છે. વેદ નિત્ય છે અને આ નિત્ય વેદ પોતે જ અવમાતિ, પ્રકાશે છે, એમ વર્તમાનકાળનો પ્રયોગ શ્રીગોકુલ વિષે કરે છે, તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રીગોકુલ નિત્ય છે. પછીથી નીચેના બે મંત્રો આવે છે.

વિણ્ણોઃ કર્માણિ પશ્યત્ત યતો વ્રતાનિ પરપદો ।

ઇન્દ્રસ્ય યુજ્યઃ સત્તા ॥ (તૈ. સં. ૧. ૩. ૬)

તદ્વિણ્ણોઃ પરમં પદં સદા પશ્યન્તિ સૂર્યઃ ।

દિગ્વીચ ચક્ષુરાત્તત્તમ્ ॥ (તૈ. સં. ૧. ૩. ૬)

ભગવાને શ્રીગોકુલમાં કરેલાં કર્મો—દા. ત. યજ્ઞોદાનું સ્તનપાન, પૂતનાના અમુરૂપી પયનું પાન વગેરે—જુવોઃ બેને—બે કર્મોને—લીધે કાલાયનીઅર્ચન વગેરે વ્રતોનો ભગવાને સ્પર્શ કર્યો (પરપદો), અર્થાત્ તે વ્રતોના ફલ તરીકે પ્રકટ થઈ વ્રત કરનારીઓ સાથે સર્વ લીલા કરી. અથવા તો પરપદો એટલે બાધ કર્યો; અને આ અર્થ સ્વીકારતાં મંત્રનો બીજો અર્થ એવો થાય કે બે કર્મોને લીધે લોકમર્યાદા, પાતિમત્ત વગેરે મનોનો ભગવાને બાધ કર્યો. ભગવાન ઇન્દ્રના યોગ્ય અથવા અનુકૂલ મિત્ર છે. જેમ સ્વર્ગમાં આરે તરફ વ્યાપી રહેલા મુખકારક પદાર્થનું દર્શન સ્વર્ગમાં રહેનારાઓના જ અમુને થાય છે તેમ વિશ્વલુના તે પરમ પદનું—શ્રીગોકુલનું—દર્શન ભક્તો દમ્ભેશ્વાં કર્યા કરે છે. આ બે મંત્રોમાં ભગવાનનાં કર્મોનો નિર્દેશ કરીને ભગવાનનું પરમ પદ, શ્રીગોકુલ, નિત્ય છે એમ દર્શાવવા સદા પશ્યન્તિ સૂર્યઃ—ભક્તો તેનાં—શ્રીગોકુલનાં—નિત્ય દર્શન કરે છે, એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે શ્રીગોકુલ નિત્ય જ છે અને તેથી જ ભક્તો તેનાં નિત્ય દર્શન કરી શકે છે.

(૫) તદ્વિપ્રાસો વિપન્યયો જાગૃવાંસઃ સમિન્ધતે ।

વિણ્ણોર્યત્પરમં પદમ્ ॥ (ઋગ્વેદ ૧. ૨૨. ૨૧)

આ મંત્ર એમ કહે છે કે શુદ્ધિવાળા, સારી રીતે ભગવાનની સેવા કરનારા અને શબ્દ અને અર્થમાં પ્રમાદ કર્યા વિના ભગુત રહેનારા ભગવાનના પરમ પદને સારી રીતે દીધાવે છે અથવા પ્રકાશે છે. તેથી જ શ્રીમદ્ભગવતમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

શૃણ્વન્તિ ગાયન્તિ ગૃણન્ત્યમીક્ષણશઃ સ્મરન્તિ નન્દન્તિ તવેહિતં જનાઃ ।

ત યવ પશ્યન્તિચિરેણ તાયકં મવપ્રવાહોપરમં પદમ્ ॥ (૧. ૮. ૩૬)

જે માણસો આપના અરિનું વારંવાર ઋણ કરે છે, ગાન કરે છે, ઉપદેશ કરે છે, સ્મરણ કરે છે અને અંતરમાં આનન્દ પામે છે તે જ પુરુષો સંસારના પ્રવાહને શાન્ત કરનારા આપના મરણારવિન્દનાં યોગ જ સમયમાં દર્શન કરે છે. અર્થાત્ ભગવાનનું જે પરમ પદ છે તેને જ ભક્તો સ્નેહ વગેરેથી પ્રકાશે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે વન, યગુ, પક્ષી, ગોપો વગેરેવાળું ભગવાનનું પરમ પદ તથા તેમના સંબંધવાળી ભગવાનની સર્વ લીલા નિત્ય જ છે.

(૬) છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જાથ ચદિદમસ્મિન્ દ્રાક્ષપુરે દક્ષરં પુષ્કરીકં વેદમ— આ અક્ષપુરમાં જે આ દહર પુંકરીક વેદમ છે—ઇત્યાદિ (છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ ૮. ૧. ૧). આ શ્રુતિમાં ‘અક્ષપુર’ શબ્દ છે અને તેનો અર્થ ભગવાનનું શ્રીગોકુલ વગેરે લીલાસ્થાન એ પ્રમાણે છે. આગળ જતાં તે જ ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવેલું છે કે નાસ્ય જરયૈત્તજીર્યતે ન ઘઘેનાસ્ય હન્યતે । एतत्सत्यं द्रक्षपुर्मस्मिन् कामाः समाहिताः—તે વૃક્ષાવસ્થાથી છર્ણ થતું નથી તેમ જ વધથી તેનો નાશ થતો નથી. આ અક્ષપુર સત્ય છે અને તેમાં જ લાક્ષ્મીના બધા કામો સારી રીતે રહેલા છે. અહીં અક્ષપુરને, લીલાસ્થાનને, સત્ય કહેવામાં આવેલું છે, એટલે તે નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રમાણે અનેક શ્રુતિઓ લીલાનું નિત્યત્વ સિદ્ધ કરે છે. હવે શ્રુતિઓને ટેકો આપનારા પુરાણનાં વાક્યોનું પ્રમાણ આપવામાં આવે છે.

(૭) બૃહદ્વામનપુરાણમાં અક્ષા, ભૃગુ વગેરેને નીચે પ્રમાણે કહે છે.

ગોષોની સ્ત્રીઓના ચરણની રેણુ પ્રાપ્ત કરવા મેં ૬૦૦૦૦ વર્ષ તપ કર્યું, છતાં પણ તે મને મળી નથી. પછી ભૃગુનો પ્રશ્ન થતાં અક્ષા તેમને શ્રુતિઓની કથા કહે છે. અક્ષા કહે છે કે મળ્યુંદરીઓ સ્ત્રીઓ નથી પણ તે ખરેખર શ્રુતિઓ છે. તેમણે ભગવાનની સ્તુતિ કરી અને ભગવાને પ્રસન્ન થઈને તેમને વર માગવાનું કહ્યું. શ્રુતિઓએ વર માગ્યું કે હે ભગવન્! આપના નિર્ગુણ આનન્દમય સ્વરૂપનાં અમને દર્શન કરાવો. શ્રુતિઓની આ પ્રાર્થનાથી ભગવાને તેમને પ્રકૃતિથી પર એવા પોતાના લોકનું દર્શન કરાવ્યું. આ લોકમાં વૃન્દાવન, ગોવર્ધન, શ્રીધમુનાજી, શ્રીગોપીજનોનું યુથ્વ અને તેમની વચ્ચે રહેલા કિશોર આકૃતિવાળા ભગવાનનું તે શ્રુતિઓને દર્શન થયું.

આ કથામાં શ્રુતિઓએ ભગવાનના નિર્ગુણ સ્વરૂપના દર્શનની જ પ્રાર્થના કરી, અને ભગવાને પોતાની લીલાનાં દર્શન કરાવ્યાં. આ ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાનના સ્વરૂપની માફક ભગવાનની લીલા પણ નિત્ય છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ વૃન્દાવન વગેરે સામગ્રીવાળું જ છે એમ સ્વીકારવું જ પડે છે.

(૮) ભગવદ્લીલા નિત્ય છે તેથી જ ઋગ્વેદમાં આ લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.

जज्ञान एव व्यवघत स्पृघः प्रापश्यद्भीरो अभिर्षौस्तं रणम् ।

अवृक्षदद्रिमव सः स्पृक्षजदस्तज्ञानाकं सपस्यया पृथुम् ॥

(ઋગ્વેદ ૧૦. ૧૧૩. ૪)

શ્રીગોકુલમાં પ્રકટ થતાં જ પૂતના, વૃણાવર્ત વગેરે શત્રુઓને ભગવાને વિવિધ પ્રકારે હણ્યા. પછી પરાક્રમી ભગવાને મધુરા, દારકા વગેરેમાં પોતાના પુરુષાતમને અનુરૂપ દૈત્યો સાથેના યુદ્ધનો અનુભવ કર્યો. આ પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપરના દૈત્યોને ભગવાને હણ્યા એમ કહીને હવે દેવેન્દ્રના મદનો નાશ કર્યો એમ કહેવામાં આવે છે. ભગવાને ગોવર્ધન પર્વતને ઉપાડ્યો, તેમણે ઇન્દ્રે વરસાવેલા જળનું નિવારણ કર્યું. ગોકુલમાં સ્થિતિ કરવાના કર્મની ઇચ્છાથી તેમણે વિસ્તારવાળા સ્વર્ગનો પ્રતિબંધ કર્યો, અર્થાત્ ઇન્દ્ર વગેરે સ્વર્ગના દેવોનો મદ ઉતાર્યો. (આ મન્ત્રમાં પાઠવેલો છે.)

(૯) દશમસ્કન્ધમાં કૃમારિકાઓએ કાલ્યાણીનું મત કર્યા પછી ભગવાન્ વરદાન માટે પધારે છે અને મયેમા રંસ્યય દ્વષાઃ (ભાગવત ૧૦. ૧૯. ૨૭)—સારી સાથે આ રાત્રીઓમાં રમણ કરશો—એ પ્રમાણે ભગવાન્ તેમને વરદાન આપે છે. અહીં દ્વમાઃ દ્વષાઃ—આ રાત્રીઓ—એ પ્રમાણે કહેલું હોવાથી એમ જણાય છે કે રમણની રાત્રીઓ પાસે રાખીને ભગવાને કૃમારિકાઓને તે દર્શાવી. આથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે લીલાની રાત્રીઓ પણ નિત્ય છે.

આ પ્રમાણે શબ્દપ્રમાણથી શ્રીવિદ્યનાયજી ભગવાનની લીલાનું નિત્યત્વ સિદ્ધ કરે છે. યુક્તિથી પણ લીલાનું નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. તે મુક્તિ આ પ્રમાણે છે. જેનો નાશ થવાનો હોય તે અનિત્ય કહેવાય છે. લીલાનો નાશ થતો નથી, તેથી તે નિત્ય છે. ભગવાનની લીલા ઉત્પન્ન થતી નથી, પરંતુ તે નિત્ય છે અને તેનો કુમે કુમે અનિર્વાવ થાય છે. શબ્દપ્રમાણથી પણ લીલા નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જે પ્રમાણે લૌકિક જ્ઞાનથી ભગવાનનું જ્ઞાન જુદા પ્રકારનું હોવાથી નિત્ય છે, તે પ્રમાણે જ લૌકિક ક્રિયાથી ભગવાનની ક્રિયા—લીલા—જુદા પ્રકારની હોવાથી નિત્ય જ છે.

ભગવાન રસસ્વરૂપ છે એમ આપણે ઉપર જોયું. આ રસની અભિવ્યક્તિ—પ્રાકટ્ય—નૃત્ય દ્વારા જ થઈ શકે છે, અને તેથી રસાત્મક પ્રભુ રાસલીલામાં નૃત્ય કરે છે. રસની નિષ્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે તે પણ વિચારવા જેવું છે. સંગીતરસાકર નામના ગ્રન્થમાં નાટ્ય શબ્દનો અર્થ સમન્વયતાં ગ્રન્થકાર કહે છે કે નાટ્યશબ્દો રસે મુખ્યો રસા-મિધ્યક્ષિકારણમ્ । ચતુર્ધામિનયોપેતં લક્ષણાવૃત્તિતો બુધૈઃ ॥ નર્તનં નાટ્યમિત્યુક્તમ્... (૭. ૧૭-૧૮) અર્થાત્ નાટ્ય શબ્દનો મુખ્ય અર્થ રસ થાય છે, અને ગૌણ અર્થ નર્તન થાય છે, કારણ કે આર પ્રકારના અભિનયવાળું નર્તન રસને પ્રકટ કરનાર છે. નાટ્ય શબ્દનો યૌગિક અર્થ પણ રસ થાય છે, કારણ કે નાટ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નટિતુમભિનેતું યોગ્યમ્—જેનો અભિનય કરવા યોગ્ય છે તે નાટ્ય—અર્થાત્ રસ—એ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. તેથી નાટ્ય શબ્દ રસના અર્થમાં યોગરૂઢ છે. આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે નર્તનથી પ્રકટ થતો અને બોધ શકાતો રસ એ જ નાટ્ય શબ્દનો મુખ્ય અર્થ છે. નાટ્ય શબ્દને નટસ્ય ભરવઃ અથવા નટસ્ય કર્મ એ પ્રમાણે સમજવામાં આવે ત્યારે તેનો અર્થ નર્તન થાય છે. આ રીતે નાટ્ય શબ્દનો બીજો યૌગિક અર્થ નર્તન થાય છે. નટનો લાવ અને નટનું કર્મ એ બન્નેમાં યૌગિકતા સરખી છે છતાં પણ લાવ વિના નર્તનનું કાર્ય યોગ્ય નથી એટલે નર્તનનો પ્રયોજક લાવજ-મુખ્ય છે, અને નર્તવ્ય અર્થમાં નાટ્યશબ્દ લક્ષણગર્ભ છે. અભિનયના આર પ્રકાર છેઃ આક્રિક, વાચિક, આહાર્ય અને સાત્ત્વિક. અક્રો વટે જે અભિનય થાય તે આક્રિક; વાણીમાં રચાએલાં કાવ્યનાટક વગેરે વાચિક; હાર, કેયૂર, કટક વગેરે આભૂષણો આહાર્ય; અને સાત્ત્વિક ભાવોથી થતું અભિનય તે સાત્ત્વિક. આ જ કારણથી રસેશ પ્રભુ પોતાના રસસ્વરૂપને પ્રકટ કરવાને માટે નૃત્યાદિ કરે છે, અને પોતાનો સ્વરૂપાત્મક રસ અભિનય વગેરેથી જ્યાં સ્થાપે છે ત્યાંથી તે રસ કદાપિ જતો રહેતો નથી, પણ બીજરૂપ હોવાથી ફલ આપે છે. પરશ્ચક્ષ જ રસશાસ્ત્રની રીતે દ્વદશમાં જ્યારે પ્રકટ થાય છે ત્યારે તે રસ કહેવાય છે. તેમાં ચિદશ ગૌણ હોય છે, અને તેથી જ કૃષિર્મૂ-વાચકઃ ક્ષ્યાદિ શ્રુતિમાં, સન્નિધદાનન્દનું વર્ણન ન કરતાં, સદાનન્દનું જ વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. તે પ્રમાણે ભગવાન જ્યારે બહાર પ્રકટ થાય છે ત્યારે પણ તે પોતે રસાત્મક જ હોય છે.

ભગવાનની રાસલીલા વિષે પ્રાચીન કાળથી અનેક પ્રકારની શંકાઓ કરવામાં આવી છે. શ્રીમદ્ભગવતમાં પરીક્ષિતને પણ શંકા થાય છે કે ધર્મેનું સ્થાપન કરનાર અને તેનો ઉપદેશ અને રક્ષણ કરનાર ભગવાન કૃષ્ણ બીજાઓની સ્ત્રીઓ સાથે સમાગમ કરે તે વાળું આયોજ્ય છે. ભગવાને જે રાસલીલા કરી તે અવતારવિરુદ્ધ, લોકવેદવિરુદ્ધ અને સ્વરૂપવિરુદ્ધ છે. ભગવાનના અવતારનું કાર્ય ધર્મેનું સ્થાપન અને અધર્મેનો નાશ કરવાનું છે; શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને તો અવતાર લઈને રાસલીલા દ્વારા ધર્મેનો નાશ કર્યો અને અધર્મેની પ્રવૃત્તિ કરી. આ કારણથી રાસલીલા અવતાર-વિરુદ્ધ છે. વળી, લોક અને વેદમાં પરસ્ત્રીગમન નિષિદ્ધ છે, નિંદિત છે; શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને તો રાસલીલામાં પરસ્ત્રી-ગમન કર્યું એટલે રાસલીલા લોકવેદવિરુદ્ધ પણ છે. એટલું જ નહિ, પણ રાસલીલા ભગવાનના સ્વરૂપથી પણ વિરુદ્ધ છે. સર્વ શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદ્ય વિષય તરીકે ભગવાનનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ સર્વ શાસ્ત્રનું પ્રમેય પરશ્ચક્ષ—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ—છે. પરશ્ચક્ષનું વર્ણન કરતાં શાસ્ત્ર કહે છે કે તે (=પરશ્ચક્ષ) લોકિકકામરહિત, પૂર્ણકામ, આમકામ અને નિર્દોષ છે. આમ હોવા છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલામાં કામલીલા જોવામાં આવે છે, એટલે રાસલીલા ભગવાનના સ્વરૂપથી પણ વિરુદ્ધ છે. પરીક્ષિતની માફક બીજાઓને પણ વર્તમાનકાળમાં આવી જ શંકાઓ થાય છે અને ‘રાસલીલા’ શબ્દથી ગભરાઈ જાય છે.

પરીક્ષિતની શંકાનું નિવારણ શુક્રદેવજીએ નવ સ્લોકોમાં સુંદર રીતે કર્યું છે. પહેલા છ સ્લોકોમાં (૧૦. ૩૦. ૩૦-૩૫) લોકની રીતને અનુસરીને શુક્રદેવજી સમાધાન કરે છે અને પછીના ત્રણ સ્લોકોમાં (૧૦. ૩૦. ૩૬-૩૮) વસ્તુસ્થિતિને અનુસરીને સમાધાન કરે છે. શુક્રદેવજી પ્રથમ કહે છે કે ધર્મેનું ઉત્થાપન અને સાહસ એ એશ્વર્ય-વાળાઓમાં જોવામાં આવે છે; સર્વનું ભક્ષણ કરતાં છતાં પણ જેમ અગ્નિમાં અધર્મ ઉત્પન્ન થતો નથી તેમ અતિ તેજસ્વી વ્યક્તિઓમાં ધર્મોત્થાપન અને સાહસ અધર્મ ઉત્પન્ન કરતાં નથી. જે ઈશ્વર નથી તેણે મનથી પણ ઈશ્વરના કર્મેનું અનુકરણ કરવું નહિ. જો મૂર્ખતાથી ઈશ્વરના જેવું આચરણ કોઈ કરે, તો તેનો વિનાશ જ થાય છે. મહાદેવના જેવું પરાક્રમ જોની પાસે ન હોય એનો પુરુષ સમુદ્રના વિષનું ભક્ષણ કરતાં જેમ નાશ પામે છે તેમ ઈશ્વરનું અનુ-કરણ કરનાર નાશ પામે છે. એશ્વર્યધર્મવાળા પુરુષોનું વચન હરમેશાં સત્ય હોય છે, તેમ જ કવચિત્ આચરણ જનુ હોય છે. માટે તેમના વચન—ઉપદેશ—પ્રમાણે શુદ્ધિમાન પુરુષ આચરવું. એશ્વર્યવાળા પુરુષોને કર્તાપણું અભિમાન નહિ હોવાથી કુશલ આચરણ કરવામાં કોઈ આ લોકમાં સ્વાર્થ હોતો નથી, તેમ જ અકુશલ—નિષિદ્ધ—કર્મ કરવાથી તેમને અનર્થ થતો નથી. આ પ્રમાણે જ્યારે જ્ઞાનથી કરેલું કર્મ અનિષ્ટજનક થતું નથી, તો પછી સર્વ સ્ત્રવો, પશુપક્ષી, મનુષ્ય અને દેવતાઓના ઈશ્વર કૃષ્ણના પોતાના સેવકો સાથે પોતે એશ્વર્યથી કરેલાં કર્મોથી કુશલ અને અકુશલનો સંગ્રહ કેવી રીતે થઈ શકે ! જે ભગવાનના ચરણકમલના પરાગમૂળ સેવકોની સેવાથી વૃક્ષ થયા છે, યોગના પ્રસાવરૂપ વિમુક્તિઓથી જેમનાં કર્મેનાં વંધન તુટી ગયાં છે, જેઓ મુનિઓ છે, તે સર્વ—સાકામર્ગીઓ

અને કર્મમાર્ગીઓ—બંધન નહિ પામતાં જ્યારે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે આચરણ કરે છે, તો પછી સ્વેચ્છાથી કોઈને માટે શરીર ધારણ કરનાર ભગવાનને બંધ ક્યાંથી થાય? સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જો વિચાર કરવામાં આવે તો આપણને જણાય છે કે ગોપીઓ, તેમના પતિઓ, તથા સર્વ દેહીઓના જે અનર્થમાં છે તે જ ભગવાન કીડા કરવાને માટે પુરુષદેહ ધારણ કરે છે. વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાન પુરુષ નથી, સ્ત્રી નથી, તેમ અન્ય પણ નથી. લક્ષ્મીના ઉપર અનુચ્છ કરવાને ભગવાન જેમ ભક્તસમાન માનુષદેહ ધારણ કરે છે, તેમ ગોપિકાઓ ઉપર અનુચ્છ કરવાને તેવી કીડાઓ કરે છે. આ લીલાઓનું જે શ્રવણ કરશે તે ભગવત્પર યશે. આ હેતુથી ભગવાને આ પ્રમાણે કયું. વળી, ભગવાનની માયાથી મોહિત થએલા મજવાસીઓએ પોતપોતાની સ્ત્રીઓ પોતાની પાસે જ છે એમ માનીને કૃષ્ણના ઉપર ઈર્ષ્યા ન કરી. સંક્ષેપમાં એટલું જ કહેવાનું કે ભગવાનની આ રાસલીલા મોક્ષ આપનારી છે; તેથી શુકદેવજી છેલ્લા શ્લોકમાં (૧૦. ૩૦. ૪૦) કહે છે કે રસાત્મક પુરુષોત્તમની ગોપીજનો સાથેની લીલા જે કોઈ શ્રદ્ધા રાખીને સાંભળશે અને પછી વર્ણન કરશે, તે ધીર પુરુષ ભગવાનમાં થોડા જ સમયમાં પરા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરીને કામરૂપ હૃદયના રોગથી મુક્ત થશે.

આ પ્રમાણે શુકદેવજીએ પરીક્ષિતની શંકાનું નિવારણ કરીને સિદ્ધ કર્યું કે ભગવાનની રાસલીલામાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ નથી, એટલું જ નહિ પણ તે વજ્રાના અને શ્રોતાના હૃદયમાં રહેલા કામને દૂર કરીને પરમ ભક્તિ આપે છે. આ વિચારસરણીને અનુસરીને જ શ્રીમહાપ્રભુજી પણ રાસલીલા ઉપર સારો પ્રકાશ નાખે છે. ભગવાનની જે રાસલીલાનું વર્ણન શ્રીમદ્ભગવતમાં કરવામાં આવેલું છે તે સારસ્વતકલ્પની રાસલીલા છે એમ શ્રીમહાપ્રભુજી માને છે. આ રાસલીલા એ એક ઐતિહાસિક બનાવ છે અને ભગવાનની દરેક લીલાનું કાંઈ કાંઈ પ્રયોજન હોય છે તેથી રાસલીલાનું પણ પ્રયોજન છે જ. પ્રયોજનની દૃષ્ટિએ જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે જણાય છે કે ભગવાનની બધી લીલાઓ ઐતિહાસિક હોવા ઉપરાંત રૂપક તરીકે પણ ચટાવી શકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે ભગવાન જ્યારે પૂતનાનો વધ કરે છે ત્યારે પૂતનાને અવિદ્યા માનવામાં આવે છે અને પૂતનારૂપી અવિદ્યાનો નાશ કરવાથી ગોકુલમાં લક્ષ્મીનો નિરોધ સહેલાઈથી થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે ભગવાનની બધી લીલાઓમાં રૂપકની ભાવના સારી રીતે સંભવી શકે છે, અને તેથી જ તે બધી લીલાઓ લક્ષ્મીનું હિત કરનારી છે. ભગવાનની સર્વ લીલા નિષ્કામ છે, અને તેથી રાસલીલા પણ નિષ્કામ છે. ભગવાનનું પ્રાકટ્ય સર્વના ઉદ્ધાર માટે છે, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને નિરસાધન છવોના ઉદ્ધાર માટે છે. ભગવાન નિરસાધન જનોનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે કરે છે તે દર્શાવવા ગોપીજનોને પ્રસંગ અતિ મહત્ત્વનો છે. નિરસાધન જનોનો ઉદ્ધાર કરીને ભગવાન પુષ્ટિમાર્ગ—અનુચ્છમાર્ગ—નો ઉપદેશ કરે છે, અને આ અનુચ્છમાર્ગ પ્રવર્તાવવાનું માન શ્રીગોપીજનોને થયે છે. આ જ દૃષ્ટિથી શ્રીગોપીજનોને પુષ્ટિમાર્ગના શુર તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે.

શ્રીગોપીજન પુરુષ નથી પણ સ્ત્રી છે; તેમાં પણ પ્રાક્ષણ, ઇન્દ્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણુમાંનાં નહિ પણ આશીર જાતિનાં છે, આ રીતે તેઓ શાસ્ત્રવિહિત કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિનાં અધિકારી થઈ શકતાં નથી અને તેથી તેઓની પાસે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનું એક પણ સાધન નથી, અને તે જ કારણથી તેઓને નિરસાધન કહેવામાં આવે છે. તેમની દિનચર્યા પણ એવા પ્રકારની છે કે ભગવાનનું નામસ્મરણ કરવા જેટલો વખત પણ તેમને મળી શકતો નથી. આવા નિરસાધન ગોપીઓ ઉપર ભગવાન કૃપા કરે છે અને વેણુનાદ કરીને કૃપાપાત્ર છવોને પોતાની પાસે આકર્ષે છે. ગોપીજનો સંસારના સર્વ પદાર્થોનો ત્યાગ કરીને સર્વત્તમભાવથી ભગવાનને શરણે જાય છે અને ભગવાનની શસલીલાનો દિવ્ય આનન્દ અનુભવે છે. ગોપીજનો જેવાં નિરસાધન પ્રાણીઓ ઉપર અનુચ્છ કરી ભગવાન તેમનો ઉદ્ધાર કરે છે અને પોતાના દિવ્ય અલૌકિક સ્વરૂપાનન્દનું—ભજનાનન્દનું—દાન જે કરે છે તેમાં જ ભગવાનનું ભગવત્ત્વ રહેલું છે. આ અસાધારણ કાર્ય ભગવાન વિના બીજો કોઈ પદાર્થ કરી શકે એમ નથી, એટલે ભગવાનની વિશિષ્ટતા સ્વાભાવિક રીતે સિદ્ધ થાય છે.

શ્રીમદ્ભગવતમાં આવેલા રાસલીલાના વર્ણનમાં લૌકિક કામના જેવું વર્ણન આવતું હોવાથી પરીક્ષિતને પણ શંકા થએલી. શ્રીમહાપ્રભુજી આ વિષયમાં બહુ જ સાવધાનતાથી આચર્યપૂર્વક ચેતવણી આપે છે, તેઓ કહે છે કે (ભા. ૧૦. ૨૬. ૪૨ ની સુત્રોચિની) રાસલીલામાં રસશાસ્ત્રમાં દર્શાવેલી બધી ક્રિયાઓ છે; દા. ત. બાહ્યોને લંબાવવા, એટલું, હાથ વગેરે અંગોનો સ્પર્શ, હાસ્ય વગેરે રમણમાં ઉપયોગી ક્રિયાઓ; પણ તેમાં લૌકિક કામ નથી. અર્થાત્ રાસલીલામાં લૌકિક ક્રિયાના જેવી ક્રિયા છે પણ તેમાં લૌકિક કામ નથી. ગોપીજનોનો કામ ભગવાનના અલૌકિક કામથી પૂર્ણ થાય છે, એટલે ગોપીજનો ભગવાનના જેવાં નિષ્કામ—લૌકિકકામરહિત—જ છે. જો ગોપીજનોનો કામ લૌકિક હોત તો ભગવાનના અલૌકિક કામથી તે પૂર્ણ થાત નહિ, પણ ગોપીજનોનો કામ પૂર્ણ થયો છે એટલે સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાનના કામની માફક ગોપીજનોનો કામ પણ અલૌકિક હતો અને ગોપીજનો પોતે

લૌકિક કામ વિનાનાં હતા. વળી, જે ગોપીજનોનો કામ પ્રાકૃત, લૌકિક, હોત અને તે ભગવાનના લૌકિક કામથી પૂર્ણ થયો હોત તો તેના પરિણામરૂપે પુનઃ વગેરે ઉત્પન્ન થાત. પરંતુ રાસલીલામાં આવા પ્રકારનો સંસાર ઉત્પન્ન થયો નથી. ભગવાનના સ્વરૂપમાં કામ હોતો નથી, અને ભગવાનના આવા નિષ્કામ સ્વરૂપથી નિષ્કામ અભિલાષા, અલૌકિક કામ, લૌકિકકામરહિત ધર્યા, જ પૂર્ણ થાય છે. આ પ્રમાણે રાસલીલામાં અલૌકિક જ લાવ હોવાથી મર્યાદામાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગની કોઈ પણ મર્યાદાનો ભાગ થતો નથી, અને મોક્ષરૂપી ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી સાધારણ માણસ પણ ભગવાનની આ અલૌકિક નિષ્કામ લીલાનું શ્રવણ કરીને સર્વ પ્રકારે નિષ્કામ થઈ જાય છે. તેથી શુકદેવજી કહે છે (ભાગવત ૧૦. ૩૦. ૪૦) સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે જે કોઈ ભગવાનની રાસલીલાનું શ્રવણ અને કથન કરે છે તેના કામરૂપી હૃદયના રોગનો સત્તર નાશ પામે છે. અર્થાત્ શુકદેવજીએ ‘હૃદયના દોષો દૂર થાય છે’ એમ સામાન્ય રીતે ન કહેતા ‘કામરૂપી હૃદયનો રોગ દૂર થાય છે’ એમ કામના નાશનું સ્પષ્ટ નિધાન કર્યું છે. ભગવાન નિષ્કામ છે, અને દરેક વસ્તુનો સ્વસ્થાવ એવો હોય છે કે તે પોતાનામાં રહેલી બીજી વસ્તુને પોતાના જેવી જ બનાવી દે છે. જ્યારે ભગવાન લૌકિકકામરહિત છે અને અલૌકિક કામવાળા છે ત્યારે ભગવાનની આ પ્રકારની લીલાનું શ્રવણ કરનાર પણ ભગવદ્વીયામાં તલીન થઈ જવાથી ભગવાનની માફક લૌકિકકામરહિત અને અલૌકિક કામવાળો થઈ જાય છે. શુકદેવજી સ્પષ્ટ કહે છે (ભાગ ૧૦. ૨૬ ૧૩-૧૬) કે શિશુપાલ ભગવાન ઉપર દ્વેષ કરતો હતો છતાં પણ તે ભગવત્સાધુનું પ્રાપ્ત કરી શક્યો, તો પછી આ ભગવાનના પ્રિયજનો—ગોપીજનો—સિદ્ધિ પામે તેમાં શું અશ્ચર્ય? જેમાં વિકાર થતો નથી, જેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય એમ નથી, જે નિર્ગુણ છે અને સર્વ ગુણોના આત્મરૂપ છે એવા ભગવાનનું પ્રાકટ્ય મનુષ્યોના કંઠાણને માટે જ છે. જે ભગવાન ઉપર હૃદયમાં કામ, ક્રોધ, ભય, ભેદ, એકતા અથવા ભક્તિ રાખે છે તે ભગવદ્રૂપ થઈ જાય છે. નારદજી પણ કહે છે (ભાગ ૭. ૧. ૨૮-૩૧) કે ઘણા લોકો ભગવાન ઉપર વૈર રાખી પાપમુક્ત થઈને અનુચિન્તનથી ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. ઘણા લોકો કામ, દ્વેષ, ભય અને ભેદ દ્વારા ભગવાનમાં મન પરીવીને પોતાના મનની મલિનતા દૂર કરીને ભક્તોની માફક ભગવાનને મેળવી શક્યા છે. દા. ત. ગોપીજનોએ કામદ્વારા ભગવાનને મેળવ્યા, ક્રોધ દ્વારા મેળવ્યા, શિશુપાલ વગેરે રાજાઓએ દ્વેષદ્વારા, વૃષ્ણલોકોએ સમ્બંધદ્વારા, પાણ્ડવોએ ભેદદ્વારા અને નારદજી વગેરેએ ભક્તિદ્વારા ભગવાનને મેળવ્યા છે. તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પણ ઉપાયથી કૃષ્ણમાં મન પરીવડાવવું અને તેમ કરવાથી અવશ્ય ભગવત્પ્રાપ્તિ થાય છે. ભગવાન પણ કહે છે (ભાગ ૧૦ ૧૬ ૨૬) કે જેમ બુદ્ધેશ્વી અને ભાર્ગવી જ્ઞાની ધણી ફરીથી બીજાને ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી તેમ મારામાં જેમની બુદ્ધિ આવિષ્ઠ થએલી છે તેમનો કામ બીજા કામને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. વેદસ્તુતિમાં (ભાગ. ૧૦. ૮૪ ૨૩) અને તે ઉપરની મુળોચિનીમાં પણ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે કે ભગવાનનું ભજન જ જીવોનું આવશ્યક કર્તવ્ય છે, અને તેથી કોઈ પણ પ્રકારે જીવે ભગવાનનું ભજન કરવું જઈએ. યોગથી હૃદયમાં ભગવાનનું ચિન્તન કરનારા મુનિઓ જે ભગવત્સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે તે જ સ્વરૂપને ભગવાનના શત્રુઓ પણ શત્રુભાવે પ્રાપ્ત કરે છે. ભગવાનના શેષનાગના શરીર જેવા વિશાળ બાહ્યોમાં આસક્ત થએલી અતિબહિર્મુખ ગોપીઓ અને અન્તર્મુખ અને સર્વનો આદર પામવા યોગ્ય શ્રુતિઓ પણ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રમ ભૂ સ્ત્રીઓ અને પુરુષો—અધ્યાય—ભગવાનની દૃષ્ટિએ સરખા છે, અને ભગવાન સર્વને જ સરખી રીતે પોતાના માને છે. આનું કારણ એ છે આ અધ્યાય મનુષ્યો ભગવાનના ચરણકમલનું સારી રીતે ધ્યાન ધરી રહ્યા છે. મુનિઓ તો ભગવાનના ચરણનું ધ્યાન ધરે છે એ વાત તો સ્પષ્ટ છે. ભગવાનના શત્રુઓ પણ ‘ભગવાન અમને મારવાને આવે છે’ એ ભાવનાથી ભગવાનના ચરણનું ધ્યાન જ કરે છે. ભગવાનને મહેતરથાનમાં મળવા જવાની હવે રાખન રી ગોપીઓ પણ ભગવાનના ચરણકમલનું ધ્યાન ધરે છે, અને શ્રુતિઓ પણ ફક્ત ભગવાનના ચરણનું ધ્યાન ધરી રહી છે, કારણ કે શ્રુતિ પોતે જ કહે છે કે સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ, અથા વેદો ભગવાનના પદનું જ વર્ણન કરે છે. અર્થાત્ શ્રુતિગીતાના આ શ્લોક ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભગવાનમાં કોઈ પણ ઉપાયથી મન પરીવડાવવું મુખ્ય ધ્યેય ભગવાનના ચરણકમલનું ધ્યાન જ છે. કયા ઉપાયે તે ધ્યાન કરવામાં આવે છે એ વાત મહત્વની નથી. મર્યાદામાર્ગથી ભગવાનના ચરણકમલનું ધ્યાન કરો, કે નિષિદ્ધમાર્ગથી કરો, કે પુટિમાર્ગથી કરો, કે પ્રવર્તકમાર્ગથી કરો. ફલિતાર્થ એ છે કે અધ્યાય ભગવાનના ઉપાસકો ભગવાનની દૃષ્ટિએ સરખા જ છે, કારણ કે અધ્યાય ઉપાસકોમાં ભગવત્ચરણ-પરતાનો સાધારણ ધર્મ રહેલો છે. આ હેતુથી જ શ્રીમદ્વાપ્તશ્રુતિગીતાના આ શ્લોક ઉપર વિચાર કરનાર આજ્ઞા કરે છે કે—

સર્થ યવ હરેર્મજાસ્તુલ્યા યાન્ મન્યતે દરિઃ ।

અતઃ જ્ઞાનો યથાત્મીયાન્ મન્યતે મજ્જનં તથા ॥

જેમને હરિ માને તે સર્વ જ દરિના ભક્ત હોય છે, તેથી જે પ્રકારે દૃષ્ટુ આત્મીય માને તે પ્રકારે જ જ્ઞાન આવશ્યક છે.

આ બધાં પ્રમાણોનો વિચાર કરતાં આપણને જણાય છે કે ભગવાનની સાથે કોઈ પણ પ્રકારે સંબંધ બાંધવામાં આવે તો પણ અંતર્ગત ભગવત્પ્રાપ્તિ થાય છે; અને શ્રીગોપીજનોની માફક કોઈ ભગવત્કૃપાના બંધે સંસારનો ત્યાગ કરીને સર્વાત્મભાવથી ભગવાનને શરણે આવે 'તો તે દિવ્ય, અલૌકિક, બજનનાનન્દનો—સ્વરૂપાનન્દનો—અનુભવ કરવા લાગ્યશાળી બને છે. જે ગોપીજનોએ ભગવાનમાં ભરણુદ્ધિ રાખી હતી તે ભગવાનમાં સાધુભ્ય પામ્યાં, પણ તેમને સર્વાત્મભાવવાળાં ગોપીજનોની માફક રાસલીલાનો આનન્દ મળી શક્યો નહિ. જેમ મલિન પદાર્થનો સંબંધ અગ્નિ સાથે થતાં મલિન પદાર્થ અગ્નિસ્વરૂપ થઈ જાય છે તેમ ગમે તે પ્રકારે ભગવાનની સાથે સંબંધ બાંધવાથી સંબંધ બાંધનાર ભગવન્મય થઈ જાય છે; અને તેમાં પણ સર્વાત્મભાવથી ભગવાનની સાથે સંબંધ બાંધનારમાં આવ્યો હોય તો ભગવાન તે જીવ ઉપર કૃપા કરીને તેને રાસલીલાના અલૌકિક આનન્દનો અધિકારી બનાવે છે. આ જ દૃષ્ટિથી સર્વાત્મભાવવાળાં શ્રીગોપીજનોની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થાય છે અને તેઓ પુષ્ટિમાર્ગના પ્રવર્તક બની પુષ્ટિમાર્ગના ગુરુનું પદ લોગવી રહ્યાં છે. અર્થાત્ ભગવાનની કૃપાથી જ જેમનામાં સર્વાત્મભાવ પ્રકટ થયેલો છે તેમનો જ રાસલીલામાં અધિકાર છે, અને તેથી રાસલીલા સર્વથા દોષરહિત છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે ભગવાન રસાત્મક છે, અને બધા રસોનો અન્તર્ભાવ શુદ્ધારમાં થતો હોવાથી ભગવાન શુદ્ધારસરૂપ છે. જે રસાત્મક કામ છે તે અસન્ત ગૂઢ છે, અને તેથી કામશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થયાં છે. શ્રીમહાપ્રભુજીના અભિપ્રાયે કામશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્ર ફક્ત ભગવાનને માટે જ છે. બીજાઓને માટે નથી. ભગવાનનો રસાત્મક કામ ત્રણેય લોકમાં ગુપ્ત છે. દેવો વગેરે પણ કામથી રસને ઉત્પન્ન કરીને તેનો અનુભવ કરે છે ખરા, પરંતુ તેમનો કામ રસાત્મક નથી. તેમાં પણ તેઓ રસના થોડા જ ભાગનો અનુભવ કરે છે, સંમૂર્ણ રસનો અનુભવ કરી શકતા નથી. રસ એટલે આનન્દ. ભગવાન આનન્દમય છે, રસમય છે, અને તેમના આનન્દની અદ્ય માત્રા ઉપર જ આ બધાં પ્રાણીઓ જીવે છે એમ ઉપનિષદ કહે છે. ભગવાન જે રસનો અનુભવ કરે છે તે રસ ત્રણેય લોકમાં ન હોવાથી તેનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી, એટલે તે રસ ગુપ્ત કહેવાય છે. ભગવાન રસ છે એમ શ્રુતિ કહે છે; અર્થાત્ ભગવાન જે રસનો અનુભવ કરે છે તે પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન નહિ એવો આનન્દ જ છે. આ ગૂઢ રસાત્મક કામનું જ્ઞાન આપવાને માટે વાત્સ્થાયન મુનિએ કામશાસ્ત્ર રચ્યું અને ભરતમુનિએ નાટ્યશાસ્ત્ર રચ્યું. ભગવાને પોતાના ગૂઢ અલૌકિક રસાત્મક કામને પ્રકટ કરવાને માટે નૃત્ય કર્યું અને ગોપીજનો પાસે નૃત્ય કરાવ્યું. બધાં અંગેમાં ગુપ્ત રહેલો આ અલૌકિક રસાત્મક કામ પ્રકટ થાય તેટલા માટે કામશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા બધા બંધોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. કામ નામનું ઉત્તમ અને ઉત્કૃષ્ટ સુખ ભગવાન કૃષ્ણ જ લોગવે છે, બીજો કોઈ નહિ, અને તેથી આ લોકમાં જ જીવોનું આધિદૈવિક રૂપ પ્રકટ થાય છે. જીવોનું જે આધિદૈવિક રૂપ પ્રકટ થાય છે તે કામરહિત હોય છે, લૌકિક વાસનાત્મક લિંગ વિનાનું હોય છે. કામસુખ ઉત્તમ છે, કારણ કે તે ક્ષર અને અક્ષર એ બેથી ઉત્તમ છે, અર્થાત્ પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ જ છે. વળી, કામસુખ ઉત્કૃષ્ટ છે, કારણ કે તે મોક્ષસુખથી પણ ઉત્તમ છે. કામસુખ ભગવાનનું સ્વરૂપ જ હોવાથી ભગવત્સ્વરૂપ વિના બીજા કોઈથી તેનો ભોગ થઈ શકે એમ નથી. ભગવાને આ ભૂમિ ઉપર રાસલીલા કરી એટલે જીવોનું આધિદૈવિક રૂપ પ્રકટ થયું. જીવનું આધિદૈવિક રૂપ પ્રકટ થાય તો જ તે ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન કરી શકે. સામાન્ય રીતે ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન આપિવૈકુણ્ઠમાં સંભવે છે, પરંતુ ભગવાને કૃપા કરીને આ લોકમાં જ જીવો આધિદૈવિક રૂપ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન કરી શકે તેટલા માટે જ આ લીલા કરી છે. એટલું જ નહિ પણ ગમે તે માણસ ભગવાનની આ લીલાનું શ્રવણ કરે તો તે પણ આધિદૈવિક રૂપ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન કરી શકે છે.

સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં આવે છે કે ભરતમુનિનું નાટ્યશાસ્ત્ર અને વાત્સ્થાયનમુનિનું કામશાસ્ત્ર જીવોને માટે છે, કારણ કે તે બન્નેય શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે લોકયાત્રાને માટે તે શાસ્ત્રો રચવામાં આવ્યાં છે. પુષ્ટિ-માર્ગનું દૃષ્ટિબિન્દુ આ વિષયમાં તદ્દન જુદું જ છે અને તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે નાટ્ય-શાસ્ત્ર અને કામશાસ્ત્રમાં ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ રસાત્મક સ્વરૂપ તેને પ્રકટ કરનારી સામગ્રી સાથે જ પ્રકટ થાય છે, કેવલ સ્વરૂપ પ્રકટ થતું નથી. ભગવાનના આ રસાત્મક સ્વરૂપનું વિશેષ જ્ઞાન આપણને અજ્ઞાનને લીધે થઈ શકતું નથી. તેથી તેનું જ્ઞાન આપવાને માટે ભરતમુનિએ અને વાત્સ્થાયન મુનિએ નાટ્યશાસ્ત્રમાં અને કામશાસ્ત્રમાં ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલું છે. તે શાસ્ત્રો કહે છે કે ભગવાને આ પ્રમાણે નૃત્ય કર્યું, આ પ્રમાણે રમણ કર્યું વગેરે. જગતના જીવો તો જેમ પ્રજ્ઞાનું વર્ણન કરનારી શ્રુતિને જીવ વિષે ઘટાવે છે તેમ ભગવાનના આ નૃત્ય અને રમણ એ બેને પણ જીવ વિષે ઘટાવે છે, અને તેથી વજ્રા દ્વંષી થાય છે. શ્રુતિ કહે છે (તૈત્તિરીય ઉપનિષદ ૨. ૭) કે 'આ પદેલાં અસત હવું, તેમાંથી સત ઉત્પન્ન થયું; પ્રજ્ઞે પોતે પોતાની તત્વને જગદ્ગ્રે કરી, તેથી તે સ્ફૂટ કહેવાય છે; જે છે તે ખરેખર સ્ફૂટ છે, પરમાત્મા ખરેખર રસ છે;

છવ આ રસ પ્રાપ્ત કરીને આનન્દ પામે છે.' આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં પૂર્વ સૃષ્ટિને અસત્, ખરાબ, કહેવામાં આવ્યું છે, પછીથી બીજી સૃષ્ટિને સત્, સારી, કહેવામાં આવ્યું છે. બીજી સૃષ્ટિને સારી કહેવાનું કારણ એ કે તે સૃષ્ટિ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. તે બ્રહ્મ સુકૃત છે, સુકૃત રસ છે, અને રસ આનન્દરૂપ છે. આ બીજી સૃષ્ટિમાં રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રી અને પદ્ધતિની જરૂર ન હોત તો ભગવાને પોતાના આત્માને જ પોતે સૃષ્ટિરૂપે પ્રકટ કર્યો છે એમ શ્રુતિ કહેત નહિ. જો આ બીજી સૃષ્ટિ અન્ય સર્વ સૃષ્ટિઓના જેવી જ હોત તો પ્રથમની સૃષ્ટિને અસાધુ, ખરાબ, કહેત નહિ, અને આ બીજી સૃષ્ટિને સાધુ, સારી, કહેત નહિ. જો શ્રુતિમાં કહેલો રસ મનોવિકાર અથવા લૌકિક રસ હોત તો ભગવાને પોતાના આત્માને જ સૃષ્ટિરૂપે પ્રકટ કર્યો અને રસ આનન્દરૂપ છે એમ શ્રુતિ કહેત નહિ. તેથી ભગવાનનું જો રસસ્વરૂપ છે તે રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રીવાળું છે એમ શ્રુતિને આધારે સિદ્ધ થાય છે. વળી, બ્રહ્મ-સૂત્રના અનુકૃત્યધિકરણમાં (બ્રહ્મસૂત્ર ૧. ૩. ૨૨-૨૩) સર્વ પદાર્થો ભગવાનનું અનુકરણ કરે છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. તેથી કામશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્રમાં પણ જો લૌકિક રસનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તો પણ તે લૌકિક રસનું સ્વરૂપ મૂળ ભગવદ્રસને અનુસરીને જ સિદ્ધ થાય છે, એટલે લૌકિક રસના દૃષ્ટાન્તથી ભગવદ્રસનું પણ અનુમાન થઈ જાય. લૌકિક રસ પરિમિત છે, કારણ કે જીવો ભગવાનના આનન્દની એક માત્રા ઉપર જ જીવે છે. ભગવદ્રસ અપરિમિત છે, કારણ કે તે પુષ્કળ અને વ્યાપક છે. લોકમાં પણ ભગવદ્રસના અનુકરણ તરીકે જ ભગવદ્રસનો આશાસ જ પ્રકટ થાય છે, ભગવદ્રસ પ્રકટ થતો નથી; તેથી જીવના લૌકિક રસને અવગણ જ નથી. જો લૌકિક રસનો અનુસર કરવામાં આવે તો પણ તેમાં ભગવદ્રસનો જગા પણ સંબંધ હોઈ શકતો નથી. ભરત-મુનિએ અને વાત્સ્યાયન મુનિએ અનુક્રમે નાટ્યશાસ્ત્ર અને કામશાસ્ત્ર જે રચ્યું છે તે તો પરોક્ષ રીતે ભગવદ્રસનું જ્ઞાન આપવાને માટે જ છે. વાસ્તવિક રીતે તો પદ્મપુરાણના ખાતાલપ્પણમાં રામાશ્વમેધ પ્રસંગે શેષ અને વાત્સ્યાયનનો જે સંવાદ થયેલો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે વાત્સ્યાયન મુનિ વૈષ્ણવ છે. તે જ પ્રમાણે ભરતમુનિ પણ વૈષ્ણવ છે. વળી, હનુમાને પણ નાટ્યશાસ્ત્ર રચેલું છે, અને હનુમાન પોતે રામચન્દ્રજીનો પરમમજા છે. તેથી આવડ મહાપુરુષોએ આ લઘા અન્ધો રચવામાં જે આટલો બધો પ્રયાસ કરેલો છે તે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ જીવના ત્રણ પુરુષાર્થો માટે નથી, પણ મોક્ષ મેળવવાનાં સાધનો દર્શાવવાને માટે છે. વળી, વાત્સ્યાયન મુનિ કહે છે (કામશાસ્ત્ર ૨. ૨. ૩) કે 'દશ મંડલવાળા ઋગ્વેદને ચતુઃપદિ કહેવામાં આવે છે; આ કામશાસ્ત્રમાં પણ ઋગ્વેદના અર્થનો સંબંધ હોવાથી, અને પંચાલ, બામ્બ વગેરે મહર્ષિઓએ કામશાસ્ત્રની ચર્ચા કરેલી હોવાથી ઋગ્વેદીઓએ ચતુઃપદિ નામની સંજ્ઞા આદર દર્શાવવાને માટે કામશાસ્ત્રને આપેલી છે એમ કેટલાક કહે છે.' આ પ્રમાણે સૂત્ર રચીને વાત્સ્યાયન મુનિ એમ કહેવા માગે છે કે આલિંગન, સુંબન વગેરે દસ લાભતો ઋગ્વેદને આધારે જ સિદ્ધ કરવામાં આવેલી છે. વેદ ભગવાનનું વર્ણન કરે છે એમ શ્રુતિ અનેકવાર પ્રતિપાદન કરે છે. કામશાસ્ત્રમાં વેદનો જ અર્થ છે અને વેદમાં ભગવાનનું વર્ણન છે. એટલે કામશાસ્ત્ર વેદની માફક લીલાસહિત ભગવાનનું પરોક્ષ રીતે પ્રતિપાદન કરે છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. નાટ્યશાસ્ત્રમાં નૃત્ય અને સંગીતનો ઉપયોગ થાય છે; સંગીત વગેરે ગાન્યર્ચવિદ્યા સામવેદનો ઉપવેદ ગણાય છે; આ કારણથી નાટ્યશાસ્ત્ર પણ લીલાસહિત ભગવાનનું જ વર્ણન કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

રંચૂલ દૃષ્ટિએ પણ જ્યારે આપણે રાસલીલાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે પણ આપણને જણાય છે કે રાસ-લીલાના સમયે ભગવાન કૃષ્ણની લગભગ અગીઆર વર્ષ સુધીની ઉમ્મર હતી, અર્થાત્ તે સમયે તેમની બાલ્યાવસ્થા હતી. આ અવસ્થામાં ગોપીઓ સાથે ભગવાન કામક્રીડા કરે એ સર્વથા અસંભવિત જ છે. ઉલટું આમાંથી તો એમ સિદ્ધ થાય છે કે ગોપીજનોનો અલૌકિક બાલક કૃષ્ણ ઉપર ઘણો જ પ્રેમ હતો અને તે પ્રેમને વચ્ચે તે બાલક ભગવાન સાથે જેલ કરીને આનન્દ પ્રાપ્ત કરતાં હતાં. આ જ બાલ્યાવસ્થામાં ભગવાને પુષ્ટિતા-અનુચ્છેદનાં અનેક કાર્યો કરી નિરન્નાયન જીવોનો ઉદ્ધાર કરેલો છે, અને તેથી પુષ્ટિમાર્ગમાં અગીઆર વર્ષ અને આવન દિવસની ઉમ્મર સુધીના કૃષ્ણની જ સેવા કરવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે રાજપ્રમાણ અને યુક્તિથી શ્રીમદ્વાપ્તુજી ભગવાનના સ્વરૂપનો વિચાર કરીને સિદ્ધ કરે છે કે રાસલીલામાં કોઈ પણ પ્રકારનો લૌકિક કામ નથી જ, અને ભગવાનનું ચરિત્ર સર્વથા નિષ્કામ છે અને તેનું મનસ્ અને કીર્તન પ્રાણીઓમાં બધા દોષો દૂર કરીને પરમ પુરુષાર્થ સાધનાઈ છે. હવે આપણે ગોપીજનોના સ્વરૂપનો વિચાર કરીને રાસલીલાનો વિચાર કરીએ. શ્રીમદ્વાગવતમાં જે ગોપીજનોનું વર્ણન આવે છે તેમનાં વચન અને ક્રિયા ઉપરથી શ્રીમદ્વાપ્તુજીએ તેમના ચાર વિભાગ પાડેલા છે: (૧) સ્મૃતિક, (૨) રાજસ, (૩) તામસ; અને (૪) નિર્કુપ અને તેમાં જે ચતુર્ણ ગોપીજનો છે તેમના પાંચ પેટાવિભાગ પણ પાડવામાં આવેલા છે, અને જો પ્રમાણે ગોપીજનોનાં અનેક યુક્તો થાય છે. બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરીને પણ શ્રીમદ્વાપ્તુજીએ ગોપીજનોના લે વિભાગ પડેલા છે: (૧) અન્યપૂર્વા અથવા મુનિરૂપા અને (૨) અન્યપૂર્વા અથવા કુમારિકા અથવા નાગરૂપ; અને આ

બને પ્રકારના વિભાગોની દૃષ્ટિથી જ્યારે રાસલીલાનો વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે આપણને, રાસલીલાનું સુંદર રહસ્ય સારી રીતે સમજાય છે. ગોપીજનોનો સગુણ નિર્ગુણ વિભાગ અપૂર્વ છે, જ્યારે શ્રુતિરૂપા અને ઋષિરૂપાનો વિભાગ ચૈતન્યસમપ્રદાયમાં અને કૃષ્ણોપનિષદ, સામરહસ્યોપનિષદ વગેરે વૈષ્ણવ ઉપનિષદોમાં પણ જોવામાં આવે છે. સામરહસ્ય ઉપનિષદમાં ગોપીજનોના ત્રણ પ્રકાર આપવામાં આવેલા છે; (૧) વેદઋષ્યાઓ, (૨) અગ્નિકુમારો, અને (૩) સંસિદ્ધ, જે શ્રીરાધિકાશની સાથે પ્રકટ થાય છે. શ્રીમહાપ્રભુજી રાસલીલાને સારસ્વતકલ્પમાં થયેલો ઐતિહાસિક બતાવ માને છે. ભગવાન જ્યારે લીલા કરે છે ત્યારે સાથે સાથે શાસ્ત્રનો અર્થ પણ દર્શાવતા જાય છે, અને તેથી પુણિમાર્ગમાં ભગવાનની લીલામાં ઐતિહાસિક તત્વ ઉપરાંત રૂપકતત્વ પણ જોવામાં આવે છે, જ્યાં જો ગોપીજનો પરણેલા હતા તેમને અન્યપૂર્વા અથવા શ્રુતિરૂપા કહેવામાં આવે છે, અને જે પરણેલા ન હતા તેમને અનન્યપૂર્વા અથવા ઋષિરૂપા અથવા અગ્નિકુમારો અથવા કુમારિકાઓ કહેવામાં આવે છે. આ બધાં ગોપીજનોમાંથી જે ગોપીજનોને ભગવાનમાં કામને લીધે જરૂરભાવના હતી તે ગોપીજનોએ પોતાના ઘરમાં જ પોતાનો દેહ છોડી દીધો છે અને તેમને ભગવાનની રાસલીલાનો અધિકાર મળ્યો નથી, કારણ કે રાસલીલાનો અધિકાર સર્વાત્મભાવવાળા બક્ષોને જ મળી શકે છે, બીજાને નહિ. રાસલીલાનો દિવ્ય આનન્દ જે ગોપીજનોએ જોયો છે તે ગોપીજનોમાં સર્વાત્મભાવ બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે જોવામાં આવે છે. તેમનામાં કામ-ભાવના જરા પણ નથી, અને તેથી જ ભગવાન પ્રસન્ન થઈને તેમને ભગવાનનન્દનું દાન કરે છે. અનન્યપૂર્વા ગોપીજનોનો જૂતકાલનો પ્રતિહાસ પુરાણોમાં આપવામાં આવેલો છે. પદ્મપુરાણ કહે છે કે દણ્ડકારણ્યમાં વાસ કરનારા સોળ હજાર ઋષિઓએ કામદેવના કરતાં પણ અધિક સુંદર એવા ભગવાન શ્રીરામચન્દ્રજીનાં દર્શન કર્યા અને તેમના અલૌકિક સૌન્દર્યના દર્શનથી તેમની સાથે રમણ કરવાની ઇચ્છાથી સ્ત્રી તરીકે અમારો આપ સ્વીકાર કરો' એ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી. શ્રીરામચન્દ્રજીએ જવાબ આપ્યો કે આ અવતારમાં હું એકપત્નીવ્રત પાળું છું, તેથી તમારો સ્વીકાર હું કરી શકું એમ નથી, પણ મજમાં હું જ્યારે કૃષ્ણ તરીકે પ્રકટ થઈશ ત્યારે તમારો મનોરથ સિદ્ધ કરીશ. આ જ દણ્ડકારણ્યવાસી ઋષિઓ તે કૃષ્ણાવતારનાં કુમારિકા ગોપીજનો, અને ચિરહરણ્ણલીલા અને રાસલીલામાં તેમનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. ભગવાને આ કુમારિકા-અનન્યપૂર્વા-ઋષિરૂપા-ગોપીજનોને પોતાના સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરવાનું જે વરદાન આપ્યું હતું તે જ વરદાનને લીધે ભગવાન કૃષ્ણે તેમને રાસલીલાનો આનન્દ આપ્યો છે. આદિયરાહુપુરાણમાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે કૃષ્ણસ્ય રમણાર્થં હિ સહસ્રાણિ ચ પોહશ । ગોપ્યો રૂપાણિ ચક્રુઃ તન્નાક્રીડન્ત કેશવમ્ ॥ અર્થાત્ કૃષ્ણની સાથે રમણ કરવાને માટે ગોપીઓએ સોળ હજાર રૂપ કર્યા અને કૃષ્ણની સાથે રમણ કર્યું. મહાકૌર્મપુરાણમાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે અગ્નિપુત્રા મહાત્માનસ્તપસા સ્ત્રીત્વમાપિરે । મર્ત્યં ચ જગદ્યોર્નિ વાસુદેવમર્જં વિમુમ્ ॥ અર્થાત્ મહાત્મા અગ્નિપુત્રોએ તપશ્ચર્યા કરીને સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત કર્યું અને જગતને ઉત્પત્ત કરનાર, જન્મવગરના અને વ્યાપક એવા વાસુદેવ ભગવાનને ભર્તા તરીકે પ્રાપ્ત કર્યા. આ ઉપરથી જણાય છે કે સોળ હજાર ઋષિઓ એક જાતિના હતા.

આ ઋષિઓની કથાના સંબંધમાં એક વાત વિચારવા જેવી છે. ઋષિઓ પોતે પુરુષો હતા અને પુરુષના શરીરમાં સ્ત્રીભાવની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી, કારણ કે પુરુષદેહ અને સ્ત્રીભાવ એ એક બીજાથી વિરુદ્ધ છે. જ્યારે ભગવાન શ્રીરામચન્દ્રજીએ જ્યેષ્ઠ કે આ બધા ઋષિઓ અતિશુદ્ધ અને પુણ્યશાળી છે ત્યારે તે પોતે એટલા બધા પ્રસન્ન થઈ ગયા કે દીર્ઘ પણ દિવસ ન આપી શકાય એવા પોતાના શાશ્વત સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરવાની તેમને ઇચ્છા થઈ. આ સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ પુરુષરૂપમાં અથવા કેવળ સ્ત્રીરૂપમાં સંભવતો નથી, કારણ કે આપણને તે પ્રમાણે પ્રમાણ મળતું નથી. ભાગવતમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે જે ઋષિપત્નીઓ સ્ત્રીરૂપે ભગવાનને શરણે ગઈ હતી, તેમને પણ ભગવાને સ્વરૂપાનન્દનું દાન કર્યું ન હતું, જ્યારે યદ્દ એવી બીલડીઓને તેમણે સ્વરૂપાનન્દનું દાન કર્યું હતું. ભગવાનની શક્તિઓ અચિન્ત્ય અને અનન્ત છે. તેમની પ્રસાદરૂપ શક્તિઓ પણ બહુ છે. તે પ્રસાદરૂપ શક્તિઓમાં પણ એક અત્યન્ત અંતરંગ શક્તિ છે, અને આ શક્તિની સાથે જે જીવાત્માનો સંબંધ થયો હોય તે જીવાત્મા ભગવાનના સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ અવશ્ય કરે છે જ. આ શક્તિ સ્ત્રીત્વધર્મવાળી હોય છે. ભગવાને આ ઋષિઓમાં આ શક્તિનું સ્થાપન કર્યું અને તેથી જ તેમને ભગવાનના સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ થયો. ઋષિઓને સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરવાને માટે યોગ્ય દેહ કૃષ્ણાવતારમાં જ પ્રાપ્ત થયો, કારણ કે ભગવાન શ્રીરામ-ચન્દ્રજીની ઇચ્છા જ તેવી હતી. ભાગવતના દશમસ્કન્ધના ઓગળીસમા અધ્યાયમાં ગોપીજનો જે કાલ્યાણીની જેવા કહે છે તે જ કાલ્યાણી સ્ત્રીરૂપ છે, તેમાં જ સ્ત્રીત્વરૂપી મુલ્યો છે અને તે જ ભગવાનની પ્રસાદરૂપ શક્તિ છે; અને ભગવાનના સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરવાને માટે ભગવાનની આ પ્રસાદરૂપ શક્તિનું-કાલ્યાણીનું-સ્ત્રીત્વ કરવામાં આવે છે. જેમ દિવ્યદૃષ્ટિથી જ બધા દિવ્ય પદાર્થો ભેદ શકાય છે, જેમ ભગવદીય ચક્રથી જ ભગવાનનાં દર્શન થાય છે, તેમ ભગવદીય સ્ત્રીત્વથી જ ભગવાન જોઈ અને છે એમ કહિત થાય છે.

મગમાં જે પરણેલાં—અન્યપૂર્વા—ગોપીજનો વસતાં હતાં તેમાંથી કેટલાંક ગોપીજનો ઉપર ભગવાનનો સંપૂર્ણ અનુગ્રહ થયો હતો અને તેથી જ તે ગોપીજનોને ભગવાનમાં ભરણુદ્ધિ ન થતાં સર્વાત્મભાવ થયો, અને તેને જ પરિણામે તે ગોપીજનો વેણુનાદનું શ્રવણ થતાં જ ભગવાનને શરણે જઈ રાસલીલામાં ભગવાનનું અલૌકિક આનંદ સોગવી શક્યાં. પણ જે ગોપીજનો ભગવાનનો સંપૂર્ણ અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યાશાળી ન હતાં, અને તેથી જેમને ભગવાનમાં ભરણુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ હતી તે ગોપીજનોએ પોતાના ઘરમાં જ રહીને ભગવાનનું મંગલ ધ્યાન કરતાં કરતાં પોતાનો દેહ છોડી દીધો અને ભગવાનની સાથે સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું, પરંતુ તેમને સર્વોત્કૃષ્ટ રાસલીલાનો અધિકાર મળી શક્યો નહિ. સર્વાત્મભાવવાળાં અન્યપૂર્વા ગોપીજનોને રાસલીલાનો જે અધિકાર મળ્યો તેમાં રસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ એક રહસ્ય રહેલું જણાય છે. ભગવાન રસમય છે, રસરૂપ છે એમ શ્રુતિ અનેકવાર પ્રતિપાદન કરે છે. રસનો પૂર્ણ આનંદકાર પરક્રીય પદાર્થમાં થાય છે એમ રસશાસ્ત્રની મર્યાદા છે, અને જ્યારે રસશાસ્ત્ર ફક્ત ભગવાનને મળે જ છે ત્યારે રસેશ ભગવાન પોતે પણ તે શાસ્ત્રની મર્યાદાનું પાલન કરવા તૈયાર થાય તો તેમાં કોઈ પણ ભતની અસ્વાધ્યાવિકતા જણાતી નથી. આ હેતુથી ભગવાને પોતે કેટલાક છત્રોને મગમાં ગોપીઓ તરીકે પ્રકટ કર્યા અને તેમને લૌકિક પુરુષો સાથે પરણાવીને તેમનું પરક્રીયત્વ સિદ્ધ કર્યું; અને આજ પરક્રીય, અન્યપૂર્વા, ગોપીજનોના ઉપર કૃપા કરીને, તેમને સર્વાત્મભાવનું દાન કરીને રાસલીલાનાં અધિકારી બનાવ્યાં અને તે પ્રકારે ભગવાને રસશાસ્ત્રની મર્યાદા પણ પાળી.

આ પ્રમાણે ગોપીજનોના બીજી દૃષ્ટિએ ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય છે: (૧) હુમારિકાઓ, (૨) સર્વાત્મભાવવાળાં અન્યપૂર્વા ગોપીજનો, અને (૩) અન્તર્ગૃહગતા, અર્થાત્ પોતાના ઘરમાં જ રહીને જેમણે ભગવતસાયુજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું તે. આ ગોપીજનોની નિષ્કામતા અને ઉત્તમતાનો આપણે એક દૃષ્ટિએ વિચાર કર્યો. બીજી દૃષ્ટિએ આપણે જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે પણ આ જ વાત સિદ્ધ થાય છે. ભાગવતમાં ગોપીજનોનો નિર્દેશ અનેક સ્થળે કરવામાં આવેલો છે; અને આ બધાં જ સ્થળોએ, વજ્રાઓ જુદા જુદા હોવા છતાં પણ, રાસલીલા અને ગોપીજનોની ભક્તી તરીકેની શ્રેષ્ઠતાનાં મુક્તકથુંડે વખાણ કરવામાં આવ્યાં છે, અને તેને અનુસરીને જ શ્રીમહાપ્રભુજી પોતે પોતાના સંન્યાસનિર્ણય અન્થમાં પણ ગોપિકાઓને ગુરુ તરીકે ઓળખાવે છે (ગોપિકા ગુરવઃ પ્રોક્તાઃ, સાધનં ચ તત્, ભાવો ભાવનયા સિદ્ધઃ સાધનં નાન્યદિપ્યતે). ભગવાન ગોપીજનોની સ્તુતિ કરતાં કહે છે (ભાગ. ૧૦. ૨૯. ૨૧-૨૨) કે 'હે અબલાઓ! આ પ્રમાણે મારે માટે જ લોક, વેદ અને સર્ગાં વહાલાંઓનો તમે ત્યાગ કર્યો છે, અને તમે મારામાં ચિત્તવૃત્તિ રાખી તેટલા માટે તમારૂં પરોક્ષ ભજન કરતાં હું તિરોહિત થઈ ગયો. તમે માંડે નિર્દોષ ભજન કરનારાં છો. તમારા ઉપકારનો બદલો પ્રજ્ઞાના આયુધથી પણ હું વાળી શકું એમ નથી. ઘરની શુંખલાઓ તોડવી બહુ કઠિન છે, છતાં પણ તમે તે તોડીને માંડે ભજન કર્યું છે. તમારા આ સત્કાર્યને બદલે તમારા સંતોષથી જ થાવ.' બીજે સ્થળે પણ ભગવાન કહે છે (ભાગ. ૧૧. ૧૨. ૭-૧૫) કે 'આ બધા લોકો વેદો ભણ્યા ન હતા અને તે માટે તેઓએ મહાપુરુષોની સેવાઓ પણ કરી ન હતી, મતો કર્યા ન હતાં, તેમ તપશ્ચર્યા પણ કરી ન હતી, છતાં કેવલ સત્સંગથી મને પામ્યાં છે. સાંખ્ય, યોગ, દાન, વ્રત, તપ, યજ્ઞ, વ્યાખ્યાન, સ્વાધ્યાય અને સંન્યાસથી પણ ગાનુધ્ય યત્ન કરતો હોવા છતાં પણ મને મેળવી શકતો નથી, પણ કેવલ ભાવવડે ગોપીઓ, ગાયો, વૃક્ષો, મૃગો, નાગો, સિદ્ધો અને બીજા મન્દબુદ્ધિવાળાઓ મને અનાયાસે પામી ગયા છે. જે સમયે અકૂર બલરામની સાથે મને મથુરા લઈ ગયા તે સમયે મારામાં અતિદૃઢ પ્રેમને લીધે અનુરાગી મનવાળી ગોપીઓ મારા વિના બીજી કોઈ પણ વસ્તુને મુખ માટે બોઈ શકતી ન હતી, કારણ કે તેમને મારા વિયોગથી તીવ્ર મનોમથા થતી હતી. ધૃત્વાનમાં ફરતા અને અસન્ત પ્રિય એવા મારી સાથે તે ગોપીઓએ વાણીથી ન વર્ણવી શકાય એવી જે રાત્રીઓ અર્ધા ક્ષણની પેઠે ગાળી હતી તે જ રાત્રીઓ મારા વિના તેમને કદપ્ત જેવી થઈ પડી હતી. જેમ મુનિઓ સમાધિ અવસ્થામાં નામ તથા રૂપને ભણી શકતા નથી તેમ મારામાં આસન્નિને લીધે બધાએથી બુદ્ધિવાળી ગોપીઓ પોતાના દેહને, સમીપ રહેલા પદાર્થને કે દૂર રહેલા પદાર્થને ભણી શકતી ન હતી; પણ નદીઓ જેમ સમુદ્રમાં મળી જાય છે તેમ મારામાં યોગરૂપ થઈ ગઈ હતી. માંડે વાસ્તવિક સ્વરૂપ ન ભણનારી અને રમણ અને ભરણુદ્ધિથી મારી કામના કરવાવાળી સેકરો અને હજારો સ્ત્રીઓ નિરંતર મારો સંગ રહેવાથી પરબ્રહ્મરૂપી મને પ્રાપ્ત કરી ગઈ છે. માટે હે ઉદ્ધવ, તું શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ, શ્રોતવ્ય અને શ્રુત એ સર્વનો પરિત્યાગ કરીને અનન્યભાવથી સમસ્ત દેહધારીઓના એક અદમસ્વરૂપ અને જ શરણે આવ, અને તેમ કરવાથી તું નિર્લય થઈ જા.''

‘ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે મનમાંથી મથુરાં જાય છે ત્યારે નન્દ, યશોદા અને ગોપીઓને ઘણો શોક થાય છે, આ શોક દૂર કરવાને શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ભવને મનમાં મોકલે છે. તે પ્રસંગે ગોપીઓને ઉદ્દેશીને ભગવાન કહે છે કે ‘હે ઉદ્ભવ મારો સંદેશ લઈજઈને ગોપીઓનું મારા વિરહથી થએલું દુઃખ દૂર કરો; ગોપીઓનું મન મારામાં છે, તેમનો પ્રાણ મારામાં છે, તેમણે મારે માટે દૈહિક ધર્મોનો ત્યાગ કર્યો છે, તેમણે લોકના ધર્મો પણ છોડ્યા છે: આવા ભક્તોને હું મારા હૃદયથી ધારણ કરું છું. તેમને હું અત્યંત પ્રિય છું. હું તેમનાથી દૂર થયો એટલે તેઓ મારું સ્મરણ કરતાં મૂર્છિત થઈજાય છે; વિરહને લીધે ઉત્કણ્ણ વધતાં તેઓ દીન બની જાય છે. કેટલીક ગોપીઓ મહા કષ્ઠથી પ્રાણને જેમ તેમ ધારણ કરી રહી છે. તે ગોપીઓ મારી છે, મદૂપ છે, હું ફરીથી આવીશ એ આશાથી તેઓ જીવે છે.’ (ભાગ. ૧૦. ૪૩. ૩-૬) આ પ્રમાણે ભગવાને પોતે જ ગોપીજનોના સ્વરૂપનો સારો ખ્યાલ આપણને આપેલો છે.

ભગવાનની આત્માને અનુસરીને ઉદ્ભવ મનમાં ગોપીજનો પાસે જાય છે અને ભગવાનનો સંદેશ આપીને તેમને શાન્ત પાડે છે. ઉદ્ભવ ગોપીજનોને જ્યારે જુવે છે ત્યારે તેમને માલમ પડે છે કે ગોપીજનો ભગવાન કૃષ્ણનાં દર્શન કરવાને માટે અતિ ઉત્સુક છે. ભ્રમરગીતમાં આ ઉત્સુકતા સ્પષ્ટ તરી આવે છે. આ પ્રસંગે ઉદ્ભવ ગોપીજનોને ઉદ્દેશીને કહે છે કે ‘હે ગોપીજનો ! તમે લોકમાં પૂજાએલાં છો અને પૂર્ણ અર્થવાળાં છો; કારણ કે તમારું મનુ વાસુદેવ ભગવાનમાં અર્પિત થઈ ગયેલું છે. દાન, વ્રત, તપ, હોમ, જપ, વેદાધ્યયન અને મનના નિગ્રહ વગેરે બીજા કલ્યાણકારક ઉપાયો વડે શ્રીકૃષ્ણમાં એક કરવો એમ શાસ્ત્ર કહે છે. ઉત્તમશ્લોક ભગવાનમાં તમે ઉત્તમોત્તમ ભક્તિ પ્રવર્તાવી એ બહુ સાફ કંઈ. આ ભક્તિ સાધારણ લોકમાં હોતી નથી એટલું જ નહિ પણ યુનિઓને પણ દુર્લભ છે. યુવ, પતિ, દેહ, સ્વજન, ઘર વગેરેનો ત્યાગ કરીને તમે પરપુરુષ કૃષ્ણને વર્ષા એ સ્ત્રોટા ભાગ્યની વાત છે. ઇન્દ્રિયોનો વિષય ન અને એવા ભગવાનમાં તમે સર્વાર્તભાવ કર્યો છે. ભગવાનના સમાગમમાં તો આ સર્વાર્તભાવ સંભવી શકે, પણ તમે તો સર્વાર્તભાવ વિરહમાં કર્યો છે, તેથી તમારું ભાગ્ય મોટું છે. આવો ઉત્તમ ભાવ બતાવીને તમે મારા ઉપર મોટો અનુગ્રહ કર્યો છે.’ (ભાગ. ૧૦. ૪૪. ૨૩-૨૭) આ પ્રમાણે ગોપીજનોની સ્તુતિ કરીને ઉદ્ભવ ભગવાનનો સંદેશ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

‘હું (ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ) સર્વનો આત્મા છું, ભક્તને વશ છું, સત્ય બોલનાર છું, અને સ્ત્રીજાતિ ઉપર કૃપા કરવાનો મારો સ્વભાવ છે; તેથી તમારો (ગોપીજનોનો) વિયોગ સર્વ રીતે કોઈ પણ દિવસ મને થતો નથી. જેમ ભૌતિક શરીરમાં આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ અને પૃથ્વી રહે છે તેમ હું મન, પ્રાણ, શુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને ગુણોનો આશ્રય છું. હું મારા આત્મામાં આત્મરૂપસાધનવડે આત્માને ઉત્પન્ન કરું છું, મારું છું અને પાલન કરું છું. ભૂત, ઇન્દ્રિયો અને ગુણોવડે મારી માયાને નિમિત્ત કરી હું જ સૃષ્ટિ વગેરે કરું છું. આત્મા જ્ઞાનમય છે, શુદ્ધ છે, દેહાદિથી ભિન્ન છે, ગુણથી પર છે; સુપુષ્પિ, સ્વપ્ન અને જાગરણ એ ત્રણ માયાની વૃત્તિથી ભિન્ન છે છતાં તેમાં અન્વિત જીવ-ચૈતન્યથી તે દેખાય છે. સ્વપ્નની પેઠે ખોટી રીતે ઉભા થએલા મિથ્યા પદાર્થોનું જેનાથી ધ્યાન થાય છે તે ગનને રોકતું. તેનાં કારણરૂપે ઇન્દ્રિયોનો પણ નિરોધ કરવો, એટલે નિદ્રારહિત થઈને મનુષ્ય મને પ્રાપ્ત કરે છે. સમુદ્ર સુધી જેમ નદીઓ ચાલે છે તેમ વેદ, યોગ, સાંખ્ય, સંન્યાસ, તપ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ અને સત્ય એ બધાં વિવેકીઓને માટે મનના નિરોધનાં સાધનો છે. તમારાં મનને પ્રિય એવો હું તમારાથી દૂર રહું છું તે તમારા ગનને મારી પાસે લાવવા માટે, અને તમે મારું ધ્યાન કરો તેટલા માટે. પ્રિયતમ પદાર્થ જ્યારે દૂર હોય છે ત્યારે તેમાં સ્ત્રીઓનું જે પ્રકારે મન રહે છે તે પ્રકારે જ્યારે તે પ્રિયતમ પદાર્થ પાસે હોય છે ત્યારે રહેતું નથી. મનની વૃત્તિઓ સહિત સમગ્ર મન મારામાં રાખી મારું અનુસ્મરણ કરતાં થોડા જ સમયમાં તમે મને પ્રાપ્ત કરશો. આ વનમાં રાત્રીના સમયે મેં જ્યારે રાસકીડ કરી ત્યારે અન્તર્વૃદ્ધતા ગોપીઓ મનમાં રહી, તેથી તેમને રાસનું શ્રુત ન મળ્યું, પણ તેઓ કલ્યાણી હોવાથી મારા પરાક્રમના ચિન્તનથી મને પ્રાપ્ત થઈ.’ (ભાગ. ૧૦. ૪૪. ૨૮-૩૮)

ગોપીજનોએ જ્યારે ઉપર પ્રમાણે ભગવાનનો સંદેશો સાંભળ્યો ત્યારે તેઓ અતિપ્રસન્ન થયાં અને ઉદ્ભવની સાથે નીચે પ્રમાણે વાતો કરવા લાગ્યાં.

‘ભગવાન પોતાના આમજનો સાથે હુશળ છે એ વાત તમે અહુ સારી કરી. અમે તેમની સ્નેહ, લંઘન, હાસ અને ઉદાર દૃષ્ટિથી ખૂબ કરેલી છે. ભગવાન રતિના ભેદને લાગુ નાર છે; ઉત્તમ સ્ત્રીઓની પ્રીતિના તે પાત્ર છે. સ્ત્રીઓનાં વાક્યો, વિલાસો અને મનોરંજનનો અનુભવ કર્યા પછી ભગવાન અધિક પ્રીતિથી કેમ ન વંધાય? હે ઉદ્ભવશ! ગોવિન્દ ભગવાન નગરમાં રહીને અમને સંભારે છે? કમલ, પુષ્પ અને ચન્દ્રથી શોભતા વૃન્દાવનમાં ભગવાન અમારી સાથે રાસ રમ્યા અને અમે તેમની કથાનાં વખાણુ કર્યાં, તે રાત્રીઓને ભગવાન યાદ કરે છે? ભગવાને અમને શોકમાં નાખ્યાં છે, તો તે અહીં પધારી શ્રીઅંશવડે જીવાડશે? હવે તો તેમને મધુરામાં રાજ્ય મળ્યું છે, એટલે અહીં ગોકુલમાં તે શા માટે આવે? ભગવાન તો મહાત્મા છે અને અમે તો વનમાં રહેનારાં છીએ. અમારાથી કે બીજાથી એમને શું પ્રયોજન હોય કે તે અહીં આવે? તે તો લક્ષ્મીના પતિ છે, આમકામ છે. એવા કૃતાર્થ પુરુષનું અમે શું કરી શકીએ? પિંગલા નામની વેશ્યાએ પણ કહ્યું છે કે આશા ન રાખવી એ પરમ સુખ છે. અમે તે વાત લાજીએ છીએ છતાં પણ કૃષ્ણમાં અમારી આશા અનન્ત છે. ભગવાનના સ્મરણરૂપ જ્ઞાનનો ત્યાગ કરવાને કોણુ સમર્થ છે? ભગવાન પોતે ઇચ્છા કરતા નથી છતાં પણ લક્ષ્મીશ ભગવાનના વશ્વસ્થળમાંથી ઘડીભર દૂર થતાં નથી. યમુના વગેરે નદીઓ, ગોવર્ધન પર્વત, વનપ્રદેશો, ગાયો અને વેણુનો નાદ એ બધાં કૃષ્ણનું સ્મરણ કરાવનારાં છે. લક્ષ્મીના સ્થાનરૂપ ભગવાનનાં પગલાં તેમનું વારંવાર સ્મરણ કરાવે છે, તેથી તેમને અમો કોઈ રીતે ભૂલી શકતાં નથી. આલવતી સુંદર રીતથી, ઉદાર હાસથી અને લીલાપૂર્વક લેવાથી, મધુર વાણીથી ભગવાને અમારી શુદ્ધિને હરી લીધી છે. તેમને અમે કેવી રીતે ભૂલી શકીએ? હે રમાનાથ! કૃત્યના સમુદ્રમાં હુનેલા ગોકુલનો ઉદ્ધાર કરો.’ (ભાગ. ૧૦. ૪૭. ૪૦-૫૩).

ભગવાન કૃષ્ણનો સંદેશો સાંભળીને ગોપીજનો વિરહબ્ધરથી સુખ થયાં અને ભગવાનને આત્મા માની તેમણે ઉદ્ભવની પૂજા કરી. ઉદ્ભવ કેટલાક માસ સુધી ગોકુલમાં રહ્યા અને ભગવાનની લીલા અને કથા સંભળાવીને ગોકુલને આનન્દ આપ્યો. ભગવાનની વાતો સાંભળવાથી મજવાસીઓને તે બધા દિવસો એક ક્ષણ જેવા લાગ્યા. ભગવાન કૃષ્ણના આવેશથી ગોપીજનોની વિશ્લેષતા બેઠીને ઉદ્ભવ અતિ પ્રસન્ન થયા; તેમને ગોપીજનોની ઉત્તમતાનો ખ્યાલ આવ્યો; પોતાના જ્ઞાનનો મદ દૂર થઈ ગયો અને ગોપીજનોને નમન કરીને તેમણે નીચે પ્રમાણે સુખાકંઠે સ્તુતિ કરી.

‘સર્વના આત્મા એવા ગોવિન્દમાં દૃઢ લાવવાળાં ગોપસ્ત્રીઓ પૃથ્વીમાં શરીરને ધારણ કરનારાં છે. સંસારથી ભય પામતા મુનિઓ અને અમો પણ આ ગોપીજનોના લાવની ઇચ્છા કરીએ છીએ. અનન્ત ભગવાનની કથામાં જેને રસ નથી એવા પ્રહ્લાદજન્મથી શું કલ છે? વનમાં ફરનારી, વ્યભિચાર દોષવાળી સ્ત્રીઓ ક્યાં અને પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણમાં તેમનો આ લાવ ક્યાં? જેમ અમૃતનો ઉપયોગ અજાણતાં ક્યો હોય તો પણ તે મનુષ્યને અમર કરે છે તેમ ઇશ્વર પોતાનું લગ્ન કરનાર અસલુ હોય છતાં પણ તેનું સાક્ષાત્ કલ્યાણ કરે છે. રાસોત્સવમાં ભગવાનના બાહુઓથી જેના કંક વીટાયેલા છે એવાં ગોપીજનોએ જે સુખ મેળવ્યું તે સુખ લક્ષ્મીએને પણ નથી મળ્યું, કમળની સુગંધયુક્ત દેહવાળી સ્વર્ગની અપ્સરાઓને પણ નથી મળ્યું, તો પછી બીજાઓને તો ક્યાંથી જ મળે? વૃન્દાવનમાં વૃક્ષો, લતાઓ, ઓષધિઓ અને ગુચ્છો—એ બધાં આ ગોપીજનોના ચરણની રજા હીડીને પોતાના ઉપર પડે એ ઇચ્છાથી તેમની સેવા કરી રહ્યાં છે. હું પણ તે ઓષધિઓમાંથી એકરૂપે થાઉં. આ ગોપસ્ત્રીઓ કોઈ પણ પ્રકારે ન છોડી શકાય એવા પોતાના દેહ, પતિ, પુત્ર, મર્યાદામાર્ગ વગેરેને છોડીને શુભિઓ પણ જેની શોધ કરે છે એવા સુકૃન્દ ભગવાનની પદવીને પામ્યાં છે. શ્રીકૃષ્ણભગવાનનું જે ચરણારવિન્દ લક્ષ્મીએને પૂજ્યું છે, પ્રહ્લાદએ પૂજ્યું છે, આમકામ સનકાદિ યોગેશ્વરોએ જેનું હૃદયમાં ચિન્તન કર્યું છે તે ચરણારવિન્દ લીલામાં ભગવાને આ ગોપીજનોના સ્તન ઉપર ધર્યું, અને તેના આલિંગનથી ગોપીજનોએ પોતાના હૃદયના તાપને શાન્ત કર્યો. નન્દમજની આ સ્ત્રીઓએ હરિકથાનું ઉચ્ચ સ્વરે જે યન કર્યું તે પણ લોકને પવિત્ર કરનારું છે અને હું તેમના ચરણની રજાને નમન કરું છું.’ (ભાગ. ૧૦. ૪૪. ૫૮-૬૩)

આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવતમાં જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને ઉદ્ધવજીએ ગોપીજનોની શ્રેષ્ઠતા મુક્તકપુટે સ્વીકારી છે. રાસલીલાની ઉત્તમતા અને ભગવાનની અભિપ્રતા વિષે પણ શ્રીમદ્ભાગવતમાં અનેક સ્થળે ઉલ્લેખો લેવામાં આવે છે. દા. ત. એકાદશસ્કન્ધમાં ઉદ્ધવજી રાસલીલાને ઉદ્દેશીને કહે છે કે 'હે કૃષ્ણ! મનુષ્યોને પરમ મંગલરૂપ અને કર્ણને અમૃતસુહૃદ્ય લાગતું આપનું ક્રીડાચરિત્ર સાંભળીને મનુષ્ય અન્ય વિષયોની સ્પૃહા ત્યજ દે છે. (ભાગ. ૧૧. ૬. ૪૪). દેવો જ્યારે એકાદશસ્કન્ધમાં ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે ત્યારે કહે છે કે 'સૌથી ઉત્તર સ્ત્રીઓ પણ આપને (=ભગવાનને) અલિપ્ત કરવાને સમર્થ નથી.' (ભાગ. ૧૧. ૬. ૧૮)

અહીં આપણે એકલા ભાગવતની દૃષ્ટિએ જ વિચાર કર્યો છે. ભાગવત સિવાયના બીજા ગ્રંથોમાં દા. ત. હરિવંશ, વિષ્ણુપુરાણ વગેરેમાં પણ રાસલીલા, ગોપીજન અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પવિત્રતા વિષે અનેક વાક્યો લેવામાં આવે છે, પણ તે બધાંનો ઉલ્લેખ કરવાની અહીં જરૂર નથી. જેમ કોઈ મહાકવિના નાટકમાં એક જ પાત્ર વિષે ભિન્ન ભિન્ન પાત્રો જુદે જુદે સમયે પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવે છે અને આ અભિપ્રાયો ઉપરથી અને તે મૂળ પાત્રનાં વચનો અને ક્રિયા ઉપરથી વિદ્વાન વિવેચક તે પાત્રને ગાંઠે અમુક પ્રકારનો નિર્ણય કરી શકે છે. તેમ ગોપીજનો વગેરેને માટે ભાગવતમાં જુદે જુદે સ્થળે દર્શાવેલા અભિપ્રાય ઉપરથી, ગોપીજનોનાં વચનો અને ક્રિયા ઉપરથી અને તેમને અંતે જે ક્ષણ મળ્યું તે ઉપરથી તટસ્થ વિદ્વાન કહી શકશે કે ગોપીજનો અતિ પવિત્ર છે, આદર્શભંજ છે, અને ભગવાનની રાસલીલાનું શ્રવણ પણ મોક્ષદાયક છે. જે તત્ત્વચિન્તકોએ રાસલીલાને એક વસ્તુવિષયક હકીકત માની છે તેમણે ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની, ગોપીજનોની અને રાસલીલાની શ્રેષ્ઠતા અને પવિત્રતા સ્વીકારેલી છે અને પોતાના ગ્રંથોમાં અનેક હેતુઓ આપીને તર્કથી પણ સિદ્ધ કરેલી છે. શ્રીમદ્ભાગવતના અનેક ટીકાકારો સ્વીકારેલા છે, અને કેટલાક ટીકાકારો ભાગવતના અમુક અધ્યાયોને ક્ષેપક માને છે છતાં પણ રાસલીલાના પ્રકરણને ક્ષેપક માનતા નથી અને તેમણે તે અધ્યાયો ઉપર ટીકા લખેલી છે. આ ટીકાઓમાં તેઓ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે ભગવાનની આ રાસલીલા નિષ્કામ છે, ગોપીજનો ઉત્તમ ભક્ત છે અને રાસલીલાના કથન અને શ્રવણથી અનેક મનુષ્યો પરમપદને પ્રાપ્ત થઈ ગયાં છે.

બોપદેવે ભાગવતનો સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરીને ભાગવતના શ્લોકોને જ વિષયવાર ગોઠવીને મુક્તાફલ નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે અને તેના ઉપર દેવગિરિના યદુવંશના રામરાજના મંત્રી હેમાદ્રિએ કેવલાદીપિકા નામની ટીકા લખી છે. તે ઉપરાંત બોપદેવે હરિલીલા નામના ગ્રંથમાં ભાગવતનો સ્કન્ધ, પ્રકરણ અને અધ્યાય પ્રમાણે સાર આપ્યો છે અને અદ્વૈતસિદ્ધિકાર મધુસૂદન સરસ્વતીએ તેના ઉપર ટીકા લખી છે. આ બન્ને ગ્રંથોમાં બોપદેવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, ગોપીજન અને રાસલીલા એ વિષયોની સંક્ષેપમાં ચર્ચા કરેલી છે. મુક્તાફલમાં ભાગવતના શ્લોકો આપીને જ બોપદેવે ભગવાનના સ્વરૂપને સારી રીતે સમજાવ્યું છે. ભક્તિના વિહિતા અને અવિહિતા એ બે પ્રકારો દર્શાવીને બોપદેવે તેના અવાન્તર પ્રકારો પણ દર્શાવ્યા છે. તદનુસાર અવિહિતા ભક્તિના ચાર પ્રકારો છે: (૧) કામજ, (૨) દેવજ, (૩) ભયજ, અને (૪) શ્લેષજ. મુક્તાફલના અગીઆરમા અધ્યાયમાં બોપદેવે વિષ્ણુભક્તનાં લક્ષણો વગેરે આપે છે અને તેને અંગે તે કહે છે કે હાસ્ય, શૃંગાર, કરુણ, રૌદ્ર, ભયાનક, બીભત્સ, શાન્ત, અદ્ભુત અને વીર એ નવ રસ ડાહ્યા ભક્તિરસનો જ નવ પ્રકારે અનુભવ થાય છે. આગળ ચાલતાં બોપદેવે શૃંગાર રસના બે પ્રકારો આપે છે:—સંભોગ અને વિપ્રલંભ; અને તેના ઉદાહરણ તરીકે ભાગવતના જ શ્લોકો આપવામાં આવ્યા છે. વેલુગીત, ગોપીગીત, યુગલગીત અને જનમગીતના શ્લોકો આપીને બોપદેવે ગોપીજનોનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજાવે છે અને ભક્તિરસનો અનુભવ કેવો થઈ શકે છે એ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે. અર્થાત્ ભાગવતમાં જે શૃંગાર રસ લેવામાં આવે છે તેનું તાત્પર્ય ભક્તિમાં છે એમ બોપદેવનો અભિપ્રાય છે.

ભાગવતના પ્રાચીન ટીકાકાર શ્રીપરસ્વામી રાસપંચાધ્યાયીની ટીકાના આરંભમાં મંગલશ્લોકમાં કહે છે કે દાસાદિજયત્સ્વદર્પવન્દર્પદર્પણા । જયતિ શ્રીપતિર્ગૌર્વીરાસમણ્ડાલમણ્ડનઃ ॥ અર્થાત્ લક્ષ્મીજીના પતિ, ગોપીજનોના રાસમંડપના વ્યવસ્થા અને દાસા વગેરેનો જન્મ કરીને મત્ત થએલા કામદેવના મદનો નાશ કરનાર ભગવાન કૃષ્ણ જન્મ પામે છે. કામદેવે દાસા વગેરેનો પણ પરાજય કર્યો છે એ વાત પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને તેનો ઉલ્લેખ નીમિના શ્લોકમાં પણ કરવામાં આવેલો છે:—

અહ્યાયે જાર: સુરપતિરમૂદાત્મતત્ત્વનાં પ્રજ્ઞાનાયોડયાસીદમજત ગુરોરિન્દુરચલામ્ ।
 इति प्रायः को वा न पदमपथेऽकार्यं न मया धर्मो मद्भाषाणां क इह भुवनोन्माथविधिषु ॥

શ્રીધરસ્વામી કહે છે કે ભગવાન્ કૃષ્ણ કામદેવને વશ ન થતાં તેનો પરાજય કરી તેના મદનો પણ નાશ
 કરે છે; ભગવાનની રાસકીડા કામદેવના ઉપર ભગવાનનો વિજય દર્શાવતારી છે; લીલામાં આવતી શૃંગાર રસની
 તું તાત્પર્યે વિશેષે કરીને નિવૃત્તિમાં જ છે; કામવિજયરૂપ રાસકીડાના શ્રવણતું ફલ પણ કામવિજય છે;
 ગુરુરસમાં આસક્ત થએલા અતિ અહિર્મુખ મનુષ્યોને પણ ભગવન્મય જનાવવાને માટે ભગવાને શૃંગારરસવાળી
 લીલા કરી છે. ખીલ કેટલાક ટીકાકારો શ્રીધરસ્વામીનો અભિપ્રાય સ્વીકારે છે. સનાતન ગોસ્વામીનો અભિપ્રાય
 એ છે કે ભગવાનના અવતારતું મુખ્ય પ્રયોજન વજ્રસુદરીઓનો મનોરથ પરિપૂર્ણ કરીને પ્રેમરસનો વિસ્તાર
 લાવવો છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યના દૃષ્ટિબિન્દુનો વિચાર પહેલાં કરવામાં આવેલો જ છે. વિજયધ્વજ કહે છે કે
 દોષલક્ષિથી ઉત્પન્ન થતું બ્રહ્મજ્ઞાન જ મુક્તિનું સાધન છે એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે, અને આ જ સિદ્ધાન્તનું
 મર્થન કરવાને માટે રાસપંચાધ્યાયીની કથા છે. વિશ્વનાથ ચક્રવર્તી કહે છે કે ભગવાને આઠમે વર્ષે રાસકીડા કરી
 ને આ રાસથી ગોપીજનોને એટલું બધું સૌભાગ્ય મળ્યું કે તેઓ સર્વશિરોમણિ લક્ષ્મીલના કરતાં પણ ચઢી
 પાં. ધનપતિસૂરિ કહે છે કે ભગવાને નવમે વર્ષે રાસલીલા કરી અને અસંખ્ય ગોપીજનોરૂપી સેનાવાળા કામદેવની
 યેના યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યો; આ રાસવર્ણન સર્વ ભાગવતનો સાર છે અને પરમહંસશિરોમણિ શુકદેવજીએ
 રસનું પરમ પ્રેમથી વર્ણન કરેલું છે એટલે પરમહંસોએ પણ તેનું આદરથી શ્રવણ કરવું જોઈએ; શ્રીમદ્ભાગવત
 ક્ષિત્રસપ્રધાન અને શાન્તિરસપ્રધાન છે, અને તેમાં પ્રસંગે શૃંગારરસનો અનુવાદ કરીને શુકદેવજીએ નિવૃત્તિમાર્ગનો
 પ્રેતાનો સિદ્ધાન્ત ચૂક રીતે દર્શાવ્યો છે.

આ પ્રમાણે ભાગવતના લુદા લુદા ટીકાકારો રાસલીલાને અતિપવિત્ર અને મનુષ્યોને પાવન કરતારી માને છે.
 રાસલીલા વિષે પરીક્ષિતને જે શકા થઈ હતી તેનું સમાધાન શુકદેવજી પોતે જ ભાગવતમાં બે દૃષ્ટિથી કરે છે :
 એક તો વાસ્તવિક હકીકત સ્વીકારીને લોકદૃષ્ટિથી, અને બીજું તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી. મૂળ ભાગવતમાં જ આપેલી
 આ બે દૃષ્ટિઓને લીધે રાસલીલા વિષે બે અભિપ્રાયો સ્વાભાવિક રીતે બેવામાં આવે છે. ભાગવતના લગભગ બધા
 ટીકાકારો માને છે તે પ્રમાણે વાસ્તવિક હકીકત સ્વીકારીને રાસલીલાની પવિત્રતા દર્શાવવામાં આવે છે, અને કોઈ
 કોઈ ટીકાકાર અને અર્વાચીન તત્ત્વચિન્તકો માને છે તે પ્રમાણે રાસલીલાને રૂપક તરીકે સ્વીકારીને તેનું રહસ્ય
 સમજાવવામાં આવે છે. દા. ત. ગોપી એ પ્રકૃતિ છે, અન્તઃકરણની વૃત્તિ છે ઇત્યાદિ.

અત્યાર સુધી રાસલીલાને વાસ્તવિક જનાવ માનીને આપણે વિચાર કર્યો. પણ રૂપકની દૃષ્ટિએ જ્યારે આપણે
 વિચાર કરીએ છીએ—અને શ્રીમદ્ભાગવત રૂપકની કલ્પના પણ પોતાના શ્રેણીમાં સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારે છે—ત્યારે
 આપણને જણાય છે કે શ્રુતિ અને સ્મૃતિ એ બન્ને શબ્દપ્રમાણનાં અંગો ભગવાનનું જ પ્રતિપાદન, એક પ્રકારે કે બીજે
 પ્રકારે, કરે છે. શ્રુતિરૂપા અને ઋષિરૂપા ગોપીજનો ભગવાનની કૃપાથી જ્યારે ભાગવાનન્દનો અનુભવ કરે છે ત્યારે
 રૂપકદૃષ્ટિએ આપણને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે શ્રુતિઓ અને તેને અનુસરતારી સ્મૃતિઓ પણ ભગવાનનું જ વર્ણન કરીને
 કૃતાર્થ થાય છે. શ્રુતિ પોતે પણ કહે છે કે સર્વે વેદા યત્પદમમનન્તિ, અને ખીલા પણ કહે છે કે વેદૈશ્ચ સર્વ-
 રહમેવ વેદઃ. આવાં અનેક વાક્યો આપણને શ્રુતિ અને સ્મૃતિસાહિત્યમાંથી મળી આવે છે, અને તે ઉપરથી સ્પષ્ટ
 પ્રતીત થાય છે કે શ્રુતિ અને સ્મૃતિનો પ્રતિપાદન વિષય ભગવાન છે. બ્રહ્મસૂત્રકાર જણે આ જ પ્રકારે બધી શ્રુતિઓ
 અને સ્મૃતિઓનો સમન્વય કરે છે; અને બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર લાખ્ય રચનારા આચાર્યો પણ આ જ વાતનું સમર્થન કરે
 છે. શ્રુતિઓને જ્યારે અન્યપૂર્વા અને અનન્યપૂર્વા તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે ત્યારે તેનો ભાવ પણ આ દૃષ્ટિએ
 વિચારવા જેવો છે. જે શ્રુતિઓ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મનું વર્ણન કરે છે તે અનન્યપૂર્વા કહેવાય છે અને જે આપાતતઃ
 અન્ય દેવોનું અથવા સાધનોનું વર્ણન કરીને અંતમાં પૂર્ણબ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે તે અન્યપૂર્વા કહેવાય છે. પાતંજલિ
 મહર્ષિ યોગસૂત્રમાં કહે છે કે તસ્ય વાચકઃ પ્રણયઃ, અને સમસ્ત વાદ્યમય પ્રણવનું જ કાર્ય હોવાથી સર્વ શબ્દ-
 પ્રમાણ પરબ્રહ્મનું જ પ્રતિપાદન કરે છે એવો સિદ્ધાન્ત ફલિત થાય છે. આ જ દૃષ્ટિએ શ્રીમદ્ભાગવત આજ્ઞા કરે છે કે
 સર્વ શબ્દોનો મુખ્ય અર્થ ભગવાન છે. તેથી બધી શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓ હમ્મેશાં ભગવાનનું વર્ણન કર્યા કરે છે

અને ભગવાન અને શ્રુતિસ્મૃતિ એ બે વચ્ચે નિત્ય વાચ્યવાચક સંબંધ બેવામાં આવે છે. ભગવાનની રાસલીલાનું આજ તાત્પર્ય છે. ગોપીજનો એ શ્રુતિ અને સ્મૃતિ છે અને તે સર્વદા ભગવાનનો બોધ કરતી હોવાથી રાસલીલા નિત્ય બને છે. કૃષ્ણોપનિષદ, સામરહસ્યોપનિષદ વગેરે ઉપનિષદોમાં ગોપીઓને ઋચ્યાઓ તરીકે જ ઓળખાવવામાં આવી છે.

બીજા કેટલાક ચિન્તકો કહે છે કે જીવાત્મા અને પરમાત્માનો સંબંધ દર્શાવવાને માટે ભાગવતમાં રાસલીલાનું વર્ણન છે. જીવ પરમાત્માને કેવી રીતે, કયા ભાવથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને મોક્ષસુખ કેવી રીતે લોગવી શકે છે એ જણાવવાને માટે ભગવાન, ગોપીજન અને રાસલીલાની કલ્પના કરવામાં આવેલી છે. રાસલીલા એ શ્રદ્ધાનુભવનું રહસ્ય સમજાવે છે. ગોપીઓ અન્તઃકરણની વૃત્તિઓ છે, ગોપો તે વૃત્તિઓના અભિમાની જીવો છે; અન્તઃકરણની વૃત્તિઓ અસંખ્ય હોવાથી ગોપીઓની સોળ હજાર જેટલી મોટી સંખ્યા આપવામાં આવેલી છે. અન્તઃકરણની વૃત્તિઓ બહિર્મુખ ન થતાં અન્તર્મુખ, ભગવન્મુખ, થતાં જીવ નિત્ય મોક્ષસુખ લોગવી શકે છે. આ પ્રમાણે રાસલીલાનું તાત્પર્ય અધ્યાત્મપ્રક્રિયામાં છે. કેટલાક ગોપીઓને શ્રદ્ધાની શક્તિઓ માને છે અને જેમ શક્તિઓ શક્તિમાન પદાર્થની સાથે નિત્ય જોડાએલી હોય છે તેમ ગોપીરૂપી ભગવાનની શક્તિઓ ભગવાનની સાથે હમ્મેશાં જોડાએલી જ રહે છે અને આ જ અનુભવનું સમર્થન રાસલીલામાં કરવામાં આવેલું છે. બીજા કેટલાક વિચારકો કહે છે કે જીવાત્મા પરમાત્માનો અનુભવ અનેક પ્રકારે કરી શકે છે. રાસલીલા એમ દર્શાવે છે કે જીવાત્મા પરમાત્માને વિષે અતિગાઢ પ્રેમ રાખીને તેનો આનન્દ મેળવે છે. જેમ સુદી ધર્મમાં જીવ પોતાની જાતને આશ્રય માને છે અને પરમેશ્વરને માથૂક માને છે અને તે પ્રકારે પરમાત્માનો દિવ્ય આનન્દ લોગવે છે તેમ રાસલીલાના પ્રકરણમાં પણ જીવ પોતાની જાતને સ્વી માને છે અને ભગવાનને પતિ માને છે અને તે રીતે ભગવાનનો અલૌકિક આનન્દ લોગવે છે. પરમાત્માને મેળવવાના ઘણા અગમ્ય માર્ગો છે અને તેમાંનો એક માર્ગ રાસલીલાએ દર્શાવ્યો છે. પરમાત્માને માટે જે નિઃસીમ પ્રેમ હોય છે તેને રાધા તરીકે સ્વીકારવામાં આવી છે.

કેટલાક અર્વાચીન વિચારકો કહે છે કે શ્રીમદ્ભાગવતના કૃષ્ણ એ વૈદિક વિષ્ણુદેવતાનું વિકસિત સ્વરૂપ છે. ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુ દેવતાનું જે વર્ણન છે તે બધું વર્ણન કૃષ્ણના વિષે પણ બેવામાં આવે છે; એટલે સ્વરૂપ અને ભાવનાની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ જણાય છે કે વૈદિક વિષ્ણુ એ કૃષ્ણની મૂલ પીઠિકા છે. કૃષ્ણ એ વિષ્ણુનો-સૂર્યનો-પૂર્ણાવતાર ગણાય છે. તે મીલચપુ છે કારણ કે નીલ આકાશ એ સૂર્યનું શરીર છે. તે ચતુર્મુજ છે, કારણ કે ચાર દિશાઓ એ સૂર્યના ચાર બાહુઓ છે. તે પીતાંવર છે, કારણ કે સૂર્યનાં મુખરૂપા જેવાં કિરણો વસ્ત્રની ગરજ સારે છે. ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુ અને ઇન્દ્ર એ બે મિત્રો છે (इन्द्रस्य युज्यः सखा ऋग्वेद ૧. ૨૨. ૧૯) અને તે બંને કાળક્રમે કૃષ્ણ અને અર્જુન રૂપે પ્રકટ થાય છે. મહાભારત પ્રમાણે અર્જુન ઇન્દ્રનો જ પુત્ર છે એ વાત આ મન્ત્રવ્યને સમર્થન આપે છે. ઉપનિષદોમાં વિષ્ણુ અને ઇન્દ્ર પરમાત્મા અને જીવાત્મા તરીકે બેવામાં આવે છે (મુદ્ગલ ૩. ૧. ૧; શ્વેતાશ્વતર ૪. ૬; ઋગ્વેદ ૧. ૧૬૪. ૨૦). આગળ ચાલતાં વિષ્ણુ અને ઇન્દ્ર નારાયણ અને નર તરીકે દેખા દે છે. નર એ જીવાત્મા છે અને નારાયણ એ જીવાત્માનું અંતિમ સ્થાન છે. ભારતવર્ષના કલ્યાણને માટે નર અને નારાયણ એ બન્ને દિગ્ગણ ઉપર તપશ્ચર્યા કરે છે. મહાભારતમાં કૃષ્ણ અને અર્જુન એ બન્ને મિત્રો છે. મહાભારત યુદ્ધમાં કૃષ્ણ અર્જુનના સારથિ છે. કૃષ્ણ યુદ્ધમાં ભાગ લેતા નથી અને તે રીતે પોતાનો પરમાત્મા તરીકેનો અસંગ સ્વભાવ દર્શાવે છે. કઠોપનિષદ (૩. ૩. ૪) આત્માને રથમાં બેસનાર તરીકે ઓળખાવે છે. અર્થાત્ અર્જુન એ જીવાત્મા છે અને કૃષ્ણ એ પરમાત્મા તરીકે જીવાત્માને દોરનાર છે. આગળ ચાલતાં કૃષ્ણ ઓપાદકૃષ્ણ તરીકે બેવામાં આવે છે. ઓપાદકૃષ્ણની ભાવના પણ ઋગ્વેદમાંથી જ આવેલી છે. વિષ્ણુને ઉદેશીને ઋગ્વેદ કહે છે કે

ત્રીણિ પદા વિચક્ષમે વિષ્ણુર્ગોપા યદાશ્વઃ ।

અતો ધર્માણિ ધારયન્ ॥ ૧.૨૨.૧૮

વિષ્ણોઃ કર્માણિ પદયત યતો યતાનિ પરપદો ।

इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ૧.૨૨.૧૯

વળી સૂર્યના બીજા સ્વરૂપ આદિત્યને પણ કેટલેક રથળે ગોપાઃ કહેવામાં આવ્યું છે. વેદમાં સૂર્યનું એક બીજું સ્વરૂપ ધૃષ્ટ છે અને તે ખોવાઈ ગયેલાં પશુઓને શોધી કાઢે છે અને આ રીતે જોવાણું કાર્ય કરે છે. યજ્ઞ સૂરિશ્વંગા અયાસઃ (ઋગ્વેદ ૧.૧૫૪.૬) જેવા મંત્રો ગોકુલની ભાવનાનું સમર્થન કરે છે. સૂર્ય અખિલ ધરાધર વિશ્વનો આત્મા છે. (સૂર્ય આત્મા જગતસ્તસ્યુપચ્ચ ઋગ્વેદ ૧.૧૧૫.૧) અને તેથી તે વિશ્વનું મધ્ય બિન્દુ બને છે અને વિશ્વ તેની આલુબાળુ કરે છે. આ ભાવનાને શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવેલું છે. રાસલીલા મનુષ્યનો અને વિશ્વનો પરમાત્માની સાથેનો સંબંધ દર્શાવે છે, અને આ સંબંધ દર્શાવવાને માટે રાસલીલા કરતાં બીજો ઉત્તમ પ્રકાર સંભવિત નથી. આ પ્રકારે રાસલીલાની ભાવના ભવ્ય અને મુંદર છે. બીજા દૃષ્ટિએ પણ કહી શકાય કે વૈદિક વિધિ એ સૂર્ય છે, તેથી કૃષ્ણ પણ સૂર્ય છે અને જોપીઓ એ સૂર્યનાં કિરણો છે. સૂર્યનાં કિરણો સૂર્યમાં રહેલાં છે, સૂર્યમાંથી બહાર નીકળે છે અને પછીથી સૂર્યમાં પ્રવેશ કરે છે; સૂર્ય ગોળ છે અને નિત્ય ફર્યા કરે છે. આ જ સાદી વાત રાસલીલામાં કહેવામાં આવેલી છે.

તાત્ત્વચિંતકો અનેક દૃષ્ટિએ રાસલીલાનો વિચાર કરી શકે છે; અને ઉપર દર્શાવેલા અભિપ્રાયો ઉપરાંત બીજા અભિપ્રાયો આપી શકાય એમ છે. રાસલીલાને વાસ્તવિક બનાવ માનો કે રૂપક માનો; જે માનવું હોય તે માનો; પણ એટલી વાત તો સાચી કે તેમાં દોષ ભ્રાતનો દોષ રહેલો નથી, તે અતિ પવિત્ર છે, જગતને પાવન કરી મોક્ષ આપનારી છે. તે અતિ ઉચ્ચ છે, તે એટલે સુધી કે તેનું રહસ્ય સમજવાને માટે આપણે પણ ઉચ્ચ સૂચિકાએ જવાની જરૂર છે. રાસલીલા વિષે વિવેકાનન્દને પણ શંકા થયેલી, અને સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસે તેનું સંતોષકારક સમાધાન આપતાં જણાવેલું કે રાસલીલા એટલી બધી દિવ્ય છે કે તે યથાર્થ રીતે સમજવાને માટે દિવ્યદૃષ્ટિની આવશ્યકતા છે. ભારતવર્ષના ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં આપણે જોઈએ છીએ કે અનેક સ્ત્રી પુરુષો ભગવાનની રાસલીલાના કથન અને શ્રવણથી મુક્ત થઈ ગયાં છે. આ વાત સત્ય છે, કલિપત નથી. જેનું ફલ જ પરમ પદની પ્રાપ્તિ છે તેમાં દોષ શી રીતે સંસ્તે? વર્તમાન યુગમાં પણ કેટલીક વ્યક્તિઓ રાસલીલાનું અદ્વર્નિશ ચિંતન કરીને દિવ્ય આનન્દ સોજમે છે. ભવિષ્યમાં પણ તે જ પ્રકારે દિવ્ય આનન્દ ભોગવનારો વર્ગ હશે; અને આ પ્રમાણે રાસલીલા સર્વદા જગતનો ઉદ્ધાર કરનારી બની રહેશે.

ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ।
શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ ।
શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ ।

શ્રીસુવોધિની ।

દશમતામસફલપ્રકરણમ્ ।

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યપ્રકટિતા ।

ગુર્જરાનુવાદસમેતા ।

અધ્યાયઃ ૨૬

મહાનન્દાત્ સમુદ્ધૃત્ય ભજનાનન્દયોજને । લીલા યા યુજ્યતે સમ્યક્ સા તુયે વિનિરૂપ્યતે ॥ ૧ ॥
લૌકિકસ્ત્રીપુ સંસિદ્ધસ્તદ્વારા પુરુષે ભવેત્ । સ્વાનન્દાનુભવાર્થં હિ યોગ્યતાપિ નિરૂપિતા ॥ ૨ ॥
તત્તો હિ ભજનાનન્દઃ સ્ત્રીપુ સમ્યગ્ વિધાર્યતે । તદ્વારા પુરુષાણાં ચ મવિપ્સ્યતિ ન ચાન્યથા ॥ ૩ ॥
સ્તિય ઇવ હિ તં પાતું શક્તાસ્તાસુ તવઃ પુમાન્ । અતો હિ ભગવાન્ કૃષ્ણઃ સ્ત્રીપુ રમે સ્વહર્નિશમ્ ॥ ૪ ॥

પૃથ્વીસમા અધ્યાયમાં ભગવાને સર્વ ગોકુલના છવોને બ્રહ્માનન્દનો અનુભવ કરાવ્યો અને તેમાંથી તે સર્વનો ઉદ્ધાર કરીને શ્રીગોપીજનોને ભજનાનન્દનું દાન કરવાને માટે તેમણે જે લીલા કરી તેનું યથાર્થ નિરૂપણ ક્લેષપ્રકરણ નામના આ ચોથા પ્રકરણમાં કરવામાં આવે છે. ૧.

આ ભજનાનન્દ લોકના સંબંધવાળી-ભગવાનથી અન્ય લોકમાં વિવાહ સંબંધવાળી-સ્ત્રીઓમાં, શ્રીગોપીજનમાં, સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે; અને આ કથાના અવલુથી શ્રીગોપીજનના જેવો ભાવ ઉત્પન્ન થતાં પુરુષમાં પણ આ ભજનાનન્દનો રસ સિદ્ધ થઈ શકે છે. ભગવાનનો આનન્દ શ્રીગોપીજન અનુભવી શકે તેટલા માટે ભગવાને તેમને બ્રહ્માનન્દનું દાન કરીને લક્ષ્મીછત્રી તુલ્ય બનાવ્યાં અને તે પ્રકારે ભગવાનની સાથે રમણ કરવાની તેમની યોગ્યતાનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. લક્ષ્મીછત્રે પણ જે રસ દુર્લભ છે તે રસ શ્રીગોપીજન અનુભવે છે એટલે તેમની રમણને માટે યોગ્યતા સ્પષ્ટ છે. વળી ભગવાનની પ્રસાદ-અનુગ્રહ-રૂપી શક્તિએ શ્રીગોપીજનમાં પ્રવેશ કરેલો છે એટલે પ્રભુની સાથે સંબંધ બાંધવામાં તેમની યોગ્યતા રહેલી છે. ગોપોમાં આ પ્રકારની યોગ્યતા ન હોવાથી ભગવાનની સાથે રમણ કરવાનો તેમને અધિકાર નથી. ૨.

તેથી ભજનાનન્દ સ્ત્રીઓમાં સારી રીતે સ્થાપન કરવામાં આવે છે, અને તેમની કૃપાંથી અથવા તો ભગવાનની પ્રસાદરૂપી શક્તિના પ્રવેશથી પુરુષો પણ આ ભજનાનન્દનું પાન કરી શકે છે; બીજે કોઈ પણ પ્રકારે પુરુષો ભજનાનન્દનો અનુભવ કરી શકતા નથી. ૩.

બ્યાં ભગવાનની પ્રસાદરૂપી શક્તિનો પ્રવેશ હોય અથવા તો શ્રીગોપીજન જેવા ભક્તોનો અનુગ્રહ હોય ત્યાં પણ સ્ત્રીત્વ વિના ભજનાનન્દના રસનો અનુભવ થઈ શકતો નથી; એટલે ભગવાનમાં રહેલા આનન્દનું પાન કેવળ સ્ત્રીઓ જ કરી શકે છે, અને સ્ત્રીઓ આ આનન્દનું પાન કરી લે ત્યાર પછી પુરુષરૂપ ભગવાન તે સ્ત્રીઓમાં તે જ આનન્દ-રસનું પાન કરી શકે છે. તેથી ભગવાન કૃપ્ણ રાત્રિ અને દિવસ સ્ત્રીઓની સાથે રમણ કર્યા કરે છે. ૪.

વાહ્યાભ્યન્તરમેદેન આન્તરં તુ પરં ફલમ્ । તતઃ શબ્દાત્મિકા લીલા નિર્દુષ્ટા સા નિરુપ્યતે ॥ ૫ ॥
 તતો રૂપપ્રપચ્ચસ્ય પચ્ચધા રમણં મતમ્ । આત્મના પ્રથમા લીલા મૈનસા તુ તતઃ પરા ॥ ૬ ॥
 વાક્પ્રાણૈસ્તુ તૃતીયા સ્યાદિન્દ્રિયૈસ્તુ તતઃ પરા । શારીરી પચ્ચમી વાચ્યા તતો રૂપં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૭ ॥
 પઞ્ચિમે તુ હરિઃ પૂર્વ-જીવાનાતન્દયત્ સ્વયમ્ । તે ચેત્ સમર્પિતાત્માનસ્તત્રોપાયઃ રુચ્યતે ॥ ૮ ॥
 આત્મા યાવત્ પ્રપન્નોભૂત્ તાવદ્ વૈ રમતે હરિઃ । સોન્તઃકરણસમ્વન્ધી તિરોધત્તે હરિઃ સઃ ॥ ૯ ॥

પ્રથમ ભજનાતન્દં નિરૂપયિતું સ્ત્રીપુ સ્વાનન્દઃ સ્થાપનીય इति તામુ રત્યર્થમિચ્છાં કૃત્વાનિલાહ
 ભગવાનપીતિ ।

શ્રીશુક ઉવાચ—ભગવાનપિ તા રાત્રીઃ શરદોત્ફુલ્લમલ્લિકાઃ ।

વીક્ષ્ય રન્તું મનશ્ચક્રે યોગમાયામુપાશ્રિતઃ ॥ ૧ ॥

રમણ એ પ્રકારનું છે—આદ્ય અને આન્તર. તેમાં આન્તર રમણ બાહ્ય રમણ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે અને તેથી તે કૃણરૂપ છે. જેમ જગતમાં નામ અને રૂપ એ બે વિભાગ છે તેમ લીલામાં પણ નામ અને રૂપ એ બે વિભાગ છે; અને તેમાંની ભગવાનના શુભગુણ રૂપી જે દોષરહિત નામલીલા છે તે આ કૃણપ્રકરણના સાતમા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરવામાં આવી છે, અને પ્રવૃત્તિરૂપ જે સદોષ શબ્દાત્મિકા લીલા છે તેનું વર્ણન આ પ્રકરણના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કરવામાં આવેલું છે અને અહીં શંખચૂડના વધનું વર્ણન કરવાથી લીલા નિર્દુષ્ટ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિરૂપ અને નિવૃત્તિરૂપ નામલીલાનું વર્ણન આ પ્રકરણના છેલ્લા બે અધ્યાયોમાં કરેલું છે. ૫.

ભગવાનનું રૂપ પાંચ પ્રકારનું છે અને તેથી પંચાત્મક રૂપનું દાન પાંચ પ્રકારે સંભવે છે, એટલે આ રમણ પાંચ પ્રકારનું માનવામાં આવેલું છે. છઠ્વીસમા અધ્યાયમાં આત્મા વડે પ્રથમ લીલા કરવામાં આવી છે અને સત્તાવીસમા અધ્યાયમાં બીજી લીલા મન વડે કરવામાં આવી છે. ૬.

અઠ્ઠાવીસમા અધ્યાયમાં વાણી અને પ્રાણ વડે ત્રીજી લીલા, અને ઓગણત્રીસમા અધ્યાયમાં ઇન્દ્રિયો વડે ચોથી લીલા કરવામાં આવી છે. ત્રીસમા અધ્યાયમાં પાંચમી લીલા શરીરની છે. આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારની રૂપલીલાનું પાંચ અધ્યાયોમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; અથવા તો છઠ્વીસથી તે ત્રીસ સુધીના દરેક અધ્યાયમાં પાંચ પ્રકારની રૂપલીલાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એમ પણ માની શકાય. આ પ્રમાણે ભગવાનને પ્રિય એવાં શ્રીગોપીજનમાં ભગવાનનું પંચાત્મક સ્વરૂપ સ્થિર થયું, અર્થાત્ ભગવાને પોતાના પૂર્ણ સ્વરૂપના આનન્દનું દાન શ્રીગોપીજનને કર્યું. ૭.

છઠ્વીસમા અધ્યાયમાં ભગવાને પોતેજ પહેલાં જીવોને આનન્દ આપ્યો. જે ભક્તો સર્વાત્મભાવવાળા હોય તો જ તે સ્વરૂપાનન્દના રસનું પાન કરી શકે છે, અન્યથા નહિ. આ સર્વાત્મભાવનું દાન પણ ભગવાન પોતેજ કરે છે, અને તે દર્શાવવાને માટે રમણ કરવાની ઇચ્છા અન્દ્રનો ઉદય, ગાન અને નિયેધવચનોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ૮.

જ્યાં સુધી આત્મા ભગવાનને શરણે રહે છે ત્યાં સુધી ભગવાન તેની સાથે રમણ કરે છે. ભગવાન અન્તાકરણના સંબંધી છે. ભગવાનને મેળવવાનો એક જ ઉપાય છે અને તે તેમનું સર્વભાવપૂર્વક શરણ. આ સર્વભાવશરણ અન્તાકરણનો ધર્મ છે. અને જ્યાં સુધી અન્તાકરણમાં સર્વભાવપ્રપત્તિ આવી ન હોય ત્યાં સુધી ભગવાન મળતા નથી. તે તો તિરોદિત થઈ જાય છે. ૯.

ભજનાતન્દનું નિરૂપણ કરવાને માટે સ્ત્રીઓમાં પોતાનો આનન્દ સ્થાપવો જોઈએ; એટલે રમણને માટે ભગવાને ઇચ્છા કરી એમ શુકદેવજી પહેલાં કહે છે—

શુકદેવજી કહે છે—શરદ્ ઋતુમાં વિકાસ પામેલાં મલ્લિકાના
 પુષ્પોવાળી તે રાત્રિઓને જોઈને ભગવાને પણ યોગમાયાનો આશ્રય
 કરીને રમવાનું મન કર્યું. ૧.

‘મયેમા રંસ્યથ શ્વપા’ ઇતિ ચા રાત્રયો વરત્વેન દત્તાઃ, સ્ત્રીણાં રમણાર્થઃ, તા રાત્રીર્ભગવાન્ પરિગૃહ્ય, સર્વાસ્થેવ રાત્રિપુ તા આધિદેવિકીરાણ્ય, પૂર્ણત્વાત્ તાસાં પૂર્ણિમારૂપાઃ કૃત્વા, ઋતુમપિ શરદમેવ કૃત્વા, તસ્યાપિ કાર્યં પુષ્પાણ્યેવ કૃત્વા, રસોદીપકત્વેન સર્વાં સામગ્રીં વિધાય, પંચાદ્ રમણાર્થં સ્વાનન્દપ્રકાશકં કામપિતામહં મનઃ ઉત્પાદિતવાન્ । તત્ર સર્વાંસુ સદ્કલ્પઃ સ્વસ્તિન્નપિ યોધનીયઃ । તત્ર વૈષ્ણુરપિ સહાયતાં પ્રાપ્સ્યતિ । તતઃ કામવર્ણનમ્ । અતઃ પ્રથમં તાદૃશં મનઃ કૃતવાન્ । યદપિ એતત્પ્રણાલિકાવ્યતિરેકેણપિ સ્વાનન્દં તત્ર સ્થાપયિતું શક્તઃ, તથાપિ મર્યાદા વિપ્રત્યિતિ ભગવાનપિ મનઃશ્ચક્રે । નન્વેયં સતિ સ્વાનન્દઃ સ્વાનત્યાગાત્ અન્યથા મવેત્, તતઃ સ્વરૂપાદપિ પ્રચ્યુતઃ સ્વાદિત્યાશંક્યાદ યોગમાયામુપાશ્રિત ઇતિ । યોગમાયા હિ યથાસ્થિતમેવાન્યત્ર સ્થાપયતિ, યથા સદ્ધર્પણમ્ । લીલાર્થં સાપિ પૂર્વં પરિગૃહીતેતિ નાપૂર્વં કિંચિત્ । યથા પ્રમાણે રક્ષાયાં ચ વલ્લભદ્રોપયોગઃ, एवं કાર્યં યોગમાયાયાઃ । તત્રાપ્યન્તરક્ષા

“તમે આ રાત્રીઓમાં મારી સાથે રમણ કરજો” (ભાગ. ૧૦. ૧૯. ૨૭) એ પ્રમાણે કુમારિકાઓને રમણ કરવાને માટે ભગવાને જે રાત્રિઓનું વરદાન આપેલું હતું તે રાત્રીઓનું ભગવાને ચક્રુષુ કર્યું અને બધી ય લૌકિક રાત્રિઓમાં તે આધિદેવિક રાત્રિઓનો આરોપ કર્યો. તે રાત્રિઓ પૂર્ણ હોવાથી તેમને પૂર્ણિમાની રાત્રિઓ બનાવી. ભગવાને ઋતુ પણ શરદ્ જ બનાવી અને તે ઋતુના કાર્યરૂપે મહિકાનાં પુષ્પો પણ બનાવ્યાં. આ પ્રમાણે રસને ઉદીપન કરે એવી બધી સામગ્રી ભગવાને ઉત્પન્ન કરી અને પછીથી રમણ કરવાને માટે પોતાનામાં રહેલા આનન્દને પ્રકટ કરનાર અને કામના પિતામહ મનને ઉત્પન્ન કર્યું. (મનને કામનો પિતામહ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે કામને ઉત્પન્ન કરનાર સંકલ્પ અને સંકલ્પને ઉત્પન્ન કરનાર મન છે.) ભગવાનમાં વ્રજસ્ત્રીઓની સાથે રમણ કરવાનો જે સંકલ્પ રહેલો છે તે તેમણે બધી ય વ્રજસ્ત્રીઓને ગાનદ્વારા જણાવવો જોઈએ. વ્રજસ્ત્રીઓને આ સંકલ્પ જણાવવાના કાર્યમાં ગાન સાધન છે અને વેણુ સહાયભૂત છે. પછીથી આ ગાનમાં કામનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેથી પહેલાં ભગવાને રમણ કરવાનું મન કર્યું—ઈચ્છા કરી. જો કે આ પ્રકારથી બીજે પ્રકારે પણ ભગવાન પોતાનામાં રહેલો આનન્દ વ્રજસ્ત્રીઓમાં સ્થાપી શકે એમ છે, છતાં પણ રસશાસ્ત્રની મર્યાદાનું પાલન થાય એ હેતુથી ભગવાને પણ મન કર્યું.

શંકાઃ—ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ભગવાનમાં રહેલો આનન્દ રમણદ્વારા ભગવાનમાંથી વ્રજલક્ષ્મીમાં જાય તો પોતાના મૂળ સ્થાનનો ત્યાગ થાય અને તેથી તે આનન્દ વિકૃત થઈ જાય; અને પછીથી તે સ્વરૂપમાંથી પણ વ્યુત—અર્થ—થઈ જાય એને તેથી તે પૂર્ણ પુરુષોત્તમનો આનન્દ કહેવાય નહિ. (અને તેમ થાય તો પછી એવા વિકૃત અને સ્વરૂપવ્યુત આનન્દનું વ્રજલક્ષ્મીમાં સ્થાપન કરવામાં કોઈ બળતું પ્રયોજન રહ્યું નહિ.)

સમાધાનઃ—આ પ્રમાણે શંકા થાય તો શુકદેવજી પોતે કહે છે કે યોગમાયામુપાશ્રિતઃ— ભગવાને યોગમાયાનો આશ્રય લીધો છે. યોગમાયા એક સ્થળે જે સ્થિતિમાં પદાર્થ હોય છે તે જ સ્થિતિમાં તે પદાર્થને બીજે સ્થળે લઈ જાય છે. જેમ બલદેવજીના જન્મપ્રસંગે ભગવાનની આજ્ઞાથી યોગમાયા દેવકીજીના ગર્ભને તેજ સ્થિતિમાં લઈ જઈ રોહિણીજીમાં સ્થાપન કરે છે, જેમ મયુરામાં રહેલા આનન્દરૂપ પ્રભુને પોતે પ્રકટ થઈ ગોકુલમાં સ્થાપે છે, તેમ પહેલાં ગોપોના ઘરમાં રહેલી શ્રુતિરૂપા ગોપીઓને હવે ભગવાનમાં સ્થાપે છે અને ભગવાનમાં રહેલા આનન્દને શ્રુતિરૂપામાં સ્થાપે છે. યોગમાયાનો આશ્રય લેવો એ કાંઈ અપૂર્વ વાત નથી; કારણકે પહેલાં પણ (દશમસ્કન્ધના બીજા અધ્યાયમાં) ભગવાને લીલાને માટે યોગમાયાનો આશ્રય લીધો છે અને તે દ્વારા બલદેવજીનો ગર્ભ રોહિણીજીમાં સ્થાપ્યો છે. જેમ વેદરૂપી પ્રમાણની બાબતમાં અને રક્ષણ કરવાના કાર્યમાં ભગવાન બલભદ્રનો ઉપયોગ કરે છે તેમ ભગવાન-દેવનું દાન દત્તવાના કાર્યમાં તે યોગમાયાનો ઉપયોગ કરે છે. (દશમ સ્કન્ધના અગ્નીઆશ્મ અધ્યાયમાં વત્સાશુરનો પ્રસંગ આવે છે, અને ત્યાં વત્સનો વધ કરવો

યોગમાયા, અન્યત્ર સ્થિતં પ્રમાણમન્યત્રાપિ યોજયતિ, અન્યત્ર સ્થિતં પાનન્દમન્યથ્ર । અતઃ પ્રમાણાતિરિક્તમાર્ગો ભક્તિમાર્ગશ્રાપે વિતર્કો ભવિષ્યતઃ । યાશ્ચ રાત્રયો રમણાર્થમેવ નિર્મિતાઃ, તા एव પરિગૃહીતાઃ, અન્યથા સાધારણીપરિગ્રહે સર્વત્રેવાનન્દઃ સ્વાત્ । શ્વરદિ શ્રુતાયુત્કુલા મલ્લિકા વાસુ । તા દૃષ્ટ્વા રમણાર્થ મનઃ કૃતવાન્ । યોગમાયાં ચ સમીપ एवाશ્રિત્ય સ્થિતાઃ ॥ ૧ ॥

નૂતને તસિન્ મનસિ દેવતા નાસ્તીતિ, અતઃપિષ્ઠિતં ચ કાર્યં ન સાધયિષ્યતીતિ તદધિષ્ઠાતૃદેવં ચન્દ્રં ચ સસૃજ્જ ઇત્યાહ તદોદુરાજ ઇતિ ।

તદોદુરાજઃ કકુભઃ ફરૈર્મુલં પ્રાચ્યા વિલિમ્પત્રરુણેન શન્તમૈઃ ।

સ ચર્ષણીનામુદગાત્ શુચો હરન્ પ્રિયઃ પ્રિયાયા ઇવ દીર્ઘદર્શનઃ ॥ ૨ ॥

યદૈવ મનઃ કૃતવાન્, તદૈવ તસ્યાધિદૈવતમુદુરાજ ઉદગાત્, ઉદિતો જાતઃ । યદ્યપ્યેકદા રાત્રયો દૃષ્ટાઃ, તથાપિ ક્રમેણૈવ તાસાં સ્થિતિઃ । ભગવન્મનશ્ચન્દ્રસ્યાધિદૈવિક્તવાન્ પૂર્ણ एव સઃ, નિષ્કલઙ્કશ્ચ । મનસ્યેવાવિર્ભૂતે તસ્યાવિર્ભાવઃ, ક્રીડાયામુપરતાયામુપરતિઃ, મધ્યાકાશપર્યન્તમેવ ગમનમ્, નાસ્તમયઃ કદાચિદપિ । સોપિ ચન્દ્રઃ, સ્ત્રીણાં મતાંસિ વહુસ્થાનાતીતિ તેષામપિ રક્ષકઃ । ઇદં પ્રથમતયા જાત ઇતિ પૂર્વસ્યામેવ વિશિ તસ્યોદય ઉચ્યતે । 'સા દિગ્દેવાના'મિતિ । તસ્યા વિશ્વ ઇન્દ્રો

એ અનુચિત છે એમ શંકા થતાં વેદશ્ચ બલદેવશ્ચની સમ્ભતિને માટે તે તરફ બલદેવશ્ચનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.) તેમાં પણ જે અંતરંગ યોગમાયા છે તે એક સ્થળે રહેલા પ્રમાણને બીજા સ્થળે યોગ્ય રીતે ઘટાવે છે, અને એક સ્થળે રહેલા આનન્દને બીજે સ્થળે ખરોબર સ્થાપે છે; તેથી ભવિષ્ય કાળમાં જગતમાં જે માર્ગોનો પ્રચાર થશે:—એક પ્રમાણાતિરિક્ત માર્ગનો અને બીજે ભક્તિમાર્ગનો.

ભગવાને જે રાત્રિઓ રમણને માટે જ બનાવી હતી તે જ રાત્રિઓનું તેમણે આ પ્રસંગે બહુ કૃત્યું. જે આ પ્રમાણે ન કૃત્યું હોત અને સાધારણ રાત્રિઓનો સ્વીકાર કર્યો હોત તો આખા જગતમાં બધે જ આનન્દ પ્રકટ થઈ જાય.

શરદ્ ઋતુમાં ઉત્કુલ—વિકસિત—થએલાં છે મલ્લિકા પુષ્પો જેમાં એવી રાત્રિઓને ભગવાને ખરોબર ભેઈ અને રમણને માટે મન કર્યું, અને યોગમાયાનો સમીપમાં જ આશ્રય લીધો. ૧

ભગવાને જે નવું મન ઉત્પન્ન કર્યું તેમાં તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ ન હતો, અને જે વસ્તુમાં અધિષ્ઠાતા દેવ ન હોય તે વસ્તુ પોતાનું કાર્ય કરી શકતી નથી, તેથી ભગવાને મનના અધિષ્ઠાતા દેવ ચન્દ્રને ઉત્પન્ન કર્યો એમ નીચેના સ્લોકમાં શુકદેવજી કહે છે:—

જેમ લાંબે કાળે મળેલો પતિ પોતાની પ્રિયાનો શોક દૂર કરે છે

તેમ શાન્ત કિરણોની રતાશથી પૂર્વ દિશાના મુખને લેચન કરતો ચન્દ્રમા

ઉદય પામ્યો અને લોકોના તાપને દૂર કરવા લાગ્યો. ૨.

ભગવાને જે સમયે મન કર્યું તે જ સમયે મનનો અધિષ્ઠાતા દેવ, નક્ષત્રોનો રાજા, ચન્દ્ર, ઉદય પામ્યો. જે કે બધી રાત્રિઓનું દર્શન એક જ સમયે થએલું છે, છતાં પણ તે બધી રાત્રિઓ એક પછી એક એમ ક્રમ પ્રમાણે આવે છે; એટલે બહુ રાત્રિઓમાં એક જ ચન્દ્રથી નિર્વાહ થાય છે અને ભગવાન્ પણ આગળ ઉપર “આ રાત્રિ” એ પ્રમાણે કહે છે. ભગવાનના મનનો અધિષ્ઠાતા દેવ ચન્દ્ર આધિદેવિક છે એટલે તે પૂર્ણ અને ઠલંકરહિત છે. મનનો આવિર્ભાવ થાય કે તરત જ ચન્દ્રનો આવિર્ભાવ થાય છે, ક્રીડા બંધ થાય કે તરત જ ચન્દ્ર પણ સ્થિર થાય છે અને આકાશના મધ્ય ભાગ મુખી જ જાય છે, પણ કોઈ દિવસ ચન્દ્રનો અસ્ત થતો નથી. વળી જેનો ઉદય થયો છે તે ચન્દ્ર છે, અને પ્રજાસ્રીઓનાં મન નક્ષત્ર જેવાં છે, એટલે ચન્દ્ર સ્ત્રીઓનાં મનસ્વી નક્ષત્રોનો પણ રાજા બની તેમનું રક્ષણ કરે છે. આ લીલાને માટે જ ચન્દ્રનો પ્રથમ ઉદય થયો છે એટલે પૂર્વ દિશામાં જ ચન્દ્ર ઉદય પામ્યો છે

દેવતા અધિપતિશ્ચ । इदानीं भगवानेवेन्द्र इति तस्य रेतोरूपः तस्मादुद्भूतः । अतः प्राच्याः कुकुभः
मुखं मध्यभागं स्वकरैः स्वकिरणैः विलिम्पन् उदगात् । तस्या मुखे न रागः स्थितः, प्रतिस्पर्धिन्यां
सूर्यसम्बन्धेन रागसम्भवात्, अतः अस्या अपि मुखं कुकुमसदृशैः करैरारक्तं क्रियते । यदि चन्द्रः
स्वदिक्षो मुखं न रञ्जयेत्, तदा भगवन्मनोपि बीणां हृदयं न रञ्जयेत् । करः शन्तमाः शतिलत्वात्
वापहारकाः । किञ्च, अरुणेन गुणेन कृत्वा अत्यन्तं कल्याणरूपाः । अरुणो हि रागप्रधानः । पुरुषोपि
यद्यनुरागेण स्पृशति तदा मुखं भवति । ननु अस्य चन्द्रस्य यदि वा अधिष्ठातृत्वमात्रं तदा मनस्वेव
इदयो भवेत्, यद्यन्यकारनिवृत्तिः प्रयोजनं तदा भगवतैव अन्यकारो निवर्तते, यदि वा उद्दीपकत्वं
तदापि भगवतैव वत्संभवः, अतोऽस्मात्साधारणं कार्यं वक्तव्यमिति चेत्, अत आह स चर्पणीनां
शुचो हरश्चित्ति । चर्पण्यः सर्वत्र परिभ्रमणशक्त्यः । ताः सर्वत्र परिभ्रान्ता अपि न कापि परमातन्द्-
स्य चर्पण्यो जाताः । यदि वा कश्चिन् मुच्येत, तथापि ता न प्रवेदां लभन्ते । ततः पूर्वमेव ता
निवृत्ता भवन्ति । अतस्मात्तां शोकस्तिष्ठत्येव । चर्पणीसहितानां जीवानां वा । तासां शोकः इदानीमेव
निवृत्तः । शक्तिसहितानामेव परमातन्दानुभवस्य वक्तव्यत्वान् । प्रायेण तदानीन्तना जीवाः

એમ કહેવામાં આવ્યું છે. અને ક્ષુતિ પણ કહે છે કે “તે—પૂર્વ દિશા—દેવોની દિશા છે.” પૂર્વ દિશાનો
દેવ અને અધિપતિ ઇન્દ્ર છે. હમણાં તો ભગવાન જ ઇન્દ્ર છે એટલે ભગવાનના રેતસ—વીર્ય—રૂપ
ચન્દ્રનો પૂર્વ દિશામાં ઉદય થયો. તેથી પૂર્વ દિશાના મુખને—મધ્યભાગને—પોતાનાં ફિરણો વડે
રંજીને ચન્દ્ર ઉદય પામ્યો. રાત્રિના સમયે પૂર્વ દિશાના મધ્યભાગમાં રતાશ ન હતી, ત્યારે પૂર્વ દિશાની
અર્ધા કરનારી પશ્ચિમ દિશામાં સૂર્યના સંબંધથી રતાશનો સંભવ હતો, તેથી આ પૂર્વ દિશાના મધ્ય-
ભાગને પણ કુંકુમના જેવાં ફિરણોથી રાતો બનાવવામાં આવ્યો છે. ભે ચન્દ્ર પોતાની દિશાના—પૂર્વ
દિશાના—મુખને રાતું ન બનાવે તો ભગવાનનું મન પણ સ્ત્રીઓનાં હૃદયને રંજિત કરી શકે નહિ.
ફિરણો શંતમ છે—શીતળતાને લીધે તાપનું હરણ કરનારાં છે. વળી અરુણ—રાતા—શુભને લીધે તે
ફિરણો અત્યંત કલ્યાણરૂપ છે. અરુણ રાગપ્રધાન છે. પુરુષ પણ ભે અનુરાગ—એક—ધી સ્પર્શ કરે
તો મુખ ધાય છે.

શંકાઃ—ભે આ ચન્દ્ર માત્ર મનના અધિષ્ઠાતા દેવ તરીકે જ હોય તો પછી તેનો ઉદય મનમાં જ
થવો ભેઈએ. ભે અન્ધાર દૂર કરવાના પ્રયોજન માટે ચન્દ્રનો ઉદય થયો હોય તો ભગવાન પોતે જ
અન્ધારને દૂર કરી શકે એમ છે. ભે રચના ઉદ્દીપનને માટે ચન્દ્રનો ઉદય છે તો ભગવાન પોતે જ
રચનું ઉદ્દીપન કરી શકે એમ છે. તો પછી આ ચન્દ્રના ઉદયનું શું પ્રયોજન—અસાધારણ કાર્ય—છે
તે કહેવાની જરૂર છે.

સમાધાનઃ—ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરતાં શુક્રદેવજી કહે છે કે ચન્દ્ર ઉદય પામીને લોકોનો
શોક દૂર કરે છે. ચર્પણીઓ સર્વત્ર પરિભ્રમણ કરનારી શક્તિઓ છે. તેઓ જ્યાં જ સ્થળે દુર્ગત પણ કોઈ
પણ કષ્ટાણે તેમને પરમાત્મનો સંબંધ થયો નહિ. ભે કોઈ સંસારમાંથી મુક્ત થાય અને મોક્ષ મેળવે તો
પણ આ ચર્પણી શક્તિઓનો તે મોક્ષમાં પણ પ્રવેશ થતો નથી, કારણ કે મોક્ષ પહેલાં જ તેઓ ત્યાંથી
પાછાં ફરે છે. મોક્ષાવસ્થામાં મુક્ત આત્માને પરિભ્રમણ હોતું નથી એટલે ચર્પણીરૂપી પરિભ્રમણશક્તિઓનો
તે અવસ્થામાં ઉપયોગ રહેતો નથી. તેથી આ શક્તિઓનો શોક હણી મુખી નિવર્તન છે જ,
ગમી નથી. અથવા તો મૂળ શ્લોકમાં સચર્પણીનામ્ એ પ્રમાણે અન્વય કરવો. આ પ્રમાણે અન્વય
કરવાથી સચર્પણીનામ્ એ પદનો અર્થ ‘ચર્પણીસહિત છવો’ થયો. ચર્પણીશક્તિઓનો શોક હમણાં જ,
ચન્દ્રનો ઉદય થયો ત્યારે જ, જતો રહ્યો. પરિભ્રમણ કરવાનારી ચર્પણીશક્તિઓનો રાસકીડમાં નૃત્યદિ
બ્રમણમાં ઉપયોગ હોવાથી તે શક્તિઓ જતી રહેતી નથી, પણ પરિભ્રમણશક્તિવાળી મનસ્વીઓને

તાદૃશશક્તિયુક્તાઃ તસ્મિન્નુદિતે પરમાત્મદાનુભવોવશ્યંભવીતિ । તથા સતિ પ્રયોજનત્રયં વિદેવતાયાઃ
મુલસન્માર્જનં, ચર્પણીનાં શોકદૂરીકરણં, અન્ધકારનિવૃત્ત્યાદિશ્ચ । કણ્ઠોક્તં દ્વયમપિ તદેકસાધ્યમિતિ
વક્તું દદ્યન્તમાહ પ્રિયઃ પ્રિયાયા ઇતિ । દીર્ઘકાલે દર્શનં ચસ્ય । મહતા કાલેનાગતો ભર્તા પ્રિયઃ
પ્રિયાયાઃ પતિન્નતાયાઃ શોકં દૂરીકૃત્ય મુલસન્માર્જનં ચ કરોતિ । ન ચૈતત્ કાર્યમન્યથા સિધ્યતિ ॥ ૨ ॥

एवं मनस उत्पत्तिमुक्त्वा तदेवतायाश्च ततः सङ्कल्पोत्पत्त्यर्थं तस्य शब्दयोनिर्त्वं निरूपयन्
तदर्शनेन वेणुनाद उत्पन्न इत्याह दृष्टेति ।

દૃષ્ટા કુમુદ્વન્તમલ્લખણ્ડમણ્ડલં રમાનનામં નવકુકુમારુણમ્ ।

વનં ચ તત્કોમલગોભિરક્ષિતં જગૌ કલં વામદશાં મનોહરમ્ ॥ ૩ ॥

કુમુદ્વાંશ્વન્દ્રઃ, પૃથિવ્યાં સર્વત્રૈવ મુદં કૃત્તવાનિતિ । તથાકરણે સામર્થ્યમલ્લખણ્ડમણ્ડલસિતિ ।
ન લ્લખણં મણ્ડલં ચસ્ય । एतस्य रसोत्पादने विभावत्यमप्यस्तीति ज्ञापयितुं रमाननाममित्युक्तम् । लक्ष्म्या
अयं भ्राता भवतीति, रमाया आननवत् आभा यस्य तथोक्तः । किञ्च, नवकुङ्कुमवदरुणवर्णमपि ।

સંસમાં પરમાત્મન્દનો અનુલવ થવાનો છે એવું જાણવાથી અર્ષણીઓનો શોક દૂર થાય છે. જે શક્તિસહિત
જીવો છે તેમને જ પરમ આત્મન્દનો અનુલવ થવાનો છે. સાધારણ રીતે તે સમયના રાસલીલામાં
અંગીકાર કરવામાં આવેલા જીવો પરિભ્રમણશક્તિવાળા હતા. જ્યારે ચન્દ્રનો ઉદય થયો ત્યારે તે
જીવોને પરમાત્મન્દનો અનુલવ અવશ્ય થવાનો જ. આ પ્રમાણે ચન્દ્રના ઉદયનાં ત્રણ પ્રયોજનો છે:—

- (૧) પૂર્વ દિશાના મુખનું સંમાર્જન કરવું,
- (૨) અર્ષણીશક્તિઓનો શોક દૂર કરવો, અને
- (૩) અન્ધકારને દૂર કરવો વગેરે કાર્ય.

પહેલાં જે પ્રયોજનો મૂળ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવેલાં છે, છતાં પણ આ બન્ને ય પ્રયોજનો
એક જ વસ્તુ—ચન્દ્રનો ઉદય—સિદ્ધ કરે છે એ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી પતિ અને પ્રિયાનું ઉદાહરણ
આપે છે. લાંબે કાળે દર્શન થયું છે જેનું એવો પ્રિય—પતિ—દીર્ઘદર્શન કહેવાય છે. લાંબે કાળે આવેલો
પ્રિય ભર્તા પોતાની પ્રિય અને પતિન્નતા સ્ત્રીનો શોક દૂર કરે છે અને તેના મુખનું ઘરોઝર માર્જન
કરે છે. પૂર્વ દિશાના મુખનું માર્જન અને અર્ષણીશક્તિઓના શોકની નિવૃત્તિ ચન્દ્રના ઉદય વિના
સંભવી શકતાં નથી. ૨.

આ પ્રમાણે શુકદેવજીએ મન અને તેના અધિષ્ઠાતા દેવ ચન્દ્રની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કર્યું. હવે
સ્વામિનીજીઓમાં સંકલ્પ ઉત્પન્ન થાય એટલા માટે રાત (અને તેનો અધિષ્ઠાતા ચન્દ્ર) વેણુનાદના
શબ્દનું કારણ છે એમ શુકદેવજી નિરૂપણ કરે છે અને કહે છે કે ચન્દ્રના દર્શનથી વેણુનાદ ઉત્પન્ન થયો:—

પૃથ્વીમાં સર્વત્ર આનન્દ ઉત્પન્ન કરનાર, અખંડિતમંડળવાળા,
લક્ષ્મીજીના મુખના જેવી શોભાવાળા તથા નવા કુંકુમ જેવા રાતા ચન્દ્રને,
અને તેના કોમળ કિરણોથી રંગાએલા વનને દેખીને, સુંદર દૃષ્ટિવાળી
સ્ત્રીઓનાં મનને હરણ કરે એવું અવ્યક્ત અને મધુર ગાન વાગવાને કાર્ય. ૩

કુમુદાન્ એટલે ચન્દ્ર. ચન્દ્ર પૃથ્વીમાં બધેય ઠેકાણે આનન્દ ઉત્પન્ન કરે છે એટલે તેને 'કુમુદાન્'
કહેવામાં આવે છે. ચન્દ્ર આખા ય વિશ્વમાં આનન્દ ઉત્પન્ન કરી શકે છે તેનું કારણ કે તે 'અખણ્ડમણ્ડલ'
છે એમ શુકદેવજી કહે છે. અખણ્ડમણ્ડલ એટલે જેનું મંડળ ખંડિત નથી તે. રસ ઉત્પન્ન કરવામાં આ
ચન્દ્ર આલમ્બનવિભાવરૂપ પણ છે એમ દર્શાવવાને શુકદેવજી ચન્દ્રનું 'રમાનનામ' એ પ્રમાણે વર્ણન
કરે છે. ભગવાનને જ્યારે રમણ કરવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે રસની પૂર્તિને માટે તેમણે લક્ષ્મીજીરૂપ
નાયિકાને—પ્રદાનન્દને—ઉત્પન્ન કર્યો. ચન્દ્ર આ પ્રદાનન્દનું રમણ કરવાનું સ્થાન છે એટલે રસને પૂર્ણ
કરવાને માટે તેનો—ચન્દ્રનો—પણ ઉદય થયો. આ પ્રમાણે ચન્દ્ર લક્ષ્મીજીનો ભાગ થાય છે એટલે ચન્દ્રની
શોભા લક્ષ્મીજીના મુખની શોભા જેવી છે. તેથી ચન્દ્રને 'રમાનનામ' કહેવામાં આવેલો છે. વળી નવા

તેન વિવાહસમયે યથા લક્ષ્મીનુત્તમં તથાચ વર્તતે । અતો નૂતનજ્ઞાનજનક: । કિંચ, વનમપિ રત્નપોષકમ્ । ત્વ કોમલગોમિરત્પાકિરણૈઃ અમિતો રક્ષિતમારઘ્યુષ્મ । (કિરણાનાં રત્નદોગ્ધૃત્વં વન એવાસ્યમાનત્વં ચ જ્ઞાપયિતું ગોપદમ્ । રમાત્તનામત્વેન પૂર્વ નિરૂપણાદયથા તત્ત્વતત્કટાક્ષા માધોદયદેવઃ, વર્થવેપીતિ જ્ઞાપનાય ચ । ગોપદમિન્દ્રિવત્પાપિ વાચકમિતિ તથા । અધુના માવોત્તરિતેવ । તત્ત્વોપલુ ત્વાનિન્યાગમતાદિનામે માવોતિ જ્ઞાપયિતું કોમલપદમ્ । યત્ર તેન વનમપિ રચ્યતે તત્ર યદ્યર્થમાગતઃ તદ્વાગં ક્યં ન કુર્વાન્ ।) તતઃ સદ્ગુણદ્વારા કામજનને સર્વં કાર્યં મવિપ્લવીતિ કલં યથા મવતિ તથા જગૌ ગાનં કૃતવાન્ । તત્ર ગાનં વામદૃશાં સુન્દરદૃષ્ટીનાં સ્ત્રીનાં મનોહરમિતિ । 'તલાદ્ ગાયન્તં સ્ત્રિયઃ કામયન્ત' इति શ્રુતેઃ । અર્થાદ્ ગીતેન સર્વાઃ સમાહૃતા इति । યદિ વ્યક્તનધુરં ગીતં કુર્વાન્, તદ્ ગીતનેવ શૃણ્વન્તઃ તત્રૈવ સ્થિતા મવેયુઃ । યાતાં પુનર્દૃષ્ટિર્નોત્તમા, તાત્તુ નાકારિતા એવ ॥ ૩ ॥

તતઃ સર્વાઃ સ્ત્રિયઃ સમાગતા इत्याહ નિશમ્યેતિ ।

નિશમ્ય ગીતં તદનદ્વચર્ચનં વ્રજસ્ત્રિયઃ કૃષ્ણાનુહીતમાનસાઃ ।

આજગ્મુરન્યોન્યમલક્ષિતોચમાઃ સ યત્ર કાન્તો જવલોલકુણ્ડલાઃ ॥ ૪ ॥

કુંકુમની માફક આ ચન્દ્રનો રંગ રાતો છે એટલે આ કાચુથી પણ તે ચન્દ્ર રસને પ્રકટ કરવામાં ઉદીપનવિલાસરૂપ થાય છે. આ ઉપરથી એટલું સમજાય છે કે વિવાહ વખતે જેવું લક્ષ્મીનુત્તમુ મુખ હતું તેવો જ આ વખતે ચન્દ્ર છે. તેથી આ ચન્દ્ર નવાં કામને ઉત્પન્ન કરે છે. વળી વન પણ રચતું પોષણ કરનાર છે. ચન્દ્રનાં કોમલ કિરણોથી-અથવા કિરણોથી-આ વન ચારે ય બાજુ રંગાએવું છે. કિરણો રસ ઉત્પન્ન કરનારાં છે અને તેમનું વનમાં જ પાવન કરવા યોગ્ય છે એ બે સાવ દર્શાવવાને માટે મૂળ શ્લોકમાં કિરણોને માટે ગો પદ મૂકવામાં આવ્યું છે. પહેલાં ચન્દ્રને 'રમાતતાલ' તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે, એટલે જેમ લક્ષ્મીનુત્તમ નવાં નવાં કામો સાવને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ આ ચન્દ્રનાં કિરણો પણ સાવ ઉત્પન્ન કરે છે એમ દર્શાવવાને માટે પણ મૂળમાં ગો પદ મૂકવામાં આવ્યું છે. ગો પદનો અર્થ હન્દ્રિય પણ થાય છે એટલે તેથી સાવ ઉત્પન્ન થાય છે. હમણાં લગવાને શ્રીગોપીજનોમાં કંઈ સાવ જ ઉત્પન્ન કર્યો છે, અને આ સાવનું પોષણ આગળ ઉપર વ્યારે સ્વામિનીનુત્તમો આવશે અને બીજા કિયાઓ કરશે ત્યારે યશે એ અર્થ દર્શાવવાને માટે મૂળ શ્લોકમાં કોમલ એ પદ મૂકવામાં આવ્યું છે. વ્યારે ચન્દ્ર વનને પણ ચતું બતાવે છે ત્યારે જે શ્રીગોપીજનોને માટે આ ચન્દ્રનો ઉત્થ યયો છે તે ચન્દ્ર તેમનામાં રાગ-એહ-કેમ ઉત્પન્ન ન કરે? ચન્દ્ર અને વનને તેડીને લગવાને ચંદ્રસ્પર્શી કામ ઉત્પન્ન થતાં બધું ધર્યે ધર્યે એમ વિચારી અચકા અને મધુર ગાન કર્યું. ગાન વામદ્-સુંદર દષ્ટિવાળી-શ્રીજોનાં મનને હરણ કરનારું હતું. શ્રુતિ પણ કહે છે કે "શ્રીઓ ગાન કરનાર માણસને ચાહે છે." આ બધાનો અર્થ એટલો જ કે ગીત વડે લગવાને બધાં શ્રીગોપીજનોને બોલાવ્યાં બે લગવાને વ્યક્ત-રૂપ-અને મધુર ગાન કર્યું હોત તો શ્રીગોપીજનો તે ગાનનું જ શ્રવણ કરતાં કરતાં ગોપુજમાં જ રહ્યાં હોત અને લગવાની પાસે ન આવ્યાં હોત. જે લક્ષ્મી પુષ્ટિમાર્ગને અનુસરીને લગવાનું લગત કરે છે તે લક્ષ્મીની દષ્ટિ ઉત્તમ કહેવાય છે. જે ગોપીજનોની દષ્ટિ ઉત્તમ ન હતી તેમને તો લગવાને બોલાવ્યાં જ નહિ. આ સાવ રૂપ કરવાને માટે મૂળ શ્લોકમાં વાન પદ મૂકવામાં આવેલું છે. ૩

વેલુનાદ યથા પદી બધાં શ્રીગોપીજન આવ્યાં એમ શુકદેવજી નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

કામને વંશરનાર તે ગીતનું શ્રવણ કરીને, કૃષ્ણમાં જ જેમનું મન ગએલું છે, જેમણે એક બીજના દેવમો બહુથા નથી, અને વેગને લીધે જેમનાં કુંડલો હાલે છે એવાં પ્રત્યક્ષીઓ જ્યાં કાન્ત-લગવાનું-હતાં હતાં આવ્યાં. ૪

યદપિ ભગવતા કુમારિકા એવાદૃતાઃ, તથાપિ આહ્વાનં સદશમિતિ, નિરોધોપિ કર્તવ્યમિતિ સર્વા
એવ સમાગતાઃ । કિંચ, ચદ્ ભગવતા ગીતં તદનન્નમેવ વર્ધયતિ, અન્નં તુ નાશયત્ત્વેવ । અતો નૂતન ઉત્પન્નઃ
કામઃ તા આનીતવાન્ । કિંચ, વ્રજસ્ય સ્ત્રિયઃ પૂર્વમપિ ભગવદીયાઃ, અતઃ કૃષ્ણેતૈવ ગૃહીતં મનો
યાસામ્ । અતઃ શીઘ્રમેવ યન્ન કાન્તસાગતાઃ । અનેન આકારિતા એવ પ્રથમમાગતા इत्युक्तम् । વાસાં
મુખ્યઃ કાન્ત इति । અત એવાન્યોન્યમલક્ષિત વદ્યમો યાસામ્ । તા હિ પ્રત્યેકમેવ ભગવન્તં પતિત્વેન
સ્વીકૃતવત્ઃ । સ પૂર્વસુપાતો યઃ કાન્તઃ । તાસાં શરીરવિચારેપિ દષ્ટિર્ન જાતેતિ યદ્વં જવેન લોલે કુણ્ડલે
યાસામિતિ કર્ણપીઢાનનુસન્ધાનં પ્રદર્શિતમ્ । તાઃ સ્ત્રિયો ગૌડદેશસ્થાઃ । તત એવ કુમારિકાઃ સમાગતા
इति । પૂર્વ મથુરાવેશસ્થિતાનામપિ અનાગરીણાં કુણ્ડલે એવ । તાટક્કયોરેચ વા કુણ્ડલત્વમ્ ॥ ૪ ॥

પ્રસન્નાદન્યાસામપ્યાગમનમાહ દુહન્ત્ય इति ।

દુહન્ત્યોભિયયુઃ કાશ્ચિત્ દોહં હિત્વા સમુત્સુકાઃ ।

પયોધિશ્ચિત્વ સંયાવમનુદ્વાસ્યાપરા યયુઃ ॥ ૫ ॥

પહેલાં ભગવાને કુમારિકાઓને જ અલૌકિક રાત્રિઓમાં રમણ કરવાનું વરદાન આપેલું હતું. તેને
અનુસરીને જો કે ભગવાને એકલાં કુમારિકાઓને જ બોલાવ્યાં હતાં છતાં પણ બધાં ય શ્રીગોપીજન
ત્યાં આવ્યાં, કારણ કે કુમારિકાઓએ અને બીજાં ગોપીજનોએ જો ગાન સાંભળ્યું તે સરખું જ હતું,
કારણ કે તે બધાંનો નિરોધ કરવાનો હતો. વળી ભગવાને જો ગાન કર્યું તે અનંગને-કામને-જ વધારે
છે, પણ અંગનો-દેહાદિનો-તો નાશ જ કરે છે. આ પ્રમાણે વેણુનાદ ભક્તોના બૂના દેહનો લય કરી
નવો અલૌકિક દેહ અને પ્રપંચ ઉત્પન્ન કરે છે. ગાન શ્રવણ કર્યા પછી નવો જ-પહેલા કરતાં વધારે
ઉત્કટ જ-કામ ઉત્પન્ન થયો અને તે કામે ગોપીજનોને ભગવાનની પાસે આવ્યાં. વળી વ્રજની સ્ત્રીઓ
તો પહેલેથી જ ભગવદીય હતી; તેથી તેમનું મન કૃષ્ણ જ ખેંચી લીધું હતું. તેથી જ્યાં કૃષ્ણ ભગવાનરૂપી
કાન્ત હતા ત્યાં તરત જ તે ગોપીજનો આવ્યાં. આ રીતે જેમને બોલાવવામાં આવ્યાં હતાં તે
કુમારિકાઓ જ પ્રથમ આવ્યાં એમ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે કુમારિકાઓને પ્રભુ મુખ્ય કાન્ત હતા.

આ કારણથી એક બીજાનો ઉદય તે કુમારિકાઓ બહુ શક્યાં નહિ. દરેક કુમારિકાએ ભગવાનનો
પતિ તરીકે સ્વીકાર કર્યો હતો. મૂળમાં જે સઃ પદ છે તે પહેલાં જો કાન્તનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું
છે તેને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યું છે. કુમારિકાઓ ઉતાવળથી આવતી હતી એટલે તેમનાં કુંડળ હાલતાં
હતાં એમ કહી શુકદેવજી એમ દર્શાવવા માગે છે કે કુંડળો હાલવાથી કાનને જો દુઃખ થતું હતું તેનું
અનુસંધાન વ્રજસ્ત્રીઓને ન હતું અને તેથી તેમને પોતાના શરીરનો વિચાર પણ થયો નથી. આ સ્ત્રીઓ
ગૌડદેશની હતી. કુમારિકાઓ ગૌડ દેશમાંથી જ આવી હતી. પહેલાં મથુરા દેશમાં રહેનારી અનાગરી-
નગરમાં ન રહેનારી, ગામડામાં રહેનારી અર્થાત્ વ્રજમાં રહેનારી-સ્ત્રીઓ પણ કુંડળો જ ધારણ
કરતી હતી. અથવા તો કુંડળનો અર્થ 'કર્ણનું ભૂષણ' જ એ પ્રમાણે કરવો. ૪

અહીં બે પ્રકારના પક્ષ સંભવે છે. એક પક્ષ તો એ કે ભગવાને એકલાં કુમારિકાઓને જ મુખ્યરૂપે
બોલાવ્યાં; અને બીજો પક્ષ એ કે ભગવાને કોઈ પણ પ્રકારના ભેદ વિના બધાં ય શ્રીગોપીજનોને
બોલાવ્યાં. જો પહેલો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો પ્રસંગવશાત્ બીજાં પણ ગોપીજનો ભગવાનની પાસે
આવ્યાં એમ નીચેના પ્રલોકનો અર્થ થાય; અને જો બીજો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો અનેક બાતની
ક્રિયા કરતાં ગોપીજનો આવ્યાં એમ પ્રલોકનો અર્થ થાય. શુકદેવજી કહે છે કે:—

દેહલાંક ગોપીજનો જ ગાયને દોહતાં હતાં તે બહુ ઉત્સુક થઈને
દોહવાનું કામ પડતું મૂકીને ભગવાનની પાસે આવ્યાં; દેહલાંક ચૂલા ઉપર
દૂધ ઉછળતું રહેવા ઇર્ષ્યે આવ્યાં, અને દેહલાંક ધર્વની ખીર ચૂલા ઉપરથી
ઉતાર્યા વિના આવ્યાં. ૫.

તાસાં વા ક્રિયાપરાણામ્ । તત્ર કાશ્ચન પોઢશસહસ્રવ્યતિરિક્તાઃ નવવિધાઃ સમાગતાઃ,
દશવિધા વા । ગુણાતાં ત્રૈવિધ્યાત્ નવવિધત્વમ્ । નિર્ગુણાશ્ચૈકવિધાઃ । જાતિકુલલોકધર્મપરાઃ તિસસ્તિસ
વદીરિતાઃ । તત્ર ગોપજાતીયાઃ દુગ્ધપરાઃ । તત્ર દુગ્ધસ્યોત્પત્તિસ્થિતિપ્રલયાન્ કુર્વન્તિ તાસ્તિસઃ
પ્રથમમુદીરિતાઃ । એવંવિધા અપિ ગણશ્ચ ઇતિ વક્તું સર્વત્ર વહુવચનમ્ । કાશ્ચિદ્ દુહન્ત્ય એવં દોહં
દોહનલક્ષણં કર્મ મધ્યે ત્યક્ત્વા ભગવદામિસુલ્ખેન ચયુઃ । ગૌર્વત્સચ્ચ વદ્ધૌ દોહનપાત્રં ચ અર્ધદુગ્ધં ચઃ
સમયઃ સર્વથા ત્યક્તુમશક્યઃ, તસ્મિન્ સમયે સમાગતાઃ । તથા સમાગમને હેતુઃ સમુત્પુકા ઇતિ ।
સમ્યગુત્પુકાઃ, કો વેદ ક્ષણાન્તરે ભગવાન્ ક ગમિષ્યતીતિ । અન્યાઃ પુનઃ પયઃ અધિશ્ચિત્ય તથૈવ
ચયુઃ । ભોજનાર્થં પયસિ પચ્યમાનાઃ ગોધૂમકળાઃ સંયાવશબ્દેનોચ્યન્તે । તેપાં વાહે સર્વનાશ ઇતિ ।
પક્વશૈવ સંયાવશબ્દેનોચ્યતે । અતસ્તદ્વ્યવસ્થાસ્ત્વ કાશ્ચન અમિચયુઃ । અપરા ઇતિ સર્વત્ર
ગુણોર્ભિન્નસ્વભાવત્વમ્ । એવં તિસો રાજસઃ ॥ ૫ ॥

તેમાં નિર્ણય સોળ હજાર કુમારિકાઓથી વધુ અને નવ પ્રકારનાં કેટલાંક ગોપીજનો આવ્યાં.
અથવા તો દસ પ્રકારનાં ગોપીજનો ભગવાનની પાસે આવ્યાં. સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણો
છે. ગુણનો અર્થ આ બધા પ્રકરણમાં 'ભાવ' કરવાનો છે. આ ત્રણ ગુણોમાંના દરેક ગુણમાં ચાછ સત્ત્વ,
રજસ્ અને તમસ્ એ પ્રમાણે ત્રણ ગુણો રહેલા છે; આ પ્રમાણે બધા મળીને ગોપીજનોના નવ પ્રકાર
થાય છે. દશમો પ્રકાર નિર્ણય ગોપીજનોનો છે. ભતિધર્મ, કુલધર્મ અને લોકધર્મ—એ પ્રમાણે ત્રણ
ધર્મોવાળાં ત્રણ ત્રણ ગોપીજનોનું આ સ્થળે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આ રીતે પણ ગોપીજનોના
નવ પ્રકાર સિદ્ધ થાય છે. તેમાં ગોપજાતિના ધર્મવાળાં જે ગોપીજનો છે તે દૂધની સાથે સંબંધ
ધરાવનારાં છે. ગોપજાતિના ધર્મવાળાં ત્રણ પ્રકારનાં ગોપીજનો દૂધની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ કરે છે
અને પ્રથમ તેમનું વર્ણન આ પાંચમા શ્લોકમાં કરવામાં આવેલું છે. આ ત્રણ પ્રકારનાં ગોપીજનોનું યૂથ
રાજસી છે. તેમાં જે ગોપીજનો દૂધ દૂડે છે અને તે રીતે દૂધની ઉત્પત્તિ કરે છે તે રાજસરાજસી છે;
જે ગોપીજનો દૂધને ચૂલા ઉપર મૂકે છે અને તે રીતે દૂધની સ્થિતિ સિદ્ધ કરે છે તે સાત્ત્વિકરાજસી
છે; અને જે ગોપીજનો ઘઉંની ખીરને ચૂલા ઉપરથી ઉતાર્યા વિના ચાલ્યાં ગયાં છે અને તે રીતે જેમણે
દૂધનો નાશ કર્યો છે તે તામસરાજસી છે. આ દરેક પ્રકારનાં ગોપીજનોનાં પણ યૂથ છે એમ જણાવવાને
શુકદેવજીએ મૂળ શ્લોકમાં દુહન્ત્યઃ વગેરેમાં બહુવચનનો પ્રયોગ કરેલો છે. કેટલાંક રાજસરાજસી
ગોપીજનો દૂધ દહોતાં દહોતાં જ દોહવાનું કામ વચમાં જ મૂકી દૂધને ભગવાનની પાસે ચાલ્યાં ગયાં.
આ અને વાછરડાને બાંધવામાં આવેલાં છે, દોહવાના પાત્રમાં અડધું દૂધ દહોવાયલું છે. આ સમયે
દહોવાનું કાર્ય કોઈ પણ રીતે છોડી શકાય એમ નથી. આવા બારીક સમયે પણ આ રાજસરાજસી
ગોપીજનો ભગવાનની સમીપ ચાલ્યાં ગયાં. આ પ્રમાણે તે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે ચાલ્યાં ગયાં
તેનું કારણ એ કે તે ઘણાં ઉત્સુક થઈ ગયાં હતાં. અતુલ્ય એટલે ગાહુ જ ઉત્સુક; અર્થાત્ ગોપીજનો
એમ માનવા લાગ્યાં કે કોણ જાણે એક ક્ષણ પછી ભગવાન ક્યાં જતા રહેશે; આ કારણથી તે ઘણાં
ઉત્સુક બની ગયાં હતાં. બીજાં કેટલાંક સાત્ત્વિકરાજસી ગોપીજનો દૂધને ચૂલા ઉપર મૂકીને જ
ભગવાનની પાસે ચાલી ગયાં. ભોજનને માટે દૂધની અંદર ઉકાળેલા ઘઉંને 'સંયાવ' કહેવામાં આવે છે.
અર્થાત્ 'સંયાવ' એટલે ઘઉંની ખીર. જ્યારે આ ખીર બળી બાથ ત્યારે તો બધાનો નાશ જ થઈ જાય.
'સંયાવ' શબ્દ મૂળ શ્લોકમાં વાપરવામાં આવેલો છે તેનો અર્થ બરોબર ઉકાળેલી અને ચટ્ટી ગએલી
ઘઉંની ખીર એ પ્રમાણે જ કરવાનો છે. એટલે કે આવી ઉકળી ગએલી અને પકવ બનેલી ઘઉંની ખીરને
ચૂલા ઉપરથી નીચે ઉતાર્યા વિના જ બીજાં કેટલાંક તામસરાજસી ગોપીજનો ભગવાન પાસે ચાલ્યાં
ગયાં. મૂળશ્લોકમાં અપરાઃ એ શબ્દ છે તેનો ભાવ એવો છે કે બધે યશ્રીગોપીજનો સત્ત્વ, રજસ્ અને
તમસ્ એ ત્રણ ગુણોને લીધે ભુદા ભુદા સ્વભાવનાં છે. આ પ્રમાણે આ શ્લોકમાં ગોપજાતિના ધર્મવાળાં
સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ પ્રકારનાં રાજસી ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. ૫

સાત્ત્વિકીરાહ પરિવેષયન્ત્ય હતિ ।

પરિવેષયન્ત્યસ્તદ્ દિત્વા પાપયન્ત્યઃ શિશૂનથ ।

શુશ્રૂપન્ત્યઃ પત્નીન્ કાશ્ચિદશ્રન્ત્યોપાસ્ય ભોજનમ્ ॥ ૬ ॥

મર્તુરપત્ન્યાપિ સેવા સ્વીધર્મઃ । તત્ર મર્તુર્ભોજને શયને ચ સેવા સ્વધર્મઃ । અતિબાલકાનાં પુત્રાણાં સ્તનદાનં ચ । પરિવેષણં ચ સૃષ્ટિરેવ, રેતસ ઉત્પાદકત્વાત્ । સ્તનદાનં પાલનમ્ । શિષ્ટમન્યત્ । સર્વત્ર તત્ તદ્ દિત્વેતિ જ્ઞેયમ્ । અન્યા હત્યપિ । તામસીરાહ અશ્રન્ત્યોપાસ્ય ભોજનમિત્યાદિ ॥ ૬ ॥

લિમ્પન્ત્યઃ પ્રમૃજન્ત્યોઽન્યા અહ્નન્ત્યઃ કાશ્ચ લોચને ।

વ્યત્યસ્તવસ્ત્રામરણાઃ કાશ્ચિત્કુર્ણાન્તિકં યયુઃ ॥ ૭ ॥

લિમ્પન્ત્યઃ શરીરાનુલેપનં કુર્વન્ત્યઃ, પ્રમૃજન્ત્ય ઉદ્વર્તનાદિકં કુર્વન્ત્યઃ, ગૃહં વા લિમ્પન્ત્યઃ,

નીચેના ૪ લોકધર્મો શુકદેવજી કુલધર્મવાળાં સાત્ત્વિક ગોપીજનોનાં ત્રણ યુથનું વર્ણન કરે છે:—

કેટલાંક ગોપીજનો પીરસતાં હતાં તે પીરસવાનું કામ છોડી દઇને ભગવાનની પાસે આદ્યાં ગયાં; બીજાં કેટલાંક ગોપીજનો બાળકોને ધવડાવતાં હતાં તે ધવડાવવાનું કામ છોડી દઇને ભગવાનની પાસે આદ્યાં ગયાં; કેટલાંક ગોપીજનો પતિની સેવા કરતાં હતાં તે પતિની સેવા છોડી દઇને આદ્યાં ગયાં; અને બીજાં કેટલાંક ગોપીજનો ભોજન કરતાં હતાં તે ભોજનનો ત્યાગ કરીને આદ્યાં ગયાં. ૬

પતિ અને બાળકોની સેવા કરવી એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે. તેમાં ભોજન સમયે અને શયન સમયે પતિની જે સેવા કરવામાં આવે છે તે સ્ત્રીઓનો સ્વધર્મ છે. વળી તદ્દન નહાનાં બાળકોને સ્તનપાન કરાવવું તે પણ સ્ત્રીઓનો સ્વધર્મ છે. પીરસવાની ક્રિયા એ સૃષ્ટિ જ છે, કારણ કે ભોજન દ્વારા રેતસ-વીર્ય-ઉત્પત્તિ થાય છે. આ રીતે પીરસનારાં ગોપીજનો રાજસસાત્ત્વિક છે. બાળકોને સ્તનપાન કરાવવાની ક્રિયા એ તેમનું રક્ષણ કરવા બરોબર છે, એટલે સ્તનપાન કરાવનારાં ગોપીજનો સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક છે. બાકી રહેલી પતિની સેવા તામસ છે, કારણ કે પતિસેવામાં ભોગ મુખ્ય હોય છે એટલે પારમાર્થિક બુદ્ધિનો નાશ થાય છે, અને નાશ કરવું એ તમોગુણનું કાર્ય છે. આ પ્રમાણે પતિની સેવા કરનારાં ગોપીજનો તામસસાત્ત્વિક છે. આ બધાં ય ગોપીજનોની બાળ્યતામાં એક વાત લક્ષમાં રાખવાની કે તે બધાં જે જે કાર્યો કરતાં હતાં તે તે કાર્યોનો ત્યાગ કરીને ભગવાનની પાસે ગયાં. અને તે તે કાર્યો ત્યાગ કરનારાં ગોપીજનો સિદ્ધ સિદ્ધ છે એમ સમજવાનું છે. હવે લોકધર્મવાળાં તામસી ગોપીજનોનું શુકદેવજી અશ્રન્ત્યોપાસ્ય ભોજનમ્ વગેરે શબ્દોમાં નિરૂપણ કરે છે. અર્થાત્ કેટલાંક ગોપીજનો ભોજન કરતાં હતાં તે ભોજનનો ત્યાગ કરીને ભગવાનની પાસે આવી ગયાં. ભોજનનો ત્યાગ કરીને આવી ગએલાં ગોપીજનો રાજસતામસ છે. ૬

કેટલાંક ગોપીજનો શરીરનું અનુલેપન કરતાં કરતાં, અથવા તો જગીન લિપતાં લિપતાં, કેટલાંક સ્નાન કરતાં કરતાં, કેટલાંક આંખો આંજતાં આંજતાં, અને કેટલાંક જેમનાં વસ્ત્રો તથા આભરણ ઉલટ મુલટ થઈ ગયાં છે તેવાં ગોપીજનો કૃષ્ણની પાસે આદ્યાં. ૭

કેટલાંક ગોપીજનો લિપન કરતાં હતાં, એટલે પોતાના શરીરનું અનુલેપન કરતાં હતાં. આ ગોપીજનો સાત્ત્વિકતામસ છે. બીજાં ગોપીજનો પ્રમાર્જન કરતાં હતાં, એટલે કે ઉદ્વર્તન-શરીરને લેપન-કરતાં હતાં. આ ગોપીજનો તામસતામસ છે. અથવા તો લિમ્પન્ત્યઃ અને પ્રમૃજન્ત્યઃ નો બીજો

પ્રમૃજન્ત્યઃ આભરણાનિ, માળાનિ વા પ્રમૃજન્ત્યઃ । અત્રાપિ પૂર્વવદૈવ ક્રમઃ । શરીરસેવાતઃ ગોસેવા મુલ્યા, તતઃ પતિસેવેતિ । ‘અજ્ઞન્ત્યઃ કાશ્ચ લોચને’ इति गुणातीताः । अतः ‘काश्च लोचने’ इति दुर्लभाधिकारः सूचितः । ज्ञानमार्गशोधिका इति निर्गुणत्वम् । तासामागमने वैहिकविचारोऽपि न जातः किमुनस्तद्धर्मोणामिति वक्तुं वस्त्राभरणयोर्व्यत्यासमाह व्यत्यस्तेति । व्यत्यस्तानि विपरीतानि वस्त्राण्याभरणानि च यासाम् । एवमुद्यमः सर्वासामेव साधारणो नित्यपितः । ‘व्यत्यासो मार्गगत’विति केचित् । तन्मध्येऽपि काश्चित्कृष्णान्तिकं ययुः काश्चिन्न । याः पुनः शब्दपरा जातास्ता अर्थं यत्तु संलपनी शक्ते છેઃ અને તે એ કે લિમ્પન્ત્યઃ એટલે ઘર લિપતાં લિપતાં અને પ્રમૃજન્ત્યઃ એટલે આભરણો અથવા વાસણોને સાફ કરતાં કરતાં. આ ગોપીજનોની આખતમાં પણ પહેલાંની માફક રાજસ, સાત્ત્વિક અને તામસ એ પ્રકારે ક્રમ રહેલો છે.

આ પ્રમાણે અત્યાર સુધીમાં રાજસ, સાત્ત્વિક અને તામસનાં મુખ્ય યૂથનું, અને તે દરેક યૂથમાં પાછા રાજસ, સાત્ત્વિક અને તામસ એ પ્રકારના ત્રણ વિભાગોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. શ્રીગોપીજનોનાં રાજસ, સાત્ત્વિક અને તામસ એ પ્રકારનાં ત્રણ યૂથો થવાનું કારણ એ છે કે કેટલાંક ગોપીજનો શરીરની સેવા કરે છે, કેટલાંક ગોસેવા કરે છે અને કેટલાંક પતિસેવા કરે છે. તેમાં શરીરસેવા કરનારાં ગોપીજનો તામસ છે, ગાયની સેવા કરનારાં ગોપીજનો રાજસ છે અને પતિની સેવા કરનારાં ગોપીજનો સાત્ત્વિક છે. શરીરસેવા કરતાં ગોસેવા મુખ્ય છે અને ગોસેવા કરતાં પતિસેવા મુખ્ય છે. ભોજન, લેપન અને પ્રમાર્જન કરનારાં ગોપીજનો શરીરસેવા કરે છે, ગાયને દોહનારાં, દૂધને ચૂલા ઉપર મૂકનારાં અને ઘઉંની ખીરને ચૂલા ઉપર ઉકાળતી રાખનારાં ગોપીજનો ગોસેવા કરનારાં છે; અને પતિને પીરસનારાં, આળકોને સ્તનપાન કરાવનારાં અને પતિની સેવા કરનારાં ગોપીજનો પતિસેવા કરનારાં છે, અને તેથી આ બધાં ગોપીજનો અનુક્રમે તામસ, રાજસ અને સાત્ત્વિક છે.

કેટલાંક ગોપીજનો આંખ્યો આંજતાં આંજતાં ચાલ્યાં ગયાં’ આ પ્રકારે શુભાતીત-નિર્ગુણ-ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી મૂળ પ્રલોકમાં ‘કાશ્ચ લોચને’—કેટલાંક આંખ્યો આંજતાં—એમ કહીને શુકદેવજી સૂચન કરે છે કે આવા પ્રકારના શુભાતીત ભક્ત થવાનો અધિકાર દુર્લભ છે. દોહન વગેરે ક્રિયાઓ કરતાં આંખમાં અંજન કરવાની ક્રિયા અંતરંગ છે, અને શરીરને બીજાં આમૃષ-ભોધી શોભાયમાન કર્યું હોય છતાં પણ જો અંજન ન હોય તો શરીરની શોભા પૂર્ણ થતી નથી, તેથી અંજન બીજી ક્રિયાઓ કરતાં મુખ્ય છે; અને આ મુખ્ય ક્રિયાનો ત્યાગ કરવો અશક્ય છે; છતાં પણ આ ગોપીજનોએ આવી મુખ્ય અને આવશ્યક અંજનરૂપી ક્રિયાનો ત્યાગ કર્યો તે જ બતાવી આપે છે કે આ અધિકાર દુર્લભ છે. આ ગોપીજનો જ્ઞાનમાર્ગનું શોધન કરનારાં છે એટલે તેમને નિર્ગુણ કહેવામાં આવે છે.

આ ગોપીજનો ભગવાનની પાસે આવ્યાં તે વખતે તેમને પોતાના દેહનો પણ વિચાર આવ્યો ન હતો; અને જ્યારે દેહનો વિચાર ન હતો તો પછી તેમને લગ્ન વગેરે દેહના ધર્મોનો તો વિચાર ક્યાંથી જ આવી શકે?—આ બધો ભાવ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે ગોપીજનોનાં વસ્ત્રો અને આભરણો ઉલટાં સુલટાં થઈ ગયાં હતાં. વ્યત્યસ્ત-ઉલટાં સુલટાં—થઈ ગયાં છે વસ્ત્રો અને આભરણો જેમનાં એવાં ગોપીજનો વ્યત્યસ્તવસ્ત્રાભરણાઃ કહેવાય છે. બધાં જ ગોપીજનોનો આ પ્રકારનો ઉલોગ સરખો જ હતો. કેટલાક દીકારો જેમ કહે છે કે વ્યત્યાસ એટલે રસ્તામાં ચાલતું તે—અર્થાત્ રસ્તે ચાલતાં વસ્ત્ર અને આભરણ ઉલટાં સુલટાં થઈ ગયાં. જેમનાં વસ્ત્રો અને આભરણો ઉલટાં સુલટાં થઈ ગયાં છે એવાં ગોપીજનોમાંથી પણ કેટલાંક ગોપીજનો કૃષ્ણ ભગવાનની પાસે ગયાં અને કેટલાંક ન ગયાં.

જે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે આવવાને માટે તૈયાર થયાં હતાં છતાં પણ પોતાના પતિઓએ ધરતી બહાર જવાનું ના કહેવાથી પતિની આ આત્માનો જ વિચાર કરવા લાગ્યાં તે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે આવી શક્યાં નહિ. પણ જે ગોપીજનોએ પતિની આત્માનો વિચાર કર્યો નથી, જેમણે દોષ

ઉચ્ચુક્તા અપિ નાગતાઃ, યાઃ પુત્રઃ શબ્દાપેક્ષાં લક્ષ્યત્વસ્તાઃ સર્વતો નિરપેક્ષાઃ વિપરીતાવશ્યકદેહધર્માઃ
ભગવદ્ગતિકમાગતાઃ ॥ ૭ ॥

સર્વાસામનાગમને દેહુમાહ ત્વા વાર્યમાણા इति ।

તા વાર્યમાણાઃ પતિભિઃ પિતૃભિઃ પુત્રવન્ધુભિઃ ।

ગોવિન્દાપહૃતાત્માનો ન ન્યવર્તન્ત મોહિતાઃ ॥ ૮ ॥

‘રક્ષેત્કન્યાં પિતા વિત્રાં પતિઃ પુત્રસ્તુ વાર્ધકે । અમાવે જ્ઞાતચક્ષેપાં ન સ્વાત્કર્યં ક્વચિત્તિવા’
इति, ખત્વારો રક્ષકાઃ । અતો યથાયથં પતિમિર્વાર્યમાણા જાતાઃ, કાશ્ચન પિતૃભિઃ, તથૈવ પુત્રૈર્વન્ધુ-
મિશ્રઃ । તે हि निरुद्धा अपि फलरसानभिज्ञाः साधनप्रवणाः । स्वहृत्स्व स्त्रीणां भजनं भजनं मन्यन्ते
न तु स्वातन्त्र्येण । तथापि गोविन्देनापहृतः आत्मा अन्तःकरणं यासाम् । निवारणं हि श्रौत्रम् ।
प्रवर्तकश्च भगवान् । अन्तःकरणरूढाश्च पुरुषाः । न हि नौका प्रवाहवेगाद्गच्छन्ती तिष्ठ तिष्ठेत्युक्ता

પણ પદાર્થની અપેક્ષા રાખી નથી અને જેમનાં વશ અને આશરણરૂપી દેહના આવશ્યક ધર્મો
વિપરીત-ઉલટા સુલટા-ચઈ ગએલા છે એવાં ગોપીજનો કૃષ્ણ ભગવાનની પાસે આવ્યાં. ૭

અર્થાં ગોપીજનો ભગવાનની પાસે ન ગયાં તેનું કારણ શુકદેવજી નીચેના શ્લોકમાં આપે છે:—

તે ગોપીજનોને તેમના પતિઓએ, માબાપોએ, પુત્રોએ અને સંબંધીઓએ

રોક્યાં છતાં પણ તેમનું-ગોપીજનોનું-અંતઃકરણ ગોવિન્દ ભગ-

વાને જેથી લીધેલું હોવાથી અને તેઓ-ગોપીજનો-મોહિત થએલાં હોવાથી

પાછાં ફર્યા જ નહિ. ૮

“પિતા કુમારિકાનું રક્ષણ કરે છે; પરણેલી સ્ત્રીનું રક્ષણ પતિ કરે છે; વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્ર રક્ષણ કરે છે; અને આ ત્રણેય ન હોય તો શાંતિજનો-સંબંધીઓ-સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરે છે. આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને કોઈ પણ વખતે સ્વતંત્રતા મળતી નથી.” આ રીતે ચાર જણ સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરનારા છે. તેથી જે ગોપીજનો પરણેલાં હતાં તેમને તેમના પતિઓએ અટકાવ્યાં; જે કુંવારાં હતાં તેમને તેમનાં માબાપોએ અટકાવ્યાં; જે વૃદ્ધ હતાં તેમને તેમના પુત્રોએ અટકાવ્યાં, અને જેમને પાસેનું કોઈ સંબંધ ન હતું તેમને તેમના સંબંધીઓએ અટકાવ્યાં. ગોપીજનોના પતિઓ, માબાપો, પુત્રો અને સંબંધીઓનો જે કે નિરોધલીલામાં અંગીકાર કરવામાં આવેલો હતો છતાં પણ તેમણે ફેલરસ જાણ્યો ન હતો, કારણ કે તે બધા સાધનોમાં આસક્ત હતા. તેઓ એમ માનતા હતા કે જે સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની દ્વારા જ ભગવાનનું ભજન કરે તો જ તે ખરેખર ભજન કહી શકાય, પણ જે પતિથી સ્વતંત્ર બનીને સ્ત્રીઓ ભગવાનનું ભજન કરે તો તે ખરેખર-શાસ્ત્રીય-ભજન કહી શકાય નહિ. પતિ, માબાપ, પુત્ર અને સંબંધીઓએ ગોપીજનોને અટકાવ્યાં છતાં પણ ગોપીજનોનો આત્મા-અંતઃકરણ-ગોવિન્દ ભગવાને જેથી લીધો હતો. ગોપીજનોને ભગવાનની પાસે જતાં તેમના પતિ વગેરેએ શબ્દ દ્વારા અટકાવ્યાં હતાં અને શબ્દની અસર કષ્ટ ઉપર થાય છે અને ઠણ એ બાધ ધન્દ્રિય છે, ત્યારે અન્તઃકરણ એ આન્તર ધન્દ્રિય છે અને અન્તઃકરણમાં રહેલા ભગવાન તે અન્તઃકરણના પ્રવર્તક બને છે. પુરુષો-હવો-અન્તઃકરણને વશ હોય છે એમ પુરંજનના પ્રસંગમાં ચિદ્ધ થએલું છે. ત્યારે નૌકા પાણીના પ્રવાહમાં ચાલતી હોય છે ત્યારે તેને “હમી રહે, હમી રહે” એમ કહેવામાં આવે તો પણ તે હમી રહેતી નથી. તે પ્રમાણે પતિઓ, માબાપો વગેરેએ ગોપીજનોને “ના જાવ, ના જાવ” એ પ્રમાણે કહ્યું છતાં પણ ભગવાન જેમાં રહેલા છે તેવા અન્તઃકરણને અધીન થઈને ગોપીજનો ભગવાનની પાસે આશ્વાં ગયાં. આ પ્રમાણે જે ગોપીજનો પોતાના પતિ વગેરેની આજ્ઞાનો નિચાર કરતાં હતાં તેમનું અન્તઃકરણ ભગવાને પોતાનામાં ન ચરોવું. અર્થાત્ બધાં જ ગોપીજનોને અટકાવવામાં આવ્યાં હતાં તેમાંથી જેમનું મન ગોવિન્દ ભગવાનમાં લાગેલું હતું તે જ પાછાં ફર્યા નહિ. વળી જેમ ગર્યાદાગર્યાં

તિથિતિ । મયં સ્વધર્મો વા વાસાં નાસ્તોત્યાંહ મોહિતા इति । यदि ताः कृष्णान्तिकं न गच्छेयुस्तदा
 मूर्च्छिता इव प्राणस्त्यजेयुः । (सर्वोत्तमावस्थापतायैवायुना ब्रजस्थानमेतदागमनज्ञानं कारितवानिति
 ज्ञेयम् । अन्यथापि 'मन्यमानाः स्वपार्थस्या' नितिवाक्याद्यया वनस्थित्यज्ञानं सम्पादितवानेवं पूर्वमेवा-
 गमनाज्ञानमेव कथं न सम्पादयेत् ।) ('प्रक्षालनाद्धि पङ्क्त्यो'ति न्यायेन तज्ज्ञानं सम्पाद्य तत्सम्भावित-
 दोषाभावसम्पादनात्तदसम्पादनस्यैव धर्तीयસ્त्वादिति) ॥ ८ ॥

एवं दशविधानां भगवत्समीपगतिमुक्त्वा यासां कालः प्रतिबन्धकः पूर्वमेव भक्तियुक्ता
 भजनानन्दमननुभूयैव प्रतिबद्धा एव भगवत्सायुज्यं प्राप्तवत्य इत्याह अन्तर्गृहता इति त्रिभिः ।

अन्तर्गृहगताः काश्चिद् गोप्योऽलब्धविनिर्गमाः ।

कृष्णं तद्भावनायुक्ता दध्युर्मीलितलोचनाः ॥ ९ ॥

શ્રીઓને પોતાના પતિ, માખાપ વગેરેનો લય રહે છે તેમ આ ગોપીજનોને ક્રોધ પણ પ્રકારનો લય
 હતો નહિ, કારણ કે તે મોહિત થએલાં હતાં એમ શુકદેવજી કહે છે. જો આ ગોપીજનો કૃષ્ણ ભગવાનની
 પાસે ન લય તો મૂર્છા પામેલા માણસની માફક પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરે; અને પ્રાણ ત્યાગ
 કરવાની પરિસ્થિતિ ઉભી થાય ત્યારે તો લય વગેરે સ્વધર્મનો વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થતો નથી એમ શાસ્ત્ર
 પોતે જ કહે છે.

(જે ગોપીજનો પતિ વગેરેની આજ્ઞા માન્યા વિના ભગવાનની પાસે ગયાં તેમનામાં સર્વાત્મભાવ
 હતો એ દર્શાવવાને માટે જ ભગવાને હમણાં મળમાં રહેનારા ગોપોને 'આ ગોપીજનો ભગવાન પાસે
 લય છે' એ પ્રમાણે જ્ઞાન કરાવ્યું એમ સમજવું. જો આ પ્રમાણે આપણે ન સમજીએ તો પછી આગળ
 ઉપર "પોતાની પાસે જ પોતાની શ્રીઓ સૂઈ રહી છે એમ ગોપો માનવા લાગ્યા" એ શુકદેવજીના વચન
 ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ગોપીજનો વનમાં છે એનું અજ્ઞાન ભગવાને ગોપોને કર્યું તે પ્રમાણે પહેલાં
 પણ ભગવાને ગોપીજનોના જવાની બાબતનું અજ્ઞાન ગોપોને કેમ ન કર્યું? "ઓખ્યા યમને કાલ્પમાં
 નાખીને પછીથી યમનો કાલ્પ ધોવો" એ ન્યાય પ્રમાણે ગોપીજનોના જવાની બાબતનું જ્ઞાન ભગવાને
 પહેલાં ગોપોને કર્યું અને પાછું એ જવાની બાબતના જ્ઞાનથી જે દોષો સંભવે છે તેને દૂર કરવાનો
 પ્રયત્ન કર્યો. ભગવાનની આવી પ્રવૃત્તિ નકામી છે. તેના કરતાં તો ભગવાને પહેલેથી જ ગોપીઓના
 જવાની બાબતનું જ્ઞાન ગોપોને ન કર્યું હોત તે જ વધારે આજ્ઞા હતું. પણ ભગવાને ગોપીઓના આગમનનું
 જ્ઞાન ગોપોને પહેલાં કર્યું છે. તેથી આપણે માનવું જ પડે છે કે ગોપીજનોમાં ભગવાનને વિશે
 સર્વાત્મભાવ હતો તે બતાવવાને માટે જ ભગવાને ગોપીઓના આગમનનું જ્ઞાન ગોપોને કર્યું છે.) ૮

આ પ્રમાણે નવ પ્રકારનાં સશુભ ગોપીજનો અને દસમાં શુભાવીત ગોપીજનો-એ રીતે દસ
 પ્રકારનાં ગોપીજનો ભગવાનની પાસે ગયાં એમ શુકદેવજીએ કહ્યું. હવે જે ગોપીજનોને ભગવાનમાં
 તરબુદ્ધિ હતી તેમનો ક્રોધે પ્રતિબંધ કર્યો-ગોપીઓના પતિ વગેરેએ ગોપીઓના ભજનમાં પ્રતિબંધ
 કર્યો એટલે તે બધા કાળનો અંશ ગણાય છે; પહેલાં સાધનાવસ્થામાં આ ગોપીઓમાં ભક્તિ હતી
 પણ કૃપાશામાં તરબુદ્ધિ હોવાથી ભજનન-દનો તેમણે અનુભવ કર્યો જ નહિ અને તરબુદ્ધિથી
 તેમનો પ્રતિબંધ જ થયો અને ભગવાનનું સાયુજ્ય તેમણે પ્રાપ્ત કર્યું એમ શુકદેવજી નીચેના વ્રણ
 શ્લોકોમાં કહે છે:—

કેટલીક ગોપીઓ ધરની અંદર હતી; અને તેમને જ્યારે બહાર
 આવવાનો સાગ ન મળ્યો ત્યારે તેમણે આંખો મીચી દઈને કૃષ્ણ ભગવા-
 નમાં ભરેલી ભાવના રાખીને તેમનું-કૃષ્ણ ભગવાનનું-ધ્યાન ધર્યું. ૯

કોટિબ્રહ્મકલ્પેષુ કુન્ડીપાકાદિનરકેષુ યાવત્ દુઃખં ભવેત્ તાવત્ દુઃખં ભગવદ્વિરહે ક્ષણમાત્રેણ જાતમ્ ।
તતઃ સર્વપાપફલભોગઃ સમાપ્તઃ । પુણ્યક્ષયપ્રકારસાહ ધ્યાનપ્રાપ્તેતિ । સર્વપાપક્ષયે ભગવાન્ ધ્યાતે
પ્રાપ્તઃ । અચ્યુતઃ પરમાત્મા । ન તુ સમાગતોઽપિ જારત્વેન, અન્યથા તતોઽપિ કર્મશેષઃ સ્થાત્ ।
વલ્લ્ય ચોઽયમાશ્લેષઃ, તેન યા નિર્વૃત્તિઃ, તયા ક્ષીણં મદ્ગલં પુણ્યં ચાત્તામ્ । કોટિબ્રહ્મકલ્પેષુ સ્વર્ગાદિ-
લોકેષુ યાવત્સુખમનુભૂયતે તાવત્ ભગવદ્વાશ્લેષે ક્ષણમાત્રેણૈવાતુમૂતમ્ । અતઃ પુણ્યક્ષયોઽપિ જાતઃ ॥૧૦॥
તતો મુક્તા જાતા इत्याह तमेव परमात्मानमिति । सुखभोगार्थमेव भगवान् पूर्वमाश्लिष्टः, भोगे
जातेऽपि वियोजकपापमावात् न वियुक्तः, अतः संगता एव सिक्ताः । शरीरं तु प्रारब्धकर्मनिर्वाण-
मपवत् । यथाश्लिष्टो भगवान् न भवेत् तदा तत्र प्रविष्टाः तद्वत् घर्माघर्मफलं चुमुजुः, भगवति प्रवि-
ष्टत्वान् मुक्ता एव जाताः । तदाह तमेव परमात्मानमिति । पूर्वं सन्वन्धसमये वक्ष्यपि जारतुङ्गानि
संगता एव, ततः कर्मबन्धस्य प्रक्षीणत्वात् गुणमयं देहं जहुः । तदा अज्ञानमन्यधाज्ञानं वा त्रिस्तना-

છે. બ્રહ્માના કરોડો કંડપોની અંદર કુન્ડીપાક જેવાં નરકોમાં જે દુઃખનો અનુભવ થાય છે તે બધા
દુઃખનો અનુભવ ભગવાનથી વિરહ થતાં ગોપીજનોને એક ક્ષણમાં જ થયો. એટલે ગોપીજનોએ
‘પોતાનાં બધાં પાપોનું કૃણ ભોગવી દીધું અને તેથી તેમનાં બધાં પાપકર્મો નાશ પામ્યાં.

ગોપીજનોનાં પુણ્ય કર્મોનો નાશ કેવી રીતે થયો તે શુકદેવજી ધ્યાનપ્રાપ્ત ઇત્યાદિ શબ્દોમાં
સમજાવે છે. ગોપીજનોનાં બધાં પાપ નાશ પામ્યાં એટલે તેમણે ધ્યાનમાં ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં.
ગોપીજનોને ધ્યાનમાં જેમનાં દર્શન થયાં તે અચ્યુત-પરમાત્મા-હતા. ગોપીજનોએ ભગવાનમાં ભર-
જીવિ રાખીને તેમનું ધ્યાન ધર્યું હતું છતાં પણ ભગવાને જ્યારે ગોપીજનોને ધ્યાનમાં દર્શન આપ્યું ત્યારે
તેમણે ગોપીજનોના ભરતરીકે દર્શન આપ્યું ન હતું. જો ભગવાન ભરતરીકે ગોપીજનોને ધ્યાનમાં
મળ્યા હોત તો પછી કર્મનો કેટલોક ભાગ બાકી રહેત અને તેથી બધાં કર્મોનો નાશ થાત નહિ.
ગોપીજનોને ધ્યાનમાં જે સમાગમ થયો તેથી તેમને ઘણું સુખ થયું, અને તેને પરિણામે તેમનાં બધાં
મંગલ-પુણ્ય-કર્મો નાશ પામ્યાં. બ્રહ્માના કોટિ કંડપોની અંદર સ્વર્ગાદિ લોકોમાં જેટલા સુખનો અનુભવ
થાય છે તેટલા સુખનો અનુભવ ભગવાનના સમાગમથી ગોપીજનોને એક ક્ષણમાં જ થઈ ગયો. આ
રીતે બધાં પુણ્ય કર્મોનું કૃણ ભોગવી લેવાથી તેમનાં બધાં પુણ્ય કર્મો નાશ પામ્યાં. ૧૦

આ પ્રમાણે જ્યારે ગોપીજનોનાં પાપ અને પુણ્ય કર્મો નાશ પામ્યાં ત્યારે તેમને સુખિત મળી
એમ શુકદેવજી તમેવ પરમાત્માનમ્ ઇત્યાદિ અગીઆરમા શ્લોકમાં કહે છે. સુખ ભોગવાને માટે જ
ગોપીજનોએ પહેલાં ભગવાનની સાથે સમાગમ કર્યો; અને ગોપીજનોને સંયોગ રસનો અનુભવ થયો,
છતાં પણ તે રસમાં વિદ્ધ નાખી ગોપીજનોનો ભગવાનથી વિયોગ કરે એવું ગોપીજનો પાસે પાપ ન
હતું એટલે તેમનો ભગવાનથી વિયોગ થયો નહિ. તેથી તેમણે ભગવાનના સમાગમનું સુખ અનુભવ્ય જ
કર્યું. ગોપીજનોનાં પ્રારબ્ધ કર્મો નાશ પામ્યાં હતાં એટલે તેમના શરીરનો તો નાશ થયો. જેમની
સાથે ગોપીજનોનો સમાગમ થયો હતો તે જો ભગવાન ન હોત તો ગોપીજનોનો પ્રવેશ બીજા શરી-
રમાં થાત અને તેથી શરીરની સાથે સંબંધ ધરાવતા ધર્મ અને અધર્મનું કૃણ તેમને ભોગવવું પડત.
પણ તેમનો પ્રવેશ ભગવાનમાં થયો હતો એટલે જ તે બધાં ગોપીજનો સુખ જ થઈ ગયાં. આ જ
થાત શુકદેવજી તમેવ પરમાત્માનમ્ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં કહે છે. પહેલાં જ્યારે ગોપીજનોનો ભગવાનની
સાથે સંબંધ થયો ત્યારે ગોપીજનોએ જો કે ભરજીવિથી જ ભગવાનનો સમાગમ કર્યો છતાં પણ
અચ્યુત ભગવાન કૃષ્ણના સમાગમથી જ તેમનાં બધાં કર્મોનાં બંધનો નાશ પામ્યાં અને તેથી તેમને
સંજ્ઞમય-પ્રાકૃત-દેહનો ત્યાગ કર્યો. તે વખતે ગોપીજનોના પ્રાકૃત દેહો અમંગલ ન ગણાય તેટલા સાર
ભરવાને વ્યવહારને માટે તેમાં બીજો છવ મૂઠી આપ્યો. જ્યારે ગોપીજનોનો ભગવાનની સાથે સમા-
ગમ થયો ત્યારે ગોપીજનોને ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હતું અને તેમને ભગવાનમાં ભરજીવિ

દુઃસહપ્રેષ્ટવિરહતીવ્રતાપધુતાશુભાઃ ।

ધ્યાનપ્રાપ્તાચ્યુતાશ્લેષનિર્ઘૃત્યા ક્ષીણમદ્ગલાઃ ॥ ૧૦ ॥

તમેવ પરમાત્માનં જારબુદ્ધ્યાપિ સદ્ગતાઃ ।

જહુર્ગુણમયં દેહં સઘઃ પ્રક્ષીણવન્ધનાઃ ॥ ૧૧ ॥

દેવગત્યા કાશ્ચિદ્ગ્રહમધ્યે સ્થિતા ગોપભાર્યાશ્ચાતુર્યાનભિષ્ઠા અપ્રૌઢાઃ પતિસહિવાઃ પતિભિરેવ સંરક્ષિતા અલબ્ધવિનિર્ગમા જાતાઃ । તતઃ પ્રતિવન્ધનિષ્પ્રત્યર્થ કૃષ્ણમેવ ધ્યાતવતઃ, પરં તદ્વાચના-યુક્તા ભગવાન્ જારઃ સ્વયમભિસારિકા હૃતિ । અન્યથા પ્રતિવન્ધો ન સ્યાત્ । તાદૃશ્યોઽપિ સીલિત-લોચનાઃ સત્યો ભગવન્તં દધ્યુઃ ધ્યાતવતઃ, તત્તો મુક્ત્યા જાતાઃ ॥ ૧૦ ॥ નતુ તત્ર જ્ઞાનાભાવાત્ વિદિત-મત્તયભાવાત્ ભગવતોઽપિ સાન્નિધ્યાભાવાત્ કથં મુક્ત્યા इत्याશંક્ય કર્મશ્યાત્ મુક્ત્યા इति વક્તું કર્મશ્ય-પ્રકારમાહ દુઃસહેતિ । દુઃસહો યઃ પ્રેષ્ટવિરહઃ સ ઇય મહાનમ્નિઃ, તસ્ય ચસ્ત્રીઘ્રસ્તાપઃ, તેન ધુતાનિ નિર્ઘૃતાનિ જ્વાલિતાનિ ભક્ષાસાત્કૃતાનિ અશુભાનિ ચાસામ્ । ફલભોગે કર્મ ક્ષીયત્ત્વમિત્યાદિવાદમ્ ।

કૃષ્ણ ભગવાન્સ્ત્રી પોતાના પ્રિયતમના દુઃસહ વિરહથી ગોપીઓને તીવ્ર તાપ થયો અને તેથી તેમનાં બધાં પાપો બળી ગયાં. ગોપીઓ ભગવાનનું ધ્યાન કરતી હતી, એટલે તે ધ્યાનમાં તેમને અચ્યુતનો-કૃષ્ણ ભગવાનનો-સમાગમ થયો અને તેથી તેમને એટલો બધો આનન્દ થયો કે તેમનાં બધાં પુણ્યકર્મો પણ ક્ષીણ થઈ ગયાં. ૧૦

આ પ્રકારનાં ગોપીજનોએ ભગવાનમાં જો કે જાર બુદ્ધિ રાખી હતી છતાં પણ તે જ પરમાત્માનો તેમને સમાગમ થયો, અને તેથી તેમનાં બધાં કર્મનાં બંધનો નાશ પામ્યાં અને તેમણે તરત જ શુણ્મય દેહનો ભોગ કર્યો. ૧૧

દેવગતિએ કેટલાંક ગોપીજનો ઘરની અંદર હતાં. આ સ્ત્રીઓ ગોપીઓ હતી એટલે તેમનામાં આતુર્ય ન હતું, વળી તેમની ઉમ્મર મોટી ન હતી એટલી તેમની પાસે તેમના પતિઓ હતા અને આ પતિઓ જ તેમનું રક્ષણ કરતા હતા એટલે ગોપીજનોને બહાર નીકળવાનો ભાગ મળ્યો નહિ. યહીથી આ પ્રતિબન્ધ દૂર કરવાને તે ગોપીજનોએ કૃષ્ણ ભગવાનનું જ ધ્યાન ધર્યું, પણ આ ધ્યાનમાં તેમણે એવી ભાવના રાખી કે ભગવાન્ જાર છે અને અમે પોતે અલિસારિકાઓ છીએ. જો આ પ્રમાણે ભગવાનમાં જારબુદ્ધિ ગોપીજનોએ રાખી ન હોત તો ભગવાનની પાસે જવામાં કોઈ પણ જીવ પ્રતિબન્ધ કરી શકત નહિ. ગોપીજનોએ ભગવાનમાં જારબુદ્ધિ રાખીને પણ પોતાની આંખો મીંચી દીધી અને ભગવાન્ કૃષ્ણનું ધ્યાન ધર્યું, અને યહીથી તેઓ મુક્ત થઈ ગયાં. ૬

શંકાઃ—ગોપીજનોમાં જ્ઞાન ન હતું, વિહિત-શાસ્ત્રીય-મર્યાદા ભક્તિ પણ ન હતી, અને ભગવાન્ પણ પાસે ન હતા; તો યહી તે કેવી રીતે મુક્ત થયાં ?

સમાધાનઃ—શુદ્ધદેવજી ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરે છે કે ગોપીજનોનાં બધાં સારાં અને અશુભ કર્મો-પુણ્ય અને પાપ કર્મો-નાશ પામ્યાં અને તેથી તેમને મુક્તિ મળી. આ બધાં પાપ અને પુણ્ય કર્મોનો ક્ષય કેવી રીતે થયો તે શુદ્ધદેવજી દુઃસહ ઇત્યાદિ દસમા સ્લોકમાં બતાવે છે. ગોપીજનોના પ્રિયતમ કૃષ્ણ ભગવાન; તેમનો વિરહ સહન ન થઈ શકે એવો. આ દુઃસહ વિરહ જ મોટો અગ્નિ છે, અને આ અગ્નિનો તાપ પણો સખત છે, એટલે તે સખત તાપથી ગોપીજનોનાં બધાં અશુભ-પાપ-કર્મો બળી ગયાં છે. કર્મનાં ફળનો ભોગ કર્યા યહી કર્મનો નાશ થાય છે એ વાત નિર્વિવાદ

કોટિવ્રહ્મકલ્પેષુ કુન્મીપાકાદિનરકેષુ યાવત્ દુઃખં ભવેત્ તાવત્ દુઃખં ભગવદ્વિરહે ક્ષણમાત્રેણ જાતમ્ ।
તતઃ સર્વપાપફલભોગઃ સમાપ્તઃ । પુણ્યક્ષયપ્રકારમાહ ધ્યાનપ્રાપ્તેતિ । સર્વપાપક્ષયે ભગવાન્ ધ્યાને
પ્રાપ્તઃ । અચ્યુતઃ પરમાત્મા । ન તુ સમાગતોઽપિ જારત્વેન, અન્યથા તતોઽપિ કર્મશેષઃ સ્વાત્ ।
તસ્ય ચોઽયમાશ્લેષઃ, તેન યા નિર્વૃત્તિઃ, તયા ક્ષીણં મદ્ગુલં પુણ્યં યાસામ્ । કોટિવ્રહ્મકલ્પેષુ સ્વાર્ગાદિ-
લોકેષુ યાવત્સુખમનુભૂયતે તાવત્ ભગવદ્દામ્ભેષે ક્ષણમાત્રેણવાનુભૂતમ્ । અતઃ પુણ્યક્ષયોઽપિ જાતઃ ॥૧૦॥
તતો મુક્તા જાતા ઇત્યાહ તમેવ પરમાત્માનમિતિ । સુખમૌર્ગાર્યમેવ ભગવાન્ પૂર્વમાશ્લિષ્ટઃ, મૌર્ગે
જાતેઽપિ વિયોજકપાપાભાવાત્ ન વિયુક્તાઃ, અતઃ સંગતા એવ સ્થિતાઃ । શરીરં તુ પ્રારબ્ધકર્મનિર્વાણ-
મપતત્ । યદાશ્લિષ્ટો ભગવાન્ ન ભવેત્ તદા તત્ર પ્રવિષ્ટાઃ તદ્ગતં ધર્માધર્મફલં વુમુજુઃ, ભગવતિ પ્રવિ-
ષ્ટત્વાત્ મુક્તા એવ જાતાઃ । તદાહ તમેવ પરમાત્માનમિતિ । પૂર્વં સન્યન્ધસમયે યદપિ જારતુચ્છાપિ
સંગતા એવ, તતઃ કર્મબન્ધસ્ય પ્રક્ષીણત્વાત્ ગુણમયં દેહં જહુઃ । તદા અદ્વાનમન્યયાજ્ઞાનં વા ત્રિસુખા-

છે. બ્રહ્માના કરોડો કદ્ધપોની અંદર કુન્મીપાક જેવાં નરકોમાં જે દુઃખનો અનુભવ થાય છે તે બધા
દુઃખનો અનુભવ ભગવાનથી વિરહ થતાં ગોપીજનોને એક ક્ષણમાં જ થયો. એટલે ગોપીજનોએ
પોતાનાં બધાં પાપોનું ક્ષણ લોગવી દીધું અને તેથી તેમનાં બધાં પાપકર્મો નાશ પામ્યાં.

ગોપીજનોનાં પુણ્ય કર્મોનો નાશ કેવી રીતે થયો તે શુકદેવજી ધ્યાનપ્રાપ્ત ઇત્યાદિ શબ્દોમાં
સમજાવે છે. ગોપીજનોનાં બધાં પાપ નાશ પામ્યાં એટલે તેમણે ધ્યાનમાં ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં.
ગોપીજનોને ધ્યાનમાં જેમનાં દર્શન થયાં તે અચ્યુત-પરમાત્મા-હતા. ગોપીજનોએ ભગવાનમાં ભર-
ખુદ્ધિ રાખીને તેમનું ધ્યાન ધર્યું હતું છતાં પણ ભગવાને ત્યારે ગોપીજનોને ધ્યાનમાં દર્શન આપ્યું ત્યારે
તેમણે ગોપીજનોના ભરતરીકે દર્શન આપ્યું ન હતું. જો ભગવાન ભરતરીકે ગોપીજનોને ધ્યાનમાં
મળ્યા હોત તો પછી કર્મનો કેટલોક ભાગ બાકી રહેત અને તેથી બધાં કર્મોનો નાશ થાત નહિ.
ગોપીજનોને ધ્યાનમાં જે સમાગમ થયો તેથી તેમને ઘણું સુખ થયું, અને તેને પરિણામે તેમનાં બધાં
મંગલ-પુણ્ય-કર્મો નાશ પામ્યાં. બ્રહ્માના કોટિ કદ્ધપોની અંદર સ્વાર્ગાદિ લોકોમાં જેટલા સુખનો અનુભવ
થાય છે તેટલા સુખનો અનુભવ ભગવાનના સમાગમથી ગોપીજનોને એક ક્ષણમાં જ થઈ ગયો. આ
રીતે બધાં પુણ્ય કર્મોનું ક્ષણ લોગવી લેવાથી તેમનાં બધાં પુણ્ય કર્મો નાશ પામ્યાં. ૧૦

આ પ્રમાણે ત્યારે ગોપીજનોનાં પાપ અને પુણ્ય કર્મો નાશ પામ્યાં ત્યારે તેમને મુક્તિ મળી
એમ શુકદેવજી તમેવ પરમાત્માનમ્ ઇત્યાદિ અગીઆરમા પ્રલોકમાં કહે છે. સુખ લોગવવાને માટે જ
ગોપીજનોએ પહેલાં ભગવાનની સાથે સમાગમ કર્યો; અને ગોપીજનોને સંયોગ રસનો અનુભવ થયો,
છતાં પણ તે રસમાં વિમ્મ નાખી ગોપીજનોનો ભગવાનથી વિયોગ કરે એવું ગોપીજનો પાસે પાપ ન
હતું એટલે તેમનો ભગવાનથી વિયોગ થયો નહિ. તેથી તેમણે ભગવાનના સમાગમનું સુખ અનુભવ્યું જ
કર્યું. ગોપીજનોનાં પ્રારબ્ધ કર્મો નાશ પામ્યાં હતાં એટલે તેમના શરીરનો તો નાશ થયો. જેમની
સાથે ગોપીજનોનો સમાગમ થયો હતો તે જો ભગવાન ન હોત તો ગોપીજનોનો પ્રવેશ બીજા શરી-
રમાં થાત અને તેથી શરીરની સાથે સંબંધ ધરાવતા ધર્મ અને અધર્મનું ક્ષણ તેમને લોગવવું પડત.
પણ તેમનો પ્રવેશ ભગવાનમાં થયો હતો એટલે જ તે બધાં ગોપીજનો મુક્ત જ થઈ ગયાં. આ જ
થાત શુકદેવજી તમેવ પરમાત્માનમ્ ઇત્યાદિ પ્રલોકમાં કહે છે. પહેલાં ત્યારે ગોપીજનોનો ભગવાનની
સાથે સંબંધ થયો ત્યારે ગોપીજનોએ જો કે ભરખુદ્ધિથી જ ભગવાનનો સમાગમ કર્યો છતાં પણ
અચ્યુત ભગવાન કૃષ્ણના સમાગમથી જ તેમનાં બધાં કર્મોનાં બંધનો નાશ પામ્યાં અને તેથી તેમને
સંજમય-પ્રાકૃત-દેહનો ત્યાગ કર્યો. તે વખતે ગોપીજનોના પ્રાકૃત દેહો અમંગલ ન ગણાય તેટલા સારા
ભગવાને વ્યવહારને માટે તેમાં બીજા છવ મૂડી આપ્યો. ત્યારે ગોપીજનોનો ભગવાનની સાથે સમા-
ગમ થયો ત્યારે ગોપીજનોને ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હતું અને તેમને ભગવાનમાં ભરખુદ્ધિ

વચ્ચાપીતિ ન તયોઃ પ્રતિબંધકત્વં વિયોજકાભાવાત્ શરીરાન્તરોત્પાદકાભાવાય । અવિદ્યા પરં તિષ્ઠતિ, સા ભગવચ્છક્તિઃ, ભગવત્સંગતું ન વ્યામોહયતીતિ સાપિ નિવૃત્તા । તતો મુક્તા જાતા હ્યર્થઃ ॥ ૧૧ ॥

:અવ રાજા શ્રુતિવિરોધમાશંકતે કૃષ્ણમિતિ ।

રાજોવાચ—કૃષ્ણં વિદુઃ પરં કાન્તં ન તુ વ્રહ્મતયા મુને ।

ગુણપ્રવાહોપરમસ્તાસાં ગુણધિયાં કથમ્ ॥ ૧૨ ॥

‘તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિચિતેઽયનાયે’તિશ્રુતૌ જ્ઞાનમેવ સાધનત્વેનોક્તમ્ । તત્રૈવ પુનઃ ‘મત્તયૈવ તુષ્ટિમભ્યેતિ વિષ્ણુર્નાન્યેન કેનચિત્ । સ એવ મુક્તિદાતા ચ મક્તિસ્તત્રૈવ કારણમ્ ॥’ હમયોશ્ચ નિર્ણયઃ, ‘જ્ઞાનયોગશ્ચ મલિણ્ણો નૈર્ગુણ્યો મક્તિલક્ષણઃ । દ્વયોરપ્યેક એવાર્થો ભગવચ્છબ્દ-લક્ષણ’ इति । ‘મત્તયા મામભિજાનાતી’સપિ ભગવતોક્તમ્ । તતો મર્યાદાયાં જ્ઞાનેનૈવ મુક્તિઃ;

હતી. આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં અનુક્રમે અજ્ઞાન અને અન્યથાજ્ઞાન-વિપરીત જ્ઞાન-હતાં. ભગવાનની સાથે ગોપીજનોનો સમાગમ થયો ત્યારે ગોપીજનોનાં અજ્ઞાન અને અન્યથાજ્ઞાન પણ જ ક્ષણ રહ્યાં હતાં એટલે તે બે-અજ્ઞાન અને અન્યથાજ્ઞાન-ગોપીજનોને મુક્તિ મેળવવામાં પ્રતિબંધ કરી શક્યાં નહિ. બે ભગવાનથી ગોપીજનોનો વિયોગ થાય તો જ ગોપીજનોનું ભગવત્સ્વરૂપ વિષેનું અજ્ઞાન સ્થિર રહે અને નાશ ન પામે; તે જ પ્રમાણે બે ભગવાનથી ભિન્ન કોઈ બીજા શરીરમાં તેમનો પ્રવેશ થયો હોત તો જ ગોપીજનોનું જરણુદ્વિદ્ધિ અન્યથાજ્ઞાન પણ સ્થિર રહેત. પણ ભગવાનથી ગોપીજનોનો વિયોગ કરી શકે એવું એક પણ તત્ત્વ અસ્તિત્વમાં ન હતું, તેમજ અન્ય શરીર ઉત્પન્ન કરી શકે એવું પણ તત્ત્વ ન હતું. આ પરિસ્થિતિમાં ગોપીજનોને મુક્તિ મેળવવામાં કોઈ પણ પ્રતિબંધ ન થયો. બે કે ભગવાનની સાથે જ્યારે ગોપીજનોનો સમાગમ થયો ત્યારે અવિદ્યા હતી, પણ તે અવિદ્યા ભગવાનની શક્તિ છે, એટલે ભગવાનની સાથે જેનો સમાગમ થયો છે તેને તે કોઈ રીતે વ્યામોહ ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી. એટલે અવિદ્યા પણ ગોપીજનોને મુક્તિ મેળવવામાં પ્રતિબંધ કર્યા વિના જ જતી રહી. આ પ્રમાણે ગોપીજનોનાં બધાં શુદ્ધ અશુદ્ધ કર્મોનો નાશ થયો એટલે તેમને મુક્તિ મળી એ આ શ્લોકનો ભાવાર્થ છે. ૧૧

અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોને ભગવાનમાં જરણુદ્વિ હતી તો પણ તેમને મુક્તિ મળી એમ સાંભળીને પરીક્ષિત રાજાને શ્રુતિનો વિરોધ જણાયો અને તેથી તેમણે નીચેના શ્લોકમાં શંકા ઉઠાવી:—

પરીક્ષિત્ રાજા કહે છે કે:—હે મુનિ, આ અંતર્ગૃહગતા ગોપી-

જનોએ કૃષ્ણ ભગવાનને ખોતાના શ્રેષ્ઠ કાન્ત તરીકે માન્યા હતા, બ્રહ્મ

તરીકે નહિ. તો પછી શુણુદ્વિવાળાં આ ગોપીજનોને શુણુપ્રવાહરૂપ આ

સંસારનો નાશ કેમ થયો ? ૧૨

“તે પરમાત્માનું જ્ઞાન મેળવીને જ માણસ મૃત્યુની પેલે પાર જાય છે; મોક્ષ મેળવવાને માટે પરમાત્માના જ્ઞાન વિના બીજાં એક પણ માર્ગ નથી.”—આ શ્રુતિમાં મોક્ષ મેળવવાનું સાધન ક્ષત જ્ઞાન છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. વળી જ્યારે મોક્ષના સાધનોનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે ભક્તિને પણ મોક્ષના સાધન તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે એમ જણાય છે, અને તે વાત નીચેના શ્લોકમાં જ આપેલી છે:—“વિષ્ણુ ભગવાન્ કેવળ ભક્તિથી પ્રસન્ન થાય છે, બીજા કોઈ સાધનથી નહિ. તે જ વિષ્ણુ ભગવાન્ મુક્તિ આપનારા છે, અને મુક્તિ મેળવવામાં ભક્તિ જ સાધનભૂત છે.” આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને ભક્તિ મોક્ષ મેળવવાનાં સાધનો છે. તે બે વિષેનો નિર્ણય આ પ્રમાણે છે. “જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ મારામાં રહેલા છે અને તેથી તે નિર્દુષ્ટ છે. જ્ઞાન અને ભક્તિ એ બન્ને ય માર્ગનું ફળ એક જ છે અને તે ભગવાન્.” વળી ગીતાજીમાં પણ ભગવાન્ કહે છે કે “ભક્તિવડે જ મને મનુષ્ય બરોબર જાણે છે.” આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ જણાય છે, કે મર્યાદામાર્ગમાં જ્ઞાનવડે જ મુક્તિ મળે છે, જ્યારે

પુષ્ટૌ મત્તયા જ્ઞાનેન વા । એતાસાં તુ ન દ્વયમ્ । મક્તિરપિ સગુણા, જ્ઞાનમપિ સગુણમ્, યમયં ચ તામ-
સમ્ । અતઃ કથં મુક્તિરિતિ । તદાહ તાઃ કૃષ્ણં કાન્તં પરં વિદુઃ । કાન્તઃ પતિર્જારો વા, ન તુ
બ્રહ્મતયા વિદુઃ । મુને ઇતિસમ્બોધનમત્ર નિર્ણયપરિજ્ઞાનાર્થમ્ । વિરોધસ્તુ સ્પષ્ટઃ । તાસાં ભગવતિ
સ્વૈસિચ્છ ગુણબુદ્ધિરેવ । ગુણબુદ્ધિચ્છ ગુણપ્રવાહસ્ય મૂલમ્, અન્યથા ગુણબુદ્ધિનિવારકાણિ સર્વાણ્ણેવ
જ્ઞાત્રાણિ વ્યર્થાનિ ભવેયુઃ । વૈદિકપક્ષસ્ત્વસંભાવિત એવં । અતો ગુણધિયાં ગુણબુદ્ધિયુક્તાનાં
ગુણપ્રવાહોપરમઃ કથમ્ ॥ ૧૨ ॥

તત્રોત્તરમાહ ઉક્તમિતિચતુર્થિઃ ।

શ્રીશુક ઉવાચ—ઉક્તં પુરસ્તાદેતત્તે ચૈવ્યઃ સિદ્ધિં યથા ગતઃ ।
દ્વિપન્નપિ હૃષીકેશં કિમુતાધોક્ષજપ્રિયાઃ ॥ ૧૩ ॥
નૃણાં નિઃશ્રેયસાર્થાય વ્યક્તિર્ભગવતો નૃપ ।
અઘ્યયસ્યાપ્રમેયસ્ય નિર્ગુણસ્ય ગુણાત્મનઃ ॥ ૧૪ ॥
કામં ક્રોધં મયં સ્નેહમૈક્યં સૌહૃદમેવ વા ।
નિત્યં હરૌ વિદધતો યાન્તિ તન્મયતાં હિ તે ॥ ૧૫ ॥

પુષ્ટિમાર્ગમાં ભક્તિવડે અથવા જ્ઞાનવડે મુક્તિ મળે છે. આ અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોમાં એક પણ
સાધન ન હતું. તેમની ભક્તિ પણ ભગવાનમાં બરણુદ્ધિ હોવાને લીધે સગુણ હતી, અને તેમનું જ્ઞાન
પણ મોહને લીધે સગુણ હતું. આ પ્રમાણે આ ગોપીજનોનાં ભક્તિ અને જ્ઞાન તામસ હતાં. આવી
સ્થિતિમાં તે ગોપીજનોને મુક્તિ કેમ મળી એમ પરીક્ષિત રાજાને આ શ્લોકમાં શંકા થાય છે.
કાન્ત એટલે પતિ અથવા બાર. ગોપીજનોએ કૃષ્ણ ભગવાનને પોતાના પતિ અથવા બાર તરીકે
માન્યા હતા, બ્રહ્મ તરીકે માન્યા ન હતા. પરીક્ષિત રાજા શુકદેવજીને ‘મુનિ’ કહીને સંબોધે છે. તેનો
ભાવ એ છે કે શુકદેવજી મુનિ હોવાથી આ વાતનો નિર્ણય બાલ્યતા હશે અને તેથી પરીક્ષિતની શંકાનું
સમાધાન થઈ શકશે. અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોને મુક્તિ મળી એ વાતનો શ્રુતિ સાથે જે વિરોધ થાય છે
તે સ્પષ્ટ છે. ભગવાનમાં અને પોતાનામાં ગોપીજનોને શુણ્ણુદ્ધિ જ હતી, અને શુણ્ણુદ્ધિ એ
શુણ્ણુપ્રવાહરૂપી સંસારનું મૂળ છે. શુણ્ણુદ્ધિને શુણ્ણુપ્રવાહનું કારણ જ ન માનીએ તો પછી શુણ્ણુ-
બુદ્ધિનો નાશ કરનારાં બધાં ય શાસ્ત્રો વ્યર્થ થઈ જાય. “બ્રહ્મને જે બાણ છે તે બ્રહ્મ જ થાય છે” એમ
ઉપનિષદમાં જે બ્રહ્મભાવ દર્શાવવામાં આવ્યો છે તે વૈદિક પક્ષ તો આ ગોપીજનોમાં અસંભવિત જ છે,
કારણ કે ગોપીજનોએ ઉપનિષદનું શ્રવણ મનન વગેરે કરેલું જ નથી, કેમકે તેમને તે કરવાનો અધિકાર
ન હતો. આ પ્રમાણે જ્યારે ગોપીજનો શુણ્ણુબુદ્ધિવાળાં હતાં તો પછી તેમનો શુણ્ણુપ્રવાહ-સંસાર-કેમ
નાશ પામ્યો એમ પરીક્ષિત શુકદેવજીને પ્રશ્ન પૂછે છે. ૧૨.

શુકદેવજી પરીક્ષિતના પ્રશ્નનો ઉત્તર નીચેના ચાર શ્લોકોમાં આપે છે—

શુકદેવજી કહે છે કે—પહેલાં સમ્પન્ન સંકંપની અંદર મેં તમને કહ્યું
હતું કે શિશુપાલ ભગવાન કૃષ્ણ ઉપર દ્રેષ કરતો હતો છતાં પણ તે ભગવ-
ત્સાધુજ્ય પ્રાપ્ત કરી શક્યો, તો પછી આ ભગવાનનાં પ્રિયજનો—ગોપી-
જનો—સિદ્ધિ, મુક્તિ, પામે તેમાં શું આશ્ચર્ય! ૧૩
કે રાજા! અઘ્યય, અપ્રમેય, નિર્ગુણ અને સર્વ ગુણોના આત્મારૂપ
ભગવાનનું પ્રાકટ્ય મનુષ્યોના કલ્યાણને માટે જ છે. ૧૪
જે કૃષ્ણ ભગવાન ઉપર હૃદયેશાં કામ, ક્રોધ, ભય, એકા એકતા
અથવા ભક્તિ રાખે છે તે ભગવદ્દેવ થઈ જાય છે. ૧૫

ન ચૈવ વિસ્મયઃ કાર્યો ભવતા ભગવત્યજે ।

યોગેશ્વરેશ્વરે કૃષ્ણે યત્ એતદ્દિમુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

એતત્સપ્તમસ્કન્ધ એવોત્તં શિશુપાલમુક્તૌ । યથા શૌલં મક્તિજ્ઞાનપ્રતિપાદકં સાધનમ્, તથાં ભગવત્સ્વરૂપમપિ । ભગવાન્ હિ મુક્તિદાનાર્થમેવાવતીર્ણઃ સધિદાનન્દરૂપેણ પ્રકટઃ । અતો યઃ કશ્ચન ચેન કેનાપ્યુપાયેન ભગવતિ સમ્બન્ધં પ્રાપ્નોતિ સ એવ મુચ્યતે । જ્ઞાનમત્તયોસ્તુ આવિર્ભાવાર્થમુપયોગઃ । આવિર્ભાવશ્ચેદન્યથા સિદ્ધસ્તદા ન જ્ઞાનમત્તયોરુપયોગઃ । અત્ર તુ ભગવાન્ સ્વતઃ એવાવિર્ભૂતો મુક્તિ-દાનાર્થં સર્વસાધારણ્યેન, ઈશ્વરેષ્ઠ્યા અનિયમ્યત્વાત્ । અતઃ આવિર્ભાવઃ સ્વેચ્છ્યા, મત્તયા જ્ઞાનેન વા । ભગવદવતારાતિરિક્તકાલે દ્વયમેવ હેતુઃ । અવતારદશાયાં તુ ન તયોઃ પ્રયોજકત્વમ્ । વર્ષાકાલે જલં સર્વત્ર સુલભમિતિ ન કૃષ્ણનદીનામનુપયોગઃ શક્તનીયઃ । તદાહ પુરસ્તાત્ સપ્તમસ્કન્ધે । યથા ચૈદ્યઃ શિશુપાલઃ સિદ્ધિં ભગવત્સાયુજ્યં ગતઃ । દ્વિપન્નપિ દ્વેપં કુર્વન્નપિ । યદ્યપિ દ્વેપકૃતો દોષઃ પ્રતિબન્ધકો મયતિ તથાપિ સ્મરણેન તદર્થં હૃત્વા તત્ર સાયુજ્યં પ્રાપ્તઃ । કિન્ન, નાપિ તસ્ય દોષોડસ્તિ કશ્ચન । દ્વેપાદયોડપિ ભગવતૈવોત્પાદિતાસ્તદાહ દ્વૃપીકેશમિતિ । ઇન્દ્રિયપ્રેરકોડયં યથાસુખં ભાવાનુત્પાદયતિ ।

જેનાથી આ મુક્ત થાય છે એવા અજ, યોગેશ્વરના ઈશ્વર, કૃષ્ણ

ભગવાન્ વિષે તમારે આ પ્રમાણે વિસ્મય કરવો જોઈએ નહિ. ૧૬

સપ્તમ સ્કન્ધમાં જ શિશુપાલની મુક્તિના પ્રસંગે આ વાત મેં તમને કહી છે. જેમ ભક્તિ અને જ્ઞાનનું અતિપાદન કરનારૂં શાસ્ત્ર-ઉપાસનાકાષ્ઠ અને જ્ઞાનકાષ્ઠ-મોક્ષનું સાધન છે તેમ ભગવાનનું સ્વરૂપ પણ મોક્ષનું સાધન છે. ભગવાન્ મોક્ષ આપવાને માટે જ અવતાર લે છે અને સમ્વિદાનન્દરૂપે પ્રકટ થાય છે. માટે ગમે તે મનુષ્ય કોઈ પણ ઉપાયથી ભગવાનની સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત કરે તો તેને મોક્ષ મળે છે જ. જ્ઞાન અને ભક્તિનો ઉપયોગ ભગવાનનું પ્રાકટ્ય સિદ્ધ કરવામાં થાય છે. પણ જો ભગવાનનું પ્રાકટ્ય બીજા કોઈ પ્રકારે સિદ્ધ થાય તો પછી જ્ઞાન અને ભક્તિનો ઉપયોગ રહેતો નથી. અહીં ત્રજમાં તો ભગવાન્ પોતે જ પોતાની ઇચ્છાથી જ પ્રકટ થયા છે. અને સર્વને મુક્તિનું દાન કરવાના છે, કારણ કે ઈશ્વરની ઇચ્છાનું નિયમન થઈ શકતું નથી. ઈશ્વર જે ઇચ્છા કરે છે તેમાં કોઈ બાધ કરી શકતું નથી. તેથી ભગવાનનો આવિર્ભાવ કાં તો પોતાની ઇચ્છાથી થાય, કાં તો ભક્તિથી થાય અથવા તો જ્ઞાનથી થાય. ભગવદિચ્છાથી ભગવત્પ્રાકટ્ય પુષ્ટિમાર્ગમાં થાય છે, જ્યારે જ્ઞાન અથવા ભક્તિથી ભગવત્પ્રાકટ્ય મર્યાદામાર્ગમાં થાય છે. જે સમયે ભગવાનનું પ્રાકટ્ય ન થયું હોય તે સમયે માત્ર જ્ઞાન અને ભક્તિ એ જ સાધનો ભગવાનનું પ્રાકટ્ય સિદ્ધ કરવામાં ઉપયોગમાં આવે છે. પણ જ્યારે ભગવાને અવતાર લીધો હોય ત્યારે તો જ્ઞાન અને ભક્તિનો ઉપયોગ રહેતો નથી. આ ઉપરથી એમ ન માનવું કે જ્ઞાન અને ભક્તિ નકામાં છે. જેમ ચોમાસામાં અથે ય સ્થળે પાણી રહેલાઈથી મળે છે છતાં પણ કૃષા અને નદીઓ નકામાં નથી મનાતાં, તેમ ભગવાન્ જ્યારે સ્વેચ્છાથી અવતારદશામાં પ્રકટ થાય છે છતાં પણ જ્ઞાન અને ભક્તિને નિરુપયોગી માનવાં નહિ. આ જ વાત શુકદેવજી પુરસ્તાત્ વગેરે શબ્દોમાં કહે છે. પુરસ્તાત્ એટલે પહેલાં-ભાગવતના સાતમા સ્કન્ધમાં. ઉદાહરણ તરીકે ચૈદ્ય-શિશુ-પાલ-ભગવાનનો દ્રેષ કરતાં કરતાં પણ સિદ્ધિ-ભગવત્સાયુજ્ય-પામ્યો. જો કે ભગવાન્ ઉપર દ્રેષ રાખવાથી દોષ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ દોષ મુક્તિ મેળવવામાં અતિબંધ કરે છે, છતાં પણ દ્રેષ દ્વારા ભગવાનનું સ્મરણ કરવાથી દ્રેષથી ઉત્પન્ન થતું પાપ નાશ પામે છે અને અંતે તે માણસ ભગવાનમાં સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. વળી, શિશુપાલ ભગવાન્ ઉપર દ્રેષ કરતો હતો તેમાં તેનો કોઈ જાતનો દોષ નથી, કારણ કે ભગવાને જ તે દ્રેષ વગેરે ભાવનાઓને ઉત્પન્ન કરેલી છે. આ વાત શુકદેવજી દ્વૃપીકેશમ્ એ શબ્દદ્વારા કહે છે. ભગવાન્ દ્વૃપીકેશ છે, ઇન્દ્રિયોના પ્રેરક છે, અને તેથી પોતાને જે પ્રકારે મુખ થાય

યત્ર દ્વેષસ્યાપિ મોક્ષસાધકત્વં તત્ર અધોઽજપ્રિયાઃ કિમુ વક્તવ્યા મુક્તિં ગચ્છન્તીતિ ॥ ૧૩ ॥

અત્ર મુખ્યામુપપત્તિમાહ નૃણાં નિઃશ્રેયસાર્થાયેતિ । પ્રાણિસાત્રસ્ય મોક્ષદાનાર્થમેવ ભગવાન્ અભિવ્યક્તઃ, અતઃ ક્વચિદભિવ્યક્તિઃ નિઃશ્રેયસાર્થેવ । અન્યથા ન ભવેત્ । અસાધારણપ્રયોજનાભાવાન્ મૂમાદહરણાદિકં ચ અન્યથાપિ ભવતિ । અતો નિઃશ્રેયસાર્થમેવ ભગવતોઽભિવ્યક્તિઃ પ્રાકટ્યમ્ । નૃપેતિસન્બોધનં કદાચિદ્રાજા કથચ્છિદ્રચ્છતિ તદ્વદિતિ જ્ઞાપયિતુમ્ । પ્રકારાન્તરેણ તાદૃશસ્ય નાભિ- વ્યક્તિઃ સન્ભવતીતિ વક્તું ભગવન્તં વિશિનષ્ટિ । આદૌ ભગવાન્ સર્વેશ્વર્યસમ્પન્નઃ અપરાધીનઃ કાલ- કર્મસંભાવાનાં નિયામકઃ સર્વનિરપેક્ષઃ કિમર્થમાગચ્છેત્ । કિન્ન, સ્વાર્થં ગમનાભાવેઽપિ પરાર્થં વા જ્ઞાન્, તદ્વપિ નાસ્તીત્યાહ અવ્યયસ્યેલાદિચતુર્ભિઃ પદૈઃ । અન્યેષાં કૃતિસાધ્યં જ્ઞાનસાધ્યં વા ચક્લવતિ તદુપયુજ્યતે । ભગવાંસ્તુ અવ્યયત્વાન્ અવિકૃતત્વાન્ ન કૃતિસાધ્યઃ । અપ્રમેયત્વાત્ જ્ઞાનસાધ્યોઽપિ ન । દેહાદિમજ્જનદ્વારા મજ્જનીયો ભવિષ્યતીત્યપિ ન, યતો નિર્ગુણઃ, નિર્ગતા ગુણા યસ્માત્ । ગુણેષુ વિચમાનેષ્વેવાન્યસ્ય પ્રતિપત્તિસ્તત્ર ભવતિ, યથા હુધિ સત્યામન્નદાનમ્, કામે સતિ ક્યુપયોગઃ, ઇન્દ્રિયેષુ

તે પ્રકારે બુદ્ધ બુદ્ધ ભાવો ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યારે શિશુપાલના દ્વાનન્તમાં દ્વેષ પણ મોક્ષનું સાધન બને છે, તો પછી કૃષ્ણ ભગવાનને પ્રિય એવાં ગોપીજનોને ભરખુદ્ધિથી પણ મુક્તિ મળે તેમાં શું જ કહેવું? ૧૩

આ પ્રમાણે ભગવાનનું સ્વરૂપ પણ મુક્તિ આપે છે એ વાત સિદ્ધ થઈ. આ સિદ્ધાન્તના અનુમોદનમાં શુક્રદેવજી નૃણાં નિઃશ્રેયસાર્થાય એ શ્લોકમાં મુખ્ય મુક્તિ આપે છે. બધાં જ પ્રાણીઓને, નિઃસાધન પ્રાણી-ઓને પણ, મોક્ષ આપવાને માટે જ ભગવાન્ પોતે પ્રકટ થયા છે. તેથી ભગવાનનું જે આ પ્રકટ્ય છે તે લોકોના કલ્યાણને માટે જ છે. જો એમ ન માનીએ તો ભગવાન્ પોતે પ્રકટ જ ન થાત, કારણ કે પછી ભગવત્પ્રકટ્યનું બીજું કોઈ અસાધારણ પ્રયોજન રહેતું નથી. પૃથ્વીનો ભાર દૂર કરવો, ધર્મની રક્ષા કરવી, સૃષ્ટિ કરવી વગેરે કાર્યો વ્યૂહ દ્વારા પણ થઈ શકે છે. માટે ભગવાનની અભિવ્યક્તિ, પ્રકટ્ય, તેમાં નીચે જણાવેલું પ્રયોજન રહેતું છે. જેમ રાજા સાધારણ રીતે બીજા માણસો દ્વારા જ બધાં કામ કરાવે છે, અને પોતે કોઈક દિવસ જ કીડાને માટે બહાર જાય છે, તેમ ભગવાન્ પણ પૃથ્વીનો ભાર દૂર કરવો, ધર્મનું રક્ષણ કરવું વગેરે કાર્યો પોતાના વ્યૂહદ્વારા કરાવે છે, અને સર્વ પ્રાણીઓનો ઉદ્ધાર કરવાનું કાર્ય પોતે જ કરે છે. આ બધો ભાવ 'હિ નૃપ' એ સંબોધનમાં રહેલો છે. બીજે કોઈ પ્રકારે ભગવાનનું સ્વતંત્ર પ્રકટ્ય સંભવી શકતું નથી એમ જણાવવાને માટે શુક્રદેવજી ભગવાનનાં અવ્યય વગેરે વિશેષણો આપે છે. પ્રથમ તો કૃષ્ણ ભગવાન્ છે એટલે તેમનામાં બધા પ્રકારનાં એશ્વર્ય રહેલાં છે. તેથી તે કોઈને અધીન નથી, અને કાલ, કર્મ અને સ્વભાવ એ ત્રણના નિયામક બને છે. આ પ્રમાણે જેમને કોઈની અપેક્ષા નથી એવા કૃષ્ણ ભગવાન્ શા માટે વ્યાપિવૈકુણ્ઠમાંથી આવીને ભૂતળ ઉપર પ્રકટ થાય? વળી, ભગવાન્ પોતાના કાર્ય માટે વ્યાપિવૈકુણ્ઠમાંથી ભૂતળ ઉપર ન આવે, તો પણ બીજાઓના સાધન સિદ્ધ કરવાને માટે કદાચિત્ ભૂતળ ઉપર ભગવાન્ પ્રકટ થાય. આ પણ સંભવતું નથી એમ અવ્યયસ્ય વગેરે ચાર શબ્દોમાં શુક્રદેવજી કહે છે. જે પદાર્થ ક્રિયાનો વિષય બને છે, અથવા તો જ્ઞાનનો વિષય બને છે તે પદાર્થ બીજાઓના ઉપયોગમાં આવે છે. ભગવાન્ તો 'અઅય' છે, અનિકારી છે, તેથી તે ક્રિયાનો વિષય બની શકશે નહિ, ક્રિયાથી સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ. ભગવાન્ 'અપ્રમેય', જેમનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ એવા, છે; તેથી તે જ્ઞાનનો વિષય પણ નહિ બને. દેહ વગેરેની ભક્તિ, સેવા, દાન ભગ-વાનની ભક્તિ, સેવા, થઈ શકશે એમ પણ નથી, કારણ કે ભગવાન્ 'નિર્ગુણ' છે. નિર્ગુણ એટલે જેમનામાંથી ગુણો જતા રહ્યા છે તે. જો એક પદાર્થમાં ગુણો હોય તો જ તે પદાર્થને બીજા પદાર્થો ઉપયોગમાં આવી શકે. દાખલા તરીકે, ભૂખ લાગે ત્યારે જ અન્ન આપી શકાય, કામ હોય ત્યારે જ સ્ત્રીનો

સત્સુ તદ્વિપયાણામ્ । અતો ભગવતઃ સેવકપૂરણીયાંશઃ કોઽપિ નાસ્તીતિ મજનીયોઽપિ ન ભવતિ ।
કિચ્ચ, લીલાર્થં ચત્વપેક્ષેતાપિ, તથાપિ સર્વં તસ્યૈવ, ચતઃ સર્વગુણાનાં સ एवात्मा । અતઃ સાધન-
પ્રકારેણ નાન્યસ્થાપ્યુપયોગઃ । અતઃ સ્વપરપ્રયોજનાભાવાત્ યદિ સાધનનિરપેક્ષાં મુક્તિં ન પ્રયચ્છેન્,
તદા વ્યક્તિઃ પ્રયોજનરહિતૈવ સ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

एवं सति येन केनाप्युपायेन य एव सम्बध्यते तस्यैव मुक्तिर्भवतीत्याह कामगिति । कामा-
दयः षट् साधनानि भगवत्सम्बन्धे । तत्र कामः स्त्रीणामेव, क्रोधः शत्रूणामेव, भयं बध्वाणामेव,
स्नेहः सम्बन्धिनामेव, ऐक्यं ज्ञानिनामेव, सौहृदं भक्तानामेव । सख्यं सेप्वेव सिध्यतीति । पूर्व-
सिद्धज्ञानभक्त्योर्नात्रोपयोगः । तेषां मर्यादया स्वतन्त्राविर्भावस्य नियतत्वात् । एकस्य तूभयत्वे संयोग-
पृथक्त्वन्यायेन निर्णयः । वेत्सनादरे । अन्यो वा कश्चनोपायो भवेत्, परं सर्वदा कर्तव्यः, अन्यथा

ઉપયોગ થઈ શકે, ઇન્દ્રિયો હોય તો જ તે ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો ઉપયોગ થઈ શકે. પણ ભગવાનમાં
ગુણો નથી, એટલે ભગવાનમાં એવો એક પણ અંશ નથી કે જે ભક્ત પૂરો પાડી શકે. આ પ્રમાણે
ભગવાનનું ભજન પણ થઈ શકે એમ નથી. વળી લીલાને માટે જે ભગવાનને કોઈની અપેક્ષા રહે તો
પણ બધું ભગવાનનું જ છે, કારણ કે ભગવાન જ સર્વ ગુણોના આત્મા છે. માટે સાધન તરીકે કોઈ પણ
અન્ય પદાર્થનો ઉપયોગ થઈ શકે એમ નથી. આ રીતે જ્યારે ભગવાનને પોતાનું પ્રયોજન નથી,
તેમ જ બીજાઓનું પણ પ્રયોજન નથી, અને તે છતાં પણ સાધનની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ જે તે
મુક્તિ ન આપે, તો ભગવાનનું પ્રાકૃત્ય પ્રયોજન વગરનું જ થઈ જાય. માટે ભગવાનનું પ્રાકૃત્ય નિઃસાધન
પ્રાણીઓના ઉદ્ધારને માટે જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૪

આ પ્રમાણે જ્યારે ભગવાનનું પ્રાકૃત્ય સર્વ પ્રાણીઓના-નિઃસાધન જનોના પણ-ઉદ્ધારને માટે
થયું છે ત્યારે તો જે માણસનો કોઈપણ ઉપાયથી ભગવાનની સાથે સંબંધ થાય તેની મુક્તિ જ થાય છે
એમ શુદ્ધેવજી કામમ્ ઇત્યાદિ પંદરમા પ્રલોકમાં કહે છે. કામ, ક્રોધ, ભય, સ્નેહ, ઐક્ય અને સૌહૃદ એ
છ ભગવાનની સાથે સંબંધ બાંધવામાં સાધનભૂત છે. આ છ સાધનોમાં કામ સ્ત્રીઓમાં જ હોય છે, ક્રોધ
શત્રુઓમાં જ હોય છે, ભય બધ્ય-જેનો વધ કરવા યોગ્ય છે તે-મનુષ્યોમાં જ હોય છે, સ્નેહ
સંબંધીઓમાં જ હોય છે, ઐક્ય જ્ઞાનીઓમાં જ હોય છે, અને સૌહૃદ-અવિહિત ભક્તિ-ભક્તોમાં જ
હોય છે, કારણ કે સખ્ય ભક્તોમાં જ સિદ્ધ થાય છે. તેથી પહેલાં સિદ્ધ થએલાં જ્ઞાન અને ભક્તિનો
અહીં ઉપયોગ નથી, કારણ કે તે બધા શાસ્ત્રોક્ત ધર્મોનો મર્યાદા માર્ગની રીતે ભગવાનનો સ્વતંત્ર
આવિર્ભાવ કરાવવામાં ઉપયોગ થાય છે. ભગવાન જ્યારે અવતાર ધારણ કરે છે તે સમયે મર્યાદામાર્ગીય
ભક્તોને માટે તેમને પાછો બીજો જ અવતાર લેવો પડે છે કે તેના તે જ અવતારથી જ મર્યાદામાર્ગીય
ભક્તોને ફળ આપે છે-આ પ્રમાણે જે શંકા થાય તો પૂર્વભીમાંસાના ન્યાય પ્રમાણે નિર્ણય કરવો.
(આ ન્યાયનું સ્વરૂપ ઇકસ્ય તૂમયત્વે સંયોગપૃથક્ત્વમ્ એ પ્રમાણે છે; અને તેનો અર્થ એ કે કોઈ
પણ દ્રવ્યનો જે જુદા જુદા પદાર્થોની સાથે જ્યારે સંબંધ હોય ત્યારે તે જ દ્રવ્ય એક જ સમયે તે બન્નેય
પદાર્થોના ઉપયોગમાં આવી શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે:-હોમમાં જ વધસતી જુદું જ્યારે પર્ણની
બનેલી હોય છે ત્યારે તે જુદું એક જ વખતે બે કાર્ય સાધે છે: એક હોમ અને બીજું અકીર્તિનો-
નિન્દાનો-નાશ. અર્થાત્ હોમ સિદ્ધ કરવાને માટે એક જુદું અને અકીર્તિ દૂર કરવાને માટે બીજી
જુદી જરૂર પડે છે એમ નથી. આ પ્રમાણે ભગવાનનો એક જ અવતાર એક જ સમયે પુષ્ટિભક્તોનું
કાર્ય અને મર્યાદાભક્તોનું કાર્ય સિદ્ધ કરી શકે છે.) (ત્રીવિકુલનાયજી આ વિષયમાં લખે છે કે જ્યારે
કેવળ મર્યાદામાર્ગીનું સ્થાપન કરવાને માટે પ્રભુનું પ્રાકૃત્ય ધનું હોય ત્યારે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોને તે અવતારમાં
ભગવાન ફળ આપી શકતા નથી: જ્યારે કેવળ પુષ્ટિમાર્ગને માટે જ ભગવાનનું પ્રાકૃત્ય હોય ત્યારે

‘અને યા મતિઃ સા ગતિ’રિતિ અન્યદોષતામાપયેત । કર્મવશાત્ નાન્તે ભગવતઃ સ્તરણમન્યલેવ પ્રપન્નવિરોધિત્વાદ્ભગવતઃ । અતો નિત્યં ચે વિદ્યતે, તે તન્મયતામેવ પ્રાપ્નુવન્તિ । તત્ કાનાદિપુ ક્રિયામાણેષુ દુઃસ્વાન્તરામિભવે કથં નિત્યં કરણં સમ્ભવતિ, તત્રાહ હરાવિતિ । સ હિ સર્વદુઃસ્વર્તા, નિત્યં તદ્ભાવનાયાં જગદેવ તદાત્મકં સ્ફુરતિ । દષ્ટિઃ કાતેનાતુરકેતિ કિન્પુનઃ સ્વાત્મા । અતસ્તદાત્મકા એવ ભવન્તિ સર્વત્ર ભગવદાવેશાન્ ।

જીવેન્મતઃ કરણે ચૈવ પ્રાણેષ્વિન્દ્રિયદેહવોઃ । વિપલેષુ ગૃહેડ્યે ચ પુત્રાદિપુ હરિચંતઃ ॥ ૧ ॥
તદશીં ભાવનાં કુર્વાન્ કામક્રોધાદિનિર્વયા । પૂર્વપ્રપન્નવિલયો યદ્યા જ્ઞાને તથા ચતઃ ॥૨॥ ॥૧૫॥

ભગવાન્ મર્યાદામાર્ગના લક્ષ્યોને કૃણ આપતા નથી. શ્રીપુરુષોત્તમજી પણ શ્રીનિરૂપિતાયજ્ઞના આશયને અનુસરીને લખે છે કે મૂળ શ્રીમુખોધિનીજીમાં આચાર્યશ્રીએ જે પૂર્વમીમાંસાનો ન્યાય આપ્યો છે અને તે પ્રમાણે નિર્ણય કરવાની આજ્ઞા કરી છે તે વાસ્તવિક રીતે આચાર્યશ્રીનો અભિપ્રાય નથી. પૂર્વમીમાંસાનો ન્યાય આપીને આચાર્યશ્રીને એટલું જ કહેવું છે કે ભગવાનની ઇચ્છા સ્વતંત્ર છે એટલે કોઈક વખત એક જ અવતાર દ્વારા પુદ્ગિમાર્ગીય લક્ષ્યો અને મર્યાદામાર્ગીય લક્ષ્યો—એ બન્ને ય પ્રકારના લક્ષ્યોને ભગવાન્ કૃણ આપી શકે છે.)

મૂળ શ્લોકમાં શુકદેવજીએ જે ‘વા’ પદ મૂકેલું છે તેનો અર્થ એ કે શ્લોકમાં જણાવેલાં છ સાધનો જ ખરાં છે, તેમાં જ શુકદેવજીનો આદર છે, તેનો જ તેમને આગ્રહ છે, અને બીજાં સાધનો નકામાં છે એમ ન માનવું. શ્લોકમાં જણાવેલાં છ સાધનો વિના બીજું પણ કોઈ સાધન હોય. પરંતુ તેમાં એક જ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની કે કામ, ક્રોધ વગેરે જે સાધનો જણાવ્યાં છે, અને બીજાં જે કાંઈ સંલગ્ન સાધનો હોય, તે યદ્યામાંથી જે એક ભાવ સ્વીકારવામાં આવ્યો હોય તે ભાવ ભગવાનમાં હુમ્મેશાં જ—અવિચ્છિન્ન—રાખવો. જે આ પ્રમાણે મનુષ્ય પોતાનો ભાવ ભગવાનમાં અવિચ્છિન્ન—નિરંતર—રાખે તો પછી ‘અંતે જે મતિ તે ગતિ’ એ ન્યાય પ્રમાણે તેને પોતાના ભાવનું કૃણ ભગવાન્ વિના બીજું જ મળે. મનુષ્યના અન્તઃ સમયે કર્મને લીધે જેમ પુત્ર વગેરે પદ્મચોતુર્થ દમરણુ યાય છે તેમ ભગવાનનું દમરણુ થતું નથી, કારણ કે ભગવાન્ અને જગત્ એ એ વચ્ચે વિરોધ છે. તેથી જે લોકો ભગવાનમાં હુમેશાં જ એક કે બીજે ભાવ રાખે છે તે ભગવન્મય થઈ જાય છે.

સંકાઃ—જો મનુષ્ય ભગવાનમાં કામ ક્રોધ વગેરે કરે તો તેને બીજાં કુઞ્જો સહન કરવાં પડે છે; તો પછી કામ, ક્રોધ વગેરે ભાવ ભગવાનમાં નિત્ય શી રીતે રાખી શકાય ?

સમાધાનઃ—ઉપરની સંકાનું નિરાકરણ કરવાને માટે શુકદેવજી મૂળ શ્લોકમાં દ્વિતી એ પ્રમાણે કહે છે. ભગવાન્ તો હરિ છે, સર્વ કુઞ્જના હરનાર છે. ત્યારે મનુષ્ય કોઈ પણ ભાવ ભગવાનમાં નિત્ય રાખે છે ત્યારે તેને આપું જગત્ જ ભગવન્મય જણાય છે. ત્યારે શ્રીગોપીજનોએ ભગવાનમાં કામબુદ્ધિ નિત્ય રાખી અને તે ભાવનાદ્વારા ત્યારે તેમને આપું જગત્ જ ભગવન્મય જણાયું, ત્યારે તો તેમનો પોતાનો આત્મા ભગવન્મય જણાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે જે લોકો ભગવાનમાં કોઈ પણ ભાવ હુમેશાં જ રાખે છે તેમને, ભણે ય ભગવાનનો આવેશ થવાથી, આપું જગત્ જ ભગવન્મય જણાય છે, અને તે પોતે ભગવન્મય જ થાય છે.

મનુષ્યની ભગવદ્ભાવના ત્યારે અતિ લીમ થાય છે ત્યારે તેના પોતાના હૃદય અન્તઃકરણ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિય, દેહ, વિષય, ધર, અર્થ અને પુત્રાદિકમાં ભગવાનનો આવેશ થાય છે; માટે તેને કામ ક્રોધ વગેરે ઉપાયોથી એવી ભગવદ્ભાવના કરવી કે, જે પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં જ્ઞાનીને જ્ઞાનનો લય થાય છે તે પ્રમાણે, તેને—ભક્તને—જગતનો નાશ થાય. ૧૫

કિંચ, આદાવેય ગોપ્યો મુક્તઃ, વિગાધર્થમ્, યદ્યપ્યપ્યમે મુક્તઃ ભવિષ્યન્તીતિ । તદાદ ન ચૈવમિતિ । પવગસંભાવનારૂપો વિસાયો ન કાર્યઃ, અસંભાવિતયુક્તીનામન્યથા સ્ફુરણનિયમાત્ । યતો ભગવાન્ । યત્કિંચિન્મોક્ષે જ્ઞાનાદિકમુપયુજ્યત એતત્સર્વં ભગવત્કેવાસિ । યદિ જ્ઞાનવ્યતિરેકેણ મોક્ષો ન ભવેદિતિ જ્ઞાસ્યતિ, તદા સિદ્ધત્વાત્ જ્ઞાનસ્ય, તદપિ દાસ્યતિ । કિંચ, અન્યઃ સન્દેહં કુર્યાં-દપિ ભગવતો માહાત્મ્યં ન દૃષ્ટમિતિ, ભવતા તુ ન કાર્યઃ, ગર્ભે એવ માહાત્મ્યદર્શનાત્ । કિંચ, નિર્દુષ્ટે સર્વં સંભવતિ । તત્ર કોપાણાં મૂલં જન્મ, તદભાવે કોપાભાવ इति । તેન અજત્વાત્ નિર્દુષ્ટઃ । અન્યે સર્વે હિ જાયન્તે, ન તૈસ્તેષાં મુક્તિઃ સન્ભવતિ તુલ્યત્વાત્ । કિંચ, યો હિ સાધનપરાઃ સ મુચ્યતે । તત્ર સાધનં મનઃ સર્વતો નિવૃત્તમ્, તથા યોગેન ભવતિ, તસ્ય યોગસ્ય ચ નિયામકો ભગ-વાનેવ । યદ્યન્યસ્વાપિ મોક્ષો ભવેત્, ભગવદિચ્છયૈવ ભવેત્ । યોગાદિસાધનાનાં તન્નિયમ્યત્વાત્ । કિંચ, સદાનન્દો ભગવાન્ ફલાત્મા । યઃ કશ્ચિન્મુચ્યતે સ એતમેવ પ્રાપ્સ્યતિ । અતઃ સાધનૈરપ્યયમેવ પ્રાપ્ત્યઃ । સોઽય સ્વયમેવ સમ્બધ્યત इति ન કિંચિદતુપપન્નમ્ । કિંચ, એતત્પરિદેશ્યમાનં સર્ધમેવ જગત્ યતો વિમુક્તિં યાસ્યતિ । ભાવતયા ગોકુલે સ્થિત આહ, જ્ઞાનદક્ષા વા । સાક્ષાત્પરમ્પરયા વા સર્વાનેવ મોચયિષ્યતીતિ । તદમે વક્ષ્યતિ ‘સ્વમૂર્ત્યે’તિ શ્લોકદ્વયેન ॥ ૧૬ ॥

વળી પહેલાં—સારસ્વત કલ્પમાં—જ ગોપીજનો મુક્ત થઈ ગયાં. તેમાં શું આશ્ચર્ય ? કારણ કે આગળ ઉપર ઘણા ય માણ્યો મુક્ત થશે. આ વાત શુકદેવજી ન ચૈવમ્ એ સોળમા શ્લોકમાં કહે છે. હે રાજન્, આ પ્રમાણે તમારે ભગવાનમાં અસંભાવનારૂપ—ભગવાનમાં આધું સંભવી શકે નહિ એવો—વિસ્મય કરવો જોઈએ નહિ; કારણ કે ભગવાનમાં આવી અસંભાવનાની બુદ્ધિ રાખવાથી બીજું જ સ્કુરે એવો નિયમ છે. તમારે પ્રભુની આગતમાં જરા પણ આશ્ચર્ય પામવું નહિ, કારણ કે તે તો ભગવાન છે. મોક્ષ મેળવવાને માટે જ્ઞાન વગેરે જે સાધનની જરૂર હોય છે તે સર્વ ભગવાનમાં જ છે. જે તમે એમ માનશો કે જ્ઞાન વિના મોક્ષ નહિ મળે, તો જ્ઞાન ભગવાનમાં પહેલેથી સિદ્ધ છે, એટલે ભગવાન તે જ જ્ઞાન પોતાના ભક્તોને આપશે. વળી બીજો માણસ તો કદાચ સંદેહ કરે પણ ખરો, કારણ કે તેણે ભગવાનના માહાત્મ્યનો અનુભવ કર્યો નથી; પરંતુ તમારે તો આવો સંદેહ ભગવાનને વિષે કરવો જોઈએ નહિ, કારણ કે તમે ગર્ભાવસ્થામાં જ ભગવાનના માહાત્મ્યનો અનુભવ કર્યો છે. વળી જે પદાર્થ દોષરહિત છે તેમાં બધું સંભવી શકે છે. દોષોનું મૂળ કારણ જન્મ છે, અને જ્યાં જન્મ ન હોય ત્યાં દોષ પણ હોતો નથી. માટે ભગવાન પોતે અજ-જન્મરહિત—છે, એટલે તે નિર્દુષ્ટ—દોષરહિત—છે. ભગવાન વિના બીજા બધા ય પદાર્થો જન્મ પામે છે, તેથી તેમના દ્વારા દોષવાળા મનુષ્યોને મુક્તિ મળતી નથી, કારણ કે ભગવાન વિનાના અન્ય પદાર્થો અને મનુષ્યો એ બંને ય દોષવાળા હોવાથી સરળ છે. વળી જે સાધન કહે છે તે મુક્ત થાય છે. જે મન બધેથી નિવૃત્ત થએલું છે તે મુક્તિ મેળવવાને માટે સાધન બને છે. યોગ કરવાથી મન બધેથી નિવૃત્ત થાય છે, અને આ યોગના નિયામક—ધર્શિત—ભગવાન જ છે. જે બીજા કોઈ માણસને પણ મોક્ષ મળે તો તે ભગવદ્દિશ્વાથી જ થાય છે, કારણ કે યોગ વગેરે મુક્તિ મેળવવાનાં સાધનોનું નિયમન ભગવાન જ કરે છે. વળી સદાનન્દ કૃષ્ણ ભગવાન રૂપ છે. જે કોઈ માણસ મુક્ત થશે તે આ ભગવાન કૃષ્ણને જ પ્રાપ્ત કરશે. તેથી સાધનો વડે પણ આ કૃષ્ણ ભગવાનની જ પ્રાપ્તિ થવાની છે. આ જ રૂપરૂપ કૃષ્ણ પરમાત્મા વ્રજમાં પોતાની મેળે જ પ્રકટ થયા છે અને તેમની સાથે જ ગોપીજનોનો સંબંધ થયો છે એટલે એમાં કંઈ પણ અયોગ્ય નથી. વળી કૃષ્ણ ભગવાનને લીધે જ આ દેખાતું બધું ય જગત્ મુક્તિ મેળવશે. આ પ્રમાણે શુકદેવજી ભાવનાવડે ગોકુળમાં જઈને કહે છે અથવા તો જ્ઞાનદૃષ્ટિથી કહે છે. ભગવાન સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાથી સર્વને જ મુક્ત કરશે એમ આગળ ઉપર અગીઆરમા સ્કન્ધના પહેલા અધ્યાયમાં સ્વમૂર્ત્ય ઇત્યાદિ જે શ્લોકમાં શુકદેવજી કહેશે. ૧૬

(યદા, અત્ર રાજાનુપપાત્તિં શક્તે કૃષ્ણમિતિ । एताः कृष्णं कान्तं परं विदुः, न तु ब्रह्म-
 तथा, अतो गुणप्रवाहोपरमः कथं संगच्छत इति । अत्रायं भावः । ब्रह्मत्वेन विद्वानं हि शास्त्री-
 यम्, तच्च सात्त्विकं भवितुमर्हति । 'सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञान'मितिवाक्यात् । एतास्तु गुणातीतस्यानन्द-
 मात्रकरपादमुखोदरादेः प्रकटस्यानन्तगुणपूर्णस्य सौन्दर्यादिगुणेषु परिनिष्ठितधियः अतो निर्गुणत्वा-
 द्गुणप्रवाहोपरमः कथं संगच्छते ? । उपरमस्याभावरूपत्वेन प्रतियोगिसापेक्षत्वादत्र च प्रतियोगिन
 एवाभावादिति । मुने इतिसम्बोधनं शुद्धसत्त्वाविर्भावे ज्ञानोदयस्यानुभवसिद्धत्वेन संवादार्थम् ।
 अत्रोत्तरमाह उक्तमिति । पुरस्तात्सप्तमस्कन्धे 'गोप्यः कामा'दित्यादिना । अत्रायमर्थः । यथा
 भगवति गुणातीत एव परिनिष्ठितबुद्धित्वेऽपि द्वेषस्य तत्र प्रयोजकत्वात् चैद्यादीनां तामसत्वं तथै-
 तासामपि निर्गुण एव परिनिष्ठितबुद्धित्वेऽपि जारत्वबुद्धेस्तत्र प्रयोजकत्वात् सगुणत्वमेवेति लक्ष्यते ।
 अयं च रसः सर्वभावप्रपत्त्येकलभ्यः । न हि जारत्वबुद्धौ सर्वभावप्रपत्तिः । कामपूरकत्वेनैव तत्सं-
 भवनियमात् । अत्र च सगुणत्वस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च यथा चैद्यादीनां स्वाधिकारानुसारेण वादशरीर-

(અથવા તો ૧૨ થી ૧૬ શ્લોક સુધીનો અર્થ આ પ્રમાણે પણ આપી શકાય એમ શ્રીવિકુલનાથજી
 કહે છે). (ગોપીજનોએ પોતાના ગુણમય દેહનો ત્યાગ કર્યો તે સંબંધમાં પરીક્ષિત રાજા કૃષ્ણમ્ ઇત્યાદિ
 પારમા શ્લોકમાં શંકા ઉઠાવે છે કે આ ગોપીજનો કૃષ્ણ ભગવાનને પોતાના શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન્ત તરીકે ઓળખે
 છે, નહિ કે બ્રહ્મ તરીકે, તો પછી તેમનો ગુણપ્રવાહ—સંસાર—કેમ નાશ પામ્યો ? પરીક્ષિત જે શંકા
 કરે છે તેનો ખરેખરો ભાવ આ પ્રમાણે છે. ભગવાનનું બ્રહ્મ તરીકે જ્ઞાન મેળવવું તે શાસ્ત્રીય છે, અને તે
 સાત્ત્વિક હોવું જોઈએ, કારણ કે “સત્ત્વમાંથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે” એમ ભગવાને ગીતાજીમાં આજ્ઞા
 કરી છે. આ ગોપીજનો તો ગુણાતીત, આનન્દમાત્રકરપાદમુખોદરાદિ, પ્રકટ અને અનન્તગુણપૂર્ણ
 ભગવાનના સૌન્દર્યાદિ ગુણોમાં આસક્ત થયેલાં છે. એટલે વાસ્તવિક રીતે તે નિર્ગુણ છે. અને જ્યારે
 ગોપીજનો નિર્ગુણ જ છે તો પછી એમનો ગુણપ્રવાહ—સંસાર—નાશ કેવી રીતે પામે ? કારણ કે નાશ
 એ અભાવરૂપ છે, અને અભાવને પોતાના પ્રતિયોગીની અપેક્ષા રહે છે, અને ગોપીજનોમાં આ પ્રતિયોગીનો
 જ અભાવ છે. તાત્પર્ય એ કે જ્યારે ગોપીજનો નિર્ગુણ જ છે અને તેથી તેમનામાં ગુણપ્રવાહ હોવાનો
 સંભવ જ નથી, તો પછી તેમનો ગુણપ્રવાહ નાશ પામ્યો એમ શી રીતે કહી શકાય ? જે વસ્તુ હોય
 તેનો જ નાશ થાય; ગોપીજનો નિર્ગુણ છે એટલે તેમનામાં ગુણપ્રવાહ જ નથી, તો પછી તેના નાશની
 વાત જ કેવી ? પરીક્ષિત શુકદેવજીને ‘હે મુને’ એ પ્રમાણે જે સંબોધે છે તેનો ભાવ એવો છે કે શુદ્ધ
 સત્ત્વ જ્યારે પ્રકટ થાય છે ત્યારે જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે એવો અનુભવ શુકદેવજીએ પોતે જ મુનિ હોવાથી
 કરેલો છે એટલે સત્ત્વમાંથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એ સિદ્ધાન્તને તેમનો પોતાનો જ ટેકો મળે છે.

શુકદેવજી પરીક્ષિતના પ્રશ્નનો ઉત્તર ઉક્તમ્ ઇત્યાદિ તેરમા શ્લોકમાં આપે છે. પહેલાં સાતમા
 સ્કન્ધના પહેલા અધ્યાયમાં “ગોપીઓ કામથી” ઇત્યાદિ શબ્દોમાં આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું
 છે. આ વિષયમાં આ પ્રમાણે અર્થ છે. જેમ શિશુપાલ વગેરેની બુદ્ધિ ગુણાતીત ભગવાનમાં જ રહેલી
 હતી છતાં પણ તેમાં દ્રેષ વગેરે કારણ હોવાથી તેઓ તામસ ગણાય છે, તેમ આ અન્તર્ગૃહગતા
 ગોપીજનોની બુદ્ધિ નિર્ગુણ ભગવાનમાં જ રહેલી છે છતાં પણ તેમાં જ્ઞાનબુદ્ધિ કારણ હોવાથી તેઓ
 સગુણ જ છે એમ જણાય છે. ભગવાનમાં રહેલા આ અલોકિક રસની પ્રાપ્તિ કેવલ સર્વભાવપૂર્વક પ્રપત્તિ
 કરવાથી થાય છે. જ્યારે ગોપીજનોની ભગવાનમાં જ્ઞાનબુદ્ધિ હોય ત્યારે તો તેમનામાં સર્વભાવપ્રપત્તિ
 હોઈ શકે નહિ, કારણ કે ભગવાન કામ પૂર્ણ કરે છે એમ ધારવાથી જ જ્ઞાનબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે એ
 નિયમ છે. ભગવાનમાં દ્રેષ, જ્ઞાનબુદ્ધિ વગેરે રાખવાથી લક્ષ્ય સગુણ બને છે. અને આ સગુણત્વ
 સર્વભાવથી ભગવાનને શરણે જવામાં પ્રતિબંધ કરે છે. તેથી જેમ શિશુપાલ વગેરેએ પોતાના અધિકાર

નાશે તત્પદપ્રાપ્તિઃ । તેથૈતાસામપિ સ્વાધિકારાનુસારેણ તથાત્વે સગુણત્વોપરમેણ સર્વભાવપ્રપત્ત્યૈવ
તત્તો નિજંપતિભજનમિતિ સર્વમવદાતમ્ । અન્યથા 'યે યથા માં પ્રપદ્યન્ત' इतिमर्यादा भज्येत ।
एतदेव मनसि कृत्याह उक्तं पुरस्तादेतत्त इति । ननु तथापि तादृशप्रपत्तेरेव मूलत्वात्कथं सर्व-
भावप्रपत्तिसाध्यं फलं भविष्यतीत्यत आह द्विषन्नपीति । अयमर्थः । मोक्षसुखानमीप्सुसद्विरुद्ध-
द्वेषकर्ता च चैद्यः । तस्मै यथा ज्ञानिनामपि दुर्लभां मुक्तिं दत्तवान्, एवं तादृक्प्रपत्तिमूलानामप्ये-
तासां तादृशं फलं दत्तवानिति । एतेन यथा द्वेषमुक्तयोस्तारतम्यं तथान्यदोपभजनैतद्रसयोरपीति
सूचितम् । ननु गोकुलस्य भगवत्कीदोपयोगित्वेन सर्वथाङ्गीकृतस्य सर्वस्यैव निर्गुणत्वे कथમેतासां
सगुणत्वमुच्यते । किञ्च, अग्रेऽपि यदि सर्वभावप्रपत्तिलभ्यमेव फलं दित्सितं भगवत्, तदा पूर्व-
मेव स एव भावः किमिति नोत्पादित इति चेत्, अत्र वदामः । यासां साक्षाद्भगवत्सम्बन्धस्तासां
सर्वास्तामेव रासमण्डलमण्डनानां शरीरमपि गुणातीतमेवेति ज्ञापयितुं भगवानेव कतिपयगोपीः सगुण-
देहाः स्थापयित्वा, पूर्वोक्तानां भावोऽपि निर्गुण इति ज्ञापयितुमासां सगुणं भावमुत्पाद्य, एतन्निवर्तकोऽपि

પ્રમાણે પોતાના દ્વેષમય શરીરનો નાશ થતાં ભગવાનના ચરણારવિન્દની પ્રાપ્તિ કરી તે પ્રમાણે આ
અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનોએ પણ પોતાના અધિકાર પ્રમાણે પોતાના બરણુદ્વિવાળા શરીરનો નાશ થતાં
સગુણત્વનો નાશ થવાથી સર્વભાવપ્રપત્તિથી જ પોતાના પતિ કૃષ્ણ ભગવાનનું ભજન કર્યું. એટલે આ
ખામતમાં કોઈ જાતનો દોષ નથી. જે આ પ્રમાણે માનવામાં ન આવે તો “જે લોકો જે પ્રકારે મારે
શરણે આવે છે” એ ગીતાછમાં જણાવેલી મર્યાદાનો ભંગ થાય. આ બધાનો વિચાર કરીને શુકદેવજીએ
કહ્યું કે ઉક્તં પુરસ્તાદેતત્તે—આ તો તમને પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે.

શંકા:—પણ ગોપીજનો ભગવાનમાં બરણુદ્વિ રાખીને ભગવાનને શરણે ગયાં છે, અને આ
પ્રકારની જ પ્રપત્તિ મૂળમાં હોવાથી સર્વભાવપ્રપત્તિ વડે મળનારું ફળ ગોપીજનોને કેવી રીતે મળશે?

સુમાધાન:—ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે દ્વિષન્નપિ—દ્વેષ કરતો હોય
તો પણ. આનો અર્થ આ પ્રકારનો છે. શિશુપાલને મોક્ષનું સુખ મેળવવાની ઇચ્છા ન હતી, ઉલટું તે
ભગવાનમાં મોક્ષવિરોધી દ્વેષ કરતો હતો. જાનીઓને પણ દુર્લભ એવી મુક્તિ ભગવાને જેમ
દેવવાળા શિશુપાલને આપી તેમ ગોપીજનોને—જે કે તેઓ બરણુદ્વિથી ભગવાનને શરણે ગયાં
હતાં તો પણ—તે પ્રકારનું ફળ આપ્યું. આ ઉપરથી એટલું સૂચિત થાય છે કે જેમ દ્વેષ અને મુક્તિ
એ એમાં તારતમ્ય—અંતર, વૈષમ્ય—છે, તેમ બરણુદ્વિએ કરેલા ભજન અને ભગવદ્રસ એ એમાં
પણ તારતમ્ય છે.

શંકા:—ભગવાનની ક્રીડામાં ગોકુલ ઉપયોગી હોવાથી તેનો સર્વ રીતે અંગીકાર કરવામાં આવ્યો
હતો એટલે સર્વ ગોકુલ જ નિર્ગુણ હતું તો પછી આ અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનોને સગુણ કેમ કહેવામાં
આવે છે? વળી આગળ ઉપર ફળદશામાં જ જ્યારે કેવળ સર્વભાવપ્રપત્તિ વડે મળનારું ફળ
આપવાની ભગવાનની ઇચ્છા છે તો પછી ભગવાને પહેલેથી જ ગોપીજનોમાં સર્વાત્મભાવ કેમ
ઉત્પન્ન ન કર્યો?

સુમાધાન:—આનો ઉત્તર અમે આ પ્રમાણે આપીએ છીએ. સર્વ ગોકુલ નિર્ગુણ છે છતાં પણ
ભગવાને અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનોને સગુણ બનાવ્યાં તેમાં નીચે જણાવેલાં પ્રયોજનો રહેલાં છે:—

(૧) જે ગોપીજનોનો સંબંધ ભગવાનની સાથે સાક્ષાત્—દેહત્યાગ વિના—જ થયો હતો તે
બધાં ય રાસમંડલનાં ભૂપણરૂપ ગોપીજનોનાં શરીર પણ શુણ્ણાતીત જ હતાં તે જણાવવાને ભગવાને જ
કેટલાંક ગોપીજનોને સગુણ દેહ આપ્યો:

(૨) સુખ્ય ગોપીજનોનો ભાવ પણ નિર્ગુણ હતો એ જણાવવાને માટે અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનોમાં
ભગવાને જ સગુણ ભાવ ઉત્પન્ન કર્યો:

સ્વયમેવ નાન્યં કલ્યાણિ જ્ઞાપયિતું તન્નિવૃત્તિં વિધાય, અગ્રે ભાવિસ્તવિરહજદુઃસહ્યસન્નમજસુતયોઃ
કર્માજન્યત્વમપિ જ્ઞાપયિતું કર્મહ્યપ્રકારેણ સ્વપ્રાપ્તિં વિધાય, મત્સ્વાન્યેવ સર્વમિદં કૃતવાનિતિ નિર્ગર્હઃ ।
પુષ્ટિમાર્ગોદ્ગીકારાન્મર્યાદામાર્ગોવાનુપપત્તયોઽનવસરપરાહતાં હિતિ સર્વમનવચમ્ । અથ એવ શ્રીશુકોઽપિ
'જહુર્ગુણમયં દેહ'મિતિ સગુણદેહત્યાગમેવોક્તવાન્, અગ્રે ગુણાતીતતત્ત્વાત્મ્યમિપ્રાયેણ, ગોપ્યત્વાત્સપ્તં
નોક્તવાન્ । અન્યથા ગુણમયપદવૈયર્થ્યં સ્થાત્ ॥ ૧૨ ॥

નતુ પૂર્વોક્તજ્ઞાપનાયૈવેદં કૃતવાનિતિ કથં જ્ઞેયમુપપત્ત્યભાવાદિત્યાશંક્યોપપત્તિમાદ નૃણામિતિ ।
અયમાશયઃ । લીલાયાં તત્સ્થિતમક્તેષુ ચ સુતરાં રાસસ્થાસુ યા સાધારણત્વબુદ્ધિઃ સા સદોપત્વા-
રોપાપરપર્યાયા । તાસામગુણત્વાત્તસ્ય દોષરૂપત્વાદ્ભગવત્સ્વરૂપે લીલાયાં ચ સગુણત્વપ્રસજ્જત્વાય ।
એવં સત્યેતલીલાયા મુક્તિપ્રતિવન્ધકત્વમેવ સ્થાત્, ન તુ તદેતુત્ત્વમ્ । તથા સત્યવતારપ્રયોજનં વિરુદ્ધેતે-

(૩) અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનોના આ સગુણ ભાવનો નાશ કરનાર પણ ભગવાન પોતે જ છે,
ખીજો કોઈ છુવ આથવા પ્રજ્ઞાદિ દેવ નથી એ જણાવવાને માટે ભગવાને પોતે જ એ સગુણ ભાવનો
નાશ કર્યો:

(૪) ભગવાનથી થએલા વિરહને લીધે ગોપીજનોને થતું દુઃખ, ભગવાનની સાથે સમાગમ
થવાથી ગોપીજનોને થતું સુખ—આ બન્ને ય દુઃખ અને સુખ કર્મથી ઉત્પન્ન થયું નથી તે જણાવવાને
માટે ગોપીજનોનાં બધાં શુભ અને અશુભ કર્મોનો નાશ કરીને ભગવાને તેમને પોતાની પ્રાપ્તિ કરાવી.

આ પ્રમાણે આ બધું મારા સ્વામીએ—પ્રભુએ—જ કર્યું છે એમ તાત્પર્ય છે. અહીં પુષ્ટિમાર્ગને
અનુસરીને જે સમાધાન આપવામાં આવેલું છે તેમાં મર્યાદામાર્ગને અનુસરીને કાઢવામાં આવતા દોષોને
અવકાશ નથી એટલે એ બધા દોષો દૂર થઈ જ ગયા છે એટલે આ બધો પ્રસંગ નિર્દોષ અને શુદ્ધ છે.
તેથી શુદ્ધદેવજીએ પણ 'જહુર્ગુણમયં દેહમ્'—શુભમય દેહનો તેમણે ત્યાગ કર્યો—એ પ્રમાણે સગુણ
દેહના ત્યાગની જ વાત કહી. અને તે રીતે તેમણે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે આગળ ઉપર આ
ગોપીજનોને શુદ્ધાતીત દેહની પ્રાપ્તિ થવાની છે. શુદ્ધાતીત દેહની પ્રાપ્તિ કરીને ગોપીજનોએ ભગવાનની
સાથે રમણ કર્યું તે વાત સુમ શખવા જેવી હોવાથી શુદ્ધદેવજીએ તે સ્પષ્ટ કહી નથી. આ પ્રમાણે જો
માનવામાં ન આવે તો પછી ગુણમય પદ અર્થ થઈ જાય. ૧૩

શંકા:—ઉપર જણાવેલાં ચાર પ્રયોજનોને માટે ભગવાને આ પ્રમાણે કર્યું એમ શી રીતે
જાણવું? કારણ કે એમાં કોઈ પણ જાતની સુક્તિ નથી.

સમાધાન:—ઉપરની શંકાનું નિરાકરણ કરવાને માટે શુદ્ધદેવજી નૃણામ્ ઇત્યાદિ ચૌદમા શ્લોકમાં
સુક્તિ આપે છે. અહીં આ આશય છે. લીલા અને તેનું પાન કરનારા ભક્તો વિષે, અને તેમાં પણ ખાસ
કરીને રાસનો આનન્દ લેનારાં શ્રીગોપીજનો વિષે, જે સાધારણ બુદ્ધિ—આ તો સાધારણ માણસો છે,
સગુણ ભક્તો છે એ પ્રકારની બુદ્ધિ—રાખવામાં આવે છે તે તો તેમના ઉપર દોષ મૂકવા જેવું છે; કારણ
કે રાસમાં ભાગ લેનારાં શ્રીગોપીજનો શુદ્ધાતીત છે, અને જે ભક્ત સગુણ હોય છે તે દોષવાળો ગણાય
છે, અને લીલા અને તેમાં ભાગ લેનારા ભક્તોને માટે સાધારણ બુદ્ધિ રાખવાથી ભગવાનનું સ્વરૂપ અને
લીલા એ બન્ને ય સગુણ થઈ જાય છે. અને આ પ્રમાણે જો ભગવાનનું સ્વરૂપ અને લીલા એ બે સગુણ
આથ તો પછી તે સુક્તિનો પ્રતિબંધ જ કરે છે; અર્થાત્ તે સુક્તિ આપી શક્યો નહિ. અને જો ભગવાનનું
સ્વરૂપ અને લીલા મોક્ષ ન આપી શકે તો પછી ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન છે તેની સાથે
નિરોધ આવે છે. માટે અન્યથાનુપપત્તિથી જ—ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન ખીજે કોઈ પણ પ્રકારે
ખરોખર સમજાવી શકાતું નથી એ કારણથી જ—એમ માનવું પડે છે કે ઉપર જણાવેલાં ચાર
પ્રયોજનોને માટે જ ભગવાને તે પ્રમાણે કર્યું છે. ભગવાનની લીલા મોક્ષ આપનારી છે. જેમ ભગવદ્લીલા
અને તેના ભક્તોને સગુણ માનવાથી મોક્ષ મળતો નથી તેમ તેમને નિર્ગુણ માનવાથી મોક્ષ મળે છે એ

ત્યન્યથાનુપપન્નયેવ તથોચ્યત इति । જ્ઞાપનપ્રયોજનમપીદમેવેતિ જ્ઞેયમ્ । વ્યાખ્યાનં પૂર્વવત્ ॥ ૧૪ ॥

નન્ધિયદ્વધિ સગુણાસ્વેતાસુ કૃતાયા લીલાયાઃ પૂર્વોક્તદોષપ્રસજકત્વં દુર્વારમિત્યાશંક્ય પૂર્વલીલા-
કૃતિતાત્પર્યમાહ કામમિતિ । इदं हि साधारण्येनोच्यते य एवं नित्यं विदधते ते तन्मयतां
વાન્તીતિ, નત્યેતદ્દોષમાર્ગાવિપયકમેવ । અત એવ ક્રોધાદ્યુક્તિરપિ । અન્યથાપ્રસ્તાવેનાત્ર તત્તિરૂપણ-
મયુક્તં સ્યાત્ । તથા ચ સગુણેનાપિ ભાવેન ભજતે ભગવાન્ સ્વાનુરૂપમેવ ફલં દદાતીતિજ્ઞાપનાય પૂર્વ-
લીલેત્યર્થઃ । અન્યથા મુખ્યાધિકારિણામેવ ભગવત્પ્રાપ્તિરિતિજ્ઞાનેડન્યેપામપ્રવૃત્ત્યા મુક્ત્યુચ્છેદઃ સ્યાત્ ।
અર્થ જ્ઞાતમપ્રયોજનકં ચ સ્યાત્ । મુખ્યાધિકારિણાં સ્વત્ત્વ એવ પ્રવૃત્તેઃ । સ્વરૂપલીલયોસ્તુ ન કદાચિત્સ-
ગુણત્વં લીલાવિપયાણાં સગુણાનામપિ નિર્ગુણત્વાપાદકત્વાત્ । ન હિ દોષનિવર્તકમૌપધં રોગિસમ્યદ્વં
સત્ વદ્મહુચતિ । તથા સતિ ચત્તનિવર્તકત્વાપત્તેઃ । લીલાયા વિષયસાજાત્યનિયમે સગુણનિર્ગુણમત્કયોરે-
કયા વેણુવાદનાદિલીલયા નિરોધો નોપપદ્યેત । ક્રોધાદિવત્કામોપાધિકભાવસ્યાપિ જયન્યત્વજ્ઞાપનાયાપિ
ક્રોયાદિનિરૂપણં જ્ઞેયમ્ । તન્મયતાં નિર્ગુણતામિત્યર્થઃ ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાન્ત સમજાવવાને માટે ઉપર જણાવેલાં ચાર પ્રયોજનો આપવામાં આવેલાં છે. આ ચૌદમા પ્રલોકનો
અર્થ પહેલાંની માફક જ કરવાનો છે. ૧૪

શંકા:—અત્યાર સુધી સગુણ લક્ષ્ણોની સાથે જે લીલા ભગવાને કરી તે લીલા સગુણ છે અને
તેથી તેમાં દોષ આવતાં તે લીલા મુક્તિનો પ્રતિબંધ અવશ્ય કરશે જ.

સમાધાન:—ઉપરની શંકા દૂર કરવાને માટે શુદ્ધેવળ કામમ્ ઇત્યાદિ પંદરમા પ્રલોકમાં
ભગવાને પહેલાં જે લીલા કરી તેનું તાત્પર્ય સમજાવે છે. જે કોઈ ભગવાનમાં ક્રોધ, ક્રોધ, ભય, ક્રોધ,
ઐક્ય અને સૌહૃદ હૃદયેશાં જ કર્યા કરે છે તે તન્મય-ભગવન્મય, નિર્ગુણ-થાય છે એ વાત તો સાધારણ
નિયમ તરીકે કહેવામાં આવે છે, નહિ કે એકલાં શ્રીગોપીજનોને માટે જ આ વાત કહેવામાં આવી છે.
તેથી આ પ્રલોકમાં ક્રોધ, ભય વગેરેનું પણ કથન છે. આ પ્રલોકમાં જણાવેલો સિદ્ધાન્ત સર્વસાધારણ
છે એમ જો આપણે ન માનીએ તો અહીં શ્રીગોપીજનોના પ્રસંગમાં ક્રોધ વગેરે ભાવોને અવકાશ
મળતો નથી એટલે તે બધા ભાવોનું આ પ્રલોકમાં કરેલું વર્ણન નકારું થઈ જશે. અર્થાત્ જે કોઈ સગુણ
ભાવથી પણ ભગવાનનું ભજન કરે છે તેને ભગવાન્ પોતાને શોભે એવું જ મુક્તિરૂપ ફળ આપે છે એ
દર્શાવવાને માટે ભગવાને પહેલાંની લીલા કરેલી છે. આ પ્રમાણે જો આપણે ના માનીએ તો પછી
એકલા મુખ્ય અધિકારીઓને જ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય, અને જો આ વાત ખીજા લોકો જણે તો પછી
ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે તે લોકો કોઈ પણ જાતનો પ્રયત્ન કરશે નહિ, અને જો તે પ્રમાણે થયું તો
પછી મુક્તિનો નાશ જ થઈ જશે. અને જ્યારે મુક્તિનો નાશ થયો ત્યારે તો શાસ્ત્રનું પ્રયોજન પણ
રહેશે નહિ, કારણ કે જે મુખ્ય અધિકારીઓ છે તે તો શાસ્ત્રની અપેક્ષા સખ્યા વિના જ પોતાની મેળે
જ ભગવત્પ્રાપ્તિને માટે પ્રવૃત્તિ કરશે જ. અર્થાત્ શાસ્ત્ર સામાન્ય માણસોને માટે છે, મુખ્ય અધિકારી-
ઓને માટે નથી; અને જો સામાન્ય માણસોને મોક્ષ મળવાનો જ ન હોય તો શાસ્ત્ર વ્યર્થ થઈ જાય છે.

ભગવાનનું સ્વરૂપ અને લીલા એ બન્ને કોઈ દિવસ સગુણ હોતાં જ નથી, કારણ કે જ્યારે સગુણ
ભક્તો પણ લીલામાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેઓ પણ નિર્ગુણ થઈ જાય છે. દોષ દૂર કરનારું ઔષધ જ્યારે
રોગી માણસને આપવામાં આવે છે ત્યારે તે રોગી માણસના સંબંધથી તે ઔષધ રોગ-દોષ-વાળું થતું
નથી જ; અને જો તે ઔષધ રોગીના સંબંધથી દોષવાળું થાય તો પછી તે ઔષધ દોષ દૂર કરી શકે
નહિ. ભગવાનની લીલા જો વિષયના જેવી જ હોય તો ભગવાનની એક જ વેણુનાદલીલાથી સગુણ
અને નિર્ગુણ એ બન્ને ય પ્રકારના ભક્તોનો નિરોધ થઈ શકે નહિ. જેમ દોષભાવથી ભગવાનનું કરેલું
ભજન હલધી દોટિનું છે તેમ કામભાવથી ભગવાનનું કરેલું ભજન પણ હલધી પ્રકારનું છે એ દર્શાવવાને
માટે પણ શુદ્ધેવળજે આ પ્રલોકમાં ક્રોધ, ભય વગેરે ભાવોનું નિરૂપણ કરેલું છે એમ જણવું. મૂળ
પ્રલોકમાં આવેલા તન્મયતા શબ્દનો અર્થ નિર્ગુણતા છે. ૧૫

નતુ સાક્ષાદક્ષસજ્જિત્વેષિ સગુણત્વસિદ્ધિં વસ્તુશક્તિઃ કથં સહતે વહિત્તન્દન્ય ઇવ તૂલસિતિભિ-
લેકો વિભયઃ । લૌકિકીત્યા કામભાવવતીષ્વલૌકિકસ્ય રમણં દ્વિતીયઃ । ક્રોધાદિમારવતાં વત્કલ્મ-
નુમૂયૈવ મગવત્પ્રાપ્તિશ્ચાપરઃ । સ્નેહવત્તમાનકલ્ત્વં ચ । યથોદાનન્દને હિ તા માપવલઃ, ત્વ ચ
વનસિતલૈતદ્ધ્યાનપ્રાપ્તિશ્ચાન્યઃ । एतासां तदैव निर्गुणदेहप्राप्तिर्विनाैव वत्साघनमिति चेतरः । सर्वात्मभाव-
वत्त्वेव करिष्यमाणलीलाया अनुभवः, अन्यस्यास्तु तद्रहितानामपीलनेकविस्रयाविष्टं राज्ञानं ज्ञात्वा
वन्निवारकं क्रमेण वदन् पूर्वश्लोकोक्तभाववतां मगवत्प्राप्तौ हेतूनप्याह न चैवमिति । आद्यविस्रयामाना-
यमाह भवतेति । अत्रायं भावः । पूर्वमनिवर्त्यत्रहास्ततोऽपि गर्भेऽपि रक्षितवान् भवन्तम्, प्रयो-
जनमस्तीति । अधुना तु तदभावाद्बालवान्स्यादपि न रक्षतीति भवतैवानुमूयते । न हि एतावता बल-
शक्तौ काचिन्मૂनता । इच्छाशक्त्यधीनत्वात्सर्वासां शक्तीनाम् । तस्याः सर्वतोऽघिष्ठत्वान् । न हि मन्त्र-
प्रतिबन्धदशायामग्रेरवाहकत्वमिति तच्छक्यवपगास एवेति वक्तुं युक्तम् । प्रवृत्तेऽपि 'यासां साक्षादि'त्यादि-
नૌકપ્રયોજનાય મગવતા તથા કૃતમિતિ જ્ઞાત્વા ભવતા તુ વિસ્મયો ન કાર્યઃ । અનુભવાનનુમવેનાન્યઃ

ભગવાનની લીલા વિષે પરીક્ષિત રાજાને નીચે જણાવેલી અનેક ચંક્રઓ થાય છે. (૧) તેમ
અગ્નિનો સંબંધ રૂનું અસ્તિત્વ સહન કરતો નથી અને તેને બાળી જ નાખે છે તેમ બ્યારે લક્ષ્મીનો
ભગવાનના શ્રીચંચ સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ થયો ત્યારે ભગવાનનું સ્વરૂપ લક્ષ્મીની સગુણ અવસ્થા સહન
નહિ કરે અને તેનો નાશ કરશે. પણ અહીં તો ભગવાનની સાથે સગુણ લક્ષ્મીનો અર્થ થયેલો હોવા
છતાં પણ લક્ષ્મીની સગુણ અવસ્થા રહેલી છે એ આશ્ચર્યની એક વાત. (૨) અલૌકિક ભગવાને લૌકિક
રીતે ભગવાનમાં કામબુદ્ધિ રાખનારાં શ્રીગોપીજનોની સાથે જે રમણ કર્યું એ આશ્ચર્યની બીજી વાત.
(૩) શિશુપાલ વગેરેએ ભગવાનમાં ક્રોધાદિ ભાવ રાખ્યો હતો, છતાં પણ તેમને ક્રોધાદિભાવનું ક્ષણ
સોગબ્યા વિના જ ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ એ આશ્ચર્યની ત્રીજી વાત. (૪) ભગવાનમાં એક રાખનારા
વૃષ્ણકુળના માણસોને જે ક્ષણ મર્યું તેવું જ ક્ષણ ક્રોધાદિભાવ રાખનારા શિશુપાલ વગેરે મનુષ્યોને પણ
મર્યું એ આશ્ચર્યની ચોથી વાત. (૫) શ્રીગોપીજનોનો ભાવ યશોદાજીના પુત્રમાં જ હતો. યશોદાજીના
પુત્ર વનમાં રહેતા હતા, છતાં પણ તે શ્રીગોપીજનોના ધ્યાનમાં પ્રાપ્ત થયા એ આશ્ચર્યની પાંચમી
વાત. (૬) આ શ્રીગોપીજનોને કોઈ પણ પ્રકારનું સાધન કર્યા વિના જ તે જ સમયે—ધ્યાનમાં
ભગવત્પ્રાપ્તિ થઈ તે જ સમયે—નિર્ગુણ દેહની પ્રાપ્તિ થઈ એ આશ્ચર્યની છઠી વાત. (૭) ભગવાન
આગળ ઉપર જે રાસલીલા કરવાના છે તેનો અનુભવ ક્ષણ સર્વાત્મભાવવાળાં શ્રીગોપીજનોને જ થાય છે,
બ્યારે બીજી લીલાનો અનુભવ સર્વાત્મભાવ વિનાનાં ગોપીજનોને પણ થાય છે એ આશ્ચર્યની સાતમી વાત.

આ પ્રમાણે પરીક્ષિત રાજાને અનેક નિરમયોદી અક્ષિત થયેલા લેહને શુક્રદેવજી તે બધી ચંક્રઓનું
અનુક્રમે સમાધાન કરે છે અને સાથે સાથે અગ્નીઆરમા શ્લોકમાં જે બરબુદ્ધિવાળાં શ્રીગોપીજનોનું વર્ણન
કરવામાં આવેલું છે તેમને ભગવત્પ્રાપ્તિ શા કારણથી થઈ તે પણ ન જાણતી ઇત્યાદિ શ્લોકમાં સમજાવે
છે. પરીક્ષિતનું પહેલું આશ્ચર્ય દૂર કરવાને માટે શુક્રદેવજી આ શ્લોકમાં મરતા પદ મૂકે છે. અહીં આ
ભાવ છે. હે રાજા! પહેલાં બ્યારે તું તારી માતા ઉત્તરાના ઉદરમાં હતો ત્યારે અધ્યાત્માએ તારા ઉપર
બ્રહ્માજી દેહ્યું, આ બ્રહ્માજીને કોઈ પણ પાપું વાગી શકે એવું ન હતું. તે સમયે ભગવાને જ્યેષ્ઠ પુત્રોની
વંશવૃદ્ધિને માટે પરીક્ષિતની જન્મ છે અને આ પરીક્ષિત તો બ્રહ્માજીથી મર્યો; એટલે તરત જ ભગવાને
પોતે જ તારું ગર્ભાવસ્થામાં રક્ષણ કર્યું. પણ હવે હે રાજા! ભગવાને તારું પ્રયોજન નથી એટલે એક
સુનિકુમારના શાપમાંથી પણ તે અત્યારે તારું રક્ષણ કરતા નથી તે તું પોતે જ અનુભવી રહ્યો છું. આ પ્રમાણે
કરવાથી કોઈ ભગવદ્વં પદાર્થની શક્તિમાં કોઈ ભાતની ન્યૂનતા થતી નથી, કાન્તુ કે ભગવાનની બધી
શક્તિઓ તેમની દરેકશક્તિને અપીન છે, અને ભગવાનની દરેકશક્તિ બીજી બધી શક્તિઓ કરતાં
અધિક છે. બ્યારે અગ્નિની દાહકશક્તિ મંત્રજાળ વડે અટકાવવામાં આવે ત્યારે આપણે જેમ ન કરી શકીએ
કે અગ્નિની દાહકશક્તિનો ત્યાગ જ થઈ જાયો. પ્રવૃત્તિ વિષયમાં પણ "યાસાં સાક્ષાદ્" ઇત્યાદિ પંક્તિઓમાં

‘ભગવતો ભક્તિરિક્તે રાગાભાવો ભક્તેષ્વેવ ચ રાગ’ इति वैराग्यवत्त्वं तथा भक्तानामपि भगवतीति
 સૌહાર્દયોગ્યેપુ સૌહાર્દ દદાતીતિ પૂર્વોક્તવૈરાગ્યવત્ત્વાત્ તેપુ તથા કરણં યુક્તમિતિમાવઃ । ‘યશોદાનન્દન’
 इत्यादिनोक्तविस्मयाभावार्थमाह अज इति । यदि भगवतो जीववत् कुत्रापि जन्म स्यात् तदान्यत्र यदि-
 સ્વિતોડગ્રાન્તર્હદિ કયમાગતસ્ત્ર સન્નેવેતિશક્ત્વા સ્યાન્ । તદમાવાત્ । સ્વેચ્છયા યથા માવાજવનિકાં
 દૂરીકૃત્ય યશોદાગૃહે પ્રકટઃ, તથા વને, તથૈવાન્તર્હયપીત્યજે નાયં વિસ્મયઃ કાર્યઃ । અગ્રિમોક્તતદમાવા-
 ર્થમાહ યોગેશ્વરેતિ । યોગિનો હિ યોગવલેન મોગાર્થમનેકાનિ શરીરાણિ યુગપત્ત્વણમાત્રેણ સ્તજન્તિ ।
 તેષાં ચ યોગ આગન્તુકો ધર્મઃ । ભગવાંચ તાદૃગ્ધર્મસમ્પાદકઃ ફલદાતા ચેતિ તેષામપીશ્વર इति
 सहजानन्तशक्तिमानिति तात्त्वलौकिकदेहसम्पादनमात्रं न विस्मयहेतुर्भवितुमर्हति । અગ્રિમતદમાવાચાહ
 कृष्ण इति । ‘कृपिर्भूवाचक’इतिवाक्यात् सदानन्दस्वरूपो भगवान्, निर्दोषपूर्णगुण इति यावत् । तेन
 છુગ્ગાતિરિક્તસ્ય વસ્તુમાત્રસ્યેવ સદોપત્વાત્તત્રાપિ સ્વાસ્થ્યહેતુત્વં જ્ઞાતતઃ સદોપત્વમેવેતિનિશ્ચયઃ । ઇયં ચ
 લીલા સ્વરૂપાનન્દરૂપા તાદૃશ્યેવેતિ સર્વાભિમાવરહિતેવેતદનુભવાયોગ્યત્વાત્રાયં વિસ્મયઃ કાર્ય इत्यर्थः ।
 કિંચ, एतासां तु स्नेहः पूर्वोक्तः साधनत्वेनासीत्, गोकुलं ‘त्वहपापृतं निशि शयात’इति वाक्यान् सर्व-

બાહ્યતો નથી” ઇત્યાદિ ભગવાનનાં વાક્યોવડે જેમ ભક્ત વિના બીજા કોઈ પદાર્થમાં ભગવાનની આસક્તિ
 હોતી નથી, અને ભક્તોને વિષે જ આસક્તિ હોય છે અને તે રીતે ભગવાનમાં વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે તેમ
 ભક્તોની પણ આસક્તિ ભગવાનમાં જ હોય છે, અને ભગવાન વિના બીજા કોઈ પદાર્થમાં હોતી નથી,
 અને તે રીતે ભક્તોમાં વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે, એટલે મિત્રતા કરવા યોગ્ય ભક્તોને ભગવાન સૌહાર્દ આપે
 છે. માટે ભક્તોમાં પહેલાં જણાવેલો વૈરાગ્ય નામનો ધર્મ હોવાથી તેમના પ્રતિ ભગવાન (વૈરાગ્યમૂલક)
 (પાંચમો) વિસ્મય થયો હતો તે દૂર કરવાને શુકદેવજી એ પ્રમાણે કહે છે. ભે ભગવાન છવની
 માફક કોઈ પણ સ્થળે જન્મ્યા હોત તો એક સ્થળે બહાર પ્રકટ થઈને, ત્યાં ને ત્યાં રહીને જ, અહીં
 અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોના હૃદયમાં શી રીતે આવ્યા એમ શંકા થાય. પણ ભગવાનને છવની માફક
 જન્મ હોતો નથી (એટલે તે શંકાને સ્થાન નથી). જેમ ભગવાન પોતાની ઇચ્છાથી માયાનો પડેલો દૂર
 કરીને યશોદાજીના ઘરમાં પ્રકટ થયા, તેમ વનમાં પ્રકટ થયા, તેમ અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોના હૃદયમાં
 પણ પ્રકટ થયા. તેથી જેમનો જન્મ નથી એવા ભગવાનને વિષે આ વિસ્મય તમારે કરવો ભેઈએ નહિ.
 આગળની પંક્તિઓમાં વર્ણવેલા છઠ્ઠા વિસ્મયને દૂર કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે યોગેશ્વર, યોગી હોકો,
 ખરેખર, પોતાના યોગબળથી ભોગને માટે અનેક શરીરો ધણુમાત્રમાં એક સામગ્રી હૃતપત્ર કરે છે.
 યોગીઓનો આ યોગ આગન્તુક ધર્મ છે, સહજ નહિ. ભગવાન તો આવા પ્રકારના યોગને ઉત્પન્ન કરનાર
 છે અને તે યોગનું દ્રુણ આપનાર છે, તેથી તે યોગેશ્વરોના પણ ધૈર્ય છે, એટલે ભગવાન સહજ—
 સ્વાભાવિક—અનન્ત શક્તિવાળા છે. તેથી તેમણે અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોને અલૌકિક દેહ આપ્યો
 તેમાં વિસ્મયનું કારણ હોયું ભેઈએ નહિ. આગળની પંક્તિઓમાં વર્ણવેલો સાતમો વિસ્મય દૂર કરતાં
 શુકદેવજી કહે છે કે છપ્પે. ‘છપ્પ થાતુ સત્તાવાચક છે’ એ વાક્યથી જણાય છે કે ભગવાન સદાનન્દસ્વરૂપ
 છે, અર્થાત્ નિર્દોષ પૂર્ણશુભ છે. તેથી કૃષ્ણ વિના બીજા બધાપ પદાર્થો દોષવાળા છે, અને તે દોષવાળા
 પદાર્થોમાં પણ પોતાને શાન્તિ મળે છે એમ જે જાણે છે તે દોષવાળો જ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. આ
 સમ્બંધી સ્વરૂપાનન્દરૂપ છે અને તેથી જેમનામાં સર્વાભિભાવ છે તેમનાથી જ તે અનુભવાય છે,
 એટલે જેઓ સર્વાભિભાવરહિત છે તેઓ આ સમ્બંધી અનુભવ કરવાને માટે અધિકારી નથી તેથી
 આ વિસ્મય તમારે કરવો ભેઈએ નહિ એવો અર્થ છે. વળી તે ગોપીજનોનો શ્રેષ્ઠ ને પહેલાં વર્ણવવામાં
 આપ્યો છે તે સાધનરૂપે હતો, પરંતુ “દિવસે કામમાં રોકાયેલું અને રાત્રિને સૂઈ જતા” એ વાક્ય

કુર્યાદપીતિ । દ્વિતીયત્વીયાદિકં પરિહરતિ ભગવતીતિ । તત્રેશ્વરો हि सर्वरसमोच्छ भवति । 'सर्वरस'-
इतिश्रुतेः । कामरसो हि तादृशभाववतीषु विशिष्टोऽनुभूतो भवति । कामशास्त्रे तथैव निरूपणात् । तथा
चैश्वर्यवत्ययं विस्मयो न कार्यः । तथा भगवद्दीर्घस्येतरसाधनासाध्यसाधकत्वेनात्युप्रत्यान् क्रोधाविदोष-
मन्यानिवर्त्यमपि स्ववीर्येण हरिर्निवारयितुं समर्थ इति तादृशे स विस्मयो न कार्यः । यशो ह्यसाधा-
रणमसाधारणे कर्मणि सति भवति । यदि स्नेहवत्त्वेव मुक्तिं दद्यात्, न हि दुः, तदान्यसाधारण्येना-
साधारणं यशो न स्यात् । भयद्वेषादिमत्स्यपि स्नेहादिमत्समानफलदाने ह्यसाधारणत्वेनासाधारणं यशः
स्यात् । तथा च तादृशयशसः सहजत्वेन तद्द्वेषापकधर्मा अपि हरौ सहजा एवेति नायं विस्मयः
कार्यः । श्रीलक्ष्मीः । सा चैतादृशस्नेहवती यद्वक्षसि स्थितिं प्राप्यापि चरणरजः कामयते प्रत्यवतारं
चावतरति । सदा तद्वत्त्वेन हरिः स्नेहरसामिन्न इति तद्वत्सु स्वरूपदानं युक्तम् । ऐक्यं हि ज्ञानमार्गं ।
हरेश्च ज्ञानवत्त्वेन तेषु तथा युक्तम् । सौहार्दं हि सख्ये सति भवति । तच्च समानशीलव्यसनेष्वेव ।
'नाहमात्मानमाशासे मद्भक्तैः साधुभिर्विना । श्रियं चात्यन्तिकीं ब्रह्मन् येषां गतिरहं परा ॥ साधवो
हृदयं मह्यं साधूनां हृदयं त्वहम् । मद्व्यक्ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपि' ॥ इत्यादिवाक्यैर्यथा

જે પ્રયોજન દર્શાવવામાં આવ્યાં છે તે જ પ્રયોજનો માટે લગવાને કેટલાંક ગોળીજનોને સગુણ ખનાવ્યાં
છે એમ સમજીને તમારે વિસ્મય કરવો જોઈએ નહિ. લગવાનના સામર્થ્યનો અનુભવ ન હોવાથી ખીજો
માણસ કદાચ શંકા કરે પણ ખરો, (પરંતુ તમે લગવાનના માહાત્મ્યનો અનુભવ કરેલો છે એટલે તમને
આ વિષયમાં આશ્ચર્ય થવું જોઈએ નહિ.) શુકદેવજી ભગવતિ એ પદ વડે ખીજા અને ત્રીજા વિસ્મયનો
પરિહાર કરે છે. ખરેખર ! ઈશ્વર સર્વ રસના ભોક્તા છે, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે લગવાન સર્વરસ છે.
કામરસનો વિશિષ્ટ અનુભવ કામભાવવાળી સ્ત્રીઓમાં થાય છે, કારણ કે કામશાસ્ત્રમાં તે પ્રમાણે જ વર્ણન
કરવામાં આવ્યું છે. માટે ઐશ્વર્યવાળા લગવાનને વિષે તમારે આવો વિસ્મય કરવો નહિ. (ત્રીજા વિસ્મયનો
પરિહાર કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે) લગવાનમાં જે વીર્ય ગુણ રહેલો છે તે ખીજાં સાધનોથી સિદ્ધ ન
થઈ શકે એવા પદાર્થોને સિદ્ધ કરી શકે છે અને તેથી તે ઘણું ઉચ્ચ છે, અને તેથીજ ખીજાં સાધનોથી
નાશ ન પામે એવા ક્રોધાદિ દોષોનો પણ લગવાન પોતાના વીર્ય વડે નાશ કરવાને સમર્થ છે; એટલે
એવા વીર્યવાળા લગવાનને વિષે તમારે વિસ્મય કરવો જોઈએ નહિ. (ચોથો વિસ્મય દૂર કરતાં શુકદેવજી
કહે છે કે) યશ ખરેખર અસાધારણ છે અને અસાધારણ કર્મ કરવાથી તે પ્રાપ્ત થાય છે. જે લગવાન
એકલા એકવાળા ભક્તોને જ મુક્તિ આપે અને દ્વેષ કરનારાઓને ન આપે તો તે ખીજા સાધારણ
માણસોની માફક જ વર્તે છે અને તેથી લગવાનને અસાધારણ યશ મળે નહિ. એક વગેરે ધર્મોવાળા
મનુષ્યોને લગવાન જે ફલ આપે છે તે જ ફલ જે લગવાન ભય, દ્વેષ વગેરે ધર્મોવાળા મનુષ્યોને આપે
તો તે ખરેખર અસાધારણ કહેવાય, અને તેથી તેમને અસાધારણ યશ મળે. આ પ્રમાણે લગવાનનો
અસાધારણ યશ સહજ છે, અને તેથી તે યશ દર્શાવનારા ધર્મો પણ લગવાનમાં સહજ જ છે; માટે
તમારે આ વિસ્મય કરવો જોઈએ નહિ. ત્રી એટલે લક્ષ્મીજી. લગવાનમાં તેમનો એક એવા પ્રકારનો છે
કે લગવાનના વદ્ધાસ્થળ ઉપર સ્થાન મેળવીને પણ લક્ષ્મીજી તેમના ચરણરજની ઇચ્છા કરે છે અને
દરેક અવતારમાં લગવાનની સાથે તે પોતે અવતરે છે. આ પ્રમાણે લગવાન હુમ્મેશાં શ્રીવાળા છે એટલે
તે એકરસને પૂરેપૂરી રીતે બળુનાશ છે, અને તેથીજ એકવાળા મનુષ્યોને તે સ્વરૂપદાન કરે છે એ
ખરોખર છે. (લગવાનની સાથેનું) ઐક્ય જ્ઞાનમાર્ગમાં હોય છે. લગવાન જ્ઞાનવાળા છે એટલે જ્ઞાની માણસો
લગવાનની સાથે ઐક્ય પ્રાપ્ત કરે તે યોગ્ય છે. સૌહાર્દ, સખ્ય હોય તો, સંભવે છે. આ મિત્રતા સરખા
આચાર વિચારવાળા માણસોમાં જ હોય છે. "હે બ્રહ્મા, જેમની પરા ગતિ હું છું એવા મારા સાધુ ભક્તો
વિના હું મારા આત્માની તથા નિત્ય શ્રીની આશા રાખતો નથી. સાધુઓ મારૂં હૃદય છે અને સાધુઓનું
હૃદય હું છું. તેઓ મારા વિના ખીજું કંઈ પણ બળુતા નથી, અને હું પણ તેઓના વિના જરાં પણ ખીજું

‘ભગવતો મક્તાતિરિક્તે રાગાભાવો મક્તેષ્વેવ ચ રાગ’ इति वैराग्यवत्त्वं तथा भक्तानामपि भगवतीति
 સૌહાર્દયોગ્યેષુ સૌહાર્દં દદાતીતિ પૂર્વોક્તવૈરાગ્યવત્ત્વાત્ તેષુ તથા કરણં યુક્તમિતિમાત્રઃ । ‘યશોદાનન્દન’
 इत्यादिनोक्तविस्मयाभावार्थमाह अज इति । यदि भगवतो जीववत् कुत्रापि जन्म स्यात् तदान्यत्र बहिः-
 સ્થિતોઽન્ત્રાન્તર્દેવિ કથમાગતસ્તત્ર સન્નેવેતિશક્ત્વા સ્વાત્ । તદભાવાત્ । સ્વેચ્છયા યથા માયાજવનિકાં
 દૂરીકૃત્ય યશોદાગૃહે પ્રકટઃ, તથા વને, તથૈવાન્તર્દેવપીત્યજે તાયં વિસ્મયઃ કાર્યઃ । અપ્રિમોક્તતદમાવા-
 ર્થમાહ યોગેશ્વરેતિ । યોગિનો હિ યોગવલેન ભોગાર્થમતેકાનિ શરીરાણિ યુગપત્ત્વણમાત્રેણ સ્તજન્તિ ।
 તેષાં ચ યોગ આગન્તુકો ધર્મઃ । ભગવૉશ્ચ તાદૃશધર્મસમ્પાદકઃ ફલદાતા ચેતિ તેષામપીશ્વર इति
 सहजानन्तशक्तिमानिति तात्त्वलौकिकदेहसम्पादनमात्रं न विस्मयहेतुर्भवितुमर्हति । अप्रिमतदमावायाह
 कृष्ण इति । ‘कृषिर्भूवाचक’इतिवाक्यात् सदानन्दस्वरूपो भगवान्, निर्दोषपूर्णगुण इति यावत् । तेन
 કૃષ્ણાતિરિક્તસ્ય વસ્તુમાત્રસ્યૈવ સદોપત્વાત્તત્રાપિ સ્વાસ્થ્યહેતુત્વં જ્ઞાતવઃ સદોપત્વમેવેતિનિશ્ચયઃ । ઇયં ચ
 લીલા સ્વરૂપાનન્દરૂપા તાદૃશ્યેવેતિ સર્વાત્મભાવરહિતેષ્વેતદનુભવાયોગ્યત્વાત્ત્રાયં વિસ્મયઃ કાર્યં इत्यर्थः ।
 किञ्च, एतासां तु स्नेहः पूर्वोक्तः साधनत्वेनासीत्, गोकुलं ‘त्वह्यापृतं निशि शयान’मिति वाक्यान् सर्व-

જાણુતો નથી” ઇત્યાદિ ભગવાનનાં વાક્યોબડે જેમ ભક્ત વિના બીજા કોઈ પદાર્થમાં ભગવાનની આસક્તિ
 હોતી નથી, અને ભક્તોને વિષે જ આસક્તિ હોય છે અને તે રીતે ભગવાનમાં વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે તેમ
 ભક્તોની પણ આસક્તિ ભગવાનમાં જ હોય છે, અને ભગવાન વિના બીજા કોઈ પદાર્થમાં હોતી નથી,
 અને તે રીતે ભક્તોમાં વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે, એટલે મિત્રતા કરવા યોગ્ય ભક્તોને ભગવાન સૌહાર્દ આપે
 છે. માટે ભક્તોમાં પહેલાં જાણવેલો વૈરાગ્ય નામનો ધર્મ હોવાથી તેમના પ્રતિ ભગવાન (વૈરાગ્યમૂલક)
 સૌહાર્દ દર્શાવે એ યોગ્ય છે. ગોપીજનોનો ભાવ યશોદાનન્દનમાં છે ઇત્યાદિ વાક્યોમાં સ્મરને જે
 (પાંચમો) વિસ્મય થયો હતો તે દૂર કરવાને શુકદેવજી સજે એ પ્રમાણે કહે છે. એ ભગવાન જીવની
 માફક કોઈ પણ સ્થળે જન્મ્યા હોત તો એક સ્થળે બહાર પ્રકટ થઈને, ત્યાં ને ત્યાં રહીને જ, અહીં
 અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોના હૃદયમાં શી રીતે આવ્યા એમ શંકા થાય. પણ ભગવાનને જીવની માફક
 જન્મ હોતો નથી (એટલે તે શંકાને સ્થાન નથી). જેમ ભગવાન પોતાની ઇચ્છાથી માયાનો પકડે દૂર
 કરીને યશોદાજીના ઘરમાં પ્રકટ થયા, તેમ વનમાં પ્રકટ થયા, તેમ અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોના હૃદયમાં
 પણ પ્રકટ થયા. તેથી જેમનો જન્મ નથી એવા ભગવાનને વિષે આ વિસ્મય તમારે કરવો જોઈએ નહિ.
 આગળની પંક્તિઓમાં વર્ણવેલા છઠ્ઠા વિસ્મયને દૂર કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે યોગેશ્વર, યોગી લોકો,
 ખરેખર, પોતાના યોગબળથી ભોગને માટે અનેક શરીરો સ્વમાત્રમાં એક સામગ્રી ઉત્પન્ન કરે છે.
 યોગીઓનો આ યોગ આગન્તુક ધર્મ છે, સંદેહ નહિ. ભગવાન તો આવા પ્રકારના યોગને ઉત્પન્ન કરનાર
 છે અને તે યોગનું ફળ આપનાર છે, તેથી તે યોગેશ્વરોના પણ ધ્યેય છે; એટલે ભગવાન સંદેહ—
 સ્વાભાવિક—અનન્ત શક્તિવાળા છે. તેથી તેમણે અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોને અલોકિત દેહ આપ્યો
 તેમાં વિસ્મયનું કારણ હોયું જોઈએ નહિ. આગળની પંક્તિઓમાં વર્ણવેલો સાતમો વિસ્મય દૂર કરતાં
 શુકદેવજી કહે છે કે છાન્ને. ‘છપ્પ ધાતુ સત્તાવાચક છે’ એ વાક્યથી જણાય છે કે ભગવાન સદાનંદસ્વરૂપ
 છે, અર્થાત્ નિર્દોષ પૂર્ણગુણ છે. તેથી કૃપા વિના બીજા બધા પદાર્થો દોષવાળા છે, અને તે દોષવાળા
 પદાર્થોમાં પણ પોતાને શાન્તિ મળે છે એમ જે જાણે છે તે દોષવાળો જ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. આ
 શસ્ટીલા સ્વરૂપાનન્દરૂપ છે અને તેથી જેમનામાં સર્વાત્મભાવ છે તેમનાથી જ તે અનુભવાય છે;
 એટલે જેઓ સર્વાત્મભાવરહિત છે તેઓ આ શસ્ટીલાનો અનુભવ કરવાને માટે અધિકારી નથી તેથી
 આ વિસ્મય તમારે કરવો જોઈએ નહિ એવો અર્થ છે. વળી તે ગોપીજનોનો શ્રેષ્ઠ જે પહેલાં વર્ણવ્યામાં
 આપ્યો છે તે સાધનરૂપે હતો, પરંતુ “દિવસે કામમાં રોકાયેલું અને રાત્રિને સૂઈ જતા” એ વાક્ય

મુક્તિર્દત્તેતિ તન્નિવૃત્તિં વિના ન સેતિ તથોક્તમ્ । તાસાં ન તથેતિ ન તથોક્તમિતિ चेत्, अहो शब्दाद्व-
मानिनो मौढ्यदाह्यं तव । यस्मादालोचनलोचनराहित्येन बाह्यैर्मौर्यासत्सङ्गारगिरिगर्ताघातपातवि-
वशाशयः परोक्तमपि नानुसंधत्से । तथा हि । यच्छङ्कानिरासायैवत्कयावतारिता तद्भावश्च स्या
वर्णितः, तत्र त्वां पृच्छामस्तदर्थमियं कथा कल्पिता उत सिद्धैवानूदिता । अन्त एव संमतश्चेत्, तत्रापि
त्वां पृच्छामः, एतासां प्रतिबन्धे को हेतुरिति । स्वप्रियास्वपि सगुणत्वं स्यापयितुमेतासां प्रतिबन्धो
हरिणैव कृत इति चेद्ब्रवीषि, हन्त एवंविचारकस्य तव शतधा हृदयं नास्मुदन् कुतस्तन्न जानीमः ।
यतो मर्यादाभक्तिमार्गीयसेवाविषयकश्रद्धाया अपि निर्गुणत्वं तत्र साक्षादङ्गसद्भिनीपु सगुणत्वं ब्रवीषि ।
किञ्च, 'ता मन्मनस्का मत्प्राणा मदर्थे त्यक्तदैहिका' इत्यादिना प्रसुणैव, 'एताः परं तनुभृत' इत्यादिनो-
द्वेते 'नोद्वबोऽप्यपि मन्मथून' इत्यादिना भगवता स्तुतेनापि चरणरेणुप्रार्थनापूर्वकं स्तुता इति क
तद्गन्धशङ्कापि । ननु कामोपाधिहोहवत्त्वेन तथोच्यत इति चेत् । न । तथालोहे भगवतोऽपि विषयान्तर-

અગીઆરમા પ્રલોકમાં કહ્યું. આઠમા પ્રલોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજનોને દેહનિવૃત્તિપૂર્વક મોક્ષ મળ્યો નથી
એટલે ત્યાં તે પ્રમાણે કહ્યું નથી. આ પ્રમાણે આઠમા પ્રલોકમાં જણાવેલા શ્રુતિરૂપા ગોપીજનો અને
નવ, દસ અને અગીઆર એ ત્રણ પ્રલોકમાં જણાવેલાં અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનો એક જ પ્રકારનાં છે,
શ્રુતિરૂપા ગોપીજનો ઉચ્ચકોટિનાં અને અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનો નીચકોટિનાં એમ નહિ.

સમાધાનઃ—અરે ! તારા જેવા શંકા કરનારની આ ભૂખેતાની પગકાણા । કારણ કે તારી પાસે
વિચારરૂપી ચક્ષુઓ નથી એટલે બહિર્ભૂખતા અને અસતસંગરૂપી પર્વતોની ખીણોમાં અધ્યાધને પડવાથી
તારૂં અંતઃકરણ એટલું ગંધુ દુષ્ટ થઈ ગયું છે કે શુકદેવજી જેવા મુનિઓ જે કહે છે તેનો પણ તું વિચાર
કરતો નથી. જો. ગોપીજનો ઘેર ન ગયાં એ વસ્તુ લોકમાં અસંભવિત છે અને તેથી તે કેમ સભવે-
આ શંકાને દૂર કરવાને માટે નવ, દસ અને અગીઆર એ ત્રણ પ્રલોકમાં જણાવેલી કથાનું તે વર્ણન કર્યું
અને તેનો ભાવ પણ તે વર્ણવ્યો. તો હવે એ કથાનો અર્થ હું તને પૂછું છું—આ કથા કલ્પિત છે કે
તે સિદ્ધ જ હતી અને તેનો અહીં ફક્ત અનુવાદ કરવામાં જ આવ્યો છે ? જો સિદ્ધાનુવાદરૂપી બીજો
પક્ષ તને સંમત હોય તો પછી એ વિષે હું તને પ્રશ્ન પૂછું છું કે બધાં ગોપીજનોનો પ્રતિબધ કરવામાં
શો હેતુ છે ?

સાધનવિમુક્ત સદપિ પ્રતિક્ષણં સ્વરૂપે લીયતે, અગ્નિમાગ્નિમલીલારસાનુભવાયં ભગવાન્ પરં પુનઃ પુનઃ
પૃથક્કૃત્ય તાગનુભવયતીત્યચિન્ત્યાનન્તશક્તિમતિ ન કિંચિદાશ્ચર્યમિત્યાશયેતાદ્ યત્ પત્તદિતિ । શુકસ્વ-
ધુના લીલેતરાનનુસંધાનાદ્ભાવનયા તત્રૈવ સ્થિત ઇત્યેતદિત્યુક્તવાન્, વર્તમાનપ્રયોગં ચ કૃતવાન્, તામેવ
લીલામનુભવતીતિ સર્વમન્નવચમ્ ।

તન્વેતદ્વૈપરીત્યમપિ સુવચમ્ । તથાહિ । एता अपि पूर्वोक्तमध्यपातिन्य एव । अत एव पूर्वश्लोके
तासामनिवृत्तिमुक्त्वा तादृशी सा लोकेऽत्यसम्भावितेति सा कथमुपपद्यत इत्याशङ्कानिरासायाद्
अन्तर्गृहेत्यादि । अत्रायं भावः । पूर्वं हि वचनेन निवर्तनम् । तथा सति निवृत्तिर्हि विपरीत-
स्वक्रियया भवति । सा चातिदूरे, यतस्तत्सजातीयाः काश्चिद्भ्रूत्रादिकृते क्रियया प्रतिबन्धे तत्प्रतिबन्धं
देहमपि त्यक्त्वा भगवत्सङ्गता जाताः । तथा चैतादृश्यः पूर्वोक्ताः सर्वा इति युक्तैवानिवृत्तिः ।
किञ्च, ‘तद्भावनायुक्ता’ इतिपदे तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वेन पूर्वं च पूर्वोक्तानामेव भावस्योक्तत्वादे-
तद्भावसजातीयभाववत्त्वं पूर्वोक्तानामपीति गम्यते । तेनैतन्निष्ठारोपधर्मवत्त्वं तत्रापि सिध्यति । एतासां

એમ બતાવે છે કે ગોકુલ તો સર્વસાધનરહિત હોવા છતાં પણ દરેક ક્ષણે ભગવાનના સ્વરૂપમાં લય
પામે છે, પણ બીજી આગળની લીલાના રસના અનુભવને માટે ભગવાન વારંવાર તેમને પોતાના
સ્વરૂપથી છૂટા પાડીને તે તે લીલાનો અનુભવ કરાવે છે. આ પ્રમાણે અચિન્ત્ય અનન્ત શક્તિવાળા
ભગવાનને વિષે કાંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી એમ કહેવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે યત્તઃ પત્તદ્, જેનાથી આ
ગોકુલ સુક્ત થાય છે. શુકદેવજીને તો હમણાં લીલા વિના બીજા પદાર્થનું અનુસંધાન ન હોવાથી તે પોતે
લાવનાવડે ગોકુલમાં લીલામાં જ સ્થિતિ કરી રહ્યા છે એટલે તેમણે પત્તદ્ એ પ્રમાણે કહ્યું અને મુન્યતે
એ પ્રમાણે વર્તમાન કાળનો પ્રયોગ કર્યો. આ પ્રમાણે શુકદેવજી રાસલીલાનો અનુભવ કરી રહ્યા છે
એટલે સર્વ વર્ણન યોગ્ય છે.

શંકા:—અત્યાર સુધી તમે જે કહ્યું કે રાસમંડલનાં ગોપીજનો નિર્ગુણ છે અને અંતર્ગૃહગતા
ગોપીજનો સશુણ છે તેનાથી વિરુદ્ધ પણ સારી રીતે કહી શકાય એમ છે. જેમકે—આ અંતર્ગૃહગતા
ગોપીજનો પણ પહેલાં જણાવેલાં ગોપીજનોના જેવાં જ છે. તેથી જ આઠમા પ્રલોકમાં તેઓ ન ગયાં
એમ કહેવામાં આવ્યું. સ્ત્રીઓ આ પ્રકારે પોતાને ઘેર ન જાય એ તો લોકમાં ગાહુ અસંભવિત છે માટે
તે સ્ત્રીઓ ઘેર ન ગયાં તે શી રીતે ઘટી શકે છે એ શંકા દૂર કરવાને માટે શુકદેવજીએ અન્તર્ગૃહ ઇત્યાદિ
ત્રણ પ્રલોકો (નવ, દસ અને અગીઆર) કહ્યા. અહીં આ પ્રમાણે તાત્પર્ય છે. પહેલાં આઠમા પ્રલોકમાં
પતિ વગેરેએ શબ્દો વડે ગોપીજનોને અટકાવવા માંડ્યાં. આ પ્રમાણે યતાં, ગોપીજનોની નિવૃત્તિ
વિપરીત ક્રિયાથી—પાછા ફરવાથી—ધાય. પણ તે વિપરીત સ્વક્રિયાની વાત તો ઘણી દૂર રહી, કારણ
કે તેમના જેવાં જ બીજાં દેટલાંક અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનોનો જ્યારે તેમના પતિ વગેરેએ ક્રિયા વડે
પ્રતિબંધ કર્યો ત્યારે પતિ વગેરે જેનો પ્રતિબંધ કરતા હતા એવા દેહનો પણ તે ગોપીજનોએ ત્યાગ
કર્યો અને પછીથી તે ભગવાનની સાથે સમાગમ પામ્યાં. અર્થાત્ પૂર્વોક્ત સર્વ ગોપીજનો આ પ્રકારનાં—
અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનો જેવાં—જ છે તેથી આઠમા પ્રલોકમાં ગોપીજનો ઘેર ન ગયાં એ વાત જે
કહેવામાં આવી છે તે બરોબર છે. વળી નવમા પ્રલોકમાં આવેલા તદ્ભાવનાયુક્તાઃ એ પદમાં તત્ શબ્દ
પહેલાં જણાવેલા પદાર્થનો સંબંધ દર્શાવે છે, અને પહેલાં આઠમા પ્રલોકમાં પૂર્વોક્ત શ્રુતિરૂપા ગોપી-
જનોના ભાવનું જ વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, એટલે નવમા, દસમા અને અગીઆરમા પ્રલોકમાં
વર્ણવેલાં અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનોનો ભાવ પહેલાં આઠમા પ્રલોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજનોમાં પણ છે એમ
જણાય છે. તેથી નવ, દસ અને અગીઆર એ ત્રણ પ્રલોકમાં વર્ણવેલાં અંતર્ગૃહગતા ગોપીજનોના
બધા ય ધર્મો આઠમા પ્રલોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજનોમાં પણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અંતર્ગૃહગતા
ગોપીજનોને વિદેહ સુપ્તિ આપી એટલે દેહની નિવૃત્તિ વિના સુપ્તિ હોતી નથી એ પ્રમાણે શુકદેવજીએ

મુક્તિર્વતેતિ તન્નિવૃત્તિં વિના ન સેતિ તથોક્તમ્ । વાસા ન તથેતિ ન તથોક્તમિતિ ચેત્, બહો શઙ્કાદ્ય-
માનિનો મૌહ્યદાહ્યં તથ । યસ્માદાલોચનરોચનરાહિત્યેન વાદિર્મૌર્યાસત્સદ્ધાર્મયગિરિગર્ભાયાતપાતદિ-
વશાશયઃ પરોક્તમપિ નાનુસંધત્સે । તથા હિ । વચ્છદ્ધાનિરાસાયૈવત્કથાવતારિતા તદ્ધાવશ્ય ત્વયા
યર્ણિતઃ, તત્ર ત્વા વૃચ્છામસત્તર્થનિય કથા કલ્પિતા હત સિદ્ધૈવાનુદિતા । અન્ત એવ સમતચ્ચેત્, તત્રાપિ
ત્વા વૃચ્છામઃ, ઇતાસા પ્રતિવચ્ચે કો હેતુરિતિ । સ્વપ્રિયાસ્વપિ સગુણત્વ ક્વ્યાપયિતુમેતાસા પ્રતિનવ્યો
હરિર્ણય કૃત્ત્વ ઇતિ ચેદ્રવીપિ, હન્ત એવવિચારવસ્ય તવ શતથા હૃદય નાસ્પૃદત્ કૃત્ત્વસન્ન જાનીમઃ ।
ચતો મર્યાદામક્તિમાર્ગાયસેવાવિષયકશ્રદ્ધાયા અપિ નિર્ગુણત્વ તત્ર સાક્ષાદ્દ્વસદ્વિનીપુ સગુણત્વં ધ્રુવીપિ ।
કિદ્ધ, 'તા મન્મનસ્કા મત્રાણા મદર્થે સ્વચ્છદૈહિકા' ઇત્યાદિના પ્રમુર્ણય, 'ઇતાઃ પર તનુશૃત' ઇત્યાદિનો-
દ્ધવેન 'નોદ્ધવોડ્ધવપિ મન્યૂન' ઇત્યાદિના ભગવતા સ્તુતેનાપિ ચરણરેણુપ્રાર્થનાપૂર્વક સ્તુતા ઇતિ ક
વદ્ધનશક્તિપિ । તનુ કામોપાધિસ્તેહવત્ત્વેન તથોચ્યત ઇતિ ચેત્ । ન । તથાક્ષેહે ભગવતોડ્ધવિ વિપવાન્તર-

અગીઆરમા શ્લોકમા કહ્યુ આઠમા શ્લોકમા વર્ણવેલા ગોપીજનોને દેહનિવૃત્તિપૂર્વક મોહ મન્યો નથી
એટલે ત્યા તે પ્રમાણે કહ્યુ નથી આ પ્રમાણે આઠમા શ્લોકમા જણાવેલા દ્યુતિરૂપા ગોપીજનો અને
નવ, દસ અને અગીઆર એ ત્રણ શ્લોકમા જણાવેલા અતર્ગૃહગતા ગોપીજનો એક જ પ્રગળા છે,
દ્યુતિરૂપા ગોપીજનો ઉચ્ચકોટિના અને અતર્ગૃહગતા ગોપીજનો નીચકોટિના એમ નહિ

સમાધાનઃ—અરે ! તારા જેવા શકા કરનારની આ મૂર્ખતાની પરાકાષ્ઠા ! કારણ કે તારી પાસે
વિચારરૂપી ચમુઓ નથી એટલે બહિર્મુખતા અને અસત્સગરૂપી ચર્ચતોની ખીણોમા અશ્વધને પડવાથી
તારૂ અત ક્રવણ એટલુ બધુ દુષ્ટ થઈ ગયુ છે કે શુકદેવજી જેવા મુનિઓ જે કહે છે તેનો પણ તું વિચાર
કરતો નથી જો ગોપીજનો ઘેર ન ગયા એ વસ્તુ લોકમા અમલવિત છે અને તેથી તે કેમ સભયે-
આ શકાને દૂર કરવાને માટે નવ, દસ અને અગીઆર એ ત્રણ શ્લોકમા જણાવેલી કથાતુ તે વર્ણન કહ્યું
અને તેનો ભાવ પણ તે વર્ણવ્યો તો હવે એ કથાનો અર્થ હું તને પૂછુ છું—આ કથા કનિષ્ઠ છે કે
તે મિદ્ધ જ હતી અને તેનો અર્હુ કૃત્ત્વ અનુચ્છા કરવામા જ આવ્યો છે ? જો મિદ્ધાનુવાદરૂપી ખીજો
પક્ષ તને સમત હોય તો પછી એ વિષે હું તને પ્રશ્ન પૂછુ છું કે બધા ગોપીજનોનો પ્રતિબધ કરવામા
શો હેતુ છે ?

આઠમા શ્લોકમા વર્ણવેલા સ્વપ્રિયા ગોપીજનો પણ સગુણ છે એ દર્શાવવાને માટે આ અન્તર્ગૃહ-
ગતા ગોપીજનોનો પ્રતિબધ લગવાને પોતે જ પતિ વગેરેની દ્વારા કર્યો—એમ જો તું કહેતો હોય તો
ખરેખર ! તે ખેદની વાત છે, અને આ પ્રમાણે વિચાર કરતા તારા હૃદયના સો કકડા કેમ ન થઈ ગયા
તે હું સમજી શકતો નથી કારણ કે જ્યાં મર્યાદાલક્ષિમાર્ગની સેવા વિષેની શ્રદ્ધા પણ નિર્ણય છે ત્યા
સાક્ષાત્ લગવાને અમાગમ કરનારી ગોપીજનો જેમતુ આઠમા શ્લોકમા વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે તે
મગુણ છે એમ તું કહે છે (તેથી અને ઘણો ખેદ થાય છે) વગી “તે ગોપીજનોનુ મન માગમા છે,
તેમની ઇન્દ્રિયો માગમા છે અને મારે માટે તેમણે દેહની ઉપયોગી વસ્તુઓનો ત્યાગ કર્યો છે” ઇત્યાદિ
શબ્દોમા લગવાને પોતે જ ગોપીજનોની સ્તુતિ કરી છે, “ઉદ્ધવ માગથી જરા પણ ન્યૂન નથી” એ
પ્રમાણે લગવાને જેમની સ્તુતિ કરી છે એવા ઉદ્ધવજી પણ “આ ગોપીજનો ઉત્તમ પ્રકારે દેહ
ધારણ કરનારા છે” ઇત્યાદિ શબ્દોમા ગોપીજનોના ચરણરવ્ણી પ્રાર્થના કરીને તેમની સ્તુતિ કરે છે.
તો પછી એવા ગોપીજનોમાં સગુણવતા ગન્ધની શકા પણ ક્યાથી ઊભી શકે ?

ગોકાઃ—આઠમા શ્લોકમા જણાવેલા ગોપીજનોનો જાતનમા જે શ્રેષ્ઠ હતો તે કામની
ઉપાધિવત્તો હતો અને તેથી તે ગોપીજનોનો દેહનિવૃત્તિપૂર્વક મોહ ન થયો એમ કહેવામા આવ્યુ છે.

તુલ્યત્વેન 'સંત્યજ્ય સર્વવિષયા'નિતિકથનાતુપપત્તેઃ । વિષયાર્થમેવાગમનાત્ । ન ચ ભગવતો વિષય-
ત્વેઽપિ તદતિરિક્તવિષયાણાં ત્યાગોઽનૂચ્યત્વમિતિ વાચ્યમ્ । 'તચ પાદમૂલં પ્રાપ્તા'ઇત્યુક્તિવિરોધાત્ । ન હિ
કામિન્ય એવં વદન્તિ કિન્તુ ભક્તા એવ । કિન્તુ, અતિલોકે પૂતનાયુપયઃપાતાનન્તરં રક્ષાકરણે શ્રીશુકેન
દેતુરુક્ત 'ઇતિપ્રણયવદ્ધામિર્ગોપીમિ'રિતિ । ન હિ તાદૃશે કામોપાધિકઃ સ સંભવતિ । ન વા તાદૃશીના-
મજ્જનાદિત્યાગઃ સંભવતિ, પ્રત્યુત તદાદિ સર્વં પ્રસાધ્યાગમનં કુચ્ચાવત્ । તદનન્તરં ચદ્રમણં તત્તુ 'રસો વૈ
સ' ઇતિશુતેઃ સ્વરૂપસ્ય રસાત્મકત્વાદ્રસરીત્યા સ્વરૂપાનન્દદાનમેવ । 'સાત્ત્વિકં સુખમાત્મોત્થં વિષયોત્થં
તુ રાજસં । તામસં મોહદૈન્યોત્થં નિર્ગુણં મદપાશ્રય'મિતિ ભગવદ્વાક્યાત્ ભગવત્સમ્બન્ધિસુખસ્યાપિ
ગુણાતીતત્વમેવ) ॥ ૧૬ ॥

એવં પ્રાસન્નિકં પરિહૃત્ય પ્રસ્તુતમાહ તા દૃષ્ટેતિ ।

તા દૃષ્ટાન્તિકમાયાતા ભગવાન્ વ્રજયોપિતઃ ।

અવદદ્વદતાં શ્રેષ્ઠો વાચઃપેશૈર્વિમોહયન્ ॥ ૧૭ ॥

સમાધાનઃ—આ પ્રમાણે શંકા કરવામાં આવે છે તે યોગ્ય નથી. જો ભગવાનમાં ગોપીજનોનો
એક કામમૂલક હોય તો ભગવાન્ પણ જગતના બીજા બધા પદાર્થોના જેવા થઈ જાય, અને તેથી “બધા
વિષયોનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરીને” એ ગોપીજનોનું વચન ઘટી શકે નહિ, કારણકે (ગોપીજનોનો
ભગવાનમાં કામમૂલક એક હોય તો) તેઓ ભગવદ્રૂપ વિષયને માટે જ આવેલાં હોવાં જોઈએ. ભગવાન્
ગોપીજનોના કામનો વિષય થાય તો પણ ભગવાન્ નિનાના બીજા બધા વિષયોનો ત્યાગ કરવાની વાત
સંત્યજ્ય સર્વવિષયાન્ એ શ્લોકમાં કહેવામાં આવેલી છે—એમ કોઈએ શંકા કરવી નહિ; કારણ કે
(તેમ શંકા કરવાથી) “તમારા ચરણમાં અમે પ્રાપ્ત થયાં છીએ” એ વચનની સાથે વિરોધ આવે છે.
ભગવાનના ચરણકમલને પ્રાપ્ત થવાની વાત કામિની સ્ત્રીઓ કરતી નથી, પરંતુ ભક્તો જ તે પ્રમાણે કહે
છે. વળી જ્યારે ન્હાના બાળકરૂપે ભગવાને પૂતનાના પ્રાણ અને સ્તનનું પાન કર્યું ત્યારે ગોપીજનોએ તેમનું
રક્ષણ કર્યું હતું. અને પછી શુકદેવજીએ “આ પ્રમાણે ભક્તિજન્ય એક વટે બંધાયેલી ગોપીજનોએ
જેમનું રક્ષણ કર્યું એવા ભગવાન્.....” ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કહ્યું કે ગોપીજનોએ ભગવાનનું જે રક્ષણ
કર્યું તેનું કારણ એ કે તેમનો ભગવાનમાં ભક્તિજન્ય એક હતો. આવા ન્હાના બાળકને વિષે કામોપાધિક
એક બીલકુલ સંભવતો નથી. વળી કામિની સ્ત્રીઓ અંજન વગેરેનો ત્યાગ કરે તે પણ સંભવતું નથી,
પણ કુખ્તાની માફક અંજન વગેરેથી દેહની શોભા કરીને પોતાના કાન્તની પાસે આવે છે. ગોપીજનો
ભગવાનની પાસે આવ્યાં ત્યાર પછી ભગવાને તેમની સાથે જે રમણ કર્યું તે તો તેમણે ગોપીજનોને
રસશાસ્ત્રની રીતે સ્વરૂપાનન્દનું જ દાન કર્યું છે, કારણ કે “અરેખર પરમાત્મા રસરૂપ છે” એ શ્રુતિને
આધારે ભગવાનનું સ્વરૂપ રસાત્મક છે (અને એ જ રસાત્મક સ્વરૂપનું દાન ભગવાને રમણદ્વારા કર્યું
છે, ભરણુદ્વિધી ભગવાને રમણ કર્યું નથી.) “આત્માથી જે સુખ મળે છે તે સાત્ત્વિક છે, વિષયથી જે સુખ
મળે છે તે રાજસ્ય છે, મોહ અને દૈન્યથી જે સુખ મળે છે તે તામસ છે અને ભાસથી જે સુખ મળે છે
તે નિર્ગુણ છે.” એ પ્રમાણે અગીઆરમા સ્કન્ધમાં ભગવાનની આરા છે અને તે ઉપરથી જણાય છે કે
ભગવત્સંબંધી સુખ પણ નિર્ગુણ જ છે.) ૧૬

આ પ્રમાણે પરીક્ષિતની પ્રાસંગિક શંકા દૂર કરીને શુકદેવજી નીચેના ત્રણ એ શ્લોકમાં ચાલતા
વિષયનું નિરૂપણ કરે છે—

તે વ્રજસ્ત્રીઓને પોતાની પાસે આવેલાં જોઈને વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ

એવા ભગવાન્ સુંદર શબ્દવાણાં વાણ્યોથી મોહ પમાડતા બોલ્યા. ૧૭

ચાલુ સમાહૂતાઃ સમાગતાસ્તા ન નિવાર્યન્તે, યાઃ પુનઃ સગુણાઃ સમાગતા અન્યસમ્બન્ધિન્યઃ, તાઃ શબ્દશ્રવણાત્ સમાગતા इति શબ્દેન નિવારણીયાઃ । અન્યસેવતયા મજનમયુક્તમિતિ । કરિષ્યમાણ-
લીલા તુ સર્વભાવપ્રપત્તિસાધ્યા, અતો નિવારણાર્થં યત્નમાહ । તા ‘દુહન્ત્ય’ इत्याद्याઃ અન્તિકમાયાતા
દૃષ્ટા સ્વાર્થમેવાગતા इति નિશ્ચિત્ય મગવાન્ સર્વદ્વઃ સર્વસમયોપિ તા અપિ વ્રજયોપિતઃ અપાઘૃતાઃ
સ્વકીયાશ્ચ । અતઃ સર્વાનુપપત્તિરદિતા અપિ દૃષ્ટા અવદત્ । ધર્મપ્રવોધનાર્થં વક્ષ્યમાણમુક્તવાન્ ।
નતુ તાઃ પૂર્વે નિવાર્યમાણાઃ સમાગતાઃ કથમેતદ્વાક્યેન નિષ્કૃતા મવિષ્યન્તિ, અતો વ્યર્થો વાક્ય-
યાસ इति ચેત્, તગ્રાહ વદતાં શ્રેષ્ઠ इति । યે કેચિદ્વદન્તિ તેપાં મધ્યે શ્રેષ્ઠઃ । અતો હૃદયગામ્યસ્ય

જે ગોપીજનોને—કુમારિકાઓ અને અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનો (જે ગુણમય દેહનો ત્યાગ કરીને નિર્ગુણ દેહથી ભગવાનની પાસે આવ્યાં હતાં તે)—ભગવાને બોલાવ્યાં હતાં તે ભગવાનની પાસે આવેલાં છે. તેમને ભગવાન પોતાની પાસે આવતાં અટકાવતા નથી. પણ જે દુહન્ત્યઃ ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં જણાવેલાં સગુણ ગોપીજનો હતાં અને જે વિવાહિત હોવાથી બીજાની-પોતાના લૌકિક પતિની-સાથે સંબંધવાળાં હતાં તે ભગવાનના પેણનાદના શબ્દનું શ્રવણ કરીને ભગવાનની પાસે આવ્યાં હતાં તેથી ભગવાને તે ગોપીજનોનું કેવળ શબ્દથી-હૃદયથી નહિ-નિવારણ કરવું યોગ્ય છે, કારણ કે ભક્તિમાર્ગનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે કોઈ પણ ઉપાધિ અથવા પ્રયોજનથી ભગવાનનું ભજન કરવું યોગ્ય નથી. (જે આ ગોપીજનો કેવળ પેણનાદના શબ્દથી જ પ્રેરાઈને આવ્યાં હશે-અને ભગવાનને માટે જ નહિ આવ્યાં હોય તો-શબ્દથી જ ભગવાન તેમનું પોતપોતાને ઘેર જવાનું કહેતાં જ તે ગોપીજનો પોતાને ઘેર આવ્યાં જશે. પણ આગળ ઉપર આપણે જોઈએ છીએ કે ગોપીજનો ભગવાનના શાબ્દિક નિવારણથી ઘેર આવ્યાં જતાં નથી. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આ ગોપીજનોનું આગમન ઉપાધિરહિત હતું.) ભગવાન આગળ ઉપર જે રાસલીલા કરવાના છે તે કેવળ સર્વભાવપ્રપત્તિથી સિદ્ધ થાય એમ છે. અર્થાત્ જે સર્વાત્મભાવપૂર્વક ભગવાનને શરણે જાય છે તે જ રાસલીલાનો અધિકારી બને છે તેથી ભગવાને સગુણ ગોપીજનોને ઘેર પાછા મોકલવા સાટે વાચનિક પ્રયત્ન કર્યો એમ શુકદેવજી આ શ્લોકમાં કહે છે.

તાઃ—દુહન્ત્યઃ (૧૦-૨૬-૫) દોહતાં ઇત્યાદિ વર્ણનવાળાં ગોપીજનો. તેમને પોતાની પાસે આવતાં જોઈને ભગવાને જાણ્યું કે તે પોતપોતાના સ્વાર્થને માટે જ આવ્યાં છે. મગવાન્ સર્વદ્વઃ છે અને સર્વસમય પણ છે અને તેથી તેમને ગોપીજનોના પતિ પુત્ર વગેરેનો ભય નથી જ. વળી આ ગોપીજનો મજામાં રહેનારી સ્ત્રીઓ છે એટલે તેમનામાં હૃદયમાં એક ભાવ અને બહારથી બીજા ભાવ એવું કાપટય નથી, અને પ્રજ્ઞા સમ્બન્ધને લીધે તેઓ ભગવદ્વીય છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં કોઈ પણ જાતની અયોગ્યતા નથી. એવાં ગોપીજનોને પોતાની પાસે આવતાં જોઈને ભગવાન બોલ્યા. કોઈ પણ જાતની ઉપાધિથી પ્રેરાઈને ભગવાનનું ભજન કરવું અયોગ્ય છે એ ભક્તિમાર્ગનો સિદ્ધાન્ત સમજાવવાને માટે ભગવાને ગોપીજનોને ઘેર જવાનો ઉપદેશ કર્યો.

શંકાઃ—આ ગોપીજનોના પતિઓ, પુત્રો, બંધુઓ વગેરેએ પહેલાં તેમને ઘરની બહાર જતાં અટકાવવા પ્રયાસ કર્યો હતો, છતાં પણ તે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે ચાલી આવ્યાં. તો પછી ભગવાનના ઉપદેશથી આ ગોપીજનો ઘેર પાછાં શી રીતે જવાનાં છે? માટે ગોપીજનોને ઘેર પાછાં મોકલવાનો ભગવાનનો આ શાબ્દિક પ્રયાસ વ્યર્થ છે.

સમાધાનઃ—આ પ્રમાણે શંકા થાય તો શુકદેવજી કહે છે કે ભગવાન વદતાં શ્રેષ્ઠઃ—વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. જે કોઈ બોલનારાઓ આ જગતમાં છે તેમાં ભગવાન શ્રેષ્ઠ વક્તા છે. તેથી ભગવાનનું વચન સંબંધનારના હૃદયમાં ચેતી જાય છે. તેથી જ્યાં સુધી ગોપીજનો કેવળ ભગવાનના શબ્દથી ઘેર પાછાં આવ્યાં જતાં હોય ત્યાં સુધી ભગવાનને ક્રિયાથી ગોપીજનોને ઘેર પાછાં મોકલવાની જરૂર નથી.

વચનં ભવતિ । અતો વાવદ્વચત્તેન નિયુક્તા ભવન્તિ, તાવન્ન કૃતૌ ચોક્ષનીયાઃ । કિન્ન, બલૌકિ-
કમપ્યસ્ય નિવર્તતે સામર્થ્યમસ્તિ તદાહ વાચઃપેશૌર્વિમોહયન્નિતિ । વાચઃપેશાઃ વાક્સૌન્દર્યયુક્તાઃ
શબ્દાઃ તૈર્વિશેષેણ મોહયન્ । અથ વા । તા દૃઢીકર્તુમેવ સમ્યક્ મોહયાર્થં નિષેધવાક્યાન્યુક્તવાન્,
અન્યથા ગચ્છેદુરેવ । અતઃ અર્થતો નિવારયન્ અપિ પર્યવસાનતો ન નિવારયતિ ॥ ૧૭ ॥

ભગવદ્વાક્યાન્યાહ સ્વાગતમિત્યાદિદશભિર્દશવિધાતાં નિવારકાણિ ।

શ્રીભગવાનુવાચ—સ્વાગતં યો મહાભાગાઃ પ્રિયં કિં કરવાણિ વઃ ।

વ્રજસ્થાનામયં કચિત્ વ્રૂતાગમનકારણમ્ ॥ ૧૮ ॥

તનોરજઃસત્ત્વભેદાઃ સ્વાન્તપર્યવસાનતઃ । નિરૂપ્યન્તે સ્ત્રિયસ્તાસુ વાક્યાન્યપિ યથાયથમ્ ॥ ૧ ॥

પ્રથમતસ્તામસસાત્ત્વિક્યો નિવાર્યન્તે, તતસ્તામસસજસ્યઃ, તતસ્તામસતામસ્યઃ, એવમ્ભેદિ-
વિભાજ્યાઃ । પ્રથમં સમાગતાતાં લૌકિકન્યાયેનાહ સ્વાગતમિતિ । કુશલપ્રશ્નોડયમ્ । યો યુષ્માકસાત્માનં
સ્વાગતં કિસિતિ । સ્તુતિમાહ મહાભાગા इति । ભવતીનાં મહદ્ભાગ્યમ્, અતઃ સ્વાગમનમેવ તથાપિ

વળી ભગવાનની પાસે ગોપીજનોને ઘેર પાછાં મોકલવાનું અલૌકિક સામર્થ્ય પણ છે એમ
શુકદેવજી વાચઃપેશૌર્વિમોહયન્ એ શબ્દોમાં કહે છે. વાચઃ પેશાઃ એટલે સુંદરવાણી વાળા શબ્દો; આવા
શબ્દો વડે ભગવાન ગોપીજનોને વધારે મોહ પમાડતા હતા. અથવા તો તે ગોપીજનોને વધારે દૃઢ
બનાવવાને માટે જ અને રસના પોષણને માટે જ સારી રીતે મોહ ઉત્પન્ન કરવા સારુ ભગવાન ‘તમે
અહીં ઉભાં તું રહો; પણ ઘેર ચાલ્યાં જાય’ એ પ્રમાણે નિષેધ કરનારાં વાક્યો બોલ્યા. જે ભગવાન આ
પ્રમાણે રસના પોષણને માટે નિષેધ વાક્યો બોલ્યા ન હોય તો તે ગોપીજનો ઘેર પાછાં જ ચાલ્યાં
જાય, તેથી ભગવાન પોતાનાં વાક્યોના વાચ્ય અર્થથી-ઉપરથી એકદમ સમજાતા અર્થથી-ગોપીજનોને
વનમાં રહેવાની ના પાડે છે છતાં પણ તાત્પર્યથી તેમને ના પાડતા નથી. ૧૭

ગોપીજનો સજીવ નિર્જીવ ભેદે કરીને દસ પ્રકારનાં છે એટલે તેમનું નિવારણ કરવાને માટે હવે
શુકદેવજી સ્વાગતમ્ ઇત્યાદિ દસ શ્લોકમાં ભગવાનનાં વાક્યો કહે છે.

શ્રીભગવાન બોલ્યા—

હે મહાભાગ્યશાળીઓ, તમે બધે પધાર્યાં. હું તમારું શું પ્રિય કરું ?

વ્રજમાં તો કુશળ છે ને ? બોલો, અહીં આવવાનું શું કારણ છે ? ૧૮

તમસ્, રજસ્, અને સત્ત્વ એ ત્રણ ગુણોનું ક્ષણ અનુક્રમે નાશ, ઉત્પત્તિ અને પાલન છે. પ્રભુનો
સમાગમ કરવામાં જે પદાર્થ વિલંબ કરાવતો હોય તે પદાર્થનો નાશ કરવાનું કામ તમસ્નું છે, પ્રભુની
સાથે સમાગમ થવામાં જે વિલંબ થતો હોય તે સહન ન કરવાને માટે અનુક્ર ભાવ ઉત્પન્ન કરવો એ
કામ રજસનું છે અને તે ભાવનું પોષણ કરવાનું કામ સત્ત્વગુણનું છે. બધા ગુણોનું તાત્પર્ય આ ત્રણ
પ્રકારના ક્ષણમાં છે તેથી ગોપીજનોમાં તમસ્, રજસ્ અને સત્ત્વ એ ત્રણ ગુણોના ભેદો રહેલા છે. અને
એવા ભેદવાળી સ્ત્રીઓનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ દસ પ્રકારનાં ગોપીજનોની અંદર
ભગવાનનાં દસ વાક્યો યથાયોગ્ય ઘટી શકે છે.

ભગવાન પહેલાં તામસસાત્ત્વિક ગોપીજનોનું નિવારણ કરે છે, પછીથી તામસરજસીઓનું
અને ત્યાર પછી તામસતામસીઓનું નિવારણ કરે છે. આગળના શ્લોકોમાં પણ ગોપીજનોનો આ પ્રકારે
જ વિભાગ પાડવાનો છે. ભગવાન જે ગોપીજનો પોતાની પાસે આવ્યાં હતાં તેમને પહેલાં લૌકિક ન્યાયે
સ્વાગતમ્-શબ્દે પધાર્યાં-એ પ્રમાણે કુશળ પ્રશ્ન પૂછે છે. તમે બધાં આવ્યાં તે બહુ સારું થયું. કેમ
આવ્યાં છો તે પ્રયોજત કહેશો ? મહાભાગાઃ-મહાભાગ્યશાળી-એ પ્રમાણે ભગવાન ગોપીજનોની સ્તુતિ
કરે છે, તમારું ભાગ્ય મોટું છે, તેથી તમારું આગમન સારું જ છે; છતાં પણ ગોપીજનોને ભગવાન પૂછે

આ રાત્રી છે, મહિ કે દિવન. દિવમે જ સ્વપ્નમાં કાર્યને માટે જવાય છે. (તમને તાપ થતો હશે એટલે તમે સૂર્ય માન્યો હશે પણ) આ ચંદ્ર છે, સૂર્ય મહિ, એમ જાણ છે.

इतिभावः । नन्वरस्तु रजनी तथापि प्रकाशस्य विद्यमानत्वात् आगन्तव्यमेवेति चेत्, तत्राह घोररूपेति । प्रकाशयुक्ताप्येषा वस्तुतो घोररूपा भयजनिका । प्रकाशयुक्तायामपि रात्रौ गच्छन् पुरुषो विभेतीति । किञ्च, घोरसत्त्वनिषेविता । घोरान्येव सत्त्वानि रात्रिं निषेवन्ते, न त्वघोराणि । अतो रात्रौ अघोरो निर्गतो घोरैरुपहन्यते । अतः स्वभावधर्मसंसर्गिणां स्वरूपं ज्ञात्वा घ्रजं प्रतियात । नन्वेवं सति तवैव स्थाने स्थास्यामः परिचितो भवानिति चेत्, तत्राह नेह स्थैर्यं स्त्रीभिरिति । वयं हि पुरुषा रात्रिश्चैवम-
तोऽव स्त्रीभिर्नृ स्यातव्यम् । तथा सत्युभयोरपि विक्रिया स्यात् । किञ्च, भयलो यदि वृद्धा बाला वा भवेयुः, तदा स्त्रीयेतापि । भवत्यस्तु सुमध्यमाः रसात्मिकाः । अतो देहाध्यासे विद्यमाने सर्वथैव गन्तव्यम् । स्थितिपक्षे नवप्रभेपो घोरपदयोर्ज्ञेयः, न प्रतियातेति च ॥ १९ ॥

अथ वयमभिसारिका एव त्वामुद्दिश्य समागताः किमिति प्रेक्ष्यन्त इत्याशङ्क्याह मातर इति ।

मातरः पितरः पुत्रा भ्रातरः पतयश्च वः ।

विचिन्वन्ति ह्यपश्यन्तो मा कृद्वं बन्धुसाध्वसम् ॥ २० ॥

भवतीनां मातरो नियामिकाः, तास्तु नागताः, अतो भवतीनामन्वेષणमपि करिष्यन्ति ।

શંકાઃ—આ રાત્રી છે રહી, છતાં પણ અત્યારે પ્રકાશ છે એટલે અહીં આવવું જ જોઈએ.

સમાધાનઃ—આ શંકાનું નિવારણ કરતાં ભગવાન કહે છે કે ઘોરરૂપા. આ રાત્રી પ્રકાશવાળી છે છતાં પણ વસ્તુતઃ તે ઘોરરૂપ-અથ ઉત્પન્ન કરનારી—છે. કારણ કે રાત્રીએ અજવાળું હોય છતાં પણ તે સમયે જતારો પુરુષ ખડીએ છે. વળી આ રાત્રીમાં ઘોર સત્ત્વોએ વાસ કરેલો છે. અયંકર પ્રાણીઓ જ રાત્રીનો આશ્રય કરે છે, નહિ કે સાત્ત્વિક પ્રાણીઓ. માટે રાત્રીએ સાત્ત્વિક મનુષ્ય બહાર આવે તો ઘોર પ્રાણીઓ તેનો નાશ કરે છે. માટે સ્વભાવતઃ આ રાત્રી છે, તે ઘોર છે (આ રાત્રીનો ધર્મ છે), અને ઘોર પ્રાણીઓએ તેનું સેવન કરેલું છે એ ત્રણનું સ્વરૂપ સમગ્રીને તમે યજ્ઞમાં પાછાં આપ્યાં બવ.

શંકાઃ—ગોપીજનો કહે છે કે ત્યારે આ રાત્રી છે, તે ભયાનક છે અને તેનો આશ્રય ભયાનક પ્રાણીઓએ કરેલો છે ત્યારે તો આપના જ સ્થાનમાં અમે રહીશું, અને આપ અમારા પરિચિત છે.

સમાધાનઃ—ભગવાન કહે છે કે નેહ સ્થેર્યં સ્ત્રીભિઃ—અહીં સ્ત્રીઓએ રહેલું જોઈએ નહિ. અમે લોક પુરુષ છીએ અને આ સમય રાત્રીનો છે; તેથી સ્ત્રીઓએ અહીં રહેવું જોઈએ નહિ. અને જો તમે અહીં રહેશો તો આપણા અન્નેય માં વિકાર ઉત્પન્ન થશે. વળી જો તમે વૃદ્ધ અથવા બાલક હોત તો તો તમે અહીં રહી શકત, પરંતુ તમે તો સુમધ્યમા-રસાત્મિકા—છો. માટે ત્યાં સુધી દેહાધ્યાસ છે ત્યાં સુધી તમારે સર્વથા જ યજ્ઞમાં પાછા જવું જોઈએ.

ભગવાન ગોપીજનોને વનમાં જ રહેવાનો ઉપદેશ કરે છે એ પક્ષ સ્વીકારીએ તો ઘોરપદમાં જ નો પ્રશ્નેય માનવો (અર્થાત્ અઘોરરૂપા અને ઘયોરસત્ત્વનિષેવિતા એમ વાંચવું) અને ન પ્રતિયાત-તમે યજ્ઞમાં પાછાં જશો નહિ—એ પ્રમાણે અન્વય કરવો. (આ પ્રલોક તામસરાજસી ગોપીજનોને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યો છે.) ૧૬

અમે તો અભિસારિકાઓ જ છીએ અને તમારે માટે જ અમે અહીં આવેલાં છીએ, માટે અમને યજ્ઞમાં પાછાં કેમ મોકલો છો ? આ પ્રમાણે ગોપીજનોના ઉત્તરની શંકા કરીને ભગવાન માતરઃ એ પ્રલોકમાં જવાબ આપે છે:—

તમારાં માતાઓ, પિતાઓ, પુત્રો બાધાઓ અને પત્નીઓ તમને

નહિ દેખે અને તમારી શોધ કરશે; માટે તમે રાગાંઓને ત્રાસ આપો નહિ. ૨૦

તમારી માતાઓ તમારું નિયમન કરે છે, પરંતુ તેઓ અહીં આવ્યાં નથી. તેથી તેઓ તમારી શોધ પણ કરશે. માટે તમે તેમને ભય-ત્રાસ-આપો નહિ. ગોપીજનો કદાચિત્ એમ કહે કે 'તેઓ (અમારી

અતઃસ્વાર્સા સાધ્વસં ભયં મા કૃદ્ધુમ્, મા કુરુત । ન ચ ધક્તવ્યં તા અપિ તથા સ્ત્રીત્વાદ્વા નાગમિ-
પ્યન્તીતિ તત્રાહ પિતર ઇતિ । તેષાં કુલે કલકલ્લોક્ષ્યાતે સમાગમિપ્યન્ત્યેવ । તર્હિ તૈઃ સહ ગન્તવ્યમિતિ
ચેત્, તત્રાહ વિચિન્વન્તિ હ્યપશ્યન્ત ઇતિ । ગોકુલાન્નિર્ગતાનાં કૃષ્ણસ્થાનાગમને મન્યે બદ્ધો માર્ગાઃ
સ્ફુટિતાઃ સન્તિ તત્ર ભગવન્માયા તિષ્ઠતિ, યથા ન કોઽપિ ભગવત્સમીપં ગચ્છતિ, અતો માર્ગાન્તરેણૈવ
ગતાઃ અપશ્યન્તઃ સન્તઃ વિચિન્વન્ત્યેવ । અનેન સ્થિતૌ શઙ્કાભાવોપ્યુક્તઃ । વન્ધુભ્યઃ સાધ્વસમિતિ
ચ । તસ્માત્ સર્વા નાગતા ઇતિ નાગન્તવ્યમ્ । કુલે ચ કલકલ્લો ભવિષ્યતીતિ ચ । 'નનુ તેઽપિ સ્ત્રીસ્ત-
માવં જ્ઞાનન્તીતિ નાગમિપ્યન્તીતિ ચેદ્ ભગવદર્થં વા સમાગતા ઇતિ, તત્રાહ પુત્રા ઇતિ । પુત્રાણાં
સર્થથા રક્ષકત્વં મહતી લજ્જેતિ તેષુ દયયા ભયાભાવાર્થં ગન્તવ્યમ્ । નનુ તે યાલકા ઇતિ ચેત્ તત્રાહ
ભ્રાતર ઇતિ । તે હિ સમર્થા અન્વેષણે લજ્જાવન્તશ્ચ, અતો લજ્જયા અદૃષ્ટ્વા કદાચિત્ શરીરમપિ ત્યજેયુઃ ।
અતો ભાતૃજ્ઞેહાદ્રન્તવ્યમ્ । નનુ તે અપકીર્તિભયાદન્વેષણે ન ગમિપ્યન્તિ તરુણાસ્તે તરુણ્યો વયમિતિ ચેત્,
તત્રાહ વઃ પતય ઇતિ । તેષાં ભોગપેક્ષાપ્યસ્તિ, તેષામેવ ચાયં રસઃ, અતઃ પરસ્વં નાન્યસ્મૈ દેયમ્ । ભોગસ્ય
વતોઽપિ સિદ્ધિઃ । સર્વં ણવાપશ્યન્તઃ ગૃહે અદૃષ્ટ્વા અવશ્યં વિચિન્વન્તિ । તતો ઘટુકાલમદૃષ્ટ્વા નાશ-

માતાઓ) અમારી માફક આપની મુરલીના નાદથી મોહિત થયેલાં છે અને તેથી કદાચ અહીં આવશે
તો પણ કોઈ જાતનો તે બાધ કરશે નહીં; અથવા તો અમારી માતાઓ સ્ત્રીઓ હોવાથી સત્તીએ વનમાં
આવશે નહીં, તેથી તે અમને પ્રતિબંધ કરશે નહીં.' આના ઉત્તરમાં ભગવાન્ કહે છે કે પિતરા: (તમે
અહીં આવ્યાં છો તેથી) પોતાના કુળ ઉપર કલંક આવે એ ભયથી તમારા પિતાઓ અહીં (તમારી શોધને
માટે) જરૂરથી આવશે જ. ગોપીજનો કદાચિત્ એમ કહે કે 'ત્યારે તો અમે અમારા પિતાઓની સાથે જ
જઈશું'; તો તેના ઉત્તરમાં ભગવાન્ કહે છે કે વિચિન્વન્તિ હ્યપશ્યન્તઃ—તમને દેખશે નહિ અને તમારી
તેઓ શોધ કરશે. ગોકુલથી નીકળીને કૃષ્ણ ભગવાનના સ્થાનમાં—વૃન્દાવનમાં—જતાં વચમાં અનેક
માર્ગો ચોખ્ખા દેખાય છે. ત્યાં ભગવાનની યોગમાયા ઉભી રહે છે, જેથી કોઈ પણ ભગવાનની પાસે જાય
નહિ. તેથી તમારા પિતાઓ બીજે જ માર્ગે ચઢી જશે અને તેથી તમને દેખશે નહિ અને તમારી શોધ
કર્યા જ કરશે. આ પ્રમાણે ભગવાને ગોપીજનોને કહ્યું કે તમે તમારા પિતાઓની રાહ જોઈને અહીં
રહેવાનો જે વિચાર કરો છો તે અસંભવિત જ છે. વળી તમે બંધુઓને સહ ઉત્પન્ન કરો નહિ. તેથી બધાં
ગોપીજનો અહીં આવ્યાં નથી માટે તમારે અહીં ન આવવું, અને તમારા કુળમાં કલંક આવે તેથી પણ
તમારે અહીં આવવું જોઈએ નહિ. ગોપીજનો કદાચ એમ કહે કે 'અમારા પિતાઓ સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ
જાણે છે તેથી તેઓ અહીં આવશે નહિ, અથવા તો અમે બધાં ભગવાનને માટે આવ્યાં છીએ
(એમ ધારીને અમારા પિતાઓ અહીં નહિ આવે)', તો તેના ઉત્તરમાં ભગવાન્ કહે છે કે પુત્રાઃ પુત્રો
સર્થથા માતાઓનું રક્ષણ કરે છે અને તેમને માતાઓના નિમિત્તે ઘણી લાજ આવે છે તેથી તે પુત્રોના
ઉપર લ્યા કરીને તેમને સહ ન ધાય એટલા સારું તમે પાછાં ઘેર જાવ. ગોપીજનો કદાચ એમ કહે કે
'અમારા તે પુત્રો બાલક છે', તો તેના ઉત્તરમાં ભગવાન્ કહે છે કે ભ્રાતરા:—તમારા ભાઈઓ તમારી
શોધ કરી શકે એવા છે અને લાજવાળા પણ છે, તેથી ત્યારે તેઓ તમને નહિ જુએ ત્યારે લાજથી
કદાચ શરીરનો પણ ત્યાગ કરે; તેથી ભાઈઓના એહને લીધે (પણ) તમારે ઘેર પાછાં જવું જોઈએ.
કદાચ ગોપીજનો એમ કહે કે 'અમારા ભાઈઓ અપકીર્તિના ભયને લીધે અમારી શોધ કરવા માટે
બહાર જશે નહિ; વળી તેઓ જુવાન છે, અમે પણ જુવાન છીએ.' આના ઉત્તરમાં ભગવાન્ કહે છે
કે યા પતયા:—તમારા પતિઓને તમારી સાથે શોગ કરવાની અપેક્ષા પણ હોય છે, આ સંયોગરક્ષનો
અધિભાર તમારા પતિઓનો જ છે, માટે બીજાઓનું ધન અન્યને આપવું જોઈએ નહિ. (અર્થાત્ તમે
તમારા પતિઓનું ધન છો, તેથી તે ધન મારા જેવા ઇતર માણસને તમારે આપવું જોઈએ નહિ.) તમારે

શક્ત્યા અપહારશક્ત્યા ચ ભયં પ્રાપ્સ્યન્તિ । ન ચ વક્તવ્યં કિમસ્માકં તૈઃ । તત્રાહ વન્ધુસાધ્યસંમિતિ ।
તે હિ વાન્ધવાઃ, તૈઃ સહૈવ સ્થાતવ્યમ્ । એતો વલવદ્વાધકસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ વ્યાધુંઘ્ય ગન્તવ્યમિતિ ॥૧૦॥

એવમુક્તે પરિતો વિલોક્યન્તીરાદૃ દૃષ્ટં ઘનમિતિ ।

દૃષ્ટં વનં કુંસુમિતં રાકેશંકરરશ્મિતમ્ ।

યમુંનાનિલેલીલૈજત્તરુપદ્મવમણિહતમ્ ॥ ૨૧ ॥

एषा हि राजसराजसी, अग्रिमा राजसतामसी । यदि वनदर्शनार्थमागतं तदा दृष्टमेव वनम्,
अतः प्रतियातेति । अर्थात् सर्वदा दृष्टमेवैतद्वनं नात्र भयमिति स्थापितम् । गृहे च न गन्तव्यमिति ।
यदि गृहगमनापेक्षा तदैव गन्तव्यमिति वचनात् । तच्च वनं कુંसुमितमिति वर्णयति यथा तासाम-
न्यासंस्तिर्भवति । इदानीं पुष्पाण्येव जातानि न फलानीति वा । कुसुमिते वने रतिः कर्तव्येतिभावः ।

સોગની અપેક્ષા હશે તો તમારા પતિઓ દ્વારા પણ તે મળશે. તમારાં માતાઓ, પિતાઓ, પુત્રો વગેરે
બધાં જ સગાંઓ તમને ઘરમાં નહિ જીવે એટલે જરૂર તેઓ તમારી શોધ કરશે. પછી ઘણા સમય સુધી
તમને જ્યારે તેઓ નહિ જીવે ત્યારે તેઓ એમ ધારશે કે ગોપીઓનો નાશ થયો છે અથવા તો તેમને
કોઈ ઉપાડીને લઈ ગયું છે, અને તેને પરિણામે તેઓ લયલીત થશે. ગોપીજનો કદાચ એમ કહે કે
‘અમારાં સગાંઓ લયલીત થાય તેમાં અમારે શું ?’ તો ભગવાન્ કહે છે કે, તમારે એમ કહેવું યોગ્ય
નથી. ભગવાન્ કહે છે કે વન્ધુસાધ્યસંમ્. તમારાં માતા પિતા વગેરે તમારાં આન્ધવો છે, અને તેથી
તમારે તેમની સાથે જ રહેવું જોઈએ. માટે આ પ્રમાણે તમે અહીં રહો તેમાં બળવાન્ બાધક તરવો
છે એટલે તમારે પાછાં વળીને ઘેર જવું જોઈએ. (આ શ્લોક તામસતામસી ગોપીજનોને ઉદ્દેશીને
કહેવામાં આવ્યો છે.) ૨૦

આ પ્રમાણે જ્યારે ભગવાને ગોપીજનોને કહ્યું ત્યારે ગોપીજનો ઘનમાં ચારે બાજુ જોવા લાગ્યાં.
ભગવાને તેમને કહ્યું કે દૃષ્ટં વનમ્—

શ્રીયમુંનાજ્જના પવનની ધીમી લહૈશૈથી હાલતાં ગ્રાહોનાં પાંદડાંથી

શોભતું અને ચન્દ્રના કિરણોથી રંગાયેલું પુષ્પોવાળું આ વન તો

તમે જોયું. ૨૧

(આ શ્લોક જેને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યો છે) તે ગોપીજન રાજસરાજસી છે. અગળનો
શ્લોક જેને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યો છે તે રાજસતામસી છે (અને પછીના શ્લોકમાં રાજસસાત્વિક
ગોપીજનની વાત છે). જો વન જોવાને માટે તમે અહીં આવ્યાં હો તો તો તમે વન જોઈ નાખ્યું જ છે,
માટે તમે હવે ઘેર પાછાં જાવ. અર્થાત્ આ વન સર્વદા દૃષ્ટ જ છે, અહીં ભય નથી એમ ભગવાને
ગોપીજનોને જણાવ્યું. તાત્પર્ય કે તમારે ઘેર પાછા જવું નહિ. જો તમારે ઘેર પાછા જવાની અપેક્ષા
હોય તો જ તમારે જવું એમ શાસ્ત્રનું વચન છે. (શાસ્ત્રમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે સંસારના બધા
પદાર્થો ત્યાગ કરીને જો કોઈ વનમાં પ્રવેશ કરે અને ફરીથી જો તેને સંસારની અપેક્ષા રહે તો જ તેણે
પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને ઘરમાં પ્રવેશ કરવો. ગોપીજનોને તો ઘેર જવાની અપેક્ષા જ નથી એટલે તેમને
ઘેર પાછાં જવાનું રહેતું નથી.) આ ઘન પુષ્પોવાળું છે એમ ભગવાન્ વનનું વર્ણન કરે છે જેથી તે
ગોપીજનોની ભગવાનમાં આશક્તિ વધે. અથવા બીજે અર્થે એવો પણ ધ્યાય કે હમણાં તો પુષ્પો જ
ધ્યાં છે, ફળ ધ્યાં નથી. (આ બીજા અર્થે પ્રમાણે ભગવાન્ એમ કહેવા માગે છે કે હમણાં તો પુષ્પોફળી
ઉદીપન આમથી તૈયાર થઈ, માટે દર્શન પણ ધ્યું—એ રીતે રમણની પહેલાં જે સામગ્રી જોઈએ તે
સર્વ સિદ્ધ થઈ. ફળ તો રમણ ધ્યાય ત્યારે મળશે માટે રમણફળી ફળને માટે, હે ગોપીજનો, તમારે
અહીં જ રિયતિ કરવી.) પુષ્પવાળા વનમાં રમણ કરવું એવો ભાવ છે. સર્વત્ર મોહ અને પ્રેમજી.

સર્વત્ર મોહઃ પ્રેયણં ચાતુસ્યૂતમ્ । કિચ્ચ, રાકેશસ્ય ચન્દ્રમસઃ કરૈઃ રક્ષિતમ્ । ડદીપમા ઇતે । વનં તામસમ્, પુષ્પાણિ રાજસાનિ, ચન્દ્રકિરણાઃ સાત્ત્વિકા इति । અયં રાકેશ इति પૂર્ણચન્દ્રઃ । અતઃ પૂર્ણત્વે સ્થાતવ્યમ્ । પર્વાદિચુંદૌ તુ ગન્તવ્યમિતિ । વાયુમપિ તત્રણં વર્ણયતિ યમુતેતિ । યમુનાસમ્બન્ધિનાનિલેન લીલયા યે એજસ્તઃ કસ્મમાતાસ્તરુપલ્લવાસૈર્મણ્ડિતમિતિ । જલસમ્બન્ધાત્ લીલયા ચલનાન્ન તરુણાં સુગન્ધાન્તં સમ્યન્ધાન્ ત્રિશુણો વાયુરુક્તો વર્ણનાયાં રસોદ્ગોષકે ચોપયુજ્યતે ॥ ૨૧ ॥

एवं वनं वर्णयित्वा अन्धासक्तिमुत्पाद्य ततो गन्तव्यमित्याह तद्यातेति ।

तद्यात मा चिरं गोष्ठं शुश्रूषध्वं पतीन् सतीः ।

क्रन्दन्ति वत्सा बालાश्च तान्पाययત दुह्यत ॥ ૨૨ ॥

તત્તસ્માદ્વનં દૃષ્ટમિતિ કાર્યસ્ય સિદ્ધત્વાદ્યાત્ । एतादृशं वनमस्ति मा यातेत्यपि ध्वनिः । चिरं मा विलम्बो न कर्तव्यः, चिरं मा यातेति च । न हि कञ्चिद्गमन्तं विहाय गोष्ठं गच्छति । किञ्च, गोष्ठं यात । तत्र तत्रां शुश्रूषणमपि भवति । किञ्च, तत्र गतानां धर्मः सिध्यतीत्याह शुश्रूषध्वमिति । पतिसेवा स्त्रीणां धर्मः, तत्रापि भवत्यः सतीः सत्यः । पतिविशेषणं वा । पूर्वजन्मनि ताः पतिव्रताः

અનુસ્યૂત છે. અર્થાત્ પોતાના અને વનના ઐન્દર્યમાં મોહ કરીને ગોપીજનોને વનમાં સ્થિતિ કરવાનું કહેવું, અને ઉપર ઉપરથી ઘેર પાછા મોકલવાનું કહેવું એવા બન્ને અર્થો નીકળે છે એમ સર્વત્ર સમજવું. વળી રાકેશ એટલે અન્દ્રમાતા કિરણોથી રંજિત—રંગાએવું—તે વન છે. અન્દ્રનાં આ કિરણો Cદીપક છે. વન તામસ છે, પુષ્પો ગજસ છે અને અન્દ્રનાં કિરણો સાત્ત્વિક છે. આ રાકેશ છે એટલે પૂર્ણ ચન્દ્ર છે. માટે આ પ્રકારે સર્વ ભાવ પૂર્ણ હોવાથી તમારે અહીં જ રહેવું; પણ જો તમને એમ લાગતું હોય કે આ પૂર્ણિમાનો અન્દ્ર છે એટલે પર્વનો દિવસ છે અને તેથી રમણ આવે નિષિદ્ધ છે, તો તો યદી તમારે ઘેર પાછા જ આવ્યા જવું. ભગવાન્ વનના વાયુનું પણ યમુના ઇલાદિએ વર્ણન કરે છે યમુના-દના સંબંધવાળા પવનથી ધીમે ધીમે હાલતાં જે વૃક્ષનાં પાંદડાં તેનાથી શોભતું વન યમુનાદના જળના સંબંધથી, ધીમે ધીમે હાલવાથી અને વૃક્ષોની સુગન્ધના સંબંધથી ત્રણ પ્રકારના—શીત, મન્દ અને સુગંધિ—વાયુનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વર્ણનમાં અને રસોદ્ગોષક ગન્ધને લાવવામાં આ ત્રણ પ્રકારના પવનનો ઉપયોગ થાય છે. તાત્પર્ય એ કે આવો સુંદર વાયુ જેમા છે તેવું વન તમે જોયું, હવે તમે ઘેર જાવ એ પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં પવનનો ઉપયોગ છે. વળી અહીં આવી રસોદ્ગોષક સામગ્રી છે તેથી અહીં રહેશો તો રસ મળશે એવો અર્થ દર્શાવવાને માટે પણ પવનનો ઉપયોગ છે. ૨૧

આ પ્રમાણે વનનું વર્ણન કરીને, ભગવાનમાં અધિક આશક્તિ ઉત્પન્ન કરીને ભગવાન્ ત્યાગ્ય એ શ્લોકમાં શ્રીગોપીજનોને કહે છે કે તમે અહીંથી આવ્યાં જાવઃ—

માટે હવે, હે સતી સ્ત્રીયો ! તમે વિવંશ કર્યા વિના મગ્નમાં પાછાં

આવ્યાં જાવ, અને તમારા પતિઓની સેવા કરો; રદન કરતાં વાછરડાં અને

બાલકોને તમે ધવરાવો અને ગાયોને દુહો. ૨૨

તત્-તેથી, વન જોયું એટલે તમારું કાર્ય સિદ્ધ થયું તેથી—તમે, હે ગોપીજનો, પાછાં આવ્યાં જાવ. તત્-આ પ્રકારનું-વન છે એટલે તમે ઘેર પાછાં જશો નહિ એવો પણ ધ્વનિ છે. ચિરં મા-તમારે વિવંશ કરવો ભેદથી નહિ. ચિરં મા યાત-લાંબા કાળ સુધી તમારે જવું નહિ, અર્થાત્ લાંબા કાળ સુધી તમે અહીં જ રહો-એવો પણ ધ્વનિ છે. ખરેખર, ભગવાનને છોડીને કોઈ મગ્નમાં જવું નથી. વળી, તમે મગ્નમાં જાવ, મગ્નમાં ગાયોની સેવા પણ થાય છે, મગ્નમાં જનારઓનો છીને ધર્મ પણ સિદ્ધ થાય છે એમ ભગવાન્ શુશ્રૂષ્યમ્ એ પદ વડે કહે છે. પતિની સેવા કરવી એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે. તેમાં પણ તમે બધાં તો સતી સ્ત્રીઓ છો. અથવા તો સતીઃ એ પદ પતિના વિશેષણ તરીકે લેવું, અર્થાત્ સતીઃ

સ્ત્રિયઃ સ્થિતાઃ, પુરુષભાવનયા પુરુષા જાતાઃ, ભવન્તશ્ચ પુરુષાઃ વિપરીતા જાતા इति, અમેડપિ
વૈપરીત્યં મવિષ્યતીતિ વિચાર્યં ગન્તવ્યમિતિ માવઃ । ધર્મસ્તત્ર, રસસ્ત્યત્રૈવેતિ । પત્નીનિતિવદ્યુવચનાન્
ધર્માભાવશ્ચ । યા ભવતીનાં મધ્યે પતિવ્રતાઃ તા વા ગચ્છન્તિવતિ । સર્વાસામેવાતયાત્વે ન ગન્તવ્યમે-
ત્રેતિ । ન હિ પતિવ્રતાઃ સમાયાન્તિ લૌકિકધર્મપરાયણાઃ । અતો ભગવદ્વાક્યં રસાલત્વાત્ તદભાવમેવ
સૂચયતિ । કિંચ, વત્સાસાથૈષ વદ્ધાઃ, વાલાશ્ચ ક્ષુધિતાઃ, તે ક્રન્દન્તિ । અતસ્તેષાં રોદનનિવૃત્તયર્થં
તાન્ પાયયત સ્તનમ્, દુહ્યત્ત ચ ગાઃ । પરાર્થં ચ ભવતીનાં જીવનં ન સ્વાર્થમ્ । અતો દુઃખિતાનાં
સ્થાને સુખાકાંક્ષિભિર્ન ગન્તવ્યમિતિ ॥ ૨૨ ॥

एवमुक्ते याः स्निग्धदृष्टयो जाताः, ताः प्रत्याह अथ वेति ।

अथ वा मदभिस्तेहाङ्गवलयो यन्निताशयाः ।

आगता ह्युपपन्नं तत् प्रीयन्ते मम जन्तवः ॥ २३ ॥

મયા વૃથૈવૈતે પક્ષાઃ કલ્પિતાઃ, વસ્તુત્ત્વ માં દ્રઢમેવાગતાઃ । સ્નેહાત્ સિદ્ધાન્તોડ્યં
પૂર્વપક્ષાર્થમનૂયતે । નિરુક્તો માવો ગુણાત્મકો દોષાત્મકો વા ન ફલં પ્રયચ્છતિ, લૌકિકો ભવતિ,

પત્નીન્ એ પ્રમાણે અન્વય કરવો. ગોપીજનોના પતિઓ પૂર્વજન્મમાં સતી-પતિવ્રતા-સ્ત્રીઓ હતા, અને
પુરુષની લાવનાને લીધે આ જન્મમાં પુરુષ તરીકે જન્મ્યા છે. હે ગોપીજનો ! તમે પણ પૂર્વજન્મમાં
પુરુષો હતા અને આ જન્મમાં તમે સ્ત્રીઓ તરીકે જન્મ્યાં છો; આગળ ઉપર પણ તમે જ્યારે ઘેર પાછાં
જશે ત્યારે સ્ત્રીલાવનાને લીધે તે ગોપલોકો પણ સ્ત્રીઓ થઈ જશે અને તે પ્રકારે વિપરીતતા થશે. આ
બધાનો નિચાર કરીને તમારે જવું એ પ્રકારનું તાત્પર્ય છે. મજમાં જવાથી તમને ધર્મ સિદ્ધ થશે,
પરંતુ રસની સિદ્ધિ તો અહીં જ થશે. પત્નીન્ એ પ્રમાણે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે
અને તેમાંથી એવો અર્થ નીકળે છે કે વાસ્તવિક રીતે મજમાં જઈને પતિઓની સેવા કરવામાં ધર્મ રહેલો
નથી. તમારામાં જે પતિવ્રતા-ધર્મશીલ-સ્ત્રીઓ છે તે જ ઘેર પાછાં છે જાય. પણ અધ્યાંય ગોપીજનો
જે તે પ્રકારનાં-ધર્મશીલ-ન હોય તો તેમણે ઘેર પાછાં જવું જ નહિ. લૌકિકધર્મ-પતિસેવા-ની અંદર
પરાયણ રહેતી પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ પતિનો ત્યાગ કરીને વનમાં આવતી નથી. તેથી ભગવાનનાં આ વાક્યો
રસાલ હોવાથી એમ મૂલ્યે છે કે આ ગોપીજનોની આસક્તિ પોતાના લૌકિક પતિઓમાં નથી. ઘણી
વત્સો-વાહરડાં-દહોતી વખતે બાંધેલાં જ છે; બાળકો પણ ભૂખ્યાં છે, તેથી તેઓ રડે છે. માટે તે
બધાંને રડતાંબંધ કરવાને માટે તેમને સ્તનપાન કરાવો, અને ગાયોને દુહો. તમારું જીવન બીજાઓને
માટે છે; પોતાને માટે નથી. તેથી સુખની ઇચ્છા રાખનારાઓએ દુઃખી લોકોના સ્થાનમાં જવું નહિ.
(આ શ્લોક રાજસતામયીને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવેલો છે.) ૨૨

આ પ્રમાણે જ્યારે ભગવાન બોલ્યા ત્યારે જે રાજસસાત્વિક ગોપીજનો સ્નેહાળ દૃષ્ટિવાળાં થયાં
તેમને ઉદ્દેશીને ભગવાન અથવા ઇલાહ બોલ્યા:—

अथवा तो मारामां तमारो धष्टो स्नेह होवाने दीधि तमाङ् अन्तः-
कारण मारामां योटेदुं છે, અને તેથી તમે અહીં આવ્યાં છો તે યોગ્ય છે,
કારણ કે બધાં પ્રાણીઓ મારા ઉપર પ્રેમ રાખે છે. ૨૩

પહેલાંના શ્લોકોમાં જણાવેલા વિકલ્પો એ નકામા દૃષ્ટ્યા, કારણ કે વાસ્તવિક રીતે તો તમે સ્નેહને
લીધે મારાં દર્શન કરવાને માટે જ અહીં આવેલાં છો. સ્નેહને લીધે ભગવાનનાં દર્શન કરવા જવું એ ખરી રીતે
તો સિદ્ધાન્ત જ છે, છતાં તેનો પૂર્વપક્ષ કરવાને માટે અહીં અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. શુભરૂપ અથવા
દોષરૂપ ભાવનું વર્ણન કરવામાં આવે તો તેનું દ્વય મળતું નથી, કારણ કે વર્ણન કરવાથી તે ભાવ લૌકિક ધર્મ.

અતઃ અનૂચતે । મયિ ચોડ્યમભિતઃ સ્નેહઃ સર્વભાવેન તેન કૃત્વા યન્નિતઃ આશયો યાસાં તાદૃશ્યસ્ને-
હપત્ય ઇદ્દાગતાસ્તદુપપન્નમેવ । તર્હિ કો વિલમ્બ્વ ઇતિ ચેત્ તત્રાહ પ્રીયન્તે મમ જન્તવ્વ ઇતિ । મમ
સમ્વન્ધિનઃ સર્વ એવ જન્તવઃ સ્વયમેવ પ્રીતા ભવન્તિ । ન તુ મયા કિંચિત્કર્તવ્યમ્ । સ્નેહ એવ મયિ
ન તુ કૃતિરિતિ । તતઃ સાધારણમિમમર્થ જ્ઞાત્વા પ્રતિયાત । સ્થિતિપક્ષે તુ સ્પષ્ટ એવાર્થઃ । તદ્યાત્ત મેતિ
ફલિષ્યતિ । ન હિ સ્નેહાદાગતઃ પ્રેર્યમાણોઽપિ ગચ્છતિ । યન્નિતો વશીકૃતઃ । અન્તઃકરણે અન્યાવીને
જાતે ન કિંચિદવશિષ્યતે । નિષ્કપટા ચ પ્રીતિઃ કર્તવ્યેત્યુભયત્ર ભાવઃ ॥ ૨૩ ॥

મર્તુઃ શુશ્રૂષણં સ્ત્રીणां परो धर्मो ह्यमायया ।

तद्वन्धूनां च कल्याण्यः प्रजानां चानुपोषणम् ॥ २४ ॥

એવં રાજસીર્નિરૂપ્ય સાત્ત્વિકીર્નિરૂપયતિ । સત્ત્વયુક્તા નિરૂપ્યન્તે । તતો રજોયુક્તાઃ । સ્ત્રીणां
मुख्यो धर्मः मर्तुःशुश्रूषणमित्याह मर्तुरिति । स्वभावतो जीवानां भगवानेव भर्ता तत्रापि स्त्रीणां

નય છે, માટે તમારા સ્નેહમૂલક આગમનનો પૂર્વપક્ષ કરવાને માટે અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે.
(સ્નેહથી સર્વ પદાર્થનો ત્યાગ કરીને ભગવાનની પાસે આવવાનો ભાવ શુભરૂપ અને દોષરૂપ હોઈ
શકે છેઃ જ્યારે ભગવાન ભગવાન તરીકે ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે એવો ભક્તનો ભાવ હોય ત્યારે તે ભાવ
શુભરૂપ થાય છે, અને જ્યારે ભગવાન બીર તરીકે ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે એવો ભક્તનો ભાવ હોય
ત્યારે તે ભાવ દોષરૂપ થાય છે. આ બન્ને ય ભાવો ભગવદ્દામક કૃણ આપતાં નથી. આ બન્નેય
પ્રકારના ભાવો લક્ષમાં રાખીને સ્નેહમૂલક સર્વત્યાગપૂર્વક ભગવાનની પાસેના આગમનનો પૂર્વપક્ષ
કરવાને માટે અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે.)

મારામાં જે આ પૂર્ણ સર્વભાવથી સ્નેહ છે તેથી અન્તઃકરણ વાંધાઈ ગયું છે જેમનું, એવાં જે તમે
હો અને અહીં આવ્યાં હો તો તો તે ચોક્કસ જ છે.

પછી તમે વિલમ્બ શા માટે કરો છો એમ જે ગોપીજન કહે તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે પ્રીયન્તે
મમ જન્તવઃ. મારા સમ્બન્ધવાળા બધા ય પ્રાણીઓ પોતાની મેળે જ—મારામાં પ્રીતિ રાખવાથી જ—
અસત્ત થાય છે, મારે કાંઈ પણ કરવાનું રહેતું નથી. (હું ભાવસ્વરૂપ છું તેથી) મારામાં સ્નેહ જ હોઈ
શકે—હું સ્નેહવાળા ભક્તો તરફ સ્નેહ જ રાખી શકું—કૃતિ નહિ, (કારણ કે નમન વગેરે ક્રિયા એ
જીવનો ધર્મ છે, ભગવાનનો નહિ). તેથી આ બધા ય ભક્તોનાં સામાન્ય નિયમને જાણી તમે ઘેર પાછાં
આવ્યાં જાવ. તમે અહીં જ રહો એમ અર્થ લઈએ તો શ્લોકનો અર્થ સ્પષ્ટ જ છે, અને તેથી તેમાં
યાત મા—તમે જાવ નહિ—એ પ્રમાણે અન્વય થશે. જે સ્નેહથી આવેલો છે તેને પ્રેરવામાં—કહેવામાં—
આવે તો પણ તે પાછો ઘેર જતો નથી, કારણ કે તે યન્નિત એટલે વશ થએલો છે. જ્યારે અન્તઃકરણ
ભગવાનને અધીન થઈ જાય છે ત્યારે કાંઈ પણ બાકી રહેતું નથી. નિષ્કપટ પ્રીતિ કરવી એમ બન્નેય
પક્ષમાં—રહેવાના અને ઘેર પાછા જવાના પક્ષમાં—ભાવ છે. (આ શ્લોક રાજસસાત્ત્વિકને ઉદ્દેશીને
કહેલો છે.) ૨૩

હે કલ્યાણી સ્ત્રીઓ, નિષ્કપટતાથી પતિની અને તેમના સંબંધીઓની

સેવા કરવી અને પ્રજાનું પોષણ કરવું એ સ્ત્રીઓનો મુખ્ય ધર્મ છે. ૨૪

આ પ્રમાણે રાજસી ગોપીજનોને ઉદ્દેશીને ભગવાને કહ્યું; હવે સાત્ત્વિક ગોપીજનોને ઉદ્દેશીને
ભગવાન કહે છે. આ શ્લોકમાં સત્ત્વશુભવાળી સાત્ત્વિક ગોપીજનોને—અર્થાત્ સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક
ગોપીજનોને—ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યું છે. પછીથી સાત્ત્વિકરાજસને ઉદ્દેશીને (અને ત્યાર પછી
સાત્ત્વિકતામસને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યું છે.) સ્ત્રીઓનો મુખ્ય ધર્મ પતિની સેવા છે એમ ભગવાન
મર્તુઃ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કહે છે. સ્વાભાવિક રીતે બધા ય જીવોનો ભગવાન જ પતિ છે; તેમાં પણ જે

સ્ત્રીશરીરં પ્રાપ્તાનાં વ્યભિચારાભાવાય ભગવાનેવ સેવ્યઃ । લૌકિકે તુ પરિપ્રહાત્ મર્ત્યત્વેનાભિમતઃ સેવ્યઃ ।
સ એવ પરો ધર્મઃ । તત્રાપ્યમાયયા । કાપત્યે તુ ન સેવાયાં ફલમ્ । અન્યે સર્વે ધર્મા અવરાઃ ।
તદ્વન્ધૂનાં શ્વશુરાદીનામ્ । કલ્યાણ્ય ઇતિસન્વોધનાત્ ભવતીનાં સર્વેઽપિ સન્તીતિ જ્ઞાપિતમ્ ।
પ્રજાનાં ચ પુત્રાદીનામનુપોષણં અન્નાદિદાનેન સ્તનાદિદાનેન ચ । પિત્રાદિભિઃ પોષ્યમાણાનાં સ્વતોઽપિ
પોષણં વા ॥ ૨૪ ॥

તથાપિ સ પતિઃ સમીચીનો ન ભવતીતિ ચેન્ન સત્રાહ દુઃશીલ ઇતિ ।

દુઃશીલો દુર્ભગો વૃદ્ધો જડો રોગ્યધનોઽપિ વા ।

પતિઃ સ્ત્રીભિર્ન હાતવ્યો લોકેપ્સુભિરપાતકી ॥ ૨૫ ॥

દુષ્ટ, શીલં ચસ્ય । દૂતાદિદુર્વ્યસનવાન્ । દુર્ભગો દરિદ્રઃ । વૃદ્ધઃ ઇન્દ્રિયવિકલઃ । જડો
મૂર્ખઃ । રોગી મહારોગપ્રસ્રઃ । અધનો વા । અધનોઽપિ માગ્યચાંચ્રેત્ તદા સંભાવનયા સ્ત્રીભિર્ન
સંજયતે । एवं पद्धोपयुक्तोऽपि स्त्रीभिरनन्यगतिकाभिः पतिर्न हातव्यः । स्पष्ट एव विरोधः । पद्गुणो
भगवान्, पद्धोषः स इति । पातकी तु हातव्य एव । ‘भजेदपतितं पति’ मिति वाक्यात् । किञ्च, तत्रापि
लोकेप्सुभिः । येषामिह लोके परलोके च कीर्त्याद्यपेक्षा तैर्न हातव्य एव, अन्यथा अपकीर्तिर्भवेत् ॥ २५ ॥

સ્ત્રીઓ છે—જેમને સ્ત્રી શરીર પ્રાપ્ત થયેલું છે—તેમણે તો વ્યભિચાર ન થાય તેટલા સારૂ ભગવાનની
જ સેવા કરવી જોઈએ. લોકમાં તો જેની સાથે વિવાહ થયો છે તેની પતિ તરીકે સેવા કરવી જોઈએ.
તે જ સ્ત્રીઓનો મુખ્ય ધર્મ છે. વળી આ પતિસેવા પણ નિષ્કપટતાથી કરવી જોઈએ. કપટ રાખીને
પતિસેવા કરવામાં આવે તો તેનું ફળ મળતું નથી. પતિસેવાથી ખીબા બધા ધર્મો હલકા છે. તદ્વન્ધૂનામ્
એટલે પતિનાં સગાંઓની—સસરા વગેરેની—સેવા કરવી જોઈએ. ‘હે કલ્યાણીઓ’ એ પ્રમાણે
ગોખીજનોને સંજોધન કરવાથી ભગવાને જણાવ્યું કે તમારે બધાં સગાં પણ છે. પ્રજનું—પુત્ર વગેરેનું—
અનુપોષણ અન્ન વગેરે આપીને અને સ્તનપાન કરાવીને તમારે કરવું જોઈએ. અથવા તો પિતા વગેરે
જે પ્રજનું પોષણ કરે છે તે પ્રજનું પોષણ માતાઓએ પણ કરવું જોઈએ એમ પણ અર્થ થઈ શકે. ૨૪.

પતિસેવા એ સ્ત્રીઓનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે એમ આપ (=ભગવાન) કહ્યો છે તો પણ અમારો પતિ
સારો નથી એમ જો ગોખીજન કહે તો ભગવાન દુઃશીલઃ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં ઉત્તર આપે છે—

પતિ દુષ્ટ, લાગ્યહીન, વૃદ્ધ, જડ, રોગી, નિર્ધન, ગમે તેવો હોય

તોપણ, જો તે પાતકી ન હોય તો, આ લોક અને પરલોકની ઇચ્છા

રાખનારી સ્ત્રીઓએ તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ. ૨૫

દુઃશીલ એટલે દુષ્ટ છે શીલ જેનું—અર્થાત્ દૂત વગેરે દુર્વ્યસનવાળો, દુર્લભ એટલે દરિદ્ર, વૃદ્ધ
એટલે ઇન્દ્રિયવિકલ, જડ એટલે મૂર્ખ, રોગી એટલે મહારોગવાળો, અથવા અધન એટલે ગરીબ. પતિ
ગરીબ હોય તો પણ જો તે લાગ્યવાળો હોય તો લવિષ્યમાં તેના તરફની આશા રાખીને સ્ત્રીઓ તેનો ત્યાગ
કરતી નથી. આ પ્રમાણે ચોતાનો પતિ છ દોષવાળો હોય તો પણ સ્ત્રીઓએ, ખીબે રસ્તો ન હોવાથી, તેનો
ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ. લૌકિક પતિ અને અલૌકિક પતિ—ભગવાન—વચ્ચે સ્પષ્ટ વિરોધ છે, કારણ કે
ભગવાનમાં એશ્વર્ય, વીર્ય, શ્રી, યશ, જ્ઞાન અને વૈશાલ્ય એ છ ગુણો રહેલા છે, જ્યારે લૌકિક પતિમાં
દુઃશીલ વગેરે છ દોષો રહેલા છે. પણ જો પતિ પાતકી હોય તો સ્ત્રીએ તેનો ત્યાગ કરવો જ જોઈએ,
કારણ કે ‘અપતિત પતિનું સ્ત્રીએ ભજન કરવું’ (ભાગ. ૭-૧૧-૨૮) એ પ્રમાણે વચન છે. વળી તેમાં
પણ લોકની ઇચ્છા રાખનારી સ્ત્રીઓએ તો દોષવાળા પતિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ. જેમને આ
લોકમાં અને પરલોકમાં કીર્તિ વગેરેની ઇચ્છા છે તેમણે તો પતિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ જ, નહિ
તો તેમની અપકીર્તિ થાય. (આ શ્લોક સાત્વિકરાજસને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યો છે.) ૨૫

નતુ કામરસે નિવિષ્ટમનસાં ન ધર્મો વાચકઃ પરસ્મિન્નેવ રસોત્પત્તિરિતિ, તન્નાહ અસ્વર્ગ્યમિતિ ।

અસ્વર્ગ્યમયશસ્યં ચ ફલગુ કૃચ્છ્રં મયાવદમ્ ।

જુગુપ્સિતં ચ સર્વત્ર હૌપપત્યં કુલસ્ત્રિયઃ ॥ ૨૬ ॥

હે કુલસ્ત્રિયઃ, ઔપપત્યં જારસમ્બન્ધઃ તદ્વસાલમપિ વહુદોષમયમ્ । તન્નલાન્ પદ્ વોપાનાહ । અસ્વર્ગ્યં પરલોકનાશકમ્ । પૂર્વં ધર્મેણ સિદ્ધોઽપિ સ્વર્ગઃ તસ્મિન્ અપગચ્છતિ । કિન્ન, રૂઢ લોકેઽપિ યશો દૂરીકરોતિ । ચકારાન્ નરકોઽપિ । નાપિ ત્વ રસમોગો મહાનિત્યાહ ફલિવતિ । અત્પમેવ તત્સુરં ક્ષણમાત્રસાધ્યં સ્વરૂપતો મહદપિ કાલતઃ પરિચ્છિન્નમપિ । કૃચ્છ્રમિતિ । કષ્ટસાધ્યમ્, નાલ્પેન પ્રયાસેન સિધ્યતિ । અતો વલવદનિષ્ઠાનુવન્ધિ । કિન્ન, અનુભવકાલેઽપિ ન રસમુત્પાદયતિ યતો મય-જનકમ્ । શૃંગારવિરોધી મયાનકરસઃ । અત યદ્ય વ્યભિચારશબ્દવાચ્યઃ । મુલ્યતયા મયાનકરસ-મુત્પાદયેત્, વિશેષતઃ પ્રથમતઃ । કિન્ન, સર્વત્રૈવ જુગુપ્સિતમ્ । સર્વદેશેષુ સર્વકાલેષુ તત્કૃત્વા યદિ સત્કર્મોપિ કુર્યાન્ તતોઽપિ જુગુપ્સિતો ભવેત્ । ધર્મવુદ્ધિસ્ત્ર ચિત્તિકિત્સૈવ ભવતિ । અતો વહુદોષ-પ્રસત્ત્વાન્ વત્તમાયા નૈવદુક્તમ્ ॥ ૨૬ ॥

કામરસમાં જેમનું મન રહેલું છે તેમને ધર્મ બાધ કરતો નથી, કારણ કે અન્યમાં જ રસની ઉત્પત્તિ થાય છે—આ પ્રમાણે ને ગોપીજન કહે તો ભગવાન્ અસ્વર્ગ્યમ્ વગેરે શબ્દોમાં ઉત્તર આપે છે—

કુલીન સ્ત્રીઓને જરની સેવા સ્વર્ગનો નાશ કરનારી, અપકીર્તિ
આપનારી, તુચ્છ, કષ્ટસાધ્ય, ભય ઉત્પન્ન કરનારી અને સર્વત્ર નિન્દ્ય છે. ૨૬

હે કુલીન સ્ત્રીઓ, ઔપપત્ય એટલે જરની સાથેનો સંબંધ ને કે રસમય છે છતાં પણ બહુ દોષથી ભરેલો છે. જર સાથેના સંબંધમાં જે છ દોષ રહેલા છે તે ભગવાન્ કહે છે. અસ્વર્ગ્ય એટલે પરલોકનો નાશ કરનારો. પહેલાં ધર્મ કરવાથી સિદ્ધ થએલું સ્વર્ગ પણ જરકર્મ કરવાથી નાશ પામે છે. વળી, આ લોકમાં પણ તે જરકર્મ યશનો નાશ કરે છે. રસીકમાં જે જ છે તેનો અર્થ એવો થાય છે કે નરક પણ પ્રાપ્ત થાય છે. જરકર્મની અંદર મહાન્ રચનો ભોગ છે એમ પણ નથી એમ ભગવાન્ ફલ્સુ પદ વડે કહે છે. તે જરકર્મનું મુખ અરૂપ જ છે, એક ક્ષણ જ ભોગવી શકાય છે. કામરસ સ્વરૂપથી તો ઘણો મોટો છે છતાં પણ કાળથી મર્યાદિત પણ થાય છે. કૃચ્છ્ર એટલે કષ્ટથી સાધ્ય; જરકર્મ અરૂપ પ્રયાસ વડે સિદ્ધ થતું નથી, એટલે પરિણામે તે ઘણું અનિષ્ટ કરનારું છે. વળી, જરકર્મનો ત્યારે અનુભવ કરવામાં આવે છે ત્યારે પણ તે કામરસને ઉત્પન્ન કરતું નથી, કારણ કે તે ભય ઉત્પન્ન કરે છે. ભયાનકરસ શૃંગાર-રસનો વિરોધી છે, અને તેથી જ જરકર્મને વ્યભિચાર કહેવામાં આવે છે. જરકર્મ મુખ્યત્વે ભયાનક રસ ઉત્પન્ન કરે છે, ખાસ કરીને પહેલેથી જ. વળી, આ જરકર્મ બધે ય નિન્દ્ય છે. ને કોઈ માણસ જરકર્મ કરીને સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાળમાં સત્કર્મ પણ કરે, તો પણ બીજા માણસો તેનાથી કંટાળશે અને ધિક્કારશે. (એક બ્રહ્મચારીને કોઈ સતી સ્ત્રીની સાથે કામભોગ કરવાની ઇચ્છા થઈ તેમાં ને ભોગ કરવામાં તે સતી સ્ત્રીને મુખ થાય તો તેનું પાતિવ્રત્ય નષ્ટ થઈ જાય, અને ને મુખ ન થાય તો તે સ્ત્રીનો પાતિવ્રત્યનો ધર્મ રહે; આ પ્રમાણે) જરકર્મની અંદર ધર્મ રહે છે એમ દેવલોકનો ને અભિપ્રાય છે તે સંદેહવાળો જ છે. (અર્થાત્ તે અભિપ્રાય ખરો નથી.) માટે ત્યારે જરકર્મમાં ઘણા દોષો રહેલા છે ત્યારે તો ઉત્તમ સ્ત્રીને માટે તે જરકર્મ યોગ્ય નથી. (આ રસીક સાત્ત્વિકામસ્ત્રીને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યો છે.) ૨૬

ઃ ઇદં સગુણાઃ પ્રવોધ્ય ગુણાલીતાઃ પ્રવોધયતિ શ્રવણાદિતિ ।

શ્રવણાદર્શનાદ્ધ્યાનાન્મયિ ભાવોઽનુકીર્તનાત્ ।

ન તથા સન્નિકર્ષેણ પ્રતિયાત તતો ગૃહાન્ ॥ ૨૭ ॥

નનુ લૌકિકદષ્ટાવેતે દોષાઃ ન તુ ભક્તિમાર્ગે, પરમાર્થદષ્ટૌ વા, ભવાંસ્તુ પુરુષોત્તમ ઇતિ ચેત્ તન્નાહ શ્રવણાદિતિ । ન હિ ભક્તિમાર્ગે સમ્બન્ધ એવ કર્તવ્ય ઇતિશાસ્ત્રમસ્તિ । ભક્તિર્હિ નવવિધા શ્રવ-
ણાદિરૂપા પ્રેમરૂપા ચ । સ્વતત્ત્વપક્ષે તુ સુતરામેવ નાપેક્ષા । સ્નેહસ્તુ ભગવદ્વિપયકઃ અલૌકિકઃ । સ
એવ સર્વાધિકો ભવતિ । લૌકિકસ્તુ કામરોષતાં પ્રાપ્તઃ હીન એવ ભવતિ । તસ્યાલૌકિકસ્ય કારણાનિ
ત્રીણિ । શ્રવણં દર્શનં ધ્યાનમિતિ । આદૌ શ્રવણં ભગવદ્વાચકાનાં પદવાક્યાનાં ભગવતિ શક્તિવા-
ત્સર્વાવધારણમ્ । તથા સત્તિ વિષયો વ્યાવર્તિતો ભવતિ, અન્યથા અન્યત્રાપિ સ્નેહઃ સ્યાત્ । તદનુ દર્શનં
તદર્થસ્થાનુભવઃ કૃપયા ભગવત્સાક્ષાત્કારો વા ભગવત્કામાર્ગઃ નારદાદેરિવ । તતો ધ્યાનં યોગેન ચિન્ત-
નમ્ । એતૈરેવ મયિ ભાવો ભવતિ । સ ચોત્પન્નો ભાવઃ અનુકીર્તનાત્ સ્થિરો ભવતિ । યથાયમુપાયા

આ પ્રમાણે નવ પ્રકારનાં સગુણ ગોપીજનોને ભગવાને ઉપદેશ કર્યો; હવે તે નિર્ગુણ ગોપીજનોને
શ્રવણાત્ ઇત્યાદિ શબ્દો વડે ઉપદેશ કરે છે:—

મારાં શ્રવણ, દર્શન, ધ્યાન અને કીર્તનથી મારા વિષે જેવો ભાવ
ઉત્પન્ન થાય છે તેવો ભાવ મારી પાસે રહેવાથી થતો નથી. તેથી તમે ઘેર
પાછાં ચાલ્યાં જાવ. ૨૭

ઉપર જણાવેલા દોષો લૌકિક દષ્ટિએ કરેલા જરૂરેમાં હોઈ શકે, પરંતુ ભક્તિમાર્ગમાં, (અમે
અથા જીવો પુરુષો છીએ અને) આપ પુરુષોત્તમ છો એ પ્રકારના ભક્તિમાર્ગમાં, અથવા તો પારમાર્થિક
દષ્ટિમાં તે દોષો સંભવતા નથી—આ પ્રમાણે જે ગોપીજનો યંત્રા કરે તો તેનું સમાધાન કરતાં ભગવાન્
કહે છે કે શ્રવણાત્ ભક્તિમાર્ગમાં (ભગવાનની સાથે) સંબંધ જ કરવો જોઈએ એમ શાસ્ત્ર કહેતું
નથી. ભક્તિ તો શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વન્દન, દાસ્ય, સાખ્ય અને આત્મનિવેદન
એમ નવપ્રકારની છે, અને દશમી પ્રેમરૂપ છે. સ્વતંત્ર ભક્તિમાર્ગમાં તો સમ્બન્ધની જરા પણ અપેક્ષા
નથી (કારણ કે એકરૂપ ભક્તિ એ જ રૂપ છે.) સ્વતંત્ર ભક્તિમાર્ગમાં તો ભગવાનમાં જ એક
હોય છે. અને તેથી તે એક અલૌકિક છે. આ જ ભગવદ્વિપયક અલૌકિક એક સર્વથી અધિક છે;
પરંતુ લૌકિક એક કામને અધીન થાય છે (અને તેથી તેમાં સંબંધની અપેક્ષા રહે છે) એટલે તે હવકા
પ્રકારનો જ એક છે. ભગવદ્વિપયક અલૌકિક એકનાં શ્રવણ, દર્શન અને ધ્યાન એમ ત્રણ કારણો છે.
પ્રથમ કારણ શ્રવણ છે. શ્રવણ એટલે ભગવદ્વાચક પદો અને વાક્યોની શક્તિ અને તાત્પર્ય ભગવાનમાં
રહેલાં છે એમ નિર્ણય કરવો તે. આ પ્રમાણે અર્ધાં પદો અને વાક્યોનું તાત્પર્ય ભગવાનમાં જ છે એમ
જન્યારે નિશ્ચય થાય ત્યારે ઘટપટાદિ સંસારના વિષયો દૂર થઈ જાય; પણ જન્યારે એવો નિશ્ચય ન થયો
હોય અને ઘટપટાદિ પદાર્થો નિવૃત્ત ન થયા હોય ત્યારે તો ભગવાનથી અન્ય એવા ઘટપટાદિ પદાર્થોમાં
પણ એક થાય. ત્યાર પછી બીજું કારણ દર્શન. દર્શન એટલે શ્રવણ કરેલા અર્થનો અનુભવ અર્થાત્
માનસ પરોક્ષાનુભવ અથવા નિદિધ્યાસન. અથવા તો જેમ ભગવાને કૃપા કરીને નારદજીને પોતાના
સ્વરૂપનાં દર્શન કરાવ્યાં અને પોતાના વિષે એક ઉત્પન્ન કર્યો તેમ ભગવદ્વિપયક કામ ઉત્પન્ન કરવાને માટે
ભગવાન્ કૃપા કરીને પોતાના સ્વરૂપનો જે આશ્ચર્યકર કરાવે તે દર્શન કહેવાય છે. ત્યાર પછી ત્રીજું કારણ
ધ્યાન છે. ધ્યાન એટલે યોગ વડે ભગવાનનું ચિન્તન. આ ત્રણ સાધનો વડે જ ભક્તોનો મારા વિષે
ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે (નહિ કે મારી સાથેના સંબંધથી). આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયેલો ભાવ અનુકીર્તનથી
સ્થિર થાય છે. ભક્તિમાર્ગના શાસ્ત્રમાં દર્શાયેલો આ ઉપાય જેમ સારો છે તેમ હૃદયમાં ભગવાનની પાસે

ક્રીયઃ સાર્ધયાન્ ન તથા નિરન્તરસાન્નિધ્યેન જાતો લૌકિકઃ સ હિ કામરોપેત્યવોચામ । અતો
જાન્ પ્રતિયાત । અતઃ પરમાર્થવિચારેડપિ ન સ્થાવર્યમિતિ । તથેત્યત્ર પ્રકાર એવ નિષિદ્ધઃ, ન
સ્પતો મહત્વં નિષિદ્ધમ્ । ગૃહસ્થિતાનાં ચ વિહિતં ભવતીતિ ગૃહગમનમાદ્યાપિતમ્ ॥ ૨૭ ॥

એવં તાસાં ગૃહગમને વોધિતે તત્પરિત્યાગાનન્તરં પુનર્ગૃહણં વાંતાદનમિવ મન્યમાના મગવદ્વાક્યં
નુલ્લંઘ્યમિતિ વિચાર્ય અતિવિરોધે ઉભયાનુરોધિશરીરપરિત્યાગઃ કર્તવ્ય इति નિશ્ચિત્ય તત્રાપિ મગવ-
ન્વન્ધાનન્દાભાવાદિતિકર્તવ્યતામૂઢા જાતા इत्याહ इति વિપ્રિયમિતિ ।

શ્રીશુક ઉવાચ—इति विप्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविन्दभाषितम् ।

विषण्णा भग्नसङ्कल्पाश्चिन्तामापुर्दुरत्ययाम् ॥ ૨૮ ॥

વિગતં પ્રિયં યસ્માદિતિ ઉભયથાપિ પ્રિયાભાવઃ । કિં પરીક્ષાર્થમાહ આહોસ્તિદભિપ્રેત એવાયમર્થ
તિ । આ સમન્તાત્ શ્રુત્વા વાક્યવાત્પર્યં નિર્ધાર્ય સત્યં ગમનમેવ વદતીતિ નિશ્ચિત્ય અનમિપ્રેતત્વેડપિ
અસવહેતુમલભમાના ગોપ્યો નૈપુણ્યરહિતા ગોવિન્દસ્ય સ્વામિનઃ દેવભાષિતત્વેન અનૃતશબ્દ-
હિતમીશ્વરવાક્યાજ નિર્ધારરહિતમાકર્ણ્ય વિષણ્ણા જાતા મનસિ પરમં વિપદાં પ્રાપ્તાઃ । તત્ર દેહ-

હેવાથી ઉત્પન્ન થતો લૌકિક એક સારો નથી. ભગવાનની પાસે રહેવાથી જે લૌકિક એક ઉત્પન્ન થાય
). તે કામમૂલક છે એમ અને પહેલાં કહેલું છે. તેથી હે ગોપીજનો, તમે તમારે ઘેર પાછાં આવ્યાં
નવ. તેથી પારમાર્થિક વિચાર કરતાં પણ તમારે અહીં રહેવું જોઈએ નહિ. (હવે શ્રી આચાર્યજી
સ્થિતિપક્ષ દર્શાવે છે.) મૂળપ્રલોકમાં જે પ્રકારવાચક તથા પદ છે તે પ્રકારનો—લૌકિક એકનો—જ
નેપેધ કરે છે, કાંઈ એકના સ્વાભાવિક મહત્ત્વનો નિપેધ કરતો નથી. જે ભક્તો ઘેર રહેનારા છે તેઓ
પ્રવણાદિવિહિત ભક્તિ કરી શકે છે. તેથી ભગવાને ગોપીજનોને ઘેર જવાની આજ્ઞા કરી. (અર્થાત્ ધરમાં
સ્થિતિ કરનારા ભક્તો શ્રવણાદિવિહિત ભક્તિ જ કરી શકે છે પણ સ્વતંત્ર ભક્તિ કરી શકતા નથી; જ્યારે
ભગવાનની પાસે રહેનારા ભક્તો સ્વતંત્ર ભક્તિ કરી શકે છે એટલે આ ભક્તોનો જ પ્રકાર ઉત્તમ છે.) ૨૭

ભગવાને જ્યારે ગોપીજનોને આ પ્રમાણે ઘેર જવાનો ઉપદેશ કર્યો ત્યારે ગોપીજનો વિચાર કરવા
લાગ્યાં કે ધરનો ત્યાગ કર્યા પછી ફરીથી ઘેર જવું એ ઉલટી કહેલા પદાર્થના ભક્ષણ કરવા જેવું છે, અને
પાછું ભગવાનના વાક્યનું ઉલ્લંઘન થઈ શકે નહિ. આ પ્રમાણે જે અતિ વિરુદ્ધ વિચારો આવવાથી બંનેને
અનુસરનારા શરીરનો ત્યાગ કરવો એમ તેમણે નિશ્ચય કર્યો; પણ શરીરનો ત્યાગ કરવાના નિર્ણયમાં પણ
ભગવાનની સાથેના સંબંધથી જે આનન્દ મળે છે તે મળી શકતો નથી એમ વિચારીને ગોપીજનોને હવે
શું કરવું એની સત્ર પડી નહિ એમ इति विप्रियम् પ્રલોકમાં શુકદેવજી કહે છે.

શુકદેવજી કહે છે કે:—આ પ્રમાણે ગોવિન્દ ભગવાનનાં અપ્રિય
વચનો સાંભળીને ગોપીજનો ખેદ પામ્યાં; તેમના સંકલ્પો ભાંગી ગયા અને
તેઓ અપાર ચિન્તામાં પડી ગયાં. ૨૮

જેમાંથી પ્રિય જતું રહ્યું છે તે વિપ્રિય કહેવાય. (ભગવાનનું ભાષણ એવા પ્રકારનું હતું કે) તે શબ્દ
અને અર્થ એ બે દૃષ્ટિએ પણ ગોપીજનોને અપ્રિય થઈ પડ્યાં. ભગવાન આપણી પરીક્ષા કરવા ઘેર જવાનું
કહે છે કે ખરા હૃદયથી તે પ્રમાણે કહે છે એમ ગોપીજનોને સંદેહ થવા લાગ્યો. ભગવાનનાં વચનો આ—
બરોબર—ધ્રુવ કરીને, વાક્યોનું તાત્પર્ય નક્કી કરીને, ખરેખર ! ભગવાન ઘેર જવાનું જ કહે છે એમ
ગોપીજનોએ નિશ્ચય કર્યો. ગોપીજનો ઘેર પાછાં આવે એમ ભગવાનનો અભિપ્રાય ન હોય તો પણ
ભગવાનની આ ઇચ્છા બલુવાનું સાધન ગોપીજનોને મળ્યું નહિ. ગોપીઓમાં નિપુણતા—સૌરીઆરી—
ન હતી. દેવનું ભાષણ હોવાથી અસત્યની શંકાસંકિત અને ધર્મરત્ન વાક્ય હોવાથી નિર્ધાર-નિશ્ચય-રહિત
એવાં સ્વામી ગોવિન્દનાં વાક્યો સાંભળીને ગોપીજનો બિન્ન થયાં—અર્થાત્ મનમાં પરમ ખેદ પામ્યાં.

ર્થસમ્પૂર્ણા ઇતિ । તદા પરાં ચિન્તાં પ્રાપ્તુઃ । કથમસ્યદ્વિચારિતં ભગવદ્વાક્યં ચૈકમુક્તં ભવતીતિ । સા ચિન્તા ઐલોક્યં વ્યાપ્ય ચેદં જન્મજન્માન્ધરાણિ ચ નિર્દોરગલભમાના દુરત્યયા પર્યપસાનર-
હિતા જાતા ॥ ૨૮ ॥

તતઃ ચિન્તયા યજ્ઞાતં તદાહ કૃત્વેતિ ।

કૃત્વા મુલાન્યવશુચઃ શ્વસનેન શુષ્પદુવિમ્વાધરાણિ ચરણેન મુવં લિખન્ત્યઃ ।
અસૈરુપાત્તમપિભિઃ કુચકુહુમાનિ તસ્થુર્મૃજન્ત્ય ડરુદુઃસ્વભરાઃ સ્મ તૂર્ણીમ્ ॥૨૯॥

ચિન્તયા પ્રથમં મૂર્છિતા જાતાઃ । તતઃ મુલાન્યેવ અવાહ્યુસ્વાનિ કૃત્વા કમપિ સ્વમુલં ન પ્રદર્શયિષ્યામ ઇતિ અવાહ્યુસ્વાનિ કૃતવત્તઃ । અવગતાઃ શુચઃ યામિસ્તાઃ શોકસમ્વન્ધિન્યો વા જાતાઃ । શુચઃ શ્વસનેન શોકસમ્વન્ધિના શ્વાસવાયુના શુષ્પન્તિ વિમ્વવદધરાણિ ચેપાં તાદૃશાનિ કૃત્વા, ચરણેન ચ મુવં લિખન્ત્યઃ, તથૈવાવસ્થા ભવતીતિ । મૂમિવિવરમિવ પ્રાર્થયન્ત્યઃ, ઉપાત્તમપિભિઃ અસૈઃ કુચકુહુમાનિ મૃજન્ત્યઃ, તૂર્ણીં તસ્થુઃ । મુસસ્ય અવાક્યેન ભક્તિતિરોભાવઃ । શ્વસનેન શ્રાણપીઢા, શોકેનાન્તઃકરણસ્ય, વિમ્વાધરશોષેણ કામરસસ્ય, પદા મૂમિલેખનેન શરીરસ્ય, અસૈરિન્દ્રિ-
યાણાં, કુહુમાભાવેન કાન્તેઃ, દુઃસ્વભરેણ આનન્દસ્ય, તૂર્ણીં સ્થિત્યા ચૈતન્યસ્ય તિરોભાવો નિરૂપિતઃ ।
કેવલં સ્થાણુવત્ સ્થિતાઃ ॥ ૨૯ ॥

એંદ પામવાનું કારણ એ હતું કે તેમના સંકલ્પો લાગી ગયા. જ્યારે બધા ય સંકલ્પો લાગી ગયા ત્યારે તેમની ચિન્તાનો પાર રહ્યો નહિ. અમારા મનમાં જે વિચાર છે તે અને લગવાનનાં વાક્યો એ બેની એકવાક્યતા—એક જ તાત્પર્ય—કેવી રીતે થાય એની ગોપીજનો ચિન્તા કરવા લાગ્યાં. આ ચિન્તા ત્રણ કોટમાં આ જન્મ અને બીજા જન્મોમાં વ્યાપી પણ કોઈ જાતનો નિશ્ચય કરી શકી નહિ તેથી તે દુરત્યયા—
અંતરહિત—થઈ. ૨૮

પછી ચિન્તાથી જે બન્યું તેનું કૃત્વા એ સ્લોકમાં શુકદેવજી વર્ણન કરે છે.

શોકસંબંધી શ્વાસવાયુથી બિમ્બ જેવાં લાલ અધર જેમાં સૂકાયાં છે
એવાં શોકયુક્ત મુખોને ગોપીજનોએ નીચે નમાવ્યાં તેઓ પોતાના ચરણથી
ભૂમિ ખોતરવા લાગ્યાં, અને મેંસવાળાં આંસુઓથી સ્તન ઉપરના કુંકુમનું
માર્જન કરતાં, ખડુ દુઃખના લારથી, મૌન ધારણ કરીને ઉભાં રહ્યાં. ૨૯

ગોપીજનો ચિન્તાથી મૂર્છિત થઈ ગયાં. પછીથી પોતાનાં મુખને નીચે નમાવ્યાં. કોઈને પણ અમે આમ ફેં મુખ બતાવીશું નહિ એમ વિચાર કરીને ગોપીજનોએ નીચાં મુખ કર્યાં. ગોપીજનો જેમણે શોક પ્રાપ્ત કર્યો છે એવાં અથવા તો શોકસમ્બન્ધવાળાં થયાં. શુચઃ શ્વસનેન—શોકવાળા શ્વાસવાયુથી—સૂકાયાં છે બિમ્બના જેવાં (લાલ) અધરો જેમનાં એવાં મુખો. ગોપીજનો આ પ્રકારનાં મુખો નીચે નમાવીને ચરણ વડે પૃથ્વીને ખોતરતાં હતાં, કારણ કે (આ સંયોગોમાં) આ જ પ્રકારની અવસ્થા થાય છે. ગોપીજનો પૃથ્વીમાં જાણે માર્ગ મારગતાં હોય તેમ ભૂમિને ખોતરવા લાગ્યાં. ગોપીજનો મેંસવાળાં આંસુઓથી સ્તન ઉપરના કુંકુમનું માર્જન કરતાં શાન્ત ઉભાં રહ્યાં. આપ્રમાણે નીચા મુખથી લક્ષિતો તિરોલાવ, શ્વાસથી પ્રાણપીડા, શોકથી આન્તઃકરણની પીડા, બિમ્બ જેવા લાલ અધર સૂકાઈ જવાથી કામરસનો તિરોલાવ, ચરણથી ભૂમિને ખોતરવાથી શરીરને પીડા, આંસુઓથી ઇન્દ્રિયોને પીડા, કુંકુમના અભાવથી કાન્તિનો—
ઔદ્યનો—તિરોલાવ, દુઃખના લારથી આનન્દનો તિરોલાવ, અને મૌન ધારણ કરીને ઉભા રહેવાથી ચૈતન્યનો તિરોલાવ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. કેવળ સ્થાણુ—ચાંલલા—ની આફે ગોપીજનો ઉભાં રહ્યાં ૨૯

‘અવમપિ સ્થિતૌ તૂર્ણીં સ્થિતં ભગવન્તમાલકય કિશ્ચિદ્વિજ્ઞાપયમામુરિત્યાહ પ્રેષ્ટમિતિ ।

પ્રેષ્ટં પ્રિયેતરમિવ પ્રતિભાષમાણં કૃષ્ણં તદર્થવિનિવર્તિતસર્વકામાઃ ।

નેત્રે વિમૃજ્ય રુદિતોપહતે સ્વ કિશ્ચિત્ સંરમ્ભગદ્ગિરોઽવુવતાનુરક્તાઃ ॥ ૩૦ ॥

ભાષણં પૂર્વોક્તમેવ । અથ વા । તસ્યામપ્યવસ્થાયાં ‘કિમિતિ રોદનં ક્રિયતે, સ્વસ્યા ભવત, ગૃહે ગચ્છત’ इत्येव વદતિ, પરં હસન્મુખઃ, તદા તાસાં હૃદયે વાક્યામૃતાનિ પ્રવિષ્ટાનિ સજાતીયાનિ વાક્યાન્યુત્પાદિતવન્તિ, તદા ભગવતુદ્ગોષિતા એવ તાઃ ભગવદ્વાક્યાનિ પૂર્વપક્ષયિતુમારેભિર ઇત્યાહ પ્રેષ્ટમિતિ । પ્રેષ્ટો ભવત્યેવ । સ્વસામશ્યા તથા સમ્પાદિતત્વાત્, પરં વદત્યન્યથા, તદાપ્યપ્રિયમિવ પ્રતિ-
ભાષમાણમિતિ નોક્તમ્ । ન હિ કદાચિદપિ ભગવાનપ્રિયવદ્ભવતિ, કિન્તુ પ્રિયો ભવતિ, ઇતરોઽપિ ભવતિ, સર્વમવનસામધ્યાત્ । ઇતરત્વે ન પ્રિયત્વં વાધ્યતે । યથા જગજ્જગદતિરિક્તરૂપશ્ચ । તદાહ પ્રિયે-
તરમિવ પ્રતિભાષમાણમિતિ । યઃ પ્રિયોઽશક્તં ન તિરોષાપયતિ । કિન્તુ વાક્યં ન તેનૈ રૂપેણ વદતિ

પોતે આ પ્રમાણે શાન્ત ઉભાં રહ્યાં તો પણ ભગવાન્ શાન્ત ઉભા રહ્યા એ બોધને ગોપીજનો ભગવાનની કાંઈક વિવ્રમિ કરવા લાગ્યાં એમ પ્રેષ્ટમ્ એ શ્લોકમાં શુકદેવજી કહે છે.

શુકદેવજી કહે છે કે:—શ્રીકૃષ્ણ ઉપર સ્નેહ રાખનારાં અને તેમનો સમાગમ કરવાને માટે સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરનારાં ગોપીજનો રદન કરવાથી સૂજી ગએલી આંખોને લૂછી નાખી પોતાના પ્રિયતમ શ્રીકૃષ્ણ, જે પ્રિયથી અન્ય હોય એમ બોલતા હતા, તેમના પ્રત્યે ક્રોધથી ગદ્ગદ બાણીથી બોલવા લાગ્યાં. ૩૦

પહેલાં શ્રીકૃષ્ણ જે વાક્યો બોલ્યા હતા તેની જ વાત આ શ્લોકમાં છે. અથવા તો આ શ્લોકનો સંબંધ બીજી રીતે પણ સમજાવી શકાય એમ છે. ગોપીજનોની આવી અવસ્થામાં પણ જ્યારે ભગવાને હસતે મુખે કહ્યું કે “તમે શા માટે રડો છો ? તમે સ્વસ્થ થાવ અને ઘેર જાવ”, ત્યારે તેમના હૃદયમાં ભગવાનનાં વચનામૃતે પ્રવેશ કર્યો અને પોતાના જેવાં જ બીજાં વાક્યો ઉત્પન્ન કર્યાં. તે વખતે ભગવાનની પ્રેરણાથી જ તે ગોપીજનોએ ભગવાનનાં વાક્યોને પૂર્વપક્ષ તરીકે માનવાનો આરંભ કર્યો એમ પ્રેષ્ટમ્ એ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

ભગવાન્ પ્રિયતમ તો છે જ, કારણ કે શ્રુતિમાં ભગવાનની જે સ્તુતિ કરવામાં આવેલી છે તેમાં ભગવાન્ પ્રિયતમ છે એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. (અથવા તો સ્વગામગ્રી-નવો ચન્દ્ર, નવાં ફૂલ અને ફળ, નવું ગન વગેરે સામગ્રી-થી, ભગવાનનું પ્રેમપાત્રું સંપાદન કરવામાં આવ્યું છે) પરંતુ અત્યારે ભગવાન્ બીજે પ્રકારે—પ્રિયથી અન્ય હોય તેમ—બોલે છે, છતાં પણ શુકદેવજીએ મૂળ શ્લોકમાં ‘અપ્રિય હોય—પ્રિયવિરુદ્ધ હોય—એ પ્રમાણે બોલતા શ્રીકૃષ્ણ’ એમ કહ્યું નથી. કોઈ પણ દિવસ ભગવાન્ અપ્રિય જેવા થતા નથી, પરંતુ તે પ્રિય થાય છે, ઇતર—પ્રિયથી અન્ય—પણ થાય છે, કારણ કે તે સર્વભવનસમર્થ છે. પ્રિયથી અન્ય થવામાં પ્રિયત્વનો બાધ થતો નથી. જેમ ભગવાન્ જગદ્રૂપ થાય છે અને જગત્થી અન્ય પણ થાય છે તેમ ભગવાન્ પ્રિય થાય છે અને પ્રિયથી અન્ય પણ થાય છે. આજ વાત પ્રિયેતરમિવ પ્રતિભાષમાણમ્ એ શબ્દોમાં શુકદેવજી કહે છે. જે પ્રિય ભાગ છે તેનું તિરોધાન ભગવાન્ કરતા નથી, પરંતુ પોતે તે રૂપે—દ્વિભાસક ભગવત્સ્વરૂપે—વાક્ય બોલતા નથી, પરંતુ બીજે રૂપે—અનિરુદ્ધરૂપે—બોલે છે, ત્યારે જ તેમની સાથે વાદ કરી શકાય. (પ્રિયતમ એવા

કિન્તુ રૂપાન્તરેણ, તદા તેન સદ્ વાદઃ કર્તુ શક્યમિતિ । ન હિ ફલં કચિત્સાધનં ભવતિ, માં વૃણુતેતિ
વા વદતિ, પરં વલાદપિ પ્રતિવન્ધનિરાકરણં કૃત્વા સ પ્રાપ્ત્ય એવ । તદાહ કૃષ્ણં સદાનન્દમિતિ । તત્તુ
કોડ્યં નિર્વન્ધઃ સ એવ કામ્યમિતિ મહાશ્વેત્ર મન્યતે, તદા અત્પત્તરા અપિ કામ્યામિતિ, તદાહ
તદર્થવિનિવર્તિતસર્વકામામિતિ । તદર્થં ભગવદર્થં વિશેષેણ નિવર્તિતાઃ સર્વે કામા યામિઃ ।
અયમેવ કામ્યમિતિ નિશ્ચિત્ય પૂર્વમેવ સર્વે કામાસ્વત્તાઃ । ‘કામમયશ્ચાયં પુરુષઃ’ । યદિ સ્યકોડપિ
ગૃહેત, તદા ભગવદુક્તમેવ ગૃહં કથં ન ગૃહેત । તસ્માદયમેવ કામઃ અવશિષ્યતે । સ ચેન્ન ભવેત્
સ્વરૂપહાનિરેવેતિ નિશ્ચિત્ય, ફલે માનમકૃત્વા દહીભૂય, રુદિતોપહતે નેત્રે વિમુગ્ધ, યથાસ્થાનં સર્વં
પ્રાપયિત્વા, કિશ્ચિત્સંસ્મરેણ, વાદાર્થમુદયસઃ સંસ્મરઃ । ભગવાન્ હિ વાક્યેન નિરાકરોતિ ન તુ
સ્વરૂપતઃ । વાક્યં તુ નિરાકાર્યમિતિ તદર્થં સંસ્મરઃ । સર્વોડપ્યન્તં ગત્વા પરાવર્તેતે પરં સંસ્મરેણ
ગત્ત્વા ગીર્વાસામ્ । વર્ણાનાં ન સ્ફુટનિર્ગમનમ્, ईश्वरवाक्यनिराकरणे यतो घाणी विभेति । एतासां
તુ ન ભયમ્ । યતઃ અનુરક્તાઃ । રાગો હિ મયપ્રતિપક્ષઃ । યત્ર રાગઃ સ્વલ્પોડપિ ન તત્ર ભયમ્ । અતઃ
અમુષત ઉક્તવત્સઃ ॥ ૩૦ ॥

કલાત્મક ભગવાનની સાથે વાદ કરી શકાય નહિ એવો સામાન્ય નિયમ છે, પરંતુ અનિરુદ્ધ સ્વરૂપની
સાથે તો વાદ થઈ શકે.) કલાત્મક પ્રભુ કોઈ દિવસ સાધનરૂપ થતા નથી અથવા તો “મને તમે
વરો” એમ પણ કહેતા નથી; પરંતુ ભગવાનને મળવામાં જે પ્રતિબંધો આવતા હોય તેને બળથી પણ
દૂર કરીને કલાત્મક ભગવાનનું ભક્તોએ ગ્રહણ કરવું જ જોઈએ. આ જ વાત કૃષ્ણમ્ એ શબ્દમાં
શુકદેવજી કહે છે. કૃષ્ણ એટલે સદાનન્દ.

સંક્રાંઃ—ભગવાનની જ કામના કરવી એવો આગ્રહ ગોપીજનોએ શા માટે કરવો? જે મહાન્
એવા કૃષ્ણ ગોપીજનોની માગણી ન સ્વીકારે તો ઘણા નહાના એવા ગોપીની પણ કામના રાખવી જોઈએ.

અભાધાનઃ—ઉપરની સંક્રાંતું નિરાકરણ કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે તદર્થવિનિવર્તિતસર્વકામાઃ
તદર્થ એટલે ભગવાનને માટે વિશેષે કરીને દૂર કરી છે સુક્તિપર્યન્તાની સર્વે ધમ્મજાઓ જેમણે એવાં
ગોપીજનો તદર્થવિનિવર્તિતસર્વકામ કહેવાય છે. આ કૃષ્ણ ભગવાનની જ કામના કરવા જેવી છે એમ
નિશ્ચય કરીને ગોપીજનોએ પહેલેથી જ ખીજી બધી કામનાઓનો ત્યાગ કર્યો. શ્રુતિ પણ કહે છે કે
“આ પુરુષ કામમય છે.” જે સ્વજી દીધેલા પદાર્થનું—ધર વગેરેનું—પણ કૂરીથી ગ્રહણ કરવામાં આવે
તો ભગવાનની આજ્ઞા અવાધી ધરનું જ ગ્રહણ કેમ ન કરવું? ભગવાનને માટે બધા કામોનો ત્યાગ કરેલો
છે તેથી ભગવદ્વિષયક કામ જ બાકી રહે છે. જે આ ભગવદ્વિષયક કામ સિદ્ધ ન થાય તો પોતાના
સ્વરૂપની હાની જ થાય એમ નિશ્ચય કરીને, કૃપારૂપ ભગવાનની આજ્ઞા અમારે તમારી શી પરવા છે
એમ માન કર્યા વિના દહ ચડીને, રોવાથી સૂઝી ગએલાં નેત્રોને લૂછી નાખીને, બધું વ્યવસ્થિત રીતે
ગોઠવીને ગોપીજનો ઠાંઠક ક્રોધથી (બોલવા લાગ્યાં). વાદ કરવાને માટે જે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે
સંસ્મર કહેવાય છે. ભગવાન્ ખરેખર વચનથી નિરાકરણ કરેછે, સ્વરૂપથી નહિ. ભગવાનના વાક્યનું
નિરાકરણ કરવું જોઈએ, તેથી ગોપીજનોએ ભગવાનની સાથે વાદ કરવાને માટે પ્રયત્ન કર્યો. બધા ય
માણસો ઉપાય કરીને પાછા ફરે છે; પરંતુ ગોપીજનોની વાળી ક્રોધથી ગદ્ગદ થઈ ગઈ હતી; વર્ણો
સ્પષ્ટ રીતે બહાર આવતા ન હતા, કારણ કે ભગવાનનાં વાક્યોનું નિરાકરણ કરવામાં વાળીને ભય
લાગે છે. ગોપીજનોને તો ભય ન હતો, કારણ કે તેમનો ભગવાન્ ઉપર શ્રેદ્ધ હતો. શ્રેદ્ધ એ ભયનો
નાશ કરનાર છે. ત્યાં યોગે પણ શ્રેદ્ધ હોય છે ત્યાં ભય હોતો નથી. તેથી તે ગોપીજનો જોઈયાં. ૩૦

યાક્યાનાં વાક્યાક્યાનિ તાવન્તિ પ્રાર્થનાધિકા । એકાદશવિધાસ્ત્રેન તાસાં વાચો જયન્તિ હિ ॥૧॥

ચક્ષુર્ગવતા પ્રથમમુક્તં 'સ્વાગતં વો મહાભાગા' इति, ચદ્યપિ ભગવતા વયં સ્તુતાઃ, તદ્યાપિ પ્રેષણાભિપ્રાયેણ, ન તુ સ્વસ્તિજાગતા इति । તથા સતિ મૈત્રં સ્તુતિઃ, કિન્ત્યતિકૂલં વચનમ્, અનિષ્ટપર્ય-
વસાનાત્ । નન્વશક્યે કિં કર્તવ્યમ્, તત્રાહ મૈત્રં વિમો इति ।

શ્રીગોષ્ઠ્ય ઉચ્ચુઃ—

મૈત્રં વિમોર્હતિ ભવાન્ ગંદિતું નૃશંસં સંત્યજ્ય સર્વવિપયાંસ્તવ પાદમૂલમ્ ।

પ્રાપ્તા ભજસ્વ દુરવગ્રહ મા ત્યજાસ્માન્ દેવો યથાદિપુરુષો ભજતે મુમુક્ષૂન્ ॥૨॥

ભવાન્ સર્વમેવ કર્તું સમર્થઃ । સમર્થઃકેદન્યથા વદેત્, નૃશંસમેવ ભવતિ, દયાયાં વિદ્યમા-
નાયાં ન વદેદિતિ । યચ ભગવતોક્તં 'વ્રજસ્વાતામય'મિતિ, તદસ્માકં નોદેશ્યમ્, યતઃ સર્વવિપયાનેવ
સંત્યજ્ય તવ પાદમૂલં પ્રાપ્તાઃ । અનેન-ત્યક્તાર્થપરિમહઃ અનુચિતઃ, નાપિ જારત્વેન સમાગતમિતિ
નિરૂપિતમ્ । એકાદશેન્દ્રિયાણામપિ વિષયાત્યક્તાઃ સવાસનાઃ । તત્ર વિભિન્નમકં તવ પાદમૂલં પ્રાપ્તા
इति । અન્યથા પાદમૂલપ્રાપ્તિરેવ ન સ્યાન્ । યદુક્તં 'વૃતાગમનકારણ'મિતિ, તત્રાહુઃ ભજસ્વેતિ ।

ભગવાનનાં દસ વાક્યોનું ખંડન કરનારાં ગોપીજનોનાં વાક્યો પણ દસ છે, અને અધિકમાં તેમણે
એક શ્લોકમાં ભગવાનની પ્રાર્થના કરી છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનોનાં અગીઆર વાક્યો છે. (ભગવાન્
રસાત્મક છે, અને તેથી તેમની સાથેના વાદમાં) આ ગોપીજનોનાં વાક્યોનો ખરેખર જથ્થો છે.

પ્રથમ ભગવાને ગોપીજનોને કહ્યું કે 'હે મહાભાગ્યશાળી સ્ત્રીઓ, તમને સ્વાગત હો.' જો કે
આ પ્રમાણે ભગવાને અમારી (=ગોપીજનોની) સ્તુતિ કરી છે, પણ તે અમને ઘેર પાછાં મોકલવાના
અભિપ્રાયથી કરવામાં આવી છે, નહીં કે 'તમે મારી પાસે આવ્યાં' તેથી. આ પ્રમાણે હોવાથી ભગવાનનું
તે વાક્ય અમારી સ્તુતિ કરતું નથી, પરંતુ અતિ કૂર છે, કારણ કે તેનું પરિણામ અનિષ્ટ છે.

ભગવાન્ કદાચિત્ એમ જવાબ આપે કે જે વાત અશક્ય છે તેમાં શું થઈ શકે ? તો ગોપીજન
ઉત્તર આપે છે કે મૈત્રં વિમો.

શ્રી ગોપીજન બોલ્યાં—

હે પ્રભુ ! આવાં કૂર વચનો કહેવાનું આપને શોભતું નથી. અમે સર્વ
વિષયોનો સમ્પૂર્ણ સાગ કરીને આપના ચરણના મૂલને—વૃન્દાવનમાં—પ્રાપ્ત
થયાં છીએ. હે દુરાગ્રહી પ્રભુ ! આપ અમારો સાગ ન કરો, પરંતુ જેમ
આદિ પુરુષ મુમુક્ષુ પુરુષોને ભજે છે તેમ આપ અમને ભજો. ૩૧

આપ બધું થ કરવાને સમર્થ છો. કોઈ સમર્થ હોઈને જો અન્યથા બોલે તો તો તે કૂર જ હોવો
જોઈએ, કારણ કે જો દયા હોય તો તે પ્રમાણે તે ન બોલે. ભગવાને જે અમને પૂછ્યું કે "મનમાં તો
અધા કુશળ છે ને ?" તે પ્રશ્નમાં અમને કોઈ જાતનો રસ નથી—તેમાં અમારું પ્રયોજન નથી. કારણ કે
અધા વિષયોનો જ સમ્પૂર્ણ સાગ કરીને આપના ચરણના મૂલમાં—વૃન્દાવનમાં—અમે આવ્યાં છીએ. આ
વચનોમાં ગોપીજનોએ કહ્યું કે જે પદાર્થનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે તેનો સ્વીકાર કરવો અયોગ્ય છે,
અને વળી અમે બીજા કુદ્ધિથી આપની પાસે આવ્યાં નથી. અગીઆર ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો પણ વચ્ચના
સાથે ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે. અમે આપના ચરણના મૂલમાં આવ્યાં છીએ એ જ વાત અમારો સર્વસાગ
દર્શાવી આપે છે. એમ જો ન માનીએ તો અમને આપના ચરણના મૂલની પ્રાપ્તિ જ ન થાય. ભગવાને
ગોપીજનોને જે પૂછ્યું કે "અહીં આવવાનું શું કારણ છે ?" તેના સંબંધમાં ગોપીજનો કહે છે કે
મજ્જસ—આપ અમારું ભજન—સેવન—કરો. ભગવાન્ કદાચિત્ એમ કહે કે ભજન વિના બીજું કશું
કરવું નથી. ૩

અન્યસ્ કર્તવ્યમિતિ ચેત્ તત્રાહુઃ હે દુરવગ્રહેતિ । દુષ્ટોઽયમવગ્રહઃ આગ્રહઃ, ચદ્ભજનં ન કર્તવ્યમ્, અન્યત્કર્તવ્યમિતિ । યથા જીવાનામ્ । તે हि सर्वं कर्तुं वाञ्छन्ति न भगवद्भजनम् । यथायमाग्रहो जीवानां दुष्टः, तथात्रापि भवितुमर्हति । ‘ये यथा मां प्रपद्यन्ते’ इति तु नास्ति । यदि तदभिप्रायेणैव तथा, तदा मा त्यजास्मान् । अस्माभिर्न त्यज्यत इति । एतच्च भजनं न विषयवत्, किन्तु प्रकारान्तरेणेति विशेषतो वक्तुमशक्ताः दृष्टान्तेनाहुः देवो यथेति । देवो हि सर्वानेव भजते, अन्यथा शास्त्रं व्यर्थं स्यात् । तत्राप्यादिपुरुषो देवः । पूर्वकाण्डेऽपि भजनं सार्थकम्, सुतरां उत्तरकाण्डे । आदि-पुरुषस्तु सेव्य एव भवति, देवश्च । न हि देवभजनं व्यभिचारजनकं भवति । (न हि) पुरुषान्तर-भजनेऽपि प्रथमभर्ता विवाहितः अभजनीयो भवति । अनङ्गीकारस्तूचितः, न त्वभजनम् । एतेन स यथा स्वातिरिक्तभजनं न सहते, तन्निवृत्तिपूर्वकमेव स्वभजनं संपाद्य स्वयं भजते तथा त्वयापि कार्यम्, अतस्तत्र प्रेषणं तत्राप्यनुचितमिति ज्ञाप्यते । किञ्च, यथा मुमुक्षून् भजते भगवान् आत्मीयत्वेन परि-

ચોચ્છ છે તો ગોપીજનો કહે છે કે હે દુરવગ્રહ—હે દુરાગ્રહી ! આપે અમારું ભજન ન કરવું પણ ખીજું કંઈ કરવું એ જીવોની માફક આપનો ખોટો અવગ્રહ—આગ્રહ—છે. જીવો યાધું ચ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, પણ ભગવાનનું ભજન કરવાની ઇચ્છા રાખતા નથી. જેમ જીવોનો આવો આગ્રહ દુષ્ટ છે તેમ આપનો પણ આગ્રહ દુષ્ટ થવાને યોગ્ય છે. ગીતાજીમાં આપે “જે મારું જે પ્રકારે ભજન કરશે તેનું હું તે જ પ્રકારે ભજન કરીશ” એ પ્રમાણે જે પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે તેનું આપ પાલન કરતા નથી. “જેમ તમે યાદમાં ગોપીજનો મારી પાસે આવ્યાં છો તેમ મારે પણ તમારી પાસે આવવું જોઈએ” એમ માનીને જે અત્યારે આપ અમારું ભજન ન કરતા હો તો અમારે કહેવાનું એ છે કે આપ અમારો ત્યાગ ન કરો; કારણ કે અમે આપનો ત્યાગ કરતાં નથી. આપ અમારું જે ભજન કરશો અને અમે આપનું જે ભજન કરીએ છીએ તે વિષયબુદ્ધિથી ભોગરૂપ નથી પરંતુ સર્વાત્મલાવણું છે. આ સર્વાત્મલાવથી કરવામાં આવતા ભજનનું વધારે સ્પષ્ટતાથી ગોપીજનો વર્ણન કરી શકે એમ નથી તેથી તે દૃષ્ટાન્ત આપીને કહે છે કે દેવો યથા, દેવ ખરેખર સર્વનું જ ભજન કરે છે સર્વને કૃપા આપે છે. જો એમ ન માનીએ તો દેવનું ભજન કરવું એમ કહેનારું શાસ્ત્ર વ્યર્થ થઈ જાય. (કર્મમાં દેવોને આહુતિ આપવામાં આવે છે અને દેવની દ્વારા જ કૃપા મળે છે.) આ બધા દેવોમાં આદિપુરુષ દેવ—ભગવાન—જ રહેલા છે (એટલે તેમની દ્વારા જ કૃપા મળવું જોઈએ.) પૂર્વકાણ્ડની અંદર પણ કર્મનું કૃપા આપીને ભગવાન જે ભજન કરે છે તે સાર્થક છે (કારણ કે કર્મ કરતી વખતે મનુષ્ય ભગવાનનું પૂજન કરે છે અને ભગવાન તેને કર્મનું કૃપા આપે છે.) ઉત્તરકાણ્ડમાં તો ભગવાન જ્ઞાન અને ભક્તિનું પણ કૃપા આપે છે એટલે વધારે યોગ્ય છે. આદિપુરુષની તો નિષ્કામ સેવા કરવી જ જોઈએ. વળી તે દેવ છે (સોડશ્રુતે સર્વાન્ કામાન્ એ તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં ભગવાન રમણ કહે છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે અને તેથી ભગવાન દેવ કહેવાય છે. દેવ શબ્દની અંદર જે ધાતુ છે તેનો અર્થ રમણ કરવું એવો સાચ છે.) રમણ કરનાર દેવનું—ભગવાનનું—ભજન કરવાથી વ્યભિચાર યત્નો નથી (કારણ કે ભગવાન જ સર્વના પતિ છે અને તેમનું ભજન કરવામાં વિષયનો અંબંધ હોતો નથી.) ખીજા—લૌકિક—પુરુષનું ભજન કરવામાં આવે તો પણ પ્રથમ પતિ જે ભગવાન, જેમની સાથે જીવોનો સ્વાભાવિક રીતે વિવાહ થએલો છે, તેમનું ભજન ન કરવું જોઈએ એમ નહિ. (અર્થાત્ તેમનું ભજન કરવું જોઈએ.) લૌકિક પતિનો રીકાર કરવામાં નથી આવતો તે બરોબર છે, પરંતુ સર્વના સ્વાભાવિક પતિ જે ભગવાન તેમનું ભજન કરવામાં ન આવે તે યોગ્ય નથી. જેમ પ્રથમ પતિ—વિવાહિત પતિ—પોતાનાથી અન્ય પુરુષનું ભજન સહન કરતો નથી, અને અન્ય પુરુષના ભજનને દૂર કરીને જ પોતાનું—પ્રથમ પતિનું—ભજન કરાવીને પોતે ભજે છે તેમ આપે—ભગવાને—પણ કરવું જોઈએ; તેથી બોકુલમાં પાછા જવાની જે આશ્ચ આપ કરો છો તે આપને પણ યોગ્ય નથી એમ યદા આદિપુરુષો દેવઃ એ દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી જણાય છે. વળી, ભગવાન મુમુક્ષુ લોકોનું ભજન કરે છે

ગૃહાતિ, આત્મતયા સ્ફુરતિ, સ્વાનન્દં તેભ્યઃ પ્રચક્ષતિ । ‘અપ્ય હોવાનન્દયાતી’તિશ્રુતેઃ । ‘સ્વાપ્યયસમ્પ-
ત્યોરન્યતરાપેક્ષમાવિષ્કૃતં હી’તિન્યાયેન ભગવાન્ તદર્થમાત્માનં પ્રકટીકરોતીતિ મુમુક્ષુર્ ભજત इत्यु-
ક્તમ્ । અન્યથા મુમુક્ષવ એવ ભગવન્તં ભજન્તે ન તુ ભગવાન્, અતઃ ફલદ્વારા ભજનમ્ । યથા તેવાં
પુનઃ પૂર્વાવસ્થાં ન સમ્પાદયસિ, સતતં સ્વસિત્રેવ સ્થાપયસિ તથા અસાધ્યમાવિર્ભૂય સ્વાનન્દેન વયં
યોજનીયા इति ઇતત્કર્તવ્યમિત્યર્થઃ । (એતેન પ્રાર્થનયા સફલદગ્નીકૃત્ય તૂર્ણીભાવપક્ષો નિરસ્તઃ । અગ્રે
ગૃહગમનાજ્ઞાપનગૃહસ્થિતિસમ્પાદનાદિકં તુ રસપોષાયૈવ ન તુ ગૃહાર્યમિતિ જ્ઞેયમ્) ॥ ૩૧ ॥

यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरङ्ग स्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तम् ।

अस्त्वेवमेतदुपदेशपदे त्वयीशे प्रेष्ठो भवतिस्तनुभृतां किल बन्धुरात्मा ॥ ३२ ॥

यद्यપિ ભગવતોક્તં ‘સ્ત્રીणाં સ્વધર્મપરિત્યાગોડનુચિત’ इति, અતઃ ‘અપ્યા રજની ઘોરરૂપા, નેહ
સ્ત્રીમિઃ સ્થેય’મિતિ । તત્રાપ્યાહુઃ યત્પત્યપત્યેતિ । પતિરપત્યાનિ સુહૃદઃ । અપામનુવૃત્તિઃ સ્ત્રીणां
સ્વધર્મ इति ધર્મવિદા ત્વયા ઉક્તમ્ । વહિર્મુલા હિ વર્મશાસ્ત્રજ્ઞાઃ, શારીરમેવ ધર્મ સ્વધર્મમાહુર્ન ત્વાત્મ-
ધર્મ ભગવદ્ધર્મ વા । યતસ્તે અનાત્મવિદઃ । તથા ધર્મવિદૈવ ત્વયા, ન ત્વસાન્ વિચાર્ય, જાત્માનં વા,

પોતાના માણસ તરીકે સ્વીકારે છે, આત્મા તરીકે તેમના આગળ સ્ફુરે છે અને તેમને પોતાનો આનન્દ
આપે છે, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે “આ જ અરેખર આનન્દ આપે છે.” “મુમુક્ષિ અને પ્રદક્ષિ—
મોક્ષ—એ બે અવસ્થામાંથી કોઈ પણ અવસ્થામાં ભગવાનનું પ્રકટ થાય છે” એ સૂત્ર પ્રમાણે ભગવાન
મુમુક્ષુ જનો માટે પોતાના સ્વરૂપને પ્રકટ કરે છે તેથી જ ભગવાન્ મુમુક્ષુ જનોને લગે છે એમ
કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે જો ન માનીએ તો ફક્ત મુમુક્ષુ જનો ભગવાનનું ભજન કરે છે, પણ
ભગવાન્ તેમનું ભજન કરતા નથી એમ ગ્રાસ થાય. તેથી ભગવાન્ કૃપા આપીને ભજન કરે છે. વળી
ભગવાન્ મુમુક્ષુ જનોને ફરીથી સંસારમાં નાખતા નથી, પણ હૃમ્મેશાં પોતાનામાં જ તેમને સ્થાપે છે.
આ પ્રમાણે જેમ ભગવાન્ મુમુક્ષુ જનો પ્રતિ વર્તે છે તેમ અમારે માટે આપ શુદ્ધ ધર્મસ્વરૂપે પ્રકટ
થઈને આપના સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરો અને તે રીતે આપ અમારું ભજન કરો એવું તાત્પર્ય છે. મૂળ
શ્લોકમાં મુમુક્ષુ પદ મૂકવાથી એમ સમજાય છે કે અમારી પ્રાર્થનાથી અમારો એક વાર અંગીકાર કરીને
આપે શાન્ત બેસી રહેવું એ પક્ષનું ખંડન થયું. સસલીલા પછી ઘેર જવાની કરવામાં આવેલી આજ્ઞા,
ધરમાં સ્થિતિ કરાવવી ઇત્યાદિ તો વિરહરસના પોષણને માટે જ છે, નહિ કે ઘરમાં સ્થિતિ કરવાને માટે
એમ પણ સમજવું. ૩૧

હે અંગ ! ધર્મને જાણનાર એવા આપે જે કહ્યું કે પતિ, પ્રજા, અને
મિત્રોની સેવા કરવી એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે, તે સિદ્ધાન્ત ઉપદેશના આશ્રયરૂપ
અને ઈશ્વર એવા આપને વિષે જ હો ! આપ તો અરેખર દેહધારીઓના
પ્રિયતમ પદાર્થ છો, બન્ધુ છો, આત્મા છો. ૩૨

ગોપીજનોને ભગવાને જે કહ્યું કે “શ્રીઓએ પોતાના ધર્મનો પરિત્યાગ કરવો ઉચિત નથી,”
અને તેથી “આ ઘોર રાત્રી છે એટલે શ્રીઓએ અહીં રહેવું ન જોઈએ”, તે વિષે પણ ગોપીજનો કહે
છે કે યત્પત્યપત્ય ઇત્યાદિ. પતિ, આગકો, અને મિત્રો—એમની અનુવૃત્તિ—અનુચરણ—એ શ્રીઓનો
સ્વધર્મ છે એમ ધર્મને જાણનાર એવા આપે કહ્યું. ધર્મશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ધરાવનારાઓ અરેખર બહિર્મુખ છે,
કારણ કે તેઓ શારીર ધર્મને જ સ્વધર્મ કહે છે, અને આત્મધર્મને અથવા ભગવદ્ધર્મને સ્વધર્મ કહેતા
નથી; તેનું કારણ એ કે તેઓ આત્માને જાણતા નથી. અને સ્વરૂપની આયે અંગેય રાખનારાં છીએ,
અને આપ ભજન—એવા—કરાવવાને માટે પ્રકટ થયા છો. તેથી અમારો અથવા આપના સ્વરૂપનો
વિચાર કર્યા વિના જ આપે ધર્મના જ્ઞાતા તરીકે જ અમને આ પ્રમાણે કહ્યું છે. આપે જે અમને કહ્યું છે

ત્વયોક્તમ્ । તસ્યાપ્યસ્માભિર્વિપયનિર્ધારઃ ક્રિયતે ન તુ દૂષ્યતે । તદાહુઃ અસ્ત્રેવમેતદિતિ । સ્ત્રીભિઃ
સ્વધર્મઃ કર્તવ્ય ઇતિ ચકુત્તં તદેવમેવાસ્તુ । ન હિ પત્યાદયઃ ધર્મસ્વરૂપં નાપ્યાધારઃ કિન્તુ નિમિત્તમ્ ।
સ ચ ધર્મઃ અનુષ્ઠીયમાનઃ પ્રસીયમાણશ્ચ ભવતિ । અનુષ્ઠીયમાને પુત્રાદયો નિમિત્તમ્ । પ્રસીયમાણે ગુરુઃ ।
અતઃ સા અનુવૃત્તિઃ પ્રથમતો ગુરાવસ્તુ, અન્યથા સ્વધર્મો જ્ઞાત એવ ન સ્વાત્ । ન ચ ભગવદ્વાક્યમનુ-
વાદકમ્ । પૂર્વમસ્માકં ધર્મજ્ઞાનાભાવાત્ । અન્યથા તદેવ ક્રિયેત્ । નાપિ સેવાવ્યતિરેકેણાયં ધર્મઃ
સ્ફુરતિ । અન્યથા વચનમાત્રેણૈવ ગતં સ્વાત્ । અતઃ ઉપદિષ્ટસ્ય સિદ્ધ્યર્થં સેવાં કારય । ઉપદેશસ્ય પદ-
માશ્રયઃ કર્તૈવ ભવતિ । અદ્વૈતિકોમલસન્યોધનાત્ નાસ્માભિઃ પ્રતિકૂલતવા નિરૂપ્યતે । કિન્ચ, સ્વધર્મો
અનેકવિધાઃ, સ્વાપેક્ષયોત્કૃષ્ટવિપયાઃ, સમાનવિપયાઃ, હીનવિપયાશ્ચ । તત્ર પૂર્વપૂર્વધર્મપ્રાવલ્યમ્ । યથા
સ્ત્રીणां પતિપુત્રાદીનાં સ્વસમાજાતાં સેવા ધર્મઃ । એવં સ્વનિયામકસ્યેશ્વરસ્વાપિ અનુવૃત્તિર્મુખ્યો ધર્મઃ ।
અન્યથા તત્પ્રેરણાભાવે પતિસેવાદૌ ન પ્રવર્તેત્ । અતઃ પ્રકૃતેઽપિ ભવાનીશ્વરઃ અન્તર્યામી । તાદૃશોઽપિ

તેના વિષયનો અમે નિર્ણય કરીએ છીએ, નહિ કે તેમાં અમે દોષ કાઢીએ છીએ. તે જ વાત અસ્ત્રેવમેતદ્
એ શબ્દોમાં ગોપીજનો કહે છે. આપે જે કહ્યું કે સ્ત્રીઓએ પોતાનો ધર્મ પાળવો જોઈએ, તો તેની
વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે જ થાય. પતિ, બાળકો વગેરે ધર્મસ્વરૂપ નથી, તેમ તેઓ ધર્મનો આધાર—
આશ્રય—પણ નથી, પરંતુ તેઓ કેવળ નિમિત્ત છે. આ ધર્મ જે પ્રકારનો હોય છે: એક અનુદાન કરવા
યોગ્ય અને બીજો જાણવા યોગ્ય. જે ધર્મ કરવાનો છે તેમાં પુત્ર વગેરે નિમિત્ત હોય છે, પરંતુ જે ધર્મ
જાણવા યોગ્ય છે તેમાં તો ગુરુ—આશ્રય—નિમિત્ત છે. તેથી જે અનુવૃત્તિ—સેવા—કરવાની છે તે પ્રથમ
ગુરુની થાય. આ પ્રમાણે જે કરવામાં ન આવે તો પોતાનો ધર્મ કોઈ પણ જાણી શકે જ નહિ. ભગવાનનું
જે વાક્ય છે તે અનુવાદ કરનાર—ગૌણ—નથી, કારણ કે ભગવાને ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો તે પહેલાં અમને—
ગોપીજનોને— ધર્મનું જ્ઞાન ન હતું. ગોપીજનો પહેલાં જે પતિ વગેરેની સેવા કરતાં હતાં તે તો બીજા
લોકોને અનુસરીને કરતાં હતાં, કાંઈ શાસ્ત્રને અનુસરીને નહિ, કારણ કે તેમને તે વિધિનું જ્ઞાન ન હતું.
જે ઉપદેશ પહેલાં તેમને તે પ્રમાણે જ્ઞાન હોત તો ભગવાનના વાક્ય પ્રમાણે તેઓ પતિ, બાળક
વગેરેની સેવા જ કરત. વળી, ગુરુની સેવા વિના શાસ્ત્રમાં જણાવેલો ધર્મ સમજાતો નથી. આ પ્રમાણે
જે ન જાનીએ તો ગુરુની સેવા કર્યા વિના જ ફક્ત તેમના વચનથી જ અમે જાણીએ તે જાણીએ હોત તેથી
આપે જે ઉપદેશ કર્યો છે તે સિદ્ધ કરવાને માટે પહેલાં આપ આપની પાસે આપની સેવા કરાવો.
આપ ઉપદેશનું પદ—આશ્રય—છે, અર્થાત્ આપ ઉપદેશના કરનાર જ છો. મૂળ પ્રલોકમાં અહીં એ
પ્રમાણે ભગવાનને માટે જે કોમલ સંયોધન વાપરવામાં આવ્યું છે તે સૂચવે છે કે અમે—ગોપીજનો—
ભગવાનને પ્રતિજ્ઞા થાય એવું કાંઈ પણ કહીશું નહિ. વળી, સ્વધર્મો પણ અનેક પ્રકારના છે: કેટલાક
ધર્મો પોતાનાથી ઉત્તમ પદાર્થો વિષેના હોય છે, કેટલાક પોતાના જેવા જ પદાર્થો વિષેના હોય છે, અને
કેટલાક પોતાનાથી હલકા પદાર્થો વિષેના હોય છે. આ ત્રણ પ્રકારના ધર્મોમાં પહેલાંનો ધર્મ પછીના ધર્મ
કરતાં ઉત્તમ છે. (અર્થાત્ ત્રીજા પ્રકારના ધર્મ કરતાં બીજા પ્રકારનો ધર્મ ઉત્તમ, અને બીજા પ્રકારના
ધર્મ કરતાં પહેલા પ્રકારનો ધર્મ ઉત્તમ છે.) દા. ત. પતિ, બાળકો વગેરે પોતાના જેવા જ પદાર્થોની
સેવા કરવી એ સ્ત્રીઓનો ધર્મ છે. આ પ્રમાણે પોતાના નિયામક—અન્તર્યામી—ઈશ્વરની પણ સેવા કરવી
એ સર્વ પ્રાણીઓનો મુખ્ય ધર્મ છે (કારણ કે ઈશ્વર આપણા કરતાં ઉત્તમ છે, અને તેથી તેમની સેવા
એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ ગણાય છે.) પ્રભુની સેવા એ મુખ્ય ધર્મ છે એમ જો આપણે ન જાનીએ તો પ્રભુની
પ્રેરણા આપણને ન થાય અને તેથી કાંઈ પણ જીવ પતિસેવા વગેરેમાં પ્રવૃત્ત થાય નહિ. તેથી અહીં
બહાર પ્રકટ થયા હો તો પણ આપ ઈશ્વર છો, અન્તર્યામી છો (અને તેથી અમને પ્રેરનાર છો.)
આપ ઈશ્વર છો છતાં પણ પતિ, પુત્ર વગેરેને માટે આપ અમને પ્રેરતા નથી, પરંતુ આપની મેવાને માટે
જ પ્રેરો છો. (ત્યારે આપ પતિ, પુત્ર વગેરેને માટે અમને પ્રેરતા નથી ત્યારે તો એમ જણાય છે કે

મૃત્વા પતિપુત્રાદયર્થે ન પ્રવર્તયસે કિન્તુ સ્વસેવાર્થમેવ પ્રેરયસિ, અતો વાક્યોક્તવર્મસિદ્ધ્યર્થમપિ મયા-
નાદૌ-સેવ્યઃ । કિન્તુ, ધર્મો ધર્મિમૂલઃ, તદવિરોધેન કર્તવ્યઃ, ફલાર્થં ચ કર્તવ્યઃ, અન્યથા ચેત્,
અનિષ્ટેઽપિ પુરુષં પ્રવર્તયન્ અનાત્તઃ સ્યાત્ । અત એવ ધર્મશાસ્ત્રે પ્રિયત્વાત્ શરીરસ્ય તદનુરોધ ઉક્તઃ ।
'દ્રવ્યસંસ્કારવિરોધે દ્રવ્યં ઘલીય' इतिन्याયાच्च । તત્કસ્યચિત્ પ્રિયો દેહઃ, કસ્યચિદાત્મા, કસ્યચિન્
પરમાત્મા, કસ્યચિન્નિર્વાહકઃ । મર્થોસ્તુ સર્વરૂપો ભવતિ, યતઃ અત્યન્તં પ્રેષ્ટઃ પરપ્રેમાત્પદમાતન્દઃ ।
વન્ધુદેહનિર્વાહકઃ । કિન્તુ, ન કેવલમસ્માકં કિન્તુ તનુમૃતાં સર્વેષામેવ દેહધારિણામ્ । ('મયાય
નાશાયે'ત્યત્ત્વવા વત્તમેવ શરીરં ત્વદ્વિચારિતપ્રયોજનાર્થં જીવો ગૃહીત્વા તિષ્ઠતીતિ નિરૂપિતમ્ । અતઃ
સ દેહઃ મગધદીયઃ મગધતૈવ સ્થાપિતઃ, તસૌ નિવેદ્ય, તદનુપયોગે જાતે, પદ્માદન્યસ્મૈ દેયઃ । ચેતનો
હિ પ્રેર્યઃ । અતઃ યાવદ્મગધવદુપયોગં જ્ઞાસ્યતિ, તાવન્નાન્યસ્મૈ દાસ્યતિ, ચોષિતોઽપિ ।) યતસ્તનુમૃતાં
ત્વમેવ પ્રેષ્ટઃ । પ્રેષ્ટાય ચ દેવં પ્રિયં વસ્તુ । અત્રાર્યે કિલેતિ પ્રસિદ્ધિરેવ પ્રમાણમ્ । કિન્તુ, ન કેવલં
દેહદાતા, કિન્તુ વન્ધુરપિ, એત પ્રયત્નેન શરીરં વિભર્તિ સ વન્ધુઃ, આત્મા ધારકઃ । અતઃ જન્ત-

આપ અમારી સેવાથી પ્રસન્ન થઇને અમને પતિ, પુત્ર વગેરેને માટે પ્રેરણા કરશો.) તેથી આપનાં
વાક્યોમાં જે સ્ત્રીઓના ધર્મનું—પતિ વગેરેની સેવા કરવાનું—વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે સિદ્ધ કરવાને
માટે પણ અમારે પ્રથમ આપની જ સેવા કરવી જોઇએ. વળી ધર્મ ધર્મિનિ—ધર્મકર્તાનિ—આધારે રહેલો
હોય છે એટલી ધર્મિની—ધર્મકર્તાના સ્વરૂપની—સાથે વિરોધ ન આવે એવી રીતે ધર્મ કરવો જોઇએ,
અને કળને માટે પણ ધર્મ કરવો જોઇએ (અને આ રીતે ધર્મકર્તાએ પોતે કળ લોગવડું જોઇએ.) જે
આ પ્રમાણે ન માનીએ અને ધર્મિની સાથે વિરોધ રાખીને અને કળ મેળવ્યા વિના ધર્મ કરવામાં આવે
તો અનિષ્ટ—નિષ્ફળ ધર્મ—માં પણ ધર્મનો બોધ કરનાર વેદ પુરુષને પ્રવર્તે અને તેથી તેમાં કોઇને
વિશ્વાસ રહે નહિ. આથી જ ધર્મશાસ્ત્રમાં, શરીર પ્રિય હોવાથી, શરીરને અનુસરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.
વળી, "દ્રવ્ય (=ધર્મ) અને તેનો સંસ્કાર (=ધર્મ) એ બે વસ્તુ ન્યાયે વિરોધ હોયો યાય ત્યારે દ્રવ્ય
વધારે બળવાનું છે" એ પૂર્વમીમાંયાનો ન્યાય પણ છે. આ પ્રમાણે કોઇને દેહ પ્રિય હોય છે, કોઇને
આત્મા પ્રિય હોય છે, કોઇને પરમાત્મા પ્રિય હોય છે અને કોઇને નિર્વાહ કરનાર પ્રિય હોય છે. આપ તો
સર્વરૂપ છો, કારણ કે અત્યન્ત પ્રેષ્ટ—પ્રિયતમ—છો. આપ પ્રેષ્ટ છો એટલે પરમ પ્રેમનું સ્થાન છો,
આનન્દ છો, બન્ધુ છો, અને દેહના નિર્વાહક છો. આ પ્રમાણે પ્રેષ્ટ શબ્દ વડે ભગવાન ધર્મી છે એમ સિદ્ધ
કરવામાં આવ્યું; અને તેથી ગોપીજનોએ તે ધર્મિની સેવા કરવી પ્રાપ્ત થાય છે. ('પરમપ્રેમ' એ શબ્દ
વડે ભગવાનનું દેહરૂપ સિદ્ધ થાય છે, 'આનન્દ' શબ્દ વડે તેમનું આત્માનું રૂપ સિદ્ધ થાય છે, 'બન્ધુ'
શબ્દ વડે પરમાત્માનું રૂપ સિદ્ધ થાય છે.) વળી એકલા અમને જ આપ આ રૂપે જણાવ છો જોગ નહિ
પણ બધા ય દેહ ધારણ કરનારા મનુષ્યોને આપ આવા જણાવ છો. (મયાય નાશાય એ વ્રલોકમાં એમ
કહેવામાં આવ્યું છે કે આપે વિચાર કરેલા પ્રયોજનને માટે છવ આપે આપેલું જ શરીર પ્રદાન કરે છે.
તેથી આ દેહ ભગવદીય છે અને તે ભગવાને જ આપેલો છે. તેથી તે દેહનું ભગવાનને નિવેદન કરવું, અને
ન્યાયે ભગવાનને તે દેહનો ઉપયોગ ન હોય ત્યારે પછીથી બીજાને તે દેહ આપવો. જે ચેતન પદાર્થ છે
તેને પ્રેરણા કરી શકાય છે. જેમ પ્રિયમતને રાન્યાદિ બાળતોમાં પોતાના દેહનો ઉપયોગ કરવાનું સ્થાન
ન હતું અને તેથી બ્રહ્માએ તેને તે પ્રમાણે જ્ઞાન આપ્યું, તેમ આપ પણ અમને બીજાઓને દેહ અર્પણ
કરતાં અટકાવીને આપની સેવાને માટે પ્રેરણા કરો. માટે ત્યાં સુધી ભગવાનને પોતાના દેહનો ઉપયોગ છે
એમ છવ બાણુએ ત્યાં સુધી તેને કહેવામાં આવશે તો પણ તે બીજાને પોતાનો દેહ નહિ આપે.) આપ
બધા ય દેહધારીઓના દેહ, આત્મા, પરમાત્મા અને દેહનિર્વાહક છો, કારણ કે બધાયાના આપ જ પ્રિય-
તમ પદાર્થ છો. અને પ્રિયતમ પદાર્થને પ્રિય વસ્તુ આપની પાડે છે. આ બાબત પ્રસિદ્ધ જ છે અને પ્રસિદ્ધિ
જ પ્રમાણ છે એ જણાવવાને માટે મૂળ વ્રલોકમાં ફિલ શબ્દ સૂચવામાં આવ્યો છે. વળી આપ, કળ દેહ
આપનાર છો એમ નહિ, પરંતુ બન્ધુ પણ છો, કારણ કે જેને માટે છવ પ્રવચી શરીરનું પોષણ કરે છે

રક્ષબહિરજ્ઞન્યાયેન નિત્યાનિત્યન્યાયેન વા મ(ગ)વત્સેવૈવ મુક્યા । યદા પુનસ્ત્વદગુપયોગઃ, તત્રાપિ ચેત્તથા પ્રેરણમ્, તદાન્યસ્મૈ દાસ્યામો, નાન્યથેતિ । ધર્મિવિચારો ધર્મોદ્વેષાધિકઃ । એતદ્ ચ ત્વદનન્નોક્તં સર્વમેવ વિરુદ્ધં ભવતીતિ પ્રાર્થ્યતે અસ્તિવતિ । સર્વરૂપત્વાત્ ત્વમેવ સેવ્યમિતિ વા । અન્યત્ર એકદા સર્વસેવા પ્રાપ્તા, અંશતો વાધિતા સ્યાત્, વિનિગમનાભાવાદ્ધ । અનેન સ ધર્મોડપિ ન ભવતિ યઃ કાલાદિના વાધ્યતે, અશક્યમ્ ભવતિ । ન હિ પ્રમાણં વિરુદ્ધં વિધતે । અતઃ પત્યાદિસેવાવિધાયકં ચ શાસ્ત્રં ત્વત્સેવામેવ વિધતે । અતઃ અનુવાદપક્ષે સ્વતન્ત્રવિધાનપક્ષે વા ભવત્સેવૈવોચિતેતિભાવઃ ॥ ૩૨ ॥

‘एवं राजसीनां निरूप्य सात्त्विकीनां निरूपयति कुर्वन्ति हीति ।

‘कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्व आत्मन् नित्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्तिदैः किम् ।
तन्नः प्रसीद वरदेश्वर मा स छिन्द्या आशां धृतां त्वयि चिरादरविन्दनेत्र ॥ ३३ ॥

તે ખરો બન્ધુ છે, અને તે રીતે આપ અમારા બન્ધુ છો. આપ આત્મા—શરીરને ટકાવનાર—પણ છો, તેથી અંતરંગબહિરંગન્યાયથી અથવા તો નિત્યાનિત્યન્યાયથી આપની સેવા જ મુખ્ય છે. (શરીરનું ભરણું કરનાર અને ટકાવનાર ભગવાન અંતરંગ અને નિત્ય છે; ન્યારે શરીરની સાથે સંબંધ રાખનારા પદાર્થો બહિરંગ અને અનિત્ય છે. બહિરંગ કરતાં અંતરંગ ચઢે છે, અને અનિત્ય કરતાં નિત્ય ચઢે છે એ સામાન્ય ન્યાય છે. અને તે ન્યાયથી જ ભગવાનની સેવા મુખ્ય છે.) પરંતુ ન્યારે અમારા દેહનો આપને ઉપયોગ નહિ હોય, અને તે સમયે પણ જો આપની તે પ્રમાણે—તમારો દેહ બીજાને આપો એવી—પ્રેરણા થશે તો જ અમે બીજાઓને—પતિ વગેરેને—અમારું શરીર આપીશું, અન્યથા નહિ. ધર્મી—વસ્તુ—નો નિયાર ધર્મ—વસ્તુના શુભ—કરતાં અધિક છે. આ બધું ધર્મ વગેરે જો આપ ન સ્વીકારો તો બધું જ વિરુદ્ધ થઈ જાય; માટે આપની અમે ઘસ્ટુ એ શબ્દમાં પ્રાર્થના કરીએ છીએ. અથવા તો આપની સેવા સર્વરૂપ છે—પતિ વગેરે સર્વની સેવા કરીએ તેવી છે—તેથી આપની જ સેવા કરવી જોઈએ. આપના વિના બીજાને વિષે એક જ સમયે બધી સેવા જો પ્રાપ્ત થાય તો કેટલાક અંશમાં તે સેવાનો બાધ થાય, કારણ કે તેમાં કોઈ પણ નિયામક પ્રમાણ—અમુકની સેવા કરવી અને અમુકની ન કરવી એનો નિર્ણય કરી શકે એવું પ્રમાણ—નથી. તેથી જોનો કાળ વગેરેથી બાધ થાય છે અને જે અશક્ય છે તે ધર્મ પણ થઈ શકતો નથી. જે પ્રમાણ છે તે વિરુદ્ધ આગતનું વિધાન કરતું નથી. તેથી પતિ વગેરેની સેવા કરવી એમ વિધાન કરનારું શાસ્ત્ર અને ભગવત્સેવા કરવી એમ વિધાન કરનારું શાસ્ત્ર પણ આપની સેવાનું જ વિધાન કરે છે. આ પ્રમાણે સર્વ શાસ્ત્ર આપની સેવાનું જ વિધાન કરે છે, અને અન્યની સેવા જે કોઈ પોતાની ઇચ્છાથી કરે છે તેનો અનુવાદ કરે છે. તેથી અનુવાદપક્ષમાં અથવા સ્વતંત્રપક્ષમાં આપની સેવા જ ઉચિત છે એમ તાર્કિક છે. (અનુવાદપક્ષ અને સ્વતંત્રપક્ષનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. શાસ્ત્ર ભગવત્સેવા અને પતિ વગેરેની સેવા એમ બન્ને સેવાઓનું વિધાન કરે છે, છતાં પણ પતિ વગેરેની સેવા કેટલાક અંશમાં બાધિત થાય છે, અને તે પોતાની ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત થએલી હોવાથી શાસ્ત્રમાં તેનો અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. તેથી શાસ્ત્રમાં ભગવત્સેવાનું જ વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. આથી ભગવાનની જ સેવા કરવી પ્રાપ્ત થાય છે. પતિ વગેરેની સેવાનો આ અનુવાદપક્ષ થયો, અને આ પક્ષમાં ભગવત્સેવા જ પ્રાપ્ત થઈ. હવે પત્યાદિ સેવાના સ્વતંત્રપક્ષનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. જે એમ માનીએ કે શાસ્ત્રમાં પતિસેવાનું પણ સ્વતંત્ર રીતે વિધાન કરવામાં આવેલું છે, તો તે ધર્મના જ્ઞાન વગેરેને માટે આપની શુરુ તરીકે સેવા કરવી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે પતિસેવાના સ્વતંત્રવિધાનપક્ષમાં પણ ભગવત્સેવા જ પ્રાપ્ત થાય છે.) કર

આ પ્રમાણે રાજસી ગોપીજનોનાં વાક્યોનું નિરૂપણ કરીને હવે શુકદેવજી સાત્ત્વિક ગોપીજનોનાં વાક્યોનું કુર્વન્તિ હિ એ શ્લોકમાં નિરૂપણ કરે છે.

તેથી કરીને ચતુર પુરુષો હમ્મેશાં પ્રિય અને પોતાના આત્મરૂપ
આપને વિશે પ્રીતિ કરે છે. હુઃખ આપનારા પતિ, યુવ વગેરેનું તેમને શું

યદ્યપ્યુક્તં 'માતરઃ પિતર' इति, 'मा कृदं बन्धुसाध्वस'मिति, तत्किमिदं प्रथमतयास्माभिरेव क्रियते, अहोस्विद्व्येऽपि कुर्वन्ति । तत्रापि किमवमा मात्राद्यनुवृत्तिं कुर्वन्ति, अहोस्विदुत्तमाः । उत्तमा अपि त्वत्सेवायामशक्ताः, आहोस्वित् शक्ता इति विचारणीयम् । अस्मिन्नर्थे निर्णायकं महतां चरित्र-मातुः । ये त्वात्मनि कुशलाः आत्महितार्थिनः, न तु देहेन्द्रियाणाम्, ते त्वय्येव रतिं कुर्वन्ति । औद्देन हि क्रिया भवति । भगवत्कृतमेव जीवगामि भवतीति तदुपपादितं 'तच्चात्मने प्रतिमुखस्ये'त्यत्र । प्रीत्या च सेवा भवति । यदि पुत्रादिसेवापि धर्मः स्यात्, तदा पुरुषार्थत्वेनात्मपर्यवसायिनी स्यात् । 'कुशला' इत्यनेन तेषां कौशलमेतत्, प्रवृत्त्यपेक्षया निवृत्तिरुत्तमा । इन्द्रियदमनसामर्थाभाव एव अन्यगामि कर्तव्यं 'यतो यतो निवर्तते'त्यत्र निरूपितम् । निरुद्धानीन्द्रियाण्यात्मगामीति भवन्ति । तत्रा-

પ્રયોજન છે ? માટે હે વરદાન આપનારાઓના ઈશ્વર, આપ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાવ, અમે હે કમળના જેવાં નેત્રવાળા પ્રભો ! આપને વિષે ઘણા સમયથી રાખેલી અમારી આશાને આપ છેલો નહિ. ૩૩

“માતાઓ, પિતાઓ વગેરે તમને શોધશે...માટે બન્ધુઓને તમે ત્રાસ આપો નહિ” એમ આપે જે પહેલાં કહ્યું તે વિષે અમારે નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન કરવો છે:—

(ધરનો ત્યાગ કરીને અમે આપની પાસે આત્મા અને તેમ કરવાથી સગાં સંબંધીઓને અમે ત્રાસ આપ્યો છે. આ રીતે ત્રાસ આપવો નહિ એવો નિષેધ છે. તો) આ પ્રમાણે કરનારાં (જગતમાં) પહેલાં વહેલાં અમે જ છીએ, કે બીજાઓ પણ આ પ્રમાણે કરે છે? સગાંઓને ત્રાસ ન આપનારાઓમાં પણ શું અધમ કોટિના માણસો માતા વગેરેની સેવા કરે છે કે ઉત્તમ કોટિના માણસો? ઉત્તમ કોટિના માણસો પણ આપની સેવા કરવાને માટે અશક્ત હોવાથી માતા વગેરેની સેવા કરે છે કે આપની સેવા કરવાને સમર્થ હોય છતાં પણ માતા વગેરેની તેઓ (ઉત્તમ મનુષ્યો) સેવા કરે છે? આ બધા પ્રશ્નોનો વિચાર કરવો જોઈએ.

આ વિષયમાં મહાપુરુષોનું ચરિત્ર નિર્ણય કરી શકે એમ છે એમ ગોપીજનો કહે છે. જે લોકો આત્માને વિષે કુશળ હોય છે, જે આત્માનું હિત ઇચ્છનારા છે, પણ દેહ અને ઇન્દ્રિયોનું હિત ઇચ્છનારા નથી તેઓ આપને જ વિષે પ્રીતિ કરે છે. અરેખર ! એકથી ભગવત્સેવા વગેરે ક્રિયા ધાય છે. સમષ્ટિરૂપ ભગવાનને વિષે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે જ કર્મ વ્યષ્ટિરૂપ હવને વિષે આવે છે (કારણ કે ભગવાન સર્વના આત્મા છે.) આ જ વાતનું પ્રતિપાદન “જેમ મુખની શીલા પ્રતિબિમ્બની શીલા ધાય છે તેમ ભગવાનની જે સેવા કરવામાં આવી હોય તેમાં પોતાની જ સેવા—પૂર્ણ—થાય છે” એ સાતમા સ્કન્ધના નવમા અધ્યાયના અગીઆરમા શ્લોકમાં કરવામાં આવેલું છે. પ્રેમથી સેવા ધાય છે. જો પુત્ર વગેરેની સેવા પણ ધર્મ હોય તો તે સેવા, પુરુષાર્થ હોવાથી, આત્માને વિષે જ થી જોઈએ (પરંતુ તે પ્રમાણે ધતું નથી એટલે પુત્ર વગેરેની સેવા ધર્મ કહેવાય નહિ.) શ્લોકમાં ‘કુશળ’ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો ભાવ એવો છે કે (દેહ વગેરેની) સેવા કરતાં (ભગવત્સેવાથી) નિવૃત્તિ ઉત્તમ છે એમ માનવામાં અને તે પ્રમાણે આચરવામાં તે મનુષ્યોની કુશળતા રહેલી છે. ત્યારે ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવાની શક્તિ ન હોય ત્યારે જ ઇન્દ્રિયોનો પતિ વગેરે અન્ય પદાર્થની સેવા કરવામાં ઉપયોગ કરવો; અને આ પ્રમાણે “મનુષ્ય ત્યાંથી નિવૃત્ત થતો જાય છે ત્યાંથી બંધનોથી મુક્ત થતો જાય છે” એ અગીઆરમા સ્કન્ધના એકવીસમા અધ્યાયના અઢારમા શ્લોકનું તાત્પર્ય છે. (આ શ્લોકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું કે ત્યાંથી મનુષ્ય નિવૃત્ત થાય છે ત્યાંથી બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે. આ ઉપરથી એવું સૂચન થાય છે કે નિવૃત્ત થવાની શક્તિ માણસનામાં ન હોય ત્યારે તે પોતાની ઇન્દ્રિયો બીજા કાર્યમાં વાપરે છે.) ત્યારે ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે આત્મા તરફ વળે છે. તેમાં પણ ત્યારે આપને માટે જ તે ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે ત્યારે જ તે આત્મા તરફ વળે છે. તેથી જે લોકો કદા ઇન્દ્રિયોનો

પ્રાપ્તાગામીનિ તદૈવ ભવન્તિ यदि त्वदर्थमुपयुक्तानि भवन्ति । अतः केवलनिमग्नकर्तृपेक्षया ये त्वयि रतिं कुर्वन्ति ते कुशला इति द्विशब्दार्थः । त्वयीत्येकवचनेन च पूर्णपदेकत्र सर्वसंभवो निरूपितः । किञ्च, भवान् स्वात्मा स्वरूपभूतः, न त्वध्यासन्यायेन तथा जातः । किञ्च, प्रियस्य हि सेवा कर्तव्या स चेत्प्रियः कालपरिच्छेदो न भवति, स भवानेव, अन्यथा जारसेवापि धर्मः स्यात्, जन्माद्यत् दिन-स्यापि परिच्छेदकत्वात् । किञ्च, पतिसुतादयश्च न धर्महेतवो भवितुमर्हन्ति । यत् आर्तिदाः । न हि धर्मनिमित्तानि कदाचित् दुःखदानि भवन्ति । अन्यथा संसारो न स्यात् । अतस्तैः किम् । तेषां भयमस्तु, अन्यद्वा, न तैः किञ्चित्प्रयोजनमित्यर्थः । परमेकमेव प्रार्थनीयं यद्भावे सर्वं शास्त्रं युक्तिश्च व्यर्था स्यात् । तदाहुः, तत्तस्मात् प्रसीद, त्वं प्रसन्नो भव । त्वदप्रसादादेव लोका भ्रान्ताः दुःख-हेतुष्वपि प्रवर्तन्ते । ननु किं साधनं प्रसादे भवतीनामिति चेत् तत्राहुः वरदेश्वरेति । ये हि वरान् प्रयच्छन्ति, ते लोकानां ह्येवं ज्ञात्वा यतो दयालवः, अन्यथा तपसि क्रियमाणे वरं न प्रयच्छेयुः । तेषामपि त्वमीश्वरोऽतिदयालुः । तद्द्वारापि सर्वेषां दुःखशमनं करोषि । अतो वयं ह्रिष्टाः । ह्येव एव

નિશ્ચય જ કરે છે તેમના કરતાં જે લોકો આપનામાં પ્રેમ કરે છે તેઓ કુશળ—અતુર—છે એમ મૂળ પ્રલોકમાં આવેલા હિ શબ્દનો અર્થ છે. મૂળ પ્રલોકમાં લગવાનને માટે ત્વયિ—આપનામાં—એ પ્રમાણે જે એક વચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે એમ દર્શાવે છે કે પહેલાંના પ્રલોકમાં જણાવ્યું તે પ્રમાણે આપના એકલામાં જ બધું સંભવી શકે છે. (આ પ્રમાણે ઔપાધિક પ્રીતિનો પક્ષ સ્વીકારીને કુશળતાનું નિરૂપણ કર્યું. હવે સિદ્ધાન્તની રીતિએ કુશળતાનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે.) વળી, આપ અમારા આત્મા—સ્વરૂપભૂત—છો, નહિ કે અધ્યાસથી આપ અમારા આત્મા થયા છો. (હવે સેવ્ય પદાર્થનો વિચાર કરીને કુશળતા સમજાવવામાં આવે છે.) વળી, જે પ્રિય છે તેની સેવા કરવી ભેદનો. જે આ પ્રિયને કાળની મર્યાદા ન હોય—અર્થાત્ તે અનિત્ય ન હોય—તો જ તે પ્રિયની સેવા કરવી ગ્રાહ્ય થાય છે, બીજાની નહિ. આવા કાળથી અતીત પ્રિય આપ જ છો. જે કાળથી મર્યાદિત થએલા પ્રિયની સેવા કરવામાં આવે તો જારની સેવા પણ ધર્મ થાય, કારણ કે જેમ અમારા પતિઓને જન્મની મર્યાદા છે તેમ જારને પણ દિવસની મર્યાદા છે. (અર્થાત્ પતિ અને જાર એ બન્ને ય કાલપરિચ્છિન્ન છે, અને જે કાલપરિચ્છિન્ન પ્રિય પદાર્થની સેવા કરવાની ગ્રાહ્ય થાય તો તે પતિસેવાની માફક જારસેવા પણ ધર્મરૂપ ગણાય. પરંતુ તેમ નથી. તેથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે કાલપરિચ્છિન્ન પ્રિય પદાર્થની સેવા કરવી નહિ.) વળી, પતિ, પુત્ર વગેરે ધર્મનું કારણ થઈ શકે નહિ, કારણ કે તેઓ દુઃખ આપનારા છે. ખરેખર ! જે ધર્મનાં કારણો છે તે કોઈ પણ દિવસ દુઃખ આપતાં નથી. જે પતિ, પુત્ર વગેરેને ધર્મનાં કારણ તરીકે માનવામાં આવે તો પછી સંસાર જ ન રહે. તેથી તેવા પતિ, પુત્ર વગેરેનું (અમારે) શું પ્રયોજન છે ?

અમારા પતિ, પુત્ર વગેરેને લલે અમારે લીધે લય થાય, અથવા બીજું કાંઈ થાય, પણ અમારે તો ધર્મની સિદ્ધિને માટે તેમનું જરા પણ પ્રયોજન નથી એમ જાણ છે. અમારે તો એક જ વસ્તુની પ્રાર્થના કરવાની છે. આ વસ્તુ એવી છે કે જે તે ન હોય તો પછી સર્વ શાસ્ત્ર અને તર્ક વ્યર્થ થઈ જાય. ગોપીજનો તે વસ્તુની પ્રાર્થના કરતાં કહે છે કે તેથી આપ પ્રસન્ન થાવ. આપની કૃપા વિના જ લોકો બ્રાન્તિમાં પડે છે અને દુઃખ આપનારા વિષયોમાં પણ પ્રવર્તે છે.

કદાચિત્ લગવાન ગોપીજનોને પ્રશ્ન કરે કે “મહારી કૃપા મેળવવાને માટે તમે શું સાધન કર્યું છે ?”—તો ગોપીજનો કહે છે કે વરદેશ્વર, જે લોકો વરદાન આપે છે તે મનુષ્યોનું દુઃખ બાણીને વરદાન આપે છે, કારણ કે તે દયાળુ હોય છે. જે વરદાન આપનારાઓ દયાળુ ન હોય તો બીજા લોકો તપ કરે તો પણ તેઓ વરદાન આપે નહિ. આવા વરદાન આપનારાઓના પણ આપ હૃદય છો; આપ અતિ દયાળુ છો. બીજા વરદાન આપનારાઓની દ્વારા પણ આપ બધાનાં દુઃખો દૂર કરો છો. આપ વરદેશ્વર છો તેથી અમે આપને કહીએ છીએ કે અમને ઘણો કલેશ થાય છે. જેમ તપશ્ચર્યા લગવાનની કૃપા

સાધનં તપોવત્ । નિષિદ્ધપ્રકારસ્તુ યદ્યત્ર કશ્ચન ભવિષ્યતિ, સ ન કર્તવ્યઃ । નતુ યથૈતાવન્તં કાલં પતિ-
સેવા કૃતા, એવમેવાપેઽપિ કર્તવ્યા, પ્રાપ્તવાન્, ગૌણમપિ કર્મ સમારબ્ધં સમાપયેદિતિ, તસ્માદવિચાર્યેવ
પતિસેવાં કુરુતેતિ ચેત્ તન્નાહુઃ માસ્મ હિન્દ્યા આશાં ધૃતામિતિ । નાત્માભિઃ પતિસેવા કૃતા, તદર્થં
વા સ્થિતમ્, ત્વદાશયા સ્થિતમ્, મધ્યે સ્થિતિનિર્વાહાર્થમેવ તદહીકારઃ । ઇદાનીં ચેત્ સમાગતાનામ-
ભિલપિતાર્યો ન સિધ્યેત્, તદા આશા ભમા ભવિષ્યતિ તસ્યાં ગતાયાં પ્રાણા એવ ગમિષ્યન્તીતિ । અતઃ
એવ કેનચિત્ સ્ત્રીહૃદયજ્ઞેન નિરૂપિતમ્ ‘આશાવન્ધો હૃદયં રુણદ્વી’તિ । એતસ્ય મૂલમપિ સ્ત્રીશાસ્ત્રે ભવિષ્યતિ ।
ચિરાત્ ત્વગ્યેવ ધૃતામ્, તસ્યાં હિન્દ્યાયામવલમ્બનાભાવાન્ અઘઃ પતિષ્યામ્ હિતિ । સ્ત્રેણ્યમર્થઃ
પ્રસિદ્ધઃ । અરવિન્દનેત્રેતિ સમ્બોધનં દૃષ્ટ્યેવાપ્યાયકત્વં નિરૂપયતિ । (આશાહેતુરપ્યનેનોકઃ, તાપહા-
રકદક્ષા દર્શનાત્ । ભાવોદ્ગારિણ્યા એવ તથાત્વાત્ । ઇયદવધિ જીવનમપ્યત એવેતિ ભાવઃ ।) ॥ ૩૩ ॥

યદુક્તં ‘વનદર્શનાર્થં કિમાગતા’ હિતિ, તતશ્ચ વનવર્ણના કૃતા, તન્નાહુઃ ચિત્તં સુલેનેતિ ।

ચિત્તં સુલેન ભવતાપહૃતં ગૃહેપિ યન્નિર્વિશત્યુત કરાવપિ ગૃહ્યકૃત્યે ।

પાદૌ પદં ન ચલતસ્તવ પાદમૂલાભ્યામઃ કથં વ્રજમથો કરવામ કિં વા ॥ ૩૪ ॥

મેળવવાનું સાધન છે તેમ (તાપાત્મક) કલેશ ન લગવડાયા પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે. વરદાન આપવાની
અંદર જે આપને કોઈ નિષિદ્ધ પ્રકાર જણાતો હોય તો તે આપે કરવાની જરૂર નથી. (તાત્પર્ય એ કે
અમારૂં દુઃખ દૂર કરવામાં આપને કોઈ નિષિદ્ધ પ્રકાર—ગોપીજનો વિષયલોગને માટે આવ્યાં છે,
અર્વાત્મભાવથી નથી આવ્યાં એવો નિષિદ્ધ પ્રકાર—જણાય તો તે સ્વીકારવાની આપને જરૂર નથી.)

જે લગવાનું એમ કહે કે “જેમ આટલો વખત તમે પતિની સેવા કરી તેમ હવે પછી પણ
પતિસેવા કર્યા કરો, કારણ કે પતિસેવા તમને અત્યાર સુધી પ્રાપ્ત થયેલી છે, અને વળી એવો ન્યાય છે
કે ગૌણકર્મનો આરંભ કરવામાં આવ્યો હોય તો તેને પણ પૂર્ણ જ કરવું; તેથી તમે આ બધી ચર્ચા કર્યા
વિના જ પતિસેવા કરો”, તો ગોપીજન કહે છે કે માસ્મ હિન્દ્યા આશાં ધૃતામ્. અમે પતિસેવા કરી
નથી, તેમ જ પતિને માટે અમે ઘરમાં સ્થિતિ કરી નથી, પરંતુ આપની આશાએ જ અમે રહ્યાં છીએ,
અને વચમાં મર્યાદાને અનુસરવાને માટે જ અમે ગોપોનો સ્વીકાર કર્યો છે. હમણાં ત્યારે અમે આપની
પાસે આવ્યાં છીએ અને જે અમારી આશા પૂર્ણ થાય નહિ તો પછી આશા ભાગી જશે, અને ત્યારે
આશા જતી રહેશે ત્યારે અમારા પ્રાણ પણ (નિરાધાર થઈને) જતા રહેશે. આ કારણથી જ સ્ત્રીઓનાં
હૃદયને બાણનાર કોઈ એક કવિએ—કાલિદાસે—(મેઘદૂતમાં) કહ્યું છે કે “આશારૂપી બન્ધ હૃદયને
ટકાવે છે.” કવિના આ વચનનું મૂળ પણ સ્ત્રીશાસ્ત્રમાં—રમણશાસ્ત્રમાં—હશે. ઘણા વખતથી આપનામાં જ
અમે આશા રાખી રહ્યાં છીએ. આ આશા ત્યારે તૂટી જશે ત્યારે આધાર વિના અમે નીચે પડી જઈશું.
મૂળ શ્લોકમાં સ્ત્ર સપ્ત છે તે દર્શાવે છે કે આ વાત પ્રસિદ્ધ છે. ગોપીજનો લગવાને અરવિન્દનેત્ર એ
પ્રમાણે જે સંબોધે છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે લગવાનું પોતે પોતાની દૃષ્ટિથી જ લક્ષ્યને શાન્તિ આપે છે.
(અરવિન્દનેત્ર એ સંબોધન અમારી આશાનું કારણ પણ કહે છે, કારણ કે તાપને હરણ કરનારી દૃષ્ટિથી
આપ અમને જુઓ છો અને આપની ભાવ દર્શાવનારી દૃષ્ટિ જ તાપ હરણ કરે છે. અત્યાર સુધી અમે
જે જીવીએ છીએ તે આ—આપ અરવિન્દનેત્ર છો તે—કારણથી જ. આ પ્રમાણે અરવિન્દનેત્ર સંબોધનનું
તાત્પર્ય છે.) ૩૩

લગવાને ગોપીજનોને કહ્યું કે ‘તમે શું વન જોવા આવ્યાં છો?’ અને પછીથી તેમણે વનનું વર્ણન
પણ કર્યું. આના ઉત્તરમાં ગોપીજનો ચિત્તં સુલેન એ પ્રમાણે કહે છે.

આનન્દ રૂપ આપે જ અમારૂં ચિત્ત સહેજમાં હરણ કરી લીધું છે
જેથી અમારૂં ચિત્ત તથા હાથ પણ ધરના કાર્યમાં લાગતા નથી; અને

આપના ચરણના મૂળથી એક હગલું પણ અમારા પગ ચાલતા નથી; તો પછી અમે વજમાં ઢેવી રીતે જઈ શકીએ ? અને હ્યાં જઈને પણ અમે શું કરીએ ? ૩૪

ખરેખર, કોઈ પણ માણસ હાથ વગરના મીઠુસન કાઢે પણ કાનમાં લાગતા ગવા.
 વળી “પાછા વળીને તમે બધાં ઘેર જાવ” એ હેતુથી આપે જે કહ્યું કે ‘વન જોવાઈ ગયું’ તો
 તેના સંજંધમાં અમારે કહેવાનું કે તે—પાછા વળીને ઘેર જવાનું—પણ અસંભવિત છે; કારણ કે અમારા
 ઘરે થ પગ આપના પાદમૂળથી—આ સ્થાનથી—એક પણ ડગડું ચાલતા નથી, બીજે જઈ શકતા
 નથી. ગતિવાળા પગોનું મૂળ આપનાં ચરણો છે; આ ચરણોના પણ મૂળમાં અમારા પગો ત્યારે આવ્યા
 છે તો પછી બીજે ઠેકાણે તે શી રીતે જઈ શકે? જો આમ ન માનીએ તો મૂળ સુધી પહોંચેલાં વૃક્ષો
 પણ ચાલવા માટે, મૂળ શ્લોકમાં અસ્થાત્ સ્થાનાત્—આ સ્થાનમાંથી—એમ કહેવાને બદલે જે ત્ય
 પાદમૂલાત્—આપના ચરણોના મૂળમાંથી—એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે
 ‘આપ જશો તો અમારા—ગોપીજનોના—પગો બધે જઈ શકશે, પરંતુ આપના વિના તે જઈ શકશે
 નહિ’ એ પ્રમાણે ગોપીજનો ભગવાનને કહેવા માગે છે. માટે અમે અહીંથી કેવી રીતે જઈએ? ‘ગાડાં
 વગેરે સાધનોથી તમને ઘેર પાછાં મોકલવામાં આવશે’ એમ જો ભગવાન ગોપીજનોને કહે તો તેના

ગતાઃ, તદા કયમન્યત્ર ગચ્છેયુઃ, અન્યથા ઘૃક્ષાણામપિ ગતિઃ સ્થાન્મૂલં ગતાનામ્ । 'અસ્થાન્ સ્થા
દિતિ વચ્છવ્યે ચત્ 'તવ પાદમૂલા'દિત્યુક્તં તત્ ત્વદ્ગમનેન સર્વત્ર ગન્તું શક્યતે ન તુ ત્વદ્વચિરેવે
જ્ઞાપિતમ્ । અતઃ કયં ચામઃ । શકટાદિના પ્રેયણીયા इति चेत्, તત્રાહુઃ । અથો અથ તત્ર ગત્વા
વા કરવામ્ । યથા શકટાદિકં ગૃહે યાતનાર્થં સાધનમસ્તિ, ન ચૈત્રં હસ્તયોઃ કાર્યકરણે કિ
લોકસિદ્ધમ્ । ન કેવલં ગમનેન પ્રયોજનમ્, કિન્તુ પિત્રાદિસેવાર્થં ગમનમ્, તદ્ભાવાદ્ વ્યર્થમેવ ન
મિત્તિમાત્રઃ । તદાહુઃ । અથો અથ કિં વા કરવામેતિ । હસ્તનિરપેક્ષા કૃતિઃ મિત્તપ્રક્રમેણ ભગવ
ત્વેન ભવતીતિ તથોક્તમ્ । અનેન સ્તનપાનમપ્યશક્યં નિરૂપિતમ્ । આશાઽભાવે સર્વત્રેવ શોપાન્ ॥ ૩

ચદ્ગત્તા શીઘ્રં ગચ્છતેત્યુક્તમ્, તત્રાહુઃ સિદ્ધાન્નેતિ ।

સિદ્ધાન્ન નસ્ત્યદધરામૃતપૂરકેણ હાસાવલોકકલગીતજહ્વચ્છયાગ્નિમ્ ।

નો ચેદ્વયં વિરહજાદ્યુપમુક્તદેહા ધ્યાનેન યામ પદયોઃ પદવીં સલ્લે તે ॥ ૩

વયં શીઘ્રમેવ ગમિષ્યામઃ, ચદિ ત્વં પ્રતિવચ્ચં ન કરિષ્યાસિ । અનેત તૂષ્ણીભાવેઽપિ ભરણ
પરાવૃત્તૌ તુ ન કિદ્વિદ્વક્તવ્યમ્ । હે અન્ન ! ત્વદધરામૃતપૂરકેણ ત્વદધરામૃતપ્રવાહજલેન નો હ
ચાગ્નિં સિદ્ધાન્ન । સ ચાગ્નિઃ ત્વચૈવોત્પાદિત इति । તત્કારણમાહુઃ હાસાવલોકકલગીતજેતિ । તવ યં
ઉત્તરમાં ગોપીજનો કહે છે કે અયો. અયો એટલે અય—પછીથી—ગાડામાં બેસીને ઘેર જઈને :
શું કરીએ ? એમ ગાડું વગેરે ઘેર જવાને માટે સાધન છે તેમ હાથને કામ કરવામાં કોઈ પણ વ
સાધન લોકમાં જાણીતું નથી. અમારે કેવળ ઘેર જવામાં જ પ્રયોજન નથી, પરંતુ પિતા વગેરે સગાં
સેવાને માટે અમારે ઘેર જવાનું છે, પણ અમે પિતા વગેરેની સેવા કરી શકીએ એમ નથી, તેથી :
ઘેર પાછાં જઈએ તે તદ્દન નકામું જ છે. આ બધો ભાવ ગોપીજનો અયો કિં વા કરવામ્ એ શબ્દે
જણાવે છે. ભગવદ્દેશને લીધે અહીં ચિત્ર પ્રકારે અમે—ગોપીજનો—હસ્ત વિના પણ ક્રિયા :
શકીશું, પણ ઘેર જઈને અમે હસ્ત વિના કોઈ પણ ક્રિયા કરી શકીશું નહિ; તેથી ગોપીજનોએ અયો કિં
એ પ્રમાણે કહ્યું.

આ પ્રમાણે જ્યારે ગોપીજનોની ક્રિયાશક્તિ જતી રહી છે ત્યારે તો તેઓ (ઘેર જઈને ય
બાળકોને સ્તનપાન પણ કરાવી શકશે નહિ. (બાળકો પોતાની મેળે સ્તનપાન કરવા મંડી જશે એમ
કહેવામાં આવે તો તે પણ શક્ય નથી) કારણ કે ભગવાનને છોડીને ઘેર જવામાં ગોપીજનોની આ
ભાગી જવાથી તેમના આખા શરીરમાં જ શોષ પડ્યો અને તેથી બાળકોને દૂધ મળી શકશે નહિ. ૩૪
ભગવાને ગોપીજનોને ને કહ્યું કે 'તમે જલદી પાછાં ઘેર જાવ' તો તેના ઉત્તરમાં ગોપીજ
સિદ્ધાન્ન એ પ્રમાણે કહે છે.

હે સખા ! આપના હાસ્યપૂર્વક અવલોકનથી અને અન્યક્ત મધુર
ગીતથી ઉત્પન્ન થએલા અમારા કામરૂપી અગ્નિનું આપના અધરામૃતના
પૂરથી સ્થિત કરો. જો આપ આ પ્રમાણે નહિ કરો તો વિરહથી ઉત્પન્ન
થએલા અગ્નિથી અમારો દેહ બળી જશે અને અમે ધ્યાનવડે આપના
ચરણની પદવીને પામીશું. ૩૫

ઘેર પાછા જવામાં આપ જો પ્રતિબન્ધ કરશો નહિ તો અમે જલદીથી જ ઘેર જઈશું. :
ઉપરથી એમ સમજાય છે કે જો ભગવાન હમણાં ગોપીજનોને સાક્ષત્ મુલાકાત દાન ન કરે અથવા તે
તેમની સાથે ભાષણ પણ ન કરે તો ગોપીજનોનું મરણ થાય, તો પછી ગોપીજનો ઘેર પાછાં જ
તેમાં તો કાંઈ કહેવાનું રહેતું જ નથી. હે અન્ન ! આપના અધરામૃતના પૂરથી, અધરામૃતના
પ્રવાહના જગથી, અમારા કામરૂપી અગ્નિનું સ્થિત કરો; કારણ કે આ પ્રમાણે આપે જ ઉત્પન્ન
કર્ષો છે. પ્રમાણે ઉત્પન્ન કરનાર કારણ સમજાવતાં ગોપીજનો હાસાવલોકકલગીતજ એ પ્રમાણે

હાસપૂર્વકઃ અવલોકઃ કલગીતં ચ, તાભ્યાં જાતો યો હૃદ્યયઃ કામઃ, સ ઇવાગ્નિઃ । હાસઃ કામ-
જનકઃ, અવલોકઃ સન્ધુક્ષણકર્તા । ગીતં વાયુરિવ, તત્રાપિ કલગીતં સર્પતો વાયુઃ । સોઽપિ જાતો
હૃદયે । હૃદયગામિ ચ ત્વદધરામૃતમેવ । પૂરો હિ વસ્તુ પ્રવાહયતિ, તસ્યાગ્ર સિદ્ધનકરણત્વેનોક્ત્યાઽ-
મેરતિમહત્ત્વં ધ્વન્યતે । અતો યુક્ત સિદ્ધનોક્તિઃ । અલૌકિકધ્યામ્નિઃ અલૌકિકેનૈવ શાન્ત્યતિ । કન્દર્પો
હિ યૃતો જ્વલતિ, સ હિ જીવન્ અમૃતવસ્ત્વાં ત્યજતિ, નાન્યથા, અમૃતેનૈવ ચ જીવતિ, તત્રાપિ ન દેવ-
ભોગ્યેન, અન્યથા તૈરેવ જીવિતઃ સ્વાત્ । સૃષ્ટિકારણત્વાત્ નાસ્ય મોક્ષઃ । અતોઽતિગુપ્તેનૈવાધરામૃતેન
તસ્ય જીવનમ્ । અતઃ સિદ્ધનમેવોક્તમ્ । અન્યથા નિર્વાપણમેવ પ્રાર્થયેયુઃ । કામે જીવતિ જીવિષ્યામઃ,
અન્યથા સ સ્વયં જ્વલન્ અન્યાનપિ જ્વાલયિષ્યતિ । તદાહુઃ નો ચેદિતિ । સિદ્ધનેન યદિ મન્ત્રવાદીવ
ન જીવયિષ્યસિ, તદા વિરહેણ જનિતો યોઽગ્નિઃ, તેનોપમુક્તદેહઃ ધ્યાનેન તે પદયોઃ પદવીં
યામઃ । સ્વયં સ્વતત્ત્વમાર્ગજ્ઞાનાત્, ત્વં ચ સસ્રા યેન માર્ગેણ ગમિષ્યસિ, તેનૈવ વયમપિ યાસ્યામઃ ।
(યથા ત્વમધુનાસ્મભ્યમાર્તિપ્રદઃ, સથા વયમપિ તથાભૂતાસ્તુભ્યં પશ્ચાત્તાપાદિદેવકો ભવિષ્યામ ઇતિ
ગૃહામિસન્ધિઃ'તે પદયોઃ પદવીં યામે'તિ વક્ત્રીણામિતિ જ્ઞેયમ્ ।) દેહે ગતે ત્વન્તર્યામિણા કચિદ્વન્ત-

કહે છે. આપનું જે આ હાસ્યપૂર્વક અવલોકન—કટાક્ષ—અને અવ્યક્ત મધુર ગીત તે જેથી ઉત્પન્ન
થએલો જે હૃદય—હૃદયમાં વસનારો કામ—તે જ અગ્નિ છે. હાસ્ય કામને ઉત્પન્ન કરનાર છે, અને
અવલોકન—કટાક્ષ—કામને કુંકાર, ઉત્તેજિત કરનાર, છે. ગીત વાયુની માફક કામને વધારનાર
છે. તેમાં પણ પાંચું કલ—અવ્યક્ત અને મધુર—ગીત. એટલે આ કલગીત આરે ચ બાબુથી આવતા
પવન જેવું છે અને તેથી કામને વધારે ફેલાવનાર છે. આ પ્રકારનો અગ્નિ યાછો અમારા—ગોપી-
જનોના—હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયો છે, અને હૃદયમાં પહોંચી શકે એવું તો આપનું અધરામૃત જ છે,
દેવસોઅ અમૃત નહિ. પૂર વસ્તુને ખેંચી લાય છે. ‘પૂર વડે અમારા અગ્નિનું સિંચન કરો’
એમ જ્યારે ગોપીજનો ભગવાનને કહે છે ત્યારે તેમાંથી એવો ધ્વનિ નીકળે છે કે ગોપીજનોનો
કામાગ્નિ ઘણો મોટો—તીવ્ર—હોવો જોઈએ. તેથી પૂરવડે સિંચન કરવાની જે વાત કહી છે તે
ખરોખર છે. ગોપીજનોનો અલૌકિક કામાગ્નિ ભગવાનના અલૌકિક અધરામૃતના પૂરથી જ શાન્ત
થાય. ખરેખર! કામ જ્યારે મરી લાય છે ત્યારે સળગે છે, પણ જ્યારે તે જીવતો હોય છે ત્યારે તે
અગ્નિસ્વરૂપનો ત્યાગ કરે છે, અન્યથા નહિ. વળી કામ અમૃતવડે જ જીવે છે; તેમાં પણ દેવસોઅ
અમૃત વડે નહિ. જે દેવસોઅ અમૃતવડે કામ જીવતો હોય તો દેવોએ જ તેને જીવતો રાખ્યો હોય.
કામ સૃષ્ટિનું કારણ છે એટલે તેને મોક્ષ હોતો નથી. તેથી અતિ શુભ અધરામૃતવડે જ કામ જીવી
શકે છે. તેથી—કામ જીવી શકે તેટલા માટે—સિંચનની જ વાત કહેવામાં આવી. જે આ પ્રમાણે ન
હોય તો ગોપીજનોએ ભગવાનને કામાગ્નિને શાન્ત જ કરવાની પ્રાર્થના કરી હોત. જે કામ જીવશે
તો જ અમે—ગોપીજનો—જીવીશું; પણ જે કામ મરી ગયો તો તે પોતે અગ્નિરૂપે સળગીને
ખીજીઓને—અમને—પણ બાળશે. આ વાત ગોપીજનો મોં ચેત્ એ શબ્દોમાં કહે છે. જે મંત્રવાદી
બ્રહ્મગરની માફક આપ સિંચન કરીને અમારા કામાગ્નિને નહિ જીવાડો તો પછી વિરહથી ઉત્પન્ન
થએલા અગ્નિથી અમારા દેહો બળી જશે અને ધ્યાનવડે અમે આપના ચરણને માર્ગે જઈશું. અમને
પોતાને સ્વતંત્ર માર્ગનું જ્ઞાન નથી એટલે આપ, અમારા સખા, જે માર્ગે જશો તે જ માર્ગે અમે પણ
જઈશું. (શ્રીવિકૃલનાથજી આ પંક્તિનું રહસ્ય સમજાવતાં કહે છે કે જ્યારે ગોપીજનો ભગવાનને એમ
કહે છે કે ‘અમે તમારા ચરણને માર્ગે જઈશું’ ત્યારે ગોપીજનોના કહેવાનો ગૂઢ ભાવ એવો છે કે
‘એમ આપ—ભગવાન—હમણાં અમને દુઃખ આપો છો તેમ અમે પણ આપને દુઃખ આપીશું અને
આપને પશ્ચાત્તાપ કરાવીશું.’)

અમારો દેહ જ્યારે નાશ પામશે ત્યારે અન્તર્યામીને ખીજે સ્થળે જવું પડશે. (ત્યાં અંતર્યા-

અમ્, દેહાન્તરસ્ય તુ નોત્પત્તિઃ, વીજસ્ય વ્યવત્વાત્ । હરેણૈવ દગ્ધો ન કામઃ પ્રરોહતિ, સ વિપરીતો રહો ભવતિ । તત્રાપિ વિશિષ્ટો વિરહઃ એકાન્તાભાવરૂપો વા । અનેન ત્વયા સદ્ એકાન્તાભાવે વિરહ-
ત્વમ્ । યદપિ પૂર્વોક્તામિતૈવ દાહઃ સન્ભવતિ તદાપિ મલ્લસાન્કરણે ન તસ્ય સામર્થ્યમ્, વાવન્
સર્વાંગેષુ સૂક્ષ્માવયવેષ્વપ્યગ્નિઃ પ્રવિશ્ય નોદુદ્ધો ભવતિ । યદ્યા ઘૃહિસન્ધ્યન્દેન શુષ્કં કાષ્ટં વ્યલતિ ।
તત્ત ઉપાવેરત્યન્તં મતત્વાત્ તે પદયોર્ગમનમ્ । અતો ગમનં દૂરાપાસ્યમ્, પ્રત્યુત્ત મરણમુપસિત્તમિતિ
શીઘ્રં પ્રતીકારં કુરુ ॥ ૩૫ ॥

મીને જવાનું છે તે જ ભગવાનનો માર્ગ.) બળી અમારે બીજે દેહ ઉત્પત્ત થવાનો નથી, કારણ કે
નિરહાગ્નિએ અમારા વાચનાદેહને બાળી નાખ્યો છે. (આ પ્રમાણે અમને બીજે દેહ ઉત્પત્ત થવાનો
નથી તેથી આ દેહ નાશ પામશે એટલે અંતર્યામી જે પંખીની માફક ઉડીને આપના ચરણકમળમાં
જ આવશે તેની સાથે અમે પણ આપના ચરણકમળમાં આવીશું, કારણ કે અમે અંતર્યામીની છાયા-
રૂપ છીએ. તેથી ત્યાં અંતર્યામી જશે ત્યાંજ અમે પણ જઈશું.)

(ભગવાન કદાચિત્ ગોપીજનોને એમ કહે કે ‘તમારો દેહ બળી જશે તો પણ તમને પરી-
ક્ષિતની માફક ફરીથી જીવતાં કરીશ’, તો તેના ઉત્તરમાં ગોપીજનો નીચે પ્રમાણે કહે છે.) હરે—
મહાદેવે—પણ જે કામને બાળ્યો છે તે ફરીથી ઉત્પત્ત થતો નથી. (મહાદેવે બાળેલો કામ અગ્નિરૂપે
પણ રહે છે, તે ભસ્મીભૂત થતો નથી; અને દેવોના અમૃતથી તે કામ જીવે પણ ખરો.) ‘હર’ શબ્દમાં
જે ‘હ’ અને ‘ર’ એ બે અક્ષરો છે તેને ઉલટા કરવામાં આવે તો ‘રહ’ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. તેમાં પણ
વિશિષ્ટ પ્રકારનો ‘રહ’ તે ‘નિરહ’ કહેવાય છે. (નિરહાગ્નિથી બળેલો પદાર્થ તો એક જ સ્વરૂપમાં ભસ્મ
થઈ જાય છે, અને તેને ફરીથી જીવવાની આશા પણ હોતી નથી. આ પ્રમાણે કામને બાળનાર જે
‘હર’ તેના અક્ષરોને ઉલટાવવાથી ‘રહ’ શબ્દ બને છે અને આ ‘રહ’નો ધર્મ ‘હર’ના ધર્મ કરતાં
વિપરીત જ છે. ગોપીજનોના કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મહાદેવે બાળી નાખેલો કામ હજી પણ
જીવતો નથી, તો પછી ‘નિરહ’થી બળેલાં અમે—ગોપીજનો—કેવી રીતે ફરી જીવી શકીશું ? ‘રહ’
શબ્દનો અર્થ ‘પ્રભુનું સ્વરૂપ’ એ પ્રમાણે કરવો. પ્રભુનું સ્વરૂપ જાતે જ સમર્થ છે, તેમાં પણ કોરોડો
કામદેવોના સૌન્દર્યથી અધિક સૌન્દર્ય છે, અને વિભાવ, અનુભાવ વગેરે સામગ્રી છે, એટલે આ બધા
શુભોદી વિશિષ્ટ ચએણું પ્રભુનું સ્વરૂપ—‘નિરહ’—શું શું ન કરે ?)

અથવા તો ‘નિરહ’ શબ્દનો અર્થ ‘એકાન્તનો અભાવ’ એ પ્રમાણે કરવો. (રહ=એકાન્ત;
નિરહ=એકાન્તનો અભાવ એ પ્રમાણે લોકપ્રસિદ્ધ અર્થ છે.) આ પ્રમાણે આપની સાથે અમને એકાન્ત
મળતું નથી એટલે ‘નિરહ’ છે. (પ્રભુ સ્વરૂપ છે, શૃંગારરસમાં સંયોગ અને વિપ્રયોગ એ બે ભેદ છે.
એટલે પ્રભુનું સ્વરૂપ જ નિરહરૂપ છે એ બરોબર છે.)

મૂળ શ્લોકના બીજા પાદમાં જણાવેલા કામાગ્નિથી પણ અમારો દેહ બળી જાય એ સંભવિત
છે. પણ જેમ અગ્નિના સંબંધથી સૂકું લાકડું બળી જાય છે તેમ તે અગ્નિ અમારા સર્વ અંગોમાંના
સૂક્ષ્મ અવયવોમાં પણ પ્રવેશ કરીને પાછો સંગતો નથી એટલે તે અમને ભસ્મીભૂત કરવાને સમર્થ
નથી. જેમ સૂક્ષ્મ લાકડામાંથી ભીનાચરૂપી ઉપાધિ તદ્દન જતી રહી છે અને તેથી તે લાકડું સારી રીતે
સંગતો છે, તેમ ભગવાનના સ્વરૂપથી અન્ય પદાર્થમાં એહ રાખવા રૂપી ઉપાધિ અમારામાંથી તદ્દન
જતી રહી છે તેથી આપના ચરણમાં અમે જરૂરથી આવીશું જ. માટે અમારે ઘેર પાછા જવાની વાત
તો દૂર રહી, પરંતુ હમણાં જ નિરહાગ્નિને લીધે અમારું મરણ આવી પહોંચ્યું છે, માટે આપ જરૂરીથી
આપના અપરાધાત્મક પૂરનું સ્થિત કરીને ઉપાય કરો. ૩૫

વિદ્ય, ચદપ્યુત્તં ‘અથવા મદમિદ્દેહાન્ બાગતા’ રૂતિ, ચદગ્ગાકં જ્ઞેદઃ સ્તુતઃ, તત્ર ચાથાવ્યં મૃણ્વિલાહુઃ યર્હીતિ ।

ચંદ્રમ્બુજાક્ષ તવ પાદતલં રમાયા વત્તક્ષણં કચિદરણ્યજનપ્રિયસ્ય ।

અસ્પ્રાક્ષમ તત્ પ્રમૃતિ નાન્યસમક્ષમઙ્ગઃ સ્થાતું ત્વયાભિરમિતા વત પારયામઃ ॥૩૬॥

હે અમ્બુજાક્ષ, દૃષ્ટૈવ તાપનાશક, ચર્હિં યસિન્ ક્ષણે તવ પાદતલમસ્પ્રાક્ષમ તત્પ્રમૃતિ નાન્યસમક્ષમઙ્ગઃ સામર્યેનાપિ સ્થાતું પારયામઃ । સાક્ષાત્ ચરણસ્પર્શો દુર્લભઃ । યંત્ર પુનઃ પાદઃ પ્રતિફલિતઃ, તત્પાદતલમુચ્યતે । રમાપિ તેનૈવ જીવતિ । તદુક્તં તાગપત્નીભિઃ ‘તવાંધિરે-
ણુસ્પર્શોધિકારઃ યદ્વાન્લભ્યે’તિ । અતસ્તત્ ફલસ્વાનીયમ્ । રમાયાઃ ક્ષણં સુખં તેનૈવ વત્તમ્, કચિદ્ દૃદ્યે સમાગતમ્, સુખં તત્તૈવ ભવતીતિ । તત્ર સ્પર્શ એવાગ્ગાકં ભૂમિમ્લય, ન તુ લક્ષ્મીવત્ દૃદ્યે વત્તલમાયાતિ । અસ્મામિર્વિચારિતં લક્ષ્મ્યા ચેદેવત્પ્રાપ્તમ્, તપસા પાશ્વત્યપરિહારેણ, તદાસ્મામિરપિ પાશ્વત્યપરિહારેણ તન્નિમ્લયયા સ્થાતવ્યમ્ । કિન્ન, અરણ્યજનાઃ પ્રિયાઃ યસ્ય । તેનાપિ સર્વસન્નપરિ-
ત્યાગેન સ્થાતવ્યમ્ । સન્નામાવ એવ મગવત્તોપદેતુરિતિ । અરણ્યં હિ સાર્ત્ત્વિકં વૈષ્ણવં ચ । (એતેન

વળી “તમે મારા જોડાને લીધે અહીં આવ્યાં છો” એ પ્રમાણે આપે—ભગવાને—જે અમારા જોડાની સ્તુતિ કરી તેના સંબંધમાં આપ યથાર્થે હકીકત સાંભળો એમ ચર્હિં ઇત્યાદિ શ્લોકમાં ગોપીજનો ભગવાનને કહે છે—

હે કમળનેત્ર પ્રણો ! આપ વનમાં રહેનારા મનુષ્યો ઉપર જોડે
રાખો છો; આપના ચરણતલની સેવા લક્ષ્મીજીને કોઈક વખત જ મળે
છે. એવા પ્રકારના આપના ચરણતલનો અમે જ્યારથી સ્પર્શ કર્યો છે અને
આપનાથી અમને આનન્દ મળ્યો છે ત્યારથી અમે બીજાની સમક્ષ ઉભા
રહી શકતાં નથી. ૩૬

હે કમળના જેવાં નેત્ર વાળા ભગવાન્ !—ભગવાનનાં નેત્રો કમળના જેવાં છે તેથી કેવળ દૃષ્ટિથી જ તે ભક્તોનો તાપ નાશ કરી શકે છે. જે ક્ષણથી અમે તમારા ચરણતલનો સ્પર્શ કર્યો છે તે ક્ષણથી અમે બીજાની સમક્ષ બરોબર ઉભા રહી શકતાં નથી. ભગવાનનાં ચરણનો સાક્ષાત્ સ્પર્શ ધણું દુર્લભ છે. જ્યાં ચરણની આકૃતિ પડી હોય તેને પાદતલ કહેવામાં આવે છે. લક્ષ્મીજી પણ આ પાદતલ વડે જ જીવે છે, અને “જેની ઇચ્છા રાખીને લક્ષ્મીજી તપશ્ચર્યા કરે છે એવો આપના ચરણની રેણુને સ્પર્શ કરવાનો અધિકાર આ કાલીય નાગને મળ્યો...” એ શ્લોકમાં નાગપત્નીઓએ પણ તે જ પ્રમાણે કહ્યું છે. તેથી આપનું ચરણતલ ફળદ્રુપ છે. ભગવાનના આ ચરણતલે જ લક્ષ્મીજીને ક્ષણ-
સુખ—આપ્યું છે. સુખ હૃદયમાં જ મળે છે તેથી કોઈક વખત હૃદય ઉપર આ ચરણતલ આવે છે. જ્યારે ભગવાન્ ભૂમિ ઉપર ઉભા રહે છે ત્યારે અમને તો કૃપા તેમના ચરણતલનો સ્પર્શ જ મળે છે, પરંતુ જે પ્રમાણે લક્ષ્મીજીના હૃદય ઉપર ભગવાનનું ચરણતલ આવે છે તે પ્રમાણે આમારા હૃદય ઉપર ચરણતલ આવતું નથી. અમે વિચાર કર્યો કે જ્યારે લક્ષ્મીજીએ તપશ્ચર્યા કરીને ચંચલતા દૂર કરી અને આ ચરણતલ પ્રાપ્ત કર્યું ત્યારે અમારે પણ (જોયોને વિષે આસક્તિ રાખવાથી ઉત્તન્ન થતી) ચંચલતા દૂર કરીને ભગવાનના ચરણતલમાં નિષ્ઠા રાખીને રહેવું જોઈએ. વળી, અરણ્યમાં રહેનારાં માણસો પ્રિય છે જેમને એવા ભગવાન્. ભગવાનને અરણ્યવાસી માણસો પ્રિય છે તેથી પણ અમારે બીજા બધા પદાર્થોનો સંગ છોડી દીધે ભગવાનના પાદતલ આગળ જ રહેવું જોઈએ; કારણ કે બીજા બધા પદાર્થોમાં આસક્તિ ન રાખવાથી ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય છે. અરણ્ય સાર્ત્ત્વિક અને વૈષ્ણવ છે (તેથી ભગવાનને અરણ્યવાસી મનુષ્યો પ્રિય છે.) [અથવા તો મૂળ શ્લોકમાં જે અરણ્યજનપદ છે

પુલિન્દીસ્મારણં વા । પાદતલસંસ્વન્ધિકુહુમસમ્બન્ધેનૈવ તા અપિ પ્રિયા આસન્નિતિ । તેન પાદતલસ્ય
ફલપર્યવસાયિત્વં પ્રમુગ્રીતિસાધકત્વં ચ સહજમિતિ વ્યમપ્યાત્મનિ તથૈવ જાનીમ ઇતિભાવઃ । સ્ફુટમિદં
ન વાંતુ શક્યમિત્યેવમુક્તમ્ ।) અતઃ ત્વત્પ્રાપ્ત્યર્થં નાન્યસમર્થં સ્થાતું શક્તુમઃ । સર્વથા ત્વાં યો ન
પ્રપન્નઃ, શક્યભાવઃ વદ્ધર્મપ્રવેશાત્, યો હિ સ્વયં વ્રાતકઃ તદ્વાપાપત્તૌ તસ્યાપ્રે સ્થાતું ન શક્તો ભવતિ
યથા વ્યાગ્રાપ્રે દેહામિમાની, તથા ભગવદીયઃ, ભગવદ્વ્યતિરિક્તો હિ તદ્વાર્થં નાશયિષ્યતીતિ । વત્રૈયં
સૂક્ષ્મેશિકા, તત્રાન્યસ્ય સ્થાને ગમનં તસ્ય ચ દેવતાત્વેન ભાવનં દૂરાપાસ્તમ્ । અતઃ પ્રીતિમાત્રસ્તુતિયાં
સા અલ્પીયસી । ઇતન્યભાવા એવ વયં લક્ષ્મીવત્ । કિંચ્ચ, યથા સર્વપરિત્યાગેન લક્ષ્મીઃ ચેત્ ત્વાં
શરણં ગતા ત્વા અભિરમિતા જાતા, તથા વ્યમપિ જાતાઃ । સર્વદૈવ સ્વપ્રે ત્વત્સમ્બન્ધં પ્રાપ્તુમઃ ।
અન્યથા જીવનમેવ ન સ્યાત્ । એવં મુક્તપૂર્વા વયં નાન્યત્ર પ્રેપયિતુમુચિતા ઇતિ ॥ ૩૬ ॥

નતુ તસ્યા દૈવગત્યા સમ્બન્ધ આસીત્, સ ચ પ્રાથમિકઃ, ભવતીનાં તુ પ્રથમતોડન્યત્રૈવ સમ્બન્ધઃ,
અતો વૈપન્યમિતિ ચેત્, તત્રાદ્યઃ શ્રીરિતિ ।

તેનાથી પુલિન્દીઓનું સ્મરણ કરાવવામાં આવે છે, કારણ કે ભગવાનના ચરણતલના સંબંધવાળું જે
કુહુમ તેના સંબંધથી જ તે પુલિન્દીઓ પણ ભગવાનને પ્રિય થઈ પડ્યાં. તેથી પાદતલ સ્વાભાવિક રીતે
પ્રિયવદ્ધી કૃપા આપનારું છે અને પ્રભુની પ્રીતિ સાધનારું છે, એટલે અમે પણ પુલિન્દીઓની માફક
અમારા આત્મા વિષે ભગવાનની પ્રિયાનો ભાવ સમજીએ છીએ એમ તાર્પણ છે. અર્થાત્ ભગવાનના
ચરણતલનો સ્પર્શ થવાથી અમે અમારી બાતને કૃતાર્થ માનીએ છીએ. આ વાત બહુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં
કહી શકાય એવી નથી તેથી પરોક્ષ પ્રકારે ધરણ્યજનપ્રિય એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.]

અમે પણ વનમાં આવ્યાં છીએ તેથી તમારી પ્રાપ્તિ કરવાને માટે બીજાની સમક્ષ અમે ઉભાં
રહી શકીશું નહિ. જે માણસ આપને સર્વથા શરણે આવ્યો નથી તેની સમક્ષ અમે ઉભાં રહી શકીશું
નહિ, કારણકે અમારામાં ભગવદ્ભાવનો પ્રવેશ થયેલો છે. જે એક પદાર્થ બીજા પદાર્થનો નાશ
કરનારો છે તે પદાર્થની આગળ પેલો બીજો પદાર્થ, તે ભાવની પ્રાપ્તિ થતાં—આત્માને દેહત્વની પ્રાપ્તિ
અને ભગવદીયને ભગવત્ત્વની પ્રાપ્તિ થતાં—, ઉભો રહી શકતો નથી; જેમ વાદના આગળ દેહાભિ-
માની પુરુષ ઉભો રહી શકતો નથી તેમ ભગવાનને શરણે નહિ ગએલા પુરુષની સમક્ષ ભગવદીય
મનુષ્ય ઉભો રહી શકતો નથી, કારણ કે જે ભગવાનથી બંદો છે—જે ભગવાનને શરણે ગએલો
નથી—તે ભગવદ્ભાવનો નાશ કરે છે. ભક્તિમાર્ગમાં જ્યાં આ પ્રકારે સૂક્ષ્મ વિચાર કરવામાં આવ્યો
છે ત્યાં બીજાના—ગોપીજનોના—સ્થાને જવું અને તેની દેવતા તરીકે ભાવના કરવી એ વાત તો દૂર જ
રહે છે. માટે આપે તેવીસમા શ્લોકમાં સ્નેહનિમિત્ત આગમનની જ જે સ્તુતિ કરી છે તે નકામી છે.
અમે તો લક્ષ્મીજીની માફક અનન્યભાવવાળાં જ છીએ. વળી, જેમ સર્વ પદાર્થનો ત્યાગ કરીને
લક્ષ્મીજી આપને શરણે જ્યારે આવ્યાં છે ત્યારે આપે તેમની સાથે સર્વ પ્રકારે રમણ કર્યું છે; તેવી
જ રીતે અમે પણ બધાનો ત્યાગ કરેલો છે અને તેથી આપે અમારી સાથે સર્વ પ્રકારે રમણ કર્યું છે.
મૂળ શ્લોકમાં જે ત્વયામિરમિતા પદ છે તે એમ દર્શાવે છે કે અમને હૃદયમાં જ સ્વપ્રભાં આપનો
સંબંધ થાય છે, નહિ તો અમે અત્યાર સુધી જીવી શક્યાં જ ન હોત. આ પ્રમાણે આપે અમારો
પહેલાં ભોગ કરેલો છે માટે હવે અમને બીજે સ્થળે આપ મોકલો તે યોગ્ય નથી. ૩૬.

લક્ષ્મીજીનો ભગવાનની સાથે દૈવગતિથી સંબંધ થયેલો છે અને તે પહેલી જ વારનો છે,
ત્યારે તમારો (= ગોપીજનોનો) સંબંધ પ્રથમ બીજે જ કંઠાણે હતો, તેથી લક્ષ્મીજી અને તમારી
વચ્ચે સરખાપણું નથી. આ પ્રમાણે જે ભગવાન શ્રીગોપીજનોને કહે તો તેનો ઉત્તર ગોપીજનો
છીઃ એ પ્રમાણે નીચેના શ્લોકમાં આપે છે:—

શ્રીર્યત્પદામ્બુજરજશ્વકમે તુલસ્યા લબ્ધ્વાપિ વક્ષસિ પદં કિલ મૃત્યુજુષ્ટમ્ ।
યસ્યાઃ સ્વવીક્ષણકૃતેઽન્યસુરપ્રયાસસ્તથાનુપં ચ તવ પાદરજઃ પ્રપન્નાઃ ॥ ૩૭ ॥

લક્ષ્મીરપિ ન દૈવગત્યા ભવન્તં પ્રાપ્તવતી કિન્તુ ત્વચરણારવિન્દાર્થં મહત્તપઃ કૃતવતી । સા ન
સ્ત્રીત્વેન ત્વદીયા કિન્તુ ભક્તત્વેન, અન્યથા વક્ષસિ સ્થલં પ્રાપ્ય સ્વતન્નમ્, તુલસ્યા તદ્ સાપદ્યમપ્યક્તી-
કૃત્ય, ચરણરજો ન કામયેત્ । ચરણરજસ્તુલસ્યા ભવતિ । ભક્તા હિ ભક્તેઃ, તદુપપાદિતં પ્રથમસ્કન્ધે ।
તસ્ય રજસઃ માહાત્મ્યમાહ મૃત્યુજુષ્ટમિતિ । તદ્રજસૈવ મૃત્યાનાં શરીરોત્પત્તેઃ । કિલેતિ પ્રસિદ્ધિઃ । સર્વ
એવ ભક્તાઃ ત્વચરણરજસૈવ સમ્પાદિતદેહવન્તઃ । અતસ્તુલસી તત્ર ભક્તિરૂપા પ્રતિષ્ઠિતા । તદ્રજઃપ્રાપ્તિર્યેષાં
તે ત્યત્સેવકા એવ ભવન્તિ । અતો લક્ષ્મીઃ, અન્તઃકરણે સ્થાનં પ્રાપ્ત્યાપિ, અન્યઃ સ્પદ્યતીતિ ચિન્તયા
રજશ્વકમે । તસ્મિન્ પ્રાપ્તે તુ ન શક્ત્વાપિ । નતુ કિમેતાવદ્ભયં લક્ષ્મ્યાઃ, તન્નાહુઃ । યસ્યાઃ સ્વવીક્ષણ-
કૃતે ઇન્યસુરપ્રયાસઃ । ઇન્યે સર્વ એવ મહાદયો દેવાઃ તપઃ કુર્વન્તિ 'લક્ષ્મીરસ્માન્ પરયત્વિતિ ।
અન્યથા તેષાં કોઽપિ પુરુષાર્થો ન સિધ્યેદિતિ । અતો વ્રહ્મભિઃ પ્રાર્થ્યમાના મીતા જાતા । કશ્ચિદત્યન્તમપિ

જે લક્ષ્મીજીના પોતાના ઉપર કટાક્ષને માટે બીજા દેવો પ્રયાસ
કરી રહ્યા છે તે લક્ષ્મીજીએ આપના વક્ષઃસ્થલમાં પદ પ્રાપ્ત કરીને પણ જે
લક્ષ્મીજી સેવાએલી આપના ચરણકમલના રજની તુલસીની સાથે સ્પૃહા
કરી છે, તેમ અને પણ તે જ ચરણની રજને પ્રાપ્ત થયાં છીએ. ૩૭

લક્ષ્મીજી પણ દૈવગતિથી આપનો સંબંધ મેળવી શક્યાં નથી, પરંતુ આપના ચરણારવિન્દને
માટે તેમણે મોટું તપ કરેલું છે. લક્ષ્મીજીએ આપની સાથે શ્રી તરીકે સંબંધ બાંધ્યો નથી પણ
લક્ષ્મી તરીકે. આ પ્રમાણે જે ન માનીએ તો આપના વક્ષઃસ્થલ ઉપર સ્વતંત્ર સ્થાન મેળવ્યા પછી
તુલસીની સાથે સપત્નીપણાનો—શૌક્યનો—પણ સંબંધ સ્વીકારીને આપના ચરણરજની લક્ષ્મીજી
કામના ન કરે. તુલસીનો ભગવાનના ચરણારવિન્દની સાથેનો સંબંધ પ્રસિદ્ધ છે અને તેથી ભગવા-
નની ચરણરજ તુલસીની પાસે હોવાથી તુલસીની છે એમ સિદ્ધ થાય છે, અને લક્ષ્મીજી ચરણરૂપી
લક્ષ્મીનાં ભક્ત છે. આ વાતનું પ્રતિપાદન પ્રથમસ્કંધમાં ઓગણીસમા અધ્યાયના છઠ્ઠા પ્રલોકમાં કર-
વામાં આવેલું છે. (અથવા તો બીજે પ્રકારે પણ અન્યથા થઈ શકેઃ—ચરણરજ તુલસીની છે, કારણ કે તે
ભક્તિરૂપ ચરણની ભક્ત છે.)

ગોપીજનો ભગવાનના ચરણની રજનું માહાત્મ્ય દર્શાવતાં કહે છે કે મૃત્યુજુષ્ટમ્—સેવકોથી
સેવાએલી. કારણ કે ભુલોનું—સેવકોનું—શરીર ભગવાનના ચરણકમલની રજથી જ ઉત્પન્ન થયેલું છે.
કિલ એટલે પ્રસિદ્ધિઃ; અર્થાત્ આ વાત પ્રસિદ્ધ છે. બધા ય ભક્તોના દેહ આપના ચરણની રજથી
જ ઉત્પન્ન થયેલા છે. તેથી તુલસી આપની ચરણરજમાં ભક્તિરૂપે રહેલી છે. જેમને આપના ચરણની
રજ પ્રાપ્ત થયેલી છે તે આપની સેવા જ કરે છે. તેથી લક્ષ્મીજીએ ભગવાનના વક્ષઃસ્થલમાં સ્થાન મેળવ્યું
હતું છતાં પણ 'મને કોઈ અલક્ષ્મી સ્પર્શ કરશે' એ વિચારથી ભગવાનની ચરણરજની કામના કરી. ત્યારે
ભગવાનના ચરણની રજ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે કોઈ અલક્ષ્મીના સ્પર્શની શંકા પણ હોતી નથી.

લક્ષ્મીજીને વળી આટલો બધો ભય શો એમ જે શંકા કરવામાં આવે તો તેના સમાધાનમાં
ગોપીજનો કહે છે કે લક્ષ્મીજી પોતાના ઉપર કટાક્ષ કરે તેટલા સાડા અન્ય દેવો પ્રયાસ કરે છે. બીજા
બધા ય પ્રહારિ દેવો 'લક્ષ્મીજી અમારા ઉપર નજર નાખે' એ હેતુથી તપ કરે છે, કારણ કે લક્ષ્મી-
જીના કટાક્ષ વિના તેમનો કોઈ પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી. પણા લોકોએ લક્ષ્મીજીની પ્રાર્થના
કરવા માંડી એટલે લક્ષ્મીજીને બીજાના સ્પર્શની ખુશી લાગી. લક્ષ્મીજીએ વિચાર્યું કે કોઈ પણ જ
તપ કરે અને પછીથી તે, કોણ જાણે, શું કરે. આ વિચારથી તેમને ભય લાગ્યો. પરંતુ ભગવાનની

તપઃ કુર્યાત્, સ, કો વેદ, કિં કુર્યોદિતિ । રજઃકામનાયાં તુ નેયં શક્તા । પ્રાપ્તૌ તુ સન્દેહ એવ ન
ભવતિ । एवं चरणरजसः प्राप्तौ अनन्यरागमित्यं निरूप्य स्वस्य तथात्वमाहुः तद्वद्वयं चेति । अस्मानपि
बहवः प्रार्थयन्ति तद्वथादेव पूर्वं चरणरजः स्पृष्टम्, ततो देहोऽपि तचरणरजसा समुद्भूत इति
सर्वथा तव पादरजःप्रपन्नाः । चकारात् या अपि साम्प्रतं नागताः, या वा महिष्यः, ता एतादृश-
शरीरयुक्ता एव । अतोऽस्मदर्थ एव समागतो भवान् । नात्मानं गोपय । नापि गुप्तः स्यात्सत्ति ।
तस्मान्नामहः कर्तव्य इतिभावः ॥ ३७ ॥

एवं स्वस्य भगवदेकभोग्यशरीरत्वमुपपाद्य प्रार्थयन्ति तन्न इति ।

तन्नः प्रसीद धृजिनार्दन तेंद्रिमूलं प्राप्ता विसृज्य वसतीस्त्वदुपासनाशाः ।

त्वत्सुन्दरस्मितनिरीक्षणतीव્રकामतप्तात्मनां पुरुषभूषण देहि दास्यम् ॥ ૩૮ ॥

પૂર્વશ્લોકેનૈવ મર્ત્યુષૂષ્ણવિધિર્નિરાકૃતઃ । તદપરિણાગઃ સુવરામેવ તેનૈવ નિરાકૃતો મણિતિ ।
अनेनापि निराकरणं प्रार्थयन्ति । भगवत्कृपाभावे तादृशेनैव सम्बन्धो भवेदिति, कृपा हि सर्वतोऽधिका,
तत् तस्मात्कारणान् प्रसीद प्रसन्नो भव, त्वयि प्रसन्ने सर्वं सेत्स्यतीति । ननु भवतीनां प्रतिकूलमदृष्टं

ચરણરજની ઇચ્છા સખયામાં આવે તો પછી અન્યના સ્પર્શની શંકા રહેતી નથી. વળી ત્યારે ચરણ-
રજની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે તો અન્યના સ્પર્શનો સંદેહ પણ સંભવતો નથી. આ પ્રમાણે ભગવાનની
ચરણરજ પ્રાપ્ત થતાં લક્ષ્મીજી બીજાની પાસે જતાં નથી એમ વર્ણન કરીને અમે પોતે પણ તેવાં જ
છીએ એમ ગોપીજનો તદ્વદ્વયં ચ શબ્દોમાં કહે છે. અમારી (= ગોપીજનોની) પણ ઘણા ગોપલોકો
પ્રાર્થના કરે છે—ગોપીજનો શ્રુતિદ્રુષા છે એમ માનીએ તો તે શ્રુતિદ્રુષા ગોપીજનો ઉપર લુપ્તા લુપ્તા
મંત્રોના અભિમાની દેવો પોતપોતાનું સ્વામિત્વ માને છે—તેમના લયને લીધે જ પહેલાં અમે આપની
ચરણરજનો સ્પર્શ કર્યો, તેથી અમારો દેહ પણ આપની ચરણરજમાંથી ઉત્પન્ન થયો એટલે સર્વ
રીતે અમે આપના ચરણની રજને પ્રાપ્ત થયાં છીએ. મૂળ શ્લોકમાં જે જ છે તેનો અર્થ એવો છે
કે જે ગોપીજનો હુમણાં અહીં આવ્યાં નથી, અને જે મહિષીઓ છે તેમનાં શરીર પણ આવાં—
આપની ચરણરજથી ઉત્પન્ન થએલાં—જ છે. તેથી અમારે માટે જ આપ પધાર્યાં છે. માટે આપના
સ્વરૂપને હવે આપ છુપાવો નહિ, તેમ આપ શુભ પણ રહી શકશો નહિ. તેથી અમને ઘેર જવાનો
આગ્રહ કરશો નહિ એવું તાત્પર્ય છે. ૩૭.

આ પ્રમાણે ‘અમારા દેહનો ભોગ એકલા ભગવાન જ કરી શકે એમ છે’ એમ પ્રતિપાદન
કરીને શ્રીગોપીજન તન્નઃ એ શ્લોકમાં ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે:—

હે પાપનો નાશ કરનાર પ્રભો ! આપ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાવ.

ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરીને આપની સેવા કરવાની આશાથી અમે આપના

ચરણના મૂલને પ્રાપ્ત થયાં છીએ. હે પુરુષોના ભૂપણ ! આપના સુન્દર

મન્દહાસ્યનાળા નેત્રના હટાકથી ઉત્પન્ન થએલા તીવ્ર કામથી અમારાં

અન્તઃકરણ સપી ગયાં છે, માટે આપ અમને દાસ્યનું દાન કરો. ૩૮.

પોતાના પતિની સેવા કરવાની વિધિનું ખંડન પૂર્વે શ્લોકમાં જ કરવામાં આવ્યું છે. એ પતિ-
ઓનો ત્યાગ ન કરવો એ પશુનું સમર્થ ખંડન પણ તે જ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ શ્લોકમાં
પણ શ્રીગોપીજન પોતાના પતિનો ત્યાગ ન કરવો એ પશુનું ખંડન કરવાની પ્રાર્થના કરે છે. ભગવાનની
કૃપા ન હોય તો તેવા લૌકિક પતિની સાથે જ સંબંધ થાય, તેથી ભગવત્કૃપા જ સર્વ પ્રમાણે કરવાં
અધિક છે. તત્—ભગવત્કૃપા સર્વથી અધિક છે તેથી—આપ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાવ, કારણ કે
આપ પ્રસન્ન થશો તો અમે ગિરદ થઈ જશે.

દુઃસ્વપ્રાપ્તકાસ્તિ, અતઃ કથં પ્રસાદ इति चेत्, तत्राहुः वृजिनार्दनेति । वृजिनं दुःस्वजनकं पापम् । स्वभावत एव सर्वेषां येन केनापि सम्बन्धेन तद्व्यसि । प्रसादे हेतुमाहुः तन्निमूलं प्राप्ता इति । यस्तु चरणतले प्राप्नोति स प्रसादमपि । स च प्रसादः पशुपुत्रादिरूपो ना भवत्विति स्वाधिकारमन्येभ्यो व्यावर्तयन्ति विसृज्य वसतीरिति । गृहस्थाश्रमस्त्यक्तः, न तु गृहमात्रमिति वसतीरिति बहुवचनम् । परित्यागेऽपि हेतुमाहुः त्वदुपासनाशा इति । त्वत्सेवां करिष्याम इति आशान्नात्रैव पूर्वसिद्धं त्यक्तम् । तत्र समागतानां पुनर्गृहसम्बन्धे किं वक्तव्यमिति । अतो देयं प्रार्थयन्ति त्वत्सुन्दरेति । तव सुन्दरं यत्स्मितं मोहकमप्यानन्दजनकं त्वत्सम्बन्धात् परमानन्दरूपं तादृशस्मितपूर्वकं यन्निरीक्षणं, तेन जातः तीव्रो यः कामः, तेन तत्तान्तःकरणानामस्माकं, पुरुषाणां भूषणरूप अनन्तकोटिकन्दर्पलावण्यरूप स्वतः पुरुषार्थरूपमेव दास्यं देहि । (अधिकारिभेदेन दास्यस्यानेकविधत्वाद्देयं रूपं स्वतापोक्त्या व्यज्यते ।) उक्ततापविशिष्टानां यदेतत्तापनिवर्तकं तदिति । किञ्च, प्रभोरपेक्षितवस्तुसमर्पणे हि दास्यं भवति न त्वन्यथा । एवं सति यथास्माकमुक्ततापेन प्रचुरा त्वदपेक्षा तथा तवास्मदपेक्षायां स्वयमुक्तम्या-

ભગવત્કૃપાને પ્રતિકૂળ થઈ પડે એવું તમારું અદૃષ્ટ તમને દુઃખ આપનારું છે, તેથી હું તમારા ઉપર કૃપા કેવી રીતે કરી શકું? એમ બે ભગવાન્ ગોપીજનને કહે તો ગોપીજન ઉત્તર આપતાં કહે છે કે વૃજિનાર્દન—પાપનો નાશ કરનાર. વૃજિન એટલે દુઃખજનક પાપ. આપ સ્વભાવથી જ કોઈ પણ પ્રકારના સંબંધથી—કામાદિભાવના સંબંધથી પણ—સર્વના પાપનો નાશ કરો છો.

ભગવાન્ ગોપીજનો ઉપર કૃપા કરે તેનું કારણ દર્શાવતાં ગોપીજનો કહે છે કે તેડ્વિમૂલં પ્રાપ્તઃ—અમે આપના ચરણના મૂલમાં પ્રાપ્ત થયાં છીએ. જે માણસ ભગવાનના ચરણતલને પ્રાપ્ત કરે છે તે ભગવત્કૃપા પણ પ્રાપ્ત કરે છે. પશુ, પુત્ર વગેરે મેળવવામાં ભગવત્કૃપા અમારે જોઈતી નથી એમ જણાવવાને ગોપીજનો પોતાનો અધિકાર—યોગ્યતા—બીજાઓનાં કરતાં જુદા પ્રકારનો છે એમ વિસૃજ્ય વસતી—ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરીને—એ શબ્દોમાં કહે છે. અમે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કર્યો છે, નહિ કે કૃત્ત ઘરનો, એ ભાવ દર્શાવવાને માટે ગોપીજનોએ વસતી એમ બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે. ગૃહસ્થાશ્રમનો પરિત્યાગ કરવામાં પણ કારણ જણાવતાં ગોપીજનો કહે છે કે ત્વદુપાસનાશઃ—આપની સેવા કરવાની આશાવાળાં અમે છીએ. અમે આપની સેવા કરીશું એ આશાથી જ પહેલેથી પ્રાપ્ત થએલાં ગૃહ વગેરે પદાર્થોનો અમે ત્યાગ કરેલો છે. તેમાં પણ આપના ચરણકમલના મૂલમાં પ્રાપ્ત થએલાંઓને ફરીથી ઘરનો સમ્બન્ધ કેવી રીતે થઈ શકે? એમાં વળી શું જ કહેવું? તેથી ગોપીજનો દાન કરવા યોગ્ય કૃપાની ભગવાન્ પાસે પ્રાર્થના કરે છે કે ત્વત્સુન્દર—આપનું સુન્દર. આપનું જે સુન્દર સ્મિત—મોહક છતાં પણ આનન્દજનક—તે આપના સમ્બન્ધથી પરમાનન્દરૂપ છે. આવા પ્રકારના સ્મિતપૂર્વક આપનું જે નિરીક્ષણ—નેત્રકટાક્ષ—તેનાથી ઉત્પન્ન થએલો જે તીવ્ર કામ, તેનાથી તમ થએલું છે અન્તઃકરણ જેમનું એવાં અમે—ગોપીજનો—હે પુરુષોના ભૂષણરૂપ! અનન્તકોટિ કામદેવના સૌન્દર્યરૂપ! આપ અમને—ગોપીજનોને—દાસ્યનું—જે જાતે જ પુરુષાર્થરૂપ જ છે તેનું—દાન કરો.

(અધિકારી જનો અનેક પ્રકારના હોવાથી દાસ્ય પણ અનેક પ્રકારનું હોય છે) તેથી ‘અમારાં અન્તઃકરણ કામથી તમ થએલાં છે’ એમ ગોપીજનોના કહેવાથી જે દાસ્યનું દાન કરવાનું છે તે દાસ્ય દેવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ તેનું સૂચન કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ આપના સુન્દર સ્મિતવાળા કટાક્ષથી ઉત્પન્ન થએલા તીવ્ર કામથી અમારાં શરીર તમ થએલાં છે અને તેથી તે તાપને જે પ્રકારનું દાસ્ય દર ફરી શકે તે પ્રકારનું દાસ્ય આપ અમને આપો. વળી પ્રભુને જે વસ્તુ જોઈતી હોય તે વસ્તુ મર્ગપ્રવાથી દાસ્ય સિદ્ધ થાય છે, ખીજે પ્રકારે નહિ. આ પ્રભાણે હોવાથી જેમ ઉપર જણાવેલા તાપને લીધે

સાદુપભોગઃ કાર્યં इत्यर्थः पर्यवस्यति । अन्यथा दासस्य कृतिसाध्यत्वेन वानोक्तिरनुपपन्ना स्यात् । अत एव तथा सम्बोधनं पुरुषो भूत्वा भूषणरूपेति । तद्धि वण्टादिषु सर्वेन्द्रियेषु भवति । स्वमपि तथा भूत्वा दास्य देहीति वास्तवैकवाक्यतया प्राप्यते । भूषणत्वोक्त्यैव स्वतन्त्रपुरुषार्थताप्युक्ता । मणिरस्यित तद्धिभૂषणत्वसम्पत्त्यर्थं मध्ये लाक्षावदपि भवति । तेन गह्वानपि तद्वारणार्थं लाक्षास्य धारयति तुच्छामपि, तथा मध्ये कामोपयोग इति न तदुपाधिकृतं दास्यवरणमपि तु तद्धिपरीतमिति भावः ।) अतो दास्यार्थिन्य एव वयं न तु विप्राहार्यिन्यः । अत उपनयनाद्यपेक्षાપિ न लोकव्यवहारेण वर्तयेति भावः ॥ ૩૮ ॥

નતુ ભવતીનાં સર્વાસામેત્ર દાસ્યવરણે કો હેતુઃ સાલોક્યાદેરપિ ફલસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્, તત્રાહુઃ વીદ્યાલકાવૃત્તમિતિ ।

વીદ્યાલકાવૃત્તમુત્તમં તવ કુण्डलञ्चि गण्डस्यलाधरमुषं हसितावलोकम् ।

दत्ताभयं च भुजवण्डयुगं विलोस्य वक्षः श्रियैकरमणं च भवाम दास्यः ॥૩૯॥

અત્રેન લોકેષ્ણાયા પતિર્ન લક્ષ્ય ઇત્યગ્રોત્તરમુત્તમ્ । લોકે હિ પુરુષાર્થનયમ્ । પતુર્વિશે

અમારે આપની જગત છે તેમ આપને અમારી જગત જણાય તો આપે પોતે જ પ્રયત્ન કરીને અમારો ઉપસોગ કરવો યોગ્ય છે એમ અર્થ નીકળે છે બે આ પ્રમાણે ન માનીએ તો દાન્ય છવની કૃતિથી બિદ્ધ થતા તેનું દાન આપવાનું જે કથન છે તે અયોગ્ય થઈ જાય તેથી કરીને પુરુષભૂષણ એ સંબોધનનો અર્થ એ કે પુરુષ થઈને આપ ભૂષણરૂપ છો ભૂષણ, ખગેખગ, કણ્ઠ વગેરે અગોમા યોગ્ય છે આપ પણ ભૂષણરૂપ થઈને અમને દાન્યનું દાન કરો એવો અર્થ વાક્યની એકવાક્યતા કંવાલી પ્રાપ્ત થાય છે લગવાનને પોતાના અંગે અગતા ભૂષણરૂપ ઝહેવાથી જ દાન્ય નવતર પુરુષાર્થ પણ છે એમ કહેવામા આવ્યું મણિથી જડેથી વસ્તુ ભૂષણરૂપ થવાને માટે વચમા લાખવાળી પણ યોગ્ય છે તેથી મહાન્ પુરુષ પણ ભૂષણ ધાણુ કંવાને માટે લાખ પણ, તુચ્છ છે છતા પણ, ધાણુ કરે છે, તેવી ગીતે વચમા તુચ્છ કામનો પણ ઉપયોગ છે (અર્થાત્ કણ્ઠ વગેરે અગોમા આપનું ધાણુ કંવાને માટે કામનું પણ ધાણુ કરીએ છીએ) એટલે અમે આપની પાને જે દાન્યનું વસ્તુ કરીએ છીએ તે કામની ઉપાધિવાળું નથી, પરંતુ તેનાવી નિપરીત—નિરૂપધિ શુદ્ધ—છે એવું તાત્પર્ય છે)

તેથી અમે આપના દાન્યની જ અપેક્ષાવાળા છીએ, વિવાહની કચ્છાવાળા નથી. તેથી અમને દાન્યનું દાન કરવામા લોકના વ્યવહારને અનુમરીને આપે ઉપનયન, સમાવર્તન વગેરે મન્ડારોની અપેક્ષા પણ કંવા જેવી નથી એમ ભાવ છે ૩૮

લગવાનુ ગોપીજનોને કહે છે કે 'તમે જાધા ય માઉ દાન્યજ કેમ પચા કરો છો? માયોકય સામીપ્ય, ગાયુલ્ય વગેરે બીજા પણ ફળ મળી શકે છે, તો તેમાનુ ગમે તે એક ફળ તો પનદ કરો'

આનો ઉત્તર ગોપીજનો વીદ્યાલકાવૃત્તમ્ પ્રસીકમા આપે છે—

કેશની લટફોથી દહાએલું, કુંડળોથી શોભતું, જેમાં ગણડસ્થવને વિરે
રસ અને અધરમાં સુધા છે, અને દાન્યસહિત અવલોકનવાળું આપનું જે
શ્રીમુખ, અપાપનું દાન કરનારા આપના બને શુભદંડ તથા લક્ષ્મીજીને
સુખ્ય આપુ કરના યોગ્ય આપના વક્ષ ન્યથાને નેમને અમે આપનાં દાગી
થયાં છીએ ૩૯

આ લોકમા અને પરલોકમા જેમને કીર્તિ વગેરેની અપેક્ષા છે એવી શ્રીઓનો પોતાના પાંખો
ત્યાગ કરવો નેમને નહિ એમ લગવાને પચીસમા પ્રસીકમા જે કહ્યું હતું તેનો ઉત્તર ગોપીજનો

મોક્ષઃ । ઇન્દ્રાદૈશ્વર્યભાવેન સ્વર્ગપ્રાપ્તિઃ । હ્રલોકે પરમા લક્ષ્મીઃ । તદ્વત્ર ત્રયમપિ દાસ્યે સર્વોત્કૃષ્ટ-
મસીતિ તદુપસાદયન્તિ । પ્રથમં સારુપ્યં સાલોક્યં સામીપ્યં સાયુજ્યમિતિ મોક્ષભેદાઃ । તે દાસ્યાપે
અપ્રયોજકાઃ, ચતો મુક્તારવિન્દદર્શનેન તે કામા નિવર્તન્તે इति ભક્તિરૂપમુક્તારવિન્દસ્ય તદપેક્ષયો-
ત્કૃષ્ટધર્મવર્ત્ત્વં નિરૂપ્યતે । અલંકારઃ સારુપ્યમિવ પ્રાપ્તા ભ્રમરાઃ । તે વદન્તિ ઇવાત્ર આવૃત્ત મુલં
તિવ્રન્તિ । અતઃ સારુપ્યં ગત્તાનામપિ ચદિ ભક્તિશેષત્વં તદા કિં સારુપ્યેણ । કિંચ, મુલં કુણ્ડલશ્ચિ,
કુણ્ડલાભ્યાં શ્રીર્ચસ્ય, કુણ્ડલયોર્વા શ્રીર્ચસ્માત્ । સામીપ્યે હિ નૈકટ્યં ભવતિ । અત્યન્તસામીપ્યં જાયમાન-
મપિ કુણ્ડલાદ્યધિકં ન ભવિષ્યતિ । તે ચેત્ સાંખ્યયોગરૂપે ભગવત્પ્રમાણાવલમ્બિની ભગવદધીનગતિ-
મતી પુનર્ભગવન્મુલનિરીક્ષકે, તદા કિં સામીપ્યેન । કિંચ, ગણ્ડસ્થલાધરસુધમિતિ । ગણ્ડૌ સ્થલરૂપૌ
વિશાલૌ । સ્થલે હિ રસઃ પાતું શક્યત इति । અધરે ચ સુધા યસ્મિન્ । ગણ્ડસ્થલે સ્થિત્વા અધરસુધા
પાતુમત્ર શક્યેતિ । સાલોક્યે હિ આનન્દમાત્રમક્ષરામૃતપાનં ચ । અક્ષરાપેક્ષ્યાપિ ગણ્ડસ્થલે સ્થિતિઃ
ચુન્વનાદર્શ્યમુત્તમા । અધરરસઃચ અક્ષરરસાદુત્તમ इत्यુક્તમ્ । કુણ્ડલશ્રીયુક્તં ગણ્ડસ્થલમિલસિન્

આ શ્લોકમાં આપે છે. લોકમાં ખરેખર ત્રણ પુરુષાર્થો છે: એક તો આર પ્રકારનો મોક્ષ, બીજો ઇન્દ્ર
વગેરેનું દૈશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરીને સ્વર્ગમાં રહેવું તે અને ત્રીજો પુરુષાર્થ આ લોકમાં પુષ્કળ લક્ષ્મી. આ
ત્રણ પ્રકારના પુરુષાર્થ ભગવાનનું દાસ્ય સ્વીકારવામાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રકારે મળે છે એ સિદ્ધાન્તનું
પ્રતિપાદન ગોપીજનો આ શ્લોકમાં કરે છે.

પ્રથમ તો સાડૃષ્ય, સાલોક્ય, સામીપ્ય અને સાયુજ્ય એ ચાર મોક્ષના ભેદ છે. તે ભગવાનના
દાસ્ય આગળ નકામા છે, કારણ કે ભગવાનના મુખ્યારવિન્દનું દર્શન કરવાથી આ ચાર પ્રકારના
મોક્ષની ઇચ્છાઓ જતી રહે છે. આ પ્રમાણે ભક્તિરૂપ ભગવાનનું મુખ્યારવિન્દ ચતુર્વિધ મોક્ષના કરતાં
ઉત્તમ છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. ભગવાનના જે અલક—કેશની લટકો—છે તે સાડૃષ્ય મોક્ષ
જાણે પ્રાપ્ત કર્યો હોય એવા ભ્રમરાઓ છે. આવી ઘણીય કેશની લટકો અહીં મુખ ઉપર વીંટળાઈને
સ્થિતિ કરે છે. (ભ્રમરાઓના જેવી દેખાતી કેશની લટકોથી સાડૃષ્ય મુક્તિ જેમણે મેળવી હોય એવા
ભક્તોનું સૂચન થાય છે.) આ પ્રમાણે જ્યારે સાડૃષ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ જે કેશ—ભ્રમરાઓ—
મુખરૂપ ભક્તિનું અંગ બને છે, તો પછી તેવા સાડૃષ્યનું શું પ્રયોજન છે? વળી, ભગવાનનું મુખ
કુંડલશ્રી છે: એટલે કે કુંડળોને લીધે શોભા છે જેની એવું મુખ, અથવા તો જેને લીધે કુંડળોની
શોભા છે એવું મુખ. સામીપ્ય નામના મોક્ષમાં ભગવાનની સમીપ સ્થિતિ હોય છે. સામીપ્યમોક્ષમાં
ભગવાનની સમીપ બહુ બહુ જવાય તો પણ કુંડળોના કરતાં વધારે પારે તો જઈ શકાયે જ નહિ.
ભગવાનનાં જે કુંડળો સાંખ્ય અને યોગ છે, ભગવાનનાં પ્રમાણરૂપ કર્ણમાંથી લટકેલાં છે (અર્થાત્
ભગવાનનાં કર્ણ ચપ્પરૂપ હોવાથી પ્રગાણ છે. ભગવત્પ્રમાણ જે વેદ છે તેનો વિરોધ ન કરનારાં
સાંખ્ય અને યોગ શાસ્ત્રો ભગવાનનાં કુંડળ છે), અને તેમની ગતિ ભગવાનને અધીન છે; આમ
હોવા છતાં પણ જ્યારે આ જે કુંડળો ભગવાનના ભક્તિરૂપ મુખને જોઈ રહ્યાં છે તો પછી એવા
સામીપ્ય મોક્ષનું શું પ્રયોજન છે? વળી ભગવાનનું મુખ ગણ્ડસ્થલાધરસુધમ્ છે. જે ગણ્ડ—ગાલ-
વિશાળ સ્થળરૂપ છે જેમાં એવું મુખ. ગણ્ડને સ્થળ કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ કે સ્થળમાં
ઉભા રહીને જ રસનું પાન કરી શકાય છે. વળી અધરમાં—ઓઠમાં—અમૃત છે જેમાં એવા
પ્રકારનું મુખ. આ પ્રમાણે ગણ્ડસ્થલાધરસુધમ્ નો અર્થ એવો થાય છે કે ગાલ ઉપર ઉભાં રહીને
અધરમૃતનું પાન દાસ્યમાં થઈ શકે છે. સાલોક્ય મુક્તિની અંદર સ્થળ અક્ષર પ્રદા છે તેથી તેમાં
દૃષ્ટ આનન્દનો અંશ અને અમૃતપાન જ મળે છે, નહિ કે પરમાનન્દ અને અધરમુધાપાન. અક્ષર-
પ્રદાની સાથે અરખાવનાં પણ ગવચ્ચતને વિષે મુખગતને ગાટે સ્થિતિ કરવી તે ઉત્તમ છે. અર્થાત્
ભગવાનના અધરનો દક્ષ અક્ષરપ્રદાના રસ કરતાં ઉત્તમ છે એમ ગોપીજનોનું કહેવું છે. કુંડળની

પક્ષેઽપિ સામીપ્યાત્ ભક્તૌ શાસ્ત્રીયો રસઃ અધિકો નિરૂપિતઃ પરસ્પરં ત્વદ્ગુણવાદરૂપઃ । અક્ષરાદાધિક્યં
તુ અધરરસે સ્પષ્ટમેવ । કિંચ, હસિતાવલોકનમિતિ । હસિતપૂર્વકમવલોકો ચસિન્ । વ્રહ્માનન્દે પ્રવિષ્ઠાનં
ન ભક્તિવિલાસઃ । હાસો हि सर्वरसोद्गोચररूपः । જ્ઞાનં ચાત્મિર્મૂલમ્ । વ્રહ્માનન્દે તુ દ્વયમપ્યવ્યક્તં જલે
નિમગ્નસ્ય જલપાનવત્ । અનુભવરસો हि मिश्रतया स्थितौ भवति । અતો ભક્તિરૂપમુલસ્ય દૃષ્ટત્વાત્
વાસ્તવમેવ ફલં ન મોક્ષઃ । મુજદળદ્યુગં ચ વિલોક્ય ઇન્દ્રાદિભાવેનાપિ સ્વર્ગો ન પ્રયોજક ઇતિ
નિરૂપયન્તિ દત્તાભયમિતિ । સ્વર્ગે ઇન્દ્રઃ પરમકાર્ષ્ણં પ્રાપ્તઃ । તેઽપિ દૈત્યેભ્યો નિરન્તરં ભીતા ઇન્દ્રાદયઃ ।
તેપામપ્યભયદાતૃ ભગવતો મુજદળદ્યુગલમ્ । તચ્ચેદ્વૈવાસ્તિ, તત્પરિત્યજ્ય કિમિન્દ્રત્વેન । ચકારાત્ ન
કેવલમભયમાત્રં પ્રયચ્છતિ કિન્તુ ક્રિયાશક્ત્યા યજ્ઞાદિના હવિરપિ પ્રયચ્છતિ યથામે ઇન્દ્રઃ સ્વાધિકાર-
સમાપ્તૌ મુક્તો ભવતિ । દળદ્યુગપદેનાનુહંધ્યશાસનત્વમુક્તમ્ । ઉભયત્ર ચ દળદ્યો યુગપદેન નિરૂપિતઃ ।
તતો हि सर्वथा दैत्यनाशो भवति । કિંચ, વક્ષોઽપિ વિલોક્ય । લોકાનાં શ્રિયા રમણં ભવતિ ।

શોભાવાળું ગણદસ્થલ એ પ્રમાણે જો અર્થ કરવામાં આવે તો તેમાં પણ કુણ્ડલ ગણકનાં અંગ બનવાથી
સામીપ્યમુક્તિ ભક્તિનું અંગ બને છે અને તેથી ગણદસ્થલરૂપી ભક્તિને વિષે પરસ્પર આપનાં શુભગુણ
કરવારૂપ શાસ્ત્રીય રસનું અધિક નિરૂપણ થાય છે. અક્ષરપ્રહ્લ કરતાં અધરરસનું અધિક્ય તો સ્પષ્ટ જ
છે. વળી ભગવાનનું મુખ હસિતાવલોકન છે. હાસ્યપૂર્વક અવલોક છે જેમાં એવું મુખ. બ્રહ્માનન્દમાં
પ્રવેશ પામેલાઓ—સાયુભ્યમુક્તિ જેમણે પ્રાપ્ત કરી છે તેવા જીવો—ભક્તિનો વિલાસ લોગવી શકતા
નથી. હાસ્ય ખરેખર બધા ય રસોને ખીલવનાર છે. અવલોકરૂપી જ્ઞાન પણ પ્રકટ થઈ ગયું છે. જેમ
જળમાં ડૂબેલો માણસ જળરૂપ થઈ જવાથી જળપાનનો અનુભવ કરી શકતો નથી તેમ બ્રહ્માનન્દમાં
પ્રવેશ પામેલા જીવોને આનન્દ અને જ્ઞાન એ બન્ને ય અવ્યક્ત—અનુભવ કરી શકાય નહિ એવાં—
હોય છે, કારણકે તેઓ પ્રહ્લરૂપ થઈ જવાથી આનન્દ અને જ્ઞાન આત્મારૂપે જ હોય છે અને તેથી
કોઈ પણ જાતનો ભેદ ન રહેવાથી આનન્દ અને જ્ઞાન અવ્યક્ત રહે છે. ખરેખર! અનુભવનો રસ તો
ભિન્ન—ભુદા—રહેવામાં જ મળી શકે છે. આ પ્રમાણે અમે ભક્તિરૂપ આપના મુણનું દર્શન કર્યું
છે એટલે આપનું હાસ્ય જ ફળ છે, મોક્ષ નહિ. આપના બન્ને ભુજદળડોને જોયા પછી ઇન્દ્રાદિ દેવોની
સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીને પણ સ્વર્ગ અમને કોઈ પણ રીતે ઉપયોગી નથી એમ ગોપીજનો દત્તાભયમ્—
જેમણે અભયનું દાન કર્યું છે એવા બન્ને ભુજદળડ એ પદ વડે નિરૂપણ કરે છે. સ્વર્ગની અંદર ઇન્દ્ર
મોટામાં મોટું સ્થાન લોગવે છે. આ ઇન્દ્રાદિ દેવો પણ હુમ્મેશાં દૈત્યોથી ખીટા રહે છે. આવા
ઇન્દ્રાદિ દેવોને પણ અભય આપનારા ભગવાનના બન્ને ભુજદળડો છે. આ જ ભુજદળડયુગલ જે
હાસ્યમાં જ ગણતાં હોય તો પછી તે હાસ્યનો ત્યાગ કરીને અમારે ઇન્દ્રપદનું શું પ્રયોજન છે? મૂળ
સ્તોત્રમાં જે ચ છે તેનો અર્થ એવો છે કે ભગવાન ઇન્દ્રાદિ દેવોને કેવળ અભયનું જ દાન કરે છે
એટલું જ નહિ પરન્તુ પોતાના હસ્તથી યજ્ઞાદિદ્વારા તેમને હવિનું પણ દાન કરે છે, જેથી આગળ
ઉપર પોતાનો અધિકાર પૂરો થતાં ઇન્દ્ર મુક્ત થાય. ભગવાનના ભુજેને ‘દળડ’ કહેવામાં આવ્યા છે
તેનો ભાવ એવો છે કે ઇન્દ્રાદિને ભય આપનારા દૈત્યોથી પણ ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉહંધન થઈ શકે
એમ નથી, અને તે પ્રકારે ભગવાન ઐહિક અનિષ્ટનો નાશ કરે છે: વળી જો દિલ્લે યજ્ઞ ન કરે તો
ભગવાન તેમને શિક્ષા કરે છે જ, તેથી યજ્ઞ કરવાની ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉહંધન કરવામાં આવતું નથી
એટલે યજ્ઞના હવિદ્વારા ભગવાન પારલૌકિક શુભ—મુક્તિ—આપે છે. બન્ને ય—યામ અને દક્ષિણ—
ભુજાઓના દળડને યુગ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. તેથી—ભગવાનની ક્રિયાશક્તિરૂપ દૈદિક
ક્રિયાઓ—યજ્ઞો—ના સંબંધવાળા હવિનું ભણણ કરવાથી—દૈત્યોનો સર્વ રીતે નાશ થાય છે. વળી
આપની છાતીનાં પણ દર્શન કરીને અમે આપની હાસી થયાં છીએ. લોકો શ્રીને લીધે રમણ કરે છે
અર્થાત્ લક્ષ્મી લોકોના રમણનું સાધન છે. આ લક્ષ્મી પણ ભગવાનના વક્ષસ્થળ ઉપર રમણ કરે છે.

શ્રીરપિ તત્ર રમતે । ચકારાદ્ધર્મસ્યાપિ । અતો દાસ્ય એવ મધ્યામઃ । (જત્ર વીક્ષણસ્ય દાસીભવન-
 હેતુત્વોક્ત્યા ચત્રાયં ભાવો નાસ્તિ, તેષાં નૈતદ્વીક્ષણમસ્તિ, વિધિપ્રયુક્ત્વાભાવેન તદ્વિપરીતવિધ્યનદ્વીકારસ્ય
 યુક્ત ઇતિ જ્ઞાપ્યતે ।) ચદપ્યુક્તં મગધતા 'અસ્વર્ગ્ય'મિત્યાદિ સ્વમજને દોષપટ્ટં તદપિ પદ્મિર્નુજૈર્નિવારિતમ્ ।
 ન હિ પરમપુરુષાર્થસાધકં પાપં ભવતિ । ફલત્ત્વ એવ પાપસ્ય નિન્દ્યમાનત્વાત્) ॥ ૩૯ ॥

નતુ તથાપિ લોકવિદિદિષ્ટં સ્ત્રીણામમિસરણમ્, અતઃ સન્માર્ગરક્ષણાર્થં પ્રમાણસિદ્ધમપ્યેતન્ન
 કર્તવ્યમ્, અતઃ શ્રવણદર્શનાદિકમેવ કર્તવ્યમિતિ ચેત્, તત્રાહુઃ કા સ્ત્રીતિ ।

કા સ્ત્ર્યંગ તે કલપદામૃતવેણુગીતસમ્મોહિતાર્યચરિતાન્ન ચલેન્નિલોકયામ્ ।

ત્રૈલોક્યસૌભગમિદં ચ નિરીક્ષ્ય રૂપં ચદ્વોદિજદ્દુમમૃગાઃ પુલકાન્ચવિભ્રન્ ॥૪૦॥

(તેથી આપના વક્ષઃસ્થળનું દર્શન કરવાથી શ્રી—લક્ષ્મી—ની અમારે અપેક્ષા રહેતી નથી.) મૂળ
 ૨લોકમાં જ છે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—ધર્મઃ સ્તનઃ ઇત્યાદિ ૨લોકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું
 છે કે ધર્મ લગવાનના વક્ષઃસ્થળ ઉપર રહે છે; આ પ્રમાણે લોકની અંદર લક્ષ્મી મેળવવાના
 સાધનરૂપ જે ધર્મ તે ધર્મ પણ જ્યારે લગવાનના વક્ષઃસ્થળ ઉપર વસે છે ત્યારે તો લગવાનના
 વક્ષઃસ્થળનાં દર્શન કરનારાં અગો ગોપીજનોને તે ધર્મનું શું પ્રયોજન છે ? અર્થાત્ અમે લગવાનની
 દાસીઓ થઈએ તેમાં જ ધર્મનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. માટે અમે આપની દાસીઓ થયાં
 છીએ. (આ ૨લોકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે લગવાનનાં જૂઠાં જૂઠાં અંગોનું આ પ્રકારનું
 દર્શન કરવાથી આવો દાસ્યભાવ પ્રાપ્ત થયો. અર્થાત્ આવા દાસ્યભાવનું કારણ લગવાનનાં આ પ્રકારનાં
 દર્શન છે. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે જેમનામાં આવો દાસ્યભાવ નથી તેઓને લગવાનનાં
 અંગોનું આપું દર્શન થતું નથી; આ પ્રમાણે ગોપીજનોએ લગવાનનાં જે આ પ્રકારનાં—રચાત્મક
 સ્વરૂપનાં—દર્શન કર્યો તે વિધિ—વેદવ્યાજ્ઞા—ને અનુસરીને કરવામાં આવ્યાં નથી, પણ સ્વાભાવિક
 પ્રેમને લીધે કરવામાં આવ્યાં છે, એટલે લગવાનના દાસ્યથી વિપરીત—વિરુદ્ધ—એવો ઘેર પાછા
 જવાનો જે વિધિ છે તેનો ગોપીજનોએ સ્વીકાર કર્યો નહિ અને તે ખરેખર યોગ્ય છે. વળી,
 લગવાને અસ્વર્ગ્યમ્ ઇત્યાદિ છન્વીસમા ૨લોકમાં જે કહ્યું કે સ્ત્રીઓ પોતાના પતિનો ત્યાગ કરીને
 માઈ જગન કરે તો વ્યભિચાર થાય અને તેમાં છ દોષો રહેલા છે, તો તે છ દોષોનું ગોપીજનો
 છ ગુણો વડે નિવારણ કરે છે. મૂળ ૨લોકમાં કાલકાવૃત્ત વગેરે વિશેષણો છે અને તેમાં ક્રમ
 પ્રમાણે ઐશ્વર્ય, યશ, યૌરગ્ય, જ્ઞાન, વીર્ય અને શ્રી એ લગવાનના છ ગુણોનું વર્ણન કરવામાં
 આવેલું છે. લગવાનના દર્શનથી આ છ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી વ્યભિચારમાં ઉત્પન્ન
 થતા છ દોષોનું નિવારણ કરવામાં આવે છે. ખરેખર જે મોટા વગેરે પરમપુરુષાર્થ સાધી શકે છે
 તે—દાસ્ય—પાપ હોઈ શકે નહિ, કારણ કે કુળની જ દૃષ્ટિએ પાપની નિન્દા કરવાનાં આવે છે.
 (અર્થાત્ જેના પરિણામમાં દુઃખ આવે છે તે જ પાપ છે, દાસ્ય નહિ.) ૩૯

લગવાન ગોપીજનોને જે એમ કહે કે 'સ્ત્રીઓ પોતાના જીવનની પાસે જાય તે લોકમાં નિન્દા
 મળાય છે, માટે સન્માર્ગ—ગર્વાદામાર્ગ—ના રક્ષણને માટે આ દાસ્ય—જે કે ભક્તિમાર્ગમાં તે સિદ્ધ છે
 છતાં પણ—નમારે કરવા જેવું નથી; માટે તમારે માઈ ધ્રુવજ, દર્શન વગેરે જ કરવું,' તો ગોપીજનો
 જા ર્થી ઇત્યાદિ ૨લોકમાં ઉત્તર આપે છે—

તે અંગ! આ ત્રણ લોકમાં આપના અવ્યક્ત અને મધુર પદોના
 અમૃતથી ભરેલા વેણુગીતથી મુખ્ય ધ્યેયી એવી કઈ સ્ત્રી છે કે જે
 આર્યચરિતથી ન અગે! આપનું આ ત્રૈલોક્યના સૌભાગ્યરૂપ સ્વરૂપનું
 દર્શન કરીને ગાગો વૃષભો વગેરે, પક્ષીઓ, વૃક્ષો અને મૃગો પણ રોમાંચિત
 થઈ ગયાં. ૪૦

અર્ચ ધર્મઃ પુરુષાણાં વક્તવ્યઃ, ન તુ સ્ત્રીણામ્, અસંભાવિતત્વાત્ । ન હ્યસંભાવિતો ધર્મો ભવતિ ।
 एवं ધર્મતાશે ધર્મસ્થાપકં સ્વરૂપમેવ હેતુઃ, અદ્યુતકર્મત્વાત્ । (વસ્તુતસ્તુ સ્વરૂપસમ્બન્ધિનાં મક્તાનાં
 ધર્મ સ્વરૂપેણૈવ રક્ષતિ । તદ્વાન્યભાવેભ્યો રક્ષણમેતદ્વાવપોષણં ચ । ચે સ્વરૂપધર્મસમ્બન્ધિનસ્તાંસૈરેવેતિ
 ન કિશ્ચિદનુપપન્નમિતિ ભાવઃ ।) અતઃ યૈવં સ્વરક્ષણેન સ્વાન્તરક્ષત્વજ્ઞાપનાય) અદ્વૈતિસમ્બોધનમ્,
 અપ્રતારણાય ચ । યા સ્ત્રી લોકે સ્ત્રીશબ્દવાચ્યા સા કથમાર્ચચરિતાન્ન ચલેત્ । ત્રિલોક્યાં સત્ત્વરજ-
 સ્તમઃકાર્યરૂપાયામ્ । તામસીનાં મૌઢ્યાત્ આર્ચચરિતે સ્થિતિં સત્ત્વા તન્નિરાકરણમ્ । રાજસીનાં સ્વભાવ
 એવ । સાત્ત્વિકીનાં સત્ત્વાદ્ધર્મબુદ્ધિમાશંક્ય તન્નિરાકરણમ્ । આર્ચમાર્ગપરિત્યાગે હેતુઃ તે કલપદામૃત-
 વેણુગીતસમ્મોહિતેતિ । સમ્મોહિતા આર્ચચરિતાચલત્યેવ । સમ્મોહઃ પદ્મપર્વાવિદ્યાસ્વાતીયૈઃ । મગવત્સ-
 મ્યન્ધાત્ અવિદ્યા તુ ન વાપતે, પરમન્ય એવ વાધકાઃ । તેષાં વલ્લં તે રૂપં, ત્વદીયા રૂપં । કલ્યાન્ય-

આપ ઉપદેશ કરો છો કે ‘તમે બધાં ઘેર પાછાં બાવ અને ત્યાં રહીને માફ શ્રવણાદિ કરજો,’ તો
 તે વિષે ગોપીજનો કહે છે કે આ સન્માર્ગ રક્ષણરૂપ ધર્મ તો પુરુષોને ઉપદેશ કરવા જેવો છે, નહિ કે
 સ્ત્રીઓને, કારણ કે આ પ્રકારનો ધર્મ સ્ત્રીઓમાં સંભવી જ શકતો નથી. ખરેખર, જે સંભવી શકે નહિ તે
 ધર્મ થઈ શકે નહિ. આ પ્રમાણે આપનું દાસ્ય સ્વીકારવામાં ધર્મનો જે નાશ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં ધર્મનું
 સ્થાપન કરનાર આપનું સ્વરૂપ જ કારણભૂત છે, અર્થાત્ આપનું ધર્મસ્થાપક સ્વરૂપ જ ધર્મનો નાશ
 કરે છે, કારણ કે આપનું સ્વરૂપ અહભુતકર્મ કરનાર છે. (વાસ્તવિક રીતે તો જે ભક્તોનો સંબંધ
 ભગવાનના સ્વરૂપ સાથે થયેલો છે તે ભક્તોના ધર્મનું રક્ષણ ભગવાન સ્વરૂપગણથી જ કરે છે.
 અર્થાત્ ભગવાન આવા ભક્તોનું ખીજ ભાવોમાંથી રક્ષણ કરે છે અને દાસ્યભાવનું પોષણ કરે છે. જે
 ભક્તોનો ભગવાનના સ્વરૂપના ધર્મો સાથે સંબંધ છે તેમનું રક્ષણ ભગવાન સ્વરૂપના ધર્મોથી જ કરે
 છે એટલે આમાં કંઈ પણ અનુચિત નથી એવો ભાવ છે. તેથી જ આ પ્રમાણે ભગવાને
 પોતાનું રક્ષણ કર્યું એટલે પોતે અંતરંગ છે એ જણાવવાને માટે) અહીં એ પ્રમાણે ભગવાનને
 ગોપીજનો સંબોધે છે; અથવા છેતરપંદી ન કરે એટલા માટે ભગવાનને અહીં તરીકે ગોપીજનો
 સંબોધે છે. જગતમાં જે સ્ત્રી શબ્દથી ઓળખાય છે એવી સ્ત્રી આર્ચચરિતથી કેમ ચલિત ન થાય ?
 ત્રણ લોકમાં એટલે કે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોના કાર્યરૂપ લોકમાં. તામસી સ્ત્રીઓ
 મૂઢતાથી આર્ચમાર્ગમાં સ્થિતિ કરે એમ માનવામાં આવે તો તે મન્તવ્યનું નિશકરણ કરવામાં આવે
 છે; અર્થાત્ તામસી સ્ત્રીઓ પણ આર્ચમાર્ગથી ચલિત થાય છે. રાજસી સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ જ ચલિત છે
 એટલે રાજસી સ્ત્રીઓ સ્વાભાવિક રીતે જ આર્ચમાર્ગથી ચલિત થાય છે. સાત્ત્વિક સ્ત્રીઓમાં સત્ત્વગુણ
 હોવાથી ધર્મબુદ્ધિ હોય છે અને તેથી તે આર્ચમાર્ગથી ચલિત થશે નહિ એમ શંકા કરવામાં આવે તો
 તેનું પણ નિશકરણ કરવામાં આવે છે; અર્થાત્ સાત્ત્વિક સ્ત્રીઓ પણ આર્ચમાર્ગમાંથી ચલિત થાય છે.
 આ પ્રકારે તામસી, રાજસી અને સાત્ત્વિક સ્ત્રીઓ આર્ચમાર્ગમાંથી ચલિત થાય છે એ દર્શાવવાને માટે
 મૂળ શ્લોકમાં ગોપીજનોએ ત્રિલોક્યામ્—ત્રણ લોકમાં—એ શબ્દ વાપર્યો છે.

આ બધી સ્ત્રીઓએ આર્ચમાર્ગનો પરિત્યાગ કર્યો તેનું કારણ એ કે તે કલપદામૃતવેણુગીત-
 સમ્મોહિતા—આપના અત્યંત મધુર પદોમાં રહેલું અર્ચરૂપ અમૃત અને તે વેણુથી ગવાએલું; આમ
 ગોપીજનો અર્ચરૂપ અમૃત અને વેણુગીતથી ઘણું સુખ પામ્યા હતાં. જે જે સ્ત્રીને ઘણો મોહ થયેલો
 હોય છે તે આર્ચમાર્ગથી ચલિત થાય છે જ. અવિદ્યાનાં પાંચ પર્વો છે: અન્તઃકરણધ્યાસ, પ્રણાધ્યાસ,
 ઇન્દ્રિયાધ્યાસ, દેહાધ્યાસ અને સ્વરૂપવિસ્મરણ. તેથી અવિદ્યા પંચપર્વા કહેવાય છે. સામાન્ય રીતે
 આ પંચપર્વા અવિદ્યાથી મનુષ્યને મોહ થાય છે; પરંતુ ગોપીજનોને જે સંમોહ થયો છે તે પંચપર્વા
 અવિદ્યાની જગ્યાએ આવેલી બીજી પાંચ વસ્તુઓથી થયો છે. તે પાંચ વસ્તુઓ આ પ્રમાણે છે: ગીત,
 વેણુ, અમૃત, પદ અને કલ. ભગવાનનો સંબંધ હોવાથી અવિદ્યા તો બાધ કરતી નથી, પણ બીજી
 વસ્તુઓ જ બાધ કરે છે. કલ, પદ વગેરે પાંચ વસ્તુઓમાં બળ—સામર્થ્ય—રહેલું છે તે

વ્યક્તગુણાણિ યાનિ પદાનિ તત્રાધિર્ભૂતં ચદમૃતં તદેવ યેષુદ્વારા ગીતં તેન સંમોહઃ । ગીતં દેહમોહ-
જનકમ્, 'શાયન્તં સ્ત્રિયાઃ કામયન્ત' इति । સ્ત્રી તુ દેહ એવ । ઇન્દ્રિયાણાં વ્યાગોદ્ધકો યેષુઃ,
રસાત્મકત્વાત્ । અમૃતં પ્રાણાનામ્ । પદાન્યન્તઃકરણસ્ય । અવ્યક્તતા આત્માન इति સમ્યગ્વિમોહિતાઃ ।
ધાર્યાઃ પ્રમાણબલવિવેચિનાઃ । પ્રમાણે હિ ઇન્દ્રમહેન્દ્રયોરપિ ભેદસ્વીકારઃ । પૃથગુપસ્થિતાઃ સર્વે એવ
મિત્તા इति । અન્યથા ઇન્દ્રયાજિનોડમે સમ્વત્સરાન્તે પ્રાયશ્ચિત્તશ્રવણં ન સ્યાત્, 'સમ્વત્સરસ્ય પરસ્તા-
દમયે વ્રતપતયે પુરોહાશમષ્ટાકપાલં નિર્વપે'દિતિ । અતો દેહવ્યતિરિક્તઃ સ્વરૂપેણોપસ્થિતોડપિ પ્રમાણબલે
વિશ્વસ્યતે । વસ્તુવિચારસ્તુ પ્રમેયબલમાશ્રિત્ય, અન્યથા વિધિનિયેધવિધયો વ્યર્થાઃ સ્યુઃ । તદુત્તરવ
ચક્ષ્યતિ એકાદશે । અતો માર્ગાન્તરવિરોધો માર્ગાન્તરે નોપયુજ્યત इति મર્યાદામહ્નોડવ ન દૂષણમ્ ।
પ્રત્યક્ષોત્તરમમે શુકથ ચક્ષ્યતિ રાસાનન્તરં 'ધર્મવ્યતિક્રમો દૃષ્ટ' इति । તસ્માદન્ન ફલસ્ય સિદ્ધત્વાત્
સાધનદૃષ્ટ્યા અપકીર્તિઃ નાસ્મત્પ્રતિબન્ધિકા । કિન્ન, ન કેવલં નામ્ના મર્યાદામહ્નઃ, કિન્તુ સ્વરૂપેણાપિ,
જણાવવાને માટે તે—આપનાં—એ પ્રમાણે ગોપીજનો કહે છે. કલ, પદ, અમૃત, વેણુ અને ગીત
એ પાંચે ચ વસ્તુઓ આપની છે એટલે તેમનામાં બાધ કરવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે.

ફલ એટલે અવ્યક્ત અને મધુર; એવાં પદો—શબ્દો—: તેમાં પ્રકટ થયેલું જે અમૃત, તે જ
વેણુવડે ગવાયું, અને તેનાથી ગોપીજનોને ઘણો મોહ થયો. ગીત એ દેહને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે, કારણ
કે શ્રુતિ કહે છે કે “સ્ત્રીઓ ગાયન કરનારને ચાહે છે.” સ્ત્રી તો દેહ જ છે. ઇન્દ્રિયોને મોહ કરનાર વેણુ
છે, કારણ કે તે રસાત્મક છે. અમૃત પ્રાણને મોહ કરે છે. પદો અન્તઃકરણને મોહ કરે છે, અને
અવ્યક્તતા—શબ્દોની અસ્પષ્ટતા—આત્માને મોહ કરે છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનોને સંપૂર્ણ મોહ થયો.

આર્યો પ્રમાણબળનો વિવેક કરનારા હોય છે. વાસ્તવિક રીતે ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર એ બે એક
જ છે, છતાં પણ યાગની અંદર પ્રમાણને અનુસરીને ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્રનો પણ શુણોની ઉપાધિને
લીધે ભેદ સ્વીકારમાં આવે છે, કારણ કે યજ્ઞમાં બૂદા બૂદા આવેલા બધા ચ દેવો સિદ્ધ ગણાય છે.
આ પ્રમાણે ન માનીએ તો (એકલા) ઇન્દ્રને ઉદેશીને યાગ કરનાર (અને ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર એ બેને
ઉદેશીને યાગ ન કરનાર) પુરુષને આગળ ઉપર વર્ષ પછી ‘વર્ષ પછી અગ્નિ વ્રતપતિ દેવતાને આઠ
કપાલો ઉપર તૈયાર કરેલો પુરોહાશ અર્પણ કરવો’ એ પ્રકારનું જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવામાં આવ્યું છે તે
ન કહેત. તેથી દેહ વિના જે પદાર્થ સ્વરૂપતા ઉપસ્થિત થયેલો હોય છતાં પણ તેમાં પ્રમાણબળથી વિરોધ
આવે છે. ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર સ્વરૂપતા એક છે છતાં પણ શાસ્ત્રના પ્રમાણને અનુસરીને એમને બૂદા
ગણવામાં આવે છે. (લગવાનું સર્વનો આત્મા છે અને સર્વરૂપ છે એટલે વાસ્તવિક રીતે લગવાનું જ
પતિ છે. આ પ્રમાણે) વસ્તુનો જે વિચાર કરવામાં આવે છે તે પ્રમેયબળને અનુસરીને કરવામાં
આવે છે. આમ ન માનીએ તો દેહને ઉદેશીને કહેવામાં આવેલાં વિધિ અને નિયેધવચનો વ્યર્થ થઈ
જાય. (વસ્તુનો વિચાર પ્રમેયબળમાં હોય છે, પ્રમાણબળમાં નહિ. જે પ્રમાણબળમાં વસ્તુનો વિચાર
કરવામાં આવે તો દેહધર્મતા કરતાં આત્મધર્મો મુખ્ય હોવાથી દેહને ઉદેશીને પ્રવર્તેલાં વિધિ અને
નિયેધ વાક્યો નિર્રથક થઈ જાય. પ્રમાણબળનો વિચાર કરનારાઓ વસ્તુનો વિચાર કરતા નથી, તેથી
દેહને જ મુખ્ય ગણે છે, એટલે તેમની દૃષ્ટિએ વિવાદિત પતિનું ભગ્ન જ મુખ્ય ગણાય, લગવદ્ભગ્ન
નહિ.) વસ્તુનો વિચાર કરી આત્મધર્મોને આગળ કરીને લગવાનું એકાદશ રકન્ધના બારમા અધ્યાયમાં
ઉદ્ભવજીને પ્રમેયબળ સમગ્રાવશે. માટે પ્રમેય—પુત્રિ—માર્ગની અંદર ખીજ—મર્યાદા—માર્ગનો
વિરોધ કામનો નથી, એટલે આ પ્રસંગમાં મર્યાદાનો ભંગ દ્રષ્ટુ નથી. મર્યાદાભંગનો ઉત્તર આગળ
શુકદેવજી પોતે જ શ્રમ થઈ ગયા પછી “ધર્મનું ઉલ્લંઘન જોવામાં આવ્યું” ઇત્યાદિ શબ્દોમાં આપશે.
તેથી પ્રમેયમાર્ગમાં જ ફળની સિદ્ધિ હોવાથી શાધન—મર્યાદા—માર્ગની દૃષ્ટિએ અમારી
(=ગોપીજનોની) જે અપકીર્તિ રહે તે અમને પ્રતિબન્ધ કરનાર નથી. વળી, કેવલ શબ્દથી જ
મર્યાદાભંગ છે એમ નહિ, પરંતુ સ્વરૂપતા પણ મર્યાદાભંગ છે એમ દર્શાવવાને માટે ગોપીજનો

તદાહુઃ ત્રૈલોક્યસૌભગમિતિ । ત્રૈલોક્યસ્યાપિ સુભગત્વં યસ્માન્ । યથા સૂર્યેણ દિનમ્, ચન્દ્રમસા રાત્રિઃ, તથા ત્રૈલોક્યમેવ ભગવદ્રૂપેણ સુન્દરતાં યાતિ । હૃદમિતિ પ્રત્યક્ષસિદ્ધમ્ । ચક્રારાદનુભાવાંશ્ચ । તદ્દ્રુત્વા एतद् દૃષ્ટ્વા કા વા આર્યચરિતાન્ન ચલેન્ । અસ્તિત્વયં પ્રમાણવાર્ત્તે દુર્વલા, પ્રકારાન્તરેણાપિ ચલતિ, ભગવતો રૂપેણ પ્રમેયમર્યાદાપ્યપગચ્છતિ યા કથમપિ નાન્યથા ભવતિ । તદાહ યદ્દોદ્વિજ-દ્રુમમૃગા इति । ગાવો હિ પ્રમાણવાર્તાનમિદ્ધાઃ, માતરમપિ ગચ્છન્તિ, દ્વિજાઃ પક્ષિણઃ સર્વભક્ષાઃ, દ્રુમાઃ સ્થાવરાઃ, કદાચિદપિ ઘદિઃસન્વેદનરહિતાઃ, નિરિન્દ્રિયા એવેતિ કેચિત્ । મૃગાઃ સર્વતોભયાઃ । તેડપિ ચેદ્ભગવદ્રૂપેણ ગીતેત વા આશ્લિષ્ટરસાઃ પુલકાનિ ધારયન્તિ રસિકમનુષ્યધર્માનાવિકુર્વન્તિ યે ભગવતા અન્યથૈવ સૃષ્ટાઃ । સ્ત્રિયસ્તુ સ્વભાવતોડપ્યન્યધામવન્તીતિ નાશ્ચયં કિન્નિદન્ ॥ ૪૦ ॥

એવં ભગવદુક્તાનાં વાક્યાનાં નિવારણાર્થં પુષ્ટિસિદ્ધાન્તં નિરુપ્ય एतद्ભગવત્કૃપૈકસાધ્યમિતિ ભગવત્કૃપાં પ્રાર્થયન્તિ વ્યક્તમિતિ ।

व्यक्तं भवान् ब्रजभयार्तिहरोऽभिजातो देवो यथादिपुरुषः सुरलोकगोप्ता ।

तन्नो निघेहि करपङ्कजमार्तवन्धो तप्तस्तनेषु च शिरस्सु च किङ्करीणाम् ॥ ४१ ॥

ત્રૈલોક્યસૌભગમ્ એ પ્રમાણે કહે છે. ત્રણે ય લોકનું સૌભાગ્ય જેના વડે છે તે ત્રૈલોક્યસૌભગમ્. જેમ સૂર્યથી દિવસ સુંદર લાગે છે, જેમ ચન્દ્રથી રાત્રી સુંદર લાગે છે તેમ ત્રણે ય લોકે ભગવાનના રૂપથી જ સુંદર લાગે છે. હૃદમ્—આ—એટલે પ્રત્યક્ષસિદ્ધ ભગવાનનું રૂપ. જ નો અર્થ અનુભવ થાય છે. અનુભવનું શ્રવણ કરીને, આ રૂપનું દર્શન કરીને કઈ સ્ત્રી આર્યમાર્ગથી ચલિત ન થાય ?

પ્રમાણના બળની આ પ્રસ્તુત અર્થા રહેવા દો, કારણ કે ભગવાનના સ્વરૂપના ધર્મોની સરખામણીમાં તે દુર્બલ છે. બીજા પ્રકારે પણ મર્યાદા ચલિત થાય છે. જે પ્રમેયમર્યાદા કોઈ પણ પ્રકારે ચલિત થતી નથી તે પણ ભગવાનના સ્વરૂપને લીધે ચાલી જાય છે. આ વાત ગોપીજનો યદ્દોદ્વિજદ્રુમમૃગાઃ એ શબ્દોમાં કહે છે. જો એટલે વૃષભ. વૃષભોને પ્રમાણવાર્તાનું જ્ઞાન હોતું નથી અને તેથી પોતાની જનની—માતા—સાથે પણ સમાગમ કરે છે. દ્વિજ એટલે પક્ષી. પક્ષીઓ બધી ય વસ્તુઓનું ભક્ષણ કરે છે. દ્રુમ એટલે વૃક્ષ. વૃક્ષો સ્થાવર છે એટલે તેમને કોઈ પણ દિવસ બહારથી લાગણી થતી નથી. કેટલાક દીકાકારો વૃક્ષોને નિરિન્દ્રિય જ માને છે. મૃગ એટલે હરણ. હરણો બધાથી ભય પામે છે. આ બધા પદાર્થો જેમને ભગવાને ખીજા જ કાર્યને માટે ઉત્પન્ન કર્યા છે તેમણે પણ ક્યારે ભગવાનના રૂપથી અથવા ગીતથી રસમય બનીને રોમાંચ ધારણ કર્યા અને રસિક મનુષ્યોના ધર્મો પ્રકટ કર્યા ત્યારે સ્ત્રીઓ તો સ્વભાવથી જ ચલિત થાય છે એટલે અમે ગોપીજનોએ આપના—ભગવાનના—અનુભાવનું શ્રવણ કરીને અને આપના સ્વરૂપનાં દર્શન કરીને જે આર્ય-માર્ગનો ત્યાગ કર્યો છે તેમાં કોઈ પણ આશ્ચર્ય નથી. ૪૦

આ પ્રમાણે મર્યાદામાર્ગનો ઉપદેશ કરનારાં ભગવાનનાં વાક્યોનું ખંડન કરવાને માટે શ્રીગોપીજનોએ પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાન્તનું દસ સ્લોકોમાં વર્ણન કર્યું, અને આ પુષ્ટિમાર્ગનો સિદ્ધાન્ત કેવળ ભગવત્કૃપાથી જ સિદ્ધ થઈ શકે એવો છે એટલે હવે તેઓ ભગવત્કૃપાની પ્રાર્થના વ્યક્તમ્ એ સ્લોકમાં કરે છે.

જમ આદિપુરુષ ભગવાન્ દેવલોકનું રક્ષણ કરનારા છે તેમ આપ મનુજનોનાં ભય અને દુઃખ દૂર કરવાને માટે પ્રકટ થયા છો; માટે દે દુઃખી જનોના બન્ધો ! આપનું હૃતકમળ આ આપની દાસીઓના તપે રતન ઉપર અને મસ્તક ઉપર ધરો. ૪૧

નાપિ ત્વદુક્તમસ્મદુક્તં વા કિંચિત્સાધકં વાધકં વા તથાપિ સ્વાવતારપ્રયોજનં વિચાર્યં અસ્તાસુ કૃપા કર્તવ્યા । તત્પ્રયોજનમાહુઃ । મય્યાન્ વ્રજભયાર્તિહર એવ વ્યક્તમભિજાતઃ । વ્રજસ્ય આર્તિઃ પીઢા મયં ચ ત્વયા દૂરીકર્તવ્યમ્ । અન્યથા સાક્ષાદ્ભગવતોઽવતારે પ્રયોજનં ન પશ્યામઃ । મૂમારહરણં તુ સદ્ધર્ષણાંશેત । વસુદેવાદિમિત્ર્યં પ્રદુષ્મેત । ધર્મરક્ષા ત્વનિરુદ્ધેત । યદિ વ્રજભયાર્તિનિરાકરણં ન ક્રિયેત તદા કિમવતારાન્તરકાર્યં સ્યાત્ । અતો વ્યક્તં મય્યાન્ વ્રજભયાર્તિહરઃ । હૃદાનીં યથાર્તિરસ્માકં તથા ન કદાપિ । અસ્મદપગમે તુ સર્વસ્માપિ વ્રજસ્ય મહતી આર્તિઃ । અતઃ આર્તિનિવૃત્તિઃ કર્તવ્યા । નતુ મર્યાદયૈવ નિવૃત્તિકરણસુચિતં ન તુ અમર્યાદયા, તથા સતિ મયતીનાં કામશાન્તિઃ, જ્ઞાનં વા, મયત્વિતિ ચેત્, તન્નાહુઃ દેવો યથાદિપુરુષ इति । મગવાન્ વ્રજરૂપઃ સર્વસમઃ, તથાપિ ઇન્દ્રાદિપુ કૃપાં કુર્વન્ દૈત્યાન્ મારયન્ વિપમતામહીકરોતિ । ન તુ દેવેભ્યો જ્ઞાનં પ્રયચ્છતિ । યત્ર સ્વરૂપમેવાન્યથા-કરોતિ, તત્ર વાચમન્યથાકરોતીતિ કિં વક્તવ્યમ્ । અતો યથાદિપુરુષોઽપિ દેવો મૃત્વા સુરલોક-ગોષ્ઠા જાતઃ, તથા મવાતપિ ધર્મમર્યાદારક્ષકઃ, અસ્તત્સમ્બન્ધં કરોત્વિતિમાવઃ । તદેવ રસપોષણાર્યં

આપે જે આજ્ઞા કરી તે અથવા તો અમે જે ઉત્તર આપ્યો તે—એ બેમાંથી એક પણ કોઈ રીતે સાધક અથવા બાધક નથી, છતાં પણ આપના આવતારનું પ્રયોજન વિચારીને આપે અમારા ઉપર કૃપા કરવી જોઈએ. કૃપાનું પ્રયોજન દર્શવતાં ગોપીજન કહે છે કે આપ મનનાં ભય અને દુઃખ હરણ કરવાને માટે જ ભૂતલ ઉપર પ્રકટ થયા છો. મનની આર્તિ એટલે પીડા, અને ભય—આ બંનેનો આપે નાશ કરવો જોઈએ. જે આ પ્રમાણે આપ નહિ કરો તો ભૂતલ ઉપર આપના સાક્ષાત્ આવતારનું બીજું કોઈ પણ પ્રયોજન અમે જોઈ શકતાં નથી. પૃથ્વીનો ભાર દૂર કરવાનું કાર્ય તો સંકર્ષણ અંશથી થઈ શકે છે, વસુદેવ વગેરેને આનન્દ આપવાનું કાર્ય પ્રદુષ્મ અંશથી થઈ શકે છે, અને ધર્મનું રક્ષણ કરવાનું કાર્ય અનિરુદ્ધ અંશથી થઈ શકે છે. પછીથી જે આપ મનજનોનાં ભય અને દુઃખ હરણ ન કરો તો આપના—પૂર્ણપુરુષોત્તમતા—અવતારનું બીજું શું કાર્ય હોઈ શકે ? માટે આપ મનનાં ભય અને દુઃખ હરણ કરવાને માટે જ પ્રકટ થયા છો એમ નિર્ણય થાય છે.

આ સમયે અમને જેવા પ્રકારનું દુઃખ થાય છે તેવા પ્રકારનું દુઃખ અમને પહેલાં કોઈ પણ દિવસ થયેલું ન હતું. આપ આ દુઃખનો નાશ નહિ કરો તો અમારો નાશ થશે અને તેથી આખા ય મનમાં બહુ દુઃખ થશે. માટે આપે અમારી પીડાનો નાશ કરવો જોઈએ.

ભગવાન્ કદાચિત્ એમ કહે કે—હિ ગોપીજનો ! તમારા દુઃખનું નિવારણ કેવળ મર્યાદામાર્ગની રીતે કરવું યોગ્ય છે, નહિ કે અમર્યાદાથી—મર્યાદામાર્ગથી બીજે પ્રકારે—; આ પ્રમાણે કરવાથી તમારા કામની શાન્તિ થશે અથવા તો તમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. આના ઉત્તરમાં ગોપીજનો કહે છે કે દેવો યથાદિપુરુષઃ—જેમ આદિપુરુષ દેવ છે. ભગવાન્ પ્રકારુષ છે, એટલે કે તે સર્વને ત્રરખા ગણે છે (—પ્રદાનું લક્ષણ ‘નિર્દાપ અને સમ’ છે—), છતાં પણ ઇન્દ્ર વગેરે દેવોના ઉપર કૃપા કરવાની ઇચ્છાથી દૈત્યોને મારવાને માટે ભગવાન્ વિપમતા (દેવો પ્રિય અને દૈત્યો અપ્રિય એ પ્રકારની વિપમતા—અર્થાત્ દેવો માટેનો પદાપાત) રવીકારે છે, પરંતુ ભગવાન્ કાંઈ દેવોને જ્ઞાન આપતા નથી. ભગવાન્ ત્યારે પોતાના ‘સમ’ સ્વરૂપનો જ દેરકાર કરી નાખે છે અને તેને ‘વિષમ’ બનાવે છે, ત્યારે તો પોતાની વાણીનો—વેદનો અને વેદે જણાવેલા મર્યાદામાર્ગનો—દેરકાર કરે તેમાં તો શું જ કહેવું ? માટે જેમ આદિપુરુષ ભગવાને પણ કીડાને માટે દેવસીદ્ધિનું રક્ષણ કર્યું તેમ આપ પણ ધર્મમર્યાદાનું રક્ષણ કરનારા છો છતાં પણ અમારી સાથે સમ્બન્ધ કરો—આપ કીડાને માટે જ પ્રકટ થયા છો—એ પ્રકારનો ભાવ છે.

વ્યાજેનાહુઃ સન્નો નિધેહીતિ । આદાવસ્માકં શિરસિ હસ્તં સ્થાપય । વધા અસ્માકમનયં ભવતિ । તતોઽસ્માકં હૃદયતાપનિવૃત્ત્યર્થં સ્તનેષુ ચ કરપદ્મજમમૃતસ્રાવિ તાપનાશકં નિધેહિ । અનોચિતી તુ નાસ્તિ ચતો વયં કિદ્ધ્યૈઃ । પરીક્ષાર્થં વા એતદ્ દ્રષ્ટવ્યમિતિરસોક્તિઃ ॥ ૪૧ ॥

एवं प्रार्थनायां भगवान् यत् कृतवान् तदाह इतीति ।

શ્રીશુક ઉવાચ—इति विह्वलितं तासां श्रुत्वा योगेश्वरेश्वरः ।

प्रहस्य सदयं गोपीरत्नमारामोप्यरीरमत ॥ ४२ ॥

पद्मैश्वर्यभावेन पोढा रेमे हरिः स्वयम् । स्वरूपेणापि, शृंगारो द्विविधोऽपि निरूपितः ॥ १ ॥

सामान्यरमणं पूर्वं, विशेषे मेरुतं पुरा । बाधेन रमणं पश्चात्, आन्तरं च ततः परम् ॥ २ ॥

ततो नानाविलासेन जातकेलिविभेदतः । विप्रलम्बस्य सिद्ध्यर्थं तासां मानमुदीर्यते ॥ ३ ॥

રમણુ યોગ્ય કરવાને માટે પરોક્ષ રીતે આ બાત ગોપીજનો સન્નો નિધેહિ—માટે અમારા ઉપર ધરો—એ શબ્દોમાં કહે છે. પ્રથમ આપ અમારા મસ્તક ઉપર આપનો હસ્ત પધરાવો, જેથી અમે ભયમાંથી મુક્ત થઈએ. પછીથી અમારા હૃદયના તાપને દૂર કરવાને માટે અમૃત જેમાંથી ઝરે છે અને તેથી જે તાપનો નાશ કરનાર છે એવા આપના હસ્તકમળને અમારી છાતી ઉપર પધરાવો.

આમ કરવામાં કોઈ પણ બાતનું ખોટું થતું નથી, કારણ કે અમે તો આપની દાસીઓ છીએ. અથવા તો અમે જે અમારી પરિસ્થિતિ વર્ણવી તે ખરી છે કે ખોટી એમ પરીક્ષા કરવાને માટે આપ અમારાં મસ્તક અને છાતીનો સ્પર્શ કરો એમ શ્રીગોપીજનો રસપોષણને માટે ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે. ૪૧

આ પ્રમાણે બ્યારે ગોપીજનોએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી ત્યારે ભગવાને જે કાર્ય કર્યું તે શુકદેવજી હતિ વગેરે પ્રલોકોમાં વર્ણન કરે છે—

શુકદેવજી કહે છે કે—

આ પ્રમાણે ગોપીજનોનાં દીન વચનો સાંભળીને યોગેશ્વરોના ઈશ્વર

આત્મારામે પણ હસીને દયા લાવીને ગોપીઓને રમણુ કરાવ્યું. ૪૨

(ભગવાનુ ઐશ્વર્ય, વીર્ય, શ્રી, યશ, જ્ઞાન અને વૈશાલ્ય એ છ ગુણોના સ્વામી છે અને તેથી રમણુમાં બ્યારે બ્યારે જે જે ગુણની જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે તે તે ગુણને ભગવાને પ્રકટ કર્યો.) આ પ્રમાણે ભગવાને પોતે છ ગુણોના સ્વામી હોવાથી છ પ્રકારનું રમણુ સંયોગાત્મક શૃંગારરૂપે કર્યું અને સ્વરૂપથી પણ વિપ્રલમ્બાત્મક શૃંગારરૂપે રમણુ કર્યું. આ રીતે સંયોગ અને વિપ્રલંબ એ બે પ્રકારના શૃંગારનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (સંયોગાત્મક શૃંગારનું વર્ણન ૪૨ થી ૪૭ એ છ પ્રલોકોમાં કરવામાં આવ્યું છે, અને ૪૮ મા પ્રલોકમાં વિપ્રલમ્બાત્મક શૃંગારનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.) ૧.

પ્રથમ ૪૨ મા પ્રલોકમાં ભગવાનના આમાન્ય રમણુનું વર્ણન કરેલું છે. વિશેષરમણુ બે પ્રકારનું છે, બાહ્ય અને આન્તર. બાહ્ય રમણુમાં સાક્ષાત્ અંગનો સ્પર્શ નથી હોતો પણ બાહ્ય વિલાસપૂર્વક ગતિ વગેરે હોય છે. આન્તર રમણુમાં સાક્ષાત્ અંગનો સ્પર્શ વગેરે ધાય છે. વિશેષરમણુને માટે પહેલાં ૪૩ મા પ્રલોકમાં ભગવાનના ગોપીજનોની સાથેના થએલા સંગમનું વર્ણન છે. પછીથી ૪૪ મા પ્રલોકમાં ભગવત્સ્વરૂપથી બાહ્ય એવાં ગતિ, કટાક્ષ વગેરેથી ગોપીજનોના કામને ઉત્પત્ત કરીને જે બાહ્ય રમણુ ભગવાને કર્યું તેનું વર્ણન છે. પછીથી ૪૫ મા પ્રલોકમાં આન્તર રમણુનું વર્ણન છે. ૨.

પછીથી અભતસ્મરકેલિ (જેમાં કામક્રીડા થઈ નથી) અને ભતસ્મરકેલિ (જેમાં કામક્રીડા થઈ છે) એ બે પ્રકારે કરેલા અનેક વિલાસોવાળા રમણુનું વર્ણન અનુક્રમે ૪૫ મા અને ૪૬ મા પ્રલોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. પછીથી વિપ્રલમ્બશૃંગારને સિદ્ધ કરવાને માટે ૪૭ મા પ્રલોકમાં ગોપીજનોના માન—અભિમાન—નું વર્ણન છે. ૩.

તિરોભાવસ્તત્ત્વાપિ નાર્ય ઈતિકામુકઃ ॥ ૩૩

પ્રથમં તાસાં તાપાપનોદનાથં સાગાન્યલીલાગાદ । ઇતિ તાસાં વિકૃતિતં પરગવૈષ્ણવ્યમાયિતં
શ્રુત્વા પ્રહસ્ય અરીરમત્ । નનુ નિરિન્દ્રિયઃ કથં રેમે, તગ્રાહ, યોગેશ્વરાણામપીશ્વર ઇતિ । યોગા-
દિયુ સર્વે પદાર્થોઃ સ્ફુરન્તિ, અગ્નિમાદયોઽપિ, તથા તદૈવ સ્વરૂપમેવેન્દ્રિયાદિભાષેન પ્રકટીકૃતવાન્ । ન
તુ સ્વસ્ય કામેન । તથા સતિ વીજનિવૃત્તૌ કામો નિવર્તેત । તાસાં યથા ન કદાચિદપિ સ માવો ગચ્છતિ
તદર્થ પ્રહસ્ય પ્રકર્ષેણ હાસ્યં કૃત્વા તાસામુદ્ધરણાર્થ ન તુ ભિન્નગણનયા મર્યાદાયાં પાતયિત્વા નાશતાર્થ-
મિતિ । તદગ્રાહ સદયમિ । ગોપીરેવારમયત્, સ્વયં ત્વાત્મારામ એવ । તાસાં રસાધારત્વાય વા સદયમ્ ।

પછીથી ૪૮ મા પ્રલોકમાં ભગવાનના તિરોભાવનું વર્ણન છે. આ પ્રમાણે ભગવાન્ જગતમાં
જેવામાં આવતા કામી પુરુષ જેવા નથી. (જેમ સ્ત્રીને જેવાથી પ્રાકૃત પુરુષને કામ થાય છે અને
તેથી શરીરમાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ભગવાનને ગોપીજનોના દર્શનથી જો કામ અને શરીરમાં
વિકાર ઉત્પન્ન થાય તો પ્રાકૃત પુરુષની માફક ભગવાનનો વિનાશ પણ થાય. પણ આ પ્રમાણે નથી.
પરંતુ “પરમાત્મા રસરૂપ જ છે” એ અને એવી ધીણ શ્રુતિઓને આધારે એવું સિદ્ધ થાય છે કે
ભગવાનનું સ્વરૂપ જ રસાત્મક છે તેથી રસશાસ્ત્રની અંદર રસના જેટલા ભેદો વર્ણવવામાં આવ્યા છે
તે બધાં રૂપો ભગવાનનું સ્વરૂપ જ છે. એટલે પૂર્ણ પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ જ આવા પ્રકારનું છે, તેથી
તેમને જગતના કામી પુરુષ જેવા ગણવાના નથી. ભગવાન્ જેમ દૈત્યોની આગળ વીરરૂપે જ પ્રકટ
થાય છે, કારણ કે દૈત્યોનો અધિકાર તેવા પ્રકારનો છે, તેમ ગોપીજનોની આગળ ભગવાન્ રસાત્મક
સ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે, કારણ ગોપીજનોનો અધિકાર જ તેવા પ્રકારનો છે.) ઝંઙે.

ગોપીજનોનો તાપ દૂર કરવાને માટે ભગવાને જે સામાન્ય લીલા કરી તેનું શુકદેવજી પ્રથમ
વર્ણન કરે છે. ઇતિ—આ પ્રમાણે ગોપીજનોનું વિકલ્પિત—ઘણાં દીન વચનો—સાંભળીને અને
હાસ્ય કરીને ભગવાને રમણ કહ્યું.

શંકાઃ—ભગવાનને ઇન્દ્રિયો નથી, તો પછી તેમણે કેવી રીતે રમણ કહ્યું ?

સમાધાનાઃ—ઉપરની શંકાનું નિરાકરણ કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે ભગવાન્ બ્રહ્મા વગેરે
યોગેશ્વરોના પણ ઇશ્વર છે. યોગ અને જ્ઞાનની અંદર બધા પદાર્થો પોતાની મેજેજ સ્ફુરે છે અને
ઇન્દ્રિયો વગર જ જ્ઞાનક્રિયાને ઉપયોગી થાય છે, અભિમા જેવી સિદ્ધિઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેવી
જ રીતે તે જ સમયે—રમણનો આરંભ કરતી વખતે જ—ભગવાને પોતાના સ્વરૂપને જ ઇન્દ્રિય
વગેરે રૂપે પ્રકટ કર્યું. અર્થાત્ ભગવાને પોતાના સ્વરૂપ વડે જ બધાં કાર્યો કર્યા. ભગવાને પોતાના
કામને લીધે રમણ કહ્યું નથી. જો ભગવાને પ્રાકૃત મનુષ્યની માફક કામથી પ્રેરાઈને રમણ કહ્યું હોત
તો ધીજની નિવૃત્તિ થતાં—વીર્યનું સિંચન થતાં—કામ જતો રહેત, (પરંતુ ભગવાનનો કામ શાન્ત થતો
નથી. એટલે ભગવાને કામથી પ્રેરાઈને આ બધી લીલા કરી નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.). ગોપીજનોનો
ભગવાનને વિષે જે લાભ રહેલો છે તે કોઈ પણ દિવસ નાશ ન પામે એટલા માટે ભગવાન્ ખુબ
હસ્યા. ગોપીજનોનો ઉત્કટ તાપ જોઈને તેમને તે તાપમાંથી મુક્ત કરવાની ભગવાનને દયા આવી
અને ભગવાને પોતાના હાસ્ય વડે જ ગોપીજનોનો તાપ દૂર કરી નાખ્યો. જો ભગવાન્ ગોપીજનોને
પોતાનાથી જુદાં ગણીને મર્યાદામાર્ગમાં સ્વીકારે તો પુષ્ટિમાર્ગનો નાશ થઈ જાય. એટલે ગોપીજનોનો
મર્યાદામાર્ગમાં અંગીકાર ન કરતાં દયા લાવીને તેમને તેમના ઉત્કટ તાપમાંથી મુક્ત કરવાને માટે
ભગવાને હાસ્ય કર્યું. આ જ વાત શુકદેવજી સદયમ્—દયા લાવીને—એ પદમાં કહે છે. ભગવાને
ગોપીજનોને જ રમણ કસબ્યું; ભગવાન્ પોતે તો આત્મારામ જ છે; પોતાના સ્વરૂપને વિષે જ રમણ
કરનારા છે. અથવા તો સદયમ્ એ પદનો અર્થ એવો પણ થાય કે ગોપીજનો રસનો આધાર બને
તેટલા માટે—ગોપીજનોનો નાધિકાશ્વાસ સિદ્ધ કરવાને માટે—ભગવાને દયા લાવીને રમણ કહ્યું.

ક્રિયા સર્વોપિ સૈવાત્ર પરં કામો ન વિદ્યતે । તાસાં કામસ્ય સમ્પૂર્ણેર્નિષ્કાનેનેતિ તાત્પર્ય ॥ ૧ ॥
કામેન પૂરિતઃ કામઃ સંસારં વનયેત્ સ્ફુટઃ । કામાભાવેન પૂર્ણસ્તુ નિષ્કામઃ સ્વાત્ ન સંશયઃ ॥૨॥
અતો ન કાપિ મર્યાદા મમ્ના મોક્ષફલાપિ ચ । અત્ એતદ્ભુવૌ લોકો નિષ્કામઃ સર્વથા ભવેત્ ॥૩॥
મગવચ્ચરિતં સર્વં યતો નિષ્કામસીર્યતે । અતઃ કામસ્ય તોદ્ગોચઃ તતઃ શુકવચઃ સ્ફુટમ્ ॥ ૪ ॥

આત્મારામસ્ય આત્મનૈવ રમણં વ્યાવર્તયિતુમપિશબ્દઃ । અરીરમત્ વહુથા રેને, ઉત્તરોત્તરં
રસાધિકર્યં ચ પ્રકટિતવાન્ ॥ ૪૨ ॥

૪૬ મા શ્લોકમાં વર્ણન કરેલી બધી ય—આહુઓને લંબાવવા, ભેટવું, હાથ વગેરે અંગોનો સ્પર્શ, હાથ વગેરે રમણમાં ઉપયોગી—ક્રિયા સ્વશાસ્ત્રસિદ્ધ ન છે અને તે બધી રાસલીલામાં છે, પરંતુ તેમાં—રાસલીલામાં—લૌકિક કામ નથી. (રાસલીલામાં લૌકિક ક્રિયાના જેવી ક્રિયા છે પણ તેમાં લૌકિક કામ નથી એ તાત્પર્ય છે.) ગોપીજનોનો કામ ભગવાનના અલૌકિક કામથી પૂર્ણ થાય છે એટલે ગોપીજનો ભગવાનના જેવાં નિષ્કામ—લૌકિકકામરહિત—ન છે. (જે આ પ્રમાણે ન માનીએ, અને એમ માનીએ કે ગોપીજનોનો કામ લૌકિક છે તો ભગવાનના અલૌકિક કામથી ગોપીજનોનો લૌકિક કામ પૂર્ણ થાય નહિ, પરંતુ ગોપીજનોનો કામ ભગવાનના અલૌકિક કામથી પૂર્ણ તો થયો ન છે, એટલે એમ સિદ્ધ થાય છે કે ગોપીજનોનો કામ પણ અલૌકિક હોતો અને તે પોતે નિષ્કામ—લૌકિકકામરહિત—હતાં.) ૧.

જે ગોપીજનોનો કામ પ્રાકૃત—લૌકિક—હોત અને તે ભગવાનના લૌકિક કામથી પૂર્ણ થયો હોત તો તેના પરિણામરૂપે અંસાર—પુત્રાદિ—સ્પષ્ટ ઉત્પન્ન થાત (પરંતુ રાસલીલામાં આવા પ્રકારનો અંસાર ઉત્પન્ન થયો નથી તેથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન અને ગોપીજનો લૌકિકકામરહિત છે.) ભગવાનના સ્વરૂપમાં કામનો અભાવ છે. ભગવાનના આવા નિષ્કામ સ્વરૂપથી નિષ્કામ અભિલાષા—અલૌકિક કામ અથવા લૌકિકકામરહિત ઇચ્છા—ન પૂર્ણ થાય છે એમાં ત્રસ પણ સંશય નથી. (તેથી ગોપીજનો નિષ્કામ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.) ૨

આ પ્રમાણે રાસલીલામાં અલૌકિક ન ભાવ હોવાથી મર્યાદામાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગની કોઈ પણ મર્યાદાનો ભંગ થતો નથી અને મોક્ષરૂપી રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી સાધારણ માણસ પણ આ અલૌકિક લીલાનું શ્રવણ કરીને સર્વ પ્રકારે નિષ્કામ—લૌકિકકામરહિત—થઈ જાય છે. ૩

(ભગવાનની આ રાસલીલાનું શ્રવણ કરવાથી દરેક જણ નિષ્કામ થાય છે કાંચુ કે) ભગવાનની બધી ય લીલાઓ નિષ્કામ છે. આ લીલા લૌકિકકામરહિત છે એટલે તેનું શ્રવણ કરવાથી ઘોનાની અદર લૌકિક કામ ઉત્પન્ન થતો નથી, અને તેથી (ત્રીસમા અધ્યાયને અંતે આવેલું) શુકદેવનું વચન—જે કોઈ ભગવાનની રાસલીલાનું શ્રવણ અને કથન કરે છે તેના કામરૂપી હૃદયના રોગનો સત્વર નાશ થાય છે એ વચન—બહુ સ્પષ્ટ છે. તાત્પર્ય એ કે શુકદેવનું ‘હૃદયના રોગો દૂર થાય છે’ એમ સામાન્ય રીતે ન કહેતાં ‘કામરૂપી હૃદયનો રોગ દૂર થાય છે’ એમ કામના નાશનું સ્પષ્ટ વિધાન કર્યું છે. ભગવાન નિષ્કામ છે, અને દરેક વસ્તુનો સ્વભાવ એવો હોય છે કે તે ચોતાનામાં રહેલી બીજ વસ્તુને પોતાના જેવી ન બનાવી દે છે આ પ્રમાણે ત્યારે ભગવાન લૌકિકકામરહિત છે અને અલૌકિક કામવાળા છે ત્યારે ભગવાનની આ પ્રકારની લીલાનું શ્રવણ કરનાર પણ ભગવાનની તલીન થઈ જવાથી ભગવાનની માફક લૌકિકકામરહિત અને અલૌકિક કામવાળો થઈ જાય છે એમ તાત્પર્ય છે) ૪.

ભગવાન આત્માગમ છે તેમણે રૂપ આત્મા—સ્વરૂપ—વડે ન રમણ કર્યું નથી પરંતુ મન, વાત્સલ્ય, પ્રાણ, ઇન્દ્રિય અને શરીર વડે પણ રમણ કર્યું છે એમ દર્શાવવાને માટે મૂળ શ્લોકમાં અપિ રાષ્ટ્ર મૂકવામાં આવ્યો છે સ્પષ્ટરમત્ એટલે ભગવાને અનેક પ્રકારે રમણ કર્યું અને ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક રસ પ્રકટ કર્યો. ૪૨

‘एवं सामान्यलीलामुक्त्वा विशेषलीलामाह ताभिरिति त्रिभिः ।

ताभिः समेताभिरुदारचेष्टितः प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभिरच्युतः ।

उदारहासद्विजकुन्ददीधितिर्व्यरोचतैणाङ्ग इवोद्भुभिर्घृतः ॥ ४३ ॥

અજાતસરકેલિભિઃ પ્રથમતઃ તાભિઃ સમેતો જાતઃ મિલિતઃ । પૂર્વ મયાત્ વૃથા સ્થિતાઃ । તત ઉદારાણિ ચેષ્ટિતાનિ ચલ્લ । અત્ર ઔદાર્ય રસવિપચકમ્ । યથા તાસાં મહાનેવ રસ આવિર્ભવતિ તથા કામશાસ્ત્રસિદ્ધલીલાઃ સર્વા એવ કૃતવાન્ । તતપ્તા અન્તઃપૂર્ણરસાઃ । પ્રિયસ્ય ભગવત ઈક્ષણાર્થમુત્ફુલ્લાનિ મુક્તાનિ યાસાં તાદૃશ્યો જાતાઃ । પ્રિયેષ્ણેન વા સૂર્યકિરણૈરિવ ઉત્ફુલ્લાનિ મુક્તાનિ । વસ્તુતો લોભસ્થિતરસાર્થમેવ તથાકરણમ્ । એતાવતિ કૃતે રસો નિવર્તતે, તદમાવાયાહ અચ્યુત ઇતિ । તાસામપિ રસસમાપ્ત્યમાવાય ઉદારેતિ । ઉદારો યો હાસઃ પૂર્ણકામપ્રદઃ, કામાર્થમેવ યો મોહઃ તેનૈવ ક્ષોહઃ સમ્બર્ધિતઃ । તદાહ । હાસસહિતા ચે દ્વિજાઃ ત એવ કુન્દપુષ્પાણિ, આર-ક્તાન્યપિ હાસેત શુભ્રાણિ, તેષુ દીધિતિર્વેશ્ચ । કુન્દત્વં ક્ષેહસ્તૈતન્માત્રપર્યવસાનાર્થમ્ । (પૂર્વ નિરુપધિ-

આ પ્રમાણે ભગવાનની સામાન્ય લીલાનું વર્ણન કરીને તામિઃ ઇત્યાદિ ત્રણ પ્રલોકોમાં ભગવાનની વિશેષ લીલાનું શુકદેવજી વર્ણન કરે છે:—

પ્રિયનાં—ભગવાનનાં—દર્શન કરીને પ્રકુલિત થયાં છે મુખ જેમનાં
અને જે ભગવાનની પાસે આવેલાં છે એવાં ગોપીજનોથી વીંટળાયલા,
ઉદાર ચરિત્રવાળા અને જેમના ઉદાર હાસ્યવાળા દાંતરૂપી કુન્દપુષ્પોમાં
શોભા રહેલી છે એવા અચ્યુત ભગવાન નક્ષનોથી વીંટળાયલા ચન્દ્રની
માફક શોભવા લાગ્યા. ૪૩

હજી સુધી જેમને સ્મરકેલિ—કામક્રીડા—થઈ નથી એવાં ગોપીજનો પ્રથમ તો ભગવાનને મળ્યાં. પહેલાં ગોપીજનો ભયને લીધે ભગવાનથી દૂર હતાં અને હવે તે ભગવાનની પાસે આવ્યાં. પછીથી ભગવાન ઉદારચેષ્ટિત થયા. ઉદારચેષ્ટિત એટલે ઉદાર છે એટલા જેમની એવા. અહીં જે ઉદારતાની વાત કરવામાં આવી છે તે રસ વિષેની છે. જેમ ગોપીજનોનો મહાન જ રસ પ્રકટ થાય તેમ ભગવાને કામશાસ્ત્રમાં દર્શાવેલી બધી ચ લીલાઓ કરી. ત્યાર પછી ગોપીજનોની અંદર પૂર્ણ રસ પ્રકટ થયો. પ્રિયનાં—ભગવાનનાં—દર્શન કરવાને માટે ગોપીજનોનાં મુખ વિકસિત થયાં. અથવા તો જેમ સૂર્યના કિરણોથી મુખ પ્રકુલ થાય છે તે પ્રમાણે પ્રિયનાં દર્શન કરવાથી ગોપીજનોનાં મુખ પ્રકુલ થયાં. વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાનના અધરમાં રહેલો રસ લેવાને માટે જ ગોપીજનોએ પોતાનાં મુખ વિકસિત કર્યાં. જ્યારે ગોપીજનો ભગવાનના અધરમાં રહેલો રસ ગ્રહણ કરવા માટે ત્યારે તો ભગવાનમાં રહેલો રસ જતો રહે—એટલે કે ભગવાનનો પ્રયત્ન શિથિલ થાય અને તેમને ખેદ થાય—એ શંકા દૂર કરવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે અચ્યુતઃ—ભગવાન અચ્યુત છે—જેમાંથી કંઈ પણ જતું રહેતું નથી એવા ભગવાન છે. ગોપીજનોએ ભગવાનના અધરરસનું ગ્રહણ કરવાને માટે મુખને જે પ્રકુલિત કર્યું તેનું પ્રયોજન એ જ કે તેમને પોતાના હૃદયમાં રહેલા અગ્નિને શાન્ત કરવો હતો, નહિ કે ભગવાનમાં ખેદ હતો તેથી. ગોપીજનો પણ અજાતસ્મરકેલિ હોવાથી ઔઠ ન હતાં એટલે તેમનો રસ સમાપ્ત થઈ જાય એ શંકા દૂર કરવાને માટે શુકદેવજી ઉદારહાસ એ પ્રમાણે કહે છે. ઉદાર જે હાસ છે; અર્થાત્ હાસ્ય પૂર્ણ કામ આપનારું છે, કામને માટે જ જે હાસ્યરૂપી મોહ છે તેનાથી જ ગોપીજનોનો ભગવાનમાં રહેલો સ્નેહ વધ્યો. (ગોપીજનોનો ભગવાનની સાથે જ્યારે ઘણો નિકટ સંબંધ થાય ત્યારે ભગવાનના સ્વરૂપના ધર્મોનું જ્ઞાન અવશ્ય થાય જ અને તેથી ભગવાનને માટે તેમને ગાદાત્મ્ય બુદ્ધિ થાય, એટલે ભય ઉત્પન્ન થાય અને તેથી રસનો ભંગ થઈ જાય. આ પ્રમાણે ન થાય

રેવ સ્નેહઃ સ્થિતઃ, ભગવતા પરં રસસાક્ષોત્તરીલા સ્વરૂપાનન્દં વાતું તત્ત્વજાતીયઃ કામોપાધિકઃ
સ્નેહોઽધુના જનિતઃ ઇતિ જ્ઞાપનાય સ્નેહરૂપરદાનાં દ્વિજપદેન કથનમ્ ।) વથા સતિ ફલમોગાત્ કાન્ત-
ભાવમાશંક્ય તત્ર દીપિતિરુક્તા । ચચપિ ભગવાન્ તન્નિર્વન્ધેન રેમે જગદોપનિરાકરણાય ચ ન તુ
સ્વયમ્, તથાપિ ન પૂર્ણમનોરથ ઇવ કિન્તુ યથા લૌકિકઃ, તદાહ દૃષ્ટાન્તેન । ણ્ણાદ્ધઃ સદુભિઃ નક્ષત્રેઃ
સહ યથા ઘ્યરોચતેતિ । વન્ધાતિરિક્તાઃ સર્વા વાહ્યા એવ લીલા વક્તાઃ ॥ ૪૩ ॥

એવા વિશેષતઃ પ્રથમલીલા યાવકકામનિયારિકા । દ્વિતીયલીલાવા ચત્તોઘાર્થં પૂર્વસામગ્રીમાહ
ઉપગીયમાન ઇતિ ।

ઉપગીયમાન ઉદ્ગાયન્ વનિતાશતચૂષપઃ ।

માલાં વિમ્બદ્વૈજયન્તીં વ્યચરન્મણ્ડયન્ વનમ્ ॥ ૪૪ ॥

એટલા માટે ગોપીજનોમાં મોહ ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર હતી, તેથી ભગવાને ઉદર હાન્ય વડે
ગોપીજનોમાં મોહ ઉત્પન્ન કરીને તેમનો ભગવાનને માટેનો સ્નેહ વધાર્યો.) આ જ વાત શુકદેવજી
હાસદ્વિજ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કહે છે. હાસ્યવાળા જે દિલ્લે—દાંત—તે જ કુન્દનાં પુષ્પો છે ભગવાનના
દાંત જે કે રાતા છે છતાં પણ હાસ્યને લીધે શુભ્ર—ધોળા—જણાય છે. ભગવાનના આવા પ્રકારના
દાંતમાં કાન્તિ—શોભા—રહેલી છે. દાંતને જે કુન્દનાં પુષ્પો તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે તેનું
પ્રયોજન એહનું પરિણામ ફક્ત કામમાં જ થાય છે એ બતાવવાનું છે.

(પહેલાં ગોપીજનોનો ભગવાનમાં રહેલો સ્નેહ કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિ વિનાનો હતો, પણ
ભગવાનને ગોપીજનોને સ્વરૂપાનન્દનું ઘન રમણાશ્રમાં જણાવેલી રીતે આપ્યું છે અટલે તેમણે
રમણાશ્રમાં વર્ણવેલા રમણ જેવો જ કામની ઉપાધિવાળો સ્નેહ ઉત્પન્ન કર્યો એ દર્શાવવાને માટે સ્નેહરૂપી
દાંતને દ્વિજ કહેવામાં આવ્યા છે.)

દાંતને જ્યારે કુન્દપુષ્પ તરીકે વર્ણવવામાં આવે ત્યારે તો કુળનો લોગ કર્યા પછી તેમાંની શોભા
જતી રહેશે—આ શંકા દૂર કરવાને માટે શુકદેવજીએ કહ્યું કે દાંતરૂપી કુન્દપુષ્પોમાં દીપિતિ—કિન્તુ,
શોભા, કાન્તિ—રહેલી છે. જે કે ભગવાને ગોપીજનોના આગ્રહથી જ અને જગતમાં રહેલા કામ-
દોષનો નાશ કરવાને માટે જ રમણ કર્યું, નહિ કે પોતાની ઇચ્છાથી જ, છતાં પણ ભગવાન્ રમણમાં,
બધા મનોરથો પૂર્ણ થઈ ગયા છે એવા પુરુષની માફક, ઉદાસીન રહ્યા નથી પણ લૌકિક નાયકની
માફક તેમણે રમણપૂર્વક રમણ કર્યું. આ બાબત શુકદેવજી ચન્દ્રનો દૃષ્ટાન્ત આપીને નમજાવે છે. જેવી
રીતે એણાદ્ધઃ—ચન્દ્ર—તાગઓની સાથે શોભે છે તેવી રીતે ભગવાન્ પણ ગોપીજનોની સાથે શોભવા
લાગ્યા. (ચન્દ્રમાં કલંક છે એ વાત એણાદ્ધઃ શબ્દથી કહેવામાં આવી છે, અને તેનો ભાવ એવો છે કે
જેમ ચન્દ્ર પૂર્ણ હોય છે છતાં પણ અપૂર્ણ થાય છે, અને ક્ષરીથી પૂર્ણ થાય છે, પણ હુમ્મેશાં પૂર્ણ
રહેતો નથી તેવી રીતે ભગવાન્ પૂર્ણ છે છતાં પણ રમણ પ્રસંગે લૌકિક નાયકની માફક નિઃશ્વાસ
થાય છે અને ક્ષરીથી પૂર્ણ થાય છે.)

આ પ્રમાણે આ શ્લોકમાં બન્ધ વિનાની બીજી બધી બાહ્ય—સ્પર્શાદિ—લીલાનું જ વર્ણન કરવામાં
આવ્યું છે. આ વિશેષ રમણની પ્રથમ લીલા ગોપીજનોના દેહને બાધક થઈ પડેલા નિરહાસિતપ કામનો
નાશ કરનારી છે, અર્થાત્ ભગવાનના અધરામૃતથી ગોપીજનોનો દુઃસ્વપ્નમાં રહેલો અગ્નિ નાશ પામે છે ૪૩
વિશેષ લીલાની દ્વિતીય લીલા પ્રકટ કરવાને માટે પહેલાં શુકદેવજી ઉપગીયમાનઃ એ શ્લોકમાં
આમંત્રીનું વર્ણન કરે છે —

અનેક પ્રકારની સ્ત્રીઓનાં અનેક પ્રકારના પુષોના અધિપતિ,
જેમનું ગોપીજનો સમીપમાં ગાન કરે છે, એવા ભગવાન્ જાણેથી ગાન
કરતા, વૈચયન્તી માલા પાસે કરતા અને વનને શોભાવતા લીલાથી ગતિ
કરવા લાગ્યા. ૪૪

ઃ યાગિરુપગીયમાનઃ નિકટે ગીયમાનઃ સ્વયમપ્યુદ્ગાયન્ જાતઃ । તતઃ ધનિતાશક્તાનામનેકવિધ-
સ્ત્રીણામનેકવિધાનેય યૂથાન્ પાતીતિ તથા જાતઃ । યાયતીમિર્મિલિતો રસદેતુર્મયતિ યાયતીનામેકં
યૂથમ્ । एवमनेकरूपाणि कृतानि । तेषामत्र रक्षणं दूरदेवाश्चासनेन च । तदा गायतो गच्छतः रूपमाह
માલાગિતિ । વૈજયન્તીં નવરત્નચિત્તાં સ્વાભાવિકીમૈશ્વર્યપ્રયોધિકાં કીર્તિમયીં માલાં વિશ્રત્, યનમેય
સર્વં મળદયન્ અલંકુર્યન્ વ્યચરત્ લીલાગતિં કૃતવાન્ । યપા દિ ગતિઃ તાસાં કામોદ્દોષિકા । ત
તાસાં કામપૂરકઃ । एकस्मात् यनात् यनान्तरं वा गत इति ॥ ૪૪ ॥

एवमुद्धे कामे ताभिः सह बन्धादिभिः रेभ इत्याह नद्या इति ।

नद्याः पुलिनमाविश्य गोपीभिर्हिमवालुकम् ।

रेमे तत्तरलानन्दिकुमुदामोदयायुना ॥ ૪૫ ॥

નદ્યાઃ પુલિનમચ્છં કોમલમાવિશ્ય આ સમન્તાત્ પ્રવિશ્ય, રાગે બન્ધાદિમિરતિકોમલં કૃત્વા,
ગોપીભિરનેકવિધાભિઃ રેમે । હિમાઃ શીતલાઃ વાલુકા યત્રેતિ અન્તરૂપમા નિવારિતઃ । બહિઃ શૈલ્યં
પ્રાહ તત્તરલાનન્દીતિ । તસ્યા નદ્યાસ્તરલાસ્તરજ્ઞાઃ તાભિઃ કૃત્વા આનન્દયુક્તં પુલિનમેવ । આનન્દ-
યુક્તો વાયુર્વા । કુમુદાનાં પાનન્દયુક્તસુગન્ધઃ । તસ્માન્નન્દજનકત્વેનૈવ માન્યં નિરૂપિતમ્ । શૈલ્યં ચ

તે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે રહીને તેમનું ગાન કરતાં હતાં. તે જ સમયે ભગવાન
પોતે પણ બેસેથી ગાન કરવા લાગ્યા. પછીથી અસંખ્ય ધનિતાઓના—અનેક પ્રકારની સ્ત્રીઓના—
અનેક પ્રકારના યૂથોનું ભગવાન રક્ષણ કરવા લાગ્યા; એટલે ભગવાન ધનિતાશતયૂથપ થયા. બેટલાં
ગોપીજનોની સાથે મળવાથી રસ પ્રકટ થાય તેટલાં ગોપીજનોનું એક યૂથ થતું. આ પ્રમાણે
અનેક પ્રકારનાં યૂથો કરવામાં આવ્યાં. અહીં આ બધાં ગોપીજનોના યૂથોનું રક્ષણ લક્ષિત ગતિ,
સુંદર વાક્ય, મન્દ સ્મિત, કટાક્ષપ્રક્ષેપ વગેરેથી દૂરથી જ આશ્વાસન આપીને કરવામાં આવ્યું.
તે સમયે ભગવાન ગાતા ગાતા જતા હતા. ભગવાનના તે સ્વરૂપનું વર્ણન શુકદેવજી માલામ્
ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કરે છે. ભગવાને નવરત્નથી જડેલી, સ્વાભાવિક, એશ્વર્ય પ્રકટ કરનારી અને
કીર્તિમયી વૈજયન્તી માલા ધારણ કરીને, આખા ય વનને મંડિત—શીલિત—કરીને લીલાથી—ધીમે
ધીમે—ગતિ કરી. ભગવાનની આ ગતિ ગોપીજનોના કામને જાગૃત કરનારી છે, કારણ કે ભગવાન
જ ગોપીજનોના કામને પૂર્ણ કરનાર છે. (આ આખા પ્રકરણમાં સર્વ વસ્તુ રસનું પોષણ કરનારી છે.)
અથવા તો વ્યચરત્ નો અર્થ એમ પણ થાય કે ભગવાન એક વનમાંથી બીજા વનમાં ગયા. ૪૪

આ પ્રમાણે જ્યારે ગોપીજનોનો કામ જાગૃત થયો ત્યારે તેમની સાથે ભગવાને રસશાસ્ત્રના બન્ધ
વગેરેથી રમણ કર્યું એમ શુકદેવજી નદ્યાઃ એ શ્લોકમાં કહે છે—

શ્રીયમુનાજના શીતળ રેતીવાળા, મોતંઓને લીધે આનન્દવાળા,
અને કુમુદપુષ્પના સુગન્ધિ વાયુવાળા તટ ઉપર પધારીને ભગવાને
ગોપીજનો સાથે રમણ કર્યું. ૪૫

શ્રીયમુનાજના સ્વરૂપ અને કોમળ તટ ઉપર ભગવાને પધારીને—ખરોખર પ્રવેશ કરીને—અને
રમણને માટે રેતીના બન્ધ વગેરેથી તે તટને અતિ કોમળ કરીને અનેક પ્રકારનાં ગોપીજનો સાથે
રમણ કર્યું. હિમ—શીતળ—રેતી જેમાં છે એવા પ્રકારનો તે તટ હતો, અને તેથી તેની અંદર કોઈ પણ
પ્રકારની ઉષ્ણતા ન હતી. બહારથી પણ ઠંડક હતી એમ શુકદેવજી તત્તરલાનન્દિ શબ્દ વડે કહે છે.
તે નદીના—શ્રીયમુનાજના—તરલો, મોતંઓ; તેથી તટ આનન્દવાળો બાન્યો હતો. અથવા તો
ત્યારે તત્તરલાનન્દિકુમુદામોદયાયુના એમ એક સમસ્ત પદ લેવામાં આવે ત્યારે તો તત્તરલાનન્દિ
એ વાયુનું વિશેષણ થયે અને તેનો અર્થ એવો થયે કે શ્રીયમુનાજનાં મોતંને લીધે આનન્દવાળો

કુમુદાનાં જલસન્વન્ધાન્ । ઘટશયાયુના સહિતં પુલિનમ્ । મંહાવન્ધેષુ વાયોરંપ્યપેક્ષા । एवं सर्वभावेन
प्राप्तां जातस्सरकेलित्वं सम्पादितम् ॥ ४५ ॥

અતઃ પરં અષ્ટવિધાલિઙ્ગનાદિપૂર્વકં ચૈષ્ટિકામાદિયુક્તં રસવિલાસચરિત્રમાહ વાહુપ્રસારેતિ ।

વાહુપ્રસારપરિરમ્ભકરાલકોરુનીવીસ્તનાલભનનર્મનસ્વાગ્રપાતૈઃ ।

શ્વેલ્યાવલોકહસિતૈર્વ્રજસુન્દરીણામુત્તમ્ભયન્ રતિપતિં રમયાંચકાર ॥ ૪૬ ॥

દૂરે સ્થિતામવયવં વા સ્પૃઘં વાહુપ્રસારણમ્ । તત્તો ઘલાદપિ પરિરમ્ભઃ । તતઃ કરાલકોરુનીવી-
સ્તનાનામાલભનાનિ । કરાલભર્નં હસ્તે પ્રહણમ્ । પુરુષાયિતલીલા સમવન્ધો વા । एवं कचौत्तमतार्य-
मलकानां स्पर्शः । ऊरुस्पर्शो वाहुबन्धार्यः । नीचीस्पर्शः पुष्टे रसे मोचनार्यः । स्तनयोस्तु रसो-
द्भनार्यः । एवं पञ्चस्पर्शा विहिताः । नर्म परिहासवचनानि कामस्तम्भनार्यम् । ततो नस्वाग्रपाताः
नखक्षतदन्तक्षतताडनादयः कामयुद्धनिरूपकाः । तत्तत्स्थाने स्थितः कामः वैरुद्धोच्यते, यथा सेनावधे
राजा समायाति । श्वेलिः श्वेलिका प्रस्तोमनादिः, तत्पूर्वकान्येवावलोकनानि हसितानि रसस्वाग-

વાયુ. કુમુદોનો—કમળોનો—આનન્દવાળો સુગન્ધ. કમળોને આનન્દ આપવાથી જ વાયુની ગતિ
મન્દ—ધીમી—હતી એમ શુકદેવજીએ વર્ણન કર્યું. વળી, વાયુ ઠંડો પણ હતો કારણ કે કમળોનો
જળની સાથે સંબંધ હતો. આવા ત્રણ પ્રકારના—શીત, મન્દ અને સુગન્ધિ—વાયુવાળો તટ હતો.
મહાબન્ધોની અંદર વાયુની પણ જરૂર છે. આ પ્રમાણે ભગવાને ગોપીજનો સાથે અનેક પ્રકારના
બન્ધોવાળું રમણ કર્યું અને ગોપીજનોને અતસ્મરકેલિ બતાવ્યાં. ૪૫

આના પછી જેમાં આક પ્રકારનાં આલિંગન વગેરે છે, જેની અંદર એકાવાળો કામ વગેરે છે એવા
પ્રકારનું ભગવાનનું રસવિલાસચરિત્ર શુકદેવજી વાહુપ્રસાર એ પ્રલોકમાં વર્ણન કરે છે:—

હાથ લાંબા કરવા; ભેટી પડવું; હાથ, વાળની લટો, બંધ, નીવી
અને સ્તનનો સ્પર્શ કરવો; પરિહાસ વચનો બોલવાં; નખ અને દાંત વડે
મારવું; પ્રસ્તોભનપૂર્વક જેવું અને હસવું—આ બધાથી મળની
સ્ત્રીઓના કામને વધારતા એવા ભગવાન્ ગોપીજનોને રમણ કરાવવા

લાગ્યા. ૪૬

હર ઉભી રહેલી ગોપીને સ્પર્શ કરવાને માટે અથવા તો અવયવનો સ્પર્શ કરવાને માટે ભગવાને
પોતાના હાથ લાંબા કર્યાં. પછીથી ભગવાન્ (લગ્ન પામેલી) ગોપીને બળાકારથી પણ ભેટી પડ્યા.
પછીથી ગોપીના હાથ, કેશની લટો, બંધ, નીવી અને સ્તનોનો ભગવાને સ્પર્શ કર્યો. કરવું આવડત
એટલે ગોપીનો હાથ પકડવો; આ લીલાને પુરુષાયિતલીલા અથવા સમગન્ધ કહેવામાં આવે છે. આ
પ્રમાણે ગોપીના કેશ જાંચા કરવાને ભગવાને તેની વાળની લટોનો સ્પર્શ કર્યો. બાહુબન્ધને માટે
ભગવાને ગોપીની બંધનો સ્પર્શ કર્યો. રસ જરોબર પુષ્ટ થાય—જામે—એટલે વચ બોલવાને માટે
ભગવાને ગોપીની નીવીનો સ્પર્શ કર્યો. પછી રસને પ્રકટ કરવાને માટે ભગવાને ગોપીના સ્તનોનો
સ્પર્શ કર્યો અને પછી મર્દન કર્યું. આ પ્રમાણે કામશાસ્ત્રમાં પાંચ સ્પર્શોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.
નર્મ એટલે કામનું સ્તમ્ભન કરવાને માટે પરિહાસ કરનારાં વચનો. પછીથી નખાગ્રપાત—નખની
અણીઓ મારવી—એટલે કામયુદ્ધનું નિરૂપણ કરનારું નખ અને દાંતથી મારવું તે. જેમ સેનાનો
વધ થતાં રાજા પોતે યુદ્ધમાં આગળ આવે છે તેમ નખ અને દાંત વડે મારવાથી શરીરના ભૂદા ભૂદા
સ્થાનમાં રહેલો કામ પ્રકટ થાય છે. શ્વેલિ એટલે પ્રસ્તોભનાદિ શ્વેલિકા—કીડા. ભગવાન્ ગોપીનું
જે અવલોકન કરતા હતા અને જે હાસ્ય કરતા હતા તે પ્રસ્તોભનવાળું જ હતું. ભગવાનનાં
અવલોકન અને હાસ્ય રસનું સ્થાપન કરનારાં હતાં.

કાનિ । એવં દ્વાદશવિધોઽપિ કામઃ દ્વાદશાંગેષુ સ્થિતઃ પ્રસુહો ભવતિ, તદાહ મંજુસુન્દરીણામુત્તમ્ભય-
મિતિ । સંયુક્તઃ કામો રતિપતિઃ, વિયુક્તસ્ત્વમિરુપઃ । એવમાપિદૈવિકં કામમુદ્ધોધયન્ રમયાંચકાર ।
ગોપીનાં મુલમેવ પ્રકટિતવાન્ ન તુ કામાન્તેન વિરતિમુત્પાદિતવાન્ ॥ ૪૬ ॥

एयं संयोगशृङ्गारमुपपाद्य विप्रयोगमुपपादयितुं तस्मां मानगाह एवमिति ।

एवं भगवतः कृष्णाल्लब्धकामा महात्मनः ।

आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां मानिन्योभ्यधिकं भुवि ॥ ४७ ॥

પૂર્વોક્તપ્રકારેણ ભગવતઃ સર્વરસદાનસમર્થાત્ કૃષ્ણાત્ સદાનન્દાત્ ફલરૂપાત્, લબ્ધકામાઃ
પ્રાપ્તમત્તોરથાઃ સત્તાઃ આત્માનમેવં પૂર્ણં મેનિરે, ન તુ ભગવન્તં પૂર્ણમ્, તેન વા સ્વપૂર્ણતામ્ । નતુ
ભગવાનેવં કથં કૃતવાન્, ન્યૂના એવં કથં ન સંરક્ષિતાઃ, તત્રાહ મહાત્મન इति । મગવાન્ મંહાને-
વાત્મા । ન હાગાધે જલે પ્રવિષ્ટઃ અમ્મો ભવતિ ઘટો વા અપૂર્ણો ભવતિ । કિંચ, આત્માનં સ્ત્રીણાં
મધ્યે અન્યધિકં મેનિરે, ભુવિ વાઅન્યધિકમ્, ભુવિ સ્ત્રીણાં મધ્યે વા । યત્ત એવ માનિન્યોઽપિ

આ પ્રમાણે ગોપીજનના શરીરના આર અંગોમાં રહેલો આર પ્રકારનો કામ પણ જાગૃત થયો
એમ શુકદેવેનું વ્રજસુન્દરીણામુત્તમ્ભયન્—વળગી સુંદરીઓના કામને વધારતા—એ શબ્દોમાં કહે
છે. સંયોગદશામાં જે કામ હોય છે તે રતિપતિ કહેવાય છે, જ્યારે વિરહદશામાં જે કામ હોય છે
તે અગ્નિ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં આધિદૈવિક કામને જાગૃત કરીને લગવાને તેમને
રમણુ કરાવ્યું. મૂળ શ્લોકમાં જે રમયાચ્ચકાર એમ પરસ્પૃષ્ટ પ્રયોગ છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે
રમણુનું કૃણ ગોપીજનો સોગવનારાં છે. ૪૫ આ શ્લોકમાં રમે એમ આત્મનેપદી પ્રયોગ છે અને
તેનો ભાવ એ છે કે તે કૃણ લગવાને સોગવ્યું છે. લગવાને ગોપીજનોને કાગરૂપ સુખ જ પ્રકટ કરી
આપ્યું, નહિ કે તેમણે કામનો નાશ કરીને ગોપીજનોમાં વૈરાગ્યની ભાવના ઉત્પન્ન કરી. (લગવાને
પોતાના ઉદર હાસને લીધે કાન્તિવાળા કુન્દ પુષ્પ જેવા દાંતોથી ગોપીજનોનો કામ ઉત્પન્ન કર્યો હતો.
ગોપીજનોનો આ ઉપાધિભૂત કામ વિકારવાળો હતો છતાં વિકારો પણ લગવાનું સ્વરૂપ હોવાથી તે
કામ વાસ્તવિક રીતે આધિદૈવિક જ હતો.) ૪૬

આ પ્રમાણે સંયોગ શૃંગારનું ઉપપાદન કરીને વિપ્રયોગ શૃંગારનું ઉપપાદન કરવાને માટે
શુકદેવેનું એવમ્ એ શ્લોકમાં ગોપીજનોના માનનું—અભિમાનનું—વર્ણન કરે છે:—

આ પ્રકારે મહાત્મા લગવાન્ કૃષ્ણની પાસેથી ગોપીજનોએ

પોતાનો મનોરથ પ્રાપ્ત કર્યો, અને તેથી તેઓને અભિમાન થયું કે પૃથ્વી

ઉપર તથા સ્ત્રીઓમાં અમે અધિક—શ્રેષ્ઠ—છીએ. ૪૭.

પહેલાં જણાવેલા પ્રકારે ગોપીજનોએ લગવાન્ કૃષ્ણની પાસેથી પોતાનો મનોરથ પ્રાપ્ત કર્યો.
લગવાન્ એ સર્વ રસનું દાન આપવાને સમર્થ છે, અને કૃષ્ણ એ સદાનન્દ કૃણરૂપ છે. આ
પ્રમાણે પોતાનો મનોરથ પૂર્ણ થતાં ગોપીજનો પોતાની જાતને જ પૂર્ણ માનવા લાગ્યાં, પણ
લગવાન્ પૂર્ણ છે અથવા તો લગવાનને લીધે જ ચોતે પૂર્ણ થયાં છ એમ માનવા લાગ્યાં નહિ.

શંકા—લગવાને આ પ્રમાણે ગોપીજનોનો મનોરથ પૂર્ણ કરીને તેમને પૂર્ણ કેમ ગનાવ્યાં ?
ગોપીજનોને ન્યૂન—હલદી કોટિનાં—જ રાખીને લગવાને તેમનું સંરક્ષણ કેમ ન કર્યું ?

સમાધાન—ઉપરની શંકાના સમાધાનમાં શુકદેવેનું કહે છે કે મહાત્મનઃ લગવાન્ મહાત્મા—
મોટા જ આત્મા—છે. અગાધ—હાડા—જળની અંદર પ્રવેશ કરેલો માણસ ડુગતો નથી એમ નથી,
તેમ હાડા જળની અંદર પડેલો ઘડો અપૂર્ણ રહે છે એમ નથી. વળી, ગોપીજનો પોતાની જાતને
સ્ત્રીઓમાં તેમજ પૃથ્વીમાં બહુ શ્રેષ્ઠ માનવાં લાગ્યાં. અથવા તો પૃથ્વીમાં સ્ત્રીઓની અંદર પોતાની

જાતાઃ । ન હસ્યત્સદૃશોઽન્યાઃ સન્તિ । ઋતોઽસ્માન્ યદિ પ્રાર્થયિષ્યતિ તદા રસં વાસ્યામ્ इति
માનયુક્તો જાતાઃ । ભગવદ્દર્શનાસુ સમાગતાઃ । તથા સતિ યથા પ્રાર્થનયા પૂર્વં ભગવાન્ વચ્ચે જાતઃ,
પૂર્વં વચમપિ મવિષ્યામ્ इति । રસાર્થમેવૈવં ભાવઃ ન તુ દોષરૂપઃ, ભગવદ્ભાવાત્ ॥ ૪૭ ॥

ભગવાંસ્તુ પેક્ષ્યેનૈવ રસં પ્રયચ્છન્ બહિસ્તિરોહિતો જાત इत्याહ તાસામિતિ ।

તાસાં તત્સૌભગમદં વીક્ષ્ય માનં ચ કેશવઃ ।

પ્રશમાય પ્રસાદાય તત્રૈવાન્તરધીયત ॥ ૪૮ ॥

इति धीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पद्मविंशोऽध्यायः ॥ ૨૬ ॥

માનઃ પૂર્ણતા ચ ન દોષાય । સ્ત્રીપુ મૂર્તૌ ચ યદાધિક્યજ્ઞાનં સ દોષો ભવતિ । તદનુસ્ય તત્પરિ-
હારાર્થં તિરોહિત इत्याહ । તાસાં તત્ત્વ પ્રસિદ્ધં પૂર્વોક્તં સર્વોત્તમત્વલક્ષણં સૌભાગ્યમદં વીક્ષ્ય તસ્ય

જાતને ગોપીજનો બહુ શ્રેષ્ઠ માનવા લાગ્યાં. આથી જ તેમને અભિમાન પણ થયું કે અમારા
જેવી જગતમાં બીજી સ્ત્રીઓ નથી. તેથી ગોપીજનોને એવું અભિમાન થયું કે જો ભગવાન્
અમારી પ્રાર્થના કરશે તો જ અમે તેમને રસનું દાન કરીશું. આ પ્રમાણે માન ધરાવે જે
ભગવાનના ધર્મો છે તે ગોપીજનોમાં આવ્યા. તેથી ગોપીજનો માનવા લાગ્યાં કે જેમ
ભગવાન્ અમારી પ્રાર્થનાથી વશ થયા તેમ અમે પણ ભગવાનની પ્રાર્થનાથી ભગવાનને વશ થઈશું.
ગોપીજનોનો આ પ્રકારનો ભાવ કેવળ રસના પોષણને માટે જ છે, દોષરૂપ નથી, કારણ કે
તેમનામાં આ ભાવ—અભિમાન—ભગવદ્ભાવથી થયો છે. ૪૭

ભગવાન્ તો ગોપીજનોની સાથે એક થઈને જ રસનું દાન કરવાના હોવાથી બહારથી
તિરોહિત થઈ ગયા એમ શુકદેવજી તાત્પર્યે એ શ્લોકમાં કહે છે:—

ગોપીજનોનાં તે સૌભાગ્યમદ અને અભિમાન જોઈને, તેનું નિવારણ

કરવાને તથા કૃપાનું દાન કરવાને ભગવાન્ કેશવ ત્યાં જ અન્તર્ધાન

થઈ ગયા. ૪૮.

ગોપીજનોને પોતાનામાં જે પૂર્ણતા જણાવા લાગી અને તેથી તેમનામાં જે અભિમાન ઉત્પન્ન
થયું તે દોષરૂપ નથી; પણ સ્ત્રીઓમાં અને પૃથ્વી ઉપર અમે શ્રેષ્ઠ છીએ એ જે જ્ઞાન ગોપીજનોને
થયું તે દોષરૂપ છે. શુકદેવજીએ શ્લોકમાં તેનો અનુવાદ કર્યો અને તે દોષ દૂર કરવાને માટે ભગવાન્
તિરોહિત થઈ ગયા એમ વર્ણન કર્યું.

ગોપીજનોના તે—પ્રસિદ્ધ, પહેલાંના શ્લોકમાં વર્ણવવામાં આવેલા—અમે સર્વથી શ્રેષ્ઠ છીએ
એ પ્રકારના સૌભાગ્યમદને ભગવાને જોયો અને તે મદને દૂર કરવાને માટે ભગવાન્ અન્તર્ધાન થઈ ગયા.

શંકાઃ—ગોપીજનોએ ભગવાનની સાથે રમણ કર્યું તેથી જ તેમને સૌભાગ્યમદ થયો; એટલે
ગોપીજનોનો આ મદ પણ ભગવાને જ કરેલો છે. તો પછી પોતે જ ઉત્પન્ન કરેલા મદને લીધે
ભગવાન્ કેમ તિરોહિત થઈ ગયા ?

સમાધાનઃ—ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે ગોપીજનોનું માન જોઈને
તેમના ઉપર કૃપા કરવાને માટે ભગવાન્ ત્યાં જ અન્તર્હિત થઈ ગયા. ગોપીજનોને કેવળ મદ
થએલો હતો એટલું જ નહિ પણ તેમને અભિમાન પણ થયું હતું, અને આ અભિમાન રમણમાં
પ્રતિબન્ધ કરનાર હોવાથી તેને દૂર કરવાને માટે ભગવાનનું તિરોધાન આવશ્યક હતું. માન એ
આન્તર—શરીરની અંદર રહેલો—ધર્મ છે એટલે ભગવાને બહારથી અન્તર્હિત થઈને ગોપીજનોની
અંદર પ્રવેશ કર્યો. જે, અરેબર, અશક્ત છે તે બહારથી દૂર કરવાને માટે યત્ન કરે છે. (અને તેથી
જ લોકિક કામી પુરુષ અશક્ત હોવાથી બહારથી દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.) મૂળ શ્લોકમાં જે વ
છે તેનો અર્થ પૂર્ણતાથી સ્વધર્મ—ભગવાનનો ધર્મ—કરવાનો છે. (એટલે કે ગોપીજનોનાં માન

મંદસ્ય પ્રશમાયં અન્તરધીયત । નનુ ભગવદ્રમણેન હિ તાસામેવં માયા, અતઃ સ્વકૃત એવેતિ કથં વિરોધાનં કૃતવાનિલાશઙ્ક્યાહ વીક્ષ્ય માનં ચ પ્રસાદાય તન્નૈવાન્તરધીયતેતિ । માનાપનોદનં કર્તવ્યમ્ । માનસ્વાન્તરઃ । અશક્તો હિ બહિરપનોદનાયં યત્નં કરોતિ । ચકારાન્ સ્વધર્મં ચ । અતઃ પ્રસાદાય, પ્રથમત્વાસામ્, પશ્ચાન્ સ્વસ્ય ચ । તત્રૈવ ગોપિકાસુ ચૂયમધ્યે વા અન્તર્ધાનં પ્રાપ્તવાન્ । નન્વેતન્ દ્વયમપિ ન કર્તવ્યમ્, ઉપેક્ષિતાઃ કૃતો નેતિ ચેત્, તત્રાહ કેશવ ઇતિ । યથા રજોગુણં વ્રહ્મણો નિવાર્ય તસ્યૈ મુક્તિં દત્તવાન્, યથા વા શિવસ્ય તમોગુણં નિવાર્ય, એવમેતાસામપિ મદં માનં ચ નિવાર્ય મુક્તિં દાતું તથા કૃતવાનિત્યર્થઃ । કાવિકતિરોભાવોડ્યમ્, પ્રયમાધિકારિત્વાદ્રોષીનામ્ ॥ ૪૮ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीमल्लङ्घनमहात्मजश्रीधल्लमदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे पद्विंशोऽध्यायविवरणम् ॥ २६ ॥

અને પૂર્ણતા જોઈને ભગવાન્ તિરોહિત થઈ ગયા.) તેથી પહેલાં ગોપીજનોની અંદર પ્રવેશ કરીને ભગવાન્ તેમની પ્રાર્થના કરીને તેમને વશ કરશે, અને પછીથી ગોપીજનોની ૨૮ મા અધ્યાયમાં આવેલી પ્રાર્થનાને લીધે ભગવાન્ પોતે ગોપીજનોને વશ થશે. આ પ્રકારના પ્રસાદનું દાન કરવાને માટે ભગવાન્ તિરોહિત થઈ ગયા.

તત્રૈવ—ત્યાં જ—ગોપીજનોની અંદર—ગોપીજનોના હૃદયમાં—અથવા તો ગોપીજનોના યુદ્ધોની વચમાં. મૂળ પ્રલોકમાં જે યવ પદ છે તેનો અર્થ એવો છે કે જ્યાં મદ અને અભિમાન નથી ત્યાં ભગવાને બહાર પણ સ્થિતિ કરી. (યોજનાકાર લાલુલટના અભિપ્રાયે ભગવાનના તિરોધાનમાં નીલે પણ પક્ષ છે; અને તે એ કે ભગવાન્ વ્યાપિવૈકુણ્ઠમાં ગયા અને લક્ષ્મીજીની સાથે તેટલો અમય તેમણે રમણ કર્યું.)

શંકાઃ—ભગવાને ગોપીજનોના આ મદ અને માનનો પણ નાશ કરવો જોઈતો ન હતો. ભગવાને ગોપીજનોની ઉપેક્ષા કેમ ન કરી ?

સમાધાનઃ—ઉપરની શંકાના સમાધાનમાં શુકદેવજી કહે છે કે ભગવાન્ કેશવ છે. કેશવ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રકારે થાય છેઃ—ક (=પ્રહ્લા) અને ક્ષા (=મહાદેવ) તે કેશઃ તેમને વ (=મોક્ષરૂપી મુખ) જેમની પાસેથી મળે તે કેશવ. અર્થાત્ ભગવાન્ પ્રહ્લા અને મહાદેવને મોક્ષ આપે છે. જેમ ભગવાને પ્રહ્લાના રજોગુણને દૂર કરીને તેમને મોક્ષ આપ્યો, જેમ ભગવાને શિવના તમોગુણનો નાશ કરીને તેમને મુક્તિ આપી, તેમ આ ગોપીજનોના પણ મદ અને માનનો નાશ કરીને તેમને વિપ્રયોગાનુભવરૂપી મુક્તિ આપવાને માટે ભગવાન્ તિરોહિત થઈ ગયા.

ભગવાનનો આ તિરોભાવ વાચિક અથવા માનસિક ન હતો પણ કાચિક—સ્વરૂપનો—હતો, કારણ કે ગોપીજનોનો પ્રથમ અધિકાર છે. ગોપીજનો તામસ છે એટલે તેમનો અધિકાર પ્રથમ છે. તામસ ભક્તો હુએશાં ભગવાનના સ્વરૂપમાં જ નિષ્ઠ રાખે છે; એટલે આવા તામસ ભક્તોને ભગવાનના વાચિક કે માનસિક તિરોધાનથી દુઃખ થતું નથી અને તેથી વિરહનો અનુભવ થતો નથી, પરંતુ ભગવાનના સ્વરૂપના તિરોધાનથી તેમને દુઃખ થાય છે અને વિરહનો અનુભવ પણ મળે છે. આ રીતે ગોપીજનોને વિરહનો અનુભવ કરાવવાને માટે જ ભગવાન્ સ્વરૂપતઃ તિરોહિત થઈ ગયા. (પ્રહ્લાકાર શ્રીપુરુષોત્તમજી પ્રથમાધિકાર નો અર્થ ધીજી રીતે સમજાવે છે. પ્રથમ અધિકાર એટલે સર્વાત્મભાવના આરંભકાળની દશા. ગોપીજનોની દશા સર્વાત્મભાવના આરંભકાળની હતી, કારણ કે ગોપીજનોને જે આ ભાવ—મદ અને માન—થયો તે સર્વાત્મભાવની આરંભદશામાં જ સંભવી શકે છે, પૂર્વ દશામાં નહિ. આ પ્રમાણે ભગવાને બહારથી તિરોહિત થઈને રસાત્મક સ્વરૂપે ગોપીજનોના હૃદયમાં સ્થિતિ કરી એમ દ્વિતીય થાય છે.) ૪૮.

અધ્યાય: ૨૭

સ્વાનન્દસ્થાપનાર્થાય લીલા મગધતા કૃતા । સ વાહ્યો જનિતઃ પુષ્ટો વયાન્તર્નિવિદ્યેત્યુતઃ ॥ ૧ ॥
તદર્થ મગધાસ્તાસુ લીલયા સહિતોઽવિશત્ । ચત્વારોઽન્ત નિરુપ્યાર્યોઃ રસાસક્તિર્હેરેઃ ક્રિયાઃ ॥ ૨ ॥
ગર્વાભાવશ્ચ તત્રાવૌ નિરુપ્યન્તે ક્રમાત્રયઃ । ષ્ઢેશતો લક્ષણતઃ ફલત્રય વધાયયમ્ ॥ ૩ ॥
સપ્તવિદ્યૌ વિરોધાનાલીલાન્વેષણત્પરાઃ । રસમન્તર્ગતં ચક્રુર્ગોપિકા ઇતિ રૂપ્યતે ॥ ૪ ॥

(શ્રીમહાપ્રભુજી પ્રથમ પાછલા અધ્યાયનો સાર આપે છે.) ગોપીજનોમાં સ્વરૂપાત્મક આનન્દનું સ્થાપન કરવાને માટે ભગવાને છત્વીસમા અધ્યાયમાં રમણ કર્યું. તે આનન્દાત્મક રસ બહાર પ્રકટ થયો; તે આનન્દ અંદર પુષ્ટ થઈને દેહ, ઇન્દ્રિયો વગેરેમાં ફરીથી પ્રવેશ કરે તેટલા માટે ભગવાને ગોપીજનોમાં લીલાસહિત પ્રવેશ કર્યો. (ભગવતમાં કામધી ઉત્પન્ન થતો આનન્દ અમુક સમયે જ ઉત્પન્ન થાય છે, અદ્ય સમય જ રહે છે અને પછી નાશ પામે છે, કારણ કે તે વિકૃત છે. પરંતુ ભગવાનની લીલામાં કામલીલાથી જે આનન્દ પ્રકટ થાય છે તે પણ ભગવાનનું સ્વરૂપ જ છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ અવિકૃત છે તેથી સ્વરૂપાત્મક આનન્દ પણ અવિકૃત છે. તેથી આ આનન્દ હુમ્મેશાં જ રહે છે, કોઈ દિવસ નાશ પામતો નથી. સંયોગાવસ્થામાં તે આનન્દ બહાર પ્રકટ થાય છે, વિરહાવસ્થામાં તે અંદર પ્રકટ થાય છે.) ૧૩

(હવે શ્રીમહાપ્રભુજી આ અધ્યાયનો સાર આપે છે.) આ અધ્યાયમાં, અથવા તો આ વિપ્રયોગાવસ્થામાં, અથવા તો આ આન્તર લીલામાં ચાર વિષયોનું નિરૂપણ કરવાનું છે:—(૧) રસાસક્તિ, (૨) ભગવાનની ક્રિયા, (૩) ગર્વનો અભાવ અને (૪) ભગવાનના શુણોનું ગાન. તેમાં પ્રથમ રસાસક્તિ, ભગવત્ક્રિયા અને ગર્વનો અભાવ એ ત્રણ વિષયનાં ઉદ્દેશ, લક્ષણ અને ફળ આપીને ક્રમસર વર્ણન કરવામાં આવે છે. (પહેલા ત્રણ શ્લોકોમાં રસાસક્તિ, ભગવત્ક્રિયા અને ગર્વાભાવ એ ત્રણનો ઉદ્દેશ—સંક્ષિપ્ત વર્ણન—છે. આ અધ્યાયમાં અતુર્ય વિષય—શુણગાન—નો ઉદ્દેશ છે, પરંતુ તેનાં લક્ષણ અને ફળ આપવામાં આવ્યાં નથી. રસાસક્તિનું લક્ષણ ભગવાનની શોધખોળ કરવી તે છે; ભગવાનની ક્રિયાનું લક્ષણ “કૃણુનું અનુકરણ કરનાર એક ગોપીજને પૂતનાનું અનુકરણ કરનાર અન્ય ગોપીજનનું સ્તનપાન કર્યું” (૧૦-૨૭-૧૫) આ અને આજ ધીજ શ્લોકોમાં આપવામાં આવેલું છે; ગર્વના અભાવનું લક્ષણ “આ સ્ત્રીએ તો, ખરેખર, ભગવાન હરિની આરાધના કરી છે” (૧૦-૨૭-૨૮) ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં આપવામાં આવેલું છે, કારણ કે આં ગોપીજનો પોતાની સપત્નીઓને—ચાંકયને—તેમના ભાગ્યને માટે અભિનન્દન આપે છે. ભગવાનની શોધખોળ કરવાનું ફળ તેમનાં ચરણોનું દર્શન છે; ભગવાનની લીલાનો ગોપીજનોમાં જે આવેશ થયો છે તેનું ફળ એ કે ગોપીજનો ભગવાનમાં દોષનો આરોપ કર્યા વિના ભગવાને લક્ષ્મીજી અને અન્ય સ્ત્રી સાથે જે રમણ કરેલું હતું તેનું વર્ણન કરે છે; ગર્વના અભાવનું ફળ એ કે ભગવાન વિના ધીજ બધા પદાર્થોને બ્રહ્મીને ભગવાનને મેળવવાને માટે જ કરવામાં આવેલો ગોપીજનોનો પ્રયત્ન. ભગવાનના શુણોના ગાનનું વિશેષ વર્ણન આવતા—અઠ્ઠાવીસમા—અધ્યાયમાં કરવામાં આવશે. શુણગાનનું સામાન્ય વર્ણન આ અધ્યાયના છેલા શ્લોકમાં કરવામાં આવેલું છે.) ૩

ભગવાન વિરોહિત થઈ જવાથી ગોપીજનો ભગવાનની લીલામાં તત્પર થયાં અને તેમની શોધખોળ કરવાને માટે પ્રવૃત્ત થયાં, અને પછીથી તેમણે—ગોપીજનોએ—રસનો અનુભવ અંદર કર્યો એટલે કે તેમણે આન્તર લીલા કરી. આ બાબત અઠ્ઠાવીસમા અધ્યાયની અંદર વર્ણન કરવામાં આવે છે. (ભગવાને જે આન્તર લીલા કરી તેનું વર્ણન ગયા અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું છે; ગોપીજનોએ જે આન્તર લીલા કરી તેનું વર્ણન આ અધ્યાયમાં કરવામાં આવે છે.) ૪

પૂર્વાધ્યાયાન્તે ભગવત્તિરોભાય ઉક્તઃ, તતઃ તદનુન્તરં પ્રથમતઃ તાસાં રસાસક્ષિત્તાનામા-
પાત્તતો મહાંસ્ત્રાપો જાત ઇત્યાદ અન્તર્હિતે ભગવતીતિ ।

શીશુક ઉવાચ—અન્તર્હિતે ભગવતિ સહસૈવ વ્રજાઙ્ગનાઃ ।

અતર્પ્યસ્તમચક્ષાણાઃ કરિણ્ય ઇવ યૂથપમ્ ॥ ૧ ॥

ભગવતિ અન્તઃપ્રવિષ્ટે પદ્મુપૈશ્વર્યસહિતે ચાવદન્તરજસંધાનં ન કૃતવત્, તાવન્ સહસૈવ અક-
સ્માદતપ્યન્ । અન્તર્વિચારાભાવે હેતુઃ વ્રજાઙ્ગના ઇતિ । તાપે હેતુઃ તમચક્ષાણા ઇતિ । તાપઃ
સહજં એવ સ્થિતઃ કામાત્મા તદર્શનસ્પર્શાદિભિઃ શાન્તો ભવતિ । યદા પુનઃ પૂર્વેસિદ્ધં વહિર્દર્શનં ન
જાતમ્, તદા તત્તાપ ઉચિત એવ । તાસાં સ્પર્શ એવ મુખ્ય ઇતિ જ્ઞાપયિતું દૃષ્ટાન્તમાદ કરિણ્ય ઇવેતિ ।
યૂથપો મહામત્તગજઃ । ‘રતિં ગજ એવ જાનાતી’તિ ધાર્ત્વ્યાયનઃ । ‘રત્નાં વિમર્દે ગજ’ ઇતિ વિશૃતશ્ચ ।
સન્તિ ચ સિંહાઃ, તથાત્ર કાલઃ । અતઃ કરિણીનાં યૂથપાદર્શને મહાનેવ હ્રેશઃ ॥ ૧ ॥

પાછલા અધ્યાયને અંતે એમ કહેવામાં આવ્યું કે ભગવાન્ તિરોહિત થઈ ગયા. ભગવાનના
તિરોભાવને લીધે યાદીથી ગોપીજનો કે જેમનું ચિત્ત રસમાં આસક્ત થઈ ગયેલું હતું તેમને પ્રથમ
એકદમ ઘણો તાપ થયો એમ શુકદેવજી અન્તર્હિતે ભગવતિ એ શ્લોકમાં કહે છે—

શુકદેવજી કહે છે—

જેમ હાથણીઓ હાથીને ન જોતાં તાપ પામે છે તેમ ગોપીજનો
પણ, ભગવાન્ અન્તર્ધર્મન થયા કે તરત જ, કલેશ પામવા લાગ્યાં. ૧.

છ શુણો ઉપર ઐશ્વર્ય ભોગવતા એવા ભગવાને ગોપીજનોના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો, અને ન્યાં
સુધી ગોપીજનોએ ભગવાનનું પોતાના હૃદયમાં અનુસંધાન ન કર્યું ત્યાં સુધી સહસા જ—એકદમ—
તાપ પામવા લાગ્યાં. ગોપીજનોએ પોતાના હૃદયમાં ભગવાનનો વિચાર એકદમ ન કર્યો તેનું કારણ
શુકદેવજી વ્રજાઙ્ગનાઃ એ પ્રમાણે આપે છે. (ગોપીજનો મજની સ્ત્રીઓ હતી, અને મજની સ્ત્રીઓને
મન તો ભગવાનનું બહાર પ્રકટ થયેલું સ્વરૂપ જ મુખ્ય હતું એટલે તેમને પોતાના હૃદયમાં વિરાજતા
પ્રભુનો વિચાર એકદમ આવી શકે નહિ.)

ગોપીજનોને તાપ થયો તેનું કારણ તમચક્ષાણાઃ—તેમને એટલે ભગવાનને ન જોતાં.
ગોપીજનોમાં કમરૂપી તાપ સહજ જ સ્થિતિ કરીને રહેલો છે, અને તે ભગવાનનાં દર્શન, સ્પર્શ
ઇત્યાદિથી શાન્ત થાય છે. પરંતુ પહેલાં ભગવાનનાં જે બહાર દર્શન થતાં હતાં તે ન્યાંરે ગોપીજનોને
ન થયાં ત્યારે તેમને જે તાપ થાય તે તો યોગ્ય જ છે.

ગોપીજનોને ભગવાનનો સ્પર્શ જ મુખ્ય છે એ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી કરિણ્ય ઇવ—
હાથણીઓની માફક—એમ હાથણીઓનું દાહન આપે છે. વૃષ્ણ એટલે મોટો મત્ત હાથી. વાતચાલન
મુનિ કહે છે કે “રમણ તો હાથી જ બાળે છે”; અને “રતિમાં વિમર્દમાં હાથી સમર્થ છે” એ પ્રમાણે
વિવરણ પણ કરવામાં આવ્યું છે. વનમાં સિંહો ઘણા હોય છે, એટલે ન્યાંરે હાથણીઓ યૂથપતિ
હાથીને જોતી નથી ત્યારે તે એકલી પડી જવાથી વનમાં સિંહોથી ખડીએ છે. તે જ પ્રમાણે ન્યાંરે
ગોપીજનો ભગવાનને જોતાં નથી ત્યારે તેઓ એકલાં પડી જવાથી ભગવાનના અવતારનો સમય સમાપ્ત
થયો છે એ વાતને બયજીત બની જાય છે અને કલેશ કરવા મંડી પડે છે. અર્થાત્ સિંહને લીધે જેમ
હાથણીઓ એકલી પડી જવાથી ખડીએ છે તેમ ગોપીજનો એકલી પડી જવાથી ભગવાનના અવતારની
સમાપ્તિના કાલથી ખડીએ છે. ૧

યદા મુનઃ સ તાપઃ અન્તઃપ્રવેષ્ટુર્મૈચ્છત્, તાવતા મગવહ્લીલા અન્તઃપ્રવેષ્ટા તાપં દૂરીકૃત્ય
અયમેવાવિર્ભૂતેત્યાહ ગત્યેતિ ।

મત્યાનુરાગસિતવિષ્ણુમેક્ષિતૈર્મનૌરમાલાપવિહારવિષ્ણુઃ ।

આક્ષિપ્તચિત્તાઃ પ્રમદા રમાપતેસ્તાસ્તા વિષ્ણુઃ જગૃહુસ્તદાત્મિકાઃ ॥ ૨ ॥

તા મગવદ્દેયૈઃ કાયવાચ્ચનોમિઃ વશીકૃતાઃ તદ્ભાવમાપન્તાઃ તાસ્તા એવ મગવચ્છેષ્ટા જગૃહુઃ ।
મયમતઃ કાયિકીમાહ । મત્યા કાયચ્છેષ્ટયા વશીકૃતાઃ । તત્ત્વેન્દ્રિયસહિતમનચ્છેષ્ટયા વશીકૃતા જાતા
इत्याह अनुरागेति । अनुरागः स्नेहो मानसः, तत्पूर्वकं स्मितम्, तस्य विलासः स्वनिष्ठतालाजनार्थः ।
અન્યથૈવં સતિ જ્ઞાનમેવોદયં પ્રાપ્નુયાત્ । અતઃ સિતેન મન્દહાસેન રૂપદ્વિમોહિતાઃ, ન ધર્મિગતાઃ,

જ્યારે ગોપીજનોના તાપે તેમની અંદર પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા કરી એટલામાં તો ભગવદ્લીલા
ગોપીજનોની અંદર પ્રવેશ કરીને અને તાપને દૂર કરીને પોતે જાતે જ પ્રકટ થઈ એમ શુકદેવજી
મત્યાનુરાગ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં કહે છે.

પ્રભુની કાયિક ભક્તિ, સ્નેહપૂર્વક સ્મિત અને વિલાસવાળાં કટાક્ષ,
મનોહર આલાપ, અને વિહાર વિલાસ—આ બધાંથી આકર્ષાયેલું છે ચિત્ત
જેમનું એવાં અને જેમની અંદર ભગવાનની સ્મૃતિ થઈ છે એવાં ગોપીજનો
લક્ષ્મીજીના પતિની જુદી જુદી લીલાનું અનુકરણ કરવા લાગ્યાં. ૨

તે ગોપીજનો ભગવાનના કાયિક, વાયિક અને માનસિક વ્યાપારોથી વશ થઈ ગયેલાં હતાં અને
તેથી તેઓ ભગવદ્ભાવને પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનની જુદી જુદી—કાયિક, વાયિક અને માનસિક—
ક્રિયાઓ કરવા લાગ્યાં. પ્રથમ શુકદેવજી મત્યા એ પદ્મકે ભગવાનની કાયિક ચેષ્ટાનું નિરૂપણ કરે છે.
ભગવાનની ગતિથી—શરીરની ચેષ્ટાથી—ગોપીજનો વશ થઈ ગયેલાં હતાં. ત્યાર પછી ભગવાનની
ઇન્દ્રિયો અને મનની ક્રિયાથી ગોપીજનો વશ થયેલાં હતાં એમ અનુરાગ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં શુકદેવજી
કહે છે. અનુરાગ એટલે માનસ સ્નેહ; માનસ સ્નેહવાળું સ્મિત; સ્મિતનો વિલાસ ભગવાનના ભજનમાં
રહેલી નિજાનો ભાગ કરાવનાર છે. (સ્મિત એ ભાવરૂપ છે તેથી તે ભક્તોનો ભગવાનના ભજનમાં
જે ભાવ રહેલો હોય છે તેનો ભાગ કરાવે છે અને ગોપીજન જેવા ભક્તોને પ્રમદભાવ ઉત્પન્ન
કરાવીને માન વગેરે ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે.) જો આ પ્રમાણે ન માનીએ તો રસાનુભવરૂપી જ્ઞાન જ
પ્રકટ થાય. (અથવા તો—જો ભગવાન સ્મિત કર્યા વિના ઇક્ષણ કરે તો ભગવાનનું ઇક્ષણ જ્ઞાનરૂપ
હોવાથી ગોપીજનોમાં જ્ઞાન જ ઉત્પન્ન થાય.) તેથી ભગવાનના સ્મિતથી—મન્દ હાસ્યથી—ગોપીજનો
વશક વિમોહિત થયાં. (પહેલાં—છબીસમા અધ્યાયમાં ૪૩ મા શ્લોકમાં—ભગવાનના ઉદાર
હાસ્યની વાત આવી ગઈ છે, તે છતાં અહીં ફરીથી સ્મિતની વાત કહેવામાં આવી એટલે અહીં
સ્મિતનો અર્થ મન્દ હાસ્ય એ પ્રમાણે કરવો પડે છે.) ગોપીજનોને ન હોતું કેવળ બહારનું
અનુસંધાન, કે ન હોતું કેવળ અંદરનું અનુસંધાન; અર્થાત્ ગોપીજનોની કેવળ ભગવદ્ભક્તિમાં નિષ્ઠ
ન હતી, તેમજ કેવળ ભગવત્સ્વરૂપમાં પણ નિષ્ઠા ન હતી, પરંતુ હૃદયમાં સુરેલા ભગવાનમાં અને
તેમના ધર્મોમાં ગોપીજનોની નિષ્ઠા હતી. (જે ગોપીજનોને કેવળ બહારનું અનુસંધાન થાય તો
ભગવાનથી અમારો વિરહ થયો છે એ જ્ઞાનથી તેમને કલેશ જ થાય; જો તેમને અંદરનું અનુસંધાન
થાય તો ભગવાને લીલાસહિત અમારા હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો છે એ જ્ઞાનથી તેમને સુખ જ થય.
પરંતુ આ ગોપીજનોને તો શણે શણે જુદા જુદા ભાવો થતા હતા; બહાર ભગવાનના વિરહથી દુઃખ
અને હૃદયમાં ભગવાનના સમગ્રમથી સુખ એ પ્રમાણે બન્ને ય ભાવો ગોપીજનો અનુભવતાં હતાં.
આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે ગોપીજનોને તદ્દન બહારની સ્મૃતિ હતી એમ પણ નહિ, તેમજ
તદ્દન અંદરની સ્મૃતિ હતી એમ પણ નહિ.)

નાન્દાઃશિતાઃ, - કિન્તુ ભગવતિ મધ્યે સ્ફુરિતે તદ્દર્મેષુ ચ સમાગતાઃ । અનુરાગસ્મિતેત સહિદો યો વિભ્રમો વિલાસઃ અલસવલિતાદિઃ તત્સહિતાનીશિતાનિ સર્વં એવ કટાક્ષાઃ । વાચિકૈરપિ વિમોહમાહ મનોરમાલાપેતિ । મનો રમયતીતિ, મનસિ રગતે હિતિ વા, મનોરમઃ, ચોડ્યમાલાપઃ, ભગવતો ગુણભાષણાનિ । કેવલવાક્યસ્ય ચિત્તાક્ષેપકત્વં ન મવિષ્યતીતિ પ્રામાણ્યાવધારણં સ્ત્રીणां પ્રકારાન્તરેણ ન ભવતીતિ ફલમેષાદૌ નિરૂપિતમ્ । સુસ્વાર્થં હિ ભગવદ્વાક્યાનિ તદ્દાનીમેવ ચ સુલભુત્પાદયન્તિ । તે ચાલાપાઃ કચિદ્વન્ધાદિબોધકા લીલોપયોગિન इत्याह विहार इति । તત્રાપિ વિલાસાઃ અવાન્તર-ભેદાઃ, યથોત્તાનકે ગ્રામ્યાદયઃ । તૈઃ પૂર્વકૃતૈઃ તમઃસત્ચરજોરૂપૈઃ ત્રિવિધમપિ ચિત્તમાશ્વિત્તમિતિ, આશ્વિત્તચિત્તા જાતાઃ । અતસ્તાર્પ ન પ્રાપ્તવલ્લ इति भावः । પ્રમદા इति । (વાહ્યાભ્યન્તરત્રાનુસન્ધાને, હેતુભૂતોત્પરકવરસમાવોડ્ય મદપદેનોચ્યતે । તેન પ્રમુલીલાવિષ્કરણં યુક્તમિતિ ભાવઃ । કિન્તુ,) પ્રમદાઃ પ્રકૃષ્ઠો મદો યાસાં સ્વભાવત एव, अन्यथा दास्यभावान्न प्रच्युताः स्युः । તદા કેવલભગવતઃ લીલા સ્વાનુપયોગિની સામ્પ્રતં ચ નાનુભૂતેતિ રમાપત્તેર્લક્ષ્મીપતેઃ, લક્ષ્મ્યા સહ વિલાસરૂપાં ચેષ્ટાં જગૃહઃ । એકસ્યા અપિ વહ્નયશ્ચેષ્ટા इति तास्ता उक्ताः । નન્વીશ્વરધર્માવિષ્કરણं दासीनां निषिद्धमिति

અનુરાગપૂર્વક જે સ્મિત તે અનુરાગસ્મિત; વિભ્રમ એટલે આળસ નાખીને વળતું વગેરે વિલાસ; અનુરાગસ્મિતવાળો વિભ્રમ; અનુરાગસ્મિતવિભ્રમવાળાં ધક્ષણો. આ બધાં ચ કટાક્ષો છે.

ભગવાને પોતાની વાણીની ક્રિયાથી પણ ગોપીજનોને વિમોહ કર્યો એમ મનોરમાલાપ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં શુકદેવજી કહે છે. મનને જે રમટે અથવા મનની અંદર જે રમે તે મનોરમ કહેવાય; આનો આલાપ—ભગવાનનાં શુદ્ધ ભાષણો. કેવળ વાક્ય ચિત્તને આકર્ષતું નથી એટલે અને ‘તું મારી પ્રાણુપ્રિયા છું’ ઇત્યાદિ વાક્યોના પ્રામાણ્યનો નિર્ણય સ્ત્રીઓ આગળ વીજે પ્રકારે થતો નથી એટલે શરૂઆતમાં જ મનોરમ પદવડે કૃણું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાનનાં વાક્યો ખરેખર સુખ આપવાને માટે જ છે એટલે તે જ વખતે ભગવાનનાં વાક્યો સુખ આપે છે. ભગવાનના તે આલાપો કોઈક વખત બન્ધ વગેરેનું જ્ઞાન આપનારા હતા અને તેથી લીલામાં ઉપયોગી થઈ પડે એવા હતા એમ વિહાર એ શબ્દમાં શુકદેવજી કહે છે. તેમાં—વિહારમાં—પણ વિલાસો—ખીજ અવાન્તર ભેદો— છે; જેમ ઉત્તાનક બન્ધમાં ગ્રામ્ય વગેરે વિલાસો છે તેમ અહીં વિહારમાં પણ અનેક પ્રકારના વિલાસો હતા. ભગવાનની તામસી, રાજસી અને સાત્ત્વિક એમ ત્રણ પ્રકારની પહેલાં કરેલી ક્રિયાઓથી ગોપીજનોનું ત્રણ પ્રકારનું ચિત્ત પણ આકર્ષાયું એટલે ગોપીજનો આશ્વિત્તચિત્તા થયાં; તેથી તેમને તાપ ન લાગ્યો એમ ભાવ છે.

(ગોપીજનોને બહારનું અને અંદરનું જે અનુસંધાન યતું ન હતું તેનું કારણ તેમનો ઉત્કટ રસભાવ હતો, અને અહીં આ ઉત્કટ રસભાવને મદ કહેવામાં આવ્યો છે. તેથી ગોપીજનો જે પ્રભુની લીલાનું અનુકરણ કરે છે તે યોગ્ય છે એમ ભાવ છે. વળી,) પ્રમદાઃ—જેમને સ્વભાવથી જ ઘણો મદ છે તે સ્ત્રીઓ પ્રમદા કહેવાય છે, નહિ તો દારૂભાવથી તે પ્રાપ્ત થાય નહિ. (આ પ્રમાણે ગોપીજનોનું ચિત્ત આકર્ષાએલું હોવાથી તેઓ પ્રમદા બન્યાં હતાં અને વળી સ્વભાવથી પણ પ્રમદા હતાં.) કેવળ ભગવાનની ગોચારવૃદ્ધિ લીલા ગોપીજનોને ઉપયોગની ન હતી અને હમણાં તેનો અનુભવ પણ થએલો ન હતો—કારણ કે થોડી જ દાણ પહેલાં ભગવાનની શૃંગારમય લીલાનો જ ગોપીજનોને અનુભવ થએલો હતો—એટલે રમાપતિ—લક્ષ્મીભૂત્તા પતિ—ની લક્ષ્મીભૂત્તા સાથેની જે શૃંગારપ્રધાન વિલાસરૂપ ચેષ્ટાઓ હતી તેનું તેમણે તે સમયે અનુકરણ કર્યું. એક એક ગોપીજનની પણ ખાતુ ચેષ્ટાઓ હતી એટલે મૂળ શ્લોકમાં તાસ્તા એ પ્રમાણે ચેષ્ટાઓનું વિશેષણ ગૂંધવામાં આવ્યું છે. તાસ્તા એટલે અનેક પ્રકારની.

ધેતુ, તત્રાહ તદાત્મિકા इति । ભગવાનેવાત્મનિ ચાસામ્, તથાત્વેન સ્ફુરિતઃ । ઘટો ભગવદ્દીવામ્હનં તાપનિવારકત્વેનોદ્દેશતઃ ઉક્તમ્ । વિસ્તરમગ્રે વસ્તુતિ । ક્રમહેતુત્વં ચ વક્ત્વામઃ ॥ ૨ ॥

ઘટો મગવતઃ સ્વરૂપપરિમદ્ધો જાતઃ ઇત્યાહ ગતિસ્મિતેતિ ।

ગતિસ્મિતપ્રેક્ષણભાષણાદિષુ પ્રિયાઃ પ્રિયસ્ય પ્રતિરૂઢમૂર્તયઃ ।

અસાધર્મં ત્વિત્યવલાસ્તદાત્મિકાઃ ન્યવેદિયુઃ કૃપ્ણાવિહારવિષ્ણમાઃ ॥ ૩ ॥

ધર્માદ્યેત્ સ્વસ્મિન્ સમાગતાઃ, તદૈકબ્રોમવધર્મા વિરુદ્ધા इति મગવતિ સ્વધર્માનારોપિતવતઃ । જ્ઞાનવાદ્યનસાં દૃષ્ટેશ્વ ચત્વારઃ પ્રધાનધર્માઃ । તેષુ સર્વંજ્વેષ પ્રતિરૂઢા મૂર્તિર્યાસામ્ । મગવદ્ગોષુ સ્વમૂર્તિરારોપિતા । અન્યથા અન્યોઽન્યધર્માભિનિવેશમાવે સમ્યક્ વિજ્ઞાસો ન સ્થાન્, તદાહ । ગતિઃ કાવિકી, સ્મિતં માનસમ્, પ્રેક્ષણમૈન્દ્રિયકમ્, ભાષણં વાચિકમ્, તદાદયો વાવન્તો વિષ્ણમાઃ

શંકરઃ—ગોપીજનો ભગવાનની દાસીઓ હુલી, એટલે તેઓ ઇશ્વરના ધર્મોનું અનુકરણ કરી શકે નહિ.

સમાધાનઃ—ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે તદાત્મિકાઃ ભગવાન્ જ જેમના આત્માને વિષે લીલા કરનાર તરીકે સ્ફુરે છે તે તદાત્મિકાઃ કહેવાય છે. તેથી ભગવદ્દીવાનું અનુકરણ ગોપીજનોના તાપનો નાશ કરનાર છે એમ સંશ્લેષમાં કહેવામાં આવ્યું છે. અહીં ભગવાનની શૃંગારલીલાનું જ અહુણ કરવામાં આવ્યું છે. આ લીલાનું સવિસ્તર વર્ણન આગળ ઉપર શુકદેવજી કરશે, અને અમે પણ તે તે લીલાના ક્રમનો હેતુ કહીશું. ૨

પહેલાં ગોપીજનોએ ભગવાનના ધર્મોનું અહુણ કર્યું; અને પછીથી ભગવાનના સ્વરૂપનું અહુણ કર્યું એમ શુકદેવજી ગતિસ્મિત એ શ્લોકમાં કહે છે:—

પ્રિયનાં—ભગવાનનાં—ગતિ, સ્મિત, પ્રેક્ષણ, ભાષણ વગેરેમાં પોતાના સ્વરૂપનું આરોપણ કરીને, તદાત્મક ધર્મોનાં તે અખણ પ્રિયાઓ કૃષ્ણની આકૃષ્ટ વિહાર અને વિલાસ કરતાં 'હું કૃષ્ણ છું' એમ નિવેદન કરવા લાગ્યાં. ૩

ત્યારે ભગવાનના ધર્મો ગોપીજનોમાં આવ્યા ત્યારે ગોપીજનોમાં તેમના પોતાના ધર્મો અને ભગવાનના ધર્મો એમ બે વિરુદ્ધ પ્રકારના ધર્મો પ્રાપ્ત થાય. આ વિરોધ દૂર કરવાને માટે ગોપીજનોએ પોતાના ધર્મોનો ભગવાનમાં આરોપ કર્યો. શરીર, વાણી, મન અને દૃષ્ટિ એ ચારના ચાર સુખ્ય ધર્મો છે. તે બધાંય ધર્મોમાં આરોપિત થઈ છે મૂર્તિ જેમની એવાં ગોપીજનોઃ અર્થાત્ ગોપીજનોએ પોતાના સ્વરૂપનો આરોપ ભગવાનના બધા ધર્મોમાં કર્યો (અને ભગવાનના સ્વરૂપમાં પોતાના ધર્મોનો આરોપ કર્યો, અને આનું નામ જ ભગવાનના સ્વરૂપનો પરિબ્રહ્મ.) તે આ પ્રમાણે ન થાય તો એક બીજાના ધર્મોનો અભિનિવેશ થાય નહિ, અને તેથી વિલાસ ચારી રીતે થઈ શકે નહિ. આ જ વાત શુકદેવજી ગતિસ્મિત વગેરે શબ્દોમાં કહે છે. ગતિ એ શરીરની ક્રિયા છે, સ્મિત એ મનની ક્રિયા છે, પ્રેક્ષણ—એવું—એ અમુદિન્દ્રિયની ક્રિયા છે, અને ભાષણ—એવું—એ વાણીની ક્રિયા છે. આ બધા બેટલા બન્ધ વગેરે વિશ્વસો છે તે સ્તિરૂપ જ છે. પ્રિય—ભગવાન્—ના સંબંધવાચક તે બધા ધર્મોમાં ગોપીજનો પોતે પ્રિયારૂપ થઈને—સોગવસ્થાને જ પ્રાપ્ત થઈને—નિષરીત થયાં. વાત્સલ્યન મુનિ કહે છે કે “રમ વધે ત્યારે સ્ત્રીઓ પુરૂષ થાય છે.” આથી જ ગોપીજનો પોતે ભગવાનની પ્રિયા થવાને યોગ્ય હતાં છતાં પણ તેમની મૂર્તિ—સ્વરૂપ—અનિરૂદ્ધ થઈ, નિષરીત પ્રારે આરોપિત થઈ; અર્થાત્ ભગવાનના ધર્મોમાં ત્યારે ગોપીજનોના સ્વરૂપનો આરોપ થયો ત્યારે તેઓ ભગવાનની આકૃષ્ટ ક્રિયા કરવા લાગ્યાં; તે વખતે તેમને પોતાનું જ્ઞાન ન હતું અને એમ માનનાં હતાં કે આ બધું

વન્વાદયઃ સ્વરૂપા એવ । તેષુ સર્વેષ્વેવ પ્રિયસ્ય સન્વન્ધિષુ સ્વયં પ્રિયાઃ ભોગાવસ્થામેવ પ્રાપ્તાઃ વિપરીતા જાતાઃ । ‘રસાધિક્યે સ્ત્રિયઃ પુરુષત્વમાપદ્યન્ત’ इति વાત્સ્યાયનઃ । અતઃ એવ સ્વયં પ્રિયાયોગ્યાઃ પ્રતિરૂઢા વિપરીતતયા આરૂઢા મૂર્તયઃ સ્વરૂપાણિ યાસામિતિ । તત્ર યાસાં ભગવાનત્પ્રત્યવહિતઃ પૂર્વમાસીત્, તામિર્ભગવત્પ્રભે કૃતે, અન્તર્હિતાજ્ઞાનાત્ તત્રોત્તરવધ્વયો ભવન્તિ । ‘અસૌ કૃષ્ણઃ’ ‘અહં કૃષ્ણ’ इति । અથ વા । યોડન્યિવ્યતે, સોસાવહમિતિ । અન્યાસાં પ્રતીત્યર્થ નટઃ કપટવેપં કૃત્વાપિ વદતિ ક્રીડાયામ્, તથા ન, કિન્તુ સ્વતઃ એવેત્યાહ અવલા इति । અવલાઃ સ્ત્રિયઃ ભગવદ્દ્રુપાવિષ્કારે ચ વલરહિતાઃ । સ્પષ્ટવૈલક્ષણ્યં ચ સ્ત્રીપુરુષયોઃ । તથા કથને પ્રતારકત્વમાલક્ષ્યાહ તદાત્મિકા इति । ન કેવલં વર્ન્યાપતિઃ, કિન્તુ તદ્વર્માણામપીત્યાહ । કૃષ્ણવત્ વિહારઃ કાયવાદ્યનોવ્યાપારઃ, વિશ્રમાઃ તત્રત્યા વિલાસાઃ યાસામ્ ॥ ૩ ॥

एवं वापलीलाभगवतामुद्देशवत्तासु सम्बन्धमुक्त्वा प्रथमं तापनिवृत्त्यर्थमन्वेपणं कृतवत्य इत्याह । गुणानामिव व्रथाणामेवामन्योन्योपमर्देनेन भगवदिच्छयाविर्भाव इति न परस्परकार्यप्रतिबन्धकता आपाततः । अतो यदा प्रपञ्चसम्बेदनं तदा पृष्टवत्य इत्याह गायन्त्य इति । प्रथमतो मित्रभावात् गायन्त्यो जाताः ।

અમારા પ્રિય પ્રભુ જ કરે છે. તેમાં પણ જે ગોપીજનોથી ભગવાન પહેલાં ઘોડે જ અંતરે હતા તે ગોપીજનોએ ત્યારે ભગવાન વિષે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે ભગવાન તિરોહિત થઈ ગયા છે એ બાબતનું તેમને જ્ઞાન ન હોવાથી તે ગોપીજનો જ પોતાના પ્રશ્નનો ઉત્તર ‘પેલા કૃષ્ણ’, ‘હું કૃષ્ણ’ એ પ્રમાણે આપવા મંડી પડ્યાં. અથવા તો તે ગોપીજનો કહેવા લાગ્યાં કે જે પ્રભુની શોધ કરવામાં આવે છે તે આ રહ્યા, હું.

ખીલુ સ્ત્રીઓને મુમઝાવવા માટે રમતમાં જેમ નટ ખીલે બનાવટી વેષ ધારણ કરીને પણ ખોલે છે તેમ આ ગોપીજનો બોલતાં નથી, પરંતુ પોતે જ સ્વાભાવિક રીતે જ બોલે છે એમ શુકદેવજી અચળાઃ એ પદમાં કહે છે. સ્ત્રીઓ અબલા છે; તેમનામાં ભગવાનના સ્વરૂપને પ્રકટ કરવાને માટે જે બલ—શક્તિ—ભેદજ્ઞતા તે નથી, સ્ત્રી અને પુરુષ એ બે વચ્ચેનો ભેદ તો સ્પષ્ટ જ છે. ‘પેલા કૃષ્ણ’, ‘હું કૃષ્ણ’ એ પ્રમાણે ત્યારે ગોપીજનો કહે ત્યારે તો તે ખીલું બધાંને છેતરે છે એમ લાગે, તો તેના સમાધાનમાં શુકદેવજી કહે છે કે તદાત્મિકાઃ. અર્થાત્ ગોપીજનો પોતે જ ભગવદ્દ્રુપ થયાં છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમના ધર્મો પણ ભગવદ્દર્મ થયા છે. કૃષ્ણના જેવો વિહાર—શરીર, વાણી અને મનનો વ્યાપાર—: વિજ્રમ એટલે શરીર, વાણી અને મનના વ્યાપારમાં આવેલા અધ્યાન્તર વિહારઃ કૃષ્ણના જેવા વિહાર અને વિજ્રમ છે જે ગોપીજનોનાં તે કૃષ્ણવિહારવિશ્રમાઃ. ૩

આ પ્રમાણે ગોપીજનોને થએલો તાપ, તેમનામાં પ્રવેશ થએલી ભગવાનની લીલા અને ભગવાનના સ્વરૂપનો તેમણે કરેલો પરિમહ—આ ત્રણનું સંરોપમાં પર્ણન કરવાથી ગોપીજનોમાં રસાશક્તિ, ભગવાનની દ્વિયા અને ગર્વનો અભાવ વગેરેનો સંબંધ થયો એમ કહીને, પ્રથમ પોતાનો તાપ દૂર કરવાને માટે ગોપીજનો ભગવાનની શોધ કરવા લાગ્યાં એમ શુકદેવજી આ પ્રલોકમાં કહે છે. સત્ત્વ, રજસ્વ અને તમસ્વ એ ત્રણ ગુણોની માફક તાપ, લીલા અને ભગવત્સ્વરૂપ એ ત્રણ એક ખીલને દબાવીને ભગવાનની ઈન્દ્રિયી પ્રકટ થાય છે એટલે દેખીતી રીતે એક ખીલના કાર્યમાં કોઈ પણ બાતનો પ્રતિબન્ધ થતો નથી. તેથી ત્યારે ગોપીજનોને ભગવાનનું જ્ઞાન રહેતું ત્યારે તેઓ ભગવાનને વિષે પ્રશ્ન કરવા લાગ્યાં એમ જ્ઞાપયતા એ પ્રલોકમાં શુકદેવજી કહે છે. ગોપીજનોને ઘડીકમાં બહારના જગતનું જ્ઞાન રહેતું અને ઘડીકમાં ન રહેતું: એટલે તેમને રહે રહે સંગમ અને વિરહનો અનુભવ થતો હતો. આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં મિત્રભાવ હોવાથી તેઓ ગાવા લાગ્યાં.

ગાયન્ત્ય ઉચૈરસુમેવ સંહતા વિચિત્રયુક્તમત્તકવદ્ધનાદ્ધનમ્ ।
પમચ્છુરાકાશવદન્તરં વહિર્ભૂતેષુ સન્તં પુરુષં વનસ્પતીન્ ॥ ૪ ॥

શબ્દો હિ ધૂમવદ્ધોકે શાસ્ત્રાભ્યન્તરયોગતઃ ।

વિરાજતે વિનિર્ગચ્છન્ તારતમ્યં ચ ગચ્છતિ । અતોઽત્ર ધર્મિધર્મોણામાવિક્યાજ્ઞાતસુત્તમમ્ ॥ ૧ ॥
યથા ભગવતો ગાનાત્ સ્વયમાગત્ય સંગતાઃ । एवं स्वयं भगवत् आगत्यर्था जगुः स्फुटम् ॥ ૨ ॥
કૃત્રિમત્વાત્તુ ભાવસ્ય મિલિતાશ્ચ સ્વતોઽન્યતઃ । તતો વિશેષવિજ્ઞાનાત્ તિરોભાવોઽસ્ફુરત્ સ્ફુટઃ ॥ ૩ ॥

ગોપીજનો એકઠાં મળીને ઊંચેથી પ્રભુનાં ગીત ગાતાં ગાતાં ગાંડા
માણસની માફક એક વનમાંથી બીજા વનમાં પ્રભુને શોધવા લાગ્યાં, અને
આકાશની માફક અંદર અને બહાર સર્વજન બધાં માણસોમાં રહેલા
પુરુષ વિશે વનસ્પતિઓને ગાંડા માણસની માફક પૂછવા લાગ્યાં. ૪

જેમ જગતમાં બાહ્ય અગ્નિ ભીના લાકડામાં રહેલા અગ્નિના સંબંધથી પોતાની જાતને પ્રકટ કરી શકતો નથી પણ ભીનાશને લીધે ધૂમાડો જ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ગોપીજનોનો વિરહાગ્નિ પણ, ગોપીજનોને જ્યારે જગતનું અનુસંધાન થતાં ભગવાન્ સર્વથા તિરોહિત થઈ ગયા છે એ બુદ્ધિ થાય છે ત્યારે, ધૂમાડરૂપી જ્ઞાનનો શબ્દ જ ઉત્પન્ન કરે છે. ગોપીજનોને ઘડીકમાં બહારનું જ્ઞાન થાય છે, તો ઘડીકમાં અંદરનું જ્ઞાન થાય છે, એટલે ધૂમાડાની માફક જ્યારે શબ્દ બહાર આવે છે ત્યારે તે ઉત્તરોત્તર વિચિત્ર ભાવો ઉત્પન્ન કરે છે અને જ્ઞાનનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ભગવાન્ (ધર્મી) રસાત્મક છે અને તેમના ભાવો (ધર્મો) પણ રસાત્મક છે એટલે ભગવાન્ અને ભગવદ્ધર્મો જીવ અને જીવધર્મો કરતાં ઉત્તમ છે, અને તેથી ગોપીજનોને જે પેલા કૃષ્ણ, હું કૃષ્ણ એ પ્રકારનું જે જ્ઞાન થાય છે તે જીવને થતા અખંડોદ્ધૃતના અનુભવ કરતાં ઉત્તમ છે. (અખંડોદ્ધૃતનો અનુભવ કરવો એ જીવનો ધર્મ છે, અને જીવ ચિત્પ્રધાન છે. ગોપીજનોને ભગવાનનું જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તે કેવળ ભગવત્કૃપાથી જ મળી શકે છે, અને ગોપીજનો ભગવાનમાં આસક્ત છે, એટલે ગોપીજનોનું જ્ઞાન સાત્ત્વિક જીવોને થતા અખંડોદ્ધૃતના અનુભવ કરતાં ઉત્તમ છે.) ૧.

જેમ ભગવાનના જ્ઞાનથી ગોપીજનો પોતે આવીને ભગવાનને મળ્યાં તેમ ગોપીજનોએ પણ, ભગવાન્ પોતે પાસે આવે એટલા માટે ઊંચેથી જ્ઞાન કરવા માંડ્યું. ૨.

ગોપીજનોમાં જે ભગવદ્ભાવ હતો તે વિરહને લીધે થએલો હોવાથી કૃત્રિમ હતો અને તેથી તે ભાવના તિરોધાનનું તેમને ખરોખર સ્ફુરણ થયું; કારણકે એ વિચિત્ર ભાવવાળાં ગોપીજનો એક બીજાને મળ્યાં કે તરત જ પોતાની મેળે અને બીજાની દ્વારા તેમને વિશેષ વિજ્ઞાન થયું, પોતાની સ્થિતિનું ખરું જ્ઞાન થયું. અને તેથી ભગવાનનો જે તિરોભાવ હતો તે તેમને ખરોખર સ્ફૂર્યો.

(આ કારિકાનો બીજો અર્થ પણ સંભવી શકે છે.) ગોપીજનોને પોતાના પ્રિય પ્રભુનાં દર્શન ન થયાં એટલે ઉલટ ભાવને લીધે એકલા પ્રિય પ્રભુની જ સ્ફૂર્તિ થઈ, અને ગોપીજનોને પોતાનામાં ફક્ત પ્રિયની જ સ્ફૂર્તિ થઈ એટલે ગોપીજનોમાં જે ભગવદ્ભાવ હતો તે કૃત્રિમ થયો. ગોપીજનોનું મિલન બે પ્રકારનું હતું, એક સ્વતોમિલન અને બીજું અન્યતામિલન. જે ગોપીજનમાં ભગવાનનો ભાવ ઉત્પન્ન થયો છે તે બીજા ગોપીજનને સખી માનીને ભેટવાની અને બીજા એવી ક્રિયા કરે છે. આનું નામ સ્વતોમિલન. જ્યારે ભગવદ્ભાવવાળી ગોપીજન બીજા ગોપીને ભેટે છે ત્યારે બીજા ગોપીજન ભગવદ્ભાવવાળી ગોપીને ભગવાન્ તરીકે માનતી નથી અને ભગવદ્ભાવને અતિદૂળ અચરણ કરે છે, પહેલી ગોપીને ભેટવા દેતી નથી. આમ થવાથી ભગવદ્ભાવવાળી ગોપીને વિશેષ વિજ્ઞાન થાય છે, પોતાની સ્થિતિનું ખરું જ્ઞાન થાય છે. ત્યારે બીજા ગોપી પહેલી ગોપી જે પોતાને

તદા વિચિત્રયુઃ ક મગવાનસ્તીત્યન્વેષણં કૃતવેલ્યઃ । તત્રાપિ ન સર્વોત્મના તિરોભાવઃ સ્ફુરિત
 રૂપિ અન્વેષણેઽપિ અનિયતવૃત્તયો જાતા ઇત્યાહ ઉન્મત્તકવરિતિ । અજ્ઞાત ઉન્મત્ત ઉન્મત્તકાઃ, કુસ્તિતો
 ષા । સ યથા સ્વપરવિવેકં ન જાનાતિ, વસ્ત્રાદિરહિતશ્ચ ભવતિ । એવમવસ્થાં પ્રાપ્તાઃ । એકસ્માદ્વનાત્
 વનાન્તરં ગતાઃ । કિંચ્ચ, ન કેવલમન્વેષણમાત્રમ્, કિન્તુ ઉન્મત્તકવત્ પૃચ્છન્તિ સ્તેભાહ પપ્રચ્છુ-
 રિતિ । શુકો હિ મગવત્સ્વરૂપામિહ આનન્દમાત્રકરપાદમુખોદરાદિં કૃષ્ણં સર્વત્રૈવ વિદ્યમાનં પદ્યતિ ।
 યદિ મક્તિસહિતં જ્ઞાનમાર્ગિર્ભવતિ તદા અન્યોઽપિ પદ્યતિ સર્વત્રૈવ તિરોધાનનાશાત્ । તાદૃશમેતાઃ
 પરિચ્છિન્નં મત્વા પૃચ્છન્તીતિ તાસામજ્ઞાનકથનાર્થમાહ આકાશવદન્તરં વહિર્ભૂતેષુ સન્તમિતિ ।
 યાદ્યામ્યન્તરવિવેકહેતુરકાશ ઇતિ પૂર્વં નિરૂપિતમ્ । સદ્દેવાયમપિ । અતઃ પદ્યાકાશસ્ય વ્રહ્મલિંગત્વમ્ ।
 એતાદૃશં સર્વત્રૈવ વિદ્યમાનમદ્વદ્વા, આત્મનિ વિચારં સ્વક્ત્વા, ચેતનાંશ્વાપ્તદ્વા, સ્વાવરાન્ પૃચ્છન્તિ વન-
 સ્પતીન્ પપ્રચ્છુરિતિ । તે હિ વૈષ્ણવા ઇતિ । મૂઢા અપિ વૈષ્ણવા એવ હિ વિષ્ણુગતિં જાનન્તિ, ન
 ત્વત્યન્તં નિપુણા અપ્યવૈષ્ણવાઃ ॥ ૪ ॥

તત્રાપિ પ્રથમં વિષ્ણુવ્રહ્મશિવતાં લોકે પ્રાપ્તાઃ અશ્વત્થપ્લશ્વવટાસ્તાન્ પૃચ્છન્તિ દૃષ્ટ ઇતિ ।

ભગવાન્ માનતી હતી તેને સખી માનીને મળે ત્યારે અન્યતોમિલન થાય છે. આમાં પણ ખીજ
 ગોપીજન આ ગોપીને ભગવાન્ તરીકે માનતી નથી એટલે તે ગોપીને વિશેષ વિજ્ઞાન થાય છે. આ
 પ્રમાણે ગોપીજનને વિશેષ વિજ્ઞાન થવાથી ભગવાનના તિરોધાનની સ્પષ્ટ સ્ફૂર્તિ થાય છે.) ૩

તે વખતે ગોપીજનોએ શોધ કરી—ભગવાન્ ક્યાં છે એમ તેમણે શોધ કરવા માંડી. તેમાં પણ
 ગોપીજનોને ભગવાનના તિરોધાનની સ્ફૂર્તિ સંપૂર્ણપણે થઈ ન હતી એટલે ભગવાનની શોધ કરવામાં
 પણ તેઓ એક જ પ્રકારની વૃત્તિ ધારણ કરી શક્યાં નહિ એમ શુકદેવજી ઉન્મત્તકવત્ એ પદમાં
 કહે છે. જેનો ઉન્માદ બાણુમાં નથી આવ્યો તે ઉન્મત્તક કહેવાય છે; અથવા તો જેનો ઉન્માદ
 અસળ છે તે ઉન્મત્તક કહેવાય છે. જેમ ઉન્મત્ત માણસ પોતાનું અને પારકું એમ વિવેક બાણુતો નથી
 અને વસ્ત્ર વગેરે ધારણ કરતો નથી તેમ આ ગોપીજનો પણ વિવેકરહિત થઈ ગયાં અને એક
 વનમાંથી બીજા વનમાં ગયાં. વળી, ગોપીજનોએ ભગવાનની રૂક્ત શોધ જ કરવા માંડી એમ નહિ,
 પરંતુ ઉન્મત્ત માણસની માફક પૂછવા લાગ્યાં એમ શુકદેવજી પપ્રચ્છુઃ એ પદમાં કહે છે. શુકદેવજી
 ભગવાનના સ્વરૂપને ઓરોગર બાણુ છે અને જેમના હાથ, પગ, મુખ, પેટ વગેરે આનન્દમય છે એવા
 કૃષ્ણ ભગવાનને બધે ય સ્થિતિ કરતા બુલે છે. જો ભક્તિસહિત જ્ઞાન પ્રકટ થાય ત્યારે તો બીજાં પણ
 બુલે છે, કારણ કે બધે ય ભગવાનના તિરોધાનનો નાશ થયો છે. બધે ય સ્થિતિ કરેલા, અર્થાત્ વ્યાપક,
 કૃષ્ણ ભગવાનને આ ગોપીજનોએ મર્યાદિત—અવ્યાપક—માનીને તેમને વિષે પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યાં,
 તેથી તેમનું અજ્ઞાન બતાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે આકાશવદન્તરં વહિર્ભૂતેષુ સન્તમ્—
 આકાશની માફક આણીઓમાં બહાર અને અંદર રહેલા પુરુષને. આકાશ એ બહાર અને અંદર એ
 બેનો વિવેક કરે છે એમ પહેલાં—તૃતીય સ્કન્ધમાં—કહેવામાં આવ્યું છે. તે જ પ્રમાણે આ કૃષ્ણ પણ
 બહાર અને અંદર એ બેનો વિવેક કરનાર છે. આ કારણથી જ આકાશને પ્રશ્ન વિદ્ન કહેવામાં આવ્યું
 છે. આ પ્રકારના બધે ય સ્થિતિ કરનારા કૃષ્ણ ભગવાનને ગોપીજનોએ જોયા નહિ, આત્માને વિષે વિચાર
 કર્યો નહિ, ચેતન પદાર્થોને પૂછ્યું નહિ અને સ્થાવર પદાર્થોને પૂછ્યું એમ શુકદેવજી વનસ્પતીન્ પપ્રચ્છુઃ
 એ શબ્દોમાં કહે છે. ગોપીજનોએ વનસ્પતિને ભગવાનને વિષે પૂછ્યું, કારણ કે વનસ્પતિ એ વૈષ્ણવ
 છે. ખરેખર, વૈષ્ણવો જ, મૂર્ખ હોય તો પણ, વિષ્ણુ ભગવાનની ગતિ બાણુ છે, પણ જેઓ વૈષ્ણવ
 નથી તેઓ, બલે ને તેઓ પોતે પણ હોશિયાર હોય તો પણ, વિષ્ણુની ગતિ બાણુતા નથી. ૪

અમાં વનસ્પતિઓને પ્રશ્ન પૂછવાની અંદર પણ પ્રથમ ગોપીજનો પીપજો, પીપર અને વડ, જે
 લોકમાં વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને શિવના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયાં છે, તેમને દૃષ્ટ એ શ્લોકમાં પ્રશ્ન પૂછે છે:—

દષ્ટો ચઃ કચિદશ્વત્થં વૃક્ષં ન્યગ્રોધ નો મનઃ ।

નન્દસૂતુર્ગતો હૃત્વા પ્રેમહાસાવલોકનૈઃ ॥ ૫ ॥

અશ્વત્થો હિ વૈષ્ણવો વૃક્ષઃ, વિષ્ણુવત્ લોકે સન્માનમર્હતીતિ પ્રાયેણાયં જ્ઞાસ્યતિ, તથાપ્યયં સ્તન્વઃ સ્વોત્તમભાવનયા ન જ્ઞાસ્યતીતિ તદર્થં હેતુમૂર્તં નામાહ । અશ્વસિદ્ધત્વસિન્નિતિ અશ્વત્થઃ । લોકાસ્ત્વથે તિષ્ઠન્તિ, અસ્મિન્સ્ત્વથસ્તિષ્ઠતીતિ । ‘અથો સ્વં કૃત્વા ચદશ્વત્યેડતિષ્ઠા’ इति श्रुतेः । तर्हि प्राजापत्योऽश्वतथ इति तदपेक्षया प्राजापत्यो वृक्षः प्रष्टव्य इति वृक्षं वृच्छन्ति पृक्षेति । तत्रापि तस्माज्ज्ञानं नाम्ना वदन्ति । अयं हि मनुष्याणामज्ञानार्थं पावित्र्यक्षारणादुत्पन्नः अपवित्रः लोकानामज्ञानहेतुरेव । अतः कथं वक्ष्यतीति । ‘पशुना वै देवाः स्वर्गं लोकमायन्, तेऽमन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति, तस्य शिरविच्छित्त्वा मेघं प्राक्षारयन्, स वृक्षोऽभव’ इति श्रुतेः । तर्हि कर्मसम्बन्धरहितः वैष्णव-धर्मोपदेष्टा शिवः प्रष्टव्य इति तद्रूपं न्यग्रोधं वृच्छन्ति न्यग्रोधेति । तस्यापि दूषणम् । नितरामग्रा-ण्यवो यसेति । अतोऽन्ते हीनभावं गच्छतीति अग्रे गमने हेतुर्मेविष्यति । वः युष्माकं सम्बन्धी

હે પીપળા !, હે પીપર !, હે વડ !, તમે તમારા સંબંધીને—કૃષ્ણ
ભગવાનને—જેઘા છે ? કારણકે નંદરાયના પુત્ર પ્રેમપૂર્વકે હારથ કરીને
અને દૃષ્ટિ નાખીને અમારું મન ચોરીને લઇ ગયા છે. ૫

પીપળો એ વૈષ્ણવ વૃક્ષ છે—પીપળાનો દેવતા વિષ્ણુ છે—અને તેને લોકમાં વિષ્ણુની માફક
સારું માન—પૂજા—ધરે છે, એટલે તે ભગવાન ક્યાં છે એ ઘણું ખરું બાણતો હશે; છતાં પણ આ જાડ
સ્તબ્ધ છે, પોતાની જાતને ઉત્તમ માને છે, એટલે ભગવાન ક્યાં છે તે બાણતો નહિ હોય એમ માનીને
ગોપીજનો તે જાડને પોતાને ઉત્તમતાનું જ્ઞાન છે તે સૂચવવા માટે તેનું હેતુમૂર્ત નામ—અશ્વત્થ—
કહે છે. જેમાં અશ્વ સ્થિતિ કરે છે તે અશ્વત્થ કહેવાય છે. લોકો તો અશ્વમાં સ્થિતિ કરે છે, ત્યારે
આમાં—પીપળામાં—તો અશ્વ સ્થિતિ કરે છે, કારણ કે ‘અશ્વ રૂપ ધારણ કરીને અશ્વત્થમાં રહ્યો તેથી
પીપળો અશ્વત્થ કહેવાય છે’ એ પ્રમાણેની શ્રુતિ છે.

તો પછી ‘અશ્વત્થનો દેવતા પ્રજાપતિ છે’ એ શ્રુતિને અનુસરીને પીપળાના કરતાં પ્રજાપતિ દેવતા
વાળા વૃક્ષને પ્રશ્ન કરવો ઘટે છેઃ આમ વિચાર કરીને ગોપીજનો વૃક્ષ એમ કહીને ‘વૃક્ષ—પીપર—ને
ભગવાન વિષે પ્રશ્ન પૂછે છે. તેમાં પણ ગોપીજનો પીપર કાંઈ બાણતો નથી એમ તેના નામનો પ્રયોગ
કરીને કહે છે. મનુષ્યો અજ્ઞાનમાં રહે તેટલા રાટે પવિત્રતા દૂર કર્યા પછી આ જાડ ઉત્પન્ન થએલું છે.
અને તેથી તે અપવિત્ર હોય લોકોના અજ્ઞાનનું કારણ જ છે, તેથી આ જાડ—પીપર—શી રીતે ઉત્તર
આપી શકશે ? પીપર અપવિત્ર અને અજ્ઞાનનું કારણ છે, કારણ કે “પશુ વડે દેવો, ખરેખર, સ્વર્ગમાં
ગયા. તેમણે વિચાર્યું કે ‘મનુષ્યો આપણી પાછળ આવશે,’ તેમણે તે પશુનું માથું કાપી નાખી લોહીની
ધારા ચલાવી. આ લોહી જ ‘વૃક્ષ વૃક્ષ થયું.’” એ પ્રમાણેની શ્રુતિ છે.

તો પછી કર્મ સાથે જેમનો સંબંધ નથી અને જે વૈષ્ણવ ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર છે એવા
મહાદેવને પ્રશ્ન કરવો ઘટે છે એમ માનીને મહાદેવરૂપ વડને ન્યગ્રોધ એમ કહીને ગોપીજનો ભગવાન
વિષે પ્રશ્ન પૂછે છે. આ વડના જાડમાં પણ દોષ છે. આ જાડ ન્યગ્રોધ કહેવાય છે. જેમનો આગળનો
ભાગ બહુ નીચે જાય તે ન્યગ્રોધ કહેવાય છે. તેથી અન્તે આ જાડ નીચે જ જાય છે, આથી ભગવાનને
આગળ જવાનું કારણ મળે છે.

ચઃ એટલે તમારા સંબંધી—ભગવાન—તમે જેઘા ? (આ વૃક્ષોએ ભગવાનને જેઘા હોય તો
ભગવાન વૃક્ષોના દર્શનના વિષય બને, અને તે રીતે તેમના સંબંધી બની શકાય.) કચિત્ત્વનો અર્થ
પ્રશ્નની સંભાવના છે.

भवद्भिः किं दृष्टः । प्रशस्तभावनायां कच्चिदिति । दृष्टोऽस्माभिः पूर्वम्, सर्वदैव वा, ततः किं भवतीनामिति चेत्, नो मनः हृत्वा गत इति । ननु स विष्णुः कथं चौर्यं करिष्यतीति, तत्राहुः नन्दसूनुरिति । नन्दस्य चेत् पुत्रो जातः, तदा तत्कार्यं कर्तव्यम् । ते हि दधिदुग्धादिचौर्यं कुर्वन्ति । अतो मनश्चौर्यमपि नालयन्तं विरोधि । भर्तृनामाग्रहणं वा । अत एव हरणपर्यन्तं प्रभुपुत्र इति न ज्ञातः । अन्यथा भोगं परित्यज्य कथं गच्छेत् । नन्वन्तःस्थितं मनः कथं गृहीतमित्याशङ्क्य, त्रिविधं मनः त्रिभिरपि धर्मेर्गृहीतवानित्याह प्रेमहासावलोकनैरिति । प्रेमपूर्वकहास्यसहितान्यवलोकनानि मनोहराणि । तमोरजःसत्त्वभावा उक्ताः । प्रेम्णा अन्तःप्रवेशः, हास्येन ग्रहणम्, अवलोकनेन हरणमिति ॥ ५ ॥

તેપામનુત્તરં મત્વા, एते अमुख्यफला महान्तोऽपि काकसेव्या एवेति, ये महान्तः पुष्पवन्तः सुगन्धाः, तान् पृच्छाम इति कुरवकादीन् पृच्छन्ति कच्चिदिति ।

અમે ભગવાનને પહેલાં જોયા હતા, અથવા તો હુમ્મેશાં જ તેમનાં દર્શન કરીએ છીએ; પણ તેમાં તમારે—ગોપીજનોને—શું?—આ પ્રમાણે જો વૃક્ષો ગોપીજનોને કહે તો તેના ઉત્તરમાં ગોપીજનો કહે છે કે નો મનો હટવા ગતઃ, અમારૂં મન હરણ કરીને તે ભગવાન નાસી ગયા છે.

અરે! એ તો વિષય છે: તે શી રીતે ચોરી કરશે?—એમ જો પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો ગોપીજનો કહે છે કે નન્દસૂનુ, તે નન્દનો પુત્ર છે. જ્યારે ભગવાન નન્દના પુત્ર તરીકે જન્મ્યા છે ત્યારે તો તેણે નન્દનું કાર્ય કરવું જોઈએ. નન્દાદિ લોકો તો દહીં, દૂધ વગેરેની ચોરી કરે છે. તેથી ભગવાને જે અમારા મનની ચોરી કરી તેમાં બહુ વિરોધ નથી. અથવા તો ભગવાન ગોપીજનોના પતિ છે અને પતિનું નામ ન લેવાય એટલા માટે ગોપીજનોએ નન્દસૂનુ:—નન્દના પુત્ર—એ પ્રમાણે કહ્યું. આ કારણથી જ એમ જણાય છે કે ભગવાને ગોપીજનોના મનનું હરણ કર્યું ત્યાં સુધી ગોપીજનોએ ભગવાનને પોતાના શેઠના પુત્ર છે એમ માનેલા, તેમને ચોર તરીકે જાણેલા નહિ; (કારણ કે પોતાના સ્વામીનો પુત્ર ચોરી કરે નહિ એમ તેઓ માનતાં હતાં, પણ અંતે તો ભગવાન ચોર જ નીકળ્યા.) જો આમ ન માનીએ તો—જો ભગવાન ચોર નથી એમ માનીએ તો—ભોગનો ભાગ કરીને તે કેમ ચાલ્યા જાય? (ચોર હોય તે જ ભોગનો ભાગ કરીને ચાલ્યો જાય; ભગવાન તે પ્રમાણે ચાલ્યા ગયા છે તો તે ચોર જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.)

અરે! ગોપીજનોના શરીરની અંદર રહેલા મનનું ભગવાને શી રીતે હરણ કર્યું એમ જો શંકા કરવામાં આવે તો તેના સમાધાનમાં શુક્રદેવશ્ચ પ્રેમહાસાવલોકનૈઃ એ શબ્દોમાં કહે છે કે ભગવાને ત્રણ પ્રકારના મનનું ત્રણેય પ્રકારના ધર્મો વડે હરણ કર્યું. પ્રેમપૂર્વક હાસ્યવાળાં અવલોકનો મનનું હરણ કરનારાં છે. આ પ્રમાણે તમસ્, રજસ્ અને સત્ત્વ એ ત્રણ ભાવોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું; પ્રેમ એ તમસ્નો ભાવ છે, હાસ્ય એ રજસ્નો ભાવ છે અને અવલોકન એ સત્ત્વનો ભાવ છે. (જેનું મન જે પ્રકારનું હોય છે તેનું મન તે પ્રકારે ભગવાન હરણ કરે છે. જો મન તમઃપ્રધાન હોય તો ભગવાન પ્રેમના પ્રાધાન્યથી તે મનનું હરણ કરે છે.) પ્રેમ વડે ભગવાન અંદર પ્રવેશ કરે છે, હાસ્ય વડે મનનું ગ્રહણ કરે છે અને અવલોકન વડે હરણ કરે છે. ૫

પીપ્પળો, પીપર અને વડ એ ત્રણ વૃક્ષોએ ઉત્તર ન આપ્યો એમ જ્યારે ગોપીજનોએ માન્યું ત્યારે ગોપીજનોએ વિચાર કર્યો કે આ વૃક્ષોનાં ફળ મુખ્ય—ઉપયોગી—નથી, અને આ બધાં વૃક્ષો મોટાં છે છતાં પણ તેમનો ઉપયોગ કાગડાઓને જ કરવા થોડો છે, તેથી જે મોટાં વૃક્ષો છે, જેમને પુષ્પ ધાય છે અને જે આરી વાસવાળાં છે એવાં કુરબક વગેરે વૃક્ષોને ભગવાન વિધે ચાલો આપણે પ્રશ્ન પૂછીએ. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને ગોપીજનો કચ્છિ એ શ્લોકમાં પ્રશ્ન પૂછે છે:—

કચિત્ કુરવકાશોકનાગપુત્રાગચમ્પકાઃ ।

રામાનુજો માનિનીનાં ગતો દર્પહરસ્મિતઃ ॥ ૬ ॥

કુરવકાશોકૌ કામોદીપકૌ । એતે કામવાણપુષ્પાઃ । નાગો નાગકેસરઃ, પુત્રાગચમ્પકચ
અભિસુગન્ધપુષ્પાઃ । તે હિ કામિનં વ્યાવર્તયન્તિ । અતઃ પદ્માપ્યેતે જ્ઞાસન્તીતિ । રામાનુજઃ કચ્ચિદ્-
વદ્ધિદૃષ્ટ ઇતિ વૃચ્છન્તિ । પૂર્વવદેવ પ્રયોજનકથનમ્ । માનિનીનાં દર્પહરં સ્મિતં યસ્ય । વ્યર્થમેવ
ગતો ભગવાન્, સ્મિતમાત્રેણૈવ દર્પો ગચ્છતિ, કિં ગમતેન । મયં તુ નાસ્ત્યેવ, યતો રામાનુજઃ વલમદ્ર-
ખ્રાતા, મર્ત્તજામ ન ગ્રાહ્યમિતિ । વયં સર્વા એવ માનિન્યાઃ સ્થિતાઃ । અતોઽસ્યદર્પદ્મનાથં ગતા ।
પ્રાયેણૈતૈર્ન દૃષ્ટઃ । કુત્સિતરવાત્ કં સુખં યસ્ય । રોદનપ્રિયોઽયમ્ । અશોકચ શોકનાશક એવ, ન તુ
કસ્યચિત્ સુખં પ્રયચ્છતિ । નાગોઽયં નાગૈવ મયાનકઃ । ગજપદ્મેઽપિ પુંસામપિ નાગઃ । ચમ્પકોઽપિ
પરિણામવિરસઃ । અફલાશ્ચૈતે ॥ ૬ ॥

પૂર્વોક્તસ્ત્વપુષ્પાઃ, એતે અફલાઃ । ફલપુષ્પાભ્યાં નાનાવિષવિનિયોગસંભવાદજ્ઞાતં મત્વા,
તુલસ્યાસ્તદુભયં નાસ્તીતિ ભગવદીયત્વેન પ્રસિદ્ધાં વૃચ્છન્તિ કચ્ચિદિતિ ।

હે કુરખક !, હે અશોક !, હે નાગ !, હે પુત્રાગ !, હે ચંપક !,
સ્મિતમાનથી માનિની સ્ત્રીઓના ગર્વ હરનાર બળદેવજીના નાનાભાઈને
તમે જતાં જોયા ? ૬

કુરખક અને અશોક એ બે વૃક્ષો કામને વધારનારાં છે. આ કુરખક વગેરે વૃક્ષોનાં પુષ્પો કામદેવનાં
બાણ છે. નાગ એટલે નાગકેસર. નાગ, પુત્રાગ અને ચમ્પક એ ત્રણ વૃક્ષોનાં પુષ્પો બહુ સુગંધિ છે.
તે કામી પુરુષને ધીજી કાર્યમાંથી અટકાવે છે. આથી આ પાંચે ય વૃક્ષો ભગવાન્ ક્યાં ગયા છે તે બધાં
હશે. બળદેવજીના નાના ભાઈને તમે જોયા છે એમ ગોપીજનો વૃક્ષોને પ્રશ્ન પૂછે છે. પહેલાં જેમ
ગોપીજનોએ, ભગવાન્ પોતાનું મન હરણ કરીને નાસી ગયા છે તેટલા માટે, વૃક્ષોને ભગવાન્ વિશે
પ્રશ્ન પૂછ્યો, તેમ આ શ્લોકમાં પણ તેમણે તે જ કારણથી વૃક્ષોને ભગવાન્ વિશે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે.
ભગવાનને દર્પહરસ્મિત કહેવામાં આવ્યા છે; અર્થાત્ જેમનું સ્મિત માનિની સ્ત્રીઓના ગર્વનું હરણ
કરનાર છે એવા ભગવાન્. ભગવાન્ નકામા જ જતા રહ્યા; એમના ક્રુર સ્મિતથી જ દર્પ આસ્યો જાય
છે, તો પછી ભગવાનને નાસી જવાની શી જરૂર હતી ? ભગવાનને કોઈનો લય તો છે જ નહિ, કારણ કે
તે રામાનુજ—બળદેવજીના નાનાભાઈ—છે. પોતાના પતિનું નામ ન લેવાય એટલા માટે ગોપીજનોએ
ભગવાનને માટે રામાનુજ એ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો. અમે બધાં ય માનિનીઓ છીએ; તેથી અમારા
ગર્વનો નાશ કરવાને માટે ભગવાન્ જતા રહ્યા. ઘણુંબધું આ વૃક્ષોએ ભગવાનને જતાં જોયા નથી;
કારણ કે આ કુરખક (કુરવ+ક) ને ખરણ શબ્દથી ક—સુખ—મળે છે; તેને રડવું ગમે છે. આ
અશોક (અ+શોક) શોકનો જ નાશ કરે છે, પણ કોઈને સુખ આપતો નથી. આ નાગ પોતાના
નામથી જ લય ઉત્પન્ન કરે છે. નાગનો અર્થ હાથી કરવામાં આવે તો પણ તે—પુત્રાગ—પુરુષોમાં
પણ હાથી છે. અર્થાત્ તે બહુ અભિમાની હોવાથી અમને ઉત્તર નહિ આપે. ચમ્પક પણ પાકે એટલે
રસ વગરનો ઘઈ જાય છે. આ બધાં વૃક્ષોમાં ઉપર જણાવેલા દોરો છે તે ઉપરાંત બીજાં પણ દોષ છે
અને તે એ કે તેમને ફળ નથી. ૬

પાંચમા શ્લોકમાં જણાવેલાં વૃક્ષોને પુષ્પ નથી, અને છઠ્ઠા શ્લોકમાં જણાવેલાં વૃક્ષોને ફળ નથી.
પુષ્પો શીલા આપનારાં છે, એટલે જે વૃક્ષોને પુષ્પ નથી તેમનામાં શીલા નથી; અને જે વૃક્ષોને ફળ
નથી તે વૃક્ષોને પૂછવામાં આવતો પ્રશ્ન પણ નિષ્ફળ જાય છે. ફળ અને પુષ્પ એ બેનો અનેક પ્રકારનો
વિનિયોગ સંભવે છે એટલે આ બધાં વૃક્ષો ભગવાન્ વિશે કાંઈ જાણતાં નથી એમ ગોપીજનોએ માન્યું,

કચિત્તુલસિ કલ્યાણિ ગોવિન્દચરણપ્રિયે ।

સહ ત્વાઽલિકુલૈર્વિભ્રત્ દૃષ્ટસ્તેઽતિપ્રિયોઽચ્યુતઃ ॥ ૭ ॥

તુલસીતિ સમ્બોધનં સહીતિવ મત્વા । સા ચેત્ પૂર્વસમ્બન્ધસરણેન મક્તેય મગવન્તં મજેત્,
તદા રસો ન પુષ્ટ इति तां भगवत्पत्नीं मन्यमाना आहुः कल्याणीति । एवमपि सति भक्तिप्रधानेत्य-
स्मदाद्यपेक्षया उत्कृष्टेत्याहुः गोविन्दचरणप्रिय इति । किञ्च, तव दर्शने उपायोप्यस्ति । त्वत्सजाती-
यस्य तत्र विद्यमानत्वात् । सजातीयो हि सजातीयं मार्गस्थं दृष्ट्वा गच्छति । तदाहुः । अलिकुलैः सह
त्वात्वां विभ्रत् दृष्ट इति । किञ्च, ते भगवानत्यन्तं प्रियः, यदानेन मार्गेण गतः स्यात्, अवश्यं
त्वया दृष्टः स्यादिति ॥ ७ ॥

તત્રાપ્યર્થં મત્વા, ઇયં સપત્નીવત્ સ્વોત્કર્ષં સ્થાપયન્તી કથમન્યામ્યો વક્ષ્યતીતિ, સાધારણ્યઃ
સ્ત્રિય एवास्माकमुपकारिण्य इति, ताः पृच्छन्ति मालतीति ।

मालत्यदर्शि चः कचित् मल्लिके जाति यूथिके ।

प्रीतिं वो जनयन् यातः करस्पर्शेन माधवः ॥ ८ ॥

અને વિચાર કર્યો કે તુલસીનો કૃષ્ણ અને પુષ્પ એ બન્ને ચ રીતે ઉપયોગ સંભવતો નથી એટલે તે
લગવડીય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, માટે તેને પ્રશ્ન પૂછવા હો. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને ગોપીજનો
તુલસીને કચિત્ એ શ્લોકમાં ભગવાનને વિષે પ્રશ્ન પૂછે છે—

હે તુલસી ! હે કલ્યાણી ! હે ભગવાનના ચરણ ઉપર પ્રીતિ
રાખનારી ! બ્રમરોની સાથે તને ધારણ કરનારા, અને તને અત્યંત પ્રિય
એવા અચ્યુતને તેં જોયા છે ? ૭

‘હે તુલસી !’ એ પ્રમાણે ગોપીજનોએ જે સંબોધન કર્યું તે તુલસીને પોતાની સખી માનીને કર્યું
છે. પહેલાંનો સંબંધ—ભગવાનના ચરણારવિન્દની સેવા કરવાનો સંબંધ—સંભારીને જે તુલસી
લક્ષ્મી માફક ભગવાનનું ભજન કરે તો રસ પુષ્ટ થાય નહિ; તેટલા માટે તુલસીને ભગવાનની પત્ની
માનીને ગોપીજનો કહે છે કે કલ્યાણિ. આમ હોવા છતાં પણ, તુલસીમાં ભક્તિ પ્રધાન છે તેથી તે
અમારા કરતાં ઉત્તમ છે એમ ગોપીજનો ગોવિન્દચરણપ્રિયે એ શબ્દમાં કહે છે. વળી, તારી પાસે
ભગવાનનું દર્શન કરવાનો ઉપાય પણ છે, કારણ કે તારા જેવી બીજી વસ્તુ, તુલસી, ત્યાં—
ભગવચ્ચરણમાં—છે. એક પદાર્થ પોતાના જેવા બીજા પદાર્થને રસ્તામાં ઉલેલો જોઈને ત્યાં જાય છે.
(તું પણ તુલસી છું, અને તારી સજાવીય તુલસી ભગવાનના ચરણમાં જોઈને તું ત્યાં જાય અને તને
ભગવાનનાં દર્શન થાય એ સ્વાભાવિક છે.) આ વાત શુકદેવજી અલિકુલૈઃ સહ ત્વા ત્વાં વિભ્રત્ દૃષ્ટા—
બ્રમરોની સાથે તને ધારણ કરનારા તે જોયા ?—એ શબ્દોમાં કહે છે. વળી, તને ભગવાન ઘણા પ્રિય છે;
જે ભગવાન આ માર્ગે ગયા હોય તો તેં જરૂરથી તેમને જોયા હોય. ૭

ગોપીજનોએ તુલસીને પ્રશ્ન પૂછ્યો, તે પણ તેમને ગમ્યો નહિ, કારણ કે ‘આ તુલસી પોતાની
એકતા દેખાડે છે એટલે બીજી સ્ત્રીઓને ભગવાન વિષે તે શી રીતે કહી શકશે’ એમ ગોપીજનોને
વિચાર આવ્યો. તેમણે ફરીથી વિચાર્યું કે સાધારણ સ્ત્રીઓ જ અમારા ઉપર ઉપકાર કરશે. આ પ્રમાણે
વિચાર કરીને ગોપીજનો મલતિ એ શ્લોકમાં તે બધાંને પ્રશ્ન પૂછે છે—

હે માલતી ! હે મલ્લિકા ! હે જાડ ! હે જુદા ! હાથના સ્પર્શથી
તમને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરતા માધવ ગયા તે તમે જોયા ? ૮

હે માલતિ ઘઃ યુષ્માભિઃ પ્રત્યેકં નાનારૂપાભિઃ દૃષ્ટઃ કચિત્ । તથૈવ મલ્લિકે, હે જાતિ,
હે યૂથિકે । એતાશ્ચત્વરો લતાઃ જાતિભુગન્વપુષ્પાઃ મગગત્પિંગાઃ । અતઃ ઘઃ યુષ્માકં કરસ્પર્શેન પ્રીતિં
જનયન્ પુષ્પાવચચં ધુર્વન્ માધવો લક્ષ્મીસહિતઃ । લક્ષ્મ્યા સહ તિષ્ઠતિ, અતસત્ત્યાઃ ચૂડામન્વનાયં
પુષ્પાવચચ આવશ્યકં इति ॥ ૮ ॥

નમુ યદાપ્યેતાઃ સ્ત્રિયઃ, તથાપ્યપ્પલા इति, અલ્પા इति, સ્વાયંપરા इति, લક્ષ્મીપદ્મપાતિન્વ इति
ન વદિષ્યન્તીતિ જ્ઞાત્વા આગ્રાદીનત્યુત્તમાન્ પૃચ્છન્તિ ચૂતેતિ ।

ચૂતપ્રિયાલપનસાશનકોવિદારજસ્વર્કવિલ્લવકુલાન્નકદમ્બનીપાઃ ।

યેઽન્યે પરાધર્મભવકા યમુનોપકૂલાઃ શંસન્તુ કૃષ્ણપદવીં રહિતાત્મનાં નઃ ॥૧॥

ચૂતાઘૌ મધુરાન્નપ્રકૃતિકૌ । કાલભિન્નફલૌ વા । પ્રિયાલસ્તુ કીર્તિપ્રધિરસતુષ્ઠઃ । પતસો
મહાફલઃ । અન્યે ચાશનાદયો વૃક્ષાઃ પુષ્પલપ્રધાતાઃ । કિં વહુતા । અન્યેઽપિ યે મધુરાદયઃ ।
પરાધર્મમેવ જન્મ યેષાં તે પરાધર્મભવકાઃ । કિન્ન, યદાપિ સર્વં એવ વૃક્ષાઃ પરાધર્મજન્માનઃ, તદાપિ યે
યમુનોપકૂલાઃ યમુનાયા ઇપકૂલે તપસ્વિન इव તિષ્ઠન્તિ તે જ્ઞવશ્યં મગગન્તં પદવન્તિ ચ । અતઃ

હે માલતિ ! તમે બધાં યે—બૂદા બૂદા રૂપવાળાં દરેકે—સગવાનને બોલ્યા ? તેજ પ્રમાણે હે
મલ્લિકા !, હે બાઈ !, હે ભુજ ! તમે બધાં યે સગવાનને બોલ્યા ? આ ચાર લતાઓ બહુ મુગન્ધિ
પુષ્પોવાળી છે અને સગવાનને પ્રિય છે. તેથી ઘ —તમને—માધવ—લક્ષ્મી—નહિત સગવાન—
હસ્તાના સ્પર્શથી પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે છે—તમારું પુષ્પો સગવાન પોતાના હસ્ત વડી ચૂટે છે અને તે રીતે
હસ્તસ્પર્શથી તમને આનન્દ આપે છે. સગવાન લક્ષ્મી—ની સાથે ન્ધિતિ કરે છે, તેથી તેમનો—
લક્ષ્મી—બોલકો બાંધવા માટે પુષ્પોને ચૂંટવાની જરૂર હોય છે. ૮

એ કે આ માલતી વગેરે લતાઓ ગ્રીઓ છે, છતાં પણ તેમને રૂજ નથી, તે અરુપ છે,
સ્વાયંપરાયણ છે, પણ છાયા, રૂજ વગેરે આપીને લોકોના ઉપર ઉપકાર કરનારી નથી, અને લક્ષ્મી—નો
જ પદ્મપાત કરનારી છે, અર્થાત્ ધનવાન માણસ જ આ લતાઓનો ઉપયોગ કરી શકે છે, આથી તે
આપણને ઉત્તર નહિ આપે એમ ગોપીજનોએ બતાવ્યું. તેથી તે ચૂત એ શ્લોકમાં આગ્ર વગેરે ઉત્તમ
વૃક્ષોને સગવાન વિષે પ્રશ્ન પૂછે છે —

હે આંખા !, હે ગયણ !, હે પતસ !, હે આશન !, હે કોવિદાર !,
હે બંધુકા !, હે આકકા !, હે બીલી !, હે બકુલ !, હે આંબલાંઓ !,
હે કંદંબ !, હે નીપ !, તથા બીજના ઉપર ઉપકાર કરવાને માટે ઉત્પન્ન
યએલાં અને શ્રીયમુનાજના તટ ઉપર આવેલાં હે અન્ય વૃક્ષો !, આનન્દહિત
એવાં અમને સગવાનનો પત્તો દેખાડો. ૯

ચૂત એ મીઠો આંખો છે, અને આશ્ર એ ખાટો આંખો છે, અથવા તો તે બન્નેને બૂદે બૂદે મમયે
રૂજ આપે છે. પ્રિયાલ—રાયણ—તો બી—માં પણ અધિક રમવાળી હોય છે પતસને મોઝ રૂજ હોય
છે. આશન વગેરે બીજાં વૃક્ષોમાં પુષ્પ અને રૂજ પ્રધાન છે. વધારે શું કહેવું ? બીજાં પણ મધુક વગેરે
વૃક્ષો છે. બીજાને માટે જ જેમનો જન્મ છે તે પરાધર્મભવક કહેવાય છે. વગી, એ કે બધાં વૃક્ષો
ઉપકાર કરવાને માટે ઉત્પન્ન થએલાં છે, તેમાં ય પણ જે યમુનોપકૂલ છે, જે શ્રીયમુનાજના તટ ઉપર
તપસ્વીઓની આશ્ર ન્ધિતિ કરે છે, તે તો અવશ્ય જ સગવાનને લુપે છે અને બીજાને તે પ્રમાણે રાત
આપે છે. તેથી હે વૃક્ષો ! તમે અનન્દ એવા સગવાનનો પત્તો બતાવો, જેથી સગવાન ક્યે મને મયા
એ અમે બરોબર જાણીએ. બધાં વૃક્ષો ગોપીજનોના ઉપર સ્થા કરે તેટલા માટે ગોપીજનો કહે છે કે
શુભો • ૧૧

સદાનન્દસ્ય પદવીં શંસન્તુ । યથાસદ્વદ્યે સમાયાતિ । દ્યાર્થમાહુઃ રહિતાત્મનામિતિ । પેચિનુ
ગૃહરહિતાઃ ધનરહિતાઃ દેહરહિતા વા યયં ત્વાત્મરહિતા एव । અતઃ સર્વાપેક્ષયા યયં દીનાઃ । ઇતઃ
કૃષ્ણપદવીમસ્યદર્થે શંસન્તુ ॥ ૯ ॥

एवमतिविलापे दीनतायामाविष्कृतायां भूमौ भगवच्चरणारविन्दानि दृष्टानि, तदा भूमिं स्तुयन्ति
किं ते कृतमिति ।

किं ते कृतं क्षिति तपो वत केशवांघ्रिस्पर्शोत्सवोत्पुलकिताङ्गरुहैर्विभासि ।
अप्यंघ्रिसंभव उरुक्रमविक्रमाद्वा आहो चराह्वपुषः परिरम्भणेन ॥ १० ॥

हे क्षिति ते त्वया किं वा तपः कृतम् । अस्माभिरपि तपः कृतमेव परं नैवं फलमनुभूतम् ।
सर्वथा पुण्यव्यतिरेकेण नेष्टसिद्धिः, सुतरां भगवल्लक्षणा । स्वस्य तदभावमाशङ्क्य व्रतेति खेदे । न
केवलं तव पादसम्बन्धमात्रं किन्त्वन्येऽपि भावा दृश्यन्त इत्याहुः । केशवस्य ब्रह्मादेरपि मुक्तिदातुः
ब्रह्मप्रार्थितचरणारविन्दस्य अंघ्रिस्पर्शेन उत्सवो यस्याः । खेदो दृश्यत एव, अन्यथा पदानि स्पष्टानि
न भवेयुः । अन्योऽप्युत्सवो दृश्यते, उत्पुलकिता च । सर्वत्र दूर्याङ्कुरा उरिथिता इति अङ्गरुहैः
रोमाञ्चैः कृत्वा विशेषेण भासि । उत्पुलकिताङ्गरुहैर्वा । अंघ्रिस्पर्शोत्सवा विभासि । ननु सर्वत्रैव

રહિતાત્મનામ્—અમે આત્મા વિનાનાં છીએ. કેટલાક ઘર વગરના હોય છે, કેટલાક ધનવગરના હોય છે,
કેટલાક દેહ વગરના હોય છે; પરંતુ અમે તો આત્મા વગરનાં જ છીએ. તેથી યીજ બધા કરતાં અમે
વધારે દીન—ગરીબ, દયાને પાત્ર—છીએ. આ કારણથી અમારે માટે હે વૃક્ષો! તમે કૃષ્ણનો પત્તો
બતાવો. ૬

આ પ્રમાણે જ્યારે ગોપીજનોએ ઘણો વિલાપ કર્યો અને દીનતા પ્રકટ થઈ ત્યારે ભૂમિ ઉપર ભગવાનનાં
ચરણારવિન્દો તેમણે જોયાં. તે સમયે ગોપીજનો કિં તે કૃતમ્ એ પ્રશ્નોકમાં ભૂમિની સ્તુતિ કરે છે:—

હે પૃથ્વી! તે શું તપ કર્યું છે? તારા રોમે રોમે પુલકિત થવાથી
કેશવના ચરણના સ્પર્શના ઉત્સવવાળી તું શોભે છે. એ ઉત્સવ શું ચરણ
સ્પર્શથી થયો છે? કે વામનજીએ પૃથ્વી ઉપર ચરણ મૂક્યું તેથી થયો છે?
કે વરાહ પ્રભુના આસિંગનથી થયો છે? ૧૦

હે પૃથ્વી! તે શું તપ કર્યું છે? અમે પણ તપ કર્યું જ છે, પણ આ પ્રકારના કૃપાનો અમને
અનુભવ થયો નથી. પુણ્ય વિના ઇષ્ટસિદ્ધિ કોઈ પણ પ્રકારે થતી નથી, તેમાં ય પણ આસ કરીને
ભગવાન વિષે જ્ઞાન આપે એવી ભગવાનની પગલીઓરૂપી ઇષ્ટસિદ્ધિ તો પુણ્ય વિના થતી જ નથી. ચોતાની
ઇષ્ટસિદ્ધિ થઈ નથી એમ માનીને ગોપીજનોને વત્ત—અરે—એ પ્રમાણે ખેદ થાય છે. હે પૃથ્વી! તને
કેવળ ભગવાનના ચરણનો સંગંધ થયો છે એટલું જ નહિ પરંતુ ખીજ પણ ભાવો તારામાં જોવામાં
આવે છે એમ ગોપીજનો કહે છે. કેશવ એટલે બ્રહ્મા અને મહાદેવને પણ શુદ્ધિ આપનાર પ્રભુઃ
જેમના ચરણારવિન્દની પ્રાર્થના બ્રહ્મા અને મહાદેવ કરે છે તે કેશવ. આવા કેશવના ચરણના સ્પર્શથી
ઉત્સવ—આનન્દ અને પરસેવો—જેમને થયો છે એવી પૃથ્વી. ઉપર પરસેવો દેખાય છે જ, નહિ તો
ભગવાનનાં પગલાં સ્પષ્ટ હોઈ શકે નહિ. ખીજે પણ ઉત્સવ—આનન્દ—પૃથ્વીમાં જોવામાં આવે છે.
પૃથ્વી પુલકિત થઈ છે. બધે ય દુર્વાના અંકુરો પ્રકટ થયા છે એટલે અંગરુહોથી—રોમાંચોથી—પૃથ્વી
વિગ્રેય શોભે છે. અથવા તો ખીજ રીતે પણ અન્વય કરી શકાય છે: હે પૃથ્વી!, ઉત્પુલકિત—ઊભાં
થએલા—રોમને લીધે ભગવાનના ચરણના સ્પર્શના ઉત્સવવાળી તું શોભે છે.

પુલકો દૃશ્યતે यदि केशवांग्निस्पर्शेन स्यात् तत्रैकदेशे स्यात् स्वेदवदित्याशङ्क्य हेत्वन्तरमुत्प्रेक्षन्ते अप्यं-
भिसंभव उरुक्रमाद्वेति । अपीति संवाचनायाम् । अनेन चरणस्पर्शेन पूर्वक्षितचरणस्पर्शः स्मृतः ।
स तु सर्वत्र भूमौ व्याप्तः । अतस्तेन अंग्निणा संभवो यस्य उत्सवस्य । उरुक्रमः त्रिविक्रमः । तस्य
विक्रमात् पदन्यासाद्वेति तत्राप्यनिर्धारः । न हि चरणं संधन्वमात्रेण संभोगरहितेन सात्त्विकभावरूप
उत्सवो रोमाञ्चो भवितुमर्हति । तदर्थं पक्षान्तरमाशङ्कते आहो वराहवपुषः परिरम्भणेनेति । अनेन
स्वसमानता च वर्णिता ॥ १० ॥

एवं स्थावरान् पृष्ठा जङ्गमान् पृच्छन्ति अपीति ।

अप्येणपह्युपगतः प्रिययेह गात्रैस्तन्वन् दृशां सखि सुनिर्वृतिमच्युतो चः ।

कान्ताङ्गसङ्गकुचकुङ्कुमरञ्जितायाः कुन्दस्रजः कुलपतेरिह वाति गन्धः ॥ ११ ॥

हे एणપણિ કૃષ્ણસારપત્નિ, પ્રિયયા કયાંચિત્ લક્ષ્યા અન્યયા વા ઉપગત્તઃ મિલિતઃ સ્ત્રીસહિતઃ,
अनेन मार्गेण गच्छन्, स्वगात्रैः स्थावयवैः, भवतीनां दृशां सुनिर्वृतिं तन्वन् दृष्टः कश्चित् ।
अनेनैव मार्गेण गत इति चरणारविन्ददर्शनात् निश्चीयते । यदि दृष्टो भवेत्, तदा अस्माभिरपि द्रष्टुं
शक्यत इति । त्वं त्वन्यस्य पत्नी अस्माकं च सखी भवसि । अत आहुः हे सखीति । सखित्वं

અરે, ધર્મે ય પુલક બેવામાં આવે છે; ભે કેશવના ચરણના સ્પર્શથી પુલક હોય તો પરસેવાની
ભાફ એક જ ભાગમાં તે પુલક હોવો બેઘએ એમ શંકા કરીને ગોપીજનો બીજું કારણ શપ્થક્રિસંભવ
ઉરુક્રમવિક્રમાદ્વા એ શબ્દોમાં કહેયે છે. અપિનો અર્થ સંભાવના છે. પૃથ્વીને થએલા આ ભગવાનના
ચરણના સ્પર્શથી પહેલાંના ચરણસ્પર્શનું સ્મરણ થાય છે. તે ચરણસ્પર્શ તો ભૂમિ ઉપર ધર્મે વ્યાપેલો
હતો. તેથી તે ચરણથી ઉત્પત્તિ છે જેની એવો અંગ્રિસંભવ ઉત્સવ. ઉરુક્રમ એટલે ત્રિવિક્રમ—ત્રણ
પગલાં ભરનાર વામનજી. તેમના વિક્રમથી—પગ મૂકવાથી—આ આનન્દ થયો છે? વા પદનો પ્રયોગ
કરવામાં આવ્યો છે એટલે આ બાબતમાં પણ ગોપીજનોને નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. ભગવાનના કેવળ
ચરણના સ્પર્શથી જ, સંભોગ કર્યા વિના, પૃથ્વીને સાત્ત્વિકભાવરૂપ ઉત્સવ, રોમાંચ, સંભાળી શકતો
નથી. તેથી ગોપીજનો બીજું કારણ કલ્પીને કહે છે કે આહો વરાહવપુષઃ પરિરમ્ભણેન—અથવા તો
વરાહ અવતાર ધારણ કરનાર પ્રભુના આલિંગનથી તમને આનન્દ થયો છે?—આમ કહેવાથી પૃથ્વી
ગોપીજનોની સમાન છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ૧૦

આ પ્રમાણે સ્થાવર પદાર્થોને પ્રશ્ન પૂછીને જંગમ—હાલતા ચાલતા—પદાર્થોને ગોપીજનો અપિ
એ શ્લોકમાં પ્રશ્ન પૂછે છે:—

હે મૃગલી ! હે સખી ! પ્રિયાની સાથે અહીંથી જતા અને પોતાનાં

અવયવોથી તમારા નેત્રોને આનન્દ આપતા ભગવાનને તમે જોયા છે ?

કારણ કે પ્રિયતમાના અંગસંગના સમયે તેના સ્તન ઉપરના કુંકુમથી રંગાયેલી

ગોકુલપતિની કુંદપુષ્પની માળાની મુગંધ અહીં આવે છે. ૧૧

હે એણપત્ની—કૃષ્ણસાર નામના હરણની પત્ની—! પ્રિયાની સાથે—કોઈક લક્ષ્મીની સાથે અથવા
તો બીજી કોઈ સ્ત્રી સાથે—આ સ્ત્રી જતા, અને પોતાના ગાત્રોથી—અવયવોથી—તમારાં નેત્રોને ઘણો
આનન્દ આપતા ભગવાન તમે જોયા છે? ભગવાન આજ મારે ગયા છે એમ એમનાં ચરણારવિન્દના
દર્શનથી નિશ્ચય થાય છે. ભે તમે ભગવાનને જોયા હોય તો અમે પણ એમને જોઈ શકીએ છું તો
બીજાની પત્ની છે અને અમારી સખી છે; તેથી ગોપીજનો કહે છે કે હે સત્તિ. ગોપીજનો મૃગલીને
સખી તરીકે માને છે એનું કારણ એ કે ગણેને કૃષ્ણ ઉપર પ્રેમ હતો, અને બીજાને ભય હતો અને

કૃષ્ણાનુરક્ત્યા નૈવતુલ્યત્વેન મીરત્વાદિધર્મઃ । અન્યથા ભવતીનાં ચિકસિતનયનાનિ ન મયન્તીતિ ।
નનુ કૃતલીલઃ ક્ષિમિતિ પ્રાર્થયતે, તન્નાહુઃ અચ્યુત इति । નનુ કથં જ્ઞાયતે પ્રિયયા ઉપગત इति, તન્નાહુઃ
કાન્તેતિ । કાન્તાયા અક્ષસક્તે ચત્કુચયોઃ કુકુમં તેન રક્ષિતાયાઃ કુન્દસ્રજઃ કુન્દપુષ્પમાલાયાઃ
ગોકુલપતેઃ સમ્યન્ધિન્યા હ્રદ ગન્ધો વાતિ । આર્દ્રશ્ચ ગન્ધઃ આર્દ્ર કુકુમં દાપયતિ । સાત્ત્વિકમાવા-
વેવાર્દતા । અતો જ્ઞાયતે પ્રિયયા સન્નત इति ॥ ૧૧ ॥

एवं हरिणपत्नीं पृष्ठा इयं भर्तृसमीपे वक्तुमशक्तेति पूर्वं भगवत्स्तुतान् वृक्षान् पृच्छन्ति वाहुमिति ।
वाहुं प्रियांस उपधाय गृहीतपद्मो रामानुजस्तुलसिकालिकुलैर्मदान्धैः ।

अन्वीयमान इह वस्तरयः प्रणामं किं चाभिनन्दति चरन् प्रणयावलोकैः ॥ १२ ॥

પ્રિયાયા અંસે વાહુમુપધાય દ્વિતીયેન હસ્તેન ગૃહીતપદ્મઃ રામાનુજો નિર્ભયઃ તુલસિકાયાઃ
સમ્યન્ધિનો યેડલયઃ તેષાં કુલૈઃ કૃત્વા અન્વીયમાનઃ પદ્યાદ્ ગમ્યમાનઃ । હે તરવઃ । પૂર્વ ભગવતા
મત્તત્વેન સ્તુતાઃ, અતો ભવદ્વિઃ કૃતં પ્રણામમિહૈવ કિમભિનન્દતિ, ન વેતિપ્રશ્નઃ । પ્રિયાંસે વાહુ-
મુપધાયેતિ સમતંયા ગમનેન લક્ષ્યતે । ઉભયોઃ પદાનાં પદ્મચાકારેણ ગમનાત્ । કદાચિત્ પદાનાં

ભગવાનનાં ગાત્રોથી નેત્રને આનન્દ થતો હતો એટલે બન્નેનાં નેત્રો પણ સરખાં હતાં. જો મૃગલીઓને
ભગવાનનાં દર્શન થયાં ન હોત તો તેમનાં નેત્રો વિકસિત થાત નહિ. (પણ તેમનાં નેત્રો આનન્દથી
વિકાસ પામ્યાં છે, એટલે સ્પષ્ટ સમગ્રાય છે કે તેમણે ભગવાનને જોયા છે.)

ભગવાને તો લીલા કરેલી છે તો પછી તેમની તમે પ્રાર્થના શા માટે કરો છો?—આ પ્રમાણે જો
ગોપીજનોને કહેવામાં આવે તો તેના ઉત્તરમાં તેઓ કહે છે કે અચ્યુતઃ—ભગવાન્ અચ્યુત છે.
ભગવાન્ પ્રિયાની સાથે ગયા એમ તમે શી રીતે જાણ્યું?—એમ જો ગોપીજનોને પૂછવામાં આવે તો
તેના ઉત્તરમાં તેઓ કહે છે કે કાન્તા. કાન્તા—પ્રિયતમા—ના અંગના સંગ વખતે સ્તનો ઉપર જે
કુંકુમ હતું તેનાથી રંગાયલી ગોકુલપતિ ભગવાનની કુન્દપુષ્પની માળાની મુગંધ અહીં આવે છે.
ગન્ધમાં ભીનાશ છે એટલે કુંકુમ પણ ભીનું છે એમ જણાય છે. કુંકુમમાં જે આર્દ્રતા—ભીનાશ—છે
તે સાત્ત્વિક ભાવને લીધે જ છે. તેથી જણાય છે કે પ્રિયાની સાથે ભગવાન્ છે. ૧૧

આ પ્રમાણે હરિણપત્નીને પ્રશ્ન પૂછીને ગોપીજનોએ વિચાર્યું કે આ મૃગલી પોતાના પતિની યાસે
રહીને અમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકશે નહિ. તેથી પહેલાં—બારમા અધ્યાયમાં—ભગવાને જે
વૃક્ષોની સ્તુતિ કરેલી છે તેગને વાહુમ્ એ શ્લોકમાં ગોપીજનો પ્રશ્ન પૂછે છે:—

હે વૃક્ષો ! પ્રિયાના ખસા ઉપર એક હાથ મૂકીને, બીજા હાથમાં
કમળ લઇને જતા, જેમની પાછળ તુલસીના મદાન્ધ ભમરાઓનાં ટોળાં
લામ્યા કરે છે એવા, બળદેવજીના નાના લાઈ પ્રેમથી તમારા ઉપર દૃષ્ટિ
નાખીને તમારા પ્રણામ સ્વીકારે છે કે ? ૧૨

ભગવાને પ્રિયાના ખસા ઉપર એક હાથ મૂક્યો છે અને બીજા હાથમાં કમળ લીધું છે. ભગવાન્
રામાનુજ—બળદેવજીના નાનાલાઈ—છે તેથી તે નિર્ભય છે. તુલસીના સંગંધવાળા જે ભમરાઓ છે
તેમનાં ટોળાં ભગવાનની પાછળ ભમે છે. હે તરુઓ ! પહેલાં—દશમસ્કન્ધના બારમા અધ્યાયના
પાંચમા શ્લોકમાં—ભગવાને તમારી ભક્ત તરીકે સ્તુતિ કરેલી છે: તેથી તમે ભગવાનને જે પ્રણામ કર્યા
તે ભગવાને અહીં જ સ્વીકાર્યા કે નહિ?—એમ ગોપીજનો વૃક્ષોને પ્રશ્ન કરે છે. ભગવાન્ અને
સ્વામિનીશ્ચ એ બન્નેના પગો લીટી આકારે જતા હતા એટલે એક સરખી ગતિએ તેઓ જતા હતા
એમ જણાય છે અને તે ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે ભગવાન્ પ્રિયાના ખસા ઉપર એક હાથ
મૂકીને જતા હતા. દીધક વખત ભગવાનના પગોની સંચળતા જોવામાં આવતી હતી. તે ઉપરથી એમ

ચાચ્છત્યેન અમરોપરુદ્ધગલા તન્નિવારણાર્થં યત્નો લક્ષ્યતે । તરવઞ્ચ નગ્રાઃ, નમસ્કારાર્થમેવ ફલોપહારં
કૃત્વા ભૂમિસમ્બદ્ધશિરસો જાતાઃ । અતો જ્ઞાયતે પ્રણામઃ કૃત ઇતિ । અનુત્થાનાત્સંદેહઃ અભિનન્દતિ
ન વેતિ । અનભિનન્દને હેતુઃ ચરન્નિતિ । યો હિ ગચ્છતિ સ અનવહિતોઽપિ ભવતિ । નતુ નિકટ એવ
સ ગચ્છતિ યદાભિનન્દનં કૃતં સ્યાત્, તદૈવ શ્રૂયેત, કર્ચં સંદેહ ઇતિ ચેત્, તત્રાહુઃ પ્રણયાવલોકૈરિતિ ।
પ્રણયપૂર્વકમવલોકૈઃ, ન તુ વાચા । અતો યે નિકટસ્થાસ્ત એવ જાનન્તિ નાત્યે ॥ ૧૨ ॥

તે જ્ઞાનિનો વૃક્ષાઃ સ્ત્રીભિઃ સહ સત્પ્રાપ્તં ન કરિષ્યન્તીતિ તત્પદ્ય એવ પ્રશ્ન્યા ઇત્યાહુઃ
પૃચ્છતેમા લતા ઇતિ ।

પૃચ્છતેમા લતા વાહુનપ્યાશ્લિષ્ટા વનસ્પતેઃ ।

નૂનં તત્કરજસ્પૃષ્ટા વિશ્રત્યુત્પુલકાન્યહો ॥ ૧૩ ॥

વનસ્પતેર્વાહુનાશ્લિષ્ટા અપ્યેતાઃ પૃચ્છત । યદપિ તાસામપ્યનવસરઃ, તાશ્ચ પુનર્મર્દમુજા-
લિક્ષિતા અપિ ભગવત્કરજૈરેવ નરૈઃ સ્પૃષ્ટાઃ સતઃ સ્પુલકાનિ વિશ્રતિ । ન હિ રસાન્તરાવિષ્ટાનાં
રસાન્તરાર્થં સ્પૃષ્ટા ભવતિ । અત એવ જ્ઞાયતે 'સર્વોપમર્દી ભગવત્સમ્બન્ધી રસ' ઇતિ । एवं सर्वपामेवा-

જણાય છે કે ભગવાનો ભગવાનની ગતિને રોકતા હતા અને તેથી તેમને—ભગવાનોને—દૂર કરવાને
માટે ભગવાન પ્રયત્ન કરતા હતા. તરુઓ નીચાં હતાં; ભગવાનને નમસ્કાર કરવા માટે તેમણે કૃપા
ધરાવીને ભૂમિ ઉપર પોતાનું માથું મૂક્યું હતું. આ ઉપરથી જણાય છે કે તરુઓએ ભગવાનને પ્રણામ
કર્ચા છે. હવે સુધી વૃક્ષો જિભાં થયાં નથી—નીચાં વળી રહેલાં છે—તેથી ગોપીજનોને સંદેહ થાય છે કે
ભગવાને તેમના—વૃક્ષોના—પ્રણામ સ્વીકાર્યા કે નહિ. ભગવાને વૃક્ષોના પ્રણામ કદાચિત્ ન સ્વીકાર્યા
હોય તો તેનું કારણ શરૂ—ભગવાન જતા હતા—એ છે. જે માણસ થાકે છે તે ધ્યાન વગરનો પણ હોય છે.

અરે ! ભગવાન તો પાસેથી જ જાય છે; જો તેમણે વૃક્ષોના પ્રણામ સ્વીકાર્યા હોય તો તે જ સમયે
તે—અભિનન્દન—સાંભળવામાં આવે; તો પછી તે વિષે સંદેહ કેવી રીતે થાય છે ?—એમ જો સંક
કરવામાં આવે તો તેના સમાધાનમાં ગોપીજનો કહે છે કે પ્રણયાવલોકૈઃ. ભગવાને વૃક્ષોના પ્રણામનો
જે સ્વીકાર કર્યો હશે તે પ્રેમપૂર્વક દૃષ્ટિથી કર્યો હશે, વાણીથી નહિ. માટે જે લોકો વૃક્ષોની પાસે છે તે જ
ભગવાને વૃક્ષોને આપેલું અભિનન્દન જાણે છે, ખીજ નહિ. ૧૨

આ વૃક્ષો જ્ઞાની છે એટલે સ્ત્રીઓની સાથે તે બોલશે નહિ, માટે તેમની સ્ત્રીઓને જ ભગવાન
વિષે પ્રશ્ન કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને ગોપીજનો પૃચ્છતેમા લતાઃ એ શ્લોકમાં લતાઓને
પ્રશ્ન પૂછે છે:—

આ લતાઓ વનસ્પતિના બાહુથી આલિંગાયલી છે છતાં પણ તેમને

પૂછો. ખરેખર, ભગવાનના નખના સ્પર્શથી તેમને રોમાંચ થાય છે. ૧૩

વનસ્પતિના બાહુથી લેટાયલી છે છતાં પણ આ લતાઓને ભગવાન વિષે પ્રશ્ન પૂછો. જો કે આ
લતાઓને આ સમયે અવકાશ નથી, તેઓ પોતાના પતિ—વનસ્પતિ—ના બાહુથી આલિંગાયલી છે
છતાં પણ ભગવાનના કર્ણને—નખોનો—જ તેમને સ્પર્શ થયો છે એટલે તેમને રોમાંચ થયાં છે.
ખરેખર, એક રસમાં તહીન થઈ જનારાઓને બીજા રસને માટે સ્પૃહા હોતી નથી. તેથી જ જણાય છે
કે ભગવત્સંબંધી રસ બીજા બધા રસોનો નાશ કરનાર છે.

આ પ્રમાણે ક્યારે બધા ય પદાર્થોએ ગોપીજનોને ઉત્તર ન આપ્યો ત્યારે તેઓ મૂર્છિત જેવાં થઈ
ગયાં. અહીં સુધી ગોપીજનોએ ભગવાન વિષે જુદા જુદા પદાર્થોને જે પ્રશ્નો કર્યા તેની વાત થઈ નવ
પ્રકારની આ ગોપીઓનું નવ શ્લોકમાં (૫-૧૩) વર્ણન કરવામાં આવ્યું. દસમી ગોપીજન જે ભગવાનની

વંચને મૂર્છિતા ઇવ જાતા ઇતિ । એતદન્તા પ્રશ્નકથા । નવવિધા એતા ગોપ્યો નિરૂપિતાઃ । દશમી તુ ભગવતા નીયતે । એવમન્વેષણેન રસસ્થૈર્યં નિરૂપિતમ્ ॥ ૧૩ ॥

એવં તિરોધાનેન જાતતાપનિવારણાર્થં યત્નો નિરૂપિતઃ । એતદુપમર્દિકા ભગવદ્લીલા પ્રાદુર્ભૂતા । તસ્યા વિલાસં ઘટ્ટં પૂર્વોપસંહારપૂર્વકમુપક્રમતે ઇતીતિ ।

શ્રીશુક ઉવાચ—ઇત્યુન્મત્તવચો ગોપ્યઃ કૃષ્ણાન્વેષણકાતરાઃ ।

લીલા ભગવતસ્તાસ્તા છાનુચક્રુસ્તદાત્મિકાઃ ॥ ૧૪ ॥

ઇતિશબ્દઃ પ્રકારવાચી । એવંપ્રકારેણ પ્રશ્નાયોગ્યેઽપિ પ્રશ્નકરણાદુન્મત્તવાચો ગોપ્યો જાતાઃ । કૃષ્ણાન્વેષણે કાતરા અપિ, દીના અપિ, જાતાઃ । તનુર્વાક્રં થાન્તા । મનસિ તુ ત્રયો વર્તન્ત ઇતિ પ્રથમસ્થાપગમે દ્વિતીય આવિર્ભૂત ઇત્યાહ લીલા ઇતિ । ભગવતસ્તાસ્તાઃ પૂર્વસુક્તાઃ શ્રુતાશ્ચ તદાત્મિકાઃ સત્ત્વઃ અનુચક્રુઃ । ઉન્મત્તવચ ઇતિ છાન્દસો હ્રસ્વઃ । અથ વા । ઇતિ પૂર્વોક્તમુન્મત્તવચઃ પતાવદિતિ । તતો ગોપ્યઃ કૃષ્ણાન્વેષણાર્થં કાતરા જાતા ઇતિ । ભગવતો લીલાઃ પટ્ટિધાઃ સ્વાભાવિક્યઃ તાસામપિ ભેદાઃ તાસ્તાઃ । યુક્તશ્રાવ્યમર્થઃ । ભગવતિ હૃદિ સમાવિષ્ટે લીલામિઃ સહિતે, યદા યદા ભગવાનવતરતિ, તદા તદા પૂતનાસુપયઃપાનાદિકં કરોતિ, તથૈવ સંવત્સરલીલાયાં પુરુષોત્તમાદિપુ

યાસે ઉઘી છે તેને તો ભગવાન્ લઈ જાય છે. આ પ્રમાણે ભગવાનની ગોપીજનોએ શોધ કરી એટલે રસની સ્થિરતાનું—રસાસક્તિનું—નિરૂપણ થયું. ૧૩

આ પ્રમાણે ભગવાનના તિરોધાનથી ગોપીજનોને જે તાપ થયો તેના નિવારણને માટે ગોપીજનોએ જે યત્ન કર્યો તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ગોપીજનોના તાપનો નાશ કરનારી ભગવદ્લીલા પ્રકટ થઈ. આ ભગવદ્લીલાના વિલાસનું વર્ણન કરવાને માટે શુકદેવજી પૂર્વનો ઉપસંહાર કરીને ઇતિ એ પ્રમાણે આરંભ કરે છે:—

શુકદેવજી કહેછે:—આ પ્રકારનાં ઉન્મત્ત વચનો બોલતાં ગોપીજનો

કૃષ્ણની શોધમાં દીન થઈ ગયાં; અને ભગવદાત્મક થઈ જઈને પહેલાં

વર્ણવેલી ભગવદ્લીલાનું અનુકરણ કરવા લાગ્યાં. ૧૪

ઇતિ શબ્દનો અર્થ પ્રકાર, રીત, થાય છે. આ પ્રમાણે જેમને પ્રશ્ન કરવા જેવો નથી એવા અચેતન પદાર્થોને પણ ગોપીજનોએ પ્રશ્ન કર્યો એટલે ગોપીજનો ઉન્મત્તવાણી—ઉન્મત્ત મનુષ્યના જેવી વાણી વાળાં—થયાં. ગોપીજનો કૃષ્ણની શોધ કરવામાં કાતર—દીન—થયું થયાં; તેમનાં શરીર અને વાણી થાકી ગયાં; તેમના મનમાં તો તાપ, લીલા અને ભગવાન્ એ ત્રણેય છે; એટલે જેમ જ્વાળા બંધ થઈ જવાથી અગ્નિ તિરોહિત થઈ જાય છે તેમ ગોપીજનોએ ભગવાનને વિષે પ્રશ્નો કરીને શોધ કરવા જે યત્ન કર્યો તે જ્યારે બંધ થયો ત્યારે રસાસક્તિનું શરીર અને વાણીમાંથી તિરોધાન થયું; તેથી જીજ્ઞ પદાર્થનો—ભગવદ્લીલાનો—પ્રાદુર્ભાવ થયો એમ લીલાઃ એ શબ્દમાં શુકદેવજી કહે છે. ગોપીજનોએ ભગવદાત્મક થઈને ભગવાનની ભુદી ભુદી—પહેલાં જે વર્ણવવામાં આવી છે અને ભગવાને જે કહેલી છે તે બધી—લીલાઓનું અનુકરણ કર્યું. ઉન્મત્તવચા એ પદમાં વચાઃ ને બહલે વચઃ થઈને જે હ્રસ્વ સ્વર થયો છે તે વૈદિક પ્રયોગ છે.

અથવા તો શ્લોકનો બીજો પ્રકારે પણ અન્વય થઈ શકે છે. ઇતિ એટલે પહેલાં કહેવામાં આવેલું તે બધું અત્યાર સુધીનું ઉન્મત્તવચઃ—ઉન્મત્તની વાણી—છે. પછીથી ગોપીજનો કૃષ્ણની શોધ કરવાને માટે કાતર—દીન—થઈ ગયાં. ભગવાનની લીલા સ્વાભાવિક રીતે છ પ્રકારની છે; તેમાં પણ અનેક પ્રકારના ભેદ છે એટલે મૂળ શ્લોકમાં તાસ્તાઃ—ભુદી ભુદી લીલાઓ—એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. (મૂળ શ્લોકમાં જે દિ પદ છે તેનો જાણ એવો છે કે) આ બધો અર્થ યોગ્ય છે. જ્યારે ભગવાન્ લીલાસંહિત દૃશ્યમાં પ્રવેશ કરે છે, જ્યારે જ્યારે ભગવાન્ અવતાર લે છે, ત્યારે ત્યારે તે પૂતનાસુપયઃ

સિદ્ધિઃ । एतासामपि मनसि आविर्भूतेन कर्तव्यं तत्साक्षात्कर्तुमशक्यमिति भावनयेवाविर्भूत इति
प्रनुकरणमात्रं कृतवत्तः ॥ १४ ॥

મત્સ્યાતિમત્તાસ્તદ્ભાવમીપન્મત્તાસ્તુ રોપતઃ । દ્વેષભાવં સમાશ્રિત્ય ક્રોડન્યો જાતમત્સરાઃ ॥ ૧ ॥
સત્ત્વાદિગુણભાવેન નવલીલાઃ પ્રપેદિરે । જતો ન ન્યૂનભાવોઽવ હાવિષ્ટાઃ શકટાદિભિઃ ॥ ૨ ॥
સર્વત્ર હરિહુલ્લા યા પાદસ્પર્ગેચ્છયા પુનઃ । હલ્લપલાદિભાવોઽપિ તત્તત્ત્વન્યપ્રસિદ્ધયે ॥ ૩ ॥

પાન વગેરે કરે છે. તે જ પ્રમાણે પુરુષોત્તમ માસ અને બીજા ઉત્સવોમાં વર્ષના ઉત્સવો થાય છે એ
વાત પ્રસિદ્ધ છે. આ ગોપીજનોના મનમાં પ્રકટ થઈને ભગવાનને જે કરવાનું છે તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો
અશક્ય હોવાથી ભાવનાથી જ ભગવાન પ્રકટ થયા; તેથી ગોપીજનોએ ભગવાનનું અનુકરણ જ કર્યું. ૧૪
(અર્થાં ગોપીજનોનો પોતાના પ્રિય કૃષ્ણમાં સરખો જ સ્નેહ હતો છતાં પણ કોઈક વખત કોઈ
ગોપીજનને ભગવદ્ભાવ થતો તો કોઈક વખત બીજી ગોપીજનને પૂતનાદિભાવ થતો હતો. શ્રીમહાપ્રભુ
આનું કારણ નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે.) જે ગોપીજનોને કેવળ ભગવાનનું જ જ્ઞાન હતું તે અતિમત્ત
કહેવાય છે, અને જેમને ભગવાનના ઉપરાંત ભગવાનની સાથે સંબંધમાં આવેલા પદાર્થોનું પણ જ્ઞાન હતું
તે ઈષ્ટિમત્ત—થોડાં મત્ત—કહેવાય છે. આ પ્રમાણે નાયિકાના લેહને લીધે ભાવમાં લેહ આવે છે.
એક જ નાયિકામાં પણ ભુટે ભુટે સમયે ભુટે ભુટે ભાવ હોય છે. અર્થાત્ ભગવાન, ભગવદ્લીલા અને
અને ભગવત્સંબંધી પદાર્થ—આ ત્રણમાંથી જેને જ્યારે જે સ્વરૂપની સ્મૃતિ થાય છે તે ત્યારે તદાત્મક
જ થઈ જાય છે, કારણ કે તેનો ભાવ વિશુદ્ધ છે. જે ગોપીજનો ભક્તિને લીધે અતિમત્ત થએલાં હતાં
તેમને ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત થયો, અને જે ઈષ્ટિમત્ત થએલાં તેમને પૂતનાદિભાવ પ્રાપ્ત થયો અને કોથથી
દ્વેષ રાખીને મત્સરતાથી તે ક્રીડા કરવા લાગ્યાં. સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોવાળા ભાવને
લીધે ગોપીજનોએ નવ લીલા કરી. (૧૫-૨૩ શ્લોકોમાં દરેક શ્લોકમાં ભુટી ભુટી લીલાનું વર્ણન
કરવામાં આવ્યું છે છતાં પણ તે એક જ પ્રકારની છે એમ માનવું.) ૧૬.

(કેટલાંક ગોપીજનોને ભગવાનનું જ્ઞાન ન થતાં પૂતનાદિનું જ્ઞાન થયું, તેમાં ભાવની ન્યૂનતા
આવી જાય, અને આ ન્યૂનતાનું સમાધાન કરવાને માટે બીજું કોઈ કારણ આપી શકાય એમ
નથી. આથી શ્રીમહાપ્રભુ નીચે પ્રમાણે બીજો પક્ષ આપે છે.) કેટલાંક ગોપીજનોમાં શકટાદિનો
આવેશ થએલો હોવાથી જ્યાં તુલ્ય કોટિનાં જ છે, એટલે આમાં કોઈ જાતનો ન્યૂનભાવ
નથી. અર્થાત્ ભગવદ્ભાવવાળી ગોપીઓ અને પૂતનાદિભાવવાળી ગોપીઓ તુલ્ય જ છે. ભગવાનની
લીલા વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. તેમાં ભગવાનની કૃતિ અને ભગવાનની સાથે સંબંધમાં આવેલા
પદાર્થ એ બન્નેનો સમાવેશ થાય છે, આ બેમાંથી એકનો નહિ. તેથી જ્યાં જે અંશ પ્રકટ થયો
હોય ત્યાં તે જ અંશ વર્ણવવામાં આવે છે, એટલે આ જગ્યા ભાવોમાં કોઈ પણ સ્થળે કોઈ
પણ ભાવની ન્યૂનતા નથી. આ પક્ષ પ્રમાણે જ્યાં એક લીલા પ્રકટ થાય છે ત્યાં બીજી લીલા પ્રકટ થતી
નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ૨

(હવે શ્રીમહાપ્રભુ ત્રીજો પક્ષ દર્શાવતાં આજ્ઞા કરે છે કે ભગવદ્ભાવવાળી ગોપી કરતાં
પૂતનાદિભાવવાળી ગોપી ઉત્તમ છે.) ગોપીજનોને ઘણી આર્તિ થએલી હોવાથી સર્વત્ર જ ભગવદ્ભુદિ
થઈ છે, અને ફરીથી ભગવાનના ચરણના સ્પર્શની ઇચ્છા થવાથી તેમનો ઉદ્બ્રજ—ખાંડીયો—વગેરે
ભાવ પણ ભગવાનના ચરણરવિન્દનો સંબંધ સારી રીતે સિદ્ધ કરે છે. ગોપીજનોનો નિરહભાવ અતિ
ઉત્કટ થયો હતો અને તેથી તેઓ અતિ દીનતાથી કોઈ પણ પ્રકારે ભગવાનના ચરણરવિન્દનો અમને
સંબંધ થાય એમ ઇચ્છા રાખવા લાગ્યાં; પહેલાં જ્યાં ભગવાનના ચરણનો સંબંધ થયો હતો તે પ્રમાણે
તેઓ આચરણ કરવા લાગ્યાં, અને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં કે જો આપ મારા ઉપર ચરણ નહિ ધરો તો
પૂતના, ઉદ્બ્રજ ઇત્યાદિ ભુદિથી પણ ચરણ ધરો. આ પ્રમાણે ગોપીજનોને ઘણી આર્તિને લીધે સર્વત્ર
ભગવદ્ભુદિ થઈ. અર્થાત્ પૂતનાદિભાવવાળાં ગોપીજનો ભગવદ્ભાવવાળાં ગોપીજનો કરતાં ઉત્તમ છે. ૩

કસ્યાશ્ચિત્પૂતનાયન્ત્યાઃ કૃષ્ણાયન્ત્યપિવત્સ્તનમ્ ।

તોકાયિત્વા રુદત્યન્ત્યા પદાહન્ શકટાયતીમ્ ॥ ૧૫ ॥

પ્રથમતો મગવચરિત્રં પૂતનાસુપયઃપાનમિતિ, કાચિત્પૂતના મૂતા જાતા, અન્યા 'અહં કૃષ્ણ'ઇત્યુ-
ક્તવતી, તદા તામદ્ધે મગવદ્બુદ્ધ્યા અગૃહ્યાત્ । તત્તત્તસ્યાઃ પૂતનાયન્ત્યાઃ કૃષ્ણાયન્તી સ્તનમપિવત્ ।
તસ્યાસ્તુ મરણભાવના ન સ્થિતેતિ સા ન મૃતા । નાપ્યનુકરણં કૃત્વતી । કૃષ્ણાયન્તી ચ સ્તનમાત્રમેવ
પિવતિ । અલૌકિકસામર્થ્યાભાવાત્ इति સ્તનપાનમાત્રમુક્તમ્ । અમદ્ગલતાનિવૃત્તયે ચ । શકટમદ્ગ-
લીલામાહ તોકાયિત્વેતિ । તોકવદાચરતિ, આત્માનં તોકં મન્યતે વા, તોકવદાત્માનં કૃત્વા વા ।
શકટાયતીં શકટવત્ સિતાં, અહન્ તાદિતવતી ॥ ૧૫ ॥

તૃણાવર્તલીલામાહ દૈત્યાચિત્વેતિ ।

દૈત્યાયિત્વા જહારાન્યામેકા કૃષ્ણાર્ભભાવનામ્ ।

રિઙ્ગયામાસ કાપ્યંઘ્રી કર્પન્તી ઘોપનિઃસ્વનૈઃ ॥ ૧૬ ॥

દૈત્યવદાત્માનં કૃત્વા કૃષ્ણસ્યાર્ભં ધાત્વં ભાવયન્તી, કૃષ્ણાર્ભભાવનાં તમેકા આત્માનં
દૈત્યાયિત્વા જહાર । કાઠપિ ંઘ્રી કર્પન્તી ઘોપનિઃસ્વનૈઃ રિઙ્ગયામાસ પલિતવતી । યથા

કૃષ્ણુના જેવું આચરણ કરતી એક ગોપીએ પૂતના જેવું આચરણ
કરતી બીજી ગોપીનું સ્તનપાન કર્યું, બાલકના જેવું આચરણ કરતી અને
રૂદન કરતી એક ગોપીએ ગાડાના જેવું આચરણ કરતી બીજી ગોપીને
ચરણથી પ્રહાર કર્યો. ૧૫

પૂતનાસુપયઃપાન એ ભગવાનનું પ્રથમ ચરિત્ર છે એટલે કોઈ એક ગોપી પૂતના થઈ, અને બીજી
ગોપી 'હું કૃષ્ણ છું' એમ બોલવા લાગી. તે વખતે પહેલી ગોપીએ બીજી ગોપીને 'આ ભગવાન છે'
એમ માનીને ખોળામાં લીધી. પછીથી કૃષ્ણવત્ આચરણ કરનારી ગોપીએ પૂતનાવત્ આચરણ કરનારી
ગોપીનું સ્તનપાન કર્યું. પૂતનાવત્ આચરણ કરનારી ગોપીજનને 'હું મરી જવાની છું' એવી ભાવના ન
હતી એટલે તે ન મરી ગઈ, તેમ તે પૂતનાનું અનુકરણ કરી શકી નહિ. કૃષ્ણવત્ આચરણ કરનારી
ગોપી તો કૃષ્ણ સ્તનપાન જ કરે છે, કારણ કે ભગવાનના જેવું અલૌકિક સામર્થ્ય તેનામાં નથી. આ
કારણથી જ અને પૂતનાના મરણરૂપી અર્થગત દૂર કરવાને માટે મૂળ પ્રલોકમાં કૃષ્ણ સ્તનપાનની વાત
કહેવામાં આવી છે. તોકાયિત્વા એ પદમાં શુકદેવજી શકટભંગલીલા કહે છે. તોકાયિત્વા એટલે
(૧) બાળકની માફક આચરણ કર્યું, અથવા તો (૨) પોતાની વ્તાતને બાળક માનવું, અથવા તો
(૩) પોતાની વ્તાતને બાળક જેવું બનાવવું. શકટાયતીમ્ એટલે ગાડાની માફક ઉભેલી ગોપીને, અહન્
એટલે મારી. ૧૫

હવે શુકદેવજી દૈત્યાયિત્વા એ પ્રલોકમાં તૃણાવર્તલીલાનું વર્ણન કરે છે:—

પોતાની જાતને દૈત્યવત્ બનાવીને એક ગોપી કૃષ્ણુના બાલભાવની
ભાવના કરતી બીજી ગોપીને લઈ ગઈ. કોઈ એક ગોપી પૂંટણ તાણીને
ગુધરીના સ્વરસદિત ચાલવા લાગી. ૧૬

દૈત્યાયિત્વા એટલે પોતાની વ્તાતને દૈત્યવત્ કરીને: કૃષ્ણાર્ભભાવના એટલે કૃષ્ણુના અર્ભ—
બાલભાવ—ની ભાવના કરનારી ગોપી. પોતાની વ્તાતને દૈત્યવત્ બનાવીને એક ગોપીએ કૃષ્ણુના બાલ્યની
ભાવના કરનારી બીજી ગોપીનું હરણ કર્યું. બીજી કોઈ ગોપી પૂંટણ તાણીને ગુધરીના સ્વર સાથે ચાલવા
લાગી. જેમ બાલ્યવસ્થામાં ભગવાન મૃદુ અને બલબીજ યજ્ઞેલા માણસની માફક અનેક પ્રહારના
ધ્વનિ કરતા કરતા ચાલે છે તેમ આ ગોપી પણ ચાલવા લાગી.

વાલ્યે મુગ્ધપ્રમીલવત્ ઘોષપ્રધોપરુચિરં ભગવાન્ ગચ્છતિ । પૂર્વશ્લોકે ચત્તસ્ર ઉક્તાઃ લીલાદ્વયેન, તાસ્માન્સત્તામસ્યઃ । અત્ર તિલ્લ એવ રાજસત્તામસ્ય इति । ચરિત્રલીલાવામુક્તા વિશેષા અત્રાપ્યનુસંધેયાઃ । અથ વા । યુગલાસ્તિસ્તો નિરૂપિતાઃ । ગુણાતીતા ત્વેકા । પુનઃ પ્રકારાન્તરેણ વત્સ્યઃ ઇકમાવમાપન્નાઃ ભગવદ્વિચ્છયા પ્રધાનગુણભાવં પ્રાપ્ય રજસા અનેકથા વિશિષ્ઠાઃ વહુરૂપા જાતાઃ ॥ ૧૬ ॥

ધૃન્દાવતક્રીડાયાં વત્સપાલકરૂપા જાતાઃ । તત્ર પ્રકારમાહ કૃષ્ણોતિ ।

કૃષ્ણરામાયિતે દ્વે તુ ગોપાયન્ત્યશ્ચ કાશ્ચન ।

વત્સાયતીં હન્તિ ચાન્યા તત્રૈકા તુ વકાયતીમ્ ॥ ૧૭ ॥

દ્વે કૃષ્ણરામાયિતે કૃષ્ણરામવત્ જાતે । કાશ્ચન ગોપાયન્ત્યઃ । ગોપા અત્ર વાલકાઃ । જાતિશબ્દોડ્યમ્ । વત્સરૂપાશ્ચ કાશ્ચન જાતાઃ । ચરુરેણ સમુચિતાઃ । અન્યા પુનર્વત્સાયિતા વત્સામુરવદાચરતિ । તાં ઇતી ચ જાતા કૃષ્ણાયિતા અર્થાન્ । ચકારાત્ ફલનિ પાતયન્તી ચ । અન્યા પુનઃ વકાયન્તીં ઇતી જાતા । વત્સવધો લોકે વલમદ્રકૃત્ इत्यपि પ્રસિદ્ધઃ । ‘પ્રલમ્બો નિદ્રિતોઽનેન વત્સકો ઘેનુકાદયઃ’ । અતઃ ઉચ્યોર્મધ્યે એકા વકાયતીમ્, અન્યા વત્સાયતીમ્ ॥ ૧૭ ॥

પહેલાંના ૨શ્લોકમાં—પંદરમા ૨શ્લોકમાં—એ લીલાઓના વર્ણનમાં આર ગોપીઓનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. આ આર ગોપીઓ તામસતામસી છે. આ ૨શ્લોકમાં—સોળમા ૨શ્લોકમાં—ત્રણ ૯ ગોપીઓ છે, અને તે રાજસતામસી છે. ભગવાનની ચરિત્રલીલામાં જે જે વિશેષો—લેલો—કહેવામાં આવ્યા છે તે તે વિશેષોનું અહીં પણ અનુસંધાન કરવાનું છે. અથવા તો ત્રણ યુગલોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું; પૂતના અને કૃષ્ણવત્ આચરણ કરનારી ગોપીઓનું એક યુગલ, બાલક અને શકટવત્ આચરણ કરનારી ગોપીઓનું બીજું યુગલ, અને હૈલ્યવત્ આચરનારી અને કૃષ્ણના આશ્રયની ભાવનાવાળી ગોપીઓનું ત્રીજું યુગલ; અને એક ચાલતી ગોપી શુભ્રાવીત છે તેનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ફરીથી બીજે પ્રકારે એક ભાવવાળી ઘણી ગોપીઓ ભગવદ્વિષ્ણને લીધે પ્રધાનભાવ—કૃષ્ણભાવ—અને ગૌરુભાવ—અક્ષદેવભાવ—આમ કરીને, શૃંગારસ્વરસના અંશોન્નિવૃત્તિ રમેણુક રૂપી ભાવને લીધે અન્યેક પ્રકારે તેમનામાં વિશેષ ધવાથી બહુરૂપ—અનેક ભાવવાળાં—થયાં. ૧૬

ધૃન્દાવતક્રીડામાં ગોપીજનો વત્સપાલકરૂપ થયાં. તેનો પ્રકાર શુકદેવજી કૃષ્ણ ઇત્યાદિ ૨શ્લોકમાં કહે છે:—

એ ગોપીજન કૃષ્ણ અને બલરામ થયાં અને અન્ય ગોપીજનો ગોપ થયાં. એક ગોપીજને વાહરડાનું આચરણ કરતી ગોપીને મારી, અને એક તો બગલાનું આચરણ કરતી ગોપીને મારી. ૧૭

એ ગોપીજનો કૃષ્ણ અને બલદેવ થયાં, કૃષ્ણ અને બલદેવની માફક આચરણ કરવા લાગ્યાં. કેટલાંક ગોપીજનો ગોપ થયાં. ગોપનો અર્થ અહીં બાલક થાય છે. આ ગોપશબ્દ લતિવાચક છે. કેટલાંક ગોપીજનો વાહરડાં થયાં. જનો અર્થ સમુચ્ચય છે. વળી, બીજી દોઢ ગોપી વત્સામુરની માફક આચરણ કરતી હતી. તેને બીજી ગોપીએ મારી, અર્થાત્ જે ગોપી કૃષ્ણ ધર્મ હતી તેણે વત્સામુર ધણેલી ગોપીને મારી. જનો અર્થ એ છે કે કૃષ્ણ ધણેલી ગોપી કૃષ્ણો પાડતી હતી. વળી, બીજી ગોપીએ બકામુર ધણેલી ગોપીને મારી. લોકમાં વત્સામુરનો વધ બલદેવે કર્યો છે એમ પણ પ્રસિદ્ધ છે, કારણ કે શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે કે “બલદેવે પ્રલમ્બ, વત્સક અને ઘેનુકાદિને માર્યા છે.” તેથી એ ગોપીજનોમાંથી એક બકામુર ધણેલી ગોપીને મારી અને બીજીએ વત્સામુર ધણેલી ગોપીને મારી. ૧૭

તતઃ પરં ગોપરૂપેણ વૃન્દાવનલીલામાહ આહૂયેતિ ।

આહૂય દૂરગા પદ્મત્ કૃષ્ણસ્તમનુકુર્વતીમ્ ।

વેણું ક્ષણન્તીં ક્રીડન્તીમન્યાઃ શંસન્તિ સાધ્વિતિ ॥ ૧૮ ॥

ગોરૂપાઃ કાશ્ચન જાતાઃ, ગોપાલરૂપાઃ કાશ્ચન । તત્ર ચદ્મત્ કૃષ્ણઃ દૂરગાઃ ગાઃ આહૂય વેણુક્ષણનં કરોતિ, एवं દૂરગા ગોપીરાહૂય તં કૃષ્ણમનુકુર્વતી કાચિત્ જાતા તામ્ । વેણું ક્ષણન્તીમ્ તતો નાનાવિષક્રીડાં કુર્વતીમન્યાઃ ગોપામિતાઃ સાધુસાધ્વિતિ શંસન્તિ ॥ ૧૮ ॥

एका पुनः क्रीडायां कृतापि लीला भागवते अनुक्ता तां भावयित्वा तादृशीं लीलां कृतयती, वदाह कस्याञ्चिदिति ।

कस्याञ्चित् स्वभुजं न्यस्य चलन्त्याहापरा ननु ।

कृष्णोऽहं पश्यत गतिं ललितामिति तन्मनः ॥ १९ ॥

अत्रापि पूर्ववत् युगलास्तिस्रः । चतुर्थेपा । कृष्णरामायिते द्वे युगले । साध्वाशंसनहिता वेंणुनादनपरा च चृतीया । एषा तु निर्गुणा । कस्यांचित् गोपरूपायां स्वभुजं स्थापयित्वा चलन्ती, अपरा गोपरूपा, अतोऽन्या । ननु हे गोप्यः अहं कृष्णः, मे ललितां गतिं पश्यतेति ।

પછીથી ગોપીજનોએ ગોપરૂપે જે વૃન્દાવનલીલા કરી તે શુકદેવજી આહૂય એ શ્લોકમાં કહે છે:—

જેમ દૂર ગએલી ગાયોને બોલાવીને કૃષ્ણ વેણુ વગાડતા હતા તેમ
કૃષ્ણનું અનુકરણ કરનારી ગોપી દૂર ગએલી ગાયોને બોલાવીને વેણુ
વગાડતી તથા ક્રીડા કરતી હતી. તેને બીજાં ગોપીજનો ‘બહુ સુંદર, બહુ
સુંદર’ કહી વખાણવા લાગ્યાં. ૧૮

કેટલાંક ગોપીજનો ગાય થયાં, અને કેટલાંક ગોપીજનો ગોપાલ થયાં. તેમાં જેમ કૃષ્ણ દૂર ગએલી ગાયોને બોલાવીને વેણુનાદ કરે છે તેમ કૃષ્ણ થએલી ગોપી દૂર ગએલી ગોપીઓને બોલાવી, વેણુ વગાડી અનેક પ્રકારની ક્રીડા કરે છે. ગોપ થએલી બીજી ગોપીજનો ‘બહુ સરસ, બહુ સરસ’ કહી તેનાં વખાણ કરે છે. ૧૮

એક ગોપીજને તો ભગવાને જે લીલા ક્રીડામાં કરેલી છતાં પણ ભાગવતમાં વર્ણવવામાં નહિ આવેલી એવી લીલાની લાવના કરી એવી લીલા કરી જેમ શુકદેવજી ક્યાંચિત્ એ શ્લોકમાં કહે છે:—

કોઈ એક ગોપી બીજી ગોપીના ખસા ઉપર પોતાનો હાથ મૂકીને,
ભગવાનમાં જ જેનું મન લાગ્યું હતું એવી તે ગોપીજન, ચાલતી ચાલતી
કહે છે કે ‘હું કૃષ્ણ છું, મારી મનોહર ચાલ જુઓ.’ ૧૯

(૧૭-૧૯ એ ત્રણ શ્લોકમાં વૃન્દાવનલીલાનું વર્ણન છે.) અહીં પણ પહેલાંની માફક ત્રણ યુગલો છે, અને આ ચતુર્થ છે. કૃષ્ણરૂપ અને બકરૂપ થએલી ગોપીઓનું એક યુગલ; બલરામરૂપ અને વત્સરૂપ થએલી ગોપીઓનું બીજું યુગલ; આ પ્રમાણે બે યુગલ થયાં. અસાદમા શ્લોકમાં એક કૃષ્ણ થએલી દૂર ગએલી ગાયોને બોલાવે છે, વેણુ વગાડે છે અને ક્રીડા કરે છે, અને બીજાં ગોપીજન તેનાં વખાણ કરે છે. આ પ્રમાણે આ બે ગોપીજનોનું એક યુગલ થાય છે અને તે ત્રીજું યુગલ છે. આ પ્રમાણે વેણુનાદ કરનારી કૃષ્ણ થએલી ગોપી જેનાં ગોપરૂપ થએલી બીજી ગોપીઓ વખાણ કરે છે તે ત્રીજી છે, ત્રીજું યુગલ સિદ્ધ કરે છે. આ શ્લોકમાં જે કૃષ્ણ થએલી ગોપીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે શુભ્રાતીત છે. કોઈ ગોપ થએલી ગોપીના ઉપર પોતાનો હાથ મૂકીને બીજી ગોપ થએલી ગોપી ચાલતી હતી. તે બોલી, ‘હિ ગોપીઓ, હું કૃષ્ણ છું, મારી સુંદર ગતિ જુઓ’. આ ગોપીમાં કોઈ પણ પ્રકારનો

દોષાભાવાર્થમાહ સન્મના इति । પૂર્વ કાચિકોં ચેષ્ટાં કેવલાં કૃત્તવતી । इदानीं वाचा सहिताम् ॥ ૧૯ ॥

મુનઃ પ્રકારાન્તરેણ વાતુર્વિધ્યમાહ મા મૈષ્ટેતિ ।

મા મૈષ્ટ વાતવર્ષાભ્યાં તન્નાણં વિહિતં મયા ।

इत्युक्तवैकेन हस्तेन यतन्त्युન્निदधेऽम्बरम् ॥ ૨૦ ॥

एषैव निर्गुणा । काश्चन गोगोपगोपीरूपा जाता वृष्टिमीता इव । तदा वातवर्षाभ्यां हेतुभूताभ्यां मा मૈષ્ટ, मया तन्नाणं विहितमित्युक्त्वा एकेन हस्तेन अम्बरं नयन्ती पर्वतवत् स्थापयन्ती ऊर्ध्वं निदधे गोवर्धनवत् धारितवती । यतन्ती प्रयत्नं कुर्वन्ती वा ॥ ૨૦ ॥

સાત્ત્વિક્યાશ્રેષ્ઠામાહ આરુહ્યેતિ ।

आरुह्यैकां पदाक्रम्य शिरस्याहापरां नृप ।

दृष्टाहे गच्छ जातोऽहं खलानां मनु दण्डधृक् ॥ ૨૧ ॥

एकामारुह्य पदा च आक्रम्य शिरसि पादाघातं कृत्वा । नृपेति सम्बोधनं विन्वासाय । एषा लीला कठिता । उपरि वृक्षशालामवलम्ब्य वा तथा कृतवती । (वस्तुतस्तु या लीला यथा प्रमुणा

દોષ ન હતો એ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે સન્મનાઃ—વૃષ્ણુમાં જેનું મન ચોંટેલું છે તેવી ગોપી પહેલાં આ ગોપીએ કૃષ્ણ શરીરની ક્રિયા કરી હતી, હવે તે વાણી સાથે શરીરની ક્રિયા કરે છે. ૧૯

હવે શુકદેવજી ફરીથી ગોપીજનોના નિર્ણય, સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ત્રણ પ્રકારનું મા મૈષ્ટ ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં વર્ણન કરે છે —

‘યવન અને વરસાદથી ખેડીશો નહિ, મેં તે બેથી તમારું રક્ષણ કરેલું છે’ આ પ્રમાણે કહીને પ્રયત્નપૂર્વક એક હસ્તથી એક ગોપી પોતાનાં વસ્ત્રને (ગોવર્ધન પર્વતની માફક) ઊંચું કરવા લાગી. ૨૦

આ શ્લોકમાં જે ગોપીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે નિર્ણય છે. કેટલાંક ગોપીજનો ગાય, ગોપ અને ગોપીરૂપ થએલાં હતાં અને તે વરસાદથી ખેડતાં હોય તેવાં જાણતાં હતાં તે સમયે એક નિર્ણય ગોપીએ કહ્યું: ‘યવન અને વરસાદથી તમે બધા ખેડીશો નહિ, મેં તમારું તે બેથી રક્ષણ કર્યું છે.’ આ પ્રમાણે કહીને તે ગોપીએ પોતાના એક હાથ વડી વસ્ત્રને લકળે, પર્વતની માફક સ્થાપન કરીને, ઊંચું કર્યું, ગોવર્ધન પર્વતની માફક ધારણ કર્યું. યતન્તીનો અર્થ ‘પ્રયત્ન કરતી’ એવો પણ થઈ શકે. ૨૦

શુકદેવજી આજ્ઞા એ શ્લોકમાં સાત્ત્વિક ગોપીની ક્રિયાનું વર્ણન કરે છે —

हे राजन्! એક ગોપીજન બીજાં ગોપીજન ઉપર ચઢીને અને તેના સાથા ઉપર પગવડે પ્રહાર કરીને બોલ્યાં, ‘હું કુષ્ઠ સર્પ । જતો રહે, કુષ્ઠને શિક્ષા કરનાર હું પ્રકટ થયો છું.’ ૨૧

એક ગોપી બીજા ગોપીના ઉપર ચઢી અને તેના સાથા ઉપર પગ વડે આક્રમણ કર્યું, પગ વડે પ્રહાર કર્યો. શુકદેવજી પરીક્ષિતને નૃપ એ પ્રમાણે જે સંબોધે છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે પરીક્ષિતને શુકદેવજીની વાતમાં વિશ્વાસ આવે. આ લીલા કથિત છે અથવા તો આ લીલા બીજી રીતે નમજાવી શકાય અને તે એ કે એક ગોપીએ જાડના યગધી લટકીને બીજા ગોપીના ઉપર પગથી પ્રહાર કર્યો. (વાસ્તવિક રીતે તો પ્રભુએ જે લીલા જે પ્રકારે કરી છે તે લીલા તે જ પ્રકારે અહીં પણ પ્રકટ થય છે એટલે અહીં

કૃતા સા તથૈવાત્રાવિર્ભયતિ ઇતિ નિરાલમ્બગત્વેઽપિ નાનુપપત્તિઃ ।) દે દુષ્ટાદે ફાલિય । શ્તો ગચ્છ ।
યતોઽદં સ્વલનાં દણ્ડધૃક્ જાતઃ । નનુ ઇતિસમ્બોધનમમારણાર્થઃ ॥ ૨૧ ॥

તત્રૈકોવાચેતિ ।

તત્રૈકોવાચ હે ગોપા દાવાગ્નિં પદ્યતોલ્વણમ્ ।

ચક્ષૂંગ્યામ્બપિદ્ધ્વં ઘો વિધાસ્યે ક્ષેમમજ્ઞસા ॥ ૨૨ ॥

રાજસી પુરસ્તત્રૈકા જાતા । ઉવાચ ચ વક્ત્યમાણમ્ । ગોરૂપાઃ કાશ્ચન । ગોપરૂપાસ્તથા-
પરાઃ । એકા તુ કૃષ્ણરૂપા આહ । હે ગોપા ઉલ્વણં દાવાગ્નિં પદ્યતેતિ । વિરહેણ દાવાગ્નિં દૃષ્ટવતી,
ભાવનયા વા તથા ભાનમ્ । સર્વાપિ ક્રીડા ભગવદ્રૂપા તત્ર તપ્ત્રાવિશતીતિ દાવાગ્નૈરપિ દર્શનમ્ ।
અન્યાસાં વિશેષાકારેણ તસ્યાં ભગવદ્ભાવાભાવાન્ ન તત્પ્રાર્થના । એવમેવ ચાતવર્પસ્થલેઽપિ ।
અતિમત્તાનામેવ ભગવદ્ભાવેન તદ્દલીલવેશાત્ તસ્ય એવ દર્શનમિતિ નિષ્કર્ષઃ ॥ ૨૨ ॥

તામસીમાહ વદ્ધેતિ ।

વદ્ધાન્યથા સ્વજા કાચિત્ તન્વી તત્ર હુલ્લુલ્લે ।

ભીતા સુદૃઢ પિધાયાસ્યં મેજે ભીતિવિહમ્બનમ્ ॥ ૨૩ ॥

ગોપીજનની આ લીલામાં ઝાડનો આધાર ન હોય તો પણ કોઈ જાતની મુશ્કેલી નથી.) હે દુષ્ટ અહિ—
સર્પ—કાલિય નાગ— ! અહીંથી તું જતો રહે; કારણ કે હું દુષ્ટ પ્રાણીઓને શિક્ષા કરવાને માટે પ્રકટ
થયો છું. નનુ એ પ્રમાણે જે સંબોધન છે તેનો ભાવ એવો છે કે સર્પને મારી નાખવાનો નથી. ૨૧.

શુકદેવજી તત્રૈકોવાચ એ પ્રલોકમાં કહે છે કે

સાં તો એક ગોપીજન બોલ્યાં, 'હે ગોપો ! આ ભયંકર દાવાગ્નિ બુવો.

તમે જલદી તમારી આંખો મીંચી દો. હું તમારું કલ્યાણ તરત જ કરીશ.' ૨૨

સાં તો એક રાજસી ગોપીજન નીચે પ્રમાણે બોલ્યાં. કેટલાંક ગોપીજનો ગાયરૂપ થયાં, અને
બીજાં કેટલાંક ગોપીજનો ગોપરૂપ થયાં. એક ગોપીજન તો કૃષ્ણરૂપ થઈને બોલ્યાં : 'હે ગોપો ! આ
ભયંકર દાવાગ્નિ બુવો.' આ ગોપીજને પ્રભુથી થયેલા વિરહને લીધે દાવાગ્નિ બેયો. જે ગોપીમાં અતિ
વિગાઢ ભાવ હોય છે તેનામાં જ ભગવદ્ભાવ હોય છે, તેના જ હૃદયમાં વિરહાગ્નિ પ્રકટ થાય છે એટલે તે
જ ગોપીને દાવાગ્નિનું દર્શન થાય છે, બીજાને નહિ. અથવા તો ભાવનાથી તે પ્રમાણે તે ગોપીને ભાન થયું.
ગોપીજનોની બધી જુદી જુદી ક્રિયાઓમાં બધીય ભગવદ્રૂપ ક્રીડાનો આવેશ છે એટલે દાવાગ્નિનું પણ
આ ગોપીજનને દર્શન થાય છે. બીજાં ગોપીજનોને ખાસ કરીને દાવાગ્નિનું દર્શન કરનારી આ ગોપીજનમાં
ભગવદ્ભાવ—આ ભગવાન છે એવો ભાવ— હતો એટલે તેમણે પોતાના રક્ષણને માટે તેની પ્રાર્થના કરી
નહિ. આ પ્રમાણે વીસમા પ્રલોકમાં જણાવેલા પવન અને વરસાદના પ્રસંગમાં પણ સમજવું. (અર્થાત્
બીજાં ગોપીજનોને પેલી ગોપીજનની ગાફક પવન અને વરસાદનો અનુભવ થયો નથી, તેઓ તે
ગોપીજનને ભગવાન તરીકે માનતાં નથી, એટલે તેમણે તે ગોપીજનની રક્ષણને માટે પ્રાર્થના કરી નથી.)
જે ભક્તો ઘણા ભક્ત હોય છે તેમનામાં જ ભગવદ્ભાવને લીધે તે તે લીલાનો આવેશ થાય છે, એટલે તે
જ ભક્તોને તે તે લીલાનું દર્શન થાય છે એમ તાત્પર્ય છે. ૨૨

હવે યદ્વા એ પ્રલોકમાં શુકદેવજી તામસી ગોપીજનનું વર્ણન કરે છે:—

એક સુંદર અંગવાળી ગોપીને બીજી ગોપીએ માળા વડે ખાંડણીએ
ખાંધી; તે (ખાંડણીએ અંધાયલી) સુંદર નેત્રોવાળી ગોપીએ ખહીને, મ્હોં
દાંદીને, ભયનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું. ૨૩

હલ્લપ્તલે કયાચિદ્વદ્ધા સ્ત્રજા માલયા હલ્લપ્તલ્લ્યાનીવાપિ કાચિત્ । અન્યા તુ યશોદારુપા । તદા મીતા સતી સુદક્ષ્ ઉત્તમદષ્ટિયુક્તા આસ્યં પિધાય, દણેન સમ્પૂર્ણં મુરમાચ્છાય, મીત્યનુકરણં મૈત્રે । અત્ર ક્રમે ગુણા એવ પ્રયોજકાઃ । તત્તદધિકારાનુસારેણ તત્તલીલાઃ પ્રાદુર્ભવન્તિ । મગવદ્ગર્શન- કરણાન્તા ચ લીલા । અન્યયાન્તે હલ્લપ્તલ્લીલા ન કૃતા સ્યાન્ । નાતઃ પરં કર્તવ્યમસીતિ લીલાયા વિરતિઃ । એવં લીલાભાવમુપપાદ્ય મગવદ્ભાવે વક્તવ્યે મગવતો મીતિવિદ્મ્વનલીલાયાં સર્વા લીલાસ્તિ- રોહિતાઃ । તતઃ પૂર્વવત્ પુનઃ પ્રશ્ન એવ સ્થિતઃ । તસ્ય સંવેદનપૂર્વકત્વાત્ । એતત્ત્વાવેશેન જાતમિતિ સંવેદનરાહિત્યમ્ । અતસ્ત્વસ્ય નોપસંહારઃ ॥ ૨૩ ॥

પૂર્વં તુ 'ઇત્યુન્મત્તવચ' ઇતિ વચનમેવોપસંહૃતમ્, ન તુ પ્રશ્ન ઉપસંહૃતઃ । અતઃ શ્દાનીં મધ્યે લીલામુક્ત્વા તસ્યાસ્તિરોવાને પુનરેવ વૃન્દાવનલતાસ્તરુન્ કૃષ્ણં પૃચ્છમાના જાતા ઇત્યાહ એવમિતિ ।

એવં કૃષ્ણં પૃચ્છમાના વૃન્દાવનલતાસ્તરુન્ ।

વ્યચક્ષત વનોદેશે પદાનિ પરમાત્મનઃ ॥ ૨૪ ॥

તદા પુનરનુત્તરે પ્રાપ્તે મગવાનાવિશ્વન્ મોહં દૂરીકૃત્ય સર્વં દ્વાપિતવાનિત્યાહ વ્યચક્ષતેતિ । તાપાપનોદ્યર્થમેવ ત્રયમ્, અન્વેષણં લીલાવેશે મગવદ્વાવેશેતિ । તત્ર પ્રશ્નોઽન્તરદ્ધ ઇતિ સ એવ

કોઈ એક ગોપીને બીજી ગોપીએ ખાંડણીએ માળા વડે બાંધી. કોઈ ગોપી ખાંડણીયાફ પત્તુ યઈ, બીજી ગોપી પલ્લુ યશોદાફ યઈ. તે વખતે ખાંડણીએ ઊંધાએટ્ટી ઝુંદર નેત્રોવાળી પેટ્ટી ગોપી બ્હી ગઈ અને પોતાનું મુખ ઢાંડી દીધું, પોતાના હાથથી પોતાનું આંખું મુખ ટાંડી દીધું, અને લયનું અનુકરણ કરવા લાગી.

ગોપીજનો ભગવાનની લીલાનું જે અનુકરણ કરતાં હતાં તેમાં ગોપીજનોના સત્ત્વ વગેરે ગુણોને લીધે જ જુદી જુદી લીલાનો ક્રમ નિશ્ચિત થતો હતો. ગોપીજનોના જુદા જુદા અધિકારને અનુસરીને ભગવાનની જુદી જુદી લીલા પ્રકટ થાય છે. આ બધી લીલાનો અન્ત ભગવાનને વશ કરવામાં છે. આ પ્રમાણે ન માનીએ તો છેવટે ભગવાનની ઉલ્ખલલીલા કરવામાં ન આવી હોત. પરંતુ ઉલ્ખલલીલામાં ભગવાન વશ થઈ ગયા એટલે ત્યાર પછી કાંઈ પણ કરવાનું રહેતું નથી. તેથી ત્યાંથી જ લીલા બંધ થઈ ગઈ. આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં લીલાનો ભાવ ઉત્પન્ન થયોઃ હવે તેમનામાં ભગવદ્ભાવ ઉત્પન્ન થયો એમ કહેવાને માટે ભગવાનની ભીતિનું તેઓ અનુકરણ કરવા લાગ્યાં, અને ભીતિના અનુકરણની લીલા કરવા જતાં બધી લીલા તિરોહિત થઈ ગઈ. ત્યાર પછી પહેલાંની નાકફ વૃક્ષ વગેરેને ગોપીજનોએ પ્રશ્ન જ કરવાનો રહ્યો, કારણ કે બાહ્ય જગતનું અનુસંધાન થાય એટલે ત્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન કરાય છે. પણ આ—ભીતિનું અનુકરણ—તો ભગવદ્વાવેશથી થએલું હતું એટલે ગોપીજનોને હમણાં બાહ્ય જગતનું ભાન નથી. તેથી જ અહીં ગોપીજનોના પ્રશ્નનો ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો નથી. ૨૩

પહેલાં ચોદમા સ્લોકમાં 'આ પ્રકારનાં ઉન્મત્ત વચનો બોલતાં ગોપીજનો' એ વાક્યનો ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો છે, પણ પ્રશ્નનો ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો નથી. તેથી હમણાં મધ્યમાં લીલાનું વર્તન કરીને, તે લીલાનું તિરોધાન થતાં, ફરીથી પણ ગોપીજનો વૃન્દાવનની લતાઓ અને વૃક્ષોને કૃષ્ણ વિષે પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યાં એમ શુક્રદેવજી એવમ્ એ સ્લોકમાં કહે છે:—

આ પ્રમાણે વૃન્દાવનની લતાઓ અને વૃક્ષોને કૃષ્ણ વિષે પૂછતાં

પૂછતાં ગોપીજનોએ વનમાં પરમાત્માના પદનાં દર્શન કર્યો. ૨૪

(ગોપીજનોએ વૃન્દાવનની લતાઓ અને વૃક્ષોને કૃષ્ણભગવાન વિષે પ્રશ્ન કર્યો.) પણ બ્યારે ગોપીજનોને તે બાબતમાં ઉત્તર ન મળ્યો ત્યારે ભગવાને તેમનામાં—ગોપીજનોમાં—આવેશ કરીને તેમનો મોહ દૂર કર્યો અને તેમને બધાનું જ્ઞાન કરાવ્યું એમ કહેવાને માટે શુક્રદેવજી કહે છે કે વ્યચક્ષત. ભગવાનની શોધ, ભગવદ્લીલાનો આવેશ અને ભગવદ્વાવેશ એ ત્રણ ગોપીજનોના તપને દૂર કરવાને માટે

સર્વજ્ઞાનૂયતે । વૃન્દાવનલતાઃ તરૂન્ કૃષ્ણં પૃચ્છમાના જાતા ઇતિ । તતો વનોદેશે વનમૂર્તૌ ભગવતઃ પદાનિ દૃષ્ટવતઃ । પરમાત્મન ઇતિ પદાનાં પરમપુરુષાર્થતા સૂચિતા । ભગવદાવેશે હિ સર્વજ્ઞતા ભવતિ । તેષાં ચ કાર્યં ભગવત્પદદર્શનમ્ । 'તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદં સદા પश्यन्તિ સૂરય' ઇતિ શ્રુતેઃ ॥ ૨૪ ॥

एता अपि पूर्ववत् दशविधाः, तथैव तासां वचनानि । पदानि प्रत्यक्षयोग्यानि सर्वैरेव दृश्यन्त इति तेषां याथात्म्यज्ञानं साध्यम् । अतः प्रथममाहुः पदानि व्यक्तमेतानीति ।

पदानि व्यक्तमेतानि नन्दसूनोर्महात्मनः ।

लक्ष्यन्ते हि ध्वजांभोजचक्रांकुशयवादિभिः ॥ २५ ॥

एतानि पदानि नन्दसूनोरेव । व्यक्तं सत्यम्, नात्र संदेहः । चिह्नैः पदानां विशेषज्ञानम् । चिह्नान्येष कथं भवन्तीत्याशङ्क्य तत्रોपपत्तिमाहुः महात्मन इति । महतामप्यात्मा महान् वा जङ्ग-
रूपः । तस्य तत्तत्कार્યार्थं पदे चिह्नानि भवन्ति, प्रकृतेऽपि तेषामुपयोग इति तदभिव्यक्तिः क्रियते ।
तानि चिह्नान्याह लक्ष्यन्त इति । अनुभीयन्ते पदानि, असाधारणधर्मैः । लोकेऽप्येतादृशोऽर्थः प्रसिद्ध
इति सम्मतिः । ध्वजस्य स्थापनं भક્तानां निर्मेयवासार्थम् । अम्भोजस्थापनं सुखसेव्यत्वाय । चक्र-

જ છે. તેમાં પ્રજ્ઞ અંતરંગ છે એટલે તેનો સર્વત્ર અનુવાદ કરવામાં આવે છે. ગોપીજનો વૃન્દાવનની લતાઓને અને વૃક્ષોને કૃષ્ણ વિષે પૂછવા લાગ્યાં. પછીથી વનભૂમિ પર ગોપીજનોએ ભગવાનનાં પગલાં જોયાં. પ્રલોકમાં પરમાત્મનઃ એ પ્રમાણે પદ છે: તે ઉપરથી એમ સૂચન થાય છે કે ભગવાનનાં આ પગલાંઓ પરમ પુરુષાર્થરૂપ છે. જ્યારે જીવમાં ભગવાનનો આવેશ થાય છે ત્યારે તેનામાં ખરેખર સર્વજ્ઞતા આવે છે. જેમનામાં સર્વજ્ઞતા આવે છે, અર્થાત્ જે સર્વજ્ઞ છે, તેમને ભગવાનનાં ચરણનાં દર્શન થાય છે, કારણકે 'જ્ઞાનીઓ અથવા ભક્તો હુમ્મેશાં વિષ્ણુના તે પરમ પદનું દર્શન કરે છે' એ પ્રમાણે શ્રુતિ છે. ૨૪.

આ ગોપીજનો પણ પહેલાંની માફક દસ પ્રકારનાં છે: નવ ગોપીઓ સશુભ્રુ અને દસમી ગોપી નિર્શુભ્રુ. આ ગોપીજનોનાં વચનો પણ તે જ પ્રકારનાં છે, સશુભ્રુનિર્શુભ્રુએથી દસ પ્રકારનાં છે. પ્રત્યક્ષ ભોધ શકાય એવાં ભગવાનનાં પગલાં ઘાં ય જુએ છે તેથી તેમને યાથાત્મ્યજ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે: અર્થાત્ ભગવાનનાં પગલાંનું દર્શન સાધન છે અને યાથાત્મ્યજ્ઞાન સાધ્ય છે. તેથી ગોપીજનો પ્રથમ કહેવા લાગ્યાં કે પદાનિ વ્યક્તમેતાનિ:—

ધ્વજ, કમળ, ચક્ર, અંકુશ અને યવ વગેરેની રેખાઓનાં ચિહ્ન

ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ પગલાં ખરેખર મહાત્મા કૃષ્ણનાં છે. ૨૫

આ પગલાં નન્દશયલતા પુત્ર કૃષ્ણનાં જ છે. વ્યક્તમ્ એટલે સત્ય, એમાં કોઈ જાતનો સંદેહ નથી. ચિહ્નો વડે પગલાંઓનું વિશેષજ્ઞાન—કૃષ્ણનાં જ છે એ પ્રકારનું જ્ઞાન—થાય છે. ચિહ્નો જ શી રીતે થાય છે એમ જો શંકા કરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન કરતાં ગોપીજનો યુક્તિ આપે છે કે મહાત્મનઃ, ગોત્રઓના પણ આત્મા, અથવા મહાન્ આત્મા તે મહાત્મા કહેવાય: અર્થાત્ મહાત્મા એટલે પ્રજ્ઞ. જુદાં જુદાં કાર્યોને માટે તે પ્રજ્ઞરૂપ મહાત્માના પગલાંમાં ચિહ્નો હોય છે. આકુ પ્રસંગમાં પણ ચિહ્નોનો ઉપયોગ છે એટલે તેમને—ચિહ્નોને—પ્રકટ કરવામાં આવે છે. તે ચિહ્નોનું વર્ણન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે લક્ષ્યન્તે. અસાધારણ ધર્મોને લીધે ભગવાનનાં પગલાંનું અનુમાન થાય છે. લોકમાં પણ આ પ્રકારનો અર્થ પ્રસિદ્ધ છે એમ હિ શબ્દ વડે સમજાવે આપવામાં આવે છે. ભક્તો નિર્ભય રીતે વાસ કરી શકે એટલા માટે ધ્વજનું

સ્થાપનં રક્ષાયૈ । મનોનિગ્રહાર્થમન્કુશસ્થાપનમ્ । કીર્તિસિદ્ધ્યર્થ યયઃ । ધમાદ્યોપ્યાદિશબ્દેનોત્પન્ને
પાપપર્વતાદિનિરાકરણાર્થાઃ ॥ ૨૫ ॥

एवमसाधारणधर्मैः पदानि निश्चिन्त्य तन्मार्गेण गता इत्याह तैस्तैरिति ।

तैस्तैः पदैस्तत्पदवीमन्विच्छन्त्योऽग्रतोऽवलाः ।

वध्वाः पदैः सुपृक्तानि विलोक्यार्ताः समद्भुवन् ॥ ૨૬ ॥

જ્ઞાનં ક્રિયાપર્યવસાયીતિ ક્રિયા નિરૂપ્યતે । તત્પદવીમન્વિચ્છન્ત્યોઽગ્રતોઽવલાઃ જાતાઃ પદા-
ન્યન્વિષ્ય તત્પદવીં ગતા इत्यर्थः । सध्ये तासां प्रतिबन्धमाह वध्वा इति । यदि तासां मत्सरदोषो न
स्यात्, गच्छेयुरेवान्तिकम् । दोषवशाच्च परं कुण्ठिता भवन्ति । तदाह । वध्वाः कस्याश्चिद्गोपिकायाः
पदैः सुपृक्तानि पंक्त्याकारेण गतानि भगवत्पदानि दृष्ट्वा, तानि विलोक्य च, आर्ता जाताः ।
तदा अन्योन्यमेवानुबन् । ज्ञानक्रिययोरुपसर्जनं कृत्वा वाचि प्रतिष्ठिता जाताः, अन्यथा शीघ्रगमने
भगवान् प्राप्तः स्यात् ॥ ૨૬ ॥

तासामसूयावाक्यान्याह कस्याः पदानीति ।

સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે; ભક્તો પ્રભુની સુખેથી સેવા કરી શકે એટલા માટે કમળનું સ્થાપન કરવામાં
આવ્યું છે; ભક્તોના રક્ષણને માટે ચક્રનું સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે; ભક્તોના મનનો નિગ્રહ કરવાને
માટે મન્કુશનું સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે; ભક્તોની કીર્તિ સિદ્ધ કરવાને માટે ચક્રનું સ્થાપન કરવામાં
આવ્યું છે. આદિ શબ્દ વડે વજ્ર વગેરેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. આ વજ્ર વગેરે ચિહ્નો પાપપર્વત
વગેરેનો નાશ કરવાને માટે છે. ૨૫

આ પ્રમાણે અસાધારણ ધર્મો વડે આ પગલાં ભગવાનનાં છે એમ નિશ્ચય કરીને ગોપીજનો તે
માર્ગે ગયાં એમ શુકદેવજી તૈસ્તૈઃ ઇત્યાદિ શ્લોકોમાં કહે છે:—

ભગવાનનાં તે તે પગલાંઓ ઉપરથી ભગવાનના માર્ગને શોધતી
અખળાઓ આગળ ચાલી, અને કોઈક સીના પગલાં સાથે સેજસેજ થએલાં
ભગવાનનાં પગલાં જોઈને તેઓ ખેદ પામતાં માંહો માંહે ખોટ્યાં. ૨૬

જ્ઞાનનું પર્યવસાન—પરિણામ, અન્ત—ક્રિયામાં છે એટલે ગોપીજનોની ક્રિયાનું વર્ણન કરવામાં
આવે છે. (ગોપીજનોને ભગવાનનાં પગલાંના દર્શનથી યાથાત્મ્યજ્ઞાન થયું હતું, અને આ જ્ઞાનના
પરિણામે તેમનામાં હવે ક્રિયા પ્રકટ થાય છે.) અખળાઓ—ગોપીજનો—ભગવાનના માર્ગને શોધતી
શોધતી આગળ ચાલી: અર્થાત્ ભગવાનનાં પગલાં ઓળીને ભગવાનના માર્ગમાં ગોપીજનો ગયાં. વચમાં
ગોપીજનોને પ્રતિબંધ થયો એમ શુકદેવજી વધ્વાઃ એ વડે વડે કહે છે. જો ગોપીજનોમાં મત્સરદોષ ન
હોત તો તેઓ ભગવાનની પાસે ગયાં જ હોત; પરંતુ દોષને લીધે તેઓ કુવિહત થઈ ગયાં. આ જ વાત
શુકદેવજી નીચેના શબ્દોમાં કહે છે. સીના—કોઈક ગોપીજનના—પગલાંની સાથે મળેલાં—પંક્તિના
આકારમાં આવેલાં—ભગવાનનાં પગલાંને જોઈને અને તે ગોપીજનનાં પગલાંને જોઈને જ્યાં ગોપીજનો
દુઃખી થયાં અને એક બીજાની સાથે બોલવા લાગ્યાં. જ્ઞાન અને ક્રિયાને ગીચ કરી નાખીને ગોપીજનો
વાણીમાં જ—એક બીજાની સાથે વાતો કરવામાં જ—અવૃત્ત થયાં. આ પ્રમાણે જો ન થયું હોત તો
જલદી જવાથી ગોપીજનોને ભગવાન પ્રાપ્ત થઈ જાત. ૨૬

હવે શુકદેવજી કહ્યાઃ પદાનિ એ શ્લોકમાં તે ગોપીજનોનાં ઇર્ષ્યાનાં વાક્યોનું વર્ણન કરે છે:—

કસ્યાઃ પદાનિ ચૈતાનિ યાતાયા મન્દસૂત્રુના ।

અંસન્યસ્તપ્રકોષ્ટાયાઃ કરેણોઃ કરિણા યથા ॥ ૨૭ ॥

પુરુષોઽત્ર ન સંભવ્યતે, નાપિ ગ્રામાન્તરસ્થિયઃ, અતોઽસન્મધ્ય એવ કસ્યાશ્ચિદ્ભવિષ્યન્તીતિ ।
અયં પ્રથમ ઇતરપરિચ્છેદેન વિશેષજ્ઞાનાર્થઃ । નન્વત્ર પદે લક્ષણાનિ સન્તિ । ચ્ચકારાદ્ભગવતઃ તસ્યાશ્ચ
ચેષ્ટાક્ષાપકાનિ ત્રિહાન્યપ્યુચ્યન્તે । સા हि मन्दसूत्रुना सहैव याता, अन्यथा भगवान् न गच्छेत् ।
તયૈવ પ્રાયેણ નીતઃ । સ્વાપેક્ષયા તસ્યા મહદ્ભાગ્યમાહુઃ । અંસે ન્યસ્તઃ પ્રકોષ્ટભાગો યસ્યામ્ । પ્રકોષ્ટ-
ભાગો ભગવદ્વીયઃ કરતલાદર્વાચીતભાગઃ । તાવતા કરેણ કચિત્સમ્બન્ધઃ સૂચિતઃ । તાવદેવ નૈકત્વં
પદયોરિતિ । કિન્ન, મધ્યે તયોઃ રસાવિર્ભાવોઽપિ જાયત્ત્વમ્મિતિ દ્રષ્ટાન્તેનાહુઃ કરેણોઃ કરિણા યથેતિ ।
કરેણોરંસે કરિણા યથા હસ્તઃ પ્રસાર્યત્ત્વમ્મિતિ । કરેણુઃ સ્ત્રી, તસ્યા અંસે યથા કરી હસ્તં પ્રસારયતિ
તદ્વા પદાનિ મિલન્તિ, સંમુલ્લસ્ય ભવતિ, હૃદયકળ્થો વા ભવતિ । સ્પર્શસુખમેવ પ્રધાનમિતિ ગજો
દ્રષ્ટાન્તીકૃતઃ । એવં ત્રિવિધા ગોપિકા ઉક્તાઃ ॥ ૨૭ ॥

ગુણાત્તીતાયા વાક્યદ્વયમાહ । દોષાભાવપ્રતિપાદકં ગુણપ્રતિપાદકં ચ । તામસતામસી ભગવ-
દાવિષ્ટા ન ભવતીતિ । અનયારાધિત્વમ્મિતિ દ્વાબ્યામ્ ।

જેમ હાથી હાથણીના ખલા ઉપર પોતાનો હાથ મૂકે છે તેમ
નંદરાયણના પુત્રે જેના ખલા ઉપર પોતાનો હાથ મૂક્યો છે એવી
નંદરાયણના પુત્રની સાથે જનાર આ કઈ સ્ત્રીનાં પગલાં છે ? ૨૭

આહીં પુરુષનો સંભવ નથી, તેમ બીજા ગામની સ્ત્રીઓનો પણ સંભવ નથી; તેથી આપણામાંથી
કોઈક ગોપીનાં આ પગલાં હશે. આ શ્લોકમાં ગોપીજનોએ જે પ્રશ્ન કર્યો છે તેનું પ્રયોજન બીજી
સ્ત્રીનો નિર્ણય કરીને વિશેષ જ્ઞાન મેળવવાનું છે; અર્થાત્ અમુક સ્ત્રીનાં જ આ પગલાં છે એવું વિશેષ
જ્ઞાન મેળવવાને માટે પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે. અરે! આ પગલાંમાં ચિહ્નો છે. જનો અર્થ એ છે કે
ભગવાન્ અને તે ગોપીની એક જણાવનારાં ચિહ્નો પણ અહીં છે. તે ગોપી ખરેખર નંદરાયણના
પુત્રની સાથે જ ગઈ છે, અન્યથા ભગવાન્ જાય નહિ. તે ગોપીજ ઘણુંબધું ભગવાનને લઈ ગઈ છે,
અર્થાત્ તે ગોપી આગળ પ્રભુ ગોણુ થતી ગયા છે. ગોપીજનો હવે કહે છે કે તે ગોપી અમારા કરતાં
વધારે ભાવ્યશાળી છે. જેના ખલા ઉપર ભગવાને હાથ મૂક્યો છે તેવી તે ગોપી છે. ગોપીના ખલા
ઉપર મૂકવામાં આવેલો પ્રકોષ્ટભાગ ભગવાનનો છે અને તે હાથના તળીયાની નીચેનો ભાગ છે.
જેટલો ભાગ હાથનો છે તેનો સ્વનાદિની સાથે સંબંધ થયેલો છે એમ સૂચન થાય છે, કારણ કે
ત્યારે જ બે પગલાંઓ એક બીજાની પાસે સંભવી શકે છે. વળી, વચમાં તે બન્નેનો રસ પણ પ્રકટ
થાય છે એમ કરેણોઃ કરિણા યથા એ શબ્દોમાં ગોપીજનો દ્રષ્ટાન્ત આપીને કહે છે. જેમ હાથણીના
ખલા ઉપર હાથી પોતાનો હાથ પ્રસારે છે તેમ ગોપીના ખલા ઉપર ભગવાને પોતાનો હાથ પ્રસાર્યો
છે. કરેણુ એટલે હાથીની સ્ત્રી, હાથણીઃ તેના ખલા ઉપર જેમ હાથી પોતાનો હાથ—સુંદ—પ્રસારે
છે, જેમ તે વખતે તેઓનાં પગલાં એક બીજાને મળે છે, જેમ તે વખતે હાથી હાથણીની સામો ઉભો
રહે છે અથવા તો જેમ હાથીનું ગળું હાથણીથી ઘસાય છે તેમ ગોપી અને ભગવાનની રિયતિ
હતી. શૃંગારરસમાં સ્પર્શસુખ જ મુખ્ય છે તેથી હાથીનું દ્રષ્ટાન્ત આપવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે
ત્રણ પ્રકારની સત્ત્વપ્રધાન ગોપિકાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ૨૭

હવે શુકદેવજી નિર્ણય ગોપિકાના બે શ્લોકો કહે છે. એક શ્લોક દોષના અભાવનું પ્રતિપાદન કરે છે
અને બીજો શ્લોક શુભનું પ્રતિપાદન કરે છે. તામસતામસી ગોપીમાં ભગવાનનો આવેશ થતો નથી
એટલે તેનું વાક્ય સંભવતું નથી; તેથી તેને બદલે નિર્ણય ગોપીનું એક વાક્ય વધારે આપવામાં આવ્યું છે,

અનયારાધિતો નૂનં ભગવાન્ હરિરીશ્વરઃ ।

યત્નો વિહાય ગોવિન્દઃ પ્રીતો યામનયદ્રહઃ ॥ ૨૮ ॥

તત્ર પ્રથમં તથા સહ વિશેષરમણે તસ્યા ભાગ્યં, તસ્યાઃ પુણ્યં, હૈતુત્વેનાહુઃ । અનયા હરિર્નૂન-
મારાધિતઃ । યદ્યપ્યસ્મામિરપ્યારાધિતઃ, તથાપિ નૂનં નારાધિતઃ । ભગવદનારાધકૈરપિ ફલત્વાત્
ભગવતઃ સમ્વન્ધસમ્ભવાત્ । આરાધિતે તુ ફલં સ્વશે ભવતિ । તત્રાપિ તારતમ્યમ્ । નતુ તુલ્યકર્મણાં
મધ્યે કથમવાન્તરભેદઃ, તત્રાહ ભગવાનિતિ । સામગ્રીભેદાત્ કર્માણિ સર્વત્ર વિલક્ષણાનિ સ્વન્તિ ।
તદવાન્તરવૈલક્ષણ્યં સ ઇવ જાનાતિ । અતસ્યા ફલનિરૂપકો જાતઃ । નતુ તથાપિ વયં તથા ન
જ્ઞાપનીયાઃ, દુઃસ્વસાયકત્વાદિતિ ચેત્ તત્રાહુઃ હરિરિતિ । સ હિ સર્વદુઃસ્વહર્તા, વૈલક્ષણ્યજ્ઞાપનાર્થ
તથા વૌધિતવાન્ । નતુ ભક્તિઃ તુલ્યેતિ કથં ભક્ત્યનુસારેણ તુલ્યં ફલં ન કૃતવાન્, તુલ્યફલત્વેન

અને તેથી દસની સંખ્યા પૂરી કરવામાં કોઈ જાતનો બાંધો આવતો નથી. (તથા સત્ત્વપ્રધાન, જે
શુદ્ધાતીત, તથા રજઃપ્રધાન અને જે તમઃપ્રધાન એમ ત્રણી દસની સંખ્યા થાય છે.) શુકદેવજી
અનયારાધિતઃ ઇત્યાદિ જે પ્રલોકોમાં શુદ્ધાતીત ગોપીનાં વચનોનું વર્ણન કરે છે:—

આ ગોપીએ તો ભગવાન્ શ્રીહરિની અરેખર આરાધના કરેલી હોવી

જેમણે, કારણ કે તેના ઉપર પ્રસન્ન થએલા ગોવિન્દ ભગવાન્ આપણો

ભાગ કરીને તે ગોપીને એકાન્તમાં સંકેત ગયા છે. ૨૮

તે ગોપીની સાથે ભગવાને જે વિશેષરમણ કહ્યું તેમાં તે ગોપીનું ભાગ્ય, પુણ્ય, કારણ હતું એમ
હવે પ્રથમ ગોપીજનો કહે છે. અરેખર ! આ ગોપીએ હવિની આરાધના કરેલી છે. જે કે અમે ય પણ
ભગવાનની આરાધના કરેલી છે છતાં પણ તેમની કોઇની દ્વારા—કલ્યાણીની દ્વારા—આરાધના કરેલી
છે, સાક્ષાત્ આરાધના કરેલી નથી. જે સાધનોમાં ભગવાનનું સાક્ષાત્ આરાધન કરવામાં નથી આવતું તે
સાધનો વડે પણ ભગવાન્ કૃપી કૃપા મળે છે એટલે ભગવાનની કોઇની દ્વારા કરેલી આરાધનામાં પણ
ભગવાનનો સંબંધ સંભવે છે. જેણે ભગવાનનું સાક્ષાત્ આરાધન કરેલું છે તે તો ભગવદ્દૂષ કૃપાને
પોતાને વશ કરી દે છે. (અર્થાત્ કોઇની દ્વારા કરેલી ભગવાનની આરાધનામાં ભગવાનનો સંબંધ થાય
છે, જ્યારે ભગવાનની સાક્ષાત્ આરાધનામાં ભગવાન્ ભક્તને વશ થઈ જાય છે.) બળી, ભગવાનની
સાક્ષાત્ આરાધનામાં પણ તારતમ્ય રહેલું છે. (ભગવાન્ ગોપીજનોને વશ છે એમ પહેલાં વર્ણન કરવામાં
આવી ગયેલું છે તેથી એમ જણાય છે કે ગોપીજનોએ પણ ભગવાનની સાક્ષાત્ આરાધના કરેલી છે.
તો પછી ગોપીજનોનો ભાગ કરીને ભગવાન્ બીજી ગોપીને લઇને કેમ ચાલ્યા ગયા ? આ શંકાનું
સમાધાન એ કે ભગવાનના સાક્ષાત્ આરાધનમાં પણ તારતમ્ય છે. જે પ્રકારનું પેટી ગોપીએ ભગવાનનું
સાક્ષાત્ આરાધન કરેલું છે તે પ્રકારનું આ બધાં ગોપીજનોએ ભગવાનનું સાક્ષાત્ આરાધન કરેલું નથી.
આમ જો ન માનીએ તો ભગવાન્ આ બધાં ગોપીજનોનો ભાગ કરીને કેમ ચાલ્યા જાય ?)

અરે ! જ્યારે બધાંનાં કર્મો સરખાં છે તો પછી તેમનામાં અવાન્તર ભેદ શી રીતે હોઈ શકે ?—
આ પ્રકારની જો શંકા થાય તો ગોપીજન કહે છે કે ભગવાન્. સામગ્રી ભુદી ભુદી હોવાથી કર્મો બધે ય
એક બીજાથી ભિન્ન થાય છે. આ બધી સામગ્રીનો અને તેથી કર્મનો અવાન્તર ભેદ જ્ઞાનસ્વરૂપ ભગવાન્
જ જાણે છે. તેથી ભગવાન્ તે પ્રમાણે—કર્મ પ્રમાણે—કૃપા આપે છે. અરે ! પણ ભગવાને અમને તે
પ્રમાણે જ્ઞાન કરાવવું ન હતું, કારણ કે તેમ કરવાથી અમને દુઃખ થાય છે—આ પ્રમાણે જો શંકા કરવામાં
આવે તો ગોપીજનો કહે છે કે હરિઃ. ભગવાન્ હરિ છે, સર્વનું દુઃખ હરણ કરનાર છે. જે ગોપીજન
ભગવાનને લઈ ગયાં છે તે ગોપીજન અને આ બધાં ગોપીજનોની વચ્ચે ભેદ છે એ જણાવવાને માટે
ભગવાને આ બધાં ગોપીજનોને જ્ઞાન કરાવ્યું કે કર્મની અંદર ભેદ હોવાથી ભિન્ન ભિન્ન કૃપાઓમાં

કર્મ કૃતઃ સ્વીકૃતવાન્, તન્નાહુરીશ્વર इति । कदाचिद्भक्तिमुररीकरोति, कदाचित्कर्म, कदाचित्
स्नेच्छाम् । न हीश्वरो नियन्तुं शक्यः । अस्मान् भक्तिमार्गे योजयति, न कर्ममार्गे इति । अत एव
नः अस्मान् विहाय गोविन्दः साधारणेन्द्रोऽपि रहः एकान्ते प्रीतः सन् तामेवानयत् । कामरसः
स्त्रीसमूहापेक्षयाप्येकस्यामेव मुख्यतयोत्पद्यते । तथा करणे प्रीतिर्हेतुः, प्रीतौ भक्तिः कर्म वा ॥ २८ ॥

एवं तस्या भाग्यमभिनन्द्य मात्सर्येऽपि गूढे तथा वचनं भवतीति स्वभाग्याभिनन्दनमप्याहुः
घन्या इति ।

घन्या अहो अमी आल્યો गोविन्दाङ्घ्र्यङ्ગरेणवः ।

यान् ब्रह्मेશો રમા દેવી દધુર્મૂર્ધવનુત્તયે ॥ ૨૯ ॥

અહો આશ્ચર્યે, હે આલ્યઃ સહ્યઃ, અમી અઙ્ગિરેણવો ઘન્યાઃ । માત્સર્યાભાષાર્યં ચૈતદુ-

ચ્ચાવ્યું છે. (જે કૃષ્ણ પેલી ગોપીજનને આપવામાં આવ્યું છે તે કૃષ્ણ આ બધાં ગોપીજનોને આપવામાં
આવ્યું નથી, કારણ કે તે બહેના કર્મમાં ભેદ છે. આ પ્રમાણે ત્યારે ભગવાને આ બધાં ગોપીજનોને
જ્ઞાન કરાવ્યું ત્યારે આ ગોપીજનોને લાગ્યું કે આ પ્રકારનું કર્મ તો આપણે બાતે જ કર્યું છે અને ભગવાન
જે તિરોહિત થઈ ગયા છે તે આપણા પોતાના દોષથી જ તિરોહિત થઈ ગયા છે. આ પ્રમાણે ત્યારે
ગોપીજનો વિચાર કરે ત્યારે તેમની મત્સરતાને લીધે તેમને જે દુઃખ થતું હતું તે ન થાય, અર્થાત્ તે
દુઃખ નાશ પામે. આ રીતે ભગવાન આ ગોપીજનોના દુઃખનું હરણ કરે છે, કારણ કે તે પોતે હરિ છે,
સર્વનું દુઃખ હરણ કરનાર છે). તે ગોપીની અને અમારી ભક્તિ તો સરખી છે, (સામગ્રીતેદથી બહે કર્મ
વિલક્ષણ હો,) તો ભક્તિને અનુસાર ભગવાને અમને બધાંને તુલ્ય કૃષ્ણ કેમ ન આવ્યું ? અને તુલ્ય કૃષ્ણ
આપવામાં કર્મનો સ્વીકાર કેમ કર્યો ? આ પ્રમાણે જે શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરતાં ગોપીજનો
કહે છે કે હૈશ્વરઃ ભગવાન કોઈક વખત કૃષ્ણ આપવામાં ભક્તિ સ્વીકારે છે, કોઈક વખત કર્મ સ્વીકારે
છે, અને કોઈક વખત પોતાની ઇચ્છા સ્વીકારે છે. ખરેખર ! ઇશ્વરનું નિયમન થઈ શકે એમ નથી.
ભગવાન સ્વતંત્ર છે તેથી તે અમને ભક્તિમાર્ગમાં યોજે છે અને કર્મમાર્ગમાં યોજતા નથી. તેથી જ
અમારો ત્યાગ કરીને ગોવિન્દ—સાધારણ ઇન્દ્ર, સર્વ ગોકુલના ઇન્દ્ર—હોવા છતાં પણ એકાન્તમાં
પ્રસન્ન થઈને તે ગોપીને લઈ ગયા. ઘણી સ્ત્રીઓના સમૂહના કરતાં એક જ સ્ત્રીમાં કામરસ મુખ્ય
રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. ભગવાન તે ગોપીને એકાન્તમાં લઈ ગયા તેનું કારણ ભગવાનની પ્રીતિ—
પ્રસન્નતા—છે, અને ભગવાનની પ્રસન્નતાનું કારણ તે ગોપીની ભક્તિ અથવા કર્મ છે. ૨૮

આ પ્રમાણે ભગવાન જે ગોપીને એકાન્તમાં લઈ ગયા છે તે ગોપીનું ભાગ્ય મોટું છે એમ તેને
બીજાં બધાં ગોપીજનોએ અભિનન્દન આપ્યું. પણ આ પ્રકારનાં વચનો તો ગૂઢ માત્સર્યથી પણ કહી
શકાય (ભગવાનનું આરાધન તો આણે એકલીએ જ કર્યું જણાય છે, આપણે કોઈ કર્યું છે એ પ્રમાણે
કટાક્ષથી પણ કહી શકાય) તેથી તે શંકા દૂર કરવાને માટે ઘન્યાઃ એ શ્લોકમાં ગોપીજનો પોતે પણ
ભાગ્યશાળી છે એ પ્રમાણે પોતાની બાતને અભિનન્દન આપે છે. (રેલુ ભગવાનના ચરણની સાથે
ગ્રંથમાં આવવાથી ભાગ્યશાળી છે એ પ્રમાણે આ શ્લોકમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી સૂચિત
થાય છે કે ગોપીજનો પણ ભગવાનના ચરણનો સંબંધ થવાથી રેલુની માફક ભાગ્યશાળી થાય.)

હે સખીઓ ! અહોહોહો ! શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં ચરણકમળની રંગ

દટલી બધી ધન્ય છે, કે જે રંગને પ્રજ્ઞા, શિવ અને લક્ષ્મીદેવી પોતાનાં પાપ

દૂર કરવાને માટે પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કરે છે. ૨૯

જાદો એ આશ્ચર્યવાચક છે. હે સ્ત્રીઓ, સખીઓ, આ ચરણની રંગ ધન્ય છે. પોતાનામાં હુયે
માત્સર્ય નથી એ બતાવવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે જેમ આ ચરણથી રંગ ધન્ય છે તેમ તે ગોપી,
જેને ભગવાન એકાન્તમાં લઈ ગયા તે પણ ધન્ય છે. કાલ્યા એ પ્રમાણે ગોપીજનો જે ગ્રંથોપન વાપરે

ચંદતે । યથા રેણવઃ, તથા સેતિ । વિશ્વાસાર્થમપ્રતારણાર્થં ચ સમ્બોધનમ્ । અનેન રેણૂત્કર્ષેણ રેણવ
 એવ ધાર્યાઃ સ્વદોષનિવૃત્ત્યર્થમિત્યુક્તં ભવતિ । પૂર્વમત્રૈવ તે રેણવઃ સ્થિતાઃ, ન તદા તેપામુત્કર્ષઃ, યદા
 પુનઃસ્વરણસમ્બદ્ધાઃ, તદા ધનમર્હન્તીતિ । ધનં કૃષ્ણઃ, યથેન્દ્રો દેવાનામ્ । યથા ધનેન સર્વવિપય-
 પ્રાપ્તિઃ, એવં પ્રભુણાપિ । તેષાં ધન્યત્વમુપપાદયન્તિ યાનિતિ । બ્રહ્મા ઈશો રમા ચ દેવતારૂપા પાલિકા
 શક્તિઃ । તેષાં સ્વસ્વાધિકારે દોષસંભવાત્ તન્નિવૃત્ત્યર્થં મૂર્ધ્નિ દધુઃ । બ્રહ્માનન્દરૂપાયા નિવૃત્ત્યર્થં દેવતા-
 પદમ્ । અતઃ કારણાદેતદ્ધારણેન વયમપિ નિર્દુષ્ટાઃ નીચમાનગોપિકાતુલ્યા ભવિષ્યામ્ इति ॥ ૨૯ ॥

અન્યા રજઃપ્રકૃતય આહુઃ તસ્યા इति ।

તસ્યા અમૂનિ નઃ ક્ષોભં કુર્વન્ત્યુચૈઃ પદાનિ યત્ ।

ચૈકાપહૃત્ય ગોપીનાં રહો મુક્તેઽચ્યુતાધરમ્ ॥ ૩૦ ॥

ભગવચ્ચરણારવિન્દરજસ્તથૈવ, પરમસ્યાઃ ગોપિકાયાઃ અમૂનિ પદાનિ સજ્ઞે ગચ્છન્ત્યાઃ નોઽ-
 સ્માકં ક્ષોભં કુર્વન્તિ । તન્નાપ્યુચૈરત્યર્થમ્ । તન્વેકાકી ભગવાન્ ગચ્છેત્, તદપેક્ષયા સસહાયો મર્કિ-
 માર્ગે યુક્ત इति चेत् તન્નાહુઃ । યદ્યસ્માત્ ગોપિકાનાં સર્વાસામેવ ભાગરૂપમચ્યુતાધરં તા વિહાય એક-

છે તેનો ભાવ એવો છે કે પોતાનાં વચનોમાં બીજાંઓને વિશ્વાસ ઉપજે અને બીજાંને પોતે ઉત્તરતાં નથી
 એમ ખાતરી થાય. આ પ્રમાણે ભગવાનના ચરણની રેણુની જે શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવામાં આવી તે ઉપરથી એમ
 સિદ્ધ થાય છે કે પોતાના દોષને દૂર કરવાને માટે રેણુ જ ધારણ કરવી જોઈએ. આ રજ પહેલાં આ
 રથજે જ હુતી પણ તે વખતે તેમની શ્રેષ્ઠતા ન હતી; પરંતુ ત્યારે તેને ભગવાનના ચરણનો સંબંધ થયો
 ત્યારે તેને ધન ઘટે છે, તે ધન્ય થાય છે. જેમ દેવોનું ધન ધન્દ્ર છે તેમ આપણું ધન કૃષ્ણ છે. જેમ
 ધનવડે સર્વ પદાર્થો મળી શકે છે તેમ પ્રભુવડે પણ બધા પદાર્થો પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ રજ ધન્ય છે
 એ સમજાવવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે યાન્. બ્રહ્મા, મહાદેવ અને લક્ષ્મીજી જે દેવતારૂપ પાલન
 કરનારી શક્તિ છે. આ બધા દેવો ત્યારે પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે કાર્ય કરે છે ત્યારે તેમના કાર્યમાં
 દોષ સંભવે છે, એટલે તે દોષ દૂર કરવાને માટે તેમણે ભગવાનના ચરણકમળની રજ પોતાના મસ્તક
 ઉપર ધરી. અહીં જે લક્ષ્મીજીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે બ્રહ્માનન્દરૂપ નથી એ જણાવવાને માટે
 લક્ષ્મીજીના સંબંધમાં દેવતા પદ વાપરવામાં આવ્યું છે. આ કારણથી આ ભગવાનના ચરણકમળની
 રજને અમારા મસ્તક ઉપર ધારણ કરીને અમે પણ દોષરહિત થઈએ અને જે ગોપીને ભગવાન્ લઈ
 ગયા છે તે ગોપીના જેવાં બનીએ. ૨૯

હવે રજેચ્છુવાળી ગોપીઓ તસ્યાઃ એ પ્રલોક કહે છે:—

જે ગોપી એકલી ભગવાનને લઈ જઈને સર્વ ગોપીઓના સરખા
 ભાગરૂપ ભગવાનના અધરામૃતનું એકાન્તમાં પાન કરે છે તે ગોપીનાં આ
 પગલાં અમને અતિશય ક્ષોભ ઉપજાવે છે. ૩૦

ભગવાનના ચરણારવિન્દની રજ તો ખરેખર તેવી—ધન્ય—જ છે, પરંતુ ભગવાનની સાથે જતી
 આ ગોપીનાં આ પગલાં અમને ક્ષોભ ઉપજાવે છે. તેમાં પણ ડઘાઃ એટલે અતિશય (ક્ષોભ ઉપજાવે છે).
 ભગવાન્ એકલા બધે તેના કરતાં કોઈની સાથે બધે એ ભક્તિમાર્ગમાં યોગ્ય છે એમ જો કહેવામાં આવે
 તો ગોપીજનો તેનો ઉત્તર પ્રલોકના બીજા અડધા ભાગમાં આપે છે. યત્ એટલે કારણ કે, બધી ય
 ગોપીઓના ભાગરૂપ ભગવાનનું જે અધરામૃત છે તેનું, બધી ગોપીઓને છોડીને, આ ગોપી એકલી જ
 પાન કરે છે. તેમાં પણ બીજી બધી ગોપીઓની રજ વિના તે ગોપી ભગવાનના અધરામૃતનું એકાન્તમાં

યોષમુંજે । તત્રાપિ રહઃ એકાન્તે તાસામનુજ્ઞાવ્યતિરેકેણ । નનુ વિસ્તો ભગવાન્ ઘટુક્ષીસમ્વન્ધાદ્વિવિપ્યતિ
ક્રુતઃ સા મોક્ષ્યતે, તત્રાહુઃ અન્યુતેતિ । સ હિ પૂર્ણકામ એવ, ન તસ્ય ચ્યુતિરસ્તિ ॥ ૩૦ ॥

અન્યાઃ પુનસ્તત્તોડપિ ચેદં કૃતવત્સ इत्याह न लक्ष्यन्त इति ।

न लक्ष्यन्ते पदान्यत्र तस्या नूनं तृणाङ्कुरैः ।

खिद्यत्सुजाताङ्घ्रितलासुन्निन्ये प्रेयसीं प्रियः ॥ ૩૧ ॥

અહો કિમિતિ વિચાર્યતે અધરામૃતં પિવતીતિ । एतावदूरे समागतानि तस्याः पदानि अग्रे
ન લક્ષ્યન્તે । ન ચ વક્તવ્યં સમીચીનં જાતમિતિ, તત્રાહુઃ । તસ્યાઃ તૃણાઙ્કુરૈઃ સ્ખિદ્યત્ પાદતલં
જાતમ્ । તદા તાદૃશીમુન્નિન્યે ઝર્ચ્યં રીતવાન્ કદિભાગે સ્કન્ધભાગે વા । વસ્તુતસ્તુ હસ્તામ્યામેવોદ્વત-
વાનિતિ સુતરાં ચેદે દેવુઃ । નનુ કથમેવં કરિષ્યતીત્યાશઙ્કયાહુઃ પ્રેયસીમિતિ । સાપ્યત્વન્તં પ્રિયા,
સ્વયમપિ તસ્યાઃ પ્રિયઃ । અતો જ્ઞાયતે ન સા સ્કન્ધમારુદા કિન્તુ કેવલમુન્નિન્યે ॥ ૩૧ ॥

કિન્તુ । તેન પ્રકારેણ ન ઘટુદૂરે ગમનં સમ્ભવતિ । अतः कचिद्विश्रम्य पुष्पावचयमपि तदर्थं
કરોતીત્યાહુઃ અત્રેતિ ।

अत्र प्रसूनावचयः प्रियार्थे प्रेयसा कृतः ।

प्रपदाक्रमणे एते पश्यतासकले पदे ॥ ૩૨ ॥

પાન કરે છે. ઘણી સ્ત્રીઓના સંબંધને લીધે હવે ભગવાન્ કોઈનો ભોગ નહિ કરે, એટલે તે ગોપીનો
ભગવાન્ કેવી રીતે ભોગ કરશે ?—એમ જો શંકા કરવામાં આવે તો ગોપીજનો કહે છે કે અચ્યુત,
ભગવાન્ ખરેખર પૂર્ણકામ જ છે, તેમની કોઈ દિવસ પણ મ્યુતિ થતી નથી. ૩૦

ખીજાં ગોપીજનોએ તો તેથી પણ વિશેષ ખેદ કર્યો એમ ન લક્ષ્યન્તે એ શ્લોકમાં શુકદેવજી કહે છે.

અહીં તો તે ગોપીનાં પગલાં જણાતાં પણ નથી. ખરેખર, જ્યારે
તૃણના અંકુરોથી તે ગોપીના કોમલ પગનાં તળિયાં પીડાતાં હશે ત્યારે તે
પ્રિયાને પ્રિયે—કૃષ્ણ—પોતાના ખભા ઉપર તેડી લીધી હશે. ૩૧.

(આ ગોપીજનો ખીજાં ગોપીજનોને કહેવા લાગ્યાં કે) અરે ! તે ગોપી ભગવાનના અધરામૃતનું
પાન કરે છે એમ શું વિચાર્યું કરો છો ? આટલે દૂર સુધી આવેલાં તે ગોપીનાં પગલાં હવે આગળ જણાતાં
નથી. હવે પગલાં જણાતાં નથી તે ઠીક થયું એમ કહેવું નહિ. ગોપીજનો તેમું કારણ સમજાવતાં
કહે છે કે તે ગોપીના પગનું તળિયું તણખલાના અંકુરોથી પીડાતું હતું. તે વખતે તે ગોપીને ભગવાને
કેદ ઉપર અથવા તો ખભા ઉપર તેડી લીધી. વસ્તુતઃ તો ભગવાને તે ગોપીને જે હાથ વતી ઉચકી
લીધી તેથી આ ગોપીજનોને વધારે ખેદ થાય છે. અરે ! ભગવાન્ આ પ્રમાણે શી રીતે કરે ? એમ
જો સંપ્ર કરવામાં આવે તો તેના ચમપાનમાં ગોપીજનો કહે છે કે પ્રેયસીમ્. તે ગોપી ભગવાનને બહુ
પ્રિય છે, અને ભગવાન્ પોતે પણ તે ગોપીને (બહુ) પ્રિય છે. તેથી એમ જણાય છે કે ભગવાને તેને
ખભા ઉપર બેસાડી નથી પણ ફક્ત પોતાના જે હાથ વતી ઉચકી લીધી છે. ૩૧.

વળી, આ પ્રમાણે તે ગોપીને જે હાથ વતી ઉચકીને ભગવાન્ બહુ દૂર જઈ શકે એમ નથી. તેથી
દોષક રચાનમાં આરામ લઈને તે ગોપીને આટલે ભગવાન્ ફક્ત પણ ચૂંટે છે એમ જાણ એ શ્લોકમાં
ગોપીજનો કહે છે:—

અહીં પ્રિયાને માટે પ્રિયે ગ્રાહ ઉપરથી ફક્ત ચૂંટેલાં જણાય છે. જુવો,
પગના આગલા ભાગ ઉપર ઉભા રહેવાથી આ અધુરાં પગલાં પડ્યાં છે. ૩૨

પ્રસૂતાનામવચયો વૃદ્ધાદુત્તારણમ્ । ન ચ સ્વાયં ભવિષ્યતીતિ શઙ્કનીયમ્ । સા हि भ्रान्ता ।
અતઃ પ્રિયાર્થ એવ । સા તુ કર્તુમશક્તૈવ । તદાહુઃ પ્રેયસા કૃત્ત ઇતિ । સા हि भगवदपेक्षया स्वर्वा
પ્રપદાભ્યામુત્થાતુમપ્યશક્તા । અતઃ પ્રેયસૈવ કૃત્તઃ । યતઃ પ્રપદાક્રમણે પાદાપ્રાપ્ત્યામેવાક્રમણં યયોઃ ।
અતઃ एवासकले, पार्श्विभागौ नाभिव्यक्त इति । पश्यतेति सन्देहाभावाय वचनम् ॥ ૩૨ ॥

તતોપ્યન્યા અધિકમેવ સૂચયન્ત્ય આહુઃ કેદાપ્રસાધનમિતિ ।

કેદાપ્રસાધનં ત્વત્ર કામિન્યાઃ કામિના કૃતમ્ ।

તાનિ ચૂઢયતા કાન્તામુપવિષ્ટમિદ્ ધ્રુવમ્ ॥ ૩૩ ॥

નસૈરેવ કેદાનાં પ્રસાધનમ્, વેળ્યાકારેણ આપીઢાકારેણ વા । તુશઙ્કોઽન્યથાપક્ષં વ્યાવર્ત-
યતિ । ન હ્યત્ર જ્ઞાનોપદેશઃ સન્મવતિ । તદાહુઃ કામિન્યાઃ કામિના કૃતમિતિ । एतद् एत्यायापि
ભવતિ । ચૂઢાયાં પુષ્પપ્રવેશનં તુ ઉત્થિતે ન ભવતિ । ક્રોઢે પુષ્પાણિ સ્થાપયિત્વા ક્રમેણ તાનિ નિવેશ-
નીયાનિ । અતઃ તાનિ ચૂઢયતા ઇહોપવિષ્ટમ્ । ધ્રુવમિતિ સત્યમ્ । કાન્તામુપ કાન્તાસનીપે
કાન્તાસુદિવ્ય વા । તથૈવાકૃતિર્દેશ્યત ઇતિ ॥ ૩૩ ॥

एवं रसार्थं तस्मान्नयनं सामग्रीसम्पादतमलङ्करणं चोक्तम् । यदयमेवावत्तदाहुः रेभ इति ।

પુષ્પોનો અવચય એટલે આઠ ઉપરથી ફૂલ ચુંટવાં તે. ભગવાન્ પોતાને માટે જ ફૂલ ચુંટે છે એમ
માનવું નહિ; કારણ કે તે ગોપી યાદી ગઈ છે, તેથી તેને—પોતાની પ્રિયાને—માટે જ ભગવાન્ માઠ
ઉપરથી ફૂલ ચુંટે છે. તે ગોપી તો યાદી ગઈ છે એટલે તે ફૂલો ચુંટવાને માટે અશક્ત જ છે. આ વાત
પ્રેયસા કૃતઃ એ શબ્દોમાં ગોપીજનો કહે છે. તે ગોપી ભગવાનના કરતાં નીચી છે, ઠીંગણી છે, અને તે
એટલી બધી નાણુક છે કે તે પોતાના પગના આગલા ભાગ ઉપર ઉભા રહેવાને માટે પણ અશક્ત છે.
તેથી તેના પ્રિયે—કૃષ્ણે—જ ફૂલો ચુંટ્યાં, કારણકે ભગવાનનાં પગલાં પ્રપદાક્રમણ છે. પગના આગલા
ભાગથી જ આક્રમણ છે જેમનું એવાં પગલાં પ્રપદાક્રમણ કહેવાય છે. તેથી જ તે પગલાં અધૂરાં
જણાય છે, અર્થાત્ તે પગલાંનો પાછલો ભાગ સ્પષ્ટ જણાતો નથી. પદ્યત—જુનો—એમ જે કહેવામાં
આવ્યું છે તેનું તત્પર્ય એ છે કે આ આગતમાં કોઈ જાતનો સંદેહ નથી. ૩૨

આ સિવાયનાં પણ ખીજાં તામચી ગોપીજનો કેદાપ્રસાધનમ્ શ્લોકમાં અધિક અર્થનું સૂચન
કરે છે—

અહીં તો કામી ભગવાને કામિનીના કેશ ચુંથેલા જણાય છે. અહીં તો

અવશ્ય તેના કેશ ચુંથતાં તે કાન્તાની પાસે કાન્ત બેઠેલા હોવા બેઠએ. ૩૩

વેળીના આકારમાં અથવા તો અંબોદાના આકારમાં કેશોને નખ વડે જ ચુંથવામાં આવે છે. તુ
શબ્દ આ સિવાયના ખીજા પદ્યની આવૃત્તિ કરે છે. અહીં, ખરેખર, જ્ઞાનનો ઉપદેશ સંભવતો નથી. આ
વાત કામિન્યાઃ કામિના કૃતમ્ એ શબ્દોમાં ગોપીજનો કહે છે. કેશોને ચુંથવાનું કામ તો ઉભા થઈને
પણ કરી શકાય છે, પરંતુ કેશની અંદર પુષ્પ મૂકવાનું કામ ઉભા રહીને થઈ શકતું નથી. પુષ્પો ખોળમાં
મૂકીને ધીમે ધીમે ક્રમશઃ તેમને કેશમાં મૂકવાં બેઠએ. તેથી કેશમાં પુષ્પો ચુંથવી વખતે ભગવાન્
અહીં બેઠેલા હોવા બેઠએ. આ વાત મુન—સત્ય—છે. કાન્તામ્ ઉપ એટલે કાન્તાની પાસે અથવા તો
કાન્તાને ઉદેશીને—તેની સામે—(ભગવાન્ બેઠેલા હોવા બેઠએ), કારણ કે તે જ પ્રકારની આવૃત્તિ
બેળામાં આવે છે. ૩૩

આ પ્રમાણે રક્તને માટે ભગવાનને એકાન્તમાં આલુવામાં આવ્યા, બધી સામગ્રી તૈયાર કરી અને
અલંકાર કરવામાં આવ્યો એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું. જેને માટે આટલું બધું કરવામાં આવ્યું તે
ગોપીજનો રમે એ શ્લોકમાં કહે છે—

રેમે તયા આત્મરત આત્મારામોઽપ્યસ્વપિહતઃ ।

કામિનાં દર્શયન્ દૈન્યં સ્ત્રીણાં ચૈવ દુરાત્મતામ્ ॥ ૩૪ ॥

પુષ્ટત્વાત્ કામસ્ય આત્મરતઃ તયા ચ સહ રેમે । ચકારાત્ લક્ષ્મ્યા ચ । અન્તઃપ્રવિષ્ટામિર્વા । સાપિ રેમ્ इति वा । આત્મન્યેવ રતિર્યસ્ય । તેન નિષ્કામ એવ તસ્યા ચયેચ્છં કામં પૂરિતવાન્ । અસ્યામપિ દક્ષાયામાત્મરત્ત એવ, રસાધારત્વાય તસ્યામાત્માન્ સ્થાપિતવાન્ । આત્મન્યેવ મુખ્યા રતિઃ આત્મન્યેવ રમણં ક્રીડા ચ યસ્ય । યતઃ અસ્વપિહતઃ હન્દ્રિયૈરન્તઃકરણૈર્વિપયૈર્વા । યદિ સ્વાનન્દોઽન્યત્ર ગચ્છેત્ સદાન્યત્ર રત્તો ભવેત્ । તત્તુ કથમેવમસમીચીનસ્થાને પતાવતા પ્રયાસેન એવં રમણં કૃતવાનિતિ, તત્ર પ્રયોજનમાહુઃ કામિનાં દર્શયન્ દૈન્યમિતિ । કામિનસ્ત્વેવમેવ દીના ભવન્તિ । ‘કામાર્તા હિ પ્રકૃતિકૃપણા’ इति तेषामनुकरणं करोति । અન્યથા તેપાં નિરોધો ન સ્યાત્ । પ્રયોજનાન્તરમપ્યસ્ત્રી-

આત્મારામ ભગવાને, આત્મામાં રમણ કરતા છતાં, અખંડિત રહીને,
કામી પુરુષોત્તું દૈન્ય અને સ્ત્રીઓની દુષ્ટતા જાણાવવાને માટે, તે ગોપીની
સાથે તથા લક્ષ્મીજીની સાથે રમણ કર્યું. ૩૪.

કામ પુષ્ટ થયો એટલે આત્મામાં રતિ કરનાર ભગવાને તે ગોપીની સાથે રમણ કર્યું. મૂળ શ્લોકમાં જે જ છે તેનો અર્થ લક્ષ્મીજી છે અથવા તો ભગવાનની સાથે સાયુજ્ય જેમણે મેળવેલું છે એવાં અન્તર્ગૃહગતા ગોપીઓ છે. (અર્થાત્ લક્ષ્મીજીની સાથે અથવા તો સાયુજ્ય પામેલી અન્તર્ગૃહગતા ગોપીઓ સાથે પણ ભગવાને રમણ કર્યું.) અથવા તો જનો અર્થ એવો પણ થાય કે તે ગોપીઓ પણ રમણ કર્યું. આત્માને વિષે જ જેની રતિ છે તે આત્મરતિ કહેવાય છે. તેથી ભગવાને પોતે નિષ્કામ રહીને જ તે ગોપીનો કામ તેની ઇચ્છા પ્રમાણે પૂર્ણ કર્યો. આ દશામાં પણ ભગવાન્ આત્મરત જ હતા. તે ગોપી શૃંગારરસનો આધાર થઈ શકે તેટલા માટે ભગવાને તેનામાં શૃંગારરસના સ્થાયિભાવરૂપ પોતાના રસાત્મક સ્વરૂપનું સ્થાપન કર્યું. આત્માને વિષે જ—સ્થાયિભાવરૂપ રસાત્મક સ્વરૂપને વિષે જ—જેમની મુખ્ય રતિ, આસક્તિ, છે તે આત્મરતિ કહેવાય છે; અને આત્માને વિષે જ—સ્થાયિભાવરૂપ રસાત્મક સ્વરૂપને વિષે જ—જેમનું રમણ, ક્રીડા, છે તે આત્મારામ કહેવાય છે. જેમ ભગવાન્ આત્મરત થયા છતાં પણ આત્મારામ જ હતા તેમ નામ અને દન્તના ક્ષતથી અવિહત ચએલા હતા છતાં પણ તે અખંડિત રહ્યા હતા, કારણ કે ઇન્દ્રિય, અન્તઃકરણ અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ ઇત્યાદિ વિષયોથી તે અવિહત થયા ન હતા. (ભગવાનના સ્વરૂપાનન્દનો સંબંધ ઇન્દ્રિય, અન્તઃકરણ અથવા રૂપાદિ વિષય સાથે ન હતો.) જે ભગવાનનો આનન્દ ખીજે ઠેકાણે જાય તો ભગવાન્ ખીજે ઠેકાણે આસક્ત થાય. (અર્થાત્ ભગવાને પોતાના સ્વરૂપાનન્દનું સ્થાપન તે ગોપીમાં કર્યું હતું તેથી તે ગોપીમાં આસક્ત થયા અને તેની સાથે રમણ કર્યું.) અરે ! આવા અયોગ્ય સ્થળમાં—જ્યાં તૃણના અંકુરોથી યગમાં પીડા થાય છે અને જ્યાં શય્યા વગેરે સામગ્રી નથી એવા અનુચિત સ્થળમાં—આટલો બધો પ્રયાસ કરીને ભગવાને તે ગોપીની સાથે આ પ્રમાણે રમણ કેમ કર્યું ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં ગોપીજનો કામિનાં દર્શયન્ દૈન્યમ્ એ શબ્દોમાં ભગવાને જે અયોગ્ય સ્થળમાં રમણ કર્યું તેનું પ્રયોજન કહે છે. કામી લોકો તો આ પ્રમાણે જ દીન બને છે. ‘કામથી પીડાએલા મનુષ્યો, ખરેખર, સ્વાભાવિક રીતે કૃષણ, દીન, હોય છે’ તેથી ભગવાન્ તે કામી લોકોનું અનુકરણ કરે છે. ભગવાન્ જે આ પ્રમાણે ન કરે તો તે કામી લોકોનો નિરોધ થાય નહિ. (પણ જ્યારે કામી લોકો જાણે કે કામી લોકો અંતે દીન જ બને છે ત્યારે તેઓ કામનો ત્યાગ કરીને ભગવાનને ભજે છે, અને તે પ્રકારે તેમનો નિરોધ સિદ્ધ થાય છે). આ સિવાય બીજું પણ પ્રયોજન છે એમ ગોપીજનો સ્ત્રીણામ્ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કહે છે. ભગવાને આ પ્રમાણે તે

ત્યદ્ધુઃ સ્ત્રીણામિતિ । સ્ત્રીણાં ચ દુરાત્મતા પ્રદર્શિતા । ન તાસાં કાચિદશક્તિરસ્તિ નાપિ સૌકુમાર્યં કિન્તુ વશીકૃતે પુરુષે દૌષ્યમેવ કુર્વન્તિ । 'શાલાવૃક્ષાણાં હૃદયાન્યેતા' इति । अत उभयबोधनार्थमेवं रेमे ॥३४॥

एवं सर्ववस्तुयाथातन्यस्फुरणं भगवदावेशात्तासां निरूपितम् । उपसंहरति इत्येवमिति ।

શ્રીકૃષ્ણ ઉવાચ—इत्येवं दर्शयन्त्यस्ताश्चेत्तर्गोप्यो विचेतसः ।

एवंप्रकारेण भगवद्गीताः प्रदर्शयन्त्यः चेरुः गर्ति कृतवत्यः । तासामनेकविधत्वे हेतुमाह गोप्य इति । न हि ताः शास्त्रेण भगवद्गीता जाताः किन्तु स्वभावेन । स्वभावस्त्वनेकविध इति सर्वमुपपद्यते । किञ्च, नहि ताः किञ्चित् ज्ञात्वा वदन्ति किन्तु विचेतस एव । अथ वा । एवं दर्शयन्त्यो विचेतसो जाताः । प्रकारत्रयस्यापि समाप्तत्वात् । अतस्तासां नामे गतिर्न वचनानि ।

एवमेतासां स्वरूपं निरूप्य, तस्याः स्वरूपं निरूपयति यां गोपीमिति सार्धैः त्रिभिः ।

यां गोपीमनयत् कृष्णो विहायान्याः स्त्रियो वने ॥ ૩૫ ॥

सा च मेने तदात्मानं वरिष्ठं सर्वयोपिताम् ।

હિત્વા ગોપીઃ કામયાનર મામસૌ ભજતે પ્રિયઃ ॥ ૩૬ ॥

ગોપીની સાથે રમણ કરીને સ્ત્રીઓની દુષ્ટતા પણ દેખાડી. સ્ત્રીઓમાં કોઈ પણ જાતની અશક્તિ નથી, તેમ તેમનામાં સુકુમારતા પણ નથી, પરંતુ તેમણે પુરુષને વશ કર્યો એટલે તરત જ તેઓ દુષ્ટતા જ કરે છે, કારણ કે 'આ સ્ત્રીઓ વફાનાં હૃદયો છે' એ પ્રમાણે શ્રુતિ છે. તેથી કામી પુરુષોની દીનતા અને સ્ત્રીઓની દુષ્ટતા એ બંને ચ દેખાડવાને માટે ભગવાને આ પ્રમાણે રમણ કર્યું. ૩૪

આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં ભગવાનનો આવેશ થવાથી ગંધી વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપની તેમને જે સ્ફૂર્તિ થઈ તેનું વર્ણન કરવામાં આનું. હવે શુકદેવજી હલેવમ્ એ પ્રલોકમાં ઉપસંહાર કરે છે:—

આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલાઓ દેખાડતાં તે ગોપીજનો નિશ્ચિત

ચિત્તથી વનમાં ફરવા લાગ્યાં. ૩૪૬

ગોપીજનો આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલાઓ દેખાડતાં દેખાડતાં ચાલવા લાગ્યાં. આ ગાંધી ગોપીજનો અનેક પ્રકારનાં હતાં તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે મોખ્યઃ ગોપીઓ, ખરેખર, શાસ્ત્ર લાણીને ભગવદ્વીય થયાં નથી, પરંતુ સ્વભાવથી જ ભગવદ્વીય થયાં છે. અને સ્વભાવ તો અનેક પ્રકારનો છે એટલે ગોપીજનો પણ અનેક પ્રકારનાં હોય એ વાત ખરોખર ઘટી શકે છે. વળી, તે ગોપીજનો કોઈ પણ જાણીને—કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને—ઓલટાં નથી, પરંતુ તે તો બેભાન થઈ ગયેલાં છે. અથવા તો મૂળ પ્રલોકનો આ પ્રમાણે પણ અન્વય થઈ શકેઃ આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલાઓ દેખાડતાં ગોપીજનો બેભાન થઈ ગયાં કારણ કે ત્રણેય પ્રકારો—સ્મામદિતિ, ભગવત્ક્રિયા અને ગર્વભાવ એ ત્રણ પ્રકારો—સમાપ્ત થઈ ગયા. તેથી તે ગોપીજનો આગળ જઈ શક્યાં નહિ, તેમજ બોલી પણ શક્યાં નહિ. ૩૪૬

શુકદેવજીએ આ પ્રમાણે આ બધાં ગોપીજનોના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું, અને હવે મોરીમ્ ઇત્યાદિ સાથે ત્રણ પ્રલોકોમાં પેલી ગોપી જેને ભગવાન લઈ ગયા હતા તેના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે:—

બીજી સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરીને ભગવાન જ ગોપીને વનમાં લઈ ગયા હતા તે ગોપી 'કામથી આવેલી સર્વ ગોપીઓનો ત્યાગ કરીને આ પ્રિય મને લજે છે' એમ સમજી પોતાને સર્વ સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ માનવા લાગી. ત્યાંથી આગળ અતિ રમણીય વનપ્રદેશમાં જઈને ગર્વવાળી તે ગોપીએ

તદાહ । સા ચ તદા સર્વયોષિતાં મધ્યે વરિષ્ઠં મેન ઇતિ । ચકારઃ પૂર્વસમુજ્જયાર્યોઽપ્યર્થે । તદેતિ । પૂર્વં તસ્યાસ્તયાત્વં ન જાતમિતિ । અનેન સમુદાયદોષેણ ન મગ્યાંસ્ત્યજતિ કિન્તુ પ્રત્યેકદોષે-
નેતિ જ્ઞાપિતમ્ । તસ્યાસ્તથા દોષે હેતુઃ હિત્વેતિ । કામયાના અપિ સર્વાઃ ગોપીઃ હિત્વા અસૌ માં
ભજત ઇતિ । તત્રાપિ પ્રિયઃ, વયૈવ મમ પ્રીતિર્મેવતિ તથૈવ કરોતિ । ન તુ કચિદન્યપ્રિયવિપયઃ ।
અતોઽહં વરિષ્ઠા । અન્યથાનુપપત્ત્યા તયાત્વં કલ્પ્યતે ॥ ૩૬ ॥

દોષાભાવેનૈવોત્તમતા, ન તુ ધર્માન્તરેણ, અતસ્તસ્યા ભ્રમઃ, બ્રાન્તાયા વાક્યમાહ તતો ગત્વેતિ ।
તતો ભોગસ્થાનાદમે ગત્વા । વનોદેશમતિરમણીયમ્ । સ્વાર્થમયં ગચ્છતિ, ન તુ મદર્પમ્ । તત્તત્ત-
ન્યાર્થં મયા કથં લેદઃ પ્રાપ્તવ્ય ઇતિ દૃષ્ટા । તાદશમગવત્કૃપાયામનધિકારિણી પ્રાપ્તપ્રસાદેન
જાતાઝીર્ણા બ્રહ્માદિભ્યોઽપિ મોક્ષદાતારં વેદેન્દ્રિયાદિસર્વરહિતં પરમાનન્દરૂપં કેશવમગ્રવીત્ । તસ્યા
વાક્યમાહ ન પારય ઇતિ । અહં ચલિતું ન પારયે । તયાપીદેશં ગન્તવ્યમિતિ ચેત્, તત્રાહ । યત્ર
તે મનઃ, તત્ર માં ત્વમેવ નય ॥ ૩૭ ॥

લગવાનની સાથે ગએલી ગોપીને પણ અભિમાન થયું એ વાત શુકદેવજી આ શ્લોકમાં કહે છે.
બીજી બધી ગોપીઓનો ત્યાગ કરીને લગવાન જ્યારે આ ગોપીને લઈ ગયા ત્યારે આ ગોપી પોતાની
જાતને બધી સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ માનવા લાગી. શ્લોકમાં પૂર્વનો સમુચ્ચય કરવા વાળો જે જ છે તે અર્થ—
પણ—ના અર્થમાં વપસાયો છે. પહેલાં આ ગોપીને આણું અભિમાન થયું ન હતું એ જણાવવાને માટે
શુકદેવજી કહે છે કે તદા. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે લગવાન આખા ધર્મના દોષને લીધે
લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરતા નથી પરંતુ દરેક વ્યક્તિના દોષને લીધે તે તે વ્યક્તિનો ત્યાગ કરે છે. આ ગોપીને
જે અભિમાન થયું તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે હિત્વા, બધી ગોપીઓ કામનાવાળી હોવા
છતાં તેમનો ત્યાગ કરીને આ લગવાન મને લગે છે એમ આ ગોપી માનવા લાગી. તેમાં પણ લગવાન
પ્રિય છે, જેમ મને પ્રીતિ થાય તેમ જ તે કરે છે; પરંતુ કોઈ પણ વખત તે મને અપ્રિય લાગે એવું
કરતા નથી; તેથી હું સર્વ સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ છું એમ પણ આ ગોપી માનવા લાગી. લગવાન બીજી બધી
ગોપીઓનો ત્યાગ કરીને મને એકલીને જ પોતાની સાથે લઈ ગયા એ વાત બીજી કોઈ રીતે સમજાવી
શકાય એમ નથી તેથી આ ગોપી અનુમાન કરે છે કે હું સર્વ સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ છું. ૩૬

આ ગોપીની ઉત્તમતા દોષના અભાવને લીધે જ છે, નહિ કે બીજા ધર્મને લીધે. (આ ગોપીમાં
જે દર્પ જોવામાં આવે છે તે લગવાને જ વિપ્રયોગરસનું દાન કરવાને માટે ઉત્પન્ન કર્યો છે એટલે તે
દોષરૂપ નથી. જેમ લગવાનના રમણમાં દોષ હોતો નથી તેમ લગવદ્ભાવાત્મક પદાર્થમાં દોષ હોતો
નથી.) તેથી જ તે ગોપીને જામ થાય છે. (લગવાન પ્રાકૃત કામી પુરુષની માફક કામને અધીન થઈને
પોતાને—નાયિકાને—વશ થશે એમ જાણીને પોતાનામાં અલવાની શક્તિ હતી છતાં પણ હું આલવાને
અશક્ત છું એમ કહેવાથી લગવાન મને પોતાના રક્ત ઉપર પણ એમાડીને લઈ જશે એમ આ
ગોપીએ માન્યું; અને આ પ્રકારનું જે જ્ઞાન તે જ જામ.) બ્રાન્ત થએલી ગોપીના વાક્યનું વર્ણન કરતાં
શુકદેવજી કહે છે કે તતો ગત્વા. ભોગસ્થાનથી આગળ અતિરમણીય વનપ્રદેશમાં જઈને. આ તો
પોતાના સ્વાર્થને માટે જાય છે, નહિ કે મારે માટે. તો પછી બીજાને માટે મારે શું કરવા ખેદ પ્રાપ્ત
કરવો જોઈએ ? આ પ્રમાણે વિચાર કરીને આ ગોપીને દર્પ થયો. આ પ્રકારની લગવદ્કૃપાનો તેને
અધિકાર ન હતો, અને લગવાનની જે કૃપા તેણે મેળવી હતી તે કૃપાને લીધે તેને અણહું—અભિમાન—
થયું અને પ્રજ્ઞા વગેરેને પણ મોઢા આપનાર, દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરેથી રહિત, પરમાનન્દરૂપ એવા કેશવ
લગવાનને તેણે કહ્યું. આ ગોપીએ કેશવ લગવાનને જે વાક્ય કહ્યું તેનું વર્ણન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે
ન પારયે. હું અહીં શકું એમ નથી. તો પણ ઇષ્ટ દેશમાં તો જવું જોઈએ એમ જો આ ગોપીને કહેવામાં
આવે તો આ ગોપી કહે છે કે યત્ર તે મનઃ. જ્યાં તમારું મન હોય ત્યાં મને તમે જ લઈ જાવ. ૩૭.

તતો ગત્વા ઘનોદ્દેશં દક્ષા કેશવમબ્રવીત્ ।
 ન પારયેઽહં ચલિતું નય માં યત્ર તે મનઃ ॥ ૩૭ ॥
 એવમુક્તઃ પ્રિયામાહ સ્કન્ધમારુહ્યતામિતિ ।
 તતશ્ચાન્તર્દષે કુળ્ળઃ સા વધૂરન્વતપ્યત ॥ ૩૮ ॥

દોષોઽભિમાનવચનં વચનોત્તરમેવ ચ । પૂર્વવચ્ચ તિરોભાવો વિજ્ઞેયં દોષદર્શને ॥ ૧ ॥

યાં ગોપીં પૂર્વમજાતદોષામનયત્ । યતઃ કુળ્ળઃ સદાનન્દઃ, તસ્યામાનન્દં સ્થાપયિતુમ્ ।
 અન્યાસ્તુ સ્ત્રિયો જાતાઃ । સા તુ સુધૈવ ગોપી । અતસ્તા વને વિહાય સામનયત્ । વનસ્થાતાં
 ત્રિવેકો ભવતીતિ ॥ ૩૫ ॥

સ્વર્ગલુપ્તકરણાત્ પ્રજ્ઞાત્યાધિકારિણઃ । બુદ્ધિઃ સ્વ નાશયામાસુઃ સાત્વિક્યેવામવત્તતઃ ॥ ૧ ॥

કેશવને કહ્યું કે 'મારાથી ચલાતું નથી, જ્યાં આપનું મન હોય ત્યાં મને
 તેડીને જાવ' ન્યારે તે ગોપીએ ભગવાનને આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે
 પોતાની પ્રિયાને કહ્યું કે 'મારા ખલા ઉપર ચઢી જાવ'ઃ પછી (પેલી ગોપી
 ભગવાનના ખલા ઉપર બેસવા જતી હતી એટલામાં જ) શ્રીકૃષ્ણે અન્તર્ધાન
 થઈ ગયા અને તે અનન્યપૂર્વા સ્ત્રી પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગી. ૩૫-૩૮.

(શ્રીમદ્દાપ્રભુજી આ સાદા ત્રણ શ્લોકોનો સાર આપી તેનું પ્રયોજન સમજાવે છે.) પ્રથમ આ
 ગોપીને અભિમાનરૂપી દોષ પ્રાપ્ત થયો, પછી તેણે અભિમાનનાં વચન કહ્યાં, ભગવાને તે વચનનો ઉત્તર
 આપ્યો અને પહેલાંની માફક ભગવાન તિરોહિત થઈ ગયા. આ ગોપીને પોતાનો દોષ દેખાય એટલા
 માટે ભગવાન તેનો ત્યાગ કરીને અન્તર્હિત થઈ ગયા, (આ ગોપી પોતાની દયાજનક સ્થિતિ જોઈને
 વિચાર કરે કે ભગવાને જે મારો ત્યાગ કર્યો છે તે મારા દોષને લીધે જ કર્યો છેઃ એટલે આ બાબતમાં
 અભિમાનરૂપી દોષ મારો જ છે એમ તે ગોપીને લાન થાય છે.) ૧

પહેલાં જે ગોપીમાં અભિમાનરૂપી દોષ ન હતો એવી ગોપીને ભગવાન લઈ ગયા, કારણ કે
 ભગવાન કૃષ્ણ છે, સદાનન્દ છે, એટલે તે ગોપીમાં સ્વરૂપાનન્દનું સ્થાપન કરવાને માટે ભગવાન તેને
 એકાન્તમાં લઈ ગયા. બીજી ગંધી ગોપીઓ તો સ્ત્રીઓ હતી, દુરાત્મા હતી, તેમને માન, મદ વગેરે
 થયો હતો. આ ગોપી તો સુગંધા જ હતી, ભલી હતી; તેથી બીજી દુરાત્મા ગોપીઓનો વનમાં ત્યાગ
 કરીને ભગવાન પેલી ભલી ગોપીને લઈ ગયા, જેથી વનમાં રહેલી ગોપીઓને સમજણ પડે કે
 અમારામાં જ દોષ હતો તેથી જ અમારો ત્યાગ કરીને ભગવાન પેલી નિર્દોષ ગોપીને લઈ ગયા. ૩૫

(આ બધાં ગોપીજનોનો અને પેલી ગોપીનો રસ સરખો છે છતાં પણ આ બધાં ગોપીજનોને
 તે વખતે અભિમાન થયું અને પેલી ગોપીને તે વખતે અભિમાન ન થયું; પરંતુ હુમણાં તો તે ગોપીને
 પણ અભિમાન થયું તેનું શું કારણ ? અનુ સંગ્રાધાન કરતાં શ્રીમદ્દાપ્રભુજી કહે છે કે)

ભગવાન જે ગોપીને એકાન્તમાં લઈ ગયા તે ગોપી પોતે નાયિકા હતી, અને નાયિકાઓનો
 સ્વભાવ અભિમાની હોય છે, છતાં પણ અત્યાર સુધી પોતાના નાયક—પ્રભુ—ને અધીન રહી અને આ
 પ્રમાણે નાયિકાના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ વર્તી. હવે નાયિકાના જે અભિમાન વગેરે સ્વાભાવિક ગુણો તથા પ્રૌઢ
 ભાવ તે બંનેએ તે ગોપીના કોમળ ભાવનો—નાયકને અધીન રહેવામાં જે કોમળ ભાવ છે તેનો—
 નાશ કર્યો અને તે પોતે પણ બીજી ગોપીઓની માફક અભિમાની થઈ. ૧

તદાહ । સા ચ તદા સર્વયોપિતાં મધ્યે વરિષ્ઠં મેન ઇતિ । ચકારઃ પૂર્વસમુદાયોઽવ્યયે । તદેતિ । પૂર્વં વસ્યાસ્ત્યાત્વં ન જાતમિતિ । અનેન સમુદાયદોષેણ ન ભગવાંસ્ત્યજતિ કિન્તુ પ્રલોકદોષે-
નેતિ જ્ઞાપિતમ્ । તસ્યાસ્ત્યા દોષે દેતુઃ હિત્વેતિ । કામયાન્તા અપિ સર્વાઃ ગોપીઃ હિત્વા અસૌ માં
ભજત ઇતિ । તન્નાપિ પ્રિયઃ, યથૈવ મમ પ્રીતિર્ભવતિ તથૈવ કરોતિ । ન તુ કચિદવ્યપ્રિયવિપયઃ ।
અતોઽહં વરિષ્ઠા । અન્યથાનુપપત્ત્યા તથાત્વં કલ્પ્યતે ॥ ૩૬ ॥

દોષાભાવેનૈવોત્તમતા, ન તુ ધર્માન્તરેણ, અતસ્તસ્યા શ્રમઃ, આન્તાયા વાક્યમાહ તત્તો ગત્વેતિ ।
તત્તો મોગસ્થાનાદમે ગત્યા । વનોદેદામતિરમણીયમ્ । સ્વાર્થમયં ગચ્છતિ, ન તુ મદર્થમ્ । તત્તશ્ચા-
ન્યાર્યં મયા કર્યં સ્વેદઃ પ્રાપ્તવ્ય ઇતિ દૃષ્ટા । તાદૃશભગવત્કૃપાયામનધિકારિણી પ્રાપ્તપ્રસાદેન
જાતાંજીર્ણાં વ્રજાદિભ્યોઽપિ મોક્ષદાતાત્વં દેહેન્દ્રિયાવિસર્વરહિતં પરમાનન્દરૂપં કેશવમન્નવીત્ । તસ્યા
વાક્યમાહ ન પારય ઇતિ । અહં ચલિતું ન પારયે । તયાપીદદેશં ગન્તવ્યમિતિ ચેત્, તન્નાહ । યન્ન
તે મનઃ, તન્ન માં ત્વમેવ નય ॥ ૩૭ ॥

ભગવાનની સાથે ગચ્છેલી ગોપીને પણ અભિમાન થયું એ વાત શુકદેવેણ આ પ્રલોકમાં કહે છે.
ખીણ બધી ગોપીઓનો ત્યાગ કરીને ભગવાન્ ત્યારે આ ગોપીને લઈ ગયા ત્યારે આ ગોપી પોતાની
જાતને બધી સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ માનવા લાગી. પ્રલોકમાં પૂર્વનો સમુચ્ચય કરવા વાળો જે જ છે તે અપિ—
પણ—ના અર્થમાં વપરાયો છે. પહેલાં આ ગોપીને આવું અભિમાન થયું ન હતું એ જણાવવાને માટે
શુકદેવેણ કહે છે કે તદા. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે ભગવાન્ આના વર્ણના દોષને લીધે
લક્ષ્મીને ત્યાગ કરતા નથી પરંતુ દરેક વ્યક્તિના દોષને લીધે તે તે વ્યક્તિનો ત્યાગ કરે છે. આ ગોપીને
જે અભિમાન થયું તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવેણ કહે છે કે હિત્વા. બધી ગોપીઓ પ્રમનાવાળી હોવા
છતાં તેમનો ત્યાગ કરીને આ ભગવાન્ મને લાગે છે એમ આ ગોપી માનવા લાગી. તેમાં પણ ભગવાન્
પ્રિય છે, જેમ મને પ્રીતિ થાય તેમ જ તે કરે છે; પરંતુ કોઈ પણ વખત તે મને અપ્રિય લાગે એવું
કરતા નથી; તેથી હું સર્વ સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ છું એમ પણ આ ગોપી માનવા લાગી. ભગવાન્ ખીણ બધી
ગોપીઓનો ત્યાગ કરીને મને એકલીને જ પોતાની સાથે લઈ ગયા એ વાત ખીણ કોઈ રીતે સમજાવી
શકાય એમ નથી તેથી આ ગોપી અનુમાન કરે છે કે હું સર્વ સ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ છું. ૩૬

આ ગોપીની ઉત્તમતા દોષના આભાવને લીધે જ છે, નહિ કે ખીણ ધર્મને લીધે. (આ ગોપીમાં
જે દર્થ જોવામાં આવે છે તે ભગવાને જ વિપ્રયોગરહિત દાન કરવાને માટે ઉત્પન્ન કર્યો છે એટલે તે
દોષરૂપ નથી. જેમ ભગવાનના રમણમાં દોષ હોતો નથી તેમ ભગવદ્ભાવાત્મક પદાર્થમાં દોષ હોતો
નથી.) તેથી જ તે ગોપીને જામ થાય છે. (ભગવાન્ પ્રાકૃત કામી પુરુષની માફક કામને અધીન થઈને
પોતાને—નાયિકાને—વશ થશે એમ બાહ્યને પોતાનામાં આલવાની શક્તિ હતી છતાં પણ હું આલવાને
અશક્ત છું એમ કહેવાથી ભગવાન્ મને પોતાના રક્ત ઉપર પણ બેસાડીને લઈ જશે એમ આ
ગોપીએ માન્યું; અને આ પ્રકારનું જે જ્ઞાન તે જ જામ.) આન્ત ચએલી ગોપીના વાક્યનું વર્ણન કરતાં
શુકદેવેણ કહે છે કે તત્તો ગત્વા. ભોગસ્થાનથી આગળ અતિરમણીય વનપ્રદેશમાં જઈને. આ તો
પોતાના સ્વાર્થને માટે જાય છે, નહિ કે મારે માટે. તો પછી ખીણને માટે મારે શું કરવા એક પ્રશ્ન
કરવો જોઈએ? આ પ્રશ્ન વિચાર કરીને આ ગોપીને દર્થ થયો. આ પ્રકારની ભગવત્કૃપાનો તેને
અધિકાર ન હતો, અને ભગવાનની જે કૃપા તેણે મેળવી હતી તે કૃપાને લીધે તેને અછલું—અભિમાન—
થયું અને બ્રહ્મા વગેરેને પણ મોક્ષ આપનાર, દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરેથી રહિત, પરમાનન્દરૂપ એવા કેશવ
ભગવાનને તેણે કહ્યું. આ ગોપીએ કેશવ ભગવાનને જે વાક્ય કહ્યું તેનું વર્ણન કરતાં શુકદેવેણ કહે છે કે
ન પારયે. હું ચાલી શકું એમ નથી. તો પણ ઇદ દેશમાં તો જવું જોઈએ એમ જો આ ગોપીને કહેવામાં
આવે તો આ ગોપી કહે છે કે યન્ન તે મનઃ. બન્યાં તમારું મન હોય ત્યાં મને લાગે જ લઈ જાવ. ૩૭.

તદા ભગવાનતિચતુરઃ તદ્વાપ્યસ્યોત્તરમાહ ઇદમુક્ત ઇતિ । પ્રિયેતિ કૃત્વા ઉત્તરમુક્તવાચ્ ।
 ઉત્તરમાહ સ્કન્ધમારુહ્યતામિતિ । ઇવા હિ નૃત્યં કર્તું વાચ્યતિ । સ્વાન્તર્ગતં રસમભિનેતુન્ । તદ્ભૂમૌ
 પદસ્થાપને ઊર્ધ્વભાવાભાવાન્ રસઃ ચ્યુતો ભવેત્ । અતઃ સ્વસ્કન્ધમેવારુહ્યતામિતિ । સ ઇવાત્યન્તં
 નટપદુઃ યઃ સ્વસ્કન્ધમારુહ્ય નતીતર્તિ । અશક્યં હ્યુપદિશતિ । પ્રાર્થિતં તથેતિ । ભગવતો હિ મનઃ
 બલૌકિકરસાભિનયને તદ્ભૂમૌ પદસ્થાપને ન ભવતિ । અશક્તા પેત્ કથં વદેત્ । અતો મમ તન્નૈવ મનઃ ।
 યદિ તથા કરિષ્યતિ તદા નેપ્યામીતિ । ન હ્યનધિકારી નેતું યોગ્યઃ । ભગવાંસ્તુ તાન્યથા વદતીતિ ન
 સ્વસ્કન્ધસમ્ભાવના । તથા હુ મોહવશાત્ તથૈવ બુદ્ધમ્ । તતો મોહવશાત્ તથા ચિકીર્ષગાણાં તાં દદ્ધા
 તતોપ્યન્તર્દધે । યતોઽયં કૃષ્ણઃ સદાનન્દઃ । તતઃ પૂર્વવદેવ સાપિ જાતેત્યાહ સા વધૂરન્વતત્પ્યતેતિ ।
 વધૂરિતિ સા અનન્યપૂર્વા વ્રતમધ્યસ્થા । તન્નાપિ ગુણાતીતા । અતઃ અન્વતત્પ્યત અનુતાપં કૃતવતી ॥૩૮॥

ગોપીએ જ્યારે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે ભગવાન્ જે અતિ ચતુર છે તેમણે તે વાક્યનો જે ઉત્તર
 આપ્યો તેનું વર્ણન શુકદેવજી ઇદમુક્તઃ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કરે છે. આ ગોપી ભગવાનની પ્રિયા છે એટલે
 ભગવાને તેના વાક્યનો ઉત્તર આપ્યો. ભગવાન્ ઉત્તર આપે છે કે સ્કન્ધમારુહ્યતામ્. આ ગોપીને
 નૃત્ય કરવાની ઇચ્છા છે, અને પોતાની અંદર જે રસ રહેલો છે તેનો અભિનય કરીને બહાર પ્રકટ
 કરવાની પણ ઇચ્છા છે. રસનો અભિનય ભૂમિ ઉપર પણ મૂકીને કરવામાં આવે—પોતાના હૃદયમાંથી
 રસને બહાર કાઢવામાં આવે—તો ઊર્ધ્વભાવ (પોતાના હૃદયમાં શુભ રહેલો રસ અનેક જાતના ભાવોનો
 જે અનુભવ કરાવે છે તેનું નામ ઊર્ધ્વભાવ) ન થવાથી રસ સ્થિત થઈ જાય છે, સ્વરૂપતઃ જ નહીં પામે
 છે. તેથી ભગવાને કહ્યું કે સ્વસ્કન્ધ—પોતાના ખભા—ઉપર જ બેસી જાવ. (ભગવાનના કહેવાનું તાત્પર્ય
 એ છે કે રસનો અનુભવ તમારા પોતાનામાં જ કરો, રસને બહાર પ્રકટ કરવા જેવો નથી, નહિ તો
 અન્યથા થઈ જશે.) જે પોતાના ખભા ઉપર બેસીને નૃત્ય કરે છે તે જ નટોમાં વડુ—પોતાના અંગનું
 વેદન કરવામાં ચતુર—છે. સંગીતશાસ્ત્રમાં એક પ્રકારના નૃત્યમાં પોતાના ખભા ઉપર ચઢવાનું હોય છે.
 તે અતિ કઠિન છે, અને જે નટ તે પ્રમાણે કરે છે તે સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે. (પોતાના ખભા ઉપર
 બેસીને નૃત્ય કરવાનું જે કામ છે તે અશક્ય છે,) અને ભગવાન્ ખરેખર આવી અશક્ય વાળાતનો
 ઉપદેશ કરે છે, કારણ કે ગોપીએ તે પ્રમાણે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી છે. ભગવાનનું મન, ખરેખર,
 અલૌકિક રસના અભિનયનમાં છે. ભૂમિ ઉપર પણ મૂકવાથી—પોતાના હૃદયમાંથી રસને કાઢીને બહાર
 પ્રકટ કરવાથી—અલૌકિક રસનું અભિનયન થતું નથી. જો આ ગોપી અશક્ત હોત તો આ પ્રમાણે—
 યત્ત મનઃ એમ દર્શથી—શી રીતે કહેત ? તેથી માફ મન તેમાં જ—રસના અભિનયનમાં જ—છે.
 તેથી જો આ ગોપી તે પ્રમાણે કરશે—વિરહથી આર્તિ પ્રકટ કરશે—તો જ તેને હું લઈ જઈશ. જે
 અધિકારી નથી તેને લઈ જઈ શકાય નહિ. ભગવાન્ તો અન્યથા—અસત્ય—કહેતા નથી એટલે ભગવાનના
 સ્કન્ધની સંભાવના નથી; પરંતુ તે ગોપીએ મોહને વશ થઈને તે જ પ્રમાણે—ભગવાનના ખભા ઉપર
 ચઢી જવાનું—જાણ્યું. મોહને વશ થઈને તે ગોપી ભગવાનના સ્કન્ધ ઉપર ચઢી જવાની ઇચ્છા કરે છે
 એમ જ્યારે ભગવાને જોયું ત્યારે ત્યાંથી પણ તે તિરોહિત થઈ ગયા; કારણ કે આ તો કૃષ્ણ—સદાનન્દ—
 છે. ભગવાનના તિરોધાનથી પહેલાંની માફક જ—બીજાં ગોપીગનોની માફક—તે ગોપી પણ શોક
 કરવા લાગી એમ શુકદેવજી સા વધૂરન્વતત્પ્યત એ શબ્દોમાં કહે છે. વધૂઃ એટલે તે અનન્યપૂર્વા
 વ્રતમધ્યસ્થ ગોપીઃ તેમાં પણ ગુણાતીત. તેથી અન્વતત્પ્યત—તે અનુતાપ—પશ્ચાત્તાપ—કરવા લાગી.
 (આ ગોપીએ પશ્ચાત્તાપ કર્યો તેથી તે શુણ્ણાતીત છે એમ અનુમાન થાય છે. જો આ ગોપી શુણ્ણાતીત
 ન હોત તો તેણે પશ્ચાત્તાપને બદલે ક્રોધ કર્યો હોત.) ૩૮.

ન કેવલમન્તરનુતાપઃ કિન્તુ તન્નનિતો ધહિરપિ વિલાપો જાત इत्याह हा नाथेति ।

हा नाथ रमण प्रेष्ठ कासि कासि महाभुज ।

दास्यास्ते कृपणाया मे सखे दर्शय सन्निधिम् ॥ ૩૯ ॥

હાં હાંતિ પશ્ચાત્તાપે અચુકં કૃતમિતિ । તથાપિ હે નાથ ત્વમેવ સ્વામી અતો દોષ એવ દૂરી-
કર્તવ્યઃ, ન તુ ત્યક્તવ્યઃ । નતુ દૂરે સ્થિત્વા પાલનં કરિષ્યામીતિ ચેત્ તન્નાહ રમણેતિ । ત્વમેવ રતિ-
વર્ધકો ભોક્તા, ભોગ્યરૂપાશ્ચ વયમ્ । અતો નિકટ એવ સ્થાતવ્યમિતિભાવઃ । તન્વનુરોધેન કેવલં
પાલનં કરિષ્યામિ, મોકુરિચ્છામાવાત્ । ન હિ ભોગ્યેચ્છયા મોક્તા મુક્તે, તન્નાહ પ્રેષ્ટેતિ । ન હ્યન્યઃ
પ્રીતિવિપયોઽસ્તિ થેન જીવિષ્યામિ । અત્યન્તં વ્યાકુલાયા વચનમાહ કાસિ કાસીતિ । મોહવશાત્
અન્યા પતિતા ચ જાતા તત્તત્થાપનાર્થં સંવોધયતિ મહાભુજેતિ । મહાન્ ભુજો યસ્ય । મહતી ક્રિયા-
શક્તિઃ । અતો દોષ એવ દૂરીકર્તવ્યો ન ત્વહમ્ । ચતોર્હં દાસી, તન્નાપિ તે તવૈવાહં દાસી, સ્વભાવતઃ
એવાહં કૃપણા અનાલોચિતયાચિકા, અતો મદ્વચનાત્તાન્યથાભાવઃ કર્તવ્યઃ । એવં પ્રાર્થનાયાં પરમ-
કૃપાલુસ્તામુત્થાપ્ય સ્વસ્થાં કૃતવાન્, અદશ્યરૂપેણૈવ । તદા પુનરાહ । હે સખે, સ્પર્શેન સ્વધર્મારોપા-
સ્ત્વસંનિધિં દર્શય । વર્તસે નિકટે તથાપિ યથા સાન્નિધ્યં દૃષ્ટં ભવતિ તથા કુરુ । એવમેવ વદન્તી
સ્થિતા । ભગવાનપિ તત્રૈવ સ્થિતઃ ॥ ૩૯ ॥

આ ગોપીને કૃત્ત હૃદયમાં જ પશ્ચાત્તાપ થયો એમ નહિ પરંતુ તે પશ્ચાત્તાપને લીધે બહાર
પણ વિલાપ થયો એમ શુકદેવજી હા નાથ એ શ્લોકમાં કહે છે:—

હા નાથ ! હા રમણ ! પ્રિયતમ ! હા મહાભુજ ! આય ક્યાં છો, ક્યાં છો ?

હે સખા ! આપની કૃપણ દાસીને—મને—પાસે આપીને દર્શન આપો. ૩૯

હા એ પદનો પ્રયોગ પશ્ચાત્તાપના અર્થમાં થયેલો છે. પશ્ચાત્તાપ થવાનું કારણ એ કે મેં—
ગોપીએ—અચુકત કામ કર્યું. તો પણ હે નાથ, તમે જ મારા સ્વામી છો, તેથી મારો દોષ જ તમારે
દૂર કરવાનો છે, પરંતુ મારો ત્યાગ કરવાનો નથી. અરે ! હું તો દૂર ઉભો રહીને તારૂં રક્ષણ કરીશ એમ
મેં ભગવાન આ ગોપીને કહે તો આ ગોપી કહે છે કે રમણ, તમે જ રતિને વધારનારા ભોક્તા છો,
અને અમે તમારી ભોજ્યરૂપા છીએ. તેથી તમારે અમારી પાસે જ સ્થિતિ કરવી જોઈએ એમ તાત્પર્ય
છે. અરે ! હું તમને અનુકૂળ રહીને કૃત્ત તમારૂં રક્ષણ કરીશ, કારણ કે ભોક્તાને—મને—ભોગ
કરવાની ઇચ્છા નથી. ભોજ્ય પદાર્થની ઇચ્છાને લીધે કાંઈ ભોક્તા ભોગ કરતો નથી. આ પ્રમાણે મેં
ભગવાન ગોપીને ઉત્તર આપે તો ગોપી કહે છે કે પ્રેષ્ટ. તમારા વિના ખીજે કોઈ પદાર્થ મારી
પ્રીતિનો—સેહનો—વિષય નથી કે જેથી તેનું આલંબન રાખીને હું છુવી શકું. અત્યન્ત વ્યાકુલ
થયેલી આ ગોપીના વચનનું વર્ણન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે કાસિ કાસિ. મોહને લીધે આ ગોપી
અન્ય થઈ ગઈ અને પછી ગઈ, તેથી પોતાને ઉઠાડવાને માટે તે મહાભુજ એ પ્રમાણે ભગવાનને સંબોધે
છે. મહાન્ છે ભુજ જેમના એ મહાભુજ ભગવાન, ભગવાનની ક્રિયાશક્તિ મોટી છે. તેથી મારો દોષ
જ તમારે દૂર કરવા જેવો છે, નહિ કે મારો તમારે ત્યાગ કરવો જોઈએ. કારણ કે હું દાસી છું. તેમાં
પણ તે—તમારી જ—હું દાસી છું. સ્વભાવથી જ હું કૃપણ છું, વગર વિચારે માગનારી છું. તેથી મારા
વચનને લીધે તમારે અન્યથાભાવ—ખીજે ભાવ—કરવાનો નથી. આ પ્રમાણે આ ગોપીને ભગવાનની
પ્રાર્થના કરી કે તરત જ પરમકૃપાલુ ભગવાને અદશ્યરૂપે જ તેને ઉભી કરીને સ્વસ્થ બનાવી. તે સગથે
આ ગોપી બોલી કે હે સખે ! (સખામાં સમાન રીતિવ્યસન હોય છે તેથી સખાના ધર્મે પ્રકટ કરી) તમારા
ધર્મનો આરોપ કરીને સ્પર્શથી તમારા સાન્નિધ્યનું દર્શન કરાવો. તમે મારી પાસે બેસો છો, છતાં પણ
તમારૂં સાન્નિધ્ય જોઈ શકાય એવી રીતે તમે કરો. આ ગોપી આ પ્રમાણે બોલતી ઉભી રહી, ભગવાન,
પણ સાં જ ઉભા રહ્યા. ૩૯

તતો યજ્ઞાંતં તદાહ અન્વિચ્છન્ત્ય ઇતિ ।

અન્વિચ્છન્ત્યો ભગવતો માર્ગે ગોપ્યો વિચેતસઃ ।

દદશુઃ પ્રિયવિશ્લેષમોહિતાં દુઃખિતાં સઃખીમ્ ॥ ૪૦ ॥

પૂર્વોક્તા ગોપ્યઃ ભગવન્માર્ગમન્વિચ્છન્ત્યઃ અવિદૂરત એવ તાં દદશુઃ । તાસાં ક્રોધાભાવા-
યાહ દુઃખિતામિતિ । ન હિ દુઃખિતાયાં ક્રોધો ભવતિ । દુઃખે દેત્યન્તરનિરાકરણાયાહ પ્રિયવિશ્લેષ-
મોહિતામિતિ । ભગવત એવ વિશ્લેષેણ પરમમોહં મૂઢ્યાં પ્રાપ્તામ્ । સાપિ તાસાં સઃખી । અતઃ સઃખ્ય-
ભાવેન બહુયઃ તાં પ્રવોચિતવતઃ । ‘ન દુઃખં પદ્મભિઃ સહ’ ઇતિ ॥ ૪૦ ॥

પૂર્વમેતાઃ ભગવાનેવમેવ કૌતુકાર્થં ગતઃ ન ત્વસ્મદોપેષેતિ જ્ઞાતવતઃ । અન્યથા દોષનિરાકર-
ણાર્થમેવ યજ્ઞઃ કૃતઃ સ્યાત્ । સ્વદોષપરિજ્ઞાનં ચ ભગવત્કૃપયૈવ ભવતિ ન સ્વત ઇતિ જ્ઞાપયિતું સા-
નીતા, પદ્માન્ ત્યક્તા કથનાર્થમેવ, અસો ભગવદિચ્છયા સર્વં કથિતવતી । ઉત્ર વક્તવ્યે ચત્સયોજકં
તદાહ તથા કથિતમિતિ ।

તથા કથિતમાકર્ણ્ય માનપ્રાપ્તિં ચ માધવાત્ ।

અવમાનં ચ દૌરાત્મ્યાદિસસ્યં પરમં યયુઃ ॥ ૪૧ ॥

પછીથી જે બન્યું તેનું વર્ણન શુકદેવજી અન્વિચ્છન્ત્યઃ એ શ્લોકમાં કરે છે—

ભગવન્માર્ગની શોધ કરતાં વિહલ ચિત્તવાળાં તે ગોપીજનોએ
પ્રિયના વિયોગથી મૂઢાં પામેલી દુઃખી સખીને જોઈ. ૪૦

પહેલાં જેમનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે ગોપીજનોએ ભગવાનના માર્ગની શોધ કરતાં કરતાં
બહુ દુઃખી નહિ એવી જ રીતે તે ગોપીને જોઈ. આ બધાં ગોપીજનોને તે ગોપી ઉપર ક્રોધ ન થાય
એટલા માટે શુકદેવજી કહે છે કે દુઃખિતામ્. જે સ્ત્રી દુઃખી હોય છે તેના ઉપર, અરેખર, ક્રોધ થતો નથી.
તે ગોપીના દુઃખનું કારણ બીજું નથી એમ જણાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે પ્રિયવિશ્લેષમોહિતામ્.
પ્રિય એવા જે ભગવાન્ તેમના જ વિરહથી તે ગોપીને ઘણો મોહ થયો, તે મૂઢાં પામી. તે ગોપી પણ
આ બધાં ગોપીજનોની સખી હતી, તેથી સખીભાવે બહુ ગોપીજનોએ તે ગોપીને જગાડી, કારણ કે
‘ખાંચ માણસોના સમાગમમાં દુઃખ રહેતું નથી’ એ પ્રમાણે જગતનો ન્યાય છે. ૪૦

પહેલાં આ બધાં ગોપીજનોએ એમ જાણ્યું કે ભગવાન્ કૌતુકને—ગમ્મતને—માટે જ આ
પ્રમાણે આપણી પાસેથી ચાલ્યા ગયા છે, નહિ કે આપણા દોષને લીધે. જે ગોપીજનોએ પહેલાં આ
પ્રમાણે ન જાણ્યું હોત તો તેમણે પોતાનો દોષ દૂર કરવાને માટે જ થત કયો હોત. પોતાના દોષનું
સંપૂર્ણ જ્ઞાન ફક્ત ભગવાનની કૃપાથી જ થાય છે, પોતાની ભેળે થતું નથી, એમ જણાવવાને
માટે તે ગોપીને ભગવાન્ લઈ ગયા, પછીથી દોષ જણાવવાને માટે જ તેનો ભગવાને ત્યાગ કર્યો. તેથી
ભગવદ્વિગ્ધાને લીધે તે ગોપીએ આ બધી વાત બીજાં બધાં ગોપીજનોને કહી. તે કહેવામાં જે પ્રયોજક—
તે ગોપીને માન અને અવમાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું એ જણાવનાર પ્રયોજક વાક્ય—હતું તે શુકદેવજી
તથા કથિતમ્ એ શ્લોકમાં કહે છે—

તે સખીનું કહેલું શ્રવણ કરીને બીજાં બધાં ગોપીજનોએ નિશ્ચય
કર્યો કે ગાનની પ્રાપ્તિ લક્ષ્મીપતિ ભગવાનના શુણ્ઠી થાય છે, અને
અવમાન પોતાના પરમે દુષ્ટતારૂપી અવશુણ્ઠી થાય છે, અને તેથી તેઓ
પરમ આદર્ય પામ્યાં. ૪૧

માનપ્રાપ્તિં ચ સાધવાત્, અવમાનં ચ દૌરાત્મ્યાદિતિ । તર્થા કથિતં વચનિ બહેવ શુભં
જાવાનર્થો નિર્ધારિતઃ । સન્માનનં યત્પ્રાપ્તં તત્ત સ્વગુણૈઃ કિન્તુ લક્ષ્મીપતેરેવ ગુણૈઃ, લક્ષ્મ્યંશા પતા
। દૌરાત્મ્યાત્વયર્થમાદેવ અવમાનમ્ । ચકારાત્ લેદધ્રમાદયઃ । एवं भगवतः अलौकिकं
मर्थ्यं दृष्ट्वा परमं विस्मयं प्राप्ताः । एवं तद्वाक्यैः पदार्थनिर्धारो जातः अन्वेपणादिना भगवान् न
अन्य इति ॥ ४१ ॥

અતઃ પરં ભગવત્પ્રસાદે કો હેતુરિતિ વિચાર્યં સર્વપરિત્યાગેન દેહપરિત્યાગપર્યન્તં સાધનમિતિ
ચિત્ત તથા કૃતવત્ત્વ ઇત્યાદ તત્ત્વ ઇતિ ।

ततोऽविशन् वनं चन्द्रज्योत्स्ना यावद्विभाव्यते ।

तमः प्रविष्टमालक्ष्य ततो निववृत्तुर्हरिः ॥ ४२ ॥

ततो वनमविशन् । मोहनिवृत्त्यर्थं वनप्रवेशः । वनं गतानामपि चेन्मोहः, तदा किं वन-
वेशेनेति । चन्द्रज्योत्स्ना यावद्विभाव्यते तावद्दूरमेव गताः । अतिनिविडवनं तु न प्रविष्टाः
यदा पुनर्गाढे वने अन्तश्चन्द्रकिरणानि न प्रविशन्ति तदा तत्र तमः प्रविष्टमालक्ष्य ततो निववृत्तुः
निवृत्ता जाताः । ननु प्रथमं यदुद्योगेन वनं गताः, तदकृत्वा कुतो वा निवृत्ता इत्याशङ्क्याह हरिरिति ।

માધવ—લક્ષ્મીજ્ઞા પતિ—ના જ ગુણોને લીધે તે ગોપીને માન પ્રાપ્ત થયું અને પોતાની
કુદૃષ્ટતાને લીધે જ અવમાન પ્રાપ્ત થયું. તે ગોપીએ કહેલું બીજાં ગોપીજનોએ ભેળે કે બહુ ચાલવું પરંતુ
તે વિષયમાં તેમણે આ નિર્ણય કર્યો કે તે ગોપીએ જે સન્માન મેળવ્યું તે પોતાના ગુણોને લીધે મેળવ્યું
નથી પરંતુ લક્ષ્મીજ્ઞા પતિ ભગવાનના જ ગુણોને લીધે મેળવ્યું છે, અને આ બધાં ગોપીજનો
લક્ષ્મીજ્ઞા અંશો છે; (આ ગોપીઓ લક્ષ્મીના અંશ છે એમ સમજી ભગવાને તેમનું સન્માન કર્યું
હતું.) વળી કુદૃષ્ટતા જે તેનો પોતાનો ધર્મ છે તેને લીધે જ તેણે અવમાન પ્રાપ્ત કર્યું. વનો અર્થ ખેડ,
ભ્રમ વગેરે છે; અર્થાત્ તે ગોપીને ખેડ, ભ્રમ વગેરેની પ્રાપ્તિ પણ પોતાની કુદૃષ્ટતાને લીધે જ થઈ
છે. આ પ્રમાણે ભગવાનનું અલૌકિક સામર્થ્ય જોઈને તે બધાં ગોપીજનો ધણાં વિસ્મય પામ્યાં. આ
પ્રમાણે તે ગોપીનાં વાક્યોથી ભગવદ્રૂપી પદાર્થવિષે ગોપીજનોએ નિર્ણય કર્યો કે શોધખોળ વગેરે
કરવાથી ભગવાન મળી શકતા નથી. ૪૧

હવે પછી ભગવાનની કૃપા મેળવવામાં કયું સાધન છે એ વિચાર કરીને, સર્વ વસ્તુનો પરિત્યાગ
કરી દેહનો પરિત્યાગ કરવા સુધીનું સાધન ભગવત્કૃપા મેળવી શકે છે એમ નિશ્ચય કરીને તે
ગોપીજનોએ તે પ્રમાણે કર્યું એમ શુકદેવજી તત્તઃ એ પ્રલોકમાં કહે છે:—

पक्षी ज्यां सुधी यन्द्रनो प्रकाश देणायो त्यां सुधी गोपीजनो
वनमां प्रवेश क्यो, अने ज्यां अंधकार ज्यो કે त्यांथी એ હરિપ્રિયાઓ
પાછાં કર્યો. ૪૨

પક્ષીથી તે ગોપીજનોએ વનમાં પ્રવેશ કર્યો. (ભગવદ્ભાવથી જે બીજા ભાવ હોય છે તે દોષરૂપ
છે અને તે મોહ કહેવાય છે.) આ મોહને દૂર કરવાને માટે ગોપીજનોએ વનમાં પ્રવેશ કર્યો કારણ કે
વનમાં જનારાઓને પણ એ મોહ થાય તો પછી વનમાં જવાનું પ્રયોજન શું? ચન્દ્રનો પ્રકાશ ત્યાં સુધી
દેખાયો ત્યાં સુધી, તેટલો દૂર, તે ગોપીજનો ગયાં; પણ જે ગાઢ વન હતું તેમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો નહિ.
ત્યારે ગાઢ વનની અંદર ચન્દ્રનાં કિરણો પ્રવેશ કરી શક્યાં નહિ ત્યારે ગોપીજનોએ ત્યાં અંધકાર ભયો
અને ત્યાંથી જ તેઓ પાછાં કર્યો.

અરે! પહેલાં જે ઉદ્યોગ કરીને ગોપીજનો વનમાં ગયાં હતાં તે ઉદ્યોગ કર્યો વિના કેમ તેઓ પાછાં

હરેઃ સંકાશાત્ હરેઃ સન્વન્ધિન્યો વા તતઃ અન્ધકારાન્નિવૃત્તાઃ । ન હિ ભગવદીયા અન્ધકારં પ્રવિશન્તિ । ભગવતૈવ નિવર્તિતાઃ ॥ ૪૨ ॥

નિવૃત્તાઃ ચેત્, ગૃહં ગતાઃ ભવિષ્યન્તીત્યાશંકાયામાહ તન્મનસ્કા इति ।

તન્મનસ્કાસ્તદાલાપાસ્તદ્વિચેષ્ટાસ્તદાત્મિકાઃ ।

તદ્ગુણાનેવ ગાયન્ત્યો નાત્માગારાણિ સસ્મરુઃ ॥ ૪૩ ॥

તા નાત્માગારાણિ સસ્મરુઃ । આત્માનં દેહમ્ । અગારં ગૃહમ્ । તત્સન્વન્ધીનિ ચ વસ્તુનિ સ્મૃતવત્ત્વ એવ ન, કુતો ગમિષ્યન્તિ । અસ્મરણે હેતવઃ । તન્મનસ્કા इत्याદિભિઃ પશ્ચન્નિઃ પદૈઃ પશ્ચ નિરૂપ્યન્તે । સ્મૃતિર્મનસિ જાયતે, તન્મનસ્તુ કેવલં ભગવત્યેવ, અતસ્તન્મનસ્કાઃ ભગવન્મનસ્કા ન સસ્મરુઃ । અન્યદ્વારાપ્યસ્મરણાર્થમાહ તદાલાપા इति । અન્યા અપિ ચેદન્યવાર્તા કુર્યુઃ, તદા તત્પ્રસન્નતાત્ પૃથાદિસ્મરણં ભવતિ । સર્વો એવ તસ્મિન્ ભગવત્યેવાલાપો યાતામ્ । અતોઽન્યતોઽપિ ન સ્મરણમ્ । નતુ દૈહિકી ક્રિયા શ્રુતિપાસાકૃતા આવશ્યકી, તયા દેહાદિસ્મરણં ભવિષ્યતીતિ ચેત્, તન્નાહ તદ્વિ-
ચેષ્ટા इति । તસ્યૈવ ભગવતઃ પૂર્વવચ્ચેષ્ટાવિષ્ટાઃ । નતુ તયાપિ સર્વજ્ઞાનેષ્વાત્માશઃ સ્ફુરતિ ઘટમહં

કૃપાં ?—એમ જો શંકા કરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે હરેઃ હરિની પાસેથી પાછાં આવ્યાં; અથવા તો હરિના સંબંધવાળાં તે ગોપીજનો અન્ધકારમાંથી પાછાં આવ્યાં, ખરેખર, ભગવદીય જનો અંધકારમાં પ્રવેશ કરતા નથી. આ બધાં ગોપીજનો ભગવદીય હતાં એટલે ભગવાને જ તેમને અંધકારમાંથી પાછાં વાળ્યાં છે. ૪૨

ગોપીજનો અંધકારમાંથી પાછાં કૃપાં એટલે તેઓ પોતાને ઘેર જશે એમ જો શંકા કરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે તન્મનસ્કાઃ—

આ બધાં ગોપીજનોનું મન ભગવાનમાં હતું, તેમની વાણી પણ ભગવાનમાં હતી, તેમના શરીરની ક્રિયા ભગવન્મય હતી, તેમના ચિત્તમાં 'કૃષ્ણ એ જ અમારા આત્મા છે' એમ સ્ફૂર્તિ હતી, તેથી ભગવદ્ગુણગાન ગાતાં તેમને પોતાના આત્માનું કે ઘરનું સ્મરણ ન થયું. ૪૩

તે ગોપીજનોને પોતાના આત્માનું તથા ઘરનું સ્મરણ થયું નહિ. આત્મા એટલે દેહ અને આગાર એટલે ઘર. દેહ, ઘર અને તેના સંબંધવાળી વસ્તુઓનું તેમને સ્મરણ પણ ન થયું, પછીથી તો ઘેર જવાની વાત જ શી ? ગોપીજનોને દેહ અને ઘરનું સ્મરણ ન થયું તેનાં ખાંચ કારણો શુકદેવજી તન્મનસ્કાઃ इत्याદિ ખાંચ પદોમાં આપે છે. સ્મરણ મનમાં થાય છે, પણ ગોપીજનોનું તે મન તો ફક્ત ભગવાનમાં જ હતું એટલે તેઓ તન્મનસ્કાઃ—ભગવાનની અંદર મનવાળાં—હતાં અને તેથી દેહ અને ઘરનું તેમને સ્મરણ થયું નહિ. બીજી રીતે પણ દેહ અને ઘરનું તેમને સ્મરણ થતું ન હતું એ જણાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે તદાલાપાઃ. બીજાં ગોપીજનો પણ એ ભગવાન્ સિવાયની બીજી વાત કરે તો તે પ્રસંગને લીધે ઘર વગેરેનું સ્મરણ પણ થાય; પરંતુ આ બધાં ય ગોપીજનોની વાત ભગવાન્ વિષેની જ હતી, તેથી બીજા કોઈ કારણથી પણ ઘર વગેરેનું સ્મરણ સંભવતું ન હતું. અરે ! ભૂખ અને તરસને લીધે દેહની ક્રિયા તો આવશ્યક જ રહી, એટલે આ દૈહિક ક્રિયાને લીધે દેહ વગેરેનું સ્મરણ તો થશે જ—આ પ્રમાણે જો શંકા કરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે તદ્વિચેષ્ટાઃ, પદોમાંની પ્રાકૃત તેમની જ—ભગવાનની જ—એટલે ગોપીજનોમાં આવેશ થએલો છે, (એટલે બીજી દૈહિક ક્રિયાને હવે અવકાશ નથી.) અરે ! 'હું પટ બાણું છું', 'હું પટ બાણું છું' એ રીતે બધાં ય જ્ઞાનોની અંદર 'હું' એ આત્માના અંશનું સ્મરણ થાય છે જ, તો પછી આત્માની સ્ફૂર્તિ થતી નથી એમ શી રીતે

જાનામિ પટમહં જાનામીતિ । અતઃ કથમાત્માસ્ફુર્તિઃ, તન્નાહ તદાત્મિકા ઇતિ । સ એવાત્મા
યાસામ્ । સર્વદા કૃષ્ણાત્મભાવનૈવ ચિત્તે સહજા તાસામ્ । અત આત્મત્વેન ભગવાનેવ સ્ફુરતિ ઇતિ
ન દેહાદિસ્ફુરણમ્ । નનુ 'સદશાદૃષ્ટચિન્તાવાઃ સ્મૃતિવીજસ્ય વોધકા' ઇતિ અદૃષ્ટવશાત્ કથં ન સ્મૃતિઃ,
તન્નાહ તદ્ગુણાનેવ ગાયન્ત્ય ઇતિ । યદિ તૂર્ણીં તિષ્ઠેયુઃ, ભવેદપિ સ્મૃતિઃ, અન્યાસક્ષાસ્તુ તાઃ કાર્યા-
ન્તરપરાઃ । યતસ્તસ્ય ભગવતો ગુણાનેવ ગાયન્તિ । ગુણૈઃ કૃત્વા દુરદૃષ્ટં ચ નશ્યતિ । અતો નાદૃષ્ટ-
દ્વારાપિ સ્મૃતિવોધઃ ॥ ૪૩ ॥

તર્હિ કિં જાતમિદાકાઙ્ગાયમાહ પુનઃ પુલિનમાગત્યેતિ ।

પુનઃ પુલિનમાગત્ય કાલિન્ધ્યાઃ કૃષ્ણભાવનાઃ ।

સમવેતા જગુઃ કૃષ્ણં તદાગમનકાઙ્ગિતાઃ ॥ ૪૪ ॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભગવતે મહાપુરાણે દશમસ્કન્ધે પૂર્વાર્ધે સપ્તવિંશોધ્યાયઃ ॥ ૨૭ ॥

પૂર્વ પુલિને સ્થિતા યત્ર તત્રૈવ પુનરાગતાઃ । નનુ વિવેકરહિતાઃ કથં તન્નાગતાઃ, તન્નાહ
કૃષ્ણભાવના ઇતિ । કૃષ્ણ એવ ભાવના યાસામ્ । તેન ભગવદિચ્છયા ભગવત્પ્રેરણયા તત્રૈવ સ્થાને
ભગવાન્ રતિં કરિષ્યતીતિ નિશ્ચિત્ય, તત્ સ્થાનમસ્માકં હિતકરમિતિ તત્રૈવાગતાઃ । તતઃ કસ્યા વા

કહેવાય ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે તદાત્મિકાઃ. તે જ—ભગવાન જ—આત્મા
છે જેમનોઃ આવાં ગોપીજનો તદાત્મિકાઃ કહેવાય છે. 'કૃષ્ણ એજ અમારો આત્મા છે' એ ભાવના જ
હૃદયેશાં આ ગોપીજનોના ચિત્તમાં સ્વાભાવિક રીતે રહેલી છે. તેથી આત્મા તરીકે ભગવાન જ સ્ફુરે છે,
દેહ વગેરેની સ્ફૂર્તિ થતી નથી. અરે ! 'તુલ્ય પદાર્થ, અદૃષ્ટ, ચિન્તન વગેરે સ્મૃતિનાં કારણો છે' આ ન્યાય
પ્રમાણે અદૃષ્ટને લીધે દેહ, ઘર વગેરેની સ્મૃતિ કેમ ન થાય ? આના ઉત્તરમાં શુકદેવજી કહે છે કે
તદ્ગુણાનેવ ગાયન્ત્યઃ. જે ગોપીજનો ગૌન શબ્દોને શાન્ત બેસી રહે તો દેહાદિની સ્મૃતિ થાય પણ
ખરી; પરંતુ તેઓ તો અન્યમાં—ભગવાનમાં—આસક્ત થએલાં છે અને બીજા કાર્યમાં—ભગવાનના
શુભ ગાવામાં—રોકાયેલાં છે, કારણ કે તેમના—ભગવાનના—શુભોનું જ તેઓ ગાન કરે છે. ભગવાનના
શુભોને લીધે ગોપીજનોનું ખરાબ અદૃષ્ટ નાશ પામે છે. તેથી પોતાના અદૃષ્ટ દ્વારા પણ ગોપીજનોને
દેહાદિની સ્મૃતિ થતી નથી. ૪૩

પછીથી શું થયું એમ જો આકાંક્ષા થાય તો શુકદેવજી કહે છે કે પુનઃ પુલિનમાગત્ય.

પહેલાં જ્યાં શ્રીયમુનાજીના તટ ઉપર હતાં ત્યાં જ પાછાં ભગવાનની
પ્રેરણાથી કૃષ્ણમાં ભાવનાવાળાં તે ગોપીજનો આવ્યાં અને પ્રજ્ઞ ત્યાં પધારશે
એ આકાંક્ષાથી સાથે મળીને કૃષ્ણનું ગાન કરવા લાગ્યાં. ૪૪.

પહેલાં જ્યાં શ્રીયમુનાજીના તટ ઉપર હતાં ત્યાં જ ફરીથી ગોપીજનો પાછાં આવ્યાં. અરે !
ગોપીજનોમાં વિવેકબુદ્ધિ ન હતી, તો પછી શ્રીયમુનાજીના તટ ઉપર પાછાં શી રીતે આવ્યાં ? આ
શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે કૃષ્ણભાવનાઃ. કૃષ્ણમાં જ જે ગોપીજનોની ભાવના છે તે
ગોપીજનો કૃષ્ણભાવનાઃ કહેવાય છે. તેથી ભગવદિચ્છાને લીધે, ભગવાનની પ્રેરણાથી, તે જ સ્થળે
ભગવાન રમણ કરશે એમ નિશ્ચય કરીને, તે જ સ્થાન અમને હિતકર છે એમ બાળીને તે ગોપીજનો
ત્યાં જ—શ્રીયમુનાજીના તટ ઉપર જ—ગયાં. પછીથી કઈ ગોપીના ભાવ્યને લીધે, કઈ ગોપીના સ્નેહથી
અથવા કઈ ગોપીના ઉપર ભગવાનની કૃપા હોવાથી ભગવાન અહીં આવશે એ પ્રાગતમાં સંદેહ પડવાથી
બધાં ગોપીજનો એકઠાં મળ્યાં. તે સમયે ગોપીજનોને બીજું સાધન ન મળવાથી કૃષ્ણનું—સદાનન્દનું—

ભાગ્યાત્ સ્નેહેન કૃપયા વા આગચ્છેદિતિ સંદેહાત્ સમવેત્તા જાતાઃ । તદા સાયનાન્તરમલભમાનાઃ
કૃપ્યાં સદાનન્દં જગુઃ । હરિગુણગાનમેવ સાધનમિતિ । નિવૃત્તે પુનર્દોષે સ્વયમેવાયાસ્યતીતિ તદા-
ગમનકાઙ્ક્ષયા જગુઃ ।

શ્રીકૃષ્ણગોપિકાસ્ત્ર દ્વિવિધા નવધા ગુણૈઃ । સમુદાયેન મિત્રા વા ગતગર્વા અસાધનાઃ ॥ ૧ ॥
-દરેગાંતં પ્રિયં મત્વા જીવનાર્થમપિ પ્રિયાઃ । સ્વસંવેદાત્ મિલિતા જગુર્નાનાવિધૈર્ગુણૈઃ ॥ ૨ ॥ ૪૪ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीमल्लक्ष्मणमहात्मजश्रीवल्लभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे सप्तविंशोऽध्यायविवरणम् ॥ २७ ॥

તેઓ ગાન કરવા લાગ્યાં, કારણ કે સિદ્ધાન્ત એવો છે કે દોષનું નિવારણ કરવાને માટે હરિના શુભનું
ગાન જ સાધન છે. દોષ દૂર થઈ ગયો એટલે પછી ભગવાન પોતાની મેળે જ અહીં આવશે એમ ધારીને
ભગવાનના આગમનની આકાંક્ષા રાખીને ગોપીજનોએ ગાન કરવા માંડ્યું.

શ્રીયમુનાહતા તટ ઉપર જે શ્રીકૃષ્ણની ગોપિકાઓ એકત્રિત થયાં હતાં તે બે પ્રકારનાં હતાંઃ
(૧)અન્યપૂર્વા અથવા શ્રુતિરૂપા ગોપિકાઓ અને (૨) અનન્યપૂર્વા અથવા કુમારિકા ગોપિકાઓ.
સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ; અને તે દરેકના પાછા ત્રણ વિભાગઃ એમ એકંદરે શુણોને લીધે નવ
વિભાગ થાય. અન્યપૂર્વા ગોપિકાઓના નવ વિભાગ અને અનન્યપૂર્વા ગોપિકાઓના નવ વિભાગ એ
પ્રમાણે અરાઢ વિભાગ થયા અને ઉપલક્ષણ પ્રકારે ઓગણીસમો વિભાગ. આમ ગોપિકાઓના
ઓગણીસ પ્રકાર થયા. આ પક્ષમાં દરેક ગોપિકા સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ છે. અથવા તો
ગોપીજનોની વ્યવસ્થા બીજે પ્રકારે પણ થઈ શકે છે. ગોપીજનો સમુદાયથી—યૂથથી—નવ
પ્રકારનાં છે. આ પક્ષમાં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ વિભાગ સમુદાયદષ્ટિએ કરવામાં આવે છે.
અર્થાત્ કોઈક યૂથ સાત્ત્વિક ગોપીજનોનું, કોઈક યૂથ રાજસી ગોપીજનોનું, તો કોઈક યૂથ તામસી
ગોપીજનોનું હોય છે. તેમાં પણ દરેકના ત્રણ પ્રકાર હોય છે. એ ગોપીજનોનાં નવ પ્રકારનો યૂથ થાય
છે. તેમાં પણ શ્રુતિરૂપા અને અગ્નિકુમાર એમ ગોપીજનોના બે ભેદને લીધે અરાઢ યૂથ, અને
શુભાવીતનું ઓગણીસમું યૂથ; આ રીતે ગોપીજનોનાં ઓગણીસ યૂથ સિદ્ધ થાય છે.

આ બધાં ગોપીજનોનો ગર્વ હવે જતો રહ્યો છે અને તેઓ નિઃસ્પર્ધન બની ગયાં છે. ૧

હરિને ગાન પ્રિય છે એમ માનીને, અને આપણા જીવનને માટે પણ ગાન આવશ્યક છે એમ
માનીને ભગવાનની પ્રિયા ગોપિકાઓ, કોના ભાગ્યને લીધે, અથવા કોના એહને લીધે અથવા કોના
ઉપર કૃપા હોવાથી ભગવાન પ્રકટ થાય એ આશતમાં સંદેહ હોવાથી—સર્વને પોતાની યોગ્યતામાં સંદેહ
હોવાથી—સર્વ પ્રથમ એકાંત મગ્યાં અને સત્ત્વ વગેરે અનેક પ્રકારના શુણોથી ગાન કર્યું. ૨. ૪૪.

અધ્યાય: ૨૯

અષ્ટાવિંશે હરેગાનં સ્વભાવાદપરાયતઃ । કૃતાવદ્વા ગોપિકા હિ સ્તોત્રં ચક્રુર્વિવિધે ॥ ૧ ॥

एकोनविंशतिविधा गोप्यः स्वस्वाधिकारतः । एकोनविंशतिविधां स्तुतिं चक्रुर्हरेः प्रियाम् ॥ २ ॥

राजसी तामसी चैव सार्विकी निर्गुणा तथा । एवं चतुर्विधा गोप्यः पतिमत्यो निरूपिताः ॥ ૩ ॥

तवैवानन्यपूर्वाश्च प्रार्थनामाहुस्तत्तमाम् । गुणातीताः सार्विकीश्च तामसी राजसीस्तथा ॥ ૪ ॥

સ્વભાવથી અથવા અપરાધથી માનરૂપી અવસ્થા જેમણે કરી છે એવાં શ્રીગોપીજને હરિનું સ્તોત્રરૂપ ગાન કર્યું, તેથી આ અઠ્ઠાવીસમા અધ્યાયમાં ગોપીજનોએ કરેલા હરિના ગાનનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. (વિશ્લાવસ્થાનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તેમાં પ્રિયતમના શુણનું ગાન જ થાય, અને તેથી ગોપીજને સ્વભાવથી જ હરિના શુણનું ગાન કર્યું; અથવા તો ‘સપ્તોથી પણ એમ અત્રિક હીએ’ એમ ગોપીજનોએ પોતાના સ્વરૂપ વિષે આધિક્ય માન્યું અને તે રીતે તેમણે અપરાધ કર્યો અને અભિમાન કર્યું કે ત્યારે પ્રભુ અમારી પ્રાર્થના કરશે ત્યારે જ અમારામાં રહેલા રસનું લાન એમ પ્રભુને કહીશું. આ પ્રકારે ગોપીજનોએ માનરૂપી અવસ્થા કરી અને તેથી પ્રભુ અપ્રસન્ન થયા. અપ્રસન્ન પ્રભુ સ્તોત્રથી પ્રસન્ન થશે એમ માનીને ગોપીજનોએ ગાન કર્યું. અથવા રસીકનો અન્યથા બીજો પ્રકારે પણ થઈ શકે. રસના સ્વભાવથી જે અભિમાનરૂપી અવસ્થા થઈ તેથી પ્રભુ અપ્રસન્ન થયા; આ અપ્રસન્ન પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાનો શુણગાન એક જ ઉપાય યોગ્ય છે એમ ગોપીજનોએ નિશ્ચય કર્યો અને સ્તોત્રરૂપ ગાન કર્યું. તેથી આ અઠ્ઠાવીસમા અધ્યાયમાં ગોપીજનોએ ગાયેલું લગવાનું સ્તોત્ર—ગોપીગીત—વર્ણવવામાં આવે છે. આ બીજા અર્થમાં અભિમાનરૂપી અપરાધનું પણ કારણ શ્રીગોપીજનનો સ્વભાવ છે. ગોપીજનો શૃંગારરસનો આવંબન વિભાવ છે, અને આવંબન વિભાવનો એવો સ્વભાવ છે કે અભિમાન રૂપી અવસ્થા પણ સહજ થઈ જાય છે. આવા માનથી પણ ત્યારે પ્રભુરૂપી રસિક નાયક અપ્રસન્ન થઈ જાય છે ત્યારે રસમાર્ગની રીતે નાયિકા નાયકનું શુણગાન કરે છે અને તે રીતે તેને પ્રસન્ન પણ કરે છે. તેથી શ્રીગોપીજનોએ પોતાના ભાવને અનુસરીને રસશાસ્ત્રની રીતે સ્તોત્રરૂપ ગાન કર્યું, અને તેથી સાર્વિક વગેરે શુણનું પણ જે વર્ણન આગળ ઉપર કરવામાં આવે છે તે એમ દર્શાવે છે કે ગોપીજનોનો ભાવ અનેક પ્રકારનો છે.) ૧

પોતાના અધિકાર પ્રમાણે ઓગણીસ પ્રકારનાં શ્રીગોપીજનોએ હરિને પ્રિય એવી ઓગણીસ પ્રકારની સ્તુતિ કરી, તેથી આ અધ્યાયમાં ઓગણીસ રસીકો છે. (અન્યપૂર્વા—શ્રુતિરૂપા—ગોપીજનો નિર્જુલ અને સાર્વિક વગેરે ભેદથી દસ પ્રકારનાં અને અનન્યપૂર્વા—કુમારિકા—ગોપીજનો નિર્જુલ અને સાર્વિકાદિ ભેદથી નવ પ્રકારનાં એમ ઓગણીસ પ્રકારનાં ગોપીજનો છે. કુમારિકાઓમાં તામસતામસી ગોપી અથવા યૂથ નથી તેથી તેમના નવ પ્રકાર છે.) ૨

પતિમતી—શ્રુતિરૂપા અન્યપૂર્વા—ગોપી પ્રથમ સાર્વિક ક્રમે ગીતનો આરંભ કરે છે, તેથી પહેલો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ સાર્વિકરાજ્ય છે, બીજો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ સાર્વિકતામસ છે, ત્રીજો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ સાર્વિકસાર્વિક છે અને ચોથો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ શુણાતીત—નિર્જુલ—છે. આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારનાં શ્રુતિરૂપા ગોપિકાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૩

પહેલા ચાર રસીકનાં ગાનાર ચાર પ્રકારનાં શ્રુતિરૂપા ગોપીઓ છે એમ વર્ણન કરીને હવે શ્રીશુકદેવણ તે જ પ્રકારે અનન્યપૂર્વા—ઋષિરૂપા કુમારિકા—ગોપીઓની ઉત્તમ પ્રાર્થનાનું વર્ણન કરે છે. તેથી અનન્યપૂર્વા ગોપીઓના ગાનમાં પણ પ્રથમ સાર્વિક ક્રમે ગીતનો આરંભ થાય છે; એટલે પાંચમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ સાર્વિકસાર્વિક છે, છઠ્ઠો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ સાર્વિકતામસ છે, સાતમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ સાર્વિકરાજ્ય છે, અને આઠમો રસીક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યૂથ શુણાતીત છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિરૂપા ગોપીજનોના ચાર પ્રકારની માફક ઋષિરૂપા ગોપીજનોના પણ ચાર પ્રકારનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. ૪

કૃષ્ણભાવનયા સિદ્ધા વિશેષેણાદ તાઃ શુકાઃ । અનન્યપૂર્વિકા एव पुनस्तिस्रो गुदा जगुः ॥ ५ ॥
 સાર્ત્વિકી તામસી ચૈવ રાજસી ચેતિ વિદ્યતાઃ । સર્વોચ્ચ તત્તસિદ્ધાઃ ગામસી રાજસી પરા ॥ ૬ ॥
 पुनस्ता एव त्रिविधा अटतीत्यादिभिस्त्रिभिः । राजसी तामसी चैव सार्विकीति विभेदतः ॥ ७ ॥
 અનન્યપૂર્વા દ્વિવિધા રાજસી સાર્ત્વિકી તથા । તમસા તામસી તત્ર નાસીત્યેવોનર્થિશતિઃ ॥ ૮ ॥

સાર્ત્વિક ક્રમ પૂર્ણ થયો. હવે બીજા રાજસ ક્રમનો આરંભ અન્યપૂર્વા ગોપીજન કરે કે અનન્યપૂર્વા ગોપીજન કરે એમ બે શંકા થાય તો શુકદેવજી તેનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે અનન્યપૂર્વા ગોપીજન કૃષ્ણભાવનાને લીધે સિદ્ધ છે તેથી રાજસક્રમમાં પહેલા ત્રણ શ્લોક પછી અનન્યપૂર્વા ગોપીજન જ વિશેષે ગાય છે; અર્થાત્ નવમાથી અગીઆરમા શ્લોક સુધીનાં ગાનાર અનન્યપૂર્વા ગોપીજન છે. નવમો શ્લોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ રાજસસાર્ત્વિક છે, દસમો શ્લોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ રાજસતામસ છે અને અગીઆરમો શ્લોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ રાજસરાજસ છે. આ પ્રમાણે રાજસ ક્રમે ત્રણ અનન્યપૂર્વા ગોપિકાઓએ આનન્દથી ગાન કર્યું. ૫

પાંચમાથી અગીઆરમા શ્લોક સુધી અનન્યપૂર્વા ગોપીજનોએ સાર્ત્વિક અને રાજસ ક્રમે ૭ શ્લોકોમાં ગાન કર્યું. હવે અન્યપૂર્વા શ્રુતિરૂપા ગોપિકાઓ પણ બાકી રહેલા રાજસ અને તામસ એ બે ક્રમે ૭ શ્લોકમાં ગાન કરે છે. અર્થાત્ બારમાથી ચૌદમા શ્લોક સુધીમાં રાજસ ક્રમે અન્યપૂર્વા ગોપિકા ગાન કરે છે, અને પંદરમાથી સત્તરમા શ્લોક સુધીમાં તામસ ક્રમે ગાન કરે છે. બારમો શ્લોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ રાજસતામસ છે, તેરમો શ્લોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ રાજસરાજસ છે અને ચૌદમો શ્લોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ રાજસસાર્ત્વિક છે. આ પ્રમાણે રાજસીમાં તામસી, રાજસી અને પરા—સાર્ત્વિકી—અન્યપૂર્વા ગોપિકાઓ ગાન કરે છે. ૬

પંદરમાં શ્લોકથી તે સત્તરમા શ્લોક સુધી પણ અન્યપૂર્વા ગોપીજનો જ તામસક્રમે ગાન કરે છે. તેમાં પંદરમો શ્લોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ તામસસાર્ત્વિક છે, સોળમો શ્લોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ તામસતામસ છે, અને સત્તરમો શ્લોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ તામસરાજસ છે. (આ વ્યવસ્થા પંદર, સોળ અને સત્તર એ ત્રણ શ્લોકો ઉપરની શ્રીસુબોધિનીજીને આધારે આપવામાં આવેલી છે. કારિકામાં રાજસી તામસી ચૈવ સાર્ત્વિકીતિ વિભેદતઃ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે, એટલે કારિકા પ્રમાણે પંદરમો શ્લોક ગાનાર તામસરાજસ અને સત્તરમો શ્લોક ગાનાર તામસસાર્ત્વિક ગણાય. આ પ્રમાણે શ્રીસુબોધિનીજી અને કારિકાના અભિપ્રાયમાં ભેદ માલમ પડે છે. આ ભેદ દૂર કરવાને માટે લેખકશ્રી વક્ષલજી કહે છે કે રાજસી તામસી ચૈવ સાર્ત્વિકીતિ વિભેદતઃ એ કારિકામાં જે ક્રમ આપવામાં આવ્યો છે તે ક્રમ સ્વીકારવાનો નથી. કારિકાર્થના લેખક નિર્લેપરામ ભટ્ટ પછી આ વિષયમાં કહે છે કે કારિકામાં આપેલો ક્રમ અવિવક્ષિત છે, અથવા તો તેનું તાત્પર્ય બીજું હોવું જોઈએ. અથવા તો કારિકામાં આપેલો ક્રમ સામાન્ય ગણવો અને શ્રીસુબોધિનીજીમાં આપેલો ક્રમ વિશેષ ગણવો એટલે સામાન્યવિશેષન્યાયે ક્રમનો વિરોધ દૂર થઈ શકે છે.) ૭

સત્તરમા શ્લોકમાં અન્યપૂર્વા ગોપીજનો ઉપસંહાર કરે છે, અને હવે તેમનો કોઈ પણ ક્રમ બાકી નહિ રહેવાથી અનન્યપૂર્વા ગોપીજન તામસ ક્રમે અરાહમા શ્લોકનો આરંભ કરે છે. અરાહમો શ્લોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ અનન્યપૂર્વા તામસસાર્ત્વિક છે, અને ઓગણીસમો શ્લોક ગાનાર ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ અનન્યપૂર્વા તામસરાજસ છે. અનન્યપૂર્વામાં તામસતામસી ગોપિકા અથવા તેમનું યુથ નથી, તેથી અનન્યપૂર્વાના તામસક્રમમાં ગાનાર ગોપિકાઓ અથવા તેમનાં યુથ ક્રમ બે જ છે, ત્રણ નથી. આ પ્રમાણે ઓગણીસ શ્લોકોના ગાનાર ઓગણીસ પ્રકારનાં ગોપિકાઓ અથવા તેમનાં યુવો છે. ૮.

અથવા પ્રાર્થનાયા યાઃ સપ્તાન્તે દ્વિવિધા પુનઃ । ચતુર્થ્યસ્તુ સમાસત્ર તત્ત એકોત્તરવિંશતિઃ ॥ ૯ ॥
તત્તદ્વાક્યાનુસારેણ તાસાં ભાવો નિરૂપ્યતે । અન્યથાઽનેકતા સ્તોત્રે પ્રકારૈર્નોપયુજ્યતે ॥ ૧૦ ॥

તત્ર પ્રથમે રાજસ્યઃ કાઞ્ચન ગોપ્ય બાહુઃ જયતીતિ ।

જયતિ તેઽધિકં જન્મના વ્રજઃ શ્રયત ઇન્દિરા શશ્વદત્ર હિ ।

વપિત દૃશ્યતાં દિક્ષુ તાવકાસ્ત્વયિ ધૃતાસવસ્ત્વાં વિચિન્વતે ॥ ૧ ॥

મજ્જલાયોઽગ્ર જયશબ્દઃ । યથા ફલં સાધયેત્તોત્રં તથા નિર્વિગ્નાર્થઃ । અન્યથા ક્રિયામાદૌ ન પ્રયુજ્ઞવાત્ । ત્વદવતારેણ વ્રજઃ સર્વોઽપિ કૃતાર્થઃ, વયમેવ પરમકૃતાર્થા એવેતિ યથા વયમપિ કૃતાર્થો

(આ પ્રમાણે અન્યપૂર્વા ગોપીજનના એકંદરે દસ શ્લોક છે. તેમાં નવ શ્લોકનાં ગાનાર ગોપીજનો સગુણ છે અને એક શ્લોકનાં—ચોથા શ્લોકનાં—ગાનાર ગોપીજન શુણ્ણાતીત છે. અનન્યપૂર્વા ગોપીજનના એકંદરે નવ શ્લોક છે. તેમાં આઠ શ્લોકનાં ગાનાર ગોપીજન સગુણ છે અને એક શ્લોકનાં—આઠમા શ્લોકનાં—ગાનાર ગોપીજન શુણ્ણાતીત છે. આ વ્યવસ્થા પ્રમાણે અન્યપૂર્વા ગોપીજનોનો એક શ્લોક વધારે છે અને તેથી જો વૈષ્ણવ જણાય તો તેનો પરિહાર કરવાને માટે ગૃહ અભિમુખિરૂપ થીજો પક્ષ પણ છે. તે આ પ્રમાણે છે.) આરંભની પ્રાર્થનાના સાત શ્લોક (૧-૩, ૫-૮) અને અંતે આવેલા બે શ્લોક (૧૩-૧૪) એમ નવ શ્લોકનાં ગાનાર અનન્યપૂર્વા કુમારિકા ગોપીજનો છે, ત્યારે ચોથા શ્લોક સિવાયના બાકીના નવ (૯-૧૨, ૧૫-૧૬) શ્લોકોનાં ગાનાર અન્યપૂર્વા ગોપીજનો છે. ચોથા શ્લોકનાં ગાનાર અનન્યપૂર્વા અને અન્યપૂર્વા ગોપીજન છે. આમ એકંદરે ઓગણીસ શ્લોકો છે. આ વ્યવસ્થા પ્રમાણે નવ શ્લોક સગુણ અન્યપૂર્વા ગોપીજનના, નવ શ્લોક સગુણ અનન્યપૂર્વા ગોપીજનના અને એક શ્લોક નિર્ગુણ અન્યપૂર્વા અને અનન્યપૂર્વા ગોપીજનો છે. આ પ્રકારે અન્યપૂર્વા અને અનન્યપૂર્વા ગોપીજનોના શ્લોકોની સંખ્યા સરખી થાય છે એટલે વૈષ્ણવ-દોષનો પરિહાર સહેલાઈથી થઈ શકે છે. તેથી આ થીજો પક્ષ બધી રીતે નિર્દોષ અને સમ છે. ૯

આ અધ્યાયના બૃહદ્ બૃહદ્ શ્લોકોમાં ગોપીજનોએ ભગવાનની જે સ્તુતિ કરી છે તેમાં ગોપીજનોના ભાવનું જ વર્ણન છે. જો આ પ્રમાણે આપણે ન માનીએ તો ભગવાનની સ્તુતિમાં જે ઉપાલક્ષ્યાદિ પ્રકારે અનેકતા જેવામાં આવે છે તે નિરુપયોગી થઈ જાય, કારણ કે કેવળ સ્તુતિમાં ઉપાલક્ષ્યાદિ—‘કુહક’ ‘કિતવ’ ઇત્યાદિ શબ્દોનો પ્રયોગ—હોઈ શકે નહિ, અને ત્યારે ગોપીગીતમાં ઉપાલક્ષ્યાદિ જેવામાં આવે છે ત્યારે એમ અનુમાન થાય છે કે આ બધા શ્લોકોમાં ગોપીજનોના ભાવનું જ વર્ણન છે. ભક્તનો જેવો ભાવ હોય છે, જેવો અભિપ્રાય હોય છે, તેવી જ તે ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે. ૧૦

આ બધાં ગોપીજનો ભગવાનના શુણ્ણનું ત્યારે ગાન કરવા લાગ્યાં ત્યારે પ્રથમ કેટલીક રાજસી ગોપીઓ કહે છે:—

આપના જન્મથી મનનો વૈકુણ્ઠ કરતાં પણ અધિક ઉત્કર્ષ થયો

છે, કારણ કે લક્ષ્મીજી પણ અહીં જ હૃદયમાં આશ્રય લે છે. હે પ્રિય !

આપનાં જન, આપને માટે જ પ્રાણ ધારણ કરનારાં, આપને દિશાઓમાં

શોધે છે તે જીવો. ૧

આ શ્લોકમાં જે જય શબ્દ છે તેનું પ્રયોજન મંગલ છે; ગોપીજનોનું આ સ્તોત્ર બધાં વિદ્ધો દ્વારા કરીને ક્ષમા સિદ્ધ કરે એ મંગલ અર્થ દર્શાવનાર જય શબ્દ છે. આ પ્રમાણે જય શબ્દનું પ્રયોજન ન હોય તો શ્લોકના આરંભમાં જ જયતિ એ ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કરવામાં આવત નહિ, પણ વ્રજઃ એ કર્તૃવાચક પદનો પ્રયોગ કરીને જયતિનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હોત. આપના અવતારથી—આકટ્યથી—આપું ય મન કૃતાર્થ થઈ ગયું પરંતુ દક્ષ અમે જ અકૃતાર્થ જ રહ્યાં; તેથી અમે પણ જે

મવામઃ તથા વજ્રઃ કર્તવ્ય ઇતિ વક્તું વ્રજસ્ય તવાવતારેણ સર્વોત્કર્ષો જાતઃ ઇત્યાહુઃ । તે જન્મના વ્રજઃ અધિકં જયતીતિ । સર્વોત્કર્ષેણ સ્થિતિઃ જયઃ, અધિકજયો વૈકુણ્ઠાદપ્યુત્કર્ષઃ । ન હિ વૈકુણ્ઠે મગવાનેવંત્રિષાં લીલાં કરોતિ । યદ્યપિ મથુરાયાં જન્મ જાતં તથાપિ તેન જન્મતા ન મથુરા સર્વોત્કર્ષેણ સ્થિતા કિન્તુ વ્રજ એવ । નતુ મગવજન્મનઃ સર્વોત્કર્ષહેતુત્વં ન લોકે પ્રસિદ્ધમ્, અનન્ય-ત્વેનૈકત્વાત્, અવસ્થાદશ ઉત્કર્ષહેતુર્વક્તવ્યઃ યો લોકે પ્રસિદ્ધ ઇતિ चेत् તત્રાદ શ્રયત્ત ઇન્દિરા શશ્વ-દત્ર હૌતિ । અત્ર વ્રજ ઇન્દિરા સર્વદા શ્રયતે હીનભાવેનાશ્રયં કુરતે । વૈકુણ્ઠે તુ સૈવ નિયતા માર્યેતિ ન તસ્યાઃ સર્વદા શ્રયણં કર્તવ્યં ભવતિ । इह तु तादृश्यो वयमनेका इति तस्याः स्वारध्यामा-वात् कदा वा ममावसरो भविष्यतीति निरन्तरं सेवते । अतो लक्ष्मीस्थित्वा लोका उत्कर्षं मन्यन्ते सा पुनर्लक्ष्मीः गोकुलाश्रया जाता । हि युक्तश्चायमर्थः । पतिव्रता हि सा । यत्र पतिः स्वयमन्याधीनतया तिष्ठति, भक्तेषु कृपां ख्यापयितुम्, तदुक्तमुत्तमप्रकरणे, तत्र तद्भार्या सुतरामेवाश्रयत इति किमाश्च-र्यम् । तव जन्मना व्रजस्य सर्वोत्कर्षः सर्वजनीतः । अतस्तव रमणे न कापि न्यूनता, न वा लक्ष्म्या

રીતે કૃતાર્થ થઈએ તે રીતે આપે યત્ન કરવાનો છે. આ પ્રમાણે કહેવાને માટે ગોપીજનો તે જન્મના વ્રજઃ અધિકં જયતિ એ શબ્દોમાં કહે છે કે આપના પ્રાકટ્યથી મજનો સર્વોત્કર્ષ સિદ્ધ થઈ ગયો છે. સર્વથી શ્રેષ્ઠ થઈને સ્થિતિ કરવી તેનું નામ જય. વૈકુણ્ઠના કરતાં પણ વધારે શ્રેષ્ઠતા મેળવવી તેનું નામ અધિકે જય. વૈકુણ્ઠમાં તો ભગવાન્ આ પ્રકારની લીલા કરતા નથી. એ કે ભગવાનનો જન્મ—અવતાર, પ્રાકટ્ય—મથુરામાં થયો છે, છતાં પણ તેમના પ્રાકટ્યથી મથુરા સર્વથી શ્રેષ્ઠ થયું નથી પરંતુ કેવળ મજ જ સર્વશ્રેષ્ઠ થયું છે.

શંકાઃ—અરે ! ભગવાનનું પ્રાકટ્ય એ સર્વશ્રેષ્ઠતાનું કારણ છે એમ જગતમાં પ્રસિદ્ધ નથી; કારણ કે ભગવાનનું પ્રાકટ્ય કૃષ્ણ મજમાં જ થવાથી અનન્ય—અસાધારણ—છે અને તેથી એક જ છે. (આ રીતે ભગવતપ્રાકટ્યથી સર્વશ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવામાં અસાધારણ અનેકાન્તિક નામનો હેતુભાસ રહેલો છે. જેમ ‘શબ્દ નિત્ય છે, શબ્દત્વને લીધે’ એ અનુમાનમાં અસાધારણ અનેકાન્તિક નામનો હેતુભાસ રહેલો છે, કારણ કે શબ્દત્વ એકલા શબ્દમાં જ હોય છે બીજામાં હોતું નથી, તેમ ‘મજ સર્વશ્રેષ્ઠ, ભગવતપ્રાકટ્યને લીધે’ એ અનુમાનમાં પણ અસાધારણ અનેકાન્તિક નામનો હેતુભાસ રહેલો છે. ભગવતપ્રાકટ્ય એકલા મજમાં જ છે, બીજે નહિ. એટલે ભગવતપ્રાકટ્યના આધારે મજની સર્વશ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરનારું અનુમાન આલ્પસંદ્ધ, ખોટું, છે.) તેથી મજની સર્વશ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરનારું એવું કારણ આપો કે જે લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોય.

મનસિ વિપદઃ, અઙ્ગીકૃતત્વાત્ । અતઃ કારણાદસ્પર્ધમાગતેન ત્વયા દૃશ્યતામિદં ગોકુલમેકદા
દ્રષ્ટવ્યમ્ । વાક્યાર્થો વા કર્મણિ વક્ષ્યમાણઃ । તાવકાસ્ત્વયિ ધૃતાસવઃ વિદ્યુઃ ત્વાં વિચિન્વત્ इति
દૃશ્યતામ્ । एतादृशोऽर्थोऽनुचित इति अनुचितप्रदर्शनेन बोधयन्ति । लोका हि ब्रह्मादयः त्वमव-
तीर्णो ब्रजे वर्तस इति निश्चित्य समायान्ति । ब्रजस्थाः पुनरस्मादयः विद્યुः विचिन्वन्ति । इयं महत्त्व-
नौचिती । ननु ब्रजस्थानां भक्तिर्नास्ति, अन्यथा विरहे त्रियेरन्, अतः अभक्ता न पश्यन्तीति युक्तं
इति चेत् तत्रાહુઃ ત્વયિ ધૃતાસવ इति । त्वदर्शमेव धृता असवः प्राणा यैः । यदैव त्वदनुपयोगं
ह्रास्यन्ति तदैव त्यक्ष्यन्तीति भावः । अत एव त्वां विचिन्वते प्राणानाश्वासयितुम् । अल्पविलम्बेऽपि
प्राणा गमिष्यन्तीति । अन्यथा ब्रजे गच्छेयुઃ, પ્રાતસ્ત્વમેવાયાસ્યતીતિ અન્વેષણં વ્યર્થમેવ સ્વાત્ । વિદ્યુઃ
ત્વદીયાઃ ત્વયિ સતીતિ મહદૈન્યમ્ । અત્ત એકવારં ત્વદીયાઃ પશ્યેતિ પ્રાર્થના । એવમેકયા દર્શનં પ્રાર્થિ-
તમ્ । દયિતેતિ સમ્બોધનાત્ મન્નદર્શનેન સ્ત્રીણાં જીવનં ન યુક્તમિતિ નિરૂપિતમ્ । યદપિ ભગવાન્નૈત્
પશ્યેત્ તદા ન કોઽપિ પુરુષાર્થઃ સિદ્ધેત્ તથાપિ દૈન્યં દૃષ્ટ્વા આત્માનમપિ પ્રદર્શયેદિતિ તથા પ્રાર્થના ॥૧॥

તેથી આપ અમારી સાથે રમણ કરો તેમાં કોઈ પણ પ્રકારે ન્યૂનતા થવાની નથી, તેમ જ લક્ષ્મીના
મનમાં પણ એટલે થવાનો નથી, કારણ કે આપે આપના પ્રાકટ્યથી સર્વશ્રેષ્ઠ મનનો નિજત્વે—આ મન
મારું છે એ પ્રમાણે—અંગીકાર કર્યો છે. તેથી અમારે માટે પધારેલા આપે આ શ્રીમદ્ગોકુલનું એક
વખત દર્શન કરવું જોઈએ. અથવા તો શ્લોકનો અન્વય બીજે પ્રકારે પણ થઈ શકે છે. તાવકાસ્ત્વયિ
ધૃતાસવો વિદ્યુઃ ત્વાં વિચિન્વતે એ આગળ કહેવામાં આવનાર વાક્યનો અર્થ જ દૃશ્યતાં ક્રિયાપદનું કર્મ
છે, અને આ અન્વય પ્રમાણે એવો અર્થ થાય કે ‘આપના વિષે જેમણે પ્રાણ ધારણ કર્યા છે એવા
આપના લક્ષ્મી—ગોપીજનો—આપને દિશાઓમાં શોધે છે એ આપ જુવો.’ આ પ્રકારનો અર્થ—
મનમાં આપ પ્રકટ થઈને તિરોહિત થઈ ગયા અને લક્ષ્મી અહીં દિશામાં આપની શોધ કરે એ બાબત—
અનુચિત છે એમ અનુચિતત્વ દર્શાવીને ગોપીજનો જણાવે છે કે આપ મનમાં પ્રકટ થયા છો એમ
નિશ્ચય કરીને બ્રહ્માદિ લોકો અહીં મનમાં આવે છે, અથવા મનમાં રહેનારાં અમારા જેવાં ગોપીઓ
બહુ દિશાઓમાં આપને શોધે છે. આ તો બહુ અયોગ્ય વાત છે. અરે ! મનમાં રહેનારાં લોકોમાં લક્ષ્મી
જ નથી, નહિ તો તેઓ ભગવાનના વિરહથી મરી જાત; (પણ મનના લોકો—ગોપીજનો—મરી ગયા
નથી) એટલે તેઓ ભગવાનના લક્ષ્મી નથી અને તેથી તેવા અલક્ષ્મી ભગવાનને ન જુવે એ વાત અરોબર
છે. આ પ્રમાણે જે શંકા કરવામાં આવે તો ગોપીજનો તેનો પરિહાર કરતાં કહે છે કે ત્વયિ ધૃતાસવઃ.
આપને માટે જ ધારણ કર્યા છે પ્રાણ જેમણે એવાં અમે—ગોપીજનો—છીએ. અમારા પ્રાણનો આપને
જરા પણ ઉપયોગ નથી એમ જે કહે જ અમે જાણીશું તે જ કહે અમે અમારા નિરુપયોગી પ્રાણનો
લાગ કરીશું એમ ગોપીજનોના કહેવાનો ભાવ છે. જરાક વિલંબ થતાં જ પ્રાણ જતા રહેશે તેથી જ
પ્રાણને આશ્વાસન આપવાને માટે જ અમે ગોપીઓ આપને શોધીએ છીએ. નહિ તો સવારે આપ પાછા
મનમાં નહીં આવવાના જ છો, અને અથવા રાત્રીએ અમે જે આપની શોધ કરીએ છીએ તે વ્યર્થ જ
છે એમ માનીને અમે મનમાં જ ચાલ્યાં ગયાં હોત. (પરંતુ મનમાં ન જતાં અહીં જ આપની શોધ
કર્યા કરીએ છીએ તે બતાવી આપે છે કે અમે આપને માટે જ પ્રાણ ધારણ કરેલા છે.) આપ મનમાં
વિરાજમાન છો છતાં પણ આપના લક્ષ્મી આપને દિશાઓમાં શોધે છે એ મહત્ત્વ દૈન્ય છે. માટે એકવાર
આપના નિજલક્ષ્મીને જુવો એમ અમારી પ્રાર્થના છે. આ પ્રમાણે એક ગોપીજને ભગવાનના દર્શનની
પ્રાર્થના કરી. ગોપીજન ભગવાનને દયિત—પ્રિય—એ પ્રમાણે સંબોધે છે તેથી પતિનું દર્શન ન થાય તો
સ્ત્રીઓએ જીવવું યોગ્ય નથી એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. જે કે ભગવાન ગોપીજનનાં દર્શન કરે તેથી
ગોપીજનનો કોઈ પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય નહિ, તો પણ ગોપીજનનું દૈન્ય દેખીને તેમને ભગવાન
પોતાના સ્વરૂપનું પણ અરોબર દર્શન કરાવે એમ ભગવદર્શનને માટે જ ગોપીજનોએ ‘અમને જુવો’
એ પ્રમાણે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી. ૧

મવાસઃ તથા યજ્ઞઃ કર્તવ્યઃ ઇતિ વક્તું વ્રજસ્ય તથાચતારેણ સર્વોત્કર્ષો જાતઃ ઇત્યાહુઃ । તે જન્મના વ્રજઃ અધિકં જયતીતિ । સર્વોત્કર્ષેણ સ્થિતિઃ જયઃ, અધિકજયો વૈકુણ્ઠાદપ્યુત્કર્ષઃ । ન હિ વૈકુણ્ઠે ભગવાનેવંચિધાં લીલાં કરોતિ । યદપિ મથુરાયાં જન્મ જાતં તથાપિ તેન જન્મના ન મથુરા સર્વોત્કર્ષેણ સ્થિતા કિન્તુ વ્રજ એવ । નનુ ભગવજ્જન્મનઃ સર્વોત્કર્ષહેતુત્વં ન લોકે પ્રસિદ્ધમ્, અનન્ય-ત્વેનૈકત્વાત્, અતસ્તાદ્દશ વત્કર્ષહેતુર્વત્કર્યઃ યો લોકે પ્રસિદ્ધ ઇતિ चेत् તન્નાહ શ્રવત્ ઇન્દિરા શશ્વ-દત્ર હીતિ । અત્ર વ્રજ ઇન્દિરા સર્વદા શ્રવતે હીનભાવેનાશ્રયં કુરુતે । વૈકુણ્ઠે તુ સૈવ નિયતા માર્યેતિ ન તસ્યાઃ સર્વદા શ્રવણં કર્તવ્યં ભવતિ । इह तु तादृश्यो वयमनेका इति तस्याः स्वारथ्याभा-वात् कदा वा ममावसरो भविष्यतीति निरन्तरं सेवते । अतो लक्ष्मीस्थित्या लोका वत्कर्षं मन्यन्ते सा पुनर्लक्ष्मीः गोकुलाश्रया जाता । हि युक्तश्चायमर्थः । पतिव्रता हि सा । यत्र पतिः स्वयमन्याधीनतया तिष्ठति, भक्तेषु कृपां ख्यापयितुम्, तदुक्तमुल्लङ्घनप्रकरणे, तत्र तद्भार्या सुवराभेवाश्रयत इति किमाश्च-र्यम् । तव जन्मना व्रजस्य सर्वोत्कर्षः सर्वजनीनः । अतस्त्व वरणे न कापि न्यूनता, न वा लक्ष्म्या

રીતે કૃતાર્થ થઇએ તે રીતે આપે યજ્ઞ કરવાનો છે. આ પ્રમાણે કહેવાને માટે ગોપીજનો તે જન્મના વ્રજઃ અધિકં જયતિ એ શબ્દોમાં કહે છે કે આપના પ્રાકટયથી મજનો સર્વોત્કર્ષ સિદ્ધ થઈ ગયો છે. સર્વથી શ્રેષ્ઠ થઇને સ્થિતિ કરવી તેનું નામ જય, વૈકુણ્ઠના કરતાં પણ વધારે શ્રેષ્ઠતા મેળવવી તેનું નામ અધિક જય, વૈકુણ્ઠમાં તો ભગવાન આ પ્રકારની લીલા કરતા નથી. જો કે ભગવાનનો જન્મ—અવતાર, પ્રાકટય—મથુરામાં થયો છે, છતાં પણ તેમના પ્રાકટયથી મથુરા સર્વથી શ્રેષ્ઠ થયું નથી પરંતુ કેવળ મજ જ સર્વશ્રેષ્ઠ થયું છે.

શંકાઃ—અરે ! ભગવાનનું પ્રાકટય એ સર્વશ્રેષ્ઠતાનું કારણ છે એમ જગતમાં પ્રસિદ્ધ નથી; કારણ કે ભગવાનનું પ્રાકટય કદા મજમાં જ થવાથી અનન્ય—અસાધારણ—છે અને તેથી એક જ છે. (આ રીતે ભગવતપ્રાકટયથી સર્વશ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવામાં અસાધારણ અનેકાન્તિક નામનો હેતુભાસ રહેલો છે. જેમ ‘શબ્દ નિત્ય છે, શબ્દત્વને લીધે’ એ અનુમાનમાં અસાધારણ અનેકાન્તિક નામનો હેતુભાસ રહેલો છે, કારણ કે શબ્દત્વ એકલા શબ્દમાં જ હોય છે ખીજામાં હોતું નથી, તેમ ‘મજ સર્વશ્રેષ્ઠ, ભગવતપ્રાકટયને લીધે’ એ અનુમાનમાં પણ અસાધારણ અનેકાન્તિક નામનો હેતુભાસ રહેલો છે. ભગવતપ્રાકટય એકલા મજમાં જ છે, ખીજે નહિ, એટલે ભગવતપ્રાકટયના આધારે મજની સર્વશ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરનારું અનુમાન આભાસદૃષ્ટ, ખોટું, છે.) તેથી મજની સર્વશ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરનારું એવું કારણ આપો કે જે લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોય.

સમાધાનઃ—ઉપર પ્રમાણે શંકા થાય તો તેના સમાધાનમાં શુકદેવજી કહે છે કે શ્રવત્ ઇન્દિરા શશ્વદત્ર હિ. અહીં—મજમાં—લક્ષ્મીજી હુમ્મેશાં હીનભાવથી આશ્રય કરે છે, ‘હું હીન છું’ એમ હીનભાવે લક્ષ્મીજી મજનો આશ્રય કરે છે. વૈકુણ્ઠમાં તો લક્ષ્મીજી ભગવાનની નિયત—નક્કી થયેલી જ—ભાર્યા છે એટલે તેમને કોઈનો હીનભાવે સર્વદા આશ્રય કરવાનો રહેતો નથી. પણ અહીં મજમાં તો લક્ષ્મીજીના જેવાં અમે—ગોપીજનો—અનેક છીએ એટલે લક્ષ્મીજીને સ્વસ્થતા રહેતી નથી અને તેથી ‘મારો અવસર હ્યારે આવશે ?’ એ વિચારથી તે મજનું હુમ્મેશાં સેવન કરે છે. તેથી જે લક્ષ્મીજીની સ્થિતિને લીધે લોકો સર્વશ્રેષ્ઠતા માને છે તે લક્ષ્મી પણ ગોકુલનો આશ્રય કરીને રહી છે. આ અર્થ બરાબર છે એ દર્શાવવાને માટે મૂળ શ્લોકમાં હિ પદ મૂકવામાં આવ્યું છે, કારણ કે લક્ષ્મી પતિવ્રતા છે, ભક્તોના ઉપર કૃપા પ્રસિદ્ધ કરવાને લક્ષ્મીના પતિ પોતે ભક્તોને અધીન થઇને જ્યાં સ્થિતિ કરે છે ત્યાં ભગવાનની પત્ની—લક્ષ્મી—સારી રીતે સ્થિતિ કરે જ એમાં શું આશ્ચર્ય ? ભગવાન મજમાં ભક્તોને અધીન થઇને સ્થિતિ કરે છે અને ભક્તોના ઉપર કૃપા દર્શાવે છે એ વાત તો પહેલાં ઉજ્જવલપ્રકરણમાં કહેવામાં આવી છે, આપના પ્રાકટયને લીધે મજની સર્વશ્રેષ્ઠતા છે એ વાત સર્વ જાણે છે,

મનસિ વિપાદઃ, અઙ્ગીકૃતત્વાત્ । અતઃ કારણાદસદર્થમાગતેન ત્વયા દૃશ્યતામિદં ગોકુલનેકદા
દ્રષ્ટવ્યમ્ । વાક્યાર્થો વા કર્માત્રે વક્ષ્યમાણઃ । તાવકાસ્ત્યયિ ધૃતાસવઃ દિક્ષુ ત્વાં વિચિન્વત્ત્વમ્
દૃશ્યતામ્ । એતાદૃશોઽયોઽનુચિત્ત્વમ્ । અનુચિતપ્રદર્શનેન ઘોષયન્તિ । લોકા હિ વ્રજાદયઃ ત્વમવ-
તીર્ણો વ્રજે વર્તસ્યેત્ત્વમ્ । નિશ્ચિત્ત્વ સમાચાન્તિ । વ્રજસ્થાઃ પુનરસદાદયઃ દિક્ષુ વિચિન્વન્તિ । ઇયં મહત્ત્વ-
નોચિત્ત્વમ્ । નતુ વ્રજસ્થાનાં ભક્તિર્નાસ્તિ, અન્યથા વિરહે પ્રિયેરન્, અતઃ અમક્તા ન પશ્યન્તીતિ યુક્તં
ઇતિ ચેત્ તન્નાહુઃ ત્વયિ ધૃતાસવ ઇતિ । ત્વદર્થમેવ ધૃતા અસવઃ પ્રાણા યૈઃ । ચૈવ ત્વદનુપયોગં
જ્ઞાસ્યન્તિ તદૈવ ત્વદ્યન્તીતિ ભાવઃ । અતઃ એવ ત્વાં વિચિન્વતે પ્રાણાનાશ્વાસયિતુમ્ । અત્પવિલમ્બેઽપિ
પ્રાણા ગતિષ્યન્તીતિ । અન્યથા વ્રજે ગચ્છેયુઃ, પ્રાતસ્ત્વમેવાયાસ્યતીતિ અન્વેષણં વ્યર્થમેવ સ્થાત્ । દિક્ષુ
ત્વદીયાઃ ત્વયિ સતીતિ મહદૈન્યમ્ । અતઃ એકવારં ત્વદીયાઃ પશ્યેતિ પ્રાર્થના । એવમેકયા દર્શનં પ્રાર્થિ-
તમ્ । દાયિતેતિ સન્બોધનાત્ મર્ત્યદર્શનેન સ્ત્રીણાં જીવનં ન યુક્તમિતિ નિરૂપિતમ્ । યદપિ મગવૌચેત્
પશ્યેત્ તદા ન કોઽપિ પુરુષાર્થઃ સિચ્યેત્ તથાપિ દૈન્યં દૃષ્ટ્વા આત્માનમપિ પ્રદર્શયેદિતિ તથા પ્રાર્થના ॥૧॥

તેથી આપ અમારી સાથે રમણ કરો તેમાં કોઈ પણ પ્રકારે ન્યૂનતા થવાની નથી, તેમ જ લક્ષ્મીના
મનમાં પણ એક થવાનો નથી, કારણ કે આપે આપના આકર્ષ્યથી સર્વશ્રેષ્ઠ મનનો નિજત્વે—આ મન
માટે છે એ પ્રમાણે—અંગીકાર કર્યો છે. તેથી અમારે માટે ધધારેલા આપે આ શ્રીમદ્ગોકુલનું એક
બખત દર્શન કરવું જોઈએ. અથવા તો પ્રલોકનો અન્વય બીજે પ્રકારે પણ થઈ શકે છે. તાવકાસ્ત્યયિ
ધૃતાસવો દિક્ષુ ત્વાં વિચિન્વતે એ આગળ કહેવામાં આવનાર વાક્યનો અર્થ જ દૃશ્યતાં ક્રિયાપદનું કર્મ
છે, અને આ અન્વય પ્રમાણે એવો અર્થ થાય કે ‘આપના વિષે જેમણે પ્રાણ ધારણ કર્યા છે એવા
આપના ભક્તો—ગોપીજનો—આપને દિશાઓમાં શોધે છે એ આપ જુવો.’ આ પ્રકારનો અર્થ—
મનમાં આપ પ્રકટ થઈને સિરોહિત થઈ ગયા અને ભક્તો બધી દિશામાં આપની શોધ કરે એ બાબત—
અનુચિત છે એમ અનુચિતત્વ દર્શાવીને ગોપીજનો જણાવે છે કે આપ મનમાં પ્રકટ થયા છો એમ
નિશ્ચય કરીને બ્રહ્માદિ લોકો અહીં મનમાં આવે છે, ત્યારે મનમાં રહેનારાં અમારા જેવાં ગોપીઓ
બહુ દિશાઓમાં આપને શોધે છે. આ તો બહુ અયોગ્ય વાત છે. અરે ! મનમાં રહેનારા લોકોમાં ભક્તિ
જ નથી, નહિ તો તેઓ ભગવાનના વિરહથી મરી જત; (પણ મનના લોકો—ગોપીજનો—મરી ગયા
નથી) એટલે તેઓ ભગવાનના ભક્તો નથી અને તેથી તેવા અભક્તો ભગવાનને ન જુવે એ વાત અરોબર
છે. આ પ્રમાણે જે શંકા કરવામાં આવે તો ગોપીજનો તેનો પરિહાર કરતાં કહે છે કે ત્વયિ ધૃતાસવઃ
આપને માટે જ ધારણ કર્યા છે પ્રાણ જેમણે એનાં અમે—ગોપીજનો—છીએ. અમારા પ્રાણનો આપને
જશ પણ ઉપયોગ નથી એમ જે કહે જ અમે જાણીશું તે જ કહે અમે અમારા નિરુપયોગી પ્રાણનો
ત્યાગ કરીશું એમ ગોપીજનોના કહેવાનો ભાવ છે. જરાક વિલંબ થતાં જ પ્રાણ જતા રહેશે તેથી જ
પ્રાણને આશ્વાસન આપવાને માટે જ અમે ગોપીઓ આપને શોધીએ છીએ. નહિ તો સવારે આપ પાછા
મનમાં નહીં આવવાના જ છો, અને અત્યારે રાત્રીએ અમે જે આપની શોધ કરીએ છીએ તે વ્યર્થ જ
છે એમ માનીને અમે મનમાં જ ચાલ્યાં ગયાં છો. (પરંતુ મનમાં ન જતાં અહીં જ આપની શોધ
કર્યા કરીએ છીએ તે બતાવી આપે છે કે અમે આપને માટે જ પ્રાણ ધારણ કરેલા છે.) આપ મનમાં
વિરાજમાન છો છતાં પણ આપના ભક્તો આપને દિશાઓમાં શોધે છે એ મહત્ત્વ દૈન્ય છે. માટે એકવાર
આપના નિજભક્તોને જુવો એમ અમારી પ્રાર્થના છે. આ પ્રમાણે એક ગોપીજને ભગવાનના દર્શનની
ત્રીઓએ જીવનું યોગ્ય નથી એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. જે કે ભગવાન ગોપીજનનાં દર્શન કરે તેથી
ગોપીજનનો કોઈ પણ પુરુષાર્થ મિદ્ધ થાય નહિ, તો પણ ગોપીજનનું દૈન્ય દેખીને તેમને ભગવાન
પોતાના સ્વરૂપનું પણ અરોબર દર્શન કરાવે એમ ભગવદર્શનને માટે જ ગોપીજનોએ ‘અમને જુવો’
એ પ્રમાણે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી. ૧

પયં સ્વદૈન્યાનોચિત્તાદિનિરૂપણેત તસ્યા રાજસત્ત્વં નિરૂપિતમ્ । તામસી તુ યદ્વાભાવં પ્રાર્થયિતુમ-
વર્જનસ્ય વધસાધકત્વમાહ શરદુદાશયે इति ।

શરદુદાશયે સાધુજાતસત્સરસિજોદરશ્રીમુખા દશા ।

સુરતનાથ તે શુત્કદાસિકા વરદ નિમ્નતો નેદ્ કિં વધઃ ॥ ૨ ॥

શરત્કાલીનો ચોડ્યમુદાશયઃ પુષ્કરિણી, તત્ર સાધુ સમ્યક્ પ્રકારેણ જાતં ચત્સરસિજં
કમલં, તદન્તર્વર્તિની યા શ્રીઃ, તામપિ મુષ્ણાતીતિ તાદૃશ્મયવા દશા દૃષ્ટા, હે વરદ, યો નિહન્તિ
તસ્ય કિં વધો ન, અપિ તુ વધવોધો ભવત્યેવ । યેનૈવ સાધનેન પરસ્ય પ્રાણા ગચ્છન્તિ તત્સમ્પાદન-
સાધકો ઘાતકઃ દોષભાગ્ભવતિ । અનેન ભગવદ્દૃષ્ટિઃ સર્વધાતુકા નિરૂપિતા । ‘આયુર્મનાંસિ ચ દશા
સહ ઓજ આર્ચ્છ’દિતિ વાક્યાત્ । તથાસ્માનપિ પ્રાયેણ કૂરદૃષ્ટા પદ્યસિ । અન્યથા કથં પ્રાણવાધા
શ્યાત્ । રૂપં ત્વાનન્દમયમિતિ તદ્દૃષ્ટૌ તદેવ જીવયેત્ । અતસ્તદભાવાત્ કેવલં ઘાતયત્યેવ । કિન્ન, ન

આ પ્રમાણે પહેલાં પ્રલોકમાં ગોપીજનનું દૈન્ય અને અયોગ્યતાનું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે
ઉપરથી જણાય છે કે તે ગોપીજન સાત્ત્વિકરાજસ છે. સાત્ત્વિકતામયી ગોપીજન તો ‘મારો વધ ન
કરો’ એમ પ્રાર્થના કરવાને માટે શરદુદાશયે એ પ્રલોકમાં કહે છે કે ભગવાનનાં દર્શન ન થવાથી
વધ થાય છે:—

હે સુરતનાથ ! શરદ્ ઋતુના સરોવરમાં સુંદર રીતે ઉત્પન્ન થએલા
કમળની અંદર રહેલી લક્ષ્મીને હરણ કરનારી દૃષ્ટિથી આપ અમને શુલ્કરૂપી
દારીઓને અથવા ધર્મદારીઓને મારો છો તે, હે વરદાન આપનાર ! શું
ધાત ન કહેવાય ? ૨

શરત્કાળનું જે ઉદાશય—સરોવર—, તેમાં સુંદર રીતે ઉત્પન્ન થએલું જે કમળ, તેની અંદર રહેલી
જે શ્રી—શોભા—, તેનું પણ હરણ કરનારી, અર્થાત્ તેના જેવી સુંદર દૃષ્ટિથી, હે વરદાન દેનાર !, આપ
જે મારો છો તે આપને વધનું ફળ નહિ મળે ? અર્થાત્ આપને અમને મારી નાખવાનું ફળ મળશે જ.
જે જ સાધનથી જીવના પ્રાણ આલ્યા જાય તે સાધનનો સાધનાર, ઘાતક, પુરુષ દોષભાગ્ થાય છે.
(ભગવાનની દૃષ્ટિ ગોપીજનોને મારવાનું સાધન છે તેથી આવું સાધન સાધનાર ભગવાન વધના દોષને
માત્ર છે.) આ પ્રમાણે—દૃષ્ટિથી વધ કરો છો એમ કહેવાથી—ભગવાનની દૃષ્ટિ સર્વનો ઘાત કરનારી છે
એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું, અને આના આધારમાં શ્રીમદ્ભાગવત પણ કહે છે કે “ભગવાન્ માત્ર
દૃષ્ટિથી જ આયુષ્ય, મન અને ઓજસનું હરણ કરનાર છે.” (જો કે ભગવાનની દૃષ્ટિ આનન્દમય છે
અને તે પરમાનન્દનું જ દાન કરે છે, ક્રોધનો ઘાત કરતી નથી, છતાં પણ વિરહાવસ્થામાં સ્મરણ કરવામાં
આવતી દૃષ્ટિ ઘણો કલેશ આપે છે તેથી ભગવાનની આ આનન્દમય દૃષ્ટિમાં ગોપીજનને ઘાતકનું ભાન
થાય છે, એટલે ભગવાનના કલાદિરૂપમાં જે સર્વઘાતક દૃષ્ટિ છે તેનું નિરૂપણ આ આનન્દમય દૃષ્ટિને
વિષે ગોપીજને કર્યું છે.) તે પ્રમાણે આપ અમારા ઉપર પણ સામાન્ય રીતે કૂર દૃષ્ટિથી નુવો છો, નહિ
તો અમારા પ્રાણને શાધ શી રીતે થાય ? આપનું સ્વરૂપ તો આનન્દમય છે; (આનન્દમયરૂપ આપ
અમને તો દેખો જ છો, પણ આપનું આનન્દમય સ્વરૂપ અમને દેખાડતા નથી. આનન્દમયસ્વરૂપની
દૃષ્ટિ પણ આનન્દમય હોય,) તેથી તે આનન્દમય સ્વરૂપ આનન્દમય દૃષ્ટિથી જ છવાડે, પરંતુ તેમ
થતું નથી એટલે આનન્દમય આપ આપની આનન્દમય દૃષ્ટિથી અમારો કેવળ વધ જ કરાવો છો.
(તેથી વાસ્તવિક રીતે આપનું આનન્દમય સ્વરૂપ આપની આનન્દમય દૃષ્ટિ દ્વારા અમારો વધ કરવાના
દોષનું કારણ છે.)

વયં વધાર્હાઃ, યતો દાસિકાઃ કુતિસતા દાસ્યઃ । ન હિ સ્ત્રિયઃ અપ્રયોજિકાશ્ચ હન્યન્તે । કિંશ્ચ, વયં શુલ્કદાસિકાઃ, ત્વં ચ સુરતનાથઃ । સર્વપુરુષાર્થસાધકત્વેન તવ સમ્બોધનાનિ યથાધિકારં નિય-
તાનિ । યથા ધર્મમાર્ગે, હે ધર્મપાલક, હે બ્રહ્મણ્ય, હે યજ્ઞેશ્વરેત્યાદીનિ, અર્થે, હે લક્ષ્મીપતે, સર્વસિદ્ધિ-
દેતાદીનિ, તથા મોક્ષે, હે મુકુન્દ, હે યોગેશ્વર, હે જ્ઞાનનિધે इत्याદીનિ ધર્માર્થમોક્ષાર્થિમિરુચ્યન્તે ।
एवमस्माभिरपि सुरतनाथेऽनुच्यते । સુરતં સમ્મોગઃ જગતિ યાવાનસ્તિ તસ્ય ભવાન્ નાથઃ । ત્વદા-
જ્ઞાવ્યતિરેકેણ સુરતં જગતિ ન પ્રવર્તતે । અતો બ્રહ્મણા કામેન વા લોકે સુરતપ્રવૃત્તયર્થં વયં શુલ્કરૂપા
દાસિકા વ્રતાઃ । શુલ્કં માર્ગનિર્વાહકં દ્રવ્યં પ્રતિબંધનિવર્તકમ્ । સુરતં ચેત્ ભગવત્યેવ નિરુદ્ધં તિષ્ઠેત્

વળી, અમારો વધ કરવા જેવો નથી, કારણ કે અમે દાસિકાઓ—અધમ દાસીઓ—છીએ.
ખરેખર! સ્ત્રીઓનો, અને તેમાં પણ પ્રયોજન વિના, વધ કોઈ કરતું નથી. વળી, અમે શુલ્ક—
વેચાતી લીધેલી—દાસિકાઓ છીએ અને આપ સુરતનાથ છો. (સુરતનાથ શુલ્કદાસિકાનો વધ કરે એ
તો સર્વથા અનુચિત છે.) હે ભગવાન્! આપ સર્વ પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરનારા છો તેથી મનુષ્યોના અધિકાર
પ્રમાણે આપનાં સંબોધનો નક્કી થએલાં છે. જેમ ધર્મમાર્ગમાં ‘હે ધર્મપાલક’, ‘હે બ્રહ્મણ્ય’, ‘હે
યજ્ઞેશ્વર’ ઇત્યાદિ સંબોધનોથી ધર્માર્થી પુરુષ ભગવાનને સંબોધે છે; જેમ અર્થમાર્ગમાં ‘હે લક્ષ્મીપતે’,
‘હે સર્વસિદ્ધિદે’ ઇત્યાદિ સંબોધનોથી અર્થાર્થી પુરુષ ભગવાનને સંબોધે છે, તેમ મોક્ષમાર્ગમાં ‘હે
મુકુન્દ’, ‘હે યોગેશ્વર’, ‘હે જ્ઞાનનિધે’ ઇત્યાદિ સંબોધનોથી મોક્ષાર્થી પુરુષ ભગવાનને સંબોધે છે. આજ
પ્રમાણે તૃતીય પુરુષાર્થ—કામ—ની અભિલાષાવાળાં અમે ગોપીઓ પણ આપને ‘સુરતનાથ’ એ પ્રમાણે
સંબોધીએ છીએ. સુરત એટલે સંભોગ. જગતમાં જેટલો સંભોગ—ભક્તોમાં જેટલો સમ્યક્ ભોગ—છે
તે બધાના આપ જ નાથ છો. જગતમાં આપની આજ્ઞા વિના સુ-રત પ્રવર્તી શકતું જ નથી. (તેથી
આપ જ સુ-રતના નાથ છો.)

(રત એટલે લૌકિક ભોગ. તે તો સૃષ્ટિના આરંભ કાળથી પ્રવર્તે છે એટલે તેને માટે
ભગવાનની આજ્ઞાની અપેક્ષા રહેતી નથી, કારણ કે સૃષ્ટિની માફક લૌકિક ભોગ પણ આલ્યા જ કરે છે.
આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી સુ-સારા પ્રકારતું, અલૌકિક શોભનરૂપ—જે રત—રમણ—તે
સુરત કહેવાય છે અને તેને સમ્યક્ ભોગ—સંભોગ—પણ કહેવામાં આવે છે. આ સુરત આપની
આજ્ઞાથી જ—ઇચ્છાથી જ—અમારામાં જ પ્રવર્તે છે. લૌકિક જગત્ વદ્યા જ કરે છે, નાશ
જ પામે છે, પણ તે કાંઈ સ્થિર રહેતું નથી, તેથી અતિ અલૌકિક સ્વરૂપાનન્દરૂપ સુરત આ લૌકિક
જગતમાં પ્રકટ થવાને માટે યોગ્ય નથી. આવા પ્રકારના—અલૌકિક રમણના—તો આપ જ નાથ—
પ્રવર્તક, રક્ષક—છો. આ પ્રમાણે હોવાથી, જો તે સુરત—અલૌકિક રમણ—આપના જ વિષે રહે તો તો
અલૌકિક ભક્તો પણ શૂન્યહૃદય થઈ જાય એમ આપની ઇચ્છા જાણીને બ્રહ્માએ આપની પ્રાર્થના કરી
અને તે પ્રકારનાં અમને પ્રકટ કર્યો કે જેથી રસની પ્રવૃત્તિમાં જે પ્રતિબંધ હોય તે દૂર થઈ જાય. તેથી
જ ગોપીગીતના ચોથા પ્રલોકમાં કહેવામાં આવશે કે ‘વિચ્છન્નાર્થિતઃ’—બ્રહ્માએ જેમની પ્રાર્થના કરેલી
છે એવા ભગવાન્. કામ પણ ભગવદીય છે. મન પૂર્વરૂપ છે અને વાણી ઉત્તરરૂપ છે, તેથી ભગવાને
પ્રથમ મન ઉત્પન્ન કર્યું અને પછીથી પોતાની પ્રિયાઓમાં—ભક્તોમાં—અલૌકિક ભાવ પ્રવર્તવિ એવી
વાણી ઉત્પન્ન કરી. આ હેતુથી જ શ્રીસુઓષિનીશ્લોકમાં આજ્ઞાપદ મૂકવામાં આવ્યું છે. મૈવં વિમોહંતિ મવાન્
ઇત્યાદિ શ્રીગોપીજનોનાં વચનો પણ ભગવદ્ભાવાત્મક હોવાથી આજ્ઞારૂપ જ છે એમ માનવું. તે બધાં
વચનોથી જ રસપ્રવૃત્તિમાં જે જે પ્રતિબંધો છે તે બધાની નિવૃત્તિ પણ થઈ ગઈ. તેથી સુરતના નાથ
આપ જ છો એમ બ્રહ્માએ અથવા કામે નિશ્ચય કર્યો.) બ્રહ્માએ અથવા કામે—ભગવાનમાં રહેલા રમણ
કરવાની ઇચ્છારૂપી ભાવે—, જગતમાં—ભગવદીયોમાં—સુરતની પ્રવૃત્તિને માટે અમને શુલ્કરૂપ
દાસિકાઓ તરીકે (બ્રહ્માએ) પ્રકટ કરી છે, અથવા (કામે) આપને સમર્પણ કરેલી છે. શુલ્ક એટલે
માર્ગનો નિર્વાહ કરનાર દ્રવ્ય જે પ્રતિબંધને દૂર કરે છે. સુરત જો ભગવાનમાં જ નિરુદ્ધ રહે તો બધી

તદા લોકે રસો ન ભવિષ્યતીત્યસ્મદ્વારા ત્વત્તઃ તત્ લોકે પ્રસૂતં મધત્વિતિ ધયમાગતાઃ । તત્ કાર્યં દૂરત એવ સ્થિતં પ્રત્યુતાસ્માન્મારયસિ । एवं सति सर्वमेव कामशास्त्रं व्यर्थं स्यात् । तृतीयः पुरुषार्थश्च न भवेत् । अतः सर्वथा यदर्थं धयं प्रेषितास्तत् कर्तव्यम् । अथ वा । यदा कदाचित्कर्तव्यम्, इदानीं जीवयितव्या रूपप्राकट्येन । दृष्टो मारकत्वगुणपादयन्ति श्रीमुपेति । यस्तु चोरो भवति स घातकोपि भवति । यथा यथा चौर्यं नैपुण्यं तथा तथा घातकत्वम् । तदर्थमाहुः उदरश्रीमुपेति । तत्रापि ये दुर्गजाताः ते अतिनिपुणाः । तत्रापि जलदुर्गजाः । तत् सरसिजम् । तत्रापि ते दुरी एव तिष्ठन्ति । तत्रापि ते साधुजाताः प्रभवः । तत्रापि प्रकाशवति काले शीताद्युपद्रवरहिते । एवं देशकालस्वरूपा-

લોકમાં રસ રહેશે નહિ, તેથી તે રસ આપનામાંથી અમારા દ્વારા લોકમાં પ્રચાર પામો એ હેતુથી અમે અહીં આપેલાં છીએ.

(અહીં આ તાત્પર્ય છે. બ્રહ્માદિ દેવો કામને—ભગવદ્ભાવને—સાક્ષાત્ ગ્રાહ કરી શક્યા નહિ એટલે ભગવદ્ભાવ દર્શાવનારાં લક્ષ્મીજીનાં કટાક્ષો જે હૃદયમાં પ્રિય ભગવાનની સાથે સંબંધમાં આવવાથી ભગવદ્ભાવાત્મક જ થઈ ગયાં છે તેમની સાથે સંબંધ થવાથી તેમના અનુભાવને લીધે કદાચિત્ તે ભગવદ્ભાવ પણ ઉત્પન્ન થાય એ હેતુથી ભગવદ્ભાવની કામનાવાળા બ્રહ્માદિ દેવો પ્રપશ્ચર્યા કરે છે. અહીં આલતા પ્રકરણમાં તો પ્રભુ પોતે જ પ્રકટ થયા છે એટલે રસમાર્ગ પ્રકટ કરવાને માટે અમને દ્વાર તરીકે બ્રહ્માએ પ્રકટ કર્યાં છે. આ શ્લોકમાં જે સુરત શબ્દ છે તેનો વિગ્રહ એવો થાય છે કે સુષ્ટુ સારી રીતે, ભગવાનની સાથે, રત્તં ચેત્ત રમણ છે જેનાથી, અને તેનો અર્થ ભગવદ્ભાવ જ છે, નહિ કે લૌકિક સંલોગ. જે સુરતનો અર્થ પ્રાકૃત સંલોગ કરવામાં આવે તો આનો પ્રાકૃત સંલોગ જગતમાં પામરમાં પામર માણસ સુધી આપેલો છે એટલે શ્રીમુખોધિનીજીમાં ત્વદાક્ષા—આપની આત્મા વિના જગતમાં સુરત પ્રવર્તતું નથી—ઇત્યાદિ શબ્દોમાં જે નાથ શબ્દનું વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે તે ઘટી શકે નહિ. આ માર્ગ પ્રકટ થવાથી બ્રહ્માને કોઈ પણ ભાવ સિદ્ધ થતો નથી તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી આ પક્ષ ન સ્વીકારતાં બીજા પક્ષ આપે છે કે કામે—ભગવદ્વીય ભાવે—ગોપીઓને ભગવાનને સમર્પણ કરી. સ્વામિનીજીનાં દર્શન થવાથી ભગવાનનો ભાવ ઉછળે છે અને કામનું કાર્ય કરે છે તેથી તે કામે જ સ્વાર્થ માટે અમને પ્રકટ કર્યાં છે.)

તે કાર્ય તો દૂર જ રહ્યું અને ઉલટું આપ અમને દૃષ્ટિથી મારો છો. પરંતુ આ પ્રમાણે થતાં બધું જ કામશાસ્ત્ર વ્યર્થ થઈ જાય. (ભગવાનની લીલાનું પ્રતિપાદન કરવાથી જ કામશાસ્ત્ર સફળ ગણાય છે. જે કામશાસ્ત્ર ભગવાનની લીલાનું વર્ણન ન કરે અને લૌકિક કામનું વર્ણન કરે તો તે શાસ્ત્ર વ્યર્થ થઈ જાય. કામશાસ્ત્ર જે લૌકિક કામનું વર્ણન કરે તો તે લૌકિક કામ મનુષ્યોનું અધઃપતન જ કરે, પણ કોઈ પુરુષાર્થ સાધી શકે નહિ. એટલે ત્રણ જ—ધર્મ, અર્થ અને મોક્ષ—પુરુષાર્થ રહેશે.) તેથી કામરૂપી—અલૌકિક ભગવદ્લીલારૂપી—ત્રીજો પુરુષાર્થ પણ નહિ રહે. માટે સર્વથા જે અલૌકિક કામને માટે અમને મોકલવામાં આવ્યાં છે તે સુરત આપે સર્વથા સિદ્ધ કરવું જોઈએ.

અથવા તો તે સુરત ગમે ત્યારે આપને સિદ્ધ કરવાનું હોય તો પણ હુમણાં જ આપના સ્વરૂપને પ્રકટ કરીને આપે અમને જીવાડવાં જોઈએ. આપની દૃષ્ટિ અમને મારે છે એમ ગોપીજનો ધીમુખા એ શબ્દોમાં કહે છે. જે ચોર હોય છે તે ઘાતક પણ હોય છે. જેમ જેમ ચોરી કરવાના ધંધામાં હોંશીઆરી આવે તેમ તેમ તે ચોરનું ઘાતકીપણું પણ વધે. ગોપીજનો આ અર્થ ઉદરશ્રીમુખા એ શબ્દોમાં કહે છે. તેમાં પણ દુર્ગમાં—કીલામાં—જેમનો જન્મ થયેલો હોય છે તેઓ ઘણા હોંશીઆર હોય છે. તેમાં પણ જેઓ જલદુર્ગમાં—પાણીના કીલામાં—જન્મ્યા હોય છે તેઓ ઘણા હોંશીઆર હોય છે, અને આ પ્રકારનો પદાર્થ સરસિજ—કમળ—છે. તેમાં પણ તેઓ કીલાની અંદર જ રહે છે, અર્થાત્ જલદુર્ગમાં જ સ્થિતિ કરે છે. (શ્રી—શોભ—એવા સ્થળમાં રહેલી છે કે તેનું હરણ કરવું અશક્ય છે. આ રીતે ચોર્ય—હરણ—સ્થળની દૃષ્ટિએ અશક્ય છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું.) તેમાં પણ જે સાધુજાત—

દિમિઃ અશ્વચૈર્યાદિપિ પુરુષાત્ તદુદરવર્તિત્ત્વસ્તનેતા અન્તઃસ્થિતપ્રાણાન્ સાધારણગોપિકાદીનાં તેષ્ય-
તીતિ કિમાશ્ચર્યમ્ । ચૌર્યં હિ ક્રિયતે વલિષ્ઠેનાપક્તિર્લભાવાય । તદગ્ર તુ ન મતિવ્યતીત્યુક્તં કિં વધો
નેતિ । અથ વા અદૃશા અદર્શનેન અદર્શનમદત્ત્વા નિમ્નતઃ કિં વધો ન । સુરતાર્થમાગતાઃ, તદ્ગત્
દૂરે, અન્તરા મરણમુપસ્થિતમ્ । તથા સતિ સુરતસ્વાપ્રકટિતત્વાત્ નાથત્વમપિ ન સ્થાત્ । ન હિ યોગી
અશ્વનિર્માણસમર્થોઽપ્યશ્વપતિરુચ્યતે । પ્રકટયતિ ચેન્ તદા તથા । કિન્ન, અસદ્ધયે કિમાશ્ચર્યમ્ । તવા-
દર્શને લક્ષ્મીરપિ ન તિષ્ઠેન્ । તદાહુઃ શ્રીમુપેતિ । ઉદરસ્થિતા શ્રીશ્વેદ્ વહિષ્ણનીતા તદૈવ મ્રિયતે, અપુષ્ટ-
ત્વાત્ શ્વાસગર્ભવત્ । યદ્યપિ તસ્યાઃ જીવને કાલદ્રવ્યદેશવસ્તૂનિ વહૂન્યેવ સન્તિ તથાપિ ત્વદર્શને

ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલા પ્રભુ, સમર્થ,—હોય છે તેઓ તો ઘણા નિપુણ હોય છે. તેમાં પણ ઠંડી ઇલાદિ ઉપદ્રવો વિનાનો પ્રકાશવાળો સમય—શરદ્ ઋતુ—છે. આ પ્રમાણે સ્થળ, સમય અને સ્વરૂપ વગેરેની દૃષ્ટિએ જેની ચોરી કરવી અશક્ય છે એવા પુરુષ—કમળ—પાસેથી પણ તેના ઉદરમાં રહેલું સર્વસ્વ હરણ કરનાર ચોર—લગવાનની દૃષ્ટિ—સાધારણ ગોપિકા વગેરેના અંદર રહેલા પ્રાણ હરીને લઈ જાય તો તેમાં શું આશ્ચર્ય ? (જેમ કીલ્લામાં રહેલી વસ્તુની ચોરી થઈ શકે નહિ તેમ જલદુર્ગમાં સ્થિતિ કરનાર કમળની ચોરી થઈ શકે નહિ. આ પ્રમાણે સ્થળની દૃષ્ટિથી કમળની ચોરી થઈ શકે એમ નથી. વળી, કમળ માણુજાત છે, પ્રભુ છે, એટલે તેનું સ્વરૂપ જ એવા પ્રકારનું છે કે તેની—પ્રભુની, સ્વામીની, શક્તિમાન પુરુષની—કોઈ ચોરી કરી શકે નહિ. આ પ્રમાણે સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ પણ કમળની ચોરી થઈ શકે નહિ. વળી સમય પણ શરદ્ ઋતુનો છે, એટલે પ્રકાશ ઘણો સારો, અને અજવાળાની અંદર ચોરી કરી શકાય નહિ. તેથી સમયની દૃષ્ટિએ પણ કમળની ચોરી થઈ શકે એમ નથી. આ પ્રમાણે દેશ, સ્વરૂપ અને કાળ એ ત્રણ પ્રકારે પણ જેની ચોરી થઈ શકે એમ નથી એવા પદાર્થ—કમળ—પાસેથી જ્યારે ચોર—લગવાનની દૃષ્ટિ—ઉદરમાં રહેલી સર્વ વસ્તુનું હરણ કરી શકે છે ત્યારે ગોપીજનોની અંદર રહેલા પ્રાણનું હરણ કરે તેમાં શી નવાઈ ?) જે લોકો સૌથી વધારે જાળવાન્ હોય છે તેઓ અપકીર્તિ ન મેળવવાની ખાતર ચોરી કરે છે. (જે જાળવાન્ રાજાઓ હોય છે તેમને જોઈતી વસ્તુ જો પૈસા લઈને પણ આપવામાં ન આવે તો તે રાજાઓ જાણાહાર કરીને તે વસ્તુ લૂંટી લેતા નથી, કારણ કે તેમ કરવામાં તેમને અપયશ મળે છે, પણ તે વસ્તુની ચોરી કરે છે.) પણ અહીં તો તે નહિ થાય, અહીં અપકીર્તિનો અભાવ નહિ થાય, અર્થાત્ અપકીર્તિ થશે જ. (અથવા તો ખીજે અર્થે પણ સંભવે છે. અહીં આપની કેવળ અપકીર્તિ જ થશે એમ નહિ, પરંતુ વધ કરવાનો દોષ પણ થશે જ.) આ વાત ગોપીજનો કિં વધો ન એ શબ્દોમાં કહે છે.

અથવા, પ્રલોકમાં અદૃશા એ પ્રમાણે પદ છૂટું પાડીને અર્થ કરવો. અદૃશા એટલે અદર્શનથી, દર્શન આપ્યા વિના, આપ અમને મારો છો તે શું વધ નથી ? (અર્થાત્ આપનું દર્શન જ અમને જીવાડે છે અને તેથી આપનું અદર્શન તો અમારો વધ કરનારું છે.) અમે જે આપની પાસે આવ્યાં તે સુરત—રમણ—ને માટે, અને તે સુરત તો દૂર જ રહ્યું, ઉલટું વચમાં મરણ આવી પહોંચ્યું ! આ પ્રમાણે થવાથી સુરત અપ્રકટિત જ રહ્યું અને તેથી આપનું ‘સુરતના નાથ’ એ નામ પણ પ્રકટ થયું નહિ. ઘોડાને ઉત્પન્ન કરવાની યોગીમાં શક્તિ હોય છે, છતાં પણ તે, ખરેખર, અશ્વપતિ કહેવાતો નથી. પણ જ્યારે તે યોગી અશ્વને ઉત્પન્ન કરે ત્યારે જ તે અશ્વપતિ કહેવાય છે. (કોઈનામાં શક્તિ હોય પણ જ્યાં સુધી તે માણસ શક્તિનો ઉપયોગ કરીને કાર્ય ન કરે ત્યાં સુધી તે માણસની શક્તિ ધીજ લોકો સ્વીકારતા નથી. આ જાણે, જ્યાં સુધી લગવાન્ સુરત પ્રકટ કરે નહિ ત્યાં સુધી તે સુરતનાથ કહેવાય નહિ.) વળી, આપનાં દર્શન નહિ થવાથી અમારો વધ થશે એમાં શું આશ્ચર્ય ? પણ આપનાં દર્શન નહિ થાય તો લક્ષ્મી પણ રહેશે નહિ. આ વાત ગોપીજનો ધ્રીમુષા એ શબ્દોમાં કહે છે. કમળના ઉદરમાં રહેલી શ્રીને જો જહાર કાઢવામાં આવે તો તે જ ક્ષણે તે શ્રી, બરોબર યુદ્ધ—

ન જીવતિ, તથા વયમપિ । કિંચ । ત્વં સર્વેષાં ઘરાન્ પ્રયચ્છસિ, અસ્માંસ્તુ મારયિષ્યસીતિ મહદાશ્ચ-
ર્ષમ્ । ઘરદાતા દિ પ્રલક્ષો મવતિ । અથ વા । તે ધયમમૂલ્યદાસિકાઃ, ધર્મદાસિકાઃ । અતો ન
હન્તવ્યાઃ । એવમનેકવિધકૌર્યભાવનયા કાશ્ચિદ્ગ્રાવન્તમુપાલભન્તે ।

અન્તઃસ્થિતો રસઃ પુષ્પો વહિઃશ્રેજ વિનિર્ગતઃ । તદા પૂર્ણો નૈવ ભવેદિતિ યાગ્નિર્ગમક્તયા ॥ ૧ ॥ ૨ ॥

અન્યાઃ પુનઃ કોમલાઃ વહુધા ત્વયા રક્ષિતાઃ, હૃદાનીમપિ પાલયેત્વાહુઃ વિપજલાપ્યયાદિતિ ।

વિપજલાપ્યયાદ્યાલરાક્ષસાત્ વર્ષમારુતાદ્યૈશ્ચુતાનલાત્ ।

વૃષમયાત્મજાદ્વિશ્વતો મયાદૃષમ તે વયં રક્ષિતા મુહુઃ ॥ ૩ ॥

વિપજલં કાલીયહૃદજલમ્, તત્પીત્વા સર્વં એવ વાલકાઃ ગાયશ્ચ મૃતાઃ, તે પુતર્જીવિતાઃ ।
વ્યાલાઃ સર્પાઃ કાલિયસુવર્ણનાદયઃ, રાક્ષસાઃ છુનાવર્તાદયઃ, તેપામેકઘઙ્ગાયઃ । તસ્માદપિ રક્ષિતાઃ ।
વર્ષમારુતાદિન્દ્રક્રતાન્ । તત્રૈવ વૈશ્વતાનિ અનલો વવામિશ્ચ, તયોરપ્યેકઘઙ્ગાયઃ । વૃષો યોડ્યં મયા-

વિકસિત—ન હોવાથી, કયા ગર્ભની માફક મરી જાય છે. જે કે લક્ષ્મીને જીવાડનારી કાલ, દ્રવ્ય,
દેશ વગેરે બહુ વસ્તુઓ છે, છતાં પણ જ્યારે તેને આપનાં દર્શન ન થાય ત્યારે તે જીવતી નથી. તેવી
સ્થિતિ અમારી પણ છે. (અર્થાત્ જ્યારે સાધનસામગ્રીવાળાં લક્ષ્મીજી આપનાં દર્શન ન થવાથી
મરી જાય છે, ત્યારે અમારા જેવી નિઃસાધન ગોપીઓ આપનું દર્શન ન થવાથી મરી જાય તેમાં શું
આશ્ચર્ય ?) વળી, આપ સર્વને વરદાન આપો છો, જ્યારે અમને તો આપ મારો છો, એ એક મોટું
આશ્ચર્ય છે. વરદાન આપનાર તો, ખરેખર, પ્રત્યક્ષ હોય છે, કાંઈ છૂપા રહેતા નથી.

અથવા તો પ્રલોકમાં અશુલ્કદાસિકાઃ એ પ્રમાણે પદ્મછેદ કરવો. અમે અશુલ્કદાસિકાઓ—
અમૂલ્ય દાસિકાઓ, ધર્મદાસિકાઓ—છીએ, તેથી આપે અમને મારી નાખવાં જોઈએ નહિ.

આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની કરતાની લાવના વડે કેટલાંક ગોપીજનો ભગવાનને ઠપકો આપે છે.
અંદર રહેલો રસ પુષ્પ થયો હોય અને જે તે બહાર આપે નહિ તો તે રસ પૂર્ણ નહિ જ થાય.
તેથી તે પ્રકારે—ઉપર જણાવેલા પ્રકારે—આ પ્રલોકમાં અન્યપૂર્વા સાત્ત્વિકતામસી ગોપીની વાણી
બહાર નીકળી છે, બહાર પ્રકટ થઈ છે. (અર્થાત્ ગાનરૂપે વાણી જે બહાર પ્રકટ ન થાય તો અંદર રહેલો
રસ પૂર્ણ થાય નહિ, તેથી ગાનરૂપે આ ગોપીજનની વાણી બહાર પ્રકટ થઈ છે.) ૨

આપે અનેક પ્રકારે અમારું રક્ષણ કરેલું છે, તો હમણાં પણ અમારું રક્ષણ કરો એમ
વિપજલાપ્યયાત્ એ પ્રલોકમાં કેટલાંક કોમળ—અન્યપૂર્વા સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક—ગોપીજનો કહે છે—

હે ઋષભ ! કાલીયનાગના ઝેરવાળું જળ પીવાથી થએલા મૃત્યુથી,
કાલીય વગેરે સર્પોથી, તૃણાવર્ત વગેરે રાક્ષસોથી, ઇન્દ્રે કરેલી વૃષ્ટિ તથા
વાયુથી, વીજળી અને અગ્નિથી, બ્યોમાસુરથી અને સર્વ પ્રકારના બયથી
આપે અમારું અનેકવાર રક્ષણ કરેલું છે. (તેથી હમણાં પણ આપ
અમારું રક્ષણ કરો.) ૩

સ્મજઃ વ્યોમાસુરઃ, તસ્માદપિ રક્ષિતાઃ । ન તાસાં ભૂતભવિણ્યદ્વિપયકપદાર્થજ્ઞાનનિર્વંચોઽસ્તિ, સર્વજ્ઞ-
ત્વાત્ । કિંચિદુત્તા । વિશ્વત એવ મયાત્ । પાલને હેતુઃ ક્ષપમેતિ । મર્તા હિ પાલયતેવ । અતઃ
સર્વદા પાલક इति इदानीमपि पालयेत्यर्थः । તે ચ મારકા વાહ્યાઃ, શ્વાતીન્તનસ્ત્વાન્તર इति
સર્વદા પાલનીયાઃ ॥ ૩ ॥

અન્યાઃ પુનઃ ભગવતો મહાનુભાવત્વં જ્ઞાત્વા તસ્ય સ્વરૂપં કીર્તયન્તિ । તત્તદ્ જ્ઞાનિભ્યો યથા
મોક્ષં પ્રયચ્છતિ તથાસ્મભ્યમપિ અસ્મદુચિતં મોક્ષં વાચ્યતીતિ તં સ્તુવન્તિ ન ચલ્વિતિ ।

न खलु गोपिकानन्दनो भवानखिलदेहिनामन्तरात्मवृक् ।

विश्वनस्तार्थितो विश्वगुप्तये सख उदेपिवान्सारवतां कुले ॥ ४ ॥

ભગવતો નન્દસૂત્રત્વે સર્વે લપાલ્મભા યુક્તા મવન્તિ । તદેવ નાસ્તિ इति सर्वमयुक्तमुपालम्भनम् ।
ચલ્વિતિ તિશ્ચયે । નાત્ર વિરોધિતમિય । ગોપિકાયા યશોદાયા નન્દનઃ પુત્ર इति न । તથા સતિ

નથી, કારણ કે તેઓ સર્વજ્ઞ છે. વધારે શું કહેવું? બધા ય લયમાંથી (આપ અમારૂં રક્ષણ કરો.)
ગોપીજનો રક્ષણ કરવાનું કારણ દર્શાવતાં કહે છે કે ક્ષપમ, ભર્તા, ખરેખર, રક્ષણ કરે જ છે. તેથી
આપ હુમ્મેશાં રક્ષણ કરનાર છો, એટલે હુમણાં પણ આપ અમારૂં રક્ષણ કરો એમ અર્થ છે. કાલીય
નાગનું જેર, સર્પો, રાક્ષસો વગેરે અમને મારનારા પદાર્થો બહારના હતા; પણ અલ્પારે તો અમને
મારનાર પદાર્થ અંદરનો છે, તેથી આપે અમારૂં સર્વથા પાલન કરવું જોઈએ (ક્ષપમ એ અંદર અને
બહારથી રક્ષણ કરનાર છે. માટે ક્ષપલમાં—આપમાં—રક્ષણ કરવાનું સામર્થ્ય હોવાથી અને અમને
મારનારો અંદરનો પદાર્થ સૌથી બળવાન હોવાથી આપે અમારૂં સર્વથા રક્ષણ કરવું જોઈએ.) ૩

ખીજાં કેટલાંક સ્તુતિરૂપા નિર્ગુણ ગોપીજનો ભગવાનનો મહાન્ અનુભાવ—પ્રભાવ—જાણીને તેમના
સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે, અને તેથી ભગવાન જ્ઞાનીને જેમ મોક્ષ આપે છે તેમ અમને પણ અમને
યોગ્ય મોક્ષ આપશે એ હેતુથી ન ચલુ એ શ્લોકમાં ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે.

હે સખે ! આપ કાંઈ વાસ્તવિક રીતે યશોદાના પુત્ર નથી, પણ સર્વ
દેહીઓના અન્તઃકરણના દ્રશ્ય છો. બ્રહ્માની પ્રાર્થનાથી વિશ્વની રક્ષાને માટે
આપ યાદવકુલમાં પ્રકટ થયા છો. ૪

ભગવાન જો નન્દના પુત્ર હોઈને યશોદાના પુત્ર હોય તો પહેલાં ગોપીજનોએ આપેલા બધા કપકાઓ
એવ જાણાય. પણ ભગવાન નન્દના પુત્ર થઈને યશોદાના પુત્ર જ નથી, તેથી તેમને ગોપીજનોએ જે
બધો કપકો આપ્યો છે તે અયોગ્ય છે, (જેમ મથુરામાં વસુદેવમાંથી દેવકીમાં આગમન કરીને ભગવાનનો
પ્રાદુર્ભાવ થયો છે તેમ અહીં નંદમાંથી યશોદામાં પ્રવેશ કરીને પ્રાદુર્ભાવ થયો નથી, પરંતુ યશોદાના
ગર્ભમાં તો માયા જ રહી હતી અને ભગવાન તો ત્યાં સુધી ભક્તોના હૃદયમાં બિરાજેલા હતા. તેથી
પ્રાકટ્યના સમયે માયાના આવરણ સહિત ભગવાન પ્રકટ થયા. તેથી લીલાને માટે ભગવાને નન્દ અને
યશોદા એ બન્નેમાં પુત્ર તરીકેની શુદ્ધિ સ્થાપી. તેથી છૂટી છૂટી રીતે ભગવાન નન્દના પુત્ર છે અને
યશોદાના પણ પુત્ર છે, પરંતુ ભગવાન નન્દમાંથી યશોદામાં આવેલા ન હોવાથી એક જ વખતે તે
નન્દના અને યશોદાના પુત્ર થઈ શકતા નથી. લોકમાં પણ પિતા અને માતા એ બન્નેનો સંબંધ પુત્રમાં
હોય છે; એટલે લોકકષ્ટિએ વિચારતાં ભગવાનમાં નન્દસૂત્રવિશિષ્ટયશોદાસૂત્રત્વ—નન્દના પુત્ર હોઈને
યશોદાના પુત્ર થવું તે—નથી. આ જ અર્થમાં જ ગોપીજનો ભગવાનને કહે છે કે આપ ગોપિકાનન્દન—
યશોદાનન્દન—નથી. અથવા તો ગોપીજનો ગુંગરરસભાવવાળાં હોવાથી કટાક્ષમાં કહે છે કે આપ
યશોદાનન્દન નથી.) ચલુ એ પદ નિશ્ચયના અર્થમાં વપરાયું છે. અહીં કાંઈ પણ વિરોધિત—ગુપ્ત—
જેવું નથી. ગોપિકાના—યશોદાના—આપ, નન્દન—પુત્ર—એ એમ નથી જો લોક રીતે તેમ છોત—

અથા તયા સ્વાધીનઃ કૃતઃ, જ્ઞાતો વા, તથા ગોપિકાનામપિ ભવેન્ । ગોકુલસ્વામિપુત્રત્યાત્ । તુલ્યતા-
યામેવ હિ વિદ્યાયોનિસમ્બન્ધઃ । વિદ્ય, ન કેવલં ભવાન્ વૈકુણ્ઠાધિપતિઃ પુરુષોત્તમઃ કિન્તુ અલિલ-
દેહિનાં સર્વેપામેવાસ્મદાદીનામન્તરાત્માનમન્તઃકરણં પદ્યતીતિ । યદાસ્મદ્વદયે તાદૃશં તાપં પર્યેત્
તદા પ્રસન્ન એવ ભવેત્ । અતો નાસ્મિન્વતઃકલ્યં વિદ્યિત્ । કિન્તુ, આગતશ્ચાસ્મદાદીનાં પરિપાલનાર્થમેવ ।
યદિ જાનીયાત્ એતા નશ્યન્તીતિ તદા પરિપાલયેત્ । રક્ષણાર્થં ચ પ્રાર્થિત એવ, ન તુ સ્નેહચા સમા-
ગતઃ, તદાહ વિશ્વનાસાર્થિત્ત્વં ઇતિ । વિશ્વના મહ્યા, વિશેષેણ સ્વનતીતિ સર્વથા વૈદાર્થવિચારકઃ ।
અત એવ વૈશ્વનાસં મતં બ્રહ્મણા કૃતં મગ્યદ્ભજનપ્રતિપાદકમ્, તેનૈવ માર્ગેણ પૂજાં મગવાન્ ગૃહ્ણતીતિ
વૈદ્વદાદૌ તથૈવ પૂજા । અતઃ સર્વેપાં પૂજામપિ મહીતું બ્રહ્મણા પ્રાર્થિતઃ । વિશ્વગુણાયે ઇતિ મુલ્યં પ્રયો-
જનમ્ । એવમન્તરાત્મત્યાત્ સર્વેપામેવ જીવાનાં ભવાન્ સસ્યા । તાદૃશઃ લોકે સર્વ્યં પ્રકટયિતું સાત્ત્વતાં
યાદવાનાં વૈષ્ણવાનાં વા કુલે ઉદયિવાન્ પ્રાદુર્ભૂતઃ । અત એતદર્થમેવાગતઃ । પૂર્વમપિ સસ્યા યથેચ્છ-
મેવ પ્રેરયસિ, આગતસ્ય પુનર્વિશેષો વક્તવ્યઃ । સ ચાત્મનિવેદનરૂપો ભવતિ । અતો વયં કિં વિદ્યાપ-
યામઃ । યથોચિતમેવ કર્તવ્યમિતિ ભાવઃ ॥ ૪ ॥

યશોદાના પુત્ર હોત—તો જેમ યશોદાએ આપને સ્વાધીન કરી દીધા અથવા તો યશોદાએ આપને
જાણ્યા, તેમ ગોપિકાઓ પણ આપને સ્વાધીન કરી દેત અથવા આપને જાણ્યું, કારણ કે આપ ગોકુલના
સ્વામીના પુત્ર છો. બન્ને પક્ષો વચ્ચે તુલ્યતા હોય ત્યારે જ ભગવાનને વશ કરવાના સાધનરૂપ વિદ્યા
અને યોનિનો સંબંધ હોઈ શકે. (હું ભક્તોને વશ હું એ જણાવવાને માટે જ ભગવાન્ યશોદાને વશ
થયા છે.) વળી, આપ એકલા વૈકુણ્ઠાધિપતિ પુરુષોત્તમ છો એમ નહિ, પરંતુ અમારા જેવા સર્વ
દેહીઓના અન્તરાત્માને—અન્તઃકરણને—જીવો છો. જો ભગવાન્ અમારા હૃદયમાં તે પ્રકારનો તાપ
જીવે તો તે પ્રસન્ન જ થાય. તેથી આ આખતમાં કંઈ કહેવા જેવું નથી. વળી, ભગવાન્ જે આવ્યા છે
તે અમારા જેવાના રક્ષણને માટે જ આવ્યા છે. જો ભગવાન્ જાણે કે ગોપીજનો મરી જાય છે તો જરૂર
તેમનું રક્ષણ કરે. અમારા રક્ષણને માટે જ અમે ભગવાનની પ્રાર્થના કરી છે, ભગવાન્ પોતાની ઇચ્છાથી
અહીં આવ્યા નથી. એમ વિશ્વનાસાર્થિતઃ એ શબ્દોમાં ગોપીજન કહે છે. વિષ્ણુના એટલે બ્રહ્મા. જે
વિશેષ અતન કરે—ખોદે—તે વિષ્ણુના કહેવાય; અર્થાત્ જે સર્વ રીતે વેદના અર્થનો વિચાર કરનાર
છે તે વિષ્ણુના, બ્રહ્મા. આ કારણથી જ બ્રહ્માએ સ્થાપેલી ભગવદ્ભજનનું પ્રતિપાદન કરનારો વૈષ્ણવસ
મત પ્રચલિત છે. આ જ માર્ગે પ્રમાણે ભગવાન્ પૂજા સ્વીકારે છે, અને તેથી જ વૈકુણ્ઠ વગેરે પુણ્ય-
સ્થળોમાં તે પ્રકારે જ ભગવાનની પૂજા કરવામાં આવે છે. તેથી સર્વની પૂજા પણ શ્રદ્ધા કરવાને માટે
બ્રહ્માએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી. વિશ્વગુણાયે—સર્વના રક્ષણને માટે—બ્રહ્માએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી
અને સર્વનું રક્ષણ એ જ બ્રહ્માની પ્રાર્થનામાં સુખ્ય પ્રયોજન છે. આ પ્રમાણે આપ અન્તરાત્મા છો,
એટલે બધા ય જીવોના આપ સખા છો, આવા પ્રકારના—સર્વના સખા—આપ જગતમાં સખ્ય પ્રકટ
કરવાને માટે સાત્ત્વતોના—યાદવોના અથવા વૈષ્ણવોના—કુળમાં ઉદય થામ્યા—પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા—છો.
તેથી આ કારણને માટે જ—જગતમાં સખ્ય પ્રકટ કરવાને માટે જ—ભગવાનનો અહીં પ્રાદુર્ભાવ થયો છે.

ભગવાનનો હાલ જે આવિર્ભાવ થયો છે તેની પહેલાં પણ ભગવાન્ જીવોના સખા હતા, (કારણ
કે સુપર્ણાચેતૌ સયુજૌ સદાવૌ એ પ્રમાણે શ્રુતિ છે) તેથી આપ ઇચ્છા પ્રમાણે જ—આપની રમણ કરવાની
ઇચ્છાને અનુકૂળ જ—અમને પ્રેરો છો. (તેથી અમારો નાયિકાભાવ નિત્ય છે.) સર્વના સખા/
ભગવાન્, જ્યારે પ્રકટ થાય ત્યારે તો તે પ્રકટયમાં કાંઈક વિશેષ હોવો જોઈએ એમ આપને અમારે
કહેવાનું છે. આ વિશેષ તે ભગવાનનું ભક્તોને આત્મનિવેદન. (ભગવાન્ પહેલેથી જ બધાના સખા છે,
અને જ્યારે તે પ્રકટ થાય ત્યારે તો ભક્તોને—નાયિકાઓને—પોતાના આત્માનું સમર્પણ કરવાને માટે
જ—ભક્તોને સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરાવવાને માટે જ—તે પ્રકટ થાય છે.) તેથી અમે શી વિરૂપિ
કરીએ? આપને જેમ યોગ્ય લાગે તે જ પ્રમાણે આપે કરવું જોઈએ એમ તદ્દપર્યં છે. ૪

અન્યાઃ પુનઃ સાર્વિકસાત્ત્વિક્યઃ રાજસપ્રધાનાભ્યો વિશિષ્ટા અપ્રાર્થિતં ચ ભગવાન્ ન દાસ્યતીતિ ભગવત્કરસ્ય સ્વશિરઃસંવન્ધં પ્રાર્થયન્તિ વિરચિતાભયમિતિ ।

વિરચિતાભયં વૃષ્ટિધુર્ય તે શરણમીયુષાં સંસૃતેર્ભયાત્ ।

કરસરોરુહં કાન્ત કામદં શિરસિ ઘેહિ નઃ શ્રીકરગ્રહમ્ ॥ ૬ ॥

હે સ્વામિન્, હૃદયં સ્ફુટતિ, અતઃ યથા સર્વોક્તે આપ્યાયનં ભવતિ તથા શિરસિ કરસરોરુહં ઘેહિ । શીતલં હિ કમલં ભવતિ । તત્રાપિ સરસિ જાતમ્ । તત્રાપિ કર એવ સરઃસ્થાનં સરસિજસ્થાનં ચ । અતઃ ઉદ્ધરણાદિના ન રસાલતાપગમઃ । કાન્તેતિ સંવોધનમ્ । પ્રયત્નતઃ શિરસિ હસ્તસ્થાપનેન સ્વાધીનીકરણં ઘોવિતમ્ । કિન્ન, ન કેવલં હસ્તસ્થાપમેવ દૂરીકરોતિ કિન્તુ કામદં ચ અમિલપિતં કામં પ્રયચ્છતિ । નતુ ભગવાન્ પુરુષોત્તમઃ, યોગિષ્ઠ્યેયઃ, કથં સ્ત્રીણાં સ્પર્શં કરિષ્યતિ इति चेत् તત્રાહ શ્રીકરગ્રહમિતિ । શ્રિયાઃ કરસ્ય ગ્રહો ગ્રહણં ચેત । અતો ભગવાન્ ગૃહસ્ય इति । યત્ન લક્ષ્મ્યા હસ્તં ગૃહ્ણતિ તત્રાસ્મદ્ચિત્તોગ્રહણે કિં ભવિષ્યતીતિ ભાવઃ । નતુ લક્ષ્મીર્વિવાહિતેતિ વિધિવશાત્ તસ્યા હસ્ત-ગ્રહણમ્, ભવતીનાં ગ્રહણે કો હેતુરિતિ चेत् તત્રાહુઃ સંસૃતેર્ભયાત્ શરણમીયુષાં વિરચિતાભયમિતિ ।

ગીર્ણં ગોપીજનો તો સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક છે અને રાજસપ્રધાન ગોપીજનોધી વિશિષ્ટ—ઉત્તમ—છે. જેને માટે ભગવાનને પ્રાર્થના કરવામાં નથી આવી તે વસ્તુ તો ભગવાન્ નહિ આપે એમ વિચારીને આ અનન્યપૂર્ણ સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક ગોપીજનો ભગવાનના હસ્તનો પોતાના આધા સાથે સંબંધ ધાય એ પ્રમાણે વિરચિતાભયમ્ એ શ્લોકમાં કહે છે.

હે વૃષ્ટિધુર્યમાં શ્રેષ્ઠ ! હે કાન્ત ! આપનું હસ્તકમળ, જે સંસારના ભયથી આપને શરણુ આવનારને અભયદાન આપનાર છે, જે અભિલાષાઓ પૂર્ણ કરે છે અને જેણે લક્ષ્મીજનું પાણિગ્રહણ કર્યું છે, તે અમારા શિર ઉપર ધરો. ૫

હે સ્વામિન્ ! અમારું હૃદય ક્રાંતી બાધ છે, તેથી આપ આપનું હસ્તકમળ અમારા મસ્તક ઉપર મૂકો કે જેથી અમારા આંખે શરીરે અમને શાન્તિ યાય. કમળ, ખરેખર, શીતળ હોય છે. તેમાં પણ (ગમે તેમ પાણીના સ્ત્રોતથી ઉછરેલું નહિ પરંતુ) સરોવરમાં ઉત્પન્ન થએલું કમળ. તેમાં પણ ભગવાનનો હસ્ત જ સરોવર અને કમળને સ્થાને. તેથી જેમ સામાન્ય કમળનું ઉદ્ધરણ કરવાથી તેમાંથી રક્ષાલતા જતી રહે છે તેમ આપના હસ્તકમળનું ઉદ્ધરણ કરવાથી તેમાંથી રક્ષાલતા જતી રહેતી નથી, કારણ કે ભગવાનનું હસ્તકમળ સરોવરરૂપ છે. કાન્ત એ ભગવાનનું સંવોધન છે. પ્રથમ અમારા મસ્તક ઉપર ભગવાન્ પોતાના હસ્તનું સ્થાપન કરીને અમને સ્વાધીન કરે, શરણુ લે, એમ દર્શાવવામાં આવ્યું. વળી, ભગવાનનો હસ્ત ક્રિષ્ટ તાપ જ દૂર કરે છે એમ નથી, પરંતુ કામદ પણ છે, જેની અભિલાષા રાખવામાં આવે છે તે પદાર્થ પણ આપે છે.

અરે ! ભગવાન્ પુરુષોત્તમ તો યોગી લોકોને ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે: તો પછી તે સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ દેવી રીતે કરશે ? આ પ્રમાણે ભે શંકા કરવામાં આવે તો ગોપીજન કહે છે કે શ્રીકરગ્રહમ્. લક્ષ્મીજન હસ્તનું ગ્રહણ જેણે કર્યું છે તેવો ભગવાનનો હસ્ત છે. તેથી ભગવાન્ ગૃહસ્થ છે. ત્યાં લક્ષ્મીના હસ્તનું ભગવાન્ ગ્રહણ કરે છે, ત્યાં પછી અમારા મસ્તકનું ગ્રહણ કરવામાં શી વાંધો આવશે એ પ્રમાણે તાત્પર્ય છે.

અરે ! લક્ષ્મીજી તો ભગવાનની સાથે પરણેલાં છે તેથી શાસ્ત્રના નિયમને અનુસરીને ભગવાન્ લક્ષ્મીજીના હસ્તનું ગ્રહણ કરે છે, પણ તમારા મસ્તકનું ગ્રહણ કરવાનું શું કારણ છે ? આ પ્રમાણે ભે શંકા કરવામાં આવે તો ગોપીજનો કહે છે કે સંસૃતેર્ભયાત્ શરણમીયુષાં વિરચિતાભયમ્. જે પ્રમાણે

યથા વિધિર્વિવાહે તથૈવ શરણાગતપાલનેઽપિ । વિવાહપેક્ષ્યા શરણાગતરક્ષા મદતી । સ સાધારણધર્મઃ
અયમીશ્વરધર્મ इति । નન્યયં નિષિદ્ધઃ પ્રકાર इति કર્થ પાલનમિતિ चेत् તત્રાદ્યઃ દ્વે વૃષ્ણિધુર્યેવિ ।
વૃષ્ણિર્હિ ચદુવંશોદ્ભવઃ ઘનુલીકઃ ઘનુવંશકર્તા । તદ્વંશેઽપિ મવાન્ ધુર્યઃ શ્રેષ્ઠઃ । તત્રાપિ સ્ત્રિયઃ સંસાર-
મયાત્ સમાગતાઃ । ન હિ સંસારઃ સ્વભાવત एव દુષ્ટઃ, કિન્ત્વસદ્દુઃસ્વદેતુરિતિ । તથા વયમપિ
મદત્ દુઃસ્વં પ્રાપ્તુમ इति દષ્ટાદષ્ટદ્વારા મવાંસ્તન્નિવર્તક इति । ઝનેનૈવ નિર્ભયતાપિ સૂચિતા । ઝતઃ
કાન્તસમ્બોધનાત્ મવાનેવ મર્તા । ઝતઃ સ્ત્રીણાં વ્રતમનુસ્મરન્ વાચ્છિતં કુર્વિત્યર્થઃ ॥ ૫ ॥

તતઃ તામસી કિશ્ચિદ્વૈલક્ષણ્યેન ધાર્ષ્ણેન તમેવાર્થં પ્રાર્થયતિ વ્રજજનાર્તિહનિતિ ।

વ્રજજનાર્તિહન્ વીર યોપિતાં નિજજનસયધ્વંસનસિત ।

મજ સઘે મવર્તિકકરીઃ સ્મ નો જલરુહાનનં ચારુ દર્શય ॥ ૬ ॥

વિવાહમાં શાસ્ત્રનો વિધિ છે તે જ પ્રમાણે શરણે આવેલા માણસનું રક્ષણ કરવામાં પણ શાસ્ત્રનો વિધિ
છે. શરણે આવેલા માણસનું રક્ષણ કરવું તે વિવાહના કરતાં વધારે મહત્ત્વનું છે. વિવાહ એ જગતમાં
સાધારણ ધર્મ છે, જ્યારે શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવું એ ઇશ્વરનો ધર્મ છે.

અરે ! શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવાનો આ પ્રકાર નિષિદ્ધ છે; તો પછી રક્ષણ શી રીતે થઈ શકે ?
આ પ્રમાણે જો શંકા કરવામાં આવે તો ગોપીજનો કહે છે કે દ્વે વૃષ્ણિધુર્ય. વૃષ્ણિયુ, ખરેખર,
ઘનુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા હતા, તેમને ઘણી સ્ત્રીઓ હતી અને તેમણે મોટો વંશ પણ કર્યો. આવા
પ્રકારના વૃષ્ણિના કુળમાં પણ આપ—ભગવાન્—ધુર્ય—શ્રેષ્ઠ—છે. (તેથી આપે સ્ત્રીઓનું જ પાલન
કરવું જોઈએ,) તેમાં પણ સંસારના અયથી સ્ત્રીઓ આપની પાસે આવેલી છે (એટલે તેમનું રક્ષણ
કરવું એ આપની ફરજ જ છે).

(અરે ગોપીજનો ! તમને જ્યારે સંસાર જ નથી ત્યારે સંસારનો ભય તમને ક્યાંથી હોઈ શકે ?
આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં ગોપીજનો કહે છે કે) સંસાર, ખરેખર, સ્વભાવથી જ દુષ્ટ નથી પણ તે
અસદ્ય દુઃખનું કારણ છે તેથી દુષ્ટ છે. (આપના વિરુદ્ધથી) અમને પણ અસદ્ય દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે,
અને તેથી અસદ્ય દુઃખના કારણરૂપ સંસારથી ભય અર્થાત્ મોટું દુઃખ અમને પણ પ્રાપ્ત થયું છે, તેથી
દષ્ટદ્વારા અથવા અદષ્ટદ્વારા આપ જ તેનું નિરાકરણ કરનાર છે. (અર્થાત્ દુઃખના કારણનો નાશ કરવો
એ આપનો સ્વભાવ છે તેથી અમારા દુઃખના કારણનો પણ આપે જ નાશ કરવો જોઈએ.) આ પ્રમાણે
કહેવાથી—ભગવાન્ અમારા દુઃખના કારણનો નાશ કરે અને અમને અભયદાન આપે એ પ્રમાણે
કહેવાથી—અમે ગોપીજનો પણ નિર્ભય છીએ એમ સૂચન થયું. આ પ્રમાણે ભગવાન્ યીનાઓને
અભયદાન આપે છે તેથી ગોપીજનો પણ નિર્ભય છે એટલે ગોપીજનોએ ભગવાનને કાન્ત એ પ્રમાણે
સંબોધ્યા અને તેથી સૂચન કર્યું કે આપ જ અમારા પતિ છો, આપ જ અમારા શાસ્ત્રસિદ્ધ મર્તા છો.
તેથી ‘સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવાનું જ છે’ એ પ્રકારના સ્ત્રીઓ વિષેના આપના મતને—નિયમને—અનુસરીને
આપ અમારો મનોરથ પૂર્ણ કરો એ પ્રમાણે અર્થ છે. ૫

પછીથી અતન્યપૂર્વા સાત્ત્વિકતામસી ગોપીજન કેટલીક વિલક્ષણતાથી ધૃષ્ટતા—હિમ્મત—રાખીને
તે જ અર્થની—અમારા દુઃખની નિવૃત્તિ અને મનોરથની પૂર્તિની—વ્રજજનાર્તિહન્ એ શ્લોકમાં
પ્રાર્થના કરે છે.

હે વ્રજજનની આર્તિનો નાશ કરનાર ! હે સ્ત્રીઓના વીર !

હે નિજજનના ગર્વને મંદહાસ્યથી દૂર કરનાર ! હે સખે ! આપ આપની

દાસીઓને—અમને—અને આપના મનોહર અપકમળનાં દર્શન કરાવો. ૬

હે ભગવાન્, મતા વક્તું ન જાતન્તિ । મયા તુ નિર્ધારિતમુચ્યતે । હે સચ્ચે શ્ચિત્ અપ્રતારણ્યં સંવોદનમ્ । નઃ અસ્માન્ ભજેતિહિતોપદેશઃ । નન્નુ કયમેવં ઘાઘ્યં નિપિદ્ધં ચ વોઘ્યતે વજ્રાદુઃ ભવ-
ત્કિકરીરિતિ । ‘યે યથા માં પ્રપચન્તે’ ઇતિ હિ તવ પ્રતિજ્ઞા । અતો યથા ક્વિકર્યો વયં ભવન્તં મજામ-
સ્તથા ભવાનપિ ભજતુ । ક્વિકરીત્વં તવ પ્રતિજ્ઞા ચ પ્રસિદ્ધેત્યાદુઃ સ્મેતિ । ન કેવલમસ્મદ્ભજને તવ સૈવૈકા
પ્રતિજ્ઞા હેતુઃ કિન્તુ અન્યેઽપિ હેતવઃ સન્તિ । પ્રથમમવતારપ્રયોજનં વ્રજજનાર્તિહનિતિ । વ્રજજનાના-
માર્તિં હનતીતિ તથા । નાતઃ પરમન્યા આર્તિરસ્તિ । સામાન્યપ્રયોજનમેતત્ । વિશેષપ્રયોજનમ્પ્રાદુઃ
યોપિતાં ઘીરેતિ । કૃષ્ણો ભગવાન્ । વીરૈર્હિ શૂરા નિરાકરણીયા અન્યગતકામાદયઃ । તત્ર મુખ્યઃ
કામઃ । સ ચ બહુવિધઃ । અન્તર્બહિઃ પદાર્થેન પૂર્ણેન પૂરયિત્વાશ્રયાભાવાન્નિવારણીયઃ । અતઃ એવ લોકે
વાતારઃ કીર્તિમન્તો ભવન્તિ વીરેભ્યઃ । અતો ભવાન્ મહાવીરઃ અન્તઃસ્થિતેનાનન્દેન અતિદરિદ્રાણાં

હે ભગવાન્! આ ધર્માં ગોપીજનોને આપને શું કહેવું તે આવડતું નથી; હું તો આપને નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું. હે સચ્ચે એ પ્રમાણે જે સંબોધન છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે આપ અમારા સખા છો અને તેથી હું આપને છેતર્યા વિના જ નિશ્ચિત અર્થ જ કહીશ. અમને આપ ભને એટલો જ હિત—લાભકારક—ઉપદેશ મારે આપને કરવાનો છે.

અરે! આ ગોપીજન આટલી બધી હિમ્મત કેમ રાખે છે અને ‘અમને ગોપીજનોને ભને’ એ પ્રકારની નિપિદ્ધ વાત કેમ કરે છે? આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં ગોપીજનો કહે છે કે મવત્કિકરીઃ. ‘જે પ્રકારે ભક્ત મને ભજે છે તે પ્રકારે જ હું તેને ભજું છું’ એ તો આપની પ્રતિજ્ઞા જ છે. તેથી અમે, આપની દાસીઓ, જે પ્રમાણે આપનું ભજન કરીએ છીએ તે પ્રમાણે આપ પણ અમારું ભજન કરો. અમે આપની દાસીઓ છીએ તે વાત, અને ગીતાશ્રમાં જણાવેલી આપની પ્રતિજ્ઞા એ બંનેય પ્રસિદ્ધ છે, એમ દર્શાવવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે સ્મ.

આપ અમારું ભજન કરો તેમાં આપની કૃપા પેલી એક પ્રતિજ્ઞા જ હેતુ છે એમ નથી, પરંતુ તેમાં બીજાં પણ કારણો છે. પહેલું કારણ તો ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન છે એમ વ્રજજનાર્તિહન એ શબ્દોમાં ગોપીજન કહે છે. વ્રજજનોની આર્તિ—પીડા—નો નાશ કરનાર તે વ્રજજનાર્તિહન કહેવાય છે. અમારી આર્તિ—પીડા—આ વિતાની બીજી કોઈ નથી, આનાથી અધિક આર્તિ અમને બીજી નથી. વ્રજજનોની પીડાને દૂર કરવી એ તો આપના અવતારનું સામાન્ય પ્રયોજન છે. હવે ગોપીજનો ભગવાનના અવતારનું વિશેષ પ્રયોજન જણાવતાં કહે છે કે યોપિતાં ઘીર—આપ યોપિત્વા વીર છો, સ્ત્રીજનોને આપના આનન્દનું દાન કરનાર છો. આપ સદાનન્દ કૃષ્ણ છો, આપ એશ્વર્ય વગેરે છ શુભવાણા ભગવાન્ છો. વીર પુરુષોએ—દાનવીર પુરુષોએ—શૂરોનો, બીજામાં રહેલા કામદિનો, નાશ કરવા જેવો છે. (દાન કરનારા પુરુષો બહુ દાન આપીને અન્યની અભિલાષા પૂર્ણ કરે છે. આ કામદિ શૂરોમાં પણ કામ મુખ્ય છે, અન્ન વગેરેના કામ કરતાં કામશાસ્ત્રસિદ્ધ કામ મુખ્ય છે અને તે અનેક પ્રકારનો હોય છે. દાનવીર પુરુષે સ્વરૂપાનન્દરૂપ પૂર્ણ પદાર્થ વડે બીજા મનુષ્યોને અંદર અને બહાર પૂરીને કામને આશ્રય—રહેવાના સ્થળ—વિનાનો બનાવીને તે કામને દૂર કરવાનો હોય છે. આ કારણથી જ જગતમાં દાનવીર પુરુષો બીજા વીર પુરુષો કરતાં વધારે કીર્તિ મેળવે છે. વીર પુરુષો જે મારી નાખવા યોગ્ય છે તેને સ્વરૂપતઃ મારે છે, ત્યારે દાનવીર પુરુષો ગરીબ લોકોના ઘરને સમૃદ્ધિથી પૂરીને તેમના દરિદ્રનો નાશ કરે છે, અર્થાત્ તે ઘરમાં દરિદ્રને રહેવાને માટે સ્થળ ન મળવાથી દરિદ્ર યોતે જ જતું રહે છે.) આપ દાનવીર છો તેથી આપ મહાન્ વીર છો, બ્રહ્મા પણ જેમની ઇચ્છાઓને પૂરી શકે નહિ એવા ઘણા દરિદ્ર માણસોની પણ ઇચ્છા આપ આપની અંદર રહેલા આનન્દ વડે પૂર્ણ કરો છો. આપની આ વાત તો સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ જ છે. આ જ કારણથી યોપિતાં ઘીર એ પ્રકારે આપનું

બ્રહ્મણાપિ પૂરયિતુમશક્ત્યાનામિચ્છાપૂરકઃ । અયં પાર્થસ્તવ સર્વજનીનઃ । યતઃ યોપિતાં ધીરેતિ સમ્બોધનમ્ । ન હિ કૃષ્ણાદન્યો જગતિ કશ્ચિદેવં સમ્બોધનમર્હતિ, અપૂર્ણકામત્વાત્ । યતોઽવતાર-સામાન્યવિશેષપ્રયોજનાભ્યાં ચ નો ભજ । નનુ સત્યં તથાપિ ભયતીનામભિમાનદોષનિવૃત્ત્યર્થં ભજનં ન ક્રિયતે इति चेत् તત્રાહ નિજજનસયધ્વંસનસ્મિતેતિ । નિજજનાઃ સેવકાઃ તેષાં સ્સયો ગર્વઃ, તસ્ય ધ્વંસનાર્થં સ્મિતં ચસ્ય । નિજજનાનાં સયદૂરીકરણાર્થં પરિત્યાગો નોપાયઃ કિન્તુ તદર્થં સ્મિતમેવ કર્તવ્યમ્ । સ્મિતં હિ મન્દહાસઃ । ‘હાસો જનોન્માદકરી ચ માયા’ । તસ્યા મન્દત્વં ચકેત્વપ્રવર્તનમ્ । ન હિ માયામોહવ્યતિરેકેણ કસ્યચિત્સયો ભવતિ । અવ એવ હાસ્યસંકોચ એવ સાધનમ્ । નિજજના-નામપિ ધર્મ એવ દુષ્ટઃ, ન તુ ધર્મો । અન્યથા નિજજનત્વમેવ ન સ્યાત્ । ઇત્યલૌકિકોપાયઃ લૌકિકેઽપિ । તવ હાસ્યેન તા અપિ આત્માનં તુલ્યં મન્યન્તે । ચદા પુનર્હાસ્યે સંકોચઃ, તદૈવ તાસાં ગર્વો નિવર્તતે । કિન્તુ, અભિમાનો હિ દોષઃ । સ તાવદેવ તિષ્ઠતિ યાવત્તવ સ્મિતયુક્તમાનનં ન પદ્યતિ ।

સંબોધન છે. ખરેખર, જગતમાં કૃષ્ણના વિના બીજા કોઈ પણ પદાર્થને યોપિતાં વીર એ પ્રકારનું સંબોધન ઘટતું નથી, કારણ કે કૃષ્ણ વિના બીજા પદાર્થોની કામનાઓ પૂર્ણ થએલી નથી. (ન્યાં પોતાના જ કામ પૂર્ણ થયા નથી ત્યાં બીજી બીજાઓની કામના તેઓ કેવી રીતે પૂર્ણ કરી શકે? આથી જ તેઓ—કૃષ્ણ વિનાના બીજા પદાર્થો—યોપિતાં વીર એ સંબોધનને યોગ્ય નથી.) તેથી આપના અવતારનાં સામાન્ય અને વિશેષ પ્રયોજનોને લીધે પણ આપ અમને ભજો. (અવતારનું સામાન્ય પ્રયોજન જનજનોની આર્તિ દૂર કરવી તે; અને અવતારનું વિશેષ પ્રયોજન યોપિતોના વીર, શ્રીજનોને સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરવું તે.)

અરે! આ ધણું કહ્યું તે તો સાચું, પણ તમારામાં ‘અમે સર્વથી અધિક છીએ’ એ પ્રકારનો જે અભિમાન દોષ છે તેને દૂર કરવાને માટે જ તમારું ભજન કરવામાં આવતું નથી. આ પ્રમાણે જો ભગવાન ગોપીજનોને કહે તો તેના જવાબમાં ગોપીજન કહે છે કે નિજજનસયધ્વંસનસ્મિત. નિજજનો એટલે સેવકો; તેમનો ક્ષમ્ય એટલે ગર્વઃ તેનો ધ્વંસન—નાશ—કરવાને માટે સ્મિત છે જેમનું એવા ભગવાન નિજજનસયધ્વંસનસ્મિત કહેવાય છે. પોતાના સેવકોનું અભિમાન દૂર કરવાનો ઉપાય પરિત્યાગ—સેવકોને છોડી દેવા તે—નથી, પણ તે અભિમાન દૂર કરવાને માટે સ્મિત જ કરવું જોઈએ. સ્મિત એટલે મન્દ હાસ. ‘ભગવાનનું હાસ્ય એ મનુષ્યોને ઉન્માદ કરનારી માયા છે’ એ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવતના દ્વિતીય સ્કન્ધના પ્રથમ અધ્યાયની અંદર કહેવામાં આવેલું છે. આ હાસરૂપી માયા ન્યારે ભક્તોને વિષે પ્રવર્તે નહિ ત્યારે તે મન્દ કહેવાય છે. ખરેખર, હાસ્ય—માયાના મોહ—વિના કોઈને પણ અહંકાર થતો નથી, અને તેથી જ અમારા અહંકારને દૂર કરવાને માટે પણ સાધન તરીકે તો આપે આપના માયાત્મક હાસ્યનો સંકોચ જ કરવાનો છે. (અર્થાત્ આપ આપના હાસ્યનો સંકોચ કરીને મન્દહાસ્ય—સ્મિત—જ કરો કે જેથી અમારો અહંકાર નાશ પામે. આ શાસ્ત્રીય પ્રકારે અર્થ કર્યો; હવે લૌકિક પ્રકારે અર્થ કરવામાં આવે છે.) બીજી સેવકોનો પણ અભિમાનરૂપી ધર્મ જ દુષ્ટ છે, નહિ કે ધર્મી—સેવક—જ પોતે દુષ્ટ છે. (અહીં રસનો જે પ્રતિબન્ધ કરે છે તેને દોષ કહેવામાં આવ્યો છે. અમારો—ગોપીજનોનો—અહંકાર રસનો પ્રતિબન્ધ કરે છે. તેથી અગાડું અભિમાન દુષ્ટ છે, અમે પોતે દુષ્ટ નથી.) જો આ પ્રમાણે ન માનીએ તો અમે ભગવાનનાં સેવકો જ થઈ શકીએ નહિ. આ પ્રમાણે શ્રીગોપીજનોએ પોતાના લૌકિક અહંકારનો પણ નાશ કરવાને માટે ભગવાનના સ્મિતરૂપી અલૌકિક ઉપાય દર્શાવ્યો. આપના હાસ્યને લીધે ગોપીજનો પણ પોતાની બાતને તુલ્ય માને છે; પણ ન્યારે આપના હાસ્યનો સંકોચ થયો ત્યારે જ તેમનો ગર્વ જતો રહેશે. (હવે રસમાર્ગની રીતે અર્થ કરે છે.) બીજી અભિમાન એ ખરેખર દોષ છે (કારણ કે તે રસની પ્રાપ્તિ કરવામાં પ્રતિબન્ધક છે):

ન હિ કાચિત્તદશમધ્યાનનં દદ્ધા સ્વાભિમાનં પાલયિતું શક્તા । નન્વેતલ્લોકે અગ્રસિદ્ધે સાધનત્વેનેતિ કથં
જ્ઞાતું શક્યતઃ સ્વાશક્ત્યાહુઃ જલરુહાનનં ચારુ દર્શયેતિ । જલરુહં કમલમ્, વત્સદશમાનનમમૃત-
સ્નાનિ । ન હ્યમૃતે પીતે કસ્યચિદ્દોષસ્તિષ્ઠતીતિ યુક્તિઃ । સાધનત્વે ચેત્સંદેહઃ, એકવારં પ્રદર્શ્ય પરચેદ્યર્થઃ ।
કિંચ્ચ, અભિમાનો હિ મનોધર્મઃ, તવ આનનં તુ ચારુ મનોહરમ્ । ન હિ ધર્મિણિ હૃતે ધર્મસ્તિષ્ઠતિ ।
સત્યુઃ સલિખ્મજનં યુક્તમેવ ॥ ૬ ॥

રાજસીંહુ તત ઉત્તમા તમેવાર્થ પ્રકારાન્તરેણ પ્રાર્થયતે પ્રણતદેહિનામિતિ ।

પ્રણતદેહિનાં પાપકર્પણં તુળચરાતુલ્યં શ્રીનિકેતનમ્ ।

ફણિફળાર્પિતં તે પદામ્બુજં કૃણુ કુચેયુ નઃ કૃન્ધિ હૃચ્છયમ્ ॥ ૭ ॥

તે પદામ્બુજં નઃ કુચેયુ કૃણુ કૃણુચ્ચ । હાન્દસો લોપઃ । સ્થાપય । તલ્લ પ્રયોજનં કૃન્ધિ
હૃચ્છયમિતિ । હૃદયે ધૌરવત્ સ્થિતં કામં કૃન્ધિ । કુચેષ્વિતિ સમુદાયામિગ્રાણેણ વહુવચનં, વિરહેણ

ન્યાં મુધી આપના સ્મિતવાણાં મુખાનું ગોપીજન દર્શન કરતાં નથી ત્યાં મુધી જ તેમનું અભિમાન રહે છે.
એવી એક પણ સ્ત્રી નથી કે જે આપનું સ્મિતવાણું મુખ જોઈને પોતાનું અભિમાન રાખી શકે. (આ પ્રમાણે
તિજ્જન ઇલાદિ યદનો શાસ્ત્રીય, લૌકિક અને રસમાર્ગીય એ ત્રણ પ્રકારે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે.)

અરે! સ્મિત એ અભિમાનનો નાશ કરવાના સાધન તરીકે જગતમાં પ્રસિદ્ધ નથી; તો પછી
ભગવાનનું સ્મિત સેવકોનું અભિમાન દૂર કરશે એ કેવી રીતે બાણી શકાય? આ શંકાના સમાધાનમાં
ગોપીજનો કહે છે કે જલરુહાનનં ચારુ દર્શય. જલરુહ એટલે કમળ. કમળના જેવા મુખમાંથી અમૃત
ઝરે છે. જે કોઈ અમૃત પીએ છે તેનામાં કોઈ પણ બાતનો દોષ, ખરેખર, રહેતો નથી એ આ વિષયમાં
યુક્તિ છે. આપનું સ્મિત સેવકોના અભિમાનનો નાશ કરનારું સાધન છે કે કેમ એ વિષે જો આપને
શંકા થતી હોય તો એક વાર સ્મિત દેખાડીને આપ પોતે જ અનુભવ કરો કે અમારો અહંકાર તેનાથી
દૂર થાય છે કે નહિ. વળી, અભિમાન એ મનનો ધર્મ છે; આપનું મુખ તો ચારુ, મનોહર—મનને
હરણ કરનારું—છે. ખરેખર! મનરૂપી ધર્મીનું હરણ કરવામાં આવે તો પછી મનનો અભિમાનરૂપી ધર્મ
રહેતો નથી. સાખાએ સખીનું ભજન કરવું યોગ્ય જ છે. ૬

સાત્ત્વિકરાજસી ગોપીજન તો સાત્ત્વિકતામસી ગોપીજન કરતાં ઉત્તમ છે, એટલે તે જ બાજતળી
ખીજા પ્રકારે પ્રણતદેહિનામ્ એ શ્લોકમાં પ્રાર્થના કરે છે:—

આપને પ્રણામ કરનારા પ્રાણીઓના પાપનો નાશ કરનારું, પશુઓની
પાંછળ જનારું, લક્ષ્મીજીના નિવાસરૂપ, અને કાલીય નાગની ક્ષુણ્ણ ઉપર
મૂકાએતું આપનું ચરણકમળ આપ અમારા સ્તનો ઉપર પધરાવો અને
અમારા હૃદયમાં ચોરની માફક રહેલા કામનો નાશ કરો. ૭

તે પદામ્બુજં નઃ કુચેયુ કૃણુ—આપ આપનું ચરણારવિન્દ અમારા સ્તનો ઉપર મૂકો—એ
પ્રમાણે આ શ્લોકમાં અન્વય છે. પહેલા ગણના દ્રવ્ય ધાતુ ઉપરથી જે કૃણુચ્ચ રૂપ સિદ્ધ થાય છે તેમાંના
ત્વ નો આ શ્લોકમાં છાન્દસ લોપ કરીને કૃણુ એ પ્રમાણે રૂપ આપવામાં આવ્યું છે, અને તેનો અર્થ
'સ્થાપન કરો' એ પ્રમાણે થાય છે. સ્તનો ઉપર ભગવાનનું ચરણારવિન્દ સ્થાપન કરવાનું પ્રયોજન
દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે કૃન્ધિ હૃચ્છયમ્. અમારા હૃદયમાં ચોરની માફક રહેલા કામનો આપ
નાશ કરો. શ્લોકમાં કુચેયુ—સ્તનો ઉપર—એ પ્રમાણે જે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે
તે ગોપીજનોના સમૂહની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવ્યો છે, અથવા તો નિરુદ્ધને લીધે ગોપિગ્રન્થો પોતાના
સ્તનોને પોતાનાથી બિન્ન માને છે તેથી. (સંયોગમાં સ્તનો ભગવાનના ઉપયોગમાં આવે એટલે સ્તનોને
મુલો- ૧૧

મિત્રાન્ ધા મન્યન્તે । શિરસિ દક્ષાદાનેન નિકટે સમાનયનમુક્તમ્ । તતો મજનેન સંબન્ધ ઉક્તઃ ।
 ઝનેન વિપરીતરસ ઉચ્યતે, વંધવિદોષો ધા તિર્યગ્મેદઃ । દક્યચનાત્ । તાયતા દિ દ્વયસ્થિતઃ કામો
 ગચ્છતિ । સ્ત્રીણાં સમૂહે લીલાશયને પરિતઃ સ્થિતાનાં તથા સંબન્ધો ભવતીતિ ધા । નનુ કર્કણેષુ
 સ્થાનેષુ કથં કોમલચરણસ્થાપનમિતિ ચેત્ તત્રાહુઃ ફણિકળાર્પિતમિતિ । ન દિ કાલિયકળાત્ ક્રૂર
 અસ્મત્તનાઃ । તત્ર યથા ચરણસ્થાપનં કૃત્વા તદન્તર્ગતો દોષો દૂરીકૃતઃ, એવમત્રાપિ કર્તવ્યઃ । અસ્તુજ-
 પદેન ચ પ્રત્યક્ષતત્તાપહારકત્વમ્ । નનુ તથાપિ સ્ત્રીણાં વક્ષસિ ચરણસ્થાપનમયુક્તમિતિ ચેત્ તત્રાહુઃ
 શ્રીનિકેતનમિતિ । લક્ષ્મ્યાઃ સ્થાનં તત્ । લક્ષ્મીઃ કિલ તત્ર સ્પર્શમર્હતિ, અન્યાસુ કઃ સંદેહ इति । નનુ
 ભવલો મૂઢાઃ, કથં ભવતીનાં હિતં કર્તવ્યમિતિ ચેત્ તત્રાહુઃ તૃણચરાનુગમિતિ । તૃણચરા ગાવઃ,

ગોપીજનો પોતાનાં માને, પણ વિરહમાં સ્તનો ભગવદુપયોગી ન હોવાથી તેમને પોતાનાં માનતાં નથી,
 પરંતુ પોતાનાથી બુદ્ધિ માને છે. એટલે ગોપીજનોની પ્રાર્થનાનો ભાવ એવો છે કે જે અમારા ઉપર
 ચરણારવિન્દનું આપ સ્થાપન કરતા ન હો તો પછી અમારાથી ભિન્ન અને આપનો પક્ષપાત કરનારા એવા
 સ્તનો ઉપર તો આપ આપનું ચરણારવિન્દ પધરાવો.) અથવા તો પોતાના સ્તનોના ઘણા દુકડાઓ થઈ
 ગયા એટલે ગોપીજનોએ કુચેષુ એમ બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે એમ પણ અર્થ થાય. પાંચમા
 શ્લોકમાં ગોપીજનોએ પોતાના મસ્તક ઉપર હસ્ત મૂકવાની ભગવાનને જે પ્રાર્થના કરી તેમાં તેમણે
 ભગવાનની પાસે આવવાની પ્રાર્થના કરી. પછીથી છઠ્ઠા શ્લોકમાં અમને દસીઓને આપ ભજો એ પ્રમાણે
 ગોપીજનોએ ભગવાનની જે પ્રાર્થના કરી તેમાં તેમણે ભગવાનની સાથેના સંબંધની પ્રાર્થના કરી. હવે
 આ સાતમા શ્લોકમાં વિપરીત રસની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, અથવા તો તિર્યગ્મેદરૂપી એક વિશિષ્ટ
 બન્ધની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, કારણ કે પવામ્બુજમ્ એમ એકવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે.
 સ્તનો ઉપર ભગવાનનું ચરણારવિન્દ પધરાવવાથી હૃદયમાં રહેલો ક્રોધ, અરેખર, નાશ પામે છે. (અર્થ
 ગોપીજનોનો એક સરખો મનોરથ ન હોવાથી કુચેષુ એ બહુવચન ન ઘટી શકે તેથી બીજે પક્ષ
 દર્શાવે છે.) અથવા તો સ્ત્રીઓના સમૂહમાં ભગવાન જ્યારે લીલાશયન કરે ત્યારે ગોપીજનો આબુમાબુ
 રહે અને ભગવાનનું ચરણારવિન્દ મધ્યમાં રહે એટલે ભગવાનના એક ચરણારવિન્દને ગોપીજનોના અનેક
 સ્તનોનો સંબંધ થઈ શકે, એટલે કુચેષુ એ બહુવચન ઘટી શકે એમ છે.

અરે ! તમારાં કંઈ સ્તનો ઉપર મારું કોમળ ચરણ શી રીતે સ્થાપી શકાય ? આ પ્રમાણે જે
 ભગવાન શંકા કરે તો તેમનું સમાધાન કરતાં ગોપીજનો કહે છે કે ફણિકળાર્પિતમ્. કાલિયનાગની
 કૃષ્ણ કરતાં અમારા સ્તનો પધારે કૂર—કંઈ—નથી. જેમ આગે કાલિયનાગની કૃષ્ણ ઉપર ચરણ
 સ્થાપીને તે નાગની અંદર રહેલો દોષ દૂર કર્યો તેમ અમારા સ્તનો ઉપર પણ આરે ચરણ સ્થાપીને
 અમારામાં રહેલો દોષ દૂર કરવો જોઈએ. ભગવાનના ચરણને જે અમ્બુજ—કમળ—કહેવામાં આવેલું
 છે તેનો ભાવ એવો છે કે ભગવાનનું ચરણ પ્રત્યક્ષ રીતે તાપનો નાશ કરનારું છે.

અરે ! તમે બધાં કાલિય નાગની વાત કરો છો, છતાં પણ સ્ત્રીઓની છતી ઉપર મારે ચરણ મૂકવું
 એ અયોગ્ય છે. આ પ્રમાણે જે ભગવાન શંકા કરે તો ગોપીજનો તે શંકાનો પરિહાર કરતાં કહે છે કે
 શ્રીનિકેતનમ્. આપનું ચરણ લક્ષ્મીજનું સ્થાન છે. જ્યારે લક્ષ્મીજી આપના ચરણનો સ્પર્શ કરવાને
 યોગ્ય છે, તો પછી લક્ષ્મીજીના જ અંશરૂપ એવી બીજી સ્ત્રીઓ—ગોપીજનો—આપના ચરણનો સ્પર્શ
 કરે તેમાં શો સંદેહ હોઈ શકે ?

અરે ! લક્ષ્મીજી ચતુર છે અને તમે બધાં તો મૂઢ છો, એટલે તમારું હિત મારે કેવી રીતે કરવું ?
 આ પ્રમાણે જે ભગવાન શંકા કરે તો ગોપીજનો ઉત્તરમાં કહે છે કે તૃણચરાનુગમ્. તૃણચરો એટલે
 ગાય વગેરે પશુઓ. આવા પશુઓની પણ પાછળ આપનું ચરણારવિન્દ તેમના હિતને માટે જાય છે.
 ભગવાનથી પોતે પ્રેરાયેલાં છે એમ માનીને શું તે પશુઓ પાસનો ત્યાગ કરીને અમૃતનું લક્ષણ કરે છે ?

તેપામપ્યનુગં પશ્ચાદ્ગચ્છતિ તદ્વિતાર્યમ્, તે કિં ભગવતા પ્રેર્યમાણા इति તુળં પરિવિજ્યામૃતં મક્ષયન્તિ ।
તેષાં તુળમેવામૃતમ્, તદાસ્માકમપિ કામ एवाમૃતમ્ । નૈતાવતા પરમકૃપાલોઃ કશ્ચનાર્યઃ ક્ષીયન્તે ।
નનુ ભવતીતાં જિતેન્દ્રિયત્વાદ્યભાવાન્ પાપમસ્મિ, તદપગમે પશ્ચાત્પદં સ્થાપયિष्यामीતિ ચેત્ તન્નાહુઃ
પ્રણતદેહિનાં પાપકર્ષણમિતિ । યયં પ્રકર્ષેણ નતાઃ, નાસ્મામિઃ પ્રકારાન્તરેણ નિવર્તયિતું શક્યતે
કિન્તુ તવ ચરણપ્રસાદાદેવ નમ્રાણાં પાપં ગચ્છતિ । તન્નાપિ દેહિનઃ । પ્રકર્ષેણ નતત્ત્વેન ધર્મમાર્ગાદિ-
પરિત્યાગ ઉક્તઃ । દેહાભિમાનસ્ય વિધમાનત્વાત્ ન જ્ઞાનમપિ । પ્રણતાનાં હિ નાપ્યધોગતિઃ । અતસાવ
પદમેવ તેષાં પાપનાશકં ચિન્તિતં દૃઢં સ્પૃષ્ટમાર્ણિગિતં વા ॥ ૭ ॥

इममेवार्थं ततोऽप्युत्तमा प्रकारान्तरेण प्रार्ययते मधुरया गिरेति ।

मधुरया गिरा वल्गुवाक्यया बुधमनोज्ञया पुष्करेक्षण ।

विधिकरीरिमा वीर सुहृत्तीरघरसीधुनाप्याययस्व नः ॥ ८ ॥

हस्तेन च स्वरूपेण पदा चोपकृतिर्मठा । मुखेन चोपकारो हि कर्तव्य इति ता जगुः ॥ १ ॥

તેમ તેમને મન ધાસ ન અમૃત છે તેમ અમને પણ કામ ન અમૃત છે. આથી કરીને પરમકૃપાળુ
એવા જે આપ તેમના કોઈ પણ અર્થનો નાશ થતો નથી.

અરે ! તમે ગદ્યાંઓએ ઇન્દ્રિયો છુટેલી નથી અને તમારામાં બીજા પણ ગુણો નથી, તેથી હમણાં
તમારામાં પાપ છે; તે પાપ જ્યારે નાશ પામશે ત્યારે પછીથી હું તમારા સ્તનો ઉપર માફ ચરણ મૂકીશ.
આ પ્રમાણે જો ભગવાન કહે તો તેના ઉત્તરમાં ગોપીજનો કહે છે કે પ્રણતદેહિનાં પાપકર્ષણમ્. અમે
પુષ્કળ નમેલાં છીએ—અમે આપને પુષ્કળ નમન કરીએ છીએ—; આપને પુષ્કળ નમન કર્યા પિતા
બીજા કોઈ પણ પ્રકારે અમે અમાફ પાપ નાશ કરી શકીશું નહિ, પરંતુ આપના ચરણના પ્રસાદથી—
કૃપાથી—જ નમ્ર લોકોનાં પાપ નાશ થાશે છે. તેમાં પણ દેહવાળાં છીએ. પુષ્કળ નમન કરવાનું જે
કહેવામાં આવ્યું છે તેનો અર્થ એવો છે કે ધર્મમાર્ગ વગેરેનો તેમણે—પુષ્કળ નમન કરનારાઓએ—
સમ્પૂર્ણ ત્યાગ કરેલો છે. દેહાભિમાન હોવાથી દેહીઓને જ્ઞાન પણ સંભવતું નથી. જે લોકો ધર્મને—
ભગવાનને—ખૂબ નમન કરે છે તેમની તો ખરેખર અધોગતિ ન થતી નથી. તેથી જ આપના
ચરણક્રમણનું જો ચિન્તન કરવામાં આવે, અથવા દર્શન કરવામાં આવે, અથવા સ્પર્શ કરવામાં આવે,
અથવા તો આસ્થિગન કરવામાં આવે તો તે આપને ખૂબ નમન કરનારા લોકોના પાપનો નાશ કરે છે. ૭

સાર્વિકરાજસી કુમારિકા ગોપીજન કરતાં પણ ઉત્તમ એવાં નિર્ગુણ કુમારિકા ગોપીજન આ જ
બાબતની—પોતાની ઇચ્છિત વસ્તુની—પ્રાર્થના બીજે પ્રકારે મધુરયા ગિરિ એ શ્લોકમાં કરે છે:—

હે કમળનેત્ર ! હે વીર ! મનોહર વાક્યોવાળી અને વિદ્વાનોતે

આનન્દ આપનારી એવી આપની મધુર વાણીથી આ આજ્ઞાકિત અને

મોહ પામતી અમ દાસીઓને અધરામૃતનું પાન કરાવીને જીવાડો. ૮

ગોપીજનોએ પાંચમા શ્લોકમાં શિરસિ ઘેદિ નઃ ધીકરચદમ્ એ શબ્દોમાં ભગવાનના
હસ્તક્રમણની પ્રાર્થના કરી, છઠ્ઠા શ્લોકમાં મત્ત સસ્રે મવત્કિદુતીઃ એ શબ્દોમાં ભગવાનના સ્વરૂપની
પ્રાર્થના કરી અને સાતમા શ્લોકમાં પદામ્બુજં ફણુ કુચેષુ એ શબ્દોમાં ભગવાનના ચરણક્રમણની
પ્રાર્થના કરી. (આ પ્રમાણે ૫-૭ એ ત્રણ શ્લોકોનો સાર આપીને હવે આઠમા શ્લોકનો સાર આપવામાં
આવે છે.) હવે અધરામૃતરસ ભગવાનના સુખાતિન્દ્રિયાં હોવાથી તેમના સુખાતિન્દ્રિયાંની પ્રાર્થના કરવાની
રહે છે, તેથી ગોપીજનો મધુરયા ગિરિ એ પ્રમાણે આ શ્લોકમાં કરે છે. ૧

પૂર્વોક્તમપિ સર્થં હિ યાવત્સ્પષ્ટં ન ભાવતે । તાવત્સરસતાં યાતિ ન કદાચિદિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૨ ॥

હે સ્વામિન્, મધુરયા ગિરા મુહ્યતીરિમા ગોપીરાધ્યાયસ્વ । મોહો હિ મરણપૂર્વાવસ્થારુપઃ । તાસામાપ્યાયને હેતુઃ વિધિકરીરિતિ । આજ્ઞાકારિણીઃ સેવાકારિણીર્વા । અસામર્થ્યં તુ તવ નાલી-
ત્યાહુઃ હે વીરેતિ । શૌર્યં હિ આર્તનામાર્તિનિરાકરણાર્થમ્ । इमा इति प्रदर्शनेन क्षणमात्रविलम्बेन
મરિધ્યન્તિ इति सूचितम् । તનુ વાજ્ઞાત્રેણ કથં મોહનિવૃત્તિરિતિ चेत् तत्राहुः मधुरयेति । મોહો હિ
માયારુપઃ । સ ભવત્સ્વરૂપેણૈવ નિવર્તતે સદ્વિદ્યાનન્દરૂપેણ । તત્ર તવ વાણી બાનન્દરૂપેત્યાહ મધુર-
યેતિ । મધુ અસાધારણો રસઃ । તદ્યુક્તા મધુરા । વલ્ગુ મનોહરં વાક્યં યત્ર । વાક્યસ્ય મનોહરત્વં
સત્યપ્રિયપ્રતિપાદકત્વેન । અતઃ સદ્રૂપતા નિરૂપિતા । બુધાનાં મનોજ્ઞા આહ્વાદકારિણી । અનેત દ્વાન-
રૂપા નિરૂપિતા । તે હિ જ્ઞાનેનૈવ રતા ભવન્તિ । મુખે નયને વર્તેતે इति तयोरपि व्यापारं कृत्वैव
વક્તવ્યમિત્યાહુઃ पुष्करेक्षणेति । કમલચત્ પરતાપાપહારકે ईक्षणे यस्य । किञ्च अधरसीधुना अधरा-
મૃતેન च आप्याययस्व । વક્તવ્યાઃ દ્રષ્ટવ્યાઃ પાચયિતવ્યા इति । मूर्छितानां हि मूर्छोन्निवारणार्थं

ભગવાનના દ્વક્ત અધરસની આર્થના કરવા કરતાં તેમની વાણીની જે આર્થના કરવામાં આવી છે તેનું પ્રયોજન એ છે કે જ્યાં સુધી ભગવાન્ પોતે પોતાની મધુર વાણીથી સ્પષ્ટ કહે નહિ ત્યાં સુધી પહેલાં વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તો પણ તે બધી વસ્તુઓમાં કોઈ પણ વખત રસ આવશે નહિ એ પ્રમાણેની રસમાર્ગની મર્યાદા છે. જે ભગવાન્ બોલ્યા વિના રમણ કરે તો રસ ઉત્પન્ન થતો નથી એ રસમાર્ગની મર્યાદાનું સૂચન કરવાને માટે સ્થિતિઃ એ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ૨

હે સ્વામિન્ ! આ મોહ પામતી ગોપીઓને આપ મધુર વાણીથી જીવાડો. મોહ એ ખરેખર મરણની પૂર્વાવસ્થા છે. આ ગોપીજનોને જીવાડવાનું પ્રયોજન દર્શાવતાં કહે છે કે વિધિકરીઃ, વિધિકરી એટલે ભગવાનની આજ્ઞા પાળનારી અથવા તો સેવા કરનારી. આવી મોહ પામતી ગોપીઓને જીવાડવાનું તમાશમાં—ભગવાનમાં—અસામર્થ્ય, અશક્તિ, નથી એ દર્શાવતાં ગોપીજનો કહે છે કે હે વીર, ત્રીર પુરુષોમાં જે શૌર્ય રહેલું છે તે દુઃખી લોકોનું દુઃખ દૂર કરવાને માટે છે. इमा—આ ગોપીઓ—એમ આંગળી વતી ગોપીજનો પોતાની જાતને જે દેખાડે છે તે ઉપરથી એવું સૂચન થાય છે કે દ્વક્ત એક સ્વણનો વિલંબ થતાં જ આ ગોપીઓ મરી જશે.

અરે ! મારી દ્વક્ત વાણીથી તમારા મોહનો નાશ કેવી રીતે થશે ? આ પ્રમાણે જે ભગવાન્ સંક્ર કરે તો તેના ઉત્તરમાં ગોપીજનો કહે છે કે મધુરયા. મોહ એ ખરેખર માયારૂપ છે. તે દ્વક્ત આપના અધ્યિદાનન્દરૂપ સ્વરૂપથી જ નાશ પામે છે. તેમાં આપની વાણી બાનન્દરૂપ છે એ દર્શાવવાને ગોપીજન કહે છે કે મધુરયા. મધુ એ પ્રીતિરૂપી અસાધારણ રસ છે. મધુવાણી—અસાધારણ રસવાણી—વાણી તે મધુર કહેવાય છે. વલ્ગુ—મનોહર—છે વાક્ય જેમાં એવી વાણી વલ્ગુવાક્યા કહેવાય છે. ભગવાનનાં વાક્યો સત્ય અને પ્રિયનું પ્રતિપાદન કરે છે તેથી તે મનોહર હોય છે. આ પ્રકારે ભગવાનના સદ્રૂપનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ભગવાનની વાણી વિદ્વાનોને મનોજ્ઞ—આનન્દ આપનારી—છે. આ પ્રકારે ભગવાનના જ્ઞાનરૂપનું—ચિદ્રૂપતાનું—વર્ણન કરવામાં આવ્યું. વિદ્વાનો ખરેખર જ્ઞાનમાં જ આસક્ત રહે છે. મુખમાં નેત્રો હોય છે તેથી તે નેત્રોનો પણ ઉપયોગ કરીને જ આપે—ભગવાને—બોલવું જોઈએ એમ સૂચન કરતાં ગોપીજનો કહે છે કે પુષ્કરેક્ષણ. પુષ્કરની—કમળની—માફક બીજઓના તાપને દૂર કરનારાં ઈક્ષણ—નેત્રો—છે જેમનાં તે પુષ્કરેક્ષણ કહેવાય છે. વળી, અધરસીધુ—અધરમૃત—વડે અમને આપ જીવાડો. મધુરયા ગિરા, પુષ્કરેક્ષણ અને અધરસીધુના એ ત્રણ પદો વડે ગોપીજનો ભગવાનને અનુક્રમે કહે છે કે આપે અમારા સાથે બોલવું જોઈએ, અમારા સાથે બોલવું જોઈએ અને અમને જીવાડવાં જોઈએ. જે પુરુષો મૂર્છા પામેલા હોય છે તેમની મૂર્છા દૂર કરવાને માટે મહામન્ત્રોનો પ્રાઠ કરવામાં

આઃ પૃથ્યન્તે કમલાર્દાનિ ચ શીતલદ્રવ્યાણિ સ્યાન્તસ્તે । સર્વયા અસાધ્યે અમૃતમપિ પાવ્યતે,
પીપ્યાન્ વા રસાન્ પાવ્યન્તિ । ઇય તુ મૂર્છાં નાત્પેન નિવારયિતું શક્યેતિ વીરેતિસમ્બોધનમ્ ।
અન્તિમાવસ્થા પ્રગર્શિતા । પૂર્વપ્રાર્થિતાધ્વાર્યાઃ સ્નાત્કત્વેનાધિકમૂર્છાદેતવો જાતાઃ ॥ ૮ ॥

एवं पदार्थचतुष्टयं सम्राज्यं वज्रदाने स्वयमेव हेतुमाशङ्क्य परिहरन्ति तत्र कथेति ।

तत्र कथामृतं तत्तत्तत्तत्तत् कविभिरीटितं कल्मषापहम् ।

अवणमङ्गलं श्रीमदाततं भुवि गृणन्ति ते भूरिदा जनाः ॥ ९ ॥

નનુ સર્વભેદં પ્રાર્થિતં મહેશ્વરો દેવં ન ત્વમહેશ્વરઃ । અમત્તત્ત્વ ચ વિરહેડપિ જીવનાવ-
તે । મગવાસ્તુ સર્વનિરપેક્ષઃ । ન તસ્ય મવલ્લીરનેન કાર્યં લક્ષ્મીસદરચો ચસ્ય કોટિજ્ઞો વાલઃ ।
: 'ત્વયિ ઘૃતાસવ' ઇત્યપ્યસગતમ્ । તસ્માદ્વધમેવ પ્રાર્થનમિત્યાશક્ત્ય પરિહરતિ । નેદ જીવનમસ-

૧ છે અને કમળ વગેરે શીતળ દ્રવ્યો તેમના શરીર ઉપર મૂકવામાં આવે છે એ મૂર્છા ઠોડ પછી
૨ દૂધ થઈ શકે એમ ન હોય તો અમૃત પણ પીવાને માટે આપવામાં આવે છે, અથવા તો ઉત્તમ
૩ દેના વેગો અતિશય રસો પીવડાવે છે અમારી આ મૂર્છા અપ માણસ દૂધ કરી શકે એમ નથી
૪ ગોપી-જનો ભગવાનને વીર એ પ્રમાણે નિરોધે છે. આ પ્રમાણે ગોપી-જનોએ અમૃતની પ્રાર્થના
૫ થઈ તેમની અતિમ અવસ્થાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું પહેલા જે હસ્ત, ત્રણ વગેરે વસ્તુઓની
૬ ધિના કરવામાં આવી હતી તે બધી વસ્તુઓ લીધાનું અમણ કરાવતી અને તેથી તે અલિડ મૂર્છાનું
૭ રહુ થઈ પડી. ૮

આ પ્રમાણે ભગવાનના હસ્ત, ત્રણ, ચણ અને મુખ એ ચાર પદાર્થોની ગોપી-જનોએ પ્રાર્થના
૧, અને ભગવાન આ ચાર પદાર્થો અમને નહિ આપે તેનું કામ પોતે જ કરીને તે કામનો
૨ વિહાર ત્વ કયા એ રસોક્તિ કરે છે (આ રસોક્તિ અનન્યપૂર્વા—કુમારિકા—રાજસત્તાત્વિક
૩ ગોપી-જનો છે)

આપનું કથાપી અમૃત અમાથી તપેવાઓનું જીવન છે,
જ્ઞાનીઓએ વખાણેલું છે, પાપનો નાશ કરનાર છે, અવણ થતાં જ આનન્દ
આપનાર છે, લક્ષ્મીવાળું છે, અને જગતમાં વ્યાપીને રહેલું છે. ઉદા
અને ભગવદ્રૂપ વ્યાસ વગેરે મહાપુરુષો આ કથાનાં ગુણગાન કરે છે. ૬

સંકેતઃ—ગોપી-જનોએ જે બધા પદાર્થોની પ્રાર્થના કરી તે બધા પદાર્થો ભક્તોને આપવામાં
આવે છે, નહિ કે અલક્ષ્યોને. નિરહાસ-આની અદ્ય પણ ગોપી-જનો હવે છે તે ઉપરથી નક્કી થાય છે
કે તેઓ ભગવાનના ભક્ત નથી ભગવાનને તો કોઈ પણ પદાર્થની અપેક્ષા નથી જે ભગવાનને
લક્ષ્મી જેવી કરોડો ઘસીઓ છે તેમને તમાગ—ગોપી-જનોના—ઉવવાથી કાઈ પણ પ્રયોજન નથી
તેથી 'ત્વયિ ઘૃતાસવઃ'—આપને માટે જ આપુ ધાણુ કરનાર—, 'વિધિકરીરિમા'—આપની આજ્ઞા
પાળનારી આ ગોપીઓ—નિહાદિ ગોપી-જનોના વાક્યો પણ અસોચ્ય છે તેથી ગોપી-જનોએ કરેલી આ
બધા પદાર્થોની પ્રાર્થના વ્યર્થ જ છે

અમાધાનઃ—ઉપર પ્રમાણે ગોપી-જનો પોતે જ શકા ઉમળીને તેનો પરિહાર કરે છે. અમે
નિરહાસ-આમા જે આ હવીએ છીએ તે અમાગ પોતાના પ્રયત્નથી જીવતા નથી, પરંતુ આપની—
ભગવાનની—કથા નિરહાસ-આમા પ્રાણને જતા અટકાવે છે જે પ્રમાણે આપનું—ભગવાનના ત્રણપનું—
સામર્થ્ય છે તે પ્રમાણે આપની કથાનું પણ સામર્થ્ય છે જેમ ભગવાન છ શુદ્ધોવાળા, મોક્ષ આપનારા
અને પગ્માન-દ્રુપ છે તેમ આપની કથા પણ એવર્ય, વીર્ય, શ્રી, યશ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ શુદ્ધો

સ્થિતિસાધ્યં કિન્તુ ત્વ કથા વિરહેણ પ્રાણાનાં ગમતે પ્રતિવન્ધં કરોતિ । કથાયાઃ પુનઃ યયા તપ સામર્થ્યં તથા । સાપિ પદ્મુણાત્મિકા મોક્ષદાયિની પરમાનન્દરૂપા ચ । તદાહુઃ ત્વ કથા અમૃતમિવ । અમૃતં ભગવદ્રસાત્મકમ્ । સર્વેષાં મરણાદિનિવર્તકં ચદ્રૂપં તદમૃતશબ્દેનોચ્યતે । અતો મોક્ષદાતૃત્વં પરમાનન્દરૂપતા ચ સિદ્ધા । इदानीं पद्मुणात्रिरूपयन्ति तत्तत्तजीवनमित्यादिषट्भिः पदैः । तस्मा ये संसारे तेषां जीवनं यस्मात् । अमृतं हि तापनिवर्तकं प्रसिद्धमेव । वैराग्यं च भगवतो ज्ञानं वा सर्वतापनिवर्तकम् । यत्संस्कारयोग्यं तत् ज्ञानेन नश्यति । यद्योग्यं तत् परित्यागेन । अत एव स्मार्तैः संस्काराशक्तैः परित्याग एव बोध्यते । अतो ज्ञानं वैराग्यं च तापनाशके भवतः । आपातवस्ताप-नाशकत्वं जलादावपि वर्तत इति तदर्थमाह कविभिरीडितमिति । कविभिः सर्वैरेव शब्दार्थरसिकैः ज्ञानिभिरीडितं ज्ञानं वैराग्यं वा । आपाततः स्त्रीषु तयात्वमस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाहुः कल्मपापह-मिति । कल्मसं पापमपहन्तीति । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्यैतत्त्वमपि कचित्पाठः । अलौकિકसाधकं च वीर्यं महत् तद्धर्मरूपमेव भवति । धर्म्यं च पुनः कल्मसनिवर्तकं भवति । पूर्वोक्तधर्मविशिष्टं च ।

વાળી, મોક્ષ આપનારી અને પરમાનન્દરૂપ છે. આ વાત દર્શાવતાં ગોપીજનો કહે છે કે આપની કથા અમૃતના જેવી છે. અમૃત ભગવદ્રસરૂપ છે. જે રૂપ બધાંનાં મરણ વગેરેનો નાશ કરે છે તે અમૃત કહેવાય છે. તેથી કથા મોક્ષ આપનારી અને પરમાનન્દરૂપ છે એમ સિદ્ધ થયું.

હવે ગોપીજનો તત્તજીવનમ્ ઇત્યાદિ છ પદો વડે ભગવાનની કથાના છ ગુણોનું વર્ણન કરે છે. જે લોકો સંસારમાં તપેલા—બળેલા—છે તેમનું જીવન જેનાથી છે તે કથા તત્તજીવન કહેવાય છે. અમૃત ખરેખર તાપનો નાશ કરનાર છે એ વાત તો પ્રસિદ્ધ જ છે. ભગવાનનો વૈરાગ્યગુણ અથવા જ્ઞાનગુણ બધાના તાપનો નાશ કરે છે. ભગવાનની કૃપાથી જ્ઞાનરૂપી ભગવાનનો ધર્મ જીવોમાં આવે છે અને તે જીવોના તાપનો નાશ કરે છે. ભગવાનની કથા પણ કર્ણદ્વારા શરીરની અંદર પ્રવેશ કરીને તાપ દૂર કરે છે. જે સંસ્કારને યોગ્ય છે તેનો જ્ઞાનવડે નાશ થાય છે; જે સંસ્કારને યોગ્ય નથી તેનો પરિત્યાગથી—વૈરાગ્યથી—નાશ થાય છે. (આ પદાર્થ મિથ્યા નથી પણ બ્રહ્મ છે એ પ્રકારે જે પદાર્થનું જ્ઞાન થઈ શકે એવું હોય તે પદાર્થ સંસ્કારયોગ્ય કહેવાય છે. આવા પદાર્થનો નાશ જ્ઞાનથી થાય છે, અર્થાત્ જ્ઞાનીઓ તે પદાર્થનો સ્વતંત્ર વસ્તુ તરીકે અનુભવ કરતા નથી. પરંતુ સ્ત્રી વગેરે પદાર્થો જે પોતાના સંબંધથી જ્ઞાનનો પણ નાશ કરે છે તેવા પદાર્થોનો નાશ પરિત્યાગથી થાય છે.) આ જ કારણથી સંસ્કાર ન કરી શકે એવા સ્માર્ત પુરુષો પરિત્યાગનો જ ઉપદેશ કરે છે. તેથી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય તાપનો નાશ કરનારાં છે. (તત્તજીવનમ્ એ વિશેષણથી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ બે ધર્મોમાંથી એક ધર્મનું ગ્રહણ થાય છે. જે આ વિશેષણથી જ્ઞાનધર્મનું ગ્રહણ કરવામાં આવે તો કવિમિરીડિતમ્ એ બીજા વિશેષણથી વૈરાગ્યધર્મનું ગ્રહણ કરવું; અને જે પહેલા વિશેષણથી વૈરાગ્યનું ગ્રહણ કરવામાં આવે તો બીજા વિશેષણથી જ્ઞાનનું ગ્રહણ કરવું.)

વાળી વગેરે પણ દેખીતી રીતે તાપનો નાશ કરે છે એટલે કથાનું માહાત્મ્ય રહેતું નથી એ શંકા દૂર કરવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે કવિમિરીડિતમ્, કવિઓએ—બધા ય શબ્દાર્થરસિક જ્ઞાનીઓએ—કથારૂપી અમૃતનાં વખાણ કરેલાં છે; અર્થાત્ કથાના જ્ઞાનધર્મનાં અથવા વૈરાગ્યધર્મનાં વખાણ કરેલાં છે.

કવિઓ પણ દેખીતી રીતે સ્ત્રીઓનાં પણ વખાણ કરે છે તો પછી કથાનું વિશિષ્ટ માહાત્મ્ય શું ? આ શંકા દૂર કરવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે કલ્મસાપહમ્, કલ્મસને—પાપને—દૂર કરે તે કલ્મસાપહ કહેવાય છે. આ ત્રીજું વિશેષણ કથાના ધર્મરૂપી ગુણનું વર્ણન કરે છે. છ ગુણોમાં ધર્મ પણ એક ગુણ છે, કારણ કે ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यदातः धियः । જ્ઞાનવૈરાગ્યયોર્ધૈવ યજ્ઞાં મગ્નં દત્તીરણા ॥ એ પ્રકારનો પણ કોઈ કોઈ સ્થળે પાઠ જોવામાં આવે છે. ઉપરના ત્રણોકમાં ધર્મસ્ય ને

કથાવાચ્ય તથાત્વં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધમ્ । પ્રાયશ્ચિત્તાદીનાનપિ આપાતવલ્લયાત્મમહીતે વદ્વાનૃત્ત્યર્થમાહ
શ્રવણમહ્નલમિતિ । વદ્વાનૃત્ત્યાર્થલેખનાત્મકનુપયાતાત્મકં ચ સ્વરૂપવોડપ્યમહ્નલમ્ । ધોરાત્મકત્વાત્
શ્રવણેડપ્યમહ્નલમ્ । इदं वद्वारचरितं द्रुतमेवानन्दं जनयतीत्यनुभवसिद्धत्वात् श्रवणमह्मलम् । तेन
कीर्तितुल्यत्वा નિત્યપિતા । પુત્રજન્માદિશ્રવણત્વાપિ કિંચિદ્ધર્મસામ્યાન્ શ્રવણમહ્નલત્વનાશદ્વા વદ્વા-
નૃત્ત્યર્થમાહ શ્રીમદિતિ । વદ્વાનૃત્ત્યસાધકં ન તુ ધનસાધકમ્ । કથાનૃત્તં તુ હદ્વન્ધ્યા અપ્યપેક્ષિતત્વાત્
વચુકં મયતિ । તેન શ્રોતુર્વલ્લભ્ય તત્ત્વિદિઃ । રાજ્યપ્રાપ્તિશ્રવણં તથા ભવતીતિ વદ્વાનૃત્ત્યર્થમાહ આત્-
તમિતિ । આં સર્વતઃ સત્તં વ્યાપ્તમ્ । રાજ્યાદિકં તુ પરિચ્છિન્નમ્ । મગવત ઈશ્વર્યં તુ ન તથા । અન્ત-
ર્વદિઃ સર્વેષાં સર્વથા વ્યાપ્તમિતિ । કથાનૃત્તં ચ પુનઃ સર્વલોચાન્ વ્યાપ્ય વિષ્ટતિ સ્વતાનર્થ્યં સર્વત્રેવ
સન્માદયતિ । તત્ત્વાત્ સ્વરૂપવો ધર્મતત્ત્વ ભવત્તદર્શી મવત્કથેતિ તથા કૃત્વા જીવનં ન તુ સ્વતઃ ।

બદ્ધે વીર્યસ્ય એ પ્રમાણે જે પાક સ્વીકારવામાં આવે તો આ ત્રીજા વિશેષણથી વીર્યરૂપી ગુણનું અહુલ
કરવું. આ બાબતમાં ગોપીજનો યુક્તિ આપે છે કે અઘૌકિકે વસ્તુઓ સિદ્ધ કરનાર વીર્ય મહત્ છે
અને તે ધર્મરૂપ જ છે; અર્થાત્ ધર્મ અને વીર્ય એ બન્ને એક જ છે, કારણ કે જે ધર્મવાળું છે તે તો
પાપનો નાશ કરનાર હોય છે અને અઘૌકિકે વસ્તુઓ સિદ્ધ કરનારું પણ હોય છે. ભગવાનની કથા
પણ પાપ નાશ કરનારી અને અઘૌકિકે કાર્ય કરનારી છે એ વાત સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે પણ દેખીતી રીતે પાપનો નાશ કરે છે તો પછી ભગવાનની કથાની વિશિષ્ટતા
શી? આ શંકા દૂર કરવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે શ્રવણમહ્નલમ્, પ્રાયશ્ચિત્તમાં આપનું ધણ વગેરે
શરીર ઉપર ચોપડવામાં આવે છે અને ઉપવાસ કરવામાં આવે છે; એટલે પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વરૂપથી જ
અમંગલ—અશુભ—છે. વળી તે ધોર હોવાથી સાંભળવામાં પણ અમંગલ છે. આ કથા તો ઉદ્ધરચરિત્
છે, તેમાં ભગવાનનાં ઉદ્ધર ચરિતોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. ભગવાનની કથા સાંભળવામાં આવે છે
કે તરત જ અનન્દ ઉત્પન્ન કરે છે એ વાત અનુભવથી સિદ્ધ થએલી છે, તેથી કથા શ્રવણમંગલ છે.
આ ચોથા વિશેષણથી કથાના યશરૂપી ગુણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું; અર્થાત્ ભગવાનની અને
ભગવત્કથાની કીર્તિ સરખી છે એમ કહેવામાં આવ્યું.

પુત્ર પિતૃઓના જીવનમાંથી સુકૃત કરે છે અને તે રીતે પાપનો નાશ કરે છે; એટલે પુત્રજન્મ વગેરે
પ્રસંગોનું શ્રવણ પણ કથાની માફક દેટલેક અંશે પાપનો નાશ કરનારું છે. તેથી તે પણ શ્રવણમંગલ
કહી શકાય. તો પછી ભગવત્કથાની વિશિષ્ટતા શી? આ શંકા દૂર કરવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે
શ્રીમત્, પુત્રજન્મ વગેરે પ્રસંગો ધનનો ખર્ચ કરાવનારા છે, પણ ધન આપનારા નથી; ત્યારે કથાશ્રુતાની
તો લક્ષ્મીજી પણ અપેક્ષા રાખે છે, એટલે કથાશ્રુત લક્ષ્મીયુક્ત છે. તેથી ભગવત્કથા શ્રવણ કરનાર
અને કહેનાર એ બન્નેને લક્ષ્મીની સિદ્ધિ થાય છે.

મને રાત્ર્ય મળ્યું એ પ્રમાણે ત્યારે માણસ શ્રવણ કરે છે ત્યારે પણ તેને લક્ષ્મીની સિદ્ધિ થય
છે; તો પછી કથાની વિશિષ્ટતા શી? આ શંકા દૂર કરવાને માટે ગોપીજનો કહે છે કે જ્ઞાતતમ્. આ
એટલે સર્વતઃ, બધે; તત્તમ્ એટલે વ્યાપી રહેલું. જે સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું છે તે જ્ઞાતત કહેવાય છે.
રાત્ર્ય વગેરે તો પરિચ્છિન્ન છે, અસુક દેશમાં જ વ્યાપેલું છે, પણ ભગવાનનું ઐશ્વર્ય તે પ્રમાણે
પરિચ્છિન્ન નથી, કારણ કે બધામાં અંદર અને બહાર સર્વ પ્રકારે તે વ્યાપી રહેલું છે. કથાશ્રુત પણ
બધા લોકોમાં વ્યાપી રહેલું છે. અને પોતાનું સામર્થ્ય બધે ય ઠેકાણે દર્શાવે છે.

તેથી આપની—ભગવાનની—કથા સ્વરૂપથી અને ધર્મથી આપના જેવી છે, એટલે આપની
કથાને લીધે જ અમે છનીએ છીએ, નહિ કે આપણા સ્વતંત્ર પ્રયત્નથી. આ પ્રમાણે કહેવામાં ગોપીજનો
ભગવત્કથાની શ્રેષ્ઠતાનું પણ વર્ણન કરે છે. આપ—ભગવાન—કથાચિત્ત અમને મારો પણ છો, ત્યારે

અનેનોત્કર્ણોડ્યુક્તઃ ત્વં કદાચિન્મારયસ્યપિ કથામૃતં તસ્મિન્નપિ કાલે જીવયતીતિ । મગવાન્ સ્વત્રઃ
કથામૃતં પરત્તન્મિલેતાવાન્ વિશેષઃ । ત્વં ચ અવતારે બ્રહ્માદિભિઃ પ્રાર્થિત આગચ્છસિ આગતોડપિ
તિરોમવસિ કથા તુ સમાગતા ન તિરોમવસિ । અત એવ તાદૃશં કથામૃતં ચે ભુવિ ગૃણન્તિ ત એવ
ભૂરિદાઃ વહ્ન્યર્થદાતારઃ । તે इति પ્રસિદ્ધાઃ વ્યાસાદયઃ । ભૂરિદાઃ તે અજનાઃ । તે કેવલં મગ-
ધદ્રૂપાઃ જનનાદિદોષરહિતા યા । પરં વિરલમમૃતં કેવલં મરણોપસ્થિતૌ તન્નિવર્તકમેવેતિ ન તુ સંભૂયેકત્ર
રસજતકમ્ । રસપિન્ધયોરિવ તથ કથાયાઃ વિશેષઃ । અન્યથા કથાર્થમેવ યત્નઃ કૃતઃ સ્યાત્ । પરં
વિરહે મરણનિર્વતકત્વેન તદુપયોગ इति મગવત્ત્વેન સ્તુયતે । અતસ્તૈર્મગવત્કથાકથકૈઃ વહુ વૃત્તમિતિ
સદ્વશાત્ જીવનમ્ । एतत् સાર્થિકયાઃ ॥ ૯ ॥

તામસ્યા વચનમાહ પ્રહસિતમિતિ ।

પ્રહસિતં પ્રિય પ્રેમવીક્ષિતં વિહરણં ચ તે ધ્યાનમહ્નલમ્ ।

રહસિ સંવિદો યા હૃદિસ્પૃશઃ કુહક નો મનઃ ક્ષોભયન્તિ હિ ॥ ૧૦ ॥

તે જ સમયે આપની કથાકૃપી અમૃત અમને જીવાડે છે. આ પ્રકારે ભગવત્કથા ભગવાન્ કરતાં ઉત્તમ
છે એમ કહેવામાં આવ્યું. પણ આ બાબતમાં એક જ ફેર છે, અને તે એ કે ભગવાન્ રસનો અતુલવ
કરાવવામાં સ્વતંત્ર છે, જ્યારે કથામૃત પરતંત્ર છે, કારણ કે કથામાં વક્તાની ગદદની જરૂર રહે છે.
જ્યારે બ્રહ્મા વગેરે આપની પ્રાર્થના કરે છે ત્યારે આપ અવતાર ધારણ કરીને જગતમાં પધારો
છો, પણ અહીં પધારીને પાછા આપ અન્તર્હિત થઈ જાવ છો; પણ કથા તો આવીને કોઈ દિવસ
તિરોહિત થતી જ નથી. આ કારણથી જ આવા કથામૃતનું જે લોકો જગતમાં ગાન કરે છે તે જ
ભૂરિદ—બાહુ અર્થ આપનારા—છે. તે એટલે વ્યાસ વગેરે પ્રસિદ્ધ મુનિઓ. આ મુનિઓ ભૂરિદ—
બાહુ અર્થ આપનારા—છે, અને ગાજન—કેવળ ભગવદ્રૂપ અથવા તો જન્મ વગેરે દોષોથી રહિત—
છે. (આ અર્થ કરતી વખતે મૂળ શ્લોકમાં ભૂરિદાજનાઃ એમ સમસ્ત પદ વાંચવું.)

(હવે ભગવાનનું સ્વરૂપ અને કથા એ બેમાં એક પ્રકારનો જે ભેદ રહેલો છે તે દર્શાવવામાં આવે
છે.) ભગવત્સ્વરૂપ અને ભગવત્કથા એ બે સરળાં છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે, પણ કથામૃત જગની
માફક વિરલ—પ્રવાહી—છે, પિણ્ડની—ઘન પદાર્થની—માફક ઘન નથી; અને ફક્ત જ્યારે મરણ આવે
છે ત્યારે જ તે—કથામૃત—મરણને દૂર કરે છે, પણ પિણ્ડની માફક એકત્ર મળીને—ઘનરૂપ થઈને—
રસ ઉત્પન્ન કરતું નથી. આપનું—ભગવાનનું—સ્વરૂપ ઘન પિણ્ડ છે અને આપની કથા વિરલ રસ છે,
એટલે વિરલ રસમાં અને ઘન પિણ્ડમાં જેટલો તફાવત છે તેટલો તફાવત આપના સ્વરૂપમાં અને
આપની કથામાં છે. બે આ પ્રમાણે આપના સ્વરૂપમાં અને આપની કથામાં તફાવત ન હોત તો અમે
આપની કથાને માટે જ યત્ન કર્યો હોત. આ પ્રકારે ભગવત્કથા કરતાં ભગવત્સ્વરૂપ ઉત્તમ છે, છતાં પણ
ભગવત્કથા વિરલાવસ્થામાં મરણ દૂર કરવામાં ઉપયોગી છે તેથી જ ભગવત્કથાની ભગવત્સ્વરૂપ તરીકે
સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. આ જ કારણથી ભગવાનની કથા કહેનારા મુનિઓએ ભગવત્કથા સંભળાવીને
લોકોને બાહુ લાભ આપ્યો છે, એટલે કથાને લીધે જ જાગે—ગોપીજન—વિરલાવસ્થામાં જીવી શકીએ
છીએ. (આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે બીજી ગોપીઓ ભગવત્કથા કરતી હશે અને તે કથાને લીધે જ
ગોપીજનો વિરલાવસ્થામાં જીવી શક્યા હશે.) આ વાક્ય અત્યંતપૂર્વા—કુમારિકા—સાગસસાત્વિક
ગોપીજનનું છે. ૯

હવે શુદ્ધેવજી અનન્યપૂર્વા રાગરાગમત્રીનું વચન પ્રદક્ષિતમ્ એ શ્લોકમાં વર્ણવે છે:—

તે પ્રિય ! આપનું અત્યંત દારૂ, પ્રેમથી જોવું, ધ્યાનમંગલ વિહાર,
મુદયને રૂપથી કરવાની એકાન્તની વાળી—આ રાગ, તે કપટી, અમારા
મનને હોશ પમાડે છે. ૧૦

યદપિ કથયા સ્થાતું શક્યતે યદિ ત્વદીયૈર્ધર્મૈઃ ક્ષોભો નોત્પાદિતઃ સ્યાત્ । યથા ભગવતિ પદ્મુણાઃ સન્તિ તથા પદ્મ વ્યામોહકા અપિ ગુણાઃ સન્તિ । અન્યથા કથયૈવ ચરિતાર્થતા સ્યાત્ । તદર્થં ભગવાન્ માયયા કુહકલીલામપિ કરોતીતિ । સ્વસ્ત્રભાવદોષાત્ ભગવતિ તથા સ્ફૂર્તિરિતિ । યથા જ્વરિતસ્ય અન્ને વિરસતાપ્રતીતિઃ । અતઃ આહ તવ પ્રહસિતાદિકં નો મનઃ ક્ષોભયતીતિ । પ્રકર્ષેણ હસિતમ્ । સ્ત્રમાયત એવ ક્ષિન્ના તાં લક્ષવા અન્યયા સદ્ ક્ષિત ઇતિ । તત્રશ્ચેત્ સમાગત્ય પ્રકર્ષેણ હસતિ, સુતરાં ક્ષોભં પ્રાપ્નોતિ । પ્રિયેતિસમ્બોધનાત્ તવ સમ્બન્ધોઽપિ સ્મૃતઃ ક્ષોભજનકો જાયતે । અતઃ એવ યાસાં ન સમ્બન્ધઃ તાસાં ન ક્ષોભઃ । કિન્ન, તવ યત્ પ્રેમવીક્ષિતં પ્રેમ્ણા વીક્ષિતં તદપિ ક્ષોભયતિ । સ્મૃતં સત્, અન્યવિપયકં વા, વિદ્યાસજનકત્વાદ્વા અન્તઃકપટરૂપમિતિ ક્ષોભજનકમ્ । અન્યથા કાર્યે વિસંવાદો ન સ્યાત્ । મનસા ઉત્તોલકં વા । આશાજનકમ્ । આશયા ચ શ્રમઃ । તવ વિહરણમપિ

જે કે આપની કથાથી અમે છવી શકીએ ખરાં, છતાં પણ જે આપના ધર્મો અમારામાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન ન કરે તો જ તે પ્રમાણે બની શકે. જેમ આપનામાં—ભગવાનમાં—અર્થ વગેરે છ ગુણો છે તેમ આમોહ કરનારા પણ છ ગુણો રહેલા છે, (એટલે ફક્ત આપની કથાને લીધે જ અમે હવે છવી શકીએ એમ નથી.) આમોહ કરનારા છ ગુણો ભગવાનમાં રહેલા છે એમ જે માનવામાં ન આવે તો એકલી કથાથી જ અમારું કાર્ય સિદ્ધ થઈ જાય. (ભગવાનના આમોહક ગુણોને લીધે જ કથામાં અમારી નિદ્રા રહી શકતી નથી.) ભગવાનમાં મોહ કરનારા ગુણો છે એ વાતનું પ્રમાણ એ છે કે ભગવાન્ મોહ કરવાને માટે માયાવડે કપટીની લીલા પણ કરે છે. (ભગવાન્ માયાવડે કપટીની લીલા કરે છે એ પ્રમાણે ભગવાન્ ઉપર આરોપ મૂકવો એ ખરોખર નથી એમ જે કોઈને શંકા થાય તો તેનો પરિહાર કરતાં કહે છે કે) છવ પોતાના સ્વભાવના દોષને લીધે ભગવાનમાં તે પ્રમાણે જુવે છે. જેમ તાવવાળા માણસને અન્ન રસવિનાનું લાગે છે તેમ ગોપીજનને પોતાના સ્વભાવના દોષને લીધે જ ભગવાન્ કપટી જણાય છે. (વાસ્તવિક રીતે ભગવાન્ પોતે કપટી નથી.) આ જ કારણથી ગોપીજન કહે છે કે આપનાં હૃદય વગેરે અમારા મનને ક્ષોભ પમાડે છે. પ્રહસિત એટલે ખૂબ હસવું. આ ગોપીજન પોતાના તામસ ભાવથી જ ખેદ પામેલાં છે, એટલે તેમનો ત્યાગ કરીને ભગવાન્ ખીજી ગોપી સાથે સ્થિતિ કરે છે અને પછીથી આ ગોપીજન આગળ આવીને ખૂબ હસે છે તેથી આ ગોપીજનને ભગવાનના પ્રહસનથી ઘણો ક્ષોભ થાય છે. આ ગોપીજન ભગવાનને પ્રિય એ પ્રમાણે જે સંબોધે છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે હે પ્રિય ! આપનો સંબંધ પણ જ્યારે સાંભરી આવે છે ત્યારે અમને ક્ષોભ પમાડે છે. આથી જ સિદ્ધ થાય છે કે જે ગોપીજનોને ભગવાનની સાથે સંબંધ થયેલો નથી તેમને ક્ષોભ થતો નથી.

વળી, આપનું જે પ્રેમવીક્ષિત—પ્રેમથી જેવું—તે પણ અમને ક્ષોભ પમાડે છે. આપનું પ્રેમવીક્ષણ અમને ત્રણ પ્રકારે ક્ષોભ પમાડે છે—(૧) સંયોગદશામાં આપે અમારા ઉપર પ્રેમથી જે જેએલું તેનું વિરહદશામાં સ્મરણ થતાં અમને ક્ષોભ થાય છે; અથવા તો (૨) ખીજી ગોપીજન ઉપર આપે જે પ્રેમથી જેએલું તેનું સ્મરણ થતાં અમને ક્ષોભ થાય છે; અથવા તો (૩) આપનું અમારા ઉપર જે પ્રેમથી જેવું તે ઉપર ઉપરથી વિદ્યાસ ઉત્પન્ન કરે છે પણ અંદરથી કપટરૂપ હોઈને તે અમને ક્ષોભ પમાડે છે. આ પ્રમાણે જે માનવામાં ન આવે તો અમારા કાર્યમાં વિસંવાદ—વિરોધ—થાય નહિ. અથવા તો આપનું પ્રેમવીક્ષણ અમારા મનની પરીક્ષા કરનારું છે (અને જેમનો પ્રેમ પ્રસિદ્ધ છે એવાઓના પ્રેમની પણ જ્યારે પરીક્ષા કરવામાં આવે ત્યારે તો તેમને ક્ષોભ થાય એ વાત સ્પષ્ટ છે. આ જ કારણથી આપનું પ્રેમવીક્ષણ અમને ક્ષોભ પમાડે છે.) વળી, આપનું પ્રેમવીક્ષણ આશા ઉત્પન્ન કરનારું છે, અને આશાને લીધે શ્રમ થાય અને શ્રમને લીધે ક્ષોભ થાય છે.

આપનું વિહરણ પણ અમારામાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે. વિહરણ એટલે વેલુ વગાડતાં અને ખીજી ક્રિયાઓ કરતાં કરતાં ભગવાનનું ચાલવું. જ્યારે ભગવાન્ ત્રિલક્ષણલક્ષિતસ્વરૂપે મનમાં પમાડે છે

ક્ષોભજનકમ્ । વિહરણં ચચલનં વેણુવાદનાદિત્તા । રસો ભગવદીય આકાશહૃદિઃ સ્થાપ્યત્ત્વમ્ । વિશેષેણ હરણં ચચલનં ત્રિભદ્રલલિતાદિકં ભવતિ । તત્પૂર્વમસ્માગિધ્યાતમિતિ ધ્યાનમેવ મદ્ગુલં ત્વલ્લક્ષણં શુભફલં પ્રયચ્છતીતિ । તદપીદાનીં ક્ષોભજનકમ્, તિરોહિતત્વાત્ । ત્ત્વમ્ ઇતિ સર્વત્ર સમ્યગ્ન્યઃ । અન્યન્માયયાપિ કરોતીતિ મુલ્યતયા અત્રોક્તિઃ । એવં રૂપસમ્બન્ધે ચતુષ્ટયં ક્ષોભકમુક્તમ્ । નામસમ્બન્ધિ દ્વયમાહ રહસિ સંવિદ્ ઇતિ । યા હૃદિસ્પૃશ્ણ ઇતિ । રહસિ એવાન્તે સંવિદો ધ્યાનરૂપાઃ મગવદ્વાચઃ । જ્ઞાનાન્યેવ વા શાસ્ત્રજનિતાનિ વન્ધાચભિજ્ઞારૂપાણિ । તત્રાપિ યા વાચો હૃદિસ્પૃશ્ણઃ હૃદયગામિન્યો ભવન્તિ । અસ્મદનુગુણા એવ વન્ધસંવિદો વા ન તુ કેવલં નાયકાનુગુણા । અત્ત એવમેતે મુલ્લહેતયોઽપિ, ભવાન્ વચ્ચમતિ ચેન્, તદા ક્ષોભં જનયન્તિ । અયમર્થઃ સર્વાતુભવસિદ્ધિરિત્યાહ હીતિ ॥ ૧૦ ॥

રાજસ્યા વચનમાહ ચલસીતિ ।

ચલસિ ચદ્રજાચારયન્પશુન્ નલિનમુન્દરં નાથ તે પદમ્ ।

શિલતૃણાહ્લૃરૈઃ સીદતીતિ નઃ કલિલતાં મનઃ કાન્ત ગચ્છતિ ॥ ૧૧ ॥

ત્યારે તે પોતે વેણુનાદવડે સ્વામિનીઓની અંદર જે ભગવદીય રસ રહેલો છે તેને બહાર પ્રકટ કરે છે; (વેણુ વગાડતા આપ જ્યારે ચાલો છો ત્યારે આપ આપનો રસ આપના સ્વરૂપથી બહાર સ્થાપો છો, પ્રકટ કરો છો, એમ પણ અર્થ થઈ શકે.) એટલે (ભગવદીય રસનું) વિશેષ હરણ થયું છે જેનાથી તે ત્રિભદ્રલલિતસ્વરૂપ વિહરણુ કહેવાય છે, અને તેથી જ તે અમને ક્ષોભ પમાડે છે. આ વિહરણુનું અમે પહેલાં ધ્યાન કરતાં હતાં ત્યારે તે ધ્યાન જ મંગલ—આપ પ્રભુરૂપી શુભ ફળ—આપનું હતું. તે જ વિહરણુનું ધ્યાન અત્યારે અમને ક્ષોભ પમાડે છે, કારણ કે આપે અમારી અંદર સ્થિતિ કરી છે કે નહિ તે અમે બાણતાં નથી.

મૂળ શ્લોકમાં જે તે પદ છે તેનો સંબંધ પ્રહસિતમ્ ઇત્યાદિ બધા શબ્દો સાથે કરવાનો છે. જ્યારે તે પદનો સંબંધ બધે જ લેવાનો છે ત્યારે તેનો પ્રયોગ પ્રહસિતમ્ ની સાથે પ્રથમ જ કરવો જોઈતો હતો, પણ તે પ્રમાણે કેમ કરવામાં આવ્યું નથી?—આ શંકાનું સમાધાન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે ભગવાન્ ખીલું માથા વડે પણ કરે છે, પણ ધ્યાનમંગલ વિહરણુવડે ક્ષોભ તો સ્વરૂપથી જ કરે છે, એટલે તે પદનો મુખ્ય પ્રયોગ ધ્યાનમદ્ગુલં વિહરણમ્ ની સાથે જ કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણે ભગવાનના રૂપના સંબંધમાં પ્રહસિત, પ્રેમવીક્ષિત, ધ્યાનમંગલ વિહરણુ અને સંબંધ એ ચાર પદાર્થો ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે એમ કહેવામાં આવ્યું. (ત્રિય એ સંબોધન સંબંધ નામના ચોથા પદાર્થનું સૂચન કરે છે. કેટલાક વિચારકોના અભિપ્રાયે ચાર પદાર્થો આ પ્રમાણે છે:—પ્રહસિત, પ્રેમવીક્ષિત, વિહરણુ અને ધ્યાનમંગલ.)

(ભગવાનના રૂપસંબંધી ચાર ક્ષોભજનક પદાર્થોનું વર્ણન કરીને હવે) ભગવાનના નામસંબંધી છે ક્ષોભજનક પદાર્થોનું વર્ણન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે રહસિ સંવિદઃ યા હૃદિસ્પૃશ્ણઃ. રહસ્યમાં એટલે એકાન્તમાં, સંવિદ્ એટલે જ્ઞાનરૂપ ભગવાનની વાણી અથવા બન્ધ વગેરેનું જ્ઞાન આપનારૂં શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલું જ્ઞાન જ; અને તેમાં પણ જે વાણી હૃદિસ્પૃશ્ણ, હૃદયમાં જનારી, હૃદયને સ્પર્શ કરનારી અથવા તો કૃત્ત નાયકને અનુકૂલ થાય એવું નહિ પરંતુ અમને જ અનુકૂલ થાય એવું જે બાન્ધજ્ઞાન તે સંવિદ્. તેથી આ પ્રમાણે આ બધાં જે કે સુખ આપનારાં છે, છતાં પણ જ્યારે આપ અમને છેતરો છો ત્યારે તો તે બધાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે. આ અર્થે બધાના અનુભવથી સિદ્ધ જ છે એમ ગોપીજન હિ પદ વડે કહે છે. ૧૦

હવે શુકદેવજી અનન્યપૂર્વા રાજસરાજસી ગોપીજનના વાક્યનું વર્ણન કરે છે:—

હે નાથ ! જ્યારે આપ વ્રજમાંથી પશુઓને ચરાવતા ચાલો છો ત્યારે કમળ કરતાં પણ કોમળ એવું જે આપનું ચરણ તે પત્યર, તુણ અને દર્શ વગેરેના અંકુરોથી ખીડાય છે; તેથી, હે કાન્ત ! અમારા મનને ખેદ થાય છે. ૧૧

અસ્માકં તુ લેહવશાત્ ત્વદ્વિપયિકાસમીચીનેઽપિ ચેદ્વુદ્ધિર્જાયતે તવ તુ નાસ્તદ્વિપયિણી સત્ય-
ચેદેઽપિ જાયતે इति न्यायविरोधमिवाह । यत् ब्रजात्पशून् चारयन् चलसि । तत्र चलने नलिना-
पेक्षयापि सुन्दरं कोमलं, हे नाथ, ते पदं मार्गस्थितैः शिलतृणाङ्कुरैः, शिलाः पाषाणाः, तृणानि,
अङ्कुराः दर्भादीनाम्, तामसानि सारिवकानि राजसानि । अथ वा शिलारूपं यत्तृणं शिलतृणं
कठिनतृणम्, तस्याङ्कुरैः अतिपरुषतीक्ष्णैः सीदतीति हेतुं प्राप्नोतीति, वस्तुतो न प्राप्नोत्येव, तथापि
हे कान्त भर्तः मनः कलिलतां गच्छति । ब्रजादिति प्रातरारभ्य खेदः सूचितः । चलनादेव च
खेदः, अतः प्रथमतस्तदेवोक्तम् । वस्तुतस्तु तव पदे अस्मत्स्थानं विहाय न गच्छतः, तथापि भवानेव
तथा चालयति । किञ्च, ब्रजस्थिता गावः अरण्ये नीयन्ते, वासां चारणं न मार्गगमनेन भवति, अतः
अमार्गेऽपि गन्तव्यम् । भूम्यादीनामनुग्रहार्थं न पादुकाग्रहणम्, पात्यानां चर्म च न परिधेयम् ।
अतो नलिनसुन्दरं पदमेव शिलतृणाङ्कुरैः सीदति । जल एव स्यातुं योग्यं जलपूर्णं वा । नलिनादपि

આપને સત્ય ખેદ હોતો નથી—આપનું સ્વાસ્થ્ય હોય છે—છતાં પણ આપના સ્નેહને લીધે
આપને માટે અમને તો ખેદબુદ્ધિ થાય છે, પરંતુ બ્યારે અમને સત્ય ખેદ હોય છે ત્યારે પણ આપને
અમારે માટે ખેદબુદ્ધિ થતી નથી એ ન્યાયથી વિરુદ્ધ છે. આ ન્યાયવિરોધ બાહે દર્શાવતાં હોય તેમ આ
ગોપીજન કહે છે કે યત્ બ્રજાત્પશૂન્ ચારયન્ ચલસિ, બ્યારે આપ મજ્જમાંથી પશુઓને ચરાવતા
ચાલો છો. બ્યારે આપ ચાલો છો ત્યારે કમળના કરતાં પણ સુંદર—કમળ—આપનું ચરણ, હે નાથ !,
માર્ગમાં આવેલા પત્થર, ઘાસ અને અંકુરોથી પીડાય છે. શિલા એટલે પત્થર, તૃણ એટલે ઘાસ,
અને દર્ભના અંકુરો; આ ત્રણ અતુકમે તામસ, સાલ્વિક અને રાજસ છે. અથવા શિલતૃણાઙ્કુરૈઃ નો
બીજે પ્રકારે વિચાર કરી શકાય. શિલારૂપ જે તૃણ તે શિલાતૃણ, અર્થાત્ કઠિનતૃણ; તેના અંકુરો ઘણા
કઠણ અને તીક્ષ્ણ; તેનાથી આપનું ચરણ કલેશ પામે છે. ખરી રીતે તો આપનું ચરણ કલેશ પામતું જ
નથી, છતાં પણ હે કાન્ત !—હે ભર્તા !—અમારું મન ખિન્ન થાય છે. મૂળ પ્રલોકમાં જે બ્રજાત્ પદ
છે તે એમ સૂચવે છે કે સવારથી જ અમને ખેદ થાય છે. આપના ચાલવાથી જ ખેદ થાય છે, તેથી
પ્રલોકમાં પ્રથમ ચલસિ પદ વડે આપના ચાલવાની વાત કહી.

ખરી રીતે તો આપનાં ચરણો અમારા સ્થાનનો ત્યાગ કરીને બીજે સ્થળે જતાં નથી, છતાં પણ
આપ જ આપના ચરણોને ચલાવો છો અને બીજે સ્થળે લઈ જાવ છો. (પશુઓને ચરાવવાને માટે
આપ ચાલો છો; એટલે પશુઓને ચરાવવાને આપને જ ચાલવું ગમે છે, નહિ કે આપનાં ચરણોને, એ
પ્રમાણે ગોપીજને ભગવાનને કહું.) બળી, મજ્જમાં રહેનારી ગાયોને અરણ્યમાં લઈ જવામાં આવે છે,
અને તેમને ચરાવવાનું કામ ચાલુ માર્ગે જવાથી થઈ શકતું નથી, તેથી ત્યાં રસ્તો નથી હોતો ત્યાંથી
પણ જવું પડે છે. પૃથ્વી વગેરેના ઉપર કૃષ્ણ કરવાને માટે આપ પાદુકા પણ પહેરતા નથી; અને
બળી જે પશુઓનું પાલન કરવાનું હોય છે તેમના ચામડાની પાદુકા પહેરી શકાય નહિ. તેથી આપનું
કમળના જેવું સુંદર ચરણ જ પત્થર, તૃણ અને દર્ભના અંકુરોથી કલેશ પામે છે. આપનું ચરણ કમળના
જેવું છે અને કમળ હરમેશાં જળમાં રહે છે, તેથી આપના ચરણે જળમાં જ સ્થિતિ કરવી જોઈએ,
અથવા તો જળપૂર્ણ ઘટ વગેરેમાં સ્થિતિ કરવી યોગ્ય છે. (અનો ભાવ આ પ્રમાણે છે:—કમળ જળમાં
ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે સરોવર વગેરેના જળમાં જ સ્થિતિ કરવાને યોગ્ય છે. આપનું ચરણરૂપી કમળ
ચલાવવાને યોગ્ય નથી, તેથી મજ્જમાં જ તેની સ્થાપના કરવી ઘટે છે. કદાચિત્ આપના ચરણરૂપી
કમળને ચલિત પણ કરી શકાય, તો પણ જળ વગરના સ્થાનમાં તેનું સ્થાપન કરવું યોગ્ય નથી, તેથી
જળપૂર્ણ ઘટ વગેરે પાત્રમાં તેનું સ્થાપન કરવું યોગ્ય છે. જેમ સરોવરરૂપી પોતાના સ્થાનમાંથી ઉપાડી
લીધેલું કમળ જળથી ભરેલા ઘટ વગેરે પાત્રમાં સ્થિતિ કરે છે તેમ મજ્જરૂપી પોતાના સ્થાનમાંથી ઉપાડેલું
આપનું ચરણકમળ જળથી—રસથી—ભરેલા અમારા સ્તનરૂપી કલશોમાં સ્થિતિ કરે એ જ યોગ્ય છે.)

સુન્દરં ચેત્, લક્ષ્મ્યામસાસુ વા સ્થાતું યોગ્યમ્ । નાથેતિસમ્પોધનાત્ યદ્યદ્ ઇવાત્રાર્થે નિયોગ્યાઃ તન્તિ તથાપિ સ્વયમેવ ગચ્છસીતિ । વને હિ ત્રિવિધા ભૂમિઃ, પર્વતરૂપા અરણ્યરૂપા કચ્છરૂપા ચ । તત્ર ક્રમેણૈકમેકત્ર ભવતિ સર્વં વા સર્વત્ર । અવસાદઃ અશક્ત્યા એકત્ર સ્થિતિઃ । તદા ચિન્તા ભવતિ । સ્વયં ગત્વા સહદયે સ્થાપનીયમિતિ । મનઃકાન્તેતિ ચ । તેન મનઃ સ્થાપિતમપિ ન તિષ્ઠતીતિ ॥૧૧॥

एवं सप्तविधा अनन्यपूर्वा निरूपिताः । चतस्रश्च ताः । अतः परं क्रमेण षट् ता एव निरूप्यन्ते । तत्र प्रथमं राजसतामस्या वचनम् । ता हि घटिर्गत्वा द्रष्टुमशक्ताः । अतो यदा संघ्यायां

(શ્રીમહાપ્રભુજી હવે નલિનસુન્દરમ્ નો ધીજો અર્થ સમજાવે છે.) આપનું ચરણ કમળથી પણ જો સુંદર છે, તો પછી તે ચરણે લક્ષ્મીજીમાં અથવા અમારામાં સ્થિતિ કરવી જોઈએ. (કમળ સરોવરરૂપી પોતાના સ્થાનમાં સ્થિતિ કરે છે, અથવા તો જો તે કમળને સરોવરમાંથી ખસેડવામાં આવે તો તે જળપૂર્ણ પાત્રમાં સ્થિતિ કરે છે. ભગવાનનું ચરણ કમળના જેવું છે. તેથી તે ચરણે લક્ષ્મીજીરૂપી પોતાના સ્થાનમાં રહેવું ઇટે છે, અથવા તો જો તે ચરણ ત્યાંથી ચાલીને ધીજે જાય તો તેણે જળપૂર્ણ—રસપૂર્ણ—અમો ગોપીજનમાં સ્થિતિ કરવી ઇટે છે. ભગવાનનું ચરણ કમળના જેવું છે, લક્ષ્મીજી સરોવર જેવાં છે, અને ગોપીઓ જળપૂર્ણ કલશ જેવાં છે.)

ગોપીજનો ભગવાનને નાથ એ પ્રમાણે જે સંબોધન કરે છે તેનો ભાવ આ પ્રમાણે છે: ગાયોને ચરાવવાના કામ માટે આપની પાસે ઘણા નોકરો છે, છતાં પણ આપ પોતે જ તેમને ચરાવવાને માટે જાય છો. વનમાં ત્રણ પ્રકારની ભૂમિ હોય છે. એક પર્વતરૂપ, બીજી અરણ્યરૂપ અને ત્રીજી કચ્છરૂપ—ભીની, કાદવ કીચ્ચડવાળી—આ ત્રણ પ્રકારની ભૂમિમાં કંઈ કરીને પત્થર, તૃણ અને અંકુરમાંથી એક એક છે: અર્થાત્ પર્વતમાં પત્થર, અરણ્યમાં તૃણ અને કચ્છમાં દલ વગેરેના અંકુર છે. અથવા તો પત્થર, તૃણ અને અંકુર એ ત્રણેય બધેય ઠેકાણે છે. અવસાદ એટલે અશક્તિને લીધે એક જ ઠેકાણે સ્થિતિ કરવી તે. (ભગવાનના ચરણને કાંટો લાગે ત્યારે તે ચાલી શક્તા નથી અને તેથી એક જ સ્થળે તેમને સ્થિતિ કરવી પડે છે.)

આ પ્રમાણે ભગવાનને જ્યારે એક જ સ્થળે સ્થિતિ કરવી પડે છે ત્યારે અમને—ગોપીજનને—અમારા મનમાં એવો વિચાર આવે છે કે અમે પોતે ત્યાં જઈને અમારા પોતાના હૃદયમાં જ ભગવાનના તે ચરણને સ્થાપી દઈએ. (આ પ્રમાણે ગોપીજનોને પોતાના ભાવના અનુભાવને લીધે ભગવાનની વનલીલાનું જ્ઞાન છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું.)

અથવા તો મનઃકાન્ત એ પ્રમાણે સમસ્ત પદ લેવું, અને તેનો અર્થ એવો થાય કે હું મનઃકાન્ત—ગતના કાન્ત—અમારા મનનું આપે રક્ષણ કર્યું છતાં પણ તે રહી શકતું નથી. (આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં મૂળ શ્લોકમાં મનઃકાન્ત એ પદમાંથી મનઃ એ પદની આવૃત્તિ બાજુથી.) ૧૧

આ પ્રમાણે પાંચમા શ્લોકથી માંડીને તે અગ્નીઆરમા શ્લોક સુધીમાં સાત પ્રકારનાં અનન્યપૂર્વા ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. (આ સાત પ્રકાર આ પ્રમાણે છે:—સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક, સાત્ત્વિકતામસ, સાત્ત્વિકરાજસ, નિર્ગુણ, રાજસસાત્ત્વિક, રાજસતામસ, અને રાજસરાજસ.) તે પહેલાંના ચાર શ્લોકોમાં ચાર પ્રકારનાં અન્યપૂર્વા ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (આ ચાર પ્રકાર આ પ્રમાણે છે:—સાત્ત્વિકરાજસ, સાત્ત્વિકતામસ, સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક અને નિર્ગુણ.) હવે પછી કમવાર છ પ્રકારનાં અન્યપૂર્વા ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ બારમા શ્લોકમાં રાજસતામસી અન્યપૂર્વા ગોપીનું વચન છે. અન્યપૂર્વા ગોપીજનો પતિ વગેરેની આજ્ઞાને અનુસરતાં હોવાથી દિવસે વનમાં જઈને ભગવાનનાં દર્શન કરી શકે એમ નથી. (દિવસે તો તેઓ ભગવાનનાં શુભગાન કરીને રમણ કરે છે.) તેથી જ્યારે ભગવાન સંધ્યાકાળે શ્રીગોકુળમાં પધારે છે ત્યારે અન્યપૂર્વા ગોપીજનો તેમનાં દર્શન કરે છે અને તેથી તેમનામાં કામ ઉત્પન્ન થાય છે. પછીથી તેઓ રજેશુભને લીધે બન્ધની પ્રાર્થના કરે છે અને સત્વશુભને

ભગવાનાયાતિ તવા ભગવન્તં દદ્ધા મનસિ કામો ભવતિ । તતો વન્ધપ્રાર્થના અધરામૃતપ્રાર્થના ચ રજસા સત્ત્વેન ચ મવિપ્વયતઃ । અનન્યપૂર્વાણાં તુ નિત્ય એવ કામઃ । દિનપરિક્ષય ઇતિ ।

દિનપરિક્ષયે નીલકુન્તલૈર્વનરુહાનનં વિભ્રવાવૃતમ્ ।

ધનરજસ્વલં વર્ણયન્ મુદુર્મનસિ નઃ સ્મરં વીર યચ્છસિ ॥ ૧૨ ॥

દિનપરિક્ષયે સંધ્યાકાલે । ક્ષયોક્ત્યા દિને દ્વેષ્યત્વં જ્ઞાપ્યતે । રજોગુણસ્થાયં સમયઃ, કામસ્થ ચ કાલઃ । નીલકુન્તલા ધ્રમરા ઇવ રસબોધકાઃ । એ હિ મુલકમલલાવણ્યામૃતં પિવન્તિ તે સ્ત્રી-
ધકા મવન્તિ । અતસૈરાવૃતં વનરુહવત્ કમલવત્ આનનં વિભ્રવત્, હે વીર, નઃ મનસિ સ્મરં યચ્છસિ । (સંધ્યાયાં નીલવર્ણરાવૃતત્વે તત્ત્વભાવ્યાપ્તત્વં મવતીતિ તદુક્ત્યા વનરુહોક્ત્યા ચ કુવલયામત્ત્વં જ્ઞાપ્યતે । તથા ચ ત્રિયામુલેન્દુદર્શનેતોત્તરોત્તરમધિકવિકાસવત્ત્વમિતઃ પૂર્વમતાદૃશત્વં

લીધે ભગવાનના અધરામૃતની પ્રાર્થના કરે છે. પરંતુ જે ગોપીજનો અનન્યપૂર્વા છે તેમનો કામ તો નિત્ય જ છે. અર્થાત્ અનન્યપૂર્વા ગોપીજનો વિવાહિત નથી તેથી તેઓ, પતિનો પ્રતિબન્ધ ન હોવાથી, દિવસે વનમાં જઈને અને રાત્રીએ ભગવાનની પાસે જઈને—આ પ્રમાણે રાત્રીદિવસ—રમણ કરે છે; તેથી તેમનો કામ પણ રાત્રીદિવસ અસ્તિત્વમાં હોવાથી નિત્ય જ છે. અનન્યપૂર્વા ગોપીજનો જો કે અન્યપૂર્વા ગોપીજનોની માફક પરાધીન છે છતાં પણ તેમનો કામ નિત્ય છે એમ જણવું. આ પ્રમાણે જે ગોપીજનો અનન્યપૂર્વા છે તેમનો કામ નિત્ય હોવાથી ભગવાન્ તેમને કામનું દાન કરતા નથી, પણ જે ગોપીજનો અન્યપૂર્વા છે તેમને તો કામનું દાન કરવાની ભગવાનને જરૂર છે, તેથી પ્રથમ આ ભારમા શ્લોકમાં સંધ્યાસમયે ભગવાનનાં દર્શન થવાથી અન્યપૂર્વા ગોપીજનોને કામ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે અન્યપૂર્વા ગોપીજનોનો કામ પણ ભગવાન્ જ ઉત્પન્ન કરે છે. અર્થાત્ દિનપરિક્ષયે શ્લોકમાં ભગવાને અન્યપૂર્વા ગોપીજનોને કામનું જે દાન કર્યું તેનું વર્ણન છે. (તેરમા શ્લોકમાં રત્નેશુભને લીધે બન્ધની જે પ્રાર્થના કરવામાં આવી તેનું વર્ણન છે, અને ચૌદમા શ્લોકમાં સત્વશુભને લીધે અધરામૃતની જે પ્રાર્થના કરી તેનું વર્ણન છે.)

હે વીર ! દિવસ પૂરો થતાં (સંધ્યાકાળે) કાળા કેશથી ઢંકાએલા
અને ગોધનની રજવાળા કમળના જેવા મુખને ધારણ કરતા અને વારંવાર
દર્શન કરાવતા આપ અમારા મનમાં કામનું દાન કરો છો. ૧૨

દિનપરિક્ષય થતાં, અર્થાત્ દિવસનો ક્ષય થતા, સંધ્યાકાળે. દિવસનો ક્ષય એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે એમ જણાવે છે કે આ ગોપીજનને દિવસ ઉપર દેવ છે. (આ શ્લોક બોલનારાં ગોપીજન રાજસતામસી છે, કારણ કે તે સંધ્યાકાળની ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરે છે.) સંધ્યાકાળ એ રત્નેશુભનો સમય છે, કારણ કે તે વખતે ગાયોને દોહવાનું અને બીજાં એવાં કાર્યોને લીધે ગોપીજનનું ચિત્ત વ્યગ્ર અને છે; વળી સંધ્યાકાળ તમોરૂપી કામને જાગૃત કરે છે તેથી તે તમોરૂપનો પણ સમય છે. (આ પ્રમાણે સંધ્યાકાળ એ રાજસતામસ સમય છે, અને તેથી તે કાળની ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરનાર ગોપીજન પણ રાજસતામસી હોય છે.) ભગવાનના કાળા કેશ ભમરાઓની માફક રસને પ્રકટ કરનારા છે. જે ખરેખર ભગવાનના મુખકમળના લાવણ્યરૂપી અમૃતનું પાન કરે છે તે રસને જાગૃત કરનારા હોય છે. તેથી હે વીર ! કાળા કેશથી ઢંકાએલા વનરુહ—કમળ—ના જેવા મુખને ધારણ કરતા આપ અમારા મનમાં કામનું દાન કરો છો.

[સંધ્યાકાળ વખતે જ્યારે ભગવાનનું મુખ કાળા કેશથી ઢંકાએલું હોય છે ત્યારે તે મુખ કાળા કેશના તેજથી વ્યાપ્ત અને છે, તેથી ઓઠ અને નેત્રોમાં પણ રતાશ જણાતી નથી. તેથી મૂળ શ્લોકમાં જે નીલકુન્તલૈઃ અને વનરુહાનનમ્ એ પ્રમાણે જે કહેવામાં આવેલું છે તે એમ બતાવે છે કે ભગવાનનું

ચ જ્ઞાપ્યતે । તેન પ્રિયસ્ય સર્વાસ્વાસક્તિઃ સૂચિતા ભવતિ । અતઃ ઇવ જલપદં વિદ્યાય વનપદમુક્તમ્ ।
તેન વને યાવસ્થા તાં જ્ઞાપયિતું તાન્ ધર્માન્ વિશ્વદેવાનનં દર્શયતીતિ ધ્યન્યતે ।) ધનેન ગોમિઃ
રજસ્વલમ્ । મુહુઃ પ્રદર્શયન્ । મધ્યેમાર્ગ ગચ્છન્ ઝમયતઃ સ્થિતા ગોપીઃ પર્યાયેણ પश्यति । અતો
મુહુઃ પ્રદર્શનમ્ । અગ્રે ગચ્છન્ પુનઃ પુનર્વ્યોધુચ્ય પश्यતીતિ વા તથા । તાદૃશદર્શનં સ્વાપેક્ષાજ્ઞાપકમિતિ
સ્મરજનકમ્ । નિરન્તરવર્ષેનેન તત્રૈવ રસાસ્વાદનમિતિ ન સ્મરોત્પત્ત્યવસરઃ સ્યાત્ । અતો ચારંવારં
પ્રદર્શનં સ્મરાગ્રેઃ સંધુક્ષણમિવ ભવતિ । તાદૃશં કૃત્વા તત્પૂરણાર્થં તન્નિરાકરણાર્થં વા યુદ્ધમવશ્યં
કર્તવ્યમ્ । તત્સૂચયન્તિ વીરેતિ । ધનેન રજસ્વલં ચ શ્રમસૂચકં ભવતિ । શ્રમનિવૃત્તિશ્ચાસ્માભિરેવ ।
વનરુહમિતિ । વન એવૈતત્સર્વથા ભોગ્યમ્ । અવોડત્રૈવ સમાગમનમ્ । અનેન ગૃહે રતિં દાસ્યામીતિપક્ષો
વ્યાવર્તિતઃ । વિશ્વદિતિ યજ્ઞાત્કારેણ તામેવાવસ્થાં સ્થાપયતિ । યદિ મુલ્લસંમાર્જનં કૃત્વા સમા-

મુખ કુવલય—રાત્રીના કમળ—જેવું છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે પ્રિયાઓના—ગોપીજનોના
મુખરૂપી ચન્દ્રના દર્શનથી ભગવાનના મુખરૂપી કુવલય—રાત્રીકમળ—ઉત્તરોત્તર અધિક વિકાસ પામે
છે, અને આની પહેલાં—પ્રિયાઓના મુખરૂપી ચન્દ્રના દર્શનની પહેલાં—ભગવાનનું મુખરૂપી કુવલય
વિકાસ પામતું ન હતું. આથી એમ સૂચન થાય છે કે પ્રિયની—ભગવાનની—આસક્તિ બધામાં છે. બધાં
ગોપીજનોમાં ભગવાનની આસક્તિ હોવાથી મૂળ શ્લોકમાં જલ પદ ન વાપરતાં (વનરુહાનનમ્ એમાં)
વન પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. (આનો ભાવ એવો છે કે વનમાંથી ભગવાન પાછા આવ્યા છે
છતાં પણ ગોપીજનોમાં આસક્તિ હોવાને લીધે આ રમણને માટે ફરીથી તે વનમાં પ્રવેશ કરશે. એટલે
ભગવાન વનમાં જ રહેશે, તેથી તેમનું વનમાં રહેવાનું સિદ્ધ થશે.) તેથી વનમાં કુવલયની જે અવસ્થા
હોય છે તે અવસ્થા જણાવવા માટે કુવલયના તે તે ધર્મોને ધારણ કરનારા મુખનું ભગવાન દર્શન કરાવે
છે એવો ધ્વનિ છે.]

ધન વડે, અર્થાત્ ગોધન વડે, ગાયોના ચરણની રજ વડે, ભગવાનનું મુખ રજવાળું છે. આવા
પ્રકારના મુખનું ભગવાન ચારંવાર દર્શન કરાવતા રહે છે. ભગવાન માર્ગની વચમાં ચાલે છે, અને બન્ને
બાજુએ હાથ રહેલાં ગોપીઓને વારાફરતી જુલે છે; તેથી ‘ભગવાન પોતાનું મુખ ચારંવાર દર્શાવે છે’ એમ
કહેવામાં આવ્યું છે. અથવા તો ભગવાન આગળ જતાં જતાં ચારંવાર પોતાના મુખને ફેરવીને ગોપીજનોને
જુલે છે તેથી ‘ભગવાન પોતાનું મુખ ચારંવાર દર્શાવે છે’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

ભગવાન ગોપીજનોને ચારંવાર પોતાના મુખનું દર્શન કરાવે છે અને તે રીતે પોતાની (= ભગવાનની)
પ્રેમજા જણાવે છે અને તેથી ગોપીજનોમાં કામ ઉત્પન્ન થાય છે. ભગવાન જે ગોપીજનોને એકી દસે
નિરંતર જુલે તો તે જ સમયે અને તે જ સ્થળે રસનો ભોગ થઈ જાય; તેથી કામને ઉત્પન્ન થવાનો
અવકાશ રહે નહિ. આ કારણથી, ભગવાન પોતાનું મુખ ગોપીજનોને જે ચારંવાર બતાવે છે તે
ગોપીજનોના કામરૂપી અગ્નિને બાણે કુંકર્તું હોય એમ લાગે છે. ગોપીજનોને પોતાના મુખનું ચારંવાર
દર્શન કરાવીને ગોપીજનોના કામરૂપી અગ્નિને કુંકીને તે કામરૂપી અગ્નિને પૂરવાને માટે અથવા તેનો
નાશ કરવાને માટે ભગવાને યુદ્ધ અવશ્ય કરવું જોઈએ એમ ગોપીજનો વીર એ સંબોધન દ્વારા સૂચવે
છે. ગાયના ચરણની રજથી ધુસરું બનેલું આપનું મુખ આપનો શ્રમ સૂચવે છે. આપનો આ શ્રમ
અમારાથી જ નાશ પામશે, ખીજથી નહિ. આપનું શ્રીમુખ વનરુહ છે; અર્થાત્ વનમાં જ આપના
શ્રીમુખનો સર્વથા ભોગ કરવા જેવો છે; અને તેથી આપ અહીં વનમાં જ પધાર્યા છો. ગોપીજનો
ભગવાનના મુખને વનરુહ એ પ્રમાણે વર્ણવે છે તેથી ‘હું ઘરમાં રતિનું દાન કરીશ’ એ પ્રમાણે જે ભગવાન
દલીલ કરે તો તેનું ખંડન થઈ ગયું.

મૂળ શ્લોકમાં જે વિષય પદ છે તે એમ સૂચવે છે કે ભગવાન બળાત્કારથી શ્રીમુખને તે જ

ગચ્છેત્ તદા પ્રસન્નમુખદર્શનાત્ જ્ઞાનં વા ભવેત્ । ધનસમ્બન્ધિ રજ્જિતિ કામ એવ ન તુ ક્રોધઃ । યથા પાત્રં ધૃત્વા તત્સ્થિતમર્ત્તં ભોગાર્થં દીયતે તથા મુરં ધૃત્વા તત્રલો રસઃ કામાત્મા મનસિ સ્થાપ્યત્ત્વેતિ મુલધારણસ્ય હેતુત્વમ્ । અતો ભોગાર્થં દત્ત્વેતિ ભોગઃ કરણીયઃ । અયં કામ આગન્તુકૃત્ત્વેતિ નાસ્થાન્યેન પૂરણં ભવતિ ॥ ૧૨ ॥

સત્ત ઉત્તમા અનન્યપૂર્વાવસ્થાત્તત્તયોશ્ચરણધારણં પ્રાર્થયન્તિ પ્રણતૈતિ ।

પ્રણતકામદં પદ્મજાર્ચિતં ધરણિમણ્ડનં ધ્યેયમાપદિ ।

ચરણપદ્મજં જ્ઞાન્તર્મં ચ તે રમણ નઃ સ્તનેષ્વર્પયાધિહન્ ॥ ૧૩ ॥

અત્ત એવ ન પૌત્રસ્વયં પરં પૂર્વોપેક્ષયાઞ્ચ ચરણમાહાત્મ્યમધિકમ્ । ગુણાધાયકમેતત્ । પૂર્વં તુ

અવસ્થામાં—કાળા કેશથી ઠંકાએકું અને ગોરજથી ધૂંસકું બનેકું મુખ એવી અવસ્થામાં—રાખે છે. જો લગવાનું પોતાના મુખને ધોધને આપે તો પછી તેમના પ્રસન્ન મુખનું દર્શન કરવાથી જ્ઞાન જ થાય; અર્થાત્ આપનું શ્રીમુખ લક્ષ્યાત્મક છે, તેથી એહરસનો જ અનુભવ થાય. પણ અત્યારે આપનું શ્રીમુખ ગાયોની રજવાળું છે તેથી જ્ઞાન અથવા એહરસનો અનુભવ અતો નથી, તેમ જ ક્રોધ પણ થતો નથી, પરંતુ ક્રમ જ ઉત્પન્ન થાય છે.

જેમ પાત્ર ધરીને તેમાં રહેકું અન્ન લોગને માટે આપવામાં આવે છે તેમ આપનું મુખકૃપી પાત્ર લક્ષ્યોની સામે ધરીને આપ આપના શ્રીમુખમાં રહેલો કામરસ અમારા મનમાં સ્થાયો છે. તેથી જે આ પ્રકારનું આપ શ્રીમુખ ધારણ કરે છે તે અમને ક્રમનું દાન કરવામાં કારણભૂત છે. સંધ્યાકાળના વખતે આપે લોગને માટે અમને ક્રમનું જ દાન કર્યું, તેથી આપે લોગ કરવો જોઈએ. આ ક્રમ આગન્તુક છે, આપે અમને દાન કરેલો છે, તેથી તેનું પૂરણ થીજે કોઈ પણ પ્રકારે—લોગ કર્યા વિના ફક્ત આત્માસન વગેરે આપવાથી—થઈ શકશે નહિ. અર્થાત્ આપે જ આ આગન્તુક ક્રમનું પૂરણ લોગ કરીને કરવાનું છે. ૧૨

જેમ પ્રણતદેહિનામ્ એ સાતમા શ્લોકમાં અનન્યપૂર્વા ગોપીજને લગવાનને પ્રાર્થના કરી કે આપ આપનું ચરણકમળ અમારી છાતી ઉપર પધરાવો તેમ આ પ્રણતકામદમ્ શ્લોકમાં પાછલાં—અન્યપૂર્વા રાજસતામસ ગોપીજન જે બારમો શ્લોક જોલે છે તે—ગોપીજનના કરતાં ઉત્તમ, અન્યપૂર્વા રાજસરાજસ ગોપીજનો, લગવાનને પ્રાર્થના કરે છે કે આપ આપનું ચરણકમળ અમારી છાતી ઉપર પધરાવો.

હે રમણ ! હે આધિને હરણ કરનાર ! અનન્યલાવે આપને શરણે આવેલા જીવોની અભિલાષા પૂર્ણ કરનાર, બ્રહ્માએ જેનું પૂજન કરેલું છે એવું, પૃથ્વીના અલંકારરૂપ, દુઃખના સમયમાં જેનું ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે એવું, કલ્યાણરૂપ આપનું ચરણારવિન્દ અમારા સ્તનો ઉપર પધરાવો. ૧૩

પ્રણતદેહિનામ્ એ સાતમો શ્લોક અનન્યપૂર્વા ગોપીજનોનો છે, જ્યારે આ શ્લોક અન્યપૂર્વા ગોપીજનોનો છે; તેથી આ શ્લોકમાં પુનરુક્તિ નથી. એટલું જ નહિ પણ પહેલાંના પ્રણતદેહિનામ્ એ શ્લોકના કરતાં આ શ્લોકમાં લગવાનના ચરણનું માહાત્મ્ય અધિક છે. આ શ્લોકમાં લગવાનની જે ચરણનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે લક્ષ્યોને ગુણો આપનાર છે, જ્યારે પ્રણતદેહિનામ્ એ શ્લોકમાં જે ચરણનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે તો ફક્ત દોષ દૂર કરનાર છે. (આ પ્રમાણે લગવાનના ચરણનું જે બે શ્લોકોમાં વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તેમાં પુનરુક્તિ નથી.)

દોષનિવર્તકમ્ । હૈ રમણ રતિકર્તઃ । નઃ સ્તનેષુ ચરણપદ્મજમર્પય । પ્રયોજનમાદુઃ આધિહન્ ઇતિ ।
આર્તિહન્ ઇતિ ષા । હૃદયતાપઃ ચિન્તા ચ નિવારણીયા । દષ્ટોપકારેણૈવ તાપો ગમિષ્યતિ । અસ્માન્નિ-
ર્હૃદયે સ્થાપિતં ન વહિઃ સમાયાતિ । અતસ્ત્વયા વહિઃ સ્થાપનીયમ્ । ચરણપદ્મજસ્યાપિ ભગવત્ત્વમ્
પદ્મુપાનાહ । તત્ર પ્રથમમૈશ્વર્ય પ્રણતકામદમિતિ । પ્રકર્ષેણ ચે નત્તા અનન્યશરણાઃ તેષાં કામદમભિ-
લ્પિતાર્થદાવૃ । હૈશ્વર એવ તથાવિષો ભવતિ । તત્રત્વઃ કામઃ સ્તબ્ધમૈશ્વીર્યં ન શક્યત્વ ઇતિ પ્રણતત્વ-
મુક્તમ્ । પદ્મજાચિન્તમિતિ ધર્મરૂપતા નિરૂપિતા । વ્રજપ્રાર્થનયૈવાત્રાગતમિતિ । કીર્તિરૂપતામાહ ધરણિ-
મણ્ડનમિતિ । ધરણ્યા મણ્ડનમલક્ષ્મણરૂપં શ્રીરૂપં વા । આપદિ દ્યેયં શ્રીરૂપં કીર્તિરૂપં વા ।
પદ્મજસામ્યાત્ સ્વરૂપોત્કર્ષ વક્તઃ । શન્તમં ફલ્યાગતમં જ્ઞાનરૂપમ્ । આર્તિહન્નિતિસમ્બોધનાત્ તે

હે રમણુ, રતિ કરનાર । અમારા સ્તનો ઉપર આપનું ચરણક્રમણ પધરાવો. સ્તનો ઉપર
ભગવાનનું ચરણક્રમણ પધરાવવાની ગોપીજનો ભગવાનને જે વિનંતી કરે છે તેનું પ્રયોજન સમઅવર્ણ
ગોપીજનો કરે છે કે આધિહન્, આધિનો—મનની, હૃદયની, વ્યથાનો—નાશ કરનાર. અથવા તો
આધિહન્ ને બદલે આર્તિહન્ પણ પાઠ છે, અને તેનો અર્થ આર્તિનો—ચિન્તાનો—નાશ કરનાર એ
પ્રમાણે થાય છે. હૃદયનો તાપ અને ચિન્તા એ બેનું નિવારણ કરવાનું છે. (આપનું ચરણ ક્રમણના
જેવું છે અને ક્રમણ તાપ દૂર કરે છે એ દેખીતી વાત છે, એટલે) આ પ્રમાણે દષ્ટ ઉપકારથી જ
અમારા હૃદયનો તાપ જતો રહેશે. આપનું જે ચરણક્રમણ અમે અમારા હૃદયમાં સ્થાપેશું છે તે બહાર
આવતું નથી, તેથી આપે આપનું ચરણક્રમણ બહાર—અમારા વક્ત્રુરથળ ઉપર—સ્થાપવાનું છે,
(અને તે રીતે અમારા હૃદયનો તાપ અને ચિન્તા દૂર કરવાની છે.)

જેમ ભગવાનમાં ઐશ્વર્ય વગેરે છ શુભો રહેલા છે તેમ ભગવાનના ચરણક્રમણમાં પણ છ શુભો
રહેલા છે. તેમાં પ્રથમ ઐશ્વર્ય છે એમ પ્રણતકામદમ્—શરણે આવેલાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરનાર—એ
શબ્દમાં ગોપીજન કરે છે. ભગવાનને જે ખૂબ નમેલા છે તે અણુત, અર્થાત્ અનન્ય શરણે આવેલા;
તેમના ક્રમણે—ઇચ્છેલા પદાર્થને—આપનાર ભગવાનનું ચરણક્રમણ છે. અનન્યભાવથી શરણે આવેલા
જીવોની અભિલાષા પૂર્ણ કરનાર ઇશ્વર જ હોય છે. દાન કરવા યોગ્ય જે કામ—ઇચ્છેલો પદાર્થ—
ઇશ્વરના મનમાં રહેલો છે તેનું ગ્રહણ સ્તબ્ધ—જે શરણે જતા નથી એવા—જીવોથી થઈ શકતું નથી,
તેથી મૂળ પ્રલોકમાં પ્રણતત્વ—ભગવાનને શરણે રહેવાનું—કહેવામાં આવેલું છે. (અર્થાત્ ભગવાન
જે ઇચ્છિત પદાર્થનું દાન કરે છે તેનું ગ્રહણ કરવાને પણ સ્તબ્ધતાનો ત્યાગ કરીને અનન્યાશ્રય
કરવાની જરૂર છે.)

પદ્મજાચિન્તમ્—પ્રજ્ઞાથી પૂજાએનું ભગવાનનું ચરણક્રમણ—એ શબ્દથી ભગવાનના ચરણક્રમણની
ધર્મરૂપતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રજ્ઞાની પ્રાર્થનાથી જ ભગવાનના ચરણક્રમણનું અહીં આગમન
થયું છે. (પ્રજ્ઞા ભગવાનના ચરણક્રમણની ધર્મભુદિથી જ પૂજા કરે છે, ગોપીજનોની માફક એકથી
પૂજા કરતા નથી.)

ધરણિમણ્ડનમ્—પૃથ્વીના અલંકારરૂપ—એ પદ્મજે ભગવાનનું ચરણક્રમણ દીર્ઘરૂપ છે એમ
ગોપીજન કરે છે. ભગવાનનું ચરણક્રમણ ધરણીનું—પૃથ્વીનું—મંડન—અલંકાર—છે અથવા તો શીલા છે.

ભગવાનનું ચરણક્રમણ દુઃખમાં ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે તેથી ભગવાનનું ચરણ દીર્ઘરૂપ અથવા
દીર્ઘરૂપ છે. (જે ધરણિમણ્ડન પદ વડે ભગવાનના ચરણક્રમણની દીર્ઘતાનું ગ્રહણ કરવું હોય તો
ચ્યેવમાપદિ એ પદવડે ભગવાનના ચરણક્રમણની શીલાનું ગ્રહણ કરવું; પણ જે ધરણિમણ્ડન પદવડે
ભગવાનના ચરણક્રમણની શીલાનું ગ્રહણ કરવું હોય તો ચ્યેવમાપદિ એ પદવડે ભગવાનના ચરણક્રમણની
દીર્ઘતાનું ગ્રહણ કરવું.)

ચરણપદ્મજમિતિસમ્બન્ધનિરૂપણાદ્ વૈરાગ્યયુક્તં ચ । રમણેતીદ્રપ્રાપ્તઃ । આર્તિહૃન્નિલનિવનિવારકઃ ।
અથ વા । યદ્લોકે પદ્મવિધમુપકારં કરોતિ તદસ્માસેકમેવ કરોતિતિ પ્રાર્થ્યતે । પ્રણતાસુ કામં
દદાતિ । તત્પૂર્વમુક્તં 'મનસિ નઃ સરં વીર યચ્છસી'તિ । પ્રકર્ષેણ નમ્રેષુ વા કામં દ્યતિ સખદ્યતિ ।
પદ્મજેન પદ્મજયા વા અર્ચિતમૈશ્વર્યાર્થં કામાર્થં વા । પદ્મજૈઃ અર્ચિતમ્ । તત્સુલ્યં વા । અન્યથા

ભગવાનના ચરણને કમલની ઉપમા આપવામાં આવેલી છે તેથી સ્વરૂપની—ચરણની—શ્રેષ્ઠતા
કહેવામાં આવી છે. ભગવાનનું ચરણકમલ શાન્તમ—સૌથી વધારે કલ્યાણરૂપ—છે, અને તેથી જ્ઞાનરૂપ
છે, (કારણ કે જ્ઞાન કલ્યાણરૂપ છે.)

ભગવાનને માટે આર્તિહન એ પ્રમાણે સંબોધન વાપરવાથી, અને તે ચરણપદ્મજમ્—આપનું
ચરણકમલ—એ પ્રમાણે ચરણકમલનો ભગવાનની સાથે સંબંધ દર્શાવવાથી વૈરાગ્યનું વર્ણન કરવામાં
આવ્યું છે. અર્થાત્ ભગવાનના સંબંધથી જ ભગવાનનું ચરણકમલ વૈરાગ્યયુક્ત છે.

ભગવાનને માટે રમણ સંબોધન વાપરવામાં આવ્યું છે તેનો અર્થ 'ઇદ્ર વસ્તુઓ આપનાર'
એમ થાય છે, અને આર્તિહન એ સંબોધનનો અર્થ 'અનિદ્ર વસ્તુઓને દૂર કરનાર' એમ થાય છે.
(અર્થાત્ ઇદ્ર વસ્તુ મેળવવાને માટે અને અનિદ્ર વસ્તુ દૂર કરવાને માટે બીજા કોઇનો આશ્રય કર્યા વિના
ફક્ત ભગવાનનો અથવા ભગવાનના ચરણકમલનો આશ્રય કરવો જોઇએ.)

અથવા આપનું જે ચરણારવિન્દ શ્લોકમાં પાંચ પ્રકારનો ઉપકાર કરે છે તે ચરણારવિન્દ અમારા
ઉપર પાંચ નહિ પણ એક જ ઉપકાર કરો એમ ગોપીજન ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે. ભગવાનનું
ચરણારવિન્દ જગતમાં પાંચ પ્રકારના ઉપકાર કરે છે: (૧) લૌકિક કામનું ખંડન કરવું, (૨) ઐશ્વર્યનું દાન
કરવું, (૩) શરણે આવેલાની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવું, (૪) અલંકરણ, શોભા આપનાર, અને (૫) દુઃખ
દૂર કરનાર. આ પાંચ ઉપકારને બદલે એક જ ઉપકાર—અમારા હૃદયના તાપને દૂર કરવાનો ઉપકાર—
અમારા ઉપર આપનું ચરણકમલ ધરો એવી ગોપીજનની પ્રાર્થના છે. (આ પ્રમાણે બીજે અર્થ કરવામાં
ગોપીજનો પોતાના હૃદયના તાપને દૂર કરવાની પ્રાર્થના કરે છે, પોતે ઇચ્છેલા પદાર્થનું દાન કરવાની
પ્રાર્થના કરતાં નથી.)

જે પ્રણુત છે—અનન્યભાવથી ભગવાનને શરણે જાય છે—તેને ભગવાનનું શ્રીમુખ કામનું દાન
કરે છે, અને તે વાત પહેલાં આરમા શ્લોકમાં મનસિ નઃ સરં વીર યચ્છસિ એમાં કહેવામાં આવેલી
છે, અને તેથી ત્યાં ભોગની પ્રાર્થના તો સિદ્ધ જ થઈ ગયેલી છે. તેથી આ શ્લોકમાં પ્રણતકામદમ્ એ
પદનો બીજે પ્રકારે અર્થ કરવાની જરૂર છે. પ્રણુત એટલે ખતુ જ નહિ. આવા અતિનમ્ર ભક્તોમાં
ભગવાનનું ચરણકમલ કામનું દાન—ખંડન—કરે છે. (શ્લોકનો આ પ્રમાણે ન્યારે અર્થ કરીએ ત્યારે
આખા શ્લોકનો અન્યથા આ પ્રમાણે કરવો:—શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં જે ચાર વિશેષણો આપેલાં છે તે
વિશેષણોવાળું અને પાંચ પ્રકારના ઉપકાર કરનાર આપનું ચરણકમલ અમારા તાપનું નિવારણ કરવાને
માટે આપ અમારા સ્તાનો ઉપર પધરાવો.) (હવે પદ્મજાર્ચિતમ્ નો બીજે પ્રકારે અર્થ કરવામાં આવે
છે.) પદ્મજ એટલે પ્રદાન; અથવા પદ્મજ એટલે લક્ષ્મી. પ્રદાન એ ઐશ્વર્યને માટે ભગવાનના ચરણકમલની
સેવા કરી, અથવા તો લક્ષ્મીએ કામને માટે ભગવાનના ચરણકમલની સેવા કરી. અથવા તો પદ્મજ
એટલે નખ. પદ્મ એટલે ભગવાનના ચરણરૂપી કમલ અને તેમાં ઉત્પન્ન થનારા પદ્મજો, એટલે નખ.
આ નખથી ભગવાનનું ચરણકમલ અર્ચિત—સેવાએલું—છે. (જગતમાં નખ પગની સાથે જોડાયેલા
છે, એટલે તે સંયોગી દ્રવ્ય કહેવાય છે, અને તેથી પગની સાથે નખનો સંબંધ અનિલ હોવાથી નખ
પગથી છૂટા થઈ શકે છે. પરન્તુ ભગવાનના નખો અચ્ચિદાનન્દરૂપ હોવાથી સ્વરૂપાત્મક છે એટલે
ભગવાનના નખોને સંયોગી દ્રવ્ય કહી શકાય નહિ; અર્થાત્ ભગવાનના નખ ભગવાનના ચરણકમલથી
છૂટા થઈ શકે નહિ. આ પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિ હોવા છતાં પણ આ શ્લોક બોલનારં ગોપીજનોને

તાનિ ચરણપદ્મજન્મ કથં પ્રાપ્નુયુઃ । ધરણ્યપિ સ્ત્રી અનલકૃતા ન મુચ્યત્ત્વેતિ તસ્યાં પદસ્થાપનમ્ ।
ભગવદ્પેક્ષ્યાપિ ચરણો મહાન્, આપદિ ધ્યાનમાત્રેણૈવાપદં દૂરીકરોતીતિ । ચૈતેષાં સર્વોપકારકર્તૃ
તથાસ્માકમપિ કરોત્ત્વિતિપ્રાર્થના । અનેન સર્વં એવ સુરતવન્ધા આશ્વિતાઃ ॥ ૧૩ ॥

તદનન્તરં તત્ત ઉત્તમાઃ પ્રાર્થયન્તે સુરતેતિ ।

સુરતવર્ધનં શોકનાશનં સ્થરિતવેણુના સુષ્ટુ ચુમ્બિતમ્ ।

હતરરાગચિસ્મારણં મૃણાં ચિતર વીર નસ્તેઽધરામૃતમ્ ॥ ૧૪ ॥

હમણાં ભગવાનના ચરણકમલના સંબંધને માટે એટલી બધી આત્મિક છે કે નખ વગેરે જે ભગવાનના ચરણકમલના સંબંધવાળો પદાર્થ છે તે જ ભગવાનના ચરણકમલનો સંબંધ પ્રાપ્ત કરવામાં અમારું પૂર્ણ સાધન છે એમ તે ગોપીજનો માને છે; અર્થાત્ નખ ભગવાનના ચરણકમલમાં જન્મ પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેથી તે નખ જ અમારું પૂર્ણ સાધન છે. આ કારણથી આ ગોપીજનોએ ભગવાનના ચરણકમલને પદ્મજાર્ચિતમ્ એ પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે.) આ પ્રમાણે જે માનવામાં ન આવે તો તે નખ ભગવાનના ચરણકમલમાં જન્મ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે? અથવા તો ભગવાનનું ચરણકમલ નખનુદય છે; અર્થાત્ ભગવાનના ચરણકમલની અતિશોભા પણ નખથી જ છે, તેથી ભગવાનનું ચરણકમલ જાણે નખથી અર્ચિત થએલું છે. ભગવાનના ચરણકમલમાં રહેલાં ધ્વજ વગેરે ચિહ્નો પણ આ પ્રકારનાં જ છે એમ જાણવું. અર્થાત્ ધ્વજ વગેરે ચિહ્નો પણ ભગવાનના ચરણકમલનો સંબંધ મેળવવામાં પૂર્ણ સાધન છે અને તેથી ભગવાનનું ચરણકમલ તે ચિહ્નોથી અર્ચિત થએલું છે.

ધરણી એટલે પૃથ્વી. આ ધરણી પણ સ્ત્રી છે. જે સ્ત્રીએ અલંકાર ધારણ ન કર્યો હોય તેનો ભોગ ધર્મ શકે નહિ. તેથી તે ધરણી ઉપર ભગવાને ચોતાના ચરણકમલનું સ્થાપન કરીને ધરણીને અલંકૃત કરી. આ પ્રમાણે ભગવાનનું ચરણકમલ ધરણીના અલંકારરૂપ છે.

ભગવાનનું ચરણકમલ ભગવાનના કરતાં પણ અધિક છે, કારણ કે ભગવાનના ચરણકમલનું દુઃખમાં ધ્યાન ધરતાં જ તે ચરણકમલ દુઃખ દૂર કરે છે.

(મળતકામદમ્ એ પદવટે લૌકિક કામનું ખંડન, પદ્મજાર્ચિતમ્ એ પદવટે બ્રહ્માને ઐશ્વર્યનું અને લક્ષ્મીને કામનું દાન, ધરણીમણ્ડનમ્ એ પદવટે પૃથ્વીને અલંકૃત કરવી, અને ધ્યેયમાપદિ એ પદવટે દુઃખને દૂર કરવું—આ પ્રમાણે આર પદ વટે ભગવાનના ચરણકમલના પાંચ પ્રકારના ઉપકારનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું.) જેમ આપનું—ભગવાનનું—ચરણકમલ બાંધાના—મણુતા વગેરે—ઉપર સર્વ ઉપકાર કરે છે તેમ અમારા ઉપર પણ આપનું ચરણકમલ અમારા દેહનો તાપ દૂર કરીને ઉપકાર કરે એમ આ ગોપીજન ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે. આ પ્રમાણે બધા ય સુરતબન્ધોનું આશોપથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (મળતકામદમ્ એ પદવટે ‘બાહ્ય’ સુરતબન્ધ; પદ્મજાર્ચિતમ્ એ પદમાં પદ્મજ વટે ‘વિપરીત’ બન્ધ, અને પદ્મજા વટે ‘તિર્યક્’ બન્ધ; ધરણી પદવટે ‘સત્’ બન્ધ; અને ધ્યેયમ્ પદવટે ‘આન્તર’ બન્ધ—આ પ્રમાણે સુરતબન્ધના પાંચ પ્રકારનું આશોપથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.) ૧૩

આર પછી અન્યપૂર્વા રાજરાજસી ગોપીજનના કરતાં પણ ઉત્તમ એવાં અન્યપૂર્વા રાજસ-સુત્તિરી ગોપીજનો સુરતવર્ધનમ્ એ શ્લોકમાં ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે.

હે વીર ! સુરતની વૃદ્ધિ કરનાર, શોકનો નાશ કરનાર, સ્વરવાળા
વેણુથી સુંખિત અને બીજા રાગોનું વિરમણ કરાવનાર આપનું અપરામૃત
અમને અનપિકારીઓને દાન કરો. ૧૪

અધરામૃતં વિતરેતિ । અત્રાપ્યધરામૃતં ગુણાવાયકમ્ । દત્તસ્ય ચતુર્ગુણત્વમેવ વિવક્ષિતમ્ । જ્ઞાનવૈરાગ્યચોરત્રાનુપયોગાત્ । તત્તૈશ્વર્યમાહ સુરતત્ત્વર્ધનમિતિ । ગોપિકાસુ પરિચ્છિન્નઃ કામઃ અપરિચ્છિન્નેન સહ સંયોગે ક્ષિપ્તો ભવતિ । યથા રસાઃ ક્ષુદ્રદ્રોષકા ભવન્તિ તથાયં રસઃ કામોદ્રોષકઃ । કિન્ન, ન કેવલમયં કામમેવ મોપયતિ કિન્તુ સર્વાનેવાન્તઃકરણદોષાન્નિવારયતિ । અતઃ શોકનાશકત્વં જ્ઞાનવૈરાગ્યરૂપતા ચ નિરૂપિતા । ऐश्वर्यधर्मरूपता च । यशोरूपतामाह । स्वरितौ नादयुक्तौ यो वेणुः, तेन सुष्ठु चुम्बितमिति । यशो हि नादसैः कीर्यते । वेणुश्च परमभक्त इति तेनापि चुम्बितमेव न तु पीतम् । इतररागविस्सारणमिति श्रियो रूपम्, सा हि सर्वं विस्सारयतीति । स्वतः पुरुषार्थत्वेन પ્રમેયબલભુક્તમ્ । પૂર્વેણ પ્રમાણબલમ્ । શોકનાશનમિતિ ફલબલમ્ । સુરતત્ત્વર્ધનમિતિ સાધનબલમ્ ।

આપનું અધરામૃત અમને આપો એમ આ અન્યપૂર્વા રાજસસાત્ત્વિકી ગોપીજનો ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે. આ શ્લોકમાં પણ પૂર્વે શ્લોકની માફક ભગવાનનું અધરામૃત ગુણ આપનારું છે. (આકાશ શ્લોકમાં વર્ણન કરવામાં આવેલું અધરામૃત દોષ દૂર કરનારું છે, ત્યારે આ શ્લોકમાં વર્ણન કરવામાં આવેલું અધરામૃત ગુણ આપનારું છે; એટલે આ શ્લોકમાં આકાશ શ્લોકના અધરામૃતની પુનરુક્તિ નથી.) આ અધરામૃતમાં ચાર ગુણોનું જ વર્ણન કરવાની ઇચ્છા છે, કારણ કે અહીં જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો ઉપયોગ નથી. તેથી આ શ્લોકમાં અધરામૃતના ઐશ્વર્ય વગેરે ચાર ગુણોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. અધરામૃતના ઐશ્વર્યગુણનું વર્ણન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે સુરતત્ત્વર્ધનમ્. ત્યારે ગોપિકાઓમાં રહેલા પરિચ્છિન્ન કામનો ભગવાનના અપરિચ્છિન્ન સ્વરૂપ સાથે સંયોગ થાય છે ત્યારે તે પરિચ્છિન્ન કામ ક્ષિપ્ત થાય છે. જેમ આયુર્વેદની રસ ઔષધિઓ ભૂખને બળવત કરે છે તેમ ભગવાનનો આ અધરામૃત કામને બળવત કરે છે. વળી, ભગવાનનો આ અધરામૃત દૂર કામને જ પોષે છે એમ નથી, પરંતુ અન્તાકરણના બધા દોષોનું નિવારણ કરે છે. તેથી ભગવાનનું અધરામૃત શોકનાશક છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અને તે રીતે અધરામૃત જ્ઞાનરૂપ અને વૈરાગ્યરૂપ છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. અથવા તો સુરતત્ત્વર્ધનમ્ એ પદવડે અધરામૃતના ઐશ્વર્યગુણનું અને શોકનાશનમ્ એ પદવડે ધર્મગુણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

અધરામૃતના યશરૂપી ગુણનું વર્ણન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે સ્વરિતવેણુના સુષ્ટુ ચુમ્બિતમ્. સ્વરિત એટલે નાદયુક્ત જે વેણુ, તેનાથી ભગવાનનું અધરામૃત સારી રીતે ચુંબિત થએલું છે, કારણ કે નાદ બાજનારાઓ જ યશનું કીર્તન કરે છે. વેણુ ભગવાનનો પરમભક્ત છે એટલે તેણે પણ ભગવાનના અમૃતરસનું ચુંબન જ કર્યું, પણ પાન કર્યું નહિ. (અર્થાત્ પરમ ભક્ત નાદયુક્ત વેણુ અધરામૃતનું સુંદર ચુંબન કરીને અધરામૃતના યશનું જ્ઞાન કરે છે.)

અધરામૃતના શ્રીરૂપી ગુણનું વર્ણન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે રત્નરચગવિસ્સારણમ્. આ પદવડે અધરામૃતના શ્રીરૂપી ગુણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે શ્રી—લક્ષ્મી—સર્વનું વિસ્મરણ કરાવે છે (અને તે જ પ્રમાણે ભગવાનનું અધરામૃત પણ બીજા બધા ય રાગોનું વિસ્મરણ કરાવે છે.)

ભગવાનનું અધરામૃત પોતે જ પુરુષાર્થરૂપ છે, અને તેના વિષે સુરતત્ત્વર્ધનમ્ વગેરે ચાર વિશેષણો વડે પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ એ ચારનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં રત્નરચગવિસ્સારણમ્ એ વિશેષણ વડે સ્વતાઃપુરુષાર્થરૂપ અધરામૃતના પ્રમેયબલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેની પહેલાંના સ્વરિતવેણુના સુષ્ટુ ચુમ્બિતમ્ એ વિશેષણ વડે અધરામૃતના પ્રમાણબલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, શોકનાશનમ્ એ પદ વડે અધરામૃતના ફલબલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને સુરતત્ત્વર્ધનમ્ એ પદ વડે અધરામૃતના સાધનબલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (કૃષ્ણોપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે યદાસ્તુ ભગવાન ઋદઃ, વેણુ ઋદરૂપ છે; અને વેદઃ શિવઃ શિવો વેદઃ એ શ્રુતિમાં-શિવને વેદરૂપ તરીકે

એવં ચતુર્વિધપુરુષાર્થપ્રથમં સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપમ્ । નૃણામસ્માકમનધિકારિણાં દુર્લભપુરુષાર્થાનાં વા યદ્વપીદં
દેયં ન ભવતિ તથાપિ વિતરણુષેન દાતું શક્યતઃ इति વિતરેત્યુક્તમ્ । વીરેતિ સમ્બોધનાત્ શૌર્યં નાન્યથા
સંભવતીતિ નિરૂપિતમ્ ॥ ૧૪ ॥

એવં ત્રિવિધા નિરૂપ્ય, પુનસ્તામસ્યઃ ત્રિવિધા નિરૂપ્યન્તે । દેવનિન્દિકાઃ સાત્ત્વિકતામસાઃ ।
મગધત્રિન્દિકાઃ રામસતામસ્યઃ । સ્થનિન્દિકા રાજસતામસ્ય इति । અટતીતિ ।

અટતિ યદ્ગવાનહિ કાનનં શ્રુતિર્યુગાયતે ત્યામપશ્યતામ્ ।

કુટિલકુન્તલં શ્રીમુખં ચ તે જડ ઉદીક્ષતાં પદ્મકૃદ્ દશામ્ ॥ ૧૫ ॥

વર્ણવખામાં આવ્યા છે. તેથી વેણુનાદ વેદરૂપ છે, અને વેદ સ્વતઃપ્રમાણ હોવાથી વેણુનાદ પણ
સ્વતઃપ્રમાણ છે. આ પ્રકારે સ્વરિત વેણુ સ્વતઃપ્રમાણ વેદાત્મક હોવાથી પ્રમાણરૂપ છે અને તેનાથી
ઇતરરાગવિસ્સારણરૂપ પ્રમેયજ્ઞાન થાય છે, એટલે ઇતરરાગવિસ્સારણમ્ એ પદ પ્રમેયજ્ઞાનનું વર્ણન કરે છે.
સ્વરિતવેણુરૂપી પ્રમાણથી ઇતરરાગવિસ્સારણરૂપ જે પ્રમેયજ્ઞાન થાય છે તેનું ફલ શોકનાશનમ્ છે, તેથી
શોકનાશનમ્ એ પદ ફલજ્ઞાનનું વર્ણન કરે છે. આ શોકનાશનરૂપી ફલને સિદ્ધ કરવાને માટે સાધનની
જરૂર રહે છે અને તે સાધન સુરતવર્ધનમ્ એ પદવડે કહેવામાં આવેલું છે.) આ પ્રમાણે અધરામૃત
સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ છે અને ચાર પ્રકારનો પુરુષાર્થ આપનાર છે. (ભગવાનનું અધરામૃત ચાર પ્રકારનો
પુરુષાર્થ આપનાર છે એમ સુરતવર્ધનમ્ ઇત્યાદિ ચાર વિશેષણો સૂચવે છે. સુરતવર્ધનમ્ કામનું, શોકનાશનમ્
મોક્ષનું, સ્વરિતવેણુના સુષ્ટુ સુમિયતમ્ ધર્મનું અને ઇતરરાગવિસ્સારણમ્ અર્થનું નિરૂપણ કરે છે, અને આ
નીતે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.)

અમે કેવળ નૃ છીએ, અનધિકારી છીએ, અથવા તો બધા પુરુષાર્થ અમને દુર્લભ છે તેથી જો કે
આપનું સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ ચાર શુણોવાળું અધરામૃત અમને આપવા યોગ્ય નથી છતાં પણ આપના
વિતરણુ—દાન—શુણને લીધે તે અધરામૃતનું દાન અમને કરી શકાય એમ છે. આ હેતુથી ગોપીજનોએ
વિતર—દાન કરશે—એ પ્રમાણે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી. (અનધિકારી, નિરસાધન, જીવોને પણ ભગવાન
પોતાનામાં રહેલા વિતરણુ—દાન—શુણથી પરમ પુરુષાર્થ આપે છે, તેથી વિતરણુધર્મ ભગવાનના અધિક
ઉત્કર્ષનું સૂચન કરે છે.)

ભગવાનને વીર એ પ્રમાણે જે સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે તેનો ભાવ એવો છે કે ભગવાનનું
શૌર્ય જીને પ્રકારે સંભવતું નથી. અર્થાત્ આપ આપના અધરામૃતનું અમને દાન કરશો તો જ આપનું
શૌર્ય સંભવશે, અન્યથા નહિ જ. ૧૪

આ પ્રમાણે ૧૨-૧૪ એ ત્રણ શ્લોકોમાં અન્યપૂર્વા રાજસ ગોપીજનોના તામસ, રાજસ અને
સાત્ત્વિક એ ત્રણ પ્રકારનું વર્ણન કરીને હવે ૧૫-૧૭ એ ત્રણ શ્લોકોની અંદર અન્યપૂર્વા તામસ
ગોપીજનોના સાત્ત્વિક, તામસ અને રાજસ એ ત્રણ પ્રકારનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. દેવની નિન્દા
કરનારાં ગોપીજનો સાત્ત્વિકતામસ છે, ભગવાનની નિન્દા કરનારાં ગોપીજનો તામસતામસ છે અને
પોતાની નિન્દા કરનારાં ગોપીજનો રાજસતામસ છે. હવે અટતિ એ શ્લોક અન્યપૂર્વા તામસસાત્ત્વિક
ગોપીજનો બોલે છે:—

આપ ન્યારે દિવસે વનમાં પધારો છો ત્યારે આપનાં દર્શન નહિ
થવાથી અમને એક ક્ષણ પણ શુભ લેવી લાગે છે. અમે ન્યારે વાંકા
દેશવાળા ધીમુખનું દર્શન કરીએ છીએ ત્યારે નેત્રોની પાંખ કરનાર બ્રહ્મા
અમને જાહેર લાગે છે. ૧૫

भवान् अह्नि काननं यददति, तत्र दिवसे व्रुटिः युगायते । तत्र निमित्तं त्वामपश्यता-
मिति । यदा पुनः पश्यामः, तदा कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं ते उदीक्षतां नोऽस्माकं यः पद्मकुट्ट-
ब्रह्मा स जडः । यथा देवानां पद्मं न करोति, अलौकिकद्रष्टृत्वात्, तदपेक्षयाप्यलौकिकद्रष्टृत्वाद्-
स्माकमपि पद्मकरणमनुचितम् । अतोऽनुचितकरणात् जडः । देवा हि बहुकालं जीवन्ति तथा वयमपि
व्रुटिर्युगायत इति । व्रुटिश्चन्द्रोऽस्त्रियाम् । यदि सार्थकं गमनं भवेत् तथापि न कान्चिन्ति । परमहि
काननमेवादति, न तु कानने कश्चन पुरुषार्थः । अस्माकं च न बहिर्गमनं संभवति । एवं देवत्वं
भगवता संपादितम् । मूर्खो ब्रह्मा वादशीनां पद्मकृत् ॥ १५ ॥

तदपेक्षया હીના આહુઃ પતીતિ ।

પતિસુતાન્વયઞ્ચાતૃવાન્ધવાનતિવિલહ્ય તેઽન્યચ્યુતાગતાઃ ।

ગતિવિદસ્તવોદ્ગીતમોહિતાઃ કિતવ યોપિતઃ કસ્ત્યજેન્નિશિ ॥ ૧૬ ॥

આપ જ્યારે દિવસે વનમાં ફરો છો ત્યારે વ્રુટિ—એક પગ—યુગ જેવી લાગે છે. એક પગ યુગ
જેવી લાગે છે તેનું કારણ જણાવતાં ગોપીજનો કહે છે કે ત્વામપશ્યતામ્, આપનાં દર્શન નહિ થવાથી.
પણ જ્યારે અમે આપનાં દર્શન કરીએ છીએ ત્યારે આપના વાંકા કેશવાળા શ્રીમુખનાં દર્શન થતાં અમને
લાગે છે કે અમારી આંખોની પાંપણો કરનાર બ્રહ્મા જડ છે. (અમે જ્યારે આપના શ્રીમુખનાં દર્શન કરીએ
છીએ ત્યારે અમારી આંખોની પાંપણો વચ્ચે નડવાથી આપનો વિરહ થાય છે, અને તેથી આંખોની
પાંપણો કરનાર બ્રહ્મા અમને જડ લાગે છે.) જેમ દેવો અલૌકિક દ્રષ્ટા હોવાથી બ્રહ્મા તેમની આંખોને
પાંપણો કરતા નથી, તેમ અમારી પણ આંખોને પાંપણો કરવી યોગ્ય નથી, કારણ કે દેવોના કરતાં અમે
વધારે અલૌકિક દ્રષ્ટા છીએ. તેથી બ્રહ્માએ અમારી આંખોને જે પાંપણો કરી છે તે અયોગ્ય છે, અને તેથી
તે જડ છે. દેવો ખરેખર લાંબા કાળ સુધી જીવે છે; તેમ અમે પણ લાંબો કાળ જીવીએ છીએ, કારણ કે
વ્રુટિયુગાયતે, એક પગ યુગ જેવી થાય છે. વ્રુટિ શબ્દ નરજાતિ અને નાન્યતરજાતિનો છે. જો આપનું
વનમાં પધારવાનું સાર્થક થતું હોય તો તો અમને કોઈ જાતની ચિન્તા નથી; પરંતુ દિવસે વનમાં જ
આપ ફરો છો, અને વનમાં કોઈ જાતનો પુરુષાર્થ નથી. અમારું ઘરની બહાર જવું ચાલવતું નથી. (દિવસે
આપ પ્રયોજન વિના વનમાં ફરો છો, તે વખતે અમને આપનાં દર્શન થતાં નથી અને અમે ઘરની બહાર
જઈ શકતાં નથી, તેથી એક પગ પણ યુગ જેવી લાંબી થાય છે; સાચંકાએ અમને આપના શ્રીમુખનાં
દર્શન થાય છે. આ પ્રકારે અમે અલૌકિક પદાર્થનાં દર્શન કરનારાં છીએ અને હીર્ષ કાળ છવતારાં છીએ.
એટલે) આ પ્રમાણે લગવાને તો અમને દેવ જેવાં બનાવેલાં છે (પણ સાચંકાએ આપના શ્રીમુખનાં દર્શન
કરતી વખતે અમારી આંખોની પાંપણો દર્શનમાં આવે આવે છે) તેથી અમારી આંખોની પાંપણો
કરનાર બ્રહ્મા મૂર્ખ છે. (આ શ્લોકમાં બ્રહ્મદેવની નિન્દા કરવાથી આ શ્લોક બોલનાર ગોપીજનો
તામસસાત્ત્વિક છે.) ૧૫

અન્યપૂર્વા તામસસાત્ત્વિક ગોપીજનોથી ઉતરતી કોટિનાં અન્યપૂર્વા તામસતામસ ગોપીજનો પતિ
ધર્માદિ શ્લોકમાં લગવાનની નિન્દા કરે છે:—

પતિ, પુત્ર, વંશ, ભાઈ, પાન્ધવો (જેમનું ઉદ્ધવન થઈ શકે નહિ
એવાં) આ બધાંનું ઉદ્ધવન કરીને, હે અચ્યુત !, ગતિને જાણનાર એવાં
અમે આપ ગતિ જાણનારની પાસે આવ્યાં છીએ: આપ ગતિ જાણનારના
ઉચ્ચ ગાનથી મોહિત થએલી સ્ત્રીઓનો, હે કિતવ—કપટી—, રાત્રીએ
કોણે ભાગ કરે ! ૧૬

હે અન્યુત, સ્વતઃ કામનિવૃત્તિભયરહિત । પતિઃ, સુતાઃ, અન્વયો વંશઃ, આતરઃ, વાન્ધવાઃ સંવન્ધિનઃ, પતે સર્વથા અવિલક્ષ્યાઃ, તાનપ્યતિવિલક્ષ્ય તે અન્તિ સમાગતાઃ । ત્વં સર્વેષાં ગતિં જાનાસીતિ ગતિવિત્ સર્વેર્વાયતી ગતિઃ સંપાદ્યતે ત્વાં મવાનેવ દાસ્યતીતિ । વયં વા ગતિ-
વિદઃ તેષાં ભજને ભગવદ્ભજને ચ તારતમ્યવિદઃ । કિંચ, તવ ઝઙ્ગીતેન ચ મોહિતાઃ । જતો મોહ-
યિત્વા સમાનીય ઉમયધ્રંશાર્ધમરણ્યે નિશિ યોપિતઃ કસ્ત્યજેત્ । સર્વદૈવ સ્ત્રિયો ન ત્યાગ્યાઃ ।
સુતરામરણ્યે । સુતરાં નિશિ । યદર્થં વા સમાદૂતાઃ, તદપ્યદત્ત્વેત્યભિપ્રાયેણ સમ્બોધનમ્ । કિતવાનાં
વયં સંવન્ધિન્યઃ । જતોડસાકં તેષુ ન પ્રવેશઃ ॥ ૧૬ ॥

હે અન્યુત ! સ્વતા કામની નિવૃત્તિના ભયથી રહિત ! (અર્થાત્ ભગવાન્ વિનાના ખીજા કોઈનો કામ નિવૃત્ત થઈ જાય છે ત્યારે તે ખીજા પોતે જ તે લીલામાંથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે, પરંતુ ભગવાન્ પોતે પોતાની લીલામાંથી કોઈ પણ વખત નિવૃત્ત થતા નથી, કારણ કે તેમનો પોતાનો કામ નિવૃત્ત થતો નથી.) પતિ, પુત્રો, અન્વય એટલે વંશ, લાઈઓ, વાન્ધવો એટલે સગાંબહાણાંઓઃ આ બધાંઓનું ઉલ્લંઘન સર્વથા થઈ શકે નહિ, છતાં તેમનું પણ અતિ ઉલ્લંઘન કરીને આપની સમીપ અમે આવેલાં છીએ. આપ સર્વની ગતિને જાણો છો એટલે આપ ગતિવિત્ છો, કારણ કે બધા જેટલી ગતિ સંપાદન કરે છે તેટલી ગતિ આપ જ આપશો. અથવા તો અમે ગતિવિત્—ગતિને જાણનારાં—છીએ, કારણ કે પતિ વગેરેનું ભજન અને ભગવાનનું ભજન એ બે પ્રકારના ભજનનું અમે તારતમ્ય જાણીએ છીએ.

વળી, આપના ઉચ્ચ જ્ઞાનથી અમને મોહ થયો. (આપ ગતિ જાણનાર છો અને અમે પતિ વગેરેનું ભજન અને આપનું ભજન એ બેની તારતમ્યરૂપી ગતિ જાણનારાં છીએ. તેથી ગતિજ્ઞાનને લીધે અમે આપના ઉચ્ચ જ્ઞાનથી થએલા મોહને લીધે અમે આપની પાસે આવ્યાં છીએ.) તેથી અમારામાં મોહ ઉત્પન્ન કરીને, અમને અહીં આણીને, પતિવગેરેથી અને આપનાથી એમ બે ય જાણુથી ભ્રંશ કરવાને માટે, અરણ્યમાં રાત્રીએ અમો સ્ત્રીઓનો (આપના વિના ખીજા) કોણ ત્યાગ કરે ? હુમ્મેશાં જ સ્ત્રીઓ ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી; તેમાં ય ખાસ કરીને વનમાં, તેમાં પણ ખાસ કરીને રાત્રીએ. (ભગવાન્ ગોપીજનોનો અરણ્યમાં રાત્રીએ ત્યાગ કરે છે તેથી તેમને કિતવ—કપટી—કહેવામાં આવે છે, કારણ કે કપટી લોકો અરણ્યમાં છેતરીને ત્યાગ કરે છે. કિતવ એ સંબોધનનું ખીજું પણ તાત્પર્ય છે એમ જણાવતાં કહે છે કે) અથવા તો જે વસ્તુને માટે આપે અમને અહીં બોલાવ્યાં તે વસ્તુ જ અમને આપ્યા વિના અમારો ત્યાગ કરો છો—આ અભિપ્રાયથી ગોપીજનો ભગવાનને કિતવ એ પ્રમાણે સંબોધે છે.

અથવા તો મૂળ પ્રલોકમાં કિતવયોપિતઃ એમ એક સમસ્ત પદ લેવું. અમે તો કિતવોના—કપટી ગોપોના—માત્ર સંબંધવાળાં છીએ, અમે તેમની સ્ત્રીઓ, પત્ની, નથી; અને તેથી અમારો તેમનામાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. (ગોપીજનો ભગવાનને કિતવ ન કહેતાં પોતાના પતિને કિતવ કહે છે અને પોતાની જાતને કિતવયોપિતઃ કહે છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે:—ગોપીજનો કહે છે કે કિતવો—ગોપો—આથે અમારો માત્ર સંબંધ જ છે, અમે તેમની પત્નીઓ નથી અને તેમણે અમારો ભોગ કર્યો નથી, કારણ કે અમારો ભોગ ફક્ત ભગવાન્ જ કરી શકે છે. ગોપોને તો ફક્ત અભિમાન જ છે કે અમે ગોપીઓના ધણી છીએ. જેમ રાસ વખતે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે હતાં છતાં પણ યોગમાયાના મોહથી ગોપો માનવા લાગ્યા કે અમારી સ્ત્રીઓ અમારી પાસે જ છે, તેમ હુમ્મેશાં ગોપોને યોગમાયાના મોહને લીધે ફક્ત અભિમાન જ રહે છે કે ગોપીઓ અમારી પત્ની છે અને અમે તેમના પતિ છીએ, પરંતુ ગોપો ગોપીઓનો ભોગ કરતા નથી. ગોપીજનોને પુત્ર વગેરે જે પ્રજા થઈ તે તો અલોકિક પ્રકારવટે ભગવાનની દ્વારા જ થઈ છે. ગોપો ગોપીઓના પતિ નથી છતાં ગોપીઓ તેમને પોતાના પતિ તરીકે જે સ્વીકારે છે તે તો રસના પોષણને માટે જ, કારણ કે ‘રસ ખીજાની સ્ત્રીમાં જ સિદ્ધ થાય છે’ એવો વાસ્તવિક મુનિનો સિદ્ધાન્ત છે. તેથી વાસ્તવિક રીતે ગોપીજનોનો ભોગ કરવા એકલા ભગવાન્ જ યોગ્ય છે એવો સિદ્ધાન્ત છે.) ૧૬

તત્ત્વત્તા આત્માનમેવ નિન્દન્તિ રહસીતિ ।

રહસિ સંવિદં હૃચ્છયોદયં પ્રહસિતાનનં પ્રેમવીક્ષણમ્ ।

બૃહદુરઃ શ્રિયો વીક્ષ્ય ધામ તે મુહુરતિસ્પૃહં મુહ્યતે મનઃ ॥ ૧૭ ॥

નો મનઃ અતિસ્પૃહં સત્ મુહ્યત્ હતિ । તત્ત્વ કારણત્રયં ગુણત્રયસહિતમ્ ।

વાક્યં હાસ્યમુરશ્ચૈવ કામાનન્દાધિકારિણઃ ।

રહસિ ઇકાન્તે યા સંવિદ્ જ્ઞાનં વા પૂર્વવત્ । હૃચ્છયસ્ય કામસ્ય ઉદયો યેન તાદૃશમ્ । પ્રહ-
સિતયુક્તમાનનં પ્રેમપૂર્વકં વીક્ષણં ચ યસિન્ । શ્રિયો ધામ બૃહદુરઃ । ભગવદ્રૂપસ્ય વા પદ્મુણત્વ-
મુચ્યતે । રહસિ સંવિદો યત્સાદિતિ । ઇતાદૃશં ત્વામ્ । હૃચ્છયસ્ય ઉદયો યત્સાત્ । પ્રહસિતમાનનં

અન્યપૂર્વા તામસતામસ ગોપીજન કરતાં ઉત્તમ અન્યપૂર્વા તામસરાજસ ગોપીજનો રહસિ એ
શ્લોકમાં પોતાની જાતને જ નિન્દે છે:—

કામને ઉદ્દીપન કરનારી આપની એકાન્તની વાતચીત, પ્રેમપૂર્વક
કટાક્ષવાળું હસતું આપનું શ્રીમુખ, અને શ્રીના ધામરૂપ આપનું વક્ષઃસ્થલ—
એ ત્રણનાં ખૂબ દર્શન કરીને અતિશય સ્પૃહાવાળું અમારું મન વારંવાર
મોહ પામે છે. ૧૭

અમારું મન ઘણું ઇચ્છાવાળું છે અને તે મોહ પામે છે. ત્રણ શુભ સહિત ત્રણ કારણને લીધે અમારું
મનને મોહ થાય છે: વાક્ય, હાસ્ય અને વક્ષઃસ્થલ એ ત્રણ અનુક્રમે કામ, આનન્દ અને અધિકારીનો
બોધ કરે છે. (મધુરતા, મનોહર વાક્યો અને વિદ્વાનોને આનન્દ આપનાર: આ ત્રણ શુભો વાક્યના છે.
આ ત્રણ શુભવાળું ભગવાનનું વાક્ય, હાસ્યવાળું મુખ અને વક્ષઃસ્થલ એ ત્રણ મનને મોહ પમાડવાનાં
કારણો છે. અથવા તો વાક્ય, હાસ્ય અને વક્ષઃસ્થલ એ ત્રણ મોહનાં કારણો છે અને તે દરેક કારણને
એક શુભ છે: વાક્યનો શુભ હૃચ્છયોદયમ્, કામને જગાડનાર; હાસ્યનો શુભ પ્રેમવીક્ષણમ્, પ્રેમપૂર્વક
કટાક્ષવાળું; અને વક્ષઃસ્થલનો શુભ શ્રિયો ધામ, શ્રીનું સ્થાન; આ પ્રમાણે ત્રણ કારણોના એકંદરે ત્રણ
શુભો છે. બન્ધ વગેરેનું જ્ઞાન આપવાથી વાક્ય કામને જગૃત્ કરે છે, હાસ્ય આનન્દ ઉત્પન્ન કરે છે
અને લક્ષ્મીનું ધામ હોવાથી વક્ષઃસ્થલ અધિકારીઓનો બોધ કરે છે.)

રહસ્યમાં—એકાન્તમાં—જે સંવિત્—વાક્ય અથવા પૂર્વવત્ જ્ઞાન.—(એકાન્તમાં જ્ઞાન જે વાક્યે
થાય તે વાક્ય રહસિસંવિત્ કહેવાય છે. અર્થાત્ જ્યારે વાક્યનું નિરૂપણ કરવામાં આવે ત્યારે જેમ
વાક્યમાં મધુરતા વગેરે ત્રણ શુભો ભેદમાં આવે છે તેમ તે વાક્યથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનમાં પણ એ ત્રણ
શુભો ભેદમાં આવે છે. અર્થાત્ જ્ઞાન પણ પૂર્વવત્, વાક્યના જેવું જ, છે.) હૃચ્છયનો—કામનો—ઉદય
જેનાથી થાય છે તે વાક્ય હૃચ્છયોદયમ્ છે. હાસ્યવાળું મુખ, જેમાં પ્રેમપૂર્વક કટાક્ષ છે. ભગવાનનું
મોહું વક્ષઃસ્થલ લક્ષ્મીજનું ધામ છે.

અથવા તો ભગવાનનું સ્વરૂપ જ શુભોવાળું છે જેમ આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે.
(રહસિસંવિદમ્, હૃચ્છયોદયમ્, પ્રહસિતાનનમ્ અને પ્રેમવીક્ષણમ્ એ ચારમાં બહુમીડિ સમાય છે
અને તે ભગવાનના સ્વરૂપનાં વિશેષણો છે. બાકીના બે શુભો બૃહદુરઃ અને શ્રિયો ધામ છે.) એકાન્તમાં
સંવિત્—વાક્ય—જે જેમાંથી એવા આપને (ભેળને,) કામને ઉદય છે જેમાંથી, હાસ્યવાળું મુખ છે
જેમનું, પ્રેમપૂર્વક કટાક્ષ છે જેમનાં, (એવા આપને ભેળને,) મોહું વક્ષઃસ્થલ અને લક્ષ્મીજનું ધામ એ
જે ભેળને (અમારું મન મોહ પામે છે.) (રહસિસંવિદમ્ માં ભગવાનના વાક્યનું કથન છે અને
ભગવદ્દાક્ય તો સ્પષ્ટ પ્રમાણરૂપ જ છે. હૃચ્છયોદયમ્ માં પ્રમેયબલનું કથન કર્યું છે, કારણ કે ભગવાનના

યસ્ય । પ્રેમપૂર્વકં ધીક્ષણં યસ્ય । વૃહદુરઃ શ્રીધામ ષ ધીક્ષ્ય । પ્રમાણાદિપલરૂપતા મગધરૂપે નિરૂ-
પિતા । વદસિ ચ સ્વસ્થિત્યર્થ યશઃ શ્રીશ્ચ નિરૂપિતા । મુસદર્શનૈતેય પ્રદક્ષિતયુક્તત્વાત્ પૂર્વસ્થિત્યભાવઃ ।
તતઃ કામઃ । પ્રેમવીક્ષણેન ચ તસ્ય સ્થિરીકરણમ્ । તતઃ સ્વયોગ્યતા । તતો મોગપાતુર્યં પ્રયમવિશેષ-
ણેન । एवं सर्वं भविष्यतीति अतिस्पृहायुक्तं मनः मुह्यते केवलं मोहं प्राप्नोति पदार्थालाभात् मुहु-
र्मूर्च्छा समायातीति जीवनमरणान्यतराभावात् धिग्जीवनमित्यर्थः ॥ ૧૭ ॥

પુનરનન્યપૂર્વાં एतावत्कालं मनोरथागिनिविष्टा किञ्चित्प्रार्थयते व्रजवनौकसामिति ।

व्रजवनौकसां व्यक्तिरंग ते वृजिनहृदयलं विश्वमङ्गलम् ।

त्यज मनाक् च नस्तवत्स्पृहात्मनां स्वजनहृदुजां यन्निषूदनम् ॥ ૧૮ ॥

અમાણરૂપ શૃંગારરસવાળાં વાક્યોથી કામના ઉત્થનું જ જ્ઞાન થાય છે. પ્રદક્ષિતાનનમ્ માં સાધનનું વર્ણન છે, કારણ કે આવા હાસ્યવાળું ભગવાનનું શ્રીમુખ બધાં રૂપો સાધી શકે છે. પ્રેમવીક્ષણમ્ માં ફલનું વર્ણન છે, કારણ કે ભગવાન પ્રેમપૂર્વક ભક્તો તરફ જુવે એ જ વાત ફલ તરીકે સિદ્ધ કરવાની છે.) આ અમાણે ચાર વિશેષણો વડે ભગવાનના સ્વરૂપમાં અમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ એ ચાર પ્રકારના બલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. આ પ્રલોક બોલનારાં ગોપીજનોને ભગવાનના વક્ષસ્થલ ઉપર સ્થિતિ કરવાને માટે વૃહદુરઃ એ પદવડે યશનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે (ભગવાનનું વક્ષસ્થલ મોહું છે; અને મોહું વક્ષસ્થલ યશનું સૂચન કરે છે એમ શાસ્ત્ર કહે છે. એટલે વૃહદુરઃ એ પદ વડે યશનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે); અને ત્રિયો ધામ એ પદ વડે શ્રીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

ભગવાનના હાસ્યયુક્ત મુખનું દર્શન કરતાંની સાથે જ આ ગોપીજનોની પૂર્વ સ્થિતિ નષ્ટ થઈ ગઈ. (ગોપીજનોને જે પહેલાં માન હતું તે ભગવાનના હાસ્યવાળા મુખનું દર્શન કરવાથી જતું રહ્યું. હાસ્ય એ માયા છે તેથી ગોપીજનોનું માન નષ્ટ થઈ ગયું અને તેમને ભગવાનને માટે પરમ ઉલ્લેખ થઈ. આ અમાણે પ્રદક્ષિતાનનમ્ એ પદવડે ગોપીજનોનું માન જતું રહ્યું એમ કહેવામાં આવ્યું.) પછી હૃદયોદયમ્ એ પદવડે કામનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું અને પ્રેમવીક્ષણમ્ એ પદવડે તે કામ સ્થિર કરવામાં આવ્યો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. પછી વૃહદુરઃ ત્રિયો ધામ એ શબ્દો વડે ‘ભગવાનના મોટા વક્ષસ્થલ ઉપર સ્થિતિ કરવાને માટે અમારી—ગોપીજનોની—યોચતા છે’ એમ કહેવામાં આવ્યું. પછીથી રક્ષિતસંવિદમ્ એ પ્રથમ વિશેષણ વડે ‘એકાન્તમાં જે રક્ષસંબંધી વાક્યો તેનાથી અમને—ગોપીજનોને—ક્ષોભ કરવાની હોંશિયારી પણ સિદ્ધ થાય છે’ એમ કહેવામાં આવ્યું.

આ અમાણે અમને ગાંધું જ સિદ્ધ થઈ જશે એ વિચારથી અતિ સ્પૃહાવાળું અમારું મન મોહ પામે છે, કેવલ મોહ પામે છે, ઇષ્ટ પદાર્થ નહિ મળવાથી વારંવાર મૂર્છા પામે છે. આ અમાણે અમે ખરોખર જીવી શકતાં નથી તેમ જ મરી પણ જતાં નથી—જીવન અને મરણ એ બેમાંથી એક પણ ચતું નથી—તેથી ‘ધિક્કાર છે આ જીવનને!’ એ પ્રમાણે ગોપીજનોના કહેવાનો અર્થ છે. આ અમાણે આ પ્રલોકમાં ગોપીજનોએ પોતાની નિન્દા કરી. ૧૭

હવે અત્યાર મુખી મનોરથ કરતી અનન્યપૂર્વાં તામસસાસ્થિક ગોપીજન વ્રજવનૌકસામ્ એ પ્રલોકમાં કાંઈક પ્રાર્થના કરે છે.

હે અંગ ! આપની વ્યક્તિ—આપનું સ્વરૂપ—વ્રજવાસીઓના પાપનો નાશ કરનારી છે અને અપિત્ત વિશ્વને મંગલરૂપ છે. સ્વજનના—ગોપીજનોના—દુઃખના રોગોનો બેનાથી નાશ થાય તેવા આપના સ્વરૂપનું જરા પણ દાન આપની સ્પૃહાવાળાં અમને કરો. ૧૮

ઇયં તે વ્યક્તિઃ વ્રજધનૌકતાં વૃજિનહત્રી પાપનાશિકા । વિશ્વસ્યાપ્યત્યર્થ મદ્ગલરૂપં દોષ-
નિવર્તકં વિશેષાકારેણાસ્માકમેવ, ગુણાધાયકં સર્વેષામ્ । અતઃ એતાદૃશં મનાઙ્ક ત્યજ । ત્યાગાવશ્યકત્વે
દેતુઃ ત્વત્સ્પૃહાત્મનામિતિ । ત્વચ્ચેવ સ્પૃહાયુક્ત આત્મા અન્તઃકરણં યાસામ્ । કિં સ્વચ્ચન્યમિત્યા-
શઙ્કાયમાહ સ્વજનેતિ । સ્વજનાનાં ગોપિકાનાં હૃદ્ગુણાં હૃદયરોગાણાં કામરૂપાણાં યદેષ નિવૃદ્ધનં
ભવતિ, નિવરણં સૂદનં નાશનં યસ્માત્ । કેવાશ્ચિત્કલદાતા, તાદૃશોઽસ્માકં રોગનિવર્તકો ભવત્તિતિ ॥૧૮॥

કાચિદ્રાજસતામસી સત્તેદમાહ યત્ત ઇતિ ।

યત્તે સુજાતચરણામ્બુરુહં સ્તનેષુ મીતાઃ શનૈઃ પ્રિય દધીમહિ કર્કશોષુ ।

તેનાદવીમદસિ તદ્ વ્યથતે ન કિંસ્વિત્ કૂર્પાદિભિર્મ્રમતિ ધીર્મવદાયુપાં નઃ ॥ ૧૯ ॥

સુજાતં ચચરણામ્બુરુહં ચરણકમલં મીતાઃ સત્તઃ સ્તનેષુ શનૈર્દધીમહિ । શનૈર્વારણે દેતુઃ
કર્કશોષિતિ । પ્રિયેતિસમ્બોધનાત્ સેહાદ્વારણમ્ । સુજાતમિતિ તથા મહત્ સમ્યક્પ્રકારોત્પન્નં શીતલં
સુગન્ધિ તાપનાશકં ભવતિ । અતઃ સ્તનેષુ સ્થાપનમ્ । પ્રિયત્વાત્ ધાર્ષ્ણ્યેન સ્થાપનમ્ । તેનૈવાતિકોમલેન
અસ્માન્ ત્યક્ત્વા અસ્મદોષેણ શ્વદાનીમદવીમદસિ । સ્વયમદુઃસ્રેન સ્થિત્વા વચન્યસૌ દુઃસ્રં વાતું શક્તુ-

આપનું આ સ્વરૂપ મળવાસીઓના વૃજિનનો—પાપનો—નાશ કરનાર છે; અને વળી અખિલ
વિશ્વને ધણું મંગલરૂપ છે, અર્થાત્ આપનું સ્વરૂપ ખાસ કરીને અમારા જે દોષનું નિવારણ કરનાર છે,
બધાંને તો તે શુભ આપનાર છે. તેથી આ પ્રકારના આપના આનન્દમય સ્વરૂપનું જરાક પણ અમારામાં
સ્થાપન કરો. ભગવાને પોતાના સ્વરૂપનું સ્થાપન અમારા વિષે કરવું જે જોઈએ તેનું કારણ દર્શાવતાં
ગોપીજન કહે છે કે ત્વત્સ્પૃહાત્મનામ્, આપની સ્પૃહાવાળાં. આપનામાં જે સ્પૃહાવાળી આત્મા—
અન્તઃકરણ—છે જેમનો એવાં અમે—ગોપીજનો—છીએ.

‘મારે શાનું સ્થાપન કરવું’ એમ જો ભગવાનને શંકા થાય તો ગોપીજન કહે છે કે સ્વજન,
સ્વજનોના—ગોપિકાઓના—કામરૂપી હૃદયરોગીનો જે વસ્તુ સંપૂર્ણ નાશ કરે છે તેનું—ભગવાનના
સ્વરૂપનું—સ્થાપન અમારે વિષે કરો. નિવૃદ્ધન એટલે જે વસ્તુથી સંપૂર્ણ નાશ થાય તે. કેટલાકના
પાપોનો નાશ કરનાર અને કેટલાકને ફલનું દાન કરનાર એવા આપ અમારા કામરૂપી રોગનો નાશ કરો
એમ આ શ્લોકમાં ગોપીજન ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે. ૧૮

કોઈક રાજસતામસી અતન્યપૂર્વા ગોપીજન એવ સાથે કહે છે કે યત્તે.

હે પ્રિય ! અમે અમારા કઠિન સ્તનો ઉપર આપનું જે સુંદર
ચરણકમલ ખેંટીતાં ખેંટીતાં ધીમેથી પધરાવીએ છીએ તે કોમલ ચરણકમલ
વડે આપ વનમાં ફરો છો, તેથી આપ જેમનું આયુષ્ય-જીવન-છો એવી
અમે જે ગોપીઓ તેમની યુદ્ધિને ભ્રમ થાય છે કે આપના તે કોમલ
ચરણકમલને કાંકરાઓ વગેરેથી દુઃખ નહિ થતું હોય ? ૧૯

સુજાત—સુંદર—જે આપનું ચરણામ્બુરુહ—ચરણકમલ—તેને અમે ખેંટીતાં ખેંટીતાં ધીમેથી
સ્તનો ઉપર પધરાવીએ છીએ. ભગવાનનું ચરણારવિન્દ સ્તનો ઉપર ધીમેથી પધરાવવાનું કારણ દર્શાવતાં
ગોપીજન કહે છે કે કર્કશોષુ, સ્તનો કર્કશ—કઠિન—છે તેથી. ગોપીજન ભગવાનને પ્રિય એ પ્રમાણે
સંબોધન કરે છે તેથી માલમ પડે છે કે ગોપીજન ભગવાનનું સુંદર ચરણકમલ એકથી પોતાના સ્તનો
ઉપર પધરાવે છે. આપનું ચરણકમલ સુજાત છે, એટલે કે મોટું, મારી રીતે ખીલેલું, શીતલ, સુગન્ધિ
અને તાપનાશક છે. તેથી આપનું સુંદર ચરણકમલ અમે અમારા સ્તનો ઉપર પધરાવીએ છીએ. ભગવાન
ગોપીજનના પ્રિય છે, તેથી ગોપીજન ભગવાનનું ચરણકમલ પોતાના સ્તનો ઉપર ધૃષ્ટતાથી—હિમ્મતથી—
પધરાવે છે. અમારા દોષને હીધે અમારો ત્યાગ કરીને આપ તે કોમલ ચરણકમલ વડે વનમાં ફરો છો.

પોતે દુઃખી થયા વિના જો બીજાને દુઃખ આપી શકાય તો પછી તે બીજાને દુઃખ આપે, પરંતુ
પોતે પણ દુઃખી થાય તો બીજાને દુઃખ ન આપે. તેથી અમને સંદેહ થાય છે કે આપને દુઃખ થાય છે કે

યાત્ તર્હિ પ્રયચ્છેત્ ન તુ સ્વયમપિ દુઃખં પ્રાપ્ય । તત્રાસ્તાપાં સંદેહઃ, કિં વ્યથતે ન વેતિ । સ્વિદિ-
 સ્યુત્ત્રેક્ષાયામ્ । કિં ન વ્યથતે, અપિ તુ વ્યથત પય । કૂર્પાદિભિઃ સર્કરાદિભિઃ । કૂર્પશબ્દેન વિપનાઃ
 સર્કરા ઉચ્યન્તે । તર્હિ વ્યથત એવ કથમુત્પ્રેક્ષ્યતે તત્રાદ્ ભ્રમતિ ધીરિતિ । બુદ્ધિઃ કેપલં પરિભ્રમતિ ।
 યદિ વ્યથત इतिनिશ્ચયઃ સ્માત્, તદા બુદ્ધિઃ શાન્તેષ ભવેત્ । પુનર્યદાપાતિ ચેન સંદેહઃ । તત્ર દેહુઃ
 ભવદાયુષામિતિ । ભવહીલાયમેવાયુર્યેવામ્ । પૂર્વં તુ સંદેન મનઃપીઢા નિરૂપિતા, દ્વિતાનીં તુ મૂર્ચ્છા
 નિરૂપ્યત इत्यન્તસ્થિતિઃ । एवं सर्वासां मूर्च्छापर्यन्तं स्थितिशक्तव्या । पुनर्हीलाप्रवेष्टे प्रलापः, पुनः
 स्वरूपस्थितौ गानमिति । एवं साधनपरीक्षयोर्भावत् तावत्तासां तापो निरूपितः ॥ ૧૯ ॥

इति श्रीभागवतपुराणोपनिषां धीमद्वक्त्रमणभट्टात्मजधीमद्वक्त्रमदीक्षित-

विरचितायां दशमस्कन्धविवरणेऽष्टाविंशोऽध्यायविवरणम् ॥

નહિ, સ્વિત્ એ પદ ઉત્પ્રેક્ષા—કુદ્વપના—ના અર્થમાં વપરાયેલું છે. આપને દુઃખ નથી થતું? અર્થાત્
 દુઃખ થાય છે જ. (આ પ્રમાણે અમે ઉત્પ્રેક્ષા કરીએ છીએ.) કૂર્પથી—કાંકરાઓથી—આપને દુઃખ
 થાય છે જ. કૂર્પશબ્દનો અર્થ ખડખડા કાંકરાઓ થાય છે.

જો ખડખડા કાંકરાઓથી ભગવાનના કોમલ ચરણકમલને દુઃખ થાય છે જ, તો પછી દુઃખ થાય
 છે એવી કુદ્વપના શા માટે કરવામાં આવે છે? આના ઉત્તરમાં ગોપીજન કહે છે કે જ્ઞમતિ ધી,
 અમારી બુદ્ધિ કેવળ પરિભ્રમણ કરે છે. આપને દુઃખ થાય છે એવો નિશ્ચય જો થાય તો પછી અમારી
 બુદ્ધિ શાન્ત જ થઈ જાય, અર્થાત્ અમને મૂર્છા જ આવે. (કાંકરાઓથી દુઃખ થાય એ વાત પ્રસિદ્ધ છે
 એટલી અમને એમ લાગે છે કે આપને—ભગવાનને—દુઃખ થાય છે.) પણ વનમાં આપ ફરીથી પધારો
 છો. (જો આપને દુઃખ થતું હોય તો આપ વનમાં ફરીથી પધારો નહિ, તેથી અમને લાગે છે કે આપને
 દુઃખ નહિ થતું હોય.) આ પ્રમાણે (આપને દુઃખ થતું હશે અને નહિ થતું હોય એમ બે પ્રકારનું વિરૂદ્ધ
 જ્ઞાન થવાથી) અમને સંદેહ થાય છે.

અમારી બુદ્ધિ પરિભ્રમણ કરે છે તેનું કારણ દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે મવદાયુષામ્. આપની
 હીલાને માટે જ આશુષ્ય છે જેમનું એવાં અમે છીએ. પહેલાં શિલસુણાકુરેઃ એ અગ્નીઆરમા પ્રલોકમાં
 ભગવાનનું ચરણકમલ પથર, તુણ, દર્ભ વગેરેના અંકુરોથી કલેશ—એટ—પામે છે તે જાણીને
 ગોપીજનોના મનમાં જે પીડા થતી હતી તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, જ્યારે આ પ્રલોકમાં તો
 ગોપીજનોની મૂર્છાંપી છેલી સ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે તેમની બુદ્ધિ જ્ઞમણ કરે છે.
 (અર્થાત્ અગ્નીઆરમા પ્રલોકમાં ગોપીજનોના મનની પીડાનું વર્ણન કર્યું અને આ પ્રલોકમાં તેમની મૂર્છાનું
 વર્ણન કરવામાં આવ્યું એટલે કોઈ જાતની પુનરુક્તિ નથી. મૂર્છા એ નવમી અવસ્થા છે અને તેની પછી
 આગળ બીજી અવસ્થા ન હોવાથી તે છેલી જ અવસ્થા ગણાય છે.) (અથવા તો પહેલાં એટલે પૂર્વ—
 સત્તાવીસમા—અધ્યાયને અંતે એટલે વડેમનની પીડાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું અને અહીં—આ અઠ્ઠાવીસમા
 અધ્યાયમાં—તો મૂર્છાંપી છેલી સ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.) આ પ્રમાણે બધાં ગોપીજનોની
 મૂર્છાં સુધીની સ્થિતિ જાણવી. (ગોપીજનોની અંદર ભગવાને હીલાસહિત પ્રવેશ કરેલો છે. વિરહાવસ્થામાં
 ગોપીજનોની સ્થિતિ કોઈક વખત ભગવદ્હીલામાં થાય છે, તો કોઈક વખત ભગવત્સ્વરૂપમાં થાય છે.)
 ફરીથી ગોપીજનોની જ્યારે હીલામાં સ્થિતિ થાય છે ત્યારે તેઓ પ્રલાપ—પ્રશ્ન—કરે છે; (અર્થાત્ પ્રશ્ન
 અંતરંગ છે, તેથી પ્રલાપરૂપ પ્રશ્નના કથનથી સત્તાવીસમા અધ્યાયમાં જણાવેલાં રસાસક્તિ, હરિક્રિયા
 અને ગર્વાભાવ એ ત્રણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એમ જાણવું.) પરંતુ જ્યારે ગોપીજનોની સ્થિતિ
 ભગવાનના સ્વરૂપમાં થાય છે ત્યારે આ અધ્યાયમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગાન થાય છે. (આ પ્રકારે
 વિરહાવસ્થામાં ભગવાનની હીલામાં પ્રવેશ કરવાથી રસાસક્તિ, હરિક્રિયા અને ગર્વાભાવ એ ત્રણ, અને
 ભગવાનના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરવાથી ગાન—એમ બધાં મળીને ચારની વારંવાર આવૃત્તિ થયા કરે છે.)

આ પ્રમાણે સાધન અને પરીક્ષાના અન્ત સુધી ગોપીજનના તાપના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં
 આવ્યું. (અર્થાત્ આ પ્રકારે ભગવાનને મેળવવાને માટે ભક્તો જે સાધનો કરે છે તે સાધનોની નેટલી
 પરાકાષ્ટ છે તેટલી પરાકાષ્ટાનું વર્ણન થયું, અને ભગવાને ભક્તોના એહની જે પરીક્ષા કરી તે
 પરીક્ષાની નેટલી પરાકાષ્ટ છે તેટલી પરાકાષ્ટાનું વર્ણન થયું.) ૧૯

અધ્યાય: ૨૯

एकोनविंशकेऽध्याये प्रसादं भगवत्कृतम् । रोदनात् प्राप्य तृष्टास्ता निर्णयज्ञा इतीयंते ॥ १ ॥

न हि साधनसम्पत्त्या हरिस्तुष्यति कस्वचिन् । भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधनम् ॥ ૨ ॥

सन्तुष्टः सर्वदुःखानि नाशयत्येव सर्वतः । अतो निर्णयवाक्यानि भजनार्थं न्वरूपयत् ॥ ૩ ॥

एवं पूर्वाध्यायान्ते तासां स्तुतिमुक्त्वा, ततः पूर्वाध्याये तासां प्रलापमुक्त्वा, उभयमप्युपसंहरन् तयोरेसाधनतायां जातायां रोदनं कृतवत्य इत्याह इतीति ।

ગોપીજનોને જ્યારે અભિમાન થયું ત્યારે ભગવાન અન્તર્હિત થઈ ગયા અને તેથી ગોપીજનોએ રુદન કર્યું. (જ્યારે માણસ નિસ્સાધન થાય છે ત્યારે તે કેવળ દીન બને છે અને રડે છે, અને તે જ સમયે ભગવાન તેના ઉપર કૃપા કરે છે.) તેથી ભગવાન ફરીથી પ્રકટ થયા અને પોતાના હસ્તકમલનો સ્પર્શ વગેરેનું દાન ગોપીજનોને કર્યું. આ પ્રમાણે ભગવાને ગોપીજનોના ઉપર કૃપા કરીને તેમનો અભિમાન દૂર કર્યો. ભગવાનની આ કૃપા ગોપીજનોએ રડીને મેળવી અને પોતે સંતુષ્ટ થયાં, અને મિથો મજનિત વગેરે ભગવાનનાં વચનો સાંભળીને નિર્લેપ બાણ્યો. આ બધો પ્રસંગ ઓગણીસમા અધ્યાયમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે. ૧

(ભગવાન ગોપીજનોનું અભિમાન બીજે પ્રકારે પણ દૂર કરવા સમર્થ છે, તો પછી ગોપીજનો રડી રહ્યાં ત્યાં સુધી જ વાને રાહ જોઈ તે અયોગ્ય છે. આ પ્રમાણે જો શંકા કરવામાં આવે તો શ્રીમદ્વચાર્પ-ચરણ તેનું સમાધાન છે કે ભગવાન જ્યારે અન્તર્હિત થાય છે ત્યારે આત્મા વાચત્ પ્રપન્નોઽમૃત એ આરંભમાં આવેલી નવમી કારિકામાં જેમ શાસ્ત્રની મર્યાદા જણાવેલી છે તેમ મે ત્યારે પણ નિસ્સાધનતારૂપી શાસ્ત્રની મર્યાદા હોય છે.) ‘હું અમુક સાધન કહું’ એમ માનીને જે સાધનો કરવામાં આવે છે તે સાધનોથી ભગવાન ઈર્ષ્યા થતા નથી, કારણ કે ભક્તોની દીનતા એ એક જ વસ્તુ ભગવાનને પ્રસન્ન પાવે જ્યારે ગોપીજનોના અભિમાનને લીધે તિરોહિત થઈ ગયા ત્યારે ભગવાનને નોએ સાધનબુદ્ધિથી—આ કરવાથી ભગવાન મળશે એ બુદ્ધિથી—પ્રલાપરૂપી જુ જ્યારે પ્રલાપ અને જ્ઞાન ભગવાનને પ્રકટ કરી શક્યાં નહિ ત્યારે ગોપીજનોને જ્યારે આજ્ઞા અને દીન બની તેઓ રડ્યાં. રુદન એ ભગવાનને મેળવવાનું ગોપીજનો રડ્યાં નથી, પણ પ્રલાપ અને જ્ઞાન એ બે પોતાનાં સાધનો નિષ્ફળ પડે જ્યારે આજ્ઞા અને તેને પરિણામે તેઓ રડી પડ્યાં.) ૨

સંતુષ્ટ થાય છે ત્યારે બધાં દુઃખો સર્વ પ્રકારે નાશ કરે છે જ, તેથી દુઃખનો સંપૂર્ણ નાશ પ્રતિપાદન કરવા માટે મિથો મજનિત વગેરે નિર્લેપ દરનારાં વાક્યો ભગવાને દુઃખ એટલે આનન્દનો અભાવ. આનન્દથી આનન્દભાવ—દુઃખ—નાશ પામે જ્યારે ભક્તથી સંતુષ્ટ થાય છે ત્યારે પ્રકટ થાય છે, અને આનન્દમય સ્વરૂપ પ્રકટ થતાં જ ભક્તનાં બધાં દુઃખો સંપૂર્ણ નાશ પામે છે જ. આ હેતુથી આ કારિકામાં એવ પદ મૂકવામાં આવેલું છે. આનન્દમય પ્રભુના પ્રાકટ્યથી જ ભક્તનાં બધાં દુઃખો નાશ પામે છે એમ જો ન માનીએ તો ગોપીજનોનું ભગવાનના તિરોધાતથી થએલું દુઃખ ભગવાનના પ્રાકટ્યથી નાશ પામે નહિ; પણ ભગવાનના પ્રાકટ્યથી ગોપીજનોનું દુઃખ જતું જ રહે છે.) ૩

આ પ્રમાણે શુકદેવજીએ કહ્યું—અઠ્ઠવીસમા—અધ્યાયમાં ગોપીજનોએ કરેલી ભગવાનની સ્તુતિ વર્ણન કર્યું, અને તેની પહેલાં—સત્તાવીસમા—અધ્યાયમાં ગોપીજનોના પ્રલાપનું વર્ણન કર્યું. આ ભક્તોનો—સ્તુતિ અને પ્રલાપનો—પણ ઉપસંહાર કરતાં શુકદેવજી રતિ ગોપ્યઃ એ પ્રલોકમાં કહે છે કે જ્યારે પ્રલાપ અને સ્તુતિ એ બે સાધનો ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવી શક્યાં નહિ ત્યારે ગોપીજનો નિસ્સાધન બનીને રોવા લાગ્યાં.

इति गोप्यः प्रगायन्त्यः प्रलपन्त्यश्च चित्रधा ।

रुदुः सुस्वरं राजन् कृष्णदर्शनलालसाः ॥ १ ॥

પૂર્વોક્તપ્રકારેણ સર્વા એવ ગોપ્યઃ પ્રગાયન્ત્યઃ પ્રલપન્ત્યશ્ચ જાતાઃ । અસ્માભિરેકઃ પ્રકાર ઉક્તઃ । તાસ્તુ ચિત્રધા વિલાપયુક્તા જાતાઃ । તદા તયોરસાધનત્વં જાતં તદા સર્વાઃ સન્મૂય મહદ્રોદનં કૃત-
ચયઃ । રોદને નિમિત્તમાહ કૃષ્ણદર્શનલાલસા इति । न तु स्वदेहरक्षार्यम् ॥ १ ॥

તતો ભગવાન્ બ્રહ્મા વિષ્ણુ રુદ્રશ્ચ ભૂત્વા પુનઃ કૃષ્ણ એવ જાત હવાહ તાસામાવિરભૂદિતિ ।

હે રાજન્ ! પહેલાં વર્ણન કર્યું તે પ્રમાણે ગાતી અને અનેક પ્રકારે
પ્રલાપ કરતી ગોપીઓ શ્રીકૃષ્ણના દર્શનની ઇચ્છાથી હાથે સ્વરથી
રડવા લાગી. ૧

પહેલાં વર્ણન કર્યું તે પ્રકારે બધાં જ ગોપીજનો ગાવા અને પ્રલાપ કરવા લાગ્યાં. (ગોપીજનોનાં ગાન અને પ્રલાપના અનેક પ્રકાર હતા, પણ) અહીં તો અમે એક જ પ્રકાર વર્ણવ્યો છે. તે ગોપીજનો તો અનેક પ્રકારે વિલાપ કરતાં હતાં. જ્યારે ગાન અને વિલાપ એ બે ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવી શક્યાં નહિ અને આધન નિષ્ફળ ગયાં ત્યારે બધાં ગોપીજનો એકઠાં મળીને મોટેથી રડવા લાગ્યાં. ગોપીજનોનાં રડવાનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે કૃષ્ણદર્શનલાલસાઃ, કૃષ્ણના દર્શનની ઇચ્છાવાળાં તે હતાં. ભગવાનનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી જ, નહિ કે પોતાના દેહના રક્ષણને માટે, ગોપીજનોએ રુદનં કર્યું. ૧

પછીથી ભગવાન્ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર થઈને ફરીથી પાછા કૃષ્ણ જ થયા એમ તાસામાવિરભૂત એ શ્લોકમાં ગોપીજન કહે છે.

(ભગવાન્ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર કેવી રીતે થયા અને પછીથી કૃષ્ણ કેવી રીતે થયા તે વાત શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી ટિપ્પણીમાં આ પ્રમાણે સમજાવે છે:—

પ્રથમ બ્રહ્મકલ્પમાં ભગવાન્ જ ચતુર્મુખ બ્રહ્મા થયા અને પહેલાં તપ કર્યું. ‘શબ્દ અને અર્થથી તે ભગવાને બ્રહ્માનું રૂપ ધારણ કરીને નામ અને રૂપનું ધારણ કર્યું’, ‘જે પરમાત્માને તત્ત્વચિન્તકો શબ્દબદ્ધ તરીકે જાણે છે’ એ વાક્યોને આધારે સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાને શબ્દસૃષ્ટિ અને અર્થસૃષ્ટિ કરીને, તેમાં પ્રવેશ કરીને, બધું કાર્ય કર્યું અને પોતે રમેશુરૂપ રહ્યા. ગોપીજનના આ ચાલતા પ્રસંગમાં પણ ભગવાન્ પહેલાં ગોપીજનોના રમેશ્વર અભિમાનરૂપે, પછીથી તાપરૂપે, પછીથી વિવિધ ઝાન અને પ્રલાપરૂપે, અને પછીથી વિવિધ લીલારૂપે પ્રકટ થયા. આ પ્રકારે પ્રથમ ભગવાને બ્રહ્માનું રૂપ ધારણ કરીને રમેશુરૂપનું કાર્ય કર્યું.

વિષ્ણુ પોતે વિશ્વેશ્વરહિત અને શુદ્ધસત્વાત્મક છે, અને જેનું જે પ્રકારે રક્ષણ થાય તેનું તે પ્રમાણે રક્ષણ કરે છે. ગોપીજનના ચાલતા પ્રસંગમાં પણ ગોપીજનોએ પોતાની સખીનાં વચનો સાંભળીને ‘ભગવાન્ આપણા પોતાના દોષને લીધે જ જતા રહ્યા છે’ એ પ્રમાણે જાણ્યું અને પોતાના ચિત્તના વિશ્લેષનો ત્યાગ કર્યો. પછીથી તે પોતાને સ્થાને—શ્રીયમુનાજીના તટ ઉપર—આવ્યાં અને પોતે જીવી શકે તેટલા માટે પોતપોતાનો ભાવ પ્રકટ કર્યો. આ પ્રમાણે ગોપીજનના ભાવરૂપે ભગવાન્ પ્રકટ થયા અને તે ભાવદ્વારા ગોપીજનોના જીવનું રક્ષણ કરીને વિષ્ણુના સત્ત્વશુણ્યનું કાર્ય—રક્ષણ કરવાનું કાર્ય—કર્યું.

‘રુદનં કર્યું તેથી રુદ્ર રુદ્ર કહેવાયા’ એ શ્રુતિ ઉપરથી ભગવાનનું રુદ્રસ્વરૂપ સ્પષ્ટ જણાય આવે છે. રુદ્રનો ઇતિહાસ શ્રુતિમાં આ પ્રમાણે આપવામાં આવેલો છે. દેવો જ્યારે પોતાનું ધન અગ્નિને સોંપીને યુદ્ધ કરવા ગયા ત્યારે અગ્નિ તે ધન લઈને જતો રહ્યો. પછીથી જ્યારે દેવોએ અગ્નિ પાસેથી બળાત્કારથી પોતાનું ધન લઈ લીધું ત્યારે અગ્નિ દુઃખથી રડવા લાગ્યો, અને તેથી અગ્નિ રુદ્ર કહેવાયો. ગોપીજનોના ચાલતા પ્રસંગમાં પણ ભગવાને પોતાના ભોગને માટે સ્વામિનીજીઓને, બીજાઓને આપી શકાય નહિ એવો પોતાનો રસ આપ્યો. પરંતુ સ્વામિનીજીઓએ તો ગર્વથી તે રસ પોતાનામાં જ રોકી રાખ્યો. પછીથી ભગવાને જ્યારે સ્વામિનીજીઓનું અભિમાન દૂર કર્યું ત્યારે ગોપીજનોએ નિસ્વાધન બનીને અતિ

તાસામાવિરમૃત્ શૌરિઃ સયમાનમુલામ્બુજઃ ।

પીતામ્બરધરઃ સ્ત્રગ્ધી સાક્ષાન્મન્મધમન્મધઃ ॥ ૨ ॥

તાસાં મધ્ય એવ મગવાનાવિર્મૃતઃ, સાયમ્બુજનિકાં દૂરીકૃત્ય મગવાન્ પ્રકટો જાતઃ । યતઃ શૌરિઃ । શૂરસ્ય પૌત્રઃ । શૌર્યમત્ર પ્રકટનીયમિતિ । સર્વેપાં દુઃસનિવારણાર્થમેવ યદુવંશેઽવતીર્ણં ઇતિ । તદા તાસાં દોષનિવૃત્ત્યર્થં સયમાનં મુલામ્બુજં યસ્ય । હૃપદ્વસન્મુગ્ધઃ । તાસાં વૈકલ્પ્યેન સન્વુષ્ટઃ ।

દૈન્ય પ્રકટ કર્યું અને રડવા માંડ્યું. જેમ રુદ્ર સર્વનો નાશ કરે છે તેમ રુદનમાં જણાતો ગોપીજનોનો આ દીનભાવ—નિસ્સાધન ભાવ—ગ્રાસ્ત્રમાં વર્ણવેલાં બધાં ય સાધનોના બળનો નાશ કરે છે; કારણ કે ત્યાં સુધી છવને પોતાના સાધનના બળની રક્ષિતિ છે ત્યાં સુધી આ દીન ભાવ આવતો નથી અને ભગવાન્ પ્રકટ થતા નથી. ત્યારે દીન ભાવ પ્રકટ થાય છે ત્યારે સાધનોના બળની રક્ષિતિનો નાશ થાય છે અને પ્રભુ પ્રકટ થાય છે. સર્વનો નાશ કરવો અને રુદન કરવું એ રુદ્રનું કાર્ય છે; ગોપીજનોના સર્વ સાધનોની રક્ષિતિનો નાશ થયો અને તેમણે દીનતાથી રુદન કર્યું તે સર્વ ભગવાને રુદ્રરૂપ ધારણ કરીને તમોણુનું કાર્ય કર્યું.

‘કૃષ્ ધાતુ સત્તાવાચક છે અને જ આનન્દવાચક છે; તે બેને—કૃષ્ અને જને—એકવાથી કૃષ્ણ શબ્દ થાય છે અને તેનો અર્થ સદાનન્દ પરબ્રહ્મ એ પ્રમાણે થાય છે.’ આ વાક્ય ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાન્ પોતે હસ્તેશાં જો કે કૃષ્ણ જ છે, છતાં પણ ગોપીજનોનો નિસ્સાધન ભાવ પ્રકટ થયા પછી તરત જ બીજી દૃષ્ટે જ ભગવાન્ જો પ્રકટ ન થાય તો ભક્તોના દેહ વગેરે ટકી શકે જ નહિ, કારણ કે બધા ય પદાર્થોનો નાશ કરે એવો દૈન્યભાવ ત્યારે ગોપીજનોમાં પ્રકટ થયો ત્યારે તેમનું પહેલાં જે સત્ત્વ—અસ્તિત્વ—હતું તે નાશ પામી જાય. તેથી ભગવાન્ પોતે પ્રકટ થઈને પોતાનાં સ્વરૂપાત્મક સત્ત્વ—અસ્તિત્વ—અને આનન્દ ગોપીજનોમાં સ્થાપે છે. આ કારણથી જ ગોપીજનોના રુદન પછી જે ભગવાન્ પ્રકટ થયા તે સદાનન્દ કૃષ્ણ જ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.)

તેમની—રુદન કરતાં ગોપીજનોની—વચ્ચે કાંઈક હસતા મુખે

પીતામ્બરધારી, વનમાલા ધારણ કરનાર, સાક્ષાત્ કામદેવતા પણ કામદેવ

એવા શૂર વંશમાં પ્રકટ થયેલા ભગવાન્ પ્રકટ થયા. ૨

રુદન કરતાં તે ગોપીજનોની વચ્ચેમાં જ ભગવાન્ પ્રકટ થયા; માયાનો પડદો દૂર કરીને ભગવાન્ પ્રકટ થયા; કારણ કે ભગવાન્ શૌરિ છે. શૌરિ એટલે શૂરના પુત્રનો પુત્ર. ગોપીજનો જે સમયે રુદન કરે છે તે સમયે શૌર્ય, અઘ્રાવીસમ્ અધ્યાયના સુરતવર્ચનમ્ ઇત્યાદિ ચોદમા સ્લોકમાં વર્ણવેલું ભગવાનનું દાનવીરત્વ, ન આપી શકાય એવા પદાર્થનું પણ ભગવાન્ દાન આપે છે તેમાં જણાતું દાનવીરત્વ, પ્રકટ કરવાની જરૂર હોય છે, એટલે શુકદેવણ મૂલ સ્લોકમાં ભગવાનને માટે શૌરિ એ પદ વાપરે છે. ભગવાને આવા પ્રકારનું શૌર્ય આ સમયે બતાવ્યું નોંધ્યે, કારણ કે સર્વનાં દુઃખોનો નાશ કરવાને માટે જ ભગવાને યદુવંશમાં અવતાર લીધો છે.

ગોપીજનોના રુદનને લીધે ત્યારે ભગવાન્ પ્રકટ થયા ત્યારે અઘ્રાવીસમ્ અધ્યાયના નિજ્જતનસપ્ ઇત્યાદિ સ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગોપીજનોના દોષો દૂર કરવાને માટે કાંઈક હસતે મુખે ભગવાન્ પ્રકટ થયા. સયમાન—હસતું—મુલામ્બુજ—મુખકમ્બુજ—છે જેમનું તે ભગવાન્ સયમાનમુલામ્બુજ કહેવાય છે; અર્થાત્ કાંઈક હસતા મુખે ભગવાન્ પ્રકટ થયા. ગોપીજનોની દીનતાથી ભગવાન્ પ્રસન્ન

સ્મિતયુક્તં સ્મયમાનમ્ । સ્મયમાનાભ્યાં વા સહિતં મુલામ્બુજં યસ્ય । મક્તાનાં દોષઃ મક્તેભ્યો નિર્ગતઃ
મક્તૌ સમાયાતીતિજ્ઞાપનાર્થમ્ । તદાનીન્તનં રૂપં વર્ણયતિ પીતામ્બરધર ઇતિ । પીતામ્બરં હાસ-

યથા. સ્મયમાન એટલે સ્મિતવાળું. અથવા તો સ્મયમાનમુલામ્બુજનો ખીજે પ્રકારે પણ અર્થ થઈ શકે. સ્મય અને માનવાળું મુખામ્બુજ છે જેમનું તે સ્મયમાનમુલામ્બુજ કહેવાય છે. (જેના ભક્તો આવા પ્રકારના—ગોપીજનોના—જેવા હોય એવો ખીજે કોઈ નથી એ પ્રકારનો સ્મય; અને તેથી જ ક્યારે આ ગોપિકાઓ મને પ્રાર્થના કરશે ત્યારે ખીજા પણ મારા ભક્તને આ રસનું હું દાન કરીશ નહિ તો—ગોપિકાઓ મને વિનંતી નહિ કરે તો—મુક્તિનું જ દાન કરીશ એ પ્રકારનું માન. આ પ્રકારના સ્મય અને માનવાળું મુખામ્બુજ છે જેમનું એવા ભગવાન. આજ કારણથી ભગવાનના મુખને અમ્બુજ—કમળ—કહેવામાં આવ્યું છે, કારણ કે કમળ સૂર્યના કિરણોનો સંબંધ થતાં વાર જ વિકાસ પામી રસ પ્રકટ કરે છે. આપણા આલતા વિષયમાં પણ ગોપીજનોએ ભગવાનની જે પ્રાર્થના કરી તે જ સૂર્યના કિરણને સ્થાને છે. અર્થાત્ જેમ સૂર્યના કિરણોથી કમળ વિકાસ પામીને રસ પ્રકટ કરે છે, તેમ ગોપીજનોની પ્રાર્થનાથી ભગવાનનું મુખકમળ સ્મય અને માનવાળું થઈને રસ પ્રકટ કરે છે.) ભક્તોનો દોષ તેમનામાંથી નીકળીને ભગવાનના મુખારવિન્દરૂપી ભક્તિમાં જાય છે એમ જણાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે ભગવાનનું મુખકમળ સ્મય અને માનવાળું છે. વિચાર કરતાં એમ નિશ્ચય થાય છે કે ભગવદ્રસનું પાન કર્યા પછી જ તેવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી ભગવાનનો જ અથવા ભક્તિમાર્ગનો જ એ સ્મય-માન ધર્મ છે.

ગોપીજનોની વચમાં જે વખતે ભગવાન પ્રકટ થયા તે વખતનું તેમના સ્વરૂપનું શુકદેવજી વર્ણન કરે છે કે પીતામ્બરધર, પીતામ્બર ધારણ કરનાર. હાસ્યનો સંકોચ કરવાને માટે રસિક પુરુષોની માફક ભગવાન પીતામ્બર હાથમાં ધારણ કરીને ઉભા છે. (જે પીતામ્બરધરનો આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં ન આવે તો શુકદેવજીએ ફક્ત પીતામ્બર કહ્યું હોત તો આલતા, ધર: કહેવાની જરૂર રહેત નહિ. પણ શુકદેવજી કહે છે કે પીતામ્બરધર, તેથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.)

(પીતામ્બરધરનો જે ઉપર પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે તો આખા પ્રલોકનો અર્થ એવો થાય કે આપણા પડદાને દૂર કરીને ભગવાન ગોપીજનોની વચમાં પ્રકટ થયા. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં ભગવાનનું આગમન—ખીજે સ્થળેથી ગોપીજનોની પાસે આવવું તે—સંભવતું નથી, તેથી તં વિલોકયાગતમ્ એમ ત્રીજા પ્રલોકમાં ભગવાનના આગમનનું જે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તેનો બાધ થાય છે. આ કારણથી શ્રીમદ્ભાગવત પીતામ્બરધરનો ખીજે અર્થ આપે છે કે) અથવા તો અત્યાર મુખી બ્યાપિવૈકુણ્ઠમાં પુરુષોત્તમસ્વરૂપે લક્ષ્મીજીની સાથે રમણ કરીને તે જ રૂપે ભગવાન હમણાં ગોપીજનોની વચમાં પ્રકટ થયા. ('મયા પરોક્ષં મજતા'—હું પરોક્ષ ભજન કરું છું—એ વાક્ય ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તો આ ગોપીજનોની જ પાસે હતા. તેથી 'તં વિલોકયાગતમ્' એમ ત્રીજા પ્રલોકમાં ભગવાનના આગમનનું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેનું રહસ્ય સમજવાને માટે આપણે અવશ્ય માનવું જોઈએ કે પડેલાં ગોપીજનોની વચમાં ભગવાનની સ્થિતિ જે રૂપે ન હતી તે રૂપે હમણાં ભગવાન ગોપીજનોની વચમાં પ્રકટ થયા અને તે દિગ્ધિએ ભગવાનનું આગમન સંભવિત છે. ભગવાન ગોપીજનોની વચમાં જ ઉભેલા હતા એટલે તેમનું આગમન ચંભવી શકતું નથી, છતાં પણ તેમના આગમનની વાત કરવામાં આવે છે તેથી આપણે અવશ્ય એમ માનવું પડે છે કે જે રૂપે ભગવાનની સ્થિતિ ન હતી તે રૂપે હવે એમની સ્થિતિ થઈ, અને તેનું નામ જ આગમન. બ્યાપિવૈકુણ્ઠમાં પુરુષોત્તમ જ બિરાજે છે, અંશ નહિ, અને મજમાં લક્ષ્મીજીને ભગવદ્રસનો કદાચિત

સદ્ગોવાર્થં હસ્તે ધૃત્વા તિષ્ઠતિ । અથ વા । વ્યાપિવૈકુણ્ઠરૂપેણ एतावत्कारं लक्ष्म्या सह रमणं कृत्वा
તેનૈવ રૂપેણ પ્રાદુર્મૂતઃ । સ્નર્ગ્વી વનમાલાયુક્તશ્ચ । મધ્યે બ્રહ્માદિપૂજાં ચ ગૃહીતવાન્ । લક્ષ્મ્યા વા ।
અતો વિલમ્બ इत्यपि सूचितम् । અત એવ પ્રથમસ્તોત્રે પૂર્વાધ્યાયે 'અવત ઇન્દિરા' શ્લોકન્ । શ્દાતીં તુ
અપેક્ષા કર્તુમયુક્તેતિ પ્રાદુર્મૂતઃ । અત આગમનમુક્તમ્ । (ચદ્વા । તત્ર દેતુનાદ વિરોધનદ્વયેન ।
શ્દાતીમનાવિર્ભાવે તુ ન રસો ન વા કીર્તિઃ । ત્વયં ત્વાચ્છાદનેન રસત્વસાવકપીતામ્બરધરઃ કીર્તિ-
મયસ્નર્ગ્વૌશ્ચ । અતઃ પ્રકટ इत्यर्थः । અન્યથા તુ મહાનાં સ્વરૂપતિરોવાને ઉત્તોમચામાયઃ સ્ફુટ इति

પણ અવતર મળવાનો નથી તેથી હુમણું ભગવાનને એક સામટાં કાર્ય કરવાનાં રહે છે. એક તો
ગોપીજનોનું માન દૂર કરવું અને બીજું લક્ષ્મીનને જે દુઃખ થાય છે તેનો નાશ કરવાનું. આ હેતુથી
જે રૂપ વડે ભગવાન્ લક્ષ્મીનની સાથે રમણ કરે છે તે રૂપ વડે લક્ષ્મીનની સાથે રમણ કરીને, તે
બધા ધર્મો પ્રકટ કરીને પ્રકટ થયા, કારણ કે ભગવાનનું તે સ્વરૂપ અને હાલમાં પ્રકટ થએલું સ્વરૂપ
અલિપ્ત—એક—છે. અર્થાત્ ભગવાન્ પહેલાં ગોપીજનોની વચમાં હતા તે વખતે તેમણે આ બધા
ધર્મો પ્રકટ કરેલા ન હતા, અને તેથી આ ધર્મોવાળું ભગવાનનું સ્વરૂપ પણ ન હતું, તેથી ત્યારે તે
બધા ધર્મો પ્રકટ થયા ત્યારે તે ધર્મોવાળું ભગવાનનું સ્વરૂપ પણ પ્રકટ થયું અને તે જ કારણથી
ભગવાનનું આગમન સંભવિત થયું.)

ભગવાન્ સન્મી છે, વનમાલાયુક્ત છે. વચમાં બ્રહ્માએ કરેલી પૂજાનો ભગવાને સ્વીકાર કરેલો
છે. (ભગવાનનો ક્યાં ક્યાં અવતાર થાય છે ત્યાં ત્યાં ભગવાનનાં દર્શન કરવા બ્રહ્મા બાધ છે અને તેમની
પૂજા કરી માલા નુમર્પણ કરે છે. આપણા અવતા પ્રસંગમાં પણ ભગવાન્ વ્યાપિવૈકુણ્ઠમાંથી પધાર્યા
છે, એટલે ભગવાનનો અવતાર થયો છે એમ કહી શકાય, અને તે જ કારણથી બ્રહ્મા ભગવાનનાં
દર્શન કરવા અહીં આવ્યા અને તેમની પૂજા કરી.) અથવા તો લક્ષ્મીનને ભગવાનની પૂજા કરીને
માલા નુમર્પણ કરેલી છે, અને તેથી ભગવાનને ફરીથી ગોપીજનોની વચમાં પ્રકટ થતાં નિર્લભ થયો
છે એમ પણ સૂચન થયું. આ જ કારણથી અઘ્રાવીઅમા અધ્યાયના પહેલાં શ્લોકમાં અવત ઇન્દિરા એ
પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. હવે તો ગોપીજનોની ઉપેક્ષા કરવી અયોગ્ય છે તેથી ભગવાન્ તેમની
વચમાં પ્રકટ થયા; અને તેથી આગમ—ગીત શ્લોકમાં—ભગવાનના આગમનનું વર્ણન
કરવામાં આવ્યું છે.

(પીતામ્બરધરઃ અને સ્નર્ગ્વી એ એ વિશેષણોનું સહુત્વ બીજે પ્રકારે સમજાવવામાં આવે છે.)
અથવા તો શુદ્ધેવળ ભગવાનનો જે આલિસાવ થયો તેનું કારણ આ એ વિશેષણોવડે સમજાવે છે.
ભગવાન્ હુમણું ભે ગોપીજનોની વચમાં પ્રકટ ન થાય તો ગોપીજનોનો વિરોધન થય અને તેથી
રસ સિદ્ધ ન થાય, તેમ જ દીર્ઘિ પણ સિદ્ધ ન થાય. (ભગવાનને તો રસની અપેક્ષા છે, તેથી
રસની અપેક્ષાનું સૂચન કરવાને માટે ભગવાનને પોતાનો પ્રાદુર્ભાવ જ કરવો પડ્યો. પીતાંબર એ
ભગવાનના સ્વરૂપનું આચ્છાદન કરનાર છે. રસ ગ્રામ હોય તો જ તે રસ બની શકે છે એવી રસશાસ્ત્રની
મર્થક છે. વનમાલા એ દીર્ઘિની અપેક્ષા સૂચવે છે. તેથી રસ અને દીર્ઘિ એ બંનેની અપેક્ષા હોવાથી
ભગવાન્ પોતે પીતાંબરધર અને સન્મી એ રીતે પ્રકટ થયા.) ભગવાન્ પોતે આચ્છાદનથી રસને સિદ્ધ
કરનાર એવા પીતાંબરને અને દીર્ઘિમય વનમાલાને ધારણ કરનાર છે અને તેથી જ તેણે સ્વરૂપે તે
પોતે પ્રકટ થય છે એ પ્રકારનો અર્થ છે. ભે આ પ્રમાણે ભગવાન્ ગોપીજનોની વચમાં હુમણું પ્રકટ
ન થય તો ભક્તોના—ગોપીજનોના—સ્વરૂપનું વિરોધન થય, અને તેથી રસ અને દીર્ઘિ એ બંને
સંભવી શકે નહિ એ વાત સ્પષ્ટ છે એમ તાર્કિક છે.

માવઃ ૧) નવુ કન્દર્પેણ કથં ન વશીકૃતઃ, સ્વપૃતના સિમેતિ, તત્રાહ । સાક્ષાન્મન્મથસ્યાપિ મન્મથઃ ।
આધિભૌતિકો મન્મથઃ દેવતારૂપઃ । તત્ આધ્યાત્મિકઃ સર્વદ્વયેષુ સાક્ષાન્મન્મથઃ । તસ્યાપ્યર્થ
મન્મથઃ આધિદૈવિકઃ । સર્વસ્યાપિ સર્વત્વાત્ । અતઃ કન્દર્પોઽપિ મુગ્ધઃ । કન્દર્પસ્યાપ્યશક્યમોદઃ ।
કન્દર્પરૂપશ્ચ । અતસ્તાસાં દૈન્યે પ્રાદુર્ભૂતે તન્નિવારણાર્થં કામરૂપમેવ પ્રકટીકૃતવાન્ । અતસ્તેન પૂર્વવત્
કામસમ્પન્નાઃ તાઃ કૃતાઃ ॥ ૨ ॥

ગોપીજનોડ્ધી મારી સેના ખિત થયે એમ મારીને કામદેવે ભગવાનને કેમ વશ ન કર્યા ?
આ પ્રમાણે જે શંકા થાય તો શુકદેવજી તેનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે સાક્ષાન્મન્મથમન્મથઃ, ભગવાન
તો સાક્ષાત્ કામદેવના પણ કામદેવ છે.

(ગોપીજનોને કામદેવની સેના કહેવામાં આવેલી છે તેનું રહસ્ય આ પ્રમાણે છે. સેના વડે જ
શત્રુના પક્ષનો નાશ કરવામાં આવે છે, પણ જે આ સેના પોતે દુઃખી હોય તો શત્રુનો નાશ કરી શકે
નહિ. જ્યારે સેના સુખી હોય તો જ તે શત્રુનો નાશ કરી શકે. ગોપીજનોએ પણ સર્વાત્મભાવનો
વિરોધ કરનારા બધા ભાવોનો નાશ કર્યો છે. આ પ્રમાણે જ્યારે સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તોને—
ગોપીજનોને—દુઃખ પડે ત્યારે તો મર્યાદામાર્ગના ભક્તો પણ એમ માનશે કે જેમાં દુઃખનો સંભવ જ
નથી એવા મોક્ષ કરતાં પણ આ પુષ્ટિમાર્ગ અધિક નથી, અને તેથી આ પુષ્ટિમાર્ગની પ્રવૃત્તિ થશે
નહિ. આ બધું જાણીને ભગવાને અતિરોધાન કેમ ન કર્યું ?, એ પ્રમાણે શંકા કરવામાં આવે છે. અહીં
કન્દર્પ શબ્દનો અર્થ સર્વાત્મભાવ થાય છે, અને ગોપીજનોનો કામભાવ પણ સર્વાત્મભાવરૂપ જ છે.

અથવા તો વાદી લૌકિક રીતે શંકા કરે છે કે કામદેવે ભગવાનને વશ કેમ ન કર્યા ? આના
સમાધાનમાં શુકદેવજી કહે છે કે સાક્ષાન્મન્મથમન્મથઃ, અને સ્પષ્ટ કરે છે કે ભગવાન ગોપીજનોની
દીનતાથી જ પ્રકટ થયા છે, બીજા કોઈ હેતુથી થયા નથી.

આ પ્રમાણે અહીં જે રીતે શંકા કરવામાં આવી છે, અને તેનું સમાધાન પણ જે રીતે આપી
શકાય એમ છે. પ્રથમ પ્રકારની શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. મોક્ષ કરતાં પુષ્ટિમાર્ગ અધિક છે
એ જ્ઞાન જે હોતું નથી તે શું રસવાર્તા જાણનારને હોતું નથી કે રસવાર્તા ન જાણનારને હોતું નથી ?
બીજા વિકલ્પમાં—રસવાર્તા ન જાણનારને પુષ્ટિમાર્ગની અધિકતાનું જ્ઞાન નથી એ પક્ષમાં—અમારે
બીજું કોઈ કહેવાનું જ નથી, કારણ કે જે રસની વાત જ જાણતો નથી તે રસમાર્ગની મહત્તા સમજી
શકતો જ નથી; એટલે તેમાં તો અમે સમ્મત છીએ. હવે પહેલા વિકલ્પમાં—રસવાર્તા જાણનારને
પુષ્ટિમાર્ગની અધિકતાનું જ્ઞાન નથી એ પક્ષમાં—આ પ્રકારની શંકાને સ્થાન જ નથી, કારણ કે જ્યાં
વિપ્રયોગ દશામાં આધ્યાત્મિક મન્મથરસને જ મહારસ કહેવામાં આવે છે, ત્યાં આ આધ્યાત્મિક
મન્મથ રસના પણ મન્મથરૂપને વિપ્રયોગ દશામાં મહારસ તરીકે ઓળખવામાં આવે એમાં શી
શંકા હોઈ શકે ?

બીજા પ્રકારની શંકાનું સ્પષ્ટ સમાધાન શ્રીમુખોધિનીજીની છેલી પંક્તિમાં આપવામાં આવેલું છે.)
મન્મથ, કામદેવ, ત્રણ પ્રકારનો છે: આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક. આધિભૌતિક
મન્મથ દેવતારૂપ છે. પછીનો આધ્યાત્મિક મન્મથ સર્વના હૃદયમાં રહેલો છે અને તે સાક્ષાન્મન્મથ
છે. આ સાક્ષાન્મન્મથનો પણ મન્મથ તે આધિદૈવિક મન્મથ છે, અને તે ભગવાન પોતે છે, કારણ
કે ભગવાન સર્વનું પણ સર્વ છે. આથી (આધિભૌતિક) કામદેવને પણ મોક્ષ થયો; (આધ્યાત્મિક)
કામદેવ પોતે પણ ભગવાનને મોક્ષ કરી શક્યો નહિ; એટલું જ નહિ પણ ભગવાન પોતે જ
(આધિદૈવિક) કામદેવરૂપ જ છે. તેથી જ્યારે ગોપીજનોની દીનતા પ્રકટ થઈ ત્યારે કામનું નિવારણ
કરવાને માટે ભગવાને કામરૂપ જ પ્રકટ કર્યું, અને પહેલાંની માફક—છન્વીસમા અધ્યાયના
ત્રેતાવીસમા શ્લોકમાં ઉદાહરણ કર્યું છે તે પ્રમાણે—ગોપીજનોને કામવાળાં બનાવ્યાં. ૨

તત્તો ચજ્ઞાતં તદ્વાહ તં વિલોક્યેતિ ।

તં વિલોકયાગતં પ્રેષ્ટં પ્રીત્યુત્ફુલ્લદશોઽવલાઃ ।

ઉત્તસ્યુર્યુગપત્ સર્વાસ્તન્વઃ પ્રાણમિવાગતમ્ ॥ ૩ ॥

તમાગતં વિલોક્ય યુગપત્ સર્વા ઉત્થિતાઃ । પૂર્વમાવિર્ભાવમુક્ત્યા બધુન્તા ચદાગમનમુક્તં તદ્વિલોકનસમયે સ્વામિનીભાવાનુવાદરૂપમ્ । પૂર્વમન્તઃસ્થિતોઽધુન્તા વહિરાગત્વ ઇતિ વા દ્વાપનાય તથોક્તિઃ । નતુ કિમાશ્ચર્યં ભગવત્યાગત્વ ઉત્થિતા ઇતિ । તન્ન ન હોતાઃ સજીવાઃ સ્થિતાઃ કિન્તુ નિર્જીવા ઇતિ વક્તું દૃષ્ટાન્તમાહ । તન્વઃ કરચરણાદ્યવચ્ચાઃ । પ્રાણમાગતમિવેતિ । પ્રયત્ને હિ એકમેવાહ્નં વ્યાપૃતં ભવતિ, પ્રાણે તુ સર્વોણિ સન્મૂય । અતો વહુવચનં યુગપદુત્થાનાર્થમ્ । ઉત્થાનં પદ્ધાનાં માન્યમ્, વૈદેન્દ્રિયપ્રાણાન્તઃકરણજીવાનામ્ । તન્ન જીવસ્થાન્યાધીનમુત્થાનમ્ । પરં વસ્તિન્નાગતે સર્વાપ્યુત્તિષ્ઠન્તિ । સ તુ ભગવતિ પ્રવિષ્ટઃ, ભગવત્સન્ને સમાગતા, ભગવત્યુત્થિત એવોત્થિતઃ । અન્તાઃકરણં

ગોપીજનોની વચ્ચમાં ભગવાન્ પ્રકટ થયા ત્યારપછી જે બન્યું તેનું વર્ણન શુકદેવજી તં વિલોક્ય એ શ્લોકમાં કરે છે.

તે પરમ પ્રિય પ્રભુને પધારેલા બેઠને બધી સ્ત્રીઓનાં નેત્રો પ્રીતિથી

પ્રકુલ થયાં, અને જેમ હસ્ત વગેરે શરીરનાં અવયવો પ્રાણના આવવાથી

સચેતન થાય તેમ તે બધી સ્ત્રીઓ સામટી ઉભી થઈ ગઈ. ૩

ભગવાનને આવતાં બેઠને બધાં ગોપીજનો એકદમ ઉભાં થઈ ગયાં. પહેલાં—બીજા શ્લોકમાં—ભગવાન્ ગોપીજનોની વચ્ચમાં જ પ્રકટ થયા એમ કહીને હમણાં આ ત્રીજા શ્લોકમાં જે કહેવામાં આવ્યું છે ભગવાન્ પધાર્યાં તે ભગવાનનાં દર્શન કરતી વખતે ગોપીજનોને જે લાવ થયો તેના અનુવાદરૂપ છે. (બીજી રીતે વિચાર કરતાં જણાય છે કે બીજા શ્લોકમાં ભગવાનના ધર્મો આવ્યા એમ કહેવામાં આવ્યું, અને ત્રીજા શ્લોકમાં ધર્મો ભગવાન્ આવ્યા એમ કહેવામાં આવ્યું છે.) અથવા તો, પહેલાં ભગવાન્ ગોપીજનોના હૃદયમાં હતા, અને હમણાં હૃદયની બહાર આવ્યા એ જણાવવાને માટે 'ભગવાનને આવતા બેઠને' એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

અરે ! ભગવાન્ ત્યારે પધાર્યાં ત્યારે બધાં ગોપીજનો ઉભાં થયાં એમાં શું આશ્ચર્ય ? આ સંકેતનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે આ બધાં ગોપીજનોમાં તે વખતે જીવ ન હતો, પણ જીવ વગરનાં હતાં; આવાં નિર્જીવ ગોપીજનો પણ ભગવાનને આવતા બેઠને એકદમ ઉભાં થઈ ગયાં એ બધા આશ્ચર્યની વાત કહેવાય. આ વાત સ્પષ્ટ ચમત્કાવવાને માટે શુકદેવજી તન્વઃ પ્રાણમિવાગતમ્ એ પ્રમાણે દર્શાવતા આવે છે. તન્વઃ એટલે હસ્ત, ચરણ વગેરે શરીરનાં અવયવો. બાહ્યે પ્રાણ આવ્યો હોય તેમ (તે બધાં અવયવો ઉભાં થઈ ગયાં.) (જેમ હાથ, પગ વગેરે અવયવો દેહમાં જીવ ન હોય ત્યારે કામ કરી શકતાં નથી, અને દેહમાં જીવ આવે ત્યારે કામ કરી શકે છે, તેમ ત્યારે ભગવાન્ તિરોહિત થઈ ગયા હતા ત્યારે ગોપીજનોના દેહ નિર્જીવ થઈ ગયા હતા, પણ ત્યારે ભગવાન્ પ્રકટ થયા ત્યારે તે ગોપીજનોના દેહમાં જીવ આવ્યો અને એકદમ ઉભાં થઈ ગયાં.) આપણે પ્રયત્ન કરીને જે અંગ ચલાવીએ તે એક જ અંગ પોતાનું કામ કરે, પણ ત્યારે પ્રાણ આવે ત્યારે તો હાથ, પગ વગેરે બધાં અવયવો સાથે સાથે અને પોતપોતાનું કામ કરે. તેથી બધાં અવયવો એકદમ ઉભાં થયાં એમ જણાવવાને માટે મૂળ શ્લોકમાં ઉત્તસ્યુઃ એ પ્રમાણે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અન્તાઃકરણ અને જીવ એ પાંચે ઉભા થવાનું છે. તેમાં જીવનું ઉભા થવાનું બીજાના—ભગવાનના—ઉપર આધાર રાખે છે, અને ત્યારે જીવ આવે છે ત્યારે દેહ વગેરે બીજા બધા પધાર્યાં ઉભા થાય છે. અત્યાર મુખી ગોપીજનોનો જીવ પોતાના હૃદયમાં રહેલા સ્વીકાર્યક્ષિત ભગવાનમાં પ્રવિષ્ટ ચએલો હતો, ભગવાનના સંગમાં રહેલો હતો, અને ત્યારે ભગવાન્ પોતે ઉભા થયા—બહાર પ્રકટ થયા—ત્યારે ગોપીજનોનો જીવ પણ ઉભો

તુ ઉત્થિતમિત્યત્ર દેતુમાહ પ્રેષ્ટમિતિ । અત્યન્તં પ્રિયો ભગવાન્ । તં દૃષ્ટ્વા ઉત્થિતમ્ । ભગવતિ યા પ્રીતિસ્તયા કૃત્વા ઉત્ફુલ્લા દક્ષ્યાસામ્ । અનેન પ્રીત્યા इन्द्रियाणामुत्થાનम् । (एतासां विलोकनार्थमैवागमनमित्यागमनमात्रेण विलोकनमादौ सम्पन्नम् । उच्छुद्धता तु ततो भिन्ना । तस्याः पुष्पधर्मत्वेन सदुक्त्या दृशां कमलत्वं व्यज्यते । तत्र प्रीतेर्हेतुत्वोक्त्या इयदवधि तत्कार्याभावेनाधुनैव तत्प्राकट्यं द्वाप्यते रवेरिव । विरहे सर्वतिरोधानादेव तत्तिरोधानमप्यासीत् । अत एवावलात्वमुक्तं कार्यमात्रे स्वसामर्थ्याभावज्ञापनार्थम् ।) दृष्टાન્તેનૈવ પ્રાણાનામુત્થાનમ્ । પ્રાણાનાં ભગવાન્ પ્રાણ इति । शरीरं तु पूर्वोक्तामिलपितपदार्थत्वेन निरूपणात् उत्थितमित्यत्र तमिति हेतुः ॥ ३ ॥

एवमुत्थितानां भगवता सह स्थितानां कार्यमाह काचिदिति पञ्चभिः ।

काचित् कराम्बुजं शौरैर्जग्दहेऽङ्गलिना मुदा ।

काचिद् दधार तद्बाहुमंसे चन्दनरूपितम् ॥ ४ ॥

થયો, પ્રકટ થયો. ગોપીજનોનું અન્તઃકરણ પણ ઉભું થયું; તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે પ્રેષ્ટમ્. ભગવાન્ ગોપીજનોને અત્યન્ત પ્રિય છે, તેથી ભગવાનને જોઈને ગોપીજનોનું અન્તઃકરણ ઉભું થઈ ગયું, ચેતનવન્તુ ગયું. ભગવાનમાં ગોપીજનોનો જે પ્રેમ હતો તેને લીધે ઉત્કૃષ્ટ—વિકાસવાળાં—નેત્રો થયાં છે. જેમનાં એવાં ગોપીજનો. આ ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાનમાં ગોપીજનોની જે પ્રીતિ હતી તેને લીધે ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો સચેતન થઈ.

ગોપીજનો—ગોપીજનોનાં ચક્ષુઓ—પોતાનાં દર્શન કરે તેટલા માટે ભગવાન્ ત્યાં પધાર્યા; તેથી ભગવાનના કૃપિત આપવાથી જ પ્રથમ ગોપીજનોને ભગવાનનાં દર્શન થયાં. ચક્ષુની ઉત્કૃષ્ટતા—પ્રકૃષ્ટતા, વિકાસ—એ તો તેનાથી—વિકલોકનથી, દર્શનથી—ભિન્ન છે. વિકાસ પામવું એ કૂલનો ધર્મ છે; તેથી જ્યારે મૂળ શ્લોકમાં વિકાસરૂપી પુષ્પધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે ત્યારે ગોપીજનોનાં ચક્ષુઓ કમલ છે એમ સૂચન થાય છે. તેમાં પ્રીતિને ચક્ષુના વિકાસનું કારણ કહેવામાં આવ્યું છે; તે ઉપરથી જણાય છે કે અત્યાર સુધી પ્રીતિનું કાર્ય—ચક્ષુનો વિકાસ—ન હતું અને હમણાં જ સૂર્યની માફક પ્રીતિનું પ્રાકટ થયું છે. (જેમ સૂર્ય ઉદય પામે અને તેથી કમળ વિકસિત થાય તેમ ભગવાનમાં ગોપીજનોની પ્રીતિ પ્રકટ થઈ અને તેથી તેમનાં ચક્ષુઓનો વિકાસ થયો.) ગોપીજનો જ્યારે ભગવાનથી વિરહ પામ્યાં ત્યારે બધું તિરોહિત થઈ ગયું અને તેથી ભગવાનમાં રહેલી ગોપીજનોની પ્રીતિ પણ તિરોહિત થઈ ગઈ હતી. આ જ કારણથી ગોપીજનોને મૂળ શ્લોકમાં અબલા કહેવામાં આવ્યાં છે, અને તેથી જણાય છે કે ગોપીજનોમાં દોષ પણ કાર્ય કરવાને માટે શક્તિ નથી.

મૂળ શ્લોકમાં પ્રાણમિયાગતમ્ એ જે દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવેલું છે તે ઉપરથી જ પ્રાણના ઉત્થાનની વાત થઈ ગઈ, કારણ કે ભગવાન્ પ્રાણના પણ પ્રાણ છે, આધિદૈવિક પ્રાણ છે. પહેલાં જેની ઇચ્છા કરવામાં આવેલી હતી તે ઇચ્છિત પદાર્થ તરીકે નિરૂપણ કરેલું હોવાથી શરીરનું ઉત્થાન થયું; તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે તમ્. (અર્થાત્ ભગવાન્ શરીર ધારણ કરીને—સ્વરૂપથી—પ્રકટ થાય એવી ગોપીજનોની ઇચ્છા હતી; ભગવાનના શરીરનું—સ્વરૂપનું—વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી ગોપીજનોનું શરીર પણ ઉભું થઈ ગયું એમ તાત્પર્ય છે.) ૩

આ પ્રમાણે ગોપીજનોના જે પાંચ પદાર્થો—જીવ, દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ અને અન્તઃકરણ—સચેતન થયા તે ભગવાનની સાથે રહ્યા, અને તેમણે—ગોપીજનોના જીવ, દેહ વગેરેએ—જે કાર્ય કર્યું તેનું વર્ણન શુકદેવજી કાચિત્ ઇત્યાદિ પાંચ શ્લોકમાં કરે છે.

કોઈક ગોપીજને ભગવાનનું હસ્તકમલ આનંદથી પોતાની અંગસિમાં પાડવું હતું. કોઈક ગોપીજને ભગવાનના ચંદનવાળા હસ્તને પોતાના ખભા ઉપર ધર્યો. ૪

પૂર્વમનેકવિદા અપિ ભગવત્યાવિર્ભૂતે સત્તવિદા એવ જાતાઃ । એકો ભગવાન્ સર્વાર્થે પ્રકટી-
ભૂતઃ । તત્ર યા અગ્રે સ્થિતાસ્તા અપિ નિકટસ્થિતા એવ પૂર્વમુચ્યન્તે । શુદ્ધસાત્ત્વિક્યઃ શુદ્ધરાજોયુક્તા
રજઃસાત્ત્વિક્યશ્ચ, નિર્ગુણાશ્ચ, શિષ્ટાઃ સત્તવિદા ગણ્યન્તે । કાચિદત્ર શૌરેઃ કરામ્બુજં મુદા અઙ્ગ-
હિતા અગૃહ્યાત્ । એક એવ હસ્યો ભગવતા પ્રસારિતઃ । પીતામ્બરધર इति દ્વિતીયેન હાસ્યનિવારણાર્થ

પહેલાં ગોપીજનો અનેક પ્રકારનાં હતાં, છતાં પણ જ્યારે ભગવાનનો આવિર્ભાવ થયો ત્યારે
ગોપીજનો સાત પ્રકારનાં જ થયાં.

(ભગવાન્ જ્યારે તિરોહિત થઈ ગયા હતા ત્યારે ગોપીજનોના ચિત્તનો વિશેષ થયો અને તેથી
તેઓ અનેક પ્રકારનાં થયાં એમ ગયા—અઘ્રાવીસમા—અધ્યાયમાં જુદાં જુદાં વચનોના સ્વરૂપ ઉપરથી
જણાવવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોના મિશ્રણથી અને નિર્ગુણતાથી
થતા ગોપીજનોના અનેક પ્રકારો જુદા જુદાં શ્લોકોના સ્વરૂપ ઉપરથી સિદ્ધ કરવામાં આવેલા છે. હવે
તો આ ઓગણત્રીસમા અધ્યાયમાં પ્રભુ ‘ભગ’ શબ્દના અર્થને—ઐશ્વર્ય, વીર્ય, શ્રી વગેરે છ ગુણોને—
પ્રકટ કરીને પોતે પ્રકટ થયા છે, અને તેથી તે ગોપીજનો પણ પ્રભુના પ્રકટ સ્વરૂપમાં એકનિષ્ઠાવાળાં
હોવાથી પ્રભુમય જ થઈ ગયાં છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનો ભગવદાત્મક થવાથી, ભગવાનનું સ્વરૂપ
રસાત્મક હોવાથી અને ભગવાનના ધર્મો પણ રસાત્મક હોવાથી ભૃકુટિબન્ધન વગેરે ભાવો પણ ગોપી-
જનોમાં ધટે છે.)

એક જ ભગવાન્ સર્વ ગોપીજનોને માટે પ્રકટ થયા છે; તેથી ગોપીજનોના મૂલમાં જે ગોપીજનો
આવે ઉભાં હતાં તે પણ ભગવાનની પાસે જ આવ્યાં છે એમ પહેલાં કહેવામાં આવે છે.

(આ પ્રમાણે એક જ ભગવાન્ જ્યારે પ્રકટ થઈને જ્યાં ગોપીજનોને પોતાની પાસે આવ્યાં
અને તેથી ભગવાનના હસ્તકમલ ધારણ કરવું ઇત્યાદિ બધાં કાર્યો જ્યાં ગોપીજનો એક જ વખતે કરતાં
હતાં એમ તાત્પર્ય છે. મૂળ શ્લોકમાં કાચિત્ એમ એકવચનનો જે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તેનું
તાત્પર્ય એ છે કે તે શ્લોકમાં ગોપીજનો એક જ પ્રકારના ભાવવાળાં છે. વાસ્તવિક રીતે તો તેવાં પણ
ગોપીજનો અનેક છે એમ જાણવું. ભગવાનના છ ધર્મો, અને ભગવાનનું સ્વરૂપ—ધર્મી—એ રીતે
ગોપીજનોના સાત પ્રકાર છે એમ શુકદેવજીને કહેવાની ઇચ્છા છે, છતાં પણ ગયા—અઘ્રાવીસમા—
અધ્યાયમાં ગોપીજનોના સત્ત્વ, રજસ્, તમસ્, નિર્ગુણ એમ જે અંશોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે
અંશ ગોપીજનોમાં હમણાં પણ છે; એ હેતુથી સત્ત્વ વગેરે ગુણોની દૃષ્ટિથી ગોપીજનોના સાત પ્રકારનું
વર્ણન કરવામાં આવે છે.)

શુદ્ધસાત્ત્વિક, શુદ્ધરાજસ, રાજસસાત્ત્વિક, (રજઃસાત્ત્વિક્યશ્ચ એમાં જે છે તે ઉપરથી)
સાત્ત્વિકરાજસ, નિર્ગુણ, (નિર્ગુણાશ્ચ એમાં જે છે તે ઉપરથી) તામસ, અને બાકીનાં (ચાર પ્રકારનાં—
સાત્ત્વિકતામસ, રાજસતામસ, તામસસાત્ત્વિક અને તામસરાજસ—) એમ ગોપીજનોના સાત પ્રકાર
ગણવામાં આવે છે.

(ફલપ્રકરણના પાંચમા અધ્યાયમાં—અર્થાત્ દશમસ્કન્ધના ત્રીસમા અધ્યાયમાં—કાચિત્ સમમ્
ઇત્યાદિ દસમા શ્લોકમાં ભગવાનના ગુણના સ્વરૂપનું જ વર્ણન કરવામાં આવશે. સુખોદિનીશ્ચ ગોપી-
જનોના પ્રકારો જે ક્રમમાં આપવામાં આવેલા છે તે ક્રમ વિવક્ષિત નથી, તેથી પહેલાં તામસી ગોપીજનનું
અને પછી નિર્ગુણ ગોપીજનનું વર્ણન કરવામાં આવશે.)

કોઈક ગોપીજને અહીં ભગવાનનું હસ્તકમલ આનન્દથી પોતાની અંજલિ વડે ગ્રહણ કર્યું. ભગવાને
પોતાનો એક જ હાથ લાંબો કર્યો હતો, કારણ કે ભગવાન્ પીતામ્બરધર હતા, એટલે કે તેમણે હાસ્ય
રૂપાવધાને માટે બીજા હાથમાં પીતામ્બર ધારણ કરેલું હતું. અહુ માન દર્શાવીને વસ્તુનું જે ગ્રહણ કરવામાં

પીતામ્બરમહાનાત્ । મહુમાનેન મહાનમશ્ચલિતા મયતિ । શૌરેરિતિ વીરત્વજ્ઞાપનાય । મુદેતિ પૂર્વોક્ત-
 શ્લોકન્યાયત્ત્વર્થમ્ । અન્યા પુનસ્તતોપ્યન્તરજ્ઞા મયિષ્યામીતિ તદ્વાદુમંસે દધાર યથાલિક્ષિતૈષ મયતિ ।
 ક્ષમે પત્તસ્યા વિનિયોગો વચ્ચવ્યઃ ‘શુજમગરુસુગન્ધં મૂર્ધ્ન્યવાસ્યત્ કદા તુ’ इति । અત एव तदीयो
 धर्मोन्तःस्थितस्तस्या निरोधं साधयिष्यतीति चन्दनरूपितमित्युक्तम् । चन्दनेन रूपितं लिप्तम् ।
 चन्दने हेतुः पूजा लक्ष्मीर्वा पूर्वोक्ता । तथा ताम्बूलेऽपि ॥ ४ ॥

આવે છે તે અંજલિ વડે થાય છે. મૂળ શ્લોકમાં ભગવાનને માટે જે શૌરે: પદ વાપરવામાં આવ્યું છે તે
 ભગવાનનું વીરત્વ જણાવવા માટે વાપરવામાં આવેલું છે. પહેલાં—અકૂલીસમા અધ્યાયમાં—ગોપીજનોનો
 જે કલેશ વર્ણવવામાં આવ્યો હતો તે કલેશ નાશ પામ્યો છે એ જણાવવાને માટે મુદા—અતન્દ્ય—
 એ પ્રમાણે મૂળ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

‘પેલી ગોપી કરતાં પણ હું વધારે અન્તરંગ થાઉં, ભગવાનની સમીપ આવું,’ એમ ધારીને
 બીજાં ગોપીજને ભગવાનના બાહુને પોતાના ખભા ઉપર ધારણ કર્યો, તેથી ભગવાનની સાથે પોતાનું
 આલિંગન જ—લેટો જ—થઈ જાય. આગળ ઉપર ચુંવાળીસમા અધ્યાયમાં ‘શુજમગરુસુગન્ધં મૂર્ધ્ન્ય-
 વાસ્યત્ કદા તુ,’ અશુરથી સુગંધિત બનેલો પોતાનો હસ્ત પ્રભુ અમારા માથા ઉપર ક્યારે મૂકશે,
 એ પ્રમાણે ભગવાનના બાહુનો આ ગોપીજનને માટે વિનિયોગ કહેવામાં આવવાનો છે.

(અરે! અહીં—આ અધ્યાયમાં—જે પદાર્થનો અનુભવ થાય તે જ પદાર્થની ત્યાં—બ્રમરસીત-
 વાળા ચુંવાળીસમા અધ્યાયમાં—સ્ફૂર્તિ થવી જોઈએ એવો નિયમ છે; તેથી ત્યાં ચુંવાળીસમા અધ્યાયમાં
 ભગવાનના બાહુની વાત કરેલી છે અને તે બાહુને અગરુસુગન્ધમ્ એ પ્રમાણે વર્ણવેલો છે, તો પછી
 અહીં ભગવાનના બાહુને ચન્દનરૂપિતમ્ ને બદલે ચન્દનસુગન્ધમ્ કહેવું જોઈએ. આ પ્રમાણે જો
 શંકા કરવામાં આવે તો શ્રીમહાપ્રભુજી સમાધાન કરે છે કે ચુંવાળીસમા અધ્યાયમાં જે ગોપીજન
 શુજમગરુસુગન્ધમ્ ધત્વાદિ શ્લોક બોલે છે તે ગોપીજન આ જ છે, અને તેથી ભગવાનના બાહુના
 સંબંધવાળો જે સ્વાભાવિક ધર્મ છે, અને અહીં જે ચન્દનની અંદર રહેલો છે, તે આ ગોપીજનનો
 નિરોધ સિદ્ધ કરશે. આ તાત્પર્ય સમજાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે ચન્દન તો આગાતુક છે અને
 તે વાત સ્પષ્ટ કરવાને માટે શુકદેવજી ચન્દનસુગન્ધમ્ ને બદલે ચન્દનરૂપિતમ્ કહે છે. આ જ
 કારણથી ન્યારે પૂતનાનો દેહ બળતો હતો ત્યારે ભગવાનના સમ્બન્ધને લીધે જ પૂતનાના દેહમાંથી
 બધાં પાપો નાશ પામ્યાં અને તેથી ધૂમાડો પણ અગરુના જેવો સુગંધિ હતો એમ વર્ણન કરવામાં
 આવ્યું છે. અર્થાત્ ભગવાનના સંબન્ધને લીધે જ સુગંધિત છે, બીજા કારણને લીધે નહિ.)

આ જ કારણથી ભગવાનના બાહુનો ધર્મ જે ચન્દનની અંદર રહેલો છે તે આ ગોપીજનનો
 નિરોધ સાધશે એમ જણાવવાને માટે શુકદેવજીએ ભગવાનના બાહુને ચન્દનરૂપિતમ્ એ પ્રમાણે
 વર્ણવ્યો છે. ચન્દનથી રૂપિત, અર્થાત્ ચન્દનથી લેપાયેલો.

ભગવાનના બાહુને ચન્દનનો લેપ કરવામાં આવેલો છે તેનું કારણ એ કે બીજા શ્લોકમાં જે
 જ્ઞાત્રી પદ છે તે ઉપરથી સૂચિત થયું હતું કે પ્રદાએ અને લક્ષ્મીએ ભગવાનની પૂજા કરી હતી, અને
 તે પૂજાને અંગે ભગવાનના બાહુને ચન્દનનો લેપ કરવામાં આવ્યો હતો. અથવા તો બીજું કારણ પણ
 હોઈ શકે, અને તે એ કે બીજા શ્લોકમાં ભગવાનને માટે પીતામ્બરઘરા એ પદ વાપરવામાં આવેલું છે,
 અને તે પદ ઉપરથી સૂચિત થતું હતું કે ભગવાન લક્ષ્મીજીની સાથે રમણ કરતા હતા અને તે પ્રસંગે
 તેમના બાહુને ચન્દનનો લેપ થયો હતો. પાંચમા શ્લોકમાં જે તામ્બૂલનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે
 તેનું કારણ પણ ચન્દનની માફક પ્રદા અને લક્ષ્મીજીએ કરેલી ભગવાનની પૂજા અથવા તો લક્ષ્મીજીની
 સાથે રમવાને કારણે રમણ જાણવું. ૪.

काचिदञ्जलिमागृह्णात्तन्वी ताम्बूलचर्वितम् ।

एका तदङ्घ्रिकमलं सन्तप्ता स्तनयोरधात् ॥ ૫ ॥

एवं सामग्रीप्रकटनेन तासां देवोत्तमानां च कृत्यं प्रदर्शितमेव आरोगुक्तमा देवोत्तमास्तु पूजका इति । अतः काचित्ताम्बूलचर्वितमञ्जलिना अगृह्णात् । तस्याः ताम्बूलयोग्यतामाह तन्वीति । कोमलाङ्गी । एका पुनर्वहिःस्थिता साक्षात्सम्यन्धमलममाना, उत्थातुं वा अशक्ता, उपविश्यैव तदङ्घ्रिकमलं स्तनयोरधात् । अनुत्थाने धारणे च हेतुः सन्तप्तेति । सा घृत्यन्तं विरहातुरा ॥ ५ ॥

एका भ्रुकुटीमावध्य प्रेमसंरम्भविह्वला ।

घ्रन्तीवैक्षत् कटाक्षेपैः सन्दष्टदशनच्छदा ॥ ૬ ॥

કોઈકે કોમળ ગોપીજને ભગવાનના આરોગેલા પાનની પ્રસાદી
અંગલિ વડે ગ્રહણ કરી. કોઈકે વિરહથી અત્યંત તપેલાં ગોપીજને ભગ-
વાનનું ચરણકમલ પોતાના સ્તન ઉપર ધર્યું. ૫

આ પ્રમાણે વનમાલા અને પીતામ્બર ધારણ કરીને ભગવાનને પ્રકટ થયા તેનું તાત્પર્ય એ કે દેવોમાં ઉત્તમ એવા બ્રહ્મા વગેરેએ ભગવાનની પૂજાસ્પી જે કૃત્ય કર્યું તે આ ગોપીજનોને ભગવાને દર્શાવ્યું, (કારણ કે ભગવાનની પૂજા કરતી વખતે જે અન્નવગેરેનું સ્થાપન કરવામાં આવેલું હતું તે સર્વનો, જ્યારે ગોપીજનોએ ભગવાનનો બ્રહ્મ પોતાના ખભા ઉપર ધારણ કર્યો ત્યારે, તે ગોપીજનોને અત્યંત અનુભવ થયો. અર્થાત્ વનમાલા, પીતામ્બર વગેરે સામગ્રી સહિત પ્રકટ થઈને આ ગોપીજનો ઉપર ભગવાને ઘણો અનુગ્રહ દર્શાવ્યો એમ બોધ થાય છે.)

આ પ્રમાણે વનમાલા, પીતામ્બર વગેરે ધારણ કરીને ભગવાન પ્રકટ થયા, અને આ રીતે વનમાલા વગેરે સામગ્રી પ્રકટ કરીને તે ગોપીજનોનું અને દેવોમાં ઉત્તમ એવા બ્રહ્મા વગેરેનું કાર્ય દર્શાવવામાં આવ્યું. આ કાર્ય તે એ કે આ ગોપીજનો ભગવાનના ઉપર ચડી જવાની ઇચ્છાવાળાં છે, જ્યારે દેવોત્તમ બ્રહ્મા વગેરે ભગવાનની પૂજા કરનારા છે, અર્થાત્ બંનેનાં કાર્ય જુદાં છે. તેથી કોઈક ગોપીજન ભગવાનનું આવેલું પ્રસાદી પાન અંગલિવડે ખે હાથમાં લે છે. આ ગોપીજન ભગવાનનું પ્રસાદી પાન લેવાને માટે યોગ્ય છે એમ દર્શાવવાને માટે શુક્રદેવજી આ ગોપીજનનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે તન્વી. તન્વી એટલે કોમલ અંગવાળી (જેનું અંગ કોમલ છે તેની ચામડી ઘણી કોમલ હોય છે, એટલે આ કોમલાંગી ગોપીજન જ્યારે ભગવાનનું પ્રસાદી પાન ખાયો ત્યારે તે પાન આ ગોપીજનના કોમલ કંઠની કોમલ ચામડીમાંથી સુંદર દેખાયો. આ પ્રકારની શોભા જોવાને માટે ભગવાને આ ગોપીજનને તાંબૂલનું દાન કર્યું છે.)

એક ગોપીજન તો મંડલની બહાર આવે ઉભાં હતાં, અને તેથી તેમને ભગવાનનો સાચાત્ સંબંધ મળી શક્યો નહિ, અથવા તો પોતે ઉભાં થઈ શક્યાં નહિ, એટલે બ્રહ્મા બ્રહ્મા જ તેમણે ભગવાનનું ચરણકમલ પોતાના સ્તનો ઉપર પધરાવ્યું. આ ગોપીજન ઉભાં થઈ શક્યાં નહિ અને તેમણે ભગવાનનું ચરણકમલ પોતાની છાતી ઉપર પધરાવ્યું તેનું કારણ દર્શાવતાં શુક્રદેવજી કહે છે કે સન્તપ્તા. આ ગોપીજન, ખરેખર, વિરહથી અત્યંત અતુર બનેલાં હતાં. ૫

પ્રેમના આવેશથી વિહ્વલ થએલાં એક ગોપીજન સવાં ચડાવીને,
દાંતવડે બોઠ રસીને કટાક્ષથી પ્રહાર કરતાં હોય તેમ જોવા લાગ્યાં. ૬

એકેતિ । અન્યા પુનર્દરશ્યા તામસી તમસા મુકુટિમાવધ્ય કટાક્ષેપૈઃ મન્તીવ પેક્ત્ ।
અત્ર સર્વે વર્ણલોપઃ । કટાક્ષેપૈરિત્યઃ । પ્રેમ્ણા સહિતો યઃ સંરમ્ભઃ ક્રોધઃ તેન વિહુલા ।
સમ્યક્ દટ્ટઃ દશનચ્છદો યયા । તાદૃશી ચ જાતા । મુકુટિયન્ધનેન ચિત્તકૌટિલ્યમ્ । પ્રેમસહિત-
સંરમ્ભેણ હિન્દ્રિયવૈકુલ્યમ્ । સન્દંશેન વૈદક્ષોભઃ । મન્તીવેતિ પ્રાણૈર્વલ્લપ્તિઃ જ્ઞાનસાધનમપિ વચ્ચા
વિકૃતમ્ । પ્રાન્તદટ્ટિઃ કટાક્ષઃ । તત્રાપિ આક્ષેપમાયઃ । યયા વાચાવગુરણં તથા કટાક્ષા ય્ય આક્ષેપ-
રૂપા નિરન્તરં પ્રયુદ્ધાઃ । તાદૃશમાવચ્ચા પૂર્ણત્વાય કાલનિયમનાર્થં વા મુકુટિમજ્જઃ । સ્વમાવનિયમ-

બીજાં તામસી ગોપીજન તો (એટલે દૂર ઉભા રહીને કટાક્ષ ફેંકવાથી પોતાનો માનભાવ રહે
એટલે) દૂર ઉભાં રહ્યાં, અને ક્રોધથી ભવાં ચઢાવીને કટાક્ષો ફેંકીને બાણે પ્રહાર કરતાં હોય તેમ ભગવાન
તરફ ભેવા લાગ્યાં. અહીં કટાક્ષેપૈઃ એ પદમાં ‘સર્વાણુ હોય તો વર્ણનો લોપ થાય, અર્થાત્ જે સરખા
વર્ણ સાથે સાથે આવે ત્યારે પૂર્વ વર્ણનો લોપ થાય’ એ નિયમને અનુસરીને ક્ષનો લોપ થયો છે; એટલે
કે મૂળ શબ્દ કટાક્ષેપૈઃ છે, અને તેમાં ક્ષનો લોપ થવાથી કટાક્ષેપૈઃ એ પ્રમાણે રૂપ થયું છે.

પ્રેમવાળો જે સંરમ્ભ, ક્રોધ, તેથી વિહુલ (આ ગોપીજન અન્યા છે.) સારી રીતે દાંતથી દાખ્યા
છે એક જેમણે એવાં આ ગોપીજન છે. ભવાં ચઢાવવાથી આ ગોપીજનના ચિત્તની કુટિલતા વર્ણવી;
પ્રેમવાળા ક્રોધથી હિન્દ્રિયોની વિકલવતા વર્ણવી; દાંતથી એક દાખવાથી દેહનો ક્ષોભ વર્ણવ્યો; બાણે પ્રહાર
કરતાં હોય એમ દેખાવાથી આ ગોપીજને પ્રાણથી બળ દેખાડ્યું એમ વર્ણવ્યું; આ ગોપીજનના ઈક્ષણ-
રૂપી જ્ઞાનનું સાધન—નેત્ર—પણ વિકૃત એમ વર્ણન કર્યું. નેત્રના છેડથી બેસું તેનું નામ કટાક્ષ. તેમાં—
કટાક્ષમાં—પણ આક્ષેપભાવ વર્ણવ્યો. જેમ વાણીથી બીજને ધમકી આપવામાં આવે છે તેમ આ
ગોપીજનના આક્ષેપરૂપ કટાક્ષો જ હુમ્મેશાં પ્રવર્તતા હતા.

(ગોપીજનોએ ભવાં ચઢાવ્યાં તેનું બીજું પ્રયોજન દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે) અથવા
તો ગોપીજનોનું તે પ્રકારનું માન પૂર્ણ બને એટલા સારુ કાલનું નિયમન કરવાને માટે મુકુટિનો લંગ
કરવામાં આવ્યો છે, ભવાં ચઢાવવામાં આવ્યાં છે. (પહેલાં ગોપીજનોના માનનું જ નિરૂપણ કરવામાં
આવ્યું હતું, હવે અહીં તો તેમના ગાઢમાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. માન દૂર કરવાને માટે સો
પ્રકારે પણ યત્ન કરવામાં આવે તો પણ હું—ગોપીજન—માનનો ત્યાગ નહિ કરું એ પ્રકારનો જે ભાવ
તેનું નામ ગાઢભાવ. કાલનો વિલંગ થતાં માન શિથિલ થઈ જાય છે, કારણ કે તે વ્યભિચારી ભાવ હોવાથી
લાંબો સમય રહી શકતું નથી. ગોપીજનોનું માન ગાઢ છે તેથી તે કોઈ દિવસ શિથિલ થતું નથી અને
હુમ્મેશાં ગાઢ જ રહે છે. આ પ્રમાણે ગાઢમાન હુમ્મેશાં રાખવું તે જ કાલનું નિયમન કહેવાય છે.
નાયિકાઓનો એવો સ્વભાવ છે કે તેઓ પ્રિયવચન વગેરે કારણને લીધે માનનો અવશ્ય ત્યાગ કરે
છે. આ પ્રકારની સ્થિતિ અમારી—ગોપીજનોની—ન થાય, અને અમારો માનભાવ જ હુમ્મેશાં
રહો એ પ્રકારનો ગોપીજનોનો પ્રયત્ન છે. નાયિકાઓનો પ્રિય વચનોને લીધે માન ત્યાગ કરવાનો
જે સ્વભાવ છે તેનું નિયમન અલ્પ પ્રયત્નથી થઈ શકે છે. તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે) નાયિકા-
ઓના સ્વભાવનું નિયમન કરવાને માટે ગોપીજનોનો સંરમ્ભ—આવેશ—હતો. (ભગવાનની સાથે
પહેલાં સમાગમથી જે મુખ્ય ગોપીજનોએ અનુભવેલું હતું તેનું સ્મરણ થતાં તે સમાગમમુખ્યના
લોભથી કદાચિત્ તેમના—ગોપીજનોના—માનનો ત્યાગ થઈ જાય. તે પ્રમાણે ન થાય એટલા માટે
વંચનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે) લોભનો નાશ કરવાને માટે વંચનું
વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. (અથર એ લોભનું સ્વરૂપ છે, અને તેના ઉપર ત્યારે દાંત પીસવામાં
આવે ત્યારે અધર—લોભ—દબાય છે, અર્થાત્ નાશ પામે છે.)

નાર્થં ચ સંરમ્ભઃ । લોભેનાશાર્થં વંશઃ । મોક્ષાભાવાર્થં જ્ઞાનવક્તૃતા । પ્રમાણનિરાકરણાર્થં હનનમિતિ ।
યતો લૌકિકી ભક્તિઃ પુષ્ટા ભવતિ । ઇતદર્શનૈષા નિરૂપિતા ॥ ૬ ॥

एवमतिपुष्टां निरूप्य अत्युत्तमां निरूपयति अपरेति ।

अपराऽनिमिषदृग्भ्यां जुषाणा तन्मुखास्त्रुजम् ।

आर्षीतमपि नातृप्यत्सन्तस्तचरणं यथा ॥ ७ ॥

एषा हि भगवद्दर्शनेन गतदोषा अतो ध्यानेन भगवन्तं हृदये स्थापयितुकामा नेत्राभ्यां
नेत्रद्वारा भगवन्तं हृदि स्थापितवती । अत्र लावण्यामृतं पेयम्, सुखस्वास्त्रुजत्वोक्तेः । अनिमिष-
दृग्भ्यामिति पानकरणम् । द्रवद्रव्यस्यान्तर्निवेशनं पानम् । मध्ये रसविच्छेदो भविष्यतीति

(આ પ્રમાણે ઘણો આગ્રહ હોવા છતાં પણ પોતાના હૃદયમાં પ્રિયની—પ્રભુની—સ્થિતિ આવશ્યક
છે અને માન પણ હૃદયમાં હોય છે. કદાચિત્ ગોપીજનોના હૃદયનો ભગવાનમાં જો લય થઈ જાય તો
તેમના હૃદયમાં રહેલા માનનો પણ લય—નાશ—થઈ જાય. નિર્દોષ ભાવથી જ અરેખર મુક્તિ થાય છે
એ ન્યાયને અનુસરીને ગોપીજનોનું માન જતું રહે એટલે તેઓ નિર્દોષ અને અને તેમને મુક્તિ મળે.
ગોપીજનોને આ પ્રમાણે મુક્તિ ન મળે તેટલા માટે તેમના ઈશ્વરમાં—જ્ઞાનમાં—કટાક્ષેપ શબ્દવડે
કુટિલતા દર્શાવવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે જ્યારે ગોપીજનોનો ભાવ કુટિલતાને લીધે દોષવાળો થવાથી
તેમની મુક્તિ થઈ શકે નહિ; અને જ્યારે તેમની મુક્તિ ન થાય ત્યાં પછી તેમના માનની મુક્તિ ક્યાંથી
થઈ શકે? આ તાત્પર્ય દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે) —ગોપીજનોને મોક્ષ ન મળે તેટલા માટે
કટાક્ષેપ શબ્દથી જ્ઞાનની વક્તાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

(‘ભગવાન સર્વના ઈશ છે,’ ‘જે અંદર રહીને આત્માનું નિયમન કરે છે’ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ ઉપરથી
જણાય છે કે ભગવાનમાં ઈશ, નિયામક વગેરે ધર્મો છે. આવા ધર્મોવાળા ભગવાનની આજ્ઞાનું વિહંધન
કરવું એ પ્રમાણથી—શાસ્ત્રથી—વિરુદ્ધ છે. વળી જ્યારે પ્રભુ ગોપીજનોના અન્તઃકરણને માનરહિત કરવા
પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે ગોપીજનોનું અન્તઃકરણ માનથી છૂટું પડતું નથી. આ વાત પ્રમાણથી—શાસ્ત્રથી—
વિરુદ્ધ છે અને તેથી તે સંભવે નહિ; પણ જો પ્રમાણના બળનો નાશ કરવામાં આવે તો તે સંભવે.
તેથી જ મ્મન્તી પદ વડે પ્રમાણનો નાશ જ કરવામાં આવ્યો છે. આ તાત્પર્ય દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી
કહે છે કે) પ્રમાણનું નિરાકરણ કરવાને માટે હનનનું—નાશનું—વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આમ
કરવાથી લૌકિકે ભક્તિ—લોકની રીતને અનુસરનારો સ્નેહ—પુષ્ટ થાય. આ પ્રાણથી જ આ ગોપીજનનું
વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૬

આ પ્રમાણે અતિપુષ્ટ તામસી ગોપીજનનું નિરૂપણ કરીને હવે શુદ્ધદેવજી અત્યુત્તમ નિર્ગુણ ગોપી-
જનનું અપરા ઇત્યાદિ ત્રણીકમાં વર્ણન કરે છે.

કોઈકે બીજાં ગોપીજન ભગવાનના મુખારવિન્દનું અનિમિષ દૃષ્ટિથી—

એકી ટસે—પાન કરતાં હતાં, તો પણ જેમ સંત પુરુષો ભગવાનના ચરણના

રસથી તૃપ્તિ પામતા નથી તેમ તે તૃપ્તિ શાસ્ત્રમાં નહિ. ૭

આ પ્રમાણે આ ગોપીજન ભગવાનનાં દર્શન કરીને અરેખર દોષરહિત થયાં છે, અર્થાત્ ભગવ-
દર્શનથી પૂર્વ દુઃખ .તે જૂલી ગયાં છે. તેથી ધ્યાનવડે ભગવાનને પોતાના હૃદયમાં સ્થાપવાની ઇચ્છાથી
આ ગોપીજને નેત્રો દ્વારા ભગવાનને પોતાના હૃદયમાં સ્થાપ્યા. અહીં લાવણ્યરૂપી અમૃતનું પાન કરવાનું
છે, કારણ કે મુખને અમ્બુજ—કમલ—કહેવામાં આવેલું છે. જેમ કમલનું સ્થાપન કરવાથી મકરન્દનું
પણ સ્થાપન થાય છે તેમ ભગવાનના મુખનું સ્થાપન કરવાથી તેમાં રહેલા લાવણ્યનું પણ સ્થાપન થઈ
જાય છે. મૂંઝ ત્રણીકમાં અનિમિષદૃગ્ભ્યામ્—જેમાં પાંપણો મીઝાતી નથી એવી દૃષ્ટિથી—જે પદ
દર્શાવે છે કે લાવણ્યનું પાન કરવામાં આવે છે. પ્રવાહી પદાર્થને અંદર લઈ જતું તેનું નામ પાન. પ્રવાહી

અનિમિષદૃષ્ટ્યાં પાનમ્ । નેત્રયોરક્ષલિત્યં ઠાવણ્યામૃતસ્ય વિરલત્વાત્ । પ્રીતિસેવનમગ્રાભિપ્રેતમ્ ।
 યદ્યપિ આ સમન્તાદ્ધર્મસહિતં સર્વમેવાભિનિવિષ્ટં સ્વાધીનં જાતમ્, ચદૈવેચ્છતિ તદૈવ હૃદયે પદ્યમતીતિ,
 તથાપિ નાતૃપ્યત્ અલંભાવં ન કૃતવતી । તન્ન દેતુર્વિપયસૌન્દર્યમ્ । ન તુ પ્રયોજનાભાવઃ પ્રતિ-
 બન્ધકઃ । एतदर्थं दृष्टान्तमाह सन्तः तच्चरणं यथेति । सन्तो हि जातकार्याः । तथापि चरणारविन्दे
 सहजो रसः । न तु किञ्चित् प्राप्तव्यं निवर्तनीयं वा ॥ ७ ॥

एका पुनर्दूरस्था अनया तुल्यशीला योगानुसारेण भगवन्तं गृहीत्वतीत्याह तं काचिति ।

तं काचित्रेन्नरन्ध्रेण हृदि कृत्य निमील्य च ।

पुलकाद्भ्युपगूह्यास्ते योगीवानन्दसम्भृता ॥ ८ ॥

પૂર્વે લૌકિકી પદ્માદ્ ભક્તિમાર્ગાનુસારિણી નિરૂપિતા । હવં યોગાનુસારિણી । અતોડસ્યાઃ સર્વા-
 વ્યવે દષ્ટિઃ । હમયોરેકીકરણમ્, અન્યથા દષ્ટિમેદઃ સ્યાત્ । પૂર્વસ્થારતુ દર્શનમેવ પ્રયોજનમ્ । ઇમા

પ્રદાર્યને અંદર લઈ જતાં વચ્ચે રસનો પ્રવાહ તુટી જશે એમ માનીને તે પ્રમાણે ન થાય તેટલા માટે
 અનિમિષ દૃષ્ટિથી જ પાન કરવાનું કહેવામાં આવેલું છે. લાવણ્યરૂપી અમૃત વિરલ છે એટલે નેત્રરૂપી
 અંજલિથી—ખોળાથી—પીવાનું છે. મૂળ રસોકમાં જે જુવાળા પદ છે તેમાં જુવ્ પાતું છે અને તે
 પાતુનો અર્થ પ્રીતિથી સેવા કરવી એ પ્રમાણે થાય છે અને તે જ અર્થ આ સ્થળે લેવાનો છે. (અર્થાત્
 ભગવાનના સુખકમળનું પ્રીતિસેવન એટલે સુખકમળમાં રહેલા લાવણ્યરૂપી અમૃતનું પાન.) જે કે
 ધર્મસહિત સર્વ સંપૂર્ણરીતે હૃદયમાં ઉતારેલું છે અને તેથી તે સ્વાધીન થયું છે, ત્યારે તે ગોપિકા
 જે વસ્તુની ઇચ્છા કરે છે ત્યારે તે પોતાના હૃદયમાં તે વસ્તુ જુવે છે, છતાં પણ તેમને સંતોષ થતો
 નથી, હવે બહુ થયું એ પ્રમાણેની ભાવના થતી નથી. આ ગોપીજનને સંતોષ થતો નથી તેનું કારણ
 ભગવાનના સુખકમળનું સૌન્દર્ય છે. ગોપીજનને હવે કોઈ પણ જાતનું પ્રયોજન નથી એ વાત પ્રતિ-
 બંધક નથી, (અર્થાત્ ગોપીજનને હવે કોઈ પણ જાતનું પ્રયોજન રહેલું નહિ હોવાથી તેમને અસંતોષ
 નહિ થાય એમ નહિ, અર્થાત્ અસંતોષ થશે જ.) આ વાત સ્પષ્ટ કરવાને માટે શુકદેવજી દષ્ટાન્ત
 આપે છે કે સન્તસ્તચ્ચરણં યથા. સન્ત પુરુષો ખરેખર કૃતાર્થ છે, તેમણે પોતાનાં બધાં કાર્યો પૂર્ણ કરેલાં
 છે, છતાં પણ ભગવાનના ચરણારવિન્દમાં તેમને સહજ, સ્વાભાવિક, રસ રહેલો હોય છે. ભગવાનના
 ચરણારવિન્દમાં રહેલો સન્ત પુરુષોનો આ રસ તદ્દન સ્વાભાવિક છે, કોઈ પણ જાતના પ્રયોજનને લીધે
 નથી, કારણ કે તેમને હવે કંઈનું મેળવવાનું રહ્યું નથી તેમ કોઈનો ત્યાગ કરવાનું રહ્યું નથી. ૭

હવે એક ગોપીજન આપે ઉભાં છે, અને તે આ (સાતમા રસોકમાં વર્ણવેલાં) નિર્જુગ ગોપી-
 જનના જેવા સ્વભાવવાળાં છે. તે યોગને અનુસરીને ભગવાનનું શ્રદ્ધુ કરે છે, ભગવાનને પોતાના
 હૃદયમાં સ્થાપે છે. આ વાત શુકદેવજી તં કાચિત્ એ રસોકમાં કહે છે.

કોઈક ગોપીજન નેત્રદ્વારથી પ્રભુને હૃદયમાં ધારણ કરી, આંખો

નીચી દઈ, રોમાંચિત થઈ, પ્રભુનું આલિંગન કરી, યોગીની માફક આન-

ન્દમાં ડૂબીને બેઠાં. ૮

પહેલાં છઠ્ઠા રસોકમાં લૌકિકના જેવા ભાવવાળાં ગોપીજનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, પછીથી
 સાતમા રસોકમાં અક્ષિતમાર્ગને અનુસરનારાં ગોપીજનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. હવે આ ગોપીજન
 યોગમાર્ગને અનુસરનારાં છે. તેથી આ ગોપીજનની દષ્ટિ ભગવાનના સર્વ અવયવોમાં રહેલી છે. આ
 ગોપીજન ભગવાનના બન્ને અવયવોનું અને તે દ્વારા બધાં ય અવયવોનું એકીકરણ કરે છે, નહિ તો
 ગોપીજનની દષ્ટિને લીધે ભગવાનના સ્વરૂપમાં બેદ થાય. સાતમા રસોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજન કેવલ
 અક્ષિતમાર્ગીય છે અને તેથી તેમને ભગવાનના દર્શનનું જ પ્રયોજન છે. (સાતમા રસોકમાં વર્ણવેલ

વિરલેતિ કાચિદિત્યુક્તમ્ । તં પૂર્વોક્તમ્, 'ન સલુ ગોપિકાનન્દનો મવાનિ'તિ યચા નિરુપિતમ્ । નેત્ર-
રન્ત્રેણૈતેકવચનં રૂપપ્રવેશાર્થમ્ । હૃદિ કૃત્યેતિ । હૃદિ કૃત્વા । અસમાસેઽપિ ત્વપ્ । હૃદિકૃત્યેત્સલુ-
ક્તમાસો વા । તત્તોઽન્વઃપ્રવિષ્ટો વહિર્મા ગચ્છત્તિતિ નિમીલનં કૃતવતી । ન હિ તસ્યા વુદ્ધો મગ-
વાન્ વહિરવશિષ્ટોઽસ્તિ । સ્વકીયો વા માગલસ્યા ગૃહીત્વ ઇતિ । ચકારાત્ સર્વેન્દ્રિયનિવર્તનમ્ ।
તત્તોઽન્વરાનન્દે પૂર્ણે પુલકાહ્ની જાતા । કેવલાનન્દેન પુલકે ગોપીત્વં ન સવિવ્યતીતિ તદર્થે વિશેષ-
માહ ચપગૂહ્યાસ્ત્વ ઇતિ । અર્થ રોમાઞ્ચઃ સ્પાત્તિકમાવે પ્રવિષ્ટઃ । અતઃ એવાન્તરુપગૂહ્યાલિહ્ય આસ્તે ।

ગોપીજન લક્ષિતમાર્ગીય છે અને લક્ષિતમાર્ગમાં એકને વશ થઈને બહાર ભગવાનના સુખારવિન્દનું દર્શન થતાં જ બીજા બધા પદાર્થોનું તેમને—ગોપીજનને—વિસ્મરણ થાય છે, અને તેથી ભગવાનના સુખારવિન્દ વિના બીજા કોઈ પણ પદાર્થની તેમને અપેક્ષા રહેતી નથી. યોગમાર્ગમાં તો ધ્યાનમાં ભગવાનના પ્રત્યેક અંગનું પૃથક્ ચિન્તન કરવામાં આવે છે, અને ધારણમાં તે બધાં અંગોથી અનેક એક જ સ્વરૂપનું ચિન્તન કરવામાં આવે છે, કારણ કે અંગોના પરસ્પર સંબંધનું સ્મરણ કર્યા વિના એક અંગનું સ્મરણ કરવામાં આવે તો તે અનુચિત હોવાથી અપરાધરૂપ છે. તેથી બધાં અંગોને એકનિત કરીને ચિન્તન કરવામાં આવે છે. કેવલ યોગમાર્ગમાં કૃત્ત અપરાધ જ છે, પણ યોગાનુસારી લક્ષિત-માર્ગમાં તો ભગવાનના સ્વરૂપમાં પણ ભેદ થાય છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ રસાત્મક હોવાથી ભાવાત્મક છે, તેથી જો સ્વામિનીનો ભાવ ભગવાનના એક એક અંગમાં જ રહે તો સ્વામિનીના ભાવને લીધે ભગવાનના સ્વરૂપમાં પરસ્પર ભેદ ઉત્પન્ન થાય. પણ આ આકાશ પ્રલોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજન ભગવાનનાં બધાં જ અંગોનું એકીકરણ કરે છે, તેથી ભગવત્સ્વરૂપમાં પ્રાપ્ત થતો ભેદ દૂર થઈ જાય છે.)

આ પ્રકારનાં—ભગવાનની સાથે આલિંગન કરવાની ઇચ્છાવાળાં—ગોપીજન દુર્લભ છે તેથી શુકદેવજી કહે છે કે કાચિત્. મૂળ પ્રલોકમાં જે તમ્ પદ છે તે પૂર્વોક્ત ભગવાનના સંબંધમાં વાપરવામાં આવેલું છે; તે ભગવાન કે જેમનું વર્ણન આ જ ગોપીજને પહેલાં ગોપીગીતમાં ન સલુ ગોપિકા-નન્દનો મવાન્ એ પ્રમાણે કરેલું છે. મૂળ પ્રલોકમાં જે નેત્રરન્ત્રેણ પદમાં એકવચન છે તે ભગવાનના સ્વરૂપના પ્રવેશને માટે છે. (ભગવાનનું સમુદિત સ્વરૂપ એક છે અને તેથી તેને પ્રવેશ કરવાને માટે એક જ નેત્રદ્વારની જરૂર રહે છે.) મૂળ પ્રલોકમાં જે હૃદિ કૃત્ય પદ છે તેનો અર્થ હૃદિ કૃત્વા—હૃદયમાં ધારણ કરીને—એ પ્રમાણે થાય છે. હૃદિ કૃત્ય એમાં સમાસ નથી છતાં પણ ત્વપ્ પ્રત્યય લગાડવામાં આવ્યો છે. (સમાસ ન હોય છતાં પણ ત્વપ્ પ્રત્યય લગાડવો એ સિદ્ધાન્ત પાણિનિથી સિદ્ધ વૈયાકરણોનો છે; તેથી શ્રીમદ્ભાગવતજી બીજા અર્થ આપતાં કહે છે કે) હૃદિકૃત્ય એ અહુસ્સમાસ છે એમ માનવું. પછીથી આ ગોપીજને પોતાની આંખો મીંચી દીધી જેથી અંદર ગએલા ભગવાન બહાર જતા રહે નહિ. આ ગોપીજનની ભુદ્ધિમાં તો એમ જ છે કે હવે ભગવાન બહાર આવી રહ્યા જ નથી. અથવા તો આ ગોપીજને ભગવાનમાં જે પોતાનો ભાગ હતો તે લઈ લીધો. (પ્રભુ પોતે પ્રકટ થઈને દરેક ગોપીજનને રસનું દાન કરે છે તેથી ભગવાન બધાં ગોપીજનોના ભાગરૂપ થાય છે. અર્થાત્ જેને માટે ભગવાનનું જે સ્વરૂપ પ્રકટ થયું હોય તે તેનો ભાગ ગણાય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે જેમ પિતાની મિલકતમાં પુત્રોનો ભાગ રહેલો હોય છે તેમ પ્રભુના સ્વરૂપમાં પણ સ્વામિનીઓનો જ ભાગ રહેલો છે.) મૂળ પ્રલોકમાં જે ચ છે તેનો ભાવ એવો છે કે ગોપીજનોની બધી ઇન્દ્રિયો નિવૃત્ત થઈ ગઈ.

પછીથી ગોપીજનનો અંદર રહેલો આનન્દ જ્યારે પૂર્ણ થયો ત્યારે તેમના શરીરે રોમાંચ થયો. કેવલ આનન્દથી—આત્માનન્દથી—જો શરીરે રોમાંચ થાય તો ગોપીપણું ન રહે; તેથી ગોપીત્વની સિદ્ધિને માટે શુકદેવજી ઉપગૂહ્યા આસ્તે—આલિંગન કરીને ઉભાં રહ્યાં—એ પ્રમાણે આ ગોપીજન વિશે વિશેષ કહે છે. (યોગીઓના હૃદયમાં જ્યારે ભગવાનનો આનિર્ભાવ થાય છે ત્યારે આનન્દને લીધે તેમના

તામેવ સ્થિતિં ધારિતવતી અવસ્થાન્તરાભાવાય । નનુ તસ્યા ઉત્તરત્ર કાર્યમ્, ભગવતા સદ્ સન્મોગાં કર્તવ્યઃ, આલાપાઃ, ગૃહે ચ ગન્તવ્યમિતિ ફર્યં તામેવાવસ્થાં સ્થાપિતવતી । તન્નાહ યોગીવેતિ । યોગી હિ તયૈવાપ્રે સર્વં કાર્યં સાધયતિ, તયેયમપિ તયૈવાવસ્થયા સર્વં સાધનીયમિતિ સ્થિતા । કિન્નઃ । આનન્દસમ્પ્રુતા । આનન્દે નિમગ્ના । અત એવ વહિઃસંવેદનરહિતા । સંવેદનાયામેવ સત્યાં કાર્યાનુ-સન્ધાનમ્ । ન હિ પૂર્ણે આનન્દે કશ્ચન કામોસ્તિ ॥ ૮ ॥

एवं विशेषाकारेण कृत्यमुक्त्वा सर्वासां सामान्याकारेण प्रयोजनमाह सर्वास्ता इति ।

सर्वास्ताः केशचालोकपरमोत्सवनिर्वृताः ।

जहुर्विरहजं तापं प्राज्ञं प्राप्य यथा जनाः ॥ ९ ॥

यो हि बलिष्ठरजस्तमोभ्यां व्याप्तयोरपि फलसम्पादकः, तस्य क्षुद्रगुणक्षोभयुक्त्वनामासामुદ्वारे

શરીરે રોમાંચ થાય છે; પરંતુ આ ગોપીજન યોગીઓના જેવાં નથી, કારણ કે તેમણે—ગોપીજને—ભગવાનને આલિંગન કર્યું છે. તેથી આ ગોપીજનમાં કામભાવ મુખ્ય છે, એટલે ગોપીત્વ જ મુખ્ય છે, યોગનો પ્રકાર નહિ.) રસશાસ્ત્રમાં આ રોમાંચની ગણના સાત્ત્વિકભાવમાં કરવામાં આવેલી છે, અને તેથી જ આ ગોપીજન પોતાના હૃદયમાં ભગવાનની સાથે આલિંગન કરી રહ્યાં છે. બીજી અવસ્થા ન આવે એટલા માટે આ ગોપીજન તે જ સ્થિતિ—ભગવાનની સાથે આલિંગનની સ્થિતિ—ધારણ કરી રહ્યાં છે.

શંકા:—અરે! આ ગોપીજનને તો આગળ ઉપર અનેક કાર્ય કરવાનાં છે—ભગવાનની સાથે સંલોગ કરવાનો છે, તેમની સાથે આલાપ કરવાનો છે, પોતાને ઘેર ખાજા જવાનું છે—તો પછી આ ગોપીજન ભગવાનની સાથે આલિંગન કરીને જ આલિંગનની સ્થિતિમાં જ કેમ બેસી રહ્યાં ?

સમાધાન:—ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે યોગી હવે, યોગીની માફક યોગી, અરેખર, તે અવસ્થાથી જ આગળ સર્વ કાર્ય સાધે છે: તેમ આ ગોપીજન પણ તે જ—આલિંગનની જ—અવસ્થાથી બધું સધાશે એમ માનીને તે જ સ્થિતિમાં બેઠાં છે.

વળી આ ગોપીજન આનન્દસમ્પ્રુતા છે, અર્થાત્ આનન્દમાં નિમગ્ન થઈ ગયેલાં છે, અને તેથી જ આ ગોપીજનને બહારના જગતનું જ્ઞાન નથી. જ્ઞાન હોય તો જ કાર્યનું અનુસન્ધાન થઈ શકે, જ્યારે આનન્દ પૂર્ણ થાય છે ત્યારે કોઈ પણ પ્રકારનો ક્રમ—અસિલાપ, ધ્રુવજા—રહેતો નથી. (જેમ યોગી પોતાની અવસ્થાથી બધું કાર્ય સાધે છે તેમ હું પણ સાધીશ એમ આ ગોપીજન માને છે અને તેથી જ તે તે જ અવસ્થામાં રહે છે. બીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો માલમ પડે છે કે આ ગોપીજન આનન્દમાં ખૂબ ડૂબી ગયેલાં છે તેથી બીજા કોઈ પણ કાર્યનું અનુસન્ધાન થઈ શકે એમ નથી, એટલે તે તે જ અવસ્થામાં રહ્યાં છે. ૮

આ પ્રકારે બધાં ગોપીજનોનાં વિશેષ પ્રકારનાં કૃત્યોનું વર્ણન કરીને હવે શુકદેવજી સર્વાસ્તા: હંસાદિ શ્લોકમાં ભગવાને સામાન્યરીતે સર્વ ગોપીજનોને જે ફલ—વિરહના તાપની નિવૃત્તિરૂપ ફલ—આપ્યું તેનું વર્ણન કરે છે:—

તે બધાં ગોપીજનો ભગવદર્શનરૂપી પરમ ઉત્સવથી મુખી થયાં,
અને જેમ મનુષ્યો પરમાત્માને પામીને તાપથી મુક્ત થાય છે તેમ તે
વિરહતાપથી મુક્ત થયાં. ૯

પદ્યમાં રજેશુષ્ણ વર્ણો છે, જ્યારે મહાદેવમાં તમોશુષ્ણ વર્ણો છે. જે ભગવાન રજેશુષ્ણવાળા બદ્ધને અને તમોશુષ્ણવાળા મહાદેવને પણ મોહરૂપી દુઃખ આપે છે તેવા ભગવાનને શુદ્રશુભી સ્ત્રીઓ ખામોસાં

કઃ પ્રયાસ इति वक्तुं कैशवेत्युक्तम् । तस्य योग्यमालोकः आलोकनं प्रकाशो वा अन्तर्बहिः । अत एव स एव परमोत्सवः । यथा लौकिकानां महाराज्यप्राप्तिः पुत्रोत्सवो वा । तेन निर्वृताः सर्वा एव जाताः । एवं वासामिष्टसिद्धिरुक्ता । अनिष्टनिवृत्तिमाह जह्विरिहजमिति । नन्वेवं सति मुक्ता एव ता भवेयुः । न हि संसारे निवृत्ते भगवत्साक्षात्कारेण परमनिर्वृतौ सत्यां कञ्चन पुरुषार्थोऽवशिष्यते । तत्राह प्राप्तं प्राप्येति । प्राप्तः सुषुप्तिसाक्षी । स्वाप्यये भगवदाविर्भावो निरूपितः । तत्र च जीवानां प्रवेशो वासनासहितानाम् । तं प्राप्य यथा जनाः अधिकारिणो मनुष्याः पुनरायान्ति, एवमत्राप्यागमिष्यन्तीति भावः । यतो जनाः जायमानाः, न तु उत्तमाधिकारिणः । स्वसम्बन्धस्यापनायमेव परं भगवान् प्रकटः ॥ ९ ॥

આ ગોપીજનોનો ઉદ્ધાર કરવામાં શો પ્રયાસ લાગવાનો હતો ? ક એટલે પ્રશ્ન, રૈશ એટલે મહાદેવ અને તે ખત્તેને વ એટલે મોક્ષરૂપી મુખ જેમનામાંથી મળે છે તે લગવાનું કેશવ કહેવાય છે. આ ગોપીજનોના અને લગવાનના બધા ગુણો મહાન છે; પણ લગવાનનું પરોક્ષ ભજન કેવી રીતે કરવું તે આ ગોપીજનો લાક્ષણિક નથી. પરોક્ષભજનનું અજ્ઞાન તે જ ગોપીજનોનો દુઃ—હવકો—ગુણ.) આ પ્રમાણે ગોપીજનોનો ઉદ્ધાર કરવામાં લગવાનને શ્રમ પડવાનો નથી એ વાત શુકદેવજી કેશવ પદ વડે કહે છે. આ કેશવ લગવાનનો આલોક, દર્શન અથવા અંદર અને બહારનો પ્રકાશ; તેથી જ તે આલોક જ પરમ ઉત્સવ છે. જેવી રીતે જગતમાં લોકોને મહાસત્યની પ્રાપ્તિથી અથવા યુગની પ્રાપ્તિથી પરમ ઉત્સવ થાય છે તેવી રીતે આ ગોપીજનોને લગવાનના દર્શનથી અથવા પ્રકાશથી પરમ ઉત્સવ થાય છે. આ પરમ ઉત્સવને લીધે બંધન ગોપીજનો સુખી થયાં. આ પ્રમાણે ગોપીજનોના ઇષ્ટ પદાર્થની સિદ્ધિ થઈ એમ કહેવામાં આવ્યું. ગોપીજનોનું અનિષ્ટ પણ જતું રહ્યું એમ શુકદેવજી જહ્વિરિહજમ્ એ શબ્દોમાં કહે છે.

શંકા:—અરે ! ત્યારે ગોપીજનોનું અનિષ્ટ નાશ પામ્યું અને ઇષ્ટ પ્રાપ્ત થયું ત્યારે તો તે મુક્ત જ થઈ ગયાં. તે સમયે ઘણી આર્તિને લીધે ગોપીજનોનાં પ્રાણ, ધન્વિય, અન્તઃકરણ અને જીવ લગવાનમાં જ પેસી ગયાં, અને લગવાનના સંબંધથી જ પરમ આનન્દ ભોગવવા લાગ્યાં. ગોપીજનોની આ પરિસ્થિતિમાં તેમને આદ્ય જગતનું અનુસન્ધાન સંભવિત ન હતું, અને તેથી તે મુક્ત જ થઈ ગયાં. સંસાર ત્યારે નાશ પામે છે, અને લગવાનના સાક્ષાત્કારથી ત્યારે પરમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે કોઈ પણ પુરુષાર્થ બાકી રહેતો નથી.

સમાધાન:—આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે પ્રાપ્તં પ્રાપ્ય. પ્રાપ્ત એટલે સુષુપ્તિ કાળમાં સાક્ષી તરીકે રહેનાર લગવાન, શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સુષુપ્તિ—ગાઢ, સ્વપ્ન વિનાની, નિદ્રા—કાળમાં લગવાનનો અવિભાવ થાય છે. તે સમયે વાસનાસહિત જીવોનો લગવાનમાં પ્રવેશ થાય છે. જેમ સંસારના અધિકારી મનુષ્યો સુષુપ્તિ કાળમાં આ પ્રાપ્તને પ્રાપ્ત કરીને પાછા બાહ્ય વસ્થામાં જગતમાં આવે છે તેમ અહીં પણ ગોપીજનો લગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરીને પાછાં આવશે એ પ્રમાણે તાત્પર્ય છે. સુષુપ્તિકાળમાં પ્રાપ્તમાં પ્રવેશ કરીને સંસારાધિકારી મનુષ્યો બાહ્યવસ્થામાં આ જગતમાં પાછા આવે છે તેનું કારણ એ કે તેઓ જન છે, ઉત્પન્ન થનારા છે, ઉત્તમ અધિકારી નથી. લગવાન તો પોતે પોતાનો ચમ્પન્ધ દર્શાવવાને માટે જ પ્રકટ થયા છે, નહિ કે ગોપીજનોનો પોતાનામાં લય કરવાને માટે. (સુષુપ્તિકાળમાં જો કે જીવનો પ્રાપ્તમાં પ્રવેશ થાય છે છતાં પણ તે સમયે તેનામાં—જીવમાં—અજ્ઞાન રહે છે. ગોપીજનોની પ્રાપ્તમાં પ્રવેશ કરતા જીવની સાથે સરખામણી કરવામાં આવી છે, તેથી કોઈને શંકા થાય કે જીવની માફક ગોપીજનમાં પણ અજ્ઞાન રહેતું હશે. પણ આ શંકાને સ્થાન નથી, કારણ કે લગવાનના સમાગમ સમયે ગોપીજનોને જે જ્ઞાન હતું તે જ્ઞાન લગવાનના પરોક્ષ ભજન વખતે પણ હતું. તમે ગોપીજનો ત્યારે માફ પરોક્ષ ભજન કરો છો ત્યારે પણ હાલની માફક હું તમારી સમીપ ઉભો

एवं तासां कृत्यमुक्त्वा तामिर्भगवत्कृतमाह तामिरिति ।

तामिर्विधूतशોકामिर्भगवानच्युतो घृतः ।

व्यरोचताधिकं तात पुरुषः शक्तिमिर्यथा ॥ १० ॥

તાસાં સમ્બન્ધે પ્રાકૃતીનાં ભગવતોઽન્યથાત્વં શક્યેત, તન્નિવર્ત્યેતે । અન્યથા સ્વાર્થમેવ ભગવ-
ત્તિરોધાનં સ્યાત્ । ‘સ નૈવ વ્યરમત્, તસ્માદેકાકી ન રમતે’ इति श्रुतेः । લોકોપિ કેવલં ભગવન્તે

હોઈ છું, પણ તમે મને પ્રકટ તરીકે બાણી શકતાં નથી, તેથી પરોક્ષ ભગ્વન વખતે પણ મારો સંબન્ધ હોય છે એ જણાવવાને માટે ભગવાન્ હમણાં પ્રકટ થયા છે, અને તેથી ગોપીજનોને વિશેષ પ્રકારનું રાગે પ્રાપ્ત થતાં તેમનામાં અજ્ઞાનનો સંભવ રહેતો નથી. આ પ્રમાણે સુપ્રસિક્ષણમાં પ્રાપ્તમાં પ્રવેશ કરતા સંસારી જીવોના કરતાં ગોપીજનો વિવક્ષણ—સિત્ત પ્રકારનાં—છે. આ ગોપીજનો લૌકિક નથી, તેમ પ્રસિદ્ધ મોક્ષમાર્ગને અનુસરનારાં પણ નથી, પરંતુ ભગવાનની સાથે બાહ્ય સમ્પ્રગમની અભિલાષાવાળું છે. ભગવાન્ પણ તેમનો મનોરથ પૂરે જ છે, એટલે ગોપીજનનો મનોરથ પૂર્ણ થયે જ. સુપ્રસિક્ષણમાં પ્રાપ્તમાં પ્રવેશ કરતા સંસારી જીવોની સાથે ગોપીજનોની જે સરખામણી કરવામાં આવેલી છે તે તો દ્રક્ષ્ય એક જ દૃષ્ટિએ, અને તે એ કે જેમ સુપ્રસિદ્ધિમાં પ્રાપ્તમાં પ્રવેશ કરતા જીવો મોક્ષનાં અધિકારવાળા જીવો કરતાં સિત્ત છે તેમ આ ગોપીજનો પણ મોક્ષના અધિકારવાળા જીવો કરતાં સિત્ત છે. આ બાબતમાં જ જેની સરખામણી છે, બીજી કોઈ રીતે નહિ.) ૯

આ પ્રમાણે ભગવાન્ પ્રત્યેના ગોપીજનોના કૃત્યનું વર્ણન કરીને હવે શ્રુકદેવજી તામિઃ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં ગોપીજનોની સાથેના ભગવાનના કૃત્યનું વર્ણન કરે છે.

हे तात ! शोकरहित यत्नेषां ते गोपीजननी साथे विटणायेका

અચ્યુત ભગવાન્, જેમ પ્રાકૃત પુરુષ શક્તિઓથી શોભે તેમ, અધિક શોભ્યા. ૧૦

આ ગોપીજનો જે પ્રાકૃત હોય તો તેમની સાથે સંબન્ધ થતાં ભગવાન્ પણ અધિક પ્રાકૃત થઈ જાય—આ પ્રમાણે જે કોઈને શંકા થાય તો તેનું નિવારણ આ શ્લોકમાં કરવામાં આવે છે.

જે ગોપીજન પ્રાકૃત હોય તો તેમના સંબન્ધથી ભગવાન્ પણ પ્રાકૃત થઈ જાય અને તેને પરિણામે ભગવાનની અલૌકિક શોભા વિરોધિત થઈ જાય; અને આવા લયથી ભગવાન્ પોતે જ પોતાના સ્વાર્થને માટે—પોતાને પ્રાકૃતત્વ પ્રાપ્ત ન થાય અને પોતાની અલૌકિક શોભા જતી ન રહે તેટલા માટે—વિરોધિત થઈ જાય એમ મનાય; અને તો પછી ગોપીજનોના સમ્પ્રગમમાં ભગવાનની શોભા અધિક છે એ વાત તો ક્યાં જ રહી? ‘ભગવાન્ ખરેખર રમ્યા નહિ; તેથી તે એકલા રમતા નથી’ એ શ્રુતિ ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાનની રમણની ઇચ્છા છે. ભગવાનને રમણની ઇચ્છા હોવા છતાં પણ જ્યારે પોતે ગોપીજનોથી વિરોધિત થઈ જાય ત્યારે તો કોઈને એમ શંકા થાય કે ગોપીજનો પ્રાકૃત છે અને તેમના સમ્પ્રગમથી ભગવાન્ પણ પ્રાકૃત બની જાય અને પોતાની અલૌકિક શોભા ગુમાવી બેસે, એટલે એ લયથી ભગવાન્ ગોપીજનોથી વિરોધિત થઈ જાય. આવી શંકા ન થાય તેટલા સારા આ શ્લોકમાં સ્પષ્ટતા કરવામાં આવે છે કે ગોપીજનોના સમ્પ્રગમથી તો ભગવાનની અલૌકિક શોભા જતી રહેવાને બદલે ઉડતી વધી, અને તે જ સ્પષ્ટ બતાવી આવે છે કે ગોપીજનો પ્રાકૃત નથી.

(ગોપીજનોને પહેલાં દ્રક્ષ્ય ભગવાનના દર્શનથી આનન્દ થયો ન હતો, પણ જ્યારે તેમણે ભગવાનને પોતાના સમ્પ્રગમમાં જોયા ત્યારે તેમને—ગોપીજનોને—પણો આનન્દ થયો. ત જ પ્રમાણે) લોકો પણ કેવળ ભગવાનનાં દર્શન કરીને આનન્દ પામતા નથી, પરંતુ જ્યારે તેઓ સર્વશક્તિથી ભેરાયેલાં

પશ્યન્ ન નિર્વૃતો ભવતિ કિન્તુ સર્વશક્તિયુક્તં પરમ્ । 'પુંસઃ સ્ત્રિયાશ્ચ સ્તયોઃ સુખદુઃખિનોર્ને'તિવાક્યાત્
પૂર્વવત્ તા દુઃખિતાઞ્ચેત્ તદોત્તમતા ન ભવતીત્યાહ વિધૂતશોકાભિરિતિ । તાઃ પૂર્વોક્તાઃ । ગુણાસ્તા-
સામુક્તા ઇવ સર્વથા પ્રપન્ના इति । મધ્યે શોકઃ સમજનિ । તસ્મિન્નિવૃત્તે યથાપૂર્વમેવ તાઃ । મગવાંશ્ચ
પશ્ચુર્ણૈશ્વર્યયુક્તઃ, તથાપિ પ્રાકૃત ઇવ યદિ પરિચ્છિન્નકામઃ સ્વાત્, તથાપિ વૈલક્ષણ્યાત્ ન રોચેત્ ।
મગવાંસ્તુ પૂર્ણકામ इत्याહ અચ્યુત इति । અતઃ તાભિર્વૃતઃ અધિકં વ્યરોચત સહજાપેક્ષ્યા ।
વક્તાર્યવિશ્વાસેન હિ શ્રોતા વક્તારં પુષ્પાતીય પિતેવ પુત્રં સ્વાર્થમ્ । અતઃ ઇવાપ્રેડતિગુપ્તાર્યકથનેન વક્તા
શ્રોતારં સુલયતિ । અન્યથાનધિકારિણં મત્વા ન વદેદલૌકિકમર્યમ્ । પ્રકૃતે વાસ્મિન્નર્યે રાજો વિશ્વાસં
દૃષ્ટાવિસન્તોપેણ સ્નેહેન ચ પિરુત્વેત સન્વોધયતિ તાતેતિ । નન્વેવં સતિ મગવત્કાન્તોઃ તારતમ્યાત્

ભગવાનનાં દર્શન કરે છે ત્યારે તેમને ઘણો આનન્દ થાય છે. પુંસઃ સ્ત્રિયાશ્ચ સ્તયોઃ સુખદુઃખિનોર્ને—
પુરુષ અને સ્ત્રી એ બે એક બીજા પ્રત્યે એકબાળાં હોય, સરખાં સુખી હોય, તો જ સમાગમ રસિક
થઈ શકે, પરન્તુ બેમાંથી એક સુખી અને બીજું દુઃખી હોય તો તેમનો સમાગમ રસમય થઈ શકતો
નથી—એ વાક્યથી બે ગોપીજન પહેલાંની માફક દુઃખી હોય અને એકલા ભગવાન જ સુખી હોય
તો ભગવાનની રસોત્તમતા ન રહે; તેથી શુકદેવજી વિધૂતશોકાભિઃ એ પદવડે કહે છે કે ગોપીજનોનો
શોક જતો રહ્યો હતો. આ ગોપીજનોનું વર્ણન તો પહેલાં કરવામાં આવેલું છે. “અમે સર્વ રીતે તમારે—
ભગવાનને—શરણે આવેલાં છીએ” એ પ્રમાણેના ગોપીજનોના ગુણો પહેલાં જ વર્ણવવામાં આવ્યા છે.
વચ્ચમાં ગોપીજનોને શરણુભાવ જતો રહેવાથી શોક થયો; આ શોક દૂર થયો એટલે પહેલાંની માફક જ
ગોપીજનો શોકરહિત થઈ ગયાં. ભગવાન જૈશ્વર્ય વગેરે છ ગુણોવાળા છે, છતાં પણ બે પ્રાકૃત પુરુષની
માફક તેમનો કામ કાલપરિચ્છિન્ન, અનિત્ય, થાય, તો ગોપીજનોથી વિલક્ષણતા થાય અને તે શોભે નહિ.
(મૂળ શ્લોકમાં ગોપીજનોને માટે તામિઃ—પેલાં—એ પદ મૂકવામાં આવેલું છે. તે એમ ખતાવે છે કે
ગોપીજનો ભગવાનને સર્વ રીતે શરણે ગયેલાં છે, અને તેથી ગોપીજનોનો કામ, અપરિચ્છિન્ન, નિત્ય,
છે. બે ગોપીજનોનો કામ પરિચ્છિન્ન, અનિત્ય, માનીએ, તો પછી જ્યારે તેમનામાં કામ ન હોય ત્યારે
ભગવાનને શરણે તે જાય નહિ, અને તેને લીધે તેમનામાં ભગવાનનું સર્વપ્રકારનું શરણુ સંભવે નહિ.
પણ ગોપીજનો ભગવાનને સર્વપ્રકારે શરણે ગયેલાં છે એટલે તેમનો—ગોપીજનોનો—કામ નિત્ય છે.
ગોપીજનોનો કામ નિત્ય હોય અને ભગવાનનો કામ પ્રાકૃત પુરુષની માફક અનિત્ય હોય તો ગોપીજનો
અને ભગવાન એ બેની વચ્ચે વિલક્ષણતા આવે અને તેથી ભગવાન શોભે નહિ.)

ભગવાન તો પૂર્ણકામ છે એમ શુકદેવજી અચ્યુતઃ એ પદ વડે કહે છે. (ભગવાન પૂર્ણકામ છે,
પણ ગોપીજનો પૂર્ણકામ નથી. બે ભગવાનની માફક ભક્તો પણ પૂર્ણકામ હોય તો તેમને ભગવાનની
અપેક્ષા રહે નહિ એમ આનન્દાદયઃ પ્રધાનસ્ય એ બ્રહ્મસૂત્રમાં કહેલું છે. આ ગોપીજનોનો કામ અપરિ-
ચ્છિન્ન, નિત્ય, છે, જ્યારે ભગવાન પૂર્ણકામ જ છે, તેથી ભગવાનનો કામ કાલપરિચ્છિન્ન, અનિત્ય, હોઈ
શકે જ નહિ.) ભગવાન અને ગોપીજન એ બંનેનો કામ અપરિચ્છિન્ન, નિત્ય, હોવાથી ગોપીજનોથી
વિલક્ષણેલા ભગવાન પોતાના સ્વાભાવિક—એકલા—સ્વરૂપના કરતાં વધારે શોભવા લાગ્યા.

(મૂળ શ્લોકમાં જે તાત સંબોધન છે તેનું શ્લેષ્ય સમજાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે કે) જેમ
પિતા સ્વાર્થને માટે પુત્રનું પોષણ કરે છે તેમ શ્રોતા પણ વક્તાએ જે અર્થ કહ્યો હોય તેમાં વિશ્વાસ
દર્શાવીને વક્તાનું ખરેખર પોષણ કરે છે. તેથી જ આગળ ભગવદ્દીલારૂપી અતિગુપ્ત અર્થ કહીને વક્તા
શ્રોતાને સુખ આપે છે. આમ ન હોય તો શ્રોતાને ભગવદ્દીલારસના અનધિકારી માનીને વક્તા તેને
ભગવદ્દીલારૂપી અલૌકિક અર્થ કહે નહિ. શુકદેવજી આ ચાલતા પ્રસંગમાં પરીક્ષિત રાજાનો પોતાનામાં
વિશ્વાસ જોધને અતિ સંતોષથી અને એકથી પિતાની માફક રાજાને તાત એ પ્રમાણે સંબોધે છે.

સહજત્વં ન સ્યાત્ । અતઃ આહ પુરુષઃ શક્તિર્મિર્યથેતિ । યથાયં પ્રાકૃતોપિ પુરુષઃ સર્પસામર્થ્યેષુ લીનેષુ લોકપ્રતીત્યા ન રોચત इव, સ ચેત્ ક્રિયાજ્ઞાનાદિશક્તીરાવિષ્કરોતિ, તદાધિકો રોચતે, તથા ધ્યમપિ ભગવાન્ રોચમાન એવ પ્રકટાસુ શક્તિષુ શોપિકાસુ સર્વપ્રતીત્યા માબુકાનામપ્યન્તઃકરણેન અધિકં ચરો-
ન્નત્ અતિસૌન્દર્યં પ્રાપ્તવાન્ । તત્તો ભગવાન્ પરમાતન્દ્યુક્તઃ સ એવ 'એવ હોવાતન્દ્યાસી'તિશ્રુતેઃ ॥૧૦॥

વાસામાતન્દ્યજનનાર્થં ચત્ કૃતર્ષોસ્તદાહ તાઃ સમાદાયેતિ ।

તાઃ સમાદાય કાલિન્દ્યા નિર્વિદ્ય પુલિનં વિશુઃ ।

વિકસત્કુન્દમન્દારસુરભ્યનિલપદ્મપદમ્ ॥ ૧૧ ॥

તાઃ સમ્યક્ આદાય સમીચીને પુલિને નિર્વિદ્યોપવિશ્ય વિશુર્જાતઃ । કાલિન્દી કલિન્દ-
કન્યા । કલિં યતીતિ કલિન્દઃ । અતસ્તસ્યાઃ પુલિને તાસામન્યોન્યં ભગવતા ચા કલહો ન ભવિષ્ય-
તીતિ જ્ઞાપિતમ્ । પુલિનં વર્ણયતિ ક્રીડાયોગ્યત્વાર્થં સાર્થેન સર્વતઃ ઉપરિ અગ્રચ્છેતિ । પ્રથમતઃ સર્વતઃ
સૌભાગ્યમાહ । વિકસન્તિ કુન્દમન્દારપુષ્પાણિ તેષાં સુરભ્યનિલઃ પદ્મપદા ભ્રમરાશ્ચ યત્ર । યાયો-

અરે ! ગોપીજનોના સમાગમથી ભગવાનની શોભામાં વધારો થાય, તો ખણી તારતમ્યને લીધે—
શોભામાં અધિકતા થવાને લીધે—ભગવાનની શોભા સ્વાભાવિક નહિ રહે, પણ નિકારી થશે. આ શંકાનું
નિરાકરણ કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે પુરુષઃ શક્તિર્મિર્યથા, જેમ માણસનું બધું સામર્થ્ય—બધી શક્તિઓ—
તિરોહિત રહે તો પ્રાકૃત માણસ પણ લોકોની દૃષ્ટિએ શોભાતો નથી, પણ જ્યારે તે ક્રિયાશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ
વગેરે યોગ્યતાની શક્તિઓ પ્રકટ કરે છે ત્યારે લોકોની દૃષ્ટિમાં તે વધારે શોભે છે, તેમ આ ભગવાન્ પણ
શોભાયમાન જ છે, પણ જ્યારે ગોપિકાઓરૂપી એમની શક્તિઓ પ્રકટ હોય છે ત્યારે બધાંની દૃષ્ટિએ
અને ભાવુક પુરુષોના અન્તઃકરણમાં અધિક શોભે છે, અતિ સુંદર લાગે છે. તેથી જ આ ભગવાન્ છે, આ જ
પરમાતન્દવાળા છે, અને શ્રુતિ પણ કહે છે કે “આ જ ભગવાન્ ખરેખર આતન્દ આપનાર છે.” ૧૦

ગોપીજનોમાં આતન્દ ઉત્પન્ન કરવાને માટે ભગવાને જે કાર્યું—યોગ્યતા જે વ્યાપકતા પ્રકટ કરી—
તેનું વર્ણન શુકદેવજી તાઃ સમાદાય ઈત્યાદિ શ્લોકમાં કરે છે.

તેમને—ગોપીજનોને—સાથે કલહને યમુનાજીના ખીલતાં કુંદ અને

મન્દાર પુષ્પોથી સુવાસિત થએલા વાયુવાળા અને ભ્રમરોવાળા તીર પર

પધારીને ભગવાન્ પોતે વિશુ—વ્યાપક—થયા. ૧૧

તે ગોપીજનોને સારી રીતે કલહને સુંદર તીરે બેસીને ભગવાન્ વ્યાપક થયા; અર્થાત્ બધાં જ
ગોપીજનોની સમીપ થયા. કાલિન્દી એટલે કલિન્દ પર્વતની કન્યા. કલિને—કલહને—જે કાપી નાખે
છે, નાશ કરે છે, તે કલિન્દ. તેથી કાલિન્દીના, યમુનાજીના, તટ ઉપર ગોપીજનોની અંદર પરસ્પર
મદ અને માનને લીધે કલહ નહિ થાય, તેમ જ ભગવાનની સાથે પણ કલહ નહિ થાય એમ જણાવવામાં
આવ્યું. (અહીં યમુનાજીના તટમાં કલિનો નાશ કરવા રૂપી ધર્મ પ્રકટ થયો છે અને તેથી પૂર્વલીલામાં
યમુનાજીનો જે તટ હતો તેનાથી આ તટ ભિન્ન પ્રકારનો છે. પૂર્વલીલામાં યમુનાજીનો જે તટ હતો ત્યાં
તો ગોપીજનોનાં મદ અને માન સંભવે, એટલે તે તટમાં તે વખતે કલિનું ખંડન કરવા રૂપી ધર્મ પ્રકટ
ન હતો. આ ભાવ દર્શાવવાને માટે મદ્યાઃ પુલિનમરવિશ્ય એ છઠ્ઠીસમા અધ્યાયના પિસ્તાળીસમા
શ્લોકમાં કાલિન્દી પદ ન વાપરતાં નદી પદ વાપરવામાં આવ્યું છે.)

હવે યમુનાજીનો તટ કીડાને માટે યોગ્ય છે એટલા સારુ શુકદેવજી દોઢ શ્લોકમાં તેનું બધી
ખાત્રીથી, ઉપરથી અને નીચેથી એમ ત્રણ પ્રકારે વર્ણન કરે છે.

અયો ગુણાઃ સ્પષ્ટાઃ । મંદરન્દોપિ મુખ્વેષ્વધિકઃ । તેન મત્તા અમરા અપિ નાદસાધકત્વેન ગાનાદાવુપ-
યુજ્યન્તે । વિકાસો વાય્વર્થ એવ । કુન્દગન્ધઃ શાન્તઃ । મન્દારગન્ધઃ પુષ્ટઃ । તેન ગુપ્તાગુપ્તકામયોરુ-
દ્વોધકો નિરૂપિતઃ । (શત્રન્તોક્ત્યા પ્રમુનિવેશનસમયે એવ વિકાસારન્ભો ન તુ પૂર્વમપીતિ જ્ઞાપ્યતે,
અન્યથા વિકસિતેતિ વદેત્ । એવં સતિ યસ્મિન્ ક્ષણે યસ્યાર્થસ્યોપયોગસ્તસ્મિન્નેવ ક્ષણે તત્કાર્યં ભવતિ
નાન્યદેતિ લીલામાત્રોપયોગ્યેવાત્રત્વં સર્વમપીતિ જ્ઞાપિતં ભવતિ । અન્યથા સાર્ધાધ્યાયત્રયોક્તલીલાયાં
ક્રિયમાણાયાં ભૂયસ્યેવ રાત્રિરતીતેત્યધુનૈવ વિકાસે હેત્વન્તરાભાવાત્ સ ન ભવેત્, અત એવ ન વદે-
દપિ । એવં સત્યેતાદૃક્કુન્દાદિસન્ધિત્વેનોક્તત્વાદનિલાદયોઽપ્યધુનૈવ પ્રવૃત્તાઃ ન પૂર્વમપીતિ જ્ઞેયમ્ ।)
સ્વતત્તયાપિ સૌરમ્યપ્રતીત્યર્થં સુરમિરનિલ ઉક્તઃ । એવં પરિતો જલં, પરિતઃ સુગન્ધઃ, પરિતઃ પુષ્પાણિ,
પરિતો વાયુઃ, પરિતો નાદ इति નિરૂપિતમ્ ॥ ૧૧ ॥

उपर्युत्तमतामाह शरदिति ।

शरच्चन्द्रांशुसन्दोहध्वस्तदोषातमःशिवम् ।

कृष्णाया हस्ततरलाचितकोमलवालुकम् ॥ १२ ॥

પ્રથમ શુકદેવજી યમુનાજીના તટનું સર્વ પ્રકારના—ચારે ય બાજુના—સૌભાગ્યનું વર્ણન કરે છે.
વિકાસ પામતાં કુન્દ અને મન્દાર પુષ્પો; તેમનો મુગંધિ વાળો પવન અને વદ્ય—ભમરાઓ—
જ્યાં છે તેવા પ્રકારનો યમુનાજીનો તટ. અહીં વાયુના ત્રણેય ગુણો—શીત, મન્દ અને મુગન્ધિ—સ્પષ્ટ
છે. મન્દરન્દ પણ પુષ્પોમાં અધિક છે, અને તેનાથી મત્તા થએલા ભમરાઓ પણ નાદ ઉત્પન્ન કરનારા
હોવાથી તેમનો જ્ઞાન વગેરેમાં ઉપયોગ થઈ શકે. વિકાસ એ વાયુનો જ અર્થ છે; કુન્દપુષ્પની ગન્ધ
શાન્ત છે; મન્દાર પુષ્પની ગન્ધ પુષ્ટ—ઘન—છે. આ પ્રકારે શુભ અને અશુભ—પ્રકટ—કામનો ઉદ્બોધક
છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

(મૂળ શ્લોકમાં વિકસત્—વિકાસ પામતાં—એમ જે શત્રન્ત—વર્તમાન કુન્દન્ત—પદ વાપરવામાં
આવ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાન જે સમયે યમુનાજીના તટ ઉપર ખિરાજ્યા તે જ સમયે
વિકાસનો આરંભ થયો, તે પહેલાં નહિ. આ પ્રમાણે જો ન હોય તો શુકદેવજી મૂળ શ્લોકમાં વિકસત્ને
અદલે વિકસિત એમ ભૂતકુન્દન્તનો પ્રયોગ કરત. આ પ્રમાણે હોવાથી જે ક્ષણે જે પદાર્થનો ઉપયોગ
હોય છે તે જ ક્ષણે તે કાર્ય થાય છે, ખીજી ક્ષણે નહિ; તેથી અહીંની સર્વ વસ્તુઓ પણ કૃત્તા લીલાની
ઉપયોગી જ છે એમ જણાવવામાં આવે છે. આમ જો ન હોય તો ચાહા ત્રણ અધ્યાયમાં વર્ણવેલી લીલા
કરવામાં આવતાં રાત્રિનો ઘણો ભાગ ચાલ્યો ગયો, અને તેથી હુમણું જ વિકાસનું બીજું કારણ ન હોવાથી
વિકાસ થાય નહિ, અને તેથી જ શુકદેવજી તેનું—વિકાસનું—વર્ણન પણ કરે નહિ. આ પ્રમાણે હોવાથી
આવા—વિકાસ પામતા—કુન્દ વગેરે પુષ્પોની સાથે પવન વગેરેનો સંબંધ છે એમ વર્ણન કરેલું હોવાથી
પવન વગેરે પણ હુમણું જ પ્રવૃત્ત થયા, પહેલાં નહિ એમ જણવું.)

સ્વતંત્ર રીતે પણ મુગંધ જણાય તેટલા માટે મૂળ શ્લોકમાં મુગંધિ પવન કહેવામાં આવ્યો છે.
આ પ્રમાણે યમુનાજીના તટની ચારે બાજુ જલ, ચારે બાજુ સુગન્ધ, ચારે બાજુ પુષ્પો, ચારે બાજુ
વાયુ અને ચારે બાજુ નાદ છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ૧૧

હવે યમુનાજીનો તટ ઉપરથી પણ ઉત્તમ છે એમ શુકદેવજી શરત્ ધત્વાદિ શ્લોકમાં કહે છે—

શરદ્ ઋતુના ચન્દ્રનાં કિરણોના સમૂહથી રાત્રિનો અન્ધકાર જ્યાં
નાશ પામ્યો હતો, અને તેથી જ તીર અત્યન્ત કલ્યાણરૂપ હતું, અને
શ્રીયમુનાજીના તરંગરૂપી—મોજરૂપી—હસ્તોથી જ્યાં કોમલ રેતી પથરાઈ
ગઈ હતી (એવા પ્રકારનું શ્રીયમુનાજીનું તીર હતું.) ૧૨

શરત્કાલીના ચે ચન્દ્રાંશવઃ, તેવાં ચે સન્દોહાઃ સમૂહાઃ, તૈર્ધ્વસ્તંઃ દ્યૌપાયા રાગ્યા-
સ્તમો યત્ર । તેન અલ્યન્તં શિવં કલ્યાણરૂપમ્ । અન્ધકારે ગતેપિ યદિ ભૂતાદ્યમિનિવિષ્ટં ભવેત્ તથાપિ
તદાપ્યસમજ્ઞસમિતિ કલ્યાણરૂપતા નિરૂપિતા, નિર્વિગ્નમિમેષ્ઠકાર્યસમ્પાદકત્વક્ષાપનાય ચ । પરિતઘ્ન
નિકૃષ્ટાઃ પદાર્થાઃ ગોપર્યધશ્ચ । અઘસત્સ્ય પુલિતસ્ય ગુણાનાદ કૃષ્ણેતિ । સાપિ ભગવત્સનાગ્રી ભૂસ્તંકારં
કૃતવતી ભગવદ્રમણાર્થમ્ । કૃષ્ણાયા હસ્તરૂપાઃ તરલાસ્તરજ્ઞાઃ તૈઃ આચિતાઃ કોમલચાલુકા યત્ર ।
અન્યથા હસ્તરૂપતાભાવે સમતા ન સ્યાત્ । તેન શૈલ્યં કોમલત્વં સમતા ષોક્તા । તાદૃશં પુલિતં
નિર્વિશ્ય તત્ર ગત્વા યા સ્થિતઃ । ઉપવેશનમમે વક્ષ્યતિ । ભાવેનૈવોપવેશનમ્ ॥ ૧૨ ॥

તત્તો ગોપિકાનાં કૃત્વમાદ તદ્દર્શનાહ્વાદેતિ ।

તદ્દર્શનાહ્વાદવિધૂતહૃદ્વ્રજો મનોરથાન્તં શ્રુતયો યથા યયુઃ ।

સ્વૈરુત્તરીયૈઃ કુચકુક્કુમાક્લિતૈરચીકૃપન્નાસનમાત્મવન્ધવે ॥ ૧૩ ॥

શરદ્ કાલુના જે ચન્દ્રનાં કિરણો, તેમનો જે સમૂહ, તેનાથી દ્યૌપાનો—રાત્રીનો—અન્ધકાર નાશ
પામ્યો છે ત્યાં (એવા પ્રકારનું યમુનાજીનું તીર); તેથી તે તીર અલ્યન્ત કલ્યાણરૂપ છે. રાત્રીનો
અન્ધકાર જતો રહ્યો હોય, છતાં પણ જે તે સમયે ભૂત વગેરે રહ્યાં હોય, તો તો તે હીક નહિ; તેથી જ
રાત્રી કલ્યાણરૂપ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે; આગળ ઉપરનું ઇષ્ટ કાર્ય નિર્વિગ્ન સિદ્ધ થઈ જશે એ
જણાવવાને માટે પણ રાત્રીને કલ્યાણરૂપ કહેવામાં આવી છે. શ્રીયમુનાજીના તીરની આબુખાબુ
આવેલા પદાર્થો હલકા પ્રકારના નથી, તેમજ ઉપર તથા નીચે આવેલા પદાર્થો પણ હલકા નથી. હવે
શુકદેવજી શ્રીયમુનાજીના તીરની નીચે આવેલા પદાર્થોના ધર્મોનું વર્ણન કૃષ્ણા ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કરે છે.
શ્રીયમુનાજીનું નામ કૃષ્ણ છે, અને તેથી ભગવાનનું નામ ધારણ કરનાર શ્રીયમુનાજીએ પણ ભગવા-
નના રમણને માટે ભૂમિનો સંસ્કાર કર્યો. શ્રીયમુનાજીના હસ્તરૂપ જે તરંગો—મોજાં—તેનાથી પથરા-
એલી હતી કોમલ રેતી ત્યાં, એવા પ્રકારનું તીર. જે શ્રીયમુનાજીને મોજાંરૂપી હાથ ન હોત તો તીર
ઉપર રેતી સરખીરીતે પથરાઈ ન હોત. આ પ્રમાણે રેતી શીત, કોમલ અને સરખી પથરાએલી છે
એમ કહેવામાં આવ્યું. આવા તટ ઉપર જઈને ભગવાન વ્યાપક બન્યા, દરેક ગોપીજનની સમીપ ઉભા;
અથવા તો આવા તટ ઉપર જઈને ભગવાન ઉભા રહ્યા. ભગવાનની તટ ઉપર બેસવાની વાત શુકદેવજી
આગળ ઉપર ચૌદમા શ્લોકમાં કહેશે, કારણ કે ત્યાં જ ગોપીજનો ભાવથી આસન રચે છે ત્યારે જ
ભગવાન બેસે છે. (હમણાં ગોપીજનોએ ભાવથી આસન રચ્યું નથી, તેથી ભગવાન તટ ઉપર બેઠા
નહિ. આસન રચવાની વાત તેરમા શ્લોકમાં કહેવામાં આવશે.) ૧૨

પછી ગોપીજનોને ભગવદાનન્દ પ્રાપ્ત થયો અને ભગવાનને માટે આસન રચ્યું એ વાત શુકદેવજી
તદ્દર્શનાહ્વાદ એ શ્લોકમાં કહે છે:—

આ પ્રકારના ભગવાનના દર્શનના આનન્દથી ગોપીજનોનાં હૃદયનાં
દુઃખ નાશ પામ્યાં, અને જેમ શ્રુતિઓએ ભગવદ્ગુણગાન કરીને ભગવદા-
નન્દ પ્રાપ્ત કર્યો તેમ ગોપીજનોએ પણ ભગવદાનન્દ પ્રાપ્ત કર્યો.
તેમણે પોતાના આત્માના બન્ધુ એવા ભગવાનને માટે રતનોના કુંકુમથી
અંકિત થએલા પોતાના ઉત્તરીય વસોથી આસન રચ્યું. ૧૩

શોકે મતેઽપિ કામસ્ત્રાપાત્મકો ઘર્તત એવ, સમ્બન્ધસ્વાજાતત્વાત્ । યદા પુનસ્તાદશસ્થાને તદયં
ગતઃ, તદા તદ્દર્શનેન તસ્ય તદવસ્થામાપન્નસ્ય દર્શનેન ચોડયમાહ્વાદઃ માન્યર્થેનિશ્ચયાત્ તેન
વિધૂતાઃ હૃદ્વ્રજો યાસામ્ । एवं निवृत्ते दोषे तासां यच्चातं तदाह मनोरथान्तं ययुरिति । તામિર્યયા-
કચક્ષિત્ સમ્બન્ધોઽમિલપિતઃ । જાતસ્તુ તતોઽનન્તગુણસામગ્રીસહિતઃ । અતો મનોરથસ્થાપ્યન્તો
યત્ર તાદૃશં યયુઃ । નન્વનમિલપિતં કથં પ્રાપ્તયુઃ, તન્નાહ શ્રુતયો યયેતિ । શ્રુતયો હિ નિરન્તરં
મગધદ્રુણવર્ણનપરાઃ । તેન ધર્મેણ વાચઃ પૂર્વરૂપં ચન્નનસ્તસ્થાપિ યદગમ્યં મગવત્સ્વરૂપં તત્ પ્રાપ્તવલ્યઃ ।
‘અતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સદ્’ इति भगवदानन्दो मनोरथान्तो भवति । તત્પ્રતિ-
પાદિકાઃ શ્રુતયો જાતાઃ । સર્વે ચ મન્યન્તે । ‘તં ત્વૌપનિપદં પુરુષં પૃચ્છામિ’, ‘અતોઽસ્મિ લોકે વેદે
ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ’ इति, ‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति’ इत्यादिवाक्यैः ब्रह्मणि श्रुतयः प्रमाण-
मित्यव्यवसीयते । ‘सर्ववेदान्तप्रत्ययम्’ इतिन्यायाच्च । अलौकिको वेदार्थः । अलौकिका वेदशब्दाः ।
લોકે ચ ન સંકેતઃ । તથાપિ નિરન્તરં મગવત્કાર્યં કથયન્તીતિ લોકાઃ તચ્છ્રવણેન શુદ્ધાન્તઃકરણાઃ

તામિર્વિધૂતશોકામિઃ એ દસમા પ્રલોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ગોપીજનોનો શોક જતો રહ્યો;
છતાં પણ હજી તેમનો તાપાત્મક કામ તો છે જ, કારણ કે હજી સુધી તેમનો ભગવાનની સાથે સંબંધ
થયો નથી. જ્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના છતાં તીરે ગોપીજનોને માટે ગયા છે, ત્યારે તો તે અવસ્થામાં
રહેલા ભગવાનના દર્શનથી લવિષ્યમાં હવે ભગવાનની સાથે સંબંધ થશે એ નિશ્ચયથી ગોપીજનોને જે
આનન્દ થયો તેનાથી તેમના હૃદયના રોગો નાશ પામ્યા. આ પ્રમાણે જ્યારે ગોપીજનોના દોષ નાશ
પામ્યા ત્યારે તેમની જે સ્થિતિ થઈ તેનું વર્ણન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે મનોરથાન્તં યયુઃ. ભગવાનની
સાથેના કોઈ પણ પ્રકારના સંબંધની ગોપીજનોને ઈચ્છા હતી; પરંતુ તેમનો ભગવાનની સાથે અનન્ત
શુણની સામગ્રીવાળો સંબંધ થયો, અર્થાત્ ધાર્યો હતો તેના કરતાં પણ ઘણો સારો સંબંધ થયો.
તેથી મનોરથનો પણ અન્ત જ્યાં હોય છે તેવા પ્રકારનો ભગવદાનન્દ ગોપીજનોએ પ્રાપ્ત કર્યો.

અરે ! ગોપીજનોએ આવા અનન્તશુણવાળા ભગવદાનન્દની અભિલાષા રાખી ન હતી, તો પછી
તેમણે તે આનન્દ કેવી રીતે મેળવ્યો ? આ ગ્રંથાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે શ્રુતયો યથા.
શ્રુતિઓ, ખરેખર, હૃદયમાં ભગવાનના શુણનું વર્ણન કર્યા જ કરે છે; અને આ પ્રકારે ભગવદ્શુણનું
વર્ણન કરવાથી, વાણીના પૂર્વરૂપ મનથી પણ જે અગમ્ય છે તે ભગવત્સ્વરૂપનું શ્રુતિઓને જ્ઞાન થયું.
બધા મનોરથોનો અન્ત ભગવદાનન્દમાં છે, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે “મન સાથે જેને પ્રાપ્ત કર્યા
વિના જ્યાંથી વાણી પાછી વળે છે.” આવા પ્રકારના ભગવાનના સ્વરૂપનું શ્રુતિઓ પ્રતિપાદન કરે છે. સર્વ
વિચારકો પણ માને છે કે શ્રુતિઓ ભગવાનના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે. (ખીલ રીતે અર્થ એવો થાય
કે શ્રુતિ સ્મૃતિ વગેરે ઉપરથી જણાય છે કે બ્રીજજીને જે ભગવાનનું જ્ઞાન થાય છે તે શ્રુતિને આધારે
જ થાય છે.) “ઉપનિષદમાં વર્ણવેલા તે પુરુષ વિષે હું પ્રશ્ન કરું છું,” “તેથી હું લોક અને વેદમાં
પુરુષોત્તમ તરીકે પ્રસિદ્ધ છું,” “બધા વેદો જે પદનું—પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય પ્રદાનું—વર્ણન કરે છે” ઇત્યાદિ
વાક્યો ઉપરથી નિર્ણય થાય છે કે પ્રદાના વિષયમાં શ્રુતિઓ પ્રમાણ છે. “અર્થ ઉપનિષદોથી જેનું જ્ઞાન
પ્રાપ્ત થાય છે તે પ્રદાન જ છે, કારણ કે વિધિવાક્યમાં લેદ નથી” એ પ્રદાનજ્ઞ ઉપરથી પણ એ જ નિર્ણય
થાય છે. (આ પ્રમાણે શ્રુતિઓએ મનોરથોનો જ્યાં અન્ત આવે છે એવા પ્રદાનનું જ્ઞાન મેળવ્યું; તે પણ
ભગવદ્કૃપાથી જ, પોતાના સામર્થ્યથી નહિ.) વેદમાં જેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે તે અલૌકિક છે,
અને વેદના શબ્દો પણ અલૌકિક છે. વેદના શબ્દોનો સંકેત લોકમાં નથી, છતાં પણ વેદના શબ્દો
હૃદયમાં જ ભગવાનના કાર્ધનું વર્ણન કરે છે, એટલે વેદના શબ્દોનું અવજ્ઞ કરવાથી લોકોનાં અન્તઃકરણ
શુદ્ધ થાય છે, અને તેઓ પોતે જ ભગવાનના અનુગ્રહને લીધે જ વેદમાં વર્ણવેલા અલૌકિક પરમરમ્યનું

સ્વયમેવાલૌકિકવિષયે સામર્થ્ય મન્યન્તે । શ્રુતિશ્ચ સત્પ્રતિપાદિકા મગયદિચ્છયા, નાત્ર લૌકિકં સાધન-
મપેક્ષતે ચુક્તિ યા । તથા एतासामपि मनोरथान्तर्नासि ।

જ્ઞાન મેળવવાને માટે સમર્થ છે એમ માને છે. શ્રુતિ પણ જે ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરે છે તે ભગવાનની
તે પ્રકરની ઇચ્છાને લીધે જ, નહિ કે શ્રુતિના પોતાના સામર્થ્યથી. ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરવામાં શ્રુતિને
કોઈ પણ લૌકિક સાધનની અથવા તો ચુક્તિની અપેક્ષા નથી. તે જ પ્રમાણે આ ગોપીજનો પણ જ્યાં
પ્રધા મનોરથોનો અન્ત છે એવો ભગવદાનન્દ મેળવે છે.

(શ્રુતિઓમાં એ ભાગ છે: એક ભાગમાં ભગવાનના સ્વરૂપના અનુભવનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે,
જ્યારે બીજા ભાગમાં ભગવાનના સ્વરૂપનો અનુભવ કરવાને માટે જે સાધનો છે તેનું વર્ણન કરવામાં
આવેલું છે. શ્રુતિ કહે છે કે યતો વાત્તો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સદ્—મન સાથે ભગવાનને પ્રાપ્ત
કર્યા વિના જ્યાંથી વાણી પાછી વળે છે.—આ ઉપરથી જણાય છે કે માણસ ફક્ત પોતાની શક્તિથી જ
ભગવાનનો અનુભવ કરી શકતો નથી. પણ જ્યારે શ્રુતિઓ ભગવાનના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે ત્યારે
સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે ભગવાનના સ્વરૂપનો અનુભવ ફક્ત ભગવાનની કૃપાથી જ થઈ શકે છે. શ્રુતિ-
ઓને પહેલાં ભગવત્સ્વરૂપનો અનુભવ ન હોતો, પણ હૃદયેશાં ભગવાનના શુણોનું કીર્તન કરવાથી તેમના
ઉપર ભગવાનની કૃપા થઈ, અને તેથી જ—ભગવદ્કૃપાના બાળથી જ—ભગવદાનન્દનો તેમને અનુભવ
થયો. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે ભગવાનનું સર્વભાવથી ભજન કરવું એ પ્રકરના શ્રુતિમાં
જણાવેલા ધર્મનું શ્રવણ કરીને તે પ્રમાણે કરવાથી ભગવાનનો અનુભવ થાય છે અને તેથી ભક્તિ ઉત્પન્ન
થતાં ભક્ત પોતે જ ભગવદાનન્દનો અનુભવ કરવાને માટે યોગ્ય થાય છે. ગોપીજનોના આલતા પ્રસંગમાં
પણ આપણે જોઈએ છીએ કે રદ થી રદ થી એમ સાડા ત્રણ અધ્યાયમાં ગોપીજનોનો ભગવાન
પ્રતિ જે એક છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; તે એકને લીધે ભગવાન ગોપીજનોને વશ થાય છે,
અને તેથી જ ગોપીજનો ભગવદાનન્દ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. બીજા પુણ્યશાળી ભક્તો પણ ગોપીજનોના
વચનોનું શ્રવણ, કીર્તન વગેરે કરીને અને ગોપીજનોના ભાવને અનુસરીને ભગવાનનું ભજન કરીને
ભગવદાનન્દનો અનુભવ કરી શકશે એમ તાર્કિક છે.

અહીં કોઈને શંકા થાય કે જ્યારે ભગવાન સર્વ પ્રકારે વાણીનો વિષય થઈ શકે નહિ ત્યારે તો
“વેદો હૃદયેશાં ભગવાનના કાર્યનું વર્ણન કરે છે” એ વાત પણ સંભવે નહિ, કારણ કે જ્યારે વેદો ભગ-
વાનના કાર્યનું વર્ણન કરે ત્યારે તો ભગવાનનું સ્વરૂપ વાણીનો વિષય થઈ જાય. વળી, શ્રુતિઓ ભગવાનના
શુણોનું જે વર્ણન કરે છે તેને પરિણામે ભગવદાનન્દનો અનુભવ થાય છે એમ જે પહેલાં કહેવામાં આવ્યું
છે તે પણ આ પ્રમાણે—ભગવાન સર્વ રીતે વાણી અને મનનો વિષય નથી તે કારણથી—બાધિત થશે;
અને તેથી શ્રુતિઓએ ભગવદાનન્દ મેળવ્યો એ વાતને પણ બાધ આવશે. તેથી ભગવાન ફક્ત નિષેધ-
દ્વારા જ વાણીનો વિષય થઈ શકે છે, વિધિદ્વારા નહિ એ પ્રમાણે યતો વાત્તો નિવર્તન્તે ઇલાદિ શ્રુતિનું
તાર્કિક છે. ભગવાન પહેલાં સર્વ રીતે વાણીનો વિષય ન હતા, પણ પછીથી પોતાની ઇચ્છાથી જ વાણીનો
વિષય બન્યા એ પ્રમાણે શ્રુતિનું તાર્કિક નથી. તેથી મૂળ શ્લોકમાં મનોરથાન્તં શ્રુતયો યથા યયુઃ
એ પ્રમાણે જે દષ્ટાન્ત આપવામાં આવેલું છે તે ફક્ત પ્રાસિની—મેળવવાની—બાબત પૂરતું જ
ગણવાનું છે. મનોરથાન્તની—ભગવદાનન્દની—પ્રાપ્તિ ગમે તેમ કદપીને તેમાં દષ્ટાન્ત ઘટાવવાની જરૂર
જરા પણ નથી.

આ શંકાનું નિરાકરણ નીચે પ્રમાણે છે. વેદનાં વાક્યો ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરે છે. શબ્દોની અર્થ
દર્શાવનારી શક્તિ (અભિધાશક્તિ) જાણ્યા વિના વેદના વાક્યોના અર્થનું જ્ઞાન સંભવતું નથી. જગતમાં
વેદના શબ્દો પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી વેદનાં વાક્યોના શબ્દોની શક્તિનું જ્ઞાન પણ સંભવતું નથી. તેથી
વેદવાક્યોના અર્થનું જ્ઞાન ફક્ત ભગવદિચ્છાથી જ થઈ શકે છે. તેથી જ ભગવાન ગીતાશ્રમાં કહે છે કે
જતોઽસિ લોકે વેદે વ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ, તેથી જ લોક અને વેદમાં હું પુરુષોત્તમ તરીકે પ્રસિદ્ધ

एवं परमपुरुषार्थदातुर्भगवतोऽन्यत्रामिनिवेशे आचारधर्मसम्बन्धात् स्वस्य कृतार्थता न मवि-
ष्यतीति पूजार्थमात्मनिवेदनार्थं च आसनं चक्रुरित्याह स्वैरुत्तरीयैरिति । तद्देशस्यानां स्त्रीष्वस्त्रानि

હું. મોક્ષમાર્ગનો નાશ ન થાય એટલા માટે ભગવાનની ઇચ્છાથી જ વેદના શબ્દોનું જ્ઞાન થાય છે. મોક્ષમિચ્છેજનાર્દનાત્, જનાર્દન ભગવાન્ પાસેથી મોક્ષની ઇચ્છા કરવી, એ વાક્યથી જણાય છે કે મોક્ષ એકલા ભગવાન્ પાસેથી જ મળે છે. તમેવં વિદ્વાન્ ઇત્યાદિ શ્રુતિથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે એકલા જ્ઞાનથી જ મોક્ષ મળે છે. જો ભગવાનની ઇચ્છા વેદના શબ્દોનું જ્ઞાન કરાવવાની ન હોય તો મોક્ષ મેળવવાનાં બીજાં સાધનો ન હોવાથી અને મોક્ષનું સાધન જ્ઞાન પણ ન હોવાથી મોક્ષનો નાશ જ થઈ જાય. તે પ્રમાણે ન થાય એટલા માટે જ ભગવાનની ઇચ્છાથી જ વેદના શબ્દોનું જ્ઞાન થાય છે અને તેથી મનુષ્યો મોક્ષ મેળવી શકે છે.

મનુષ્યોના સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય એટલા માટે તો ભગવાને વેદને પ્રકટ કર્યા છે. તેમાં જે સાધનાત્મક રૂપ વડે જે પુરુષાર્થ જે પ્રકારના અધિકારીનો સિદ્ધ થાય તે રૂપ, તે પુરુષાર્થ અને તે અધિકારીનું શ્રુતિએ મોક્ષપર્યન્ત નિરૂપણ કર્યું છે. જેમ વીણા વગાડનારની ઇચ્છા પ્રમાણે જુદા જુદા અર્થવાણા શબ્દો વીણામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રમાણે ભગવદ્વિજ્ઞાને અનુસરીને શ્રુતિએ જુદાં જુદાં રૂપ, પુરુષાર્થ, અધિકારી વગેરેનું નિરૂપણ કર્યું છે; અને જેમ વીણા વગાડનાર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે શબ્દ ઉત્પન્ન થવાથી વીણાની ઉપર સંતુષ્ટ થઈને તે વીણાનું અનેક પ્રકારે રક્ષણ કરે છે, તેમ ભગવાને પણ રૂપ પ્રકટ કરીને શ્રુતિઓને આનન્દ આપ્યો. ભગવાને જે રૂપ પ્રકટ કરીને શ્રુતિઓને જે આનન્દ આપ્યો તે રૂપનું અને તે આનન્દનું પહેલાં શ્રુતિઓને જ્ઞાન ન હતું, અને હુમણું પણ ભગવાનનો આનન્દ મન અને વાણીનો વિષય નથી. આ પ્રકારની પણ દ્વાત્મક વસ્તુ છે એ જણાવવાને માટે શ્રુતિઓ કહે છે કે યતો વાત્તો નિવર્તન્તે અમાવ્ય મનસા સહ । આનન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ ન વિમેતિ કુંવચ્ચન ॥ આ શ્રુતિમાં જે પૂર્વાર્થ છે તે આનન્દનું વિશેષણ છે. ફલરૂપ વસ્તુના અનુભવ પહેલાં, “રસો ઘૈ સઃ, રસં દોવાયં લગ્નવા આનન્દીમવતિ” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં જે ભગવત્સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે તે ભગવત્સ્વરૂપ દ્વિત સર્વાત્મભાવથી જ ગ્રાપ્ત થાય એમ છે, બીજે પ્રકારે નહિ, એમ જણાવવાને માટે સર્વાત્મભાવનું વ્યાખ્યાન કરવું અશક્ય હોવાથી સર્વાત્મભાવ દર્શાવનારા ધર્મનું વર્ણન આનન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ ઇત્યાદિ ઉત્સર્ગમાં કરવામાં આવેલું છે. આવા પ્રકારનો આનન્દ જેણે બંધ્યો અથવા મેળવ્યો તે ઠોઈનાથી જીતીતો નથી, તે લોક અને વેદથી જીતીતો નથી એટલું જ નહિ પરંતુ પરીક્ષા કરવાને માટે જે સાક્ષાત્ ભગવાનની આજ્ઞા હોય તેના ઉત્તરમાંથી પણ જીતીતો નથી. મોક્ષ મેળવવાનાં જે સાધનો છે તે માણસના પોતાના પ્રયત્નથી થઈ શકે એવાં હોવાથી મોક્ષને માટે શ્રવણ વગેરે સાધનોનું શ્રુતિમાં નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે; પણ અહીં તો ભગવાનના સ્વરૂપનો આનન્દ દ્વિત ભગવાનના અનુગ્રહથી જ મળી શકે એમ હોવાથી મનુષ્યના પોતાના પ્રયત્નથી તે સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, અને તેથી જ શ્રવણ વગેરે સાધનોનો અહીં દ્વિત અનુવાદ જ કરવામાં આવ્યો છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાન્ નિષેધદ્વારા જ વાણીનો વિષય બને છે એમ જો માનવામાં આવે તો આનન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ એ શ્રુતિમાં ભગવાનના સ્વરૂપનો ઓષ કરનારા બ્રહ્મણ એ પદમાં જે ધરી વિભક્તિ છે તે સમ્બન્ધવાચક છે એ પણ સ્વીકારતાં બ્રહ્મ અને ધરીવિભક્તિનો વિરોધરૂપી દોષ જ ગ્રાપ્ત થાય. તેથી મૂળ શ્લોકમાં શ્રુતિઓનું જે દ્વાન્ત આપવામાં આવેલું છે તે ભગવદાનન્દની ગ્રાપ્તિ સુધીનું જાણવું, દ્વિત ગ્રાપ્તિ પૂરતું નહિ, એમ સિદ્ધ થાય છે.)

આ પ્રમાણે પરમ પુરુષાર્થનું દાન કરનાર ભગવાન્ જો બીજે સ્થળે બેસવાની ઇચ્છા રાખે તો આધારધર્મસમ્બન્ધથી પોતાની કૃતાર્થતા ન થાય, તેથી ખૂબ અને આત્મનિવેદનને માટે ગોપીજનોએ ભગવાનને માટે આસન રચ્યું એમ શુક્રદેવજી સ્વૈરુત્તરીયઃ પદવટે કહે છે. (જે ગોપીજનો આસનને માટે ભગવાનને પોતાનાં વસ્ત્રો ન આપે તો ભગવાન્ ગોપીજનોના સંબંધ વગરની બીજી વસ્તુ ઉપર બેસે, એટલે તેટલા અંશમાં ગોપીજનોની કૃતાર્થતા ન થાય. પુષ્ટિમાર્ગનો તો સિદ્ધાન્ત છે કે જેમને

ત્રીણિ ભવન્તિ । પરિધાતીયં, કુચપટ્ટિકા, ઉપરિવસ્ત્રં ચ । સર્વાભિરેવ સ્વોપરિવસ્ત્રાણિ આસનાર્થં
 દત્તાનિ । ઉપરિવસ્ત્રાણ્યપિ દ્વિવિધાનિ ભવન્તિ । સર્વદા પરિધેયાનિ, ભોગસમયે ચ । તાનિ સૂક્ષ્માણિ
 ભવન્તિ । તાન્યેવ ભગવતે દત્તાનીતિ જ્ઞાપયિતુમાહ કુચકુક્કુમાઙ્કિતૈરિતિ । શુષ્કાણ્યપિ કુક્કુમાનિ
 ક્રીડાયમાર્દ્રાણિ ભવન્તિ । અત્તલેનાઙ્કિતાનિ ઉત્તરીયાણિ અચીકૃપન્ કલ્પયામાસુઃ । નનુ સ્વોપરિ-
 પરિધેયં કથમધઃ કલ્પયાન્નકુરિત્યાશઙ્ક્યાહ આત્મવન્ધવ इति । આત્મનઃ સ એવ વન્ધુઃ, રક્ષિત
 આત્મા તદર્થમેવ, દેહઃ સ્વાત્મા ચ । અતઃ ઉપર્યાચ્છાદનમપિ તદર્થમિતિ તસ્યાસનકુતિરુચિતા ॥ ૧૩ ॥

તતો ભગવાન્ તાસુ સર્વત્ર નિવિષ્ટ इति જ્ઞાપયિતું તદ્વાસન ઉપવિષ્ટ इत्याહ તત્રોપવિષ્ટ इति ।

તત્રોપવિષ્ટો ભગવાન્ સ ईश्वरो योगेश्वरान्तर्हृदि कल्पितासनः ।

चकास गोपीपरिषद्गतोऽर्चितस्त्रैलोक्यालक्ष्म्यैकपदं वपुर्दधत् ॥ ૧૪ ॥

ભગવાનને આત્મનિવેદન કરેલું છે તેમની કોઈ પણ વસ્તુ અથવા ધન્દ્રિય જે ક્ષણે ભગવત્સેવાના ઉપ-
 યોગમાં ન આવે તે જ ક્ષણે તે વસ્તુ અને ધન્દ્રિય નકારી થાય છે. તેથી જે ભક્તોનો નિરોધ થએલો
 છે તેઓ સર્વત્ર સર્વ પદાર્થમાં ભગવાનના સમ્બન્ધની અભિલાષા રાખે છે; અને જ્યારે તે પદાર્થનો
 ભગવાનની સાથે સમ્બન્ધ થાય છે ત્યારે તે પદાર્થ કૃતાર્થ થાય છે, જ્યારે સંબન્ધ નથી હોતો ત્યારે તે
 પદાર્થ કૃતાર્થ થતો નથી. સ્વામિનીઓ તો, ખરેખર, પ્રિય પ્રભુની સાથે સર્વ અંશે પોતાનો સંબંધ થાય
 એમ જ ઇચ્છે છે, કારણ કે સ્વામિનીઓનો એ સ્વભાવ જ છે. પ્રભુ પણ સ્વામિનીઓને માટે હંમણું
 પ્રકટ થએલા છે, એટલે સ્વામિનીઓ વિના બીજા કોઈની ભગવાનની સાથેના સંબંધને માટે યોચ્યતા
 નથી એ વાત પણ સ્પષ્ટ છે. આ જ કારણથી ગોપીજનોએ ભગવાનને આસનને માટે પોતાનાં ઉત્તરીય
 વસ્ત્રો આપ્યાં જેથી આધારધર્મના સંબન્ધથી કૃતાર્થતા થાય.)

મજમાં રહેનારી સ્ત્રીઓને ત્રણ વસ્ત્રો હોય છે; એક વસ્ત્ર પહેરવાનું, બીજું વસ્ત્ર ચોળી અને ત્રીજું
 વસ્ત્ર ઉપરનું. બધાં જ ગોપીજનોએ પોતાનાં ઉપરનાં વસ્ત્રો આસનને માટે ભગવાનને આપ્યાં. ઉપરનાં
 વસ્ત્રો પણ જે પ્રકારનાં હોય છે; એક વસ્ત્ર હસ્તેશાં જ વાપરવાનું અને બીજું વસ્ત્ર ભોગસમયે વાપરવાનું.
 ભોગ સમયે વાપરવાનું વસ્ત્ર ઝીલું હોય છે. આ જ વસ્ત્ર ગોપીજનોએ આસનને માટે આપ્યું એ જણા-
 વવાને માટે શુકદેવે કહે છે કે કુચકુક્કુમાઙ્કિતૈઃ. સ્તન ઉપરનું કુંકુમ સૂકાઈ ગએલું હોય તો પણ
 ફીણમાં તે ભીનું થઈ જાય છે. તેથી જ ઉત્તરીય વસ્ત્રો કુંકુમના ચિહ્નવાળાં થએલાં હતાં. આવા પ્રકારનાં
 ઉત્તરીય વસ્ત્રોનું ગોપીજનોએ ભગવાનને માટે આસન રચ્યું.

પોતાનાં ઉપર પહેરવાનાં વસ્ત્રો ગોપીજનોએ નીચે કેમ પાથર્યાં એમ જે શંકા થાય તો તેનું
 સમાધાન કરતાં શુકદેવે કહે છે કે આત્મવન્ધવે. આત્માના ભગવાન્ જ બન્ધુ છે. ગોપીજનોએ
 પોતાના આત્માનું અત્યાર સુધી જે રક્ષણ કર્યું છે તે ભગવાનને માટે જ કર્યું છે. આત્મવન્ધવેમાં જે
 આત્મા શબ્દ છે તેનો અર્થ ગોપીજનોનો દેહ અને આત્મા થાય છે. તેથી ઉપર પહેરવાનું વસ્ત્ર પણ
 ભગવાનને માટે જ છે; એટલે ગોપીજનોએ ઉપરના વસ્ત્રનું ભગવાનને માટે આસન રચ્યું. ૧૩

પછીથી ભગવાન્ ગોપીજનોએ આસન તરીકે આપેલાં વસ્ત્રો દ્વારા તે વસ્ત્રો પહેરનારાં બધાં જ
 ગોપીજનોમાં પધાર્યાં એ જણાવવાને માટે ગોપીજનોએ આપેલા આસન ઉપર ભગવાન્ બેઠા એમ
 તત્રોપવિષ્ટઃ इत्यादि શ્લોકમાં શુકદેવે કહે છે.

યોગેશ્વરના હૃદયની અંદર જેમનું આસન કલ્પિત છે એવા ભગવાન્
 ઈશ્વર તે વસ્ત્રો ઉપર બેઠા (અને તે દ્વારા બધાં ગોપીજનોમાં ખિરાજ્યા);
 તથા લોકની લક્ષ્મીની શોભાના એક જ સ્થાનરૂપ શરીરને ધારણ કરી,
 ગોપીજનોની સલામાં ખિરાજતા અને ગોપીજનોથી પૂજાએલા એવા વાગ-
 વાન્ અતિ શોભા પામ્યા. ૧૪

ભગવાનિતિ તેપાં કાર્યસાધકત્વમ્ । નનુત્તરીયવસ્ત્રાપગમે સમાયાં રસાભાસો ભવેત્, અતઃ કથમુપવિષ્ટ ઇતિ ચેત્, તત્રાહ સ ઈશ્વર ઇતિ । સઃ પૂર્વ પ્રાર્થિતઃ । ઈશ્વરઃ સર્વકરણસમર્થઃ । અતઃ સ્તાસાં વિજ્યાનિ વસ્ત્રાણિ સમ્પન્નાનીતિ બોધિતં, ચેપાં જલક્રોડાયાં ન વાસસામાર્દ્રતા । અતઃ સર્વકરણસમર્થઃ તત્રોપવિષ્ટઃ સ પ્રાર્થિતઃ । (યદ્વા । પૂર્વં વરદાનસમયે વસ્ત્રેષ્વપદ્મતેષુ સર્વથા તદભાવે યસ્ય રસાભાસો ન જાતઃ, તસ્ય કેવલમુત્તરીયાભાવે કથમધુનાપિ સ ભવેદિતિ વતુંઃ સ ઇત્યુક્તવાન્ । નતુ તદાનીમપિ કથં ન રસાભાસ इत्यत आह ईश्वर इति । कर्तुं सामर्थ्यवत्त्वाद् यदि स भवेत्, तदा तथा न कुर्यादेव । अकर्तुं सामर्थ्यवत्त्वेन रसाभासहेतुत्वेऽपि तदुत्तमासनं त्यक्तुमशक्यमेव । अन्यथाकर्तुं सामर्थ्यवत्त्वेन रसाभासप्रकारेणापि रसमुत्पादयितुं शक्तः । अतस्तादृशे न किञ्चिदशु-पपन्नसितिभावः ।) નતુ ભગવાન્ અપવિત્રે ભોગાદિલેપયુક્તે કથમુપવિષ્ટ ઇતિ ચેત્ તત્રાહ યોગેશ્વર-
રાન્તર્હદિ કલ્પિતાસન ઇતિ । યોગેશ્વરણાં હૃદયં શુદ્ધમ્ । તત્રાપ્યન્તર્હૃદયમ્ । તત્રાપિ કલ્પિતમેવ
ભગવદાસનમ્, ન તુ ક્લૃપ્તમ્ । માનસી મૂર્તિસ્તિષ્ઠતિ, ન તુ કદાચિદપિ સ્થયમુપવિષ્ટ ઇતિ મુલ્યમાસ-

મૂળ પ્રલોકમાં જે ભગવાન્ પદ છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે ગોપીજનોનાં તે બધાં વસ્ત્રો પોતાના હાથ ગોપીજનોનો ભગવાનની સાથે સંબંધ કરી આપે છે, કારણ કે તે વસ્ત્રો ઉપર બેસનાર ભગવાન્ છે. (અર્થાત્ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે ભગવાનને સમર્પણ કરવામાં આવેલો પદાર્થ જે ભગવાન્ સ્વીકારે તો તે સમર્પિત પદાર્થદ્વારા સમર્પણ કરનારનો પણ ભગવાનની સાથે સંબંધ થશે એ ભાવથી જ ભક્તોએ બધા પદાર્થો ભગવાનને સમર્પિત કરવા બેઠાં છે.)

અરે ! ગોપીજનોનાં ઉત્તરીય વસ્ત્રો જતાં રહે ત્યારે તો સભામાં રસનો આભાસ થઈ જાય, તો પછી ભગવાન્ ત્યાં કેવી રીતે બેઠા ? આ પ્રમાણે શંકા કરવામાં આવે તો શુકદેવજી કહે છે કે સ ઈશ્વરઃ મૂળ પ્રલોકમાં જે સઃ પદ છે તેનો અર્થ એ કે પહેલાં જેમની પ્રાર્થના કરવામાં આવેલી હતી તે પ્રભુ ઈશ્વર બધું કરવાને સમર્થ છે, તેથી ગોપીજનોને દિવ્ય—વ્રતચર્યામાં કામરૂપ—વસ્ત્રો ભગવાને આપ્યાં એમ જણાવવામાં આવ્યું. આ દિવ્ય વસ્ત્રો એવા પ્રકારનાં છે કે જલક્રોડ પછી તેમાં લિનાશ રહેલી નથી, તેથી સૂર્ય કરવાને સમર્થ એવા ઈશ્વર, જેમની ગોપીજનોએ પ્રાર્થના કરી હતી તે, ત્યાં બિરાજ્યા.

(અથવા તો બીજે અર્થે આ પ્રમાણે થઈ શકે. પહેલાં ત્યારે ભગવાને ગોપીજનોને વરદાન આપ્યું ત્યારે તે સમયે ગોપીજનોનાં બધાં વસ્ત્રો ભગવાને હાઈ લીધાં હતાં અને ગોપીજનોના શરીર ઉપર એક પણ વસ્ત્ર ન હતું, છતાં પણ ભગવાનને રસાભાસ ન થયો; તો પછી ત્યારે હમણાં ગોપીજનોનાં દ્રુક્ત ઉત્તરીય વસ્ત્રો જ નથી ત્યારે તે પ્રભુને રસાભાસ શી રીતે થઈ શકે એમ કહેવાને માટે શુકદેવજીએ મૂળ પ્રલોકમાં સઃ એ પ્રમાણે કહ્યું. અરે ! વરદાન આપતી વખતે ત્યારે ગોપીજનોનાં બધાં વસ્ત્રો ત્યારે ભગવાને હાઈ લીધાં ત્યારે તે વખતે પણ રસાભાસ કેમ નહિ ? આ શંકાનું નિરાકરણ કરવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે ઈશ્વરઃ કર્તુ સમર્થઃ, અર્કર્તુ સમર્થઃ, અને અન્યથાકર્તુ સમર્થઃ એ ઈશ્વરનું લક્ષણ છે, ઈશ્વરમાં આ પ્રમાણે કરવાનું સામર્થ્ય હોવાથી, જે રસાભાસ થાય તો તે પ્રમાણે ઈશ્વર થવા જ ન દે; ન કરવાનું સામર્થ્ય હોવાથી, ગોપીજનોએ આપેલું આસન રસાભાસ ઉત્પન્ન કરનારું છે છતાં પણ તે આસનનો ત્યાગ કરી શકે જ નહિ; બીજે પ્રકારે કરવાનું સામર્થ્ય હોવાથી, રસાભાસની રીતે પણ રસ ઉત્પન્ન કરવાને ઈશ્વર સમર્થ છે. તેથી આવા ઈશ્વરની આજ્ઞામાં કાંઈ પણ અઘટિત નથી એવો ભાવ છે.)

અરે ! સોગ વગેરેના લેપવાળાં અપવિત્ર વસ્ત્રો ઉપર ભગવાન્ કેમ બેઠા ? આ પ્રકારે જે શંકા કરવામાં આવે તો શુકદેવજી કહે છે કે યોગેશ્વરરાન્તર્હદિ કલ્પિતાસનઃ. યોગેશ્વરોનાં હૃદય શુદ્ધ હોય છે; તેમાં પણ તેમનું અંદરનું હૃદય વધારે શુદ્ધ હોય છે. યોગેશ્વરોના આવા શુદ્ધ હૃદયમાં પણ ભગવાનના આસ-

નમેતદેવ । અતશ્ચકાસ, પરમશોભાં પ્રાપ્તવાન્ । પૂર્વવદ્ ગોપીનાં પરિપદં ગતશ્ચ જાતઃ । પરિતો
ગોપિકા ઉપવિષ્ટા इत्यर्थः । સમાપતિર્ભગવાન્ । અતસ્તાભિરર્ચિતઃ । તતો ભગવાન્ તાસામર્થે
ત્રૈલોક્યે યાવન્તિ લક્ષ્મીરૂપાણિ ઇન્દ્રપદાદીનિ, તાસાં ચદેકં પદં, યસ્યાંશવિલાસાઃ તત્તદ્દશ્મી-
ભોક્તારઃ, તાદૃશં વપુર્ધૃતવાન્ । અસ્મિન્નર્થે દેશકાલાદિભેદેન યાવન્ત વત્કુષ્ટા-અર્થા અપેક્ષ્યન્તે, તાન્
પ્રકટિતવાન્, તાદૃશવપુર્ધારણેન ॥ ૧૪ ॥

અર્થ પ્રસન્ન ભગવન્તં દૃષ્ટ્વા સ્વાન્તઃકરણદોષદૂરીકરણાર્થં સ્કૃતગ્રન્થાં પૂર્વં ભગવતિ કલ્પિતવલ
इति तन्निराकरणार्थं लोकदृष्ट्या भगवति कृतघ्नतालक्षणो दोषोऽस्ति न वेति निर्णयार्थं किञ्चित् प्रमुमुक्षता
इत्याह सभाजयित्वेति ।

નની કલ્પના જ કરવામાં આવે છે, આસન રચવામાં આવતું નથી. યોગેશ્વરોના હૃદયમાં ભગવાનની માનસી
મૂર્તિ ઉભી રહે છે, કોઈ પણ સમયે ભગવાન્ પોતે ત્યાં બિરાજતા નથી. તેથી ભગવાનનું મુખ્ય આસન
તો ગોપીજનોએ આપેલાં વસ્ત્રો જ છે.

(લોક અને વેદમાં જે પ્રકારની વસ્તુ પવિત્ર તરીકે સ્વીકારવામાં આવતી નથી તે વસ્તુ પણ
ગોપીજનોના સંબંધમાં આવતાં યોગેશ્વરોના અંદરના હૃદયના કરતાં પણ અધિક યથા જાય છે અને તેથી
ભગવાન્ તેનો સ્વીકાર કરે છે. જ્યારે આવી સ્થિતિ છે ત્યારે તો લોક અને વેદમાં જે વસ્તુ પ્રસિદ્ધ રીતે
સ્વીકારવા યોગ્ય ગણાય છે તે વસ્તુ જ્યારે ગોપીજનોના સંબંધમાં આવે ત્યારે ભગવાન્ તે સ્વીકારે એમાં
શું આશ્ચર્ય ? આ બધો ભાવ દર્શાવવાને માટે મૂળમાં યોગેશ્વરોના હૃદયની વાત કહેવામાં આવેલી છે.)

આ કારણથી ભગવાન્ પરમ શીભા પામ્યા. પહેલાંની માફક ગોપીજનોની સભામાં ભગવાન્ ગયા;
અર્થાત્ ભગવાનની આબુલાબુ ગોપીજનો બેઠાં. ગોપીજનોની આ સભાના પતિ—અધ્યક્ષ—ભગવાન્
ધ્યા. તેથી ગોપીજનોએ ભગવાનની પૂજા કરી. પછીથી ગોપીજનોને માટે ત્રણ લોકમાં જેટલાં લક્ષ્મી-
રૂપ ઇન્દ્રદિ પદ છે તે બધાંના એક સ્થાનરૂપ, અનેક લક્ષ્મીનો ભોગ કરનારા જેનો માત્ર અંશ જ છે,
એવા શ્રીઅંગને ભગવાને ધારણ કર્યું. આ વિષયમાં દેશ, કાલ વગેરે ભેદથી જેટલા ઉત્તમ પદાર્થોની જરૂર
હોય છે તે બધા પદાર્થો ભગવાને ઉપર વર્ણવેલા શ્રીઅંગને ધારણ કરીને પ્રકટ કર્યા. ૧૪

આ પ્રમાણે ભગવાનને પ્રસન્ન થએલા બેઠાને પોતાના અન્તઃકરણનો દોષ દૂર કરવાને માટે—પહેલાં
ગોપીજનોએ પોતાની જે કૃતાતા ભગવાનમાં કહેલી હતી તે કૃતમંતારૂપી દોષનું નિરાકરણ કરવાને
માટે—, લોકદૃષ્ટિથી ભગવાનમાં કૃતાતારૂપી દોષ છે કે નહિ એનો નિર્ણય કરવાને માટે ગોપીજનો
ભગવાનને કાંઈક પૂછવા તૈયાર થયાં એમ શુકદેવજી સમાજયિત્વા પ્રલોકમાં કહે છે. (ભગવાન્ જ્યારે
ગોપીજનોનું પરોક્ષ ભજન કરતા હતા ત્યારે તેમણે તે પ્રકારના રસનું—વિરહ રસનું—ગોપીજનોને દાન
કર્યું. આ પ્રકારની ભગવાનની ઇચ્છા ગોપીજનો બાંધતાં ન હતાં. ગોપીજનોનું આ પ્રકારનું જે અસ્થાન
તે જ કૃતાતારૂપી તેમનો દોષ. ભગવાનમાં દોષ જ ન હોવાથી તેમનામાં કૃતા દોષનો આરોપ જ સંભવે.
આ આરોપ જે પદાર્થ જેવામાં આવે અથવા તો જેનું રમરણ થાય તે પદાર્થનો જ યર્થ થકે. સ્વામિનીજી-
ઓને તો પોતાના પ્રિય ભગવાન્ વિના બીજા કોઈ પણ ધર્મની સ્મૃતિ થતી નથી, તેથી પોતાનામાં જ
રહેલા કૃતાતારૂપી દોષનો ભગવાનમાં આરોપ કરવામાં આવેલો છે. જો કે ભગવાનમાં કરવામાં આવતો
આ દોષનો આરોપ પણ રસમધ્યપાતી જ છે અને તેથી તેને દોષ કહેવો ઉચિત નથી, છતાં પણ
ભગવાનમાં દોષ નથી એમ શાસ્ત્રમાં સિદ્ધ થએલું હોવાથી, ભગવાનમાં કરવામાં આવતો દોષારોપ
જમ હોવાથી શાસ્ત્રરીતિને અનુસરીને જ આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આગળ પણ જ્યાં દોષ
પદ વાપરવામાં આવ્યું હોય ત્યાં પણ આ જ તાત્પર્ય છે એમ જાણવું.)

સમાજપિત્વા તમનઙ્ગદીપનં સહાસલીલેક્ષણવિશ્રમઙ્ગુચા ।

સંસ્પર્શનેનાઙ્ગકૃતાઙ્ગિહસ્તયોઃ સંસ્તુત્ય ઈપત્કુપિતા વમાધિરે ॥ ૧૬ ॥

પ્રમાર્થ પ્રથમતઃ સમાજનં સ્તોત્રં કૃત્વા । નનુ કિમનેન વિચારેણ સામ્પ્રતમ્, જાતં ફલં મુગ્ધતામિતિ ચેત્ તન્નાહ અનઙ્ગદીપનમિતિ । અનઙ્ગં દીપયતિ નિરન્તરમેવ । અજ્ઞાભાવં સમ્પાદય-
તીતિ ચ ધ્વનિઃ । અતો નૈકેન ભોગેન કાર્યનિષ્પત્તિઃ । પુનસ્તેનાપિ ભોગેનાપિ અધિક એવ સેવઃ
સ્વાત્ । સ ચેત્ સ્વદોષેણ તદા દોષો દૂરીકર્તવ્યઃ, મગવદ્દર્મેણ ચેત્, વાઙ્મિવૈન્ધં કારયિત્વા પ્રાર્થ-
યિત્વા વા ફલાનુભવઃ કર્તવ્ય इति भावः । અનઙ્ગદીપને સાધનમાહ સહાસેતિ । સાધનામાવાર્થ વા
પ્રાર્થનીય इति साधनकीर्तनम् । હાસપૂર્વકં યક્ષીલેક્ષણં, તેન વિશ્રમન્તી યા ઞ્ઞઃ, તયા અનઙ્ગં
દીપયતિ । પદ્માન્ન સાધનાનિ । હાસો લીલા ઈક્ષણં વિલાસાઃ ઞ્ઞથેતિ । પદ્મ ચેદ્દેતવઃ કાર્ય-
મપ્રતિહતં ભવતિ । માયા વ્યામોહિકા સ્વરૂપવિસ્મારણાર્થમ્ । લીલા સ્વાસક્તિં સાધયતિ । ઈક્ષણં

હાસ્યપૂર્વક જે લીલાયુક્ત દર્શન તેનાથી વિલાસ કરતી બુકુટિવડે
અનંગને—કામને—ઉત્પન્ન કરનાર ભગવાનની સ્તુતિ કરીને, પોતાના
ખોળામાં પધરાવેલા ભગવાનના ચરણોના સંબંધવાળા હસ્તોને લાડ લડાવતાં
અને સ્તુતિ કરતાં ગોપીજનો જરાક કોપ કરીને બોલ્યાં. ૧૫

ભગવાનને પ્રશ્ન કરવાને માટે ગોપીજનોએ પહેલેથી જ ભગવાનની સ્તુતિ કરી.

અરે ! આ વિચારથી—ભગવાનમાં કૃતમ્ભતારૂપી દોષ છે કે નહિ એ પ્રશ્નના વિચારથી—શો લાલ ?
જે ફલ પ્રાપ્ત થયું છે તેનો જ ભોગ કરો ને ? આ પ્રમાણે જે શંકા કરવામાં આવે તો શુકદેવજી કહે છે
કે અનઙ્ગદીપનમ્. ભગવાન્ હુમ્મેશાં જ અનંગનું—કામનું—દીપન કરે છે; ભગવાન્ અનંગનું—અંગના
અભાવનું, દેહાનુસન્ધાનના અભાવનું—સંપાદન કરે છે એ ધ્વનિ છે. (અર્થાત્ ભક્તોને પોતાના દેહનું
અનુસન્ધાન ન થાય એ પ્રમાણે ભગવાન્ કરે છે, અને આનું નામ જ અનંગનું દીપન કર્યું.) તેથી એક
વાર ભોગ કરવાથી કાર્ય સિદ્ધ થવાનું નથી. યજ્ઞી તે જ ભોગથી આગળ ઉપર વધારે જ ખેદ થાય. તે
આ ખેદ પોતાના—ગોપીજનોના—દોષથી હોય તો તે દોષને દૂર કરવો જોઈએ. તે ભગવાનના ધર્મથી
તે ખેદ થયો હોય તો ભગવાન્ પાસે વાણીનો વ્યવહાર કરાવીને અથવા તો વાણીના વ્યવહારની પ્રાર્થના
કરીને ફલનો અનુભવ કરવો જોઈએ એમ તાત્પર્ય છે.

ભગવાન્ અનંગનું જે દીપન કરે છે તેનું સાધન જણાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે સહાસ ઇત્યાદિ.
અથવા તો અનંગનું દીપન કરે એવાં સાધનો ભગવાન્ ન રાખે એટલા માટે ભગવાનની પ્રાર્થના કરવી
જોઈએ; તેથી મૂળ શ્લોકમાં અનંગનું દીપન કરનારાં સાધનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. હાસ્યપૂર્વક જે
લીલાયુક્ત ઇક્ષણ, તેનાથી વિલાસ પામતી જે બુકુટિ, તેનાથી ભગવાન્ અનંગનું દીપન કરે છે. અહીં
અનંગનું દીપન કરવામાં પાંચ સાધનો ગણાવવામાં આવેલાં છે: હાસ્ય, લીલા, ઇક્ષણ, વિલાસ અને બુકુટિ.
જે પાંચ પદાર્થોથી કાર્ય સાધવામાં આવેલું હોય તો તે કાર્ય બગડતું નથી (એમ શ્લોકમાં કહેવત છે.)
ભગવાનના હાસ્યરૂપી માયા વ્યામોહ કરનારી છે એટલે તે સ્વરૂપનું વિસ્મરણ કરાવે છે; લીલા પોતાની
આસક્તિ સાધે છે; ઇક્ષણ તેમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, જે આ પ્રમાણે ન હોય તો બીજા પદાર્થના જ્ઞાનથી
ગોપીજનોની ભગવાનમાં રહેલી આસક્તિ નાશ પામે; વિલાસો પોષક છે; બુકુટિ યમ છે, નિયમન કરનાર
કાલ છે, (અર્થાત્ કાલના નિર્ણયથી તે જાણ કદાચિત્ નાશ પામે, તેથી તે જાવનો નાશ ન થાય તેટલા
સારા ભગવાનની બુકુટિ તે જ જાવનું નિયમન કરે છે, તે જ જાવ હુમ્મેશાં રહે એ પ્રમાણે કરે છે. આ
કારણથી જ બુકુટિને યમ કહેવામાં આવેલી છે.) અથવા તો (અહીં બુકુટિ ફલનું જ નિયમન કરે છે
એવો અભિપ્રાય હોવાથી) આ પ્રમાણે થાય તો જ—અનંગભાવ થાય તો જ, દેહાનુસન્ધાન જતું રહે
તા જ—ભગવાન્ જેટલી બધી કૃપા છે તેનું દાન કરે છે, અર્થાત્ સંપૂર્ણ સ્વરૂપાનન્દનું તે દાન કરે છે.

તત્ર જ્ઞાનજનકમ્ । અન્યથા જ્ઞાનાન્તરેણ તન્નિરાકરણં સ્યાત્ । વિલાસાઃ પોષકાઃ । અર્ચનઃ નિયન્તા
કાલઃ इति । યાવત્પ્રસાદદાતા વા તત્રૈવ । તતઃ પ્રશ્નાર્થગુપ્તૌકનં કુર્વન્તિ સંસ્પર્શનેનેતિ । અઢ્ઢે
કૃતઃ સ્થાપિતો યો ભગવદ્વિઃ, તત્સન્ધ્વિનૌ યૌ હસ્તૌ, તયોઃ સમ્યક્સ્પર્શનેન સંઘાલ્યન્ત્ય
इत्यर्थः । સંસ્પર્શનેન સહિતાઃ । તત્ર આમિમુલ્યાર્થ સંસ્તુત્ય । एवं सर्वभावेन प्रपन्नानपि लज्जतीति
ભગવતિ દોષદૃષ્ટ્યા રૂપકુપિતાઃ । સાધનૈર્નિવર્તિતોઽપિ દોષો ન સમ્યક્ નિવર્તતે યાવદ્ ભગવાન્
નિવર્તયતીત્યતો વિવાદમિવ કુર્વન્ત્યો વખાવિરે ॥ ૧૫ ॥

પછી ભગવાનને પ્રશ્ન પૂછવાને માટે ગોપીજનો ભગવાનને લાડ લડાવે છે એમ સંસ્પર્શનેન
ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કહેવામાં આવે છે. ગોપીજનોના ખોળામાં સ્થાપન કરેલું ભગવાનનું જે ચરણ તેના
સંબન્ધવાળા ભગવાનના જે છે હસ્તો તેનો બરોબર સ્પર્શ કરીને ગોપીજનો ભગવાનને લાડ લડાવતાં
હતાં. (ગોપીજનોના ખોળામાં સ્થાપિત કરેલા પોતાના ચરણ ઉપર ભગવાન જે હાથ મૂકીને બેઠા હતા;
આ પ્રમાણે સ્વચ્છન્દ સ્થિતિનું અનુકરણ છે એમ સૂચવવામાં આવ્યું.) મૂળ શ્લોકમાં જે સંસ્પર્શનેન પદ
છે તેમાં જે તૃતીયા વિભક્તિ છે તે ‘સહિત, સાથે’ ના અર્થમાં વપરાયેલી છે; અર્થાત્ ગોપીજનો સંસ્પ-
ર્શનવાળાં, ભગવાનને લાડ લડાવનારાં હતાં. પછી ભગવાન પોતાના—ગોપીજનોના—તરફ ધ્યાન આપે
એટલા માટે તેમની ગોપીજનોએ સ્તુતિ કરી.

આ પ્રમાણે સર્વભાવથી શરણે આવેલાંનો પણ ભગવાન ત્યાગ કરે છે એમ ભગવાનમાં દોષ જોવાથી
ગોપીજનો જરાક ગુસ્સે થયાં. (ભગવાનનો હસ્તક્રમણ પકડવાની ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ ગોપીજનોએ કરી
હતી.) ગોપીજનોએ કહેલાં આ પ્રકારનાં સાધનોથી તેમનો દોષ દૂર થઈ ગયો હતો છતાં પણ ત્યાં સુધી
ભગવાન વાણીથી તે દોષનું નિવારણ ન કરે ત્યાં સુધી તે દોષ સમ્પૂર્ણ રીતે નાશ પામતો નથી; તેથી
ભગવાનની સાથે વિવાદ કરતાં હોય તેમ ગોપીજનો બોલ્યાં.

(અરે! સ્વરૂપથી દૂર નહિ થયેલો દોષ વચનથી કેવી રીતે દૂર થશે? તેથી વચન રૂપ કરતાં દુર્બલ
હોવાથી પહેલા અધ્યાયમાં તેનું પ્રતિષ્ઠાન કરવામાં આવેલું છે. આ પ્રમાણે જો શંકા કરવામાં આવે તો
તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. રસો વૈ સઃ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન ખુદેખર ભાવા-
ત્મક છે. તે ભગવાન હુમણાં દોષાત્મક થયા છે, કારણ કે રસનું સ્વરૂપ જ તે પ્રકારનું છે. સ્વામિનીઓનો
જે ભાવ પ્રકટ થયો છે તેનું મૂલ કારણ ભગવાનનો વેણુનાદરૂપ શબ્દ જ છે, તેથી નિર્દોષ અને પૂર્ણ ગુણ-
રૂપ ભાવ પણ વાણીરૂપી શબ્દથી પ્રકટ થશે એમાં શું અયોગ્ય છે? વળી, જેવી રીતે દર્શનથી જે રસ
મળે છે તે સ્પર્શ વગેરેથી મળતો નથી, સંભાષણથી જે રસ મળે છે તે દર્શન વગેરેથી મળતો નથી, આ
પ્રમાણે તે તે રસનો સ્વભાવ છે; તેવી રીતે અમારો ત્યાગ કરીને ભગવાન કેવી રીતે ગયા એ ભાવ તે
પ્રકારનાં વચનોથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ જાણવું. પહેલા અધ્યાયમાં પણ આ પ્રમાણે જ બાણવું.

અરે! ચાલતા પ્રસંગમાં તો ‘પ્રભુ અમને ભળે છે કે નથી ભળતા’ એનો નિર્ણય કરવાનો છે,
તો પછી તે વાત સ્પષ્ટ ન કહેતાં સામાન્ય રીતે પ્રશ્ન કરવામાં શું પ્રયોજન છે? આ પ્રમાણે જો શંકા
કરવામાં આવે તો તેનું નિરાકરણ આ પ્રમાણે છે. ભગવાન વિષેનો પ્રશ્ન જ જો સાક્ષાત્—સ્પષ્ટ શબ્દોમાં—
કરવામાં આવે તો “અમે ગોપીજનો આવા પ્રકારનાં ભક્તો છીએ; તો પછી હે પ્રભુ! આવા ભક્તોનો
તમે કેમ ત્યાગ કરો છો?” એ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરાય. પણ આવા પ્રકારનો પ્રશ્ન નાધિકાઓમાં ઉત્તમ,
શ્રીઓમાં રત્નરૂપ, આગળ ભગવાન જેમની સ્તુતિ કરવાના છે, એવાં ગોપીજનોના સુખક્રમણમાંથી
નીકળી શકે નહિ, પરન્તુ ગામડાની રણાલાસવાળી શ્રીઓના જ સુખમાંથી નીકળી શકે. તેથી બીજે
પ્રકારે પરીદ્ર રીતે પ્રશ્ન કરવાથી પોતાના ભાવનું ગોપન થવાથી મહાન રસ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે સુખ્ય
રસના સ્વભાવને લીધે જ પરીદ્ર રીતે પ્રશ્ન કરવામાં આવેલો છે. ભગવાનને તો જીવોથી પોતે વિલક્ષણ—
બિન્ન પ્રકારના—છે એમ જાણાવવું છે; અને જીવના સ્વરૂપના જ્ઞાન વિના જીવથી ભગવાનનો ભેદ જાણી
શકાય નહિ. તેથી જીવના સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને ભગવાને પોતાના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું. આમ ન હોય તો
ગોપીજનોના પ્રશ્નનો વિષય ભગવાન પોતે જ હોવાથી જીવોનું વર્ણન તે કરત નહિ.) ૧૫

તાસાં પ્રથમાહ ભજત્ત્વમ્ ।

ગોપ્ય ઋતુઃ—ભજતોઽનુભજન્ત્યેક એક એતદ્વિપર્યયમ્ ।

નોભયાંશ્ચ ભજન્ત્યન્ય એતન્નો વ્રૂહિ સાધુ મોઃ ॥ ૧૬ ॥

ત્રયઃ પક્ષાઃ સન્દિગ્ધાઃ, ફલતઃ, સ્વરૂપતઃ, ભજન્તામજનામ્યામ્ । તન્નૈકે ચે યથા ભજન્તિ તે તથા તાનપિ ભજન્તિ । એકે પુનરભજતોઽપિ ભજન્તિ । અન્યે તુ ઉભયાનપિ ન ભજન્તિ । તેષાં ત્રયાણામુભયોરપિ પ્રતિયોગિનોઃ ફલં વપ્તવ્યમ્ । ચે ભજનાનુસારેણ ભજન્તિ તે કિં કૃતપ્રાઃ, આહોસ્વિત્ ધૂર્તાઃ, આહોસ્વિત્ સમીચીના इति । કેનચિત્ પાદપ્રક્ષાલનં કૃતમ્, સોઽપિ ચેત્ કરોતિ, તદા કિં સ્વાત્ । ફલાર્થકરણે ફલં દેયમ્ । તેનાપિ તદેવ કર્તવ્યમિતિ કરણે તદેવ કર્તવ્યમ્ । નિર-
પેક્ષકરણે તુ સન્દેહ એવ । અભજતો ભજનૈ કચિદોષઃ સ્વાત્ યથા નિષ્કામે કામિની । કચિદુપકારઃ,

હવે ભજતઃ એ શ્લોકમાં શુકદેવજી ગોપીજનોના પ્રશ્નનું વર્ણન કરે છે.

ગોપીઓ બોલ્યાં:—

કેટલાક પોતાનું ભજન કરનારાઓને ભજે છે, કેટલાક પોતાને નહિ
ભજનારાઓને પણ ભજે છે, કેટલાક ભજનારાઓ અને નહિ ભજનારાઓ
એ બન્નેને ભજતા નથી; આ બધાનું સ્પષ્ટ વર્ણન અમને કરો. ૧૬

ભજન અને અભજનની દૃષ્ટિએ ફલ અને સ્વરૂપ વિષે ત્રણ પક્ષોમાં સંદેહ છે. (ભજન કરનારાઓનું જે ભજન કરે છે તે પહેલો પક્ષ; ભજન ન કરનારનું જે ભજન કરે છે તે બીજો પક્ષ; અને બન્નેનું—ભજન કરનારનું અને ભજન ન કરનારનું—જે ભજન કરે છે તે ત્રીજો પક્ષ. બીજા પક્ષમાં જે અભજન કરનારનું ભજન કરવામાં આવે છે તે અભજન કરનાર પહેલો પ્રતિયોગી છે, અને ત્રીજા પક્ષમાં જે ભજન કરનારનું અભજન કરવામાં આવે છે તે બીજો પ્રતિયોગી છે એમ જાણવું.)

તેમાં કેટલાક માણસો જે પ્રમાણે બીજા માણસો તેમને ભજે છે તે પ્રમાણે તેઓ તેમનું પણ ભજન કરે છે. (આ પ્રથમ પક્ષ છે.) કેટલાક માણસો તો જે બીજા માણસો તેમનું ભજન કરતા નથી તેમનું પણ તેઓ ભજન કરે છે. (આ બીજો પક્ષ છે.) ત્રીજી કેટલાક બીજા માણસો તો બન્નેનું—ભજન કરનારનું અને અભજન કરનારનું—પણ ભજન કરતા નથી. (આ ત્રીજો પક્ષ છે.)

આ ત્રણ પક્ષોની અંદર બન્ને ય—બીજા અને ત્રીજા—પક્ષોના પ્રતિયોગીઓનું ફલ કહેવું જોઈએ. (બીજા પક્ષમાં જે અભજન કરનારનું ભજન કરવામાં આવે છે તે એક પ્રતિયોગી, અને ત્રીજા પક્ષમાં જે ભજન કરનારનું અભજન કરવામાં આવે છે તે બીજો પ્રતિયોગી. આ બન્ને ય પ્રતિયોગીઓને શું ફલ મળે છે તે કહેવું જોઈએ. પ્રથમ પક્ષમાં તો જે ભજન કરનારનું ભજન કરવામાં આવે છે તે પ્રતિયોગીનું ફલ બીજો માણસ જે તેનું ભજન કરે છે તે છે; આ વાત સ્પષ્ટ હોવાથી એનો ઉલ્લેખ મુખ્યોપનીષદમાં કરવામાં આવ્યો નથી. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ત્રણ પક્ષોમાંથી છેલ્લા બે પક્ષોના ફલ વિષેના સંદેહનું અને ત્રણ પક્ષના સ્વરૂપ વિષેના સંદેહનું નિવારણ કરવાનું છે.)

જે માણસો બીજા માણસોનું, તેમણે કરેલા ભજન પ્રમાણે, ભજન કરે છે તે શું કૃતામ છે, કે ધૂર્ન છે, કે સારા છે એનો નિર્ણય કરવાનો છે. (આ રીતે પ્રથમ પક્ષના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવાનું છે. પહેલા પુરુષે જે પ્રમાણે ભજન કર્યું હોય તે પ્રમાણે બીજો માણસ પહેલા પુરુષનું ભજન કરે ત્યાર પછી તે—બીજો માણસ—એમ માને કે પહેલા પુરુષે જે ભજન કર્યું છે તે ઉપકારરૂપ નથી અને પોતે કરેલું ભજન પહેલા પુરુષે કરેલા ભજન કરતાં અધિક છે. આ પ્રમાણે પહેલા પુરુષે કરેલા ભજનને બીજો પુરુષ ઉતારી પાડે છે. બીજો પુરુષ અત્યુપકાર કરવાને માટે સમર્થ છે છતાં પણ તે પહેલા પુરુષના ઉપર ઉપકાર કરવાને બદલે ભજન ન કરે છે, અને તેથી તે કૃતા ગણાય છે. અથવા તો કૃતપ્રાણનો બીજો અર્થ

અપેક્ષિતશ્રેયર્થઃ । ક્ષતિત્વેદઃ । ક્ષતિદર્મઃ इति । एकं फलं निर्धारितं चक्रव्यम् । यो वा न भजति पूर्वः, तस्य वा किं फलमिति । ये वा नोभयविधान् भजन्ति, तेषामुभयविधानां वा किं फलमिति । कृतस्य साधनस्य कुत्र वा उपयोगः । एतत् सर्वं ब्रूहि साधु यथा भवति तथा । भो इति सम्बोधनं

પણ થઈ શકે. પહેલા પુરુષે જે ભજન કર્યું તેનું ભજન બીજા માણસ કરે છે અને તેનો ઉપકાર વાળી દે છે, જેને પરિણામે પહેલા પુરુષને બીજા પુરુષના ભજનથી જે મુખ્ય ફળ મળે છે તેનો નાશ થાય છે. આ રીતે બીજા પુરુષ કૃતમ્મ થાય છે. હવે બીજા પુરુષ ધૂર્ત કેવી રીતે બને છે તે વિચારીએ. પહેલા પુરુષે જે ભજન કર્યું છે તેને બીજા પુરુષ ઉપકારરૂપે માને છે, છતાં પણ પોતે કરેલું ભજન પણ તે જ પ્રકારનું છે એમ તે—બીજા માણસ—માને છે. આ રીતે પહેલા પુરુષે કરેલા ભજનને બીજા પુરુષ ઉત્તમ માનતો નથી. પહેલો પુરુષ ધનને માટે માફ ભજન કરે છે એમ બીજા પુરુષ માને છે, અને બીજા માણસ પાસે ધન છે છતાં પણ તે પહેલા માણસને ધન આપતો નથી પણ તેનું ભજન જ કરે છે. તેથી તે ધૂર્ત કહેવાય છે. હવે બીજા પુરુષના સમીચીનત્વનું—સારાપણાનું—વિવેચન કરવામાં આવે છે. કોઈ માણસે બીજા માણસના પગ ધોયા; હવે તે બીજા માણસ પહેલા માણસના પગ ધુવે તો શું થાય? જે પહેલા માણસે કોઈ પણ ફલની આશાએ બીજા માણસના પગ ધોયા હોય તો તે બીજા માણસે તે આશા પૂરી કરવી નોંધે. બીજા માણસ પણ આ પ્રમાણે જ કરે—મારા પગ જ ધુવે—એ લાવનાથી જે પહેલા માણસે બીજા માણસના પગ ધોયા હોય તો બીજા માણસે પહેલા માણસના પગ જ ધોવા નોંધે. જે કોઈ પણ પ્રકારની અપેક્ષા વિના પહેલા માણસે બીજા માણસનું ભજન કર્યું હોય તો પહેલા માણસનો કેવી રીતે ઉપકાર વાળવો એ વાતનો નિશ્ચય બીજા માણસ કરી શકતો નથી, અને તેથી આ વિષયમાં સંદેહ જ રહે છે. બીજા માણસને પહેલા માણસ ઉપર ઉપકાર કરવો હોય ત્યારે આ ઉપકાર કઈ કે આ ઉપકાર કઈ એમ તેને સંદેહ થાય છે, અને તેને ચોંતાને લાગે છે કે પહેલા માણસે માફ ભજન કરીને મારા ઉપર ભાર મૂક્યો છે. (આ પ્રમાણે પહેલા પક્ષના સ્વરૂપના સંદેહનો વિચાર કરવામાં આવ્યો.)

જે માણસ બીજાનું ભજન કરતો નથી તેનું બીજા માણસ ભજન કરે તો કંદાચિત્ દોષ થાયઃ દાખલા તરીકે કામિની સ્ત્રી જે નિષ્કામ પુરુષને ભજે તો દોષ કામિનીનો છે. (કશ્યપ સંધ્યાકાળે નિષ્કામ હતા, તેમનું ભજન દિતિએ કર્યું અને તેથી દોષ દિતિને પ્રાપ્ત થયો. આ વાત તૃતીય સ્કન્ધના ચૌદમા અધ્યાયમાં આપેલી છે.) જે તે વસ્તુ અપેક્ષિત હોય તો કોઈક વખત ઉપકાર થાય છે. (પ્રજ્ઞાએ પૂર્વચિન્તિ નામની અપ્સરાને ઔષધતના પુત્ર આશ્રીપ્ર પાસે મોકલી. આશ્રીપ્ર પરણેલો ન હતો, છતાં પણ તેને પિતૃલોકની ઇચ્છા હતી. પૂર્વચિન્તિ અપ્સરાથી તે મુગ્ધ થયો અને તેનાથી નવ પુત્રોની ઉત્પત્તિ થઈ. આ પ્રસંગ પંચમ સ્કન્ધના બીજા અધ્યાયમાં વર્ણવેલો છે. અહીં આશ્રીપ્રે પ્રજ્ઞાનું ભજન નથી કર્યું છતાં પણ પ્રજ્ઞાનો પૂર્વચિન્તિ નામની અપ્સરા—અપેક્ષિત પદાર્થ—મોકલવાથી આશ્રીપ્ર ઉપર ઉપકાર થયો.) કોઈક વખત સ્નેહ થાય છે. (નવમા સ્કન્ધમાં વર્ણવેલા ઉર્વશી ઉપાખ્યાનમાં આ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે.) કોઈક વખત ધર્મ થાય છે. (ગાહાભારતના સુદર્શનોપાખ્યાનમાં તથા પદ્મપુરાણના વૈશાખમાહાત્મ્યમાં આવેલા ચિત્રોપાખ્યાનમાં આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. આ પ્રમાણે અભજન કરનારનું ભજન કરનારને અનેક પ્રકારનું ફલ જોવામાં આવે છે, તેથી) તેના વિષે એક જ નિશ્ચિત ફલ કહેવાની જરૂર છે. (આ રીતે અભજન કરનારનું જે ભજન કરે છે તેના ફલ વિષેના સંદેહનું અને આનુષંગિક રીતે તેના સ્વરૂપ વિષેના સંદેહનું પણ વિવરણ કરવામાં આવ્યું.) વળી જે પ્રથમ પુરુષ ત્રિતીય પુરુષનું ભજન કરતો નથી તેને શું ફલ મળે છે? (આ પ્રમાણે અનુયોગીના—ભજન ન કરનાર પ્રથમ પુરુષના—ફલ વિષે પણ સંદેહ થાય છે. અર્જુને ઉર્વશીનું ભજન ન કર્યું; નારદે જરાનું ભજન ન કર્યું અને માર્કંડેયે વસુધિનીનું ભજન ન કર્યું. તેમાં ઉર્વશીએ અર્જુનની નિન્દા કરીને શાપ આપ્યો; નારદ પાસેથી ભજનની જે અપેક્ષા જાણેલી હતી તે પૂર્ણ ન થતાં તેણે નારદને શાપ આપ્યો; વસુધિનીએ જાણ્યું કે માર્કંડેય નિસ્તેન્દ્રિય છે તેથી તેમની પાસેથી તેણે ભજનની આશા રાખી નહિ અને માર્કંડેયને વસુધિનીનું

સાવધાનાર્થમ્ । ભજતઃ પુરુષાનતુ વદનુસારેણ ભજન્તિ, એકે પુતઃ ભજનવ્યતિરેકેણૈવ ભજન્તી-
ત્યુમયે ભજનકર્તારઃ । અન્યે તુ ભજનરહિતા एष ॥ ૧૬ ॥

एतेषां भेदान् फलं चाह भगवान् मिथो भजन्तीतिविमितिः ।

શ્રીભગવાનુવાચ—મિથો ભજન્તિ ચે સહ્યઃ સ્વાર્થકાન્તોઘમા હિ તે ।

न तत्र सौहृदं धर्मः स्वार्थार्थं तद्धि नान्यथा ॥ १७ ॥

તત્રાઘપક્ષસ્ય નિર્ધારમાહ । ચે મિથો ભજન્તિ તે સ્વાર્થકાન્તોઘમાઃ । સ્વાર્થ એવ એવાન્ત

અભજન કરવાથી ધર્મ પ્રાપ્ત થયો. આ પ્રમાણે ભજન ન કરનાર માણસોને અનેક પ્રકારનાં ફલ મળે છે તેથી તેમના ફલ વિષે સન્દેહ થાય છે. વળી ઉર્વશીએ અર્જુનની નિન્દા કરી તેથી અર્જુન કૃતમ્ છે એમ જણાય છે. જરાએ નારદ પાસે ભજનની આશા રાખી હતી પરંતુ નારદે જરાનું ભજન ન કર્યું તેથી નારદ ધૂર્ત છે એમ જણાય છે. માર્કણ્ડેય ત્રિતેન્દ્રિય છે એમ જાણીને વસુધિનીએ તેમની પાસેથી ભજનની આશા રાખી નહિ, અને માર્કણ્ડેયે વસુધિનીનું ભજન પણ કર્યું નહિ, તેથી માર્કણ્ડેય સમી-
ચીન—સારા—છે એમ જણાય છે. આ પ્રમાણે ભજન ન કરનાર મનુષ્યોના સ્વરૂપ વિષેનો પણ કૃતમ્, ધૂર્ત કે સારા એ રીતનો સંદેહ જાણવો.)

(હવે ત્રીજા પ્રશ્નના સંદેહનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.) ભજન કરનાર અને ભજન ન કરનાર એ બન્નેનું જે લોકો ભજન કરતા નથી તેમને શું ફલ મળે છે, અને જે જે પ્રકારના લોકોનું—ભજન કરનાર અને ભજન ન કરનાર એ બે પ્રકારના લોકોનું—ભજન કરવામાં આવતું નથી તે બે પ્રકારના લોકોને પણ શું ફલ મળે છે? (કેટલાક લોકો સૂર્યનું ભજન કરે છે, કેટલાક કરતા નથી. આ બન્ને પ્રકારના લોકોનું સૂર્ય ભજન કરતો નથી. હવે બન્ને પ્રકારના લોકોનું જે લોકો સૂર્યની માફક ભજન કરતા નથી, અર્થાત્ આત્મારામ અને પૂર્ણકામ હોવાથી ઉદ્ધતીન રહે છે, તેમને ઉદ્ધતીન સૂર્યનું ફલ મળે છે કે કૃતમ્ વગેરેનું ફલ મળે છે? વળી જે પ્રથમ પ્રકારના લોકો ભજન કરે છે તેમને ધર્માત્માઓનું ફલ મળે છે કે મૂર્ખોનું ફલ મળે છે? તે જ પ્રમાણે જે દ્વિતીય પ્રકારના લોકો ભજન કરતા નથી તેમને ઉદ્ધતીનનું ફલ મળે છે કે ધૂર્તનું ફલ મળે છે? આ પ્રમાણે ત્રીજા પ્રશ્નમાં ફલ વિષે સન્દેહ થાય છે. તે જ પ્રમાણે આ પ્રશ્નમાં સ્વરૂપ વિષે કૃતમ્, ધૂર્ત કે સમીચીન એ પ્રકારનો સંદેહ પણ જાણવો.)

ભજન કરનારે જે સાધનો ક્યાં તેનો ક્યાં ઉપયોગ થયો? (આ સાધનથી અપૂર્વે ઉત્પન્ન થયે, કે એહ ઉત્પન્ન થયે કે લોકની અંદર પ્રસંતા થયે એ રીતે સંદેહ થાય છે.)

આ બધું આપ સારી રીતે કહો. મૂળ પ્રલોકમાં મોઃ એ પ્રમાણે જે સંબોધન છે તે સાવધાન બનાવવાને માટે છે. (હવે મૂળ પ્રલોકમાં જે ત્રણ પક્ષો આપેલા છે તેનું વિવરણ કરવામાં આવે છે.) કેટલાક ભજન કરનાર પુરુષોનું તે પ્રમાણે ભજન કરે છે. કેટલાક તો ભજન ન કરવામાં આવે તો પણ બીજા પુરુષોનું ભજન કરે છે. આ પ્રમાણે ભજન કરનારનો જે પ્રકારના છે. બાકીના તો ભજન કરનારા જ નથી. ૧૬.

મિથો મજન્તિ ઇત્યાદિ ત્રણ પ્રલોકમાં ભગવાન્ આ ત્રણેય પક્ષોના ભેદ અને ફલનું વર્ણન કરે છે.

શ્રી ભગવાન્ બોલ્યાઃ—

હે સખીઓ! જેઓ પરસ્પર ભજન કરે છે તેઓ ખરેખર ફક્ત

સ્વાર્થની આતર જ ઉદ્યમ કરે છે. તેમાં નથી હોતો સ્નેહ કે નથી હોતો ધર્મ.

તેમનો ઉદ્યમ ફક્ત સ્વાર્થને માટે જ હોય છે, બીજા કરાને માટે નહિ. ૧૭

જોડીજનોએ જે ત્રણ પક્ષો દ્વારા તેમાંના પહેલા પક્ષનો ભગવાન્ નિર્ણય આપે છે. જે લોકો પરસ્પર ભજન કરે છે તેમના ઉદ્યમનું ફલ મત્ર સ્વાર્થ જ છે. સ્વાર્થ જ એવાન્ત—એક ફલ—છે જેમના ઉદ્યમનું તેઓ સ્વાર્થકાન્તોઘમાઃ કહેવાય છે. તેઓ ખરેખર એકબીજાનો જાવ જાણીને જ પરસ્પર

ફળં ફલમુચ્યમેત્ય । તે હિ દ્વાદયૈવાન્યોન્યં ભજન્તે । તરતમભાવેન ચ ભજનમનુવર્તયન્તિ । અતો ન તેભ્યોન્યોન્યં વદ્ધન્તાપિ સમ્ભવતિ । અતઃ સ્વાર્થમેવ લૌકિકાર્થમેવ તેપાનુદયમઃ । નતુ ઉભયે શ્રાક્ષણાઃ, અતોઽન્યોન્યભજનેન ધર્મઃ ક્ષેત્રો વા ભવેત્, કથં સ્વાર્થં એત્યાશક્ત્યાહ ન તત્ર સૌહાર્દમિતિ । ક્ષણેતૈવ દ્વિતીયસ્થાભજનં દ્વાત્વા ક્રોધકરણાત્ । અતો ન સૌહાર્દમ્ । નાપિ ધર્મઃ । ‘સમ્મોજની નામ પિશાચ-મિહા નૈપા પિતૃન્ ગચ્છતિ નોત ક્ષેવાન્ । રૂદૈચ સા ચરતિ ક્ષીણપુણ્યા શાલાન્તરે ગૌરિવ નટવત્સા’ इति । गुरुसेवायामपि यदि दृष्टार्थतोभयोः, तदापि न धर्मः । शास्त्रानुसारी चेत्, मिथोभजनाभावः । विद्या तु फलरूपा । सख्य इतिसम्बोधनादप्रतारणा । य इति प्रसिद्धास्ते वणिज इव । स्वार्थ एव

લજન કરે છે. ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં તેઓ હુમ્મેશાં પરસ્પર લજન કર્યા જ કરે છે; તેથી તેઓની એક બીજા પ્રત્યે છેતરપીંડી પણ સંભવતી નથી; આથી તેઓનો ઉદ્યમ સ્વાર્થને—લૌકિક અર્થને—માટે જ છે.

(આ પ્રમાણે પરસ્પર લજનમાં ‘મારું લજન તેના લજન કરતાં અધિક છે’ એવા પ્રકારની લાવના ન હોવાથી પરસ્પર લજન કરનારાઓ કૃતદ્ર નથી, તેમ જ તેઓ એક બીજાને છેતરતા નથી તેથી તેઓ ધર્મ પણ નથી. આ રીતે તેમનામાં દોષ નથી, પણ સમીચીનતા—સારાપણું—છે. ઉપકાર, ક્ષેત્ર કે ધર્મ એ ત્રણમાંથી એક હોય તો સમીચીનતા સંભવે. તેમાં વહેતું પરસ્પર લજન તુલ્ય હોવાથી ઉપકાર સંભવતો નથી, પણ ક્ષેત્ર અને ધર્મથી તેમની સમીચીનતા સંભવે છે. તેથી હવે શંકા કરવામાં આવે છે.)

અરે ! પરસ્પર લજન કરનાર બન્ને જાણે બ્રાહ્મણો છે, તેથી તેમના પરસ્પર લજનથી ધર્મ અથવા ક્ષેત્ર થાય; તેથી પરસ્પર લજનમાં સ્વાર્થ જ હોય છે એમ કેમ કહો છો ?

આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં ભગવાન કહે છે કે ન તત્ર સૌહાર્દમ્. જે લોકો પરસ્પર લજન કરે છે તેમાં ક્ષેત્ર હોતો નથી, કારણ કે બીજા માણસ પોતાનું લજન કરતો નથી એ જાણતાં જ એક કણની અંદર જ પહેલા માણસને ક્રોધ થાય છે. તેથી તેમાં ક્ષેત્ર નથી. (ઇન્દ્રધુમ્ન રાજાએ અગસ્ત્ય મુનિનો સત્કાર ન કર્યો તેથી અગસ્ત્યમુનિ તરત જ ક્રુદ્ધ થયા અને તેમણે ઇન્દ્રધુમ્નને શાપ આપ્યો જેના પરિણામે ઇન્દ્રધુમ્ન હાથી થયો. ભગવાનનું સ્મરણ કરવાથી ઇન્દ્રધુમ્નનો મોક્ષ થયો. આ બધું અદ્ભુત સ્કન્ધમાં ગજેન્દ્રમોક્ષના પ્રસંગમાં વર્ણવવામાં આવેલું છે.) વળી અન્યોન્યલજનમાં ધર્મ પણ નથી; કારણ કે આપસ્તમ્બ ધર્મસૂત્રમાં વચન છે કે “બ્રાહ્મણો ભેગા થઈને જે જગે છે તે પિશાચલિક્ષા છે; તે પિતૃઓને તેમ જ દેવોને પહોંચતી નથી; પણ બીજાના ઘરમાં બાંધેલી વાછડા વગરની ગાયની માફક તેનું પુણ્ય આ જ લોકમાં ફીણ થતાં તે નષ્ટ થાય છે.” (આ વાક્યમાં અન્યોન્યલજનનું સૂચન કરવામાં આવેલું છે. આ અન્યોન્યલજન પિશાચલિક્ષાની માફક ધર્મ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.) શિષ્ય ગુરુની જે સેવા કરે છે તેમાં પણ જો ગુરુ અને શિષ્યને વૃત્તિ, પ્રતિષ્ઠા વગેરે દૃષ્ટ પ્રયોજન હોય તો તે સેવામાં ધર્મ નથી. “ગુરુકુલમાં વાસ કરીને, ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખીને ગુરુની આજ્ઞાથી શિષ્યે વેદનું અધ્યયન કરવું”, “શિષ્યને ઉપનયન આપીને જે બ્રાહ્મણ વેદ શીખવાટે છે તેને આચાર્ય કહેવામાં આવે છે”, ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવચનોને અનુસરીને જો શિષ્ય ગુરુની સેવા કરે તો તેમાં વૃત્તિ, પ્રતિષ્ઠા વગેરેની લાવના ન હોવાથી, અને શાસ્ત્રમાં કહેલું છે તેથી જ ગુરુસેવા થતી હોવાથી પરસ્પરલજન નથી, પણ શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું પાલન છે. ગુરુસેવાના પરિણામે શિષ્યને જે વિદ્યા મળે છે તે તો ક્ષણરૂપ છે, અને વિદ્યારૂપી ક્ષણ શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલું છે. (આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સંગ્રામ છે કે શાસ્ત્રની આજ્ઞાથી જો ગુરુસેવા કરવામાં આવતી હોય તો, પ્રયોજન દૃષ્ટ હોય છતાં પણ, તેમાં ધર્મ રહેલો છે; પરંતુ જો શાસ્ત્રની આજ્ઞા સિવાયના બીજા કોઈ કારણથી—વૃત્તિ, પ્રતિષ્ઠા વગેરે પ્રયોજનથી—ગુરુસેવા કરવામાં આવે તો તેમાં ધર્મ રહેલો નથી.)

મૂળ પ્રલોકમાં જે તપ્ત્યઃ સંબોધન છે તેનો ભાવ એવો છે કે ગોપીજનો સખીઓ હોવાથી ભગવાન તેમને છેતરશે નહિ. મૂળ પ્રલોકમાં જે યે પદ છે તેનો અર્થ લોકમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષો છે. આ પુરુષો વાળીઆઓ જેવા છે, કારણ કે તેમની પ્રવૃત્તિ સ્વાર્થને માટે જ હોય છે.

તેપાં પ્રવૃત્તિઃ । ચઘપિ ધર્મોદ્યોપિ સ્વાર્થા એવ તથાપ્યન્યોન્યમજતે ન તે સિચ્યન્તિ । તથા સૌહાર્દમપિ, ચઘન્યમપેક્ષેત । તસ્ય સાધનસ્ય વિનિયોગમાહ સ્વાર્થાર્થમિતિ । અન્યાર્થમપિ પ્રતીચનાનં સ્વાર્થમેવ । એવં સેવાદિદાનેષ્વપિ । દુઃસનિવૃત્તિસત્ર ફલમ્ । અત્રાર્થે સર્વોપિ લોકઃ પ્રમાણમિતિ હિશન્દઃ । અન્યથા પરોપકારાય ન । અન્યસ્ય હૃદયે તત્પ્રતીકારાર્થં ચિન્તાજનનાત્ । જતઃ ફલં સ્વાર્થસિદ્ધિઃ લૌકિકી । નામમાત્રેણૈવ તેપાં ધર્મત્વં ન તુ વસ્તુતઃ ॥ ૧૭ ॥

ये पुनरभजतोऽपि भजन्ति ते द्विविधा इत्याह भजन्तीति ।

भजन्त्यभजतो ये वै करुणाः पितरौ यथा ।

धर्मो निरपवादोऽत्र सौहृદं च सुमध्यमाः ॥ ૧૮ ॥

ये અમજતોઽપિ તૂર્ણોસ્થિતાન્ ભજન્તિ તત્ર નિમિત્તદ્વયમ્, લૌકિકં વૈદિકં વા, સ્નેહો વિધિશ્ચ । તત્ર સૌહાર્દં ધર્મશ્ચ ફલં ક્રમેણૈવ । ચઃ પૂર્વઃ તસ્ય સૌહાર્દે અવસરે કર્તવ્ય એવોપકારઃ ।

(ધર્મે વગેરે મનુષ્યોના આર પુરુષાર્થોમાંનો એક પુરુષાર્થ છે, એટલે) તે કે ધર્મ વગેરે પણ સ્વાર્થ જ છે, છતાં પણ પરસ્પર ભજનથી મોક્ષ આપનારા ધર્મે વગેરે સિદ્ધ થતા નથી. (તે અન્યોન્ય-મજતેન એ પ્રમાણે તૃતીયા વિલક્ષિતવાળું પદ લઇએ તો અર્થ આ પ્રમાણે થાયઃ—પરસ્પરભજનથી તે લૌકિક સ્વાર્થ જ સિદ્ધ થાય, અલૌકિક ધર્મ નહિ. લૌકિક સ્વાર્થ જ નિન્દા કરવા યોગ્ય છે, નહિ કે અલૌકિક ધર્મ.) જેમ પરસ્પરભજનથી ધર્મ વગેરે સિદ્ધ થતાં નથી, તેમ તે ફલની આશાથી પરસ્પરભજન કરવામાં આવતું હોય તો તેનાથી એક પણ સિદ્ધ થતો નથી.

પરસ્પરભજન કરનારના સાધનનો વિનિયોગ જણાવતાં ભગવાન્ કહે છે કે સ્વાર્થાર્થમ્. પરસ્પર ભજન કરનારનું સાધન ખીલતે માટે જણાતું હોય છતાં પણ તે સ્વાર્થને માટે જ હોય છે. બીજાની પાસે સેવા કરાવીને ધન વગેરે આપવામાં આવે છે તેમાં પણ આ જ પ્રમાણે હોય છે. તેમાં સેવા કરનારને પોતાના દુઃખની નિવૃત્તિ એ જ ફલ છે, પરન્તુ કોઇને ધર્મરૂપી ફલ મળતું નથી. આ વિષયમાં બધા ય લોકો પ્રમાણરૂપ છે એ જણાવવાને મૂળ શ્લોકમાં હિ શબ્દ મૂકવામાં આવેલો છે. મૂળ શ્લોકમાં જે અન્યથા પદ છે તેનો અર્થ ‘પરોપકારને માટે નહિ’ એ પ્રમાણે છે, કારણ કે ત્યારે એક માણસ ખીલ માણસનું ભજન કરે છે ત્યારે બીજા માણસના મનમાં સાચું ભજન કરવાની ચિન્તા ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી પરસ્પરભજનનું ફલ લૌકિક સ્વાર્થની સિદ્ધિ છે. કદા નામથી જ તેમને ધર્મ કહેવામાં આવે છે, વાસ્તવિક રીતે તે ધર્મ જ નથી. ૧૭

ભજન ન કરનારાઓનું પણ જે લોકો ભજન કરે છે તે એ પ્રકારના છે જેમ મજન્તિ ઉત્પદિ શ્લોકમાં ભગવાન્ કહે છે.

हे सुतर कटिवाणी गोपीઓ! જે લોકો ભજન ન કરનારાઓનું

ભજન કરે છે તે (જે પ્રકારના છે,) જેમ કે દયાવાળા લોકો અને માળાપ;

પહેલામાં નિરપવાદ ધર્મ છે, અને બીજામાં સૌહાર્દ છે. ૧૮

જે લોકો ભજન ન કરનારાઓનું—શાન્ત જેમી રહેનારાઓનું—પણ ભજન કરે છે તેમાં જે નિમિત્ત છે, એક લૌકિક અને બીજું વૈદિક. લૌકિક નિમિત્ત એક છે, ત્યારે વૈદિક નિમિત્ત વિધિ છે. તેમાં લૌકિક એકનું ફલ સૌહાર્દ છે, અને વૈદિક વિધિનું ફલ ધર્મ છે. આ પ્રમાણે સૌહાર્દ અને ધર્મ કમળી જ—એક અને વિધિનાં—ફલ છે. સૌહાર્દથી જે ભજન કરે છે તેના ઉપર અવસર આવે બીજાએ—જે ભજન કરતો નથી અને જેનું ભજન પહેલો માણસ કરે છે તેણે—ઉપકાર કરવો જ ભેજીએ. તે તે ઉપકાર ન

અન્યથા કૃતમ્નઃ સ્યાત્ । ધર્મશેષશ્ચેત્ પ્રાયશ્ચિત્તં વિધેયં તદીય એવ ધર્મઃ તદ્વારા તેષુ ગચ્છતીતિ । તત્ત્વ ધર્મે યત્ત્વ કર્મ પ્રધાનં યત્ત્વ વા દેવતા તદુભયં ન વિવક્ષિતમ્ । પ્રતિયોગિનિ મજનશદ્વાભાવાત્ । યત્ત્વ વા અસમાનતા, ગોઃ પક્ષોદ્ધારણવત્, તત્રાપિ તથા । યત્ત્વ પુનરાધારે પ્રત્યુપકારઃ સમ્ભવતિ તત્ત્વ પ્રવૃત્તૌ પૂર્વસ્યામજને ઉત્તરમજને નિરપવાદો ધર્મઃ સૌહૃદં ચ ફલમ્ । અધિકારિવિશેષણં તુ એકત્ર

કરે તો કૃતમ્ન યાય, (અને પહેલા માણસનું સૌહાર્દ નિરપવાદ યાય.) ધર્મને માટે જો પહેલો માણસ ખીજા માણસનું લજન કરે તો ખીજા માણસે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ, કારણ કે તેનો જ ધર્મ લજનદ્વારા પોતાનું લજન કરનારાઓમાં જાય છે. જો તે પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે તો કૃતમ્ન ગણાય, અને ધર્મ નિરપવાદ—પ્રત્યુપકાર વિનાનો—થાય.

(પહેલો માણસ ધર્મને માટે જો લજન કરે તો તેની દૃષ્ટિએ ધર્મ મુખ્ય હોવાથી ખીજો માણસ, જેનું લજન કરવામાં આવે છે તે, ધર્મનો શેષ—અંગ—બને છે એટલે તે ધર્મશેષ કહેવાય છે. તેથી લજન કરનારનાં કદાચિત્ પાપ વગેરે હોય તો જેનું લજન કરવામાં આવે છે તે માણસે કૃતમ્નતાનો દોષ દૂર કરવાને માટે તે પાપ વગેરેનું નિવારણ કરવું જ જોઈએ. કોઈ સ્ત્રીને જણાય કે આ શ્રોત્રિય, બ્રાહ્મચારી, દીક્ષિત, વ્રતી અથવા લિપ્તી મને જોઈને મારામાં આસક્ત થયો છે અને તેથી મરવાની તૈયારી ઉપર છે, કોઈ મિત્ર તે પ્રમાણે સલાહ આપતો હોય અને પોતાને દયા આવે અને તેથી તે પુરુષનો સમાગમ કરવામાં આવે તો તેમાં ધર્મ છે કે અધર્મ એ સંશય તે સ્ત્રીને થાય. આ પરિસ્થિતિમાં જે પુરુષનું તે સ્ત્રી લજન કરે છે તે પુરુષે તે સ્ત્રીના પાપના નિવારણને માટે પોતે જ પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે કરવું જોઈએ. આનું ઉદાહરણ પદ્મપુરાણના વૈશાખમાહાત્મ્યના પ્રથમાધ્યાયમાં આવેલું ચિત્રોચાખ્યાન છે. આ આખ્યાન આ પ્રમાણે છે. એક વૈશ્ય જાતિની વેશ્યાએ અદ્યુષ્ટિથી અનેક પ્રકારના લોગવડે એક સુદેવ નામના બ્રાહ્મણ અતિથિનું સેવન કર્યું. આ અતિથિએ નર્મદામાં વૈશાખસ્નાન કરવાનો ઉપદેશ કરીને તે વેશ્યાની સાથે નર્મદામાં સ્નાન કર્યું અને ખીજાઓને સ્નાન કરાવ્યું, દયાથી તે વેશ્યાના આગ્રહને લીધે નર્મદાને તટે જ રહ્યો, અને તે વેશ્યાનો અને પોતાનો ઉદ્ધાર કરીને પોતે ખીજા જન્મમાં પાણ્ડવ દેશનો વીરસેન નામનો રાજા થયો. તે વેશ્યા પણ ખીજા જન્મમાં પરમ વૈષ્ણવ દિવોદાસ નામના કાશીના રાજાની દિવ્યાદેવી નામની પુત્રી થઈ.)

ત્યાં નિત્ય કર્મ કર્તવ્યશુદ્ધિથી જ કરવાનું હોય છે તે ધર્મમાં કર્મ પ્રધાન છે; ત્યાં દેવતાના આરાધનથી જ ધર્મ થાય છે ત્યાં દેવતા પ્રધાન છે. આ બંને પ્રકારના ધર્મોનું અહીં વિવેચન કરવાનું નથી, કારણ કે નિત્ય કર્મ કરનાર અને દેવતાનું આરાધન કરનાર માણસમાં લજન વિષેની શંકા જ નથી. વળી ત્યાં લજન કરનાર અને જેનું લજન કરવામાં આવે છે એ બે પદાર્થો સમાન ન હોય—દાખલા તરીકે, કોઈ માણસ ગાયને કાદવમાંથી બહાર કાઢે તો લજન કરનાર માણસ અને જેનું લજન કરવામાં આવે છે તે ગાય એ પદાર્થો સમાન નથી—તેવા પ્રકારના ધર્મનું પણ અહીં વિવેચન કરવાનું નથી. પણ ત્યાં આધાર ઉપર—પ્રથમ લજન કરનારના ઉપર—પ્રત્યુપકાર સંભવે છે, તેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં જો પ્રથમ પુરુષ લજન ન કરે અને ખીજો પુરુષ લજન કરે તો નિરપવાદ ધર્મ અને સ્નેહ એ ફલ હોય છે.

(નિરપવાદ ધર્મનું ઉદાહરણ મહાભારતના અનુશાસનપર્વના ખીજા અધ્યાયમાં આવેલું સુદર્શન ઉપાખ્યાન છે. સુદર્શન પોતાની સ્ત્રી ઓધવતીને ‘અતિથિને પ્રતિફલ કર્મ કરવું નહિ’ એ પ્રમાણે સૂચના કરીને સમિધ લેવાને માટે ઘર છોડીને બહાર ગયો. એટલામાં એક બ્રાહ્મણ અતિથિ સુદર્શનને ઘેર આવ્યો અને ઓધવતીને કહ્યું કે ‘મારે તારો સમાગમ કરવો છે.’ ઓધવતીએ પતિની સૂચના પ્રમાણે તે અતિથિની માગણી સ્વીકારી. સુદર્શન સમિધ લઈને ઘેર આવ્યો, અતિથિએ સુદર્શનને બાપી હકીકત કહી. સુદર્શને શાન્તિથી જવાબ આપ્યો કે ‘આજે મારો ગૃહસ્થાશ્રમધર્મ પગાયો, કારણ કે મારે ત્યાં અતિથિનો સત્કાર કરવામાં આવ્યો છે.’ તે અતિથિએ પર્ણશાલાની બહાર જઈને પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં—ધર્મના સ્વરૂપમાં—પ્રકટ થઈને ઓધવતીની ઘણી પ્રશંસા કરી અને સુદર્શનને કહ્યું કે ‘ઓધવતી

કરુણા, અપરત્ર દૈહિકઃ સમ્બન્ધઃ । તદાહ કરુણાઃ પિત્તરાવિત્તિ । અન્યત્રાપિ દૃશ્યત્ત્વમિતિ તદ્ધર્મા-
તિદેશમાહ યથેતિ । એ સંસારિણઃ કુરાસ્તેઽપિ કદાચિદીનેષુ ભજનં કુર્વન્તિ ક્ષિપ્તયા ઇવ ચ ભવન્તિ ।
તેષાં સદ્ગુહાર્યં યથેતિ । સમ્બન્ધસ્તુ જન્માન્તરીયોઽપિ ભવતીતિ ઉપમાનોપમેયયોરભેદાદેકવિધા એવ ।
નિરપવાદ ઇતિ । એતદુપકારેણ હિ તસ્યાપવાદઃ । તદ્ભાવાન્નિરપવાદ એવ । અત્ર એતાદૃશોઽર્થઃ । અનેત
યત્ર પ્રત્યુપકારસમ્ભવાનાપિ ન તત્ર ધર્મ ઇતિ સૂચિતમ્ । અત એવ કેચિત્ ક્રિયમાણમપિ નાદ્મીકુર્વન્તિ ।
સૌહાર્દેવિ ધર્મોઽસ્તીતિ ચકારઃ । સુમધ્યમા ઇતિ સમ્યોધનમુક્તિચિન્તાસાય । ધર્મેણૈવ ઉત્તમમધ્યમતા ૧૮

એ તુ પુનઃ સર્વથૈવ ન ભજન્તિ, ભજનાર્થં ભજતઃ, સૌહાર્દેન વા ભજતઃ । ધર્માર્થે તુ ન શક્તા ।
જ્ઞાનમયવિધાતપિ કેચિન્ન ભજન્તિ । અભજતો દીનાન્ ધર્મોવિકારિણશ્ચ, જ્ઞાતપિ ન ભજન્તિ । તેષાં
સ્વરૂપમાહ ભજતોઽપીતિ ।

પવિત્ર છે; જગતને પવિત્ર કરવાને માટે તેનો એક ભાગ નદી યથે, અને બીજો ભાગ તારી સેવા કરશે
અને તેનાથી તું નિલસીક્ર આસ કરીશ. ’ અન્તમાં ભીષ્મ આ ઉપાખ્યાનનું કૃત વર્ણવે છે.)

ધર્મરૂપી કૃણ આપનાર ભજનમાં ભજન કરનાર પુરુષમાં દયા હોય છે, અને પ્રેમરૂપી કૃણ
આપનાર ભજનમાં ભજન કરનાર પુરુષમાં દેહનો સમ્બન્ધ હોય છે. આ બાબત કરુણાઃ પિત્તરો એ
શબ્દોમાં કહેવામાં આવેલી છે. જે પ્રાણીઓમાં સ્વાભાવિક દયા અને એક હોતાં નથી તેઓ પણ ભજન ન
કરનારનું ભજન કરે છે; તેથી દયા અને એક એ ધર્મોનો અતિદેશ યથા એ શબ્દવડે કરવામાં આવેલો
છે. જે સંસારી કુર માણસો છે તેઓ પણ કોઈ વખત દયા લાવીને દીન પુરુષોનું ભજન કરે છે અને
એકથી તેમના તરફ પ્રેમ દર્શાવે છે. આવા પ્રાણીઓનો સમાવેશ કરવાને માટે શ્લોકમાં યથા શબ્દ
મૂકવામાં આવેલો છે. (હાલમાં એક હોય તો તેનાથી પૂર્વજન્મના સમ્બન્ધનું અનુમાન થાય છે, તેથી
સામાન્ય રીતે યથા એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. જેવી રીતે માતાપિતા એક રાખે છે તેવી રીતે
ભાઈઓ વગેરે પણ એક રાખે છે.) સમ્બન્ધ તો બીજા જન્મનો પણ હોય, તેથી ઉપમાન અને ઉપમેયનો
અભેદ હોવાથી ઉદાહરણ એક જ પ્રકારનું આપવામાં આવેલું છે. (માતા, પિતા, ભાઈ જોઈત વગેરેમાં ભાવનો
ભેદ હોય છે છતાં પણ તે બધાનો એક નિરુપધિક હોવાથી એક જ પ્રકારનો છે, એટલે મૂળ શ્લોકમાં
એક જ દષ્ટાન્ત આપેલું છે. કરુણા દેખીતી રીતે એક જ હોય છે તેથી ઉપમાન અને ઉપમેય એ બન્ને
એક જ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.)

મૂળ શ્લોકમાં ધર્મને નિરપવાદ કહેવામાં આવેલો છે. ભજન કરનારના ઉપર ઉપકાર કરવામાં
આવે તો તે ભજન કરનારનો અપવાદ કહેવાય છે. આવા પ્રકારનો ઉપકાર કરવામાં ન આવે તો ધર્મ
નિરપવાદ જ થાય છે. મૂળ શ્લોકમાં આવેલા અત્ર પદનો અર્થ ‘આવા પ્રકારની બાબતમાં’ એ પ્રમાણે
થાય છે. આ ઉપરથી એટલું સૂચિત થાય છે કે જ્યાં પ્રત્યુપકારનો સંભવ પણ હોય છે ત્યાં ધર્મ હોતો
નથી. આ કારણથી જ કેટલાક લોકો પોતાના ઉપર ઉપકાર કરવામાં આવે છે તો પણ તે ઉપકાર
સ્વીકારતા નથી. એકમાં પણ ધર્મ છે એ દર્શાવવાને માટે મૂળ શ્લોકમાં જ મૂકવામાં આવેલો છે. (એકમાં
પણ દયાનો અંશ હોય છે એટલે એકમાં ધર્મ છે એમ કહી શકાય છે.) પોતાનાં વચનોમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન
કરવાને માટે ભગવાન ગોપીજનોને સુમધ્યમાઃ એ પ્રમાણે સંબોધન કરે છે. ઉત્તમતા અને મધ્યમતાનો
નિર્ણય ધર્મવડે જ થાય છે. (પોતાના કરતાં શ્રેષ્ઠ અને ભજન ન કરનાર પુરુષોને જે લોકો ભજે છે તે
ઉત્તમ કહેવાય છે. મધ્યમ લોકોને જે ભજે છે તે મધ્યમ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ધર્મથી જ ભજન
કરનારાઓની ઉત્તમતા અને મધ્યમતાનો નિર્ણય થઈ શકે છે.) ૧૮

ભજનને માટે ભજન કરનારા, એકથી ભજન કરનારા અને ધર્મથી ભજન કરનારા એ પ્રમાણે
ભજન કરનારાઓના ત્રણ પ્રકારો થયા. તેમાં ધર્મથી ભજન કરનારાઓ વિષે તો શંકા જ નથી એટલે તેના
વિષે ઉત્તર આપવાની આવશ્યકતા નથી. પરંતુ પહેલા બે પ્રકારના—ભજનને માટે ભજન કરનારા અને
એકથી ભજન કરનારા—લોકોને કેટલાકો તો બીલકુલ ભજતા જ નથી; વળી ભજન ન કરનારાઓને—
દીન અને ધર્મસાધક લોકોને—પણ તેઓ ભજતા નથી. બીલકુલ ભજન ન કરનારા લોકોનું સ્વરૂપ
ભજતોઽપિ એ શ્લોકમાં ભગવાન વર્ણવે છે.

ભજતોડપિ ન વૈ કેચિદ્ ભજન્ત્યભજતઃ કુતઃ ।

આત્મારામા ણાસકામા અકૃતજ્ઞા ગુરુદ્વદઃ ॥ ૧૯ ॥

કેચિન્મહાપુરુષા ભજતોડપિ ન ભજન્તિ, અભજતઃ કુતો ભજિષ્યન્તિ । તે પૂર્વોક્તન્યાયેન ચતુર્વિધાઃ । તન્મધ્યે ઉભયે સમીચીનાઃ, ઉભયે ન, ચે દૈયાધર્માધિકારિણસ્તે અથમાઃ ચે લૌકિકનિ-
મિત્તાસ્તે ઉત્તમા इति । તાન્ ગણયતિ સાદ્ધર્મ્યાભાવાય । આત્મારામા इति । આત્મન્યેય રમન્ત इति ।
અન્યેન ભજનીયો દેહાદિર્નોપેક્ષિત इति ભજનમેવ ન મન્યન્તે । તેષાં ભજનાર્થે ચ સાધનત્વેન સ્વદેહ-
દિકમપિ ન મન્યન્તે । તથા અન્યે આસકામાઃ । આસઃ પ્રાપ્તઃ કામો યૈઃ । ચો મુક્તવન્તં શ્રૂયાન્,
ત્વં મુક્તઃ, મા મુક્તેતિ વા । એકત્રાપ્રવૃત્તિઃ । અપરત્ર સિદ્ધસાધનત્વેનાનુવાદઃ । ઉભયથાપિ દૈવધર્મ્યમ્ ।
પ્રવર્તમાનસ્ય ધર્મઃ સેત્સ્યતિ । અજ્ઞાનં વા । ઉભયે તુ અથમા इत्याહ । ચે કૃતં ન જ્ઞાનન્તિ વદુષકારં
તે પ્રત્યુપકારસમર્થા અપિ ઉભયવિધાનપિ ન ભજન્તિ । તેષામજ્ઞાનમેવ હેતુરભજને । જ્ઞાત્વા પેદમજનં
ગુરુદ્રોહઃ । યઃ કશ્ચિત્ સ્વસ્ય પુરુષાર્થસાધકઃ સ ગુરુઃ, સ પૂજ્યઃ । તત્યાપદિ સ્વશક્તૌ સત્તાં વદુષે-
શ્ચાર્યાં તદ્રોહઃ અનેનૈવ કૃત इति ગુરુદ્રોહકર્તા મવતિ । एवं सर्वेषां गुणदोषा निरूपिताः ॥ ૧૯ ॥

કેટલાક લોકો ભજન કરનારાઓને પણ ભજતા નથી, તો પછી
ભજન ન કરનારાઓને તો ક્યાંથી જ ભજે ? આવા લોકો કાં તો આત્મા-
રામ હોય છે, અથવા આસકામ હોય છે, અથવા કૃતજ્ઞ હોય છે, અથવા
તો ગુરુદ્રોહી હોય છે. ૧૯

કેટલાક મહાપુરુષો ભજનારને પણ ભજતા નથી, તો પછી ન ભજનારને તો ક્યાંથી ભજે ? તેઓ
પૂર્વોક્ત ન્યાયથી ચાર પ્રકારના હોય છે. તેમાં બે પ્રકારો સારા છે, અને બીજા બે સારા નથી. જે લોકોના
ભજનથી દયા અને ધર્મ સિદ્ધ થાય છે એવા લોકોને જે ભજતા નથી તે અધમ છે; અને જે લોકો એક
વગેરે લૌકિક નિમિત્તથી જ ભજન કરે છે તે લોકોનું જે ભજન કરતા નથી તે ઉત્તમ છે. આ ચાર પ્રકાર
ના લોકોના ધર્મોમાં ગોટાળો ન થાય એટલા માટે ભગવાન્ આત્મારામાઃ ઇત્યાદિ પદોવડે તેમની ગણના
કરે છે. આત્મામાં જ જે રમે છે તે આત્મારામ કહેવાય છે. બીજાઓ જેનું ભજન કરે છે એવા દેહ વગેરે
આત્મલિપ્ત પદાર્થોની આત્મારામ પુરુષોને જરૂર હોતી નથી, એટલે તેઓ બીજાઓએ કરેલા ભજનને જ
માનતા નથી. બીજાઓ જે ભજન કરે છે તે ભજનને માટે સાધનભૂત અથવા એવા પોતાના દેહ વગેરે
પદાર્થોને પણ આત્મારામ પુરુષો માનતા નથી.

ન ભજન કરનારા કેટલાક બીજાઓ આસકામ હોય છે. જેમણે કામ—ઇચ્છા—પ્રાપ્ત કરેલો છે તે
આસકામ કહેવાય છે. કોઈ ભોજન કરેલા માણસને કહે કે ‘તું ભોજન કર’ અથવા તો ‘તું ભોજન
કરીશ નહિ’. તેમાં પહેલા પક્ષમાં જમેલા માણસની ભોજન વિષે પ્રવૃત્તિ થશે નહિ, કારણ કે તે જમેલો
છે; ત્યારે બીજા પક્ષમાં તે જમેલો હોવાથી ભોજન કરવાનો નથી એટલે ભોજન ન કરવાની વાતનો
અનુવાદ થાય છે. આ બંનેય પ્રકારોમાં ‘તું ભોજન કર’ અથવા ‘તું ભોજન કરીશ નહિ’ એ વચન અર્થ
થાય છે. માણસ જમેલો છે એ જાણીને પણ જે કોઈ તે માણસને જમવાનું કહે તો તેને ધર્મનું ક્ષણ
મળશે; અને જે તેને ન જમવાનું કહે તો ક્ષણમાં અજ્ઞાન મળશે.

બીજા બે પ્રકારો તો અધમ છે એમ હવે ભગવાન્ કહે છે. કરેલો ઉપકાર જે લોકો ભજતા નથી
તેઓ પ્રત્યુપકાર કરવાને સમર્થ હોવા છતાં પણ દયાસાધક અને ધર્મસાધક એ બે પ્રકારના લોકોને પણ
ભજતા નથી. તેમનું ભજન ન કરવામાં કારણ માત્ર અજ્ઞાન છે. જે જ્ઞાન હોય અને ભજન ન કરવામાં
આવે તો ગુરુદ્રોહ થાય. જે કોઈ પોતાનો પુરુષાર્થ સાધી શકે તે ગુરુ છે; તે પૂજ્ય છે. ગુરુની આપત્તિમાં
જે કોઈ પોતાની શક્તિ હોય છતાં પણ ગુરુની ઉપેક્ષા કરે તો તે ગુરુનો દ્રોહ કરે છે અને તેથી તે
માણસ જ ગુરુનો દ્રોહ કરનારો થાય છે. આ પ્રમાણે બધાના ગુણ અને દોષનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. ૧૯

ગોપિકાનાં હૃદયે ભગવાનેતન્મધ્યે ક્વ ઇતિજિજ્ઞાસાયમમજનકર્તૃત્વાદ્ ભજનસામર્થ્યસાપિ વિચિત્રતાન્મિથોભજનપક્ષઃ અમજનમજનપક્ષઃ વ્યાવર્તિતઃ । નતુ દ્વિતીયે પક્ષે ગોપિકાનાં મજને સ્નેહાદ્ ભજનમસ્તુ, અતો ભગવાન્ નિરુપકત્વેન નૈષામન્તર્ભૂતઃ । ईश्वरश्च नैषामन्तर्भवतीति फथमेवं विचार इति चेत्, मैवम् । गोपिका भोग्या इत्यविवादम् । ताश्च भोग्यसमर्पकत्वं एवोपक्षीणाः । अतो भगवत् एव विचारः कर्तव्यः । ईश्वरोऽपि कलार्यं सेव्यश्चेत्, न विचार्यः । व्यवहारे दृष्टार्थेદેવ, દીયમાનપ્રહ્ણાપ્રહ્ણાભ્યાં વિચાર્ય એવ । પૂર્વં ગૃહીતત્વાત્ નાત્મારામતા, નાપિ પૂર્ણકામતા । પ્રથમપ્રવૃત્ત્યા હતાવપિ પરિત્યાગો નોચિતઃ । તત્તત્તૃતીયપક્ષ એવાભિનિવેશ યચિતઃ । તદપિ સર્વદ્વસાનુચિતમ્ । ईश्वराणां कलदातृणां कदाचिदेवं भवतीतिशङ्कायाः परिहारमाह नाहं तु सख्य इति ।

ભજન ન કરનારાઓના ઉપર જણાવેલા ચાર પ્રકારોમાંથી ભગવાન્ કયા પ્રકારના છે એ જાણવાની ઇચ્છા ગોપીજનોના હૃદયમાં થઈ. ભગવાને ગોપીજનોનું ભજન કર્યું નથી તેથી અને ભજન કરવાનું સામર્થ્ય ભગવાનમાં હોવાથી બન્નેય પક્ષોને—પરસ્પર ભજનનો પક્ષ અને ભજન ન કરનારના ભજનનો પક્ષ એ બે પક્ષોને—અહીં અવકાશ નથી.

અરે ! બીજા પક્ષમાં—ભજન ન કરનારાઓનું ભજન કરવામાં આવે તે પક્ષમાં—ગોપીજનોએ જે ભજન કરેલું છે તે એહથી કરવામાં આવેલું છે એમ માનીએ; તેથી ભગવાન્ ગોપીજનોના એહનો વિષય થાય છે એટલે આત્મારામ વગેરે ચાર પ્રકારોમાં ભગવાનનો સમાવેશ થઈ શકશે નહિ. ભગવાન્ પોતે ઈશ્વર છે એટલે તે પ્રતિભજન—ભજન કરનારનું ભજન—કરે એ સંભવતું નથી. (અહીં પ્રતિભજનની શંકા ન હોવાથી આ પાંચમો પ્રકાર છે.) એટલે ઉપર જણાવેલા આત્મારામ વગેરે ચાર પ્રકારોમાં ભગવાનની ગણના થઈ શકે એમ નથી. તો પછી આ વીસમા શ્લોકમાં તે બાબતનો વિચાર શા માટે કરવામાં આવે છે ?

આ પ્રમાણે શંકા થાય તો શ્રીમદ્ધાત્રયુજ સમાધાન કરતાં આજ્ઞા કરે છે કે આ શંકાને સ્થાન નથી. ગોપીજનો ભગવાનનો ભોજ્ય પદાર્થ છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. ગોપીજનોએ પોતાનો દેહ વગેરે ભોજ્ય પદાર્થો ભગવાનને સમર્પણ કર્યા છે અને તેમ કરવામાં જ તેઓ ક્ષીણ થઈ ગએલાં છે—અર્થાત્ ભગવાનના પ્રતિભજનની તેમને આવશ્યકતા નથી,—એટલે તેમનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. તેથી હવે કદા ભગવાનનો વિચાર કરવાનો રહ્યો. ઈશ્વર પણ જો કદાને માટે મેવવામાં આવે તો પછી તેમનો વિચાર કરવો રહેતો નથી, (કારણ કે ઈશ્વરનું એવન કદાને માટે કરવામાં આવેલું છે, તેથી ઈશ્વર પામેથી કદા કદા મેળવવાનું રહે છે, તેમના પ્રતિભજનની અપેક્ષા રહેતી નથી. આ કારણથી તેમના ભજન અભજનનો વિચાર કરવાનો રહેતો નથી.) જો પણ વગેરે દાદ કદાને માટે ઈશ્વરનું ભજન કરવામાં આવે તો પછી ઈશ્વર વિષેનો વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે. તે વિચાર આ પ્રમાણે કરવાનો હોય છે:—‘મારી સેવા ભગવાને સ્વીકારી કે નથી સ્વીકારી ? જો સ્વીકારી હોય તો મારો મનોરથ સફળ થશે; જો નહિ સ્વીકારી હોય તો મારો મનોરથ સફળ નહિ થાય.’ આ પ્રમાણે બે વિકલ્પોનો વિચાર કરવાનો હોવાથી ઈશ્વર વિષે વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે જ. ગોપીજનોએ સમર્પિત કરેલા પોતાના દેહ વગેરે પદાર્થોનો ભગવાને પડેલાં સ્વીકાર કરેલો હોવાથી ભગવાન્ આત્મારામ કદી શકાય નહિ, તેમ પૂર્ણકામ પણ કદી શકાય નહિ. ભગવાને પ્રથમ એક વાર ગોપીજનોનો અંગીકાર કરેલો હોવાથી, હવે ભગવાનને તૃપ્તિ થઈ હોય છતાં પણ, ગોપીજનોનો ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી. તેથી ભગવાનની ગણના ત્રીજા પક્ષમાં જ—અદૃતનની કોટિમાં જ—કરવી યોગ્ય છે. પરંતુ અદૃતતા પણ સર્વત્ર ઈશ્વરમાં અનુચિત છે, (તેથી તૃતીય પક્ષ પણ સંભવતો નથી.) ઈશ્વર કદા આપનાર છે એટલે દાદયિત્ આ પ્રમાણે બને—આ શંકાનો પરિહાર નાહં તુ સખ્યા એ શ્લોકમાં કરે છે.

નાહં તુ સચ્ચયો ભજતોઽપિ જન્તૂન્ ભજામ્યમીપામનુવૃત્તિવૃત્તયે ।

યયાધનો લબ્ધધને વિનષ્ટે તદ્વિન્તયાન્યન્નિમૃતો ન વેદ ॥ ૨૦ ॥

નુશબ્દસાં પક્ષં વ્યાવર્તયતિ । નાપીશ્વરભજનપક્ષઃ શક્તનીય इत्याह सच्य इति । गोपिकास्तु सच्यः, रसे तुल्यः, एकार्यामिनिवेशाश्च । अहमिति भगवान्, न तु जीवः । तेन आत्मारामादि-पक्षा व्यावर्तिताः । अहं राम एव, न त्वात्मारामः । ममात्मव्यतिरिक्तपदार्थाभावाच्च व्यावर्त्यमस्ति । कामाभावादेव नाप्तकामत्वम् । अतो मम भिन्नैव व्यवस्था, न तु जीवतुल्यता । नाहं तु सच्य इति तामेव व्यवस्थामाह । भजतोऽपि जन्तून् अहं न भजामि । तत्रान्य एव हेतुः अमीपामनुवृत्ति-वृत्तय इति । अमीपां जीवानाम् । जन्तुपदेन प्राणिमात्रम् । भगवतो न केनाप्युपयोगः । भगवान् फलरूप इति सर्वेषामेवोपयोगः । तथा सति तेषां भजनमेव इष्टमिष्टसाधनं वा । तत्राहं चेत् साधन-

હે સખીઓ ! મારું ભજન કરનારાં પ્રાણીઓનું ચિત્ત મારામાં રહે
એટલા માટે હું મારું ભજન કરનારાઓને પણ ભજતો નથી. મેળવેલું ધન
નષ્ટ થતાં જન્મ નિર્ધન માણસ તેની ચિન્તામાં ડુબેલો રહે છે અને તે વિના
ખીજું કંઈ જાણતો નથી (તેમ ગોપીજનો પણ પ્રાપ્ત કરેલા ભગવાનના
તિરોધાનથી ભગવાનનું જ ચિન્તાન કરશે અને જગતને ભૂલી જશે.) ૨૦

નુ શબ્દ ઉપર જણાવેલા પાંચ પ્રકારોની વ્યાવૃત્તિ કરે છે. વળી ઇશ્વર ગોપીજનોનું પ્રતિભજન કરશે એ પદ્ધતી પણ શંકા ન કરવી એમ દર્શાવવાને માટે સચ્ચય એ પ્રમાણે ભગવાન ગોપીજનોને સંબોધે છે. ગોપીજનો તો સખીઓ છે, રસમાં તુલ્ય છે અને એક જ પદાર્થમાં તેમનો અભિનિવેશ છે. (ગોપીજનોએ કૃષ્ણને ઉદ્દેશીને માફ ભજન કર્યું નથી પણ શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગની રીતે ભજન કરેલું છે, એટલે મેં પણ તેમને કૃષ્ણ આપ્યું નહિ. વળી ગોપીજનોએ મારામાં ઇશ્વરબુદ્ધિ રાખી નથી અને કૃષ્ણ એકથી જ રમણ કર્યું છે, એટલે તેમને મારા પ્રતિભજનની જરૂર રહેતી નથી.) મૂળ શ્લોકમાં અહમ્ પદ છે તેનો અર્થ ભગવાન છે, જીવ નહિ. (આ પ્રમાણે કહેવાથી અકૃતજ્ઞતા વગેરે દોષો દૂર થઈ જાય છે.) જ્યારે કૃષ્ણ પોતે ભગવાન છે, જીવ નથી, ત્યારે તો આત્મારામ વગેરે જીવને લગતા પદો સંભવતા નથી. ભગવાન કહે છે કે હું કૃષ્ણ રામ છું, સર્વત્ર રમણ કહું છું, આત્મારામ નથી. મારે આત્મા વિનાનો ખીજો પદાર્થ ન હોવાથી આત્માથી ભિન્ન એવો ખીજો પદાર્થ જ ત્યાગ કરવાને માટે રહેતો નથી. મારે કામ—ઇચ્છા—નથી એટલે હું આસક્તમ પણ નથી. તેથી મારી વ્યવસ્થા ભિન્ન પ્રકારની જ છે, નહિ કે જીવના જેવી. (જીવોને આત્મા અને અનાત્માનો વિવેક કરવાનો હોય છે; ભગવાનને તો દેહાદિ અને ખીજા બધાં પદાર્થો આત્મરૂપ જ છે.)

નાહં તુ સચ્ચયઃ એ શ્લોકમાં ભગવાન પોતાની ભિન્ન વ્યવસ્થા વર્ણવે છે. ભજનારાં પ્રાણીઓનું પણ હું ભજન કરતો નથી. આ પ્રમાણે કરવામાં બુદ્ધે જ હેતુ છે અને તે અમીપામનુવૃત્તિવૃત્તયે એ શબ્દોમાં કહેવામાં આવેલો છે. અમીપામ્ એટલે આ બધા જીવોનું. જન્તુ એટલે બધાં જ પ્રાણીઓ. ભગવાનને કોઈ પણ પ્રાણીનો ઉપયોગ નથી. ભગવાન કૃષ્ણ છે તેથી બધાયને તેમનો ઉપયોગ છે. આ પ્રમાણે હોવાથી બધાં પ્રાણીઓ ભગવાનનું જ ભજન કરે છે તે ઇષ્ટ—કૃષ્ણરૂપ ભજન—છે, અથવા તો ઇષ્ટના સાધન તરીકે—સાધનરૂપ ભજન—છે. જે ભજન સાધનરૂપ હોય તો તેમાં જે હું સાધન તરીકે, કામના પૂર્ણ કરવાને માટે, પ્રયેશ કહું તો ભજનનો જ હું નાશ કહું છું, કારણ કે કામલોગ ક્યાં પછી ભજનમાં પ્રતિબંધ આવે છે અને તેથી ભજન નાશ પામે છે, અને પહેલાં કરેલું ભજન નિન્ન કૃષ્ણ આપતું ન હોવાથી વ્યર્થ થઈ જાય છે.

ત્વેન પ્રવિશાસિ તદા ભજનમેવ નાશયામિ । અગ્રે ભજનસ્ય પ્રતિબંધાત્ પૂર્વભજનસ્ય ચ વૈયર્થ્યાપાદ-
નાત્ । ચતુર્થા હિ ભગવદુપયોગઃ । ભગવાન્ ભોગ્યો, ભોક્તા યા । ભોગ્યપક્ષે કામનાપૂરકત્વેન, સ્વાત-
ક્ર્યેણ વા । ભોક્તાપિ મત્તયા મત્તદત્તપદાર્થસ્વીકારાદ્, વિષયત્વેન ભોગાદા । આચે ભજનં નશ્યેત્ ।
અસ્પષ્ટલવાનાત્ । સ્વરૂપતો મહત્ત્વેઽપિ કાલપરિચ્છેદાત્ । દ્વિતીયે તુ તથાત્વમતિભજનેન ભવતિ । તદ્
ગોપિકાનાં નાસ્તીતિ તત્તિદ્વ્યર્થમભજનમ્ । અપેક્ષાભાવાત્ નાહં વિષયન્યાયેન ભોક્તા । મત્ત્યર્થ તુ
અભજનમેવેતિસિદ્ધાન્તસદ્ગ્રહઃ । યથા અભજને અનુવૃત્તિઃ સિધ્યતિ તથા પ્રકારસાહ ચથાધન ઇતિ ।
પૂર્વમધનઃ, પશ્ચાદ્ધન્યં ધનં, તન્નેદ્વિનદનં, તદા તચ્ચિન્તયા વ્યાપ્તઃ, નિમ્નૃતઃ તદેકનિમમઃ સન્,
અન્યન્ન વેદ્ । एतच्च लोकप्रसिद्धम् । તથા ગોપિકાનામપિ પૂર્વમપ્રાપ્તો ભગવાન્ પ્રાપ્તચ્ચેતિરોભવતિ તદા
નિમ્નૃતાઃ તત્રૈવ મમચિત્તાઃ ન પ્રપદ્ધં સ્મરિષ્યન્તિ । નિમ્નૃતાનાં પ્રયોજનં પૂર્વમુક્તમેવ ॥ ૨૦ ॥

ભગવાનનો ચાર પ્રકારે ઉપયોગ થઈ શકે છે. ભગવાન્ ભોગ્ય થાય અથવા ભોક્તા થાય. ભગવાનનો
ભોગ્ય તરીકે ઉપયોગ થાય ત્યારે તેમાં બે પ્રકાર સંભવે છે: (૧) આલિંગન વગેરેથી કામિનીની
અલિલાયા પૂરી કરવાથી, અને (૨) સ્વતંત્રતાથી, અર્થાત્ ભક્ત જે પ્રકારે ઇચ્છા કરે તે જ પ્રકારે તે
સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરે. ભગવાનનો ભોક્તા તરીકે ઉપયોગ થાય ત્યારે તેમાં પણ બે પ્રકાર
સંભવે છે: (૧) ભક્તે સમર્પેલો પદાર્થ સ્વીકારીને ભક્તની ભક્તિ સિદ્ધ કરવી, અને (૨) સ્વેચ્છાથી ભોગ
કરવો. પહેલા પક્ષમાં—ભગવાન્ કામિનીની અલિલાયા પૂર્ણ કરે છે તે પક્ષમાં—ભગવાન્ કામરૂપી અસ્પ
કેળનું દાન કરે છે તેથી કામિની ભગવાનનું જે ભજન કરે છે તે નાશ પામે છે (કારણ કે કામ પૂર્ણ થતાં
બીજું પ્રયોજન ન હોવાથી કામિની પછીથી ભગવાનનું ભજન કરતી નથી.) ભગવાન્ સ્વરૂપથી મહાન્
છે છતાં પણ કામનાનો વિષય—રમણ—કાલથી મર્યાદિત છે (એટલે તે કાલમર્યાદિત રમણથી મનોરથ
પૂર્ણ થતાં પછીથી કામિનીથી ભગવાનનું ભજન થતું નથી. બીજા પક્ષમાં—ભગવાન્ ભોગ્ય તરીકે સ્વતંત્ર રીતે
ભોગ્ય થાય છે તે પક્ષમાં—અતિભજનથી ભગવાન્ સ્વતંત્રતાથી ભોગ્ય બને છે. (રાત્રી દિવસ વિપ્રયોગ
અને સંયોગના ભેદથી બે ભક્તો ભગવાનનું અતિભજન કરે તો ભગવાન્ સ્વતંત્રતાથી ફલરૂપે ભોગ્ય
થાય. તેથી વિપ્રયોગનું દાન કરવાને માટે ભગવાન્ યોતે તિરોહિત થઈ ગયા. આ પ્રમાણે ભગવાનનો
માર્ગ તદ્દન વિલક્ષણ જ છે, આત્મારામ વગેરે ચાર પ્રકારોમાં તેમનો સમાવેશ થઈ શકે એમ નથી.)
આ પ્રકારનું અતિભજન ગોપીજનોમાં નથી, તેથી તે સિદ્ધ કરવાને માટે ભગવાન્ ગોપીજનોનું હૃમણું
ભજન કરેતા નથી. (ચતુર્થ પક્ષ—ભગવાન્ વિષયત્વે સ્વેચ્છાથી ભોગ કરે એ પક્ષ—વિષે ભગવાન્ કહે
છે કે) મારે કોઈ ભક્તની અપેક્ષા નથી એટલે હું વિષયન્યાયથી ભોક્તા થતો નથી. (તૃતીય પક્ષ—
ભક્તિ સિદ્ધ કરવાને માટે ભક્તે સમર્પેલો પદાર્થ સ્વીકારવો એ પક્ષ—વિષે કહેવામાં આવે છે કે) ભક્તિ
સિદ્ધ કરવાને માટે તો અભજન જ છે. (ભોગ્ય તરીકે નિરંતર ભક્તિ સિદ્ધ થશે ત્યારે ભગવાન્ ભોક્તા થશે.)
આ પ્રકારે સિદ્ધાન્તનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

ભગવાન્ ભોગ્ય તરીકે ભક્તોનું અભજન કરે ત્યારે જે પ્રકારે ભક્તોની ભગવાનમાં એકાગ્રતા થાય તે
પ્રકાર યથાધનઃ એ શબ્દોમાં ભગવાન્ કહે છે. પહેલાં એક માણસ ધન વિનાનો છે; પછીથી તેણે ધન
મેળવ્યું; આ ધન બે નાશ પામે તો તેથી ચિન્તામાં ને ચિન્તામાં એકલી તે જ બાબતમાં મગ્ન થઈ બીજા
છે અને તે વિના બીજું એ બાબતો નથી. આ વાત તો જગતમાં પ્રચિદ્ધ છે. તેવી જ રીતે ગોપીજનોને
પણ પહેલાં ભગવાન્ પ્રાપ્ત થયા ન હતા; પછીથી ભગવાન્ ભોગ્ય તરીકે પ્રાપ્ત થાય અને પછીથી તિરોહિત થઈ
બીજા તરીકે ગોપીજનોનું ચિત્ત ભગવાનમાં જ લાગે અને જગતનું રમણ થાય નહિ. જેમનું ચિત્ત ફક્ત
ભગવાનમાં જ લાગેલું છે તેમનું ફલ તો પહેલાં—બીજા પક્ષમાં—કહેવામાં આવી ગયું જ છે, (અર્થાત્
ઉપર જણાવેલા બીજા પક્ષમાં કહે તે પ્રમાણે ભગવાન્ સ્વતંત્ર રીતે તેવા ભક્તોના ભોગ્ય બને છે.) ૨૦

एवं स्वस्वाभजने हेतुमुक्त्वा प्रकृते तदभावमाह एवमिति ।

एवं मदर्थोज्झितलोकवेदस्वानां हि वो मय्यनुवृत्तयेऽवलाः ।

मया परोक्षं भजता तिरोहितं मासूयितुं मार्हथ तत्प्रियं प्रियाः ॥ २१ ॥

ચદુક્તં તામિરરણ્યે સ્ત્રિયો રાત્રૌ કથં ત્યક્તવ્યાઃ તદર્થમેવગુચ્યતે । દ્વયમત્ર ફર્તવ્યમ્ । મજ-
નાનુવૃત્ત્યર્થમભજનમ્, રાત્રૌ રક્ષાર્થં મજનં ચ । તત્ પરોક્ષમજનતેન સિધ્યતીતિ મયા પરોક્ષં મજતા
તિરોહિતમ્ । મજનતે હેતુમાહ એવમિતિ । મદર્થમેવ ઉજ્જિતા લોકવેદસ્વા યાગિઃ । વૃથાપરિત્યાગ-
વ્યાવૃત્ત્યર્થં મોક્ષાર્થપરિત્યાગવ્યાવૃત્ત્યર્થં ચ મદર્થમુજ્જિતેત્યુક્તમ્ । આયે ત્યાગોઽનિષ્ટહેતુઃ । દ્વિતીયે ન
મમ મારઃ । પ્રથમ પદાર્થાસ્ત્યક્તવ્યાઃ । લોકો દુસ્ત્યાજ્યઃ । આર્યમાર્ગો વૈદિકઃ, પ્રકારસ્તાદશ इति,

આ પ્રમાણે ભગવાને પોતે ગોપીજનોનું જે અભજન કર્યું તેમાં (મર્યાદામાર્ગની દૃષ્ટિથી) હેતુ
આપીને હવે ત્યાગતા પ્રસંગમાં (પુષ્ટિમાર્ગની દૃષ્ટિથી) અભજનનો અભાવ, અર્થાત્ ભજન, છે એમ
ણવમ્ એ શ્લોકમાં ભગવાન કહે છે.

હે અખલાઓ ! આ પ્રમાણે મારે માટે જ લોક, વેદ અને સર્ગા
બ્રહ્માંડો ત્યાગ કરનાર તમે મારામાં ચિત્તવૃત્તિ રાખો તેટલા માટે તમારું
પરોક્ષ ભજન કરતાં હું તિરોહિત થઈ ગયો; માટે હે પ્રિયાઓ ! પ્રિયની
ઈર્ષ્યા કરવી તમને યોગ્ય નથી. ૨૧

ગોપીજનોએ ભગવાનને જે કહ્યું હતું કે ‘વનમાં રાત્રીએ સ્ત્રીઓનો કેવી રીતે ત્યાગ થઈ શકે ?’
તેને માટે જ આ શ્લોક કહેવામાં આવે છે. અહીં જે વસ્તુઓ કરવાની છે: એક તો ભક્તો હૃદયમાં જ
ભગવાનનું ભજન કર્યા જ કરે તેટલા માટે ભગવાને તેમનું અભજન કરવું, અને બીજું એ કે રાત્રીએ
રક્ષણ કરવાને માટે ભગવાને તેમનું ભજન કરવું. આ બન્ને જ બાબતો બન્નારે ભગવાન પરોક્ષ રીતે ભક્તોનું
ભજન કરે છે ત્યારે સિદ્ધ થાય છે એ વાત ભગવાન મયા પરોક્ષં મજતા તિરોહિતમ્ એ શબ્દોમાં કહે છે.

ભગવાન ગોપીજનોનું ભજન કરે છે તેનું કારણ આપતાં કહે છે કે ણવમ્. મારે જ માટે લોક,
વેદ અને સર્ગા બ્રહ્માંડો ત્યાગ જેમણે કર્યો છે એવાં ગોપીજનો છે. ગોપીજનોએ લોક, વેદ અને
સંબંધીઓનો જે ત્યાગ કર્યો છે તે વૃથા નથી કર્યો, તેમ જ મોક્ષને માટે પણ નથી કર્યો એમ ભગવાન
મદર્થમુજ્જિત વગેરે શબ્દોમાં કહે છે. પ્રથમ પક્ષમાં—લોક, વેદ અને સંબંધીઓનો વૃથા ત્યાગ કરવાના
પક્ષમાં—જે ત્યાગ કરવામાં આવે છે તેનું ફલ અનિષ્ટ છે. બીજા પક્ષમાં—લોક, વેદ અને સંબંધીઓનો
ત્યાગ મોક્ષને માટે કરવામાં આવે એ પક્ષમાં—મારે માથે ભાર રહેતો નથી. (યોજનાકાર લાલુભટ્ટ
દ્વિતીયેન મમ મારઃ એ પ્રમાણે પાઠ સ્વીકારે છે, અને તેનો અર્થ આ પ્રમાણે કરે છે:—દ્વિતીયથી
એટલે મારે માટે ત્યાગ કરવાથી મારા ઉપર તમારો ભાર—ઉપકાર—થયો; અર્થાત્ હું તમારો બાણી
થયો છું. આ બાણી દૂર કરવાને માટે તમારું પરોક્ષ ભજન કરતાં હું તિરોહિત થઈ ગયો. આ બાણી પાઠમાં
દ્વિતીયે એ પ્રમાણેનો પાઠ વધારે સારો છે.) લોક, વેદ અને સંબંધીઓ એમ ત્રણ પદાર્થોનો ત્યાગ
કરવાનો હોય છે. લોકનો ત્યાગ કરવો બહુ કઠિન છે. આર્યમાર્ગ વૈદિક છે અને તે માર્ગનો ત્યાગ કરવો
પણ બહુ કઠિન છે, કારણ કે મેં પોતે જ લોકમાં તે જ પ્રકારનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કર્યું છે. પતિ, પુત્ર વગેરેનો
પણ ત્યાગ કરવો બહુ કઠિન છે. ગોપીજનોએ આ બધાંનો જે ત્યાગ કર્યો તે મને મેળવ્યા પછી નહિ,
પરંતુ મારે માટે જ, મને મેળવવાની ઇચ્છાથી જ કર્યો છે. બન્નારે આ પ્રમાણે મારે માટે સર્વનો ત્યાગ
કરવામાં આવે છે ત્યારે તે ભક્ત સર્વથી અધિક થાય છે અને તેને વિષે હું લીલા કરવાની ઇચ્છા રાખું છું.
‘સર્વ ધર્મનો પરિત્યાગ કરીને મારે શરણે જે આવે છે’ એ વાક્યમાં દશવિંશી ભક્ત પણ તેવા જ
પ્રકારનો છે અને તેવા ભક્ત ઉપર જ મારો બાવ રહે છે. આ પ્રમાણે લોક, વેદ અને સંબંધીઓ એ
ત્રણનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો ત્યારે જ મેં ગોપીજનોનું ભજન કર્યું.

મયૈવ લોકે તથૈવ પ્રતીતિજનતાત્ । પતિપુત્રાદયો દુસ્ત્યાઽઽઃ । તન્નાપિ ન મયિ પ્રાપ્તે, કિન્તુ મદર્થે
મત્કામનાયામેવ । તદા મે વિચિકીર્ષિતો ભવતીતિ । 'સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્યે'તિ તાદૃશ એવ મમ ભાવ
इति त्रितयपरित्यागे मया भजनं कृतम् । (વસ્તુતસ્તુ સ્વપદં સ્યાત્મપરમ્ । અન્યથા પતિપુત્રાદીનામપિ
લોકવેદમધ્યપાતાત્તેનૈવ તત્પ્રાપ્તેઃ સ્વપદમનર્થકં સ્યાત્ । તથા ચ સ્વાત્મત્વેન હૈદ્યવિષયત્વાભાવ એવ
તત્ત્યાગઃ । એતાસાં ભગવદર્થત્વેન પ્રીતિવિષયત્વાદાત્માદીનામિતિસારમ્ ।) યુક્તશ્રાવ્યમર્થઃ । અનન્યાઃ
પાલનીયા इति । वः युष्मान् । मय्यनुवृत्तय इत्येकं फलम् । अवला इतिसम्बोधनात् न सत्त्वामिव
પ્રત્યક્ષેણ ભવતીનાં ભજનં સિધ્યતીતિ દ્વાપિતમ્ । પરોક્ષં ભજતા અતિરોહિતં વા । ભજનં મોગો
વા । મોક્ષત્રૈવ મયા મોગં કુર્વતા તિરોહિતં, ભવતીમિર્ન દૃષ્ટ इत्यर्थः । અનેનાભજનપક્ષો વ્યાવર્તિતઃ ।
તસ્મિન્ સત્યસૂયા સન્ભવતિ । અકૃતજ્ઞત્વાદિદોષારોપણેન મા મામસૂચિતું નાર્હથ । યતઃ પ્રિયમ્ ।
પ્રિયે દુષ્ટે સ્વસ્યાપિ તથાત્વસ્યાવશ્યકત્વાત્ ત્યક્તુમશક્યત્વાત્ । કિન્ન, પ્રિયા યૂયમ્ । કૃતજ્ઞત્વાદયો હિ
ધર્મા ન પ્રીતિવિષયે ભવન્તિ । ઔદાસીન્યસામાનાધિકરણ્યાત્ ॥ ૨૧ ॥

एवं तासां मनोमार्जनमुक्त्वा भक्तिमार्गविरोधं परिहर्तुं ताः स्तौति न पारयेऽहमिति ।

(ખરી રીતે તો મૂળ શ્લોકમાં જે સ્વપદ છે તેનો અર્થ પોતાનો આત્મા થાય છે. આ પ્રમાણે જે
માનવામાં ન આવે તો પતિ, પુત્ર વગેરેનો લોક અને વેદમાં અંતર્ભાવ થઈ જવાથી, લોક અને વેદ એ
જે શબ્દોથી જ પતિ, પુત્ર વગેરેની બાબત પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે અને તેથી સ્વપદ અનર્થક થાય છે.
તેથી સ્વપદનો અર્થ પોતાનો આત્મા જ કરવો. ગોપીજનોને પોતાના આત્મામાં શ્રેષ્ઠ ન હતો તેથી તેમણે
પોતાના આત્માનો ત્યાગ કર્યો કહેવાય. આનું તાત્પર્ય એ કે ગોપીજનોને પોતાના આત્મા વગેરે ઉપર જે
પ્રીતિ હોય તે એટલા માટે જ કે આત્મા વગેરે ભગવાનના ઉપયોગમાં આવનાર છે.)

આ પ્રમાણેનો અર્થ યોગ્ય છે એમ મૂળ શ્લોકમાં આવેલું હિ પદ સૂચવે છે. અર્થાત્ અનન્ય
ભક્તોનું પાલન કરવું જોઈએ. યઃ એટલે તમારું. મારામાં તમારા ચિત્તની એકાગ્રતા થાય એ એક દૃષ્ટ
છે. ભગવાન્ ગોપીજનોને શ્રવણઃ એ પ્રમાણે જે સંબોધે છે તે એમ બતાવે છે કે જેમ સતપુરુષોનું
પ્રત્યક્ષ ભજન કરું છું તેમ તમારું પ્રત્યક્ષ ભજન હું કરી શકીશ નહિ.

અથવા તો શ્લોકના ત્રીજા પાદમાં આ પ્રમાણે અન્વય કરવોઃ પરોક્ષં ભજતા અતિરોહિતમ્—
તમારું પરોક્ષ ભજન કરતાં હું તિરોહિત થયો નથી. અથવા તો ભજન એટલે ભોગ. હું ભોક્તા હોઈને જ,
ભોગ કરતો કરતો તિરોહિત થયો, અર્થાત્ તમે ગોપીજનોએ મને દીધો નહિ. આ પ્રમાણે અર્થ કરવાથી
ભગવાને ગોપીજનોનું ભજન કર્યું નહિ એ પક્ષ દૂર થઈ જાય છે. ભગવાન્ ગોપીજનોનું ભજન ન કરે
તો ઈર્ષ્યાનો તંગાવ રહે છે. તેથી ભગવાન્ ગોપીજનોને કહે છે કે મારા ઉપર અકૃતજ્ઞતા વગેરે દોષોનો
આરોપ મૂકી મારો ઈર્ષ્યા તમારે કરવી જોઈએ નહિ, કારણ કે હું તમારો પ્રિય છું. જે પ્રિય દુષ્ટ હોય
તો તમે પોતે—ગોપીજન—પણ દુષ્ટ હોવાં જ જોઈએ. હું તમને પ્રિય છું, કારણ કે તમે બધાં મારો
ત્યાગ કરી શકતાં નથી. વળી, તમે મને પ્રિય છે. જ્યાં નિરુપધિ પ્રીતિ હોય છે ત્યાં કૃતજ્ઞતા વગેરે ધર્મો
હોતા નથી. જ્યાં ઔદાસીન્ય છે, —જ્યાં પ્રેમ નથી અને ઉપેક્ષાબુદ્ધિ હોય છે—ત્યાં જ કૃતજ્ઞતા વગેરે
ધર્મો સંભવે છે. ૨૧

આ પ્રમાણે ગોપીજનોના મનનું સમાધાન કરીને ભક્તિમાર્ગનો વિરોધ દૂર કરવાને માટે ભગવાન્
ન પારયેઽહમ એ શ્લોકમાં તેમની સ્તુતિ કરે છે.

ન પારયેહં નિરવદ્યસંયુજાં સ્વસાધુકૃત્યં વિદ્યુધાયુપાપિ વઃ ।

યા મામજન્ દુર્જરગેહશૃદ્ધલાં સંવૃશ્ય તદ્વઃ પ્રતિયાતુ સાધુના ॥ ૨૨ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धपूर्वार्धे रासक्रीडायां गोपी-

साल्वनं नाम एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

નિરવદ્યસંયુજાં નિર્દુષ્ટભજનયુક્તાનામ્ । સ્વસાધુકૃત્યં સ્વપ્રત્યુપકારકરણમ્ । વિદ્યુધાયુપા
બ્રહ્માયુપા । મન્વન્તરપરિમિતાયુપા વા । વિશેષેણ વુધાનાં જ્ઞાનિનામનન્તાયુપા વા । ન પારયે ।
ભજનપ્રત્યુપકારયોર્વેસાદશ્યાત્ । ભવતીનાં ભજનં નિષ્કપટમ્, અસદ્ભજનં સકપટમિતિ । ન હ્યત્પજલ-
સ્વાપિ તુલ્યં વદ્ધપિ મરુમરીચિકાજલં ભવતિ । સત્યભજનં તુ બ્રહ્મણોઽશક્યમેવ, જીવધર્મત્વાત્ । તન્નાપિ
વિશેષમાદૃયા મામજનિતિ । દુર્જરા હિ ગેહશૃદ્ધલા, યા જીર્વેતોઽપિ ન જીર્વેત્ત્વ ઇતિ । તાં સંવૃશ્ય
છિન્વા । યાઃ ભવત્યઃ પ્રસિદ્ધાઃ । મા મામજન્ । યૈઃ પૂર્વં વદ્ધાઃ સ્થિતાઃ સ્વાર્થં તેષામર્થમાત્માનં ચ
મન્યેવ સમર્પિતવતઃ । વદિઃશૃદ્ધલા લઘુમપિ શક્યા । ન તુ સર્વતઃ આવૃતે ગૃહં શૃદ્ધલા । એવમ-
લૌકિકકર્ત્રીણાં યદ્ ભજનં યદ્ ભવતીનામેષ સાધુના, માવપ્રધાનો નિર્દેશઃ, સાધુત્વેન પ્રતિયાતુ

તમે માફે નિર્દોષ ભજન કરનારાં છો. તમારા ઉપકારનો બદલો
બ્રહ્માના આયુષ્યથી પણ હું વાળી શકું એમ નથી. તોડવાને માટે બહુ
કઠિન એવી ધરૂપી શૃંગલાને તોડી નાખીને તમે માફે ભજન કર્યું છે.
તમારા આ સત્કાર્યનો બદલો તમારા સંતોષથી જ થાવ. ૨૨

નિરવદ્યસંયુજામ્ એટલે નિર્દોષ ભજનવાળાં. સ્વસાધુકૃત્યમ્ એટલે ગોપીજનો ઉપર પ્રત્યુપકાર
કરવાની ક્રિયા. વિદ્યુધાયુપા એટલે બ્રહ્માના આયુષ્યથી; અથવા તો મન્વન્તરના એટલા આયુષ્યથી;
અથવા તો વિશિષ્ટ જ્ઞાનીઓના અનન્ત આયુષ્યથી. આવા પ્રકારના આયુષ્યથી હું ઉપકાર વાળી શકું એમ
નથી, કારણ કે ગોપીજનોએ કરેલું ભજન અને ભગવાને કરવાનો પ્રત્યુપકાર ભિન્ન પ્રકારનાં છે. તમે
માફે જે ભજન કરો છો તે નિષ્કપટ છે, જ્યારે હું તમારું જે ભજન કરું છું તે કપટવાળું છે. મારવાડની
ભૂમિમાં આવેલું ઝાંઝવાનું જળ બહુ ઊંચ છતાં પણ વાસ્તવિક અરુપ જળની તુલ્ય થઈ શકે નહિ. ભગ-
વાનથી ખરેખરું ભજન તો થઈ શકે જ નહિ, કારણ કે સત્ય ભજન એ જીવનો ધર્મ છે. આમાં પણ
વિશેષ જણાવતાં ભગવાન કહે છે કે યા મામજન્. ખરેખર! ધરૂપી સાંકળ તોડવી બહુ કઠિન છે,
માણસ ધરો થાય તો પણ તેની આ ધરૂપી સાંકળ તુટતી નથી. આવા પ્રકારની સાંકળને તોડીને તમે
બધાં જે પ્રસિદ્ધ છો તેમણે માફે ભજન કર્યું છે. તમે બધાં પહેલાં આ સાંકળોથી બંધાએલાં હતાં. તે
વખતે તમે તમારા અર્થને ગટે અને તેઓના અર્થને ગટે તમારો આત્મા મને જ સમર્પ્યો. બહારની
લોહાની સાંકળો છોડી પણ શકાય, પરન્તુ જ્યારે ચારેય બાજુથી ઘેરાએલા હોઈએ છીએ ત્યારે ધરૂપી
સાંકળ છોડી શકાતી નથી. આ પ્રભાવે અલૌકિક કાર્ય કરનારાં તમે માફે જે ભજન કર્યું છે તે ભજનનો
બદલો સપુત્રથી જ થાવ. સાધુના એ પદ ભાવવાયક છે, એટલે તેનો અર્થ સાધુત્વેન થાય છે. સાધુ
પુરુષો તો ખરેખર! મહત્ કૃત્ય કરીને પોતે જાતે જ ચંતુષ્ થાય છે, પ્રત્યુપકારની અપેક્ષા રાખતા નથી.
આ કારણથી હું હોઈનું ભજન કરતો નથી, કારણ કે ભજન કરતું એ જીવનો ધર્મ છે. તેથી આગળ ઉપર
પણ એ તમે જાને જ સાધુકૃત્ય કરીને ચંતુષ્ થાવ તો માફે ભજન કરજો; જે ચંતુષ્ ન થાવ તો તમને
જેમ મુખ લાગે તેમ વર્તજો એમ બાવ છે; કારણ કે હોઈ પણ માણસ અધાન્ય કાર્ય કરી શકતો નથી.

(લક્ષ્મીભાંડનો વિરોધ દૂર કરવાને માટે ભગવાન આ શ્લોકમાં ગોપીજનોની સ્તુતિ કરે છે એમ
આ શ્લોકના અર્થભાગે સ્વીકાર્યુએ અર્થ કરી. આ વિષે સ્ત્રીગોસ્વામિશ્રી ટિપ્પણીમાં નીચે પ્રમાણે
સ્પષ્ટ કરે છે.

પ્રત્યુપકૃતં મવતુ । સાધવો હિ મહત્ કર્મ કૃત્વા સ્વયમેવ તુષ્યન્તિ, ન તુ પ્રત્યુપકારમપેક્ષન્તે । અતો

વાદી શંકા કરે છે:—નાહં તુ સત્યઃ એ વીસમા પ્રલોકમાં જન્તુ પદ આવેલું હોવાથી એમ કહેવામાં આવ્યું કે ભગવાન્ સાધનમાર્ગીય ભક્તનું ભજન કરતા નથી. પ્રકૃત વિષયમાં ભગવાને ગોપીજનનું પરોક્ષ ભજન કર્યું એમ કહેવામાં આવ્યું, અને ગોપીજનોની ચિત્તવૃત્તિ ભગવાનમાં જ રહે તેટલા માટે ભગવાને ગોપીજનોનું જે પરોક્ષ ભજન કર્યું તેનું કારણ એવં મધ્યોચ્છિત વગેરે શબ્દોમાં આપવામાં આવેલું છે. તેથી ગોપીજનોએ ભગવાનનું જે ભજન કર્યું તે ભજનને અનુરૂપ ભગવાને ગોપીજનોનું ભજન કરવું ઉચિત છે, નહિ કે કોઈ પણ પ્રકારની મર્યાદા સ્થાપીને. જે ભગવાન્ કોઈ પણ પ્રકારની મર્યાદા સ્થાપે તો ભક્તિમાર્ગનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાય. વળી, આવાં ગોપીજનોને ભગવાન્ પોતે દુઃખ આપે તે પણ ભક્તિમાર્ગથી વિરુદ્ધ છે.

સિદ્ધાન્તી ઉપરની શંકાનો પરિહાર કરે છે:—હે વાદી ! તારી શંકા એવી છે કે સ્વામિનીઓએ ભગવાનનું જે પ્રકારે ભજન કર્યું તે ભજનને અનુરૂપ ભગવાને તેમનું ભજન કર્યું નહિ. ભક્તના ભજનને અનુરૂપ ભજન કરવું એ તો પ્રાવાહિકધર્મરૂપ છે. આ જ વાત ભગવાને પણ જે યથા માં પ્રપચન્તે એ ગીતાના પ્રલોકમાં કહી છે. આમ કહેવાનો ભગવાનનો આશય એ છે કે હું જે કૃપા આપું તે કૃપાની આશા રાખનાર માણસ જે પ્રકારે માફ ભજન કરે છે તે પ્રકારનું તેને કૃપા આપીને તેમાંથી હું મુક્ત થાઉં છું, અર્થાત્ નિશ્ચિન્તા થાઉં છું. જે યથા મામ્ એ પ્રલોકનો આ જ અર્થ થાય છે કારણ કે તે પ્રલોકમાં યથા અને તથા એ બે પદો મૂકવામાં આવેલાં છે અને તેથી ભક્તનું અને ભગવાનનું એમ બે ભજનના યથા અને તથા એ બે પ્રકારો પણ એક છે. પ્રકૃત વિષયમાં ગોપીજનો ભગવાનનું જે ભજન કરે છે તેમાં દાસ્ય પ્રકાર છે, અને દાસ્ય પ્રકાર એ ભક્તનો જ ધર્મ છે, ઈશ્વરમાં તે સંભવતો નથી. ઈશ્વર કદાચિત્ દાસ્ય પ્રકાર દર્શાવે તો તે પણ અનુકરણ જેવું છે. કદાચિત્ મહારાજા પ્રસન્ન થઈને પોતાના સેવકના અંગનું મર્દન કરે તો તેમ કરવાથી મહારાજા દાસ થતા નથી. તેવી રીતે પ્રકૃત વિષયમાં પણ રસને લીધે ભગવાન્ ગોપીજનોના ચરણકમળની પરાગ લે તો પણ ભગવાન્ પતિ જ રહે છે, દાસ થતા નથી. આમ હોવાથી ગોપીજનો ઉપર પ્રત્યુપકારનો સંભવ ક્યાં રહ્યો ? ગોપીજનોના ભજનને અનુરૂપ ભગવાનનું ભજન શી રીતે સંભવે ? તેથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રત્યુપકારની દૃષ્ટિએ ‘ભગવાને ગોપીજનો ઉપર પ્રત્યુપકાર ન કર્યો’ એ પ્રમાણે ભગવાનને દોષ આપવો નહિ, કારણ કે પ્રત્યુપકાર અશક્ય જ છે.

અહીં વાદી શંકા કરે છે:—તમે કહો છો તે પ્રમાણે હોય તો ભગવાને ગોપીજનોનું જે પરોક્ષ ભજન કર્યું તે ખીલકુલ ઘટતું નથી. જેમના ભજનનો પ્રત્યુપકાર થઈ શકે એમ નથી એવાં ગોપીજનોનું પરોક્ષ ભજન કરીને તેમને ભગવાન્ દુઃખ આપે એ સંભવતું નથી.

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરે છે:—પ્રભુ રસાત્મક છે એ વાત નિર્વિવાદ છે. રસ સંયોગ અને વિપ્રયોગ એમ બે પ્રકારનો છે. જે આ બેમાંથી એક પ્રકાર ન હોય તો રસ સંપૂર્ણ થાય નહિ. તેથી ભગવાને ગોપીજનોને સંપૂર્ણ રસનું દાન કર્યું; અને પછીથી જ્યારે ગોપીજનોએ ભગવાન્ ઉપર દોષનો આરોપ મૂક્યો ત્યારે શૃંગારરસનો તે વ્યભિચારી ભાવ થયો. આ વ્યભિચારી ભાવની શાન્તિ ભગવાને વચનોથી કરી, કારણ કે ભગવાન્ ઉપર દોષ મૂકવો એ આગળ ઉપર રસનો જે અનુભવ થવાનો છે તેનો વિરોધી થાય છે (તેથી વચનોથી એ વ્યભિચારી ભાવની ભગવાને શાન્તિ કરી.) આ પ્રકારે સમગ્ર વાદી આ બાબતમાં કોઈ પણ જાતનું અઘટિત થયું નથી એમ જણાયે. આવાં ગોપીજનોને ભગવાને જે દુઃખ આપ્યું તે ભક્તિમાર્ગથી વિરુદ્ધ છે એ શંકાનું પણ ખંડન આ રીતે જ થઈ ગયું.

વાદી શંકા કરે છે:—આમ હોય તો પછી ગોપીજનોનું ભજન કરવાની ભગવાનની જે અશક્તિ છે તેમાં કારણ તો ભગવાનની ઈશ્વરતા છે અને તેથી આ બાવીસમા પ્રલોકમાં ભગવાનની ઈશ્વરતાનું જ મર્દન કરવામાં આવ્યું. ગોપીજનોની સ્તુતિ કરવામાં આવી નથી.

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરે છે:—જો કે ભગવાનની ઈશ્વરતાથી જ ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે ભગવાન ગોપીજનો ઉપર પ્રત્યુપકાર કરી શકતા નથી જ, છતાં પણ તર્ક કરીને ભગવાન કહે છે: જો કોઈ પણ રીતે, લીલાથી, મારામાં દાસ્ય આવે તો પણ હું ગોપીજનો ! તમારું નિરન્તર દાસ્ય કરવા છતાં પણ હું તમારા કામગીરીમાં મુક્ત થઈ શકીશ નહિ. આ પ્રમાણે ભગવાને ગોપીજનોની નિરવધિ શ્રેષ્ઠતા દર્શાવી, તો પછી આના આગળ બીજી કયી સ્તુતિ હોઈ શકે ? જો આ પ્રમાણે ન હોય તો ભગવાન વિવુધાસુ-વાપિ—પ્રેક્ષાના આયુષ્યથી પણ—એમ કહેત નહિ, કારણ કે ‘સ્વસ્થાધુકૃત્યં ન પારયે’—તમારા ઉપકારનો ઘાલો હું વાળી શકું એમ નથી—એટલું જ કહેવાથી બધું પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ જાય છે.

વાદી શંકા કરે છે:—અરે ! આ તો બીજા ભક્તોના જેવું જ જણાય છે. જીવો. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારની ઇચ્છા રાખનારાઓને જે આપવામાં આવે તે પ્રત્યુપકારરૂપ હોય છે, છતાં પણ જેમણે આત્મનિત્ક ભક્તિયોગ પ્રાપ્ત કરેલો છે તેમને ભગવાનની સેવા વિના બીજા કોઈ પણ પદાર્થની અપેક્ષા રહેતી નથી તેથી તેમની બાબતમાં ભગવત્સેવા એ જ સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ હોય છે એટલે ત્યાં કઈ વસ્તુ પ્રત્યુપકારરૂપ થઈ શકે ? ગોપીજનોની બાબતમાં પણ તેમને દાસ્ય વિના બીજા કોઈ પણ પદાર્થની અપેક્ષા નથી એટલે તેમાં પ્રત્યુપકાર સંભવતો નથી; એટલે બીજા ભક્તોની બાબતમાં અને ગોપીજનોની બાબતમાં શો તફાવત રહ્યો ?

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરે છે:—જે વસ્તુની ભક્તને ઇચ્છા હોય તે વસ્તુ આપીને પ્રત્યુપકાર સંભવતો નથી. જો અપેક્ષિત વસ્તુ આપવાથી જ પ્રત્યુપકાર થતો હોય તો સ્વરૂપ કામ કરીને અધિકની ઇચ્છા રાખનાર, અને અધિક કાર્ય કરીને સ્વરૂપની ઇચ્છા રાખનાર, એમની બાબતમાં તે નિયમનો ભંગ થાય છે. તેથી સ્વરૂપથી જ પૂર્વકૃતિને જે કંઈ અનુરૂપ હોય તે ખોળવું. તેમાં અપેક્ષા હોય કે ન હોય એ વાત મહત્વની નથી. સ્વામિનીઓએ કરેલા ભજનને અનુરૂપ ભજન ઈશ્વરમાં પણ સંભવતું નથી તો પછી જીવમાં શી રીતે સંભવે ? વાદીએ જે કહ્યું કે જેમણે આત્મનિત્ક ભક્તિયોગ પ્રાપ્ત કરેલો છે ઇત્યાદિ, તેના સંબંધમાં કહેવાનું કે આત્મનિત્ક ભક્તિયોગ પ્રાપ્ત કરનારા ભક્તો પહેલાં સકામભુદ્ધિથી અથવા નિત્ય કર્મની બુદ્ધિથી પ્રવૃત્ત થએલા, અને વચમાં ભગવાનના અનુગ્રહથી સેવારસનો અનુભવ થતાં બીજા બધા પદાર્થોની અપેક્ષા તે ભક્તોએ પોતાના સ્વાર્થને માટે છોડી દીધી, નહિ કે ભગવાનને માટે. તેથી ઉત્તરોત્તર તેવા પ્રકારની સેવા સિદ્ધ કરીને કેવળ ભગવત્સેવાથી જ સિદ્ધ થતું સુખ ભગવાન તે ભક્તોને આપે છે; અને આવા પ્રકારના સુખનું દાન તે જ ભગવાનનો ભક્તો ઉપર પ્રત્યુપકાર ગણાય છે. ગોપીજનોની બાબતમાં તો ત્વકુપાસનાદ્યા: (ભાગ. ૧૦. ૨૬. ૩૮)—આપની સેવા કરવાની આશાથી,—પરં મદયોર્ગિદ્ધત ઇત્યાદિ (ભાગ. ૧૦. ૨૬. ૨૧)—આ પ્રમાણે તમે મારે માટે જ લોક, વેદ અને સંગંધી-ઓનો ત્યાગ કર્યો છે—ઇત્યાદિ વાક્યોથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ તે પહેલાં જ ગોપી-જનોએ બધાનો ત્યાગ કર્યો છે. પ્રભુમાં તેમનો શ્રેષ્ઠ સહજ હતો, એટલે પ્રભુના સુખમાં પોતાનો ઉપયોગ થશે એમ માનીને તેમાં વચ્ચે જેટલા પ્રતિબંધો આવતા હતા તે દૂર કરીને પોતાનું ભગવાનને નિવેદન કર્યું. તેથી જ અઘાવીચમા અધ્યાયમાં છેલ્લા શ્લોકમાં કોઈ સત્/સતામત્રી ગોપીજન જે વસ્તુ મુજાતચર-ણામ્પુદ્ધં જનનેષુ ઇત્યાદિ કહે છે તે બરોબર ઘટે છે. વળી, તે જ કારણથી પરં મદયોર્ગિદ્ધત ઇત્યાદિ શ્લોકમાં સ્વનો ત્યાગ પણ કહેવામાં આવેલો છે. સ્વાર્થને માટે બીજા બધા પદાર્થોનો ત્યાગ તો લોકિક અને અલોકિક પુરુષો કરે એ સંભવે છે, પણ કોઈ પણ રીતે સ્વનો ત્યાગ કોઈ કરી શકતું નથી. આ સ્વ પદનો અર્થ આત્મા કરવાનો છે. પોતાના આત્મામાં પોતાના આત્મા તરીકે ગોપીજનોને શ્રેષ્ઠ ન હોવાથી જ તેનો તેમણે ત્યાગ કર્યો છે. પોતાનો આત્મા અને દેહ વગેરે ભગવાનને ઉપયોગી છે એ જ કારણથી ગોપી-જનોને પોતાના આત્મા અને દેહ વગેરે ઉપર શ્રેષ્ઠ ધન્ય હતો. આ કારણથી ગોપીજનોને પોતાનો આત્મા ભગવાનને લીધે જ પ્રિય હતો, નહિ કે આત્માને માટે ભગવાન, એમ સિદ્ધ થાય છે. ખરિડતા, માનિની વગેરે નાપિદાઓની બાબતમાં પણ તે નાપિદાઓએ ભગવાનને માટે જે સુખ સિદ્ધ કરેલું તે સુખનો ત્યાગે ભગ-

વાન અંગીકાર કરે નહિ ત્યારે જ ખણિડતા નાથિકાને દુઃખ થાય, માનિનીને માન થાય. તેથી ભક્તો ભગવાનને માટે જે સુખ સિદ્ધ કરે છે તેનો બદલો કોણ વાળી શકે ? ભગવાનને માટે સુખ સિદ્ધ કરવાનાં જે સાધનો હોય છે તે સાધનો ભગવાન પોતે મેળવી આપે અને ભક્તો ઉપર પ્રત્યુપકાર કરે એમ કોઈએ દલીલ કરવી નહિ; કારણ કે આ બાબતમાં ભક્તોનો ભાવ જ સાધનરૂપ છે; આ ભાવ પહેલેથી જ રહેલો છે, અને હૃદયમાં એક જ પ્રકારનો અને નિત્ય હોવાથી સિદ્ધ થઈ શકે એવો નથી. વળી, ભાવના બળથી જ જે થાય છે તેમાં ભગવાનની કૃતિની અપેક્ષા રહેતી નથી, કારણ કે વરો કુર્વન્તિ માં મમત્વા—ભક્તિથી ભક્તો મને વશ કરે છે—એ વાક્ય આમાં પ્રમાણ છે. વળી, નૈકાત્મતાં મે સ્પૃહયન્તિ (ભાગ. ૩. ૨૫. ૩૪)—મારા ભક્તો સાયુજ્યની રપૃહા કરતા નથી—એ પ્રમાણે કપિલદેવ આરભ કરે છે, પદ્યન્તિ તે મે (ભાગ. ૩. ૨૫. ૩૫)—તેઓ મારાં દર્શન કરે છે—એ શ્લોકમાં કપિલદેવ કહે છે કે મેવારસ અને કથારસમાં આસક્તિવાળા ભક્તો ભગવાનના સ્વરૂપરસનો અનુભવ કરે છે; અને પછીથી કહે છે કે મત્તિરનિચ્છતો મે ગતિમર્ણ્ય પ્રયુક્તે (ભાગ. ૩. ૨૫. ૩૬), અનન્ત આનન્દવાળાં સ્વરૂપોની ઇચ્છા ન રાખનારાઓને મારી ભક્તિ સાયુજ્ય આપે છે. અહીં ગોપીજનોના પ્રસંગમાં તો રસમાર્ગની રીતે અંગીકાર કરવામાં આવે છે એટલે એમની ઇચ્છાને પ્રતિફલ કૃતિ કોઈ પણ વખત સંભવતી નથી, કારણ કે તે રસ તેવી જાતનો જ છે. વળી, બીજા ભક્તોનો માર્ગ ધર્મમાર્ગ છે, ત્યારે ગોપીજનોનો માર્ગ ધર્મિમાર્ગ છે, એટલે જેમ આગીઓ અને સૂર્ય એ બેની વચ્ચેનો તફાવત વર્ણવી શકાય એવો નથી તેમ ધર્મમાર્ગ કરતાં ધર્મિમાર્ગમાં આટલો ફેર એમ શી રીતે કહી શકીએ ? (કારણ કે બેની વચ્ચે ઘણો જ ભેદ રહેલો છે.) તેથી જ ભગવાને જે કહ્યું કે ન પારયે—હું તમારો બદલો વાળી શકું એમ નથી—તે ખરોબર છે.

ધરૂપી સાંકળ તોડવાનું કાર્ય ગોપીજનોના ભાવબળથી જ થયું છે, અને ભાવ કેવળ ભગવાનના અનુગ્રહથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે ધરની સાંકળ તોડવાનું કાર્ય પણ ભગવાને જ કરાવ્યું, તેથી જો કે ગોપીજનોની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થતી નથી, છતાં પણ ભગવાને આ ગોપીજનોને જ આ ભાવનું દાન કર્યું, બીજાને નહિ, એ દૃષ્ટિએ ગોપીજનોની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થાય છે. આ કારણથી જ ગોપીજનોને જે ભાવનું દાન કરવામાં આવ્યું તેને જ ભગવાન પ્રત્યુપકારરૂપે વર્ણવે છે.

વાદી શંકા કરે છે:—જો આમ હોય તો પછી ભગવાન જે ન પારયે એમ કહે છે તે ખરોબર નથી; ઉલટું ત્યારે ભગવાને ગોપીજનોને આવા પ્રકારના ભાવનું દાન કર્યું ત્યારે તેનો બદલો ગોપીજનો વાળી શકે એ સંભવિત નથી, એટલે વિપરીત વાત ઉપસ્થિત થઈ. ભગવાને ગોપીજનો ઉપર બદલો વાળવાની વાત તો આથી જ ગઈ, પણ ગોપીજનોએ ભગવાનનો બદલો વાળવો જોઈએ, પણ તે તો સંભવિત નથી, એટલે બધી પરિસ્થિતિ બૂદી જ થઈ જાય છે.

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરે છે:—પણ સર્વ પૂર્ણ શક્તિઓવાળા છે છતાં પણ ત્યારે તે અસુક કાર્ય કરવાને અશક્ત હોય છે ત્યારે નિશ્ચય થાય છે કે તે કાર્ય જગતમાં કોઈ પણ દિવસ થઈ શકે એવું નથી. ભગવાનની પાસે સર્વ પ્રકારનું સામર્થ્ય છે છતાં પણ તે બીજા ઈશ્વર કરી શકવાને માટે સમર્થ નથી. આ કારણથી જ પ્રભુએ કહ્યું છે કે ‘અનન્ત હોવાથી મારાથી પણ ગણી શકાય એમ નથી.’ તેવી જ રીતે આપણા આજ્ઞાતા પ્રસંગમાં પણ ગોપીજનોનો કેવળ ભાવ રસાત્મક હોવાથી ભગવદાત્મક છે, અને તેથી તેને અનુરૂપ વસ્તુ ન હોવાથી ભગવાનની પ્રત્યુપકાર કરવાની અશક્તિ હોય એમાં શંકાને સ્થાન નથી. આ પ્રમાણે જો ન માનીએ—અર્થાત્ બીજા અનુરૂપ વસ્તુ છે એમ માનીએ—તો ભગવાનનું ઈશ્વરત્વ જ ન રહે, કારણ કે તે પ્રમાણે માનવાથી ન તત્સમજ્ઞામ્યધિકક્ષ દ્રવ્યતે—ભગવાનના જેવો અથવા તેમનાથી અધિક એવો બીજો પદાર્થ જ્યાંમાં આવતો નથી—એ શ્રુતિમાં વર્તુવેલું ભગવાનનું સ્વરૂપ નષ્ટ થઈ જાય છે. વળી, વાદીએ જે દૂષણ બતાવ્યું કે વિપરીત સ્થિતિ—ગોપીજનો ભગવાન ઉપર ઉપકાર કરી શકતાં નથી એ સ્થિતિ—ઉપપન્ન થાય છે, તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. કર્મ, જ્ઞાન અને

મયિ ભજનં ગાસ્તિ, ભજનસ્ય જીવધર્મત્વાત્ । અતોડમેડપિ યદિ સ્વત યય સન્તુષ્ટાઃ, તદ્વા ભજત્, તો
ચેત્, યથાસુખં વિધેયમિતિ ભાવઃ । ન હશ્યમ્યં કશ્ચિત્ કર્તું શામેતીતિ ॥ ૨૨ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमद्विष्णुमणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविचरणे एकोनविंशोऽध्यायविचरणम् ॥ २९ ॥

સાધનમાર્ગીય (મર્યાદામાર્ગીય) લક્ષિત એ પણ ભગવાને જીવોને માટે કર્યો છે, બ્યારે ફલમાર્ગીય
લક્ષિતમાર્ગ પોતાને માટે પ્રકટ કર્યો છે; આ પ્રમાણે જે ન માનીએ તો પોતાના રસાત્મક સ્વરૂપાનન્દનો
અનુભવ ન થાય; અને ક્ષુતિ કહે છે કે તસ્માદેકાકી ન રમતે—તેથી ભગવાન્ એકલા રમતા નથી—
તેથી ભગવાને ગોપીજનોને જે ભાવનું દાન કર્યું તે પણ પોતાને માટે જ કરેલું હોવાથી વાદીએ દર્શાવેલું
દૂષણ સંભવતું નથી.

વાદી શંકા કરે છે:—અરે! આ પ્રમાણે તમે કહો છો તો પણ ભગવાન્ જે ન પારયે—હું બદલો
વાળી શકું એમ નથી—એમ કહે છે તે ઘટિત નથી.

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરે છે:—હે વાદી! તું કહે છે તે બરોબર નથી. આ આનન્દ સ્વરૂપા-
ત્મક છે છતાં પણ ગોપીજનો દ્વારા જ ભગવાનને તે આનન્દનો અનુભવ થાય છે, અને આ અનુભવાએલી
વસ્તુ જ એવા પ્રકારની હોવાથી ભગવાન્ જે કહે છે કે ન પારયે—હું બદલો વાળી શકું એમ નથી—તે
તો રસાત્મક આનન્દમય સ્વરૂપનું વર્ણન જ કરે છે. જેમ વિસ્માપનં સ્વચ્ચ ચ સૌમગદ્ધૈઃ—પોતાનું અને
સમૃદ્ધિનું વિદ્યમરણ કરાવ્યું—એ સ્થળે જેમ વસ્તુના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, તેમ આપણા
આલતા પ્રસંગમાં પણ સમગ્રનું, એટલે કોઈ પણ બાતની શંકા રહેશે નહિ.) ૨૨

અધ્યાય: ૩૦

ત્રિંશત્તમે હરિઃ પ્રીતો લીલાં કામકૃતામપિ । ઇન્દ્રાદિદુર્લભાં ચક્રે સ્વાતન્દ્યાર્થમિતીર્યતે ॥ ૧ ॥
અસ્થાઃ સર્વોપકારાય ફલશ્રુતિરુદીર્યતે । લૌકિક્યપિ યદા દૃષ્ટિસ્તદા સિદ્ધાન્ત ઈર્યતે ॥ ૨ ॥

હરિએ પ્રસન્ન થઈને ઇન્દ્ર વગેરે દેવતાઓને પણ દુર્લભ—વાસ્તવિક રીતે તો બ્રહ્મા વગેરેને પણ દુર્લભ—એવી અલૌકિક પ્રકારે અને કામશાસ્ત્રમાં જણાવેલા લૌકિક પ્રકારે એમ બે પ્રકારની લીલા પોતાના આનન્દને માટે લોકમાં પ્રકટ કરી; તેથી આ ત્રીસમા અધ્યાયમાં તે લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

(જે કે ભગવાનની આ લીલા અતિ ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય હોવાથી તેનું વર્ણન કરવું ઉચિત નથી, છતાં પણ પ્રભુએ લોકમાં પ્રકટ લીલા કરી તે કારણથી જ આ અધ્યાયમાં તે લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જ ન હોય તો શ્રીમહાપ્રભુજી કારિકામાં ક્ષતિ પદ મૂકત નહિ અને માત્ર રાસલીલા ઈર્યતે એટલું જ કહેત. આ લીલા બે પ્રકારની છે. એક તો અલૌકિક ચન્દ્રવાણી રાત્રીઓમાં અલૌકિક પ્રકારવાળી લીલા, અને તેનું વર્ણન આ ત્રીસમા અધ્યાયના પ્રલોક સુધી કરવામાં આવેલું છે. બીજી લીલા કામશાસ્ત્રમાં જણાવેલા પ્રકારે લૌકિક ચન્દ્રવાણી રાત્રીઓમાં લૌકિક પ્રકારવાળી, અને તેનું વર્ણન આ અધ્યાયના છઠ્ઠીસમા પ્રલોકમાં કરવામાં આવેલું છે. વિષયભોગમાં ઇન્દ્રનો અધિકાર હોવાથી મૂળ પ્રલોકમાં ઇન્દ્રનું નામ આપવામાં આવેલું છે; વસ્તુતઃ તો બ્રહ્મા વગેરે દેવોને પણ આ લીલા દુર્લભ છે. કામશાસ્ત્ર પ્રમાણે કરવામાં આવતી લીલા લોકને અનુસરનારી છે; અને જ્યારે આ લીલા પણ ઇન્દ્ર વગેરે દેવોને દુર્લભ છે તો પછી અલૌકિક લીલા તેમને દુર્લભ હોય તેમાં પૂછવું જ શું?) ૧

સર્વ પ્રકારના લોકો ઉપર ઉપકાર કરવાને માટે આ લીલાના ફળનું વર્ણન છેલ્લા પ્રલોકમાં કરવામાં આવે છે. આ લીલામાં લૌકિક દૃષ્ટિ રાખવામાં આવે ત્યારે તે વિષેનો સિદ્ધાન્ત પણ કહેવામાં આવે છે.

(જ્યાં ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે ત્યાં ફળનું વર્ણન કરવું ઘટિત નથી—એમ જો કોઈ શંકા કરે તો તેનું સમાધાન આ કારિકામાં કરવામાં આવે છે. જગતમાં કામનું વર્ણન કામ ઉત્પત્ત કરનાર હોય છે એટલે કામની શંકાથી કોઈ વૈરાગ્યની ધૃત્તિ રાખનારો પુરુષ ભગવાનની આ લીલાનું શ્રવણ કરે નહિ; તેમ જ ભક્તિની ધૃત્તિ રાખનારો પુરુષ પણ વિચાર કરે કે માતાઓની ગુપ્ત વાતો સાંભળવી યોગ્ય નથી, કારણ કે એમ કરવાથી ચિત્તમાં વૈષમ્યરૂપી મહાન્ દોષ ઉત્પત્ત થાય, અને તેથી તે પુરુષ પણ ભગવાનની આ લીલાનું શ્રવણ કરશે નહિ. હવે બાકી રહ્યા વિષયી પુરુષો, અને તે જ આ લીલાનું શ્રવણ કરશે. આમ જો થાય તો ભગવાનની લીલાનું શ્રવણ કરવાનો અધિકાર હીન પુરુષોનો જ રહેશે અને તેને પરિણામે ભગવદ્લીલાની ઉત્તમતા રહેશે નહિ. આ બધી શંકાઓ દૂર કરવાને માટે આ અધ્યાયના છેલ્લા પ્રલોકમાં ભગવદ્લીલાના શ્રવણનું ફળ વર્ણવવામાં આવ્યું છે. વિષયી માણસ પણ જો વિષયની ભાવનાથી પ્રથમ ભગવદ્લીલાનું શ્રવણ કરે તો પણ ભગવદ્લીલાની કથાનો સ્વભાવ જ એવા પ્રકારનો છે કે તે વિષયી માણસનો દોષ દૂર થઈ જાય છે અને તેને સ્વરૂપાનન્દરૂપી પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.

જો કોઈ આ લીલાના સંબંધમાં ભગવાનમાં દોષ જુએ તો તેનો પણ નિર્ણય આ અધ્યાયના છેલ્લા ભાગમાં પરીક્ષિતના પ્રશ્ન અને શુકદેવજીના ઉત્તરવડે કરવામાં આવે છે. ભગવાન રસાત્મક છે અને આ બધાં ગોપીજનો ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપમાં જ રહેલાં છે. ગોપીજનોનો ગોપો સાથે જો પ્રથમ વિવાદ કરવામાં ન આવે તો રસસ્વરૂપ જ સંભવે નહિ, કારણ કે તે રસસ્વરૂપની મર્યાદા તે પ્રકારની છે. આવા પ્રકારની બાબતમાં કોઈને એમ લાગે કે ભગવાન અને ગોપીજનો વિષયવાસનાથી પ્રવૃત્ત થયેલાં છે અને તેથી ભગવદ્લીલા અયોગ્ય છે. આવી શંકા કરનારની વાસ્તવિક રીતે તો ઉપેક્ષા જ કરવી યોગ્ય છે, છતાં પણ પ્રભુ સર્વના ઉદ્ધારક હોવાથી એવી શંકા કરનાર માણસની પણ જે પ્રકારે અલૌકિક શુદ્ધિ થાય તે પ્રકારે કહેવું જોઈએ એમ પરીક્ષિતના પ્રશ્નનું તાત્પર્ય છે. શુકદેવજી, ‘દુર્લભને પ્રથમ નમસ્કાર’ એ ન્યાય પ્રમાણે, લોકમતને અનુસરીને જ પરીક્ષિતના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે. જો આ પ્રમાણે ન માનીએ

રસાત્મકસ્તુ યઃ ફાગઃ સોડત્યન્તં ગૂઢં ઇદં । અતઃ શાસ્ત્રં પ્રવૃત્તં હિ તૃતીયં ભારતં તથા ॥ ૩ ॥

અતોડન ભગવાંશ્ચકે નૃત્યં ફારિતવાંસ્તથા । સર્વાંકેપુ તુ યો લીનઃ સ યથા વ્યક્તતાં પ્રજેત્ ॥ ૪ ॥

અહં વાયુશ્ચ સામગ્રીં શમાત્ શીતાશ્ચ જાયતે । અત્રૈવ લોકે પ્રકટમાધિદૈવિકસુત્તમમ્ ॥ ૫ ॥

તો આગળ ગોપીનાં તત્પત્નીનામ્ એ છત્રીસમા શ્લોકમાં લગવાને પરસ્ત્રીનો સમાગમ કર્યો એ વાતનું અંકન કરવામાં આવેલું હોવાથી પરસ્ત્રીસમાગમનો દોષ લગવાને લાગતો નથી, તેથી તેજીવસાં ન દોષાય એમ ત્રીસમા શ્લોકમાં દોષનો જે નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તે અધટિત થઈ જાય, અને વળી નૈતત્ સમાચરેત્ ઇત્યાદિ જે એકત્રીસમા શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ અધટિત થઈ જાય. તેથી કુત્ત ઇવ વન્ધઃ એ પાંત્રીસમા શ્લોક સુધી શુકદેવજીએ લોકમતને અનુસરીને ઉત્તર આપ્યો છે, અને પછીથી છત્રીસમા શ્લોકથી વસ્તુસ્થિતિને અનુસરીને ઉત્તર આપ્યો છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.) ૨

પણ જે રસાત્મક કામ છે તે ખરેખર અત્યન્ત ગૂઢ છે; તેથી તૃતીય શાસ્ત્ર—કામશાસ્ત્ર—અને ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થયાં છે.

(આ કારિકામાં લગવાનતા અલૌકિક પ્રકારના રમણમાં નૃત્ય, બન્ધ વગેરે શા ઉપયોગમાં આવે છે તે કહેવામાં આવ્યું છે. ત્રણેય લોકમાં આ રસાત્મક કામ ગુપ્ત છે. દેવો વગેરે પણ કામથી રસને ઉત્પન્ન કરીને તેનો અનુભવ કરે છે, પરન્તુ તેમનો કામ રસાત્મક નથી. તેમાં પણ તેઓ રસના થોડા જ ભાગનો અનુભવ કરે છે, રસનો અનુભવ કરી શકતા નથી. રસ એટલે આનન્દ, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે પ્રાક્ષના આનન્દની જરા માત્રા ઉપર જ આ બધાં પ્રાણીઓ છવે છે. એટલે લગવાન જે રસનો અનુભવ કરે છે તે રસ ત્રણેય લોકમાં ન હોવાથી તેનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી, એટલે તે રસ ગુપ્ત કહેવાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે લગવાન રસ છે, એટલે લગવાન જે રસનો અનુભવ કરે છે તે પોતાના સ્વરૂપથી લિપ્ત નહિ એવો આનન્દ જ છે. આ ગૂઢ રસાત્મક કામનું જ્ઞાન આપવાને માટે વાતચાચન મુનિએ કામશાસ્ત્ર રચ્યું અને ભરતમુનિએ નાટ્યશાસ્ત્ર રચ્યું. ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ આ ચાર પુરુષાર્થોમાં કામ ત્રીજો પુરુષાર્થ છે, તેથી કામશાસ્ત્રને તૃતીય શાસ્ત્ર કહેવામાં આવ્યું છે.) ૩

આ અલૌકિક રસાત્મક કામ ગૂઢ હોવાથી તેને પ્રકટ કરવાને માટે લગવાને નૃત્ય કર્યું અને ગોપી-જનો પાસે નૃત્ય કરાવ્યું. બધાં અંગોમાં ગુપ્ત રહેલો આ અલૌકિક રસાત્મક કામ પ્રકટ થાય તેટલા માટે બધા બન્ધોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. (કામ નાયકતા સ્વરૂપમાં રહેલો છે, અને નાયિકાનાં બધાં અંગોમાં રહેલો છે એ પ્રમાણે કામશાસ્ત્ર કહે છે.) ૪

શ્રમથી અને શીતલથી જળ અને પવન એ બે રમણમાં સામગ્રી બને છે. (નૃત્ય અને બન્ધથી રસ જ્યારે પ્રકટ થાય ત્યારે લોગ સિદ્ધ થઈ જ જાય છે, અને લગવાને પોતાના સ્વરૂપથી જ ગોપીજનોને આનન્દનું દાન કરેલું છે તો પછી તત્તચ્ચ કૃષ્ણોપવને એ પત્નીસમા શ્લોકમાં વર્ણવેલાં જળ અને વાયુ એ બેનો રમણમાં ઉપયોગ ક્યાં રહ્યો ? આ શંકાનું સમાધાન આ કારિકામાં કરવામાં આવે છે. રમણ જે પ્રકારનું હોય છે, એક જળમાં અને બીજું સ્થળ ઉપર. જળના રમણમાં જળ સામગ્રી હોય છે, જ્યારે સ્થળ ઉપરના રમણમાં પવન સામગ્રી હોય છે. સ્વામિની અને લગવાન એ બેને રમણમાં શ્રમ થાય છે તેથી જ જળ અને પવન એ બે સામગ્રીનું કામ પડે છે. જળ અને પવન એ બેમાં રહેલા શીતલને લીધે જ તે બંને સામગ્રી થઈ શકે છે. કારિકામાં જાયતે—ઉત્પન્ન થાય છે, બને છે—એ જે પદ મૂકવામાં આવેલું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે આ અપૂર્વ સામગ્રી લગવડ્ડીલાને માટે જ તે જ વખતે ઉત્પન્ન થાય છે. શીતનો અર્થ શીતન્ય કરવો, અર્થાત્ શીતાત્ એટલે શીતલવાત્. સોડમ્મસ્યલમ્ એ ચોવીસમા શ્લોકમાં જલકીડા અને તત્તચ્ચ કૃષ્ણોપવને એ પત્નીસમા શ્લોકમાં સ્થલકીડા વર્ણવી છે.) ૫

આ લોકમાં જ છવોનું આધિદૈવિકરૂપ જે રીતે પ્રકટ થાય તે રીતે કામ નામનું ઉત્તમ અને ઉત્કૃષ્ટ ગુણ કૃષ્ણ લોગવે છે, બીજે કોઈ નહિ.

કામાદ્યં સુખમુક્ષુષ્ટં કૃષ્ણો મુક્તે ન ચાપરઃ ।

(જીવોનું જે આધિદૈવિક રૂપ પ્રકટ થાય છે તે કામરહિત હોય છે, અર્થાત્ લૌકિક વાસનાત્મક લિંગ વિનાનું હોય છે, કારણ કે આ અધ્યાયના છેલ્લા ૨લોકમાં દુઃખોગમાશ્વપહિનોતિ—તરત જ કામને દૂર કરે છે—એ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. અર્થાત્ આધિદૈવિક રૂપ લૌકિક લિંગ વિનાનું જ છે. કામસુખને ઉત્તમ કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ કે તે ક્ષર અને અક્ષર એ બેથી ઉત્તમ છે, અર્થાત્ પુરુષોત્તમ-સ્વરૂપાત્મક છે. કામસુખને ઉત્કૃષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ કે તે મોક્ષસુખથી પણ ઉત્તમ છે. કામસુખ ભગવાનનું સ્વરૂપ જ હોવાથી ભગવત્સ્વરૂપ વિના બીજા કોઈથી તેનો ભોગ થઈ શકે એમ નથી. આ ભગવાને આ લીલા ભૂતલ ઉપર પ્રકટ કરી તેનું કારણ એ કે આ લોકમાં જ જીવોનું આધિદૈવિક રૂપ પ્રકટ થાય. જીવનું આધિદૈવિક રૂપ પ્રકટ થાય તો જ તે ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન કરી શકે, અને સામાન્ય રીતે આ વ્યાપિવૈકુણ્ઠમાં બને છે. પરંતુ ભગવાને કૃપા કરીને આ લોકમાં જ જીવો આધિદૈવિક રૂપ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન કરી શકે તેટલા માટે ભગવાને આ લીલા કરી છે એમ તાત્પર્ય છે. એટલું જ નહિ પણ જે કોઈ પણ માણસ ભગવાનની આ લીલાનું શ્રવણ કરે તે પણ આધિદૈવિક રૂપ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનનું સાક્ષાત્ ભજન કરી શકે છે.

વાદી શંકા કરે છે:—ભરતમુનિએ જે નાટ્યશાસ્ત્ર રચ્યું અને વાત્સ્યાયન મુનિએ જે કામસૂત્ર રચ્યું તે તો વાસ્તવિક રીતે જીવોને માટે છે, કારણ કે વાત્સ્યાયનના કામસૂત્રના છેલ્લા ભાગમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સદેતદ્રહ્યચર્યેણ પરેણ ચ સમાધિના । વિહિતં લોકયાત્રાર્યં ન રાગાર્યોઽસ્ય સંવિધિઃ ॥ (કામસૂત્ર ૭. ૨. ૫૭)—જગતનો વ્યવહાર ચલાવવા માટે બ્રહ્મચર્ય પાળી અને ઉચ્ચ સમાધિ કરીને આ કામશાસ્ત્ર મેં રચ્યું છે; આ શાસ્ત્ર શ્રાવણે માટે નથી—; આ પ્રમાણે ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં પણ જોવામાં આવે છે; અને વળી એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે બ્રહ્મચર્ય ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર વિષયો ઉપર એક લાખ અધ્યાયો રચ્યા છે. (જીવો કામસૂત્ર ૧. ૧. ૫). આ પ્રમાણે હોવાથી જે જીવ કામશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્રની રીત પ્રમાણે વર્તે તેને પણ ઉત્તમ આનન્દ મળે, એટલે ભગવાનની લીલામાં કોઈ જાતની વિશિષ્ટતા રહેતી નથી. ભગવદ્લીલામાં પ્રભુનું સ્વરૂપ જ વિશિષ્ટતા છે એમ જો કહેવામાં આવે તો તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે પ્રભુ પ્રકટરસાત્મક હોવાથી રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રીનું પ્રયોજન રહેતું નથી. ભગવદ્લીલામાં રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રીનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, તેથી ભગવાને પણ લોકને અનુસરીને લીલા કરી છે, પોતાના સ્વરૂપના પ્રાધાન્યથી લીલા કરી નથી. એટલે પ્રભુનું સ્વરૂપ ભગવદ્લીલામાં વિશિષ્ટતા છે એમ કહી શકાશે નહિ. વળી, જો ભગવદ્લીલામાં રસને પ્રકટ કરનારી રીતનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો રસનું ભગવદ્રૂપ નાશ પામે, અને જો ભગવદ્રૂપનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો રસને પ્રકટ કરનારી પદ્ધતિ લઈ થઈ જાય. આ પ્રમાણે બન્નેય રીતે દોષ પ્રાપ્ત થાય છે.

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરે છે:—હા વાદી, તું કહે છે તે યોગ્ય નથી. અહીં—નાટ્યશાસ્ત્ર અને કામસૂત્રમાં, અને આ કારિકામાં—ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ રસાત્મક સ્વરૂપ તેને પ્રકટ કરનારી સામગ્રી સાથે જ પ્રકટ થાય છે, કેવલ સ્વરૂપ પ્રકટ થતું નથી. આ પ્રમાણે જો ન માનીએ તો સ્વરૂપ રસાત્મક થાય નહિ, કારણ કે ભગવત્સ્વરૂપ જ તે પ્રકટરૂપ છે. ભગવાનના આ રસાત્મક સ્વરૂપનું વિશેષ જ્ઞાન આપણને અજ્ઞાનને લીધે થઈ શકતું નથી, તેથી તેનું જ્ઞાન આપવાને માટે ભરત અને વાત્સ્યાયન મુનિએ નાટ્યશાસ્ત્રમાં અને કામશાસ્ત્રમાં ભગવાનના રસાત્મક સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલું છે, દાખલા તરીકે, ભગવાને આ પ્રમાણે નૃત્ય કર્યું, આ પ્રમાણે રમણ કર્યું. જગતના જીવો તો જેમ બ્રહ્મનું વર્ણન કરનારી શ્રુતિને જીવ વિષે ઘટાવે છે તેમ ભગવાનના આ નૃત્ય અને રમણ એ બેને પણ જીવ વિષે ઘટાવે છે અને તે પ્રમાણે વર્તીને ઘણા દુઃખી થાય છે.

શ્રુતિમાં નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. અસદ્વા દ્વદમઞ્જાસીત્, તત્તો વૈ સદ્જાયત; તવાત્માનં સ્વયમકુરત, તસ્માત્તત્સુકૃતમુચ્યત, ચદ્વૈતત્સુકૃતમ્, રસો વૈ સા, રસં હંવાયં લઙ્ઘ્યા આનન્દી મવતિ (તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ ૨. ૭)—આ પહેલાં અસત્ હતું, તેમાંથી સત્ ઉત્પન્ન થયું; બ્રહ્મે પોતે પોતાની જાતને જગદ્ગુરુ કરી, તેથી તે સુકૃત કહેવાય છે; જે છે તે ખરેખર સુકૃત છે, પરમાત્મા

ખરેખર રસ છે; છુવ આ રસ પ્રાપ્ત કરીને આનન્દ પામે છે— આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં પૂર્વ સૃષ્ટિને અસત્— ખરાબ—કહેવામાં આવ્યું છે, પછીથી બીજી સૃષ્ટિને સત્—સારી—કહેવામાં આવ્યું છે. બીજી સૃષ્ટિને સારી કહેવાનું કારણ એ કે તે સૃષ્ટિ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. તે બ્રહ્મ સુકૃત છે, સુકૃત રસ છે, અને રસ આનન્દ-રૂપ છે એમ પણ ઉપરની શ્રુતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે. આ બીજી સૃષ્ટિમાં રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રી અને પદ્ધતિની જરૂર ન હોત તો ભગવાને પોતાના આત્માને જ પોતે સૃષ્ટિરૂપે પ્રકટ કર્યો છે એમ શ્રુતિ કહેત નહિ. જો આ બીજી સૃષ્ટિ અન્ય સર્વ સૃષ્ટિઓના જેવી જ હોત તો પહેલી સૃષ્ટિને અસાધુ—ખરાબ—કહેત નહિ, અને આ બીજી સૃષ્ટિને સાધુ—સારી—કહેત નહિ. જો શ્રુતિમાં કહેલો રસ મનો-વિકાર અથવા લૌકિક રસ હોત તો ભગવાને પોતાના આત્માને જ સૃષ્ટિરૂપે પ્રકટ કર્યો અને રસ આનન્દ-રૂપ છે એમ શ્રુતિ કહેત નહિ. તેથી ભગવાનનું જે રસસ્વરૂપ છે તે રસને પ્રકટ કરનારી સામગ્રીવાળું છે એમ શ્રુતિને આધારે સિદ્ધ થાય છે.

વળી બ્રહ્મસૂત્રના અનુકલ્પધિકરણમાં (બ્રહ્મસૂત્ર ૧. ૩. ૨૨-૨૩) સર્વ પદાર્થો ભગવાનનું અનુ-કરણ કરે છે એમ તમેષ માન્તમલુમાતિ વિશ્વમ્—જગત્ પ્રકાશમાન પરમાત્માનું અનુકરણ કરીને પ્રકાશે છે—એ વાક્યને આધારે સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. તેથી કામશાસ્ત્ર અને નાટ્યશાસ્ત્રમાં પણ જો લૌકિક રસનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તો પણ તે લૌકિક રસનું સ્વરૂપ મૂળ ભગવદ્રસને અનુસરીને જ સિદ્ધ થાય છે, એટલે લૌકિક રસના દ્વાન્તથી ભગવદ્રસનું પણ અનુમાન થઈ જાય. આ લૌકિક રસ પરિમિત છે, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે છુવો ભગવાનના આનન્દની એક માત્રા ઉપર જ છુવે છે; જ્યારે અલૌકિક ભગવદ્રસ અપરિમિત છે, કારણ કે તે પુષ્કળ અને વ્યાપક છે. લોકમાં પણ ભગવદ્રસના અનુકરણ તરીકે જ ભગવદ્રસનો આભાસ જ પ્રકટ થાય છે, ભગવદ્રસ પ્રકટ થતો નથી; તેથી છુવના લૌકિક રસને અવકાશ જ નથી. જો લૌકિક રસનો અનુભવ કરવામાં આવે તો પણ તેમાં ભગવદ્રસનો જરા પણ સંબંધ હોઈ શકતો નથી. ભરતમુનિએ અને વાત્સ્યાયન મુનિએ અનુક્રમે નાટ્યશાસ્ત્ર અને કામ-શાસ્ત્ર જે રચ્યું છે તે તો પરોક્ષ રીતે ભગવદ્રસનું જ્ઞાન આપવાને માટે જ છે. વાસ્તવિક રીતે તો પદ્મ-પુરાણના પાતાલખણ્ડમાં રામાશ્વમેધ પ્રસંગે શેષ અને વાત્સ્યાયનનો જે સંવાદ થયેલો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે વાત્સ્યાયન ઋષિ વૈષ્ણવ છે. તે જ પ્રમાણે ભરતમુનિ પણ વૈષ્ણવ છે, કારણ કે તેમણે નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે જે માણસે નાટ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેને મોક્ષ મળે છે. વળી, હનુમાને પણ નાટ્યશાસ્ત્ર રચેલું છે, અને આ હનુમાન્ પોતે રામચન્દ્રજીનો પરમ ભક્ત છે. તેથી આવા મહાપુરુષોએ આ બધા ગ્રંથો રચવામાં જે આટલો બધો પ્રયાસ કરેલો છે તે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ છુવના ત્રણ પુરુષાર્થો માટે નથી, પણ ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે મોક્ષ મેળવવાનાં સાધનો દર્શાવવાને માટે છે.

વળી, વાત્સ્યાયન મુનિ કામશાસ્ત્રના સાંપ્રયોગિક નામના બીજા અધિકરણમાં કહે છે કે ક્વચાં વદાતર્થનાં ચતુઃપદિસંક્ષિતત્વાદિદ્વાપિ તદર્થસમ્બન્ધાત્પાજ્ઞાલસમ્બન્ધાચ્ચ વદ્ધચૈરેવા વૃજાર્થે સંજ્ઞા પ્રવર્તિતેત્વેકે (કામશાસ્ત્ર—૨. ૨. ૩)—દશ મંડલવાળા ઋગ્વેદને ‘ચતુઃપદિ’ કહેવામાં આવે છે; આ કામશાસ્ત્રમાં પણ ઋગ્વેદના અર્થનો સંબન્ધ હોવાથી અને પંચાલ, બાલ્મીક વગેરે મહર્ષિઓએ કામ-શાસ્ત્રના વિષયની ચર્ચા કરેલી હોવાથી ઋગ્વેદીઓએ ‘ચતુઃપદિ’ નામની સંજ્ઞા આદર દર્શાવવાને માટે કામશાસ્ત્રને આપેલી છે એમ કેટલાક કહે છે— આ પ્રમાણે સૂત્ર રચીને વાત્સ્યાયન મુનિ એમ કહેવા માગે છે કે આલિંગન, સુંબળ વગેરે દસ બાળતો ઋગ્વેદને આધારે જ સિદ્ધ કરવામાં આવેલી છે. સર્વે વેદા યત્પદગામનન્તિ—બધા વેદો જે પદ્મું વર્ણન કરે છે—એ શ્રુતિ, અને વેદેષ્ય સર્વૈરદમેય વેદાઃ—બધા વેદો માફે જ વર્ણન કરે છે—એ સ્મૃતિ સિદ્ધ કરે છે કે વેદ ભગવાનનું વર્ણન કરે છે. કામશાસ્ત્રમાં વેદનો જ અર્થ છે અને વેદમાં ભગવાનનું વર્ણન છે એટલે આ કામશાસ્ત્ર વેદની ગાદક લીલાસંક્ષિત ભગ-વાનનું પરોક્ષ રીતે પ્રતિપાદન કરે છે એમ સ્પષ્ટ સમગ્રાય છે. વળી, નાટ્યશાસ્ત્રમાં નૃત્ય અને સંગીતનો ઉપયોગ થાય છે; સંગીત વગેરે ગાન્ધર્વવિદ્યા સામવેદનો ઉપવેદ ગણાય છે; આ કારણથી પણ નાટ્યશાસ્ત્ર પણ લીલાસંક્ષિત ભગવાનનું જ વર્ણન કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. માટે આ વિષયમાં કોઈ પણ પ્રકારની શંકાને સ્થાન નથી.) ૫૬

એવં પૂર્વાધ્યાયે તાસાં સર્વભાવેન પ્રમાણેન પ્રમેયેન દુઃસં દૂરીકૃતવાન્ । તદ્ દુઃસમજ્ઞાનતચ્ચેત્, તદૈવ દૂરીકૃતં ભવતિ । અન્યથા ભગવતૈવ દુઃસં દત્તં સ્યાત્ । અતો ભગવતા લક્ષ્મ્યા ન ગતસિતિ ન ભગવાન્ દુઃસે દેતુઃ, કિન્ત્વજ્ઞાનમેવ । અતો ભગવદ્વાક્યાદજ્ઞાને ગતે તન્મૂલકં દુઃસમપિ ગતમિત્યાહ્મ્યમિતિ ।

શ્રીશુક ઉવાચ-હૃત્યં ભગવતો ગોપ્યઃ શ્રુત્વા વાચઃ સુપેશલાઃ ।

જહુર્વિરહજં તાપં તદ્જ્ઞોપચિત્તાશિષઃ ॥ ૧ ॥

ભગવતો વાચઃ શ્રુત્વા વિરહજં તાપં જહુઃ । ધમાદેવાસ્માકં વિરહો જાતઃ ઇતિ । નનુ વચનસાત્રેણ કથમજ્ઞાનનિવૃત્તિઃ, તત્રાહ ભગવતઃ ઇતિ । ગોપ્ય ઇતિ વિપરીતભાવનાનિવૃત્ત્યર્થમ્ ।

આ પ્રમાણે પાછલા અધ્યાયમાં ગોપીજનોનો ભગવાનમાં સર્વાભિલાષ થવાથી ભગવાને પ્રમાણથી—જાહે તુ સખ્યઃ થી આરંભીને તદ્ઃ પ્રતિયાતુ સાધુના સુધીનાં વચનોથી—, અને પ્રમેયથી—પોતાના પ્રકટ સ્વરૂપથી—તેમનું દુઃખ દૂર કર્યું. ગોપીજનોનું આ દુઃખ જો અજ્ઞાનને લીધે થયું હોય તો તો તે દુઃખ તે જ વખતે દૂર થઈ જાય. જો તેમનું દુઃખ અજ્ઞાનને લીધે ન હોય તો ભગવાને જ તેમને દુઃખ આપ્યું એમ થાય. તેથી ભગવાન્ ગોપીજનોનો ત્યાગ કરીને જતા રહ્યા નહિ; એટલે ગોપીજનોના દુઃખનું કારણ ભગવાન્ નથી પણ તેમનું પોતાનું અજ્ઞાન જ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. તેથી ભગવાનનાં વાક્યોથી ગોપીજનોનું અજ્ઞાન ત્યારે દૂર થયું ત્યારે તે અજ્ઞાનનું કાર્ય દુઃખ પણ દૂર થઈ ગયું એમ હત્યમ્ એ શ્લોકમાં શુકદેવજી કહે છે. (ભગવાનનાં વચનો શબ્દરૂપ હોવાથી ગોપીજનોમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે ભગવાનનાં વચનોથી ગોપીજનોનું અજ્ઞાન નાશ પામે છે અને તેથી વિરહરૂપી દુઃખ પણ નાશ પામે છે, અને ધણીથી તેમનો તાપ દૂર થાય છે.)

શુકદેવજી કહે છે કે—

આ પ્રમાણે ભગવાનની અતિ મનોહર વાંણી સાંભળીને, ભગવાનના

અંગોના સ્પર્શથી જેમના મનોરથો પૂર્ણ થયા છે એવાં ગોપીજનોએ વિરહથી

ઉત્પન્ન થએલા તાપનો ત્યાગ કર્યો. ૧

ભગવાનનાં વચનો સાંભળીને ગોપીજનોએ વિરહથી ઉત્પન્ન થએલા તાપનો ત્યાગ કર્યો. તેમને જણાયું કે કેવળ ભ્રમથી જ અમને ભગવાનનો વિરહ થયો, (અને આ પ્રકારનું જ્ઞાન થતાં વાર જ ગોપીજનોનો તાપ નાશ પામ્યો. અહીં કોઈ શંકા કરે કે વિરહ એ શૃંગારરસનો બીજો પ્રકાર હોવાથી ભગવદ્રૂપ છે, એટલે તે ભ્રમથી ઉત્પન્ન થયો છે એમ શી રીતે કહી શકાય? આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. વાદી જે કહે છે તે વાત કેટલેક અંશે સત્ય છે. જે વિરહ ભગવદ્દાત્મક છે તે ભુલી જાતનો જ છે, અને તેનો કોઈ દિવસ નાશ થતો નથી; તે રસરૂપ છે. પણ જ્યાં ભક્તને એમ લાગે કે ભગવાન્ અમને છોડીને જતા રહ્યા અને તેથી ભગવાન્ સાથે અમારો સંબંધ નથી; ત્યાં ભક્તના હૃદયમાં ભગવાનની સ્ફૂર્તિ, અથવા તો ભગવાનનું રમણુ, અથવા તો લીલાની સ્ફૂર્તિ સંભવતી નથી, પણ ભગવાન્ કૃતાર છે એ પ્રકારની ભુદ્ધિ થતાં, ભગવાન્ પ્રકટ થએલા છે છતાં પણ તે ભક્ત સારી રીતે ધ્રુવ ભોગવી શકતો નથી; ત્યાં ભક્તને ભગવાનનો જે વિરહ થાય છે તે તેના અજ્ઞાનને લીધે જ થાય છે, અને તે અજ્ઞાન અને વિરહનો નાશ ભગવાનનાં વચનોથી થાય છે. ગોપીજનોને ભક્તેય પ્રકારના વિરહ હતા. તેમાં જે ભગવદ્દાત્મક વિરહ હતો તે ભગવાન્ પ્રકટ થયા એટલે દૂર થઈ ગયો; અને જે અજ્ઞાનથી વિરહ હતો તે ભગવાનનાં વાક્યોથી નાશ પામ્યો એમ સમજવું. આ પ્રમાણે ગોપીજનોનો બીજા પ્રકારનો વિરહ અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી વાસ્તવિક ન હતો, અને તેથી જ ભગવાને કહ્યું છે કે ‘તમારો તદ્દન વિયોગ કોઈ દિવસ મને થયો નથી’.)

અરે! ભગવાનનાં કેવળ વચનોથી ગોપીજનોનું અજ્ઞાન કેવી રીતે નાશ પામ્યું?—આ પ્રમાણે જે શંકા કરવામાં આવે તો શુકદેવજી કહે છે કે ભગવતઃ, આ વચનો ભગવાનનાં છે. શ્લોકમાં જે ગોપ્યઃ

નતુ તા વાચઃ કથં ન મનસિ સન્દેહગુણાદિતવલઃ, તન્નાહ સુપેશલા ઇતિ । અતિમનોહરા ઇતિ । મનસિ વિચિકિત્સાયામેવ સન્દેહઃ । શબ્દસ્વાભાવ્યાદેવ મનસિ સન્દેહો ન જાતઃ । જતો વિરહજં તાપં જહુઃ, નાસ્માકં વિરહો જાત ઇતિ જ્ઞાતવલઃ । યથા સ્વપ્રાદુરિત્યતઃ સ્વાગ્નિઃ દુઃસં ન મન્યતે । તસ્ય ભગવત્ અઙ્ગરૂપચિતા આશિષો યાસામ્ । ભગવત્કાર્યવ્યતિરેકેણૈવ ભગવદ્વચવૈરેવ સર્વમનો-
રથાઃ પૂરિતાઃ ॥ ૧ ॥

एवं दुःखाभावसुखयोः प्रतिबन्धकं रूपेण वाचा च निवार्य स्वकर्तव्यमारभते तत्रारभतेति ।

પદ છે તે એમ સૂચવે છે કેગ ગોપીજનો નગરની સ્ત્રીઓ માફક ખોટા તર્ક કરનારી નથી. અરે ! ભગ-
વાનનાં તે વચનોએ ગોપીજનોના મનમાં સંદેહ કેમ ઉત્પન્ન ન કર્યો ? (ભગવાનનાં વચનો ગોપીજનોના
અનુભવથી વિરુદ્ધ હતાં અને એ વચનો કહેનાર ભગવાન વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય હતા, એટલે સ્વાભાવિક
રીતે સંદેહ થવો જ જોઈએ, તો પછી સંદેહ કેમ ઉત્પન્ન ન થયો ?)—આ પ્રમાણે એ શંકા થાય તો
શ્રુકટેવળ કહે છે કે સુપેશલાઃ, અર્થાત્ ભગવાનનાં વચનો અતિમનોહર છે. મનમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ જ્ઞાન
થાય તો જ સંદેહ ઉત્પન્ન થાય. (આપણા અલ્પતા વિષયમાં તો ભગવાનના વચનોના પ્રભાવથી ગોપી-
જનોને હમણાં લાગ્યું કે ભગવાન પહેલાં આપણી પાસે જ હતા; એટલે ગોપીજનોનો અનુભવનો વિરોધ
ઉત્પન્ન થતો નથી, તેથી ભગવાનનાં વચનોમાં સંદેહને સ્થાન નથી.) ભગવાનના શબ્દો મનોહર છે, અને
તે સ્વભાવને લીધે જ ગોપીજનોના મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થયો નહિ (કારણ કે ભગવાનના શબ્દોની
મનોહરતાને લીધે ભગવાને ગોપીજનોનું જે પરોક્ષ ભજન કર્યું હતું તેનો અનુભવ ગોપીજનોના મનમાં
થવા લાગ્યો.) તેથી ગોપીજનોએ ભગવાનના વિરહથી ઉત્પન્ન થએલા તાપનો ત્યાગ કર્યો; અર્થાત્ તેમણે
બાણ્યું કે અમને ભગવાનનો વિરહ થયો નથી. જેમ સ્વપ્નમાંથી જાગી જનાર માણસ સ્વપ્નમાં અનુભવેલા
દુઃખને માનતો નથી તેમ ગોપીજનોએ ભગવાનથી થએલા વિરહને માન્યો નહિ. ભગવાનનાં અંગોથી
પૂર્ણ થયા છે મનોરથો જેમનાં એવાં ગોપીજનો છે. અર્થાત્ ભગવાને ગોપીજનોને સ્પર્શ વગેરે ન કર્યો
તો પણ ભગવાનના અવયવોથી જ ગોપીજનોના બધા મનોરથો પૂર્ણ થયા. (ઓગણત્રીસમા અધ્યાયના
પંદરમા શ્લોકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે હાસ્યસહિત લીલાયુક્ત દર્શનથી વિલાસ કરતી છુકડીવડે
ભગવાને કામને ઉદ્દીપન કર્યો, અને ગોપીજનો પોતાના ખોળામાં પધરાવેલા ભગવાનના ચરણોના
સંબંધવાળા હસ્તોને લાઠ લકાવતાં હતાં. તેથી ભગવાનની છુકડી વગેરે, ચરણ અને હસ્ત એ અવય-
વોથી જ ગોપીજનોના બધા મનોરથો પૂર્ણ થયા. ઉપર જણાવેલા શ્લોકમાં આ બધાં વિશેષણો આપેલાં
હોવાથી લલિત્યના રમણનું તે વિશેષણો દ્વારા—અવયવો દ્વારા—સૂચન કરીને જ ભગવાન વચનો બોલ્યા
છે, તેથી ભગવાનનાં અવયવો પણ વચનનું અંગ બને છે, એટલે અવયવોથી પૂરાતા મનોરથો વાણીથી જ
પૂર્ણ થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી હવે પછીના શ્લોકની પ્રસ્તાવનામાં શ્રીમદ્ભગવત્ આજ્ઞા કરશે કે
ગોપીજનોના સુખમાં જે પ્રતિબંધ હતો તે ભગવાને વાણીથી દૂર કર્યો.) ૧

આ પ્રમાણે ગોપીજનોના દુઃખના અભાવમાં પ્રતિબંધ કરનારનું—દુઃખનું—ભગવાને સ્વરૂપવડે
નિવારણ કરીને અને તેમના સુખમાં પ્રતિબંધ કરનારનું—અવયવોની દૃશ્યતાનું—વચનોવડે નિવારણ
કરીને ભગવાન પોતાના કર્તવ્યનો આદંભ કરે છે એમ તન્નારગત શ્લોકમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે.
(ઓગણત્રીસમા અધ્યાયના સર્વાંસ્તાઃ ઉત્પાદિ નવમા શ્લોકમાં તાપં જહુઃ—ગોપીજનોએ તાપનો ત્યાગ
કર્યો—એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ત્રીસમા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં પણ તાપં જહુઃ એ પ્રમાણે કહે-
વામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે તાપ જે પ્રદારનો છે એમ સિદ્ધ થાય છે. પ્રતિયોગી પદાર્થ અભાવનો પ્રતિ-
બંધક છે; ઘાતલા તરીકે ઘટ એ ઘટાભાવનો પ્રતિયોગી કહેવાય છે અને તેથી ઘટાભાવનો તે પ્રતિબંધક
થાય છે. તે પ્રમાણે દુઃખાભાવનો પ્રતિબંધ કરનાર દુઃખ છે, અને તે દુઃખને સર્વાંસ્તાઃ એ શ્લોકમાં તાપ
કહેવામાં આવ્યું છે. આ તાપને ભગવાને પોતાના સ્વરૂપવડે દૂર કર્યો એમ સર્વાંસ્તાઃ એ શ્લોકમાં કહે-
વામાં આવેલું છે, અને તેથી જ તે શ્લોકનાં સુબોધિનીમાં શ્રીમદ્ભગવત્ આજ્ઞા કરે છે કે ગોપીજનોનું

તત્રારમ્ભત ગોવિન્દો રાસક્રીડામનુવ્રતૈઃ ।

સ્ત્રીરત્નૈરન્વિતઃ પ્રીતૈરન્યોન્યાવદ્વાહુભિઃ ॥ ૨ ॥

ગોવિન્દ ઇતિ । એતદર્થમેવેન્દ્રો જાતઃ । જતોડસાધારણો મોગશ્ચ તત્સાવશ્યક ઇતિ ચ ।
અનુવ્રતૈઃ સ્ત્રીરત્નૈરન્વિતઃ રાસક્રીડામારમ્ભત । વહુનર્તકીયુક્તો નૃત્યવિશેષો રાસઃ । રસસ્વામિવ્ય-
ક્તિર્યસ્માદિતિ રસપ્રાદુર્ભાવાર્થમેવ હિ નૃત્યમ્ । રાસે ક્રીડા લીલા સ્વસ્ય । ક્રીડાયાં મનસો રસસ્યો-
દ્ગમઃ । નૃત્યે દેહસ્ય । કામસ્ય મોકૃતિષ્ઠ ઇતિ સ્વપ્રાધાન્યમ્ । સમાજેતાપિ રસ ઉત્પદ્યત ઇતિ એકવચ-

અનિષ્ઠ પણ જતું રહ્યું એમ શુકદેવજી જહુવિરહજમ્ એ શબ્દોમાં કહે છે. હવે જે સુખતું વર્ણન કરવાનું છે તે સુખમાં પ્રતિબંધ કરનાર અવયવોની કૃશતા વગેરે છે, અને આ કૃશતા વગેરેને આ અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં તાપ કહેવામાં આવ્યું છે; અને તેથી જ ગોપીજનોને તદ્દક્ષોપચિત્તાશિષ્ઠઃ એ પ્રમાણે વર્ણવવામાં આવ્યાં છે; અર્થાત્ ગોપીજનોનાં અવયવો ભગવાને પ્રત્યર્થ પાળવાનું દાન કરીને કાળક્રમ વિના જ પૂર્ણ કર્યાં. ગોપીજનોના અવયવોની કૃશતા વગેરે જે હોય તો રસ ક્ષીણ થઈ જાય, માટે અવ-
યવોની કૃશતા વગેરે દૂર કરવાની જરૂર રહે છે. આ પ્રકારે બન્ને ય પ્રકારના તાપની નિવૃત્તિ ભગવાનના સ્વરૂપના દર્શનથી અને તેમનાં વચનો શ્રવણ કરવાથી પોતાની મેળે જ શિદ્ધ થઈ ગઈ છે; બન્ને તાપ દૂર કરવાને માટે ભગવાનને કોઈ જાતનો પ્રયત્ન કરવો પડ્યો નથી.)

પ્રસન્ન થએલાં, પરસ્પર હરત ઝાલીને ઉભાં રહેલાં, ભગવાનને જે
રસ ભેઈતો હોય તે રસને માટે ઉત્સુક થએલાં સ્ત્રીરત્નોથી વિંટળાયેલા
ગોવિન્દે હાં રાસક્રીડાનો આરંભ કર્યો. ૨

આને—આધિદૈવિક રૂપ પ્રકટ કરવાને—માટે જ ભગવાન ઇન્દ્ર ધ્યા, તેથી તેમને અસાધારણ
ભોગની આવશ્યકતા છે. (આધિદૈવિક રૂપ પ્રકટ કરવાને માટે ભગવાને લીલા કરી, અને ભગવાન ગોવિન્દ
છે તે કારણથી પણ તેમણે લીલા કરી. ભગવાને ગોપીજનોનો અંગીકાર કરેલો હોવાથી તેમને કલ્પદાન
કરવાને માટે ભગવાને રાસક્રીડા કરવી ભેઈએ. ગોવિન્દ પદનો અર્થ ઇન્દ્ર ધાય છે, અને ઇન્દ્ર ધાતુનો
અર્થ પરમ ઐશ્વર્ય ધાય છે, તેથી ભગવાનને અસાધારણ ભોગ આવશ્યક છે. ગોવિન્દ ઇતિ ચામ્યધાત્
એ વાક્યમાં જે જ આવેલો છે તે ગોપેન્દ્ર, પ્રનેન્દ્ર, ગોકુલેન્દ્ર વગેરે નામોનો બોધ કરે છે; તેથી ભગ-
વાન ગોકુલેન્દ્ર હોવાથી તેના સંબંધવાળો અસાધારણ ભોગ તેમણે કરવો ભેઈએ. ભગવાનને અનુસરતું
મત છે જેમનું એવા પ્રકારનાં સર્વોત્તમ સ્ત્રીઓથી—ગોપીજનોથી—વિંટળાયેલા ભગવાને રાસક્રીડાનો
આરંભ કર્યો. બહુ નાચનારીઓ જેમાં છે એવું જે વિશિષ્ટ પ્રકારનું નૃત્ય તે રાસ કહેવાય છે, કારણ કે તે
નૃત્યથી રસ પ્રકટ થાય છે. નૃત્ય બરેબર રસ પ્રકટ કરવાને માટે જ છે. રાસમાં પોતાની ક્રીડા—લીલા—
તે રાસક્રીડા. ક્રીડામાં માનસિક આનન્દ પ્રકટ થાય છે, અને નૃત્યમાં દેહનો આનન્દ પ્રકટ થાય છે, (નૃત્યને
રાસ પણ કહેવામાં આવે છે, તેથી રાસમાં દેહનો આનન્દ પ્રકટ થાય છે. આ પ્રમાણે ક્રીડા અને રાસ
એ બે વચ્ચે ભેદ છે. જે કે ‘રાસ’ શબ્દથી ઓળખાતો આનન્દ મનમાં જ પ્રકટ થાય છે, છતાં પણ
ભગવાનના પદાર્થો અલૌકિક હોવાથી સચ્ચિદાનન્દરૂપ છે, તેથી આનન્દ બધે ય દેહણે હોય છે, એટલે
દેહમાં પણ આનન્દ પ્રકટ થાય એ યોગ્ય છે.) (ક્રીડામાં નાચિકાનું પ્રાધાન્ય કહેવું ભેઈએ છતાં પણ
ભગવાનનું પ્રાધાન્ય જે વર્ણવવામાં આવે છે તેનું કારણ દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) કામ તો
ભોક્તામાં રહેલો છે એટલે ભોક્તાનું—ભગવાનનું—પ્રાધાન્ય (ગોવિન્દઃ એ પદ દ્વારા) વર્ણવવામાં આવ્યું
છે. (રાસક્રીડા અનેક પ્રકારની છે છતાં પણ) આખા સમાજથી એક રસ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી રાસ-
ક્રીડામ્ એમ એકવચન વાપરવામાં આવ્યું છે. જ્યારે સમાજ એકલો ધાય છે ત્યારે શેરડીના રસની માફક
અથવા તો ભક્તિરસની માફક કામરસ અને નૃત્યરસ પણ એક જ ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્ ભગવાન

નમ્ । તદા હીક્ષુરસવદ્ ભક્તિરસવદ્દા કાગરસોઽપ્યુત્પદ્યતે । ગોપિકાનાં રસયોગ્યતાગાદ્ અનુવર્તેતિ । અનુવર્તં ચાસામ્ । તાસાગપિ રસોત્પાદનમાવશ્યકમિતિ । ચાદશો ભગવતોઽભિપ્રેક્ષતાદદ્શ પથેતિ ચ । મન્વયં રસઃ અલૌકિકઃ, ન લૌકિકેષૂત્પદ્યતે, અતો વ્યર્થ આરમ્ભઃ । ન હિ સિકતાસમૂહાત્ પૈલમુ-ત્પદ્યત્ત્વમિતિ ચેત્, તન્નાદ સ્ત્રીરહૈરિતિ । સ્વભાવતઃ ક્ષિયક્ષિવિધાઃ લોપભેદેન । તન્નાપિ માનુષીપુ જાતિભેદાશ્વત્વાદઃ, પક્ષિન્યાદયઃ । વાસનાભેદાશ્ચતુર્દશ, અશ્વપ્રજાદયઃ । સર્વાસંવૈવા રજમૂતાઃ । સ્વાસાધારણધર્મેસાદર્મપ્રકાશિકાઃ । અતઃ સર્વભાવેન રસોત્પત્તિયોગ્યતા । તૈરન્વિત્ત્વમિતિ । સ્વયં નાયકમણિઃ, તથોગ્યા ઇતે મળયમિતિ । એકરસત્વાય ચ મેલનમ્ । અનેન રસપ્રકટનાર્થં શુલ્કદા-

બધાને એક કરીને ભોગ કરે છે. (જેમ બહુ શેરડીઓમાંથી રસ નીકળ્યો હોય તો પણ તે શેરડીના રસ તરીકે એક જ રસ કહેવાય છે, જેમ ભક્તિરૂપી અધરસુધારસ અનેક સ્વામિનીઓના મુખારવિન્દોમાંથી નીકળે છે છતાં પણ સુધારસ તરીકે તે એક જ હોય છે—અને આ કારણથી જ અન્તઃ પ્રવિષ્ટો ભગવાન એ કારિકામાં એકવચન જ વાપરવામાં આવેલું છે—, તેમ કામરસ પણ એ કે બધાં ગોપીજનોમાંથી નીકળેલો છે છતાં પણ કામરસ તરીકે તે એક જ છે.)

ગોપીજનો રસને માટે યોગ્ય છે એ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે અનુવર્તૈઃ—ભગવાનને અનુસરતું મત છે જેમનું એવાં ગોપીજનો; તેથી તેમણે પણ રસ પ્રકટ કરવો જોઈએ. (જેમ ભગવાનને રમણ કરવાની ઉત્કણ્ઠા થવાથી રસ પ્રકટ કરવાની જરૂર પડી તેમ આ ગોપીજનોને પણ રમણ કરવાની ઘણી તીવ્ર ઇચ્છા હોવાથી રસ ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર રહે છે. અથવા તો આવાં અનુવર્ત ગોપીજનો ઉપર ભગવાનની પરમ કૃપા હોવાથી ભગવાને રસ પ્રકટ કરવો જ જોઈએ.) (અનુવર્ત શબ્દનો બીજો અર્થ આપતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) જે પ્રકારનો રસ ભગવાનને ગમે છે તે પ્રકારનો જ રસ ગોપી-જનોને પણ ગમે છે (અને તેથી ગોપીજનો ભગવાનને જે રસ અનુકૂલ થઈ પડે તે જ રસ પ્રકટ કરે છે.)

શંકાઃ—અરે! આ રસ અલૌકિક છે, અને તે લૌકિક અવયવોમાં રહેતો નથી, તેથી આ બધો આરંભ વ્યર્થ છે; રેતીના ઢગલામાંથી કાંઈતેલ નીકળવાનું નથી. (પાદન્યાસૈઃ એ આક્રમા પ્રલોકમાં જણાવેલા પ્રકારે બધા અવયવોમાંથી રસ બહાર કાઢવાને માટે તસનો આરંભ થાય છે, તેથી ગોપીજનોનો આત્મા અલૌકિક હોવા છતાં તેમનાં અવયવો તો લૌકિક છે; નહિ તો જુદા જુદા અવયવોને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવતો પદ્મિની વગેરે વ્યવહાર આ ગોપીજનોને વિષે થાય નહિ. કામશાસ્ત્રમાં પણ પદ્મિની વગેરે શબ્દોનું જ્ઞાન આપવાને માટે લૌકિક અવયવોને ઉદ્દેશીને જ પદ્મિની વગેરે સંજ્ઞાઓનું લક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. તેથી આ અલૌકિક રસ લૌકિક અવયવોમાં રહેતો નથી.)

સમાધાનઃ—ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે સ્ત્રીરત્નૈઃ. સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ એ ત્રણ લોકના ભેદથી સ્વભાવથી સ્ત્રીઓ ત્રણ પ્રકારની છે; તેમાં પણ મનુષ્યલોકની સ્ત્રીઓના પદ્મિની વગેરે આર ભતિલેદો છે, અને અશ્વના સ્વભાવવાળા વગેરે ચૌદ વાસનાભેદો છે. આ બધી ય સ્ત્રીઓમાં આ ગોપીજનો રજરૂપ છે; અર્થાત્ આ ગોપીજનો પોતાના પદ્મિની વગેરે અસાધારણ ધર્મોથી તે તે ધર્મોને પ્રકટ કરે છે. તેથી ગોપીજનો સર્વભાવથી રસની ઉત્પત્તિને માટે યોગ્ય છે. (ગોપીજનોના પદ્મિની વગેરે અસાધારણ ધર્મોમાંથી જરાક પણ ધર્મ જે લૌકિક સ્ત્રીઓના લૌકિક અંગોમાં મૂકવામાં આવે તો તે અંગોમાં પણ તે ધર્મ પદ્મિની વગેરેનો ધર્મ પ્રકટ કરે છે. આથી કાંઈ પદ્મિની વગેરે ધર્મ લૌકિક સ્ત્રીઓનો ધર્મ થતો નથી, પરંતુ તે તો આ ગોપીજનોના અવયવોનો જ ધર્મ રહે છે. જેમ શ્રી, પુષ્ટિ વગેરેનો જરાક પણ ભાગ લૌકિક પદાર્થોમાં સ્થાપન કરવામાં આવે અને તેથી તે લૌકિક પદાર્થો શ્રી, પુષ્ટિ વગેરે ધર્મોવાળા છે એમ કહેવામાં આવે છે, વાસ્તવિક રીતે તો શ્રી, પુષ્ટિ વગેરે લૌકિક પદાર્થોની શક્તિઓ નથી, પણ ભગવાનની જ શક્તિઓ છે; તેમ પદ્મિની વગેરે ધર્મો ગોપીજનોના જ છે, લૌકિક સ્ત્રીઓના નથી.)

સિકા ભગવતે દત્તા इति यदुक्तं तदपि समर्थितम् । नन्वेते जीवाः, भगवानानन्दमयः, कथं वैषम्या-
द्रसोत्पत्तिरिति चेत्, तत्राह प्रीतिरिति । ता अपि भगवत्सदृश्यो जाताः, सर्वतः प्रीता इति । तासा-
मभिनिवेशप्रकारमाह अन्योन्यावद्धबाहुभिरिति । ताः परस्परम् आ समन्तादुभयतः बद्धौ बाहू
यासाम् । न तु भगवता सह ॥ २ ॥

ભગવાન્ પુનઃ હસ્તમણ્ડલાદ્વદ્ધિઃસ્થિતો યથા સમ્બધ્યતે, તથા સન્નિવેશમાહ રાસોત્સવઃ
સમ્પ્રવૃત્તઃ इति ।

રાસોત્સવઃ સમ્પ્રવૃત્તો ગોપીમણ્ડલમણ્ડિતઃ ।

યોગેશ્વરેણ કૃષ્ણેન તાસાં મધ્યે દ્વયોર્દ્વયોઃ ।

પ્રવિષ્ટેન ગૃહીતાનાં કણ્ઠે સ્થનિકદં સ્ત્રિયઃ ॥ ૩ ॥

યં મન્યેરન્, નમસ્તાવદ્ધિમાનશતસદ્ગુલમ્ ।

દિવૌકસાં સદારાણામૈત્સુક્યાપહૃતાત્મનામ્ ॥ ૪ ॥

આવા પ્રકારનાં—૨૯ જેવાં—ગોપીજનોથી વિટળાયલા ભગવાન્ છે. ભગવાન્ પોતે નાયકમણિ છે,
અને આ બધાં ગોપીજનો ભગવાનને યોગ્ય મણિઓ છે. (જેમ કંકણો વગેરે આભરણોમાં રહેલાં રત્નો
ચક્રચક્રટટ્ટપી પોતાના અસાધારણ ધર્મોથી કંકણો વગેરે આભૂષણોમાં પણ પોતાનો ચક્રચક્રટ પ્રકટ કરે
છે, તેમ સ્ત્રીઓના રત્નટ્ટપી આ ગોપીજનો પણ ભગવાનમાં પોતાના અસાધારણ ધર્મો પ્રકટ કરે છે.)
એક રસને માટે ભગવાન્ અને ગોપીજનો એક બીજાની સાથે મળ્યાં છે. આ પ્રમાણે જ્યારે કીર્તને
માટે—અર્થાત્ કામને માટે—ભગવાન્ ગોપીજનોની સાથે મળ્યા છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું તે ઉપરથી
'રસ પ્રકટ કરવાને માટે શુદ્ધસિક્ષાઓ કામે ભગવાનને આપી' એમ જે પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે
તેનું પણ સમર્થન થઈ ગયું.

શંકાઃ—અરે ! આ ગોપીજનો તો છુવ છે, જ્યારે ભગવાન્ આનન્દમય છે, તેથી તે બે વચ્ચે
સરખાપણું ન હોવાથી રસની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ શકે ?

સમાધાનઃ—ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે પ્રીતિઃ. તે ગોપીજનો પણ
ભગવાનના જેવાં જ થયેલાં હતાં; (અર્થાત્ પ્રેમ એ આનન્દનો ધર્મ હોવાથી ગોપીજનો આનન્દરૂપ—
ભગવદ્રૂપ—થયાં); એટલે બધી રીતે તે પ્રસન્ન થયેલાં હતાં.

ગોપીજનોની આસક્તિ કેવા પ્રકારની હતી તે દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે અન્યોન્યાવદ્ધ-
વાહુભિઃ. ગોપીજનોએ પરસ્પર સંપૂર્ણ રીતે બંને બાજુએ હાથ આડ્યા હતા, ભગવાનની સાથે હાથ
આડ્યો ન હતો. ૨

ભગવાન્ તો ગોપીજનોના હસ્તમંડલની બહાર ઉભા રહીને જે પ્રકારે તેમના સંબંધમાં આવે તે
પ્રકારે ઉભા એમ રાસોત્સવઃ સમ્પ્રવૃત્તઃ ઇત્યાદિ શ્લોકમાં (ગૃહીતાનાં કણ્ઠે એ ભાગ સુધીમાં)
શુકદેવજી કહે છે.

ગોપીજનોના મંડળોથી શોભા પામતો રાસોત્સવ યોગેશ્વર કૃષ્ણે શરૂ
કર્યો; બે બે ગોપીજનો વચ્ચે યોગેશ્વર કૃષ્ણે પ્રવેશ કર્યો, ગળામાંથી તેમને
પકડ્યાં, અને ગોપીજનોએ ભગવાન્ પોતાની પાસે જ છે એમ માન્યું. તે
સમયે પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે આવેલા અને જમની બુદ્ધિ ઉત્સુકતાથી ડરાઈ
ગઈ હતી એવા દેવોનાં સૈંકડો વિમાનોથી આકાશ ભરાઈ ગયું હતું. ૩-૪

સર્વેવામેય ગુણભાવાત્ રસપ્રાધાન્યાત્ રસોત્સવ एव सम्यक् प्रवृत्तः । उत्सवो नाम मनसः सर्वविस्मयक आह्लादः । उत्सવત્થસમ્પાદનાય સજાતીયાનેકરસોત્પાદનાય વિશેષમાદ ગોપીમણ્ડલ-મણ્ડિત इति । गोपीनां मण्डलैस्तेकविधैर्मण्डितः । उत्सवोऽप्यनेकविधैर्माहाणादिमण्डलैर्मण्डितो भवति । अत्रापि तुल्यस्वभावा रसार्थमेकीकृताः पृथग्मण्डलभाजः । तैरपि मण्डितः । पोषकाश्च रसास्तत उत्पादिता इति उत्तरोत्तरमण्डलैः पूर्वपूर्वरसः पोष्यत इति नायं रसन्यत्र भवितुमर्हति । सम्यक्प्रवृत्तिर्निरन्तरमाविर्भावः । तनु फાલકર્મસ્વભાવાનાં પ્રતિબન્ધકત્વાદનેકત્ર જાયમાનો રસઃ કથમેકીભવતિ, તત્રાહ યોગેશ્વરેणेति । स हि सर्वोपायवित् । सर्ववस्तुषु विद्यमानं भगवद्देवर्थादिकं योग एवोद्घाटयतीति साधनेषु योगः प्रधानम् । તત્રૈશ્વર્યે સર્વત્રૈવ મૂલમૂલો રસ ઉત્પાદયિતું શક્યત इति सिद्धमेव । किञ्च । कृष्णोऽयमिति । स्वयमेव सदानन्दः । ઉદ્ભવોઽમ્નિઃ સર્વત્રૈવામિ લીનં જન-યિતું શક્તોતિ । तस्य भगवत्स्तासु सन्निवेशप्रकारमाह तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोरिति । મણ્ડલીકૃતા યાવલ્યો ગોપ્યઃ તાસાં દ્વયં દ્વયં ભિન્નતયા ભાવનીયમ્ । द्वित्वद्वयस्य नैकाधिकरणता भाव्या । अतो

રાસલીલામાં બધી જ વસ્તુઓ—કામલીલામાં આવતી હોટલું ઇત્યાદિ વસ્તુઓ—મુખ્ય ન હોવાથી અને તેમાં રસ મુખ્ય હોવાથી રસોત્સવનો જ સારી રીતે આરંભ થયો. ઉત્સવ એટલે બધી વસ્તુઓને ભૂલાવે એવો મનનો આનન્દ. ઉત્સવ સિદ્ધ કરવાને માટે—રાસથી ઉત્પન્ન થતો આનન્દ ધીન્દ બધા પદાર્થો ભૂલાવી દે તેટલા માટે—એક જ જાતનો અનેક રસ ઉત્પન્ન કરવાને માટે જે વિશિષ્ટ પ્રકાર હતો તે દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે ગોપીમણ્ડલમણ્ડિતઃ, ગોપીજનોનાં અનેક પ્રકારનાં મંડળોથી શોભા પામતો રસોત્સવ. ઉત્સવ પણ અનેક પ્રકારનાં આહ્વાણ વગેરેનાં મંડળોથી શોભા પામે છે. અહીં રસમાં પણ સરખા સ્વભાવવાળાં ગોપીજનોને રસને માટે એકઠાં કરવામાં આવ્યાં હતાં અને તેમને ભુદં બુદં મંડળો બનાવ્યાં; આ મંડળોથી પણ રસોત્સવ શોભતો હતો. રસોત્સવને પોષણ આપનારા રસો પણ રસોત્સવમાંથી જ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યા હતા, એટલે ઉત્તરોત્તર દાણવાળાં મંડળોથી પૂર્વ પૂર્વ દાણ-વાળા રસનું પોષણ થાય છે, તેથી આ રસ ધીન્દ કોઈ સ્થળે હોઈ શકતો નથી. રસોત્સવની સારી પ્રવૃત્તિ એટલે નિરન્તર આનંદાવ.

અરે ! કાળ, કર્મ અને સ્વભાવ એ ત્રણ પ્રતિબન્ધ કરનારાં હોવાથી અનેક સ્થળે ઉત્પન્ન થતો રસ કેવી રીતે એક થઈ શકે ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે યોગેશ્વરેણ. યોગેશ્વર ભગવાન તો ખરેખર બધા ઉપાયો બાજુનારા છે. બધી વસ્તુઓમાં રહેલા ભગવાનના ઐશ્વર્ય વગેરે ધર્મોને ક્ષત યોગ જ પ્રકટ કરે છે, એટલે બધાં સાધનોમાં યોગ મુખ્ય છે. યોગમાં પણ બધાવ સ્થળમાં રહેતો મૂળ રસ ઐશ્વર્યમાં ઉત્પન્ન કરી શકાય છે એ વાત તો સિદ્ધ જ છે. વળી, આ—યોગેશ્વર ભગવાન—તો કૃષ્ણ છે, પોતે જ સદાનન્દ છે. પ્રકટેલો અગ્નિ સર્વ સ્થળે શુભ રહેલા અગ્નિને ઉત્પન્ન કરી શકે છે. (તમ-નૃતં ઘાલકમ્ એ રત્નોકમાં વર્ણન કરવામાં આવેલાં કાળ, કર્મ અને સ્વભાવ એ તત્ત્વો ભગવદ્રૂપ છે, પ્રાકૃત કાળ, કર્મ અને સ્વભાવ ત્યાં નથી એમ તો પહેલાં જ કહેવામાં આવેલું છે. વળી, અગ્નિનું જે દહાન્ત ઉપર આપવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ કે તાસામાવિરમૂત્ શૌરિ એ ધીન્દ રત્નોકનાં સુખોચિનીના આરંભમાં જ કહેવામાં આવ્યું છે કે ગોપીજનોની મધ્યમાં પણ ભગવાન ‘કૃષ્ણ જ થયા’, અને આ પ્રમાણે કહેવાનું રહસ્ય એ કે ભગવાને ગોપીજનોની અંદર પોતાનો આનન્દ સ્થાપ્યો.)

ભગવાન ગોપીજનોની મધ્યમાં કેવી રીતે હતા રહ્યા તે દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે તાસાં મધ્યે દ્વયોર્દ્વયોઃ મંડળાકારે હિમાં રહેલાં જેટલાં ગોપીજનો હતાં તેમાંનાં બધાં ગોપીજનોનું યુથ ભિન્ન છે એમ બાજુનું. બધાં ગોપીજનોનાં બે યુથોમાં એક ભગવાન છે એમ ન માનવું. (બે ગોપીજનોની ભાવના કરીને શ્રીકૃષ્ણની ભાવના કરવી, બધીથી ફરી બે ગોપીજનોની ભાવના કરીને શ્રીકૃષ્ણની ભાવના કરવી. આ પ્રમાણે ભાવના કરવાથી બધાં ગોપીજનોની એક બાજુએ ભગવાન હોવા રહેલા હોય છે અને તેમની

મળહમધ્યે યત્ર હસ્તદ્વયમન્થિતત્ર ભગવદુદરં યથા ભવતિ તથા ભગવાનુલ્લિખિતો જાતઃ । તથોદ્ગતસ્યો-
ભયત્ર સમ્પ્રગ્ધમાહ દ્વયોર્દ્વયોર્મધ્યે પ્રવિષ્ટેન ભગવતા કળ્પે ગૃહીતાનામિતિ । હસ્તદ્વયેન પાર્શ્વસ્થિ-
તયોઃ કળ્પે ગ્રહણમ્ । एवं પોદશગોપિકાનામષ્ટ કૃષ્ણા ભવન્તિ । અન્યથા રસાભાસઃ સ્વાત્ । કૃષ્ણ-
દ્વૈવિધ્યપ્રતીતેઃ । ઇમેવાર્થમાહ સ્વનિકટં સ્ત્રિયઃ ચં મન્યેરન્નિતિ । સ્વસ્યૈવ નિકટે, ન ત્વન્યાસામ્ ।
સ્વસમુલ્લસ્યિતગોપિકાકળ્પાલિદ્ધિતભગવદર્શનમપિ ભગવદિચ્છયા તાસાં ન જાયત્વ ઇતિ । પ્રયોજનાર્થ
હિ રૂપકરણમ્ । તદર્થસહજયૈવ પ્રયોજનં ભવતીતિ ન સમસાહ્યા મૃગ્યા । ‘વાવતીર્ગોપયોપિત્વ’ ઇત્યમે
સમસાહ્યાં ભગવતો વક્ષ્યતિ । યત્પુનઃ કૈચ્ચિદુક્તં ‘અજ્ઞનામજ્ઞનામન્તરે માધવઃ’ ઇતિ, તત્રાપિ સર્વિ-

સાથે ગોપીજન ક્રીડા કરે છે; જ્યારે ભગવાનની ડાબી બાજુએ એક ગોપીજન ઉભેલાં છે અને તેમની
સાથે ભગવાન ક્રીડા કરે છે, જમણી બાજુએ પણ એક ગોપીજન ઉભેલાં છે અને તેમની સાથે ભગવાન
ક્રીડા કરે છે. આ પ્રમાણે ભગવાનનું એક સ્વરૂપ બે ગોપીજનો સાથે ક્રીડા કરે છે. બે ગોપીજનોના યૂથમાં
ભગવાનનું એક સ્વરૂપ હોય છે; બીજાં બે ગોપીજનોના યૂથમાં ભગવાનનું બીજું સ્વરૂપ હોય છે. તેથી
એક ગોપીજનની ડાબી બાજુએ અને બીજાં ગોપીજનની જમણી બાજુએ ભગવાન ઉભા રહેલા છે.
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા આજ્ઞા કરે છે કે બધાં ગોપીજનોનાં યૂથો લિપ્ત લિપ્ત છે એમ ભાવના કરવી. આ ઉપરથી
સ્પષ્ટ જણાય છે કે જપ વગેરે કરતી વખતે હૃદયમાં જ આ પ્રકારના સ્વરૂપનું સ્મરણ કરવું.)

તેથી ગોપીજનોના મંડળમાં જ્યાં બે હાથ ભેડાએલા રહે છે ત્યાં ભગવાનનું ઉદર—પેટ—આવે
તેવી રીતે ભગવાન ઉભા થયા. આ પ્રકારે પ્રકટ થએલા ભગવાનનો બન્ને બાજુએ સંબંધ થયો એમ દર્શા-
વતાં શુકદેવજી કહે છે કે બધાં ગોપીજનોની વચમાં દાખલ થઈને ભગવાને ગોપીજનોને કંઠમાં પકડ્યાં;
અર્થાત્ ભગવાને પોતાના બે હાથ વતી પાસે ઉભેલાં બે ગોપીજનોને ગળામાંથી પકડ્યાં. આ પ્રમાણે સોળ
ગોપિકાઓની વચમાં આઠ કૃષ્ણ પ્રકટ થયા. આ પ્રમાણે જો ન માનીએ, અને એમ માનીએ કે સોળ
ગોપીજનોના મંડળમાં સોળ કૃષ્ણ છે અથવા ચાર કૃષ્ણ છે, તો રસાભાસ થઈ જાય, કારણ કે કૃષ્ણ બે
પ્રકારના જણાય. (જ્યારે સોળ કૃષ્ણ હોય તો એક જ ગોપીજનની બે બાજુએ ભગવાન પ્રકટ થાય, અને
જનોના મંડળમાં બે સ્વરૂપોની સાથે એક ગોપીજનનો સંબંધ થતાં રસાભાસ થાય. આ પ્રમાણે સોળ ગોપી-
જનોના મંડળમાં સોળ કૃષ્ણ એ પશું ખંડન કરવામાં આવ્યું. હવે સોળ ગોપીજનોના મંડળમાં ચાર
કૃષ્ણ પ્રકટ થયા એ બીજા પશું ખંડન કરવામાં આવે છે.) આ જ અર્થ—સોળ ગોપીજનોના મંડળમાં
આઠ કૃષ્ણ પ્રકટ થયા એ અર્થ—શુકદેવજી સ્વનિકટં સ્ત્રિયઃ ચં મન્યેરન્ન એ શબ્દોમાં કહે છે. બધાં
ગોપીજનોએ ભગવાન પોતાની પાસે જ છે, બીજાની પાસે નથી, એમ માન્યું. (જો સોળ ગોપીજનોના
મંડળમાં ચાર કૃષ્ણ પ્રકટ થાય તો સોળ ગોપીજનોમાંથી આઠ ગોપીજનોને ભગવાનની સાથે સંબંધ થાય
નહિ, અને તેથી મૂળ શ્લોકમાં જે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ગોપીજનોએ—બધાં ગોપીજનોનાં
દરેક યૂથે—એમ માન્યું કે ભગવાન અમારી પાસે છે, બીજાની પાસે નથી, તે વાતને વિરોધ આવે છે.
માટે મૂળ શ્લોકની સાથેનો વિરોધ દૂર કરવાને માટે આપણે અવશ્ય માનવું જોઈએ કે સોળ ગોપી-
જનોના મંડળમાં આઠ કૃષ્ણ પ્રકટ થયા છે એ પક્ષ યોગ્ય છે.) (સોળ ગોપીજનોનું એક મંડળ હોય છે.
એવાં અનેક મંડળો છે. તેમાં સોળ ગોપીજનો ભગવાનની કળારૂપ છે. આ સોળ કળારૂપી ગોપીજનો
સાથે શ્રીવૃન્દાવનચન્દ્ર ભગવાન પ્રકટ થયા છે. આ કારણથી જ સોળ જ ગોપીજનોની ગણના કરવામાં
આવી છે, અને તેટલાં જ ગોપીજનોનું એક મંડળ થાય છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. દશમસ્કન્ધના
તામસ પ્રકરણમાં અગ્નીચારમા અધ્યાયમાં વૃન્દાવન જવાને પ્રસંગે ગોપવૃક્ષઃ ઇત્યાદિ દસમા શ્લોકથી
માંડીને તે રામમાધવયોર્નૃપ એ પચીસમા શ્લોક સુધીના સોળ શ્લોકોની સોળ સંખ્યા સૂચવે છે કે
સોળ કળારૂપી પૂર્ણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વૃન્દાવનના ચન્દ્ર તરીકે શોભી રહ્યા છે. અહીં કૃષ્ણપ્રકરણમાં જે કહે-
વામાં આવ્યું છે સોળ ગોપીજનોનું એક મંડળ થાય છે તે ઉપર જણાવેલી વૃન્દાવનચન્દ્રની ભાવનાને
વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.)

સર્ગઃ પાઠો હ્રેયઃ । દ્વિવચને ઘટુવચનપ્રયોગશ્ચ । અન્યદેવ વા તન્મજ્જલં, ન ભાગયતોક્તમ્ । મધ્યે
વેણુનાદસ્યોક્તવાત્ । અત્ર તુ રસાર્થે નૃત્યમિતિ । ગાનાર્થમપેક્ષાયामપિ દેવૈરેવ તત્તિદ્ધિઃ । ‘મધ્યે
મળીનાં હૈમાના’મિત્યત્ર તુ દર્શનાર્થસુક્તવાદ્ ગોપિકાનાં દેવાનાં ચ દર્શનં તથૈવેતિ નાનુપપન્નં કિંચિત્ ।

પોતાની સામે ઉભેલાં ધીજાં ગોપીજનોના ગળે વળગેલા લગવાનનાં દર્શન પણ લગવાનની ઇચ્છાથી
ગોપીજનોને થયાં નહિ. અમુક પ્રયોજનને માટે લગવાન પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે. આ પ્રયોજન
અહીં સંખ્યાથી—આઠથી—જ સિદ્ધ થઈ જાય છે એટલે સોળ ગોપીજનોના જેટલી કૃષ્ણની સોળ
સંખ્યાની અહીં જરૂર રહેતી નથી. ચાવતીગોપયોપિતઃ (લાગ. ૧૦. ૩૦. ૨૦), જેટલાં ગોપીજનો
તેટલાં લગવાનનાં સ્વરૂપ, એ પ્રમાણે આગળ ગોપીજનોના જેટલી જ લગવાનના સ્વરૂપોની સંખ્યા
શુકદેવજી કહેશે.

(લલે, અહીં લગવાનના સ્વરૂપની આઠ સંખ્યાં હોય પરંતુ લક્તોને જે પ્રત્યક્ષ થાય છે તે પ્રમાણ
હોવાથી અને ખિલ્વમંગલને ગોપીજનોના જેટલાં જ લગવાનનાં સ્વરૂપોનું દર્શન થવાથી સોળ ગોપી-
જનોના મંડળમાં લગવાનનાં આઠ જ સ્વરૂપ હોય છે એમ નિશ્ચયથી શી રીતે કહી શકાય? આ શંકાનું
સમાધાન કરતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે કે) જેટલાક જે કહે છે કે અજ્ઞનામજ્ઞનામન્તરે માધવઃ—
દરેક ગોપીજનની પછી કૃષ્ણ છે—તેમાં પણ વિસર્ગવાળો પાઠ જાણવો. (કારણ કે સમય જતાં મૂળ
પાઠમાં ફેરફાર થએલો લાગે છે, અર્થાત્ અજ્ઞના અજ્ઞના અન્તરે માધવઃ એમ ખરો પાઠ હોયો જોઈએ.
અહીં અજ્ઞનાઃ એ જે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે મહત્ત્વ દર્શાવવાને માટે છે, ખરી રીતે
તે દ્વિવચનના અર્થમાં છે; એટલે તેનો અર્થ એ થાય કે બખે ગોપીજનોની વચમાં કૃષ્ણ છે.) દ્વિવચનને
બદલે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે, અથવા તો શ્લોકનો પ્રચલિત પાઠ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકા-
રીએ તો ગોપીજનોનું અને લગવાનનું તે રાસમંડળ જુદું જ છે, લાગવતમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે તે
નહિ, કારણ કે વચમાં વેણુનાદનું વર્ણન છે. અહીં તો—લગવાનના રાસમંડળમાં તો—રસને માટે નૃત્ય
છે એટલે વેણુનાદનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું નથી. ગાનને માટે વેણુનાદની જો જરૂર પડે તો પણ દેવો જ
ગાન સિદ્ધ કરશે, એટલે વેણુનાદની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

(આ અધ્યાયના વીસમા શ્લોકમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે જેટલાં ગોપીજનો તેટલાં જ લગ-
વાનનાં સ્વરૂપો, અર્થાત્ ગોપીજનોના જેટલી જ લગવાનનાં સ્વરૂપોની સંખ્યા છે. વળી સાતમા શ્લોકમાં
એમ કહેવામાં આવે છે કે ‘એમ સુવર્ણના મણિઓની વચમાં મોટો મરકતમણિ શોભે છે તેમ ગોપી-
જનોની વચમાં લગવાન શોભતા હતા’. અર્થાત્ બહુ ગોપીઓની વચમાં લગવાનનું એક જ સ્વરૂપ નૃત્ય
કરે છે. પહેલાં જે કહેવામાં આવ્યું કે બખે ગોપીજનો વચ્ચે લગવાનનું એક સ્વરૂપ છે તેનાથી ઉપર
જણાવેલી બાબત વિરુદ્ધ છે; તો તે વિરોધ કેવી રીતે દૂર થઈ શકે? આનું સમાધાન કરતાં શ્રીમહાપ્રભુજી
આજ્ઞા કરે છે કે) મધ્યે મળીનાં હૈમાનામ્ એ સાતમા શ્લોકમાં જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે દર્શ-
નને માટે આપવામાં આવેલું છે. દેવોએ અને ગન્ધર્વોએ ગોપીજનોને તે પ્રકારે જ જોયાં એટલે તેમાં
કોઈ અપરિત નથી. (એમ અહીં પણ લગવદિઅને હીષે સામે ઉભેલાં ગોપીજનને કંઈ વળગેલા લગ-
વાનનાં દર્શન થતાં નથી, તેમ ચાવતીગોપયોપિતઃ એ વીસમા શ્લોકમાં દેવોને ગોપીજનોના જેટલાં જ
લગવાનનાં સ્વરૂપોનાં દર્શન થયાં; તેથી દર્શને આ શ્લોકમાં વર્ણવેલા રાસકીશમાં પણ તેટલી જ—
ગોપીજનોના જેટલી જ—લગવાનના સ્વરૂપોની સંખ્યા જોઈએ એમ સિદ્ધ થતું નથી. પહેલાં જે પ્રકારે
લગવાને ગોપીજનોના મંડળમાં રૂપ પાસવ કરીને પ્રવેશ કર્યો તે પ્રમાણે શુકદેવજીએ આ શ્લોકમાં

એવં રસાર્થં સર્વસામગ્ર્યામુક્તાર્યાં સ રસઃ પ્રાદુર્ભૂતઃ સર્વેષાં ભવિષ્યતીતિ દેવાદયઃ સર્વે અલૌકિકજ્ઞાન-
યુક્તા દર્શનાર્થમાગતા इत्याह नभस्तावदिति । तावन्नभो विमानशतसङ्कुलमासीत् । मण्डपे हि
नृत्यं रसजनकम् । अन्यथोपरि वैचित्र्यं न स्यात् । तदर्थमपि विमानशतेन सङ्कुलम् । यथा रसोत्पा-
दनार्थं स्त्रियः पुरुषाश्च सम्बद्धाः नानाबन्धयुक्ताः चित्रे स्थाप्यन्ते तदर्थं भगवता ते चित्रप्रायाः
स्थापिताः । अत एवामे 'औत्सुक्यापहृतात्मनाम्' इति वक्ष्यति । स्वलीलार्थं सर्वं तथा प्रेरयतीति न
औत्सुक्येनान्यथासिद्धिः । तासां रसग्रहणार्थमागमनम्, भगवदिच्छा तु चित्रार्थम् । विमानस्थिताश्च
तत्सम्बन्धिनो वर्णयति दिवौकसामिति । स्वर्ग एव स्थानं येषाम् । सदाराणामिति तेषां भावान्तर-
व्युदासार्थम् । स्त्रीणामुपसर्जनत्वं तासां भावार्थम् । स्वर्गस्थिता रसामिज्ञा रसयोग्याश्च भवन्तीति ।
नन्वीश्वरलीला न द्रष्टव्येति कथं तेषां दर्शनार्थं प्रवृत्तिः, तत्राह औत्सुक्यापहृतात्मनामिति । औत्सु-
क्येन विचाररहितलीलाक्षिप्तमनसा अपहृत आत्मा स्वरूपं बुद्धिर्या येषाम् । अतः स्वधर्मादेव
प्रवृत्ताः, न तु भगवद्धर्मं विचारितवन्तः ॥ ४ ॥

મણિઓની વચમાં મોટો મરકતમણિ શોભે છે તેમ ગોપીજનોની વચમાં ભગવાન શોભે છે. દેવોએ તો
આરે બાળુ ઉભાં રહેલાં ગોપીજનોનાં જ દર્શન કર્યો, પણ તેમની કોઈ પણ અંતરંગ લીલાનાં દર્શન કર્યો
નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.)

આ પ્રમાણે રસ પ્રકટ કરવાને માટે સર્વ સામગ્રી વર્ણવવામાં આવી. આ બધી સામગ્રી તૈયાર
થતાં તે અલૌકિક રસ ગદ્યાંયને (પોતાના અધિકાર પ્રમાણે) પ્રકટ થશે તેથી અલૌકિક જ્ઞાનવાળા દેવો
વગેરે સર્વે ભગવાનનાં દર્શન કરવાને માટે આવ્યા એમ શુકદેવજી નમસ્તાવત્ એ શબ્દોમાં કહે છે. તે
સમયે આકાશ સેકડો વિમાનોથી ભરાઈ ગયું. મંડપમાં નૃત્ય કરવામાં આવે તો તે ખરેખર રસ ઉત્પન્ન
કરે છે. જો આકાશ વિમાનોથી ભરાઈ ગયેલું ન હોત તો ઉપર વિચિત્રતા જણાત નહિ. તેથી વિચિત્રતા
સિદ્ધ કરવાને માટે પણ (દેવોએ આવીને) આકાશને સેકડો વિમાનોથી ભરી દીધું. જેમ રસ ઉત્પન્ન
કરવાને માટે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો અનેક પ્રકારના બન્ધ સાથે ચિત્રમાં જોડાયેલાં ચીતરવામાં આવે છે તેમ
સસહીકામાં પણ રસ પ્રકટ કરવાને માટે ભગવાને દેવોને લગભગ ચિત્રના જેવા બનાવી દીધા. આ જ
કારણથી શુકદેવજી આગળ કહેશે કે ઔત્સુક્યાપહૃતાત્મનામ્. (આરે ! ઉત્સુકતાથી તો ભગવાનનાં
દર્શન થાય છે, તો પછી તેનાથી—ઉત્સુકતાથી—દેવોના આત્મા શી રીતે હરાઈ ગયા ? આ શંકાનું સમા-
ધાન કરતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) ભગવાન પોતાની લીલાને માટે સર્વને તે તે પ્રકારે પ્રેરે છે,
એટલે દેવોની ઉત્સુકતાથી અન્યથા સિદ્ધિ નથી, અર્થાત્ દેવોમાં ઉત્સુકતા હતી છતાં પણ તેઓ દોડીને
ભગવાનની પાસે આવી શક્યા નહિ. દેવો તો ગોપીજનોના રસનું ગ્રહણ કરવાને માટે આવ્યા છે, પણ
ભગવાનની ઇચ્છા તો તેમને ચિત્ર જેવા બનાવી દેવાની છે.

હવે શુકદેવજી દિવૌકસામ્ એ પદવડે વિમાનોમાં બેઠેલા નિધુનરસના સંબંધવાળા દેવોનું વર્ણન
કરે છે. દેવો દિવૌકસ્ કહેવાય છે, કારણ કે સ્વર્ગમાં જ તેમનું સ્થાન છે. દેવો પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે
આવ્યા છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે દેવોને બીજે કોઈ ભાવ નથી. સદારાણામ્ એ પદમાં સ્ત્રીઓ
ગૌણ બને છે; તેનું તાત્પર્ય એ કે દેવોને ગોપીજનોનો ભાવ છે. અર્થાત્ સ્વર્ગમાં રહેનારા રસ જાણનારા
અને રસને ચોંચ્ય હોય છે.

આરે ! ઈશ્વરની લીલાનાં દર્શન કરવાં જોઈએ નહિ, તો પછી ભગવદ્લીલાનાં દર્શનને માટે દેવો
કેમ આવ્યા ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે ઔત્સુક્યાપહૃતાત્મનામ્. ઉત્સુકતાથી—
વિચાર વિના લીલાથી ખચાએલા મનથી—હરાઈ ગયો છે આત્મા—સ્વરૂપ અથવા બુદ્ધિ—જેમનો એવા
દેવો. (ઉત્સુકતાથી દેવોનું મન વિચાર વિનાનું બન્યું હતું અને લીલાથી ખેંચાયેલું હતું, એટલે તેમનો
આત્મા—સ્વરૂપ અથવા બુદ્ધિ—હરાઈ ગયો.) તેથી દેવો પોતાના ધર્મથી જ ભગવદ્લીલાનાં દર્શન કરવા
આવ્યા છે, તેમણે કંઈ ભગવદ્ધર્મનો વિચાર કર્યો નથી. ૪

एवं बाह्यगीर्तवाद्यादिकमुक्त्वा नृत्यमध्ये रसोपयोगिवादित्राण्याह वलयानामिति ।

वलयानां नूपुराणां किङ्किणीनां च योषिताम् ।

सप्रियाणामभूत् शब्दस्तुमुलो रासमण्डले ॥ ६ ॥

સ્થાનત્રયે હિ વાદિત્રાણ્યપેક્ષ્યન્તે નીચસ્થાને મૂમાવિત્ર મધ્યે ઉપરિ ચ । તથૈવ તાલમેદાઃ ।
અતોઽત્રાપિ ઉપરિ વલયાનાં શબ્દઃ । અષ્ઠો નૂપુરાણામ્ । મધ્યે કિંકિણીનામ્ । અન્યોન્યાવદ્વાહ્ય
એવ મધ્યે મધ્યે હસ્તદ્વયં યોજયન્તીતિ વલયાનાં શબ્દઃ । અથવાપિ શબ્દોત્પત્ત્યર્થ પ્રકારં વક્ષ્યતિ ‘પાદ-
ન્યાસૈઃ’ ઇતિ । સપ્રિયાણાં કૃષ્ણસહિતાનામ્ । અત એવ સર્વલાસ્યસમ્પત્તિઃ સર્વાસાં ભગવત્સમ્બન્ધા-
ર્થમ્ । ચકારાત્ અન્યેઽપિ કૃજિતશબ્દા મુલશબ્દાશ્ચોક્તાઃ । સર્વ એકીભૂય તુમુલો ભૂત્વા યથા દૂરસ્થા-
નામવાન્તરમ્પ્રદર્શનં ન ભવતિ । તથા સતિ કિં સ્યાત્, અત આહ રાસમણ્ડલ ઇતિ । રસાનાં સમૂહમણ્ડલે ।
યથાનધિકારિત્વેન શૂદ્રસ્ય વેદશ્રવણે તદ્ધ્યેતુર્મંત્રસ્ય ચ શક્તિહાસઃ, શૂદ્રે ચ પાપસન્મલઃ, તથૈતદ્-
ક્ષાતિરિક્ષાનામેતદ્દૃષ્ટણેઽપ્યનધિકારાદસ્ય રસસ્યાલૌકિકત્વાદેતદ્દૃષ્ટવણે મણ્ડલે સર્વેણ રસો ગચ્છેત્ ।
શ્રવણે સતિ તદન્વેષણપરત્વં સ્યાત્ । તત્તેષામેવાનિષ્ટકરમિતિ તદેવ પાપરૂપમ્ ॥ ૬ ॥

આ પ્રમાણે બાહ્ય ગીત, વાદ્ય વગેરેનું વર્ણન કરીને હવે નૃત્યમાં રસને ઉપયોગી વાદિત્રોનું વલ-
યાનામ્ એ શ્લોકમાં શુકદેવજી વર્ણન કરે છે.

રાસમંડલમાં શ્રીકૃષ્ણસહિત ગોપીજનોના નૃસથી કંકણોનો, નૂપુરોનો,
અને કિંકિણીઓનો બારે શબ્દ થઈ રહ્યો. ૬

ત્રણ સ્થાનમાં વાદિત્રોની ખરેખર જરૂર હોય છે; નીચલા સ્થાનમાં, બાણે ભૂમિ ઉપર; મધ્યમાં
અને ઉપરના ભાગમાં. તે જ પ્રમાણે તાલના ભેદો હોય છે. તેથી અહીં પણ ઉપરના ભાગમાં કંકણોનો
શબ્દ થયો; નીચે નૂપુરોનો શબ્દ થયો, અને મધ્યમાં કિંકિણીઓનો શબ્દ થયો. ગોપીજનો પરસ્પર હાથ
આડીને ઉભાં હતાં અને તેમાં વચમાં વચમાં બે હાથ મેળવતાં હતાં, એટલે કંકણોનો શબ્દ થતો હતો.
અથવા તો આગળ પાદન્યાસૈઃ એ આઠમા શ્લોકમાં શુકદેવજી શબ્દ ઉત્પન્ન કરવાને માટે પ્રકારનું વર્ણન
કર્યો. સપ્રિયાણામ્ એટલે પ્રિયની સાથે, કૃષ્ણની સાથે. તેથી જ બધાં ગોપીજનોને લગવાનની સાથે
સંબંધ થાય તેટલા માટે સર્વ પ્રકારનું લાસ્ય—કૌમલ્ય નૃત્ય—સિદ્ધ થયું. (કુલીન સ્ત્રીઓને નૃત્યનો
અભ્યાસ સંભવિત હોતો નથી; તેથી ગોપીજનોને જે આ પ્રકારનું નૃત્યનું જ્ઞાન થયું તે લગવાનના પ્રતા-
પથી જ થયું એમ જણાય છે. આ જ તાત્પર્યથી શ્લોકમાં સપ્રિયાણામ્ એ વિશેષણ મૂકવામાં આવ્યું છે.)
શ્લોકમાં જે ચ મૂકવામાં આવેલો છે તે બીજા પણ કૃજિત શબ્દોનું અને સુખના શબ્દોનું વર્ણન કરે છે.
બધા ય પ્રકારના શબ્દો એકઠા થયા અને પરિણામે અવાજ ઘણો મોટો થયો, કે જેથી દૂર ઉભા રહેલા
માણસો વચમાંના શબ્દો ગ્રહણ કરી શકે નહિ.

આ પ્રમાણે થવાથી શું થાય? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે રાસમણ્ડલે, રસોના
સમૂહરૂપ રાસના મંડલમાં. જેમ શૂદ્રો વેદનું શ્રવણ કરવાને માટે અધિકારી નથી, અને છતાં બે તે વેદનું
શ્રવણ કરે તો તે વેદનું અધ્યયન કરનારની અને મન્ત્રની શક્તિ નાશ પામે છે, અને શૂદ્રને પાપ લાગે
છે, તેમ આ લક્ષ્મીથી અન્ય પુરુષોનો આ શબ્દ શ્રવણ કરવામાં પણ અધિકાર નથી, અને આ રસ અલૌ-
કિક હોવાથી, બે અનધિકારી પુરુષ તેનું શ્રવણ કરે તો મંડલમાં સર્વનો રસ ચાલ્યો જાય. બે અનધિકારી
શ્રવણ કરે તો તે આ શબ્દને શોધવા તૈયાર થાય, અને તેમ કરવામાં તેમને જ અનિષ્ટ થાય; અને આ
અનિષ્ટ જ માપરૂપ છે. ૬

एवं नृत्यमध्ये प्रविष्टो भगवान् गुणभावात् कदाचित् भासेतेत्याशङ्क्य सर्वजनीना भगपच्छोभा
वदा जातेत्याह तत्रेति ।

तत्रातिशुशुभे ताभिर्भगवान् देवकीसुतः ।

मध्ये मणीनां हैमानां महामारकतो यथा ॥ ७ ॥

સ્વભાવશો ભાતોડપ્યતિશયેન શુશુભે । તદુક્તં ‘શક્તિભિઃ સહિતોડધિકાં શોભાં પ્રાપ્નોતિ’ इति ।
કદાચિત્ સ્વતઃ એવ શોભાં પ્રકટયેદિતિ તદ્વાયુત્તર્યં તાભિરિત્યુક્તમ્ । નનુ સહજશોભાયુક્તસ્ય કયં તાભિ-
રતિશોભા, તત્રાહ ભગવાનિતિ । યથા ગુણૈઃ । નનુ ગુણાઃ સર્વોત્તમાઃ, ન તથૈતા इति चेत्, તત્રાહ
દેવકીસુત इति । મક્ત્યા યથા દેવક્યા અપિ પુત્રો જાતઃ । સ્ત્રીણામેવોપકારણાવિર્ભૂતઃ । અતસ્તાસ્યપિ
સ્વસામર્થ્યમેવ દત્વા શોભાં પ્રાપ્તવાન્ । સહજસ્ય કૃત્રિમૈઃ શોભા ન ભવિષ્યતીત્યાશંક્ય દૃષ્ટાન્તમાહ
મધ્યે મણીનામિતિ । મહામારકતો ગરુડોદ્ધારી સ મણિઃ સહજઃ । સુવર્ણમણયઃ કૃત્રિમાઃ । તથાપિ
તે પરિતઃ ક્ષુભાઃ સહજમણિમપ્યતિશોભયન્તિ ॥ ૭ ॥

एवं पूर्वपीठिकायुक्त्वा मुख्यं नृत्यमाह पादन्यासैरिति ।

આ પ્રમાણે નૃત્યની મધ્યમાં દાખલ થએલા ભગવાન્ ગૌણ હોવાથી કદાચિત્ ન જણાય એમ શંકા
થતાં શુકદેવજી તત્ર એ પ્રલોકમાં કહે છે કે ભગવાનની શોભા તે વખતે બધાને જણાઈ.

सुवर्णुना मण्डितोनी वयर्भा जेम भोटो भरकतमण्डि शोभेच्छे तेम
ભગવાન્ દેવકીપુત્ર શ્રીગોપીજનોની વયર્માં અતિશય શોભા પામ્યા. ૭

ભગવાન્ સ્વભાવથી શોભતા હતા છતાં પણ તે વખતે વધારે શોભવા લાગ્યા. આજ વાત ‘શક્તિઓ
સાથે ભગવાન્ અધિક શોભે છે’ એ શબ્દોમાં કહેવામાં આવેલી છે. ભગવાન્ કદાચિત્ પોતાની મેળે જ
શોભા પ્રકટ કરે એ શંકાને દૂર કરવાને માટે શુકદેવજીએ કહ્યું કે તામિઃ.

અરે ! ભગવાન્ તો સ્વાભાવિક રીતે જ શોભાવાળા છે, તો પછી ગોપીજનોને લીધે તે વધારે શોભા
પામ્યા એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે મગવાન્. પ્રભુ
જેમ છ શુણોને લીધે ભગવાન્ કહેવાય છે તેમ ગોપીજનોને લીધે તેમની શોભા વધે છે. અરે ! એશ્વર્ય,
લીર્ય વગેરે છ શુણો તો સર્વોત્તમ છે, જ્યારે આ ગોપીજનો સર્વોત્તમ નથી—આ પ્રમાણે શંકા થતાં
શુકદેવજી કહે છે કે દેવકીસુતઃ. જેમ ભક્તિને લીધે ભગવાન્ દેવકીના પણ પુત્ર થયા. ભગવાન્ તો
શ્રીઓના જ ઉપર ઉપકાર કરવાને માટે પ્રકટ થયા છે, એટલે તેમણે ગોપીજનોને પણ પોતાનું જ સામર્થ્ય
આપીને શોભા પ્રાપ્ત કરી.

જે કુદરતી રીતે શોભાયમાન છે તેની શોભા કૃત્રિમ પદાર્થોથી ઘશે નહિ—આ પ્રમાણે શંકા થતાં
શુકદેવજી દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે મધ્યે મણીનામ્. ગરુડોદ્ધારી મોટો મરકતમણિ સ્વાભાવિક શોભાયમાન
હોય છે; સુવર્ણના મણિઓ કૃત્રિમ—બનાવટી—છે; છતાં પણ સુવર્ણના મણિઓ જ્યારે ચારે બાજુ
ગોઠવવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ સ્વાભાવિક મણિને પણ વધારે શોભાવે છે. ૭

આ પ્રમાણે પૂર્વપીઠિકાનું વર્ણન કરીને શુકદેવજી પાદન્યાસૈઃ એ પ્રલોકમાં સુખ્ય નૃત્યનું વર્ણન
કરે છે. (ગયા પ્રલોકમાં ભગવાનને ‘દેવકીસુત’ કહેવામાં આવ્યા છે, તેથી તેમણે ગોપીજનોને પોતાનું
આમર્થ્ય આપીને તેમની ખાસેથી શોભા મેળવી એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી નૃત્ય સમયે પાદન્યાસ વગેરે
જે કરવામાં આવે છે તે જ ભગવાનની શોભા વધારનારું તત્વ છે એવો આ પ્રલોકનો અર્થ થાય છે.)

પાદન્યાસૈર્મુજવિધુતિભિઃ સસ્મિતૈર્મૂવિલાસૈઃ
મજ્યન્મધ્યૈશ્ચલકુચપટૈઃ કુણ્ડલૈર્ગણ્ડલોલૈઃ ।
સ્ત્રિવાન્મુખ્યઃ કવરરશનાઽગ્રન્યયઃ કૃષ્ણવધ્વો
ગાયન્ત્યસ્તં તટિત ઇવ તા મેઘચક્રે વિરેજુઃ ॥ ૮ ॥

પાદન્યાસાઃ સર્વ એવ ચારીકરણરૂપાઃ । મુજાનાં વિધુતયશ્ચ સર્વહસ્તકમેદાઃ । એકેનાયય-
વેન શિષ્ટાવયવાઃ તથા સંવિધાનયુક્તા ઇતિ જ્ઞેયમ્ । મન્દહાસસહિતાઃ સર્વ એવ કટાક્ષા ઉક્તાઃ, ધ્રુમેદાશ્ચ,
વત્તદ્રસે હૃદયાવિષ્ટે તથૈવ ભવન્તીતિ । મજ્યદ્ મદ્ગયુક્તાનિ મધ્યાનિ ઉપરિભાગપરિવર્તનાત્મકાનિ ।
રસાભિનિવિદ્યાનાં તાસાં સર્વાવયવાતિભ્રમણેન રસ ઇકીભવતીતિ । પરિવર્તનાદિભિરેવ વા ચલેપુ કુચેષુ

અનેક પ્રકારે ચરણોને મૂકવાથી, હાથ હલાવવાથી, મન્દહાસ્યવાળાં
કટાક્ષો અને ભમરના વિલાસોથી, વાંકી કટિઓથી, કંપતા સ્તનો ઉપરનાં
વસ્ત્રોથી, ગાલ ઉપર હાલતાં કુણ્ડલોથી, શ્રીકૃષ્ણનો ઉપલોગ કરનાર ગોપી-
જનો—જેમનાં મુખ પરસેવાવાળાં છે અને જેમના અંખોડાની અને કટિના
કંદોરાની અન્તિઓ શિથિલ થઈ ગઈ છે એવાં ગોપીજનો—પ્રભુનાં ગુણ-
ગાન કરવા લાગ્યાં અને વાદળોના સમૂહમાં જેમ વિજળી શોભે છે તેમ
શોભી રહ્યાં. ૮

પાદન્યાસ એટલે બધા ય પ્રકારે ચરણો મૂકવાની અને ફેરવવાની ક્રિયા. (ચારી અને કરણ એ
નાટ્યશાસ્ત્રના પારિભાષિક શબ્દો છે. એક યગને ફેરવવામાં આવે તો તે ચારી કહેવાય છે, અને બે યગને
ફેરવવામાં આવે તો તે કરણ કહેવાય છે.) હાથોને હલાવવાથી (નાટ્યશાસ્ત્રમાં જણાવેલા) હાથના સર્વ
બેદો સિદ્ધ થાય છે; અર્થાત્ એક અવયવની સાથે બાકીના અવયવો તે રીતે ભેડાએલા છે—પોતાનું યોગ્ય
કાર્ય કરી રહ્યા છે—એમ જાણવું. (ગોપીજનો ન્યારે અનેક પ્રકારે પોતાનાં ચરણો નૃત્ય વખતે જે પ્રકારે
ફેરવે છે ત્યારે સંગીતશાસ્ત્રમાં જણાવેલા પ્રકારે હસ્ત પણ હાલે છે, આ જ વખતે નેત્રોનો વ્યાપાર હોવો
જોઈએ તેવો જ વ્યાપાર—કટાક્ષ અને ભમરોને ઊંચે નીચે ફેરવવાનો વ્યાપાર—પણ થાય છે, કારણ કે
ભગવાનનો જે પરિકર છે તે પરમ અલૌકિક છે.) મન્દહાસ્યવાળાં બધાંય કટાક્ષો અને ભમરોના લેદોનું
વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે ન્યારે અનેક પ્રકારનો રસ હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે આ બધી
ક્રિયાઓ પોતાની મેળે જ થાય છે. (નૃત્યમાં ખરેખર સંયોગશૃંગારનો અભિનય કરવામાં આવે છે, પણ
તે સંયોગની સ્ફૂર્તિ વિના સંભવતો નથી; તેથી તે સમયે યાદ આવતો જે પ્રકારનો સંયોગરસ હૃદયમાં
પ્રવેશ પામે છે તે જ પ્રકારનો વ્યાપાર થાય છે. એટલે ગોપીજનોના હૃદયમાં ભગવાનનો સંયોગ દાખલ
થએલો હતો. આ ભગવત્સંયોગ સર્વગુણવાળો હતો, તેથી ગોપીજનોનાં બધાંય અવયવો પોતપોતાનું
યોગ્ય કામ કરે છે.)

ગોપીજનોના શરીરનો મધ્યભાગ—કટિ—લંગવાળો છે, ઉપરના ભાગમાં ચારે બાજુ ફરતો છે.
રસને માટે મંડળમાં અભિનિવેશવાળાં ગોપીજનોનાં સર્વ અવયવો બહુ ભ્રમણ કરતાં હોવાથી રસ એક
થાય છે. (અર્થાત્ ગોપીજનોનાં અવયવોમાં રહેલો રસ નૃત્ય સમયે ફેરવાથી એક થાય છે. નૃત્યમાં બધાંય
અવયવો ઘણાં હાલે ચાલે છે, અને તેથી એ બધાં સચ્ચિદાનન્દરૂપ અવયવોમાં રહેલો આનન્દ એક થાય
છે.) અથવા તો ગોપીજનોના શરીરનો ઉપરનો ભાગ ચારે બાજુ ફરે છે અને બીજી બધી ક્રિયાઓ કરે
છે તેથી જ હાલતાં સ્તનો ઉપરનાં વસ્ત્રો પણ હાલે છે. (પરિવર્તન વગેરેથી જ અંદર રહેલા રસનો અદ્ભ-
ભવ થાય છે, અવયવોમાં રહેલો રસ એક થાય છે એમ નહિ. આ તાત્પર્ય સૂચવવાને માટે જ મુખોષિની-
દ્યમાં પરિવર્તનાદિભિરેવ એમાં યવ પદ મૂકવામાં આવેલું છે.) આ પ્રમાણે બધા ય પ્રકારના કપનનું
વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

પટાં હિતિ સર્વાણ્યેવ કમ્પનાન્યુક્તાનિ । કુણ્ડલૈર્ગણ્ડલોલૈરિતિ સર્વં યવ શિરોભેદા વક્તાઃ । શિરોભે-
દેષ્વેવ વક્તવ્યેષુ કુણ્ડલાનાં યથાલનનિરૂપણં તદ્વિદ્યુતામિય શોભાર્થમ્ । ગણ્ડલોલૈરિતિ સર્વાં કાન્તિ-
સ્ત્રોત્રપક્ષીણેતિ જ્ઞાપનાર્થમ્ । ગણ્ડે હિ કેવલો રસઃ । પેયો રસસ્તત્ત્વ એવ પીયત્વમ્ । વિદ્યોતનં તત્ત્વેવા-
ભિવ્યક્ત્યર્થમ્ । તત્તોઽન્તઃસ્થિતો રસઃ પુષ્ટોઽભિવ્યક્ત્વમ્ હિતિ જ્ઞાપનાર્થમાદ સ્વિચ્છન્મુખ્યમ્ હિતિ । સ્વિચ્છન્મુ-
લ્લેદયુક્તાનિ મુખાનિ યાસામિતિ । કવરરશનાસુ ચ અગ્રન્થયો જાતાઃ । રસેન સર્વાવયવસ્યેન
પક્ષીમૂતેન દેહઃ સૂક્ષ્મતામાપન્નઃ । જતઃ ફેશપાણે રશનાયાં ચ પ્રન્થિઃ શિથિલઃ । નમ્બેવં કયં શ્રમઃ,
તત્રાદ કૃષ્ણવધ્વમ્ હિતિ । સદાનન્દસ્ય હિ ફલસ્ય તા વપમોક્ષ્યઃ । જતઃ ક્રિયાયાં શ્રમો ભવત્યેવ ।

કુણ્ડલૈર્ગણ્ડલોલૈઃ એ શબ્દોવડે બધા ય પ્રકારના શિરોભેદોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. શિરો-
ભેદનું—અનેક પ્રકારે માથાના હાલવાની ક્રિયાનું—વર્ણન કરવાને બદલે કુંડલો હાલે છે એમ જે વર્ણન
કરવામાં આવ્યું છે તે વિજળીની માફક શોભે છે એ બતાવવાને માટે છે. (ગોપીજનોનાં કુંડલોનો ભગ-
વાનના ગાલ સાથે જ્યારે સંબંધ થાય છે ત્યારે સ્થામ અને ગૌર તેજ એક બીજાની સાથે મળે છે, એટલે
વાદળોમાં જેમ વિજળી શોભે છે તેમ તે વખતે શોભા થાય છે.) ગોપીજનોનાં કુંડલો ભગવાનના ગાલને
જ્યારે અડકે છે ત્યારે કુંડલોનો પોતાની સુંદરતાનો ગર્વ જતો રહે છે, કુંડલોની બધી શોભા ભગ-
વાનના ગાલની શોભામાં જ જતી રહે છે, એ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે ગણ્ડલોલૈઃ. (ભગ-
વાનના ગાલને ગોપીજનોનાં કુંડલો અડકે છે કે તરત જ કુંડલો હાલવા માંડે છે, અને આમ થાય તે
મોખ્ય છે, કારણ કે શ્રેષ્ઠ પદાર્થ આગળ હલકો પદાર્થ હમ્મેશ્વર હાલવા માંડે છે.)

ભગવાનના ગાલમાં તો રસ કેવળ છે. (શુદ્ધ છે, અધર વગેરેની માફક કામ વગેરે ધર્મવાળો નથી,
તેથી જ માતા પિતા વગેરે પણ ગાલ ઉપર જ ચુંબન કરે છે. એકવાળાં બધાં ય મનુષ્યો ગાલ ઉપર
ચુંબન કરીને તેમાં રહેલા રસનું પાન કરે છે. તેથી ગાલમાં રહેલો રસ સર્વસાધારણ છે, અધરમાં રહેલા
રસ જેવો નથી, કારણ કે અધરમાં રહેલો રસ તો ફક્ત શૃંગારરસવાળો સ્ત્રીઓ જ લોગવી શકે છે.
આ જ કારણથી ગોપીજનોને ભગવાનમાં આસ્થાવા છે છતાં પણ તે ભગવાનના ગાલ ઉપર ચુંબન કરે
છે. અર્થાત્ ભગવાનના ગણ્ડસ્થાનમાં રહેલો રસ સર્વસાધારણ છે.) અધરમાં રહેલો પાન કરવા યોગ્ય
રસ પણ ભગવાનના ગણ્ડસ્થાનમાંથી જ પીવાય છે. કુંડલો જે શોભી રહ્યાં છે તે પાન કરવા યોગ્ય રસને
પ્રકટ કરવાને માટે જ. (ગોપીજનોનાં કુંડલો ભગવાનના ગણ્ડસ્થાનને અડકે છે અને ત્યાં જ અધરરસ
પ્રકટ કરે છે. નૃત્યમાં કેવળ—શુદ્ધ—રસનું જ પાન કરવામાં આવે છે, કામ વગેરે ધર્મવાળા રસનું નહિ.
'શુદ્ધ રસ નાટ્યમાં પ્રસિદ્ધ છે' એમ શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે તેથી, અને નૃત્યમાં લીલા વગેરેનું
અહણ અસંભવિત હોવાથી, કેવળ રસને જ પ્રકટ કરવાને માટે ભગવાનનાં ગણ્ડસ્થાન શોભી રહ્યાં છે એમ
કહેવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ ભગવાનના ગાલોની શોભા જોઈને જ ગોપીજનો અને તેમનાં કુંડલો નાચે
છે. જ્યારે કામલીલા હશે ત્યારે તો બધુંય વર્ણવવામાં આવશે જ.)

પછીથી અંદર રહેલો રસ મુદ્ધ થઈને પ્રકટ થાય છે એમ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે
સ્વિચ્છન્મુલ્લયઃ, સ્વેદવાળાં—પરસેવાવાળાં—મુખ છે જેમનાં એવાં ગોપીજનો. અંબીડાની અને કટિના
કંદોરાની ગાંઠો પણ શિથિલ થઈ ગઈ. સર્વ અવયવોમાં રહેલા અને એક થઈ ગયેલા રસને—આનન્દને—
લીધે દેહ સૂક્ષ્મ થઈ ગયો; તેથી વાળની અંદર અને કટિમેખલામાં જે ગાંઠ હતી તે શિથિલ થઈ ગઈ
(ગોપીજનોનો દેહ સ્વિચ્છાનન્દરૂપ હોવાથી તેમના આખા દેહમાં આનન્દ છે. આ આનન્દ જ્યારે
એક સ્થાનમાં આવે છે ત્યારે બાકીનાં બીજાં સ્થાનોમાં સૂકાટ થાય છે. તેથી શરીરની બહારની બહારની
સરીને માથાના વાળમાં અને કંદોરામાં જે ગાંઠ બાંધવામાં આવેલી તે પાછળથી શરીરના સૂકાટને લીધે
શિથિલ થઈ જાય છે.)

અરે ! આ પ્રભાવે કરવાથી શ્રમ કેવી રીતે થાય ? આ ચંદ્રાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે
કૃષ્ણવધ્વઃ. ગોપીજનો તો સદાનન્દ રૂપ પ્રભુનો ઉપસોગ કરનારાં છે, તેથી ઉપસોગરૂપી ક્રિયામાં

પર્વાદ્વયોઽપ્યન્તઃસન્તોપેણ ગાયન્ત્યો જાતાઃ । એવં કાયાદિશ્રમૈરપિ તા વિરેજુઃ અતિશોભાયુક્તા
જાતાઃ । નનુ લોકાનાં દર્શનસાપેક્ષા શોભા, તાસ્તદા કથં સર્વદૈદૃષ્ટા इति, તત્રાહ તદિતિ દ્રવ તા इति ।
ન દ્વિ તદિતિ વહુકાલં દર્શનયોગ્યા ભવતિ, મેઘચક્રે શોભામેવ પરં સમ્પાદયતિ । તથા કૃષ્ણસમૂદે
ભગવતા આચ્છાદિતાઃ પરિતઃ કદાચિદેવોદ્ભતાઃ કેનચિદર્શને દૃષ્ટા ભવન્તિ । અતસ્તાસાં શોભા ન
દોષાવદા જાતા, કિન્તુ વિશિષ્ટૈવ જાતા ॥ ૮ ॥

ગાઢનૃત્યમુક્ત્વા મધ્યનૃત્યમાહ ઉચ્ચૈર્જગુરિતિ ।

ઉચ્ચૈર્જગુર્નૃત્યમાના રક્તકણ્ઠ્યો રતિપ્રિયાઃ ।

કૃષ્ણાભિમર્શમુદિતા યત્નીતેનેદમાવૃતમ્ ॥ ૯ ॥

નૃત્યમાના નૃત્યં કુર્વન્ત્ય એવ ઉચ્ચૈર્ગાનયુક્તા જાતાઃ । અથ વા આદાવુચ્ચૈર્જગુઃ । તતો નૃત્યમાના
નૃત્યન્ત્યો જાતાઃ । ઉચ્યત્ર હેતુમાહ રક્તકણ્ઠ્યો રતિપ્રિયા इति । રક્તઃ રક્તકલ્પેણ યુક્તઃ કણ્ઠો
યાજ્ઞામસીતિ । રતિરેવ પ્રિયા યાસામિતિ । ગાનેન વ્યામોહનં નૃત્યેન ચ તાસાં પ્રસિદ્ધમ્ । નનુ પૂર્વ-

તેમને શ્રમ થાય જ. (ગોપીજનો લૌકિક માણસોની માફક કેવળ રસનો જ અનુભવ કરતાં નથી, પરંતુ
મૂર્તિમંત આનન્દનો ક્રિયારૂપ ઉપલોગ કરે છે. ઉપલોગ કરવાનો ધર્મ પુરુષોનો છે, પણ તે ધર્મ રસની
અધિકતા થતાં ગોપીજનોમાં આવ્યો; એટલે ઉપલોગ કરવામાં ગોપીજનોને શ્રમ થાય છે એમ જે
કહેવામાં આવ્યું તે યોગ્ય છે.) ગોપીજનો આવા પ્રકારનાં હતાં છતાં પણ તેમણે અન્તઃકરણમાં સંતોષ
થવાથી ગાન કરવા મંડી પડ્યાં, આ પ્રમાણે શરીર વગેરેના શ્રમથી પણ ગોપીજનો વિરાગ્યાં, અતિ
શોભાવાળાં થયાં.

અરે! લોકોની શોભા તો બીજા માણસો તેમને જુલે ત્યારે જણાય; તો પછી આ બધાં ગોપી-
જનોને બધાંએ—ગોપીજનોએ પરસ્પર તથા ભાવુક લોકોએ—કેવી રીતે જોયાં? આ શંકાનું સમાધાન
કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે તદિતિ દ્રવ તાઃ. ખરેખર! વિજળી લાંબા કાળ સુધી જોઈ શકાતી નથી,
પરંતુ વાદળોના સમૂહમાં શોભા જ અર્પે છે. આ પ્રમાણે જ કૃષ્ણના સમૂહમાં ગોપીજનો ભગવાનથી
વીરળાએલાં હતાં. ગોપીજનો આભુઆભુ કદાચિત્ પ્રકટ થતાં કેટલેક અંશે તેમનાં દર્શન થતાં. તેથી
તેમની શોભા દોષવાળી નથી, પરંતુ વિશિષ્ટ પ્રકારની જ થઈ એમ જાણવું. ૮

(ગયા શ્લોકમાં ગાયન્ત્યઃ એ પદવડે જણાય છે કે ત્યાં ગાન ગૌણ હતું. આ શ્લોકમાં ગાન અને
નૃત્ય એ બે સમાન છે.) ગાઢ નૃત્યનું વર્ણન કરીને હવે ઉચ્ચૈર્જગુઃ એ શ્લોકમાં શુકદેવજી મધ્ય નૃત્યનું
વર્ણન કરે છે.

લોકોને આનન્દ આપે એવા કંઠવાળાં, રતિ જ જેમને પ્રિય છે
એવાં, શ્રીકૃષ્ણના સ્પર્શથી આનન્દ પામનારાં ગોપીજનો નૃત્ય કરવા
લાગ્યાં અને જાણેથી ગાન કરવા લાગ્યાં. ગોપીજનોના ગાનથી આ જગત્
વ્યાપ્ત થઈ ગયું. ૯

ગોપીજનો નૃત્ય કરતાં કરતાં જ જાણેથી ગાન કરવા લાગ્યાં; અથવા તો પહેલાં તેમણે જાણેથી ગાન
કર્યું અને પછીથી નૃત્ય કરવા માંડ્યું. આ બંનેનું—નૃત્ય અને ગાન એ બેનું—કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી
કહે છે કે રક્તકણ્ઠ્યો રતિપ્રિયાઃ. રક્ત—લોકોને આનન્દ આપે એવા સ્વરવાળો—કણ્ઠ છે જેમનો
એવાં ગોપીજનો; રતિ જ પ્રિય છે જેમને એવાં ગોપીજનો. ગાનથી અને નૃત્યથી ગોપીજનો વ્યામોહ
કરે છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. (રતિ કરનાર ભગવાનને વ્યામોહ કરવાને માટે ગોપીજનો નૃત્ય કરે છે.)

નૃત્યેન જાતમ્ભાઃ કયમેવં કૃતવત્ય ઇત્યત આહ કૃષ્ણાભિમર્શમુદિતા ઇતિ । મગવતઃ અમિતો મર્શઃ પ્રોચ્છતાદિવિશેષરૂપઃ, તેન મુદિતાઃ અન્તઃ પૂર્ણાનન્દાઃ । ઇતરવિસ્મારણાર્થં નાદાધિક્યમાહ યદ્ગીતેને-
દમાવૃત્તમિતિ । યાસાં ગીતેનેદં જગદ્ વ્યાપ્તમ્ । અથ વા । યદર્થમેતન્નૃત્યાદિકં તત્ સફલં જાતમિ-
ત્યાહ યદ્ગીતેનેતિ । લોકૈઃ ક્રિયમાણેન ગીતેન एतत्प्रकाशकेन एतज्जगद् रसेन व्याप्तमित्यर्थः । लोकै
रसप्राकट्यार्थमेवैतत् कृतमिति ॥ ૧ ॥

ઉત્પન્નસ્ય નાદસ્યામૃતમયત્વાય મગવતાપિ નાદઃ કૃતઃ । સ ચ મધુર एव कर्तव्यः । तेन च
जगत् पूरणीयम् । ततोऽघटमानमेतदिति तदर्थमाह काचिदिति ।

અરે ! ગોપીજનોએ પહેલાં જે નૃત્ય કર્યું હતું તેનાથી તો યાદી ગયાં હતાં, તો પછી ફરીથી આ
પ્રમાણે નૃત્ય કેવી રીતે કર્યું ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે કૃષ્ણાભિમર્શમુદિતાઃ,
લગવાને ગોપીજનોના શરીરને લુછવું વગેરે વિશિષ્ટ ક્રિયાઓથી સ્પર્શ કર્યો તેથી ગોપીજનોને આનન્દ
થયો, તેમનું અન્તઃકરણ આનન્દથી ભરાઈ ગયું, લગવાનું બીજી નાચિકાએ કરેલો નાદ ભૂલી જાય તેટલા
માટે ઘણો મોટો નાદ થયો એમ શુકદેવજી યદ્ગીતેનેદમાવૃત્તમ્ એ શબ્દોમાં કહે છે. (પોતાના યુગલમાં
ઉભા રહેલાં લગવાનું બીજી ગોપીજનોના યુગલમાં થતો નાદ ભૂલી જાય તેટલા માટે પહેલા યુગલનો
નાદ ઘણો મોટો કરવામાં આવ્યો.) ગોપીજનોના ગીતથી આ જગત્ વ્યાપ્ત થઈ ગયું; અથવા તો જેને
માટે આ નૃત્ય વગેરે કરવામાં આવ્યું તે સફળ થયું એમ શુકદેવજી યદ્ગીતેન એ શબ્દોવડે કહે છે.
જગતમાં લોકો (લગવાનની જેમના ઉપર અતિ કૃપા છે અને જે લગદ્વીલાનું પાન કરી રહ્યા છે એવા
ગોવિન્દદાસજી જેવા મહાનુભાવી ભક્તો) લગવદ્વીલાને પ્રકટ કરતું જે ગાન કરે છે તેના રસથી આ જગત્
વ્યાપ્ત થઈ ગયું; અર્થાત્ જગતમાં રસ પ્રકટ કરવાને માટે જ આ ગાન કરવામાં આવ્યું. (આ જગતમાં જ
જીવોનું આધિદૈવિક સ્વરૂપ પ્રકટ થાય અને તે લગવદ્રસનો અનુભવ કરે એટલા માટે જ ગાન કરવામાં
આવ્યું. આ ગાન ગોપીજનો લગવાનની સાથે કરે છે એમ દસમા શ્લોક ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.) ૯

ગોપીજનોએ ઉત્પન્ન કરેલો નાદ અમૃતમય થાય એટલા માટે લગવાને પણ નાદ કર્યો. આ નાદ
મધુર કરવો જોઈએ, અને તેનાથી જગત્ ભરાઈ જવું જોઈએ. પણ તે તો ઘટતું નથી; એટલે જગતમાં
નાદ વ્યાપી જાય તેટલા માટે શુકદેવજી કહે છે કે કાચિત્.

(નાદ એ પ્રકારનો છે, આહુત અને અનાહુત. તેમાં જે અનાહુત નાદ છે તે પ્રાણનો ઘોષ છે, અને
તે લોકોને આનન્દ આપતો નથી, આહુત નાદ લોકોને આનન્દ આપે છે. આહુત નાદ ઉત્પન્ન થવાનો
પ્રકાર આ પ્રમાણે છે:—આત્માને ત્યારે બોલવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે તે ગનને પ્રેરે છે, મન દેહમાં
રહેલા અગ્નિને પ્રેરે છે, અગ્નિ વાયુને પ્રેરે છે, બ્રહ્મચર્યામાં રહેલો આ વાયુ ક્રમે ક્રમે ઊંચે આવે છે
અને નાભિ, હૃદય, કણ્ઠ, માથું અને સુખમાં ધ્વનિ પ્રકટ કરે છે. આ પાંચ સ્થાનમાં પ્રકટ થતો નાદ અનુ-
ક્રમે અતિમૂઢમ, મૂઢમ, પુષ્ટ, અપુષ્ટ અને દૃઢિમ એ પાંચ નામે ઓળખાય છે. જ્યવહારમાં તો આ નાદ
ત્રણ પ્રકારે ઓળખાય છે: હૃદયમાં મન્દ્ર, કણ્ઠમાં મધ્ય અને માથામાં તાર એ નામથી ઓળખાય છે,
અને ઉત્તરોત્તર બમણો ઊંચ છે. તેના બાવીસ લેહો છે, અને તે સંલગ્નાય છે તેથી તેને શ્રુતિઓ કહેવામાં
આવે છે. આ આસન્માંશ લોકમાં પણ તુલ્ય છે તેથી તે અમૃતથી ભરેલો નથી; પરંતુ ત્યારે તે આસન્-
પ્રાણનો આત્મા, મૂર્ગદ્વય પાપરહિત અને પૂર્ણ હોય છે ત્યારે તે અમૃતથી ભરેલો હોય છે.

હવે લગવાનના નાદથી ગોપીજનોનું ગાન અમૃતમય કેવી રીતે થાય છે તે સમજાવવામાં આવે છે.
આ નાદ લૌકિક નથી, તેમ જ પારલૌકી સિદ્ધ થયેલો નથી, પરંતુ અલૌકિક અને અપૂર્વ છે. લગવાનનો
જ્યારે બીજામાંથી નીકળી જાય અને ફક્ત પોતાનામાં જ ઉત્પન્ન થાય એટલા માટે દરેક ગોપીજને નાદ
કર્યો. ઉપર જણાવેલા જીવને અનુકૂળ રીતે ગોપીજનોનો પણ લગવાનમાં વિશિષ્ટ પ્રકારનો જીવ ઉત્પન્ન
થતાં તેઓ પણ આ નાદને લીધે લગવદ્રસનો અનુભવ કરી શકે છે. ગોપીજનોનું ગાન લગવાનના ગાનનું
પરિણામ છે તેથી તે ગાન આખા જગતમાં વ્યાપી જાય છે. આ રીતે ગોપીજનોનું ગાન એ કાર્ય કરે છે; એક
તો લગવાનને ગાન કરવા પ્રેરે છે અને બીજું આખા જગતમાં તે વ્યાપી જાય છે. આ દરમિયાન જ ગોપી-

કાચિત્ સમં મુકુન્દેન સ્વરજાતીરમિશ્રિતાઃ ।

ઉન્નિન્યે પૂજિતા તેન પ્રીયતા સાધુસાધ્વિતિ ॥

તદેવ દ્યુવમુન્નિન્યે તસ્યે માનં ચ વહ્નદાત્ ॥ ૧૦ ॥

જનોનું ગાન અમૃતમય થયું એમ કહેવામાં આવે છે. ગોપીજનોનો ભગવાનને વિષે જે વિશિષ્ટ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે ભગવાનના નાદથી થાય છે, એટલે મૂળ આસન્યરૂપ નાદ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. કાર્ય ઉપરથી આમ છે એમ જાણવું. જો નાદ સામાન્ય હોત તો ભગવાન તે નાદને પોષત નહિ એ તર્કથી પણ એમ જાણવું, સ્વરના જુદા જુદા ભતિભેદો ઊંચા કરવામાં ગોપીજન પ્રધાન છે અને ભગવાન ગોપીજનની સાથે રહીને નાદ કરે છે અને તેથી ગૌણ છે એમ જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે ગોપીજનનો નાદ ભગવાનના નાદ કરતાં વધારે મધુર છે. આમ જો ન હોય તો ભગવાનના તાર—ઊંચા—નાદથી ગોપીજનનો નાદ પાછળ પડી જાય અને તેથી રસભાસ થાય અને આ બધું વ્યર્થ થઈ જાય. ગોપીજનનો અને ભગવાનનો નાદ સરખો હોય તો બન્ને જણ સ્વતંત્રતાથી નાદ કરે તેથી અને પરસ્પર અનુકૂલ ન થતાં તેઓ પરસ્પર રસમાં ઉપયોગી નહિ થાય એવો પ્રસંગ આવશે. પોતે નાદનું સ્વરૂપ જાણ્યા વિના ભગવાનનો નાદ સાંભળીને તેના જેવો જ જો ગોપીજન નાદ કરે તો પણ તેજ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય. તેથી ભગવાને વિચારેલો ક્રમ પોતે જાણીને તે જ પ્રકારે સ્વરના જુદા જુદા ભતિભેદોને ગોપીજને ઊંચા કર્યા એમ જાણવું. ભગવાનમાં પૂર્ણ રસ પ્રકટ થયો છે એ પણ જણાવવાને માટે ભગવાન ગોપીજનને અધીન છે એ પણ જણાવવાને માટે આ પ્રમાણે—ગોપીજન પ્રધાન છે અને ભગવાન ગૌણ છે એમ—કહેવામાં આવ્યું છે, કારણ કે ગોપીજનોનું પ્રાધાન્ય એ આ રસનો સ્વભાવ છે. આ પ્રમાણે હોવાથી ઉચ્ચ નાદથી પૂરાતું જગત્ મધુર નાદથી પૂરાશે નહિ. ભગવદ્ધર્મથી બીજા ધર્મો નિવૃત્ત થાય એટલે આત્મથી જગત્ ખરેખર પૂરાશે. તેથી ભગવાનના આ સ્વરૂપનો રસ જાણનાર અને તેનું વર્ણન કરનાર આ ગોપીજનો જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જેમ તં ત્વૌપનિષદં પુરુષં પૃચ્છામિ—હું ઉપનિષદમાં વર્ણવેલા તે પુરુષ વિષે પૂછું છું—એ શ્રુતિને આધારે ઉપનિષદમાં વર્ણવેલું જ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ હોય છે તેમ આ ગોપીજનોએ વર્ણવેલા ધર્મવાણું જ પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ છે, બીજા ધર્મોવાણું નહિ, એમ સ્વીકારવામાં આવે છે. તેથી ગોપીજનોનું આ ગાન ઉપનિષદનાં વાક્યોના જેવું હોવાથી આ ગાનનું શ્રવણ કરવાથી ભગવાન પ્રાકૃત ધર્મથી રહિત છે એવું જ્ઞાન થાય છે, ભગવાનના સંગ્રંધથી પોતાનામાં પણ ભગવદ્ધર્મ વિના બીજા ધર્મો રહેતા નથી, અને ભગવાનના નાદનું શ્રવણ થાય છે. ત્યાર પછી ભગવાનના આનન્દનો અનુભવ થાય છે. આ બધું—ભગવદાનન્દનો અનુભવ—બ્રહ્મણે જે ગાન કર્યું તેનું પરિણામ છે. આમ હોવાથી આત્મથી જગત્ પૂરાશે જ એટલે સર્વ યોગ્ય છે.)

(ગોપીજનો જ રસનો અનુભવ કરી શકે તેટલા માટે ભગવાન જે નાદ કરે છે તેનાથી જગત્ પૂરાશે નહિ. વળી ભગવાન જે નાદ કરવાના છે તે મધુર જ છે, એટલે ગીત કરનારાઓ તેનું શ્રવણ કરી શકશે નહિ અને તેથી તેનું ગાન નહિ થવાથી પણ તેનાથી જગત્ પૂરી શકાશે નહિ. આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. ગીત કરનારાઓ ઉપનિષદના શ્રવણની માફક ગોપીજનના નાદનું શ્રવણ કરે તો તેમના હૃદયમાં બીજા વિચારો આવે નહિ, પછીથી ભગવાનનો નાદ મધુર છે છતાં પણ તેઓ તેનું શ્રવણ કરે, પછીથી ભગવાનના આનન્દનો અનુભવ કરે, પછીથી ભગવદાનન્દને ગાનમાં વર્ણવે, અર્થે તેનું શ્રવણ કરવાથી આપણા જેવાઓને પણ તે તે કૃપા પ્રાપ્ત થાય. આ પ્રમાણે તે નાદથી આખું જગત્ પૂરાઈ જાય. અર્થાત્ ગોપીજનની કૃપાથી આ બધું થાય છે.)

કોઈ એક ગોપીજને પોતાના અભિશ્રિત સ્વરના ભતિભેદો મુકુન્દના નાદ સાથે ઊંચા કર્યા; ભગવાન તેથી પ્રસન્ન થઈને ‘બહુ સારું, બહુ સારું’ એ પ્રમાણે તેમની પ્રશંસા કરી. બીજાં કોઈ ગોપીજને તે ઊંચો સ્વર મુવ નાદ સાથે યોગ્યો, અને ભગવાને તેમનું બહુ સન્માન કર્યું. ૧૦.

મુકુન્દેન સમમમિશ્રિતાઃ સ્વરજાતીઃ કાચિદુન્નિન્યે । કાચિત્ સમ્યગ્ ભગવદ્ભાવં પ્રાપ્તા । ભગવતો નાદકરણે હેતુઃ મુકુન્દેનેતિ । મોક્ષદાનાર્થમેવ ઉપનિષદિ સ્વનાદં મુરિતવાન્ । વમયોરેકતા । નાદે તુલ્યતા । મોક્ષે કાર્યદ્વયમ્ । પૂર્વસંજ્ઞાતાન્નિવર્તનં પ્રદ્યપ્રાપ્ત્ય વ । તદર્થમિતર-
નિવારણાર્થમુપનિષદામુપયોગઃ । સ્વરાઃ પદ્માદયઃ । તેષાં જાતિભેદાઃ । યથા મયૂરઃ પદ્મં વદતિ, તથા
જન્યેડપિ પશ્ચિનઃ મનુષ્યા જન્યેડપિ જીવાઃ પદ્મં વદન્તિ, તથાપિ તેષામવાન્તરજાતિરસિ । તે ચેવ-
શાક્રમેણ યથારસાભિવ્યક્તિઃ યદભિપ્રાયેણ સૃષ્ટાવુત્પાદિતાઃ, તથૈવ યોજિતાશ્ચેત્, તદા સ્વરજાતયઃ
અમિશ્રિતાઃ ભવન્તિ । તદ્ભગવતા કર્તું શક્યમ્, નાન્યેન । તાસાં ચેદુન્નયનમ્, તદા મુક્ત એવ
સન્તોષઃ । તદાહ પૂજિતા તેન ભગવતેતિ । સ્વસ્ય મહત્ત્વાત્ સ્વવિચારિતાનુપૂર્વીતિ સ્વસ્ય તથા ગાનં

મુકુન્દની સાથે કોઈ એક ગોપીજને પોતાના અમિશ્રિત—શુદ્ધ—સ્વરના ભેદો ઊંચા કર્યા. કાચિત્
છોટલે કોઈક ગોપીજન જેમણે ભગવદ્ભાવ સારી રીતે પ્રાપ્ત કરેલો છે. (‘આ સ્વરભતિને હું ઊંચી કરીશ’
એ પ્રમાણેનો ભગવાનનો આશય આ ગોપીજને બાણ્યો. નાદ સર્વસાધારણ છે, પણ ભગવાને વિચારેલો
ક્રમ પ્રમાણે સ્વરોને ઊંચા કરવાનું કામ આ જ ગોપીજન કરે છે એ પ્રમાણેનો ભાવ છે.)

ભગવાને નાદ કર્યો તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે મુકુન્દેન. મોક્ષ આપવાને માટે જ
ભગવાને ઉપનિષદમાં—ગોપીજનના ગાનમાં—પોતાનો નાદ પૂર્યો. (‘ન્યાં અરેઅર દ્વૈત જેવું હોય છે
ત્યાં એક બીજાને ભુલે છે, પણ ન્યાં આ પ્રહ્લવેત્તાને ખરું જ આત્મરૂપ થઈ ગયું ત્યાં પછી કયા સાધનથી
કોને ભુલે, કોને ભણે’ ઇલાહિ શ્રુતિ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે મોક્ષમાં ફક્ત પ્રહ્લની જ સ્ફૂર્તિ થાય છે;
તેથી જે રીતે ગોપીજનોને ફક્ત ભગવાનમાં જ આસક્તિ ઉત્પન્ન કરીને કેવળ શૃંગારરસરૂપ કૃષ્ણના
અદ્વૈતની સ્ફૂર્તિ થાય તે રીતે ભગવાન ઉપાય કરવાની ઇચ્છા કરે છે. આ ઉપાય ભગવાનનો નાદ છે.
નાદથી પરમ આનન્દ ઉત્પન્ન થતાં બીજા બધા પદાર્થોનું વિસ્મરણ થાય છે એ વાત લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.
આમ હોવાથી અહીં શૃંગારરસાત્મક કૃષ્ણના અદ્વૈતની સ્ફૂર્તિને મોક્ષ કહેવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ ‘મોક્ષ
આપવાને માટે જ’ એનો અર્થ ‘શૃંગારરસાત્મક કૃષ્ણના અદ્વૈતની સ્ફૂર્તિ’ એ પ્રમાણે કરવાનો છે. ગોપી-
જનોના નાદને ઉપનિષદ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તે ભગવાનના સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરે છે. ગોપીજનોનો
નાદ રસાત્મક પ્રભુના સ્વરૂપનું જ ગાન કરે છે. જે પ્રકારનું પ્રભુનું સ્વરૂપ આ ગોપીજનો ગાય છે તે જ
પ્રકારનું પ્રભુનું સ્વરૂપ છે, કારણ કે પ્રભુનું સ્વરૂપ ફક્ત ગોપીજનો જ જાણી શકે છે.) ગોપીજનનો નાદ
અને ભગવાનનો નાદ સરખા છે. મોક્ષરૂપી એક કાર્ય કરવાથી નાદમાં સરખાપણું છે. મોક્ષમાં જે કાર્ય
હોય છે. પૂર્વ સંજ્ઞાતમાંથી નિવૃત્તિ કરાવવી અને પ્રહ્લની પ્રાપ્તિ કરાવવી. (પહેલું કાર્ય ગોપીજનના નાદથી
થાય છે, બ્યારે બીજું કાર્ય ભગવાનના નાદથી થાય છે.) આ સિદ્ધ કરવાને માટે ભગવાન વિના બીજા બધા
પદાર્થો દૂર કરવાને માટે રસાત્મક શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપનું વર્ણન કરનારા ગોપીજનોના નાદરૂપી ઉપનિષદોનો
ઉપયોગ છે. સ્વર એટલે સંગીતના પડજ વગેરે સાત સ્વરો. (પડજ, ઋષભ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ,
ધૈવત અને નિષાદ એ સાત સ્વરો છે. આ સ્વરો ભુદા ભુદા પ્રાણીઓના શબ્દોના જેવા હોય છે; ઘણલા
તરીકે મોરનો શબ્દ અને પડજ સ્વર સરખા છે. તેથી મોર પડજ સ્વર બોલે છે એમ કહેવાય છે. સ્વરની
સાત શુદ્ધ ભવિઓ છે અને અગીઆર મિશ્ર ભવિઓ છે.) તેના ભવિભેદો હોય છે, જેમ કે મોર પડજ
સ્વર બોલે છે, તેમ જ બીજાંઓ પણ—પક્ષીઓ, મનુષ્યો—બોલે છે, બીજા જીવો પણ પડજ સ્વર બોલે
છે; તો પણ તેમની—સ્વરોની—પેટા ભવિઓ હોય છે. પ્રહ્લાએ જે ક્રમથી જે રસ પ્રકટ થાય અને જે
અભિપ્રાયથી જગતમાં સ્વરો ઉત્પન્ન કર્યા છે, તે સ્વરો તે જ પ્રમાણે જે વાપરવામાં આવે તો સ્વર અને
તેની ભવિઓ અમિશ્રિત—શુદ્ધ—રહે. આ કામ ભગવાન કરી શકે છે, બીજા કોઈ કરી શકેલું નથી.
પણ જે ગોપીજનો આ સ્વરોને અને ભવિઓને ઊંચાં કરે તો ભગવાનને સંતોષ થાય એ યોગ્ય છે. આ
વાત શુકદેવજી પૂજિતા તેન એ શબ્દોમાં કહે છે. તેન એટલે ભગવાનથી, અર્થાત્ તે ગોપીજન ભગવાનથી

નાશ્ચર્યહેતુઃ । અન્યે તુ વત્સ્વરૂપમેવ ન જાનન્તિ, કુતઃ પુનઃ કરિષ્યન્તીતિ તેનૈવ પૂજિતા । કિંચ, કાર્યમપિ ઝનયનેન જાતમિતિ સાધુસાધ્વિતિ । પ્રીયતા પ્રીતિ કુર્વતા મગવતા । સ્વરૂપતઃ ફલતઃ સાધુત્વાય દ્વિરુક્તિઃ । પ્રીતિશ્ચ હુસ્યત્વાત્ સર્વયા કાર્યાનુગુણત્વાત્ । અન્યા પુનઃ ઝનીતમેવ યાવદ્ મગવતા પુનર્ગૃહ્યતે, તાવચ્ચયૈવોપ્રયનં કૃતવતીત્યાહ તદેવેતિ । તદેવોઙ્ગીર્વં ધ્રુવં નિશ્ચલં યથા મયતિ, તથા હન્તિન્યે । સં નાદં ધ્રુવનાદે યોજિતવતી । ધ્રુવનાદઃ કારણનાદઃ સ્થાયી સ્વરઃ । ‘યત્રોપવિશતિ

અર્થાત્ તે ગોપીજન ભગવાનથી પૂજાઈ. ભગવાન્ પોતે બ્રહ્મ હોવાથી પોતાના વિચારેલા ક્રમ પ્રમાણે પોતે ગાન કરે તેમાં આશ્ચર્યનું કારણ નથી; પરંતુ ખીજઓ તો તેનું સ્વરૂપ પણ બાણતા નથી તો પછી તેનું ગાન ક્યાંથી કરશે (અથવા તો તેનું પૂજન ક્યાંથી કરશે) ? આ કારણથી ભગવાને જ ગોપીજનોનું પૂજન કર્યું. વળી, ભગવાનનો ગોપીજનો વિષે ભાવ ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય પણ સ્વરો ઊંચા કરવાથી થયું એ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે સાધુ સાધુ. પ્રીયતા એટલે પ્રીતિ કરતા ભગવાનથી (તે ગોપીજન પૂજાયાં). સ્વરૂપથી અને કૃણથી ગોપીજન સાચાં છે એ દર્શાવવાને માટે સાધુ શબ્દનો એ વાર પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ભગવાનની ગોપીજન ઉપર પ્રીતિ થઈ તેનું કારણ એ કે તે તુલ્ય છે અને સર્વ પ્રકારે કાર્યને અનુકૂલ છે.

ખીજ આવ્યોએ ઉભાં રહેલાં ગોપીજને તો પહેલાં ગોપીજને ઊંચે કરેલા સ્વર ભગવાન્ ફરીથી બ્રહ્મણ કરે તેટલામાં જ તે જ પ્રકારે ઊંચે કર્યો એમ શુકદેવજી તદેવ એ શબ્દોમાં કહે છે. તે જ—ઊંચે કરેલો ધ્રુવ—જે પ્રકારે નિશ્ચલ થાય તે પ્રકારે આ ખીજાં ગોપીજને ઊંચો કર્યો; અર્થાત્ તેમણે તે નાદને ધ્રુવનાદમાં યોજ્યો. ધ્રુવનાદ એ કારણનાદ છે અને તેથી તે સ્થાયી સ્વર કહેવાય છે. ‘જેમાં રાગ રહે છે તે સ્વર સ્થાયી કહેવાય છે’ એમ સંગીતશાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે.

(સંગીતમાં ગાનક્રિયાને વર્ણ કહેવામાં આવે છે. તે ચાર પ્રકારનો છેઃ સ્થાયી, આરોહી, અવરોહી અને સંચારી. એક જ સ્વરનો રહી રહીને જે પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તે સ્થાયી વર્ણ કહેવાય છે. સ્થાયી વર્ણનું આ પ્રમાણે ખીજું લક્ષણ પણ છે; તો પછી આ ગાનમાં કયા પ્રકારનો સ્થાયી છે તે વિષે સંદેહ થાય છે. તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી ખીજે પણ દર્શાવતાં આજ્ઞા કરે છે કે) અથવા તો ભગવાનનો નાદ જ છે; અર્થાત્ ભગવાને તે જ પ્રમાણે ગાયું. (જે પ્રકારના નાદમાં ગોપીજનનો નાદ નોડવામાં આવે છે તે જ પ્રકારે ભગવાને ગાયું. સ્વરો ચાર પ્રકારના છેઃ વાદી, સંવાદી, વિવાદી અને અનુવાદી. તેમાં વાદી રાજ છે અને સંવાદી તેનો અમાત્ય કહેવાય છે. તેથી ભગવાનનો નાદ વાદી છે, રાજ છે; અને તેથી ધ્રુવ છે. ભગવાનના આ નાદમાં જ ગોપીજને સંવાદી નાદ એક્યો છે.)

તદેવ ધ્રુવમુચ્ચિન્યે એ વાક્યનો કેટલાક રીકાકારો એવો અર્થ કરે છે કે ગોપીજને ધ્રુવતાલ વગેરેમાં (પોતાનો નાદ) નોડ્યો. પરંતુ આ અર્થ ગળે ઉતરતો નથી. (કારણ કે તે પ્રકારનું કાર્ય સહેલું છે, એટલે તે ગોપીજનને માત્ર આપવાનું કારણ ભગવાનને રહેલું નથી; અને તેથી ‘ભગવાને તેને બહુમાન આપ્યું’ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઘટતું નથી; વળી રીકાકાર કહે છે તે પ્રમાણે જો અર્થ હોય તો શુકદેવજીએ ધ્રુવમુચ્ચિન્યે ને બદલે ધ્રુવે હન્તિન્યે એમ કહેવું જોઈતું હતું.)

આ પ્રમાણે ગોપીજને ધ્રુવમાં પોતાનો નાદ નોડ્યો એટલે ભગવાને તેમને બહુ જ સન્માન આપ્યું. શ્લોકમાં જ છે તેથી એમ પણ જણાય છે કે ભગવાને તે ગોપીજનને અલીપ્ત વસ્તુ પણ આપી. આ પ્રમાણે ગોપીજનોમાં અંદરનું સામર્થ્ય આવ્યું, તો પછી બહારનું સામર્થ્ય આવ્યું તેમાં શું કહેવાનું રહ્યું એમ તાત્પર્ય છે. વધુ એટલે સર્વ ગોપીજનોથી અધિક. આ પ્રમાણે ઐશ્વર્ય અને વીર્યરૂપ અને ઉપનિવ-રૂપ આ બે ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. (આ બે ગોપીજનોમાં ભગવાને પોતાના ઐશ્વર્ય અને વીર્ય એ બે ધર્મો સ્થાપ્યા એટલે આ બે ગોપીજનો પણ ઐશ્વર્યરૂપ અને વીર્યરૂપ થયાં. કાચિત્ સમં મુકુન્દેન એ શ્લોકમાં જે ગોપીજનનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે ગોપીજનમાં ભગવાન્ એકલાથી જ ઊંચે લેવાતા સ્વર અને ભૂતિને ઊંચે લેવાનું સામર્થ્ય છે, એટલે તે ગોપીજનમાં ઐશ્વર્ય છે એમ બાણવું, કારણ કે જે કાર્ય ઈશ્વર કરે છે તે કાર્ય તેમણે કર્યું છે. તદેવ ધ્રુવમુચ્ચિન્યે એ શ્લોકમાં જે ગોપીજનનું

રાગઃ સ્વરઃ સ્થાયી સ કથ્યતે' । ભગવદ્ગાદ એવ વા । ભગવતા તથેવ ગીતમિતિ । ધ્રુવલાલવિદ્યુ
યોજિતવતીતિ કેચિત્ । તન્ન વિચારશ્ચમમ્ । एवं ध्रुवयोजनायां भगवोस्तस्यै बह्वैष सम्मानमदात् ।
ચ્ચકારાદ્ભીષ્ટમપિ । एवं तासामन्तःसामर्थ्यं जातमिति बहिःसामर्थ्यं किं बह्वन्यमिति भावः । बह्विति
સર્વગોપ્યધિકમ્ । ऐश्वर्यपीर्यरूपे चैते निरूपिते । अन्याश्चतस्रः क्रमेण बोद्धव्याः ॥ १० ॥

કીર્તિર્હિ ભગવન્તમેવાવલ્લભ્યતે । અતઃ કાચિકં વ્યાપારં દ્વયોરાહ કાચિરિતિ ।

કાચિદ્રાસપરિશ્રાન્તા પાર્શ્વસ્થસ્ય ગદામૃતઃ ।

जग्राह बाहुना स्कन्धं श्लथद्वलयमल्लिका ॥ ११ ॥

રાસેન પરિતઃ શ્રાન્તા સ્વલૈકસિન્ પાર્શ્વે વિચમાનસ્ય સ્કન્ધં સ્વવાહુના જગ્રાહ । ગદા-
મૃત્ત્વમિતિ ભગવતઃ સ્થિરત્વાય । अधिकप्रयत्ने अन्यथा क्रियमाणे रासो भज्येत । परिश्रमो रसाधि-

વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તેમનામાં વીર્ય નામનો ધર્મ છે, કારણ કે ઉચ્ચે લીધેલા સ્વર અને જાતિનું ભગ-
વાન્ કરીથી ગ્રહણ કરે તે પહેલાં જ આ ગોપીજને તેનું ગ્રહણ કરી લીધું. વીર્ય વિના ભગવાનની પહેલાં
કોઈનાથી પણ આ પ્રમાણે ગ્રહણ થઈ શકે નહિ, તેથી આ ગોપીજનમાં વીર્યધર્મ છે એમ સ્વીકારવું જ
એઈએ.) બાકીનાં ચાર ગોપીજનો કેમથી કીર્તિ વગેરે રૂપે જાણવાં. (ભગવાનના બાકીના ચાર ધર્મો—
કીર્તિ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય—બાકીનાં ચાર ગોપીજનોમાં સ્થાપવામાં આવે છે એટલે તે ગોપીજનો તે
તે રૂપે જાણાય છે. આનું વર્ણન અનુક્રમે ૧૧ થી ૧૪ એ ચાર શ્લોકમાં કરવામાં આવેલું છે.) ૧૦

(રાસક્રીડામાં ગોપીજનોના અને ભગવાનના એક યુગલે જે ગાન કર્યું તેનું વર્ણન અપાર્થગ્યું.
હવે બીજા યુગલે શારીરિક વ્યાપાર કર્યો તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેમાં શ્રીનો ભગવાન વિષે શારી-
રિક વ્યાપાર પ્રસિદ્ધ છે, એટલે શ્રીરૂપ ગોપીજનનો જ ભગવાનને વિષે જે કાચિક વ્યાપાર છે તેનું જ એ
કે વર્ણન કરવું એઈએ, છતાં કીર્તિ પણ ભગવાનને જ અવલંબીને રહેલી છે, એટલે કીર્તિરૂપ અને શ્રીરૂપ
ગોપીજનોના શારીરિક વ્યાપારનું વર્ણન અગીઆર અને અને બાર એ બે શ્લોકોમાં કરવામાં આવે છે.)

કીર્તિ ખરેખર ભગવાનને જ અવલંબીને રહેલી છે. તેથી કીર્તિરૂપ અને શ્રીરૂપ એ બે ગોપી-
જનોના શરીરની ક્રિયાનું વર્ણન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે કાચિત્.

રાસ રમવાથી થાકી ગએલાં અને જેમની કંકણના જેવી મંદ્લિકાના

પુષ્પોની માળા શિથિલ થઈ, મઈ હતી એવાં કોઈ એક ગોપીજને પાસે

ઉભેલા ભગવાનનો ખસો પોતાના હાથથી ઝાલી લીધો. ૧૧.

રાસથી થાકી ગએલાં કોઈ એક ગોપીજને પોતાની એક આબુએ ઉભેલા ભગવાનનો ખસો
પોતાના હાથથી પકડી લીધો. ગદામૃત્ત્વ એટલે ગદાને ધારણ કરનારા ભગવાનઃ તેમની સ્થિરતાને માટે
આ ગોપીજને તેમનો ખસો પોતાના હાથ વતી પકડ્યો. સ્થિર ઉભા રહેવાને માટે ભગવાન ગદાવડે બે
વધારે પ્રયત્ન કરે તો રાસનો ભંગ થઈ જાય. (ભગવાન કોઈક વખત ગદાનો આધાર લઈને ઉભા રહે છે
અથવા તો આવે છે. રાસક્રીડામાં ભગવાનનું ચરણ આમતેમ ડગી ન જાય અને પોતે સ્થિર ઉભા રહે
એટલા માટે આ ગોપીજને ભગવાનનો ખસો ઝાલ્યો અને તેથી ભગવાન સ્થિર રહીને પહેલાંની માફક
મંદળ અને નૃત્ય આણુ રાખ્યું. ભગવાન ગદા ધારણ કરનારા છે, એટલે રાસક્રીડામાં ચરણ ખાસી ન જાય
એટલા માટે ભગવાન તે વખતે ગદાનું સ્પર્શ કરે એ શંકા લાવીને ગોપીજને પોતે જ ભગવાનનો ખસો
ઝાલી લીધો અને તેમને આધાર આપ્યો, જેથી ભગવાન પડી ન જાય. આ ગોપીજન ઘાકેલાં હતાં
એટલે એમણે પોતાનો ભાર નાખ્યો એમ કહેવું એઈએ, કદાચ ભગવાનનો ખસો ઝાલવાને માટે નહિઃ
આ પ્રમાણે બે શંકા ધાય તો તેનું સમાધાન એ કે બે ગોપીજન તે પ્રમાણે કરે તો રાસનો ભંગ થઈ જાય.)

આ ગોપીજનને જે ઘાક લાગ્યો છે તે રસ વધી જવાથી લાગ્યો છે (નહિ કે દેહની પીડાને લીધે)
આમ જો ન માનીએ તો રસને માટે ગોપીજનની પ્રવૃત્તિ ન થાય. (ગોપીજન ભગવાનનો ખસો ઝાલે

क्यात् । अन्यथा रसार्थं प्रवृत्तिर्न स्यात् । मण्डलपरित्यागे मण्डलसिद्ध्यर्थं भगवतापि हस्तग्रहणं सम्भवति । अत एकस्मिन् पार्श्वे भगवानेव । पार्श्वभागे विद्यमानस्य भगवतः कण्ठग्रहणं वृक्षाधि-
रूढालिङ्गनं भवति । भगवता पूर्वं कण्ठे सा गृहीता, तथापि भगवान् गृहीत इति मित्रवत्
स्थितिः स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमाह श्लथद्वलयमल्लिकेति । श्लथन्ती बलयाकारा मल्लिका यस्याः ।
कवरे बलयाकारेण मल्लिकामाला बद्धा । सा च शिथिला जातेति वैकल्यं प्रदर्शितम् । आप्तवा
च प्रदर्शिता ॥ ११ ॥

तत्रैकांसगतं बाहुं कृष्णस्योत्पलसौरभम् ।

चन्दनालिसमाधाय हृष्टरोमा चुचुम्ब ह ॥ १२ ॥

એટલે એમનો એક હાથ રાસમંડલથી છૂટો પડી જાય, અને તેથી મંડલનો લંગ થતાં રાસનો લંગ થાય; અથવા તો નૃત્યના આવેશમાં ગોપીજનનો હાથ છૂટી જાય અને તેથી મંડલનો લંગ થાય; આ પ્રમાણે ન થાય તેટલા માટે શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) મંડલનો લંગ થાય એટલે એ મંડલને પૂર્ણ કરવાને માટે લગવાનું પણ બીજાં ગોપીજનનો હાથ આવે છે એ સંભવિત છે. (આ પરિસ્થિતિમાં પાસે લગવાનું જ હોય છે, લગવાનની પેલી બાજુએ રહેલાં ગોપીજન નહિ.) તેથી એક બાજુએ પાસે લગવાનું જ છે. પાસે ઉભા રહેલા લગવાનું કંઠમાંથી અહુણ કરવાથી વૃક્ષાધિરૂઢ નામનું આલિંગન થાય છે. (જેમ માણસ ઝાડ ઉપર પોતાના પગ વારાફરતી મૂકીને ચઢી જાય છે તેમ નાયિકા પોતાના નાયકના ચરણમાં એક ચરણ લગાવીને બીજા ચરણથી નાયિકા સાથળ ઉપર ચઢે છે ઇલાદિ વર્ણન રતિરહસ્ય નામના કામશાસ્ત્રના ગ્રંથમાં (પ. ૬-૧) આપવામાં આવેલું છે. આ પ્રકારના આલિંગનને વૃક્ષાધિરૂઢ કહેવામાં આવે છે.)

(આ અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે) લગવાને પહેલાં ગોપીજનનું કંઠમાંથી ગ્રહણ કર્યું; ગોપીજને પણ લગવાનું કંઠમાંથી જ ગ્રહણ કર્યું; એટલે ગોપીજન લગવાનના મિત્ર જેવાં થશે. આ શંકાનું નિવારણ કરવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે ચ્લયદ્વલયમલ્લિકા- શિથિલ મિત્ર જેવાં થશે. આ શંકાનું નિવારણ કરવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે ચ્લયદ્વલયમલ્લિકા- શિથિલ મિત્ર ગયાં છે કંકણના આકારનાં મલ્લિકાપુષ્પો—અર્થાત્ મલ્લિકાપુષ્પોની માળા—જેમનાં એવાં ગોપીજનો છે. અંબોડામાં કંકણના આકારવાળી મલ્લિકાપુષ્પોની માળા બાંધવામાં આવેલી હતી; તે શિથિલ ઘઈઘઈ. આ પ્રમાણે ગોપીજનની વિકલવતા અને આત્મતા દર્શાવવામાં આવી.

(અંખોડાને પકડીને જે ચુંબન કરવામાં આવે છે તે રસના અતિમાદને લીધે થાય છે; એટલે ભગવાને ગોપીજનને આ પ્રકારે ચુંબન કરવાથી મહિકાની માળા શિથિલ થઈ ગઈ. આ પ્રમાણે ભગવાને આ ગોપીજનને મહારસનું દાન કરીને તેની આસતા—આ ગોપીજન મારાં આસ છે એવી આસતા—દર્શાવી. તેથી ભગવાનની આંગળીઓને લીધે પુષ્પો જ શિથિલ થયાં, માળા નહિ, એમ કાવ છે. અથવા આસતા પીળે પ્રકારે પણ સમજાવી શકાય છે:—શુક્રદેવજીએ ભગવદ્દીવાનું જે વર્ણન કર્યું તે ઉપરથી તેમની આસતા—જેવું જુલે તેવું જ કહેવું, અર્થાત્ સત્ય કહેવું એ પદ્ધતિ—દર્શાવવામાં આવે છે. અથવા તો આસતાનો ત્રીજો અર્થ પણ સંભવે છે:—ક્રીડામાં પરસ્પર પોતાની શ્રેષ્ઠતાનું જ વર્ણન કરવામાં આવે છે, પોતાનો પરિશ્રમ નહિ; ત્યારે અહીં તો આ ગોપીજને ભગવાનનો ખલો પકડ્યો અને તે દ્વારા પોતાનો શ્રમ દર્શાવવાથી પોતાની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવામાં આવી નહિ; પરંતુ જે સ્વકીય ઇષ્ટ છે તેમનું જ અવલંબન કરવામાં આવે છે જ, અને તે રીતે ભગવાન મારાં આસ છે, ઇષ્ટ છે, એમ આ ગોપીજને દર્શાવ્યું.) ૧૧

તે જ સમયે બીજાં એક ગોપીજને પોતાના ખસા ઉપર રહેલો, કમ-
ળના કરતાં વધારે સુગંધવાળો, ચંદનથી લેપાયેલો ભગવાનનો હસ્ત સુંધ્યો,
અને આનન્દમાં રોમાંચ થતાં તેનું સુંબન કર્યું. ૧૨

અન્યા પુનઃ સ્વસ્ત્ર ઇકાંસગતં બાહુમુત્પલાપેક્ષયા અધિકપરિમલયુક્તં ચન્દનેનાલિષ્ઠં બાહુ-
માગ્રાય અન્તઃપ્રવિષ્ઠામોદા પૂર્ણાનન્દા સતી હૃદયરોમા બાહુમેવ ચુચુમ્બ । રૂપસ્પર્શો પૂર્વમેવ ક્ષિતો ।
ગન્ધરસચોરસ્યનુભવં કૃતવતીતિ । હેત્યાશ્ચયે । તન્નેતિ તસ્મિન્નેવ સમયે, તન્નેવ ભગવતિ વા । ઉભયપા-
શ્ચસ્યયોર્ગોપિકયોસ્તયા સતિ વિનિયોગ ઉક્તો ભવતિ । ઇકાંસગતમિતિ વા । સૈવ વયા કૃતવતીતિ
કેચિત્ । સદાનન્દત્વાત્ સર્વત્રૈવ સમરસતા । ઉત્પલં દિ રાત્રિવિકાસિ । તત્ ક્ષીણાં મનોદમ્ ।
આગ્રાણે ચન્દનજસૌરભમેવ ન હેતુઃ, કિન્તુ તતોઽપિ વિલક્ષણં સાધારણજનાવેચં તદપેક્ષયાપિ સૌર-
મયુક્તત્વેનાત્મલૌકિકભાવવતીનામેવ વૈચમ્ । સહજસૌરભમિત્યપિ શાપનાયેવં વિશેષણમ્ । ચન્દનાલેપઃ
વિવેકધૈર્યનાશનાર્થઃ । પ્રાણેનાન્તઃપ્રવેશનમસ્યા વિશેષઃ । ઇવા શ્રીરૂપા ॥ ૧૨ ॥

બીજી બાબુએ ઉભાં રહેલાં બીજાં કોઈ એક ગોપીજને પોતાના એક ખલા ઉપર આવેલા (લગ-
વાનના) બાહુને, કમળના કરતાં પણ અધિક સુગંધિવાળા અને ચંદનથી લેપાયેલા બાહુને, સુંઘ્યો, અને
તેની સુગંધિ અંદર જતાં પૂર્ણ આનન્દ પ્રાપ્ત કરીને આનન્દનાં રોમાંચ અડાં થઈ જતાં તે જ બાહુનું સુંઘન
કર્યું. (એ બાબુએ ઉભાં રહેલાં ગોપીજનોનો વિનિયોગ જુદે જુદે સમયે થાય છે એમ સમજવું. આથી
'ગોપીજનની પાસે લગવાનું જ છે' એ વાક્યની સાથે વિરોધ નહિ આવે. 'તે જ સમયે બન્ને ય ગોપી-
જનોનો વિનિયોગ થયો' એ પણ સ્વીકારવામાં આવે તો લગવાનના મહાત્મ્યથી જ, જેમ બીજા યુગ-
લમાં ઉભા રહેલા લગવાનનું દર્શન થતું નથી તેમ, અન્યોન્યનું પણ દર્શન થતું નથી એમ સમજવું.)

૩૫ અને સ્પર્શ પહેલેથી જ હતાં, (લગવાનના રૂપનું દર્શન અને લગવાનના શ્રીઅંગનો સ્પર્શ
ગોપીજનોને પહેલેથી જ હતો,) એટલે આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવે છે કે લગવાનના ગન્ધ અને રસનો
પણ અનુભવ આ ગોપીજને કર્યો. શ્લોકમાં આવેલો હ આશ્ચર્ય દર્શાવે છે. તત્ર એટલે તે જ સમયે,
અથવા તો તે જ લગવાનમાં. લગવાનના શ્રીહસ્તને સુંઘનાર અને તેને સુંઘન કરનાર ગોપીજન ગયા
શ્લોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજનથી ભિન્ન છે એમ માનવાથી લગવાનની બન્ને ય બાબુએ ઉભેલાં ગોપી-
જનોનો વિનિયોગ થયો એમ સિદ્ધ થયું. (પણ કેટલાક ટીકાકારો માને છે તે પ્રમાણે આ શ્લોકનાં
ગોપીજન અને ગયા શ્લોકનાં ગોપીજન ભિન્ન નથી પણ એક જ છે એમ જો માનવામાં આવે તો
બન્ને બાબુએ ઉભેલાં ગોપીજનોનો વિનિયોગ થાત નહિ.)

(પ્રથમ શ્રીમહાપ્રભુજીએ ઇકાંસગતમ્ ને એક સમાસ માનીને અર્થ આપ્યો; હવે ઇકા એમ
પ્રથમા વિભક્તિવાળું પદ સ્વીકારીને અર્થ આપે છે.) અથવા તો એક ગોપીજને ખલા ઉપર રહેલા....એ
પ્રમાણે અન્વય કરવો. કેટલાક ટીકાકારો એમ માને છે કે ગયા શ્લોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજને જ આ
શ્લોકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે કર્યું. (બીજા ટીકાકારોનો અભિપ્રાય સ્વીકારવામાં આવે તો કીર્તિ અને શ્રીનો
પહેલાં જણાવેલો લેદ ઘટી શકે નહિ, તેથી આ અભિપ્રાય શ્રીમહાપ્રભુજીને સમ્મત નથી એમ કેચિત્
પદ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.) (લગવાનના અધરમાં જે પ્રમાણે રસ રહ્યો છે તે પ્રમાણે તેમના બાહુમાં
રસ નથી રહ્યો, તો પછી ગોપીજને અધરનું સુંઘન કરવાને બદલે બાહુનું સુંઘન શા માટે કર્યું? આ
શંકા દૂર કરવાને માટે શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) લગવાનું સદાનન્દ છે તેથી તેમના દરેક શ્રીઅંગમાં
સરખા પ્રમાણમાં રસ રહેલો છે. ઉત્પલ નામનું કમળ રાત્રીએ વિકાસ પામે છે અને તે સ્ત્રીઓને બહુ
ગમે છે. ગોપીજને લગવાનના શ્રીહસ્તને સુંઘ્યો તેનું કારણ ચંદનની સુગંધિ જ છે એમ નથી. પરંતુ
તેના કરતાં પણ વિલક્ષણ સામાન્ય માણસો ન બાણી શકે એવું કારણ છે, અને તે ચંદનની સુગંધિ
કરતાં પણ વધારે સુગંધિવાળું છે, અને તેથી જેમનામાં અલૌકિક ભાવ હોય તે જ તે બાણી શકે છે. લગ-
વાનના શ્રીહસ્તમાં સ્વાભાવિક સુગંધિ રહેલી છે એ દર્શાવવાને માટે પણ ચન્દનાલિષ્ઠમ્ એ વિશેષણ
મૂઢવામાં આવ્યું છે. લગવાનના શ્રીહસ્તને ચંદનનો જે લેપ કરવામાં આવેલો છે તે વિવેક અને ધૈર્યનો
નાશ કરવાને માટે છે. (ચંદનનો લેપ વગેરે અંગરૂઢ અનુભવાત્મક હોવાથી લગવાનને વિષે રહેલો વિશિષ્ટ
પ્રકારનો ભાવ યાજો વધે છે, અને તેથી વિવેક અને ધૈર્યનો નાશ થાય છે. બાહુનું સુંઘન કરવું એ જગ-
તમાં પ્રસિદ્ધ નથી, તેથી સખીઓની સમક્ષ હું બાહુને શી રીતે સુંઘન કરી શકું? આ વિચારનું નામ

કવાચિદ્ગવદ્દહીવતામ્બૂલં જ્ઞાતવદ્દહીવમિત્યાદ કસ્યાચ્ચિદિતિ ।

વિવેક. ભગવાનની સાથે એકાન્ત સમય મેળવવાની શક્યતા જોઈને હજી રહેલું તે કાર્ય ધૈર્યનું છે.) ભગવાનનો શ્રીહસ્ત સુંઘવાથી અંદર પ્રવેશ થયો એ જ આ ગોપીજનની ખીજાં ગોપીજનો કરતાં વિશિષ્ટતા છે. આ ગોપીજન શ્રીરૂપ છે. ૧૨

કોઈ એક ગોપીજને ભગવાને ગ્રહણ કરેલું તાંબૂલ—પાન—જ્ઞાનની માફક ગ્રહણ કર્યું એમ શુકદેવજી કસ્યાચ્ચિત્ એ શ્લોકમાં કહે છે.

(આ શ્લોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજન ગયા અધ્યાયના કાચિદલ્લિતા (ભાગ. ૧૦. ૨૬. ૫) એ શ્લોકમાં વર્ણવેલાં ગોપીજનથી ભિન્ન નથી; આ પ્રમાણે જો ન માનીએ તો આ તેરમા શ્લોકમાં જે પ્રાદાત્—દાન કર્યું—૫૬ મૂકવામાં આવેલું છે તેનો વિરોધ થાય. કાચિદલ્લિતા શ્લોકમાં જે તાંબૂલનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે લક્ષ્મીજીએ ભગવાનને સમર્પણ કરેલું છે, જ્યારે આ શ્લોકમાં વર્ણવેલું તાંબૂલ આ ગોપીજને જ ભગવાનને અર્પણ કરેલું છે, કારણ કે આ શ્લોકમાં કસ્યાચ્ચિત્ એ ૫૬માં આવેલી છઠ્ઠી વિલક્ષિત સંબંધ સૂચવે છે. જેમ શિષ્ય ગુરુની પાસે જઈને તેમની સેવા કરવાથી તેમની પાસેથી જ્ઞાન મેળવે છે તેમ આ ગોપીજન પણ ભગવાને ગ્રહણ કરેલું તાંબૂલ પોતાના ગાલ ભગવાનના ગાલ સાથે મેળવીને પ્રાપ્ત કરે છે. આ ગોપીજનને તાંબૂલનું દાન ભગવાન કરે છે એ વાત શુકદેવજી આ શ્લોકમાં કહે છે.

દ્વિતીય સ્કંધમાં નિરોધનું જ્યાં લક્ષણ આપવામાં આવેલું છે (નિરોધોડસ્યાનુસયનમ્ ભાગ. ૨. ૧૦. ૬) ત્યાં શ્રીમહાપ્રભુજી સુખોધિનીજીમાં આજ્ઞા કરે છે કે નાડીરૂપી ખજૂરે દેહની શક્તિઓ છે, શ્રી વગેરે પોતાની બાર શક્તિઓ છે, અને લયત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિના લેદથી શયન પણ પ્રકારનું છે; આ કારણથી દશમસ્કંધના ૮૭ અધ્યાય છે. આ વ્યાખ્યાન સ્થળ દર્શિએ કરવામાં આવેલું છે, કારણ કે પ્રશ્નોપનિષદમાં શ્રુતિ છે કે ‘આ હૃદયમાં એકસો એક નાડીઓ છે; તેમાં દરેક નાડીમાં ખીજાં સો નાની નાડીઓ છે; આ દરેક નાની નાડીમાં ખજૂરે હજાર નાની નાડીઓ છે’ (પ્રશ્ન ૩. ૬). વળી દશમ સ્કંધમાં પણ વાક્ય, પ્રકરણ વગેરે જે વિષયોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે તેનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે તે બધા વિષયો અનન્ત છે. આ પ્રમાણે ‘પરમાત્માની પરા શક્તિ વિવિધ જ છે’ એ શ્રુતિની અંદર એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ભગવાનની શક્તિ અનેક પ્રકારની છે. આ બધાં કારણોને લીધે ભક્તોના નિરોધમાં પણ ભગવાનના ગુણધર્મોના લેદથી અનેક પ્રકાર પ્રાપ્ત થાય છે. બધાંયમાં જે ગોપીજનો અંતરંગ છે તે તો ધર્મરૂપ જ છે, કારણ કે તે ભગવદ્સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપે છે. અહીં વર્ણન કરવામાં આવતી ભગવદ્દીક્ષામાં રહેલાં ગોપીજનો પણ અંતરંગ જ છે એમ સંખ્યાના બળથી નિશ્ચય થાય છે. તેમાં ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ અને શ્રી એ ચાર પ્રકારનાં ગોપીજનોના સ્વરૂપનો પરિચય તેમનાં જુદાં જુદાં કાર્યો ઉપરથી જ થઈ જાય છે, એટલે તેમાં વિશેષની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી નથી; પરંતુ આ શ્લોકના ગોપીજનની જ્ઞાનરૂપતા દર્શાવનારું કાર્ય અહીં અને આગળ ઉપર સ્પષ્ટ નથી, પણ તેમની યોગ્યતા જ સ્પષ્ટ છે, એટલે તે યોગ્યતાના બળથી તે ગોપીજન જ્ઞાનરૂપ છે એમ સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર રહે છે. જેમ અલ્લિતા સક્ત્વ પ્રદાવ્યે જુહુવાત્ એ વાક્યમાં સક્તુ—સાધવો—હાથમાં રહી શકે એટલા માટે અંજલિ પહોળી સાખ-વામાં આવે છે એમ નિશ્ચય થઈ શકે તેમ આ ગોપીજનની યોગ્યતાને લીધે જ નિશ્ચય થઈ શકે છે કે આ ગોપીજન જ્ઞાનરૂપ છે. ઐશ્વર્ય વગેરે ભગવદ્ધર્મો ભગવાનમાં નિત્ય છે અને ખીજે સ્થળે આગ-તુક—અનિત્ય—છે એ પ્રમાણે યુક્ત મર્ગે સ્વૈરિતરત્ત્વ ચામુવૈઃ એ સ્થળે નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. આ કારણી જ આપણા ચાલતા પ્રસંગમાં પણ આ ગોપીજનો રસસ્વરૂપની અંદર પડેલાં હોવાથી અને ધર્મરૂપ હોવાથી ભગવાનથી ભિન્ન નથી, છતાં પણ અવતારને લીધે તેઓ ભગવાનથી ભિન્ન છે, એટલે તેમનામાં—ગોપીજનોમાં—રહેલા ઐશ્વર્ય વગેરે ધર્મો આગ-તુક છે એમ તેમના કાર્યદ્વારા પણ જણાવવામાં આવ્યું. આ પ્રમાણે હોવાથી આ ગોપીજનનું જ્ઞાન પણ આગ-તુક છે; એટલે તેનું દાન કરવામાં દાન લેનારને—ગોપીજનને—સાધનથી અને સ્વરૂપથી યોગ્યતાનું દાન કરવામાં કારણભૂત જે ભગવાનનો અનુગ્રહ છે તેનું મૂળ શ્લોકમાં સૂચન કરવામાં આવેલું છે.)

કસ્યાચ્ચિન્નાટ્યવિક્ષિપ્તકુણ્ડલત્વિપમખિન્દતમ્ ।

ગણ્ડં ગણ્ડે સન્દધત્યા પ્રાદાત્તામ્બૂલચર્વિતમ્ ॥ ૧૩ ॥

કસ્યૈચિત્ તામ્બૂલચર્વિતમદાદિતિ । સ્વગણ્ડં ભગવદ્ગણ્ડે સન્દધત્યા ઇતિ તસ્યા અપેક્ષા લાઘવં ચ સૂચિતમ્ । સમ્મુલ્લત્યાભાવેડપિ લાઘવેનૈવ પ્રાદાત્ । બનેન તસ્યૈ સ્વવિદ્યા દષ્ટેતિ જ્ઞાપિતમ્ । તેનેયમેવોપદેષ્ટી ભગવદસન્નિધાને સર્વાસાં ભર્વિષ્યતિ । તસ્યા વિદ્યાયોગ્યતાં યત્તું લૌકિકક્રિયાજ્ઞાન-શક્તિમત્ત્વમાદ્ય નાટ્યવિક્ષિપ્તકુણ્ડલત્વિપમખિન્દતમિતિ । નાટ્યેન વિક્ષિપ્તસ્ય કુણ્ડલસ્ય ત્વિપા મખિન્દતં ગણ્ડમ્ । નાટ્યે ક્રિયાશક્તિઃ પ્રતિષ્ઠિતા । કુણ્ડલે જ્ઞાનશક્તિઃ । ક્રિયાશક્ત્યા વિશેષોઽવ્ય-

કોઈ એક ગોપીજનને નૃસ્યથી હાલતાં કુંડલોની કાન્તિથી શોભતા પોતાના ગાલને ભગવાનના ગાલ સાથે લગાડ્યો, અને ભગવાને તેમને આવેલું પાન આપ્યું. ૧૩

કોઈ એક ગોપીજનને ભગવાને આવેલું પાન આપ્યું. આ ગોપીજન પોતાનો ગાલ ભગવાનના ગાલ સાથે લગાડે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તેમને ભગવાનની અપેક્ષા છે, અને આ પ્રમાણે કરવામાં લાઘવ છે. ગોપીજન ભગવાનની સાથે ઉભાં ન હતાં તો પણ લાઘવથી જ—સહેલાઈથી જ—તેમને ભગવાને આવેલા પાનનું દાન કર્યું. આ ઉપરથી—પ્રાદાત્ એ પ્રમાણે દાનમાં પ્રકર્ષ હોવાથી—જણાય છે કે ભગવાને આ ગોપીજનને પોતાની વિદ્યાનું દાન કર્યું, માયાનિર્મિત વિદ્યાનું નહિ. (જેમ બધાં વેદાન્તવાક્યોનું તાત્પર્ય બ્રહ્મવિદ્યા છે, તેમ ઉપનિષદ્ વગેરે વાણીના અધિપતિએ, રસાત્મક ભગવાને, પોતાના અન્તાઃકરણને જ ભક્તો વિવેચના સેહના અંધથી પીલીને આવેલું પાન સ્થાપ્યું, અર્થાત્ ગોપીજનને આવેલું પાન આપ્યું. આ પ્રમાણે ભગવાનનું આવેલું પાન વિદ્યાના જેવું છે.) તેથી જ્યારે ભગવાન ગોપીજનોની પાસે નહિ હોય ત્યારે આ જ ગોપીજન તે બધાં ગોપીજનોને ઉપદેશ કરશે. (ગોપીજનોને જ્યારે ભગવાનનો વિરહ હોય છે ત્યારે તેમનું મરણ થાય એવી સ્થિતિ થાય છે, આ મરણ દૂર કરવાને માટે આ ગોપીજન તેમને ઉપદેશ આપે અને તેમનો જીવ બચાવે. જેમ બ્રહ્મવિદ્યા બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવે છે તેમ અહીં પણ આ ગોપીજન ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. આ પ્રમાણે ભગવાન ભક્તોને વિપ્રયોગરસનો અનુભવ કરાવે છે અને આ ગોપીજનના ઉપદેશદ્વારા તેમનું જીવન ટકાવે છે. વિદ્યારૂપી આવેલા પાનનું ગ્રહણ કરવાથી કવિત્વશક્તિ વગેરે શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે એ વાત જગતમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે, તેથી આ ગોપીજન પણ ભગવાને દાન કરેલા તામ્બૂલથી ઉપદેશ કરી શકશે એમાં શંકાને સ્થાન નથી શ્રીનિરુલનાથજીએ પણ આ જ પ્રમાણે પોતાના પાનની પ્રસાદી ગોપાલદાસને આપી, અને તેથી ગોપાલદાસ એક મોટા કવિ થયા અને વલ્લભાખ્યાન વગેરે કાવ્યો રચી શક્યા.)

આ ગોપીજન ભગવાને દાન કરેલી વિદ્યા ગ્રહણ કરવાને માટે યોગ્ય છે એ દર્શાવવા શુકદેવજી નાટ્યવિક્ષિપ્તકુણ્ડલત્વિપમખિન્દતમ્ એ પદ્યવેદે કહે છે કે આ ગોપીજનમાં લોકસિદ્ધ ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ છે. (સંયોગરસનો અનુભવ કરાવનારી ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ આ ગોપીજનમાં છે. આ પ્રમાણે સંયોગરસનો અનુભવ કરવાનું સામર્થ્ય આ ગોપીજનમાં હોવાથી વિપ્રયોગરસનો અનુભવ કરાવનારી વિદ્યાનું ગ્રહણ કરવાની તેમનામાં યોગ્યતા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આ ગોપીજન ભગવાનનું જ્યારે અનુકરણ કરતાં હતાં ત્યારે તેમની શોભા જોઈને ભગવાન પ્રસન્ન થયા અને તેમણે ગોપીજનને તામ્બૂલનું દાન કર્યું.) નૃસ્યથી હાલતાં કુંડલોની કાન્તિથી આ ગોપીજનનો ગાલ શોભતો હતો.

(હવે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી જે અર્થ સિદ્ધ થયેલો છે તે કહેવામાં આવે છે, આ દૃષ્ટિથી જે અર્થ સિદ્ધ થયે તે અર્થ ઉપદેશ થયા પછી સાધન કરનાર પુરુષે ગ્રહણ કરવો.) નાટ્યમાં—નૃસ્યમાં—ક્રિયાશક્તિ મુખ્ય છે, અને કુંડલમાં જ્ઞાનશક્તિ રહેલી છે. (વિમર્તિત્ત્વં સ્ત્રાવ્યં યોગં ચ દેવો મકરકુણ્ડલે (ભાગ. ૧૨. ૧૧. ૧૨),—ભગવાન સાંખ્ય અને યોગરૂપી મકરના આકારનાં કુંડલો ધારણ કરે છે—એ

ધ્યાસઃ । યોગાત્મકત્વાન્ સાધનાનિ વા । તસ્ય કાન્તિરનુભવઃ । તેનાલક્ષ્મી ભક્તિઃ મગવત્ત્રેમ્ણા સમ્બદ્ધા । યદા સા મગવતિ રતા, एवं तस्यामपि भगवान् रतः । તત્રાપિ ગણ્ઢસિદ્ધિ સામ્યરૂપા ભક્તિ-
રુચ્યતે । તાં લક્ષ્મીં પ્રતિ મૂલપર્યટનમિતિ । લક્ષ્મીવર્ત્ત પ્રતિ પુનઃ પુનરાવર્તત इति ज्ञानसाम्बूलयो-
સ્તुत्यता । चर्चितमिति साधनप्रयासाभावेन सिद्धदानम् ॥ ૧૩ ॥

વાક્ય ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાનનાં કુંડલો સાંખ્યરૂપ અને યોગરૂપ છે. અહીં પણ આ ગોપી-
જન ભગવાનની શક્તિરૂપ હોવાથી ભગવાનથી ભિન્ન નથી એટલે ગોપીજનનાં કુંડલો પણ સાંખ્ય અને
યોગરૂપ છે. આ શ્લોકમાં ગોપીજનના એક જ કુંડલનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, પણ તે કુંડલ ડાબી
બાજુનું છે કે જમણી બાજુનું છે એનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી, તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી બન્નેય રીતે—
સાંખ્યની રીતે અને યોગની રીતે—આખ્યાન કરે છે. પ્રથમ સાંખ્યની રીતે આખ્યાન કરતાં શ્રીમહા-
પ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે કુંડલમાં જ્ઞાનશક્તિ રહેલી છે.)

નૃલમાં રહેલી ક્રિયાશક્તિથી વિદ્યેષ—વલ્લો અભ્યાસ, આવૃત્તિ—થાય છે. (શુરુની સેવા કરવામાં
જે ક્રિયા રહેલી છે તેનાથી જે જ્ઞાન સારી રીતે મળે છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સાંખ્યનું તાત્પર્ય
જ્ઞાનમાં રહેલું છે. આ પ્રમાણે સાંખ્યની રીતે વિચાર કરતાં જણાય છે કે ભગવાને વિચારેલી રીત પ્રમાણે
જ્ઞાનપૂર્વક કર્મ ઘણીવાર કરવામાં આવવાથી આ ગોપીજનની યોગ્યતા સિદ્ધ થાય છે.)

(હવે યોગની રીતે અર્થ આપતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) અથવા તો ગોપીજનનું આ
કુંડલ યોગરૂપ હોવાથી સાધનોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. (આસન, આશ્વાયામ વગેરે ક્રિયાથી સિદ્ધ
થતું જે યોગાત્મક સાધન—ચિત્તની એકાગ્રતા—તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે યોગાત્મક
કુંડલ લઈએ તો શમ, દમ વગેરે સાધનોના સમુદાયને લીધે ગોપીજનની યોગ્યતા સિદ્ધ થાય છે. આ
પ્રકારના કર્મનું તાત્પર્ય જ્ઞાનમાં છે, અને જ્ઞાન પ્રકાશ કરનાર છે એમ દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે
છે કે) જ્ઞાન અથવા કર્મની—યોગની—કાન્તિ, અર્થાત્ પ્રકાશ અથવા અનુભવ. આ જ્ઞાન અથવા કર્મથી
શોભાયમાન જે ભક્તિ છે તે ભગવાનના પ્રેમ સાથે સંબંધમાં આવી છે. જેવી રીતે આ ગોપીજનનો પ્રેમ
ભગવાનમાં હૃતો તેવી રીતે ગોપીજનમાં પણ ભગવાનનો પ્રેમ હૃતો. (રૂક્ષ—હુઆ—જ્ઞાનનું તાત્પર્ય
અક્ષર પ્રલમાં હોય છે; પરંતુ આ આપણા આલતા પ્રસંગમાં તો જ્ઞાન ભક્તિનું અંગ છે, એટલે સંપૂર્ણ
યોગ્યતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકારની યોગ્યતા ભગવાનનો અનુગ્રહ મેળવવામાં કારણ છે,
અને ગોપીજનને ભગવાનનો અનુગ્રહ પૂર્ણ રીતે મળ્યો છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. મૂળ શ્લોકમાં મણ્ઢિત
ગણ્ઢમ્ એ શબ્દોથી ભક્તિનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, કારણ કે મુખ ભક્તિરૂપ છે, અને ભક્તિ એક-
રૂપ છે. ગોપીજન પોતાનો ગાલ ભગવાનના ગાલ સાથે મેળવે છે એનું તાત્પર્ય એ છે કે ગોપીજન
પોતાનો જોડ ભગવાનના જોડમાં સ્થાયે છે.)

તેમાં પણ આ ગાલ સાધ્યરૂપ ભક્તિ છે, (અર્થાત્ ભગવાનના ગણ્ઢસ્થલમાં રહીને તે દ્વારા ફલનો
અનુભવ કરી શકાય છે, તેથી ગણ્ઢને સાધ્યરૂપ ભક્તિ કહેવામાં આવે છે.) ગોપીજનના કુણ્ઢલની તે
શોભા પ્રતિ અથવા તો લક્ષ્મીજી જેવાં તે ગોપીજન પ્રતિ મૂલ—ગોપીજન વિષે રહેલા જોડરૂપી ભગ-
વાનનો ગાલ—ફરે છે તેથી ભગવાને ગોપીજનને તાંબૂલનું દન કર્યું. (આ પ્રમાણે તામ્બૂલચર્ચિતમ્નું
રહસ્ય શ્રીમહાપ્રભુજીએ સમજાવ્યું. તામ્બૂલ શબ્દમાંથી તામ્ અને મૂલ એ પ્રમાણે બે શબ્દો ધારીને
અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. આનો ભાવ એ છે કે ગોપીજનના કુણ્ઢલની શોભા જોઈને ભગવાને પોતાનો
ગણ્ઢ ફરી ફરીને ત્યાં લગાડ્યો. જેવી રીતે ગોપીજને જોડથી પોતાનો ગાલ ભગવાનના ગાલ ઉપર
સ્થાપ્યો તેવી રીતે ભગવાને પણ પોતાનો ગાલ ગોપીજનના ગાલ ઉપર જોડથી સ્થાપ્યો. આ ગોપીજ-
નમાં લક્ષ્મીજીનો પ્રવેશ થવાથી તેમને લક્ષ્મીજી કહેવામાં આવ્યાં છે.) લક્ષ્મીજી વાળા ભગવાનની તરફ
ગોપીજનનો ગાલ ફરી ફરીથી બાય છે, અથવા તો તે પ્રકારની શોભાવાળા ગાલ તરફ ભગવાનના મુખમાં
રહેલું તાંબૂલ ફરી ફરીથી બાય છે, તેથી જ્ઞાન અને તાંબૂલ સરખાં છે. મૂળ શ્લોકમાં જે ચર્ચિતમ્ પદ છે

અપરા પુનર્વેરાગ્યાત્મકં ક્રિયારૂપમચ્છિદ્રં જ્ઞાને સહાયાર્થં ભગવદ્દક્ષં સ્વદ્વયે સ્થાપિતવત્તીત્યાહ
નૃત્યતીતિ ।

નૃત્યતી ગાયતી કાચિત્ કૂજઘૃપુરમેત્તલા ।

પાર્શ્વસ્યાચ્યુતહસ્તાન્નં આન્તાધાત્ સ્તનયોઃ શિયમ્ ॥ ૧૪ ॥

સા નૃત્યં ગાનં ચ કુર્વતી સ્થિતા । તત્રાભિનયે યથાન્યદ્દક્ષઃ સ્થાપ્યતે, સ્વદ્દક્ષો યા, યથા ભગ-
વદ્દક્ષમેવ સ્થાપિતવતી । શાબ્દં જ્ઞાનં તદર્થાનુવાનં ચ તસ્યા વર્તતે इति જ્ઞાપનાર્થં નૃત્યગાનયોઃ

તે એમ સૂચવે છે કે આવવારૂપી સાધનનો પ્રયાસ નથી, તેથી સિદ્ધ દાન કરવામાં આવેલું છે. ભગવાને
આવેલું જ પાન ગોપીજનને આપ્યું, એટલે ગોપીજનને તે પાન આવવાની જરૂર રહેતી નથી. (જ્ઞાનનો
ઉપદેશ કરનાર શુરુ પાસેથી જ્ઞાન મેળવીને જે પ્રકારે તે જ્ઞાન સમજવામાં આવે છે તે પ્રકારનું જ્ઞાન ફરીથી
શુરુના આગળ નિવેદન કરવામાં આવે છે અને તેથી જ્ઞાનમાં રહેલો સંદેહ દૂર થઈ જાય છે; તે જ પ્રમાણે
આ ગોપીજન પણ એકથી ભગવાનના ગાલ ઉપર પોતાનો ગાલ ફરી ફરીથી સ્થાપે છે. જેમ જ્ઞાનવાળા
માણસ પાસેથી ઉપદેશદ્વારા જ્ઞાન ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તેમ લક્ષ્મીજીવાળા ભગવાન પાસેથી તેમના
ગાલ ઉપર પોતાનો ગાલ સ્થાપીને આવેલું તાંબૂલ ગ્રહણ કરીને ‘ભગવાન મારામાં ઘણો એક રાખે છે
અને તે રસિકશિરોમણિ છે’ એ પ્રમાણેનું જ્ઞાન આ ગોપીજન મેળવે છે. લક્ષ્મીજી ભગવાનનું સ્વરૂપ
જાણે છે અને તેનો ઉપદેશ કરે છે એમ કૂર્મપુરાણ વગેરેમાં સિદ્ધ થયેલું છે. સાધનપ્રકરણમાં જણાવ-
વામાં આવ્યું છે કે અદ્યાનન્દમાં હૃદયલાઓનો ઉદ્ધાર કરવામાં આવ્યો છે; અને તેથી આ ગોપીજનોની
ચોચતા છે એમ દર્શાવવાથી તેઓ લક્ષ્મીજી છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જેમ ભગવાન વિષેનું જ્ઞાન મેળવ્યા
પછી ભગવાનને ઉદ્દેશીને તેની આવૃત્તિ કરવામાં આવે છે, અનુસંધાન કરવામાં આવે છે, તેમ ગોપી-
જનને ઉદ્દેશીને વિદ્યાના ભૂદાની—ભગવાનના મનની—ફરી ફરીથી આવૃત્તિ કરવામાં આવે છે.

ભગવાને ગોપીજનને તાંબૂલદ્વારા જ્ઞાનનું દાન કર્યું એમ પણ સિદ્ધ થાય છે. જેમ જ્ઞાન મેળવ્યા
પછી તેની અનેકવાર આવૃત્તિ કરવામાં આવે છે તેમ પાનને પણ ચાવીને અનેકવાર ગુળમાં ગાલ તરફ
લઈ જવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિએ જ્ઞાન અને તાંબૂલ સરખાં છે.) ૧૩

ભગવાનની ખીજ બાજુએ ઉભાં રહેલાં ગોપીજને તો વૈરાગ્યાત્મક, ક્રિયારૂપ અને છિદ્રરહિત એવો
ભગવાનનો શ્રીહસ્ત જ્ઞાનમાં મદદને માટે પોતાના હૃદય ઉપર સ્થાપ્યો એમ શુકદેવજી નૃત્યતિ એ
શ્લોકમાં કહે છે.

નૃત્ય અને ગાન કરતાં, જેમનાં નૃપુર અને મેખલાનો સુંદર શબ્દ
થઈ રહ્યો છે, અને જે યાદી ગએલાં છે એવાં બીજાં કોઈ ગોપીજને
પોતાની પાસે ઉભેલા ભગવાનના કલ્યાણકારી હસ્તકમલને પોતાની છાતી
ઉપર પધરાવ્યું. ૧૪

(અતિ એકને લીધે ગોપીજન પોતે ભગવાનનો વિપ્રયોગ સહન ન કરી શકે તો બીજાં ગોપી-
જનોનું સમાધાન સંભવે નહિ; તેથી તે વખતે પણ બીજાં ગોપીજનોનું સમાધાન જે પ્રકારે થઈ શકે તે
પ્રકારે ભગવાને પહેલાં દાન કરેલું જ્ઞાન સિદ્ધ કરવાને માટે આ ગોપીજને ભગવાનનો શ્રીહસ્ત પોતાના
હૃદય ઉપર ધર્યો. ભગવાનનો શ્રીહસ્ત ક્રિયાશક્તિરૂપ છે; શ્રીહસ્ત અચ્યુત ભગવાનનો છે એટલે તે તે
સમયે પણ કાર્ય કરી શકે એવો છે; શ્રીહસ્તમાં છિદ્ર નથી એટલે તે અવશ્ય ફલ આપે છે; શ્રીહસ્તને
કમલ કહેવામાં આવેલું હોવાથી તે સમયે પણ શ્રીહસ્ત તાપ દૂર કરે છે. આવા પ્રકારનો શ્રીહસ્ત આ
ગોપીજને પોતાના હૃદય ઉપર પધરાવ્યો. આ પ્રમાણે વૈરાગ્યમાં તાપ દૂર કરવાની અને જ્ઞાનમાં મદદ
કરવાની શક્તિ પ્રસિદ્ધ છે. ભગવાનના શ્રીહસ્તના સંબંધથી ઉપદેશમાં મદદ કરવારૂપી ભક્તનું કાર્ય થાય
છે, એટલે તે દ્વારા ભગવાનના શ્રીહસ્તમાં વૈરાગ્ય છે એમ નિશ્ચય કરવો, વળી, શક્તિ, બાણ વગેરે આયુ-

કથનમ્ । કૂજતી નૂપુરે મૈસલા ચ યસ્યાઃ । ઉપરિ ગાતાભિનયનમ્ । પાદયોર્નૈલમ્ । અતઃ ઇવ નૂપુરયોર્મૈસલાયાશ્ચ શબ્દઃ । સ ચ ભાવોદીપકઃ । ઝનેન તસ્યાઃ પૂર્વસ્થિતા સર્વેવ ક્રિયાશક્તિઃ સફલેતિ સૂચિતમ્ । એકસ્મિન્નેવ પાર્શ્વે વિચમાનસ્ય ભગવતઃ શ્રાન્તા સતી તત્તાપહરણાર્થં સ્તનયો-

ધોના આગલા ભાગને જગતમાં 'કેળ' કહેવામાં આવે છે, હસ્ત ક્રિયાશક્તિરૂપી બાહુનો અગ્રભાગ છે, અને વૈરાગ્ય કર્મનું ફલ છે; આ કારણથી પણ એમ નિશ્ચય થાય છે કે ભગવાનનો શ્રીહસ્ત વૈરાગ્યરૂપ છે. ભગવાનનો શ્રીહસ્ત હિંદુરહિત છે, કારણ કે તે તેમના બાહુનો અગ્રભાગ છે, અને છેડના ભાગમાં જ હિંદુ હોતાં નથી.

જો કે તે ભાવનો પ્રતિબંધ કોઈ કરી શકતું નથી, છતાં પણ પ્રભુના સંબંધથી જેમ તે ભાવનો પ્રતિબંધ થઈ શકતો નથી, તેમ ભગવાનના હસ્તક્રમણનો પ્રભુની સાથે સંબંધ છે. આ કારણથી જ આ ગોપીજને ભગવાનનું હસ્તક્રમણ પોતાના હૃદય ઉપર સ્થાપ્યું. આ પ્રમાણે પ્રભુસંબંધી ભાવ અને પ્રભુ-સંબંધી હસ્તક્રમણ એ બંનેની અનુવૃત્તિને લીધે ઉભયકર્તૃ સંભવે, અને તેથી વિચિત્ર મહારસાત્મક ભાવ પ્રકટ થાય છે.

અરે ! પાછલા પ્રલોકનાં અને આ પ્રલોકનાં ગોપીજનો પરસ્પર જો ભિન્ન હોય તો આ બધું ઘટી શકશે નહિ—આ પ્રમાણે જો શંકા કરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. અહીં ઐશ્વર્ય ઇત્યાદિ છ ગુણોરૂપી આ ગોપીજનો જ છે, તેથી એમનાથી વિશિષ્ટ થએલા સ્વરૂપને જ ભગવાન કહેવામાં આવે છે. ધર્મોનો હોદ્દા આવશ્યક છે, છતાં પણ ધર્મી એક જ હોવાથી બધું ઘટે છે. આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થયું કે ભગવાનના જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ જો ધર્મો વિયોગદશામાં ગોપીજનોને માટે જ ઉપયોગમાં આવે છે. આથી એમ જણાય છે કે વિયોગદશામાં પ્રભુ પણ રસાત્મક હોવાથી, ગોપીજનોથી થએલા વિરહને લીધે ઉત્પન્ન થએલા તેમના—ભગવાનના—ભિન્ન ભિન્ન ભાવની શાન્તિ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી થાય છે.

અહીં વાદી શંકા કરે છે:—અરે ! પતંજલિ મહર્ષિએ યોગસૂત્રમાં વૈરાગ્યનું લક્ષણ અને તેની અંતિમ સ્થિતિ બે સૂત્રોમાં વર્ણવી છે. દ્વિષ્ણુઅવિકલિપયધિતુષ્ણસ્ય વશીકારસંજ્ઞા વૈરાગ્યમ્ (યોગ-સૂત્ર ૧. ૧. ૧૫)—જગતમાં જણાતા સ્ત્રી વગેરે પદાર્થોમાં, અને વેદમાં જણાતા સ્વર્ગ વગેરે પદાર્થોમાં દોષ જોઈને તેમની તૃષ્ણાથી રહિત થનારો પુરુષ દિવ્ય અને અદિવ્ય પદાર્થો પોતાની પાસે પડેલા હોય તો પણ પોતાના ચિત્તને વશ કરીને ઉપેક્ષાબુદ્ધિ રાખી જે એકાગ્રતા રાખવામાં આવે છે તેને વૈરાગ્ય કહેવામાં આવે છે—આ સૂત્રમાં વૈરાગ્યનું લક્ષણ આપવામાં આવેલું છે. તત્પરં પુરુષવ્યાતેર્ગુણવૈરુણ્યમ્ (યોગસૂત્ર ૧. ૧. ૧૬)—પુરુષના દર્શનના અભ્યાસથી લ્યારે ગુણોથી વિરક્ત થાય છે ત્યારે તે પર વૈરાગ્ય—અર્થાત્ વૈરાગ્યની અંતિમ સ્થિતિ—કહેવામાં આવે છે. આ સૂત્રમાં વૈરાગ્યની કાષ્ઠ, અંતિમ સ્થિતિ, વર્ણવવામાં આવેલી છે. અર્થાત્ જ્ઞાનની જ પરાકાષ્ઠા વૈરાગ્ય છે અને વૈરાગ્યની યદી કૈવલ્ય અવસ્થા આવે છે. આ પ્રમાણે સત્ત્વ વગેરે ગુણ સુધી જેટલા જેટલા વિષયો છે તે બધાની ઉપેક્ષા કરીને ચિત્તને આત્મામાં જ પરોવી રાખવું તેનું નામ વૈરાગ્ય એમ સિદ્ધ થાય છે. લ્યારે આપણા આલતા પ્રસંગમાં ભગવાનમાં અને પરસ્પર રાગ અને માત્સર્ય છે એમ કહેવામાં આવેલું હોવાથી આત્મામાં એકતાનતા નથી, એટલે ભગવાનના શ્રીહસ્તમાં જે વૈરાગ્યનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે સુસુક્ટ જનોના વૈરાગ્યથી ભિન્ન છે. આ આલતા પ્રસંગમાં 'યતમાનસંજ્ઞા' વગેરે વૈરાગ્યના પ્રકારનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે એમ કહેવું નહિ, કારણ કે 'યતમાનસંજ્ઞા' વગેરે વૈરાગ્યના સેદોનાં જે લક્ષણો આપવામાં આવેલાં છે તે લક્ષણો પણ અહીં આલતા પ્રસંગમાં ભોવામાં આવતાં નથી. પરંતુ સન્ત્યજ્ય સર્વચિપયાન્ (ભાગ. ૧૦. ૨૬. ૩૧), યન્ પત્યપત્યં (ભાગ. ૧૦. ૨૬. ૩૨), કુર્વન્તિ હિ (ભાગ. ૧૦. ૨૬. ૩૩) ઇત્યાદિ પ્રલોકોમાં સ્પષ્ટ કહેવામાં આવેલું છે કે જગતમાં જેટલા પદાર્થો છે તેટલા પદાર્થોની તૃષ્ણા ગોપીજનોને નથી, અને ગોપીજનોની આ ભાવના જ વૈરાગ્ય છે એમ કહેવું જોઈએ. વળી, ગોપીજનોની લ્યારે વિપ્રયોગ દશ

રધાત્ । તાપહારફલમજ્ઞસ્ય પ્રસિદ્ધમ્ । શ્રમો નિર્ઘૃતિસૂચકઃ । સ્વસ્થાઃ પૂર્વક્રિયાપરિત્યાગાઃ યાદ્યત
એવેતિ ભગવત્ત્વમ્ એકસ્મિન્ ભાગે સ્થિતિરુક્તા । ભગવત્ક્રિયાશક્તેરશ્વત્વસૂપનાયાચ્ચુતેતિ । અમે સમ્ય-

હોય છે ત્યારે તેઓ પોતાના આત્માની પણ ઇચ્છા કરતાં નથી અને ભગવાનમાં જ એકતાન રહે છે, તેથી તેમની આત્મામાં એકતાનતા છે છતાં પણ પહેલાં જણાવેલા વૈરાગ્યથી આ લાવ બંદો છે. આ બંને ય વસ્તુઓ—બધા પદાર્થોની અપેક્ષા અને ભગવદેકતાનતા—બધાં જ ગોપીજનોમાં જોવામાં આવે છે; તો પછી આ ચાલતા પ્રસંગમાં કયા પ્રકારના વૈરાગ્યનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે ?

સિદ્ધાન્તી શંકાનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે—શ્રીમદ્ભાગવતના નવમા સ્કન્ધમાં નાહમાત્માન-
માશાસે (ભાગ. ૯.૪.૬૪)—હું આત્માની ઇચ્છા કરતો નથી—ઇત્યાદિ વાક્યોમાં સિદ્ધ થયું છે કે
લક્ષ્મી ઉપર ભગવાનની કૃપા થાય છે, અને લક્ષ્મી વિના ધીજા પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા થતી નથી. તેમ જ
વેલુગીતના અગીઆરમા શ્લોક ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીશ્રીમાં ઉત્તર્કપદ્ધતિપિ ઘેરાગ્યે—ભગવાનની સેવા
કરીને તેમને સુખ આપવાથી વૈરાગ્ય શ્રેષ્ઠ પ્રકારનો થાય છે—એ આક્રમી કારિકામાં એમ કહેવામાં
આવ્યું છે કે લક્ષ્મીથી ભગવાનનો કલેશ દૂર કરે એવી સેવા કરવાથી વૈરાગ્યનો ઉત્કર્ષ—ઉત્તમતા—
સિદ્ધ થાય છે. આમ હોવાથી પોતાના જેવાં ધીજાં ગોપીજનોને જ્યારે ભગવાનથી વિયોગ થાય ત્યારે
જે તેમની મૂર્છા વગેરે અવસ્થા દૂર કરવામાં ન આવે તો ભગવાનને કલેશ થવાનો સંભવ રહે છે; તેથી
આ પ્રકારનો કલેશ આ ગોપીજન પોતે સહન કરીને પણ ધીજાં ગોપીજનોનો તે કલેશ દૂર કરવાની
સેવા કરે છે, અને આ સેવાત્મક જે વૈરાગ્યની ઉત્તમતા છે તે પહેલાં જણાવેલા ભગવાનના વૈરાગ્ય વિના
સંભવતી નથી. તેથી આ પ્રકારના વૈરાગ્યનું જ આપણા ચાલતા પ્રસંગમાં વર્ણન કરવામાં આવેલું છે,
કારણ કે ભગવાનની કૃપા લક્ષ્મી ઉપર છે, અને ધીજાઓ ઉપર કૃપા નથી એ વાત સ્પષ્ટ છે.)

તે ગોપીજન નૃત્ય અને ગાન કરવા લાગ્યાં. તેમાં અભિનયમાં જેમ ધીજાનો હાથ અથવા
પોતાનો હાથ મૂકવામાં આવે છે તેમ તે ગોપીજને ભગવાનનો હાથ જ પોતાના હૃદય ઉપર સ્થાપ્યો.
આ ગોપીજનમાં શબ્દનું જ્ઞાન છે (અર્થાત્ ગાવામાં આવતા પ્રબન્ધમાં જે પ્રકારનું નૃત્યનું સ્વરૂપ છે તે
સ્વરૂપ આ ગોપીજન જાણે છે, આ ગોપીજન જ્ઞાનપૂર્વક ગાન કરે છે); અને ગાવામાં આવતા પ્રબન્ધનો
અર્થ—નૃત્ય—કરે છે; આ પ્રમાણે દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી આ શ્લોકમાં નૃત્ય અને ગાનની વાત કહે
છે. (આ પ્રમાણે કહેવાથી સમજાય છે કે આ ગોપીજનનો વૈરાગ્યને માટે અધિકાર છે.) જેમનાં નૃપુર
અને મેખલા સુંદર શબ્દ કરી રહ્યાં છે તે ગોપીજન કૂજનૂપુરમેલના કહેવાય છે. ઉપરના ભાગમાં
ગાન પ્રમાણે અભિનય થાય છે, જ્યારે અરણ્યો નૃત્ય કરે છે. આ કારણથી જ નૃપુર અને મેખલામાં શબ્દ
ઉત્પન્ન થાય છે. આ શબ્દ લાવને વધારે છે. આ ઉપરથી સૂચિત થાય છે કે પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ થવાથી
આ ગોપીજનની પહેલાંની બધીય ક્રિયાશક્તિ સફળ થઈ. આ ગોપીજન જ્યારે થાકી ગયાં ત્યારે
પોતાનો તાપ દૂર કરવાને માટે તેમણે એક જ બાબતને ઉભા રહેલા ભગવાનનો શ્રીહસ્ત પોતાનાં સ્તનો
ઉપર પધરાવ્યો. કમલ તાપ દૂર કરે છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે અને ભગવાનનો શ્રીહસ્ત કમલ છે, (તેથી
તે તાપ દૂર કરી શકે છે.) શ્રમ એ સુખનું સૂચન કરનાર છે. (ગોપીજનના નૃપુર અને મેખલાના સુંદર
શબ્દથી ભગવાનનો લાવ ઉદ્દીપ્ત થયો અને ધીજાઓ ન જાણે એવી રીતે પોતાના હસ્તથી ગોપીજનના
અવયવોને સ્પર્શ કરીને ભગવાને ગોપીજનના બધા મનોરથો પૂર્ણ કર્યા. તેથી આ ગોપીજનને સુખ
થયું અને તેથી તેમને થાક લાગ્યો.) થાક લાગવાથી આ ગોપીજને પહેલાંની ક્રિયાનો—નૃત્યનો—જે
લાગ કર્યો તે તો ફક્ત બહારથી જ હતો; (હૃદયની અંદર તો ગોપીજનને નૃત્ય કરવાની ઇચ્છા
હતી જ.) તેથી (ફરીથી નૃત્ય કરવાને માટે) ભગવાન એક બાબતને ઉભા રહ્યા એમ કહેવામાં આવ્યું
છે. ભગવાનની (નૃત્યરૂપી) ક્રિયાશક્તિનો નાશ થતો નથી એ સૂચવવાને માટે શુકદેવજી અચ્યુત
શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. આગળ ઉપર મુખ્ય રમણરૂપી સંબંધ પણ ઠરાવવાનો છે તેથી અને તેનો નાશ
ન થાય તેટલા માટે મૂળ શ્લોકમાં અચ્યુત પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે. (આગળ મુખ્ય

ન્યસ્યાપિ કરિણ્યમાણત્વાત્ તદવિધાતાર્થં ચ । તસ્ય પુનઃ કામાયુદ્ધોવકત્વેન તાપનાશકત્વમાશઙ્ક્યાહ
શિવમિતિ । તદેવ કલ્યાણરૂપમ્, ધાનન્દરૂપત્વાત્ ભગવતઃ ॥ ૧૪ ॥

एवं यण्णां स्वरूपमुक्त्वा स्वरूपेण सर्वासां साधारणीं लीलामाह गोप्य इति ।

गोप्यो लब्ध्वाच्युतं कान्तं श्रिय एकान्तवल्लभम् ।

गृहीतकण्ठ्यस्तदोभ्यां गायन्त्यस्तं विजहिरे ॥ १५ ॥

અચ્યુતઃ કાન્તો ભગવાનેવ ભવતિ । અન્તર્વહિન્ન નિદ્યાનન્દદાયી । અતઃ એવ સર્વભક્તિ
મૂલમૂલાયાઃ શ્રિય એકાન્તતો વલ્લભઃ પરમઃ પ્રિયઃ । તાદૃશં લબ્ધ્વા તમેવ ગાયન્ત્યો વિજહિરે ।
નતુ પરમાનન્દે પ્રાપ્તે ક્રિયાયા અપગમ એવોચિતઃ, ન તુ પુનઃ ક્રિયા, તત્કર્થં વિહાર इति चेत्,
તત્રાહ તદોભ્યાં ગૃહીતકણ્ઠ્ય इति । ભગવત્ક્રિયયૈવ વ્યાપ્તાઃ, ન તુ સ્વક્રિયા કાચિન્ । કણ્ઠે
ક્રિયાયાઃ સ્થાપિતત્વાદ્ગાનં ક્રિયા ચ સમ્ભવતઃ । इयं क्रिया इतिरूपेति स्वातन्त्र्यं तासां निरूपितम् ॥ ૧૫ ॥

રમણમાં ન્યૂનતા વગેરે દોષ દૂર કરવાને માટે, અને ભગવાનનો શ્રીહસ્ત વશઃસ્થલ ઉપર પધરાવવાથી જ
ગોપીજનનું કાર્ય સિદ્ધ થતાં આગળ મુખ્ય ભોગ નહિ થાય એ શંકા દૂર કરવાને માટે પણ અચ્યુત પદ
ધાપરવામાં આવેલું છે.)

ભગવાન્ ફરીથી ગોપીજનમાં કામ વગેરે ભગૃત કરે અને તેથી ગોપીજનના તાપનો નાશ કરી
શક્ત્યે નહિ—આ પ્રકારની શંકા દૂર કરવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે શિવમ્. ભગવાનનો શ્રીહસ્ત જ
કલ્યાણરૂપ છે, કારણ કે ભગવાન્ આનન્દરૂપ છે. (ભગવાનનો શ્રીહસ્ત શિવ—કલ્યાણરૂપ—છે તેથી
તે આનન્દનું સાધન છે, અને આ શ્રીહસ્ત ભગવાનનો છે તેથી તે આનન્દરૂપ છે. એટલે ભગવાનનો
શ્રીહસ્ત ગોપીજનમાં તાપ ઉત્પન્ન કરશે નહિ.) ૧૪

આ પ્રમાણે જ ગોપીજનોનાં સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને અર્ધાં ગોપીજનોની ભગવાનના સ્વરૂપ સાથેની
સાધારણ લીલા શુકદેવજી ગોપ્યઃ એ પ્રલોકમાં કહે છે.

गोपीजनोऽपि लक्ष्मीलने अत्यन्त प्रिय एवा भगवानने ज कान्त
तरीके प्राप्त कर्मा; भगवाने पोतानो श्रीहस्त तेमना गणा उपर भूक्यो,

अने गोपीजनो प्रभुना गुणुगान करतां विहार करवा लाज्यां. १५

ભગવાન્ જ અચ્યુત—નાશ ન પામે એવા—કાન્ત છે. ભગવાન્ અંદર અને બહાર હૃદયમાં
આનન્દ આપનારા છે. તેથી જ બધી સ્ત્રીઓનાં મૂળભૂત લક્ષ્મીલને તે અત્યન્ત વલ્લભ—પરમ પ્રિય—
છે. આવા પ્રકારના ભગવાનને કાન્ત તરીકે પ્રાપ્ત કરીને તેમના જ ગુણોનું ગાન કરતાં ગોપીજનો
વિહાર કરવા લાગ્યાં.

અરે ! પરમાનન્દ ત્યારે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તો ક્રિયા જતી રહે એ જ યોગ્ય છે; કાંઈ ફરીથી ક્રિયા
વર્ધ શકે નહિ. તો પછી ગોપીજનો ભગવાનની ગાયે કેવી રીતે વિહાર કરી શક્યાં ? આ શંકાનું
સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે તદોભ્યાં ગૃહીતકણ્ઠ્ય, ભગવાને પોતાના હસ્તો ગોપીજનોના
ગળા ઉપર મૂક્યા, ભગવાનની ક્રિયા જ ગોપીજનોમાં વ્યાપી હતી, ગોપીજનોની પોતાની કોઈ ક્રિયા
નહિ. ભગવાને પોતાના હસ્તરૂપી ક્રિયા ગોપીજનોના ગળા ઉપર સ્થાપી તેથી ગોપીજનોનાં ગાન અને
ક્રિયા સંભવી શકે છે. (ગાનનો આધાર કણ્ઠ ઉપર છે, તેથી ગોપીજનની કર્મેન્દ્રિયરૂપ વાણીનો વ્યાપાર
જે ગાન તે સિદ્ધ થાય છે. ભગવાનના શ્રીહસ્તરૂપી ક્રિયાનું ગોપીજનના કણ્ઠમાં સ્થાપન કરવાથી ગોપી-
જનની વિહારરૂપી ક્રિયા પણ સિદ્ધ થાય છે.) આ ક્રિયા શક્તિરૂપ—ભગવાનના સામર્થ્યરૂપ—છે, એટલે
ગાન અને ક્રિયાની અંદર ગોપીજનોની સ્વતન્ત્રતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૧૫

અતઃ પરં રાધાદામોદરવદુભયોર્નૃત્યમાહ કર્ણેતિ ।

કર્ણોત્પલ્લલકવિટ્કવોલ્લભર્મવક્રશ્રિયો વલયનૂપુરઘોપવાદૈઃ ।

ગોપ્યઃ સમં ભગવતા નનૃતુઃ સ્વકેશઘસ્ટાસ્રજો અમરગાયકરાસગોષ્ઠ્યામ્ ॥૧૬॥

રાસાર્થમેવૈતદપિ, પરં પ્રત્યેકં રસ ઉત્પદ્યત્ત્વમ્ ઇતિ ગોષ્ઠીમાત્રમુક્તમ્ । હમયોર્ગદનૃત્યે વિનિયો-

હવે પછી રાધા અને દામોદરના નૃત્યની માફક ભગવાને અને ગોપીજને જે નૃત્ય કર્યું તેનું વર્ણન શુકદેવજી કર્ણ એ શ્લોકમાં કરે છે. (ચોદમા શ્લોકમાં નૃત્યની વાત કહેવામાં આવેલી છે છતાં ફરીથી આ શ્લોકમાં વાલ્મીકીના શબ્દો સાથે નૃત્ય થયું એમ જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રથમના નૃત્ય કરતાં આ નૃત્યમાં કાંઈક વિશેષ છે, કારણ કે આ નૃત્ય રાધા અને દામોદરે જે પ્રકારે નૃત્ય કર્યું તે પ્રકારનું છે. આ નૃત્યમાં ભગવાન અને ગોપીજન તુલ્ય છે. અર્થાત્ ભગવાન અને ગોપીજનની તુલ્યતા એમાં છે એવા પ્રકારનું આ નૃત્ય છે. આટલો જ બે નૃત્યો વચ્ચે ફેર છે, બધારે નહિ. નૃત્યના પ્રકારમાં ભેદ હોય છતાં તેના ફલમાં ભેદ ન હોય તો તે વાસ્તવિક ભેદ કહી શકાય નહિ, તેથી બે નૃત્યોનું તાત્પર્ય બીજી રીતે સમજાવવાની જરૂર રહે છે; અને તે આ પ્રકારે છે. રસના આવેશથી ઉત્પન્ન થયેલી અને મર્યાદા વિનાની જે ક્રિયા તે વિહાર કહેવામાં આવે છે, અને આનું વર્ણન પંદરમા શ્લોકમાં વિજાહિરે એ પદવડે કરવામાં આવેલું છે. પાછળથી જે વસ્તુ આવતી હોય તેના આરંભથી પહેલાંની વસ્તુનો નાશ થાય છે એ ન્યાયને અનુસરીને એમ બતાવી શકાય કે દ્વિતીય નૃત્યના આરંભથી પ્રથમ નૃત્યનો અંત આવી ગયો છે. આ પરિસ્થિતિમાં ફરીથી નૃત્યનું જે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે યોગ્ય છે. જો આ દ્વિતીય નૃત્ય પ્રથમ નૃત્યના જેવું જ હોત તો પછી પ્રથમ નૃત્યનો ત્યાગ કરવામાં આવત નહિ. નૃત્ય રસને માટે જ કરવામાં આવ્યું છે, અને રસ વિના નૃત્યનો ત્યાગ સંભવતો નથી. તેથી અપૂર્વ રસને માટે જ અપૂર્વ નૃત્યનું જ વર્ણન કરવામાં આવે છે એમ જણાય છે. અર્થાત્ પંદરમા શ્લોકમાં જે વિહારનું વર્ણન છે તે વિહાર ઉત્પન્ન કરનાર રસ પ્રકટ કરવાને માટે પ્રથમ નૃત્ય કરવામાં આવ્યું, જ્યારે અપૂર્વ રસ પ્રકટ કરવાને માટે આ સોળમા શ્લોકમાં વર્ણવેલું દ્વિતીય નૃત્ય કરવામાં આવ્યું. આ પ્રમાણે કૃષ્ણ અને પ્રકારમાં બન્ને નૃત્યો વચ્ચે ભેદ હોવાથી દ્વિતીય નૃત્યના વર્ણનમાં પુનઃ ક્રિાનો દોષ આવતો નથી. અહીં સમુદાયરમણ અને પ્રત્યેકરમણનું વર્ણન કરવાનું છે; તેથી તે તે રમણને અનુકૂલ ભાવ પ્રકટ કરવાને માટે નૃત્ય પણ તે તે પ્રકારનું જ હોવું જોઈએ. સમુદાયનૃત્યનું વર્ણન પહેલાં થઈ ગયું છે; આ શ્લોકમાં પ્રત્યેકનૃત્યનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તેમાં દરેક ગોપીજન પાસે ભગવાનનું એક એક સ્વરૂપ છે અને તે પ્રકારે નૃત્ય કરવામાં આવે છે. તેનું દેખાત રાધા અને દામોદરનું છે. પહેલાં સમુદાયરમણ પછી યુગલ રસનો અનુભવ કરવાને માટે એક ગોપીજનને છૂટાં પાડીને ભગવાન તથા ગયા એમ તત્તો મત્વા (ભાગ. ૧૦, ૨૭, ૩૭) એ શ્લોકની ટિપ્પણીમાં કહેવામાં આવ્યું છે. તે જ પ્રમાણે અહીં પણ યુગલરસના અનુભવને માટે આ નૃત્ય કરવામાં આવેલું છે. પરંતુ તેમાં થોડો ફેર છે, પહેલાં એક જ ગોપીજનને યુગલરસનો અનુભવ થયો હતો, અને બીજા ગોપીજનોને વિરહનો અનુભવ થયો હતો, જ્યારે આ નૃત્યમાં બધાં જ ગોપીજનોને યુગલરસનો અનુભવ થાય છે.)

કર્ણમાં રહેલા કમળો સહિત દેશથી જેમના ગાલ શોભી રહેલા છે,
આ ગાલ ઉપરના પરસેવાથી જેમનું મુખ શોભે છે અને જેમના દેશમાંથી
માળા પડી જાય છે એવાં ગોપીજનો, ભમરાઓ જેમાં ગાનાર છે એવી
રાસગોષ્ઠીમાં ઠંકણ અને નૂપુરના શબ્દરૂપી વાલ્મીકી સાથે, ભગવાનની
સાથે નૃત્ય કરતાં હતાં. ૧૬

સસને માટે જ, રસનો સમૂહ ઉત્પન્ન કરવાને માટે જ, આ—અતેનું નૃત્ય—પણ છે, પરંતુ દરેક-
નામાં રસ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી શ્લોકમાં ફક્ત ગોષ્ઠી કહેવામાં આવ્યું છે, કારણ કે બાકીના ગાદ નૃત્યમાં

ગાત્ । અમરો ગાયકઃ । વાણં તુ પૂર્વવદેવ ભવિષ્યતિ । તદાહ વલયનૂપુરધોષવાદૈરિતિ । વલયાનાં નૂપુરાણાં ધોષશબ્દેન કિલ્કિણીનાં શબ્દા એવ વાદ્યશબ્દાઃ । અત્યન્તં નૃત્યાભિનિવેશાર્થં સ્વકેશાત્ સ્ત્રીઃ સ્ત્રીઓ યાસામિત્યુક્તમ્ । (ચદ્વા । ગાયકાસ્તુ અમરા નિરૂપિતાઃ, તે ચ મરુત્વાર્થિનઃ । સ ચ પુષ્પેષ્વેવ વિષ્ટતિ । તાનિ ચ વિયુક્તાનિ તદ્રહિતાનિ ચ ભવન્તીતિ સ્વનૃત્યાનુસ્થપગાનકરણાદવિપ્રસન્ના- સ્તેભ્યઃ સ્ત્રી એવ દત્તવતઃ । અન્યથા રસાર્થં સ્વકેશૈરુપ શોભાદેતુત્વેન ધૃતાનાં તાસામુપેક્ષા ન મવેત્ । તેન અમરાણાં ગાનનૈપુણ્યં પ્રમુખિયાણાં ચ તદભિજ્ઞત્વં ચ ધ્વન્યતે ।) નૃત્યારમ્ભે તાસાં શોભામાહ કર્ણેતિ । અન્યથા પૂર્વોક્તનૃત્યેન શ્રાન્તાનાં પુનર્નૃત્યમનુચિતમેવ સ્વાત્ । ન વા રસાલમ્ । કર્ણે વત્પલ- સ્થાપનં તસ્ય અપાતને ચાતુર્યાર્થમ્ । તત્સહિતા અલકાઃ અમરા इव रसपातारः । तेषां विटङ्कः अल-

વિનિયોગ થયેલો છે. (રસનો સમૂહ ઉત્પન્ન કરવાને માટે દરેક ગોપીજન આગળ લગવાનું પોતે પ્રકટ થયા એવો ભાવ છે. જેટલાં ગોપીજન તેટલાં લગવાનનાં સ્વરૂપ પ્રકટ થયાં, તેથી દરેકનામાં તેમણે રસ ઉત્પન્ન કર્યો. આ રીતે બહુ નાચનારીઓ જેમાં હોય એવો રાસ સિદ્ધ થયો; પરંતુ એકચિત એક રસ ન હોવાથી પહેલાંની માફક, આ અધ્યાયના બીજા પ્રલોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેની માફક, અહીં ક્રીડામ્ એમ એક વચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો નથી, પણ દરેકનામાં રસ ઉત્પન્ન કરવાથી ગોષ્ઠી પદ વાપરવામાં આવ્યું છે. ગોષ્ઠીની અંદર બધાં પોતાના અધિકાર પ્રમાણે ભિન્ન રસ અનુભવે છે.)

લમરાઓ ગાન કરનાર છે. વાણં તો પહેલાંની માફક જ હશે એમ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે વલયનૂપુરધોષવાદૈઃ. કંકણોનો શબ્દ, નૂપુરોનો શબ્દ અને ધોષનો—નાની ધુધરીઓનો—શબ્દ આ પ્રમાણે ત્રણ વસ્તુઓના શબ્દો જ વાણંતના શબ્દોનું કાર્ય કરે છે. નૃત્યમાં અત્યન્ત આસક્તિ છે એ દર્શાવવાને માટે પ્રલોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ગોપીજનોના પોતાના કેશમાંથી માળાઓ છૂટી પડી જાય છે.

અથવા તો ગાન કરનાર તરીકે લમરાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને લમરાઓને તો પુષ્પના રસની જરૂર હોય છે. આ રસ પુષ્પોમાં જ રહે છે. જ્યારે પુષ્પો છૂટાં થઈ જાય છે ત્યારે તે રસ વિનાનાં થઈ જાય છે, તેથી આ ગોપીજનોએ પોતાના નૃત્યને અનુકૂલ રીતે લમરાઓએ ગાન કરવાથી લમરાઓ ઉપર પ્રસન્ન થઈને તેમને પુષ્પની માળાઓ જ આપી. જો આ પ્રમાણે માનવામાં ન આવે તો રસને માટે પોતાના કેશમાં શોભાને માટે ધારણ કરેલી માળાઓ માટે ગોપીજનો બેદરકારી રાખે નહિ. આ ઉપરથી જણાય છે કે લમરાઓ ગાન કરવામાં હોંશિયાર હોય છે, અને પ્રભુની પ્રિયાઓ—ગોપીજનો—તે ગાન સમઝી શકે છે.

નૃત્યના આરંભમાં ગોપીજનોની શોભાનું વર્ણન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે કર્ણ. અન્યથા—જો શોભાનું વર્ણન કરવામાં ન આવે તો—પહેલાં વર્ણવેલા નૃત્યથી થાકી ગયેલાં ગોપીજનો ફરીથી નૃત્ય કરે તે અયોગ્ય જ થાય, તેમ જ તે રસમય ન થાય. કહ્યું ઉપર કમળનું જે સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે તે કમળ પડી ન જાય એ પ્રકારની હોંશિયારી દર્શાવવાને માટે છે. આ કમળની સાથે રહેતારા કેશો લમરાની માફક રસનું પાન કરનારા છે. આ કેશોના વિટંક—અલંકારરૂપ સ્થાન, શોભા આપનારું સ્થાન—એવા બે ગાલ; તેના ઉપર નૃત્યમાં આસક્તિને લીધે ધર્મ—અંદર થયેલા અમથી ઉત્પન્ન થતો પરસેવો—થયો. જેમ મોતીને લીધે બે ગાલ શોભે છે તેમ આ બધાં કારણોને લીધે ગોપીજનોના મુખ ઉપર એક પ્રકારની અલૌકિક શોભા ઉત્પન્ન થઈ.

ગાલ ઉપર જે પરસેવો થયો તેનાથી ગોપીજનોનું મુખ શોભાયમાન થયું એમ કહેવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ગોપીજનોના મુખ ઉપર શ્રમ—સ્થાનતા, કરમાઈ ગયેલાપણું—ન હતો. ગોપીજનોની સાથે જ્યારે લગવાનું નૃત્ય કરે છે ત્યારે આ પરસેવો ગોપીજનના મુખની શોભા દર્શાવીને સુંબળ વગેરેનો અનુભવ કરાવે છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનો પરસેવાથી શોભે છે અને તેમને થાક લાગ્યો નથી

ઢ્ઢરણરૂપં સ્થાનમ્ । ણ્ણાદશૌ કપોલૌ । તત્ર યો ઢ્ઢર્મઃ અન્તરદ્રવશ્રગજલં નૃત્તાભિનિવેશાજ્ઞાતમ્ । તેઃ
શ્રુત્વા ઘક્રે શ્રીરલૌકિકી કાચિત્ સમ્પન્ના । યથા મુક્તાભિર્મણ્ડિતં મયતિ કપોલદ્વયમ્ । અનેગ મુલે
શ્રમો નિવારિતઃ । તામિઃ સદ્ મગયતો નૃત્યે અનુભાવકશ્ચ મયતિ । સ્વતો વા ક્રીડાનિવૃત્તિરનેન
સૂચિતા । ગોપ્ય ઇતિ । મગયત એવ તાસામેતાવચ્ચં, ન સ્વત ઇતિ જ્ઞાપિતમ્ । અતો મગયતા સમમ્,
યથા યથા મગવાન્ નૃત્યતિ તથા તથા તા અપિ નૃત્યન્તીતિ ॥ ૧૬ ॥

એવં પ્રાદુર્ભૂતે રસે અત્યન્તોદ્ગમનાર્થ સાક્ષાત્કાગશાસ્ત્રોક્તાશ્ચેષ્ટા નિરૂપયતિ એવમિતિ ।

એવં પરિષ્વજ્ઞકરાભિમર્શસ્તિગ્ધેક્ષણોદ્દામવિલાસહાસૈઃ ।

રમે રમેશો વ્રજમુન્દરીભિર્યથાર્મકઃ સ્વપ્રતિવિમ્બવિભ્રમઃ ॥ ૧૭ ॥

આલિંગનાદયસ્તત્ર નિરૂપિતાઃ । એવમેવ રસોદ્ગમનાર્થ પરિષ્વજ્ઞઃ આલિંગનમ્ । તતઃ કરાભિ-
મર્શઃ તત્તદવયવેષુ મગવદ્દક્ષસ્પર્શઃ । તતઃ સ્તિગ્ધેક્ષણં ભાવોદ્ગારિ । તત્ ઉદ્દામો વિલાસઃ અમર્યાદો
મોગઃ । તતો હાસ્યાનિ પૂર્ણમનોરથાનામ્ । એવં પરિષ્વજ્ઞાદિહાસાન્તાઃ સર્વાસુ । નતુ પ્રાકૃતીભિઃ કથં

એમ કહેવાથી એટલું તો સૂચિત થાય છે કે રસના આવેશથી આ પણ નૃત્ય થાય છે, એટલે ભગવાનની
હાંડરીમાં પ્રથમની ક્રીડા પોતાની મેળે જ તિરોહિત થઈ જાય છે. (અથવા ક્રીડાનિવૃત્તિઃ એ સમા-
સમાં ક્રીડા અને અનિવૃત્તિ એ શબ્દો લેવા, અને આ પ્રમાણે અર્થ કરવોઃ—ગોપીજનોને શ્રમ નથી
લાગ્યો એમ સૂચન કરવાથી ગોપીજનોની પ્રથમની ક્રીડા દૂર થઈ શકતી નથી એમ જણાય છે. લેખકર
વધુભણ સ્વતો વા નો સંબંધ ક્રીડાનિવૃત્તિઃની સાથે કરતા નથી પણ સ્વતંત્ર વાક્ય તરીકે જ લે છે
અને આ પ્રમાણે અર્થ કરે છેઃ—ગોપીજનોનું મુખ પરસેવાથી શીલે છે એમ કહેવાનું બીજું પણ પ્રયો-
જન છે અને તે એ કે આ નૃત્યમાં ભગવાન્ પ્રધાન છે. મૂળ શ્લોકમાં જે સમમ્ પદ છે તેનો અર્થ
તુલ્ય કરવાનો છે).

ભગવાનની સાથે ગોપીજનોએ નૃત્ય કર્યું એમ કહેવાથી જણાય છે કે ગોપીજનોએ ભગવાનની
માફક જે નૃત્ય કર્યું તે પોતાની મેળે નહિ, પહેલાં નૃત્યની તાલીમ લીધેલી હતી તેથી નહિ, (કારણ કે
ગોપ જાતિમાં અને તેમાં પણ કુલીન સ્ત્રીઓમાં નૃત્યનું શિક્ષણ સંભવિત નથી), પરંતુ ભગવાનને લીધે જ
કર્યું; અર્થાત્ તેમનામાં એવો રસ પ્રકટ થયો કે તેને લીધે જ તેમનામાં પોતાની મેળે જ નૃત્ય થયું. આ
પ્રમાણે ગોપીજનો ભગવાનની તુલ્ય હોવાથી શુકદેવજી કહે છે કે મગયતા સમમ્, જે જે પ્રકારે ભગવાન્
નૃત્ય કરવા લાગ્યા તે તે પ્રકારે ગોપીજનો પણ નૃત્ય કરવા લાગ્યાં. ૧૬

આ પ્રમાણે રસ પ્રકટ થતાં તે રસ વધારે પ્રકટ થાય તેટલા માટે કામને સાક્ષાત્ પ્રકટ કરે છે એ
પ્રમાણે કામશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી આલિંગન વગેરે ચેષ્ટાઓનું વર્ણન શુકદેવજી યવમ્ એ શ્લોકમાં કરે છે.

જમ બાળક પોતાના પ્રતિબિંબ સાથે રમે છે તેમ હૃદયીપતિ ભગવાને

આલિંગન, હરતથી સ્પર્શ, એહવાળાં કટાક્ષ, ઉદામ વિલાસ, હાસ્ય વગેરેથી

ગોપીજનો સાથે રમણ કર્યું. ૧૭

આલિંગન વગેરેનું ત્યાં વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આને માટે જ—રસ પ્રકટ કરવાને માટે જ—
પરિષ્વજ, આલિંગન, કરવામાં આવ્યું છે. પછીથી હસ્તથી સ્પર્શ કરવામાં આવ્યો; અર્થાત્ ગોપીજનના
બુદ્ધ બુદ્ધ અવંયવોનો ભગવાનના શ્રીમુસ્તે સ્પર્શ કર્યો. પછીથી ભગવાને એહવાળાં કટાક્ષ—માવને પ્રકટ
કરનારાં કટાક્ષ—ફેંક્યાં. પછીથી ઉદામ વિલાસ—મર્યાદારહિત મોગ—કરવામાં આવ્યો. પછીથી ભેગના
મનોરથો પૂર્ણ થયા છે એમનું હાસ્ય થયું. આ પ્રમાણે આલિંગનથી માંડીને હાસ્ય સુધીની ઘણી ક્રિયાઓ
સૂર્ય ગોપીજન સાથે ભગવાને કરી.

રેમે, તત્રાહ રમેશ્વર इति । રમાયા ईशः । સર્વત્ર તાસુ રમાયિ ભગવદાહવા નિવિષ્ટા । તા અપિ અધિ-
ષ્ઠાનયોગ્યા इत्याह ब्रजसुन्दरीभिरिति । નન્વાત્મારામઃ કથમેવામી રેમે, 'લક્ષ્મીસ્તુ બ્રહ્માનન્દ इति
રમણમુચિતમપિ । एतास्त्वेशोऽप्यनुचितः, ब्रह्मभावाभावादिति चेत्, तत्राह यथार्थक इति । ચાલકો
હિ વર્ષણજલાદિકં પુરતઃ સ્થાપયિત્વા, તત્ર તત્રાત્માનં પદ્યન્ રમતે । તથા ભગવાનપિ સ્વસામર્થ્ય
સ્વરૂપં વા તત્ર સ્થાપયિત્વા, ब्रह्म ब्रह्मानन्दं चाविर्भावयित्वा रमे । નન્વેતદપ્યનુચિતમ્, किमनेनेति
चेत्, तत्राह यथार्थकः । यथा वाल्मीकिं कृतवान् तथैतदपि कृतवानित्यर्थः । (यद्वा । कदाचित्प्रकार-
साम्येऽपि नैतद्रसानुभवो लक्ष्म्यां भवितुर्महति, किन्त्वेतास्त्रेवेति ज्ञापयति पदद्वयेन रमेशो ब्रजसुन्द-
रीभिरिति । रमाया ईशः स्वामी भवति यावत् । एतास्तु ब्रजसम्बन्धिन्योन्यसम्बन्धिन्यः सुन्दर्यः,
न तु विवाहिता इति । रमारमणदशायां एतादृप्रसानुभवो नोभयोरपि सम्भवति । रसस्वरूपस्यैव तादृश-
त्वादिति भावः । नन्योश्चरे नेदमुचितमित्यत आह यथार्थक इति । 'सम्पुष्पान् तवनीतमन्तिकमणि-
स्तम्भे स्वविम्वोद्गमं दृष्ट्वे'त्यादिवाक्यनिरूपितमुग्धलीला वान्यथा निरूप्यते । पूर्णज्ञानોડપિ તદ્રસસ્વરૂ-

અરે ! ભગવાને પ્રાકૃત ગોપીજનો સાથે કેવી રીતે રમણ કર્યું ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુક-
દેવણ કહે છે કે રમેશ્વર, ભગવાન રમાના—લક્ષ્મીજના—ઈશ છે. ભગવાનની આરાધી લક્ષ્મીજને
પણ સર્વ ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કર્યો. ગોપીજન પણ અધિષ્ઠાનને માટે—લક્ષ્મીજને પ્રવેશ કરવાને
માટે—યોગ્ય છે એમ દર્શાવતાં શુકદેવણ કહે છે કે બ્રજસુન્દરીમિઃ-

અરે ! ભગવાન તો આત્મારામ છે, તો તેમણે આ ગોપીજનો સાથે કેમ રમણ કર્યું ? લક્ષ્મીજ
તો બ્રહ્માનન્દ છે, તેથી તેમની સાથે ભગવાન રમણ કરે તે તો યોગ્ય પણ છેઃ વળી આ ગોપીજનોમાં
લક્ષ્મીજનો આવેશ પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે ગોપીજનોમાં બ્રહ્મભાવ નથી. આ શંકાનું નિરાકરણ
કરતાં શુકદેવણ કહે છે કે યથાર્થકઃ. બાળક ખરેખર દર્પણ, જળ વગેરે પોતાની સાથે મૂકીને તેમાં
પોતાની જાતને જોઈને રમે છે. તે જ પ્રમાણે ભગવાન પણ પોતાનું સામર્થ્ય—શક્તિ—અથવા
પોતાનું સ્વરૂપ પોતાની આગળ મૂકીને રમણ કરે છે, અથવા તો બ્રહ્મ અને બ્રહ્માનન્દને પ્રકટ કરીને
રમણ કરે છે.

અરે ! આ—લક્ષ્મીજને જેમનામાં પ્રવેશ કરેલો છે એવાં ગોપીજનોની સાથે રમણ—પણ અયોગ્ય
છે. આનાથી શું ક્ષણ ? આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં શુકદેવણ કહે છે કે યથાર્થકઃ, ભગવાને જે પ્રમાણે
બાળકીલા કરી તે પ્રમાણે આ લીલા પણ કરી એમ તાર્પર્ય છે.

અથવા તો રસોકનો બીજો અર્થ આ પ્રમાણે થઈ શકે. ભગવાનનું લક્ષ્મીજની સાથેના અને
ગોપીજન સાથેના રમણમાં કદાચિત્ સરખો પ્રકાર હોય, છતાં પણ આ રસનો અનુભવ લક્ષ્મીજમાંથી
મળી શકતો નથી, પરંતુ આ ગોપીજનોમાંથી જ મળી શકે છે એ દર્શાવતાં શુકદેવણ રમેશો બ્રજ-
સુન્દરીમિઃ એ બે પદ મૂકે છે. રમેશ એટલે રમાના ઈશ, સ્વામી, અર્થાત્ જાતાં. ગોપીજનો તો બ્રજના
સંબંધવાળી—અન્યની સાથે સંબંધવાળી—મુંદરીઓ છે, કાંઈ ભગવાનની પરદેલી સ્ત્રીઓ નથી. ભગવાન
ત્યારે લક્ષ્મીજની સાથે રમણ કરે છે ત્યારે આ પ્રકારના રસનો અનુભવ બલેયને—ભગવાન
અને લક્ષ્મીજને—સંભવતો નથી, કારણ કે રસનું સ્વરૂપ જ તે પ્રકારનું છે. અરે ! ધિરને વિષે આ
પ્રકારનું રમણ અયોગ્ય છેઃ આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં શુકદેવણ કહે છે કે યથાર્થકઃ. સમ્પુષ્પાન્ નવ-
નીતમન્તિકમણિસ્તમ્ભે સ્વવિમ્વોદ્ગમં દ્રષ્ટ્વા—માખણ ચોરતાં પાનેના મણિના સ્તંભમાં પોતાનું સ્વરૂપ
જોઈને—એ વાક્યમાં જે પ્રમાણે ભગવાનની મુગ્ધ લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, ભગવાન પૂર્ણ-
નવાળા છે છતાં પણ તે રસનું સ્વરૂપ તે પ્રકારનું હોવાથી તે મુગ્ધલીલા કરે છે, તે પ્રમાણે આપણા

૧ જરૂરિ તર્કસૂત્રપુસ્તકેષ્વરનેવ પાઠન્યપિ 'વા વપા' इत्येव सतीतीनगत इत्येव मे प्रतीयति । तदनुसारेण
गत્યन्तरं कृतम् ।

પસ્ય તથાત્વાત્,) તથેહાપિ 'રસો વૈ સ' इति श्रुतेरिदं सर्वं रसमध्यपातित्वेन स्वरूपात्मकमेवेति तदुच्यते इति नानुपपत्तिः काचित् । शङ्काया एवानुदयादिति भावः । एतेन यथा प्रभुस्तद्भावो वा तथैता एव-
द्भावोपीति ज्ञापितं भवति । तथा प्रतिविम्बस्वभावात् ।) अत्र रमणं बहूनामप्येकदा भवति द्वयोश्च ।
अग्रे तु प्रत्येकपर्यवसानं वक्ष्यति ॥ १७ ॥

આલતા પ્રસંગમાં પણ રસો વૈ સઃ એ શ્રુતિને આધારે આ બધું રસમાં મળેલું હોવાથી સ્વરૂપાત્મક જ છે, એટલે ભગવાને રમણ કૃત્યુ એમ કહેવામાં આવ્યું છે, અને તેમાં કોઈ પણ કાતની અયોગ્યતા નથી, કારણ કે તે વિષે શંકા જ થતી નથી. આ ઉપરથી એટલું જણાય છે કે પ્રભુ અને પ્રભુનો ભાવ જે પ્રકારના છે તે જ પ્રકારનાં આ ગોપીજન અને તેમનો ભાવ છે, કારણ કે પ્રતિબિમ્બનો સ્વભાવ તે પ્રકારનો છે.

અહીં બધાંય ગોપીજનોનું રમણ એક જ વખતે થાય છે, અને ઘણે જણનું—ભગવાન અને એક ગોપીજનનું—રમણ થાય છે. (નૃત્ય દરેકનું થાય છે, અને રમણ સમુદાયથી થાય છે એમ ભાવ છે). રમણ પણ દરેકનું થશે એમ શુકદેવજી આગળ ઉપર કહેશે.

(આ પ્રમાણે સર્વભાવથી રમણ કરીને જે રસ પ્રકટ થાય છે તે તો બન્ને—ભગવાન અને ગોપી-
જન—તુલ્ય હોય તો જ ધની શકે, પણ એક ન્યૂન હોય, અર્થાત્ ગોપીજન પ્રાકૃત હોય, અને બીજો અધિક હોય અર્થાત્ ભગવાન અપ્રાકૃત હોય, તો રસ પ્રકટ થઈ શકે નહિ. ન તત્સમઃ—કોઈ પણ પદાર્થ ભગવાનની તુલ્ય નથી—ઈત્યાદિ શ્રુતિ ઉપરથી જણાય છે કે આપણા આલતા પ્રસંગમાં કોઈ પણ પદાર્થ ભગવાનની તુલ્ય નથી; તો પછી આ રમણમાં રસ શી રીતે પ્રકટ થશે ? આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં શ્રીગોસ્વામિજી ટિપ્પણીમાં આજ્ઞા કરે છે કે લક્ષ્મીજી બ્રહ્માનન્દરૂપ હોવાથી અપ્રાકૃત છે, ભગવાન રમાતા ઈશ છે એટલે એકલા અપ્રાકૃત પદાર્થની સાથે જ રમણ કરવાનો ભગવાનનો સ્વભાવ છે; આ રસોકમાં પણ ભગવાનના રમણનું વર્ણન છે, એટલે સિદ્ધ થાય છે કે જે ગોપીજનો સાથે ભગવાને રમણ કૃત્યુ તે ગોપીજનો પણ અપ્રાકૃત જ છે. મૂળ રસોકમાં રમે રમેશઃ એ પ્રમાણે બે પદાર્થોનું સાથે વર્ણન કરેલું હોવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભગવાનનો રમણ કરવાનો સ્વભાવ અસાધારણ છે; ભગવાન અપ્રાકૃત પદાર્થની સાથે જ રમણ કરે છે. ગોપીજનો અપ્રાકૃત છે એ બાબતમાં શંકાને સ્થાન જ નથી, કારણ કે લક્ષ્મીજી પણ આ ગોપીજનોના દ્વારા જ ભગવાનની સાથે સંગંધ પ્રાપ્ત કરી શક્યાં છે. ભગ-
વાનની આજ્ઞાથી જ લક્ષ્મીએ ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કર્યો છે, અને એ બાબત થયત હિન્દિરા (ભાગ. ૧૦.૨૮.૧) એ રસોકમાં કહેવામાં આવેલી છે. ભગવાનનો ગોપીજનો વિષે ઘણો પ્રેમ છે એ જોઈને લક્ષ્મીજી પોતે ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કરીને તેમની દ્વારા ભગવાનની સાથે સંગંધ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખતાં હતાં, છતાં પણ ગોપીજનો મહાન છે એવી સ્ફૂર્તિ થવાથી લક્ષ્મીજીએ પોતે તેમનામાં પ્રવેશ કર્યો નહિ; પરંતુ લક્ષ્મીજીની આર્તિ જોઈને તે આર્તિ દૂર કરવાને માટે ભગવાને લક્ષ્મીજીને ગોપીજ-
નોમાં પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા કરી અને તેથી જ લક્ષ્મીજીએ ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કર્યો. ગોપીજનો લક્ષ્મીજીના પ્રવેશ માટે યોગ્ય છે એમ કહેવાથી ગોપીજનો લક્ષ્મીજીના કરતાં નીચાં છે એમ સમજ-
વાનું નથી; આ પ્રમાણે કહેવાથી તો ગોપીજનોની લક્ષ્મીજીના કરતાં ઉત્તમતા સિદ્ધ થાય છે. જો નગરની સ્ત્રીઓની આકૃષ્ટ 'અમારા વિના બીજા કોઈની સાથે ભગવાનનો સંગંધ ન થાય' એવા પ્રકારની ગોપીજનોના હૃદયમાં કુટિલતા હોત તો લક્ષ્મીજી તેમનામાં પ્રવેશ કરી શકત નહિ. ભગવાને મનનો સુર્વ રીતે અંગીકાર કરેલો છે અને ગોપીજનો આ મનમાં રહેનારાં છે, એટલે તેમનામાં અતિ સૌજન્ય વગેરે શુભો રહેલા છે, અને તેથી તેમનું આરાધન સુખેથી થઈ શકે છે. તેથી જ લક્ષ્મીજી તેમનામાં પ્રવેશ કરી શકે છે. ગોપીજનો લક્ષ્મીજીના કરતાં હલકાં છે એ અભિપ્રાયથી જ એમ કહેવામાં આવ્યું હોય કે ગોપીજનો લક્ષ્મીજીના પ્રવેશ માટે યોગ્ય છે તો મૂળ રસોકમાં શુકદેવજી મજ પદ મૂળ નહિ; કૃષ્ણ કિલ્લ સુન્દરીમિઃ એટલું જ કહેત. પણ મૂળ રસોકમાં મજ સુન્દરીમિઃ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું હોવાથી લક્ષ્મીજીના કરતાં ગોપીજનોની ઉત્તમતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી, જો કે ન તત્સમઃ—કોઈ પણ પદાર્થ ભગવાનની તુલ્ય નથી—ઈત્યાદિ શ્રુતિવાક્યોથી કોઈ પણ પદાર્થની

લગવાનની સાથેની તુલ્યતાનો નિષેધ કરવામાં આવેલો છે, છતાં પણ નિરુદ્ધનઃ પરમં સામ્યમુપૈતિ—
જે નિર્લેપ હોય છે તે લગવાનની સાથે પરમ તુલ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે—(મુદ્.૩૩) એ શ્રુતિને આધારે
ત્યારે લગવાન છૂવતું વરણ કરે છે ત્યારે છૂવ નિરંજન થઈને લગવાનના જેવો જ થઈ જાય છે. તેથી
ગોપીજનો લગવાનની તુલ્ય છે, એટલે તેમની સાથેના રમણમાં રસ પ્રકટ થવામાં કોઈ બાતની
હરકત નથી.

આ પ્રમાણે રસના પ્રાકલ્યનો વિચાર કરીએ ત્યારે જણાય છે કે લગવાનનું રમણ બીજાઓને માટે
છે, અને આવા પ્રકારનું રમણ તો છવીસમા અધ્યાયમાં જ અર્તરમત્ એ પદ દર્શાવે છે; આ અધ્યાયમાં
વર્ણન કરવામાં આવેલા રમણમાં તો રમે એમ આત્મનેપદનો પ્રયોગ થયેલો છે અને તે બતાવે છે કે
રમણરૂપી ક્રિયાનું ફલ ક્તાનિ—રમણ કરનાર લગવાનને—મળે છે; તેથી આ અધ્યાયનું રમણ લગવાનને
પોતાને માટે જ છે, બીજાને માટે નથી. આ પ્રમાણે જ શંકા ધાય તો તેને દૂર કરવાને માટે મૂળ
શ્લોકમાં બાલકનું દેશાન્ત આપવામાં આવેલું છે. ગોપીજનો લગવાનની માફક અપ્રાકૃત છે તેથી તે
જેની વચ્ચે સરખાપણું છે, છતાં પણ ગોપીજનો લગવાનથી ભિન્ન છે એટલે ભિન્ન પદાર્થની સાથે જો
લગવાન રમણ કરે તો લગવાનનું આત્મારામપણું જતું રહે. આ શંકાનું સમાધાન એ કે ગોપીજનો
લક્ષ્મીજીની માફક લગવાનના ધર્મરૂપ છે, અને તેથી તે લગવાનથી ભિન્ન નથી, એટલે લગવાનના
આત્મારામત્વનો ભંગ નહિ થાય. આ ઉપરથી એવો સિદ્ધાન્ત નીકળે છે કે જે પદાર્થ લગવાનનો ધર્મ
નથી તે પદાર્થની સાથે લગવાન કોઈ દિવસ રમણ કરતા નથી.

આ રસ પ્રાપ્ત કરવાને માટે લગવાને લક્ષ્મીજીને ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા આપી;
પણ આ આજ્ઞા અસંભવિત છે, કારણ કે લગવાન અને લક્ષ્મીજી એ બન્નેયનો દંપતીભાવ જાગૃત રહેલો
છે. આ પ્રમાણે હોવાથી લગવાનમાં પણ પહેલાના કરતાં જુદા પ્રકારનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય અને તેથી
રસાભાસ થવાનો પ્રસંગ આવે, એટલે લગવાને લક્ષ્મીજીને ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કરવાની જે આજ્ઞા
આપી તે પહેલાના રસનો પણ ભંગ કરે છે. પોતાના આવવાનો સ્પર્શ પણ જે ગાય સફળ ન કરે તે શીકા
ઉપર મૂકેલા દૂધને પણ પાણીમાં જેમ નાખી દે છે તેમ લગવાનની આ આજ્ઞા પૂર્વ રસનો પણ નાશ
કરનાર છે. વળી, બ્રહ્મભાવ હોય તો જ બ્રહ્માનન્દનો આવિર્ભાવ થાય, લક્ષ્મીજી બ્રહ્માનન્દરૂપ છે, પણ
ગોપીજનો તો બ્રહ્માનન્દથી અધિક એવા ભગવદ્રસવાળાં છે, તો પછી લક્ષ્મીજીનો ગોપીજનોની સાથે
સંબંધ થાય એમ કહી શકાય એમ નથી. આ પ્રમાણે વાદી નન્વેતદપ્યનુચિતમ્ હંત્યાદિ મુખ્યોચિની-
જીની પંક્તિમાં શંકા કરે છે. તેનું સમાધાન બાલકના દેશાન્ત વડે કરવામાં આવે છે. દંપત્ય વગેરેમાં
ધર વગેરે બીજા પદાર્થોનાં પ્રતિબિમ્બો પડેલાં છે છતાં પણ બાળક પોતાના પ્રતિબિમ્બને જ જુએ છે
અને તેમાં જ રમણ કરે છે, પોતાના પ્રતિબિમ્બથી ભિન્ન પ્રતિબિમ્બોમાં રમતો નથી. આ હેતુથી જ
મૂળ શ્લોકમાં પ્રતિબિમ્બના આગળ સ્વ—પોતાનું—એ પદ મૂકવામાં આવેલું છે. તેવી જ
રીતે ગોપીજનોમાં લક્ષ્મીજીનો સમાગમ થયેલો છે છતાં પણ રસરૂપ લગવાન ત્યાં રસાત્મક ભાવ
જુએ છે ત્યાં જ—ગોપીજનોમાં જ—તેમના જેવા ભાવવાળી ચોટા કરીને રમણ કરે છે; તે વખતે
લગવાનને લક્ષ્મીજીની સ્ફૂર્તિ પણ થતી નથી, અને તેથી લક્ષ્મીજી પોતાની ભાર્યા છે એ જાનથી
પૂર્વરસનો નાશ થશે નહિ. આ રસનો સ્વભાવ જ એવા પ્રકારનો હોવાથી લગવાન તે પ્રમાણે
જ રમણ કરે છે, કારણ કે બાલકનો સ્વભાવ પણ તેવા જ પ્રકારનો છે, અને લગવાન અહીં બાલકના
જેવી જ લીલા કરે છે. લક્ષ્મીજીને તો લગવાનમાં પતિ તરીકેનો ભાવ હોવાથી મુખ્ય રસ મળી શકતો
નથી, અને તેથી જ ઉદવણ કહે છે કે ‘લગવાનનો આ પ્રસાદ લક્ષ્મીજીને પણ મળતો નથી’ (ભ.ન.
૧૦.૪૪.૧૧). જેમને વિષે પતિભાવ છે એવા પ્રિય લગવાનના સંબંધમાં આવેલાં વ્યંગનાઓના સંબં-
ધથી જ લક્ષ્મીજીને પહેલાં નહિ અનુભવેલો એવો અવર્ણનીય આનન્દ પ્રાપ્ત થયો, અને તેથી તે બીજું
ગાંધુ બૂલી ગયાં. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે લક્ષ્મીજીના પ્રવેશથી ગોપીજનોના ભાવમાં કોઈ બાતની
વિવશ્વતા આવીને પૂર્વરસનો નાશ થતો નથી. વળી, દંપત્ય વગેરે જે પ્રતિબિમ્બનો અદશ્ય છે તેને

પ્રતિબિમ્બનું જ્ઞાન હોય એવું લોકમાં કોઈ પણ ઠેકાણે જોવામાં આવતું નથી, કારણ કે જ્ઞાન એ આત્માનો ધર્મ હોવાથી પ્રતિબિમ્બના આશ્રયમાં જ્ઞાન સંભવતું નથી. તેથી લક્ષ્મીજીના પ્રવેશનું અધિ-
ધાન બનેલાં ગોપીજનોને લક્ષ્મીજી વિષેનું જ્ઞાન હોઈ શકે નહિ એમ સિદ્ધ થાય છે.

હાલે, ગોપીજનોને લક્ષ્મીજીના પ્રવેશનું જ્ઞાન ન હોય, પણ ભગવાન તો સર્વજ્ઞ હોવાથી તેમને લક્ષ્મીજીના પ્રવેશનું જ્ઞાન ન હોય એ વાત ઘટતી નથી. ભગવાને આ ગોપીજનોને તાંબૂલનું દાન કર્યું છે તેથી તેઓને—ગોપીજનોને—પણ લક્ષ્મીજીના પ્રવેશનું જ્ઞાન ન હોય એ ઘટતું નથી. આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. ગોપીજનોને અને ભગવાનને લક્ષ્મીજીના પ્રવેશનું જ્ઞાન હોય તો પણ તેમાં કોઈ જાતની હાનિ નથી, કારણ કે રસાભાસ અને ભાવાભાસથી મુખ્ય રસનું પોષણ થાય છે. લક્ષ્મીજીએ ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કર્યો અને તેથી ગોપીજનોને એક ક્ષણ એમ લાગી વ્યય કે અમારામાં લક્ષ્મીજીએ પ્રવેશ કર્યો છે. ગોપીજનોનો આ પૂર્વદાણનો ભાવ ઉત્તર દાણમાં ઉત્પન્ન થતારા વિશિષ્ટ પ્રકારના રસનો અનુભવ કરાવે છે, તેથી તે ઇષ્ટ જ છે. તેથી જેમ કોઈ અદ્ભુત ગાય પોતાના આવલામાંથી નીકળતી દૂધની ધારાથી શીકા ઉપર મૂકેલાં વાસણો ચણુ ચૂબ ભરી દે છે તેમ ભગવાને ગોપીજનોમાં પ્રવેશ કરવાની લક્ષ્મીજીને જે આજ્ઞા આપી છે તે સર્વરીતે વધારે યોગ્ય છે.

ગોપીજનોમાં પ્રદ્વભાવ નથી તેથી પ્રદ્વાનન્દરૂપ લક્ષ્મીજીનો તેમની સાથે સંબંધ થઈ શકે નહિ એમ જે શંકા કરવામાં આવી હતી તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. લક્ષ્મીજી કાંઈ પ્રદ્વભાવરૂપી સાધનથી પ્રકટ થતો પ્રદ્વાનન્દ નથી, કારણ કે તે આનન્દ તો સાધનવાળા પુરુષોમાં પણ પ્રકટ થાય છે. લક્ષ્મીજીનો ભાવ એકલા પુરુષોત્તમમાં જ છે; અને પુરુષોત્તમ રસાત્મક હોવાથી જે પ્રકારનો તે રસ હોય તે પ્રમાણે જ પ્રદ્વાનન્દનું વર્ણન કરવું જોઈએ. સ્ત્રિય દમ્પતીભાવ પણ રસનો એક પ્રકાર છે, તેથી લક્ષ્મીજી સ્ત્રિય દમ્પતીભાવરૂપી આનન્દ પ્રકટ કરનારાં છે. વળી, અર્ધો વા ણ્ય આત્મનો વત્પત્ની—પત્ની આત્માનો અર્ધો ભાગ છે—એ શ્રુતિને આધારે પણ સિદ્ધ થાય છે કે લક્ષ્મીજી પોતે પણ ભગવાનનો અર્ધો ભાગ હોવાથી આનન્દરૂપ છે. પ્રદ્વાની, પુરુષોત્તમની, જે શક્તિ તે રમા, અને રમાને જ પ્રદ્વાનન્દ કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે આ પ્રકારનાં લક્ષ્મીજીનો ગોપીજનો સાથે સંબંધ કરવાની યોગ્યતા છે, એટલે તેમનો ગોપીજનમાં પ્રવેશ ઘટી શકે છે. ગોપીજન અને ભગવાનને લક્ષ્મીજીનું જ્ઞાન નથી એ પક્ષ સ્વીકારીને વાલ્મીકી હિ એ શબ્દોથી આરંભીને સ્થાપયિત્વા એ શબ્દ સુધીની મુખ્યોચિનીજીની પંક્તિઓનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું. હવે ગોપીજન અને ભગવાનને લક્ષ્મીજી વિષેનું જ્ઞાન છે એ પક્ષ સ્વીકારીને દ્રઢા ઇત્યાદિ પદો વડે મુખ્યોચિનીજીમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે. અહીં દ્રઢ પદનો અર્થ આ પ્રમાણે છે: ઉદીપક અને અનુભવ કરાવનાર વાણી અને કૃતિથી પ્રકટ થએલો, અને વ્યભિચારિભાવથી પુષ્ટ થએલો, મુખ્ય રસ. આ રસ વિકારરહિત અને નિત્ય છે એ જણાવવાને માટે મુખ્યોચિનીજીમાં દ્રઢ પદ મૂકવામાં આવેલું છે. દ્રઢાનન્દ પદનો અર્થ આ પ્રમાણે છે: પહેલાં જણાવેલો, મુખ્ય રસને પોષણ આપનાર, લક્ષ્મીજીના આવેશથી ઉત્પન્ન થએલો વિશિષ્ટ ભાવ. આ બધાનું તાત્પર્ય એ કે પ્રથમ પક્ષમાં—ભગવાનને અને ગોપીજનને લક્ષ્મીજી વિષેનું જ્ઞાન નથી એ પક્ષમાં—લક્ષ્મીજીનું ગોપીજનોમાં મૂર્તરૂપે સ્થાપન કરવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ પોતાના—ભગવાનના—અમૂર્ત આમર્થ્યરૂપે અથવા પોતાના સ્વરૂપે સ્થાપન કરવામાં આવ્યું છે. દ્વિતીયપક્ષમાં—ભગવાનને અને ગોપીજનને લક્ષ્મીજી વિષે જ્ઞાન છે એ પક્ષમાં—મુખ્યરસને અને તેને પોષણ કરનારને પ્રકટ કરીને ભગવાને રમણ કર્યું.

ગોપીજનોમાં ભગવાન પોતાનું સામર્થ્ય વગેરે સ્થાપીને જ રમણ કરે તો પછી ગોપીજનો પોતે ઉત્તમ ત્યાગિકાઓ કહેવાય નહિ, અને ભગવાનને પોતાનું સામર્થ્ય વગેરેનું સ્થાપન કરવું પડે છે તેથી તેમને ઉત્તમ રસનો અનુભવ ન થવાનો પ્રસંગ આવે છે; તેથી શ્રીમદ્દામણુજી મુખ્યોચિનીજીમાં બીજા પક્ષ આવે છે. ભગવાન ગોપીજનોમાં પોતાનું સામર્થ્ય વગેરે મૂકીને રમણ કરે તો ભગવાનને કલેશ પ્રાપ્ત થાય તેથી તે યોગ્ય નથી. વળી, ગોપીજનોને માટે જ ભગવાન આ લીલા કરે છે, તો પછી

एवं सर्वभावेन भगवद्धर्मावेशे तासां देहादिविस्मरणपूर्वकं महारसामिनिवेशमाह तदङ्गेति ।

तदङ्गसङ्गप्रमदाकुलेन्द्रियाः केशान् दुकूलं कुचपट्टिकां वा ।

नाङ्गः प्रतिव्योदुमलं व्रजस्त्रियो विस्रस्तमालाभरणाः कुरुद्वह ॥ १८ ॥

तस्य भगवतः अङ्गसङ्गेन यः प्रकृष्टो मदः देहादिविस्मरणको भाव उपपन्नः, तेन आकुला-
नीन्द्रियाणि यासाम् । सर्वा इतिकर्तव्यतामूढा जाताः । ततः केशपाशं परिहितदुकूलं कुचपट्टिकां
वा स्वयमङ्गसा सामस्तेन प्रति सम्मुखतया विशेषेण वोदुमलं न जाताः । पुनरल्पेनैव तयाविद्या

લક્ષ્મીજીનો પ્રવેશ કરાવીને રમણ કરવામાં લગવાને ગોપીજનોને શું ફલ આપ્યું? આ શંકાનું નિરા-
કરણ યથાર્મકઃ એ દૃષ્ટાન્તથી કરવામાં આવે છે. બ્યારે યશોદા, રોહિણી વગેરે હાજર હોય છે ત્યારે
લગવાનના મનમાં તેમની હાજરીથી સંકોચ થાય છે અને તેથી ગોપીજનો સાથે પોતે આલિંગન વગેરે
કરી શકતા નથી, પણ દુઃખી થતાં આ ગોપીજનોની આર્તિ દૂર કરવાને માટે લગવાન આલસ્ય વ દ્વારા
ગોપીજનોનાં વક્ષસ્પર્શ ઉપર અનેક પ્રકારના નિહાર કરે છે. આ વખતે રસમાર્ગની રીતે જ ગોપીજ-
નોના રસની પૂર્તિ થાય છે અને તેમની આર્તિ દૂર થાય છે, બ્યારે બીજાં માણસોને તો લગવાનની
આલસ્ય પ્રસંગમાં પણ ગોપીજનોને પોતાના રસના લાવને અનુકૂલ જ રસનો અનુભવ થાય છે, બ્યારે
લક્ષ્મીજીને તો આ પ્રસંગથી પોતાના લાવને અનુકૂલ જ રસનો અનુભવ થાય છે. આ પ્રકારે ૨૪લોકમાં
બે દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવેલાં છે. જેમ લગવાન આલસ્યથી રમ્યા એ એક દૃષ્ટાન્ત; અને લૌકિક
આલસ્યની માફક લગવાન રમ્યા એ બીજું દૃષ્ટાન્ત. સાન્નિધ્યને લીધે, પાસે હોવાને લીધે, કર્મક—
આલસ્ય—નું જ દૃષ્ટાન્ત તે પ્રકારનું છે—લૌકિક—છે એમ દર્શાવવા ચચા પદ મૂકવામાં આવેલું છે. અહીં
કર્મક પદની આવૃત્તિ કરવાની છે, અને તે આવૃત્તિથી બીજું લૌકિક દૃષ્ટાન્ત મળે છે. કર્મક પદ બે
પાર વાંચવું; પહેલા કર્મક પદથી લગવાનની આલસ્યતાનો બોધ થાય છે, અને બીજા કર્મક પદથી
લૌકિક આલસ્યનું દૃષ્ટાન્ત મળે છે. લૌકિક આલસ્યના દૃષ્ટાન્તનું વર્ણન શ્રીમદ્ભાગવતજીએ પહેલાં આપેલું છે
તેથી ફરીથી તે લૌકિક દૃષ્ટાન્ત આ સ્થળે આપતા નથી.

ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે પણ ગોપીજનોમાં લક્ષ્મીજીનો પ્રવેશ થયો એમ સ્વીકારવામાં આવે
તો લક્ષ્મીજીનો ગોપીજનોમાં પ્રવેશ થયો તેથી જ ગોપીજનોની રમણને માટે યોગ્યતા સિદ્ધ થઈ એમ
કોઈને શંકા થાય, તેથી ૨૪લોકનું બીજું તાત્પર્ય ચચા છત્વાદિ શબ્દોમાં આપવામાં આવે છે.) ૧૭

આ પ્રમાણે સર્વભાવથી લગવાનનો અને લગવાનના ધર્મોનો—સ્વરૂપાનન્દનો અને ઐશ્વર્ય વગેરે
લગવાનના ધર્મોનો—ગોપીજનોમાં પ્રવેશ થયો, એટલે ગોપીજનો પોતાનો દેહ વગેરે ભૂટી ગયાં અને
મહારસતા અભિનિવેશને લીધે તેમને જે ફલ મળ્યું તેનું વર્ણન તદ્દન એ ૨૪લોકમાં શુદ્ધેવજી કરે છે.

હે કુરુગ્રેષ્ઠ ! લગવાનના શ્રીચંગના સંગથી ઉત્પન્ન થએલા મદને
લીધે જેમની ઇન્દ્રિયો વ્યાકુલ થઈ ગઈ છે, અને જેમની માલા તથા
આભરણ ખસી ગયાં છે એવાં ગોપીજનો પોતાના દેશ, પહેરેલાં વસ્ત્ર
અને ચોગીઓને પોતાના સ્થાન ઉપર બરોબર રાખી શક્યાં નહિ. ૧૮

તેમના—લગવાનના—શ્રીચંગના સંગને લીધે જે પુંજન મદ—દેહ વગેરેને ભૂટાવે એવો
ભાવ—ઉત્પન્ન થયો, તેથી જેમની ઇન્દ્રિયો વ્યાકુલ થઈ છે એવાં ગોપીજનો છે. અર્થાત્ અર્થ ગોપી-
જનોને હવે શું કરવું એની મુશ્કેલી પડી નહિ. તેથી તે ગોપીજનો પોતાના મુંદર દેશ, પહેરેલાં વસ્ત્ર અને
ચોગીઓને પોતે આરીરીતે યોગ્ય સ્થાન ઉપર રાખી શક્યાં નહિ. (મૂળ ૨૪લોકમાં વ્યોદન પદ છે.
વાસ્તવિક રીતે વ્યોદન પદ છે, અને તેમાંથી વનો છાન્દસ પ્રકારે લોપ થતાં વ્યોદન પદ સિદ્ધ
થયેલું છે.)

જાતા હ્યત્ર દેતુમાહ વ્રજસ્ત્રિય ઇતિ । શ્રમોઽપિ જાત હ્યત્ર વિદ્યસ્તમાલામરણા ઇતિ । આકુલેન્દ્રિ-
યત્વાન્ન વિચારો લૌકિકઃ । મોષિકાત્વાન્ન પારમાર્થિકઃ । શ્રમાન્ન દૈહિકઃ । અતઃ આશન્તમધ્યેષુ તાસુ
યુક્તા ભગવતૈવ ઘૃતાઃ, ન તાભિરિત્થર્થઃ । ચયપ્યન્યપ્રતીત્યા પ્રિયમાણા હવ, તથાપિ ન સ્વતો ધારણમ્ ।
કુરુદ્વહેતિસમ્બોધનમન્નમાય વિશ્વાસાર્થં ચ ॥ ૧૮ ॥

एवं समुदायलीलां निरूप्य तस्याः परिज्ञानं केयामपि न जातमिति वक्तुं देयस्त्रीणां चन्द्रस्य च
विसयमाह कृष्णोति ।

કૃષ્ણવિક્રીડિતં વીક્ષ્ય મુમુહુઃ સ્વેચરસ્ત્રિયઃ ।

कामार्दिताः शशाङ्कश्च सगणो विस्मितोऽभवत् ॥ १९ ॥

કરીથી થોડાક જ વિહારને લીધે ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો આકુલ થઈ ગઈ; તેનું કારણ, દર્શાવતાં
શુકદેવજી કહે છે કે વ્રજસ્ત્રિયઃ. (પંદરમા શ્લોકમાં નૃત્ય વગેરે બંધ થયું એમ કહેવાથી સ્પષ્ટ જણાય
છે કે ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો આકુલ થઈ ગઈ. સોળમા શ્લોકમાં પાછો ફરીથી ગોપીજનોનો ભાવ
જાગૃત થયો. સત્તરમા શ્લોકમાં તેમણે વિહાર કર્યો એમ કહેવામાં આવ્યું; અને આ અરાદમા શ્લોકમાં
કહેવામાં આવ્યું કે અલ્પ જ વિહારથી ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો આકુલ થઈ ગઈ. તેનું કારણ એ કે ગોપી-
જનો મજની સ્ત્રીઓ છે, અને મજની સ્ત્રીઓમાં વિશુદ્ધ ભાવ હોય છે.)

ગોપીજનોને શ્રમ પણ થયો એમ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે વિદ્યસ્તમાલામરણા, ગોપી-
જનોની માલા અને આભરણ ખસી ગયાં. ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો આકુલ થએલી હોવાથી, રસોન્મુખ
થવાથી, તેમને લૌકિક વિચાર થયો નહિ. (વસ્ત્ર ન હોય તો લોકની લાજ લાગવાનો સંભવ છે, પણ
ગોપીજનોની ઇન્દ્રિયો આકુલ થએલી હોવાથી પોતાનાં વસ્ત્ર અસી ગયાં છે તેનો વિચાર પણ તેમને
થયો નહિ. આ વિચાર પ્રથમ છે.) ગોપીજનો પોતે મજની સ્ત્રીઓ હોવાથી, ગોપિકાઓ હોવાથી, તેમને
પારમાર્થિક વિચાર પણ થયો નહિ. (પારમાર્થિક વિચાર એ છેલ્લો વિચાર છે. જે કેશ છૂટા પડી જાય તો
પરમાર્થમાં દોષનો સંભવ રહે છે; પરંતુ ગોપીજનો ગોપિકાઓ હોવાથી પ્રમેયમાર્ગને અનુસરનારાં હતાં,
એટલે તેમને પોતાના વાળ છૂટા થઈ ગયા છે એનો પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ વિચાર પણ થયો નહિ.) ગોપી-
જનો થાકી ગએલાં હતાં એટલે તેમને દૈહિક વિચાર પણ ન થયો. (દૈહિક વિચાર એ મધ્ય, બીજો,
વિચાર છે. ચોળી ન હોય તો અલયવો—સ્તનો—આમાં પાછાં થઈ જાય; પણ ગોપીજનોને શ્રમ થએલો
હોવાથી પોતાની ચોળીઓ અવ્યવસ્થિત થઈ ગઈ છે એનો દૈહિક દૃષ્ટિએ વિચાર થયો નહિ.) તેથી
આદિ, અન્ત અને મધ્યમાં (અર્થાત્ પહેરવાનું વસ્ત્ર, કેશ અને ચોળીઓ એ ત્રણના સ્થાનમાં) ગોપી-
જનોનાં વસ્ત્ર, કેશ અને ચોળીઓ જે હતાં તે ભગવાને જ ધારણ કરી રાખ્યાં, ગોપીજનોએ નહિ એ
પ્રમાણે તત્પર્ય છે. જે કે બીજા માણસોને એમ લાગે કે વસ્ત્ર, કેશ અને ચોળીઓ ગોપીજનોએ જ
ધારણ કરેલાં છે, પણ વાસ્તવિક રીતે ગોપીજનોએ પોતે તે બધું ધારણ કર્યું નથી, પણ ભગવાને જ તે
બધાંને ટેકો આપીને ધારણ કરી રાખ્યાં છે.

શુકદેવજી કુરુદ્વહ એ પ્રમાણે જે સંબોધન કરે છે તે પરીક્ષિતને શ્રમ ન થાય અને પોતે જે
કહે છે તેમાં વિશ્વાસ આવે એટલા માટે છે. ૧૮

આ પ્રમાણે સમુદાયલીલાનું વર્ણન કરીને, તે લીલાનું જ્ઞાન કોઈને પણ ન થયું એમ કહેવાને માટે
શુકદેવજી કૃષ્ણ એ શ્લોકમાં કહે છે કે દેવોની સ્ત્રીઓને અને ચન્દ્રને વિસ્મય થયો. (ગન્ધર્વ વગેરેને
તો દર્શન જ થયાં નહિ, ત્યારે સ્ત્રીઓ અને ચન્દ્રને વિસ્મય થયો; એટલે કોઈને પણ સમુદાયલીલાનું
જ્ઞાન ન થયું.)

કૃષ્ણની વિશેષ ક્રીડા જોઈને આકાશમાં ફરનારા દેવોની સ્ત્રીઓ
હામથી પીડિત થઈને મોઢ પામી; અને નક્ષત્ર સહિત ચન્દ્ર પણ વિસ્મય
પામ્યો. ૧૯

ન હિ કસ્માશ્ચિત્ પતિઃ પરમાનન્દો ભવતિ । ન હિ નિરાનન્દેનાનન્દો દાતું શક્યતે । 'एष ह्येवानन्दयाती'तिश्रुतेः । एवकारेणेतरनिषेधश्च । तत्रापि विशेषेण क्रीडा । न हि जीवो विशेषग्रीडां जानाति । खेचराणां स्त्रिय इति तासां सर्वदर्शनार्थं भगवद्भक्तो वरो निरूपितः । स्त्रीणां च दर्शनं न दोषाय । तासां मोह एवोत्पन्नः, न तु परिज्ञानं रसो वा । लौकिकोऽपि चन्द्रो दृष्टवान् । सोमात्म-
कत्वाद् देहस्य । 'सोमः प्रथम' इति श्रुतेश्च । साधारण्यञ्च स्त्रियः । तथापि तस्य दर्शनं तस्यैव हितकारि न भवतीति निरूपयितुमाह शशाङ्कः इति । स हि कलङ्की । आनन्दमयोऽपि । सगणो नञ्प्रसहितः ।

અરેખર, કોઈનો પણ પતિ પરમાનન્દ—કૃષ્ણ—હોતો નથી. જેનામાં આનન્દ નથી, અર્થાત્ જે આનન્દમય શ્રીકૃષ્ણથી ભિન્ન છે, તે આનન્દનું દાન, અરેખર, કરી શકતો નથી, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે ઇષ હ્યેવાનન્દયાતિ, આનન્દ, આનન્દ, પરમાત્મા, અરેખર, આનન્દ આપે છે. આ શ્રુતિમાં જે ઇષ પદ મૂકવામાં આવેલું છે તે આનન્દથી, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનથી, ભિન્ન પદાર્થનો નિષેધ કરે છે. ભગવાનની ક્રીડામાં પણ વિશેષ ક્રીડા છે. અરેખર, એવ વિશેષ ક્રીડા જાણતો નથી. આકાશમાં ફરનારા દેવોની સ્ત્રીઓ—જે પ્રમાણે કહેવાથી સર્વનું દર્શન કરવાને માટે ભગવાને તેમને વરદાન આપ્યું છે. સ્ત્રીઓ ભગવદ્દીક્ષાનું દર્શન કરે એમાં દોષ નથી. દેવોની સ્ત્રીઓને મોહ જ ઉત્પન્ન થયો, કોઈ સમુદાયથીલાનું જ્ઞાન થયું નહિ, તેમ જ રસની પ્રાપ્તિ પણ થઈ નહિ. લૌકિક ચન્દ્રે પણ દર્શન કર્યો. રાસક્રીડામાં આવેલાં ગોપીજનોનાં ચન્દ્રે દર્શન કર્યો તેમાં ચન્દ્રને દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી, કારણ કે દેહ ચન્દ્રરૂપ છે (અને તેથી ચન્દ્ર અને ગોપીજનોના દેહ વચ્ચે ભેદ નથી. 'આ જગત્ અગ્નિ અને ચન્દ્રરૂપ છે' એ શ્રુતિ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે દેહ ચન્દ્રસ્વરૂપ છે. જેમ અલૌકિક ચન્દ્ર ભગવદ્દાત્મક છે તેમ આ ચન્દ્ર સ્વામિનીલાવાત્મક છે, સ્વામિનીઓના આત્મામાં સોમ હુમ્મેશાં રહેલો છે તેથી તેમનો દેહ સોમાત્મક છે. આ પ્રમાણે ચન્દ્ર આધ્યાત્મિકરૂપે ગોપીજનોના દેહમાં જ રહેલો હોવાથી ચન્દ્ર ગોપીજનોનું રમણ સમયે દર્શન કરે તેમાં કોઈ જાતનો દોષ નથી.) વળી, સોમઃ પ્રથમો ધિવિદે—સોમે સ્ત્રીને પ્રથમ પ્રાપ્ત કરી—એ શ્રુતિ પણ એમ દર્શાવે છે કે ચન્દ્રે સ્ત્રીઓના દેહનો પ્રથમથી જ લોગ કરેલો છે તેથી ગોપી-
જનોનું દર્શન કરવામાં ચન્દ્રને દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. સાધારણ સ્ત્રીઓએ—દેવોની સ્ત્રીઓએ—પણ દર્શન કર્યો. (ગોપીજનોનો દેહ અલૌકિક હોવાથી તે સોમાત્મક શી રીતે કહી શકાય? આ શંકાનું સમા-
ધાન કરતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે રાસક્રીડામાં સાધારણ સ્ત્રીઓ પણ આવેલી હતી; ગોપીજનોના સિવાય બીજા સાધારણ સ્ત્રીઓ પણ રાસમાં આવેલી હતી એકલા ભગવાન જ જેમનો લોગ કરી શકે એવાં ગોપીજનો જ રાસક્રીડરૂપ પૂર્ણ રૂપ સિદ્ધ કરવાને માટે રાસમાં આવ્યાં હતાં, જ્યારે રાસનાં દર્શન કરવાને માટે બહુ સાધારણ સ્ત્રીઓ પણ આવી હતી. તેથી જ પ્રણવૈવર્તપુત્રણમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે રાસક્રીડામાં બહુ ગોપીજનો આવ્યાં હતાં. તેથી સાધારણ ગોપસ્ત્રીનાં દર્શન કરવામાં ચન્દ્રને દોષ આવતો નથી, કારણ કે આ સાધારણ સ્ત્રીઓનો દેહ લૌકિક છે અને તેથી તે દેહનો આત્મા સોમ છે.)

છતાં પણ—ચન્દ્રે દર્શન કર્યો તો પણ—તેણે, ચન્દ્રે, જે દર્શન કર્યો તે પોતાને—ચન્દ્રને—જ દિવ કરનાર નથી એમ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે શશાઙ્કઃ. આ ચન્દ્ર અરેખર કલંકવાળો છે. (ભગવાનને ગોપીજનોનાં દર્શન કરવાથી જો કે દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી છતાં પણ ચન્દ્રને જ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. ગોપીજનોના પ્રાધાન્યથી જે રમણ તે ચન્દ્રને હિતકારક છે; પરંતુ હમણાં અલૌકિક પ્રકારના રમણમાં તે સિદ્ધ થતું નથી. જેમાં અવિદેશ કરવામાં આવેલો છે—પહેલાંના જેવું જ જે રમણ છે—એવા લૌકિક રમણમાં તો નાચિકાના ચરણને પ્રભિષેક કરવું ઇત્યદિનું વર્ણન આગળ કર્યો જ. ચન્દ્ર કલંકવાળો છે એનો ભાવ એ છે કે આનન્દાદયઃ પ્રધાનમ્ (અભાસુઃ ૩-૩.૧૧)—પૂર્ણ આનન્દ, અર્થર્થ વગેરે ધર્મો પ્રધાન જ છે—એ સૂત્રને અનુસરીને ચન્દ્ર ભગવાનની પાસેથી જ આનન્દની ઇચ્છા રાખે છે, કારણ કે તે પોતે—ચન્દ્ર—સ્વામિનીના ભાવરૂપ છે; અર્થાત્ ચન્દ્ર પોતે જ પૂર્ણ નથી તેથી ચન્દ્રને પોતાના હિતની આકાંક્ષા રહે છે જ.)

તેનોદીપનેડપિ ન તસ્યાન્યાસુ ચિત્તસમ્ભવઃ । ચકારાત્ સોડપિ મુમુદ્ધે । યથા પુનરેતા મોહનાનન્તરં
પુનઃપુનર્દર્શને સદ્બુદ્ધકામા જાતાઃ, ગત્વાસ્માભિરપિ કાગરૂપતયા ક્રોધા કર્તવ્યેતિ કામાર્દિતા જાતાઃ,
તથા ચન્દ્રોડપિ । મગધતિ નિવેશનાર્થં યત્નં કૃત્વાન્, અતઃ કામાર્દિતો જાતઃ । અનેતાપ્રે 'નિસર્ગાત્
સુખમિ'તિપદ્ધે ઉપપત્તિરુક્તા । અસ્થૈવ ચન્દ્રસ્ય અંશાસ્તતો નિવર્તિવ્યન્ત્વ ઇતિ । અન્યથા 'સહસ્રદર્શના-
ન્મુક્તિ' રિત્યેતત્સૂત્રં વિરુદ્ધ્યેત । સહસ્રવળાભાવાત્ । કિન્ચ, સમગ્રઃ સ્વસ્ત્રીસહિતોડપિ વિસ્મિતો જાતઃ ।
વિસ્મયરસ ઇવોત્પન્નઃ, નાન્યો રસ ઇતિ ॥ ૧૯ ॥

એવમાધિભૌતિકાનામાધિદૈવિકસ્ય ચ મગધદુત્પાદિતરસાભિનિવેશમુચ્ચવા 'તન્દગોપસુતં દેવિ
પતિં મે કુર્વિ'તિ પ્રત્યેકપ્રાર્થનયા વ્રતં કૃતમિતિ પ્રત્યેકં રેમ ઇત્યાદ્ કૃત્વેતિ ।

આનન્દમય—અલૌકિક—ચન્દ્રે પણ ભગવાનની ક્રીડાનાં દર્શન કર્યો. (દેવતાઓની સ્ત્રીઓની
માફક ચન્દ્ર પણ કામથી પીડાયો એમ મૂળ શ્લોકમાં આવેલા ચ ઉપરથી જણાય છે. અને અલૌકિક
ચન્દ્રનું વર્ણન પણ ચ જ કરે છે.) લૌકિક ચન્દ્ર પોતાના ગણ—નક્ષત્રો—સાથે ભગવાનની ક્રીડાનાં દર્શન
કરે છે; તેથી ઉદીપન હોવા છતાં પણ બીજી સ્ત્રીઓમાં તેનું—ચન્દ્રનું—ચિત્ત સંભવતું નથી. મૂળ
શ્લોકમાં જ છે તે એમ દર્શાવે છે કે લૌકિક ચન્દ્રને પણ મોહ થયો. જેમ આ દેવોની સ્ત્રીઓને મોહ
થયા પછી ફરી ફરીને દર્શન કર્યાથી કામ ઉત્પન્ન થયો—ઘેર જઈને અમારે પણ કામરૂપે ક્રીડા કરવી
જેમ એ એ પ્રમાણે કામથી પીડાયાં—તેમ લૌકિક ચન્દ્ર પણ કામથી પીડાયો. (ચન્દ્ર સ્વામિનીના લાવ-
રૂપ હોવાથી તેને—ચન્દ્રને—દેવોની સ્ત્રીઓની માફક અભિલાષ થાય એ યોગ્ય છે.) અલૌકિક ચન્દ્રે
ભગવાનમાં પ્રવેશ કરવાને માટે યત્ન કર્યો, તેથી તે કામથી પીડાયો. (દેવોની સ્ત્રીઓ અને લૌકિક ચન્દ્ર
ભગવદ્વિષયક કામથી પીડાયાં, ત્યારે અલૌકિક ચન્દ્ર કામિનીવિષયક કામથી પીડાયો એ પ્રમાણે ભેદ
છે.) આ પ્રમાણે આગળ 'નિસર્ગથી મુખ' એ પક્ષમાં ચન્દ્રાંશનું નિવર્તનરૂપી યુક્તિ આપવામાં આવી,
દ્વારણ કે આજ ચન્દ્રના અંશો—કિરણો—તેમાંથી પાછા ચાલ્યા જશે. (સિયેવ આત્મન્યુપરુદ્ધસૌરતઃ
એ છન્વીસમા શ્લોકમાં તો રમણનો અલૌકિક જ પ્રકાર છે, લોકને અતુસરનારો નથી 'નિસર્ગથી મુખ'
એ લૌકિક પક્ષમાં ચન્દ્ર ભગવાનનું રેતોરૂપ હોવાથી ભગવાનમાં તે પ્રવેશ કરે એટલે નિસર્ગપક્ષની યુક્તિ
આપવામાં આવી એમ લાવ છે.) જે નિસર્ગનો અભાવ હોય તો 'સહસ્રદર્શનથી મુક્તિ થાય છે' એ
સૂત્રનો વિરોધ આવે, દ્વારણ કે એક સાથે સ્વભુ નહિ થાય. (ઈવં પરિવ્રજ્ઞ એ સત્તરમા શ્લોકમાં રસ-
શાસ્ત્રમાં જણાવેલી રીત પ્રમાણે રમણ થયું એમ વર્ણન કરવામાં આવેલું હોવાથી સહ—સ્વભુ, એક
સાથે સ્વભુ, પણ પ્રાપ્ત જ થાય છે, દ્વારણ કે રમણનો પ્રકાર જ તે જાતનો છે, પરંતુ અખંડરૂપ ભગ-
વાનમાં સહસ્વભુ પોતાની છુદ્ધિથી કદંબી શકાય એમ નથી, અને તે શુભ રાખવા જેવું હોવાથી પ્રકટ
વર્ણન કરી શકાય એમ નથી; તેથી શુક્રદેવણ્યે આ પ્રકારે વર્ણન કર્યું એમ શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે
છે. સોમ રેતોરૂપ છે એમ દ્યુતિથી સિદ્ધ થએલું છે, એટલે ચન્દ્રના અંશનું નિવર્તન થવામાં કોઈ જાતનો
દોષ નથી. અરે! ભગવાનનું સ્વરૂપ રસાત્મક હોવાથી જ બધું ઘટી શકશે, તો પછી ચન્દ્રે ભગવાનમાં
પ્રવેશ કરવાની રીત જરૂર? આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. ચન્દ્ર રેતોરૂપ છે, અને તે આધ્યાત્મિક
રૂપે સ્વરૂપની અંદર રહેલો છે, એટલે તે રૂપે ચન્દ્રે ભગવાનમાં પ્રવેશ કરવાની જરૂર છે. ચન્દ્ર ભગવાનના
સ્વરૂપમાં જ રહેલો હોવાથી તે પ્રવેશ કરે છે એ વાત બહુ સારી નથી—આ પ્રમાણે શંકા કરવી નહિ,
દ્વારણ કે આ લીલા રમણના પ્રકારનું જ્ઞાન આવે છે. આમ જે ન જાનીએ તો જાનીએ આ લીલા ન થાય.)

વળી, ચન્દ્ર સમગ્ર—પોતાના મૂઘ સાથે—છે; ચન્દ્ર અને પોતાની સ્ત્રી પણ વિરમય પામ્યાં.
અર્થાત્ વિરમયરસ જ ઉત્પન્ન થયો, બીજો રસ નહિ. ૧૯

આ પ્રમાણે આધિભૌતિકોનો—સ્વામિનીના દેહમાં રહેલા ચન્દ્રાત્મક વાવોનો—અને આધિ-
દૈવિકનો—ભગવદ્વાવરૂપ અલૌકિક ચન્દ્રનો—ભગવાને ઉત્પન્ન કરેલા કામરસમાં અભિનિવેશ થયો,

તતસ્તાસાં સુરતાન્તો જાત ઇત્યાહ તાસામિતિ ।

તાસામતિવિહારેણ આન્તાનાં વદનાનિ સઃ ।

પ્રામૃજત્ કરુણઃ પ્રેમ્ણા શન્તમેનાઙ્ગ પાણિના ॥ ૨૧ ॥

અતિવિહારેણાનેકબન્ધૈઃ સમ્યક્ શ્રાન્તા જાતાઃ । તતોડમિમલીભ્યં તાસાં વદનાનિ સ્વદક્ષેન પ્રામૃજત્ । યતઃ સ કૃષ્ણઃ, તદર્થમેવાવતીર્ણઃ । સર્વત્રેય તથાવિધં જાતમિતિ ક્ષાપયિતું વૃદ્ધવચનમ્ । તથાકરણે હેતુઃ કરુણ ઇતિ । કરુણાયુક્તઃ । સા કરુણા ઉદાસીના ન ભવતીત્યાહ પ્રેમ્ણેતિ । માર્જને ક્લેશ એવ નિવર્તત ઇતિ ક્ષાપયિતું શન્તમેતેત્યુક્તમ્ । અઙ્ગેતિસમ્બોધનમપ્રતારણાય । એવં તાસાં દુઃસ્થનિવારણપૂર્વકં પરમાનન્દં સ્થાપિતવાત્ ॥ ૨૧ ॥

તતોડતિસુવિતાનાં કૃત્યમાહ ગોપ્ય ઇતિ ।

ગોપ્યઃ સ્ફુરત્પુરત્કુણ્ડલકુન્તલત્વિઙ્ગુણ્ડશ્રિયા સુધિતહાસનિરીક્ષણેન ।

માનં વદત્ય ઋષભસ્ય જગુઃ કૃતાનિ પુણ્યાનિ તત્કરુહસ્પર્શપ્રમોદાઃ ॥ ૨૨ ॥

ગોપ્યો માનં વદત્યઃ તત્કૃતાનિ જગુઃ । ગાને હિ રજોગુણાભિનિવેશો હેતુઃ । તદર્થ સહજ-

પછીથી ગોપીજનોના રમણનો અન્ત આવ્યો એમ તાસામ્ એ શ્લોકમાં શુકદેવજી કહે છે.

હે અંગ ! દયાળુ ભગવાને અતિવિહારથી થાકી ગયેલાં ગોપીજનોનાં

મુખ મુખ આપનાર હસ્તવડે પ્રેમથી લુછ્યાં. ૨૧

અતિવિહારને લીધે, અનેક પ્રકારના બન્ધોને લીધે, ગોપીજનો બહુ થાકી ગયાં. તેથી આગળની લીલાને માટે ભગવાને પોતાના હસ્તથી તેમનાં—ગોપીજનોનાં—મુખ લુછી નાખ્યાં, કારણ કે તે કૃષ્ણ છે; અર્થાત્ ભગવાન્ ગોપીજનોને માટે જ અવતરેલા છે. બધે ય આ પ્રમાણે થયું, બધાં ય ગોપીજનો અતિવિહારથી બહુ થાકી ગયાં, એમ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી શ્લોકમાં તાસામ્ એ પ્રમાણે બહુ-વચનનો પ્રયોગ કરે છે. ભગવાન્ ગોપીજનોનાં વદન લુછે છે તેનું કારણ એ કે ભગવાન્ પોતે કરુણ, દયાવાળા, છે. આ કરુણા ઉદાસીન—ભાવરહિત—નથી એમ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે પ્રેમ્ણા; અર્થાત્ ભગવાને ગોપીજનોનાં મુખ પ્રેમથી લુછ્યાં. ભગવાન્ ગોપીજનોનાં વદન લુછે તેથી ગોપીજનોનો ક્લેશ નાશ થઈ જાય છે જ એમ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે શન્તમેન. (લોકમાં વદન લુછવાથી ફક્ત ક્લેશ જ દૂર થાય છે, અધિક મુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી; પરંતુ ભગવાન્ ગોપીજનોનાં વદન લુછે છે તેમાં તો ગોપીજનોનો ક્લેશ દૂર થાય છે અને વધારામાં તેમને અધિક મુખ પણ મળે છે. આ ભાવ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે શન્તમેન.) શ્લોકમાં અઙ્ગ એ પ્રમાણે જે સંબોધન કરવામાં આવેલું છે તે દર્શાવે છે કે શુકદેવજી પરીક્ષિતને છેતરવાના નથી. આ પ્રમાણે ભગવાને ગોપીજનોનું દુઃખ દૂર કરીને તેમનામાં પરમાનન્દનું સ્થાપન કર્યું. ૨૧

બહુ આનન્દ પામેલાં ગોપીજનોએ જો કર્યું તેનું વર્ણન હવે શુકદેવજી ગોપ્યઃ એ શ્લોકમાં આપે છે.

ઉન્નતશ્ચ સુવર્ણનાં કુણ્ડલોની અને કેશની ઠાન્તિથી સુંદર અનેલા

ગાલોની શોભાથી, અને ભગવાનના અમૃતમય હાસ્યસહિત નિરીક્ષણથી

ગોપીજનોએ માન ધારણ કર્યું, અને ભગવાનના નખના સ્પર્શથી આનન્દ

પામીને ભગવાનનાં પુણ્ય કર્મોનાં શુભગાન કરવા લાગ્યાં. ૨૨

ગોપીજનો માન ધારણ કરીને ભગવાનનાં કર્મોનું ગાન કરવા લાગ્યાં. ગોપીજનોએ ભગવાનનાં કર્મોનું ગાન કર્યું તેનું કારણ એ કે તેમનામાં રમેશુજીનો—માનનો—અભિનિવેશ થયો હતો. (ગયા

મેકં મગવત્કૃતં ચ હૈતુદ્વયમાહ । તત્ર પ્રથમં સહજં નિરૂપયતિ । સ્ફુરચત્ પુરટં સુવર્ણં વાહોત્તીર્ણમુ-
જ્જલીકૃતં ચ, તસ્ય યે કુણ્ડલે કુન્તલાશ્ચ, તેષાં ત્રિવિધા સહિતા ચા મગ્ધશ્રીઃ । રજ્જ્વલા મગ્ધશ્રીઃ
પીતા વા । રજ્જ્વલા નીલા ચેતરે । એવં કાન્તિત્રયં મૂલમૂતગુણકાર્યરૂપમ્ । તેનાસાં સર્વોત્કર્ષયોગ્યતા ।
સુધિતં સુધામિવ પ્રાપ્તં યદ્વાસપૂર્વકં નિરીક્ષણમ્ । અત્રાપ્યન્તઃસ્થિતો રાગઃ નિરીક્ષણં હાસ્યેતિ ત્રિતય-
મુક્તમ્ । મગવદીયમેતત્ । અત્ર ઉમાધ્યાં સન્માનતમમિમાનં વા વધત્યઃ સ્વહૃદયકૃતવિપરીતધુક્તા
જ્ઞાતદોષનિરાકરણાર્થં તત્કૃતાનિ જગુઃ । તેષાં ન કેવલં પાપનિવર્તકત્વં કિન્તુ પુણ્યરૂપત્વમપીત્યાદ
પુણ્યાનીતિ । મગવતા કૃતાનિ પાપનિવર્તકાનિ પુણ્યજતકાનિ ચ । અતસ્તાસાં દોષામાયઃ, અપ્રિમ-

૨લોકમાં એમ દર્શાવવામાં આવ્યું કે ગોપીજનો સ્વાધીનભર્તૃક છે; અર્થાત્ ભગવાન ગોપીજનોને
અધીન છે. આ ૨લોકમાં પણ એમ કહેવામાં આવ્યું કે ગોપીજનોનાં કુણ્ડલ, કેશ અને ગાલની જે
શોભા છે તે પોતાના પ્રિયના—ભગવાનના—હસ્તકમલના સ્પર્શથી જ સિદ્ધ થએલી છે. તથા જ ગોપી-
જનોએ જે માન ધારણ કર્યું તેનું કારણ આ શોભા જ છે. આ શોભા ગોપીજનોમાં રહેલી હોવાથી
સહજ, સ્વાભાવિક, કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ગાન ઉત્પન્ન કરનાર જે અસાધારણ ઉત્સાહ, માન, છે તેને
રજ્જેશુ કહેવામાં આવે છે. પહેલાં માનને લીધે ગોપીજનોને દુઃખ થયું હતું, પણ આ પ્રસંગે
તે પ્રમાણે નથી થયું એ દર્શાવવાને માટે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ગોપીજનોએ ભગવાનના
શુણોનું ગાન કર્યું.)

માન ઉત્પન્ન કરવાને માટે શુક્રદેવજી ૨લોકમાં જે કારણો આપે છે. એક સહજ, સ્વાભાવિક અને
બીજું ભગવાને સિદ્ધ કરેલું. તેમાં પ્રથમ શુક્રદેવજી સહજ હેતુનું વર્ણન કરે છે. પ્રકાશ પામતું જે
પુરટ—સુવર્ણ—અર્થાત્ અક્ષિમાંથી નીકળેલું અને ઉત્તમવલ ખનેલું જે મુત્યું; તેનાં જે જે કુણ્ડલો,
અને કેશ; તેમની—કુણ્ડલોની અને કેશની—શોભાવાળી જે ગાલોની કાન્તિ. ગોપીજનોના ગાલનો
રંગ ઉત્તમવલ અથવા પીળો હતો. (કેટલાંક ગોપીજનો વિજળીના જેવાં ગોરાં હતાં, એટલે તેમના
ગાલનો રંગ ઉત્તમવલ હતો; બીજાં કેટલાંક ગોપીજનો ચમ્પાની કળી જેવાં પીળાં હતાં, એટલે તેમના
ગાલનો રંગ બીજો હતો.) બાકીનાં એ—કુણ્ડલો અને કેશ—અનુક્રમે ઉત્તમવલ અને નીલ હતાં.
કુણ્ડલો ઉત્તમવલ હતાં અને કેશ નીલ હતા. આ—ઉત્તમવલ અથવા પીળી, ઉત્તમવલ અને નીલ
એમ—ત્રણ પ્રકારની શોભા સર્વના મૂલભૂત ભગવાનના શુણોનું જ કાર્ય છે. (ભગવાનના ચાતુર્યનું જ
કાર્ય છે. આ જગતમાં જેટલાં બધાં કાર્ય છે તે સર્વનું મુખ્ય કારણ ભગવાનના ચાતુર્ય વગેરે શુણો છે,
અને ગોપીજનોની આ ત્રણ પ્રકારની શોભા પણ ભગવાનના આ શુણોનું જ કાર્ય છે, બીજાં કોઈનું નહિ.)
તેથી ગોપીજનોની આ ત્રણ પ્રકારની શોભા સર્વમાં શ્રેષ્ઠતા—માન—સિદ્ધ કરવાને માટે ચોચ છે.

સુધિત એટલે અમૃતને બાણે પ્રાપ્ત કર્યું હોય એવું જે હાસ્યસહિત ભગવાનનું નિરીક્ષણ. અહીં
પણ અન્તાકરણમાં રહેલો એક, નિરીક્ષણ અને હાસ્ય એ ત્રણ પદાર્થોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ
ત્રણ પદાર્થો ભગવાનના છે, એટલે માન ધારણ કરવામાં આ બીજો, ભગવત્કૃત, હેતુ છે.

આ પ્રમાણે આ બન્ને કારણોને લીધે—ગોપીજનોના કુણ્ડલ વગેરેની શોભા અને ભગવાનનું
નિરીક્ષણ એ બે કારણોને લીધે—ગોપીજનોએ સન્માનન અથવા અભિમાન ધારણ કર્યું, અને પોતાના
હૃદયમાં થએલી વિપરીતભાવનાથી—અમે સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છીએ એવી ભાવનાથી—ઉત્પન્ન થએલા અભિ-
માનરૂપી દોષને દૂર કરવાને માટે તેમણે ભગવાનનાં કાર્યોનું ગાન કર્યું. ભગવાનનાં કાર્યો કૃત્ર પાપ જ
દૂર કરે છે એમ નથી પરંતુ પુણ્યરૂપ, પુણ્ય ઉત્પન્ન કરનાર, પણ છે એમ દર્શાવવાને માટે શુક્રદેવજી કહે
છે કે પુણ્યાનિ. ભગવાનનાં કાર્યો પાપને દૂર કરનારાં અને પુણ્યને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. (ગાનથી ઉત્પન્ન
થએલો જે પુણ્ય ભાવવિશેષ તે અલૌકિક ઇષ્ટ પદાર્થને સિદ્ધ કરનારો હોવાથી 'પુણ્ય' કહેવાય છે.) તેથી
ગોપીજનોમાં દોષ નથી અને આગળની લીલામાં પુણ્યનો મંદ્રક થાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું.

લીલાયાં પુણ્યોપચયશ્રોક્તાઃ । પૂર્વદેશવિસ્તારનાર્થમાતન્દાધિર્ભાવમાદ । તસ્ય મગધતઃ કરુહા નલાઃ,
તેષાં સ્પર્શોન જાતપીડયા સ્મૃતસમ્ભોગાઃ પ્રમુદિતા જાતાઃ । અન્તઃપૂર્ણાનન્દા ગાનેનાપિ જાતા ઇતિ
જ્ઞાન્તે વિશેષણમ્ ॥ ૨૨ ॥

તત્તત્તાભિસ્તુલ્યાભિર્મૈગવામ્ જલક્રીડાં કૃતવાનિત્યાહ તાભિર્યુત્ત ઇતિ ।

તાભિર્યુતઃ શ્રમમપોહિતુમક્લસક્લષ્ટસ્રજઃ સ્વકુચકુકુમરક્ષિતાયાઃ ।

ગન્ધર્વપાલિભિરનુદ્રુત આવિશદ્વાઃ આન્તો ગજીભિરિભરાડિચ ભિન્નસેતુઃ ॥ ૨૩ ॥

તાભિઃ સર્વાભિરેવ યુતઃ મહારાવસમયે યસુનાયાં જલક્રીડાર્થં પ્રવિષ્ટઃ । તત્ર પ્રયોજનં શ્રમમ-
પોહિતુમિતિ । તાસાં સર્વાશ્રમં જલક્રીડયૈવ દૂરીકુર્વન્ । મગધતસ્તાભિઃ સદ્ ગમને જાયમાનાં શોભાં

પહેલાંનો કલેશ ભૂલી જવાને માટે આનન્દ પ્રકટ થયો એમ શુકદેવજી કહે છે. (ગયા પ્રલોકમાં જે શાન્તમ પદ હતું તે ઉપરથી એમ જણાયું કે ગોપીજનોને સુખ થયું અને કલેશ દૂર થયો. પરંતુ ગોપીજનો તે કલેશ ભૂલી જ ગયાં એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું ન હતું. આ પ્રલોકમાં આનન્દનો આવિ-
ર્ભાવ થતાં ગોપીજનો તે કલેશ ભૂલી ગયાં એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.) ભગવાનના જે નખો છે તેના સ્પર્શથી ગોપીજનોને જે પીડા થઈ તેથી તેમને સંસોગનું સ્મરણ થયું અને આનન્દ થયો. ભગવા-
નનાં કાર્યોનું ગાન કરવાથી પણ ગોપીજનોનું અન્તઃકરણ આનન્દથી પૂર્ણ થયું એમ દર્શાવવાને માટે તત્કરુહસ્પર્શપ્રમોદાઃ એ વિશેષણ પ્રલોકને અન્તે આપવામાં આવ્યું છે. ૨૨

પછીથી ભગવાને પોતાના જેવાં ગોપીજનો સાથે જલક્રીડા કરી એમ તાભિર્યુત્તઃ એ પ્રલોકમાં શુકદેવજી કહે છે. (ગોપીજનો ભગવાનની માફક નિર્દોષ, પૂર્ણ ગુણવાળાં, અને ભાવથી આનન્દાત્મક છે, તેથી ગોપીજનો ભગવાનની તુલ્ય—બરોબર—છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનો ભગવાનના જેવાં હોવાથી જલક્રીડામાં તે ભગવાનના ઉપર જલ છાંટી શકશે અને ભગવાન તેમના ઉપર જલ છાંટી શકશે.)

જેમ કોઈ થાકી ગયેલો અને પાણીની પાળો તોડી પાડતો મહાન્ હરેતી પોતાનો થાક દૂર કરવાને માટે હાથણીઓની સાથે જળમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ થાકી ગયેલા, ગોપીજનોના સ્તનના કુંકુમથી રંગાયેલી અને અંગની સાથે સંબંધમાં આવતાં ચોળાઈ ગયેલી પોતાની માળાની સાથે રહેલા શ્રેષ્ઠ ગન્ધર્વૃષ ભમરાઓ જેમની પાછળ દોડે છે, અને જેમણે મર્યાદા તોડી છે તેવા ભગવાને, જેમાં અંગના સંબંધથી માળા ચોળાઈ ગઈ છે અને જે ગોપીજનોના સ્તનોના કુંકુમથી રંગાયેલાં છે એવાં સ્વદીય યસુના-
જના જળમાં થાક ઉતારવાને માટે ગોપીજનો સાથે પ્રવેશ કર્યો. ૨૩

અર્થાત્ ગોપીજનો સાથે ભગવાને અડધી રાત્રે જલક્રીડાને માટે યસુનાજામાં પ્રવેશ કર્યો. (રમણ એ પ્રકારનું છેઃ જળમાં અને સ્થળ ઉપર. આ એ પ્રકારનું રમણ સિદ્ધ કરવાને માટે આખી રાત્રીની જરૂર હોય છે. સ્થળ ઉપરનું રમણ પૂરું થતાં જળમાંના રમણનો આરંભ થાય છે; તેથી જળમાંનું રમણ અડધી રાત્રીએ શરૂ થયું એમ શ્રીમદ્ભગવત્ સૂત્ર કહે છે.) યસુનાજના જળમાં ભગવાને ગોપીજનો સાથે જે પ્રવેશ કર્યો તેનું પ્રયોજન દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે શ્રમમપોહિતુમ્ । ગોપીજનોના બધાં અંગોનો શ્રમ જળક્રીડાથી જ દૂર કરવાને માટે ભગવાને યસુનાજના જળમાં પ્રવેશ કર્યો. (ગોપીજનોનો કલેશ દૂર થયો હતો તો પણ શ્રમને લીધે કોઈ કોઈ સ્થળે રહેલા પરસેવાને દૂર કરવાને માટે ભગવાને તે પરસેવાને લુછી ન નાખ્યો, પણ જળક્રીડા જ કરી અને તે દ્વારા જ પરસેવો દૂર કર્યો.) ગોપીજનોની

વર્ણયતિ સ્ત્રજઃ ગન્ધર્વપાલિભિરનુદ્રુત્ત્વમ્ । યમુનાયા વા વિશેષણાનિ । ગન્ધર્વોના રક્ષકાઃ
ગન્ધર્વપાઃ ગન્ધર્વોત્તમાઃ । તે ચ તે અલયઞ્ચ તૈરનુદ્રુત્ત્વઃ સદ્ગે શીઘ્ર ગતઃ વાઃ અવિશત્ ।
આમોદસ્ય નિશ્ચારણાર્થં ચ તથાકરણમ્ । સન્મોગેન શ્રમોદકે પદ્મિનીના વમલરૂપો ગન્ધો ભવતિ ।
તદુપરોષેન ચ દ્રુતપદવિન્યાસ इत्यનુદ્રવણમ્ । તે ચ ભ્રમરા ભગવદીયા एवेत्याह । અદ્ભ્યોઃ સદ્ગેન
ઘૃષ્ટા યા સ્ત્રક્ વસ્યાસ્તે । યસ્યા વા સ્ત્રક્ તાદૃશી । સ્વા ચાસૌ કુચકુકુમારજિતા ચ । ભગવત एव
માલા । કાલિન્દી ચ કુચકુકુમૈ રક્ષિતા । તત્ર દેહામોદઃ પુષ્પામોદઃ કુકુમામોદઃએતિ । સ્વરીચસ્વેના-
સાધારણ્ય ચ । આધિદૈવિકાસ્તે ભ્રમરાસ્તદ્વ્યભોક્તાર इति વિશેષણ ગન્ધર્વપૈતિ । શ્રાન્તઃ હ્રમરાદિ-
વેતિ અવિચારે હેતુઃ । શ્રાન્ત इतिવિશેષણ લીલયા ગમનાર્થમ્ । પ્રત્યેકસન્મોગાવધિ ભગવતોઽન્યો
ભાવો નિરૂપિત इति તદપગમાત્ શ્રમલીલાપ્યાવિદ્યતા । ગર્જીભિરિત્યન્યશ્રમો નિવારિતઃ । સેત્તવો

સાથે ભગવાન જતા હતા તે સમયની શોભાનુ વર્ણન કરતા શુકદેવજી કહે છે કે સ્ત્રજ ગન્ધર્વપાલિ-
ભિરનુદ્રુત્ત્વમ્, ભગવાનની માળા ઉપર ભ્રમરા શ્રેષ્ઠ ગન્ધર્વોની માફક ગાન કરનારા ભ્રમરાઓ જેમની
પાછળ દોડે છે એવા ભગવાન, અથવા તો અદ્ભુતઘૃષ્ટસ્ત્રજ એને યમુનાજીના વિશેષણ તરીકે લેવું

જે ગન્ધર્વોનું રક્ષણ કરનારા છે તે ગન્ધર્વપ કહેવાય છે, અર્થાત્ તે ઉત્તમ ગન્ધર્વો હોય છે ભ્રમ-
રાઓ ઉત્તમ ગન્ધર્વો જેવા છે અને તે ભગવાનની પાછળ દોડે છે આ પ્રમાણે જેમની પાછળ શ્રેષ્ઠ
ગન્ધર્વોની માફક ગાન કરનારા ભ્રમરાઓ દોડે છે એવા ભગવાને જલદીથી જઈને જળમા પ્રવેશ કર્યો
(સંલોગનું સૂચન કરનારો આમોદ—ગન્ધ—સવારમા રાખી શકાય નહિ, તેથી) તે ગન્ધને દૂર કરવાને
માટે અને થાક ઉતારી નાખવાને માટે ભગવાને જળકીડા કરી સંલોગથી પદ્મિની સ્ત્રીઓને શ્રમ
થતા જે પરસેવો થાય છે તેની ગન્ધ કમલના જેવી હોય છે, (અને તેથી ગન્ધ સંલોગનું સૂચન કરી
શકે છે) ભ્રમરાઓ અને ગોપીજનો ભગવાનને હરકત કરે છે તેથી ભગવાન જલની પોતાના ચરણ-
ચરિત્તો ઉપાડે છે, અને ભ્રમરાઓ તેમની પાછળ દોડે છે આ ભ્રમરાઓ ભગવાન જ છે એમ શુકદેવજી
અર્જુન ઇત્યાદિ શબ્દોમા કહે છે બન્ને અગના સખધથી ચોળાઈ ગઈ છે જે માળા, તેના સખધવાળા ભ્રમ-
રાઓ છે અથવા તો (અર્જુન ઇત્યાદિ પદનો સખધ યમુનાજી સાથે લાગે તો) જેમા, જે યમુનાજીમા,
બન્ને અગના સખધથી માળા ચોળાઈ ગયેલી છે એવા યમુનાજી પોતાની, અને ગોપીજનોના સ્તનોના
કુકુમથી રંગાયેલી એવી ભગવાનની જ માળા (સ્વકુચં ઇત્યાદિનો મધ્ય યમુનાજી સાથે લેવામા
આવે ત્યારે શ્રીમહાપ્રભુજી આરા કરે છે કે) યમુનાજી પણ ગોપીજનોના સ્તનોના કુકુમથી રંગાયેલા
છે ભગવાનની માલાની અંદર દેહની ગન્ધ, પુષ્પની ગન્ધ અને કુકુમની ગન્ધ એમ ત્રણ પ્રકારની ગન્ધ
રહેલી છે માળા ભગવાનની છે એટલે તે અસાધારણ છે

(અદ્ભુતઘૃષ્ટસ્ત્રજ એ પદને યમુનાજીના વિશેષણ તરીકે લેવામા આવે તો પણ ભ્રમરાઓને
ભગવાનની માલાનો સખધ છે એ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજીએ મૂળ શ્લોકમા ગન્ધર્વપ એ પ્રમાણે
ભ્રમરાઓનું વિશેષણ મૂકેલું છે) આ ભ્રમરાઓ આધિદૈવિક છે, અતરંગીવામા ગ્રેલા છે, અને તેથી
તેઓ માવાની ગન્ધનો ભોગ કરે છે, સંલોગને લીધે ઉત્પન્ન થતી વનમાવાની દિવ્ય ગન્ધનો ભોગ કરે
છે (ભ્રમરાઓ ગન્ધર્વપ છે, શ્રેષ્ઠ ગાન કરનારા છે, અર્થાત્ ભગવાનની અતરંગીવતા સમયે પણ હાજર
રહીને ગાન કરવાને માટે આ ભ્રમરાઓ લાયક છે) આ સમયે ભગવાનને કોઈ પણ જાતનો નિશ્ચાર
થતો નથી તેનું કારણ દર્શાવતા શુકદેવજી કહે છે કે શ્રાન્ત હ્રમરાદિવ, ધારી ગયેલા મહાન હાથીની
માફક શ્લોકમા જે શ્રાન્ત વિશેષણ મૂકવામા આવેલું છે તે લીલાથી જામન દર્શાવવાને માટે છે દરેક
ગોપીજનની માથે ભગવાન સંલોગ કરે ત્યાં સુધી ભગવાનના અન્ય ભાવનું—ઉપર ચન્દ્ર સ્થાપન કરવા-
રૂપી ભાવનું—વર્ણન કરવામા આવ્યું, અને ત્યારે તે ભાવ જતો નહે છે—ચન્દ્ર જતો નહે છે—ત્યારે
અમલીતા પણ પ્રકટ થઈ બીજા કારણથી શ્રમ થયો નથી એ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે
કે ગર્જીભિ

મધ્યમો જલરક્ષાર્થમ્ । તે સર્વે મિત્રાઃ શાસ્ત્રાગ્રજેન ભવન્તિ । ભગવાપિ પ્રદામર્થાદા આત્મારામત્વ-
રૂપા ડીવાનાં પ મર્થાદા તથા સતિ નિવૃત્તા । વામરૂપસ્વરૂપ પરદારાણામગિર્મણાવ । પૂર્વ તાર્કા

સેતુઓ—પાળાઓ—જળના રક્ષણને માટે બાંધવામાં આવે છે. તે બધા સેતુઓને થાકી ગયેલી ગજરાજ તોડી નાખે છે. આ પ્રમાણે થવાથી ભગવાને પણ આત્મારામત્વરૂપી પોતાની પ્રદામર્થાદા, અને નમ્રતાથી દાસ્ય કરવારૂપી જીવની મર્થાદા દૂર કરી, કારણ કે ભગવાને કામાત્મરૂપે ગોપીજનોનો સ્પર્શ—લોગ—કર્થો અને બીજાઓની સ્ત્રીઓની સાથે સંગ કર્યો. (આ અધ્યાયની શરૂઆતમાં વર્ણવેલાં કે પ્રકટમ્ ઇત્યાદિ કારિકા આપવામાં આવેલી છે, અને તેમાં આધિદેવિક, ઉત્તમ 'કામ' નામના મુખ્ય ભગવાન કૃષ્ણ જ લોગ કરે છે, બીજે કોઈ નહિ, એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ કામાત્મક છે. જ્યારે આ કામથી ભગવાને ગોપીજનોનો ભોગ કર્યો ત્યારે ભગવાનનું આત્મારામત્વ જતું રહ્યું; અને જ્યારે પરસ્ત્રી સાથે તેમણે સંગ કર્યો ત્યારે નમ્રતાથી ભગવાનનું દાસ્ય કરવાની જીવની મર્થાદા નાશ પામી. ભગવાન નિજજનોને પોતાની સાથે સંગ કરવાનો અધિકાર આપે જ છે એ દર્શાવવાને માટે શ્રીમદ્ભાગવત પરદારાણામ એ પદમાં પર શબ્દ વાપરે છે. વાસ્તવિક રીતે પરત્વ જો કે દોષરૂપ છે છતાં પણ રસને માટે ગોપીજનોમાં પરકીયાત્વનું સ્થાપન કરીને જ ભગવાને લીલા કરી છે. કોઈ પણ પ્રકારના વિકાર વિના રહેતું એ પ્રદાની મર્થાદા છે. જ્યારે શૃંગારરસાત્મક અનેક વિકારો ભગવાનમાં પ્રકટ થાય છે ત્યારે ભગવાનની અવિકૃતસ્વરૂપની મર્થાદા તિરોહિત થઈ જાય છે. જ્યાં મુખી રસમાં પરિપૂર્ણ વિકાસ થયો ન હતો ત્યાં મુખી ભગવાને ગોપીજનોને પોતાનાથી અલિપ્ત જ માન્યા અને તેમની સાથે કીડા કરી, અને આ પ્રમાણે ભગવાનનું આત્મારામત્વ જ રહ્યું; પણ જ્યારે શૃંગારરસનો અર્પૂર્ણ વિકાસ થયો ત્યારે ગોપીજનો મારાથી લિપ્ત નથી એ પ્રકારનું ભગવાનનું જ્ઞાન નાશ પામ્યું, અને કેવલ આનન્દ જ પ્રકટ થયો. અને તેથી ગોપીજનોમાં ભગવાનને આત્મત્વની સ્ફુર્તિ પણ થઈ નહિ, પરંતુ નાધિક્ષાલાવની જ સ્ફુર્તિ થઈ. આ પ્રમાણે ભગવાનની આત્મત્વમર્થાદા પણ તિરોહિત થઈ ગઈ.) (ગયા અધ્યાયના અને આ અધ્યાયના રમણમાં ફેર છે એમ દર્શાવતાં શ્રીમદ્ભાગવત આજ્ઞા કરે છે કે) પહેલાં ગોપીજનોએ ભગવાનનો સ્પર્શ જ કર્યો હતો પણ ભગવાને તેમનો સ્પર્શ કર્યો ન હતો, કારણ કે ભગવાનમાં કામ ન હતો. (ગયા અધ્યાયમાં કામો ન વિચિત્ર, કામ નથી, એ કારિકામાં આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે; જ્યારે આ અધ્યાયના આરંભમાં આવેલી કારિકાઓમાં આધિદેવિક ઉત્તમ કામનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, તેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ અધ્યાયમાં ભગવાન પોતે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ભોગ કરે છે. આ પ્રમાણે ગયા અધ્યાયના રમણમાં અને આ અધ્યાયના રમણમાં લેઈ છે.) ભગવાને દેશની અને કાલની મર્થાદાનો પણ ભોગ કર્યો. તેથી ભગવાને એક હસ્તીની માફક જલકીડા કરવાને માટે જલદેવતાને દૂર કરીને પોતે જલમાં પ્રવેશ કર્યો એમ તાત્પર્ય છે. ('દેશ' એટલે ગોપીજનોનાં અવયવો; શરીરના જુદા જુદા અવયવો ઉપર જુદી જુદી રીતે ચુંબન, દંશ વગેરે દ્વારા જે ભોગ કરવામાં આવે છે તેનું વર્ણન રસશાસ્ત્રમાં કરવામાં આવેલું છે. આ પ્રકારના ભોગને 'દેશમર્થાદા' કહેવામાં આવે છે. ભગવાને ગોપીજનોના અવયવોનો સ્પર્શ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ કર્યો, રસશાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે નહિ; તેથી ભગવાને દેશની મર્થાદાનો ભોગ કર્યો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. પડવો વગેરે જુદી જુદી તિથિઓએ જુદા જુદા બન્ધ વગેરે કરવા, પંચિની સ્ત્રીઓના સાથે ચોથા યામમાં રમણ કરવું વગેરે જે નિયમો રસશાસ્ત્રમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે તે 'કાલમર્થાદા' કહેવાય છે. ભગવાને આ નિયમોને પાલન કર્યા વિના પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ રમણ કર્યું તેથી તેમણે 'કાલ'ની મર્થાદાનો ભોગ કર્યો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. સુબોધિનીશમાં વેદકાલમર્થાદા શબ્દ પછી જે જ છે તેનો અર્થ પહેલાં જણાવેલી પ્રદામર્થાદા થાય છે; અર્થાત્ ભગવાને પ્રદામર્થાદાનો પણ ભોગ કર્યો. પ્રલોકમાં આવેલા અવિશાત્ પદમાં આવેલા આ ઉપસર્ગનો અર્થ દર્શાવતાં શ્રીમદ્ભાગવત આજ્ઞા કરે છે કે જલદેવતાને દૂર કરીને ભગવાને જલમાં પ્રવેશ કર્યો.) (આ વિષયમાં શ્રીહરિચણ આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરે છે. ૨૬ થી ૨૯ એ ચાર અધ્યાયોમાં વર્ણવેલી લીલામાં જો કે ભગવાને ગોપીજનોનો સ્પર્શ કરેલો છે, તો પણ આત્મારામો-

ભગવત્સ્પર્શ એવ સ્થિતઃ, ન તુ ભગવતા ત્વાઃ સ્પૃષ્ટા ઇતિ । કામામાવાન્ । દેશકાલમર્યાદા ચ ભમા ।
અતો હસ્તિશ્ચેષ્ઠ ઇવ જલક્રીડાર્થ જલદેવતાં દૂરીકૃત્ય સ્વયં તત્ર પ્રવિષ્ટ ઇત્યર્થઃ ॥ ૨૩ ॥

તત્ર જલક્રીડાં ચ કૃતવાનિત્યાહ સ ઇતિ ।

સોડમ્ભસ્યલં યુવતિભિઃ પરિપિચ્યમાનઃ પ્રેમ્ણેક્ષિતઃ પ્રહસતીભિરિતસ્તતોઽહ્ન ।
વૈમાનિકૈઃ કુસ્મુમવર્ષિભિરોદ્યમાનો રેમે સ્વયં સ્વરતિરાત્તમજેન્દ્રલીલઃ ॥ ૨૪ ॥

ડવ્યરીરમત્—ભાગ. ૧૦.૨૬.૪૨—, રેમે તથા ચાત્મરત આત્મારામોડપિ—ભાગ. ૧૦.૨૭.૩૪—,
તાસામાવિરમૂત્—ભાગ. ૧૦.૨૬.૨—, કાચિત્કરામ્બુજમ્—ભાગ. ૧૦.૨૬.૪—, વગેરે વાક્યો
ઉપરથી જણાય છે કે ગોપીજનોની ઇચ્છાને લીધે જ ભગવાને રમણ કર્યું, પોતાનું બધું સામર્થ્ય પ્રકટ
કરીને સ્વાર્થને માટે નહિ. આ જ કારણથી તે લીલામાં ત્રૈલોક્યલક્ષ્યેકપદમ્ એ પ્રમાણે કહેવામાં
આવ્યું નથી, પરંતુ આ લીલાના આરંભમાં જ તે પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. તેથી જ શ્રીમદ્વાપ્તભુજ
આ ત્રીસમા અધ્યાયના આરંભમાં સ્વાત્તન્દ્યાર્થમિતીર્યતે એ પ્રમાણે આજ્ઞા કરે છે. આ પ્રમાણે
પહેલાંના ચાર, ૨૬ થી ૨૯, અધ્યાયમાં ભગવાનનું રમણ છે પણ તેમાં શ્રમલીલા પ્રકટ થઈ નથી. આ
ત્રીસમા અધ્યાયમાં તો ભગવાને પોતાની ઇચ્છાથી જ સર્વ કર્યું છે, એટલે ભગવાનને લૌકિકના જેવો
કામભાવ થયો અને રમણનો અન્ત પણ આવ્યો. અર્થાત્ ભગવાનમાં લૌકિકના જેવો કામ પ્રકટ થવાથી
જેમ આત્મારામત્વ વગેરે મર્યાદાનો ભંગ થયો તેમ દેશની અને કાલની મર્યાદાનો પણ ભંગ થયો. દેશ
એટલે રસનો અનુભવ કરવાનું સ્થાન; અને કાલ એટલે ધારણ કરવાનો સમય. તેથી જ ભગવાને આ
બધી મર્યાદાઓનો ભંગ કરીને જલક્રીડાને માટે જલમાં પ્રવેશ કર્યો.

આ વિષે શ્રીપુરુષોત્તમજી આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરે છે. પહેલાંની લીલામાં હાથીનું દયાન્ત અને
પાળાઓ—મર્યાદા—તોડ્યાની વાત આપવામાં આવેલી નથી, એટલે આત્મારામત્વ અને ભક્તનો કલેશ
એ બેને દષ્ટિમાં રાખીને જ ભગવાને લીલા કરી છે. આ ત્રીસમા અધ્યાયમાં વર્ણવેલી લીલામાં તો
હાથીનું દયાન્ત અને મેતુ તોડ્યાની વાત આવેલી છે, એટલે આ લીલામાં ભગવાન્ આત્મારામત્વનો અને
ભક્તોના કલેશનો વિચાર કરતા નથી. આ કારણથી જ આ અધ્યાયની લીલા લૌકિકના જેવી જણાય છે,
એટલે પરીક્ષિત રાજાને પણ ધર્મની મર્યાદાના ભંગનો સંદેહ થયો અને તે વિષે તેમણે આ અધ્યાયમાં
પ્રશ્ન કર્યો. વાસ્તવિક રીતે તો આ રલોકમાં ગજરાજનું દયાન્ત આવેલું હોવાથી અને પહેલાં ત્રીસમા
રલોકમાં લીલા—લીલાથી—એ પ્રમાણે પ્રયોગ થએલો હોવાથી જેમ જણાય છે કે ભગવાને પ્રદાન
ધર્મ વગેરેનો ભંગ કર્યો છતાં પણ તેમાં આયાસ, શ્રમ, નથી, અને તેથી ભગવાન્ અક્રિયકર્મા છે એ
વાત સ્પષ્ટ થાય છે. તેથી જ મર્યાદાનો ભંગ છે છતાં પણ ભંગ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે
ભગવાનનું નિરંકુશ આત્મતાન્ત્રત્વ સિદ્ધ થાય છે; આમ જો ન હોય તો ભગવાનનું પોતાના ઐશ્વર્ય વગેરે
ધર્મને અધીન એવું જે સ્વાતન્ત્ર્ય તે નષ્ટ થઈ જાય. રસના અનુભવમાં અને રસને ધારણ કરવામાં જે
ભગવાન્ અનુક્રમે દેશની મર્યાદાનું અને કાલની મર્યાદાનું પાલન કરે તો ભગવાનના પ્રદાનપત્વનો નાશ
થાય. તે પ્રમાણે ન થાય એટલા માટે દેશ અને કાલ એ બેની મર્યાદાનો ભગવાને ભંગ કર્યો. ૨૩

જલમાં પ્રવેશ કરીને ભગવાને જલક્રીડા પણ કરી એમ સઃ એ રલોકમાં શુકદેવજી કહે છે.

હે અંગ ! મનુષ્યવૃત્તિઓ જલમાં આપને સર્વતઃ અભિપેક્ષ કરવા
લાગ્યાં; હાસ્ય કરતાં ગોપીજનો આપનું પ્રેમથી દર્શન કરવા લાગ્યાં
પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરતા અને વિમાનમાં બેઠેલાદેવો આપને અભિનન્દન આપવા
લાગ્યાં; આ પ્રકારના, આત્મારામ અને પોતાને વિષે જ જેમની રતિ છે
એવા ભગવાને મજેન્દ્રની લીલાનો સ્વીકાર કરીને રમણ કર્યું. ૨૪.

સ પૂર્વોક્તઃ ક્લીસહિતઃ । અન્મસિ અલં યુવતિભિઃ પરિપિચ્યમાનો જાતઃ । તતઃ પ્રેમ્ણા
દૈક્ષિત્ય । પ્રહસતીભિઃ કૌતુકામિનિવિદ્રામિઃ હૃતસ્તતઃ સિચ્યમાનઃ, યદભિમુક્તમેવ પ્રજતિ તયૈવ
સહ રેમ હૃતિ, एवं सर्वाभिः । यथा स्वयं माहात्म्यज्ञानपूर्वकं निर्मरस्नेहेन निर्दोषभावेन वदति शुक्रः,
તથૈવ રાજાપિ શુનોતીતિ જ્ઞાત્વા સ્નેહેન સમઘ્યપાતિત્વં સૂચયન્ સમ્બોધયતિ અક્ષેતિ । અતઃ एव

સા એટલે જેમનું પહેલાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે એવા સ્ત્રીઓ સાથે રહેલા ભગવાન, જલની
અંદર યુવતિઓએ ભગવાનનો ખૂબ અભિષેક કર્યો. પછીથી તે યુવતિઓએ પ્રેમથી ભગવાનની ઉપર
દૃષ્ટિ નાખી. આ ગોપીજનોએ હસતાં હસતાં, કૌતુક વાળાં થઈને, ભગવાનનો ચારે બાજુથી અભિષેક
કર્યો; અર્થાત્ જે ગોપીજનની સામે ભગવાન જાય તેમની સાથે ભગવાને રમણ કર્યું. આ પ્રમાણે બધાં
ગોપીજનો સાથે ભગવાન રમ્યા. જેવી રીતે હું—શુકદેવજી—ચોતે ભગવાનનું માહાત્મ્ય બાણીને પુષ્કળ
એકથી નિર્દોષભાવે બોલું છું, તેવી જ રીતે પરીક્ષિત રાજા પણ શ્રવણ કરે છે એ બાણીને શુકદેવજી
એકથી સૂચવે છે કે પરીક્ષિત પોતાનો અંતરંગ છે, અને તેથી તે પરીક્ષિતને બક્ષ એ પ્રમાણે સંબોધે
છે. આ કારણથી જ—મારો તારામાં એક છે તેથી જ—હું તને આ લીલા કહું છું એમ તાર્પર્ય છે.

(બહુ માણસો એક જ વખતે વગર વિચારે બીજાનો જલથી અભિષેક કરે તો તે માણસ બ્યાકુલ
થઈ જાય છે એમ જગતમાં જણાય છે; તો પછી આ પ્રસંગે પણ તે પ્રમાણે થવાનો સંભવ હોવાથી
ભગવાનના અંતરંગ ભક્તોએ ‘ભગવાનનો અભિષેક ધીમે ધીમે કરો, આ પ્રમાણે એક સામટો અભિષેક
કરશો નહિ’ એ પ્રમાણે ગોપીજનોને વિનંતી કેમ ન કરી? આ શંકા દર્શાવતાં શ્રીમદ્ભણુજી આજ્ઞા
કરે છે કે) અરે! દેવોએ ગોપીજનોને અટકાવ્યાં કેમ નહિ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે
છે કે કુસ્તુમવર્ષિભિર્વિમાનિકૈરીહ્યમાનઃ, પુષ્પોની વૃદ્ધિ કરતા અને વિમાનમાં બેઠેલા દેવોથી જેમની
સ્તુતિ કરવામાં આવે છે એવા ભગવાન છે. બધા દેવો ભગવાનને અભિનંદન જ આપે છે, પણ કોઈને
અટકાવતા નથી; અન્યથા—જો નિવારણ કરવામાં આવે તો—લોકમાં કામરસ પ્રકટ થાય નહિ. (ભગ-
વાન જ્યારે ગોપીજનો સાથે રમણ કરે છે ત્યારે બીજા ભક્તોને પણ તેમનાં દર્શન દ્વલ્લભ છે; પરંતુ,
પહેલાં આ અધ્યાયના ચોથા પ્રલોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે યિમાનશતસઙ્કલમ્—આકાશ સો
વિમાનોથી ભરાઈ ગયું હતું—, એટલે આકાશમાં વિમાનમાં રહેલા દેવોને ભગવાનનાં દર્શન થાય એ
સંભવે છે. પણ આ દેવો તો પ્રભુની લીલામાં ઉપયોગી થઈ પડે એવા મંડપરૂપે આકાશમાં રહ્યા હતા,
અને તે દ્વારા થએલા સંબંધથી જ દેવોને આનંદ થયો અને ભગવાનની ઇચ્છાથી પુષ્પની વૃદ્ધિ, ભગ-
વાનની સ્તુતિ અને રસનો અભિનિવેશ એ ત્રણ જ દેવોને વિષે થયું, પરંતુ ભગવાનનાં દર્શન સરખાં પણ
તેમને થયાં નહિ. જો કે દેવોને ભગવદ્રમણનાં દર્શન થાય તો પણ તેઓ ગોપીજનોને કાંઈ પણ કહી
શકે એમ નથી, કારણકે ગોપીજનોને કહેવાનો અધિકાર ભગવાન વિના બીજા કોઈનો નથી. છતાં પણ
જે વસ્તુ બીજે સ્થળે દુઃખદાયક હોય છે તે વસ્તુને આ ગોપીજનોએ ભગવાનને ઘણું સુખ આપનારી
બનાવી દીધી એ દર્શાવવાને માટે શ્રીમદ્ભણુજીએ શંકા ઉઠાવી કે દેવોએ ગોપીજનોને કેમ અટકાવ્યાં
નહિ. આ કારણથી જ શુકદેવજી કહે છે કે આસગજેન્દ્રલીલઃ, ભગવાને ગજેન્દ્રની લીલા સ્વીકારી.
તેથી, જ્યારે ગોપીજનો ભગવાનના ઉપર પાણી છાંટે છે ત્યારે ભગવાન પોતાના બે હાથ ઊંચા કરીને તે
જળ અટકાવી શકે, પણ ભગવાન તેમ કરતા નથી; ભગવાન તો ઉત્તમ ગોપીજનોની સામે જ પોતાના
બે બાહુઓ લંબાવે છે. આ હેતુથી શ્રીમદ્ભણુજી આજ્ઞા કરે છે કે બધા દેવો અભિનંદન જ કરે છે,
નિરેધ કરતા નથી. ભગવાનના બાહુઓ દેવતારૂપ હોવાથી બાહુના અવયવો—આંગળીઓ, હાથ વગેરે—
પણ દેવતારૂપ છે એમ ભાવ છે: ભગવાન જે પોતાના બાહુથી ગોપીજનોનું નિવારણ કરે તો ગોપીજન-
રૂપી લોકમાં કામરસ પ્રકટ થાય નહિ. આ પ્રમાણે શ્રીગૌસ્વામિજી ટિપ્પણીમાં મૂળ પ્રલોકના ત્રીજા
ચરણના બે અર્થ આપે છે: એક પ્રત્યક્ષ અને બીજો પરોક્ષ. પ્રત્યક્ષ અર્થ વિમાનમાં રહેલા દેવો વિષે
છે, અને પરોક્ષ અર્થમાં ભગવાનના બાહુને દેવો કહેવામાં આવે છે, દેવોનો અર્થ ભગવાનના બાહુ

તુમ્યમિમાં લીલાં વદામીતિમાયઃ । નનુ દેવૈઃ કથં ન નિવિધ્યતે તવાહ કુસુમવર્ષિભિર્વૈમાનિકૈરીહ્ય-
માન ઇતિ । સર્વે દેવા અમિનન્દનમેવ કુર્વન્તિ, ન તુ નિવારણમિતિ । અન્યથા લોકે કામરસો ન
વ્યક્તો ભવેદિતિ । યુવત્ય્વ ઇત્યવિચારે । પરિપેકે ધીરસો મા ભવત્તિતિ પ્રેમ્ણૈવ ર્દૃશિતઃ । સ્વય-
મિતિપદેન વલાત્કારેણાપિ તથેતિ સૂચ્યતે । તદાપિ સ્વસ્મિન્નેવ રતિર્વસ્ત્વ । પરં સ્ત્રીકૃતા ગજેન્દ્રલીલા
યેન । યથા યથા જલેનોક્ષર્ણ તથા તથા સુસમિતિ ગજદૃષ્ટાન્તઃ । મહાસૌરતં ચ ॥ ૨૪ ॥

તતઃ પુષ્પાવચચક્રીઢામાહ તત ઇતિ ।

તતશ્ચ કૃષ્ણોપવને જલસ્થલપ્રસૂનગન્ધાનિલજુષ્ટદિક્તટે ।

ચચાર મૃદ્ગપ્રમદાગણાવૃતો યથા મદચ્યુત્ દ્વિરદઃ કરેણુભિઃ ॥ ૨૫ ॥

જલક્રીઢાનન્તરં કૃષ્ણાયાઃ યસુનાયા ઉપવને જલસ્થલપ્રસૂનાનાં ચે ગન્ધાઃ વત્સમ્વન્ધિના
વાયુના જુષ્ટાઃ દિક્તટાઃ સર્વદિગ્માગા યસ્મિન્ વતે તત્ર પુનઃચચાર । મૃદ્ગૈઃ પ્રમદાગણૈશ્ચાવૃતઃ ।
પુનર્મૃદ્ગાણાં ગમને દ્વેતું દૃષ્ટાન્તેનાહ । યથા મદચ્યુત્ મદસાવી ગણ્ડયોરન્યત્ર ચ । દ્વિરદો હસી
કરેણુભિઃ સહિતો ભયતિ, ભ્રમરૈશ્ચ સહિતઃ । સહજ એવાન્તઃસ્થિતો રસ જાલિર્મૂત ઇતિ ભ્રમરાણામ-
સુદ્રવણમ્ । ચચારેતિ સર્વત્ર નાનાવિચલીલા નિરૂપિતા । કચિદ્વત્તાનાં મદ્ગઃ, કચિદ્ વૃક્ષશાસનાં

કરવામાં આવે ત્યારે વૈમાનિકૈઃ અને કુસુમવર્ષિભિઃ એ એ વિશેષણોનો સંબંધ ભગવાનના બાહુ
સાથે કરવો નહિ.)

૨૪૦કમાં જે યુવતિ શબ્દ છે તે એમ દર્શાવે છે કે ગોપીજનો યુવતિઓ હોવાથી શૃંગાર રસના
કૌતુકથી વગર વિચારે ભગવાનનો ચારે બાજુથી અભિપેક્ષ કરે છે. ભગવાનનો અભિપેક્ષ કરવામાં વીરરસ
ન થાય એટલા માટે ગોપીજનોએ ભગવાનના ઉપર પ્રેમથી જ દ્રષ્ટિ નાખી. ૨૪૦કમાં સ્વયમ્ પદ છે તે
સૂચવે છે કે ભગવાને બહારકારથી પણ રમણ કર્યું; તો પણ ભગવાનની રતિ પોતાનામાં જ હતી; પણ
ભગવાને ગજેન્દ્રની લીલાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. જેમ જેમ જલ છાંટવામાં આવે તેમ તેમ મુખ થાય
એ દર્શાવવાને માટે હાથીનું દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવ્યું છે. મહાસૌરત પણ ધ્યું એ દર્શાવવાને માટે
પણ હાથીનું દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવ્યું છે. ૨૪

પછી શુકદેવજી પુષ્પને એકદાં કરવાની ક્રીડાનું વર્ણન તતઃ એ ૨૪૦કમાં કરે છે.

પછીથી, જેમ મદ છોડતો હાથી હાથણીઓની સાથે ખેલે છે તેમ
જલ અને સ્થલના પુષ્પોના ગન્ધવાળો પવન સર્વ દિશાઓમાં ફેરે છે
એવા શ્રીયમુનાજીના ઉપવનમાં ભ્રમરાઓ અને સ્ત્રીઓથી નિટળાએલા
ભગવાન્ કૃયા. ૨૫

જલક્રીડા કર્યા પછી કૃષ્ણાન્ય—શ્રીયમુનાજીના—ઉપવનમાં; જલ અને સ્થલના પુષ્પોની જે ગન્ધ
તેના સંબંધવાળો વાયુ જ્યાં પ્રસરેલો છે એવા દિક્તટો—સર્વ દિશાઓના ભાગો—જેમાં છે એવા પ્રકા-
રના (શ્રીયમુનાજીના) ઉપવનમાં ફરીથી ભગવાન્ કૃયા. (જલક્રીડા કરવાથી કુંકુમ, માલા વગેરે જર્ણ
રહેલું હોવાથી ફરીથી ભ્રમરાઓ જાય તેનું કારણ દર્શાવતાં શ્રીમદ્ભણજી આજ્ઞા કરે છે કે પુનર્, ફરીથી.) ભ્રમરાઓ અને સ્ત્રીઓના યુગ્મો ભગવાનને વિટી વળ્યાં હતાં. ભ્રમરાઓ ફરીથી ભગવાનની
પાછળ ગયા એનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી મદ છોડતા હાથીનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે. જે પ્રકારે મદચ્યુત—
ગાલ અને બીજે સ્થળે મદ ઝરે છે એવો—હાથી હાથણીઓની સાથે, અને ભ્રમરાઓની પણ સાથે ફેરે છે
તે પ્રકારે ભગવાન્ કૃયા. અન્તઃકરણમાં રહેલો સ્વાભાવિક રસ જ પ્રકટ થયો તેથી ભ્રમરાઓ ભગવાનની
પાછળ દોડ્યા. ચચાર, કૃયા, એ પદ વડે સર્વ સ્થળે અનેક પ્રકારની લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

તથા મર્યાદામાર્ગઃ લૌકિકશ્ચાન્યથાકૃત્ત્વમિતિ । ણ્યા ત્રિવિધા લીલા અલ્પલૌકિકી । તત્ત્વ અવિષ્કારેણ રમણમિતિ ॥ ૨૫ ॥

एवं लीलामुक्त्वोपसंहरति एवमिति ।

एवं शशाङ्कांशुविराजिता निशाः ससत्यकामोऽनुरतावलागणः ।

सिपेव आत्मन्युपरुद्धसौरतः सर्वाः शरत्काव्यकथा रसाश्रयाः ॥ २६ ॥

શશાઙ્કાંશુભિઃ ચન્દ્રકિરણૈઃ લૌકિકૈઃ ચા વિરાજિતા નિશાઃ તા ણવં રમે । પૂર્વોક્તપ્રકારસ્તુ સર્વદા લીલારૂપઃ । સ કેનાપિ ન વિરુદ્ધયતે । જન્મેવં રમણે કો હેતુરિતિ ચેત્, તત્રાહ સસત્યકામઃ, ઇતિ । સત્યઃ કામો યાસાં તાઃ સત્યકામાઃ । તામિઃ સહિત્ત ઇતિ સસત્યકામઃ । સ ઇતિ તથા પ્રાર્થિતો ચા । એવમપિ ક્રીડાર્યાં કામઃ સત્ય એવ સ્થિતઃ, ન તુ ક્ષીણઃ, અસદ્વિષયકો ચા જાતઃ ।

જેમ મદનગો હાથી કોઈક વખત લતાઓનો નાશ કરે છે, અને કોઈક વખત વૃક્ષની શાખાઓનો નાશ કરે છે, તેમ ભગવાને કોઈક વખત મર્યાદામાર્ગનો ભંગ કર્યો અને કોઈક વખત લૌકિકમાર્ગનો ભંગ કર્યો. આ—સ્થલની, જલની અને પુષ્પો એકઠાં કરવાની એમ—ત્રણ પ્રકારની ભગવાનની લીલા અતિ અલૌકિક છે. (લૌકિક પ્રકારની લીલાનું વર્ણન આવતા શ્લોકમાં કાવ્યકથા પદ વડે કરવામાં આવશે.) પછીથી ભગવાને વગર વિચારે રમણ કર્યું. (પહેલાંની લીલામાં દેશ, કાલ અને નાયિકાનો વિચાર કરીને રમણ કરવામાં આવ્યું હતું; પણ પછીની લીલામાં આવો વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી.) ૨૫

આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરીને एवम् એ શ્લોકમાં શુકદેવણ ઉપસંહાર કરે છે.

સત્ય કામવાળાં ગોપીજનો જન્મની સાથે છે અને જન્મના વિષે સ્ત્રીઓ પ્રીતિ રાખે છે એવા ભગવાને પોતાનામાં જ રતિ સ્થાપીને ચન્દ્રના કિરણોથી શીલતી રાત્રીઓનું અને રસના આશ્રયરૂપ અને શરદ્ ઋતુનું વર્ણન કરનારી સર્વ કાવ્યકથાઓનું આ પ્રમાણે સેવન કર્યું. ૨૬

શશાંકના અંશુઓથી—લૌકિક ચન્દ્રતાં કિરણોથી—જે રાત્રીઓ શીલતી હતી તેમાં આ પ્રકારે ભગવાને રમણ કર્યું. (પહેલાં એક રાત્રીના રમણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું હતું; બ્યારે આ શ્લોકમાં બધીય રાત્રીઓના રમણનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. આ પ્રમણે લૌકિક રાત્રીઓમાં અલૌકિક રાત્રીઓનું સ્થાપન કરીને બધી રાત્રીઓમાં ભગવાને રમણ કર્યું, કામલીલા કરી.) પહેલાં જણાવેલો પ્રકાર તો હુમ્મેશાં લીલારૂપ છે અને તેનો કોઈ પણ પ્રકાર સાથે વિરોધ આવતો નથી. (પહેલાં નૃત્યથી અંદરનો ભાવ પ્રકટ થવાથી આન્તર રમણનો પ્રકાર હતો. તેમાં જે ભાવ જે ગોપીજનની અંદર સ્થાપવામાં આવ્યો હતો તે ભાવનો અનુભવ તે ગોપીજન હુમ્મેશાં કરે છે. તેથી જ્ઞાનરૂપી તાંબૂલ જે ગોપીજનની પાસે છે તે ગોપીજનનું કાર્ય ભગવાનની ગેરહાજરીમાં સર્વને ઉપદેશ આપવાનું છે એમ ત્યાં કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકાર ઘેર જવું ઇત્યાદિ પ્રકારોની સાથે વિરુદ્ધ નથી. આ કારણથી જ ક્રીષ્ણ રમે દાહર્નિકામ્ એ પ્રમાણે છપીસમા અધ્યાયના આદંભની કારિકાઓમાં કહેવામાં આવેલું છે. અર્થાત્ તે રમણ દિવસે પણ હોવાથી તેમાં અલૌકિક રાત્રીઓનું સ્થાપન વગેરે કરવામાં આવ્યું નથી.)

અરે! આ પ્રમાણે કામલીલાથી રમણ કરવામાં શો હેતુ છે? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવણ કહે છે કે સત્યકામઃ, સત્ય છે કામ જન્મનો એવાં ગોપીજનો સત્યકામ કહેવાય છે; ભગવાન આવાં સત્યકામ ગોપીજનોની નિહિત છે એટલે ભગવાન સત્યકામ કહેવાય છે. (સતઃ અને સત્ય-કામઃ એમ બે પદ જૂદાં લઈને થીમહાપ્રભુજી બીજે અર્થે આપતાં આશા કરે છે કે) અથવા જ્ઞા, એટલે ગોપીજનોએ જન્મની તે પ્રકારે પ્રાર્થના કરી છે એવાં પ્રભુ. આ પ્રમાણે અર્થ કરવાથી પણ હીદમાં કામ સત્ય જ છે, હીલુ યયો નથી, તેમ જ તે કામનો વિષય પણ ખરાબ નથી. (દશમસ્કન્ધના ઓગણીસમા અધ્યાયમાં શુભરિકાઓએ કાવ્યાયનીને પ્રાર્થના કરી કે વતિ મે જુદ—નન્દસયજના પુત્રને મારા પતિ

અનુરતા અવલાગણા ચત્વ । સર્વથા રતાસુ નિત્યસમ્બદ્ધાસુ સ્વચિવાદિતાસુ ન કાપિ શદ્ધા, સર્વથા પ્રપન્નાસુ ચ । જગ્રે સર્વોદામહો રસપોષાય । તદુક્તં 'શાસ્ત્રાણાં વિષયસ્તાવદ્ યાવદ્ મન્દરસા નરાઃ । રતિચક્રે પ્રવૃત્તે તુ નૈવ કાલં ન ચ ક્રમઃ' ॥ ૬૩ ॥ ૬૪ ॥ તથાપિ તાસુ સત્ય એવ કામઃ સ્થાપિતઃ યો મોક્ષપર્યવસાયી । સ કામો ભગવન્તં પ્રાપયિષ્યતેવ । એવં નિશાઃ સિપેવે । તદનન્તરમાત્મન્યેવ

ખનાવો—આ પ્રકારે કુમારિકાઓનો અભિલાષ કામપ્રકારક હતો. કામિનીમાવમાસાદ્ય—કામિની-લાવ પ્રાપ્ત કરીને—એ વાક્યથી જણાય છે કે શ્રુતિરૂપા ગોપીજનોનો અભિલાષ પણ કામપ્રકારક હતો. અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનોનો અભિલાષ તો કામપ્રકારક હતો એ વાત સ્પષ્ટ જ છે. આ પ્રમાણે આ ત્રણેય જણના અભિલાષ સત્ય હોવાથી તે પૂરવાને માટે ભગવાને આ પ્રમાણે રમણ કર્યું. ભગવાનના ધર્મો નિત્ય હોવાથી ભગવાનનો કામ ક્ષીણ થતો નથી. ભગવાનના ધર્મો હૃમ્મેશાં અસ્તિત્વમાં હોય છે, એટલે વિષયની દૃષ્ટિએ ભગવાનના કામનો સંબંધ અસત્—અવિદ્યમાન, ખરાબ—પદાર્થની સાથે થતો નથી.)

(લોકદૃષ્ટિથી ગોપીજનો બીજાઓની સ્ત્રીઓ હોવાથી ભગવાનના રમણનો વિષય અસત્ થાય એવી શંકા કરવામાં આવે જ. તેથી તે શંકા દૂર કરવાને માટે શુકદેવજી અનુરતાવલાગણઃ એ વધારતું વિશેષણ વાપરે છે. આ વાત સમજાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) સ્ત્રીઓના યુથોની પ્રીતિ છે જેમના ઉપર એવા ભગવાન છે. (૧) જે કુમારિકાઓ ભગવાનમાં સર્વથા પ્રીતિ રાખે છે તે, (૨) નિત્ય લીલામાં રહેલાં અને તેથી ભગવાનની સાથે નિત્ય સંબંધમાં આવેલાં જે શ્રુતિરૂપા અને અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનો, (૩) દ્વારકાની લીલામાં રહેલાં, અને ભગવાને પોતે જેમની સાથે વિવાહ કરેલો છે તે સ્ત્રીઓ, અને (૪) ભગવાનને સર્વથા શરણે ગએલાં ગોપના ઘરના સંબંધવાળાં જે ગોપીજનો—આ પ્રમાણે આ ચાર પ્રકારની સ્ત્રીઓ વિષે કોઈ પણ પ્રકારની દોષની શંકા સંભવતી નથી. (આ પ્રમાણે આ ચાર પ્રકારની સ્ત્રીઓ ભગવાનમાં પ્રીતિ રાખે છે એટલે ભગવાનના આત્માસમત્વનો ભંગ થતો નથી. આ પ્રકારનો અર્થ પ્રકાશકાર શ્રીપુરુષોત્તમજી કરે છે. લેખકાર શ્રીવલ્લભજી બીજે અર્થ કરે છે, અને તે આ પ્રમાણે છે. સ્ત્રીઓનાં યુથો પહેલાં જણાવવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનાં છે, અને તેથી સુબોધિનીજીમાં 'ગણાઃ' એમ બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ ત્રણેય પ્રકારની સ્ત્રીઓ ભગવાનમાં પ્રીતિ રાખે છે તે દર્શાવવા સુબોધિનીજીમાં ત્રણ વિશેષણો આપવામાં આવેલાં છે. શ્રુતિરૂપા ગોપીજનો ભગવાનમાં સર્વથા રત—પ્રેમવાળાં—છે, અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનો ભગવાનની સાથે નિત્યસંબંધવાળાં છે, અને કુમારિકાઓ સ્વચિવાદિતા છે, અર્થાત્ ભગવાને પોતે કુમારિકાઓ સાથે વિવાહ કર્યો છે. જો કે કુમારિકાઓનો લોકદૃષ્ટિથી વિવાહ થયેલો નથી છતાં પણ તેમણે પતિ મેં કુચ એ પ્રમાણે ધ્રુવાયનીને આર્યના કરેલી હોવાથી ભગવાને પોતે તેમની સાથે વિવાહ કરેલો છે. આ હેતુથી જ સ્વચિવાદિતાસુ આર્યના કરેલી હોવાથી ભગવાને પોતે તેમની સાથે વિવાહ કરેલો છે. આ હેતુથી જ સ્વચિવાદિતાસુ એ પદમાં સ્વશબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે. અર્થાત્ ભગવાને પોતે જ કુમારિકાઓ સાથે વિવાહ કર્યો, લોકની હાજરીમાં નહિ. આ ત્રણ પ્રકારની સ્ત્રીઓના મનોરથ પૂર્ણ કરવાને માટે ભગવાને જે રમણ કર્યું તેમાં દોષની શંકા રહેતી નથી એ વાત સ્પષ્ટ છે. શ્રીમહાપ્રભુજી સાથે સાથે સાધારણ પક્ષ પણ દર્શાવતાં આજ્ઞા કરે છે કે જે સ્ત્રીઓ સર્વથા ભગવાનને શરણે ગએલાં છે તેમના વિષે શંકાને અવગણ્ય નથી. ભગવાનને શરણે જવારૂંપી અનુરતત્વ સર્વસાધારણ છે.)

(તો પછી ભગવાને એકલું રમણ કરવું જ ઘટે છે, મર્યાદાનો ભંગ કરીને રમણ કરવું ઘટતું નથી. આ શંકા દૂર કરવાને માટે શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) ભગવાને રમણ કરવામાં મર્યાદાનો જે ભંગ કર્યો તે આગળ ઉપર રસનું પોષણ કરવાને માટે છે. (ભગવાન જે મર્યાદાનો ભંગ કર્યો વિના રમણ કરે તો રસનો નિકાસ થશે નહિ, અને તેને પરિણામે રમણ થતું સિદ્ધ નહિ થાય.) આ જ વાત વાત્સ્યાયન સુનિના કામસૂત્રમાં કહેવામાં આવેલી છે. વાત્સ્યાયન સુનિ'કહે છે કે 'જ્યાં સુધી પુરુષોનો રસ મંદ હોય છે ત્યાં સુધી શાસ્ત્રોનું પાલન અર્થશકે છે, પરંતુ જ્યારે રતિચક્ર પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે શાસ્ત્ર હોતું નથી

ઉપરુંદું સૌરતં યસ્ય તથા જાતઃ, ન તુ તાસુ રવિં સ્થાપિતવાન્ । તથા સતિ તાસુ સ્મસ્માત્ પુત્રા
ભવેયુઃ । સર્વા એવ નિશા એવં નીતાઃ । શરદપિ નીતા । કાવ્યકથા અપિ નીતાઃ । કાવ્યોક્તપ્રકારેણ
ગીતગોવિન્દોક્તન્યાયેનાપિ રવિં કૃતવાન્ । તત્ર હેતુઃ રસાશ્રયા इति । કામરસસ્તેષ્વેવ પ્રસિદ્ધઃ, યાવત્
પુરુષો રસે ગૌણભાવં ન પ્રાપ્નોતિ તાવન્ રસિકો ભવતીતિ । શરદ્દુર્જનાયાં યા યત્ કાવ્યમ્, તત્ર
યાઃ કથાઃ, તાસાં રસાશ્રયા इति । નિશા યતા ન લોકપ્રસિદ્ધાઃ કિન્તુ કાવ્યોક્તા એવ । તત્ર દિ
નિયતિકૃત્યાદિરાહિત્યં હૃદૈકતા અનન્યાધીનતા, તથા અન્યેઽપિ ગુણાઃ । તથા ભગવદ્લીલાપ્રયોજાતા
इत्यर्थः ॥ ૨૬ ॥

एवमेतां लीलां श्रुत्वा राज्ञः सन्देह उत्पन्नः । तन्निवारणार्थं शङ्कते संस्थापनायेति त्रिभिः ।

અને ક્રમ પછી હોતો નથી' (કામસૂત્ર ૨.૨.૩૨). આ પ્રમાણે ભગવાને મર્યાદા વિનાનું રમણ કર્યું છતાં
પણ ગોપીજનોમાં સત્ય જ કામ સ્થાપવામાં આવ્યો. આ સત્ય કામ મોક્ષ—નિલ્લલીલામાં પ્રવેશ—
આપનારો છે, અને આ કામથી ગોપીજનો ભગવાન મેળવશે જ.

આ પ્રમાણે ભગવાને રાત્રીઓનું સેવન કર્યું. પછીથી ભગવાને પોતાનામાં જ સૌરત—રતિ, વીર્ય—
સ્થાપ્યું; તેમણે ગોપીજનોમાં રતિનું સ્થાપન કર્યું નહિ. (રમણમાં સહુ-સવણ થયું છતાં પણ ભગવાને
ચન્દ્રનાં કિરણોને પોતાનામાં જ સ્થાપ્યાં, ગોપીજનોમાં સ્થાપ્યાં નહિ. જેમ કોઈ પાત્રમાં રહેલું ધી જ્યારે
ઓગળી બાક છે ત્યારે તે જ પાત્રમાં રહે છે, તેમ ભગવાનમાં રહેલાં ચન્દ્રનાં કિરણોનો ત્યાગ થયો તો
પણ તે કિરણો ભગવાનમાં જ રહ્યાં.) જે ભગવાન ગોપીજનોમાં રતિનું સ્થાપન કરે તો તેમના વિષે
ભગવાનથી પુત્રો ઉત્પન્ન થાય.

અધીય રાત્રીઓ ભગવાને આ પ્રમાણે ગાળી; શરદ્ ચતુ પણ આ પ્રમાણે ગાળી; કાવ્યકથાઓ
પણ આ પ્રકારે સેવી. કાવ્યોમાં વર્ણવેલા પ્રકારે, જ્યારેવે રચેલા 'ગીતગોવિન્દ' નામના કાવ્યમાં વર્ણવેલા
પ્રકારે, પણ, ભગવાને રમણ કર્યું. ગીતગોવિન્દમાં વર્ણવેલા પ્રકારે રમણ કરવાનું પ્રયોજન દર્શાવતાં
શુકદેવજી કહે છે કે રસાશ્રયાઃ ક્યાં સુધી પુરુષ રસમાં ગોણુ ન અને ત્યાં સુધી તે રસિક થઈ શકતો
નથી—આ પ્રકારનો કામરસ કાવ્યોમાં જ, રાત્રીની કથાઓમાં જ, પ્રસિદ્ધ છે. (હવે શરત્ વગેરેનો
બીજો અર્થ આપતાં શ્રીમદ્દામણુજી આજ્ઞા કરે છે કે) અથવા તો શરદનું વર્ણન કરનાર જ કાવ્ય, તેમાં
આવેલી જે કથાઓ, તેમના રસનો આશ્રય બનેલી રાત્રીઓ. આ પ્રકારની રાત્રીઓ જગતમાં પ્રસિદ્ધ
નથી, પરંતુ કાવ્યમાં જ વર્ણવવામાં આવેલી હોય છે. (મમ્મટાચાર્યે 'કાવ્યપ્રકાશ' નામના પોતાના
કાવ્યશાસ્ત્ર ઉપરના અન્યમાં દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે) કાવ્યમાં શ્રદ્ધાએ જગતમાં કરેલા નિયમો વગેરે હોઈ
શકેનું નથી, તેમાં એકલો આનન્દ જ હોય છે અને તે બીજાના ઉપર આધાર રાખતું નથી. આટલું જ
નહિ પરંતુ (કાવ્યશાસ્ત્રમાં જણાવેલા) બીજા પણ શુણો કાવ્યમાં હોય છે. અર્થાત્ ભગવદ્લીલાની રાત્રીઓ
તે પ્રકારની ધર્મ. (લૅકિક કાવ્યોમાં પણ ચરસ્વતી ભગવાનના સંબંધવાળા પદાર્થોનું જ વર્ણન કરે છે;
ફક્ત લૅકિક માણસો જ કાવ્યોનો અર્થ જુદો કરીને સાંસારિક બાબતોમાં ઘટાવે છે. આ કારણથી જ
માઘીન મહાનુભાવી પુરુષો લૅકિક ગ્રાંથોમાં પણ જીવનું નામ દૂર કરીને ત્યાં ભગવાનનું નામ મૂકીને
લોહી યાસે બાન કરાવતા હતા.) ૨૬

આ પ્રમાણે ભગવાનની આ લીલાનું ધવળ કરીને પરીક્ષિત રાજાને સંદેહ ઉત્પન્ન થયો. આ
શંકાનું નિવારણ કરવાને આટે શુકદેવજી સંસ્થાપનાય હતાદિ ત્રણ કલોકોમાં પરીક્ષિત રાજાની શંકાનું
વર્ણન કરે છે. (કોઈ જાણી પામેલો મનુષ્ય જેમ માને કે ભગવાનની આ લીલામાં વિષયની વાત છે,
અને તેથી તે અયોગ્ય છે. આ કારણથી જ પરીક્ષિતને શંકા ઉત્પન્ન થઈ રાજાની શંકાનું શુકદેવજી
સમ્મતન આપે છે તેથી શ્રીમદ્દ હોઈને જે ભગવદ્લીલા વિષે ખોટી બુદ્ધિ થઈ હશે તો તે પણ દૂર થઈ જશે.)

રાજોવાચ-સંસ્થાપનાય ધર્મસ્ય પ્રશમાચેતરસ્ય ચ ।

અવતીર્ણો હિ ભગવાનંશેન જગદીશ્વરઃ ॥ ૨૭ ॥

અવતારવિરુદ્ધં લોકવેદવિરુદ્ધં પ્રમેયવિરુદ્ધં ચેતિ । તાદૃશકરણે અવશ્યં હેતુર્વક્તવ્યઃ । તદભાવેઽપિ લીલાયાઃ સિદ્ધત્વાત્ । તત્ર પ્રથમમવતારવિરોધમાહ । ધર્મસંસ્થાપનાય ભગવદવતારઃ । ‘ધર્મસંસ્થાપનાય ચેતિવાક્યાત્ । અધર્મનિવૃત્તયે ચ । તદુમયાર્યમેવ ભગવદવતારઃ । દૈત્યાદિવધો ભૂમારહરણં ચ અધર્મનિવૃત્તયે । એતદર્થમેવાવતારઃ, નાન્યાર્યમિતિ હિશબ્દ આહ । ભગવાનિતિ તસ્ય સાધનમ્, અન્યથા પૂર્ણકામસ્યાવતારો ન ઘટેતેતિ । લોકોપકારશ્ચ એતાભ્યામેવ । અંશેન વલમદ્રેણ । આગત્ય તયાકરણે હેતુઃ જગદીશ્વર इति । સ હિ સર્વરક્ષકઃ । અતઃ પાલનાર્થમેવં કૃતવાન્ ॥ ૨૭ ॥

કિમતો યથેવમ્ ? એવમેતદિત્યાહ સ કથમિતિ ।

સ કથં ધર્મસેતૂનાં કર્તા વક્તાભિરક્ષિતા ।

પ્રતીપમાચરદ્ બ્રહ્મન્ પરદારાભિમર્શનમ્ ॥ ૨૮ ॥

રાજા કહે છે:—

ધર્મને સારી રીતે સ્થાપવાને માટે અને અધર્મનો નાશ કરવાને માટે

જગતના ઈશ્વર ભગવાન્ બલદેવજી સહિત અવતર્યા. ૨૭

ભગવાનની-લીલા અવતારથી વિરુદ્ધ છે, લોક અને વેદથી વિરુદ્ધ છે, અને પ્રમેયથી વિરુદ્ધ છે. ત્રણ પદાર્થોથી વિરુદ્ધ એવી આ પ્રકારની લીલા કરવામાં ભગવાનનો જે હેતુ હોય તે અવશ્ય કહેવો એકાદ છે. ભગવાને આ પ્રકારની લીલા ન કરી હોત તો પણ તેમની લીલા સિદ્ધ હતી.

તેમાં પ્રથમ પરીક્ષિત્ અવતારથી વિરોધ દર્શાવે છે. ભગવાનનો અવતાર ધર્મનું સારી રીતે સ્થાપન કરવાને માટે છે, કારણ કે ‘ધર્મનું સંસ્થાપન કરવાને માટે દરેક યુગમાં હું અવતાર લઉં છું’ એ પ્રકારનું ગીતાજીમાં ભગવાનનું વાક્ય છે. અધર્મનો નાશ કરવાને માટે પણ ભગવાનનો અવતાર છે. અર્થાત્ ધર્મનું સંસ્થાપન અને અધર્મનો નાશ એ બે પ્રયોજનને માટે જ ભગવાન્ અવતાર લે છે. દૈત્ય વગેરેનો વધ કરવો અને પૃથ્વીનો ભાર દૂર કરવો એ બે કાર્ય અધર્મનો નાશ કરવાને માટે છે. આ પ્રયોજનને માટે જ ભગવાનનો અવતાર છે, બીજા પ્રયોજનને માટે નહિ એમ હિ શબ્દ દર્શાવે છે. (દૈત્યોનો નાશ અને પૃથ્વીના ભારને દૂર કરવું એ બન્ને પણ ભગવાનના અવતારનાં કાર્ય છે, તો પછી આ બે કાર્યની માફક ભગવદ્લીલા પણ અવતારનું કાર્ય છે—આ પ્રમાણે કોઈએ શંકા કરવી નહિ, કારણ કે ભગવદ્લીલા અધર્મનો નાશ કરવામાં ઉપયોગી ન હોવાથી અધર્મના નાશને માટે તે નથી. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભગવદ્લીલા અવતારનું ગૌણ કાર્ય પણ નથી.) ઐશ્વર્ય વગેરે ભગવાનના ગુણો જ લીલામાં સાધન છે એમ ભગવાન્ શબ્દ દર્શાવે છે. જો ધર્મનું સ્થાપન કરવા રૂપી પ્રયોજન ન હોય તો પૂર્ણકામ ભગવાનનો અવતાર ઘટી શકે નહિ. વળી લોકોને મોક્ષ આપવા રૂપી ઉપકાર પણ ધર્મનું સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ એ બેથી જ થાય છે. (‘ધર્મ’ એ ‘ભગ’ શબ્દના અર્થમાં જ આવી જાય છે; તેથી તે ધર્મનું રક્ષણ આવશ્યક હોવાથી એ રક્ષણ કરવાનું સાધન ભગવાનના ઐશ્વર્ય વગેરે છ ભગ જ છે.) અંશેન એટલે બલદેવજીની સાથે ભગવાન્ અવતાર ધારણ કરીને, જગતમાં આવીને, ધર્મનું સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ કરે છે, તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે જગદીશ્વરઃ ભગવાન્, ખરેખર, સર્વનું રક્ષણ કરે છે; તેથી સર્વનું રક્ષણ કરવાને માટે ભગવાને બલભદ્રની સાથે અવતાર ધારણ કર્યો. ૨૭

આ પ્રમાણે હોય તો તેથી શું? આ પ્રમાણે શંકા યતાં પરીક્ષિત્ સ કથમ્ એ પ્રલોકમાં કહે છે કે આ પ્રમાણે થાય.

હે બ્રહ્મન્ ! ધર્મની મર્યાદાના બતાવનાર, કહેનાર અને સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરનાર એવા ભગવાને ખરેખરી સાથે સંગ કરવા રૂપી ધર્મવિરુદ્ધ આચરણ કેમ કર્યું? ૨૮

ધર્મમર્યાદાપાલકાનાં નિર્માતા । સ્વયં વક્તા ચ । ઉપધાતોઽભિરક્ષિતા ચ । - વાદના પ્રતીપં પ્રતિકૂલમાચરત્ । ધર્મો નષ્ટઃ, અધર્મઃ સ્થાપિતઃ, અધર્મઃ કૃતઃ, વક્તા, રક્ષિતશ્ચ । અતઃ પ્રતીપા-
ચરણમયુક્તમ્ । તત્ર હેતુર્વક્તવ્યમ્ ઇતિ બ્રહ્મસિતિસમ્યોધનમ્ । યે પદ્યપદાર્થા ઉચ્ચાઃ, તેષાં સ્વરૂપમેક-
ત્રેવેતિ તન્નિર્વિશતિ પરદારાભિમર્શનમિતિ ॥ ૨૮ ॥

નનુ કામાત્ કરણમિતિ ચેત્, તત્રાહ આસકામ ઇતિ ।

આસકામો યદુપતિઃ કૃતવાન્ વૈ જુગુપ્સિતમ્ ।

કિમભિપ્રાય एतं नः संशयं छिन्वि सुव्रत ॥ २९ ॥

સ્વત एवाप्ताः कामा येन । यदुपतिरिति विद्यमानायासपि कामनायासनेकलीप्राप्तिः । वाद-
शोऽपि भूत्वा जुगुप्सितं, लोकनिन्दितं कृतवान् । तत्र करणे कोऽभिप्रायः । परस्परविरुद्धार्थत्वाद्-
मयोर्षद्वर्णं न सम्भवति । नैकतापि विरुद्धानाम् । विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेऽपि प्रयोजनं वक्तव्यम् । नैतत्
कर्म लोकहितम्, नापि स्वहितम् । स्वस्य पूर्णत्वात् । लोकस्य मर्यादैव हितकारिणी । तथा गोपिका-

ભગવાન્ ધર્મની મર્યાદાનું રક્ષણ કરનાર સહુ તથેરે ક્રપિઓના કર્તા છે; ભગવાન્ પોતે ધર્મનો ઉપદેશ આપનાર છે, અને ધર્મનો નાશ થતો હોય તો તે બાબતે તેનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરનાર છે. આવા પ્રકારના ભગવાને, ધર્મવિરુદ્ધ આચરણ કર્યું. ધર્મનો નાશ, અધર્મનું સ્થાપન, અધર્મ કરવામાં આવ્યો, અધર્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો અને અધર્મનું રક્ષણ કરવામાં આવ્યું; તેથી ભગવાનનું આ ધર્મવિરુદ્ધ આચરણ અયોગ્ય છે. આ અયોગ્ય આચરણ કરવામાં પ્રયોજન કહેલું નોંધ્યો એમ દર્શાવવાને માટે પરીક્ષિત શુકદેવજીને બ્રહ્મજી એ પ્રમાણે સંબોધે છે. ધર્મનો નાશ, અધર્મનું સ્થાપન, અધર્મનું આચરણ, અધર્મનો ઉપદેશ અને અધર્મનું રક્ષણ એ પાંચ પદાર્થો જે કહેવામાં આવ્યા છે તે અર્થનું સ્વરૂપ એક જ છે. તે કહેવામાં આવ્યું છે કે પરદારાભિમર્શનમ્, પરસ્પી સંગ. (સંસ્થાપનાય ધર્મસ્ય પ્રશમાયેતરસ્ય ચ એ યંક્તિમાં ધર્મનું સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ એ બે ભગવાનના અવતારનાં કાર્ય છે એમ કહીને પ્રતીપાચરત્ એમ જે કહેવામાં આવ્યું તે ધર્મનો નાશ અને અધર્મનું સ્થાપન એ બેનું વર્ણન કરે છે, કર્તા વક્તાભિરક્ષિતા એ પ્રમાણે કહીને પ્રતીપમાચરત્ એમ કહેવામાં આવ્યું તે અધર્મનું આચરણ, અધર્મનો ઉપદેશ અને અધર્મનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ એ ત્રણનું વર્ણન કરે છે.) ૨૮

અરે! ભગવાને કામથી આ પ્રમાણે કર્યું—આ પ્રકારની શંકા થતાં પરીક્ષિત કહે છે કે આસકામઃ

આપકામ મદુપેતિ ભગવાને કયાં હેતુથી આવું નિન્દિત કામ કર્યું ?

હે સદાચારમાળા શુકદેવજી! મારી આ શંકા દૂર કરો. ૨૯

ભગવાને પોતે જ પાપા મનોરશો પ્રાપ્ત કર્યા છે, એટલે તે આસકામ છે. ભગવાન્ પોતે યદુપતિ છે એટલે જો તેમને ઈચ્છા હોય તો 'પણ' અનેક સ્ત્રીઓ તેમને મળી શકે એમ છે. ભગવાન્ આવા પ્રકારના છે. છતાં પણ તેમણે લોકો નિન્દા કરે એવું પરસ્પીસંગરૂપ કાર્ય કર્યું. આવું કરવામાં ભગવાનનો શો અભિપ્રાય હશે ? પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી ધર્મ અને અધર્મ એ બેનો તેમાં સંભવ નથી. વળી, વિરુદ્ધ પદાર્થો એક જ સ્થળે રહી શકતા નથી. ભગવાનમાં વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મો રહેલા છે, છતાં પણ ભગવાન્ આવું ધર્મવિરુદ્ધ કાર્ય કરે તેમાં પ્રયોજન બતાવવું નોંધ્યો. પરસ્પીસંગરૂપી કાર્ય જગતને હિત કરતાં નથી, તેમ જ ભગવાનને પોતાને હિત કરતાં નથી, કારણ કે ભગવાન્ પોતે પૂર્ણ છે. લોકને તો મર્યાદા જ હિત કરનારી છે. તે પ્રમાણે ગોપિકાઓને પણ મર્યાદા જ હિત કરનારી છે. (ગોપીજનોનો કામ પૂર્ણ કરવો એ જ ભગવાનની લીલાનું પ્રયોજન છે એમ જે કહેવામાં આવે તો તેના જવાબમાં શબ્દ કહી શકે કે) ઈશ્વર અન્તર્યામી છે અને તેથી તેમને કાંઈ પણ અર્થાધ્ય નથી, (અર્થાત્ ભગવાન્ અન્તર્યામી હોવાથી

નામપિ । અન્તર્યામિણ ईश्वरस्य न किञ्चिदसाध्यम् । अत एव सति किमभिप्राय एतत् कृतवान् ।
 कः अभिप्रायो यस्येति । एतं नोऽस्माकं सर्वेषामेव संशयं छिन्धि । किञ्च, सुप्रत हे सदाचार-
 लक्षणप्रतयुक्त । यदीदमसङ्गतमिव स्यात्, त्वया नोक्तं स्यात् । यदि वा अयमर्थः स्यात्, तव रुचिर्न
 स्यात् । प्रतीयते च विपरीतम्, अतो निर्णयो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ २९ ॥

प्रथमतઃ अवતારવિરુદ્ધં કૃતવાનિતિ ચતુક્તમ્, તત્તોચરમાહ ધર્મવ્યતિક્રમ इति ।

શ્રીશુક ઉવાચ—ધર્મવ્યતિક્રમો દૃષ્ટ ईश्वराणां च साहसम् ।

तेजीयसां न दोषाय बहेः सर्वसृजो यथा ॥ ३० ॥

કિમેતદીશ્વરાણાં ચરિત્રં ન ભવતીત્યુચ્યતે, આદ્યોક્તિદન્યાર્યમાગતોઽન્યત્ કરોતીતિ । ન હિ
 કિંચિદ્વ્યદનાર્યમાગતઃ કિંચિત્ત વિષદયતિ । ન હાન્યાર્યમપ્યાગતઃ સ્વયમ્ પરિત્યજતિ । પ્રકાશનાર્ય-

ગોપીજનોને બીજે પ્રકારે જ પ્રેરણા કરીને તેમનામાં બીજે મનોરથ ઉત્પત્ત કરી શકે એમ છે.) (અથવા
 તો બીજે પ્રકારે પણ અર્થ સંભવે છે. ભગવાને આ પ્રકારની લીલા નથી કરી એમ જ માની લો—એમ
 જો કહેવામાં આવે તો તેનો જવાબ એ કે) ભગવાન્ અન્તર્યામી હોવાથી તેમને કાંઈ પણ અસાધ્ય નથી.
 (અન્તર્યામી અને ઈશ્વર એ બે વિશેષણોનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે. જેમ અન્તર્યામી હોઈને પણ ઈશ્વર
 બહાર પણ ફેલાવું દાન કરે છે, તેમ આ વિરુદ્ધ લીલા પણ અસાધ્ય નથી.) તેથી આ પરિસ્થિતિમાં
 ભગવાને કયા અભિપ્રાયથી આ લીલા કરી. કયો અભિપ્રાય છે જેમનો તે ભગવાન્ કિમભિપ્રાયઃ કહેવાય
 છે. અમારા યાચનાનો આ સંશય દૂર કરો. વળી, હે સુવત્ ! અર્થાત્ હે સદાચારી મત કરનાર શુકદેવજી!
 જો ભગવાનની આ લીલા અદ્યતિત જેવી હોય તો આપે તેનું વર્ણન કરેલું ન હોય. જો ભગવાનની લીલા
 અધર્મ હોય તો આપને તેમાં રુચિ થાય નહિ. પણ ભગવાનની લીલા વિપરીત પ્રકારની દેખાય છે, માટે
 આપે તેનો નિર્ણય કહેવો જોઈએ એમ અર્થ છે. (ભગવાનની લીલા વિષે બે પ્રકારની શંકા છે, એક શંકા
 એ કે ભગવદ્લીલા નિન્દિત છે, અને બીજી શંકા એ કે ભગવદ્લીલાનું પ્રયોજન શું. પહેલી શંકા બીજા
 ધર્મજ્યોને છે, અને બીજી શંકા પરીક્ષિતને પોતાને પણ છે. બીજી શંકાનું સમાધાન અનુમદાયા મજ્ઞા-
 નામ્ એ સાહગ્રીસમા પ્રલોકમાં આપવામાં આવેલું છે) ૨૯

પ્રથમ પરીક્ષિતે જે કહ્યું કે ભગવાને અવતારવિરુદ્ધ કાર્ય કર્યું તેનો ઉત્તર શુકદેવજી ધર્મવ્યતિક્રમઃ
 એ પ્રલોકમાં આપે છે.

શુકદેવજી કહે છે કે

ધર્મનું ઉલ્લંઘન અને સાહસ એ એકરૂપ ધર્મવાળાઓમાં ભવામાં
 આવે છે. જેમ સર્વનું બક્ષણ કરનાર અક્ષિને કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ પ્રાપ્ત
 થતો નથી તેમ અતિ તેજસ્વી વ્યક્તિઓને દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી. ૩૦

તમે શું કહેવા માગો છો—તમારું કહેવું એવું છે કે એકરૂપ ધર્મવાળાઓમાં આ પ્રકારનું ચરિત્ર ન
 હોય, અથવા તો તમે એમ કહો છો કે એક કાર્યને માટે આવેલી વ્યક્તિ બીજું કાર્ય કરે છે (અ.નો
 ઉત્તર આ પ્રમાણે છે.) એક કાર્ય કરવાને માટે આવેલો સુરુપ બીજા કાર્યનો નાશ નથી કરતો એમ નથી.
 અન્ય પ્રયોજનને માટે આવેલો પદાર્થ પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરતો નથી. પ્રકાશ આપવાને માટે આવેલો
 દીવો જો ઘરની સાથે સંબંધમાં આવે તો તે ઘરને જાળી જ નાખે છે (અર્થાત્ દીવો પોતાના સ્વરૂપને
 ઘરમાં જોડે છે, ઘરને પોતાના જેવું બતાવે છે તેવી જ રીતે ભગવાન્ પણ ધર્મનું સ્થાપન કરવાને માટે
 પ્રકટ થયેલા છે. છતાં પણ જો તેમને કોઈ પ્રેમભાવે ભજે તો ભગવાન્ તેનામાં સ્વરૂપાનન્તરું સ્થાપન
 કરે છે જ. જેમ ગિફાર કરવા ગયેલો રાજા ઉપવનમાં વિહાર કરે છે, વિહાર કરતાં સેવકોને આદ્ય આપે
 છે તેમ ભગવાન્ પણ ધર્મનું સ્થાપન કરવા પ્રકટ થયેલા છે છતાં પણ ભક્તોને સ્વરૂપાનન્તરું લેન કરે છે.

માગસો દીપઃ ગૃહેણ સ્પૃષ્ટથેત્ દહસ્યેવ । અત ઈશ્વરચર્મોડયમ્ । અન્યથા ઈશ્વર એવ ન ભવેત્ । ન હિ વણિજામિવ પ્રમોર્નિયમોડસ્તિ સર્વકર્મસુ । ઈશ્વરધર્માશ્રિતે ઇતિ તાન્ ગણયતિ ધર્મવ્યતિક્રમઃ સાહસ-મિત્યાદયઃ । ધર્મવ્યતિક્રમો વિદ્યમાનોહ્વનમ્ । સાહસમવિદ્યમાનકરણમ્ । એતદુભયમીશ્વરે દૃષ્ટમ્ । 'ન હિ દૃષ્ટે અનુપપન્નં નામ' । ચકારાદીશ્વરસેવકાનામપિ, વીર્યાદિમતાં વા । એતદેવ વા સાહસમ્, સહસા ક્રિયમાણત્વાત્ । નન્વેવં સતિ તત્કર્મફલં કથં ન ભવેદિત્યાશક્ત્યાહ તેજીયસામિતિ । અતિતે-જસ્વિનામેતન્નાધર્મજનકમ્ । વિધિનિષેધષાખ્યાનાં નિયોજ્યવિષયત્વાત્ । યથા લોકે તથા વેદેડપિ । અતિતેજસ્વિનાં સર્વકર્મદહનસમર્થાનાં ન દોષજનકં ભવતીત્યત્ર દૃષ્ટાન્તમાહ વદ્ધેઃ સર્વમુજ ઇતિ । ન હિ સર્વાન્ દહન્ વહ્નિર્વધમાન્ ભવતિ, સર્વં મક્ષયન્ અમક્ષ્યમક્ષકો વા, તથા સર્વં પિબન્ સર્વત્ર

નૃપાં નિઃશ્રેયસાર્યાય વ્યક્તિર્મગ્નતો નૃપ—હે રાજા! મનુષ્યોના કલ્યાણને માટે ભગવાનનું પ્રાકલ્ય છે—એ શ્લોકમાં ભગવાનના અવતારનું પ્રયોજન આપવામાં આવેલું છે. અવતારનું, આ પ્રયોજન ભગવાનની લીલાથી પણ સિદ્ધ થાય છે જ. ધર્મનું સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ એ બંને પણ મનુષ્યોના કલ્યાણને માટે જ છે; તેથી જો મનુષ્યોનું કલ્યાણ ખીજે પ્રકારે સિદ્ધ થઈ શકતું હોય તો પછી ધર્મનું સ્થાપન અને અધર્મનો નાશ એ બેની જરૂર રહેતી નથી. તેથી ભગવાનની લીલા પોતાના અવતારથી વિરુદ્ધ નથી.)

(હવે શ્રીમહાપ્રભુજી જગત્ અને પ્રમેયનો વિરોધ દૂર કરતાં આજ્ઞા કરે છે કે) તેથી આ ઈશ્વરનો ધર્મ છે. આ પ્રમાણે જો કરવામાં ન આવે તો ઈશ્વરનું ઈશ્વરપણું જ ન રહે. (સાધનવિરુદ્ધ ફલનું દાન કરવાથી લીલા કરવાનો ધર્મ ઈશ્વરનો જ છે. ન મર્યાદેશિતધિયામ્—ભારામાં ખુદ્ધિ રાખનારાઓમાં કામ પોતાનું કાર્ય કરી શકતો નથી—(ભાગ. ૧૦. ૧૬. ૨૬) એ શ્લોકમાં આ જ વાત કહેવામાં આવી છે. આથી સ્પષ્ટ સમગ્રાય છે કે વેદના પણ નિયામક ભગવાન છે, વેદ કાંઈ ભગવાનનો નિયામક નથી.) બધાં કાર્યોની અંદર ભગવાનને વહિવટની માફક નિયમ હોતો નથી.

આ બધા ઈશ્વરના ધર્મો છે એમ કહીને શુકદેવજી ધર્મવ્યતિક્રમ, સાહસ ઇત્યાદિ એ પ્રમાણે તે ધર્મોની ગણના કરે છે. ધર્મવ્યતિક્રમ એટલે જે અસ્તિત્વમાં છે તેનું ઉલ્લંઘન. સાહસ એટલે જે અસ્તિ-ત્વમાં નથી તે કરવું. આ બંને ધર્મો ઈશ્વરમાં જોવામાં આવે છે. 'જે વસ્તુ જોવામાં આવતી હોય તે અસંભવિત હોય નહિ' એ પ્રમાણે ન્યાય છે. શ્લોકમાં જે જ છે તે એમ સૂચવે છે કે ઈશ્વરના સેવકોમાં પણ, અથવા તો વીર્ય વગેરે ધર્મોવાળાઓમાં આ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે. અથવા તો આ જ—ધર્મનું ઉલ્લંઘન જ—સાહસ છે, કારણ કે તે એકદમ બળથી, વગર વિચારે, કરવામાં આવ્યું છે.

અરે! જો આ પ્રમાણે હોય તો પછી તે કર્મનું ફળ કેમ ન થાય? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે તેજીયસામ્. અતિ તેજસ્વી પુરુષોમાં આ—ધર્મનું ઉલ્લંઘન—અધર્મ ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી, કારણ કે વિધિ અને નિષેધવાક્યો, જેનું નિયમન વેદથી થાય છે તેવાઓને, ઉદ્દેશીને જ હોય છે. (વેદ ભગવાનનો નિયામક નથી, તેથી વેદમાં, શાસ્ત્રમાં, વિધિવાક્યો અને નિષેધવાક્યો ભગવાનને લાગુ પડતાં નથી. આ પ્રકારે ભગવદ્લીલાનો વેદ સાધેનો વિરોધ દૂર કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ ભગવદ્લીલા વેદવિરોધી નથી.) જે પ્રમાણે શ્લોકમાં ઈશ્વર વિધિનિષેધનો વિષય નથી તે પ્રમાણે વેદમાં પણ ઈશ્વર વિધિનિષેધનો વિષય નથી.

સર્વ કર્મને બાળી નાખવાની શક્તિવાળા અતિ તેજસ્વી પુરુષોને દોષ ઉત્પન્ન થતો નથી એ બતાવવાને ગટે શુકદેવજી યદ્દેઃ સર્વગુજઃ એ દૃષ્ટાન્ત આપે છે. અગ્નિ સર્વને બાળે છે તેથી તેનો કાંઈ વધ થતો નથી, તેમ જ તે સર્વનું બહુલું કરે છે છતાં પણ તે અબદ્યનું બહુલું દરબારો કહેવાતો નથી. તે પ્રમાણે અગ્નિ સર્વનું પાન કરે છે, સર્વ સ્થળે પ્રવેશ કરે છે અને સર્વના સંબંધમાં આવે છે છતાં પણ અગ્નિ તે તે પ્રકારે થતો નથી. ગિધ્યાદ્યાનરૂપી જગથી સિંચાએલા જ અન્તઃકરણમાં કર્મનું બીજ ધર્મ

પ્રવિશન્ સર્વસન્વદઃ તત્તત્કારી ભવતિ । મિથ્યાજ્ઞાનસલિલાવસિજાયામેવાત્મભૂમૌ કર્મધીજં ધર્મા-
ધર્માકુરતામારભતે, ન તુ તત્ત્વજ્ઞાનનિદાપતિષ્પીતસલિલતથોપરાયામ્ ॥ ૩૦ ॥

નતુ 'તૈંજીયસામપિ હેતન્ન સુશ્લોક્ય'મિતિન્યાયાદ્ 'યદ્વૃત્તમનુવિષ્ણન્ વૈ લોકઃ ક્ષેમાય કલ્પતે'
ઇતિવિરોધાદ્ કથમેતત્ કર્તુ શક્યત્ત્વ ઇતિ ચેત્, તન્નાહ નૈતત્ સમાચરેદિતિ ।

નૈતત્ સમાચરેજ્ઞાતુ મનસાપિ જ્ઞાનીશ્વરઃ ।

વિનશ્યત્યાચરન્મૌહ્યાદયથારુદ્રોઘ્નિજં વિપન્ ॥ ૩૧ ॥

જ્ઞાતૃદીશ્વરકૃતમનીશ્વરો ન સમાચરેત્ । ऐश्वर्यसमानाधिकरणमेवैतत् नानिष्टं करोति । अतः
ज्ञातु कदाचिदपि औत्सुक्यादपि न समाचरेत् । किं बहुता ? मनसापि । ऐश्वर्यतुल्यमेव तेषां वत्कर्म ।
यथैश्वर्यकामनायामपि ज्ञानीश्वरो वधमर्हति, यथा महाराज्यान्धिकारी तदिच्छां कुर्वन्, अतो मनसापि
न समाचरेत् । विपरीते बाधकमाह विनश्यतीति । मौह्यादैश्वर्यसहमावं तस्य कर्मणः अज्ञात्वा केवलं
तत् कर्म आचरन् तेनैव कर्मणा नष्टो भवति । नन्वेकमेव कर्म कथं धर्मान्तरसहितं न नाशकम्,

અને અધર્મના અંકુર ઉત્પન્ન કરે છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી તાપથી સૂકાઈ ગએલા જગને લીધે ભિપર-
ખારી—ભૂમિમાં ધર્મ અને અધર્મના અંકુર ઉત્પન્ન કરતું નથી. ૩૦

અરે ! 'અતિ તેજસ્વી પુરુષોને પણ આ પરશ્વીગમન કીર્તિ આપનારું નથી' (ભાગ. ૩.૧૨.૩૧)
એ ન્યાયને લીધે, અને 'જે અતિ તેજસ્વી પુરુષોના ચરિત્રનું અનુકરણ કરીને લોકો કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે છે'
(ભાગ. ૩.૧૨.૩૧) એ વિરોધને લીધે ભગવાન્ આ પરશ્વીસંગ કેવી રીતે કરી શકે ? આ શંકાનું સમા-
ધાન કરતાં શુક્રદેવજી કહે છે કે નૈતત્ સમાચરેત્. ('અતિ તેજસ્વી પુરુષોને પણ પરશ્વીગમન કીર્તિ
આપનારું નથી' એ શંકાનું સમાધાન જો કે આ પ્રલોકથી થતું નથી, છતાં પણ આ પ્રલોકના ઉત્તરાર્ધમાં
એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ભગવાન્ વિના ખીજે કોઈ માણસ આ પ્રમાણે કરે તો તેનો નાશ થાય છે અને
જૈશ્વર્ય વગેરે સંપત્તિવાળા ભગવાનનો આ પ્રમાણે કરવાથી નાશ થતો નથી; તેથી તે શંકાનું સમાધાન
આ પ્રલોકના ઉત્તરાર્ધથી થઈ શકે છે. આગળ ચોત્રીસમા પ્રલોકનાં મુખોપનિષદમાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા
કરશે કે 'અન્તરંગ ભક્તો જ ભગવાનની આ લીલા જાણે છે, તેથી ભગવાનની કીર્તિનો નાશ થતો નથી'.)

જે ઈશ્વર નથી તેણે મનથી પણ કોઈ દિવસ આ આચરણ કરેલું
નહિ. જેમ રુદ્રથી ભિન્ન કોઈ પુરુષ સમુદ્રના વિષનું ભક્ષણ કરે અને તેનો
વિનાશ થાય તેમ જો મૂર્ખતાથી આવું આચરણ કોઈ ખીજે કરે તો તેનો
વિનાશ થાય છે. ૩૧

આ ઈશ્વરે કરેલું આચરણ જે ઈશ્વર નથી તેણે કરવું જોઈએ નહિ. જેનામાં જૈશ્વર્ય છે તે જ
માણસ આ પ્રમાણે કરે તો તે આચરણ તેને અનિષ્ટ કરતું નથી તેથી જાતુ—કોઈ દિવસ પણ, ઉત્કૃષ્ટતાથી
પણ—આવું આચરણ કરવું નહિ. વધારે શું કહેવું ? મનથી પણ આવું આચરણ કરવું નહિ. જેમનામાં
જૈશ્વર્ય છે તે પુરુષોની ક્રિયા જૈશ્વર્યના જેવી જ હોય છે. જે પુરુષ ઈશ્વર નથી તે જો જૈશ્વર્યની ઇચ્છા
પણ કરે તો તેનો વધ કરવામાં આવે છે; મહારાજ્યનો અનધિકારી પુરુષ જો મહારાજ્યની ઇચ્છા કરે તો
તેનો વધ કરવામાં આવે છે; તેથી મનથી પણ કોઈએ ઈશ્વરનું આચરણ કરવું નહિ. જો આ નિયમથી
નિરુદ્ધ ચાલવામાં આવે તો તેમાં બાધક છે જેમ દર્શાવનાં શુક્રદેવજી કહે છે કે વિનશ્યતિ. તે કર્મ—
પરશ્વીસંગ—જૈશ્વર્યની સાથે જ રહેલું છે એ વાત મૂર્ખતાને લીધે બાજુ પાડવા પિતા દ્વારા તે કર્મ—પરશ્વી-
સંગ—જ કરનારો માણસ તે જ કર્મથી નાશ પામે છે.

इतिरथा नाशकमिति चेत्, तत्राह अरुद्रः । रुद्रव्यतिरिक्तः रुद्रसमानपराक्रमरहितः अन्विजं विषं कालकूटमाचरन् आ समन्ताद् भक्षयन् विनश्यति तथेत्यर्थः । निन्दितं कर्मापि कालकूटवन्नाशकम् । तदीश्वरस्यैव शोभाकरम्, येन नीलकण्ठो भवति । तथैव गोपीजनवल्लभ इति ॥ ३१ ॥

નનૂકું 'યદ્વત્તમનુતિષ્ઠ'ત્રિતિ, તત્રાહ ર્દેશ્વરાણામિતિ ।

ईश्वराणां वचस्तथ्यं तथैवाचरितं कचित् ।

तेषां स्वच्छन्दचरितं बुद्धिमान्न समाचरेत् ॥ ३२ ॥

ईश्वराणां वच एव तथ्यम्, न त्वाचरितम् । क्वचिदाचरितमपि वचनानुगुणं चेत् । ईश्वराणां वहवो धर्माः, यथैश्वर्यं तथा धर्मात्मत्वं तथा दया । तत्रैश्वर्यज्ञानवैराग्यैर्यत् करोति तत् स्वच्छन्दचरितमित्युच्यते । बुद्धिमान् तन्न समाचरेत् । ते ह्यन्यथा न वदन्ति, अन्यार्थं कथनमन्याधिकारेणेति । अतस्त्रद्विरुद्धं न कथयन्तीति ॥ ३२ ॥

અરે ! એક જ કર્મ બીજા ધર્મની સાથે હોય તો નાશ કરતું નથી, પણ જ્યારે એકલું જ હોય ત્યારે નાશ કરે છે, આ રીતે બની શકે ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવેણ કહે છે કે અરુદ્રાઃ રુદ્ર સિવાયનો કોઈ બીજો પુરુષ, રુદ્રના જેવું પરાક્રમ જેની પાસે નથી એવો કોઈ પુરુષ, સમુદ્રમાંથી પ્રાપ્ત થએલું કાલકૂટ વિષ જો પૂરેપૂરું પી જાય તો તેનો નાશ થાય છે; તે જ પ્રમાણે જેનામાં ભગવાનનું ઐશ્વર્ય નથી તે જો ભગવાનની બીજી ક્રિયાઓનું અનુકરણ કરે તો તેનો નાશ જ થાય છે. નિન્દિત કર્મ પણ કાલકૂટ જેવની માફક નાશ કરે છે. કાલકૂટ વિષ ઈશ્વરને જ શોભા આપનારું છે, જેથી મહાદેવ નીલકણ્ઠ બને છે. તે જ પ્રમાણે ભગવાન પણ ગોપીજનો સાથે રમણ કરીને ગોપીજનવલ્લભ બને છે. ૩૧

અરે ! જે અતિ તેજસ્વી પુરુષોના ચરિત્રનું અનુકરણ કરીને લોકો કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે છે (ભાગ. ૭. ૧૨. ૩૧.) એ પ્રમાણે વિરોધ છે. આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવેણ કહે છે કે ર્દેશ્વરાણામ્.

औश्वर्यं वाणा पुरुषोऽनु वचनं सत्यं होय છે; તેમ જ ક્વચિત્ આચરણ

પણ સત્ય હોય છે. તેમના સ્વચ્છન્દ ચરિતનું આચરણ બુદ્ધિમાન પુરુષે

કરતું નહિ. ૩૨

ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોનું વચન જ સત્ય છે, અનુસરવા યોગ્ય છે, પણ તેમનું આચરણ તેવું નથી. (ભગવાનનું આચરણ લોકસંમહને માટે નથી પણ પોતાનું નિરંકુશ ઐશ્વર્ય દર્શાવવાને માટે છે; તેથી ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોનું આચરણ બહારથી જેવું દેખાય છે તેવું સત્ય નથી, અનુસરવા લાયક નથી.) કોઈક વખત ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોનું આચરણ પણ સત્ય હોય છે, જો તે તેમના પોતાના વચનને અનુસરનારું હોય તો. (ભગવાનનું આચરણ સત્ય છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે ભગવાનના જેવો બીજા ઐશ્વર્યવાળા પુરુષો તે આચરણને અનુસરી શકે છે, બીજા સાધારણ પુરુષો નહિ.) ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોના ઘણા ધર્મો હોય છે; જેવી રીતે તેમનામાં ઐશ્વર્ય હોય છે તેવી રીતે તેમનામાં ધર્માત્મતા હોય છે, દયા હોય છે. તેમાં ઐશ્વર્ય, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ ત્રણ ધર્મોથી ઐશ્વર્યવાળા પુરુષો જે કરે તે સ્વચ્છન્દ ચરિત કહેવાય છે. બુદ્ધિમાન પુરુષે આ સ્વચ્છન્દ ચરિતનું આચરણ કરવું નહિ. (તેનીસમા ર્લોકમાં, યથામ્ પદ્મટે ઐશ્વર્યનું, અને નિરુદ્ધારિણામ્ એ પદ્મટે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનું વિવરણ કરવામાં આવેલું છે. યોજનકાર લાલભટ્ટના અભિપ્રાયે ચોત્રીયમા ર્લોકમાં ર્દશિતુઃ એ પદ્મટે ઐશ્વર્યનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.) (ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોનાં વચન સત્ય છે એમ દર્શાવવાને માટે શ્રીમહાપ્રભુણ આજ્ઞા કરે છે કે) તેઓ, ખરેખર, અસત્ય બોલતા નથી, કારણકે તેઓ બીજાઓના અધિકારનો વિચાર કરીને બીજાઓને ગદે કહે છે, તેથી તેઓ બીજાઓના અધિકારથી વિરુદ્ધ કહેતા નથી. ૩૨

નનુ ચયાન્વસૈ ન કથયન્તિ તથા સ્વયમપિ કુતો ન કુર્વન્તિ, તત્રાહ કુશલાચરિતેનૈતે ।

કુશલાચરિતેનૈપામિહ સ્વાયોં ન વિચતે ।

વિપર્યયેણ વાનર્યોં નિરહક્કારિણાં પ્રભો ॥ ૩૨ ॥

દ્વાપામીશ્વરાણાં કુશલાચરિતેન અર્થઃ પ્રયોજનં ન વિચતે, તતોઽપ્પન્નન્તફલસ્ય પ્રાપ્તવાદેવ ।

વિપર્યયેણ અકુશલાચરિતેન અનર્થોઽપિ ન વિચતે । ઈશ્વરાણાનેવ નિષિદ્ધકર્મણા અનિષ્ટાભાવ इति न, किन्तु ज्ञानिनामपीति ज्ञानवैराग्ययोस्तुल्यं स्वरूपमाह निरहक्कारिणामिति । अहक्काररहितानाम् । न केनापि किमपि, कर्तृत्वाभिमानाभावात् । प्रभो इतिसम्बोधनमीश्वरस्य लोकविलक्षणत्वज्ञापनार्थम् ॥ ३३ ॥

यत्र ज्ञानसहकृतमेव तत्कर्म नानिष्टजनकम्, किं वक्तव्यमैश्वर्यसहकृतमित्याह किमुतेति ।

किमुताखिलसत्त्वानां तिर्यङ्मर्त्यદિવૌકસામ્ ।

ઈશિતુશ્ચેશિતવ્યાનાં કુશલાકુશલાન્વયઃ ॥ ૩૪ ॥

ઈશ્વરસ્ય સેવકમારણે સેવકાતામન્યચાકરણે ચ ન કાચિત્ શક્ય મવતિ, યથૈહિકી તથા પારલૌકિકી । નિયામકાદિ શક્યા । ભગવતો ન નિચામકોઽન્યોઽસ્તીત્યાહ અખિલસત્ત્વાનામ્ । સર્વ-જીવાનામ્ । તિર્યઙ્મર્ત્યદિવૌકસાં ગુણત્રયકાર્યાણામ્ । જીવજઠાનામપ્રાકૃતપ્રાકૃતાનાં વા સર્વેપામેવ

અરે ! ઐશ્વર્યવાળા પુરુષો જેમ બીજાઓને ખોટું કહેતા નથી, તેમ તેઓ પોતે પણ તે પ્રમાણે કેમ કરતા નથી ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે કુશલાચરિતેન.

હે રાજન્ ! અહંકાર વિનાના તે ઐશ્વર્ય વાળા પુરુષોને કુશલ

આચરણ કરવામાં અહીં પોતાનું પ્રયોજન હોતું નથી, તેમ જ નિષિદ્ધ

આચરણ કરવાથી તેમને અનર્થ થતો નથી. ૩૩

એમને—ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોને—કુશલ આચરણથી અર્થ—પ્રયોજન—હોતો નથી, કારણ કે તેમણે તેના કરતાં પણ અનન્ત ફલ પ્રાપ્ત કરેલું છે. નિરુદ્ધ આચરણથી, અકુશલ અચરણથી, તેમને અનર્થ પણ થતો નથી. એકલા ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોને જ નિષિદ્ધ કર્મ કરવાથી અનિષ્ટ થતું નથી એમ નહિ, પરંતુ જ્ઞાનીઓને પણ નિષિદ્ધ કર્મ કરવાથી અનિષ્ટ થતું નથી. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનું તુલ્ય સ્વરૂપ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે નિરહક્કારિણામ્. અર્થાત્ અહંકારથી રહિત કર્તા તરીકેનું અભિમાન ન હોવાથી તેમને કશાથી કાંઈ પણ થતું નથી. જેમતામાં ઐશ્વર્ય હોય છે તે જગતથી વિવક્ષણ હોય છે એમ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી પરીક્ષિતને પ્રભો એ પ્રમાણે સંબોધન કરે છે. ૩૩

જ્યાં જ્ઞાનની સાથે જ રહેલું તે કર્મ—પરમ્પ્રીસંગ—અનિષ્ટ કરતું નથી, તો પછી ઐશ્વર્યની સાથે જો તે કર્મ રહેલું હોય તો તે અનિષ્ટ કરી શકે નહિ એમાં શું કહેવું ? આ વાત શુકદેવજી કિમુત એ પ્રલોકમાં કહે છે.

તો પછી સર્વ જીવોના—પશુ પક્ષી, મનુષ્ય અને દેવતાઓના—

ઈશ્વર કૃપણને પોતાના સેવકોએ કરેલા પુણ્ય અને પાપનો સંબંધ થી રીતે

થાય ? ૩૪

ઈશ્વર સેવકને મારે અથવા તો તેમને એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિમાં મૂકે તો તેમાં ઈશ્વરને કોઈ પણ ભાતની, જેમ લોકની તેમ પરલોકની, શંકા હોતી નથી. નિયામકની જ શંકા હોઈ શકે. ભગવાનનો તો બીજો નિયામક નથી એમ જણાવવાને શુકદેવજી કહે છે કે અખિલસત્ત્વાનામ્. અર્થાત્ બધાં પ્રાણીઓના (ઈશ્વર ભગવાન છે). પશુ પક્ષી, મનુષ્ય અને દેવો એ ત્રણ અનુક્રમે તમસ, રજસ અને સત્ત્વ એ ત્રણ ગુણનું કાર્ય છે. (આ પ્રમાણે અર્થ કરીએ તો તિર્યઙ્મર્ત્યદિવૌકસામ્ એ અખિલસત્ત્વાનામ્ નું વિશેષણ બનશે. આ જો પદને લિત માનીને પણ અર્થ કરતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતા કરે છે કે) જીવ અને જડના (ઈશ્વર ભગવાન છે. અખિલસત્ત્વાનામ્ એ પદ વડે જીવોનું વર્ણન કરેલું છે.)

ઈંશિતુઃ પ્રમોઃ કુળ્લસ્ય । ચકારાદાત્મનચ । ઈંશિતવ્યાનાં સેવકતાં સમ્યન્ધી તત્કૃતગુણદોષાભ્યાં
કુશલાકુશલયોરન્વયઃ કૃતઃ । ન હિ દાસીભિઃ સ્વાત્મમૂતાભિઃ સમ્બન્ધે અનિયમ્યસ્ય એહિકે પાર-
લૌકિકે વા કચ્ચનાપકારઃ સમ્ભવતિ । અન્તરજ્ઞૈરેવ તથા જ્ઞાયત્વેતિ ન સુશ્લોકમ્યતાનિર્મુક્તિઃ । નાપિ
કર્મમાર્ગવિચારેણ કર્મપ્રાધાન્યપક્ષેડપિ દોષઃ શક્તનીયઃ ॥ ૩૪ ॥

‘પરમેષ્ઠિનો વા એપ યજ્ઞોડમ ઝાસીત્’, ‘બ્રહ્મ વા શ્વદમમ ઝાસીત્ સ આત્માનસેવાવૈત્’ इत्यादि—
શ્રુતિયુ યથા જ્ઞાનકર્મભ્યામુત્કર્ષે, એવમપકૃષ્ટજ્ઞાનકર્મભ્યામપકર્ષોડપિ સમ્ભાવ્યત્વેતિ તત્રાહ યત્પાદેતિ ।
યત્પાદપદ્મજપરાગનિષેવતૃપ્ત યોગમભાવવિધુતાશ્ચિલકર્મવન્ધાઃ ।

સ્વૈરં ચરન્તિ મુનયોડપિ ન નહ્યમાનાસ્તસ્યેચ્છયાત્તવપુષઃ કૃત એવ વન્ધઃ ॥ ૩૫ ॥

ન હિ સર્વેપામેવ જીવાનાં સમાનકર્મણા સમાનં ફલમુપલભ્યતે । અન્યથા શાસ્ત્રવૈફલ્યાપત્તિઃ ।
ચત્કૃષ્ટકર્માદૌ પ્રવૃત્તો નાપકૃષ્ટકર્મણા કાદાચિત્કેન અપકૃષ્ટો ભવતિ । તત્ર માર્ગત્રયમ્ । ત્રિષ્વપિ પ્રવૃત્તો
આવ્યું અને તિર્યક્’ પદ વડે જડ પદાર્થોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું.) (તેમ જ અશ્ચિલ’ પદ અને તિર્યક્’
પદ વડે અનુક્રમે વર્ણવવામાં આવેલા) આપ્રાકૃત અને પ્રાકૃત પદાર્થોના (પણ ઈશ્વર ભગવાન છે.) અર્થાત્
સર્વના જ ઈશ્વર પ્રભુ કૃષ્ણ છે. ૨લોકમાં જ છે તે દર્શાવે છે કે કૃષ્ણ આત્મા છે. (ઈંશિતવ્યાનામ્ નો
સંબંધ ૨લોકના એવા પાદ ભેડે કરવાનો છે એમ જણાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) ઈંશિત-
વ્યોના—સેવકોના—સંબંધવાળો; અર્થાત્ સેવકોએ કરેલા શુભ અને દોષને લીધે સર્વના ઈશ્વર કૃષ્ણને
છેદ અને અનિષ્ટનો સંબંધ કયાંથી હોય ? પોતાના આત્મારૂપી દાસીઓ સાથે સંબંધ થતાં જે દોષના નિય-
મનમાં ન રહી શકે એવા સર્વના ઈશ્વર કૃષ્ણને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અપકાર,
ખરેખર, સંભવતો નથી. (કૃષ્ણ સર્વના ઈશ્વર છે એટલે આ જગતમાં તેમનું કોઈ નિયમન કરી શકે
એમ નથી. કૃષ્ણ આત્મા હોવાને લીધે બ્રહ્મ છે એટલે પરલોકની બાબતમાં પણ તેમનું કોઈ નિયમન કરી
શકશે નહિ.) દાસીઓ સાથેનો ભગવાનનો સંબંધ કૃષ્ણ અંતરંગ ભક્તો જ બાળે છે, (બીજા કોઈ નહિ),
એટલે લોકોમાં ભગવાનની અપકીર્તિ થશે નહિ. વળી, કર્મમાર્ગના વિચારથી, કર્મ પ્રધાન છે એ પક્ષની
દૃષ્ટિએ પણ ભગવાનમાં દોષની શંકા કરવી નહિ. ૩૪

‘પરમેષ્ઠિનો આ યજ્ઞ ખરેખર પહેલાં હતો’, ‘આ, ખરેખર, પહેલાં બ્રહ્મ હતું તેણે આત્માને જ
જાણ્યો’, ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં જેમ જ્ઞાન અને કર્મથી શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવામાં આવી છે (પહેલી શ્રુતિમાં કર્મથી
ઉત્કર્ષ અને બીજી શ્રુતિમાં જ્ઞાનથી ઉત્કર્ષ બતાવવામાં આવ્યો છે), તેમ અરામ જ્ઞાન અને કર્મથી અપકર્ષ—
અધોગતિ—પણ સંભવે છે. આ પ્રમાણે શંકા થતાં શુદ્ધેવજી યત્પાદ’ એ ૨લોકમાં સમાધાન કરે છે.

જે ભગવાનના ચરણકમલના પરાગના સેવનથી તૃપ્ત થએલા છે,
યોગના પ્રસાવથી જેમનાં બધાં કર્મનાં બન્ધનો તુટી ગયાં છે એવા, અને
મુનિઓ બન્ધન નહિ પામતાં પોતાની મરજી પ્રમાણે બ્યારે આચરણ
કરે છે, સારે તો પોતાની ઇચ્છાથી શરીર ધારણ કરનાર ભગવાનને બંધ
ક્યાંથી જ હોય ? ૩૫

અહાં ય છવોને સમાન કર્મથી સમાન ફલ મળતું નથી. આ પ્રમાણે જો ન હોય તો જ્ઞાનશાસ્ત્ર
વગેરે શાસ્ત્રો નકામાં થઈ જાય. (નિષિદ્ધ કર્મ કરીને જો કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તો તેને અનિષ્ટ થતું નથી.
જો જ્ઞાની અથવા યોગી અથવા ભગવાનનો ભક્ત નિષિદ્ધ કર્મ કરે તો તેને તે નિષિદ્ધ કર્મથી પણ અનિષ્ટ
થતું નથી. જો સાધારણ માણસની માફક પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારાઓને, જ્ઞાનીઓને, યોગીઓને અને ભગવા-
નના ભક્તોને પણ અનિષ્ટ ફલ મળે તો પ્રાયશ્ચિત્તશાસ્ત્ર, ‘જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વ કર્મોને બાળી નાખે છે’
ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર, ‘યોગથી જ પાપને બાળવું’ એ શાસ્ત્ર, અને ‘પાપને બાળવામાં મારા નામની જેટલી
શક્તિ છે તેટલું પાપ પાપી માણસ કરી શકતો નથી’ ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર વ્યર્થ થઈ જાય.)

નાપકર્મ યાતીત્યાહ । તત્ર પ્રથમં ભક્તિમાર્ગે પ્રવૃત્તસ્ય, તત્ર પુષ્તસ્ય, ન કેનાપ્યપકર્મં ઇત્યાહ । યસ્ય ભગ-
વતઃ પાદપદ્મજસ્ય પરાગમૂતા યે સેવકાઃ તેષાં નિપેક્ષો નિપેક્ષણં તેન તૃષ્ણાઃ, ભગવદ્ભક્તેઃ સહ ભગ-
વદ્ગુણસરણેતૈવ વિસ્મારિતદૃષ્ટ્યુત્તસુખલેશાભાસાઃ, સ્વૈરં ચરન્તિ । ન તેષાં કર્મોત્કર્ષાપકર્ષો સાધક-
વાધકૌ । તથા કર્મમાર્ગેડપીત્યાહ યોગપ્રભાવેતિ । યોગો હિ મહાન્ ધર્મઃ । ‘અયં હિ પરમો ધર્મ’
ઇતિસ્મૃતેઃ । તસ્ય પ્રભાવઃ અગ્નિમાદૈશ્વર્યસમ્પત્તિઃ, જ્ઞાનાદયશ્ચ । તેનૈવ વિશેષેણ ધુતાઃ પૂર્વકર્મજ-
નિતા અપિ અશિલકર્મવન્ધાઃ વિશેષેણ ધુતા ભવન્તિ । તેડપિ સ્વૈરં ચરન્તિ । જ્ઞાનમાર્ગેડગાહ
મુનયોડપિ સ્વૈરં ચરન્તીતિ । સર્વં એવ ન નહ્યમાનાઃ અવધ્યમાનાઃ । ણહ વન્ધને । સર્વત્રૈવ જસ-
ન્ધ્યમાનાઃ । યત્ર ભગવત્સર્વવિતમાર્ગેષ્વપ્યેવા વ્યવસ્થા તત્ર ભગવતઃ કિં વક્તવ્યમિત્યાહ તત્સ્યેચ્છયા-
ત્તવપુષ્પ ઇતિ । ઇચ્છયા ભોગાર્યમાત્તાનિ વર્ષુપિ ‘વાવતીર્ગોપયોપિત્વ’ ઇતિ વાવન્તિ ચૈન, તસ્ય કુત
એવ વન્ધો મવેત્ । યો હિ વાવદ્રુપો મવતિ, કાર્યં કૃત્વા ચ તાન્યાચ્છાદયતિ, તસ્ય કેન કર્મણા વન્ધો

ઉત્તમ કર્મો વગેરે કરનારો મનુષ્ય કોઈક વખત નીચ કર્મ કરે તો તેનાથી તે નીચ થતો નથી.
તેમાં ત્રણ માર્ગે કારણભૂત છે. ત્રણેય માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થએલો મનુષ્ય નીચલી કોટિમાં જતો નથી એમ
શુકદેવજી કહે છે. તેમાં પ્રથમ ભક્તિમાર્ગમાં રહેલો, તેમાં પણ પુષ્પ થએલો, ભક્ત કોઈ પણ કર્મથી
નીચલી કોટિમાં જતો નથી. જે ભગવાનના ચરણકમલના પરાગરૂપ જે સેવકો, તેમની સેવાથી તૃપ્ત
થએલા પુરુષો—ભગવાનના ભક્તો સાથે ભગવાનના ગુણોનું સ્મરણ કરીને જ જોએલા અને સંભળેલા
સુખના અંશના આભાસને જેઓ ભૂલી ગયા છે એવા પુરુષો—પોતાની મરજી પ્રમાણે ચાલે છે. (અહીં
પ્રકાશકાર શ્રીપુરુષોત્તમજી આજ્ઞા કરે છે કે વર્તમાનકાળમાં જે અત્યાદ્ય લોકો—જે લોકો આવા
નથી તે—માત્ર ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ જ કરીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે છે તે દુષ્ટ છે એમ જાણવું.)
આવા પુરુષોને કર્મની શ્રેષ્ઠતા સાધક નથી, તેમ જ કર્મની નીચતા બાધક પણ નથી.

કર્મમાર્ગમાં પણ આ પ્રમાણે છે એમ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે યોગપ્રમાચ. યોગ એ, ખરેખર,
મહાન્ ધર્મ છે, કારણ કે સ્મૃતિ કહે છે કે ‘આ જ પરમ ધર્મ છે’. યોગનો પ્રભાવ એટલે અભિમા વગેરે
ઐશ્વર્યસમ્પત્તિ અને જ્ઞાન વગેરે. તેનાથી જ સારી રીતે નાશ પામ્યાં છે બન્ધનો જેમનાં; અર્થાત્ પૂર્વ
કર્મથી ઉત્પન્ન થએલાં બધાં કર્મનાં સાધનો પણ સારી રીતે નાશ પામેલાં છે. આવા પુરુષો પણ પોતાની
ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલે છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ આ પ્રમાણે છે એમ જણાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે મુનયોડપિ
સ્વૈરં ચરન્તિ.

આ ત્રણેય પ્રકારના મનુષ્યો—ભક્તિમાર્ગ, કર્મમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગના મનુષ્યો—કર્મથી બંધાતા
નથી. મહ્યમાનાઃ એ પદમાં બન્ધનના અર્થવાળો નહ ધાતુ છે. અર્થાત્ બધે ય સ્થળે આ પુરુષોને
કથાનો સંબંધ થતો નથી.

જ્યાં ભગવાને પ્રવતપિલા માર્ગોમાં પણ આ વ્યવસ્થા છે તો પછી ભગવાનની બાબતમાં શું કહેવું ?
આ અર્થ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે તત્સ્યેચ્છયાત્તવપુષ્પઃ. ઇચ્છાથી ભોગને માટે પ્રકટ કર્યું છે
સ્વરૂપો—‘જેટલાં ગોપીજનો’ તેટલાં સ્વરૂપો—જેમણે એવા ભગવાન. આવા ભગવાનને ક્યા કારણથી બન્ધ
હોઈ શકે ? જે એટલાં રૂપો પ્રકટ કરે છે અને કાર્ય કરીને પાછાં તે રૂપોને વિરોધિત કરે છે તેમને ક્યા
કર્મથી બંધ થાય ? (જે રૂપથી ભગવાન કર્મ કરે છે તે રૂપ અને કર્મનું આલ્લાદન, વિરોધાન, જ કરવામાં
આવે છે; કાંઈ તે રૂપ અને કર્મની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થતાં નથી. આ પ્રમાણે બધાં ભગવાનનાં કર્મો
નિશ્ચ છે, તેથી ઉચિત અને અનુચિત કર્મો ભગવાનમાં અર્વંશ રહેલાં છે, એટલે ભગવાનને ક્યા કર્મથી
બંધ થઈ શકે ? કારણ કે ભગવાનમાં મોક્ષ આપનારાં કર્મો પણ રહેલાં છે. જે સ્થળમાં મોક્ષ આપનારું
કર્મ ન હોય તેવા સ્થળમાં જ બન્ધ કરનારું કર્મ પુરુષનું બન્ધન કરે છે, પણ જે સ્થળે મોક્ષક કર્મ હોય
તે જ સ્થળમાં રહેનારું બન્ધક કર્મ બન્ધ કરી શકતું નથી. તેથી ભગવાનમાં બન્ધનનો સંભવ નથી. આ
પ્રમાણે ભગવાનનાં બધાં કર્મો નિશ્ચ હોવાથી ભગવાનનો બન્ધ તેમ જ મોક્ષ સંભવતો નથી.)

ભવેત્ । કર્મ હિ પ્રતિનિયતં વ્યવસ્થિતમ્ । તથા ચ મિત્રો મિત્રો જીવઃ સ્વાત્, તદ્વા-ત્તેન કર્મણા
વન્ધો વા ભવેત્ । આકાશવદ્ ભગવદ્ગુણિ પ્રતિપદમન્યાન્યેવ ભવન્તિ । યથાજ્ઞભેદેનાપ્યેકદેહવ્યવ-
હારઃ, एवं દેશભેદેનાપિ ભગવતઃ સર્વતઃપાણિપાદાન્તસ્ય તાવત્પરિચ્છેદેન પ્રાદુર્ભાવ ઇચ્છયેતિ । સ્વામિ-
નીનાં વા વર્ણપિ । અતઃ સર્વથા પ્રમાણપ્રમેયવિચારેણાપિ ન વન્ધઃ સમ્ભવતિ ॥ ૩૫ ॥

નતુ તથાપિ લોકમર્યાદાયા મગ્નત્વાત્ 'યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠ' इतिन्यायेन શબ્દબલવિચારેણ વન્ધો
ભવેત્ । તે હવધૂતાસ્ત્યોડપિ, ન તે વ્યવહારનિયામકાઃ । અતો વિપમો દૃષ્ટાન્ત इति ચેત્, તત્રાહ
ગોપીનામિતિ ।

गोपीनां तत्पतीनां च सर्वेषामपि देहिनाम् ।

योऽन्तश्चरति सोऽध्यक्षः क्रीडनेनेह देहभाक् ॥ ३६ ॥

કર્મ, ખરેખર, દરેકને માટે નક્કી કરવામાં આવેલું છે. તેમાં જે ભિન્ન ભિન્ન જીવ હોય તો તેને તે
કર્મથી પણ બન્ધ થાય. (બ્રાહ્મણે આ સમયે આ કર્મ કરવું, ક્ષત્રિયે આ સમયે આ કર્મ કરવું, આ અધિકારી
પુરુષે આ સમયે આ કાર્ય ન કરવું એ પ્રમાણે દરેકને માટે કર્મની વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલી છે. જે
બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે પ્રકારથી—તે તે દેહને લીધે—જીવ ભિન્ન ભિન્ન થાય તો તે તે જીવને તે તે કર્મથી
બન્ધ થાય. પણ ભગવાનની યાગ્યતામાં તો એવું છે કે ભગવાનને બહુ રૂપો હોય છે છતાં પણ તે જીવ-
રૂપ ન હોવાથી, તે તે રૂપો પણ આત્મરૂપ હોવાથી, અને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે દેહનો ભેદ ન હોવાથી
ભગવાનને માટે કોઈ પણ કર્મનું વિધાન નથી તેમ જ નિષેધ નથી, એટલે ભગવાનને કોઈ પણ પ્રકારનો
બંધ સંભવતો નથી. પ્રકાશકાર શ્રીપુરુષોત્તમજી બીજે પ્રકારે અર્થ કરે છે. તે આ પ્રમાણે છે. કર્મ,
ખરેખર, અમુક અમુક સ્વરૂપને હિંદેશીને જ હોય તો તે સ્વરૂપથી અથવા કર્મથી બન્ધ થાય.) બ્રાહ્મણની
માફક ભગવાનનાં રૂપો પદે પદે જુદાં જ હોય છે. જેમ અન્નભેદ હોય છે છતાં પણ એક જ દેહ છે એવો
વ્યવહાર કરવામાં આવે છે, તેમ દેશભેદ હોવા છતાં પણ સર્વતઃ જેમના હસ્ત અને ચરણો પહોંચેલા
છે એવા ભગવાન પોતાની ઇચ્છાથી એક દેહની મર્યાદાથી પ્રકટ થાય છે. (અન્ન એટલે પૃથ્વી, કારણ કે
'જે કૃષ્ણ છે તે અન્નનો વર્ણ છે' એ કૃતિમાં તે પ્રમાણે સિદ્ધ થયેલું છે. લૌકિક દેહમાં વધારો થાય છે,
દેરકાર થાય છે અને તેથી તે દેહમાં રહેલા પૃથ્વીના અંશો એકઠા થાય છે અને છૂટા પડે છે અને તેથી
તે દેહમાં ભેદ પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં પણ તે દેહ પડેલેથી છેવટ સુધી ચાલુ રહેતો હોવાથી અને તેમાં
રહેલો જીવ પણ એક જ હોવાથી દેહ એક જ છે એવો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે; તે જ પ્રમાણે અહીં
પણ એક જ દેહ છે એવો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે.)

(અરે ! ભગવાનના હસ્ત અને ચરણ સર્વત્ર પ્રસરેલા છે, અને તે પ્રકારે જે સમાધાન આપવામાં
આવ્યું તે સાત્ત્વગુણઃ એ પદથી વિકૃત છે. આ પ્રકારે કોઈને શંકા થાય તેથી શ્રીમહાપ્રભુજી બીજે
પ્રકારે સમાધાન આપે છે.) અથવા તો સ્વામિનીઓનાં રૂપો ભગવાને ઇચ્છાથી ધારણ કર્યાં. તેથી પ્રમાણ
અને પ્રમેયની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં પણ ભગવાનને બંધ સર્વથા સંભવતો નથી. (અહીં સુધી શુકદેવજીએ
પરીક્ષિતની શંકાનું લૌકિક રીતે સમાધાન આપ્યું; હવે છત્રીસમા પ્રલોકથી વસ્તુસ્થિતિને અનુસરીને
સમાધાન આપવામાં આવે છે.) ૩૫

અરે ! તો પણ લોકની મર્યાદાનો બંધ યાવાથી 'શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે જે આચરણ કરે છે' એ ન્યાયથી
શુદ્ધજાતના વિચારથી ભગવાનને બન્ધ થાય. પડેતાં ભક્તિમાર્ગ, કર્મમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગના જે
અનુયાયીઓનો દાખલો આપવામાં આવ્યો તે તો, ખરેખર, અવપૂત છે, તે કોઈ જગતના વ્યવહારના
નિયમક નથી. એટલે તે દૃષ્ટાન્ત આપણા ચાલતા પ્રસંગની આપે બંધ બેસતું નથી. આ પ્રકારની શંકા
મયાં શુકદેવજી ગોપીનામ્ એ પ્રલોકમાં સમાધાન કરે છે કે તે શંકા રૂપ જાન્તિ છે.

गोपीभ्यो, तेभ्यो पनिभ्यो तथा जपाय भनुष्योना जे अन्तर्पागी છે
તે જ ભગવાન દ્વિદા કરવાને માટે પ્રસન્ન પુરુષનો દેહ પાડણ કરે છે. ૩૬

ન હિ સ્વસ્પર્શઃ સ્વસ્ય કાપિ નિષિદ્ધઃ । પરા ચાસૌ સ્ત્રી ચ પરસ્ય ચ સ્ત્રી । ઇમયમપિ ન મગ-
વતિ, યતઃ મગવાન્ ગોપીનાં તત્પત્નીનાં ચ આત્મા । વાન્ધવાઃ સર્વે લૌકિકાશ્ચ ન મન્યતઃ इति चेत्,
તન્નાહ સર્વેષામપિ દેહિનામયમાત્મેતિ । ચો મગવાન્ અન્તઃશ્વરતિ, આસન્યો જીવો વા । સર્વવાદિ-
સિદ્ધાન્તસદ્ગ્રહાય સામાન્યવચનં યોઽન્તઃશ્વરતીતિ । સ એવાયં મગવાનધ્યક્ષઃ પ્રત્યક્ષઃ ક્રીડનેન
કૃત્વા નટવન્ પુરુષદેહં ભજતે । વસ્તુતસ્તુ નાયં પુમાન્ ન ચ સ્ત્રી, નાપ્યન્યઃ કથિત્ । 'ન સ્ત્રી ન
પણ્ડો ન પુમાનિ'તિશ્રુતેઃ । અતઃ કેનાપિ વિચારેણ તાસ્ય દોષસન્મવઃ ॥ ૩૬ ॥

નનુ તથાપિ એવંકરણે કોઽભિપ્રાય इति चेत्, તન્નાહ અનુગ્રહાયેતિ ।

અનુગ્રહાય ભક્તાનાં માનુષ્યં દેહમાસ્થિતઃ ।

ભજતે તાદૃશીઃ ક્રીડાઃ યાઃ શ્રુત્વા તત્પરો ભવેત્ ॥ ૩૭ ॥

ભક્તાનામનુગ્રહાર્થમેવ ભક્તસમાનરૂપં દેહમાસ્થિતઃ । વિજાતીયે તેષાં વિશ્વાસો ન મવે-
દિતિ । તત્તો તથા મનુષ્યાનુગ્રહાય માનુષો દેહઃ પ્રદર્શિતઃ, એવં ગોપિકાનામપ્યનુગ્રહાય સ્વાનન્દં ગોકુલે
વાતું તાદૃશીઃ ક્રીડાઃ ભજતે । તત્તદ્ધર્મપ્રવેશવ્યતિરેકેણ તસ્ય તસ્ય દોષસ્તાનિવૃત્તત્વાત્ । યદ્વા ।

પોતાને માટે પોતાના સ્પર્શનો કોઈ પણ ઠેકાણે નિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી. પરંત્રી એટલે
બીજી સ્ત્રી અથવા તો બીજાની સ્ત્રી. આ બન્ને—બીજી સ્ત્રી અને બીજાની સ્ત્રી—પણ ભગવાનમાં હોતાં
નથી, કારણ કે ભગવાન્ ગોપીઓના અને તેમના પતિઓના આત્મા છે. બધા બાન્ધવો અને લૌકિક
પુરુષો તે પ્રમાણે માનતા નથી—એમ જો શંકા કરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી
કહે છે કે બધાય મનુષ્યોનો આત્મા ભગવાન્ છે. આ ભગવાન્ સુખ્યપ્રાણરૂપે અથવા છવરૂપે સર્વની
અંદર રહેલા છે. (ભગવાન્ ગોપીઓનો છવરૂપ હોવાથી ગોપીઓનો દેહ પણ ભગવાનનો જ
દેહ છે, એટલે તેમાં કોઈ જાતનો દોષ નથી. આ દૃષ્ટિએ જ શ્રીમહાપ્રભુજીએ પ્રથમ આજ્ઞા કરી કે
પોતાને માટે પોતાના સ્પર્શનો કોઈ પણ ઠેકાણે નિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી.) બધા વાદીઓના
સિદ્ધાન્તનો સંગ્રહ કરવાને માટે શુકદેવજી યોઽન્તઃશ્વરતિ એ પ્રમાણે સામાન્ય વચનનો પ્રયોગ કરે છે.
આ જ ભગવાન્ અધ્યક્ષ—પ્રત્યક્ષ—થઈને ક્રીડા કરવાને માટે નટની માફક પુરુષનો દેહ ધારણ કરે છે.
વાસ્તવિક રીતે તો ભગવાન્ (દેહની દૃષ્ટિએ) પુરુષ નથી, સ્ત્રી પણ નથી, તેમ જ અન્ય કોઈ પણ
પુરુષ છે, દેહને લીધે નહિ. તેથી જ શ્રુતિમાં એક જ વાક્યમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પુરુષં પુરુષવિધમ્.)
તેથી કોઈ પણ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં ભગવાનમાં દોષ સંભવતો નથી.

અરે! છતાં પણ આ પ્રમાણે કરવામાં ભગવાનનો શો અભિપ્રાય છે? આ પ્રમાણે શંકા થાય તો
તેનું સમાધાન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે અનુગ્રહાય.

ભક્તોના ઉપર કૃપા કરવાને માટે મનુષ્ય દેહ ધારણ કરીને ભગવાને

એવી ક્રીડા કરી કે જેનું શ્રવણ કરવાથી માણસ ભગવાનમાં લીન થઈ જાય. ૩૭

ભગવાને ભક્તોના ઉપર કૃપા કરવાને માટે જ ભક્તોના જેવું રૂપ મનુષ્યનો દેહ, ધારણ કર્યો,
કારણ કે જો ભક્તોના રૂપ કરતાં બીજા પ્રકારનું રૂપ ભગવાન્ ધારણ કરે તો ભક્તોને ભુલ રૂપમાં પ્રકટ
થએલા ભગવાનમાં વિશ્વાસ રહે નહિ. તેથી જ એમ મનુષ્યના ઉપર કૃપા કરવાને માટે ભગવાન્ મનુષ્યનો
દેહ પ્રકટ કરે છે, તેમ ગોપીઓનો ઉપર પણ કૃપા કરવાને માટે. ગોકુલમાં પોતાના સ્વરૂપનન્દનું ઘન
કરવાને માટે, ભગવાન્ તેજ પ્રકારની ક્રીડા કરે છે, કારણ કે ભગવાનના ભુલ ભુલ પર્મોન્મ પ્રવેશ વિના
શ્રોતાઓના ભુલ ભુલ દોષ નાશ પામતા નથી. (જે ભગવાનની લીલાનું શ્રવણ કરવાથી પણ ભગવાન
સિદ્ધ થાય છે તો પછી ભગવદ્લીલામાં રહેલા ભક્તોના સ્વરૂપ વિશે તો શું જ કહેવું?) અથવા તો ભક્તોના

મક્તાનાં માનુષં દેહં પ્રતિ આસ્થા સજ્જાતાસ્મિન્નિતિ ચ તથા । તન્નાપિ મહાન્ પૂર્ણકામઃ સર્વં શક્તું શક્તઃ । ન ત્વેવં નિષિદ્ધપ્રકારેણાત્માનં દાતુમિતિ । અતઃ एतां लीलां निरोधपूर्वकादेयदानरूपां यः श्रोष्यति स सर्वथा भगवत्परो भविष्यतीति भगवता तथाचरणं कृतम् । तदाह याः श्रुत्वा तत्परो भवेदिति ॥ ३७ ॥

નતુ તથાપિ લોકવ્યવહારે સ્ત્રિયોઽન્યાધીના इति अदत्तोपादानं गोपानां मनसि खेदः तैः क्रिय-
माणा अपकीर्तिश्च भवेदित्याशङ्क्याह नासूयन्ति ।

नासूयन् खलु कृष्णाय मोहितास्तस्य मायया ।

मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान् स्वान् स्वान् दारान् मन्यमाना जाताः, यतो ब्रजौ-
कसः पूर्वापरानुसन्धानरहिताः, सर्वथाङ्गीकृता इति वा । एतादृशानां प्रभौ दोषारोपासम्भवादिति-

તે ભગવન્તં નાસૂયન્ અસૂયયા ન દૃષ્ટવન્તઃ । પ્રથમતઃ પ્રવૃત્તિં જ્ઞાત્વાપિ ભગવન્માયયા
મોહિતા નાસૂયન્ । અપે તુ સ્વપાર્શ્વસ્થાનેવ સ્વાન્ સ્વાન્ દારાન્ મન્યમાના જાતાઃ, યતો બ્રજૌ-
કસઃ પૂર્વાપરાનુસન્ધાનરહિતાઃ, સર્વથાઙ્ગીકૃતા इति वा । एतादृशानां प्रभौ दोषारोपासम्भवादिति-

મનુષ્ય દેહ પ્રતિ જેમને આસ્થા થઈ એવા ભગવાન્. (આ પ્રકારે અર્થ કરવામાં આવે તો પ્રલોકનો અર્થ
આ પ્રમાણે કરવો:—ભક્તોના મનુષ્ય દેહ પ્રતિ આસ્થા રાખીને ભગવાને અનુગ્રહને માટે તેવા પ્રકારની
ક્રીડા કરી.) ભગવાને ભક્તોના માનુષ દેહ પ્રતિ આસ્થા રાખી છતાં પણ ભગવાન્ મહાન્ અને પૂર્ણકામ
હોવાથી સર્વનું દાન કરી શકવાને માટે સમર્થ છે, પણ આ નિષિદ્ધ પ્રકારે આત્માનું—સ્વરૂપાનન્દનું—
દાન કરતા નથી. (જેમ છવ ઇન્દ્રિયોદ્ધારા શુભ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ ભગવાને કર્યું નથી, ભગવાનના
રમણમાં નિષિદ્ધ પ્રકાર નથી.) આ પ્રમાણે ભગવાનની લીલામાં નિષિદ્ધ પ્રકાર ન હોવાથી, જે મનુષ્ય
ભગવાનની લીલા, જેમાં નિરોધ સિદ્ધ કરીને ન આપવા યોગ્ય પદાર્થનું—સ્વરૂપાનન્દનું—દાન કરવામાં
આવે છે એવી લીલા, શ્રવણ કરશે તે સર્વથા ભગવત્પર થાય એટલા માટે ભગવાને આ પ્રમાણે આચરણ
કર્યું. આ વાત સમજાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે યાઃ શ્રુત્વા તત્પરો ભવેત્. ૩૭

અરે ! છતાં પણ જગતના વ્યવહારમાં સ્ત્રીઓ બીજાઓને અધીન હોય છે, તેથી ન આપેલી વસ્તુ
લેવી, ગોપોના મનમાં ખેદ અને ગોપોથી કરાતી ભગવાનની અપકીર્તિ આ ત્રણ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ
પ્રકારની શંકા થતાં શુકદેવજી તેનું સમાધાન કરતાં કહે છે કે નાસૂયન્.

ભગવાનની માયાથી મોહિત થએલા વ્રજવાસીઓએ પોત પોતાની

સ્ત્રીઓ પોતાની પાસે જ છે એમ માનીને કૃષ્ણની ઈર્ષ્યા કરી નહિ. ૩૮

તે ગોપ લોકોએ ભગવાનની ઈર્ષ્યા કરી નહિ, તેમણે ભગવાનના તરફ ઈર્ષ્યાથી એવું નહિ.
પોતાની સ્ત્રીઓ ભગવાનની પાસે ગએલી છે એવું ગોપો પ્રથમ બાજુતા હતા છતાં પણ ભગવાનની
માયાથી મોહિત થઈને તેમણે ભગવાનની ઈર્ષ્યા કરી નહિ. આગળ ઉપર તો ગોપીજનો ભગવાનની પાસે
અ્યાં ત્યાંથી માંડીને તે પાછાં ઘેર આવ્યાં ત્યાંમુખી પોત પોતાની સ્ત્રીઓ પોતાની પાસે જ છે એમ ગોપ
લોકો માનતા થયા, કારણ કે તેઓ વ્રજમાં રહેનારા હતા, અર્થાત્ પહેલાંનું અને પછીનું અનુસંધાન કરી
શકે એવું ન હતા. (ગોપોમાં અજ્ઞાન હોવાને લીધે ભગવાન્ ઉપર દોષનો આરોપ તેમણે મૂક્યો નહિ.
આ પ્રમાણે માનવાથી ગોપોનો અંગીકાર ભગવાને કર્યો નથી એવું જણાય, અને તે ષરોણર નથી, તેથી
શ્રીમદ્દામૃતજી મર્ગાવાસઃ પદનો બીજો અર્થ આપતાં આજ્ઞા કરે છે કે) વ્રજમાં રહેનારા એટલે ભગવા-
નથી તેમનો સર્વથા અંગીકાર થએલો છે. આજ્ઞા પ્રકારના—જેમનો ભગવાને અંગીકાર કરેલો છે એવા—
ગોપો પ્રજુત્ય ઉપર દોષનો આરોપ મૂકે એ સંભવિત નથી એમ તાત્પર્ય છે. આ અર્થ સ્પર્શને બાળીતો છે
એ બાળવવાને માટે શુકદેવજી પ્રલોકમાં જાતુ, ખરેખર, પદ મૂકે છે. (મર્ગાવાસઃ એ પદનો અર્થ
'ભગવાને જેમનો સર્વથા અંગીકાર કરેલો છે' એ પ્રમાણે કૃત્વમાં આવે ત્યારે પ્રલોકમાં આવેલા માયા
શબ્દનો અર્થ સુદિ કરવો) અને આજ્ઞા પ્રલોકનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો. ભગવાનની માયાથી—
અજ્ઞાનઅંધી દૃષ્ટિથી—મોહિત થએલા, અતિરૂઢવાળા, ગોપોએ ખરેખર ભગવાનની

ભાવઃ । અયમર્થઃ સર્વજનીન इति खल्वित्युक्तम् । भगवत्सन्निध्येऽपि मोहार्थं तस्येति । बुद्धिरेव तेषां भ्रमात्, शिष्टं भगवत् एवेति मननमत्रिणैव सर्वदोषपरिहारः । अनेन तावपि दोषारोपो निवारितः ॥ ३८ ॥

एवं प्रासादिकं परिहृत्य उक्तं लीलामुपसंहरति ब्रह्मरात्र इति ।

ब्रह्मरात्र उपावृत्ते वासुदेवानुमोदिताः ।

अनिच्छन्त्यो यद्युर्गोप्यः स्वगृहान् भगवत्प्रियाः ॥ ३९ ॥

અરુણોદયો બ્રહ્મરાત્રમ્, તસ્મિન્ ઉપાવૃત્તે સમ્યક્ જાતે તદન્તર્યામિતયા પ્રવિષ્ટો ભગવાન્ ગૃહે ગત્વન્યમિતીચ્છામુત્પાદિતવાન્ । તતઃ ભગવાનુહ્રાતાઃ । યતો ભગવાન્ મોક્ષદાતા । તાશ્ચેન્ આસન્ધ્ય-મન્તઃસ્મરણં કરિષ્યન્તિ તદ્વા મોક્ષાધિકારિણ્યો ભવિષ્યન્તીતિ વાસુદેવેનાનુમોદિતાઃ । યદપિ કાસા-મિચ્છા ન સ્થિતા સર્વપરિત્યાગેન ભગવદ્ભજનસ્ય કૃત્વત્વાત્ કિં ગૃહેણ લોકૈર્વેતિ, તથાપિ ગોપ્ય इति

ધર્મ્યાં ન કરી, પોતાની સ્ત્રીઓ પોતાની પાસે છે એમ માનીને માન આપ્યું.) ગોપીજનો ભગવાનની પાસે હતાં છતાં પણ ગોપોને મોહ થયો એમ કહેવાને માટે શુકદેવે કહે છે કે તસ્ય, ભગવાનની (માયાથી). ગોપોની રૂઢિ બુદ્ધિ જ (ભગવાનની માયાથી) બ્રમને લીધે મોહિત થઈ બાકીનું બધું ભગવાનનું જ રહ્યું. (અમારી સ્ત્રીઓ અમારી પાસે જ છે એ પ્રકારનો બ્રમ ગોપોમાં ભગવાને ઉત્પન્ન કર્યો અને તેથી ગોપોની બુદ્ધિ જ ભગવાનની માયાથી મોહિત થઈ ગઈ બાકીનું બધું—દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અન્તાઃકરણ, જીવ, આત્મ, ગૃહ વગેરે—ભગવાનનું જ છે. અને આ પ્રમાણે રમણમાં વાસ્તવિક રીતે દોષ ન હોવાથી મનમાંથી જ બધા દોષો દૂર થઈ શકે છે. (ગોપીઓની બધી વસ્તુઓ ભગવદ્વીય જ છે, અને ગોપો પણ પતિ તરીકે ગોપીજનોની વસ્તુઓ જ છે, એટલે ગોપોનું પણ ભગવાનને નિવેદન થઈ ગયેલું જ છે; તેથી ગોપોને ભગવાનમાં દોષની રૂઢિ થાય એ મહાન્ દોષ થાય; પણ ત્યારે ગોપોએ એમ માન્યું કે અમારી સ્ત્રીઓ અમારી પાસે જ છે ત્યારે ભગવાનમાં દોષનું આરોપણ થતું નથી, એટલે ગોપો પણ ભગવાન્ ઉપર દોષનો આરોપ કરવારૂપી દોષ કરતા નથી. બુદ્ધિથી દોષનું આરોપણ પણ સંભવે છે તેથી બુદ્ધિ ભગવદ્વીય નથી; એટલા માટે શ્રીમહાપ્રભુજી મુખોષિનીજીમાં સિદ્ધમ્—ખીનું બધું, બુદ્ધિ વિનાનું અન્ય સર્વ—એ પ્રમાણે આજ્ઞા કરે છે.) આ પ્રમાણે ત્યારે ગોપો નિર્દોષ છે, ત્યારે નિર્દુષ્ટ પદાર્થના સંગ્રહી આ ગોપીજનોમાં પણ કોઈ જાતનો દોષ આવતો નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. (જે ગોપો દોષરહિત ન હોત તો તેમના સમાગમથી ગોપીજનોમાં પણ દોષ આવત.) મજૈકસઃ એ પદના બે અર્થ આપવામાં આવેલા છે. જે ગોપો રાત્રીએ જાન કરનારા છે તેમનો સમાવેશ ખીન પક્ષમાં—જેમનો ભગવાને સર્વથા અંગીકાર કરેલો છે એ પક્ષમાં—થાય છે, અને ખીનઓનો—અજ્ઞા-નથી જે ગોપો ભગવાન્ ઉપર દોષનો આરોપ કરતા નથી એમનો—સમાવેશ પહેલા પક્ષમાં, મન્તમાં રહેનારા એ પક્ષમાં, થાય છે.) ૩૮

આ પ્રમાણે પ્રાસંગિક દોષનો પરિહાર કરીને વર્ણવવામાં આવેલી ભગવદ્લીલાનો શુકદેવે પ્રહરણ એ શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છે.

બ્રહ્મરાત્ર યતાં ભગવાનની આજ્ઞાથી ભગવાનને પ્રિય એવાં ગોપીજનો

પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પોત પોતાને ઘેર ગયાં. ૩૯

અરુણોદયને બ્રહ્મરાત્ર કહેવામાં આવે છે. અરુણોદય ત્યારે જરોબર થયો ત્યારે ગોપીજનોના અન્તર્યામી તરીકે પ્રવિષ્ટ થએલા ભગવાને ગોપીજનોમાં ઘેરજવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરી. તેથી ગોપીજનોને ભગવાનની આજ્ઞા મળી, કારણ કે ભગવાન્ મોક્ષનું દાન કરનારા છે. (દિવસે વિપ્રયોગ યતાં અર્થે યાય અને સાંજે ત્યારે પ્રિયનો—ભગવાનનો—સમાગમ યતાં જે આનન્દ મળે તે આનન્દ ભગવાનનાં હૃદયમાં દર્શન કરવાથી મળતો નથી. આ આનન્દને—વિપ્રયોગ થયા પછી સમાગમને લીધે ઉત્પન્ન થતા આન-ન્દને—અહીં મોક્ષ કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે અન્યપૂર્વ ગોપીજનોની માફક હુમારિકાઓ પણ ઘેર જાય છે.) ગોપીજનો જે સંધ્યાપ્રજ્ઞ સુધી પોતાના અન્તાઃકરણમાં ભગવાનનું રમણ

વિપરીતબુદ્ધિર્હંઽબુદ્ધિઃ તાસાં નાસ્તીતિ સ્વગૃહાન્ યયુઃ । તથાપિ તાસાં ન ગૃહાઃ પ્રિયાઃ, કિન્તુ ભગવાનેષ । નાપિ સંસારમયમ્, ચતો ભગવતઃ પ્રિયાઃ ॥ ૩૯ ॥

મોક્ષાર્થમિદં ચરિત્રમિતિ જ્ઞાપયિતું એતદુપાખ્યાનશ્રવણસ્ય ફલમાહ વિક્રીડિતમિતિ ।

વિક્રીડિતં વ્રજવધૂભિરિદં ચ વિષ્ણોઃ શ્રદ્ધાન્વિતોઽનુશ્રુણુયાદથ વર્ણયેદઃ ।

ભક્તિં પરાં ભગવતિ પ્રતિલભ્ય કામં હૃદ્રોગમાશ્વપહિનોત્યચિરેણ ધીરઃ ॥૪૦

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे रासश्रीलावर्णनं नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥

વ્રજવધૂભિઃ સહ ભગવત્ત્વં વિશેષેણ ક્રીડિતં શ્રદ્ધાન્વિતો મૂલ્વા સમ્યક્ કલ્પમાનમુપ-
શ્રુણુયાત્ । અથ વા વર્ણયેત્ । શ્રવણાનન્તરમેષ કીર્તનમિત્યથશબ્દઃ । ચ્ચ ઇતિ નાત્ર વર્ણાદિતિયમઃ,
કિન્તુ યઃ કલ્પન । ભગવતો માહાત્મ્યશ્રવણાદેવમપિ મોચયતીતિ । ભક્તાનાં ચ સર્વથા પ્રતિપત્તિશ્રવણાચ ।
ભગવતિ પરાં ભક્તિમુપગતઃ । તતો ભક્ત્યા અન્તઃસ્થિરીભૂતયા હૃદયસ્ય રોગરૂપં કામમાશુ શીઘ્રમે-
વાપહિનોતિ, યઃ પૂર્વં હૃદયવાધકત્વેન સ્થિતઃ, શીઘ્રમેવ ચ વાધકર્તા, તમાશ્વેવ દૂરીકરોતિ શ્રવણ-
માત્રેણૈવ । તતઃ પૂર્વવાસનયા પુત્રરુદ્રમે અચિરેણૈવ ધીરો ભવતિ । અત્ત્વં સામિપ્રાયં શ્રોતવ્યમિતિ,
ફલપ્રકરણત્વાત્, ફલમુક્તમ્ ॥ ૪૦ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिण्यां श्रीमद्भूषणभट्टात्मजश्रीमद्भूषणभट्टીक्षितविरचितायां

दशमस्कन्धविवरणे त्रिंशाध्यायविवरणम् ।

કરે તો તેમને મોક્ષનો અધિકાર મળે; આ હેતુથી વાસુદેવ ભગવાને ગોપીજનોને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપી. જો કે ગોપીજનોને ઘેર જવાની ઇચ્છા ન હતી, કારણ કે જાધીય વસ્તુઓનો ત્યાગ કરીને તેમણે ભગવદ્જનન કર્યું હતું, તેમને ઘરનું અથવા લોકોનું પ્રયોજન ન હતું, છતાં પણ તેઓ ગોપીજન હતાં, તેમને વિપરીત બુદ્ધિ તેમ જ હંકારુદ્ધિ ન હતી, એટલે તેઓ પોત પોતાને ઘેર ગયાં. ગોપીજનો પોત પોતાને ઘેર ગયાં છતાં પણ તેમને ઘર પ્રિય ન હતું, પરંતુ ભગવાન જ તેમને પ્રિય હતા. વળી, ગોપી-જનોને સંસારનો ભય ન હતો, કારણ કે તે ભગવાનને પ્રિય હતાં. ૩૯

ભગવાનનું આ ચરિત્ર મોક્ષ આપવાને માટે છે એ જણાવવાને માટે શુકદેવજી વિક્રીડિતમ્ એ પ્રલોકમાં આ ઉપાખ્યાનના શ્રવણનું ફલ કહે છે.

ગોપીજનો સાથેનું ભગવાનનું આ રમણ જ કોઈ પુરુષ શ્રદ્ધા રાખીને

શ્રવણ કરશે અને વર્ણન કરશે તે ભગવાનમાં પરા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરીને

હૃદયના રોગરૂપ કામનો જલદી નાશ કરશે અને સત્વર ધીર બનશે. ૪૦

ગોપીજનો સાથેનું ભગવાનનું આ વિશિષ્ટ પ્રકારનું રમણ જો કોઈ શ્રદ્ધા રાખીને કયા દ્વારા શ્રવણ કરશે અથવા વર્ણન કરશે. શ્રવણ પછી જ કીર્તન હોઈ શકે તેથી પ્રલોકમાં અથ પદ મૂકવામાં આવેલું છે. પ્રલોકમાં યઃ પદ છે તે એમ દર્શાવે છે કે ભગવદ્દીવાનું શ્રવણ કરવામાં (પ્રાક્ષણ છલાદિ) વર્ણ વગેરેનો નિયમ નથી, પરંતુ જમ્મે તે શ્રવણ કરે અને વર્ણન કરે (તે ભક્તિરૂપી ફલ પ્રાપ્ત કરશે જ). ભગવાનના માહાત્મ્યનું શ્રવણ કરવાથી (અથવા વર્ણન કરવાથી) ભગવાન તે પુરુષનામાં બીજા ગુણ ન હોય તો પણ તેને મોક્ષ આપે છે, અને ભક્તો ભગવાનને સર્વ રીતે શરણુ જાય છે એમ શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે. ભગવદ્દીવાનું શ્રવણ અને વર્ણન કરનાર પુરુષ ભગવાનને વિષે પરા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને પછીથી અન્તઃકરણમાં સ્થિર થએલી ભક્તિને લીધે તે હૃદયના રોગરૂપ કામનો જલદીથી જ નાશ કરે છે. જે કામ પહેલાં હૃદયને બાધ કરતો હતો અને જલદીથી બાધ કરતો હતો તેને ભગવદ્દીવાનું ફક્ત શ્રવણ કરનાર પુરુષ જલદીથી જ નાશ કરે છે. પછી પૂર્વવાસનાને લીધે ફરીથી જો કામ ઉત્પન્ન થાય તો પણ ભગવદ્દીવાનું શ્રવણ કરનાર પુરુષ તરત જ ધીર થાય છે. તેથી ભગવાનની આ લીલાનું અભિપ્રાય, રહસ્ય, સાથે શ્રવણ કરવું એમ ફક્તનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે આ ફલપ્રકરણ છે, (પ્રલોકમાં જાનુ—જલદી—પદ છે તેનો સંગ્રામ દ્રોગમ્ અને અપહિનોતિ એ બન્ને પદો સાથે કરવાનો છે.) ૪૦

અધ્યાય: ૩૧

एवं रूपप्रपञ्चस्य पञ्चधा रसवर्णनम् । निरूप्य नामलीलातो रसार्थमिदमुच्यते ॥ १ ॥
 एवमुद्धृतमेकास्तु यद्यन्यं समुपासते । दुःखभाजो भवन्त्येव मुच्यन्ते हरिणैव तु ॥ २ ॥
 एकत्रिंशे सर्वभावाज्जिह्वात्तानां तु पूर्ववत् । गानेन रमणं चक्रे प्रमाणानन्दसिद्धये ॥ ૩ ॥
 बलमદ્રેણ સહિતો વેદરૂપેણ સર્વથા । તદોપં નાજયામાસ હરિરિત્યુચ્યતે સ્ફુટમ્ ॥ ૪ ॥

(રાસલીલા થયાં પંછી મજવાસીઓ કુતૂહલથી પણ ભગવાનથી અન્યનું ભજન કરે એ અર્થોર્થ છે એવી શંકા કોઈને થાય, તો તે શંકા દૂર કરવાને માટે શ્રીમહાપ્રભુજી પ્રથમ રાસપંચાધ્યાયીનો સાર આપીને એકત્રીસમા અને બત્રીસમા અધ્યાયનું તાત્પર્ય આપે છે અને તે રીતે સૂચવે છે કે આ બે અધ્યાયના પ્રકરણનો રાસપંચાધ્યાયીના પ્રકરણ સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી; અર્થાત્ આ પ્રકરણ રાસપંચાધ્યાયીના પ્રકરણથી ભિન્ન છે. આ અર્થ દર્શાવવાને માટે શ્રીમહાપ્રભુજી આ અધ્યાયના આરંભમાં ચાર કારિકાઓ આપે છે.)

આ પ્રમાણે રાસપંચાધ્યાયીમાં ભગવાનના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે રહેલા સ્વરૂપના રસનું (છવીસમા અધ્યાયના આરંભમાં આવેલી આત્મના પ્રથમા લીલા ઇત્યાદિ કારિકાઓમાં વર્ણવેલા) પાંચ પ્રકારે વર્ણન કરીને, હવે નામલીલામાંથી, ગાનારમક શબ્દલીલામાંથી, જે રસ પ્રાપ્ત થાય છે તેને માટે (અન્યના ભજનની નિવૃત્તિ કરીને) આ પ્રકરણ કહેવામાં આવે છે. (જેમ ભગવાનની રૂપલીલા સ્વતંત્ર છે તેમ નામલીલા પણ સ્વતંત્ર છે એ જણાવવાને માટે આ પ્રકરણનો સ્વતંત્ર આરંભ કરવામાં આવેલો છે. ભગવાનથી અન્યના ભજનની નિવૃત્તિ કરીને ભગવાનના માહાત્મ્યનું જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે નામલીલામાં અંગ છે, એટલે તેનું વર્ણન સ્વતંત્ર રીતે કરવામાં આવેલું છે.) ૧

આ પ્રમાણે (ઇન્દ્રના ભજનની નિવૃત્તિ કરાવીને) જે ભક્તોનો ભગવાને ઉદ્ધાર કરેલો છે તે ભક્તોને ભગવાનથી અન્યનું ભજન કરે તો તે દુઃખી જ થાય છે, અને ભગવાન જ તેમને મુક્ત કરે છે. (રૂપલીલા અને નામલીલા એ બેની વચ્ચે એક ભેદ રહેલો છે. રૂપલીલાના રસનો ત્યારે અનુભવ કરવામાં આવે છે ત્યારે વૈષ્ણવ ધર્મોનો પણ ત્યાગ એ અંગ છે; પરંતુ ત્યારે નામલીલાના રસનો અનુભવ કરવામાં આવે છે ત્યારે ભગવાનથી અન્ય દેવતાના ભજનની નિવૃત્તિ અંગ છે, પણ શાસ્ત્રમાં આપેલા ભગવદ્ધર્મોનો પણ ત્યાગ કરવો એ અંગ નથી. વિધિ પણ નામલીલામાં જ ગણાય છે, અને તે વિધિ મર્યાદા અને મુદ્દિ એ બે પ્રકારની હોવાથી મર્યાદામિશ્રિમાર્ગીય ભક્તોનું એકત્રીસમા અધ્યાયમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે, ત્યારે શુદ્ધપુદ્ગિમાર્ગીય ભક્તોનું બત્રીસમા અધ્યાયમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે. મર્યાદામાર્ગમાં દોષ રહેલો છે એ દર્શાવવાને માટે શંખચૂડનો પ્રસંગ એકત્રીસમા અધ્યાયમાં આપવામાં આવેલો છે. એકત્રીસમા અધ્યાયમાં નન્દને અંબિકા વગેરે અન્ય દેવોના ભજનને લીધે ક્લેશ થાય છે અને તેમાંથી ભગવાન જ તેમને મુક્ત કરે છે.) ૨

પહેલાંની માફક (પહેલાં જેમ ભક્તો ઇન્દ્રયાગમાંથી નિવૃત્ત થયા હતા તેની માફક) ભગવદ્વાવથી અન્ય સર્વ ભાવમાંથી નિવૃત્ત થએલા ભક્તોને પ્રમાણનો—વેદરૂપ બલદેવજીનો—જ્ઞાનન્દ સિદ્ધ કરવાને માટે હરિએ, ભગવાને, વેદરૂપ બલદેવજીની સાથે, જ્ઞાન કરીને રમણ કર્યું, અને (મર્યાદાના મિશ્રણથી પ્રાપ્ત થએલા શંખચૂડરૂપી) દોષનો સર્વ રીતે નાશ કર્યો એમ એકત્રીસમા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ કહેવામાં આવે છે. (શ્રુતિરૂપા ગોપીજનો મુખ્યત્વે પ્રમાણની દૃષ્ટિથી પુરુષોત્તમને ભજનારાં હતાં તેથી તેમને પ્રમાણરૂપ બલદેવજીની સાથે રહેલા પુરુષોત્તમના રમણના જ્ઞાનન્દના અનુભવનું જ્ઞાન કરવું એજ એ, તેથી બલદેવજીની સાથે જ રહીને ભગવાને તે જ પ્રમાણે રમણ કર્યું. સમ્પ્રદાય પરંપરા મનોમે સામ્યતા તનુ એ વાક્ય ઉપરથી જણાય છે કે વેદરૂપ અને અક્ષરરૂપ એ બે ભગવાનનાં નિત્ય શરીર છે. જગદ્ગુરુ સાત્વતરાસપિપ્પ્લુએ વાક્યમાં પણ ભગવાનના વેદરૂપ શરીરની વાત કહેવામાં આવેલી છે.) ૩-૪

શબ્દતોડપ્યાનન્દં નિરૂપયિતું પ્રથમં ગોકુલવાસિનાગન્યાસર્કિ નિવારયતિ એવદેતિ વિંશત્યા ।

શ્રીશુક ઉવાચ—એકદા દેવયાત્રાયાં ગોપાલા જાતકૌતુકાઃ ।

અનોભિરનહુચુતૈઃ પ્રયયુસ્તેઽમ્બિકાવનમ્ ॥ ૧ ॥

લોકન્યાયેનાપ્યન્યથ ગમનેઽનિદં ભવતીતિ તેષાં યાત્રાપ્રસન્નો નિરૂપ્યતે । એકદા શિવરાત્રિસ-
મયે । પ્રતિવર્ષં ન ગચ્છન્તીત્યેકદેત્યુક્તમ્ । દેવયાત્રા દિ નિત્યા । ગોપાલાશ્ચ સાધારણધર્મં એવામિયુક્તા
હતિ । તત્રાપિ ધર્મબુદ્ધિઃ પ્રાસન્નિકી । વસ્તુતસ્તુ જાતકૌતુકાઃ । અતઃ યય ન પદ્મ્યાં ગમનમ્, વિન્ત્વ-
નોભિઃ શકતૈઃ । તત્રાપિ તાશ્ચયોજનમ્, કિન્તુ અનહુચુતૈઃ પ્રકર્ષેણ યયુઃ । મહતા સમારમ્ભેણ
ગૃહે પુરુષાનભિનિવેશ્ય । અમ્બિકાલયં મથુરાતઃ પશ્ચિમે દેશે અર્ધુદાપલનિકટે સ્થિતં તીર્થવિશેષં
યયુઃ ॥ ૧ ॥

તત્ર ગતાનાં પૂજાપ્રકારમાહ તત્ર સ્નાત્વેતિ ।

શબ્દથી પણ (કદાચિદય ગોવિન્દઃ ઇત્યાદિ શ્લોકથી) આનન્દનું નિરૂપણ કરવાને માટે લગ-
વાન પ્રથમ ગોકુલમાં રહેનારાઓની અન્યાસક્તિ દૂર કરે છે. એમ એકદા ઇત્યાદિ વીસ શ્લોકમાં શુક-
દેવણ કહે છે.

શુકદેવણ કહે છે કે—

એક દિવસે દેવયાત્રાના સમયે ગોપાલો કૌતુકથી બળદોથી ગાડાં
જોડીને અંબિકાવન ગયા. ૧

લોકન્યાયથી પણ બીજે સ્થળે જવામાં અનિષ્ટ થાય તેથી યાત્રાના પ્રસંગનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.
એકદા એટલે એક દિવસે, શિવરાત્રીના સમયે. ગોપાલો દર વર્ષે જતા નથી તે બતાવવાને માટે એકદા
એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. દેવયાત્રા, ખરેખર, નિત્ય છે (તેથી ગોપાલોને અંબિકાવન જવાની યુદ્ધિ
થઈ. જે ધર્મે કામ્ય હોય તેનો જ ત્યાગ થઈ શકે, નિત્ય ધર્મનો નહિ.) (ગોપીજનોના પ્રકરણમાં
પણ અહીં ગોપાલોનું પણ જે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તેનું કારણ ધર્મથી સામ્ય છે એમ જણાવવા
શ્રીમહાપ્રભુણ આશા કરે છે કે) ગોપાલો સાધારણ ધર્મમાં જ જોડાએલા હોય છે, તેમાં પણ તેમની
ધર્મબુદ્ધિ પ્રાસંગિક હોય છે. (મુખ્ય સ્વામિનીની માફક તેઓ અસાધારણ પ્રમેય ધર્મમાં જોડાએલા હોતા
નથી એમ તાત્પર્ય છે. વાસ્તવિક રીતે તો લગવાન વિના બીજા દેવના સંબંધવાળા નિત્ય કર્મનો પણ શરણ-
માર્ગે જનારા મનુષ્યોએ ત્યાગ જ કરવો જોઈએ. વૈદિક મન્ત્રોમાં વર્ણવવામાં આવેલા દેવો તો લગવાનનાં
અવયવો છે, કારણ કે ‘દેવો નારાયણના અંગમાંથી ઉત્પન્ન થએલા છે’ એ પ્રમાણે વાક્ય છે. વેદમાં વર્ણ-
વેલું કર્મ પણ લગવાનની ક્રિયાશક્તિરૂપ જ છે. આ પ્રમાણે શ્રીમહાપ્રભુણએ નિબંધમાં આશા કરેલી છે.
તેથી કામ્ય વૈદિક કર્મ જ વિકૃત હોવાથી ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. લગવાન વિના બીજા દેવના સંબંધવાળા
બાળ પ્રકારના—નિત્ય અને કામ્ય—સ્માર્ત કર્મનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, કારણ કે ‘બધા ધર્મોનો ત્યાગ
કરીને’ ઇત્યાદિ લગવાનની આશા છે. શ્રાદ્ધ, તીર્થત્રાન, દાન વગેરે વિષયુ લગવાન પ્રસન્ન થાય એ સંક-
લ્પથી જ કરવું જોઈએ. ન્યાં વિષયુ લગવાન પ્રસન્ન થાય એવો સંકલ્પ સંભવતો નથી એવાં શિવરાત્રી
વગેરે મતોનો શરણમાર્ગે જનારા મનુષ્યોએ ત્યાગ જ કરવો જોઈએ એવો સિદ્ધાન્ત છે.)

વાસ્તવિક રીતે તો ગોપાલોને કૌતુક થયું, અને તે કારણથી જ તેઓ યગે ચાલીને ગયા નહિ, પણ
ગાડાં જોડીને ગયા. ગાડાંને પણ તેમણે ઘોડા જોડ્યા નહિ પણ બળદો જોડ્યા અને મોટા સમારંભથી,
પરમાં પુરુષોને મૂકીને, મથુરાથી પશ્ચિમ દેશમાં અર્ધુદાચલની પાસે આવેલા અંબિકાલય નામના તીર્થમાં
તેઓ આવ્યા. (જ્યાં પણ મથુરામંડલમાં આવેલું છે.) ૧

અંબિકાલયમાં જઈને ગોપાલોએ જે પ્રકારે પૂજા કરી તે પ્રકારનું વર્ણન તત્ર સ્નાત્વા એ શ્લોકમાં
શુકદેવણ કરે છે.

तत्र स्नात्वा सरस्वत्यां देवं पशुपतिं प्रभुम् ।

आनर्चुरर्हणैर्भક્त्वा देवीं च नृपतेऽम्बिकाम् ॥ २ ॥

सरस्वती તત્ર પ્રાદુર્ભૂતા અતઃ સ્નાત્વા પશુપાશવિમોક્ષણાર્યમ્ । સ્વયં પશુપાલકા इति पशुनाम-
धिपतिं पशुपालने फलदातारं प्रभुं सर्वदानसमर्थमर्हणैः पूजाद्रव्यैरानर्चुः । न तु पामरवद् गमन-
मात्रम् । देवीं च अम्बिकां पार्वतीमानर्चुः । चक्षरात्तदावरणदेवताः । नृपते इतिसम्बोधनं यात्रायां
तथाकरणे परिज्ञानाद्विश्वासार्यम् ॥ ૨ ॥

पूजामुक्त्वा दानान्यप्याह गाव इति ।

गावो हिरण्यं वासांसि मधुमध्वजमाहताः ।

ब्राह्मणेभ्यो ददुः सर्वे देवो नः प्रीयतामिति ॥ ૩ ॥

સર્વકામ્યાન્યેતાનિ દાનાનિ । હિરણ્યં સુવર્ણમ્ । વાસાંસિ નાનાવિધાનિ । મધુ ય મધ્વજં
ચ । પ્રામ્યારણ્યયોઃ સિદ્ધ્યર્થં મધુમધ્વજયોદ્દાતમ્ । ગોમિઃ રુદ્રઃ પ્રીતો ભવતિ । હિરણ્યેનામિઃ ।
સોઽપિ રુદ્ર એવ । વાસાંસિ સર્વદૈવત્યાનિ સોમદૈવત્યાનિ ચ । રમયા સહિતઃ સોઽપિ તેન પ્રીતો ભવતિ ।
એવં પશ્ચ દાનાનિ આહતા એવ ચક્રુઃ । પાત્રસમ્પત્તિમાહ બ્રાહ્મણેભ્ય इति । સર્વં इति સદ્ગદોપોઽપિ
ન્યાવર્તિતઃ । કામનાં ચ વ્યાવર્તયતિ દેવો નઃ પ્રીયતામિતિ । દેવો મહાદેવઃ । અય વા । ય એવ
દેવ इति સાધારણં વચનમ્ । નોઽસ્માકં પ્રીતો ભવત્ત્વિતિ, ન ત્વન્યા વાચિત્ કામના ॥ ૩ ॥

हे राजन् । गोपालोऽस्य त्वां सरस्वतीमां स्नान करीने प्रभु पशुपति-

देवनी अने अंबिकानी पूज करवानां द्रव्योप्री पूज करी. ૨

ત્વાં સરસ્વતી પ્રકટ છે, એટલે પશુના પાશમાંથી મુક્ત થવાને માટે તેમાં સ્નાન કરીને (પૂજન
કર્તુ.) ગોપાલો પોતે પશુના પાળનારા છે; એટલે પશુના અધિપતિ, પશુનું પાલન કરવા માટે ક્ષણ
આપનાર, પ્રભુ એટલે સર્વ વસ્તુનું ધન કરવાને માટે સમર્થ; એવા પ્રકારના દેવની પૂજા કરવાનાં સાધ-
નોથી ગોપાલોએ પૂજા કરી, કાંઈ પામર ગુરુપની માફક ત્વાં જઈને બેસી રહ્યા નહિ. અંબિકા દેવીની,
પાર્વતીની, તેમણે પૂજા કરી. શ્લોકમાં જે વા છે તે એમ દર્શાવે છે કે પાર્વતીની આનુષ્ઠાનુના દેવતા-
ઓની પણ ગોપાલોએ પૂજા કરી. યાત્રામાં તે પ્રભુએ કરવામાં આવે છે એવું જ્ઞાન રાજાને હોવાથી આ
આમતમાં નિશ્ચય રાખવો એમ જણાવવાને માટે નૃપતે એ પ્રભાતે સંબોધન મૂકવામાં આવ્યું છે. ૨
શુકદેવણ પૂજનું વર્ણન કરીને ધનોનું પણ વર્ણન ગાવઃ એ શ્લોકમાં કરે છે.

‘देव अमारा उपर प्रसन्न थाव’ એ કાવનાથી સર્વેએ પ્રાપ્તિને

गायो, सुवर्ण, वज्रो, मध अने मधुर अन्न आदरसहित आप्तां. ૩

આ ધનોની ઇચ્છા સર્વને હોય છે. હિરણ્ય એટલે સુવર્ણ; અનેક પ્રકારનાં વજ્રો; મધ અને મધુર
અન્ન. ગામધમાં અને અરણ્યમાં બનતી વસ્તુઓ પ્રાપ્તિને આપતી ભેડાંએ એ હેતુથી મધ અને મધુર
એતનું ધન કર્યું. ગાયોથી રુદ્ર પ્રસન્ન થાય છે; હિરણ્યથી અગ્નિ પ્રસન્ન થાય છે. અગ્નિ પણ રુદ્ર જ છે,
(કારણ કે તૈત્તિરીય સંહિતાના પ્રથમ આશ્લકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે અગ્નિ રજ્યા એટલે તે રુદ્ર
કહેવાયા.) વજ્રો સર્વ દેવોને માટે છે અથવા તો ચન્દ્રને માટે છે. વજ્રથી પાર્વતી અને શિવ પણ પ્રસન્ન
થાય છે. આ પ્રભાતે આ પાંચ ધનો તેમણે આદરસહિત જ કર્યા. જેમને ધન કરવામાં આવ્યું તે પત્રની
પોષ્યતા દર્શાવતાં શુકદેવણ કહે છે કે બ્રાહ્મણેભ્યઃ સંગતેષ પશુ દૂર કરવામાં આવ્યો છે એ જણાવવાને
માટે સર્વે એ પદ મૂકવામાં આવેલું છે. ધન કરવામાં તે બધાને કામના ન હતી એ જણાવવાને માટે
શુકદેવણ કહે છે કે દેવો નઃ પ્રીયતામ્. દેવ એટલે મહાદેવ; અથવા ગમે તે દેવ એ પ્રભાતે પ્રામાન્ય
વચન છે. ના એટલે અમારા ઉપર. અમારા ઉપર દેવ પ્રસન્ન થાવ એ જ કાવના હતી, બીજી કોઈ પણ
જાવના નહિ. ૩

એવં યાત્રાયાં કૃત્યમુક્ત્વા નિયમેન તીર્થસ્થિતિમાહ કુપુરિતિ ।

કુપુઃ સરસ્વતીતીરે જલં પ્રાશ્ય ધૃતવ્રતારઃ ।

રજનીં તાં મહાભાગા નન્દસુનન્દકાદયઃ ॥ ૪ ॥

સરસ્વતીતીર એ અન્તઃશુદ્ધ્યર્થે જલમેવ પ્રાશ્ય તાં રજનીમૂપુઃ । ન તુ રજન્યાં ક્ષિપ્તિ કૃત્વમિતિ । એતાવાન્ ધર્મઃ સિદ્ધઃ । અગ્નિમાનિષ્ઠં નિર્વાર્તિષ્યત ઇતિ મહાભાગા ઇત્યનેન દ્યોતિતં, શ્રોતુઃ સન્દેહાભાવાય । નન્દઃ સુનન્દકઃ પ્રધાનમૂર્તૌ યેષામ્ । નન્દ ઇતિ પ્રધાનનામ્ના યા સર્વે વ્યપદિષ્ઠાઃ । સુનન્દક આદિયેષામિતિ સર્વેષામેવ નન્દતુલ્યતા । ભગવત્સમ્વન્ધાદત્યાનન્દયુક્તઃ સુનન્દકો ભવતિ । રૂપનન્દોઽન્યો યા । નન્દ એવ યા ધર્મપ્રાધાન્યેન ગૃહીતઃ ॥ ૪ ॥

એવં સર્વતો ધર્મસંપત્તિયુક્તાનાં ભાગવદ્ભાવે તિરોભૂતે નિરોધસ્ય વક્તવ્યાત્ શકદાક્ષેપવત્ સર્વેણ નન્દપ્રાસસપિ ભગવાન્ કારિતવાનિત્યાહ કશ્ચિદિતિ ।

કશ્ચિન્મહાનહિસ્તસિન્ વિપિનેઽતિબુભુક્ષિતઃ ।

યદ્દચ્છયાગતો નન્દઃ શયાનમુરગોઽગ્રસીત્ ॥ ૫ ॥

મહાનહિરજગરઃ । સ હિ ક્ષુધિત એવ તિષ્ઠતિ । કદાન્નિદેવાન્ પ્રાપ્નોતિ । તત્ર દૈવગત્યા તસિન્ વિપિને આહારાભાવાદ્ અતિબુભુક્ષિતો જાતઃ । યદ્દચ્છયાકસ્મિકવિધિના તેન નન્દઃ પ્રાપ્તઃ । યદ્દ-

શુકદેવશ્ચ આ પ્રમાણે યાત્રામાં જે કાર્ય કરવાનું તેનું વર્ણન કરીને તીર્થમાં જે વ્રતનું પાલન કરીને વાસ કર્યો તેનું વર્ણન કુપુઃ એ શ્લોકમાં કરે છે.

મહાભાગ્યવાન્ નન્દ, સુનન્દક વગેરે વ્રત ધારણ કરીને, જલ પીને,
તે રાત્રી સરસ્વતીને તીરે રહ્યા. ૪

સરસ્વતી નદીના તીર ઉપર જ અન્તઃકરણની શુદ્ધિને માટે જલનું જ પાન કરીને તે રાત્રીએ તેમણે વાસ કર્યો. અર્થાત્ રાત્રીએ તેમણે કાંઈ પણ બીજું કંઈ નહિ. આટલો—ઉપવાસ સુધીનો સર્વ—ધર્મ સિદ્ધ થયો. આગળ ઉપરનું અનિષ્ઠ ભગવાન્ દૂર કરશે એમ મહાભાગાઃ પદ્ધતી સૂચિત થાય છે; અને આ પ્રમાણે કહેવાનું પ્રયોજન એ કે શ્રોતા પરીક્ષિતને આ બાબતમાં સંદેહ ન થાય. નન્દ અને સુનન્દક જેમાં અગ્રણી છે એવા ગોપો. અથવા તો નન્દ એ સુખ્ય નામથી સર્વનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સુનન્દક છે સુખ્ય જેમાં એવા ગોપો; આ પ્રમાણે ગદ્યાય ગોપો નન્દના જેવા છે. (આ અર્થ કરતી વખતે નન્દાદ્ય તે સુનન્દકાદયઃ એ પ્રમાણે વિગ્રહ કરવો.) ભગવાનના સંબંધથી અતિ આનન્દવાળો ગોપ સુનન્દક કહેવાય છે. ઉપનન્દ બીજો છે, અથવા તો ધર્મપ્રાધાન્યથી નન્દનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે નન્દઃપ્રાસો સુનન્દકઃ, તદાદયઃ એ પ્રમાણે વિગ્રહ કરવો.) ૪

આ પ્રમાણે સર્વ રીતે ધર્મસંપત્તિવાળા પુરુષોનો ભગવદ્ભાવ જ્યારે તિરોહિત થઈ ગયો ત્યારે તેમનો નિરોધ કરવો જોઈએ તેટલા માટે ભગવાને, જે પ્રમાણે ચક્રત્સંજન લીલા કરી તે પ્રમાણે, અજગર પાસે નન્દને ગળાવી દીધા એમ શુકદેવશ્ચ કશ્ચિત્ એ શ્લોકમાં કહે છે.

બહુ ભૂખ્યો કોઈ એક મોટો અજગર દૈવગતિથી તે વનમાં આવી

ચઢ્યો અને સુતેલા નન્દને ગળી ગયો. ૫

મોટો મર્ષ એટલે અજગર. તે ભૂખ્યો જ રહે છે. કોઈક વખત જ તેને અન્ન મળે છે. દૈવગતિથી તે જંગલમાં આહાર ન મળવાથી તે અજગર ધણો ભૂખ્યો થઈ ગયો. અકરમાત્ રીતે તેને નન્દ ગળી

ચ્છયૈવ નન્દસમીપમાગતઃ । નન્દોઽપિ દૈવગત્યા નિદ્રાણો જાતઃ । વસ્તુતસ્તુ જાપ્રતા સ્યાતવ્યમ્ ।
અતઃ શ્યાનં નન્દં મુખ્યમેવ । હરગઃ આગમને જ્ઞાતુમશક્યઃ । અગ્રસીત્ જપ્રાસ ॥ ૫ ॥
તતો યજ્ઞાતં તદાહ સ ચુક્રોયેતિ ।

સ ચુક્રોશાહિના ગ્રસ્તઃ કૃષ્ણ કૃષ્ણ મહાનયમ્ ।

સર્પો માં ગ્રસતે તાત પ્રપન્નં પરિમોચય ॥ ૬ ॥

કળ્હાદ્યોમાગેઽહિના ગ્રસ્તઃ । પૂર્વં કેવલં ચુક્રોશ । પશ્ચાન્માહાત્મ્યં સ્મૃત્વા ‘કૃષ્ણ કૃષ્ણો’-
ત્યાદરેણ મયાદ્વા સમ્બોધનં કૃત્વા, સ્વાનિષ્ઠં નિવેદયતિ મહાનયં સર્પો માં ગ્રસતે इति । તાતેવિસમ્બો-
ધનં શ્લેષાદ્વૈકુન્થ્યાત્ । પરિમોચને દેતું વદન્નેવ પ્રાર્થયતે પ્રપન્નં પરિમોચયેતિ ॥ ૬ ॥

તતો મગવન્મોચનાત્ પૂર્વમેવ અન્યે ગોપાલાઃ પ્રતિક્રિયાર્થમુચતા જાતા इत्याહ તસ્ય ચેતિ ।

તસ્ય ચાક્રન્દિતં શ્રુત્વા ગોપાલાઃ સહસોત્થિતાઃ ।

ગ્રસ્તં ચ દૃષ્ટ્વા વિઘ્નાન્તાઃ સર્પં વિવ્યધુર્નુમુકૈઃ ॥ ૭ ॥

નન્દસ્ય વિજ્ઞતાં બોધયિતુમન્યેષામવિજ્ઞતાં ચ પ્રાર્થનાપ્રતિક્રિયયોર્નિરૂપણમ્ । તસ્ય નન્દસ્ય
આક્રન્દિતં શ્રુત્વા । સહસૈવ વિચારમકૃત્તૈવ મગવન્તમષ્ટૈવ સ્વયમેવોત્થિતાઃ । નન્દં ચ ગ્રસ્તં
દૃષ્ટ્વા વિશેષેણ ઘ્નાન્તાઃ સન્તઃ શીતાર્થં જ્વાલિતૈર્નુમુકૈઃ સર્પં વિવ્યધુઃ । અતેનોપાયેન નન્દોઽપિ
મ્રિયેત, તથાપ્યજ્ઞાનાદ્ગચતિ વિદ્યમાને યાત્રાવદિદમપિ કૃતવન્તઃ ॥ ૭ ॥

ગયા. અક્રન્દિતમ્ ॥ તે અજગર નન્દની પાસે આવ્યો. નન્દ પણ દેવગતિથી ઉદ્ધતા હતા. વાસ્તવિક રીતે
તો વીર્યમાં રાત્રીએ ભગતા રહેવું બેઠું એ. તેથી સુતેલા નન્દને, મુખ્ય ગોપને ॥, તે હરગ—આવે તે
વખતે ખજર ન પડે એવો અજગર—ગળી ગયો. ૫

પછીથી જે થયું તેનું વર્ણન શુકદેવજી સ ચુક્રોશ એ શ્લોકમાં કરે છે.

અજગરથી ગળાએલા નન્દે ખૂમ પાડી: હે કૃષ્ણ! હે કૃષ્ણ! આ

મોટો સર્પ મને ગળી જાય છે. હે તાત! હું તમારે શરણે આવેલો છું તે

મને છોડાવો. ૬

અજગરે ગળાની નીચેથી નન્દને પકડ્યા હતા. પહેલાં નન્દે ફક્ત આક્રન્દ કર્યો. પછીથી ભગવાનના
માહાત્મ્યનું સ્મરણ થતાં ‘કૃષ્ણ, કૃષ્ણ’ એ પ્રમાણે આદરથી અથવા ભયથી ભગવાનને સંબોધીને નન્દે
પોતાનું દુઃખ વર્ણવ્યું કે આ મોટો સર્પ મને ગળી જાય છે. તાત એમ જે સંબોધન કરવામાં આવેલું છે
તે શ્રેષ્ઠથી વિકલવતાને લીધે છે. પોતાને મુક્ત કરવાનું કારણ કહેતાં નન્દ પ્રાર્થના કરે છે કે પ્રપન્ન પરિ-
મોચય, શરણે આવેલાને મુક્ત કરો. ૬

પછી ભગવાન નન્દને છોડાવે તે પહેલાં જ બીજા ગોપાલો નન્દને છોડાવવાનો ઉપાય કરવા મંડી
પડ્યા એમ શુકદેવજી તસ્ય ચ એ શ્લોકમાં વર્ણન કરે છે.

નન્દનું આક્રન્દ શ્રવણ કરીને ગોપાલો એકદમ ઉઠ્યા, નન્દને ગળા-

એલા બેઠીને ગભરાયા અને બળતા લાકડાથી સર્પને મારવા લાગ્યા. ૭

નન્દ ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણે છે અને બીજા ગોપાલો તે જાણતા નથી એ બતાવવાને માટે છઠ્ઠા
શ્લોકમાં નન્દની પ્રાર્થનાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું અને આ સાતમા શ્લોકમાં બીજા ગોપાલોએ નન્દને
છોડાવવાના જે ઉપાયો કર્યા તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેનું—નન્દનું—આક્રન્દ યાંભળીને એકદમ જ,
વિચાર કર્યા વિના જ, ભગવાનને પૂછ્યા વિના જ, પોતે જ ઉઠ્યા. નન્દને ગળાએલા બેઠીને તેઓ બહુ
ગભરાયા, અને ઠંડી દૂર કરવાને માટે સળગાવેલાં લાકડાથી સર્પને તેમણે માર્યો. આ ઉપાયથી નન્દ પણ
મરી જાય, છતાં પણ અજ્ઞાનથી ભગવાન હાજર હતા છતાં જેમ ગોપાલોએ યાત્રા કરી તેમ, આ પણ કર્યું ૭

તથાપ્યનુપાયત્વાન્ન ફલિતમિત્યાહ અભાતૈરિતિ ।

અભાતૈર્દેહ્યમાનોઽપિ નામુચ્ચત્તમુરજ્જમઃ ।

તમસ્પૃશત્ પદાભ્યેભ્ય ભગવાન્ સાત્વતાં પતિઃ ॥ ૮ ॥

સ હિ મક્ષયિતુમેષ જાનાતિ, ન લક્ષ્મ્, અતો નામુચ્ચત્ । તતો યદુચિતં તમુપાયં ભગવાન્ કૃત્વાનિત્યાહ તમસ્પૃશદિતિ । સ્વયમભ્યેભ્ય પદા તમસ્પૃશત્ । તસ્ય હિ કર્મક્ષયઃ કર્તવ્યઃ । સ જ્ઞાતેન મત્તયા વા । જ્ઞાતે ત્વધિકારિશરીરમપેક્ષ્યતે । મક્તિરપ્યત્ર પ્રમેયલભ્યૈવ । અતસ્તસ્ય મક્તિ- સિદ્ધ્યર્થં ભગવદીયશરીરપ્રાપ્ત્યર્થં પદા અસ્પૃશત્ । સ્વયમાગત્યેતિ તસ્યાપિ સાધનાપેક્ષાભાવાય । તસ્ય તથાકરુણસામર્થ્યાવચ્ચકત્વાય સાત્વતાં પતિરિતિ । વૈષ્ણવાનામયં પતિઃ । અતો વૈષ્ણવહિતાર્થં તથા કૃતવાન્ ॥ ૮ ॥

તતો યજ્ઞાતં તદાહ સ વા ઇતિ ।

સ વૈ ભગવતઃ શ્રીમત્પાદસ્પર્શહતાશુભઃ ।

મેજે સર્પવપુર્હિત્વા રૂપં વિદ્યાધરાર્ચિતમ્ ॥ ૯ ॥

(ગોપાલો બળતાં લાકડાથી અજગરને ભારવા લાગ્યા) છતાં પણ તે બરાબર ઉપાય ન હોવાથી કાંઈ સિદ્ધ થયું નહિ એમ અભાતૈઃ એ પ્રલોકમાં શુકદેવજી કહે છે.

બળતા લાકડાથી બળતો હતો છતાં પણ તે અજગરે નન્દને છોડ્યા

નહિ. સાત્વતોના પતિ ભગવાને આવીને પોતાના ચરણથી તે અજગરનો

સ્પર્શ કર્યો. ૮

અજગર, ખરેખર, ભણણ કરવાનું જ બળે છે, છોડવાનું નહિ, તેથી તેણે નન્દને છોડ્યા નહિ. તેથી જે ઉચિત હતો તે ઉપાય ભગવાને કર્યો એમ બળાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે તમસ્પૃશત્. ભગવાને પોતે આવીને પોતાના ચરણથી તેનો સ્પર્શ કર્યો. તે અજગરના કર્મેનો નાશ કરવાનો છે, અને તે જ્ઞાનથી અથવા ભક્તિથી થઈ શકે છે. જ્ઞાનમાં તો અધિકારવાળા શરીરની જરૂર હોય છે. ભક્તિ પણ અહીં પ્રમેયભાવથી જ મળી શકે એમ છે. (તેથી જ ભગવાને અજગરનો ચરણથી સ્પર્શ કર્યો; આમ ન હોત તો ભગવાન અજગરને શ્રવણ વગેરે આપત એમ લાવ છે.) તેથી તે અજગરની ભક્તિ સિદ્ધ કરવાને માટે ભગવદીય શરીર પ્રાપ્ત કરવાને માટે ભગવાને અજગરનો ચરણથી સ્પર્શ કર્યો. ભગવાન્ પોતે ત્યાં આવ્યા એમ કહેવાથી સિદ્ધ થાય છે કે અજગરને પણ સાધનની જરૂર ન હતી. (પ્રમેયને પણ પ્રપત્તિ વગેરે સાધનની અપેક્ષા હોતી નથી એમ કહેવામાં આવ્યું.) (ભગવાનના ચરણમાં ભગવદીય શરીર પ્રાપ્ત કરવાને ભક્તિ સિદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે એનું કારણ દર્શાવતાં શ્રીમદ્દામરુજી આજ્ઞા કરે છે કે) ભગવાનના ચરણમાં આ પ્રકારે કરવાનું સામર્થ્ય આવશ્યક છે એ દર્શાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે સાત્વતાં પતિ. ભગવાન્ વૈષ્ણવોના પતિ છે, તેથી વૈષ્ણવના હિતને માટે તેમણે અજગરનો ચરણથી સ્પર્શ કર્યો. (ભગવાન્ વૈષ્ણવોના પતિ છે એટલે ઉત્તમ દેહ કરવાને માટે ભગવાનના ચરણમાં ઉત્તમ દેહ કરવાનું સામર્થ્ય આવશ્યક છે એમ સાત્વર્થ છે.) ૮

પછીથી જે યયું તેનું વર્ણન શુકદેવજી ત્વ વૈ એ પ્રલોકમાં કરે છે.

ભગવાનના ધીવાળા ચરણના સ્પર્શથી તે અજગરનાં સર્વ અશુભોનો નાશ થયો, અને સર્પશરીરનો ત્યાગ કરીને તેણે વિદ્યાધરોથી પૂજાએત્વ સ્વર્ષ પામ્યું હતું. ૯

વૈ નિશ્ચયેન સ સર્વવપુર્હિત્વા વિદ્યાધરરૂપં મેજે । પરં પૂર્વસ્નાદ્વિશિષ્ટમ્, ભગવદીયત્વાત્ ।
તદાહ વિદ્યાધરૈરર્ચિતમિતિ । વિદ્યાધરાણાં દૈવરૂપો જાતઃ । સર્વોપકૃષ્ટા સર્વયોનિઃ । સર્વોત્તમા
ભગવદીયા । એવં ચરણપ્રભાવઃ । તસ્ય સર્વાધમસ્ય સર્વોત્તમત્વપ્રાપ્તે પ્રમેયવલ્લભેવ હૈતુરિત્યાહ ભગ-
વત્ત્વમિતિ । દેહમાત્રે ઉપપત્તિરુક્તા । તસ્ય લોકે સર્વોત્તમત્વાય ચરણં વિશિનાષ્ટિ શ્રીમત્પાદૈતિ । તસ્ય
સ્પર્શેન હૃતમશુભં યસ્ય । સર્વવપુઃપરિત્યાગે પાપનાશો હૈતુઃ । ગુણાધાનેઽપિ તત્સ્પર્શ એવ હૈતુઃ ।
યયાયોગ્યં પદાર્થાભિનિવેશઃ કર્તવ્યઃ । ચરણરજ એવ સામગ્રીસમ્પાદકમ્ ॥ ૯ ॥

એવમુપકારમયુક્તે કૃતવાનિતિશદ્ધાં વારયિતું તસ્ય ભગવત્કૃતોપકારજ્ઞાનમપ્યસ્તીતિ જ્ઞાપયિતું મગ-
વાંસ્તં પૃચ્છતીત્યાહ તમપૃચ્છદિતિ ।

તમપૃચ્છદ્ હૃપીકેશઃ પ્રણતં સમવસ્થિતમ્ ।

દીપ્યમાનેન વપુષા પુરુષં હેમમાલિનમ્ ॥ ૧૦ ॥

યદાપિ સ્વયં તત્સાન્તઃકરણં સર્વમેવ જાનાતિ । યતો હૃપીકેશઃ । તયાપિ તત્ર શાસ્ત્રીયં સામર્થ્ય
સ્થાપયિતું પરિભાષણપૂર્વકં તત્સાન્તઃકરણં યોગ્યતીત્યાહ હૃપીકેશ ઇતિ । તથાકરણે હૈતુઃ પ્રણત-
મિતિ । તર્હિ પૂર્વં કથમન્યથા કૃતવાનિત્યાશદ્ધ્યાહ સમવસ્થિતમિતિ । પૂર્વં તુ ન સમ્યગવસ્થિતઃ,
શ્વાનોં તુ નન્નમાવેન સ્થિત ઇતિ । આન્તરમપ્યસ્ય સ્વરૂપં સમીચીનમિતિ જ્ઞાપયિતું વહ્નિઃકાન્તિ વર્ણયતિ

વૈ એટલે નિશ્ચયથી, નક્કી, તે અજગરે સર્પનું શરીર છોડીને વિદ્યાધરનું રૂપ ધારણ કર્યું. પણ આ
રૂપ પહેલાંના કરતાં વધારે સાદું હતું, કારણ કે તે ભગવદીય હતું. આ વાત જણાવતાં શુકદેવણ કહે છે
કે વિદ્યાધરૈરર્ચિતમ્. આ અજગર વિદ્યાધરોના દેવરૂપ થયો. સર્પયોનિ સર્વથી હલકી યોનિ છે, અને
ભગવદીય રૂપ સર્વથી ઉત્તમ છે. આ પ્રકારનો ભગવાનના ચરણનો પ્રભાવ છે. સર્વથી અધમ એવા
અજગરને સર્વોત્તમ બનાવવામાં પ્રમેયબળ જ કારણ છે એમ દર્શાવતાં શુકદેવણ કહે છે કે મગવતઃ-
દેહમાત્રમાં, બધાય પ્રકારના દેહોમાં, આ જ સુક્ષ્મ હોય છે. લોકમાં તે સર્પ સર્વોત્તમ અને તેટલા
માટે શુકદેવણ ભગવાનના ચરણનું વિશેષણ આપતાં કહે છે કે શ્રીમત્પાદ. ભગવાનના શ્રીવાળા ચરણના
સ્પર્શથી જેનાં બધાં અશુભો, પાપો, નાશ પામ્યાં. સર્પના શરીરનો ત્યાગ કરવામાં પાપનો નાશ કારણ છે.
સર્પને વિદ્યાધરનું જે શ્રેષ્ઠ રૂપ પ્રાપ્ત થયું તેમાં પણ ભગવાનના ચરણનો સ્પર્શ જ કારણ છે. પદાર્થનો
અભિનિવેશ યથાયોગ્ય કરવો જોઈએ. ભગવાનના ચરણની રજ જ સામગ્રી સિદ્ધ કરે છે. ૯

આ પ્રમાણે ભગવાને અયોગ્ય પ્રાણી ઉપર ઉપકાર કર્યો એવી શંકા દોષને ન થાય એટલા માટે
શુકદેવણ તમપૃચ્છદ્ એ શ્લોકમાં કહે છે કે ભગવાને કરેલા ઉપકારનું જ્ઞાન પણ તે પુરુષને છે એ
જણાવવાને માટે ભગવાન પૂછે છે.

તેજસ્વી શરીરવાળા, સુવર્ણની માળાવાળા, પ્રભુભ કરતા, પાસે
હોવા તે પુરુષને ભગવાને પૂછ્યું. ૧૦

જો કે ભગવાન પોતે તે પુરુષનું સર્વ જ અન્તઃકરણ જાણે છે, કારણ કે ભગવાન હૃપીકેશ છે,
છતાં પણ વચનદ્વારા તે પુરુષમાં શાસ્ત્રીય સામર્થ્ય સ્થાપવાને માટે પરિભાષણ કરીને તે પુરુષનું અન્તઃ-
કરણ ભગવાન જણાવે છે એમ દર્શાવતાં શુકદેવણ કહે છે કે હૃપીકેશઃ. ભગવાને આ પ્રમાણે તે પુરુષને
પૂછ્યું તેનું કારણ એ કે તે પુરુષ પ્રણત હતો, પ્રભુભ કરતો હતો. તો પછી પહેલાં ભગવાને વીર
પ્રકારે કેમ કર્યું, (પહેલાં ભગવાને તે સર્પને જ્ઞાન આપ્યા વિના સર્પદેહનો ત્યાગ કરાવવારૂપી મગ્ન જ
કેમ આપ્યું), આ પ્રમાણે શંકા થતાં શુકદેવણ કહે છે કે સમવસ્થિતમ્. પહેલાં આ સર્પ ભગવાનની
આંખે ઘરોબર, નમ્રભાવે, હલો ન હતો, પરંતુ હમણાં તો તે નમ્રભાવથી ભગવાનની આંખે ટલો છે.

દીપ્યમાનેન વપુષેતિ । યથા ભગવદીયસ્ય તેજોવંચ્છરીરં ભવંતિ તથા દીપ્યમાનેન વપુષા ઉપલ-
ક્ષિતઃ । ઉત્કૃષ્ટયોનાવપિ ભગવદીયત્વેઽપિ તરતમભાવોઽસ્તીતિ કદાચિત્તિર્યગાદિરૂપે સ્ત્રીરૂપં વા પ્રાપ્તુ-
યાદિતિશંકાં વારયિતુમાહ પુરુષમિતિ । તત્રાપિ સર્વગુણપૂર્ણતાં જ્ઞાપયિતુમાહ હૈમમાલિનમિતિ । મહા-
નેવાલકૃતો ભવંતીતિ ॥ ૧૦ ॥

પ્રશ્નમાહ કો ભવાનિતિ ।

કો ભવાન્ પરયા લક્ષ્મ્યા રોચતેઽદ્યુતદર્શનઃ ।

કથં જુગુપ્સિતાં યોનિં વને વા પ્રાપિતોઽવશઃ ॥ ૧૧ ॥

ક ઇતિ જાતિનામ્નોઃ પ્રશ્નઃ । સ્વભાવતોઽપ્યમદ્યતઃ સહસૈવ સાધનેન ન મહત્ત્વમોપચયત્વ ઇતિ ભગવાનપિ
તં વર્ણયતિ પરયા લક્ષ્મ્યા રોચતે ભવાનિતિ । કિન્નર, દેવાદયઃ સર્વે એવ સમાગતાઃ, વહુધા દૃષ્ટાઃ,
પરં ભવાનદ્યુતદર્શનઃ । અદ્યુતં દર્શનં ચલ્યેતિ । નૈયંવિધઃ કશ્ચિત્તેજસ્વી દૃષ્ટપૂર્વં હસ્યર્થઃ । ઇવં પૂર્વ-
પુણ્યનિચયવ્યતિરેકેણ ન ભવતિ, તસ્મિન્ન જુગુપ્સિતા યોનિરિતિ । અવશ્યં કેનચિત્ પ્રાપિત ઇતિ
શાપ એવ કિન્નરિકારણં ભવિષ્યતીતિ તથોચ્યતે । તત્રાપિ વનં કેન વા પ્રાપિત ઇતિ ॥ ૧૧ ॥

અર્થે પૂર્વમપિ સર્પ એવ સ્થિતઃ । ભગવત્કૃપયા વિદ્યાધરત્વં પ્રાપ્ત ઇતિ । પુનઃ સર્પ એવાર્થં જાતઃ ।
અતઃ સર્પ ઉવાચેતિ । સ્વસ્ય પૂર્વવૃત્તાન્તમાહ અહમિતિ શ્લોકદ્વયેન ।

આ પુરુષનું અંદરનું સ્વરૂપ પણ સાફ છે એ જણાવવાને માટે દીપ્યમાનેન વપુષા એ શબ્દોમાં શુકદેવજી
તેની બહારની શીલાનું વર્ણન કરે છે. જેવી રીતે ભગવદીયનું શરીર તેજની માફક પ્રકાશક હોય છે તેવી
રીતે આ પુરુષ તેજસ્વી શરીરવાળો હતો. ઉત્તમ યોનિમાં પણ ભગવદીયત્વ હોય તો પણ તેમાં ન્યૂનાધિક
પ્રમાણ હોય છે, તેથી કદાચિત્ આ સર્પ પક્ષી વગેરેનું રૂપ અથવા સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કરે; આ પ્રકારની
શંકા દૂર કરવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે પુરુષમ્. તેમાં પણ આ પુરુષ સર્વગુણથી પૂર્ણ છે એમ
જણાવવા માટે શુકદેવજી કહે છે કે હૈમમાલિનમ્; અર્થાત્ મહાન્ પુરુષ જ અલંકૃત થયેલો હોય છે. ૧૦
ભગવાન્ તે પુરુષને પ્રશ્ન પૂછે છે કે કો ભવાન્.

તું કોણ છે? ઉત્તમ કાન્તિથી તું શોભે છે; તારું દર્શન અદ્યુત છે.

કોને લીધે પરવશ થઈને આ નિન્દિત યોનિ પ્રાપ્ત થઈ, અને વનમાં

તને કોણ લાવ્યું? ૧૧.

કાઃ એટલે કોણ? અર્થાત્ તેની જાતિ અને નામ વિષે પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો. જે સ્વભાવથી જ
મહાન્ નથી તેને એકદમ જ સાધન કરવાથી મહત્ત્વ, શ્રેષ્ઠત્વ, પ્રાપ્ત થતું નથી; તેથી ભગવાન્ પણ તે
પુરુષનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે પરયા લક્ષ્મ્યા રોચતે મવાન્, તું ઉત્તમ કાન્તિથી શોભે છે. વળી, દેવો
વગેરે અથા ય આવેલા છે, તેમનાં દર્શન પણ ઘણી વાર થયેલાં છે, પણ તારું દર્શન તો અદ્યુત છે.
અદ્યુત છે દર્શન જેનું તે મહત્ત્વદર્શનઃ કહેવાય છે. અર્થાત્ તારા જેવો બીજો કોઈ તેજસ્વી પુરુષ અત્યાર
મુખીમાં જોવામાં આવ્યો નથી. આપું અદ્યુત દર્શન પૂર્વે ગુણ્યના ચમૂદ વિના હોઈ શકે નહિ! અને
જે પૂર્વે પુણ્યનો ચમૂદ હોય તો પછી આવી નિન્દિત યોનિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ? અવશ્ય, કોઈએ આ
યોનિ તને પ્રાપ્ત કરાવી હશે, એટલે શાપ જ તેનું કારણ હશે, તેથી ભગવાન્ તે પ્રમાણે—પ્રાપિતઃ
કોત્ પ્રાપ્ત કરાવી, એ પ્રમાણે—કહે છે. તેમાં પણ વનમાં તને કોણ લાવ્યું? ૧૧.

આ પુરુષ પડેલાં પણ સર્પ જ હતો; ભગવત્કૃપાથી તેણે વિદ્યાધરનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું; અને ફરીથી
પાછો તે સર્પ જ થઈ ગયો. તેથી સર્પ ઉવાચ એ પ્રમાણે શુકદેવજી કહે છે. આ સર્પ અહમ્ ઇત્યાદિ
એ શ્લોકોમાં પોતાનું પૂર્વ વૃત્તાન્ત કહે છે.

સર્પ ઉવાચ—અહં વિદ્યાધરઃ કશ્ચિત્ સુદર્શનં ઇતિ શ્રુતઃ ।

શ્રિયા સ્વરૂપસમ્પત્ત્યા વિમાનેનાચરન્ દિશઃ ॥ ૧૨ ॥

ઋષીન્ વિરૂપાનાદ્ગિરસઃ પ્રાહસં રૂપદર્પિતઃ ।

તૈરિમાં પ્રાપિતો યોનિં પ્રલબ્ધૈઃ સ્વેન પાપ્મના ॥ ૧૩ ॥

વિદ્યાધરા દેવવિશેષાઃ । કશ્ચિદિત્યપ્રસિદ્ધઃ । સુદર્શનં ઇતિ વિશ્રુતઃ પ્રસિદ્ધઃ । અનેનૈવ વૈષ્ણવનામ્ના અમે ભગવત્કૃપા જાતેતિ જ્ઞાપયિતું વિશ્રુતત્વકથનમ્ । તસ્ય દેહકાન્તિઃ ધનમન્દુતસામર્થ્યં ચેતિ પૂર્વમપિ શુણ્ઞત્રયં સ્થિતમિત્યાહ શ્રિયા સ્વરૂપસમ્પત્ત્યા વિમાનેનેતિ । દિશઃ દશ આ સમન્તા-
ચરન્ । સર્વજ્ઞાપ્યપ્રતિહતગતિઃ । एवं સ્વરૂપમુક્ત્યા અપરાધફલે નિરૂપયતિ ઋષીનિતિ । અદ્ગિરસ-
ગોત્રે હતપન્ના ઋષયઃ અષ્ટાવક્રવદ્ વિરૂપાઃ સ્થિતાઃ । સ્વયં તુ રૂપેણ દર્પિતઃ પ્રાહસન્ । યથા વાલઃ
પ્રાકૃતો હસતિ । પશ્યાન્ તચ્છાપેન ઇમાં સર્પયોનિં પ્રાપ્તઃ । સર્પયોનિપ્રાપ્તૌ વિશેષદેતુમાહ પ્રલબ્ધૈ-
રિતિ । પ્રલબ્ધ્યા વક્રોકલ્યા વચ્ચિતાઃ વદ્વેજિતાઃ । સ્વરૂપતો નિષ્કારણમુદ્વેજકઃ સર્પ એવ મવતિ । અથ
ઇમાં યોનિં પ્રાપ્ત ઇતિ । નન્વરૂપેઽપરાધે કથં મહાન્ દण्डस्तैઃ કૃત ઇત્યાશંક્યાહ સ્વેન પાપ્મનેતિ ।
પૂર્વં हि ब्रह्मवृत्तिरपहृता । अतस्तेन भाव्यमेव ऋषिभिः केवलं प्रकटितमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

एवमपराधशायी निरूप्य तस्य वैष्णवत्वसिद्ध्यर्थं निर्मलस्तरतामाह शायो म इति ।

સર્પ કહે છે:—

હું સુદર્શન નામથી પ્રસિદ્ધ થએલો એક વિદ્યાધર હતો; લક્ષ્મી અને
સ્વરૂપની સમ્પત્તિથી જ્યારે હું વિમાનમાં બેસીને દિશાઓમાં ફરતો હતો,
ત્યારે સ્વરૂપના ગર્વથી મેં અંગિરસ ગોત્રના ઔદોળ ઋષિઓની હાંસી કરી.
ઉદ્વેગ પામેલા તે ઋષિઓએ મને મારા પાપને લીધે આ યોનિ પ્રાપ્ત
કરાવી. ૧૨-૧૩

વિદ્યાધરો એક જાતના દેવો છે. કશ્ચિત્ એટલે કોઈ એક, અપ્રસિદ્ધ. 'સુદર્શન' નામથી તે પ્રસિદ્ધ
હતો. 'સુદર્શન' એ વૈષ્ણવ નામથી જ આગળ તેના ઉપર ભગવત્કૃપા થઈ એ જણાવવાને માટે પ્રલોકમાં
વિશ્રુતઃ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. તેની પાસે દેહની કાન્તિ, ધન અને અદ્ભુત સામર્થ્ય એ ત્રણ
શુદ્ધો પહેલેથી જ હતા એમ જણાવવાને માટે પ્રલોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે શ્રિયા સ્વરૂપસમ્પત્ત્યા
વિમાનેન, તે દસ દિશાઓમાં ચારે બાજુએ ફરતો હતો, અર્થાત્ જ્યાં જ સ્થળે તેની ગતિને કોઈ અટકા-
વનાર ન હતું. આ પ્રમાણે તે સર્પ પોતાના સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને હવે પોતે કરેલો અપરાધ અને તે
અપરાધનું ફળ એ બેનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે ઋષીન્. અંગિરસ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થએલા ઋષિઓ
અષ્ટાવક્રની માફક ઔદોળ હતા. સર્પ પોતે તો પોતાના રૂપથી ગર્વ પામતો હતો અને તેથી તેણે, જેમ
પ્રાકૃત બાલક હાંસી કરે તે પ્રમાણે તે ઋષિઓની હાંસી કરી. પછીથી તે ઋષિઓના શાપથી આ સર્પ
યોનિ અને પ્રાપ્ત થઈ. સર્પયોનિ પ્રાપ્ત કરવામાં વિશેષ હેતુ દર્શાવતાં તે સર્પ કહે છે કે પ્રલબ્ધૈઃ પ્રલબ્ધ
એટલે સર્પની વક્રોક્ષિતી વંચિત થએલા, ઉદ્વિગ્ન થએલા. કોઈ પણ કારણ વિના, સ્વરૂપથી ઉદ્વેગ કરનાર
સર્પ જ હોય છે; તેથી આ વિદ્યાધરે સર્પની યોનિ પ્રાપ્ત કરી. અરે! અપરાધ અટક હતો છતાં પણ
તે ઋષિઓએ તે વિદ્યાધરને આટલી મોટી શિક્ષા આપી માટે કરી? આ શંકાનું નિવારણ કરતાં સર્પ કહે છે
કે સ્વેન પાપ્મના. પહેલાં જ તેણે બ્રહ્મવૃત્તિ લઈ લીધી હતી; તેથી જે થવાનું હતું જ તેને જ ઋષિ
ઓએ શાપ આપીને ફક્ત પ્રકટ કર્યું છે એમ તાત્પર્ય છે. ૧૨-૧૩

આ પ્રમાણે તે સર્પ પોતાનો અપરાધ અને ઋષિઓએ આપેલો શાપ એ બેનું વર્ણન કરીને પોતે
વૈષ્ણવ અને તેટલા સારુ પોતાની દીનતા દર્શાવતાં કહે છે કે શાયો મે.

શાપો મેડુગ્રહાયૈવ કૃતસ્તૈઃ કરુણાત્મભિઃ ।

યદહં લોકગુરુણા પદા સ્પૃષ્ટો હતાશુભઃ ॥ ૧૪ ॥

પૂર્વ વિદ્યાધરત્વેન કથાપિ મુક્તિઃ સ્વાત્, અતોઽયં શાપોડુગ્રહાયૈવ એવ । યદપિ લોકેડનિ-
દ્વરૂપઃ, તથાપિ મેડુગ્રહાયૈવ એવ જાતઃ । યતસ્તે કરુણાવન્તઃ । ન હિ કરુણાવતાં શાપોડુગ્રહાયૈવ ભવતિ ।
તત્રાપિ પ્રસિદ્ધાનામ્ । તદાહ તૈઃ કરુણાત્મભિરિતિ । તસ્યાનુગ્રહરૂપત્વમાહ યદહં લોકગુરુણોતિ ।
નતુ શાપઃ પૂર્વસિદ્ધઃ, સ દોષાત્મક એવ, તેન કથમિદ્વસિદ્ધિઃ, તત્રાહ કૃત્ત્વમિતિ । અયં શાપઃ તૈરેવા-
પૂર્વ કૃત્ત્વઃ । ભગવદ્દર્શનં શ્રદ્ધાપીનામનુગ્રહાદ્ ભવતિ, તદત્ર શાપાદેવ જાતમિતિ તસ્યાનુગ્રહત્વમ્ । કિન્નર,
લોકગુરુણા ત્રૈલોક્યસૈવ જ્ઞાનોપદેશકર્તા પાદેન સ્પૃષ્ટા इति । ગુરુસેવયા હિ જ્ઞાનં સિધ્ધ્યતિ । સા સેવા
તદા પ્રુષ્ટા ભવતીતિ નિશ્ચીયતે, યદિ સ્વયં પદા સ્પૃશતિ ગુરુઃ । અતિવિશ્વસ્તં પ્રીતિમન્તમેવ સ્વયં પદા
સ્પૃશતિ । તેનૈવાપરાધઃ પૂર્વપાપમપિ ગતમિત્યાહ હતાશુભ इति । હતાશુભં યસ્ય ॥ ૧૪ ॥

અર્થ ભગવદ્દર્શનસ્પર્શાભિનન્દનં કૃત્વા તૈનૈવ જાતં ફલં પ્રાર્થનામિયેણ કીર્તયતિ તં ત્વાહમિતિ
સાંપ્રેક્ષિમિઃ ।

તં ત્વાહં ભવમીતાનાં પ્રપન્નાનાં મયાપહમ્ ।

આપૃચ્છે શાપનિર્મુક્તઃ પાદસ્પર્શાદમીવહન્ ॥ ૧૫ ॥

તે દયાળુ ઋષિઓએ મારા ઉપર કૃપા કરવાને માટે જ અને શાપ
આપ્યો, કારણ કે જગતના ગુરુ ભગવાને પોતાના ચરણથી સ્પર્શ કર્યો અને
મારાં પાપનો નાશ થયો. ૧૪

પહેલાં વિદ્યાધર હોવાથી ક્યારે પણ મુક્તિ થાત, તેથી આ શાપ મારા ઉપર કૃપા કરવાને માટે જ
છે. જો કે જગતમાં આ શાપ અનિષ્ટરૂપ છે, છતાં પણ તેણે તો મારા ઉપર અનુગ્રહ જ કર્યો છે, કારણ
કે તે ઋષિઓ દયાળુ છે. અરેખર, દયાળુ લોકોનો શાપ અનિષ્ટ રૂપ આપતો નથી. તેમાં પણ આ શાપ
પ્રસિદ્ધ ઋષિઓનો છે. આ વાત જણાવતાં સર્પ કહે છે કે તૈઃ કરુણાત્મભિઃ. આ શાપ અનુગ્રહરૂપ છે
એ દર્શાવતાં સર્પ કહે છે કે યદહં લોકગુરુણા. અરે ! તો ખરી તેનાથી ઇદ્વસિદ્ધિ કેવી રીતે થઈ ? આ
શંકાનું સમાધાન કરતાં સર્પ કહે છે કે કૃત્ત્વઃ. આ શાપ તે ઋષિઓએ જ અપૂર્વ રીતે જ આપેલો છે.
(ભગવાનનું દર્શન સિદ્ધ કરનાર આ શાપ છે. આવો શાપ પહેલાં ન હતો પણ ઋષિઓએ જ અપૂર્વ
પ્રકારે, પહેલી જ વાર, આવો શાપ આપ્યો એમ તાર્પર્ય છે.) ભગવાનનાં દર્શન ઋષિઓની કૃપાથી થાય
છે; તે ભગવદ્દર્શન અહીં શાપથી જ થાય છે, એટલે શાપ અનુગ્રહરૂપ છે. વળી, લોકના ગુરુઓ, ત્રણે ય
લોકને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનાર ભગવાને, પોતાના ચરણથી મારો સ્પર્શ કર્યો. ગુરુની સેવાથી જ, અરેખર,
જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. ક્યારે ગુરુ પોતે ચરણથી સેવકનો સ્પર્શ કરે ત્યારે એમ નિશ્ચય થાય કે ગુરુની
સેવા જરૂરેખર થઈ છે. ગુરુ પોતે પોતાના ચરણ વડે અતિવિશ્વાસુ અને પ્રીતિવાળા સેવકનો જ સ્પર્શ કરે
છે. ભગવાનના ચરણના સ્પર્શથી જ અપરાધ અને પૂર્વનું પાપ પણ નાશ પામ્યાં એ જણાવતાં સર્પ કહે
છે કે હતાશુભઃ, નાશ પામ્યું છે અશુભ જેનું એવો. ૧૪

આ પ્રમાણે ભગવાનના ચરણથી પોતાના શરીરનો જે સ્પર્શ થયો તેને વધાવી લઈને, તે ચરણ
સ્પર્શથી જ જે ફલ થયું તેનું તં ત્વાહમ્ ઇત્યાદિ સાઠા ત્રણ સ્લોકોમાં પ્રાર્થના દ્વારા સર્પ વર્ણન કરે છે.

હે પાપનો નાશ કરનાર ! આપના ચરણના સ્પર્શથી હું શાપથી

મુક્ત થયો છું; અને, સંસારથી બંધ પામેલા અને આપને શરણે આવેલા-

ઓના વાંચને દૂર કરનાર એવા આપની સાથે હું બોલું છું. ૧૫

આદૌ ફલાનુજ્ઞાં પ્રાર્થયતિ । તં સર્વફલદાતારમ્ । નુશબ્દેન કર્મણાપિ ફલમિલાદિપક્ષં વ્યાવર્ત-
યતિ તં ત્વિતિ । ત્વા ત્વાં વા । પૂર્વાર્થે આદ્યધ્યે । આ સમન્તાદ્ ભવમીતાનામિતિ । એ કેચન
દુર્લભ્યાદપિ સંસારાદ્ મીતાઃ, તેષામપિ ભવાન્ ભયં દૂરીકરોતિ પ્રપત્તિમાત્રેણૈવ । મગવત્સેવાયૈ દિ
સંસારે હતાદ્યન્તે, તે સર્વે સંસારગતમાંયયા વિપરીતા એવ ભવન્તિ, તથાપિ 'કૃષ્ણ ત્વાસી' ત્યુક્તઃ
સર્વમેવ ભયં દૂરીકરોતિ । અતોઽસ્માકમપિ । વયં સાપરાધાઃ, નન્દસ્ય પ્રાસં કૃતવન્તઃ । કિં કરિષ્યતી-
તિશક્ત્વા નિવર્તિતા । અત આપૃચ્છે આ સમન્તાત્ પૃચ્છામિ સમ્ભાષણં કરોમિ । મધ્યે સમાગતોઽપ્યુ-
પદ્રવો નષ્ટ ઇતિ આગન્તુકોઽપિ દોષો નાસ્તિ, તદાહ શાપનિર્મુક્ત ઇતિ । પાદસ્પર્શાદિત્યુભયત્ર દેતુઃ ।
તથાપિ સહજપાપસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ કથં સમ્ભાષણયોગ્યતેત્યાશક્ત્યાહ અમીવહન્નિતિ । અમીવં પાપં
હન્તીતિ ॥ ૧૫ ॥

પ્રપન્નોઽસિ મહાયોગિન્ મહાપુરુષ સત્પતે ।

અનુજાનીહિ માં દેવ સર્વલોકેશ્વરેશ્વર ॥ ૧૬ ॥

તથાપ્યન્યપ્રેરણયા દ્વષ્ઠં માં કુર્યોદિતિ મીતઃ સન્, શીઘ્રં ગમતં પ્રાર્થયન્, પુનર્વિદ્વાપયતિ
પ્રપન્નોઽસ્મીતિ । પુનઃ શરણાગતઃ । શરણાગતસ્ય સર્વે અપરાધા નિવૃત્તા ભવન્તીતિ । મહાયોગિનિતિ

શરૂઆતમાં કૃતારૂપ ભગવાનની રત્ન લેવાને માટે સર્પ પ્રાર્થના કરે છે. તમ્ એટલે તે, સર્વ ફલનું
દાન કરનાર. તં તુ એમાં તુ શબ્દવડે 'કર્મથી પણ ફલ મળે છે' એ પક્ષનું સર્પ ખંડન કરે છે. અથવા
તો શ્લોકમાં તં ત્વા એ પ્રમાણે વાંચવું. ત્વા એટલે આપ પહેલા અર્થમાં (તં તુ એ પ્રમાણે
અન્વય કરીએ ત્યારે) તુ અને અહમ્ એ એ પછી વચમાં આ લેવો, અને તેનો સંબંધ મયમીતાનામ્
એ પદ સાથે કરવો; અર્થાત્ આ એટલે આરે બાબુથી સંસારથી ભય પામેલાઓના (ભયને આપ દૂર
કરનારા છો.) તરવાને માટે કહિને એવા સંસારથી પણ જે કોઈ ભય પામેલા છે તેમનો પણ ભય, આપને
શરણે આવવાથી જ, આપ દૂર કરો છો. ભગવત્સેવાને માટે, ખરેખર, તેમને સંસારમાં જન્મ આપવામાં
આવે છે. તે બધા સંસારની માયાથી વિપરીત જ થઈ જાય છે, (અર્થાત્ ભગવાનની સેવા કરતા નથી.)
છતાં પણ, 'હે કૃષ્ણ ! હું આપનો છું' એ મન્ત્ર વડે ત્યારે કૃષ્ણ પરમાત્માની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે
ત્યારે ભગવાન્ કૃષ્ણ બધા ય ભય દૂર કરે છે. તેથી અમારો પણ ભય આપ દૂર કરો. અમે અપરાધ કરેલો
છે; નન્દરાયજીને અમે ગળી ગયા. ભગવાન્ શું કરશે તે શંકા પણ ભગવાનના ચરણતા જ સ્પર્શથી જતી
રહી. તેથી હું આપની સાથે સર્વ રીતે સંભાષણ કરું છું. વચમાં આવેલો ઉપદ્રવ પણ નાશ પામ્યો. તેથી
આગન્તુક દોષ પણ નથી રહ્યો એમ જણાવવાને માટે સર્પ કહે છે કે શાપનિર્મુક્તઃ. શ્લોકમાં પાદ-
સ્પર્શાત્ એ જે પદ છે તે બન્ને બાબતોમાં—શાપમાંથી મુક્ત થવામાં અને પાપથી મુક્ત થવામાં—કારણ
છે. છતાં પણ તે મુરુપનું સ્વાભાવિક પાપ અસ્તિત્વમાં હોવાથી ભગવાનની સાથે સંભાષણ કરવાની તેની
યોગ્યતા કેવી રીતે હોઈ શકે ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં સર્પ કહે છે કે અમીવહન્. અમીવ એટલે
પાપ; અમીવને—પાપને—જે હણે તે અમીવહન્ કહેવાય. ૧૫

હે મહાયોગિન્, હે મહાપુરુષ, હે સત્પતે, હું આપને શરણે આવેલો

છું. હે દેવ ! હે સર્વલોકના ઈશ્વરોના ઈશ્વર ! મને આપનો સેવક બાણો. ૧૬

છતાં પણ બીજાની પ્રેરણાથી ભગવાન્ મને શિક્ષા ન કરે, એ કારણથી સર્પને બીક લાગી, અને
જલદીથી જવાની રત્ન આપવાની ભગવાનને પ્રાર્થના કરતાં તે સર્પ ફરીથી પ્રાર્થના કરે છે કે પ્રપન્નોઽસિ,
હું ફરીથી આપને શરણે આવેલો છું. ભગવાનને શરણે આવેલા પ્રાણીઓના બધા અપરાધો નાશ પામે
છે. સર્પ ભગવાનને મહાયોગિન્ તરીકે જે સંબોધે છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે નન્દરાયજી વગેરે આ બધા
અણસો આપના પિતા વગેરે સંબંધીઓ નથી, પણ આપ યોગના મહાન્ પ્રભાવને લીધે મુત્ર વગેરેનું

તંત્ર નૈતે પિત્રાદયઃ, કિન્ચતિયોગેન તથા વિદ્યમ્બયસીતિ । કેઽપિ ત્વાં ન જાનન્તીતિ શાપયિતું મહાયો-
ગિત્વમુક્તમ્ । કિન્ચ, બાલ્ય ઇદમ્ છુદ્રસ્યાપરાર્થં મન્યતે । ત્વં તુ મહાપુરુષઃ । કિન્ચ, સત્તાં પતિઃ ।
સન્તો હિ તિતિક્ષવઃ । તેષાં પતિઃ સુતરામ્ । અતઃ સર્વપ્રકારેણ મદપરાધસહનં યુક્તમિતિભાવઃ । અત
એવ મામનુજાનીહિ । સેવકત્વેન જાનીહિ । દેવેતિસમ્બોધનાદેવયોનિવિદ્યાધરપક્ષપાતો યુક્તો, ન તુ
માનુષપક્ષપાત ઇતિ । નનુ મદતુક્ષાપિતોઽપિ કથં યમાદિભિર્ને પીઢિતો ભવિષ્યસિ, કાલાદયો હિ મદ્-
ક્ષાપરાધે દણ્ડં કરિષ્યન્ત્યેવેતિ चेत्, તત્રાહ । સર્વલોકાનાં ચે ઈશ્વરાઃ તેષામપિ ત્વમીશ્વર ઇતિ ।
અતસ્ત્વત્કૃપાયાં જ્ઞાતાયાં ન કાપિ ચિન્તા ભવિષ્યતીતિભાવઃ ॥ ૧૬ ॥

બ્રહ્મદણ્ડાદ્વિમુક્તોઽહં સત્યસ્તેઽચ્યુત દર્શનાત્ ।

યન્નામ ગૃહ્ણત્રસ્થિલાન્ શ્રોતૃનાત્માનમેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

સત્યઃ પુનરતિ કિં ભૂયસ્તસ્ય સ્પૃષ્ટઃ પદા હિ તે ।

નન્વહમુદાસીનઃ સર્વત્ર, ‘ન મે દેવ્યોઽસ્તિ ન પ્રિય’ ઇતિ, અતો નિપિદ્ધાચરણે કાલાદયો
યાધકા એવેતિ चेत्, તત્રાહ બ્રહ્મદણ્ડાદિતિ । મદદર્શનાદેવ બ્રહ્મદણ્ડાદ્વિમોક્ષઃ પ્રત્યક્ષસિદ્ધઃ । યયપિ
ત્વમુદાસીનઃ, તથાપિ ત્વદ્ધર્મા મોદાસીનાઃ । અન્યથા તે દર્શનાદેવ બ્રહ્મદણ્ડાદ્વિમોક્ષો ન સ્યાત્ ।
તત્રાપિ સત્યઃ । તત્રાપિ દર્શનાદેવ । અચ્યુતેતિસમ્બોધનાત્ર મગવદ્ધર્માણાં કાદાચિત્કત્વમ્ । તેન ચે
નિવર્તિતાઃ તે નિવર્તિતા એવ । નનુ યાવદુપયોગમેવ નિવર્તતામ્, કથં સર્વાનિદ્વિનિવૃત્તિરિતિ चेत्, તત્રાહ

અનુકરણ કરો છો. (સર્પ હીનાધિકારી હોવાથી આ પ્રમાણે કહે છે.) કોઈ પણ માણસ આપને બાળુતું
નથી એ બાળુવવાને માટે ભગવાનને મહાયોગી કહેવામાં આવ્યા છે. વળી, નાનો માણસ જ નાનાનો
અપરાધ ગણે છે, પરંતુ આપ તો મહાયુરુષ છો. વળી, આપ સત્પુરુષોના પતિ છો. સત્પુરુષો, ખરેખર,
સહનશીલ હોય છે; તેમના પતિ તો વધારે સહનશીલ હોય છે. તેથી આપે મારો અપરાધ જે સહન
કર્યો તે સર્વ પ્રકારે યોગ્ય છે એમ ભાવ છે. તેથી જ મને આપ આજ્ઞા આપો, મને આપના સેવક તરીકે
સ્વીકારો. સર્પ ભગવાનને દેવ એ પ્રમાણે જે સંબોધે છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે દેવયોનિમાં ઉત્પન્ન થયેલા
વિદ્યાધરનો ભગવાને જે પક્ષપાત કર્યો અને મનુષ્યયોનિનો જે પક્ષપાત ન કર્યો તે યોગ્ય છે. અરે! હું
તને રબા આપું છતાં પણ યમ વગેરે તને કેમ હિરાન નહિ કરે, કારણ કે કાલ વગેરે તો મારા ભક્તને
વિધે અપરાધ કરવામાં આવે તો તે અપરાધીઓને અવશ્ય શિક્ષા કરશે જ. આ પ્રમાણે જો ભગવાન કહે
તો તેના ઉત્તરમાં સર્પ કહે છે કે સર્પ લોકોના જે ઈશ્વરો છે તેમના પણ આપ ઈશ્વર છો. તેથી આપની
કૃપા થતાં કોઈ પણ જાતની ચિન્તા રહેશે નહિ એમ તાત્પર્ય છે. ૧૬

હે અચ્યુત । આપના દર્શનથી પ્રાણીઓના શાપમાંથી હું મુક્ત થયો

હું. જેમનું નામ લેનાર પુરુષ, નામ લેતાં જ તરત, શ્રોતાઓને અને પોતાને
પણ પવિત્ર કરે છે, તો પછી વારંવાર નામ લેનાર પવિત્ર થાય તેમાં શું
આશ્ચર્ય ? એવા આપના ચરણનો સ્પર્શ મને થયો છે. ૧૭૬

અરે! હું તો સર્વત્ર ઉદાસીન છું, કારણ કે શ્રુતિ કહે છે કે ‘મારો કોઈ શત્રુ નથી, તેમ જ કોઈ
પ્રિય નથી.’ તેથી નિપિદ્ધ આચરણ કરવાથી કાલ વગેરે આધ કરનારા જ છે. આ પ્રમાણે જો ભગવાન
કહે તો તેના ઉત્તરમાં સર્પ કહે છે કે બ્રહ્મદણ્ડાત્. આપના દર્શનથી જ બ્રહ્મદણ્ડમાંથી મોક્ષ પ્રત્યક્ષ
સિદ્ધ છે. જો કે આપ ઉદાસીન છો, છતાં પણ આપના ધર્મો ઉદાસીન નથી. આમ જો માનવામાં ન આવે
તો આપના દર્શનથી જ બ્રહ્મદણ્ડમાંથી મોક્ષ થાય નહિ. તેમાં પણ તરત જ મોક્ષ થાય છે. તેમાં પણ
આપના દર્શનથી જ તરત જ મોક્ષ થાય છે. સર્પ ભગવાનને અચ્યુત એ પ્રમાણે જે સંબોધન કરે છે
તેનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનના ધર્મો કોઈક વાર કાર્ય કરે અને કોઈક વાર કાર્ય ન કરે એવા નથી.

યન્નામેતિ । મમ સર્વપાપનિવૃત્તૌ ન સન્દેહઃ । यस्य नामग्रहणनामेनैव श्रोतृनात्मानं च निष्पापान्
કરોતિ । તત્રાપિ નાધિકારિવિશેષઃ, કિન્તુ સર્વાનેવ । एवेयनेन आत्मशब्दः जीवपरो ज्ञायते । न
કેવલં દૈહિકા દોષા નિવર્તન્તે, કિન્તુજ્ઞાનપ્રભૃતિ સર્વમેવ નિવર્તતે । चकारात् श्रोतृणामपि तथा
સમુચ્ચયર્થઃ । सद्यःशुद्धिरिति शुद्धिहेतूनां देशादीनां निरपेक्षतामाह । तत्रापि भूयो वारंवारमुपापन्
પુનાતીતિ કિં વક્તવ્યમ્ । यत्र नाम्न एवैतादृशं साहाय्यं तस्य स्वरूपमाहात्म्यं किं वक्तव्यमित्याह
તસ્ય પદા સ્પૃષ્ટ ઇતિ । पादस्पर्शः सुतरां दुर्लभः, तत्रापि भगवत्कर्तृकः, तत्रापि चरणकर्तृकः । यतश्चरणे
તાદૃશો રેણુઃ ગદ્ગદિતીર્યાનિ અમૃતરસઃ ભક્ત્યા ઇતિ સર્વસાન્નિધ્યાદ્યુક્તમેવ સર્વદોષનિવર્તકત્વમિતિ
હ્યર્થઃ । तत्रापि तस्य ते सर्वदोषनिवारणार्थमेवावतीर्णस्य ॥ १७ ॥

ભગવતો વક્તવ્યાભાવાત્ તૂષ્ણીમ્માવેડ્પચક્ત્ત્વીકારસ્ય સિદ્ધત્વાદ્ભગવન્તમનુશાસ્ય સ્વયમેવ ગત
શ્યાહ ઇત્યનુજ્ઞાપ્યેતિ ।

શ્રીશુક ઉવાચ—इत्यनुज्ञाप्य दाशार्हं परिक्लम्याभिवाच्य च ।

सुदर्शनो दिवं यातः कृच्छ्रान्नन्दश्च मोचितः ॥ १८ ॥

તેથી ભગવાનના ધર્મને લીધે જે નષ્ટ થયું તે નષ્ટ થયું જ. અરે! જેટલાની જરૂર હોય તેટલા પુરતું જ
અનિષ્ટ દૂર થાવ, પણ સર્વ અનિષ્ટ કેવી રીતે દૂર થઈ શકશે? આ પ્રમાણે શંકા થતાં સર્પ કહે છે કે
યન્નામ. મારાં બધાં પાપો દૂર થઈ જવા વિશે મને સંદેહ નથી. જેમના નામનો ઉચ્ચાર કરવાથી જ
મનુષ્ય તે નામનું શ્રવણ કરનારાઓને અને પોતાના આત્માને પાપરહિત બનાવે છે. તેમાં પણ કોઈ પણ
જાતના અધિકારીની જરૂર રહેતી નથી, પણ સર્વને જ પવિત્ર કરે છે. પ્રલોકમાં જય પદ છે તેથી જણાય
છે કે આત્માનો અર્થ હવ કરવાનો છે. ફક્ત દેહના જ દોષો દૂર થાય છે એમ નહિ, પરંતુ અજ્ઞાન વગેરે
બધુંય દૂર થાય છે. પ્રલોકમાં જે જ છે તે એમ દર્શાવે છે કે ભગવદ્ગ્રામ શ્રોતાઓના આત્માને પણ પવિત્ર
કરે છે. (અર્થાત્ ભગવાનનું નામ લેનાર માણસ પોતાના આત્માને, શ્રોતાઓને અને શ્રોતાઓના હૃદયોને
પવિત્ર કરે છે. વક્તાના દેહની શુદ્ધિ તો થાય છે જ એ દર્શાવવાને માટે શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે
'ફક્ત દેહના દોષો જ દૂર થાય છે એમ નહિ, પરંતુ અજ્ઞાન વગેરે સર્વ જ દૂર થાય છે.') ભગવાનનું
નામ લેનારની શુદ્ધિ તરત જ થાય છે એમ કહેવાનું વાતર્થ એ કે દેશ, કાલ વગેરે શુદ્ધિ કરનારાં સાધ-
નોની અહીં જરૂર રહેતી નથી. તેમાં પણ ભગવાનનું નામ વારંવાર ઉચ્ચાર કરનાર પુરુષ પોતાના
આત્માને પવિત્ર કરે એમાં શું જ કહેવું? જ્યાં નામનું જ આ પ્રકારનું માહાત્મ્ય છે ત્યાં સ્વરૂપના માહા-
ત્મ્યનું શું જ કહેવું? આ વાત દર્શાવતાં સર્પ કહે છે કે તસ્ય પદા સ્પૃષ્ટઃ. ભગવાનના ચરણનો સ્પર્શ
ખડું જ દુર્લભ છે, ચરણના સ્પર્શમાં પણ ભગવાન પોતાના ચરણવડે સ્પર્શ કરે એ વધારે દુર્લભ છે, અને
તેમાં પણ ભગવાનનો ચરણ જ સ્પર્શ કરે તે સૌથી વધારે દુર્લભ છે; (ભગવાને કાંઈ પોતાના હસ્તવડે
સેવકનો હસ્ત લઈને પોતાના ચરણમાં સ્થાપ્યો નથી); કારણ કે ભગવાનના ચરણમાં તેવા પ્રકારની
રજ છે, ગંગા વગેરે તીર્થો છે, અમૃતરસ છે અને ભક્તો છે, એટલે બધી વસ્તુઓ પાને હોવાથી ભગ-
વાનનું ચરણ સર્વ દોષને દૂર કરે એ ચોચ જ છે. આ અર્થ પ્રલોકમાં આવેલા દિ શબ્દમાંથી નીકળે છે.
તેમાં પણ આપનું ચરણ, આપે સર્વ દોષનું નિવારણ કરવાને માટે જ અવતાર પામ્યું કરેલો છે. ૧૭

ભગવાનને કાંઈ કહેવાનું ન હતું તેથી, અને ભગવાને મીન રાખ્યું છતાં પણ સર્પનો અંગીકાર
સિદ્ધ થએલો હોવાથી ભગવાનની રત્ન લઈને તે નિશાધર પોતાની ગેજે જ આસ્યો ગયો એમ ઇત્યનુ-
જ્ઞાપ્ય એ પ્રલોકમાં શુકદેવજી કહે છે.

શુકદેવજી કહે છે કે—

આ પ્રમાણે દાશાર્હ પ્રભુની આજ્ઞા લઈને, પ્રદક્ષિણા કરીને,
પ્રણામ અને સ્તુતિ કરીને તે સુદર્શન સ્વર્ગમાં ગયો, અને નન્દગાયજી
દુઃખમાંથી મૂક્યા. ૧૮

યતો દાશાર્હઃ સેવ્યઃ । એવમ્ભાવ એવ સ્વામી સેવ્યો મંવતીતિ । સર્વપુરુષાર્થસિદ્ધ્યર્થસાધનમપિ
કૃતવાનિત્યાહ પરિક્રમ્યેતિ । પરિક્રમ્ય પ્રદક્ષિણીકૃત્ય । સર્વપુરુષાર્થોક્તેન વેદિતા इति तत्सिद्धिः स्याधीना ।
અભિવાદનેન સ્વતઃપ્રત્યયા સ્વોપસર્જનત્વેન પુરુષાર્થોનાત્યાધિક્યં સૂચિતમ । ચકારાત્ સ્તુત્વા, મગવતા
ચ અનુક્તાતઃ, તથેત્યુક્તો યા । 'યે યથા માં પ્રપચન્તે' इतिन्यायेन सर्वपुरुषार्थोक्तसौ दत्तवानिति या ।
અતઃ સુદર્શનનામત્વાચ દિવં યાતઃ વિદ્યાધરલોકમેવ ગતઃ । કૃચ્છ્રાત્ સર્વદોષાદ્ યતો મોચિતઃ ।
નન્દશ્ચ તથા કૃચ્છ્રાન્મોચિતઃ । ચકારાદ્ વૈભવં ચ જ્ઞાતવાન્ ॥ ૧૮ ॥

તતસ્તો ગોપાઃ સર્વયા મગવત્પરાયણા જાતા इत्याह निशाम्येति ।

નિશામ્ય કૃષ્ણસ્ય તદાત્મવૈભવં વ્રજૌકસો વિસ્મિતચેતસસ્તંતઃ ।

સમાપ્ય તસ્મિન્નિયમં પુનર્વ્રજં નૃપ યયુસ્તત્કથયન્ત આહતાઃ ॥ ૧૯ ॥

કૃષ્ણસ્ય તદ્વૈભવં નિશામ્ય જ્ઞાત્વા સર્વ એવ વ્રજૌકસો વિસ્મિતચેતસો-જાતાઃ, અલૌકિકતા-
મર્થસ્ય પ્રકટિતત્વાત્ । નાત્ર કૃતિસાધ્યં કિંચિદ્ યેન પૂર્વેણ ગતાર્યતા સ્યાત્ । અયં ત્વનુમાવરૂપો
વૈભવઃ । અન્યથા પાદસ્પર્શઃ અજાતહનનાપેક્ષયા સૂક્ષ્મત્વાત્ તેન કથં કાર્યં સ્યાત્ । કૃષ્ણસ્યેતિ ।

ભગવાન્ દાશાર્હ—દાસને યોગ્ય—છે, એટલે તેમની સેવા કરવી જોઈએ; અર્થાત્ આવા ભાવ-
વાળાએ જ—દાસની ભાવનાવાળાએ જ—સ્વામીની સેવા કરવી જોઈએ. બધા પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરવાને
માટે વિદ્યાધરે સાધન પણ કર્યું એમ જણાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે પરિક્રમ્ય. પરિક્રમ્ય એટલે પ્રદ-
ક્ષિણા કરીને. સુદર્શન બધા પુરુષાર્થોને આરે બાબુથી ફરી વળ્યો એટલે તેની સિદ્ધિ તેને પોતાને અધીન
થઈ ગઈ. (આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરવાને માટે જે નમન કરવામાં આવે છે તેને અભિવાદન કહેવામાં આવે છે.)
સુદર્શને ભગવાનનું જે અભિવાદન કર્યું તે ઉપરથી જણાય છે કે સુદર્શન પોતે ફક્ત સ્વતંત્ર છે અને
પુરુષાર્થો સુદર્શનના અંગભૂત છે તેથી સુદર્શનનું આધિક્ય સિદ્ધ થાય છે. (નમન એ ક્રિયારૂપ છે, અને
ફલં ચ પુરુષાર્થત્વાત્ [જૈમિનિસૂત્ર ૩. ૧. ૫]—ફલ પુરુષને માટે છે તેથી ફલ પુરુષનું અંગ છે—
એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે, પૂર્વકાણ્ડની રીતે ક્રિયાનું અંગ બનેલો પુરુષ ફક્ત સ્વતંત્ર છે; પુરુષાર્થો પુરુષને
અધીન છે તેથી કર્મ કરનાર પુરુષનું આધિક્ય સિદ્ધ થાય છે.) શ્લોકમાં જે જ આવેલો છે તેનું તાત્પર્ય
એ છે કે સુદર્શને સ્તુતિ કરીને ભગવાનને નમન કર્યું, અથવા તો ભગવાને સુદર્શનને રક્ષા આપી, અથવા
તો ભગવાને સુદર્શનને કહ્યું કે તથા, હા. અથવા તો યે યથા માં પ્રપચન્તે—જે લોકો જે પ્રકારે મારે
શરણે આવે છે—એ ન્યાયે ભગવાને સુદર્શનને બધા પુરુષાર્થો આપ્યા. તેથી સુદર્શન એ પ્રકારનું નામ
હોવાથી તે વિદ્યાધર સ્વર્ગે ગયો, અર્થાત્ વિદ્યાધરલોકમાં જ ગયો, કારણ કે તેને કૃષ્ણમાંથી—સર્વ
દોષમાંથી—મુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો. નન્દરાયજીને પણ તે પ્રમાણે કૃષ્ણમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા
હતા. શ્લોકમાં જે જ છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે તેણે ભગવાનનો વૈભવ પણ જાણ્યો. ૧૮

પછીથી તે ગોપો સર્વ પ્રકારે ભગવત્પરાયણ થયા એમ નિશામ્ય એ શ્લોકમાં શુકદેવજી કહે છે.

હે રાજન્ ! કૃષ્ણના સ્વરૂપનો તે વૈભવ જાણીને વ્રજવાસીઓને

મનમાં બહુ આશ્ચર્ય લાગ્યું; પછી આરંભેલું કર્મ કૃષ્ણને નિવેદન કરીને

વ્રજવાસીઓ આદરસહિત તેમની કથા કરતા પાછા વ્રજમાં આવ્યા. ૧૯

કૃષ્ણનો તે વૈભવ જાણીને બધાય વ્રજવાસીઓને મનમાં વિસ્મય થયો, કારણ કે (નન્દરાયજીને
અગાધવાને માટે) કૃષ્ણ ભગવાને પોતાનું અલૌકિક સામર્થ્ય પ્રકટ કર્યું હતું. અહીં જીવની ક્રિયાથી સિદ્ધ
થાય એવું કંઈ પણ ન હતું કે જેથી પહેલાં જીવે કરેલી ક્રિયાથી ભગવાનની આ ક્રિયા વ્યર્થ થઈ
જાય. આ તો ભગવાનના અનુભાવરૂપી વૈભવ હતો. આમ જો ન માનીએ તો ભગવાનના ચરણથી સર્પને
કરવામાં આવેલો સ્પર્શ બળતા લાકડાથી સર્પને મારવાની જે ક્રિયા થતી હતી તેના કરતાં ક્રોમળ છે અને

પરમાનન્દઃ સ્વાનુભવસિદ્ધ્વિતિ ધર્મ્યુત્કર્ષઃ । આત્મન એવાયં વૈભવો, ન તુ શક્તેઃ । યનેન સ્વરૂપમેવ તથાવિધમદ્ભીર્કર્તવ્યં યત્ર ક્રિયાદ્વાનાદીનામભાવઃ । વ્રજૌકસ્ય ઇતિ દૃષ્ટપ્રત્યય એવાતિસરઃ, અત્યન્તવિશ્વ- સિતાઃ । અતઃ ક્રિયયા વિસ્મિતા અપિ, પુનરનુભાવેનાપિ વિસ્મિતચેતસો જાતાઃ । તતઃ તસ્મિન્ ભગ- વતિ નિયમં સમાપ્ય પુનર્વ્રજં યયુઃ, તત્ સમારબ્ધં કર્મ કૃષ્ણ એવ નિવેદિતવન્તઃ । અન્યથા તેન વન્ધઃ સ્યાત્ । પુનર્વ્રજમેવ યયુઃ, તત્રૈવ સર્વસિદ્ધિરિતિ, મનસાપ્યન્યત્ર ગમનેચ્છાં ન કૃતવન્તઃ । નૃપેતિસન્વોધનં વિશ્વાસાર્થમ્ । દૃષ્ટે હિ રાજ્ઞાં વિશ્વાસ ઇતિ । આદૃતાઃ સન્તઃ તદેવ કથયન્ત ઇતિ ચિત્તે ભગવદનુભાવાભિનિવેશ ઉક્તઃ ॥ ૧૯ ॥

एवमनन्यभजनार्थं भगवदनुभावं निरूप्य शब्दब्रह्मानन्दं गोपिकाद्वारा सर्वेषु पूरयितुं पुनर्गोपि- कामिः सह शब्दात्मकेन बलमद्रेणापि सह क्रीडां निरूपयति कदाचिदिति त्रयोदशभिः ।

कदाचिदथ गोविन्दो रामश्चाद्भुतविक्रमः ।

विजहतुर्वने रात्र्यां मध्ये गोव्रजयोपितान् ॥ ૨૦ ॥

તેથી એવા કોમળ ચરણસ્પર્શથી નંદરાયજીને અચાવવાનું અને સર્પને પાપમાંથી મુક્ત કરવાનું કાર્ય શી રીતે થઈ શકે ? આ વૈભવ કૃષ્ણનો હતો. પરમાનન્દ સ્વાનુભવસિદ્ધ છે એટલે ધર્મી કૃષ્ણની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થાય છે. કૃષ્ણના સ્વરૂપનો જ આ વૈભવ હતો, તેમની શક્તિનો નહિ. આ ઉપરથી ભગવાનનું સ્વરૂપ જ એવા પ્રકારનું છે કે ત્યાં ક્રિયા, જ્ઞાન વગેરેનું પ્રયોજન હોતું નથી એમ સ્વીકારવું જોઈએ. પ્રલોકમાં વ્રજૌકસ્ય, વ્રજવાસીઓ, એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો ભાવ એવો છે કે વ્રજવાસીઓ તો જે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ જુએ તેને જ માનનારા છે, અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ એએલી વસ્તુમાં જ વધારે વિશ્વાસ રાખનારા છે. તેથી ભગવાનની ક્રિયાથી વ્રજવાસીઓ વિસ્મય પામ્યા હતા છતાં પણ ફરીથી ભગવાનના અનુભાવથી પણ તેમના મનમાં વિસ્મય થયો. તેથી વ્રજવાસીઓ પોતાનું કર્મ ભગવાનને નિવેદન કરીને ફરીથી વ્રજમાં ગયા. અર્થાત્ વ્રજવાસીઓએ પોતે આરંભેલું કર્મ ભગવાન કૃષ્ણને જ નિવેદન કર્યું. જે ગોપોએ આ પ્રમાણે પોતાનું કર્મ ભગવાનને નિવેદન ન કર્યું હોત તો તે કર્મથી તેમનો બન્ધ થાત. ગોપો ફરીથી વ્રજમાં જ ગયા, કારણ કે ત્યાં જ બધી સિદ્ધિ રહેલી છે. આ જ કારણથી ગોપોએ અન્ય સ્થળે જવાની મનથી પણ ઇચ્છા ન કરી. નૃપ એ પ્રમાણે જે સંબોધન છે તેનો ભાવ એવો છે કે રાત્રને આ બધી બાબતમાં વિશ્વાસ રહે, કારણ કે પ્રત્યક્ષ દેખાતી વસ્તુમાં જ રાત્રઓને વિશ્વાસ હોય છે. ગોપો ભગવાનના તરફ આદર રાખીને તે જ બાબતનું વર્ણન કરતા વ્રજમાં ગયા. આ ઉપરથી જણાય છે કે ગોપોના ચિત્તમાં ભગવાનના અનુભાવનો અભિનિવેશ થઈ ગયો છે. ૧૯

આ પ્રમાણે ભગવાનનું અનન્યભાવે ભજન સિદ્ધ કરવાને માટે ભગવાનના માહાત્મ્યનું વર્ણન કરીને, ગોપીજનોદ્વારા બધામાં શબ્દબ્રહ્મનો આનન્દ પૂરવાને માટે શબ્દાત્મક બલસદ્ગતી સાથે રહીને પણ ભગ- વાને ગોપીજનો સાથે જે ક્રીડા કરી તેનું વર્ણન શુકદેવજી કદાચિત્ ઇત્યાદિ તેર પ્રલોકોમાં કરે છે. (શબ્દાત્મક બ્રહ્મનો આનન્દ ગોપીજનો દ્વારા પુરુષોમાં જે પૂરવામાં આવ્યો તેનું વર્ણન ૨૬-૩૦ એ પાંચ અધ્યાયમાં કરવામાં આવ્યું. અર્થાત્ આ પાંચ અધ્યાયમાં ભગવાનના સ્વરૂપથી ભક્તોમાં આનન્દ પૂરવામાં આવ્યો છે. આ એકત્રીસમા અધ્યાયમાં ભગવાન વેદરૂપ બલદેવજીની સાથે રહીને રમણ કરે છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો ભાવ એવો છે કે ભગવાનને શબ્દબ્રહ્મનો આનન્દ ભક્તોમાં પૂરવો છે. ગયા જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો ભાવ એવો છે કે ‘ગોપીજનોદ્વારા પુરુષોમાં પાંચ અધ્યાયની સ્વરૂપાનન્દની લીલામાં જેમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે ‘ગોપીજનોદ્વારા પુરુષોમાં સ્વરૂપાનન્દ આવશે’, તેમ આ અધ્યાયની લીલામાં પણ સમરૂપ. અર્થાત્ ભગવાન શબ્દબ્રહ્મનો આનન્દ ગોપિકાદ્વારા બધા પુરુષોમાં પણ પૂરશે.)

પછી એક સમયે અદ્ભુત પરાક્રમવાળા ગોવિન્દ અને બલદેવજી ગાયોવાળા વ્રજની સ્ત્રીઓની મધ્યે વનમાં રાત્રીએ વિદાર કરતા હતા. ૨૦

इयं हि लीला कालप्रधाना । अतोऽत्र दैतानां बाधकत्वम् । बाधने भगवत्सामर्थ्येन तन्निराकरणे कृते शब्दस्यैव माहात्म्यं निरूपितं भवतीति मणिदानममजायैव । लौकिकालौकिकमाहात्म्ये ज्ञात

આ લીલા—શબ્દશ્રદ્ધલીલા—કાલપ્રધાન છે; તેથી દૈત્યો આ લીલામાં બાધ કરે છે. દૈત્યો જ્યારે બાધ કરે છે ત્યારે ભગવાનના સામર્થ્યથી તે બાધ દૂર કરવામાં આવે છે, અને તે રીતે શબ્દના જ માહાત્મ્યનું વર્ણન થાય છે, તેથી ભગવાન શંખચૂડની પાસેથી મેળવેલો મણિ પોતાના મોટા ભાઈ બલદેવજીને જ આપે છે. (કવિતે જુહોતિ, સૂર્યોદય વળતે હોમ કરવો, ઇત્યાદિ વાક્યો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે જુદાં જુદાં કર્મો જુદે જુદે સમયે જ કરવાનાં હોય છે, અને તે રીતે કર્મ કાલને અધીન હોય છે. તેથી બલદેવજીને સાથે રાખીને ભગવાને જે લીલા—નામલીલા—કરી તે કાલપ્રધાન છે, કાલને અધીન છે. આ કાલ ઉપાધિરૂપ હોવાથી પોતે નાશવંત છે અને બીજાઓનો પણ નાશ કરે છે. દૈત્યો પણ નાશવંત છે, તેથી કાલ દૈત્યોના જેવો છે, એટલે કાલપ્રધાન માર્ગમાં દૈત્યો અવશ્ય બાધ કરનારા હોય છે જ. વળી, રાજસ માર્ગમાં—કાલપ્રધાન માર્ગમાં—તામસી દૈત્યો પોતાનો પ્રભાવ દર્શાવે એ ચોખ્ખો છે. આ પરિસ્થિતિમાં ભગવાનના માહાત્મ્યથી દૈત્યોનું નિવારણ થઈ જાય, છતાં પણ તેમાં નામલીલા—શબ્દશ્રદ્ધલીલા—જ કારણભૂત હોવાથી, શબ્દનું માહાત્મ્ય તે નામલીલાનું જ માહાત્મ્ય બને છે એમ ભગવાન બલદેવજીને મણિ આપે છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. તેથી જ આ નામલીલામાં શિવરાત્રી, સંધ્યાસમય અને તેની સ્તુતિનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આ નામલીલામાં પરોક્ષ રીતે શાસ્ત્રાર્થનો ઉપદેશ કરવામાં આવેલો છે; અર્થાત્ અધ્યાત્મ પ્રકારે તેનો વિચાર કરવામાં આવેલો છે. વેદલીલા કાલને અધીન છે તેથી કાલની ઉપાસના કરનારા દૈત્યો વેદલીલામાં આવે છે. આ જ કારણથી શંખચૂડ પણ વેદલીલામાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણે જ્યારે વેદલીલામાં—વેદમાં જણાવેલા કર્મોમાં—દૈત્યોના પ્રવેશનો સંભવ હોય છે ત્યારે રાક્ષસોનો નાશ કરનારા મંત્રોનો યજ્ઞ વગેરે કર્મોમાં ઉપયોગ થાય છે. વેદના મંત્રો વગેરેનો પાઠ કરવાથી, પોતાની આજ્ઞારૂપ વેદ સત્ય છે એ જણાવવાને માટે, ભગવાન દૈત્યોને દૂર કરીને વેદમાં જણાવેલાં કર્મોને વિઘ્નમાંથી બચાવે છે. દૈત્યોના નિવારણને માટે ભગવાને પોતાનું સામર્થ્ય પ્રકટ કર્યું અને તેને પરિણામે દૈત્યો જતા રહ્યા, એટલે શબ્દનું જ—વેદના મંત્રોનું જ—માહાત્મ્ય જગતમાં પ્રકટ થાય છે. અર્થાત્ ભગવાન પોતાના સામર્થ્યથી સર્વ કરીને પણ વેદને જ યશ આપે છે. આ અધ્યાયમાં પણ ભગવાને શંખચૂડનો વધ કર્યો અને તેનો મણિ લઈને બલદેવજીના ઉપર સ્થાપ્યો. લોકો પણ બલદેવજીના મસ્તક ઉપર મણિ ભેળંને બલદેવજીનું જ માહાત્મ્ય ગાય. આ પ્રકારે ભગવાને વેદરૂપ બલદેવજીને યશ આપ્યો.)

(બાધનું નિવારણ કરવાની જરૂર છે એમ દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) ભગવાનનું લૌકિક અને અલૌકિક માહાત્મ્ય જ્યારે જાણવામાં આવે ત્યારે જ વેદોના સ્વતઃપ્રામાણ્યનું જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે જો માનવામાં ન આવે તો જેમ જ્ઞાન્ત મીમાંસક લોકો વેદને કલ્પનાપ્રધાન માને છે તેમ સર્વ વેદ કલ્પનાથી ભરેલો થઈ જાય. (ભગવાને શંખચૂડનો વધ કર્યો તે તેમનું લૌકિક માહાત્મ્ય છે; અને ચરણારવિન્દના સ્પર્શથી જ પ્રાદ્યણોના શાપથી વિદ્યાધરને પ્રાપ્ત થએલી સર્વયોનિનો નાશ અને અપૂર્વ રૂપની સંપત્તિ એ ભગવાનનું અલૌકિક માહાત્મ્ય છે. જગતના લોકો જ્યારે ભગવાનનું માહાત્મ્ય પ્રત્યક્ષ જુએ ત્યારે જ તેમને વેદના સ્વતઃપ્રામાણ્યનું જ્ઞાન થાય છે; પણ જો તેઓ ભગવાનનું લૌકિક અને અલૌકિક માહાત્મ્ય ન જાણે તો ફક્ત વર્ણન કરનારી શ્રુતિના સુખ્ય અર્થને પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો બાધ થાય અને તેથી શ્રુતિમાં મૌલ્ય અર્થની કલ્પના કરવી પડે. વેદમાં યજ્ઞમાન પ્રસ્તુત, યજ્ઞમાન દર્ભની પૂજી છે, એ પ્રમાણે વાક્ય છે. યજ્ઞમાન દર્ભની પૂજી છે એ કથન પ્રત્યક્ષથી વિરુદ્ધ છે, તેથી મીમાંસક લોકો કલ્પના કરે છે કે યજ્ઞમાન અને દર્ભની પૂજી એ બંને યાગમાં ઉપયોગી હોવાથી યજ્ઞમાનની ‘દર્ભની પૂજી’ તરીકે ઉત્પ્રેક્ષા, કલ્પના, કરવામાં આવેલી છે. વાસ્તવિક રીતે તો લૌકિક પ્રમાણને અનુસરીને વેદના અર્થનો બાધ કરનારા મીમાંસક લોકો જ્ઞાન્ત જ છે, કારણ કે લૌકિક પ્રમાણ અલૌકિક અર્થ આખી શકવાને માટે સમર્થ નથી. તેથી જેવા પ્રકારનો અર્થ નીકળતો હોય તેવા જ પ્રકારના અર્થમાં શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય છે એમ માનવું જોઈએ.)

એવં વેદાનાં સ્વતઃ પ્રામાણ્યં સિદ્ધયતિ । અન્યથા ખ્રાન્તમીમાંસકાનામિવ સર્વો વેદ ઉત્પ્રેક્ષાપરઃ સ્યાત્ ।
કદાચિદશીતકાલે । અથ મિત્રોપક્રમેણ । પૂર્વોક્તગોપિકાવ્યતિરિક્તાભિઃ સહ ક્રીડા । યાઃ પૂર્વ શાસ્ત્રપરા
લૌકિકધર્મપરાશ્ચ સ્થિતાઃ તાસામપ્યનુભાવદર્શનાત્ સર્વસ્યાપિ તદધીનત્વજ્ઞાનાદ્ ભગવતા વલ્લભદ્રેણ વ
સહ રમણાર્થમિચ્છા જાતા । ભગવાંશ્ચ ગોવિન્દ્વિતિ તાસામપીન્દ્રવિતિ ક્રિયાશક્તિપ્રધાનો રમે । રામશ્ચ ।
તેનાપિ સહ રમણે ચિત્તપ્રસાદાર્યમદ્રુતો વિક્રમઃ પરાક્રમો વસ્યેત્યુક્તમ્ । ચકારસ્તવાવેશમુચયાર્યઃ ।

(યોજનાકાર લાલુ લટ્ઠા આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે. વેદમાં જણાવેલા કર્મથી લૌકિક
પુનઃદિગ્ધ ફલ મળે ત્યારે વેદનું લૌકિક માહાત્મ્ય જણાય. ‘અથ વેદોથી હું જ જણાઉં છું’ ઇત્યાદિ વાક્યો
ઉપરથી અને ‘ભગવાનનાં પરાક્રમો વડે જ્ઞાનારાઓ’ ઇત્યાદિ ઉપરથી જણાય છે કે વેદ ભગવાનના ગુણોનું
જ્ઞાન કરે છે. આ પ્રમાણે જણવાથી માલમ પડે છે કે વેદો પરમાર્થને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. આ પ્રમાણે
વેદનું અલૌકિક માહાત્મ્ય જણાય છે. આ રીતે વેદનું બન્ને પ્રકારનું—લૌકિક અને અલૌકિક—માહાત્મ્ય
જણવામાં આવે ત્યારે વેદનું સ્વતઃપ્રામાણ્ય સિદ્ધ થાય છે. હાલમાં મીમાંસક લોકો વેદમાં જણાવેલી
આબતમાં જ્યાં યુક્તિનો વિરોધ બુદ્ધે ત્યાં ઉત્પ્રેક્ષાની જ કલ્પના કરીને વેદના અર્થને બીજે પ્રકારે સમ-
જાવે છે; પરંતુ જે લોકો વેદનો મહિમા સમજે છે તે તો માને છે કે વેદનું સામર્થ્ય વિલક્ષણ છે અને તેથી
વેદનો અર્થ યુક્તિથી બેસાડી શકાય એમ નથી; એટલે વેદનો અર્થ જે પ્રકારનો હોય તે પ્રકારનો જ
સ્વીકારવો જોઈએ. જો લોકોને વેદના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન ન હોય તો વેદના સ્વતઃપ્રામાણ્યનું જ્ઞાન તેમને
ત હોય, અને તેથી વેદના અર્થમાં ઉત્પ્રેક્ષા વગેરે દોષનો સંબંધ તેઓ સ્વીકારે. તેથી વેદનો મહિમા
અવશ્ય જણાવવો જોઈએ. આ એકત્રીસમા અધ્યાયમાં પણ ભગવાને પોતાના મોટા ભાઈ બલદેવજીને
સંખ્યક્રમના મણિનું દાન કર્યું; તેથી મોટાભાઈ તરીકે પૂજ્ય ગણાતા બલદેવજીનો લૌકિક મહિમા જણા-
વવામાં આવ્યો. બલદેવજીએ દૈત્યને મારીને મણિ આપ્યો; તેથી બલદેવજી દેવોથી પણ વધારે બળવાન
છે એવી રીતનો તેમનો અલૌકિક મહિમા પણ જણાવવામાં આવ્યો.)

કદાચિત્ એટલે એક સમયે, જ્યારે શીતકાલ ન હતો ત્યારે. અથ એ પદનો ભાવ એ છે કે હવે
બીજી વાતનો આરંભ થાય છે. રાસપંચાધ્યાયીમાં જે ગોપીજનો હતાં તેનાથી ભિન્ન ગોપીજનો સાથે
ભગવાન અને બલદેવજી હવે રમણ કરે છે. પહેલાં જે શાસ્ત્રને અનુસરનારાં અને લૌકિક ધર્મ પ્રાજ્ઞનારાં
ગોપીજનો હતાં તેમને પણ ભગવાનના માહાત્મ્યના દર્શનથી અને બધીય વસ્તુ ભગવાનને અધીન છે
એ જ્ઞાનથી ભગવાનની અને બલદેવજીની સાથે રમણ કરવાની ઇચ્છા ધર્મ. (પતિ વિના બીજા પુરુષની
સાથે સંબંધ કરવો એ શાસ્ત્રમાં અયોગ્ય છે એમ જાણીને જે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે ન ગયાં તે
શાસ્ત્રપર કહેવાય છે. પતિ વગેરેના ભયથી જે ગોપીજનો ભગવાનની પાસે ન ગયાં તે લૌકિક ધર્મને
પાળનારાં કહેવાય છે. હવે આ બંને પ્રકારનાં ગોપીજનો ભગવાનની સાથે રમણ કરવા પ્રવૃત્ત થયાં તેનું
કારણ એ કે જ્યારે શાસ્ત્રને અનુસરનારાં ગોપીજનોએ ભગવાનનું માહાત્મ્ય જોયું ત્યારે તેમને લાગ્યું કે
અથા માહાત્મ્યવાળા ભગવાનની સાથે રમણ કરવું અયોગ્ય નથી, અને જ્યારે લૌકિક ધર્મને પ્રાજ્ઞનારાં
ગોપીજનોએ જોયું કે પતિ વગેરે સર્વ પદાર્થો ભગવાનને અધીન છે ત્યારે તેમને લાગ્યું કે ભગવાનની
સાથે રમણ કરવામાં કોઈનો પણ ભય નથી, અને ભગવાનનું ભજન કરવામાં જોઈ પણ વૈદિક અથવા
લૌકિક ભય આવશે તો ભગવાન તે બધું અનિષ્ટ દૂર કરશે.)

ભગવાન ગોવિન્દ છે, તેથી તે ગોપીજનોના પણ ઇન્દ્ર છે; એટલે ભગવાન ક્રિયાશક્તિને મુખ્ય
રાખીને રમ્યા. બલદેવજી પણ રમણ કર્યું. બલદેવજીની સાથે રમણ કરવામાં ચિત્તની પ્રસન્નતા થાય એટલે
માટે અદ્રુતવિક્રમઃ, અદ્રુત છે વિક્રમ—પરાક્રમ—જેમનું, એ પ્રમાણે વિશેષણ મૂકવામાં આવ્યું છે.
પ્રલોકમાં જે વે છે તે આવેશનો સંબંધ કરવાને માટે છે. (ગોપીજનોની બલદેવજી સાથે રમણ કરવાની
ઇચ્છા હોવાથી અનન્યતાનો ભંગ થયો એટલે ભગવાન તેમની સાથે કેવી રીતે રમણ કરી શકે? આ
સંકલ્પ સમાધાન એ છે કે ભગવાન ગોપીજનોના પણ સ્થાની છે; તેથી તેમની સાથે તે રમણ કરે છે;

અનેન મધ્યમાધિકારિણાં વેવપરત્વં ન દોષાયેતિ નિરૂપિતમ્ । અન્યથા પ્રમાણપરાણામનન્યમાવો ભજ્યેત્ ।
અદ્ભુતઃ પરાક્રમ इति કેવલાર્થપરાણામેતસ્યોપયોગઃ સૂચિતઃ । અન્યથા ઇતરનિરાકરણં સ્વાર્થનિરૂપણં

પરંતુ આ ગોપીજનોનો પહેલાં વર્ણવેલા રમણમાં અધિકાર ન હોવાથી ભગવાને નૃત્ય વગેરે કરીને પોતાના ધર્મો તેમની અંદર સ્થાપીને યત્રીસમા અધ્યાયમાં—યુગલગીતમાં—વર્ણવેલા ગુણગાનરૂપી જ્ઞાનશક્તિને મુખ્ય રાખીને અંદર રમણ કયું નહિ, પણ ભગવાન ઇન્દ્ર હોવાથી ક્રિયાશક્તિને પ્રધાન રાખીને બહારજ રમ્યા. ભગવાન હાજર હતા છતાં પણ ગોપીજનોને બલભદ્રની સાથે રમણ કરવાની જે ઇચ્છા થઈ તેનું કારણ એ કે બલદેવણ પણ અદ્ભુત પરાક્રમવાળા હોવાથી વેદરૂપ છે, અને તેથી તેમની ક્રિયા પણ ભગવાનની જ ક્રિયા છે, એટલે તેમાં કંઈ પણ અઘટિત નથી.)

આ પ્રમાણે પ્રમાણરૂપ બલદેવણની સેવા કરનારાઓનો પણ એક સામટો જ જે અંગીકાર કર્યો તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે મધ્યમ અધિકારીઓ વેદમાં જે નિષ્ઠા રાખે છે તેમાં દોષ નથી. જે આવેશનો અભાવ હોય તો વેદરૂપી પ્રમાણને અનુસરનારાઓના અનન્યભાવનો ભંગ થઈ જાય. (મધ્યમ અધિકારીઓનો અંગીકાર ભગવાન જ કરે છે, તેથી તેમની અનન્યતાનો ભંગ થતો નથી એમ તાત્પર્ય છે.)

‘અદ્ભુત પરાક્રમ છે’ એમ કહેવાથી એવું સૂચન થાય છે કે કેવલ અર્થનો વિચાર કરનારાઓને આનો—ક્રિયાપ્રતિપાદક વેદનો અને ક્રિયાશક્તિપ્રધાન ભગવાનનો—ઉપયોગ છે. જે આ પ્રમાણે ન માનીએ તો ભગવાનમાં અથવા વેદમાં એ પ્રકારની વૃત્તિ—પોતાના વિના ળીજનું નિરાકરણ અને પોતાના અર્થનું નિરૂપણ એમ એ પ્રકારની વૃત્તિ—આત્મ થાય. (અદ્ભુતવિક્રમઃ એ પદનો સંબંધ બલરામ અને ગોવિન્દ એ બેની સાથે છે. લૌકિક યુક્તિથી રહિત એવો અદ્ભુત પદાર્થ મનને, અરેખર, આનન્દ આપે છે. આપણા આલતા પ્રસંગમાં વેદરૂપ બલદેવણનું પરાક્રમ ક્રિયાશક્તિરૂપ વિચિત્ર સ્વર્ગ છે. જે લોકો શ્રુતિનું તાત્પર્ય જાણતા નથી અને જેવો અર્થ આપણામાં આવ્યો હોય તેવો જ સ્વીકારે છે તેમને સ્વર્ગનું વર્ણન કરનારા વેદનો ઉપયોગ હોય છે. વાસ્તવિક રીતે તો શ્રીમહાપ્રભુજી તત્ત્વદીપનિબન્ધમાં આજ્ઞા કરે છે તે પ્રમાણે ‘જે દુઃખથી મિશ્ર નથી’ એ સ્વર્ગ છે; અર્થાત્ સ્વર્ગ એટલે આત્મસુખ. જે લોકો આ તાત્પર્ય જાણે છે તે અન્યનું ભજન કર્યા વિના પ્રભુનું જ ભજન કરે છે. જ્યારે અદ્ભુતવિક્રમઃ એ પદનો સંબંધ વેદરૂપ બલદેવણની સાથે કરવામાં આવે ત્યારે શ્રીસુબોધિનીજીમાં આવેલા કેવલાર્થપરાણામ્ એ પદનો અર્થ યથાશ્રુતાર્થપરાણામ્—જેવા પ્રકારનો અર્થ દેખાય છે તેવા પ્રકારનો અર્થ સ્વીકારનારા—એ પ્રમાણે કરવો. પણ જ્યારે અદ્ભુતવિક્રમઃ નો સંબંધ ગોવિન્દની સાથે કરવામાં આવે ત્યારે કેવલાર્થપરાણામ્ નો અર્થ સ્વપ્રયોજનપરાણામ્—પોતાના પ્રયોજનનો વિચાર કરનારા, નિરૂપણ ભગવાનનો વિચાર કરનારા નહિ, એ પ્રમાણે કરવો. પોતાનું રક્ષણ અને કામસુખ એ બે પોતાનાં પ્રયોજનો છે, આ પ્રમાણે જેવો જેવો અધિકારી તેવું તેવું તેનું ભજન અને તેવું તેવું તેનું ફલ એ સિદ્ધાન્ત યોગ્ય છે એ જણાવવાને માટે બન્ને રૂપથી—ગોવિન્દરૂપે અને બલદેવણરૂપે—કીડા કરવામાં આવી છે. બન્ને રૂપથી જે આ લીલા કરવામાં ન આવે તો સંખચક્રનો વધ અને ગોપીજનોનું પ્રયોજન પૂર્ણ કરવું એ બે કાર્ય એક જ રૂપથી સંભવે નહિ, એટલે ગોપીજનોના રક્ષણને માટે ભગવાને ળીજનું રૂપ પ્રકટ કરવું જોઈએ. નામલીલામાં શબ્દનું પ્રાધાન્ય માનીને શ્રીમહાપ્રભુજી ઘેદે વા એ પ્રમાણે ળીજે પદ્ય પણ આપે છે, જેવો અર્થ હોય તેવો અર્થ સ્વીકારનારા લોકો માટે જે વેદ સાધનરૂપે અર્થનું નિરૂપણ ન કરે, અને વેદનું તાત્પર્ય જાણનારા લોકો માટે જે વેદ ફલરૂપે પોતાના અર્થ વિના અન્યનું નિરાકરણ ન કરે તો ‘હિંસામાં જે રાગ હોય તો યજનું વિધાન જ ન થાય’ એ વાક્યથી અને ‘જ્યાં સુધી મનુષ્યને ફલ વિષે વૈશય નથી થતો ત્યાં સુધી તેણે કર્મ કરવાં, અથવા તો જ્યાં સુધી મારી કથાનું શ્રવણ વગેરે કરવામાં તેને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થતી નથી ત્યાં સુધી તેણે કર્મ કરવાં’ (ભાગ. ૧૧. ૨૦. ૯) એ વાક્યથી યાગાદિ વિધિઓ યાગ સિવાયનાં કર્મોનો નિષેધ કરશે, પણ યાગનું વિધાન નહિ કરે; અર્થાત્ જેમ ગજ પજ્જનયા મદયાઃ—માંચ પાંચનખવાળા પ્રાણીઓનું ભક્ષણ કરવું—એ વાક્ય પાંચ પાંચ નખવાળા પ્રાણીઓ સિવાયના પ્રાણીના ભક્ષણનો નિષેધ કરે છે તેમ યાગવિધિઓ પણ યાગનું વિધાન ન કરતાં યાગ સિવાયના કર્મોનો નિષેધ

ચેતિ ભગવતિ વેદે વા દ્વિગુણા વૃત્તિઃ સ્યાત્ । કર્યવદેવ શબ્દસ્યાપિ લીલેતિ વને રાઘ્યામિચુષ્મ્ ।
રમાયપિ વિજહતુઃ । ઉભયો રમણાર્થં પૂર્વગોપિકાપેક્ષ્યા હીના इति गोत्रजयोपितां मध्य इत्युष्म ।
ગોપાધાન્યો વ્રજઃ, તત્સમ્યન્ધિન્યો યોપિત इति ॥ ૨૦ ॥

तत्र शब्दप्राधान्यं निरूपयितुमाह उपगीयमानौ ललितमिति ।

उपगीयमानौ ललितं स्त्रीजनैर्वदसौहृदैः ।

अलङ्कृतानुलिप्ताङ्गौ स्रग्विणौ विरजाम्बरौ ॥ २१ ॥

सर्वाः स्त्रियः अन्तःसहस्रम्बद्धा भगवतो गुणगानपरा जाताः । तासामाभ्यन्तरो बाह्यश्च भावौ
निरूपितः । एवं युक्तमिः सह स्वस्य सर्वोत्कृष्टस्यैव भावो युक्त इति उभयोः पङ्क्त्यान् निरूपयति
अलङ्कृतेति सार्धेस्त्रिमिः । आदावलङ्कृतौ सर्वाभरणमूपितौ । शब्दे शिक्षादयः, अर्थे देशादयश्चोक्त्या
अलङ्काराः । तदभावे सत्र रतिर्न स्यात् । ततः अनुलिप्ताङ्गौ चन्दनादिभिः । सद्भासनाव्यतिरेकेणोभय-
त्रापि रतिर्न स्यादिति । अङ्गेष्वपि सर्वेषु सद्भासनार्थमङ्गपदम् । स्रग्विणौ मालायुक्तौ । कीर्तिरपि सद्भा-
सत्वेनोभयत्राप्यपेक्ष्यत इति । विरजेऽम्बरे ययोरिति । सर्वदोषाभावः शुद्धा माया चापेक्ष्यत इति ॥ २१ ॥

કરશે. નિત્ય કર્મ કરવામાં જો ન આવે તો પ્રત્યવાયનું શ્રવણ હોવાથી નિત્ય કર્મો અવશ્ય કરવાનાં છે એમ
જો વિધિ કહે તો પછી એક જ વિધિવાક્ય પોતાના અર્થનું વિધાન કરે અને તે સિવાયના પદાર્થનો નિવેધ
કરે એમ એક જ વિધિવાક્યની એ પ્રકારની વૃત્તિ થાય.)

અર્ધની માફક જ શબ્દની પણ લીલા છે તેથી વને રાઘ્યામ્, વનમાં રાત્રીએ, એ પ્રમાણે કહેવામાં
આવ્યું છે. બન્નેય જણે—ગોવિન્દ અને બલદેવજીએ—વિહાર કર્યો. આ બંને જણના રમણને માટે આ
ગોપીજનો પહેલાંનાં ગોપીજનો કરતાં હીન છે, તેથી ગોત્રજયોપિતાં મધ્યે એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું
છે. જેમાં ગાયો મુખ્ય છે એવું મન છે; આ ગોપીજનો આવા પ્રકારના વ્રજના સંબંધવાળાં છે. ૨૦

આ લીલામાં શબ્દનું પ્રાધાન્ય બતાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે ઉપગીયમાનો લલિતમ્.

બધી સ્ત્રીઓ પ્રેમભાવથી ભગવાન અને બલદેવજીનાં ચરિત્રો

મનોહર રીતે ગાતી હતી; બન્નેએ અલંકાર ધારણ કર્યા હતા અને શરીર

ઉપર ચંદન વગેરેનો લેપ કરેલો હતો; તેમણે ગળામાં માલાઓ પહેરી

હતી અને શરીર ઉપર સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેર્યા હતાં. ૨૧

બધી સ્ત્રીઓ અંતઃકરણમાં એકથી બંધાએલી હોવાથી ભગવાનના ગુણોનું ગાન કરવા મંડી પડી.
આ રીતે તે સ્ત્રીઓના અંદરના અને બહારના ભાવનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. આ પ્રમાણે યોગ્ય ગોપી-
જનોની સાથે પોતાનો, સર્વોત્કૃષ્ટનો, જ ભાવ યોગ્ય છે તેથી શુકદેવજી અલંકૃત ઇત્યાદિ આદ્ય પણ
વ્રલોકોમાં બંનેના છ ગુણોનું વર્ણન કરે છે. પ્રથમ તો બન્ને—કૃષ્ણ અને બલદેવજી—અલંકૃત હતા, સર્વ
આશરણોથી ભૂષિત હતા. શબ્દમાં શિક્ષા, કલ્પ, નિરુક્ત વગેરે છ અંગો (વેદના) ઉત્તમ અલંકાર છે,
અને અર્ધમાં દેશ વગેરે ઉત્તમ અલંકાર છે. આ પ્રમાણે જો ન હોય તો તેમાં પ્રેમ થાય નહિ. પછીથી,
ચંદન વગેરેથી તે બંનેનાં અંગો ક્ષિપ્ત થએલાં હતાં, કારણ કે લેપરૂપી સારી વાસના વિના બંનેય
પદાર્થોમાં પ્રેમ થાય નહિ. બંધાય અંગોમાં સારી વાસના રહેલી છે તે જણાવવાને માટે વ્રલોકમાં બન્ને
પદ મૂકવામાં આવેલું છે. બંનેએ માલા ધારણ કરેલી હતી, કારણ કે માલારૂપી પ્રીતિની પણ તે
બંનેયને અપેક્ષા રહેલી છે. વિરજામ્બરો એટલે વિરજ, સ્વચ્છ, છે વસ્ત્રો જેમનાં એવા કૃષ્ણ અને
બલદેવ, અર્થાત્ તે બંનેનાં વસ્ત્રો પણ સ્વચ્છ હતાં, કારણ કે સર્વદોષનો અભાવ અને શુદ્ધ માયાની
તે બંનેને જરૂર છે. (વેદમાર્ગમાં, ખરેખર, એ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ હોય છે, જદા પુરુષની માફક કદા કર્મ
કર્યા કરવાં એ એક પ્રવૃત્તિ, અને ભગવાનની ઇચ્છા બાદીને ભગવત્પર રહેવું એ બીજી પ્રવૃત્તિ.
આ બંનેય પ્રવૃત્તિઓમાં માયા મદદ કરનારી છે. તેમાં પહેલી પ્રવૃત્તિમાં રજસ્ અને તમસ એ બે
ગુણવાળી માયા હોય છે, બીજા પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં એ બે ગુણોથી સ્થિત મદદ હોય છે.) ૨૧

નિશામુખં માનયન્તાવુદિતોદુપતારકમ્ ।

મહિકાગન્ધમત્તાલિજુષ્ટં કુમુદવાયુના ॥ ૨૨ ॥

કર્મણાં રાત્રિરેવ પ્રધાનમિતિ સન્ધ્યાયામેવ સન્ધ્યાગ્રિહોગ્રાદિકમિતિ નિશામુખસ્ય સન્માનનમ્ ।
તં ફાલં ગુણવન્તં વર્ણયતિ પ્રકૃતોપયોગાય ઉદિતોદુપતારકમિત્યાદિના । ઉદિત ઉદયઃ તારકાચ
યસ્મિન્ । ચન્દ્રોદયઃ પર્વસૂચકઃ । નક્ષત્રોદયો મેઘાભાવસૂચકઃ । પ્રમાણં ચન્દ્રઃ, ફલં નક્ષત્રાણીત્વપિ ।
પુણ્યો વાયુઃ ફલસૂચક इति तं वर्णयति कुमुदवायुना जुष्टमिति । કુમુદસમ્બન્ધી વાયુઃ શીતલો મન્દશ્ચ
ભવતિ । નિશામુખસ્ય વિશેષણમ્ । ઉત્તમાધિકારિગિરપિ સેવિતમિત્યાદ મહિકાગન્ધમત્તાલિજુષ્ટમિતિ ।

ચન્દ્ર અને તારાઓનો જેમાં ઉદય થયો હતો, જેમાં મહિકાની
સુગંધથી મત્તા યજ્ઞેલા લમરાઓ ગુંબરેવ કરેતા હતા અને જેમાં કમલનો
સુગંધી વાયુ વાતો હતો એવા ઉત્તમ સંધ્યાકાળનું ખત્તે જણ સન્માન
કરેતા હતા. ૨૨

કર્મોને માટે રાત્રી જ મુખ્ય છે, અને સંધ્યાકાળે જ સંધ્યા, અગ્નિહોત્ર વગેરે કરવામાં આવે છે,
તેથી રાત્રીના મુખનો સત્કાર કરવામાં આવ્યો એમ કહેવામાં આવ્યું છે. (‘અહીં રાત્રીએ જાગીને પ્રજ્ઞા
નામના ઋત્વિજની સાથે આચમન કરીને અધ્વર્યુ નામનો ઋત્વિજ અને નય એ પ્રમાણે કહીને
આશીર્વાદ નામના ઋત્વિજને સ્પર્શ કરે છે.’ આ વાક્ય ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે કર્મોને માટે રાત્રી જ
પ્રધાન છે. વળી, અગ્નિહોત્ર કયાં પછી ‘રાત્રીએ ગાયને દોડે છે’ એ વાક્યથી અમાવાસ્યાની રાત્રીએ
ગાયને દોડવામાં આવે છે; તેથી પણ કર્મોને માટે રાત્રી મુખ્ય સમય છે એમ જણાય છે. સંધ્યાકાળે
અગ્નિહોત્ર કરવામાં આવે છે, તેથી સંધ્યાનો પણ સત્કાર કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે રાત્રી અને સંધ્યા
એ બેનું પ્રાધાન્ય જણાવવાને માટે શ્લોકમાં નિશામુખ પદ મૂકવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ નિશા અને
નિશામુખ, રાત્રી અને સંધ્યા, એ બેનું સન્માન કરવામાં આવ્યું એમ સિદ્ધ થાય છે. જો આ પ્રમાણે ન
હોય તો શ્લોકમાં નિશામુખં માનયન્તૌ ને બદલે સન્ધ્યાં માનયન્તૌ એ પ્રમાણે જ કહ્યું હોત. સંધ્યા-
કાળે અને રાત્રીએ અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્મો કરવાં એટલે સંધ્યા અને રાત્રીનો સત્કાર થયો એમ જણાય.)

આવા શુભવાળો કાળ આપણા ચાલતા પ્રસંગમાં ઉપયોગી છે તેથી શુકદેવજી ઉદિતોદુપતારકમ્
વગેરે શબ્દોમાં તેનું વર્ણન કરે છે. ઉદિતોદુપતારકમ્ એટલે જેમાં ચન્દ્ર અને તારાનો ઉદય થયો છે
એવો સંધ્યાકાળ. ચન્દ્રનો ઉદય પૂર્ણિમારૂપી પર્વનું સૂચન કરનારો છે, અને નક્ષત્રોનો ઉદય સૂચવે છે કે
આકાશમાં વાદળાં નથી. (નિશામુખં માનયન્તૌ એ પ્રમાણે કહીને ચન્દ્રોદયની વાત કહેવામાં આવી,
અને પૂર્ણિમાને દિવસે જ સંધ્યાકાળે ચન્દ્રનો ઉદય હોય છે, તેથી અહીં પૂર્ણિમાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું
છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. કર્મમાં દર્શપૂર્ણિમાસ નામની ઇષ્ટિમાં પૂર્ણિમા જ મુખ્ય છે એવો ભાવ છે.)
ચન્દ્ર પ્રમાણુ છે અને નક્ષત્રો ફલ છે એમ પણ સૂચવવામાં આવ્યું. (અહીં બલદેવજી અને ભગવાનની
લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. બલદેવજી પ્રમાણરૂપ છે અને ભગવાન ફલરૂપ છે. ચન્દ્ર અને નક્ષત્ર-
રૂપી સામગ્રી પણ તે જ પ્રકારની છે, પ્રમાણરૂપ અને ફલરૂપ છે, એમ વર્ણન કરવામાં આવે છે. અર્થાત્
ચન્દ્ર રસનું જ્ઞાન આપનારો છે તેથી તે પ્રમાણ કહેવાય છે, અને ‘આ જે નક્ષત્રો છે તે સારાં કર્મો કર-
નારાઓનું તેજ છે’ એ શ્રુતિ ઉપરથી જણાય છે કે તારાઓ સારાં કર્મોનું ફલ ભોગવતી વખતે જે તેજ
હોય છે તે તેજ છે; અને નક્ષત્રોનો ઉદય થયો એમ જ્યારે કહેવામાં આવે છે ત્યારે જણાય છે કે
ફલનો ઉદય થયો.)

પુણ્ય વાયુ ફલનું સૂચન કરનારો છે, તેથી કુમુદવાયુના જુષ્ટમ્ એ પ્રમાણે શુકદેવજી તેનું વર્ણન
કરે છે. કમળના સંબંધવાળો વાયુ શીતળ અને મંદ હોય છે. કુમુદવાયુના જુષ્ટમ્ એ નિશામુખનું
વિશેષણ છે. ઉત્તમ અધિકારીઓએ પણ નિશામુખનું સેવન કર્યું છે એમ જણાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે
મહિકાગન્ધમત્તાલિજુષ્ટમ્. મહિકાની ગન્ધ સુંદર વાસવાળી હોય છે; તેથી મત્તા યજ્ઞેલા લમરાઓ

મહિકાગન્ધઃ શોભન્વાસનારૂપઃ । તેન ચ મત્તા સ્તરવિસ્તારકાઃ । તાદૃશા અલયઃ । પદ્મપદ્મતાત્ સર્વજ્ઞાઃ । તૈઃ સેવિતમિતિ । એવં ત્રિધાકાલ ઉત્તમો નિરૂપિતઃ । તાદૃશં કાલં માનયન્તૌ સર્માચી- નોઽયમિતિ સ્તુવન્તૌ । અનેતાદ્વેઽપિ ફલશ્રુતિર્યુત્તેતિ નિરૂપિતમ્ ॥ ૨૨ ॥

જગતુઃ સર્વમૂતાનાં મનઃશ્રવણમદ્ગુલમ્ ।

તૌ કલ્પયન્તૌ યુગપત્સ્વરમણ્ડલમૂર્ચ્છિતમ્ ॥ ૨૩ ॥

તદા સર્વપ્રાણિનામેવ મનઃશ્રવણયોઃ મદ્ગુલં જગતુઃ ગાનં કૃત્વન્તૌ । પર્યવસાનોત્તમત્વા- ન્મનોમદ્ગુલમ્, સ્વરુપોત્તમત્વાત્ શ્રવણમદ્ગુલમિતિ । તત્ર ગાને વિશેષમાહ તૌ કલ્પયન્તાવિતિ । યુગપદેવ સ્વરમણ્ડલસ્ય સ્વરસમૂહસ્ય મૂર્ચ્છિતં મૂર્ચ્છનાં કલ્પયન્તૌ इति द्वयोरैकमुक्तत्वा નિરૂપિતા । મૂર્ચ્છનાવ્યતિરેકેણ ન મનો લીનં ભવતિ । લયવ્યતિરેકેણ ચ સર્વાત્મના તત્પરતા ન ભવતીતિ વ્યાકરણમ્ ॥ ૨૩ ॥

બીજાનું વિસ્મરણ કરાવતા હતા. (અર્થાત્ ભમરાઓના મધુર ગુંજારવાના શ્રવણથી બીજાઓને પણ મદ થાય છે અને તેથી તેઓ ભમરાઓના ગુંજારવ સિવાયના બીજા બધા પદાર્થો ભૂલી જાય છે) આવા પ્રકારના ભમરાઓ હતા. ભમરાઓ પદ્મપદ—છ પગવાળા—છે તેથી તે સર્વજ્ઞ છે. ગતિવાચક શબ્દોનો અર્થ જ્ઞાન પણ થઈ શકે છે, તેથી ભમરાઓના છ પગ એ છ જ્ઞાનસાધનો છે. આ છ જ્ઞાનસાધનો તે છ દર્શનશાસ્ત્રો જ છે. આ પ્રકારે ભમરાઓ સર્વજ્ઞ છે.) આવા સર્વજ્ઞ ભમરાઓએ નિશામુખનું મેવન કરેલું છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારે ઉત્તમ કાલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. આવા પ્રકારના કાલનો બન્ને જણ— કરતા હતા. આ પ્રમાણે કર્મના અંગભૂત કાલ વિષેની પણ ફલશ્રુતિ યોગ્ય છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું. (કાલ એ કર્મનું અંગ છે, અને એવા કાલની સ્તુતિ કરવામાં પણ પૂર્વશ્રદ્ધમાં જે ફલશ્રુતિ આપવામાં આવેલી છે તે ખરેખર યોગ્ય જ છે, કારણ કે ભગવાને પણ આવા કાલની સ્તુતિ કરીને સત્કાર કર્યો છે.) ૨૨

એક જ સમયે સ્વરસમૂહની મૂર્છના કરતા બન્ને જણ સર્વ પ્રાણી- ઓના મન અને કર્ણને મંગલકારક એવું ગાન કરવા લાગ્યા. ૨૩

તે સમયે બલદેવજી અને ભગવાને બધાય પ્રાણીઓનાં મન અને કર્ણને મંગલરૂપ ગાન કર્યું. આ ગાન અંતમાં ફલરૂપે ઉત્તમ હોવાથી મનને મંગલરૂપ હતું, અને સ્વરૂપમાં ઉત્તમ હોવાથી કર્ણને મંગલરૂપ હતું. તે ગાનનો વિશેષ જણાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે તૌ કલ્પયન્તૌ. એક જ સમયે તે બન્ને જણે સ્વરસમૂહની મૂર્છના કરી, અને આ પ્રમાણે તે બન્નેની—વેદરૂપ બલદેવજીની અને વેદના અર્થરૂપ ભગવાનની—એકમુખતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. મૂર્છના વિના મન લીન હતું નથી, અને લય વિના આત્મસ્વરો છે. તેમાં પદ્મ, ગાન્ધાર અને મધ્યમ એ ગ્રામ કહેવાય છે, અને તે દરેકને ચત્ત મૂર્છના હોય છે. એટલે એકદંદે એકવીસ મૂર્છના છે. આ ઉપરાંત સ્પષ્ટ જણાયે છે મૂર્છના એ પ્રમનો સાતમો ભાગ છે. કેટલાકને મતે પદ્માદિ સ્વરથી ઋષભાદિમાં જ્યાં સ્વરનો વિરામ થાય છે તે મૂર્છના કહેવાય છે. નાગશાસ્ત્રના સ્વરનાર ભરતાચાર્યના અભિપ્રાયે ગાવા બજાવવામાં જ્યાં હ્રાસનું કે ગજનું કંપન થાય છે તે મૂર્છના કહેવાય છે. ત્રીજો પદ્મિનિશોઽધ્યાય ૨૩

જાપયિતું દ્વયોઃ સામાન્યેન નિરૂપણમ્ । એવં સર્વસિન્નેવ વિકલે શક્ત્યુદનામા કચ્ચિદ્ ધનદ
કુબેરસ્યાનુચરઃ સ્ત્રીકામો ભગવન્તં પ્રાકૃતં મત્વા સ્વયં તા નેતુમાગત્ત્વ દત્તાદ શક્ત્યુદઃ ઇતિ । શ
નિધિશ્ચૂડાયાં વર્તત્ત્વ ઇતિ । અનેન નારદસ્યાપિ દોષઃ પરિહૃતઃ । યથા તૌ પૂર્વં ધનસત્ત્વૌ, એવમયમ
પ્રાપ્તનિધિરિતિ સમ્પ્રમત્તઃ । ધનદ ઇતિનામ્ના ચ સર્વેવ સામગ્રી શ્રીમદરૂપા નિરૂપિતા । યત્ર ધનં તં
સ્ત્રિય ચચિતા ઇતિ । સર્વા એવ શ્રુતયો લૌકિકાઃ કર્તવ્યા ઇતિ પાપણ્ડિનાં વુદ્ધિઃ ॥ ૨૫ ॥

તતો યત્ કૃતર્થોક્તદાદ્ તયોર્નિરીક્ષતોરિતિ ।

તપોર્નિરીક્ષતો રાજન્ તન્નાથં પ્રમદાજનમ્ ।

ક્રોશન્તં કાલયામાસ દિશ્યુદીચ્યામશક્તિઃ ॥ ૨૬ ॥

રાજસિતિસમ્બોધનં શત્રૂણાં સ્ત્રીહરણં સ્વાભાવિકમિતિ તત્ર સદ્વજદોષ ઇતિ સ્વ્યાપનાયમ્ । ત્તા
નાથૌ ચલ્લ । પ્રમદાઃ સ્ત્રીવિદોષાઃ । તૈવાં જનઃ સમૂહઃ । સામાન્યસત્ત્વઃ સમૂહવાચી મવતીર્ત્તિ

એક કુબેરનો નોકર સ્ત્રીઓની કામનાવાળો હોવાથી ભગવાનને પ્રાકૃત મનુષ્ય માનીને તે સ્ત્રીઓને
જવા પોતે આવ્યો એમ જણાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે શક્ત્યુદઃ. (તપ નિધિઓમાં શંખ એક
છે.) આ શંખનિધિ માથામાં હતો તેથી કુબેરનો આ નોકર શંખચૂડ કહેવાતો હતો. કુબેરના ને
શંખચૂડે અતિક્રમણ કર્યું એમ કહેવાથી નલકુબર અને મણિશ્રીવને શોષ આપવામાં નારદજીનો પણ
નથી એમ સિદ્ધ થયું. (નારદસ્યાપિ એમાં જે અપિ પદ છે તે દર્શાવે છે કે શંખચૂડને મારવામાં
વાનને પણ કોઈ જાતનો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી.) જેમ પહેલાં કુબેરના પુત્ર નલકુબર અને મણિ
ધનથી ભક્ત હતા તેમ આ શંખચૂડ પણ પોતાની પાસે શંખનિધિ હોવાથી ખૂબ પ્રમત્ત બનેલો
ધનદ એ નામથી લક્ષ્મીના મદરૂપી બધીય સામગ્રીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, કારણ કે જ્યાં ધન
છે ત્યાં જ સ્ત્રીઓ હોય એ યોગ્ય છે. બધીય શ્રુતિઓને લૌકિક અર્થમાં ઘટાવવી બ્રેમજી એમ પણ
લોકો માને છે. (જેમ પાખંડી લોકો ભગવાનનું વર્ણન કરનારા વેદોને પણ લૌકિક અર્થમાં ઘટાવે
તેમ આ શંખચૂડ પણ ભગવાનમાં લીન થએલાં શ્રુતિરૂપા ગોપીજનોને ખીન્ને સ્થળે લઈ જવાની ધર
કરે છે, તેથી તે પાખંડી છે. કૃષ્ણોપનિષદમાં કહેવામાં આવેલું છે કે લોભ, ક્રોધ વગેરે દૈત્યો છે, અને તે
જે ભગવાનથી વધ કરવા યોગ્ય છે તે લોભ વગેરે દોષરૂપ હોય છે; એટલે શંખચૂડ આ ગાંધા દોષો
પાખંડરૂપ છે.) ૨૫

તતસ્તસ્ય ફલમપિ જાતમિત્યાહ ગોપ્ય ઇતિ ।

ગોપ્યસ્તદ્ગીતમાકર્ણ્ય મૂર્ચ્છિતા નાવિદન્ નૃપ ।

સંસદુકૂલમાત્માનં સ્તસ્તકેશસ્રજં તતઃ ॥ ૨૪ ॥

તયોર્ગીતં તાદૃશમાકર્ણ્ય મૂર્ચ્છિતાઃ સત્ત્વ આત્માનં નાવિદન્ । મૂર્ચ્છ્યામપિ વાસના તિષ્ઠ-
તીતિ નાવિદન્નિતિ તદભાવાયોક્તમ્ । નૃપેતિસમ્બોધનં ગીતરસાભિજ્ઞત્વાય । યો ભાવઃ સર્વથા ન
વિસ્મૃતો ભવતિ તં વર્ણયતિ સંસદુકૂલમિતિ । દુકૂલમધોવસ્ત્રમ્ । તદપ્યધઃ પતતીવ । સ્ત્રસ્તાઃ કેશાઃ
તેષુ સ્રજશ્ચ વાસામ્ । દેહે આન્તં વિસ્મરણં નિરુપિતમ્ ॥ ૨૪ ॥

અવશ્યં પ્રમાણવલ્લે માર્ગે દૈત્યોપદ્રવો ભવતીતિ તન્નિરૂપણાર્થં લીલામુપસંહરતિ एवं વિક્રીડતોરિતિ ।

एवं विक्रीडतोः स्वैरं गायतोः सम्प्रमत्तवत् ।

शङ्खचूड इति ख्यातो धनदानुचरोऽभ्यगात् ॥ २५ ॥

સ્વૈરં યથા ભવતિ તથા વિશેષેણ ક્રીડતોરિતિ । મૂર્ચ્છિતામિરિવ પ્રમત્તામિરિવ ક્રીડા અત્યન્તં
સ્વચ્છન્દા ભવતીતિ । મધ્યે ક્રીડા, મધ્યે ગાનમિતિ દ્વયં નિરૂપયતિ ક્રીડતોર્ગાયતોઃ સતોરિતિ ।
શ્રીભિઃ સહ સમાનવર્મતાસિદ્ધ્યર્થં સમ્પ્રમત્તવદિતિ । આવેશાવતારયોઃ આવેશદશાયાં હુત્યતેતિ

પછીથી તેનું-ગાનનું-ફલ પણ થયું એમ શુકદેવજી ગોપ્યઃ એ પ્રલોકમાં કહે છે.

હે નૃપ ! તે ગીત સાંભળીને ગોપીજનો મૂર્છિત થઈ ગયાં અને

તેમને સરી પડતા અધોવસ્ત્રનું, પોતાના આત્માનું અને છૂટા થએલા

દેશમાંથી પડી ગયેલી માળાનું જ્ઞાન ન હતું. ૨૪

ખલભદ્રજી અને ભગવાનનું તે પ્રકારનું ગીત સાંભળીને ગોપીજનો મૂર્છિત થઈ ગયાં અને તેમને
પોતાના આત્માનું જ્ઞાન રહ્યું નહિ. મૂર્છામાં પણ વાસના રહે છે તેથી વાસનાનો અભાવ જણાવવાને માટે
ન અવિદન્-તેમને જ્ઞાન ન હતું-એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. નૃપ એ પ્રમાણે જે સંબોધન છે
તે પરીક્ષિત ગીતરસનો જાણનાર છે એ બતાવવાને માટે છે. જે ભાવ સર્વથા ભૂલી જવાતો નથી તેનું
વર્ણન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે સંસદુકૂલમ્. દુકૂલ એટલે શરીરના નીચલા ભાગમાં પહેરવાનું વસ્ત્ર.
તે પણ જાણે નીચે ન પડતું હોય એમ થવા લાગ્યું. છૂટા થએલા કેશો અને તેમાં રહેલી સરી પડેલી
માળાઓ જેમની એવાં ગોપીજનો છે. આ પ્રમાણે ગોપીજનોને દેહનું જે અત્યન્ત વિસ્મરણ થયું તેનું
વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૨૪

પ્રમાણબળ માર્ગમાં દૈત્યોનો ઉપદ્રવ અવશ્ય થાય છે, તેથી તેનું વર્ણન કરવાને માટે ઘડ્યં વિક્રી-
ડતોઃ એ પ્રલોકમાં શુકદેવજી ખલદેવજી અને ભગવાનની લીલાનો ઉપસંહાર કરે છે.

આ પ્રમાણે ખલદેવજી અને ભગવાન સ્વચ્છન્દ રીતે ઉન્મત્ત મનુ-

ષ્યની માફક ન્યારે ગાતા હતા અને વિશેષ ક્રીડા કરતા હતા ત્યારે

સંખચૂડ નામનો કુબેરનો નોકર આવી પહોંચ્યો. ૨૫

સ્વચ્છન્દ રીતે તે બંને જણ વિશેષ ક્રીડા કરતા હતા, કારણ કે જે મૂર્છિત જેવાં થઈ ગયાં છે, જે
પ્રમત્ત જેવાં થઈ ગયાં છે, તેમની સાથેની ક્રીડા અત્યન્ત સ્વચ્છન્દ હોય છે. વચમાં ક્રીડા, વચમાં ગાન
એમ ક્રીડા અને ગાન એ બેનું વર્ણન કરતાં શુકદેવજી કહે છે કે તે બે જણ ક્રીડા અને ગાન કરતા હતા.
જેવી રીતે ગોપીજનો પ્રમત્ત હતા તેવી રીતે ખલદેવજી અને ભગવાન પણ પ્રમત્ત હતા એ જણાવવાને
માટે શુકદેવજી કહે છે કે સમ્પ્રમત્તયત્, આવેશ (ખલદેવજી) અને અવતાર (ભગવાન) એ બંને
આવેશદશામાં હુત્ય હોય છે એ જણાવવાને માટે બંનેનું સામાન્ય રીતે-એક જ પ્રકારે-વર્ણન કર-
વામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે ન્યારે બધાંય ગાંઠ જેવાં થઈ ગયેલાં હતાં ત્યારે સંખચૂડ નામનો કીર્ષ

જ્ઞાપયિતું દ્વયોઃ સામાન્યેન નિરૂપણમ્ । एवं सर्वस्मिन्नेव विकले शङ्खचूडनामा कञ्चिद् धनदस्य
કુબેરસ્યાનુચરઃ સ્ત્રીનામો ભગવન્તં પ્રાકૃતં મત્વા સ્વયં વા નેતુમાગત इत्याह शङ्खचूड इति । शङ्ख-
નિધિશ્ચૂડયાં વર્તત इति । અનેન નારદસ્યાપિ દોષઃ પરિહૃતઃ । ચયા તૌ પૂર્વં ધનમત્તૌ, एवमयमपि
પ્રાપ્તનિધિરિતિ સમ્પ્રમત્તઃ । ધનદ इतिनाम्ना च सर्वेव सामग्री श्रीमदरुपा निरूपिता । चय धनं तत्रैव
સ્થિય उचिता इति । સર્વા એવ શ્રુતયો લૌકિકાઃ કર્તવ્યા इति पापण्डितां बुद्धिः ॥ ૨૫ ॥

ततो यत् कृतवोस्तदाह तयोर्निरीक्षतो रिति ।

तयोर्निरीक्षतो राजन् तन्नायं प्रमदाजनम् ।

क्रोशन्तं कालयामास दिश्युदीच्यामशङ्कितः ॥ २६ ॥

રાજત્રિતિસમ્બોધનં શત્રૂણાં સ્ત્રીહરણં સ્વાભાવિકમિતિ તત્ર સદ્ગદોષ इति स्वापनार्थम् । तावेव
નાયૌ यस્ય । प्रमदाः स्त्रीविशेषाः । तेषां जनः समूहः । सामान्यशब्दः समूहवाची भवतीति ।

એક કુબેરનો નોકર સ્ત્રીઓની કામનાવાળો હોવાથી ભગવાનને પ્રાકૃત મનુષ્ય માનીને તે સ્ત્રીઓને લઈ
જવા પોતે આવ્યો એમ જણાવતા શુકદેવજી કહે છે કે શંખચૂડ. (નવ નિધિઓમા શખ એક નિધિ
છે.) આ શખનિધિ મથામા હતો તેથી કુબેરનો આ નોકર શખચૂડ કરેવાતો હતો. કુબેરના નોકર
શખચૂડે અતિક્રમણ કર્યું એમ કહેવાથી નલકુબર અને મણિગ્રીવને શોષ આપવામાં નારદજીનો પણ દોષ
નથી એમ સિદ્ધ થયું. (નારદસ્યાપિ એમા જે સર્વિ પદ છે તે દર્શાવે છે કે શખચૂડને માગવામાં ભગ-
વાનને પણ કોઈ ભતનો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી) જેમ પહેલા કુબેરના પુત્ર નલકુબર અને મણિગ્રીવ
ધનથી મત્ત હતા તેમ આ શખચૂડ પણ પોતાની પત્ને શખનિધિ હોવાથી બહુ પ્રમત્ત બનેલો છે.
ધનદ એ નામથી લક્ષ્મીના મદરૂપી બધીય સામગ્રીનું વર્ણન કરવામા આવ્યું, કામણ કે જ્યા ધન હોય
છે ત્યાં જ સ્ત્રીઓ હોય એ યોગ્ય છે બધીય શ્રુતિઓને લૌકિક અર્થમા ઘટાવવી જોઈએ એમ પાપડી
લોકો માને છે. (જેમ પાપડી લોકો ભગવાનનું વર્ણન કરનારા વેદોને પણ લૌકિક અર્થમા ઘટાવે છે,
તેમ આ શખચૂડ પણ ભગવાનમા લીન થએલા શ્રુતિપા ગોપીજનોને બીજે અર્થે લઈ જવાની ઇચ્છા
કરે છે, તેથી તે પાપડી છે કૃષ્ણોપનિવદમા કહેવામાં આવેલું છે કે લોભ, ક્રોધ વગેરે દેલો છે, અને તેથી
જે ભગવાનથી વધ કરવા યોગ્ય છે તે લોભ વગેરે દોષરૂપ હોય છે, એટલે શખચૂડ આ બધા દોષોમાં
પાખંડરૂપ છે.) ૨૫

પછીથી શખચૂડે જે કર્યું તેનું વર્ણન શુકદેવજી તયોર્નિરીક્ષતોઃ એ પ્રલોકમા કરે છે

હે રાજન્ ! બલદેવજી અને ભગવાન્ જેતા હતા એવામાં જ તે

બન્ને જેમના નાથ છે એવા અને આક્રન્દ કરતા સ્ત્રીવર્ગને તે શંખચૂડ

કોઈ પણ પ્રકારની શંકા લાગ્યા વિના ઉત્તર દિશામાં કાલની માફક

હરી ગયો. ૨૬

રાજાઓ શત્રુઓની સ્ત્રીઓનું હરણ કરે છે તે સ્વાભાવિક છે, એટલે રાજાઓનો એ સ્વાભાવિક દોષ
છે એમ જણાવવાને માટે શુકદેવજી રાજન્ એ પ્રમાણે પરીક્ષિતને સંબોધે છે તે બે જણ જ—બલદે-
વજી અને ભગવાન્ જ—નાથ છે જેમના એવો સ્ત્રીવર્ગ. પ્રમદાઓ એટલે અમુક ભતની સ્ત્રીઓ, તેમનો
જન એટલે સમૂહ, કામણ કે જન એ સામાન્ય શબ્દ હોવાથી સમૂહવાચક છે જે તે સ્ત્રીઓ કૃષ્ણ ભગ-
વાન્ રૂપી વિશેષ પદ્ધર્થમા આસક્ત હોત તો તેઓ શખચૂડની સાથે ભત નહિ એમ જણાવવાને માટે
જન એમ સામાન્ય વચનનો પ્રયોગ કરવામા આવ્યો છે (આ ગોપીજનો વેદરૂપ બલદેવજી અને વેદના
અર્થરૂપ કૃષ્ણચન્દ્ર એ બેમા આસક્ત હતાં, તેથી તેમને શખચૂડ લઈ ગયો અને તે ગોપીજનો શખ-
ચૂડની સાથે ગયા પણ જે આ ગોપીજનો રામપદ્માધ્યાયીના ગોપીજનોની માફક રૂઢ પુત્ર્યોત્તમમાં
આસક્ત હોત તો તેઓ શખચૂડની સાથે ગયા ન હોત એમ તાર્પર્ય છે)

વિશેષપરાશ્રેન્ ગચ્છેયુરિતિ જ્ઞાપયિતું સામાન્યવચનમ્ । ક્રોશન્તમિતિ તાસામનિષ્ઠા તસ્ય ચ ભયા-
ભાવઃ સૂચિતઃ । કાલયામાસ । યથા કાલઃ અપ્રતિદ્યવલઃ સર્વાનેવ કાલયતિ હરતિ તદ્વદિત્યર્થઃ ।
હરીત્યર્થો દિશીતિ । સ્વગૃહે વલાધિક્ષયાય । અત એવ અશક્તિઃ, કિં કરિષ્યતિ ભગવાનિતિ ॥૨૬॥

તતો ભગવદ્દાં યત્ કૃતં તદાહ ક્રોશન્તમિતિ ।

ક્રોશન્તં કૃષ્ણ રામેતિ વિલોક્ય સ્વપરિગ્રહમ્ ।

યથા ગા દસ્યુના ગ્રસ્તા આતરાવન્વધાવતામ્ ॥ ૨૭ ॥

યદિ તાઃ કૃષ્ણ રામ દસ્યાક્રોશં ન કુર્યુઃ તદા ન નિવારયેદપિ । ન હિ ભગવાન્ સ્વતોઽન્યચિત્તં
નિવારયતિ । તત્રાપ્યન્યસ્ય ચેત્ ન નિવારયેત્ । કિન્તુ સ્વપરિગ્રહં સ્વેન પૂર્વમેવ પરિગૃહીત ઇતિ
ક્રોશન્તં સ્વપરિગ્રહં વિલોક્ય અન્વધાવતામિતિ । આતરાવિત્યુભયોઃ પરિગ્રહઃ ઉભાભ્યાં રક્ષણીય
ઇતિ । અનુ ગ્રહણાનન્તરમેવાધાવતામ્ ॥ ૨૭ ॥

દૂરે નીયમાનાઃ દૂરાદેવાશ્વસિતવન્તાવિત્યાહ મા મૈષ્ટેલ્યભયારાવાવિતિ ।

મા મૈષ્ટેલ્યભયારાવૌ શાલહસ્તૌ તરસ્વિનૌ ।

આસેદતુસ્તં તરસા ત્વરિતં ગુહ્યકાઘમમ્ ॥ ૨૮ ॥

ક્રોશન્તમ્—આક્રન્દ કરતાં હતાં—એમ કહેવાથી એવું સૂચન થાય છે કે ગોપીજનોને શંખ-
ચૂડને માટે ઇચ્છા ન હતી અને શંખચૂડને કોઈનો ભય ન હતો. જે પ્રમાણે કાલના ખસને કોઈ અટકાવી
શકતું નથી અને તે કાલ સર્વનું જ હરણ કરે છે તે પ્રમાણે શંખચૂડ ગોપીજનોનું હરણ કરી ગયો. આ
અર્થ જણાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે કાલયામાસ. પોતાના ઘરમાં ખલ અધિક હોય તેટલા માટે
શંખચૂડ ઉત્તર દિશામાં ગયો એ જણાવવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે હરીત્યર્થો દિશિ. (શંખચૂડ એ
કુબેરનો નોકર હતો અને કુબેરનો વાસ ઉત્તર દિશામાં હોવાથી શંખચૂડ ઉત્તર દિશામાં આવેલા પોતાને
ઘેર ગયો એમ તાત્પર્ય છે.) તેથી જ, ભગવાન્ શું કરશે એવી શંખચૂડને શંકા થઈ નહિ એમ જણા-
વવાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે અશક્તિઃ. ૨૬

પછીથી ખલદેવજીએ અને કૃષ્ણે જે કહ્યું તેનું વર્ણન શુકદેવજી ક્રોશન્તમ્ એ શ્લોકમાં કરે છે.

વાથે અથવા ચોરે પકડેલી ગાયો જેમ ચીસો પાડે તેમ 'હે કૃષ્ણ !

હે ખલરાગ !' એ પ્રમાણે ચીસો પાડતી પોતાની ગોપીજનોને જોઈને બન્ને

બાઈઓ તે શંખચૂડની પાછળ દોડ્યા. ૨૭

જો તે ગોપીજનોએ 'હે કૃષ્ણ ! હે રામ !' એ પ્રમાણે બૂમ પાડી ન હોત તો શંખચૂડને ભગ-
વાન્ અટકાવત પણ નહિ. જેમનું ચિત્ત ભગવાનથી અન્ય પદાર્થમાં હોય છે તેમને ભગવાન્ અટકાવતા
નથી. તેમાં પણ જો તે બીજાના સંબંધવાળો હોય તો તેને રોકે નહિ; પરંતુ આ ગોપીજન સ્વપરિગ્રહ
હતાં, અર્થાત્ ભગવાને પોતે પહેલેથી જ આ ગોપીજનનો સ્વીકાર કરેલો હતો. તેથી જેમનો પહેલેથી જ
સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે એવાં ગોપીજનોને આક્રન્દ કરતાં જોઈને તે બન્ને—ખલદેવજી અને કૃષ્ણ-
ચન્દ્ર—શંખચૂડની પાછળ દોડ્યા. આતરા—બન્ને બાઈઓ—એ પ્રમાણે જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનું
તાત્પર્ય એ છે કે આ ગોપીજનોનો સ્વીકાર બન્નેએ કરેલો છે, એટલે તે બન્નેએ આ ગોપીજનોનું રક્ષણ
કર્ણ જોઈએ. શંખચૂડ ગોપીજનોને પકડ્યા પછી જ બન્ને બાઈઓ તેની પાછળ દોડ્યા એમ જણા-
વવાને માટે શ્લોકમાં યનુ એમ મૂકવામાં આવ્યું છે. ૨૭

દૂર તઈ નએતાં ગોપીજનોને દૂરથી જ બન્નેએ આશ્વાસન આપ્યું એમ શુકદેવજી મા મૈષ્ટેલ્યભ-
યારાવૌ એ શ્લોકમાં કહે છે.

'હર્યો નહિ' એમ અભય વચન બોલતા બન્ને બાઈઓ, બાઈમાં
સાગનાં ઝાટ સમને પૂર વેગથી દોડીને, ઉતાવળે દોડી જતા તે નીચ યશની
પાત્રે જસદીધી પહોંચી ગયા. ૨૮

મા મૈટ્રેલ્યમારાવો મયનિવર્તકો ભવતિ । શાલવૃક્ષૌ હસ્તે યયોરિતિ મહાસામર્થ્ય દૂરાદે પ્રદર્શિતમ્, ન તુ તયોઃ કથનોપયોગોસ્તિ । તરસ્વિનૌ અતિવેગવન્તૌ । યથા મધ્યે એકામપિ ગૃહીત્વા ગચ્છેત્, ન સ્પૃશેદ્દેતિ શીઘ્રમાસેદતુઃ નિકટે ગતૌ । આસેધતુર્નિવારિતવન્તૌ વા । તં શઙ્ખચૂડમ્ તરસાઽવિચાર્યેવ । દેવો મનુષ્યાપેક્ષયા મહાવ્રલો ભવતીતિ વિચારપ્રાપ્તિઃ । ત્વરિતં પલાયનાર્થમ્, યા ગુહ્યકાનાં યક્ષાણાં મધ્યેઽધમઃ । આગમને ચક્ષત્વં પ્રયોજકમ્, પલાયનેઽધમત્વમ્ ॥ ૨૮ ॥

પૂર્વ તામિઃ સહિતઃ શીઘ્રં ગચ્છન્ સ્થિતઃ, દ્વાનીં સ્વયમેવ પલાયિતું વિચારિત્વાનિત્યાહઃ વીક્ષ્યેતિ ।

સ વીક્ષ્ય તાવનુપ્રાપ્તૌ કાલમૃત્યુ ઇવોદ્વિજન્ ।

વિસૃજ્ય સ્ત્રીજનં મૂઢઃ પ્રાદ્રવજીવિતેચ્છયા ॥ ૨૯ ॥

અનુપ્રાપ્તૌ ભગવન્તૌ વીક્ષ્ય સોઽલ્પબુદ્ધિઃ સ્ત્રીજનં વિસૃજ્ય પ્રાદ્રવદિતિસમ્બન્ધઃ । તસ્ય તથા કરણે યા બુદ્ધિરાસીત્ તામાહ કાલમૃત્યુ ઇવોદ્વિજન્નિતિ । એકઃ કાલઃ સ્વસ્ય નાશસમયઃ, અપરં મારકં ઇતિ । એકોઽપ્યનિવાર્યઃ, તત્રોભયોઃ કિં વક્તવ્યમિતિ પલાયને જીવિતેચ્છૈવ હૈતુઃ, સતિ જીવં ભોગ ઇતિ । નન્તુ શરણં કુતો ન ગતઃ, જીવેત્, ન તુ પલાયનં જીવનસાધનમિતિ ચેત્, તગ્રાહ મૂઢ ઇતિ । ઇમમર્થં ન જાનાતીતિ ॥ ૨૯ ॥

‘૩૨શો નહિ’ એ વચન ભય દૂર કરનારું છે. સાગનાં ઝાડ જેમના હાથમાં છે એવા બલદેવજી અને કૃષ્ણ ભગવાન; આ પ્રમાણે કહેવાથી તે બન્નેની મહાન શક્તિ દૂરથી જ દેખાડવામાં આવી; તેમને કાંઈ ઝાડનો કોઈ પ્રકારનો ઉપયોગ ન હતો. તરસ્વિનૌ એટલે ઘણા વેગવાળા. શંખચૂડ વચમાંથી એ પાણુ ગોપીજનને પકડીને આલ્યો ન જાય, અથવા તેનો સ્પર્શ ન કરે, એટલા માટે જલદીથી તે બન્ને શંખચૂડની પાસે ગયા. આસેદતુઃ ને બદલે આસેધતુઃ એ પાઠ બે સ્વીકારવામાં આવે તો તેનો અર્થ એ કે તે બન્ને ભાઈઓએ શંખચૂડને અટકાવ્યો. તમ્ એટલે શંખચૂડને (અટકાવ્યો.) તરસા એટલે વગર વિચારે જ. દેવ મનુષ્યના કરતાં વધારે બળવાન હોય છે તેથી શંખચૂડની સામે થતાં વિચાર કરવો પડે છે, (પણ આ વિચાર બે ભાઈઓએ કર્યો નહિ.) ત્વરિતમ્ એટલે નાસી જવાને માટે ઉતાવળ કરતો (શંખચૂડ), કારણ કે શંખચૂડ યક્ષોમાં નીચ હતો. શંખચૂડ સ્ત્રીઓની લાલચથી આવ્યો તેનું કારણ એ કે તે યક્ષ હતો; અને તે નાસી જવા લાગ્યો તેનું કારણ એ કે તે અધમ હતો. ૨૮

પહેલાં શંખચૂડ તે ગોપીજનોની સાથે જલદીથી જતો હતો, હમણાં તો પોતે જ નાસી જવાનો તેણે વિચાર કર્યો એમ શુકદેવજી સ વીક્ષ્ય એ પ્રલોકમાં કહે છે.

કાલ અને મૃત્યુ જેવા તે બન્નેને આવેલા બેઠને ઉદ્દેગ પામતો તે

મૂર્ખ શંખચૂડ જીવવાની ઇચ્છાથી ગોપીજનોને છોડી દઇને જલદી

દોડી ગયો. ૨૯

બલદેવજી અને કૃષ્ણચન્દ્રને પોતાની પાસે આવી પહોંચેલા બેઠને તે અલ્પ બુદ્ધિવાળો શંખચૂડ સ્ત્રીઓનો લાગ કરીને દોડી ગયો. એ પ્રમાણે પદોનો સંબંધ છે. શંખચૂડને આ પ્રમાણે કરવાની બુદ્ધિ થઈ તેનું કારણ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે કાલમૃત્યુ ઇવોદ્વિજન્. એ ભાઈઓમાંથી એક કાલ છે, પોતાના એટલે શંખચૂડના નાશનો સમય છે, જ્યારે બીજો શંખચૂડને મારનાર છે. આ બેમાંના એકનું પણ નિવારણ થઈ શકે એમ નથી, તો પછી જ્યાં બે ચ હાનર હોય તો તેમાં શું જ કહેવું? ત્યાંથી નાસી જવામાં જીવવાની ઇચ્છા જ કારણભૂત હતી, કારણ કે બે તે જીવે તો ભોગ કરી શકે. અરે! શંખચૂડ તે બે ભાઈઓને શરણે કેમ ન ગયો? બે તે શરણે ગયો હોત તો જીવત, પણ નાસી જવું એ કોઈ જીવવાનો ઉપાય નથી. આ પ્રમાણે શંકા થતાં શુકદેવજી કહે છે કે મૂઢઃ, તે શંખચૂડ મૂર્ખ છે. ભગવાનને શરણે જવાથી માણસ જીવી શકે છે એ વાત તે બાણતો નથી. ૨૯

કિંચિદ્વાચનેનૈવ સ ગ્રામઃ । અવિદૂરે નિકટ એવ । વસ્તુત્તુ દૂરે ગતઃ, પરં કાલવિલમ્બામાવાદ્ અવિદૂર ઇવામ્યેત્ય નિકટે ગત્વા તસ્ય શિરો જહાર । નતુ પલાયિતવધો નિષિદ્ધઃ, વિમિતિ મગ-
ધાન્ ક્ષિપ્તં કૃતવાનિત્યાશઙ્ક્યાદ્ દુરાત્મન્ન ઇતિ । સ હિ દુરાત્મા વધ્ય એવ । પ્રચીદ્વિપો હિ હન્યન્તે
એવ । નિમિત્તં તુ દારાપહારિત્વં જાતમેવ । અન્યથા પૂર્વમેવ હન્યાન્ । અધુના પરિત્યાગો પુનરાગચ્છેત્ ।
કેવલચલભદ્રક્રીડાયાં વા સમાગત્યોપદ્રવં કુર્યાન્ । વધો દુષ્ટાન્તઃકરણઃ, અતો વધ્ય એવ । અતસ્તસ્ય
શિર એવ જ્ઞાનશક્તિપ્રધાનં મુષ્ટિનૈવ જહાર । ન તુ ભેદનં કૃતવાન્ । કિન્તુ યથા રાશેઃ સકાશાન્
મુષ્ટિના તન્દુલા દ્વિચન્તે તથા રાશીભૂતાસ્તસ્યાવયવા મુષ્ટિનૈવાદ્વતાઃ । યદૈવ સ ગોપિકાહરણાર્થમુચ્યમે
કૃતવાન્, તદૈવ સંયોજકા દૈવા અવયવેભ્યો નિર્ગતાઃ । કેવલં મણિપ્રભાવાદવયવી સ્થિતઃ । મગધાન્
પુનઃ ચૂડામણિસહિતં તચ્છિરો જહાર । સ્વકર્મણૈવ વિશકલિત્વ ઇતિ મગધાન્ અહિષ્ટકર્મૈવ । કિન્ચ,
વિમુઃ સમર્થઃ મગેરપિ સામર્થ્યં દૂરીકર્તુમ્ ॥ ૩૧ ॥

एवं कृते स हतो जात इत्याह शङ्खचूडं निहत्येति ।

શહ્ખચૂડં નિહત્યૈવં મણિમાદાય ભાસ્વરમ્ ।

અગ્રજાયાદદત્તપ્રીત્યા પદ્યન્તીનાં ચ યોપિતામ્ ॥ ૩૨ ॥

इति श्रीमद्भागवते दशमस्कन्धे पूर्वार्धे शङ्खचूडवधो नाम एकविंशोऽध्यायः ॥

જરાક દોડીને જ ભગવાન્ તે શંખચૂડની પાસે ગયા. અવિદૂરે એટલે પાસે જ. ખરી રીતે તો શંખ-
ચૂડ દૂર ગયેલો હતો, પરંતુ સમયનો વિલંબ ન થવાથી બાણે તે પાસે જ હોય તે પ્રમાણે ભગવાન્ તેની
પાસે જઈ પહોંચ્યા અને તેનું મસ્તક હરી લીધું. અરે ! જે માણસ નાશી બંધ છે તેનો વધ નિષિદ્ધ છે,
તો પછી ભગવાને આવું ક્ષિપ્ત કર્મ શા માટે કર્યું ? આ પ્રમાણે શંકા થતાં શુકદેવજી કહે છે કે દુરાત્મનઃ
શંખચૂડ, ખરેખર, દુષ્ટ હોવાથી તે વધ કરવા યોગ્ય જ હતો. વેદનો દ્વેષ કરનારા પુરુષોને મારી નાખ-
વામાં જ આવે છે. શંખચૂડને મારી નાખવામાં નિમિત્ત તો સ્ત્રીઓનું હરણુ છે જ, નહિ તો ભગવાન્ તેને
ખેડેલાં જ મારી નાખત. ભગવાન્ જો હમણાં શંખચૂડનો ત્યાગ કરે તો તે પાછો ફરીથી આવે (અને
સ્ત્રીઓનું હરણુ કરી બંધ.) જે બલદેવજી એકલા જ ક્રોડ કરે તો શંખચૂડ ત્યાં આવીને ઉપદ્રવ કરે,
કારણ કે તેનું અંતઃકરણ દુષ્ટ છે, આ કારણથી જ તે વધ કરવા યોગ્ય છે. તેથી શંખચૂડનું માર્યું જ—
જેમાં જ્ઞાનશક્તિ સુખ્ય છે એનું માર્યું જ—ભગવાને મૂઠીથી જ હરી લીધું, પણ તેને કોડી નાખ્યું નહિ;
પરંતુ જેમ કોઈ ઢગલામાંથી મૂઠી વઢે ચોડા ચોખા લેવામાં આવે છે તેમ શંખચૂડના ઢગલારૂપી અવયવોને
મૂઠીથી જ હરી લેવામાં આવ્યા. જે વખતે જ શંખચૂડે ગોપીજનોનું હરણુ કરવાને માટે પ્રયત્ન કર્યો તેજ
વખતે બધા અવયવોને એક બીજાની સાથે જોડી રાખનારા દેવો તે અવયવોમાંથી જતા રહ્યા; ક્રુદ્ધ મણિના
પ્રભાવથી અવયવો દેહ ટકી રહ્યો હતો. ભગવાને તો શંખચૂડનું ચૂડામણિવાળું મસ્તક હરી લીધું. શંખ-
ચૂડનાં અવયવો તેના ચોતાના કર્મથી જ છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં, તેથી ભગવાન્ અક્ષિપ્તકર્મ જ રહ્યા.
(અર્થાત્ ભગવાનનું કર્મ ક્ષિપ્ત નથી.) વળી, ભગવાન્ વિભુ છે, એટલે તે પોતે શંખચૂડના મણિનું સામર્થ્ય
દૂર કરવાને સમર્થ છે. ૩૧

જ્યારે ભગવાને શંખચૂડનું ચૂડામણિવાળું મસ્તક હરી લીધું ત્યારે શંખચૂડ મરી ગયો એમ શહ્ખ-
ચૂડં નિહત્ય એ શ્લોકમાં શુકદેવજી કહે છે.

આ પ્રમાણે ભગવાને શંખચૂડને મારી નાખીને, તેનો પ્રકાશવાળો
મણિ લઈને ગોપીજનોના દેખતાં મોટા ભાઈ બલદેવજીને પ્રીતિથી
આપ્યો. ૩૨

‘એવમ્પ્રકારેણ તસ્ય હનનમ્, ન તુ પ્રકારાન્તરેણ । તસ્ય મુક્તિનિરાકરણાર્થં નિહત્યૈવેત્યુક્તમ્ । મૃતદ્રવ્યં ન ગ્રાહ્યમિત્યત આહ ભાસ્વરમિતિ । ‘અસ્થાનાન્મણિમુત્તમમ્’ इतिवाक्यात् । મણિમહ્દળેન મણિ-
ગતા દેવતા । તાઃ કામયતીતિપક્ષે કામના સફળા કૃતા । મણિમહ્દળેન તસ્ય મુક્તિર્દેયેતિશબ્દો વારયિતું
અગ્રજાયાદદત્ । તત્રૈવ સ્થિત્વા દેવતાયા અપ્યુપભોગો ભવતિવતિ પ્રીત્યૈવ અદદત્, ન તુ ચાચિતઃ ।
સ્ત્રીણાં પ્રાર્થનામાયાયાહ પદ્યન્તીનામિતિ । ચ્ચકારાત્ સર્વાભ્યઃ પ્રદર્શ્ય તાસાં સ્પર્શાનન્તરં ચોપિતામ-
ન્વેષાં ચ દેવાનાં પદ્યતામિતિ । પ્રમાણસિદ્ધ્યર્થં યત્ કિંચિત્ કરોતિ તત્સર્વં તદધિષ્ઠાતૈવેવ પ્રચચ્છતીતિ
જ્ઞાપિતમ્ । પ્રમાણબલમેવાત્ર સુચ્યમિતિ ન પ્રમેયવિચારેણ કોઽપ્યર્થઃ શક્કનીયઃ ॥ ૩૨ ॥

इति श्रीभागवतसुवोधिण्यां श्रीमद्ब्रह्मणमहात्मजश्रीमद्ब्रह्ममदीक्षितविरचितायां
दशमस्कन्धविवरणे एकत्रिंशोऽध्यायविवरणम् ।

આ પ્રકારે ભગવાને શંખચૂડને માર્યો, ઘીને પ્રકારે નહિ. શંખચૂડને મુક્તિ ન મળે એટલા માટે
શુકદેવજી કહે છે કે નિહત્યૈવ. મરેલાનું દ્રવ્ય ગ્રહણ કરવું જોઈએ નહિ એવી શંકા થતાં શુકદેવજી કહે
છે કે ભાસ્વરમ્. ‘અયોગ્ય સ્થાનમાંથી ઉત્તમ મણિ ગ્રહણ કરવો’ એ વાચ્યથી જણાય છે કે ભગવાને
શંખચૂડનો પ્રકાશવાળો મણિ લીધો તેમાં દોષ નથી. મણિનું ગ્રહણ કરવાથી મણિમાં રહેલા દેવતાનું પણ
ગ્રહણ થઈ ગયું. (મણિમાં અધિષ્ઠાતા દેવ ન હોય તો તે મણિ પ્રકાશવાળો ન હોય, અને શુકદેવજી ભાસ્વરમ્
એ પ્રમાણે મણિનું વિશેષણ પણ મૂકે નહિ. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મણિમાં તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ રહેલો હતો.)
બલદેવજીને સ્ત્રીઓની ઇચ્છા છે એ પક્ષમાં તેમની કામના સફળ કરવામાં આવી. ભગવાને શંખચૂડનો
મણિ લઈ લીધો તેથી તેમણે શંખચૂડને મુક્તિ આપવી જોઈએ એમ કોઈ શંકા કરે તો તે શંકા દૂર કર-
વાને માટે શુકદેવજી કહે છે કે અગ્રજાયાદદાત્, ભગવાને પોતાના મોટા ભાઈ બલદેવજીને તે મણિ
આપી દીધો. (ઉપલોગને માટે બલદેવજી બીજી સ્ત્રીઓની પણ કામના કરે છે એ જણાવવાને માટે
સુબોધિનીજીમાં તાઃ એ પ્રમાણે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.) (અરે! આ પ્રમાણે જો હોય
તો ભગવાને મણિના દેવતાનું જ ગ્રહણ કરવું ઉચિત હતું, મણિનું પણ ગ્રહણ કરવાની જરૂર ન હતી.
આ પ્રમાણે શંકા થાય તો તેનું સમ્પ્રધાન કરતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) બલદેવજી મણિમાં જ
રહેલા દેવતાનો પણ ઉપલોગ ભલે કરે એ હેતુથી ભગવાને પ્રીતિથી જ બલદેવજીને તે મણિ આપ્યો,
કાંઈ બલદેવજીએ તે મણિ માપ્યો ન હતો. (દરેક પદાર્થમાં રહેલો દેવ તે પદાર્થનું નિયમન કરે છે. મણિનું
નિયમન કરવાનું કાર્ય તેમાં રહેલા દેવતાનું છે. આ અધિકાર દેવતાઓને ભગવાને આપેલો છે. તેથી દેવતાનું
દેવતાપણું તે પદાર્થમાં રહેવાથી જ સિદ્ધ થાય છે.)

સ્ત્રીઓ ભગવાનને મણિ માટે પ્રાર્થના ન કરે એટલા માટે શુકદેવજી કહે છે કે પદ્યન્તીનામ્ ।
અર્થાત્ સ્ત્રીઓના દેખતાં જ ભગવાને બલદેવજીને મણિ આપી દીધો. શ્લોકમાં જે જ છે તે ઉપરથી
જણાય છે કે ભગવાને ગાંધી સ્ત્રીઓને તે મણિ દેખાડ્યો, તે સ્ત્રીઓએ મણિનો સ્પર્શ કર્યો, અને ત્યાર
પછી તે સ્ત્રીઓ અને બીજા દેવોના દેખતાં ભગવાને તે મણિ બલદેવજીને આપી દીધો. પ્રમાણની સિદ્ધિને
માટે ભગવાન જે દરે છે તે સર્વ પ્રમાણના અધિષ્ઠાતા બલદેવજીને જ આપી દે છે એમ દર્શાવવામાં
આવ્યું. (ભગવાન જે માર્ગના અંતર્યામી કાર્ય કરે છે તે તે માર્ગના અધિષ્ઠાતા દેવને આપે છે. આપણા
ચાલતા પ્રસંગમાં ભગવાને પ્રમાણમાર્ગના ફલરૂપ મણિનું હરણ કર્યું તેથી તેમણે તે મણિ પ્રમાણમાર્ગના
અધિષ્ઠાતા બલદેવજીને આપ્યો.) (તો પછી, ભગવાન સર્વનું મૂળ હોવાથી આ મણિનું સ્થાપન ભગ-
વાનના જ મસ્તક ઉપર થાય એ ઉચિત છે; વળી, શંખચૂડને ભગવાનના હસ્તનો સ્પર્શ થયેલો છે, તો
તેને મુક્તિ ન મળે એ પણ અપરિત જ છે. આ પ્રમાણે શંકા થતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે)
આ પ્રસંગમાં પ્રમાણબલ જ સુખ્ય છે, તેથી પ્રમેયબલનો વિચાર કરીને કોઈ પણ બીજા અર્થની શંકા
હવે નહિ. ૩૨

દ્વાત્રિંશોઽધ્યાયઃ ૩૨

દ્વાત્રિંશોઽન્તર્ગોષિકાનાં સ્થાનન્દં ભગવાન્ દરિઃ । પૂરવામાસ ચૈતૈવ પૂર્ણાનન્દ ઇતીર્ચતે ॥ ૧ ॥

ગોપીજનોના અન્તઃકરણમાં ભગવાન્ હરિએ (શુભગાયનદ્વારા) પોતાના આનન્દને પૂર્યો, અને તેથી જ ભગવાન્ પૂર્ણાનન્દ થયા, એમ આ બત્રીસમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે.

(જે કે બધેય ઠેકાણે આનન્દ અન્તઃકરણમાં જ અનુભવાય છે, તો પણ બાહ્ય રમણમાં શરીર અને ચેષ્ઠાનું પ્રાધાન્ય હોવાથી, અને સ્વરૂપ મૂર્ત હોવાથી સ્વરૂપાત્મક આનન્દ પણ મૂર્ત છે એ કારણથી શરીર, ઇન્દ્રિય વગેરેમાં સ્વરૂપે સ્થાપેલા આનન્દનો અનુભવ મનથી થાય છે. આપણા આત્મા પ્રસંગમાં તો ભગવાનની સાથે ગોપીજનોનો સંગ અન્તઃકરણમાં થવાથી આનન્દ પ્રકટ થયો અને તેથી બાહ્ય રમણમાં થાય છે તે પ્રમાણે શરીર, ઇન્દ્રિય વગેરેમાં ધર્મો પ્રકટ થાય છે. આ હેતુથી શ્રીમદ્દામરુચીએ કારિકામાં અન્તર્ એ પદ મૂકેલું છે.

અરે ! ધર્મસ્વરૂપના વિરહથી હૃતપત્ત થતા દુઃખનું નિવારણ ધર્મરૂપ શુભગાયનથી દેવી રીતે સંભવે ? અને તેમાં પણ ધર્મરૂપ શુભગાયન સ્વરૂપની માફક ગોપીજનોના અન્તઃકરણમાં દેવી રીતે આનન્દ પૂરી શકે ? આ શંકાનું નિરાકરણ શ્રીમદ્દામરુચી ચૈતૈવ એ પદો વડે કરે છે. જે પ્રમાણે ભગવાનનું સ્વરૂપ પૂર્ણાનન્દાત્મક છે તે પ્રમાણે ભગવાનની નામલીલા પણ પૂર્ણાનન્દાત્મક છે, એટલે સર્વ ઘટી શકે છે. અર્થાત્ ભગવાન્ સ્વરૂપથી અને નામથી પૂર્ણાનન્દ છે.

અથવા તો ચૈતૈવનો અર્થ બીજો પ્રકારે પણ કરી શકાય એમ છે. ભગવાને જે સ્વરૂપથી પહેલાં સંસાર પંચાધ્યાયીમાં લીલા દ્વારા ગોપીજનોને આનન્દ આપ્યો અને પોતે પૂર્ણાનન્દ કહેવાયા તે જ સ્વરૂપથી—ગોપીજનોના અન્તઃકરણમાં જ જે રહેલું હતું અને ભાવના પ્રબળ વેગને લીધે અપકમલદ્વારા જે બહાર આવ્યું તે જ સ્વરૂપથી—દુઃખમાં પણ આ અધ્યાયમાં ભગવાને ગોપીજનોની અંદર આનન્દ પૂર્યો. આ જ અર્થનું વિવરણ અન્તઃપ્રવિષ્ટઃ ઇત્યાદિ પદોમાં કરવામાં આવેલું છે.

અથવા તો ચૈતૈવનો ત્રીજો અર્થ પણ સંભવે છે. જેમ જેમ ભગવાન્ પોતાના વિષેની ભક્તોની આર્તિ બુવે છે તેમ તેમ તે હર્ષ પામે છે. જો કે પરમ કૃપાકુ ભગવાનના આશા સ્વભાવનું વર્ણન કરવું અશકિત છે, છતાં પણ આ પ્રમાણે જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનો આશય આ પ્રમાણે છે. ભગવાનનો ભક્તોને વિષે પરમ અનુસંગ હોવાથી ધરોણમાં ભક્તોના હૃદયમાં પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરીને શુભગાયનના શ્રવણના આનન્દનો અનુભવ કરવાની ભગવાનને ઇચ્છા થાય છે. ભગવાનની આ ઇચ્છા ભક્તોની આર્તિથી જ પૂર્ણ થાય છે. તેથી ભક્તોની આર્તિ જોઈને ભગવાનને ઘણો આનન્દ થાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. વળી, દિવસે વિરહને લીધે હૃતપત્ત થતી આર્તિવાણી ગોપીજનો સાથે ત્યારે ભગવાન્ ગાયકણે મળે છે ત્યારે ભગવાનને જે આનન્દ થાય છે તે દિવસે ગોપીજનોના સમાગમમાં રહેવાથી થતો નથી. આ વસ્તુ-સ્થિતિને લીધે પોતાના જે આનન્દને લીધે ભગવાન્ પોતે પૂર્ણાનન્દ છે એમ ભક્તો ભણે છે તેવો આનન્દ ભગવાને ગોપીજનોની અંદર પૂર્યો. આ ત્રીજા પ્રકારના અર્થમાં પ્રયોજન પૂર્ણાનન્દત્વ છે; તેનું અનુસંધાન કરીને ભગવાન્ પોતાનો આનન્દ ગોપીજનોમાં પૂરે એ હેતુથી ગોપીજનો ભગવાનનાં શુભગાયન કરનાં નથી, પરંતુ ગોપીજનોનો ભગવાનની ઉપર જે ભાવ છે તે ભાવના સ્વભાવથી જ તેઓ શુભગાયન કરે છે, તેથી ભાવસંભાવી કાંઈ પણ પ્રયોજન દર્શાવવાની જરૂર નહે છે. આ પ્રમાણે જો ગાંધા થાય તો તેનું સમાધાન એ કે ગોપીજનોના ભાવની સ્થિરતા પણ થાય છે. અર્થાત્ ભાવના સ્વભાવથી ભાવને સ્થિર કરવાને માટે શુભગાયન છે. આ પ્રયોજન ભાવની અંદર જ રહેલું છે. પછીથી તે શુભગાયન વડે ભક્ત્ય પ્રયોજન—ગોપીજનોમાં ભગવાનનો આનન્દ પૂરાય છે અને તેમનો ભાવ દૃઢ થાય છે એ પ્રયોજન—મિલ્લ થાય છે. શુભગાયન એ ભાવનું પ્રાર્થ છે, અને ભાવ ભગવદ્રૂપ છે તેથી શ્રીમદ્દામરુચી અત્તા કરે છે કે ભગવાને શુભગાયન દ્વારા ગોપીજનોમાં આનન્દ પૂર્યો. ભગવાન્ પોતાનો આનન્દ ભક્તોમાં જે પૂરે છે તે જ ભાવની સ્થિરતા કહેવાય છે.) ૧

અન્તાપ્રવિષ્ઠો ભગવાન્ મુલાદુદ્ધત્ય કર્ણયોઃ । પુનર્નિવેશ્યતે સમ્યક્ તદા ભવતિ મુશ્ચિરઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થયોર્મુલ્યતાઞ્ચ યુગ્મા શ્લોકાસાતોઽન્તરિ હિ । સર્વેષુ ચૈવ માસેષુ ચત્ કરોત્યુચ્યતે હિ તત્ ॥ ૩ ॥

અતોઽન્તર માસયુગ્મા હિ પ્રક્રમઃ ફલમેવ ચ । આદ્યન્તે ચાપરં યુગ્મં ત્રયોદશ ભવન્તિ તત્ ॥ ૪ ॥

ગોપીજનોના અન્તાકરણમાં પ્રવેશ પામેલા ભગવાનને ત્યારે મુખમાંથી શુભગાન દ્વારા બહાર કાઢીને ફરીથી શુભગાનનું શ્રવણ કરીને કર્ણમાં સારી રીતે પ્રવેશ કરાવવામાં આવે છે ત્યારે તે સારી રીતે સ્થિર થાય છે.

(ભગવાન્ પોતાનો આનન્દ ગોપીજનોમાં જે પૂરે છે તેનું વર્ણન આ ણીજી કારિકામાં કરવામાં આવે છે. જો કે શુભગાન ભાવના સ્વભાવથી જ થાય છે, કોઈ પણ પ્રયોજનને લીધે નહિ, તો પણ શુભગાનથી પૂર્વ ભાવ પણ સ્થિર થાય છે. ભગવાન્ ભાવાત્મક છે. આ ભાવાત્મક ભગવાનના સ્વરૂપવાળી જે સુધા તે પહેલાં નાદ દ્વારા દાખલ થઈ, અને તેનું વર્ણન વેલુગીતમાં આવેલી રન્ધ્રાન્વેષોરધરસુધયા પૂર્યન્ એ પંક્તિમાં કરવામાં આવેલું છે. બહાર ફાટીને અનુભવ થાય ત્યાં સુધીના પહેલાં જણાવેલા પ્રકારોથી આ સુધા ધીમે ધીમે પુષ્ટ થઈ, પણ પોતાને પોષણ આપનારો અને પોતાનો વિષય બની શકે એવો બાહ્ય સંબન્ધ તેને ન મળ્યો. તેથી તે મેળવવાને માટે તે સુધા પોતે શુભગાનરૂપે પ્રકટ થયા છતાં પણ તેને પોતાનો વિષય ન ગણવાથી પોતાના પ્રાકટ્ય પહેલાં અંદર સાક્ષાત્ પ્રિય ભગવાનના પ્રાકટ્યને લીધે પોતાના અને ગોપીજનોના શ્રોત્ર દ્વારા ફરીથી અંદર જ તે સુધા દાખલ થઈ, અને ત્યાં પોતાના પોષક વિષયને પ્રાપ્ત કરીને સારી રીતે સ્થિર થઈ.) ૨

આ અધ્યાયમાં (નાદાત્મક) શબ્દ અને (નાદમાં વર્ણવેલા ભગવાનરૂપી) અર્થ એ બે મુખ્ય છે એ જણાવવાને માટે અહીં શ્લોકોનાં જોડકાં આપવામાં આવેલાં છે. ભગવાન્ વર્ણની અંદર બધા મહિનાઓમાં જે લીલા કરે છે તેનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેથી આ અધ્યાયમાં બાર માસની સંખ્યાવાળાં શ્લોકનાં બાર યુગલો આપવામાં આવ્યાં છે. પહેલા શ્લોકમાં ગાનનો આરંભ છે અને છેલ્લા શ્લોકમાં ફલ છે. આરંભમાં અને અંતમાં મળીને શ્લોકોનું એક વધારાનું યુગલ થાય છે. આ પ્રમાણે આ અધ્યાયમાં એકદરે તેર યુગલ છે.

(પહેલાં ગોપીજનોએ ભગવાનના વેલુનો ફક્ત નાદ અનુભવ્યો હતો, તેથી નાદની મુખ્યતા હોવાને લીધે તે ગોપીજનોએ વેલુગીતમાં ગાયું કે અક્ષણ્વત્તાં ફલમિદમ્ ઇત્યાદિ. હમણાં તો ગોપીજનોને નાદના ઉપરાંત ભગવાનના સ્વરૂપનો પણ અનુભવ થયો છે, તેથી નાદ અને સ્વરૂપ એ બન્નેય મહારસરૂપ છે એ જણાવવાને માટે બખ્ખે શ્લોકોથી તે અનુભવનું વર્ણન કરવામાં આવે છે; અને આ નાદ અને સ્વરૂપ—શબ્દ અને અર્થ—એ બન્નેય એકરૂપ છે એ જણાવવાને માટે બન્ને શ્લોકોની એકવાક્યતા છે. ભગવાન્ વર્ષે વર્ષે જે લીલા કરે છે તે બધી લીલાનું ગોપીજનો કરે કરે આ અધ્યાયમાં ગાન કરે છે. આ અધ્યાયમાં ભગવાનની જેટલી લીલા વર્ણવવામાં આવેલી છે તેટલી જ ભગવાનની લીલા નથી. એ જણાવવાને માટે, આખા વર્ષના બાર માસ હોવાથી, શ્લોકમાં બાર યુગલો આપવામાં આવ્યાં છે. આરંભમાં અને અંતમાં એક એક શ્લોક છે, અને તે મળીને એક વધારાનું શ્લોકનું યુગલ થાય છે. તેથી જણાય છે કે અધિક માસમાં પણ ભગવાન્ જે લીલા કરે છે તેનું પણ ગાન ગોપીજનો કરે છે. આખા વર્ષના બાર માસ અને એક અધિક માસ એક તેર માસને અનુસરીને આ અધ્યાયમાં શ્લોકનાં તેર યુગલો આપવામાં આવેલાં છે. તેરમા યુગલમાં જે વિષયનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે દર્શવિતાં શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતા કરે છે કે પ્રક્રમઃ પાતમેવ ચ. પહેલા શ્લોકમાં ગાનનો પ્રક્રમ—આરંભ—છે, અને છેલ્લા શ્લોકમાં તદિત્થાલગ્નરવાઃ એ પ્રમાણે ગાનનું ફલ છે.) ૩-૪

एवं भगवता सह रात्रौ क्रीडामुक्त्वा, दिने तासां संसारप्रवृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य, दिवसेषु भगवद्गुणवर्णनपरा जाता इति वदन्, गुणवर्णनाया आवश्यकत्वाय आरम्भे दुःखं, पर्यवसाने सुखमिति निरूपयन्, प्रथमं प्रथमप्रवृत्तावपि गोपिकानां दिवसेषु परमं दुःखं जातमित्याह गोप्य इति ।

श्रीशुक उवाच—गोप्यः कृष्णे वनं याते तमनुद्रुतचेनसः ।

कृष्णलीलाः प्रगायन्त्यो निन्युर्दुःखेन चासरान् ॥ १ ॥

केवलपदात् पूर्वोक्ता ग्राह्याः । सदानन्दे वनं गते तमन्वेव द्रुतं चित्तं गताम् । वस्तुन्तर-
ग्रहणाक्षमं चित्तं जातम् । द्रुतशब्दाद्विलय उक्तः । ततः सर्वतः प्रसृतं सूक्ष्मभावापन्नं सदानन्दस्य
लीलां गृहीतवत् । अतः कृष्णलीलाः प्रगायन्त्यो जाताः । यथा स्वरूपं सदानन्दरूपम्, तथा
तल्लीला अपीति तदात्मकत्वं च लीलानां द्वापयितुं पुनर्नामग्रहणं कृतम् । अन्यथा तत्पदमेव वदेत् ।

- આ પ્રમાણે ભગવાનની સાથે રાત્રીએ ક્રીડાનું વર્ણન કરીને, દિવસે ગોપીજનોની સંસારની પ્રવૃત્તિ યથે એ પ્રમાણે શંકા કરીને, દિવસે ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન કરવામાં તત્પર થયાં એમ કહેવાને, ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન આવશ્યક છે એ જણાવવાને માટે આરંભમાં દુઃખ અને અંતમાં સુખ છે એમ નિરૂપણ કરતાં શુકદેવજી ગોપ્યઃ એ શ્લોકમાં પ્રથમ કહે છે કે પ્રથમ પ્રવૃત્તિમાં પણ—ગાનના આરંભમાં પણ—ગોપિકાઓને દિવસે પરમ દુઃખ થયું. (ગાનના આરંભમાં પણ જ્યારે ગોપીજનોને દુઃખ થયું ત્યારે ગાન ન કરે તો કેટલું દુઃખ થાય? આ ભાવ દર્શાવવાને માટે શ્રીસુખોદિનીજીમાં અપિ શબ્દ મુકવામાં આવેલો છે.) શુકદેવજી કહે છે કે:—

કૃષ્ણ ભગવાન જ્યારે વનમાં પધારતા હતા ત્યારે તેમની પાછળ જ
જેમનું ચિત્ત લીન થઈ ગયેલું હતું એવાં ગોપીજનો કૃષ્ણની લીલા ગાતાં
દુઃખથી દિવસો ગાળતાં હતાં. ૧

શ્લોકમાં ગોપ્યઃ એટલું જ પદ હોવાથી પહેલાં રાસમણ્ડલનાં ગોપીજનોનું જ અહીં પ્રકરણ કરવાનું છે. (એકત્રીસમા અધ્યાયના વીસમા શ્લોકમાં જે પ્રમાણે ગોવ્રજયોગિતામ્ કહીને ઉતરતી કોટિનાં ગોપીજનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું નથી, પણ કૃષ્ણ ગોપ્યઃ એ પ્રમાણે જ કહેવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ બત્રીસમા અધ્યાયનાં ગોપીજનો રાસમણ્ડલનાં અધિકારી ગોપીજનો જ છે, એકત્રીસમા અધ્યાયનાં ગોપીજનો નથી.)

સદાનન્દ—કૃષ્ણ—વનમાં ગયા ત્યારે ગોપીજનોનું ચિત્ત તેમની પાછળ જ દોડ્યું. અર્થાત્ ગોપીજનોનું ચિત્ત ભગવાનથી અન્ય વસ્તુનું પ્રકરણ કરવાને માટે અશક્ત બન્યું. શ્લોકમાં દ્રુત શબ્દનો જે પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે ચિત્તનો (ભગવાનમાં) વિલય થયો. પડીથી તે ચિત્તે ત્યારે બાળ પ્રસરી અને સૂક્ષ્મભાવને પ્રાપ્ત કરીને કૃષ્ણની લીલા પ્રકરણ કરી. (ચિત્ત ઓગળ્યું અને તેથી તેના અવયવો છૂટા પડ્યા. આનન્દમય પ્રભુ બધામાં રહેલા હોવાથી તેમના અવયવો વિરલ—જરા જરા છૂટા—છે; તેથી આવા પ્રકારના પ્રભુનું પ્રકરણ કરવાને માટે તે જ પ્રકારનું—જેના અવયવો વિરલ છે એવું—ચિત્ત યોગ્ય છે એમ ભાવ છે.) તેથી ગોપીજનો કૃષ્ણની લીલાઓ જાણેથી ગાવા લાગ્યાં. જેમ ભગવાનનું સ્વરૂપ સદાનન્દરૂપ છે, તેમ તેમની લીલા પણ સદાનન્દરૂપ છે; તેથી લીલા સ્વરૂપાત્મક જ છે એ જણાવવાને માટે શુકદેવજીએ કૃષ્ણલીલાઃ એ પદમાં દ્રીથી ભગવાનનું નામ વાપર્યું છે, આ પ્રમાણે જો પ્રયોજન ન હોત તો શુકદેવજી કૃષ્ણલીલાને બદલે તહીલાઃ એ પ્રમાણે કહેત; અને જો શુકદેવજી તહીલાઃ એમ કહ્યું હોત તો લીલા ભગવાનના સંબંધવાળી છે એટલો જ અર્થ પ્રાપ્ત થત, પણ લીલા ભગવત્સ્વરૂપ છે એ અર્થ પ્રાપ્ત થત નહિ. અને લીલા ભગવત્સ્વરૂપ છે એ વાત તો અવશ્ય કહેવી જોઈએ.

ભગવાનના સ્વરૂપથી ગોપીજનોને ત્યારે વિયોગ થાય ત્યારે ભગવાન વિના બીજો કોઈ પણ પદ્ય ગોપીજનોનું હૃદય ટકાવી શકે નહિ, કારણ કે તે બધા પદ્યો ભગવાનથી ઉતર્યા છે; તેથી ગોપીજનોએ

તથા સતિ તત્સમ્યન્ધિત્વમાત્રં પ્રાપ્યેત, ન તૂત્તરૂપત્વમ્ । અવશ્યં વાચ્યં ચૈતાત્ । યતઃ સ્વરૂપવિયોગે
તદતિરિક્તસ્ય ન જીવનહેતુત્વમ્, તતો હીનત્વાત્ । તતો યથાકથશ્ચિન્મહતા ગાનસદુઃસ્ત્રેન વાસરાન્
નિન્યુઃ । યદા પુનઃસાધિતં પ્રકીર્ણે ભગવદ્ધરિત્રે વિલીનં સદ્ એકભાવં પ્રાપ્સ્યતિ તદા પૂર્ણમનૌરયા મયિ-
વ્યન્તિ । ઇદાની સર્વા સામગ્રી વિશકલિતેતિ દુઃસ્ત્રેન દિનનયનમ્ । વાસરપદાદ્ રાત્ર્યર્થં કથશ્ચિત્
પ્રાણાનાં ધારણં લક્ષ્યતે ॥ ૧ ॥

સર્વોત્તમા હરેર્લીલા વેણુનાદપુરઃસરા । હેતુઃ સર્વત્ર વાચ્યેઽર્થે પ્રથમેષુ નિરૂપ્યતે ॥ ૧ ॥

દેવસ્રિયસ્તથા ગાવઃ સરિતઃ પાદપા લતાઃ । પક્ષિણશ્ચ તથા મેષા મહાદ્યા ગોપિકાસ્તથા ॥ ૨ ॥

હરિણ્યો દેવગન્ધર્વા દ્વિધા ચ ભગવાન્ હરિઃ । ઉત્તરેષુ નિરૂપ્યન્તે રસદ્વા વેણુવાદને ॥ ૩ ॥

જાનાતિ ભગવાનેવ જાનાત્યેવ હરિઃ સ્વયમ્ । અતોઽન્તે ભગવાનુક્તો વારદ્વયમનન્યધીઃ ॥ ૪ ॥

મનના ઘણા દુઃખથી ગમે તેમ કરીને દિવસો ગાળ્યા. પણ જ્યારે ગોપીજનોનું ચિત્ત ભગવાનના જુદાં જુદાં ચરિત્રોમાં સારી રીતે લીન થઈને એકલાવ પ્રાપ્ત કરશે ત્યારે તેમનો—ગોપીજનોનો—મનૌરથ પૂર્ણ થશે. (ભગવાનનો સંબંધ કરી આપનારા ભાવને અહીં મનૌરથ કહેવામાં આવ્યો છે. આ ભાવ પૂર્ણ થશે એટલે ભગવાનની સાથેનું આન્તર રમણુ સિદ્ધ થશે; અર્થાત્ શુભુગાનનું પહેલાં જણાવેલું પ્રયોજન—ભાવની સ્થિરતા—થશે.) હમણાં તો બધી સામગ્રી છિન્નલિન્ન થઈ ગઈ છે, તેથી ગોપીજનો દુઃખથી દિવસો કાઢે છે. (જુદાં જુદાં ગોપીજનોની અંદર રહેલી સુધા છિન્નલિન્ન થઈ ગઈ છે, અંદર જ રહેલી છે.) શ્લોકમાં જે વાસર પદ મૂકવામાં આવેલું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે રાત્રીને માટે ગોપીજનો ગમે તેમ કરીને (દિવસે) પોતાના પ્રાણુ ધારણુ કરી રાખે છે. ૧

(ગોપીજનો શ્લોકોનાં જે યુગલો ગાય છે તેનો સાર આપતાં શ્રીમહાપ્રભુજી નીચે પ્રમાણે કારિકાઓમાં આજ્ઞા કરે છે.) ભગવાનની વેણુનાદપૂર્વક સર્વોત્તમ લીલા દરેક યુગલના બીજા શ્લોકમાં વર્ણુ-વેલા અર્થનું—અપ્સરાઓ મૂર્છિત થઈ ગઈ ઇત્યાદિ અર્થનું—કારણુ છે, અને તેનું—લીલાનું—વર્ણન દરેક યુગલના પહેલા શ્લોકમાં કરવામાં આવે છે. ૧

અપ્સરાઓ, ગાયો, નદીઓ, વૃક્ષો અને લતાઓ, પક્ષીઓ, મેઘો, પ્રહ્લા વગેરે દેવો, ગોપિકાઓ, હરિણીઓ, દેવગન્ધર્વો અને બે પ્રકારે—બે યુગલમાં—વર્ણુવેલા ભગવાન્ હરિઃ આ બધા વેણુનાદમાં રહેલા રસને જાણનારા છે, અને તેમનું વર્ણન દરેક યુગલના બીજા શ્લોકમાં કરવામાં આવે છે. ૨-૩

(છેલ્લાં બે યુગલોનું તાત્પર્ય દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) વેણુનાદના રસને ભગવાન્ જ જાણે છે, અને હરિ પોતે પણ તે જાણે છે જ; તેથી આ અધ્યાયને અંતે અનન્યલક્ષ્મીને જેમનું જ્ઞાન થાય છે એવા ભગવાનનું બે વાર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (ભગવત્ત્વ જણાવવાને માટે કારિકામાં ભગવાન્ પદ મૂકવામાં આવ્યું છે, અને તાપ હરણુ કરે છે એ ભાવ દર્શાવવાને માટે હરિઃ પદ મૂકવામાં આવેલું છે. ભગવાન્ જ આ રસ જાણે છે, તેથી દિવસનો તાપ દૂર કરીને રસનું દાન ભગવાન્ જ કરે છે, ચન્દ્ર વગેરે કરી શકતા નથી. તેથી જ સર્વ લક્ષ્મીને સર્વ આશીર્વાદ આપવાની ઇચ્છાથી ભગવાન્ પોતે જ પધારે છે એ પ્રમાણે ત્રેવીસમા શ્લોકનો અર્થ સિદ્ધ થાય છે. આ કારિકામાં જે એવ પદ આવેલું છે તે એમ દર્શાવે છે કે ચન્દ્ર વગેરે આ રસને જાણતા નથી. અરે ! ભગવાન્ તો બાલક છે, તેથી જ્ઞાનપૂર્વક આવી અસાધારણુ લીલા તે કેવી રીતે કરી શકશે ? આ પ્રમાણે જે શંકા થાય તો તેનું નિરાકરણુ યદુ-પતિઃ ઇત્યાદિ પચીસમા શ્લોકમાં કરવામાં આવેલું છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન્ આ રસ જાણે છે જ. અહીં એવ પદ એમ દર્શાવે છે કે ભગવાન્ બાલક હોવાથી તેમનામાં આવું જ્ઞાન સંભવિત નથી એ અભિપ્રાય ખોટો છે. આ પ્રમાણે બન્ને પ્રકારનો નિયમ સિદ્ધ થાય તેટલા માટે ત્રેવીસમા અને પચીસમા શ્લોકમાં એમ બે વાર ભગવાનનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાન્ પદ ભગવત્ત્વ દર્શાવે છે, અને હરિ પદ તાપ દૂર કરવાનો ભાવ દર્શાવે છે.) ૪

અનુભવસ્તુ નાદસ્ય સ્ત્રીપુ પૂર્વેમુદીર્યતે । ત્રિવિધાસુ તતઃ પુંસુ બ્રહ્મા ગોપી તથા મૃગી ॥ ૫ ॥

ત્રયોઽત્ર ત્રિવિધાઃ પ્રોક્તાઃ પ્રકીર્ણાઃ સકલાઃ સુરાઃ । સર્વે એવાનભિક્ષા હિ વસ્તુસામર્થ્યસંયુતાઃ ॥ ૬ ॥

एषं वेषुर्द्वादशधा फलतीति निरूपितः ॥ ६ ॥

તત્ર પ્રથમં સ્ત્રીપ્રાધાન્યાદ્ દેવસ્ત્રિયો મુખ્યા इति तासु वेषुनाદप्रभावं वक्तुं येन प्रकारेण वेषु-
नाद् उत्तिष्ठति, तं प्रकारमाहुः वामबाहुकृतवामकपोल इति ।

वामबाहुकृतवामकपोलो वल्गितस्त्रधरार्पितवेषुम् ।

कोमलाङ्गुलिभिराश्रितमार्गं गोप्य ईरयति यत्र मुकुन्दः ॥ २ ॥

व्योमयानवनिताः सह सिद्धैर्विस्मितास्तदुपधार्य सलज्जाः ।

काममार्गणसमर्पितचित्ताः कश्मलं ययुरपस्मृतनीव्यः ॥ ३ ॥

નાદનો પ્રભાવ તો પ્રથમ ત્રણ પ્રકારની સ્ત્રીઓમાં વર્ણવવામાં આવે છે, પછી વૃક્ષ, પક્ષી અને મેઘ
એ ત્રણ પ્રકારના પુરુષોમાં વર્ણવવામાં આવે છે; (લતાઓનો સમાવેશ વૃક્ષોમાં થાય છે તેથી તેમની
ગણતરી પુરુષોમાં કરવામાં આવેલી છે.) બ્રહ્મા, ગોપી અને હરિણીઓ એ ત્રણ પલુ વર્ણન કરવામાં
આવે છે. અહીં આ ત્રણ સાત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ત્રણ પ્રકારનાં વર્ણવેલાં છે. (દેવની સ્ત્રીઓ
વગેરે ત્રણ રાજસ છે; વૃક્ષો, લતાઓ વગેરે સાત્વિક છે; અને બ્રહ્મા, ગોપી અને હરિણીઓ તામસ છે;
આ પ્રમાણે સુબોધિનીછમાં વિવેચન કરવામાં આવેલું છે.) (એકવીસમા શ્લોકમાં) સર્વ દેવોનું—નાના
નાના દેવોના સમૂહનું—એક સાથે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આ બધાય ખરેખર રસના જ્ઞાન વિનાના
છે, છતાં પણ વસ્તુના સામર્થ્યથી—શ્રુતથી—જોડાય છે. આ પ્રમાણે વેણુ બાર પ્રકારે ફળે છે એમ તેનું
વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. (દશ યુગલમાં જણાવેલાં દશ પહેલાં નાદરસ બાજુતાં ન હતાં; પછી તેઓએ
નાદનું શ્રવણ કર્યું, અને તેટલાથી જ મૂર્છા કરાવવી વગેરે નાદનું જે સામર્થ્ય તેનાથી તેઓને ફળ મળ્યું;
અર્થાત્ તેઓ નાદનો રસ બાજુવા લાગ્યાં. આને જ નાદનો પ્રભાવ કહેવામાં આવે છે. નાદના રસનું જ્ઞાન
થવામાં અહીં બીલું કાંઈ પણ કારણ નથી, તેથી આ નાદનો જ પ્રભાવ છે એમ જણાવવા કારિકામાં હિ
યદ મૂકવામાં આવેલું છે. પહેલાં આ બાર રસને બાજુનારાં છે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું. તેમાં દશ
પહેલાં રસથી અજણ્યાં હતાં, અને પછી નાદના પ્રભાવથી રસને કાંઈક કાંઈક બાજુના લાગ્યાં. જે પ્રકાર
વાળા સગવાનું તો સર્વ રીતે રસને બાજુનારા છે, તેથી તે દશમાં અને સગવાનમાં ભેદ રહેલો છે. પહેલા
દશ યુગલમાં મૂર્છા કરાવીને વગેરે પ્રકારથી, અગ્રીઆરમાં યુગલમાં તાપ દૂર કરવાના પ્રકારથી અને બારમાં
યુગલમાં અસાધારણ લીલાના પ્રકારથી—આ પ્રમાણે બાર પ્રકારે વેણુ ફળે છે.) ૫-૬૬

તેમાં—બાર રસ બાજુનારાઓમાં—સ્ત્રીઓ મુખ્ય છે, અને સ્ત્રીઓમાં દેવોની સ્ત્રીઓ મુખ્ય છે,
તેથી દેવોની સ્ત્રીઓમાં વેણુના નાદનો પ્રભાવ જણાવવાને માટે, જે પ્રકારે વેણુનો નાદ ઉત્પન્ન થાય છે તે
પ્રકાર વામવાહુકૃતવામકપોલઃ એ યુગલમાં શુદ્ધદેવજી વર્ણવે છે.

હે ગોપીઓ ! હાથા બાહુ ઉપર હાથા ગાલને ટેકવી રાખીને ચંચલ
બ્રમરવાળા મુકુન્દ સગવાનું જ્યારે કોમલ અંગુલીઓથી જતાં છિદ્રો પૂરા-
યતાં છે અને અંધર ઉપર જને રાખવામાં આવેલો છે એવા વેણુને વગાડે
છે, ત્યારે સિદ્ધોની સાથે જતી વિમાનમાં જનારા દેવોની સ્ત્રીઓ વિરમય
પામે છે, તે વેણુનાદને ઓળખીને લજ્જા પામે છે અને કામના બાહુને
ચિત્ત સમર્પણ કરી, યાવડને વિસરી મૂર્છા પામે છે. ૩-૩
છલો ૪૧

યત્ર મુકુન્દઃ અધરાર્પિતવેણુસીરયતિ તત્ર તસિન્ ક્ષણે જ્યોમયાનવનિતાઃ કદમલં ચયુ-
રિતિ સમ્બન્ધઃ । વેણુનાદઃ પદ્મધા ભવતિ, મુલ્લસ્ય પરિતઃ સમતયા ઉપર્યધશ્ચ ધારણેન । તત્ર સ્ત્રીણાં
કામોદ્દોષકઃ વામપરાવૃત્તઃ । સ્ત્રીણાં પુરુષાણાં ચ દક્ષિણઃ । દેવાનામુચ્ચૈઃ । અધસ્તિરશ્ચામ્ । સમતયા
સર્વેણામચેતનાનાં ચ । તત્ર દેવસ્ત્રીણાં કામોદ્દોષકો વામપરાવૃત્ત એવેતિ તથા નિરૂપ્યતે । માતુષભાવા-
દેવભાવો મહાનિતિ માતુષનાદેન દેવસ્ત્રીણાં ભ્રમો ન ભવિષ્યતીત્યાશક્ત્ય 'તદ્ભૂવિજૃમ્ભઃ પરમેષ્ઠિધિષ્ણ્યમ્'-
ઇતિવાક્યાદ્ ભૂવિલાસં નાદે યોજિતવાન્ । તવાહ્ । વામવાહૌ કૃતો યોજિતો વામકપોલો ચેન ।
વલ્ગિતા ભૂર્યસેતિ । ભૂરત્ર દક્ષિણા । તથૈવાભિનયભાવાત્ । વલ્ગિતા ઉર્ધ્વગતિયુક્તા । અધરઃ પૂર્વ
વર્ણિતઃ લોભાત્મકઃ । તત્ર ચેત્સમર્પિતઃ પરમાનન્દં ન પ્રયચ્છતિ, કામમેવોદ્દોષયતિ । યતઃ શ્રુત્વાઽપિ
વિરહજનિતક્રોધમેવ પ્રાપ્નુવન્તિ ન તુ પરમાનન્દમ્ । તત્રાપિ ક્રિયાશક્તિઃ પુષ્ટા ચેદ્ ભવેત્ તદા લુબ્ધાદપિ
ફલં સિધ્યેત્ । તદપિ નાસ્તીત્યાહ્ । કોમલાક્ષુલિભિરાશ્રિતો માર્ગો યસ્ય । આદૌ મન્દપ્રકારેણૈવ
વેણુનાદસ્યોચિતત્વાત્ । માર્ગાસ્તસ્ય રન્ધ્રાઃ । તેષાં ગાઢભાવેન નિષ્પીઢને તારો નાદો ભવતિ । મધ્યભાવે

જ્યારે મુકુન્દ ભગવાન્ અધર ઉપર રાખેલા વેણુને વગાડે છે ત્યારે, અર્થાત્ તે ક્ષણે, વિમાનમાં
જનારાઓની સ્ત્રીઓ મૂર્છા પામે છે; આ પ્રમાણે આ શુભલમાં પદોનો સંબંધ છે. વેણુનો નાદ પાંચ પ્રકારે
થાય છે: (૧-૨) મુખની ડાબી બાજુએ અને જમણી બાજુએ, એમ બે પ્રકારે વેણુને ધારણ કરીને;
(૩) સરખી રીતે વચ્ચેથી ધારણ કરીને, (૪) ઉપર ધારણ કરીને, અને (૫) નીચે ધારણ કરીને.
તેમાં ડાબી બાજુએ ધારણ કરેલો વેણુ સ્ત્રીઓના કામને જાગૃત કરે છે. જમણી બાજુએ ધારણ કરેલો
વેણુ સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના કામને જાગૃત કરે છે. ઉપર ધારણ કરેલો વેણુ દેવોના કામને જાગૃત કરે છે.
નીચે ધારણ કરેલો વેણુ હલકા પ્રાણીઓના કામને જાગૃત કરે છે. અને સરખી રીતે ધારણ કરેલો વેણુ
સર્વ પ્રાણીઓના અને જડ પદાર્થોના કામને જાગૃત કરે છે. તેમાં ડાબી બાજુએ જ ધારણ કરેલો વેણુ
દેવોની સ્ત્રીઓના કામને જાગૃત કરે છે, તેથી તેનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવે છે.

(મનુષ્યભાવનું ઉર્ધ્વધન કર્યા વિના ભગવાન્ લીલા કરે છે, તેથી હવે આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે.)
મનુષ્યના ભાવ કરતાં દેવનો ભાવ જાણ્યો છે, તેથી મનુષ્યે વગાડેલા વેણુના નાદથી દેવોની સ્ત્રીઓને ભ્રમ
થશે નહિ એવી શંકા થતાં તેનું સમાધાન કરવામાં આવે છે કે તદ્ભૂવિજૃમ્ભઃ પરમેષ્ઠિધિષ્ણ્યમ્—તેમની
ભ્રમરનો વિદાસ પ્રજ્ઞાનું સ્થાન છે—(ભા. ૨. ૧. ૩૦) એ વાક્યને આધારે ભગવાને ભ્રમરના વિદાસને
વેણુના નાદ સાથે જોડ્યો. આ જ બાબત શુકદેવજી વામવાહુ ઇત્યાદિમાં કહે છે. વામવાહુકૃતવામ-
કપોલઃ એટલે ડાબા બાજુ ઉપર ટેકવેલો ડાબો ગાલ જેમણે એવા ભગવાન્, વલ્ગિતમ્નુઃ એટલે નચા-
વેલી છે ભ્રમર જેમની એવા ભગવાન્, અહીં જે જાગરનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે જમણી ભ્રમર
જાણવી, કારણ કે તે જ પ્રમાણે અભિનય કરવામાં આવ્યો છે. વલ્ગિતા એટલે જાણે ચઢવેલી. અધર
એટલે પહેલાં જે લોભરૂપી અધરનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે તે. અધર ઉપર જો વેણુ રાખવામાં આવે
તો તે પરમાનન્દનું દાન કરતો નથી, પણ કામને જ જાગૃત કરે છે, કારણ કે અધર ઉપર ધારણ કરેલા
વેણુના નાદને સાંભળીને પણ દેવોની સ્ત્રીઓ વિરહથી ઉત્પન્ન થયેલું દુઃખ જ પ્રાપ્ત કરે છે, પણ પરમા-
નન્દ પ્રાપ્ત કરતી નથી. (વેણુ વગાડવા માટે તેને અધર ઉપર રાખવાની જરૂર હોય છે. વેણુને લોભરૂપી
અધરનો સંબંધ થવાથી વેણુનાદથી દુઃખ જ પ્રાપ્ત થાય છે, પરમાનન્દ પ્રાપ્ત થતો નથી એમ તાત્પર્ય છે.)
અધર ઉપર વેણુ રાખીને પણ જે ક્રિયાશક્તિ પુષ્ટ હોય, અર્થાત્ વેણુ જોરથી વગાડવામાં આવે, તો
લોભરૂપી અધરના સંબંધવાળા વેણુ પાસેથી પણ ફલની પ્રાપ્તિ થાય. (વેણુનો નાદ મોટો થતાં વધારે
જ્ઞાન થાય અને તેથી અભિલાષા પૂર્ણ થાય એમ તાત્પર્ય છે.) પરંતુ તેમ પણ નથી એમ કોમલાક્ષુ-
લિભિઃ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં શુકદેવજી કહે છે. કોમલ અંગુલિઓથી પૂરાયેલાં છે છિદ્રો જેનાં એવો વેણુ
આ પ્રમાણે કરવાનું કારણ એ કે આરંભમાં ખીરથી જ વેણુનો નાદ કરવો યોગ્ય છે. માર્ગ એટલે વેણુનાં

મધ્યમઃ । કોમલે મન્દ इति । गोप्य इति सम्बोधनं सर्वानुभवसाक्षिकमेतदिति ज्ञापयितुम् । ईरणमत्र वादनम् । प्रयोजनमाह मुकुन्द इति । वेणुनादेन शुद्धं चेत् जगत्, तदा मोक्षं दास्यामीति । एवं हितार्थेऽपि वेणुवादने, ये मोक्षानधिकारिणः तेषां काम एव जात इत्याहुः व्योमयानवनिता इति । व्योमयानाः विमानयानाः सर्वे देवयोनयः तेषां वनिताः । अधिकारित्वात् स्त्रीत्वाद् भोग्यत्वाच्च न सुकृत्यधिकारिण्यः । सिद्धैः सहिता अपि । भगवद्भक्तिरिक्तं सर्वमेव दातुं समर्थाः । स्वयमत्यन्तं गाने निपुणाः । आदौ वेणुनादं श्रुत्वा विस्मिता जाताः । ततोऽल्पकामोद्रेके तद्वेणुनादमुपधार्य सलज्जा जाताः, भर्तारो ज्ञास्यन्तीति । ततोऽत्यन्तमुद्रेके स्वात्मरक्षार्थं कामेन मरणशङ्कया काममार्गणेभ्यः समर्पितं चित्तं याभिस्तादृश्यो जाताः । यथा मारकाय मारणात् पूर्वं स्वयमेव समर्प्यते मीरुभिः । ततः कामेन पीडिताः कश्मलं मूर्च्छां ययुः । सा मूर्च्छा अत्यन्तविस्मारिकेत्याह, अपस्मृता नीवी कटि-
वस्त्रं याभिरिति । एवं वेणुनादोऽत्यन्तं कामबोधक इत्यस्माकं मूर्च्छादौ किमाश्चर्यमिति भावः ॥२॥३॥

છિદ્રો. આ છિદ્રોને જોઈથી દળાવવાથી મોટો નાદ થાય, મધ્યમ રીતે દળાવવાથી મધ્યમ નાદ થાય અને ધીરેથી દળાવવાથી મંદ નાદ થાય. (વેણુનાં છિદ્રો કોમલ અંગુલિઓથી પૂરાએલાં હોવાથી વેણુનો નાદ ઊંચો ન હતો.) આ વિષય સર્વના અનુભવનો છે એમ દર્શાવવાને માટે ગોપ્યઃ એ પ્રમાણે સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે. અહીં ઈરણ એટલે વેણુ વગાડવો તે. વેણુ વગાડવાનું પ્રયોજન દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે મુકુન્દઃ. જો વેણુના નાદથી જગત્ શુદ્ધ થશે તો હું મોક્ષ આપીશ એ હેતુથી લગવાનું વેણુ વગાડે છે. (અહીં જે વસ્તુ કહેવાની છે તે શુદ્ધ સમ્ભવા યોગ્ય હોવાથી પરોક્ષ રીતે યાત કહેવામાં આવી છે. જગતની શુદ્ધિ એટલે લગવદ્વાવ સિવાયના બીજા લાવથી મુક્ત રહેવું તે. મોક્ષ એટલે ભગ્નનાનન્દ. અર્થાત્ જો જગત્ લગવદ્વાવવાળું અને તે સિવાયના લાવથી મુક્ત થશે તો હું તેને ભગ્નનાનન્દનો અનુભવ કરાવીશ.)

આ પ્રમાણે જો કે લગવાનું હિત કરવાને માટે વેણુ વગાડે છે, તો પણ જેઓ મોક્ષના અધિકારીઓ નથી તેઓને લગવાનના વેણુનાદથી કામ જ ઉત્પન્ન થયો એમ વ્યોમયાનવનિતાઃ એ શ્લોકમાં ગોપીજન કહે છે. આકાશમાં વાહનો છે જેમનાં, અર્થાત્ વિમાનમાં જનારા બધા દેવોનાં કુલો; તેમની સ્ત્રીઓ. આ સ્ત્રીઓ અધિકારવાળીઓ હોવાથી, સ્ત્રીઓ હોવાથી અને લોગ કરવા યોગ્ય હોવાથી મુક્તિની અધિકારી નથી. સિદ્ધો લગવાનું સિવાયની અભિમા વગેરે બધીય સિદ્ધિઓ આપવાને સમર્થ છે અને પોતે ગાનમાં ધણા નિપુણ છે. (સિદ્ધો ત્યારે બધીય સિદ્ધિઓ આપી શકે એમ છે તો પછી તે બધી સિદ્ધિઓનો તે પોતે અનુભવ કરી શકે એમાં શું આશ્ચર્ય ?) આવા સિદ્ધો સાથે હોવા છતાં પણ તે દેવની સ્ત્રીઓ આરંભમાં વેણુનો નાદ શાંભળીને વિસ્મય પામી. પછી ત્યારે તેમનો કામ ઘોડો વધ્યો ત્યારે તેમણે વેણુનાદને ઓળખ્યો અને ‘અમારા પતિઓ બાણુશે’ એવા વિચારથી તેઓ લજ્જા પામી. પછી ત્યારે કામ ધણો વધ્યો, અને કામથી પોતાનું મરણ થશે એવી શંકા થતાં પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે, જેમ બીજણુ માણસો મારી નાખે તે પહેલાં પોતે જ પોતાની જાતનું પોતાના મારનારને સમર્પણ કરે છે તેમ, આ સ્ત્રીઓએ પોતાનું ચિત્ત કામનાં બાણોને સમર્પણ કરી દીધું. (લગવાનું કામરૂપ છે અને તેમની અંગુલીઓ બાણરૂપ છે. આ નાદ કેવી રીતે થાય છે એ શોધવા આ સ્ત્રીઓએ લગવાનની અંગુલીઓમાં ચિત્ત પરોવ્યું, અને તેથી તેમને કાંઈક સ્વસ્થતા મળી.) પછીથી કામથી પીડાએલી આ સ્ત્રીઓ મૂર્છા પામી. આ મૂર્છા બહુ જ વિસ્મરણ કરાવનારી હતી એમ જણાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે અપસ્મૃતર્ત્તવ્યઃ, અર્થાત્ હેઠ ઉપર રહેવું વગર વિસ્મરી ગયી છે એવી સ્ત્રીઓ. આ પ્રમાણે વેણુનો નાદ કાગને ધણો જ ભગ્ન કરનારો છે, તેથી આપણે—ગોપીઓ—મૂર્છા વગેરે પામીએ એમાં શું આશ્ચર્ય ? આ પ્રમાણે આ શ્લોકનું તાત્પર્ય છે. ૨-૩

ગવામપિ વેણુનાદેન તથા જાતમિતિ યદ્દં પ્રકારાન્તરેણ વેણુચ્ચોદ્ગમમાદ્યઃ હન્ત ચિત્રમિતિ ।

હન્ત ચિત્રમવલાઃ શૃણુતેદં હારહાસ ડરસિ સ્થિરવિચ્યુત્ ।

નન્દસૂનુરયમાર્તજનાનાં નર્મદો યદ્દિ ક્ષજિતવેણુઃ ॥ ૪ ॥

ઘૃન્દશો વ્રજઘૃષા મૃગગાવો વેણુવાચ્યહૃતચેતસ આરાત્ ।

દન્તદષ્ટકવલા ધૃતકર્ણા નિદ્રિતા લિખિતચિત્રમિવાસન્ ॥ ૫ ॥

હે અવલાઃ, હૃદમાશ્રયે શૃણુત । યદ્દિ નન્દસૂનુઃ ક્ષજિતવેણુઃ તદ્દિ ઘૃષા ગાવો દન્તદષ્ટ-
કવલા નિદ્રિતા આસન્નિતિસમ્બન્ધઃ । કામઃ પશુપુ સજાતીય એવ, નોત્કષ્ટે નાપકષ્ટે । અશ્વતરે ત્યન્યેષ
વ્યવસ્થા । હીનેષુ મહત્તો રમણાર્થ સમ્બન્ધોઽપિ રસાભાસજનકઃ । અતઃ સમ્મોગલક્ષણં કામં નિરાકૃત્ય
પશુધ્વત્યાવચ્યકં મદ્યં નિરુણદ્ધિ । પૂર્વોક્તં ચામવાહુકૃતચામકપોલત્વમનુવર્તતે । તત્રૈવાવાન્તરભેદો
વક્તવ્યઃ । હન્તેતિ લેહે । યત્ર ગવામપિ સર્વક્રિયાનિવૃત્તિઃ, તન્નાસ્માકં ન નિવર્તતે इति ચિત્રમ્ । પૂર્વા-

ગાયોને પણ વેણુના નાદથી તે પ્રમાણે થયું એમ જણાવવાને માટે ગોપીજન હન્ત ચિત્રમ્ એ
યુગલમાં વેણુના નાદની ઉત્પત્તિનું બીજે પ્રકારે વર્ણન કરે છે.

હે આખલાઓ ! આ આશ્ચર્ય શ્રવણ કરો. જેમનું હાસ્ય હારના જેવું
છે, જેમના વક્ત્રસ્થલ ઉપર વિજળી સ્થિર છે, જે દુઃખી પુરુષોને આનન્દ
આપનારા છે, એવા આ નંદના પુત્ર જ્યારે વેણુ વગાડે છે ત્યારે જથાભંધ
વ્રજના આખલાઓ, જંગલી પશુઓ અને ગાયોનાં ચિત્ત દૂરથી આવતા
વેણુનાદથી હરાઈ જાય છે, અને તેઓના દાંતથી કરડેલા કોળીઆઓ
એમને એમ રહી જાય છે, તેઓ કાન માંડી નિદ્રામાં પડી જાય છે અને
જાણે ચિત્રમાં આલેખેલાં હોય એવાં થઈ જાય છે. ૪-૫

હે આખલાઓ ! આ આશ્ચર્ય સાંભળો. જ્યારે નંદના પુત્ર વેણુ વગાડે છે ત્યારે આખલાઓના અને
ગાયોના કોળીઆઓ દાંતથી કરડેલા રહે છે અને તેઓ નિદ્રામાં પડી જાય છે એ પ્રમાણે રસોક્તમાં પદોનો
સંબંધ છે. પશુઓમાં એક જ જાતના પ્રાણીમાં કામ થાય છે, પોતાનાથી ઉત્તમમાં અથવા નીચમાં તેમનો
કામ થતો નથી. (મનુષ્યો પણ પશુ છે એમ શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ છે. દેવોની તો મનુષ્યસ્ત્રીઓમાં પણ પ્રવૃત્તિ
થાય છે એમ તાત્પર્ય છે.) ખચ્ચરમાં તો ભુદી જ વ્યવસ્થા છે. (સૃષ્ટિના આરંભકાળથી જ આ પ્રમાણે
પ્રસિદ્ધ છે; અર્થાત્ ઘોડાં અને ગધેડાંમાંથી ખચ્ચરની ઉત્પત્તિ થાય છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. તેથી તેમને
એક જાતનાં જ ગણવાં જોઈએ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે તેમનામાં ભગવાનના વિષે કામ સંભવી
શકતો નથી.) જાંચી જાતના પ્રાણીને હલકા પ્રાણીઓ સાથે જે રમણુ માટે સંબંધ થાય તો તેથી પણ
રસનો આભાસ થાય છે, તેથી સંસોગરૂપ કામને દૂર રાખીને પશુઓને ઘણા જરૂરી ખોરાકને વેણુનાદથી
અટકાવે છે. (આ ઉપરથી જણાય છે કે ભગવાનમાં તેમના વિષે કામ હોઈ શકે નહિ. સંસોગરૂપ કામ
એમનામાં છે જ નહિ, તેથી તેનો ખોધ ન કરતાં વેણુનો નાદ પશુઓને ખોરાક લેતાં અટકાવે છે. જેમ
પહેલાં ત્રીજા રસોક્તમાં સંસોગરસનો અનુભવ ન થયો તેમ અહીં ભક્ષણરસનો અનુભવ ન થયો એમ
તાત્પર્ય છે.) પહેલાં બીજા રસોક્તમાં આપેલું વર્ણન—કાળા હાથ ઉપર ભગવાનનો કાળો ગાદ સપ્તવામાં
આવેલો છે એ વર્ણન—અહીં પણ ચાલુ છે. તેના જ પેટાલેદનું વર્ણન કરવાનું છે.

હન્ત—અરે—પદ ખેદ જણાવવા માટે વાપરવામાં આવ્યું છે. જ્યાં ગાયોની પણ રાવ ક્રિયાઓ
અટકી પડે છે. ત્યાં આપણી—ગોપીજનોની—ક્રિયાઓ અટકતી નથી તે આશ્ચર્ય છે. (આપણી ક્રિયાશક્તિ
જાગૃત જ થાય છે તેથી આપણને—ગોપીજનોને—ખેદ થાય છે એમ તાત્પર્ય છે.) પહેલાં, બીજા અને

પેક્ષવાપ્યુક્તમ્ । દેવશિયો હિ પુરુષોત્તમે કામુક્યો ભવન્ત્યેવ । इदं त्यक्त्वाश्चर्यमिति । अवला इति-
सन्मोधनं गत्वा दर्शनाभावाच्च । इदं मया प्रोच्यमानं शृणुत । अत्र गोपिका नवविधाः । गुणातीते
प्रकारत्रयमिति, कर्मज्ञानभक्तिभिः । वक्त्वन्ववसौपा । प्रथमा राजस्यः । इयं राजसराजसी । अपेक्षितं
पूर्वं सर्वमेवानुवर्तते सर्वत्र । आदौ भगवतः स्वरूपं शृणुतेति । तं चतुर्धा वर्णयति । हारवत् हासो
चस्य । उरसि स्थिरा विद्युद् यस्य । नन्दस्य च सूनुः । आर्तजनानां सर्वेषामेव नर्मदः । तत्र
हेतुरयमिति । अन्यथेदानीमग्रे प्रकटो न भवेत् । द्वितीये मुहूर्ते निर्गच्छन्तं बालस्याह । तदा प्रतिमुहूर्तं
युगलानि भवन्ति । सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तरेण द्वादशैव मुहूर्ता इति सोमोत्पत्तौ निर्णयः । अन्येषां

ત્રીજા પ્રલોકમાં વર્ણવેલા આશ્ચર્યથી પણ અહીં વર્ણવેલું આશ્ચર્ય ઉત્તમ પ્રકારનું છે. કારણ કે દેવની સ્ત્રીઓ
પુરુષોત્તમની કામનાવાળી હોય જ, પરંતુ આ—પશુઓની આસક્તિ—તો અતિ આશ્ચર્ય છે. પોતે વનમાં
જઈને એવાં પશુઓનાં દર્શન કરી શકતાં નથી તેથી અવલા:—હે અબહાઓ—એ પ્રમાણે સંમોહન
કરવામાં આવેલું છે. આ—જે હું કહું છું તે—સાંભળો.

અહીં—આન્તર રમણમાં—શુણવાળી ગોપીઓ નવ પ્રકારની છે. શુણાલીતના ત્રણ પ્રકાર છે; કર્મ,
જ્ઞાન અને ભક્તિથી. પ્રલોકોનાં યુગલ બોલનારાં ગોપીઓની આ વ્યવસ્થા છે. (અહીં આ પ્રમાણે તાત્પર્ય
છે. બાહ્ય રમણમાં સ્વરૂપ મુખ્ય છે, અને સ્વરૂપ છ શુણવાળું છે; તેથી આ સ્વરૂપમાં જ ગોપીજનોની
નિષ્ઠા હોવાથી તેઓ પણ છ શુણવાળાં છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ અંદરના રમણમાં ભાવ
મુખ્ય છે, અને સત્ય વગેરે દષ્ટાન્તથી ભાવ નવ પ્રકારનો છે; તેથી ભાવમાં જ નિષ્ઠા રાખનારાં ગોપીજનો
પણ નવ પ્રકારનાં છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.)

પહેલાં ત્રણ ગોપીજનો રાજસી છે, રમેશુણના ભેદથી સિત્ત સિત્ત પ્રકારનાં છે. આ ગોપીજન
રાજસરાજસી—શુદ્ધ રાજસી—છે. (અર્થાત્ પહેલા યુગલની ગોપી રાજસમ્પ્રતિષ્ઠા, બીજા યુગલની
ગોપી રાજસરાજસી, અને ત્રીજા યુગલની ગોપી રાજસતામસી છે. આ પ્રમાણે પહેલા ત્રણ યુગલની
ગોપી રાજસી છે.) પહેલાં વર્ણવેલું જેટલું જરૂરનું હોય તેટલું બધું હવે પછીના સર્વ યુગલોમાં છે
એમ બતાવું.

પહેલાં ભગવાનનું જે સ્વરૂપ હું કહું છું તે સાંભળો. આ ગોપી ભગવાનનું ચાર પ્રકારે વર્ણન કરે છે:
(૧) હારના જેવું જેમનું હાર્ય છે, (૨) જેમના વક્ત્રસ્થલ ઉપર વિજળી છે, (૩) જે નન્દના પુત્ર છે,
અને (૪) જે બધા યદુ:ખી પુરુષોને આનન્દ આપનારા છે, (અર્થાત્ એકલા નન્દને જ આનન્દ આપ-
નારા છે એમ નહિ પણ સર્વ યદુ:ખી જનોને આનન્દ આપનારા છે.) (ભગવાન્ બધા યદુ:ખી પુરુષોને
આનન્દ આપે છે) તેનું કારણ દર્શાવતાં કહે છે કે અયમ્, આ (ભગવાનનું પ્રાકૃત્ય જ સર્વને મુખ આપ-
વામાં કારણભૂત છે.) એ આ પ્રમાણે ન હોત તો ભગવાન્ હમણાં આપણી સમક્ષ પ્રકટ ન થાત.

અથવા તો બીજા મૂહૂર્તમાં પ્રકટ થએલા ભગવાનને જોઈને આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આ
પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે દરેક મૂહૂર્તમાં યુગલો થાય છે, ગતાય છે. સવારની સંધ્યા અને
સાંજની સંધ્યા એ બેની વચ્ચે બાર જ મૂહૂર્તો છે એમ સોમની ઉત્પત્તિમાં નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે.
(અર્થાત્ સોમની ઉત્પત્તિનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે અમાસને દિવસે
સોમ દિવસના બપોતમાં બુદે બુદે રથાને રહે છે. 'ત્રણ મૂહૂર્ત સુધી સૂર્યમાં રહે છે, ત્રણ મૂહૂર્ત સુધી
જલમાં રહે છે, ત્રણ મૂહૂર્ત સુધી ગાયોમાં રહે છે અને ત્રણ મૂહૂર્ત સુધી વનસ્પતિમાં રહે છે' આ પ્રમાણે
ત્યાં કહેવામાં આવ્યું છે. તેથી દિવસ બાર મૂહૂર્તનો છે; એટલે દરેક મૂહૂર્તમાં ત્રણ જે જે લીલા કરે છે
તે તે લીલાનું અહીં એક એક યુગલથી જ્ઞાન કરવામાં આવે છે, એમ 'બાર'ની સંખ્યાથી જણાવવામાં
આવે છે. ગોપીજનોના હૃદયમાં ભગવાન્ લીલાસહિત પ્રકટ થાય છે; તેથી પ્રિય, ભગવાન્, ત્યારે જે લીલા
કરે છે ત્યારે જ તે જ લીલા સ્વામિનીઓના હૃદયમાં રહુરે છે. તેથી આ વિષયમાં કાંઈ પણ અધિકૃત નથી.)

હાસ્યં કિર્મીરિતં ભવતિ, રજુવત્ । મગયતસ્તુ વન્તાનાં કાન્ત્યા વિમત્તો દાસઃ ગુચ્છાહારવદ્ ભવતિ ।
 યથા રત્નૈર્વ્યવહિતા મુક્તા इति । અનેન જગતઃ પ્રપન્ને મોદજનકત્વં સ્થિરીકૃતમ્ । શ્લેષકલામિર્માયા-
 વિભક્તેતિશ્ચુવાર્થાપત્તિરર્થનિરૂપણે મૂલં સર્વત્ર । યથા દૃષ્ટે નાનુપપત્તિઃ । દૃષ્ટાનુસારેણૈવ સર્વં વ્યવસ્થા-
 પ્યતે । ‘ન હિ દૃષ્ટે અનુપપન્નં નામ વ્યાપાતાત્’ इति । લોકિકાનામેવા વ્યવસ્થા । સર્વથા દૃષ્ટવિરોધો
 નાક્ષીક્રિયત इति । તથા વૈદિકાનાં શ્રુતિઃ । યાચતૈવ બોધ્યમાનઃ પદાર્થઃ સ્થિરીભવતિ, તાચાંસદ્ગુણ
 ઉચ્યત इति સર્વત્રૈવેવા વ્યવસ્થા । ન કેવલં સંસારે પુત્રાદ્યાસક્તિમેવ સ્થિરીકરોતિ, કિન્તુ ધનાસક્તિમ-

ખીન્તંઓનું હાસ્ય દોરડાની માફક એકસરખું હોય છે, પણ ભગવાનનું હાસ્ય મોતીના હારની
 માફક—જેમ રત્નોથી છૂટાં પડેલાં મોતીઓ હોય છે તેમ—દાંતોની કાંતિથી વિભક્ત હોય છે. (ખીન્તંઓના
 દાંતમાં પ્રભા હોતી નથી, તેથી તે દાંત હાસ્યમાં વિભાગ કરી શકતા નથી. ‘જેમ રત્નોથી છૂટાં પડેલાં
 મોતીઓ હોય’ એ પ્રમાણે ભગવાનના દાંતના સંબંધમાં માણેકનું દૃષ્ટાન્ત કહેવામાં આવ્યું છે, તેથી ભગ-
 વાનના દાંતમાં પ્રભા હોવાથી તેઓ હાસ્યમાં વિભાગ કરે છે એમ તાર્પર્ય છે. વળી, જે હાસ્ય ક્રૂર
 મોતીના હારની તુલ્ય હોય તો તેમાં વિચિત્રતા ન આવે. તેથી ‘જેમ રત્નોથી છૂટાં પડેલાં મોતીઓ હોય’
 એ પ્રમાણે દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવેલું છે. નીચેના ઓઠની પ્રભાથી દાંતમાં રતાશ સ્વાભાવિક છે.)
 આ પ્રમાણે ભગવાન જગતને પ્રપંચમાં મોહ ઉત્પન્ન કરે છે એ વાત દૃઢ થઈ. (અહીં હાસ્યના વિભાગની
 સ્થિરતાથી સૂચવાએલા અર્થનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાન વિષેના શ્લેષથી સર્વ રીતે માયા
 વગેરે દૂર થાય એ પ્રમાણુબલ છે, અને એ માયાને સ્થિર કરવાથી તો એ પ્રમાણુબલનું નિરાકરણ
 થાય છે. તેથી ભગવાનમાં શ્લેષ અને માયાનું કાર્ય—પ્રપંચમાં મોહ—એ બન્ને સાથે સમવાથી,
 ભગવાનમાં જેમને શ્લેષ છે એવા મજના જીવજૂષી જગતનો પણ ભગવાન પ્રપંચમાં મોહ ઉત્પન્ન કરે છે
 એમ તાર્પર્ય છે. આ પણ એક આશ્ચર્ય છે. હન્ત એ ખેદદર્શક પદનો પ્રયોગ થએલો હોવાથી આ
 સૂચવેલા અર્થનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે જેમનો ભગવાનમાં શ્લેષ હોય છે તેઓનો બ્યારે
 ભગવાન વિના ખીન્ત પદાર્થમાં પણ શ્લેષ જોવામાં આવે છે ત્યારે ભક્તોને અવશ્ય ખેદ થાય છે. જે આ
 પ્રમાણે ન હોય—ભક્તોને ભગવાન વિના ખીન્ત પદાર્થમાં શ્લેષ ન હોય—તો ભગવાન વિષેના શ્લેષને
 લીધે તે ભક્તો સર્વ પદાર્થનો ત્યાગ કરે, એટલે તેમની સાથે ભગવાનની લોકમાં લીલા ન થાય. તેથી
 ભગવાન ભક્તોની વિષયરૂપ પ્રપંચમાં આસક્તિ કરાવે છે.)

શ્લેષની કલાઓથી માયા વિભક્ત થએલી છે એ શ્રુતાર્થાપત્તિ સર્વત્ર અર્થનું નિરૂપણ કરવામાં કારણ
 છે. જે જોવામાં આવે છે તેમાં કાંઈ પણ અઘટિત નથી; જે પ્રમાણે જોવામાં આવે છે તે જ પ્રમાણે સર્વ
 વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે, કારણ કે ‘જે જોવામાં આવે છે તેમાં કાંઈ અયોગ્ય નથી, નહિ તો વિરોધ
 આવે’ આ પ્રમાણે ન્યાય છે. આ પ્રમાણે—જે જોવામાં આવેલું છે તેનો વિરોધ કોઈ રીતે સ્વીકારવામાં
 આવતો નથી એ પ્રમાણે—લૌકિકમાં વ્યવસ્થા છે. તે પ્રમાણે વેદ માનનારાઓને શ્રુતિ પ્રમાણ છે. જેટલું
 કહેવાથી જ જેનું જ્ઞાન કરાવવાનું છે તે પદાર્થ જેટલા પ્રમાણથી સ્થિર થાય તેટલા જ પ્રમાણમાં તેને
 અનુકૂલ અર્થ આપવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે સર્વત્ર વૈદિક વ્યવસ્થા છે. (લોકમાં આવા પ્રકારનું હાસ્ય
 સંભવતું નથી, તેથી આવું ભગવાનનું હાસ્ય સંભવતું નથી. આ પ્રમાણે જે કોઈને શંકા થાય તો તે શંકા
 દૂર કરવાને માટે શ્રુતાર્થાપત્તિથી સિદ્ધ કરવામાં આવે છે કે ભગવાનનું આવું હાસ્ય હોઈ શકે છે. આગળ
 પણ જ્યાં શ્રુતાર્થાપત્તિને પ્રમાણ તરીકે આપવામાં આવેલી છે ત્યાં પણ આ પ્રમાણે જ અર્થ કરવો.
 ‘હારના જેવું હાસ્ય’ એ પદાર્થનું જ્ઞાન કરાવવાનું છે. તે પદાર્થ મોહ ઉત્પન્ન કરવા સુધીના તાર્પર્યથી
 સ્થિર થાય છે. આ પ્રમાણે જે પ્રયોજન ન હોત તો ‘હારના જેવા હાસ્યવાળા’ એ પદ કહેવામાં
 આવત નહિ.)

ક્રૂર સંસારમાં પુત્ર વગેરેમાં આસક્તિ હોય તેને જ પોતાની અંદર સ્થિર કરે છે એટલું જ નહિ,
 પણ ધન વગેરેમાં આસક્તિ હોય તેને પણ પોતાનામાં સ્થિર કરે છે એમ સ્થિરચિહ્ન એ પદ વડે કહે.

પીસાહ । સ્થિરા લક્ષ્મીર્યત્રેતિ । एवं प्रमाणवलनिराकरणार्थं द्वयं विधाय प्रमेयवलनिराकरणार्थं द्वयं कृतवानित्याह । यतोऽयमेव नन्दस्य सूनुर्जातः । आर्त्तानां च स्वयमागत्य सुरं प्रयच्छति । परिदृश्यते च तयेति च प्रमाणम् । न हि महानेवं करोति । अतः इदमाश्चर्यम् । एतमेवार्थं प्रकटीकुर्वन् कूजित-
वेणुर्भवति । अथवा । पूर्वापेक्षया अधोवक्त्रलीलया वेणुर्वाचते । हारवद्भासो यस्मिन् उरसि । तस्य स्थिरता विभागस्थैर्व चाश्चर्यम् । श्रीवत्सोपत्युत्कृष्ट इति शोभार्थं तस्य स्थिरत्ववर्णनम् । तादृशस्य नन्द-
सूनुत्वे स्नेहो वर्धते । तत्रापि स्वोपकारक इति । कूजितत्वं वादनविशेषधर्मः । सर्वेषामान्वरं प्राण-
धर्ममप्याकर्षति । यत्र पशूनामपि प्राणादिधर्मद्वारी, तत्रान्येषां किं यत्कव्यमिति पशूनां निरूपयति ।

છે. સ્થિર છે વિજળી—લક્ષ્મી—જેમાં એ સ્થિરવિદ્યુત્ કહેવાય છે. (અહીં સમય રહેવાનો ગુણ વિજળી અને ધનમાં એક સરખો છે, તેથી વિદ્યુત્—વિજળી—શબ્દમાંથી ધનનો પણ અર્થ મળે છે. અથવા તો ભગવાનના વક્ષઃસ્થલ ઉપર હારની પેઠે હાસ્યે સ્થિતિ કરેલી છે, તેથી વિભાગની સ્થિરતાથી પ્રપંચમાં જે આસક્તિ સૂચવી તેને પણ ભગવાન્ પોતાના સંબંધવાળી જ કરે છે. આથી પ્રપંચની અંદર પ્રપંચ વિષેનો જે મોહ છે તેને પોતાના સંબંધવાળો કરવો એ ગુણ ભગવાન્ પોતાની અંદર સ્થિર કરે છે એમ શ્રીસુણો-
વિનીછું તાત્પર્ય છે. ક્રૂણ પોતાના જ સંબંધવાળી આસક્તિ ઉત્પન્ન કરવાનો ગુણ જગતમાં બહુ જ અપ્રસિદ્ધ છે, તેથી આ બાબતમાં આશ્ચર્ય છે. આગળ પણ આ પ્રમાણે જ અર્થ સમજવો. આ પ્રમાણે અર્થ કરતી વખતે હન્ત—અરે—એ પદ હર્ષવાચક છે. આ વિષયમાં કોઈનું કોઈ પણ બલ ચાલતું નથી એ અર્થ જણાવવાને માટે અવલાઃ એ પ્રમાણે સંબોધન કરવામાં આવેલું છે. હારહાસઃ અને સ્થિર-
વિદ્યુત્ એ બે વિશેષણોનો મુખ્ય અર્થ ઘણો ગુપ્ત રાખવા જેનો છે તેથી શ્રીમહાપ્રભુએ તેનો અર્થ આપ્યો નથી. તેથી જ આ ગૂઢ અર્થનું જ્ઞાન થાય તેટલા માટે સ્વામિનીઓએ પણ સાવધાન રહીને સાંભળવું એમ દર્શાવવા રૂઢ શ્રુણુત એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આ જ કારણથી અમે—શ્રીવિકૃલ-
નાથજી—પણ આ ગૂઢ અર્થ લખતા નથી, કારણ કે જેમના ઉપર ભગવાનનો અનુગ્રહ છે તેમને તો આ ગૂઢ અર્થ એની મેળે સ્ફુરે છે, અને જેમના ઉપર ભગવાનનો અનુગ્રહ નથી તેઓને આ ગૂઢ અર્થનું જ્ઞાન થવું યોગ્ય નથી. ક્રૂણ ભગવાન્ ઉપર જ જેમનો સ્નેહ હોય છે તેમના બીજા ધર્મો નિવૃત્ત થાય છે એ સ્વાભાવિક છે, તેથી પ્રમાણબલનો નિરાસ થાય છે.)

આ પ્રમાણે પ્રમાણબલનું નિરાકરણ કરવા હારહાસઃ અને સ્થિરવિદ્યુત્ એ બે વિશેષણો કહીને, હવે પ્રમેયબલનું નિરાકરણ કરવા ભગવાને બે કાર્ય કર્યાં એમ કહે છે; કારણ કે (૧) આ ભગવાન્ જ નંદના પુત્ર થયા, અને (૨) ભગવાન્ પોતે જ આવીને દુઃખી પ્રાણીઓને સુખ આપે છે. આ પ્રમાણે જેવામાં આવે છે એ આ વિષયમાં પ્રમાણ છે. (પહેલાં જણાવેલી શ્રુતાર્થાપત્તિ પણ અહીં પ્રમાણ છે એ દર્શાવવા જનો પ્રયોગ છે.) મોટા પુરુષ, ખરેખર, આ પ્રમાણે કરતા નથી, તેથી આ આશ્ચર્ય છે. આ જ અર્થને પ્રકટ કરતાં ભગવાન્ વેણુ વગાડે છે; અથવા તો પહેલા કરતાં નીચું મુખ રાખવાની લીલાથી ભગ-
વાન્ વેણુ વગાડે છે. (આ બીજો અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે હારહાસે એ સમમી વિલકિતનું એકવચન છે અને ઉરસિનું વિશેષણ બને છે.) હારતા જેવું હાસ્ય છે જે વક્ષઃસ્થલ ઉપર તેની સ્થિરતા અને વિભાગોની સ્થિરતા એ આશ્ચર્ય છે. શ્રીવત્સ પણ ઘણો ઉત્તમ છે, તેથી શોભા માટે સ્થિરતાનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આવા પ્રકારના ભગવાન્ ત્યારે નંદના પુત્ર થાય ત્યારે તેમનામાં સ્નેહ વધે છે. કૂજન એ વેણુને વગાડ-
વાનો અમુક પ્રકાર છે. (વેણુ વગાડવાથી ઉત્પન્ન થયેલો વેણુમાં રહેલો અમુક ધર્મ તે કૂજન કહેવાય છે.) સર્વની અંદર રહેલા પ્રાણના ધર્મનું પણ તે આકર્ષણ કરે છે.

ત્યારે વેણુકૂજન પશુઓના પણ પ્રાણ વગેરે ધર્મોનું હરણ કરે છે તો પછી બીજાનું તો કહેવું જ શું? આ અર્થ દર્શાવવાને માટે ‘પશુઓના પ્રાણ હરે છે’ એમ વર્ણન કરવામાં આવે છે. એક પશુનો પ્રાણ બીજા કારણથી પણ હરાઈ જાય, તેથી વૃન્દદાઃ—જથાબંધ—એ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. વૃન્દદાઃ એટલે ટોળેટોળાં. વેણુના નાદનો ત્યાં અવેશ પામ્યો ત્યાં બધાં પશુઓના પ્રાણ તે હરે છે એમ

વેણુનાદેન નદીનામતિજહાનામપિ સ્પૃહા જાયત્ત્વમિતિ વક્તું પુનર્વેણુનાદં વર્ણયન્તિ ઘર્હિણં ઇતિ ।

ઘર્હિણઃ સ્તવકધાતુપલાશૈર્બદ્ધમહાપરિવર્હવિહમ્યઃ ।

કર્હિચિત્ સયલ આલિ સગોપૈર્ગાઃ સમાહ્રયતિ યત્ર મુકુન્દઃ ॥ ૬ ॥

તર્હિ મગ્નગતયઃ સરિતો વૈ તત્પદામ્બુજરજોઽનિલનીતમ્ ।

સ્પૃહયતીર્વયમિવાવહુપુણ્યાઃ પ્રેમવૈપિતમુજાઃ સ્તિમિતાપઃ ॥ ૭ ॥

આવેશો દેવવેશશ્ચ પૂર્વં નિરુપિતૌ । લીલાવેશોઽધુના નિરુપ્યતે । નિરન્તરક્રિયા હિ નદીનામ્ ।
ચૈતનાનાં તુ નિદ્રામૂર્છાદૌ ક્રિયાનિવૃત્તિરપિ દૃષ્ટા । નદીનાં તુ ન કદાપિ નિવર્તત્ ઇતિ । તત્રાપિ મહત્તી-
નામ્ । વન્ધોઽપિ ન તાસાં ભવતિ । સાપિ વેણુનાદેન નિવૃત્તા । ઘર્હિણો મયૂરસ્ય । સ્તવકાઃ ગુચ્છકાઃ
પિચ્છગુચ્છાનિ । ધાતવો ગૈરિકાદયઃ । પત્રાણિ ચ । ધાતૂનાં ધા પત્રાકારેણ લેસાઃ । કમલપત્રાણ્યપિ
આકારાર્થં વચ્યન્ત ઇતિ । તૈઃ કૃત્વા મહાનાં પરિવર્હઃ અલક્ષરણં વેશ ઇતિ યાવત્ । સયં સ્તવકાદિભિઃ

વેણુનાદથી ઘણી જ જડ એવી નદીઓને પણ ભગવાનના ચરણારવિન્દની રજની ઇચ્છા થઈ એમ
કહેવાને માટે ઘર્હિણઃ ઇલાદિ શ્લોકમાં ફરીથી ગોપીજનો વેણુનાદનું વર્ણન કરે છે. (પહેલાં વર્ણવેલાં
પશુઓને લીલાનું વિશેષ જ્ઞાન નહિ હોવાથી તેઓ જડ—મૂર્ખ—છે. નદીઓ તેમનાથી પણ વધારે જડ
છે, કારણ કે તેમને જરા પણ જ્ઞાન નથી એમ તાત્પર્ય છે.)

હે સખી ! મોરનાં પીંછાંઓના શુચ્છાઓ, ધાતુઓ અને પાંદડાંઓ
વડે મહાનો શૃંગાર ધારણ કરીને મુકુન્દ ભગવાન ન્યારે કોઈકવાર બસભદ્ર
અને ગોપોની સાથે ગાયોને ખોલાવે છે ત્યારે જેમની ગતિ બંધ થઈ ગઈ છે
એવી નદીઓ પવને આણેલી તેમના ચરણારવિન્દની રજની ઇચ્છા કરે છે,
આપણી પેઠે બહુ પ્રુણવાળી નહિ હોવાથી પ્રેમથી જુલઓ કંપાવે છે
અને સ્થિર જલવાળી થઈ જાય છે. ૬-૭

પહેલાં આવેશ અને દેવવેશનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, હવે લીલાવેશનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.
(આ એટલે સર્વ તરફથી, વેશ એટલે વેશ; અર્થાત્ આવેશ એટલે હુન્મેશનો વેશ. આ નિલ વેશનું
વર્ણન પહેલાં યુગલમાં કરવામાં આવ્યું છે. અવેશઃ એવો પાડ લે હોય તો તેનો અર્થ ‘અમુક પ્રકારની
સ્થિતિ’ એ પ્રમાણે કરવો, ‘વેશ’ એ પ્રમાણે ન કરવો. દેવનો—ક્રીડા કરનારનો—વેશ એટલે દેવવેશ;
અર્થાત્ ગાયો ચરાવવાને માટે બહાર જતી વખતે ભગવાન જે વેશ ધારણ કરે છે તે. આ વેશનું વર્ણન
બીજા યુગલમાં કરવામાં આવ્યું છે. લીલાવેશ એટલે નૃત્યલીલા કરતી વખતનો વેશ. આ વેશનું વર્ણન
આ ત્રીજા યુગલમાં કરવામાં આવ્યું છે.)

નદીઓની ક્રિયા હુન્મેશમાં આવું જ હોય છે, કારણ કે નિદ્રા, મૂર્ખાં વગેરેમાં ચેતન પસર્થની—
જીવની—ક્રિયા તો બંધ થતી જોવામાં આવે છે, પણ નદીઓની ક્રિયા તો કોઈ પણ વખતે બંધ પડતી
નથી. તેમાં પણ મોટી નદીઓની ક્રિયા તો બંધ પડતી જ નથી અને તેમનો બંધ પણ થતો નથી. આવી
નદીઓની ક્રિયા પણ વેણુનાદથી અટકી પડી. (સરન્તિ ઇતિ સરિતઃ, અર્થાત્ જે વહે તે નદીઓ એ
પ્રમાણે વ્યુત્પન્તિ હોવાથી આ નદીઓ મોટી છે એમ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.)

બર્હીનાં—મોરનાં—સ્તબ્ધો, અર્થાત્ શુચ્છાઓ, મોરનાં પીંછાંના શુચ્છાઓ. ધાતુઓ એટલે ગેર
વગેરે પદાર્થો; અને પાંદડાંઓ. અથવા તો પાંદડાંઓના આકારની ધાતુઓની આકૃતિઓ, કારણ કે કમલનાં
પાંદડાંઓ પણ વેશને માટે બાંધવામાં આવે છે. આ બધા પદાર્થોથી મહાનો પરિવર્હ—અલંકાર અર્થાત્
વેશ—રચવામાં આવ્યો છે. મોરનાં પીંછાંઓના શુચ્છાઓ વગેરેથી ગોઠવેલો જે આ મહાનો વેશ તેનું
ભગવાન પોતે અનુકરણ કરે છે, અથવા તો મહાનું અનુકરણ કરવામાં આવેલું છે, કારણ કે નાટ્યના

વહો ચોડ્યં મહ્યપરિવર્હઃ તં વિહમ્વચતિ । વિહમ્વો વા વહઃ । અસ્વાભાવિકં વિહમ્વનંમેવ ભવતિ । નટમહ્યવત્ । અનેનાયં નાદો નૃત્યોપયોગ્યેવ નિરુપિતઃ । તેન ક્રિયાશક્તિરુદ્ગતા નાદસ્થા નિરુપિતા નદીનામાકર્ષે હેતુર્ભવતિ । કર્હિંચિદિતિ । યદોસ્તાહઃ ક્રિયાશક્તૌ । અત एव સવલઃ વહમ્વસહિતઃ । આલીતિસમ્બોધનં ગોપ્યત્વયાયમર્થો નિરુપિતઃ, અપ્રતારણાર્થં च । પ્રાયેષૈવા તદા દર્શનાર્થં ગતયતી સ્નાનાદિવ્યાજેન । एवं सामग्रीं विवाय सोऽस्माकं भोजन वस्तुतो वा जातो वा, तादृशो गोपैः सहितः । અનેનાત્ર વૈકુણ્ઠસ્થિતલીલા સૂચિતા । અત્રાપિ લક્ષ્મીરસાગ્રિઃ સહિતા રાત્રૌ, ગોપૈઃ સહિતા દિવસે તિષ્ઠતીતિ । અત एव सम्बोधनं रहस्यसूचकम् । तदा गाः समाह्वयति, वेणुनादेनैव, प्रकरणित्वाद्

મહત્ની માફક અનુકરણ જ અસ્વાભાવિક હોય છે. આ પ્રમાણે નૃત્યના વેશનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું એમ કહેવાથી નૃત્યમાં ઉપયોગી જ આ નાદનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. (અર્થાત્ આ વેશ નૃત્યના સમયનો જ છે, ખીજા સમયનો નથી એમ કહેવામાં આવ્યું.) વેશ નૃત્યના સમયનો છે એમ કહેવાથી નાદમાં રહેલી ક્રિયાશક્તિ બહાર નીકળેલી છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને તે નદીઓને આકર્ષણ કરવાનું કારણ બને છે. (નૃત્યમાં મોટો જ અવાજ થાય છે, એટલે આંગળીઓડૂપી ક્રિયાશક્તિ બહાર નીકળી, એટલે આંગળીઓ ઘણી દંબાવેલી હતી એમ કહેવામાં આવ્યું.)

કર્હિંચિત્ એટલે ક્યારેક, ત્યારે ક્રિયાશક્તિમાં ઉત્સાહ હોય ત્યારે. (નૃત્ય કરતી વખતે ત્યારે ઉત્સાહ થાય ત્યારે ભગવાન બલભદ્ર સાથે થાય છે એમ તાત્પર્ય છે.) તેથી જ ભગવાન સવલઃ એટલે બલભદ્ર સાથે છે. આ અર્થ શુભ રાખવા યોગ્ય છે એમ કહેલો છે અને ખીજા કોઈને આ વિષયમાં ભ્રાન્તિ ન થાય તે માટે કહેવામાં આવેલો છે એમ દર્શાવવાને માટે જાણી, હે સખી !, એ પ્રમાણે સંબોધન કરેલું છે. (આ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે તેથી ભગવાન કોઈ વાર જ બલભદ્રની સાથે થાય છે, અને કોઈ વાર જ ગોપોની સાથે થાય છે એ પ્રમાણે વાક્યનો સંબંધ પણ જણાવવામાં આવ્યો. તેથી ભગવાન સદા એકાન્તમાં જ આપણા—ગોપીજનોના—સોહતા છે એમ સ્ત, તે, શબ્દથી જણાવવામાં આવ્યું છે.) ઘણું કરીને આ યુગલ બોલનારી ગોપી સ્નાન વગેરેના પહાનાથી તે વખતે દર્શન કરવા ગએલી. (દરેક સુદૂર્તમાં યુગલો ગવાય છે એ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે આ પ્રમાણે બને છે. ખીજા યુગલમાં ભગવાન બહાર જાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું. આ ત્રીજું યુગલ છે. તેથી હમણાં ચિત્ત સર્વથા દ્રવતું નહિ હોવાથી અને કાંઈક તેલું થતું હોવાથી પ્રાયેણ, ઘણું કરીને, એ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલું છે. ભગવાન ત્યારે વનમાં પધારે ત્યારે ગોપીજનોનાં ચિત્ત દ્રવી જતી હતાં એમ ખહેલા સ્લોકમાં કહેવામાં આવેલું છે, તેથી આગળ ત્યારે ગોપીજનોનું ચિત્ત સર્વથા દ્રવશે ત્યારે એની મેળે જ લીલાનું જ્ઞાન થશે એમ તાત્પર્ય છે. અહીં સરિતાનો પ્રસંગ કહેલો છે તેથી ભગવાન નદીના તીરે રહેલા છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. તેથી જ કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્ઞાન વગેરેના પહાનાથી નદીએ ગએલી ગોપીજનોએ ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં.) આ પ્રમાણે સામગ્રી તૈયાર કરીને ભગવાન, જે વાસ્તવિક રીતે આપણો—ગોપીજનો—લોગ કરનાર છે અથવા લોગ કરનાર થએલા છે તે, ગોપોની સાથે મળે છે. (કોઈક વખત જ ભગવાન ગોપોની સાથે પણ મળે છે. કોઈક સમયે જ ભગવાન બલભદ્ર અથવા ગોપો સાથે મળે છે એમ કહેવામાં આવેલું હોવાથી તે હમણેનાં એકાન્તમાં રહે છે અને તે રીતે રમણની સામગ્રીનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાન સોહતા થયા એટલે લોગ કર્યા પછી ભગવાન ગાયોને બોલાવે છે એવો અર્થ છે.) આ કારણથી અહીં વૈકુણ્ઠમાં રહેલા ભગવાનની લીલા સૂચવવામાં આવેલી છે, કારણ કે અહીં પણ લક્ષ્મી રાત્રીએ આપણી સાથે અને દિવસે ગોપો સાથે રહે છે. તેથી જ જાણી એ સંબોધન રહસ્ય સૂચવનારું છે. (દિવસે લક્ષ્મી અંતરંગ ગોપો સાથે જાય છે એમ તાત્પર્ય છે.)

તે સમયે ભગવાન વેણુનાદથી જ ગાયોને બોલાવે છે, કારણ કે આ પ્રકરણ વેણુનાદ વિષેનું છે. (લોગ પછી બહિરંગ ગોપોની સાથે મળીને ભગવાન ગાયોને બોલાવે છે. કોઈક વખત જ ભગવાન બલદેવ અને ગોપોની સાથે હોય છે, હમણેનાં તો ભગવાન એકાન્તમાં સોહતા જ હોય છે. વાસ્તવિક રીતે

વેણુનાહયતીત્યમે વક્ષ્યતિ । વેણુતુલ્યતયા નિરૂપણાર્થં વા વેણોરગ્રહણમ્ । ગવામાહવાને દેતુઃ મુકુન્દ
ઇતિ । મોક્ષો હિ તામ્યો દેવ ઇતિ સ્વતસ્તાસાં સાધનાભાવાદાકાર્યં પ્રયચ્છતિ । સ્વરસં વા તત્ર સ્થાપ-
યિતુમ્ । વદ્ભૂતા ક્રિયાશક્તિર્મહદેવ કર્મ કરોતીતિ ગવામાકારણમુક્તમ્ । તત્ર યોગાર્થં જ્ઞાત્વા નયોઽપિ
નિત્યં ગચ્છન્તીતિ તાઃ સ્થગિતા જાતા ઇત્યાહ તર્હીતિ । તત્ક્ષણમેવ મદ્ભગતયો જાતાઃ । ન હિ મગધ-
દાજ્ઞા કેનાપ્યુલ્લક્ષ્યા ભવતિ । સરિત્ત ઇતિ પ્રવાહૈકસ્વભાવત્વં નિરૂપિતમ્ । તાસાં વૈષ્ણવત્વકામના ।
તાસાં હિ સમુદ્રોઽધિપતિઃ । યથા મગધાન્ પતિર્મૂયાન્, તદર્થં તત્પદાન્મુજરજઃ સ્પૃહયતીર્જાતાઃ ।
સ્પૃહયન્ત્યઃ । રજસઃ સમ્બન્ધાર્થમુપાયમાહ અનિલનીતમિતિ । અનિલેન વાયુના સ્વાર્થં નીતમ્ । તેન

લગવાન્ બાવા પ્રકારના છે. અથવા તો ભોગ કર્યા પછી રસોડકના પૂર્વાર્ધમાં જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ધર્મને લગવાન્ ગાયોને બોલાવે છે એ પ્રમાણે પદોનો અન્વય કરવો. લગવાન્ નજમાંથી નીકળી નદીના તીરે અને નિકુંજમાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે રમણ કરીને, તે સમયે પહેલાંનો વેશ બદલાવાથી નૃત્ય વગેરેનો વેશ ધારણ કરીને ગાયોને કૃતાર્થ કરીને વનમાં પધારે છે. આવા પ્રકારના લગવાનનું અર્હું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. કાલ લગવદ્રૂપ હોવાથી અને લગવાનને અધીન હોવાથી સર્વ ઘટી શકે છે. તે વખતે આન વગેરેના ખડાનાથી નદીએ જઓલી ગોપી તેવા પ્રકારના લગવાનનાં દર્શન કરે છે, અને પોતે અંતરંગ હોવાથી લગવાનની પહેલાંની અવસ્થા જાણી જાય છે, અને પછી અર્હું આવીને તેનું વર્ણન કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.) વળી, લગવાન્ ગાયોને વેણુથી બોલાવે છે એમ આગળ આઠમા રસોડકમાં ગોપીજન કહેશે. અથવા તો લગવાન્ વેણુના જેવા અવાજથી બોલાવે છે એમ દર્શાવવાને માટે આ યુગલમાં ‘વેણુ’ શબ્દ યોજવામાં આવ્યો નથી. ગાયોને બોલાવવાનું જે પ્રયોજન છે તે પ્રયોજન દર્શાવવા મુકુન્દઃ એ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ગાયોને મોક્ષ આપવાનો છે તેથી, અને ગાયોને પોતાની પાસે મોક્ષ મેળવવાનું સાધન ન હોવાથી લગવાન્ તેમને બોલાવીને મોક્ષ—માત્ર દર્શનનું સુખ—આપે છે; અથવા તો પોતાના રસનું સ્થાપન કરવાને માટે—ગાયોને સ્વરૂપરસનું જ્ઞાન કરાવવાને માટે—લગવાન્ ગાયોને બોલાવે છે. બહાર નીકળેલી ક્રિયાશક્તિ—મોટો નાદ—મોટું જ કાર્ય કરે છે તેથી લગવાન્ ગાયોને બોલાવે છે એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

તે પ્રમંથે ગો શબ્દનો યૌગિક અર્થ સમજાવે, નદીઓ પણ હુમ્મેશાં વહેતી હોવાથી, તેઓ પણ વહેતી અટકી ગઈ એમ તર્હિ એ રસોડકમાં કહેવામાં આવે છે. (લગવાન્ બ્યારે ગાયોને બોલાવે છે ત્યારે નદીઓ કેમ વહેતી અટકી ગઈ? આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. ગચ્છન્તિ ઇતિ ગાયઃ એ પ્રમાણે ગો શબ્દનો યૌગિક અર્થ છે, અર્થાત્ જે હુમ્મેશાં જાય છે. સરિત્ શબ્દનો પણ યૌગિક અર્થ આ જ છે; સરન્તિ ઇતિ સરિતઃ. આ પ્રમાણે ગો શબ્દ અને સરિત્ શબ્દનો યૌગિક અર્થ એક જ છે; તેથી લગવાન્ બ્યારે ગાયોને બોલાવે છે ત્યારે નદીઓ એમ સમજે છે કે લગવાન્ અમને—નદીઓને—બોલાવે છે, અને તેથી નદીઓ જે હુમ્મેશાં વહે છે તે અટકી જાય છે.) અર્થાત્ જે વખતે નદીઓએ લગવાનના વેણુનો નાદ સાંભળ્યો તે જ ક્ષણે તેમની ગતિ બંધ થઈ ગઈ, કારણ કે લગવાનની આજ્ઞાનું કોઈ પણ ઉલ્લંઘન કરી શકતું નથી. નદીઓનો સ્વભાવ ફક્ત વહેવાનો જ છે એ દર્શાવવાને માટે સરિતઃ એ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. નદીઓને વૈષ્ણવ થવાની ઇચ્છા છે. નદીઓનો તો સમુદ્ર અધિપતિ છે; પણ લગવાન્ પોતાના પતિ સાથે એ હેતુથી આ નદીઓ લગવાનના ચરણની રજની ઇચ્છા કરનારી થઈ, અર્થાત્ અસિદ્ધાધા રાખનારી થઈ. નદીઓ સ્થિર થઈ, પણ લગવદીય દેહ પ્રાપ્ત કર્યા વિના લગવાનનો સંબંધ થતો નથી, અને લગવદીય દેહ લગવાનના ચરણારવિન્દની રજથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી લગવાનનો સંબંધ સિદ્ધ કરવાને માટે નદીઓએ લગવાનના ચરણારવિન્દની ઇચ્છા કરવા માંડી એમ તાત્પર્ય છે.)

લગવાનના ચરણારવિન્દની રજનો સંબંધ કરવાનો ઉપાય દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે અનિલ-નીતમ્, પવને આણેલી રજ. પવને પોતાને માટે આ રજ આણેલી છે; તેની સાથે પવનનો ગાઢ સંબંધ

સહ પ્રત્યાસત્તિઃ । જલાર્થી સઃ । ભગવદીયા एष भगवत्सम्बन्धं प्राप्नुवन्तीति रजःकामना दूराभिप्राया ।
 काम एवात्रोद्देश्यः देवतात्वान्नदीनाम् । अत एवाग्रे कालिन्दी तथा भविष्यति । इदानीं वयमात्रे
 भाग्यं नास्तीत्याह अवहुपुण्या इति । न बहु पुण्यं यासाम् । यथा शीघ्रमेव गोरूपत्वम्, गोपालरूपत्वं
 दिवसे, रात्रौ स्त्रीरूपत्वमिति । पुण्यैर्विना समीहितार्थसिद्ध्यभावात् । कथं ज्ञायते तासामेवंभाव इति
 तत्राह वयमिवेति । यथा वयम्, अवहुपुण्याः । अन्यथा दिवसे गावो गोपा वा भवेम । अतः
 स्वदृष्टान्तेन ज्ञायते स्पृहामेव कुर्वन्ति, न तु तासां कार्यं सिध्यतीति । किञ्च । तासां सार्वत्रિકभावादपि
 हृद्गतो भावो लक्ष्यत इत्याहुः प्रेमवेपितभुजा इति । प्रेम्णैव भुजानां वेपनम्, न तु वायुवशात् ।
 अतो विरहसन्तापयुक्ता इव लक्ष्यन्ते । किञ्च । तस्मोऽपि जात इत्याहुः स्तिमिताप इति । स्तिमिताः
 स्तब्धा आपो यासाम् । एवं रजोभेदान्निविधा निरूपिताः ॥ ६ ॥ ७ ॥

થાય છે, અને પવન જળાની ઇચ્છા રાખે છે. ભગવદીયો જ, અર્થાત્ ભગવાનના ચરણારવિન્દની રંજથી
 ઉત્પન્ન થએલા દેહવાળાઓ જ, ભગવાનનો સંબંધ પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી રજ વિષેની ઇચ્છા દૂર અભિપ્રાય-
 વાળી છે. નદીઓ દેવતાઓ હોવાથી અહીં તેમના મનમાં કામ જ ઉદ્દેશ્ય છે. (ગાયોની બાબતમાં જેમ
 ખોરાક વિષેની ઇચ્છા હોતી તેમ આ નદીઓની બાબતમાં નથી એ જણાવવાને માટે એવ પદ મૂકવામાં
 આવ્યું છે. વેલુગીતમાં નયઃ એ પંદરમા શ્લોકમાં નદીઓ દેવતા હોવાથી તેમની સાથે ખીજી લીલા
 સંભવતી નથી એમ કહેવામાં આવેલું છે. પરંતુ હુમાણાં તો ઇન્દ્રે ભગવાનનો અભિપ્રેક્ષ કરેલો હોવાથી
 નદીઓની સાથે ખીજી લીલા પણ સંભવે છે.) તેથી જ—કામ હોવાથી જ—આગળ ઉપર કાલિન્દી
 કામની ઇચ્છાવાળાં થયે. (આધિદૈવિક યમુનાજી ભગવાન્ હોવાથી તેમનાં અનન્ત રૂપો છે. તેથી આ પણ
 રાજલીલામાંનું એક રૂપ છે. મુખ્ય રૂપ તો શ્રીયમુનાદ્રકમાં વર્ણવવામાં આવેલું છે. વસ્તુતઃ ભગવાન્ અને
 શ્રીયમુનાજી એક હોવાથી જુગ્ગતુર્યપ્રિયામ્—શ્રીકૃષ્ણનાં ચતુર્થ પ્રિયા—એ પ્રમાણે શ્રીયમુનાદ્રકમાં
 કહેવામાં આવેલું છે. અહીં સર્વામેદાદન્યત્રેમે—પ્રદાસૂત્ર ૩. ૩. ૧૦—એ ન્યાયનું અનુસંધાન કરવું.
 આ સૂત્રનો અર્થ એ છે કે લીલામાં આવેલા બધા પદાર્થો પ્રદાસથી ભુદા ન હોવાથી, અને પ્રદા પોતે એક જ
 હોવાથી, ઉત્તરલીલામાં પણ પદાર્થો પૂર્વલીલાના સંબંધવાળા જ હોય છે.)

હુમાણાં તો તેવા થવાનું ભાગ્ય નથી એમ દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે અવહુપુण्याઃ, બહુ પુણ્ય-
 વાળાં નથી. જેમનું પુણ્ય બહુ નથી તે અવહુપુણ્ય કહેવાય છે. જેવી રીતે દિવસે તરત જ ગાયનું રૂપ
 અથવા તો ગોપાલનું રૂપ થાય અને રાત્રે સ્ત્રીનું રૂપ થાય એવું બહુ પુણ્ય આ નદીઓને નથી, કારણ કે
 પુણ્ય વિના ઇચ્છેલા પદાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી. (પુણ્ય એટલે ભગવાનની તેવી કૃપા જેનાથી થાય તે ભાવ.)

નદીઓને આવા પ્રપ્રરનો—કામનો—ભાવ છે એમ શી રીતે જણાય ? આ ચંકાનું સમાધાન કરતાં
 ગોપીજન કહે છે કે યયમિચ, આમારી માફક. જેવી રીતે આપણે બહુ પુણ્યવાળાં નથી તેવી રીતે આ
 નદીઓ પણ બહુ પુણ્યવાળી નથી. ભે આપણે બહુ પુણ્યવાળી હોત તો દિવસે આપણે ગાયો અથવા
 ગોપ થાત. તેથી આપણા દૃષ્ટાન્તથી જણાય છે કે આ નદીઓ કામની ઇચ્છા જ કરે છે, પરંતુ તેમનું કાર્ય
 સિદ્ધ થતું નથી. વળી, તેઓના સાર્વત્રિક ભાવથી પણ—તેમની અંદરની લાગણીને લીધે થએલી સ્થિતિથી
 પણ—તેમના દૃષ્ટ્યમાં રહેલો ભાવ જણાય છે એમ દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે પ્રેમવેપિતભુજાઃ,
 પ્રેમથી તેમની ભુજાઓ કંપે છે; અર્થાત્ પ્રેમથી જ તેમની ભુજાઓ કંપે છે, વાયુથી કંપતી નથી. તેથી
 આ નદીઓ વિરહના દુઃખવાળી હોય એમ જણાય છે. વળી, તેઓની સ્થિરતા પણ થઈ એમ જણાવતાં
 ગોપીજન કહે છે કે સ્તિમિતાપઃ, તેમનાં જળ સ્થિર થઈ ગયાં. સ્તિમિત, સ્તબ્ધ, થઈ ગયાં છે જળ
 જેમનાં તે સ્તિમિતાપઃ કહેવાય છે, આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રપ્રરના રત્નેશુણના ભેદે વર્ણવવામાં આવ્યા છે. ૬-૭

સત્ત્વભેદાન્ નિરૂપયિતું ભગવન્તમપિ તથા વર્ણયન્તિ અનુચરૈરિતિત્રિભિઃ । લતાવિહંગ્મમેષાઃ
સાત્ત્વિકાઃ । एते वेणुनादेन भक्तिपूर्णा जाताः । तत्र प्रथमं वृन्दावनस्था लतास्तरवश्च वैष्णवाः वेणु-
नादेन वद्धतप्रेमरसा जाता इति तदर्थं प्रकारान्तरेण वेणुनादमाह । तदर्थं प्रकारान्तरेण भगवानपि
वर्णनीयः । स च भक्त्यनुसारेण लोकवेदानुसारेण च वर्णनीयः । तत्र भक्त्यनुसारेण प्रथममाह ।

अनुचरैः समनुवर्णितवार्थ आदिपुरुष इवाचलभूतिः ।

वनचरो गिरितटेषु चरन्तीवेणुनाह्वयति गाः स यदा हि ॥ ८ ॥

वनलतास्तरव आत्मनि विष्णुं व्यञ्जयन्त्य इव पुष्पफलाढ्याः ।

प्रणतभारविटपा मधुधाराः प्रेमहृष्टतनवः ससृजुः स्म ॥ ९ ॥

अनुचरैः સેવકૈર્ગોપૈઃ સમ્યગનુવર્ણિતાનિ વીર્યાણિ યસ્ય । આદિપુરુષ ઇવ પુરુષોત્તમ ઇવ ચ
અનુચરૈર્વેદૈઃ સમ્યક્ સર્વોત્તમત્વેન વર્ણિતાનિ જગત્કર્તૃત્વાદાનિ વીર્યાણિ યસ્ય । લોકાનુસારેણ
માહાત્મ્યમાહ સર્વોત્કૃષ્ટમાદિપુરુષ ઇવાચલભૂતિરિતિ । અચલા વિભૂતિર્લેક્ષીર્યસ્ય । અનુચરૈઃ
સર્વેરેવ દેવાદિભિસ્તથોક્તઃ । લૌકિકાઃ સ્વવ્યવહાર્યત્વાત્ પુરુષોત્તમતુલ્યતામેવાહુઃ । અતો દૃષ્ટાન્તભાવઃ ।
મિત્રતયા વર્ણનાયાં હેતુમાહ વનચર इति वृन्दावनचरः सात्त्विकभावापन्नः सत्त्वभूमौ प्रतिष्ठित इति,
गिरितटेषु गिरिप्रान्तेषु चरन्तीः विपमस्थानात् समदेनो पशुहितै स्वयं वनलो भूत्वा समाह्वयति,

સત્ત્વપ્રધાન લેહવાળા લતા, પક્ષી અને મેઘનું વર્ણન કરવાને માટે અનુચરૈઃ ઇત્યાદિ ત્રણ યુગલોમાં
ગોપીજનન ભગવાનનું પણ તે પ્રકારે—લુદ્ધ લુદ્ધ કાર્ય માટે ઉપયોગી રૂપ અને નાદવાળા તરીકે—વર્ણન
કરે છે. લતા, પક્ષી અને મેઘ એ ત્રણ સાત્ત્વિક છે. આ ત્રણ વેણુના નાદથી લક્ષિતથી પૂર્ણ થયાં. તેમાં
પ્રથમ વૃન્દાવનનાં લતાઓ અને વૃક્ષો જે વેણુવ છે તેમનામાં વેણુના નાદથી પ્રેમરસ પ્રકટ થયો એમ
દર્શાવવા ગોપીજનો વેણુનાદનું બીજે પ્રકારે વર્ણન કરે છે. તેને માટે ભગવાનનું પણ બીજે પ્રકારે વર્ણન
કરવું જોઈએ. અને આ વર્ણન ભક્તિને અનુસરીને અને લોક તથા વેદને અનુસરીને કરવું જોઈએ.
તેમાં પ્રથમ ભક્તિને અનુસરીને ગોપીજન વર્ણન કરે છે.

સેવકોથી સારી રીતે વર્ણન કરાએલા વીર્યવાળા, આદિપુરુષની માફક
અચલ લક્ષ્મીવાળા, વનમાં ફરતા તે ભગવાન જ્યારે પર્વતના શિખરો
ઉપર ચરતી ગાયોને વેણુથી બોલાવે છે, સારે વનની લતાઓ અને વૃક્ષો
પોતાની અંદર બહુ વિષ્ણુને દર્શાવતાં હોય તેમ પુષ્પો અને ફલોથી ભરપૂર
થાય છે, તેમની શાખાઓ ભારથી પુષ્કળ નમી બપ છે, પ્રેમથી તેમને
રોમાંચ થાય છે અને મકરંદની ધારાઓ વરસાવે છે. ૮-૯

અનુચરોથી—સેવક ગોપોથી—સારી રીતે વર્ણન કરાએલાં છે વીર્યો જેમનાં એવા ભગવાન છે.
આદિપુરુષ—પુરુષોત્તમ—ની માફક અનુચરોથી—વેદોથી—સારી રીતે, સર્વથી ઉત્તમ તરીકે, વર્ણન
કરાએલાં છે જગત્કર્તૃત્વ વગેરે વીર્યો જેમનાં એવા ભગવાન છે. આદિપુરુષ ઇવાચલભૂતિઃ, આદિપુરુષની
પેઠે અચલ લક્ષ્મીવાળા, એ પ્રમાણે ગોપીજન લોકને અનુસરીને ભગવાનનું સર્વોત્કૃષ્ટ માહાત્મ્ય વર્ણવે
છે. અચલ છે વિભૂતિ, લક્ષ્મી, જેમની એવા ભગવાન છે. બધા અનુચરોએ—દેવો વગેરેએ—અચલ
લક્ષ્મીવાળા તરીકે ભગવાનનું વર્ણન કરેલું છે. (‘સેવકોથી સારી રીતે વર્ણન કરાએલા વીર્યવાળા’ એ
પ્રમાણે ભક્તિને અનુસરીને વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ‘આદિપુરુષની માફક સેવકોથી, વેદોથી, સારી
રીતે વર્ણન કરાએલા વીર્યવાળા’ એ પ્રમાણે વેદને અનુસરીને વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ‘આદિપુરુષની
માફક અચલ લક્ષ્મીવાળા’ એ પ્રકારે ‘સેવકોથી, દેવોથી, સારી રીતે વર્ણન કરાએલા વીર્યવાળા’ એ
પ્રમાણે લોકને અનુસરીને વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ચતુર્થ યુગલમાં ભગવાન વૃન્દાવનમાં પ્રવેશ કરે છે
એ વાત ક્રમપ્રાપ્ત છે. તેથી ૮ વનચર, વનમાં ફરતા, એ પ્રમાણે દેહેવામાં આવ્યું છે.)

લૌકિકત્વાભાવાય વેણુનૈવાહ્યતિ । વેણુદ્વારા તત્ર પ્રવિષ્ટ इति અગ્નિમપરિત્રેણ ધાયતે । અન્યથા વૃક્ષાણાં તથાત્વં ન સ્યાત્ । સ इति યેષુ ધનપ્રદેશેષુ રેમે, યદૈવાહ્યત્, તદૈવ મધુધારાઃ સસૃજુઃ સ્મેતિસમ્બન્ધઃ । યુક્તશ્ચાયમર્થઃ । અન્યથા વેણુનાદભિજ્ઞતા તત્ર ચ સ્વનામસદ્ગતો ન સ્યાન્ । ભવત્સ-
દ્વારા ભગવાન્ પ્રવિષ્ટ इत्यમેડપિ તથાત્વં યુક્તમેવ ।

વનસ્થા લતાઃ અસ્મન્નિકટે ભગવાંશ્વરતિ સ્વકીયાંશ્વાકારયતીતિ જ્ઞાત્વા તેષાં ભોગસિદ્ધ્યર્થે સ્વસ્મિન્ વિદ્યમાનમાનન્દં પ્રકટિતવત્પ્રત્યઃ । તથા ત્તરવશ્ચ । યથા સ્ત્રિયઃ પુરુષાશ્ચ ભગવદીયાઃ ભગવતિ ભગવદીયેષુ ચ સમાગતેષુ આનન્દયુક્તા ભવન્તિ, ભોગાર્થં સ્વકીયં ચ પ્રયચ્છન્તિ, તદ્વદેવેડપિ । નન્વયં ધર્મો જઙ્ગમાનામ્, ન સ્થાવરાણામિતિ ચેત્, તન્નાહ આત્મનિ વિષ્ણું વ્યજ્ઞયન્ત્ય इति । ચેતનેષ્વેવ

લૌકિક પુરુષો, પોતાની સાથે ભગવાન્ સંબંધમાં આવતા હોવાથી, તેમની પુરુષોત્તમ સાથે સરખા-
મણી જ કરે છે; તેથી દૃષ્ટાન્ત કહેવામાં આવ્યું છે. સિત્તતાથી વર્ણન કરવાનો હેતુ દર્શાવવાને માટે કહે
છે કે વનચરઃ. (પૂર્વ શુભલામા વનચરનું કથન હોવાથી, અહીં જે સાન્નિધ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો તે તાત્પર્યથી
તરીકે કહેવામાં આવ્યો છે.) ‘વૃન્દાવનમાં ફરતા ભગવાન્’ એટલે સાન્નિધ્યભાવવાળા અને સત્વભૂમિમાં
રહેલા ભગવાન્. (વૃન્દાવન રસનું ઉદ્દીપન કરનાર હોવાથી સ્તંભ વગેરે સાન્નિધ્યભાવને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી
ભગવાન્ તેવા ભાવવાળા થયા છે એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આદિપુરુષમાં આવો સાન્નિધ્યભાવ હોતો
નથી એમ શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે, તેથી ભગવાનનું તેમનાથી સિત્ત તરીકે જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું
છે તે યોગ્ય છે એમ ભાવ છે.) ભગવાન્ પશુઓના હિતની ખાતર સપાટ પ્રદેશમાં રહીને પર્વતના શિખરો
ઉપર વિવિધ દેશમાં ફરતી ગાયોને સપાટ પ્રદેશમાં બોલાવે છે, અર્થાત્ અલૌકિક પ્રકારે વેણુથી જ તેમને
બોલાવે છે, બીજા સામાન્ય માણસોની માફક બોલાવતા નથી. વેણુદ્વારા ભગવાને તરુઓમાં પ્રવેશ કર્યો
છે એમ આગળ વર્ણવવામાં આવતા ચરિત્રથી જણાય છે. (પોતાની અંદર વિષ્ણુને દર્શાવતા એમ જે
નવમા શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે ભગવાને તરુઓમાં પ્રવેશ કર્યો છે.)
જે આ પ્રમાણે ન માનવામાં આવે તો વૃક્ષો પોતાનામાં વિષ્ણુને દર્શાવી શકે નહિ. સઃ એટલે જે વનના
પ્રદેશોમાં રમણુ કરતા હતા તે પ્રદેશોમાં રહેલા ભગવાન્. (પાસેના નિકુંજમાં રહેલી ગોપીઓને કૃતાર્થ
કરી, વનમાં પ્રવેશ કરી, જે સ્થલામાં આગલા દિવસોએ રમણુ કરેલું તે સંકેતસ્થાનમાં રહીને વેણુથી
ગાયોને ભગવાન્ બોલાવે છે. તે નાદથી તેમની અંદર રહેલી દેવતાઓ બાગૃત થાય છે. બીજા બધાં પશુ
ભગવાનને ઉપયોગી એવો પોતપોતાની અંદર રહેલી રસ પ્રકટ કરે છે. પછી ગાઠ નિકુંજમાં જઈને
ભગવાન્ રમણુ કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.) જ્યારે ભગવાને બોલાવ્યા ત્યારે તરત જ મકરંદની ધારાઓ
વરસાવી એ પ્રમાણે શ્લોકમાં પદોનો સંબંધ છે. આ અર્થ યોગ્ય જ છે. આ પ્રમાણે જે ન હોત તો
વેણુનાદને ઓળખાવો અને તેમાં પોતાના નામનો સંકેત બાજવો એ થાત નહિ. તેથી વેણુનાદદ્વારા ભગ-
વાને પ્રવેશ કર્યો છે, એટલે આગળ પણ તેવો અર્થ યોગ્ય જ છે. (ભગવાન્ એક જ વેણુનાદથી સિત્ત સિત્ત
નામો બોલીને તે બધાંને પોતાનો અપેક્ષિત પદાર્થ જણાવે છે. અપેક્ષિત ફલ, પુષ્પ વગેરે પ્રકટ ન કર-
વામાં પ્રયોજન ન હોવાથી ભગવાન્ તેમના નામનું ગ્રહણ કરે નહિ. તેથી વેણુદ્વારા ભગવાન્ પ્રવિષ્ટ થયા
અને તેથી પહેલાં પુષ્પફલરૂપ આનન્દ પ્રકટ થયો, અને આગળ પણ મધુધારારૂપ આનન્દ પ્રકટ થયો
એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે યોગ્ય જ છે.)

ભગવાન્ આપણી પાસે ફરે છે અને પોતાનાં બોલાવે છે એમ બાણીને વનની લતાઓએ ભગ-
વાનને અને સ્વદીયોને ભોગ પ્રાપ્ત થાય તે માટે પોતાનામાં રહેલી આનન્દ પ્રકટ કર્યો. વૃક્ષોએ પણ તે
પ્રમાણે કર્યું. જેમ ભગવદીય સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, જ્યારે ભગવાન્ અને ભગવદીયો પધારે છે ત્યારે, આનન્દ
પામે છે અને તેમના ભોગ માટે પોતાની વસ્તુ આપે છે, તેમ આ લતાઓએ અને વૃક્ષોએ પણ કર્યું.

અરે ! આ પ્રમાણે પોતાની વસ્તુ આપવાનો ધર્મ તો જંગમ પ્રાણીઓનો છે, સ્થાવર પદાર્થોનો
નથી. આ પ્રમાણે જે શંકા થાય તો ગોપીજન કહે છે કે આત્મનિ વિષ્ણું વ્યજ્ઞયન્ત્ય; પોતાની અંદર.

ભગવતઃ ક્રિયાજ્ઞાનશત્રયોરાવિર્ભાવઃ । સચ્ચિદાનન્દરૂપતા ચ ક્રમેણાવિર્ભવતિ । एतन् सर्वं भगवति निविष्टे भवति । सोऽपि निविष्टश्चेत् प्रकटीभवति तदैवं युज्यत इति । ते वृक्षादयः पञ्चधर्मयुक्ताः आत्मनि विष्णुं व्यञ्जयन्त्य इव जाताः । तत्र प्रथमं क्रियाशक्त्याविर्भावमाह पुष्पफलाढ्या इति । यत्र हि भगवान् निविष्टते तत्रावान्तरफलं परमफलं च भवति । अतः कार्याव्यञ्जयन्त्य इव जाताः । पुष्पाप्यवान्तरफलरूपाणि । परमफलानि तु फलानि । तैः सर्वैराढ्या जाताः । भगवदर्थं सदाधिक्य-माह प्रणतभारविटपा इति । भारेणापि नमनं सम्भवतीति तन्निरासायादौ प्रणतत्वमुक्तम् । प्रकर्षेण नताः भारेण विटपाः शाखा चेयाम् । प्रेमहृष्टतनव इति चिदुत्कर्षो ज्ञानरूपो निरूपितः । भक्ता एव हि प्रेम्णा हृष्टरोमाश्चा भवन्ति । (पूर्वमहरितानामपि तदा हरितत्वं, पूर्वस्मात् स्वीत्यं प्रसवयवमुच्छृ-नत्वं प्रभाविशेषश्चात्र प्रेमहृष्टतनुत्वम् । अपरं च । वेणुनादनिष्ठसुधास्वादवत्यः स्वामिन्य इति तद्वत् परिचिन्वन्ति ता एवेति तदुक्तावन्यविचाराक्षमत्वं युक्ततरमिति नाधिकं लेखनीयमत्र) । मधुधाराः स्वस्मिन् विद्यमानानन्दं भगवदर्थं वहिः प्रकटितवत्यः । एतत्सर्वपरिज्ञानमेव ज्ञानशक्तिः ॥ ८ ॥ ९ ॥

વિષ્ણુને દર્શાવતા હતા. ભગવાનની ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ ચેતન પદાર્થોમાં જ પ્રકટ થાય છે, અને અનુક્રમે સત્, ચિત્ અને આનન્દરૂપનો આવિર્ભાવ થાય છે. આ બધું ભગવાનનો પ્રવેશ થતાં થાય છે, અને અંદર પ્રવેશેલા ભગવાન પશુ જ્યારે પ્રકટ થાય છે ત્યારે આ પ્રમાણે બને છે. પાંચ ધર્મવાળાં આ વૃક્ષો વગેરે પોતાની અંદર બહુ વિષ્ણુને દર્શાવતાં હોય એવાં થયાં. (પદ્યતેતાન્ મહામાગાન્ એ દશમ-સ્કંધના ઓગણીસમા અધ્યાયના બત્રીસમા શ્લોકમાં જણાવેલા વૃક્ષોના ચાર ધર્મો અને પાંચમો ધર્મ ભગવદીયપણું, એ પ્રમાણે વૃક્ષોના પાંચ ધર્મો છે.) તેમાં પ્રથમ ક્રિયાશક્તિનો આવિર્ભાવ થયો એમ પુષ્પફલાદ્યાઃ એ પદ વડે કહે છે. (ફલ અને પુષ્પ લીલામાં ઉપયોગી હોવાથી, વૃક્ષો તેમનાથી ભરપૂર થાય છે, અને આ પ્રમાણે વૃક્ષો ભગવાનની ક્રિયાશક્તિ પ્રકટ કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.) કારણ કે જેમાં ભગવાન પ્રવેશ કરે છે તેમાં અવાન્તર ફલ અને છેવટનું ફલ થાય છે. તેથી પુષ્પો અને ફલોથી ભરપૂર થવાના કાર્યથી આ વૃક્ષો પોતાની અંદર બહુ વિષ્ણુને દર્શાવતાં હોય તેવાં થયાં. પુષ્પો અવાન્તર—મધ્ય-કાળનાં—ફલ છે, જ્યારે ફલ છેવટનું ફલ છે. આ બધાથી વૃક્ષો ભરપૂર થયાં. વૃક્ષોમાં ભગવાન તરફ ચતનું આધિક્ય હતું, ઘણો સદ્ભાવ હતો, એમ પ્રણતભારવિટપાઃ એ પદ વડે કહેવામાં આવે છે. (ચત્ પુરુષો હરિનાં દર્શન થતાં તેમને નમે છે. તે પ્રમાણે વૃક્ષો પશુ હાથરૂપી ડાળીઓથી ભગવાનને નમન કરે છે. આ રીતે વૃક્ષોમાં ભગવાન માટેનો સદ્ભાવ વધેલો છે એમ તાત્પર્ય છે.) વૃક્ષો ભારથી પશુ નમી બાય એમ સંભવે, તેથી વૃક્ષો તેવી રીતે નમ્યાં ન હતાં એમ જણાવવા આરંભમાં પ્રણત શબ્દ મૂકવામાં આવેલો છે. અર્થાત્ વૃક્ષો ઘણાં નમેલાં હતાં અને તેમની ડાળીઓ ભારવાળી હતી એ પ્રમાણે વિગ્રહ કરવો.

પ્રેમહૃષ્ટતનવઃ, પ્રેમથી હરખાએલા દેહવાળા, એ પદ વડે જ્ઞાનરૂપ ચિતના આધિક્યનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, કારણ કે ભક્તો જ પ્રેમને લીધે હરખાએલા અને રોમાંચવાળા થાય છે. (પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન સર્વથી ઉત્તમ જ્ઞાન છે, અને તે ગીતા ૧૧. ૫૪ પ્રમાણે અનન્ય ભક્તિથી જ થાય છે એમ તાત્પર્ય છે.)

(પહેલાં જે વૃક્ષો લીલાં ન હતાં તે પશુ તે સમયે લીલાં થયાં, પહેલા કરતાં બહાં થયાં, તેમનું દરેક અવયવ કૂટુંબું, અને તેઓ વિશિષ્ટ પ્રકારની કાન્તિવાળાં થયાં. આને જ અહીં પ્રેમહૃષ્ટતનુ, પ્રેમને લીધે હરખાએલાં અને રોમાંચવાળાં, કહેવામાં આવે છે. વળી, વેણુનાદમાં રહેલી સુધાનો સ્વાદ લેનારી સ્વામિનીઓ છે, તેઓ જ તેના ધર્મને શોધે છે, એટલે તેમની વાણીમાં ખીજ પદાર્થનો વિચાર હોઈ શકે નહિ એ ધણું યોગ્ય છે. તેથી અહીં વિશેષ લખવાની અપેક્ષા નથી.)

વૃક્ષોએ અને લતાઓએ મકરંદની ધારાઓ, અર્થાત્ પોતાની અંદર રહેલો આનન્દ, ભગવાન માટે બહાર પ્રકટ કર્યો. તેમને આ સર્વનું સારી રીતે જ્ઞાન થયું એ જ ભગવાનની જ્ઞાનશક્તિ. (આ પ્રમાણે ભગવાનની જ્ઞાનશક્તિનો આવિર્ભાવ થયો.) ૮-૬

પશ્ચિનામપિ વેણુનાદકાર્યં જાતમિતિ તત્રોપયોગિરૂપં વેણુનાદં ચ વર્ણયન્તિ દર્શનીયતિલક
ઇતિ । યદપિ પશ્ચિનો મુનયઃ, ન તેષાં ગીતાદિના ભગવદ્ભાવો ભવતિ, કિન્તુ સ્વભાવતઃ एव, તથાપિ
લોકદૃષ્ટ્યા કદાચિદન્યથાબુદ્ધિર્ભવેત્, અતો રૂપનાદાભ્યાં તેષાં ભજનસિદ્ધિર્નિરૂપ્યતે । તત્ર રૂપં વર્ણયન્તિ
દર્શનીયતિલક ઇતિ ।

દર્શનીયતિલકો વનમાલાદિવ્યગન્ધતુલસીમધુમત્તૈઃ ।

અલિકુલૈરલલુગીતમભીષ્ટમાદ્રિયન્ યર્હિ કૂજિતવેણુઃ ॥ ૧૦ ॥

સરસિ સારસહંસવિહંગાશ્ચારુગીતહૃતચેતસ एव ।

હરિમુપાસત તે યતચિત્તા હન્ત મીલિતદૃશો ધૃતમૌનાઃ ॥ ૧૧ ॥

દર્શનીયાનાં ગધ્વે તિલકરૂપોઽતિસુંદરઃ । પશ્ચિનશ્ચ રૂપપ્રધાનાઃ, રૂપભેદવિદઃ । કિન્તુ ।
યો વેણુનાદઃ સ સ્વહિતકારી, સ્વકીયાનામપરાધમપિ ન મન્યતે । તદાહ । વનમાલાદિવ્યગન્ધતુલસી-

પક્ષીઓને પણ વેણુનાદની અસર થઈ એમ દર્શાવવા તેમાં ઉપયોગી લગવાનનું રૂપ અને વેણુના
નાદનું દર્શનીયતિલકઃ એ યુગલમાં ગોપીજન વર્ણન કરે છે. જે કે પક્ષીઓ મુનિઓ છે, અને તેમને
ગીત વગેરેથી લગવદ્ભાવ થતો નથી, પરંતુ સ્વભાવથી જ હોય છે, છતાં પણ લોકને જોવાથી કદાચિત્
બીજા પ્રકારની બુદ્ધિ થઈ જાય, તેથી લગવાનનાં રૂપ અને નાદથી તેમને લજ્જન સિદ્ધ થયું એમ અહીં
વર્ણન કરવામાં આવે છે. (હમ્મેશાં લગવદ્ભાવ હોય તો પણ લોકને—બીજા પદાર્થને—જોવાથી બીજા
પદાર્થમાં જરા પણ ચિત્ત જાય; પણ લગવાનના સ્વરૂપનું દર્શન થાય તો, અથવા વેણુના નાદનું શ્રવણ થાય
તો, બીજા પદાર્થમાં જરા પણ ચિત્ત જાય નહિ એમ તાત્પર્ય છે.) તેમાં દર્શનીયતિલકઃ એ ૨લોકમાં
ગોપીજન લગવાનના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે.

વનમાલાની દિવ્ય ગન્ધવાળી તુલસીના મકરંદથી ભક્ત યજ્ઞેલા
લમરાઓના સમૂહોએ કરેલાં મોટા અવાજવાળાં ગીતને તેમની ઇચ્છેલી
રીતે આદર આપતાં, દર્શન કરવા યોગ્ય પદાર્થોમાં અતિસુંદર લગવાન
ન્યારે વેણુ વગાડે છે ત્યારે સરોવરમાં રહેનારા સારસ, હંસ અને બીજાં
પક્ષીઓનાં ચિત્ત સુંદર ગીતથી હરાઈ જાય છે અને તેઓ આવીને હરિની
ઉપાસના કરે છે, અને ચિત્તને વશ રાખી, અશ્રુઓ બંધ રાખી, મૌન
ધારણ કરે છે. ૧૦-૧૧

જે દર્શન કરવા યોગ્ય છે તેમાં લગવાન તિલકરૂપ, અતિસુંદર, છે. પક્ષીઓમાં રૂપ મુખ્ય હોય છે,
કારણ કે તેઓ રૂપના ભેદ જાણનારાં છે. (ભાગ. ૩. ૨૬. ૩૦ માં રૂપભેદવિત્—રૂપના ભેદને જાણનાર—
એ પદવટે પક્ષીઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સ્વરૂપથી લજ્જન સિદ્ધ થાય છે એમ આ—દર્શનીય-
તિલકઃ—વિશેષણથી કહેવામાં આવ્યું છે. નાદથી પણ લજ્જન સિદ્ધ થાય છે એમ આગળના વનમાલા
ઇત્યાદિ વિશેષણથી કહેવામાં આવ્યું છે અને આ વાત કિન્તુ ઇત્યાદિ પદો વટે કહેવામાં આવી છે.) વળી,
જે વેણુનાદ છે તે પોતાના માણસોનું હિત કરનારો છે, અને સ્વકીયોના અપરાધને ગણતો નથી. (લમરા
ઓમાં નાદ મુખ્ય છે, એટલે તેઓ નાદના સંબંધી છે. પક્ષીઓ વિવિધ પ્રકારના કૂજનથી ઉપકાર કરે છે,
એટલે તેઓમાં પણ નાદ મુખ્ય છે. ‘અપરાધને ગણતો નથી’ એટલે વેણુનાદ તેના જેવો જ સહકાર
કરે છે. ન્યારે લમરાઓનો લગવાન આદર કરે છે ત્યારે સારસ વગેરેનો આદર કરે એમાં શું આશ્ચર્ય ?
એમ તાત્પર્ય છે.) આ જ વાત ગોપીજન હવે કહે છે, કારણ કે વનમાલાની દિવ્ય ગન્ધવાળી તુલસીના
મકરંદથી ભક્ત યજ્ઞેલા લમરાઓના સમૂહોને કરેલાં મોટા અવાજવાળાં ગીતનો પણ આદર કરતાં જ લગ-
વાન વેણુ વગાડે છે. જે પ્રભાણે લમરાઓ બંધાર કરે છે તે જ પ્રભાણે તેમના અવાજનું અનુકરણ કરતાં જ

મધુમત્તૈરલિકુલૈઃ કૃત્તમલધુગીતમપિ આદ્રિયન્ આદરં કુર્વન્નેવ કૂજિતવેણુર્યતઃ । યથૈવ ધ્રમરા
શક્કારં કુર્વન્તિ તથૈવ તન્નાદમનુકુર્વન્નેવ અનુરણનવદૈવ વૈણુનાદં કરોતિ । પક્ષિણાં મધ્યે અલયો હીના
નિકૃષ્ટાશ્ચ । તેષામપિ કુલાનિ સમૂહાઃ નાનાવિવિજાતિભેદાઃ । તૈરપ્યલઘુ યથા ભવતિ તથા ગીતમ્ ।
તસ્યાપ્યાદરં કુર્વન્ । તન્નાપ્યલયો મત્તાઃ । મદોઽપિ યેનાનુચિતઃ । ન હિ તુલસી પુષ્પાન્તરવન્માવહેતુઃ ।
તન્નાપિ દિવ્યગન્ધા । તન્નાપિ ભગવદ્વનમાલાગતા । તેષામપ્યાદરં ચૈત્ કુર્યાત્ તદા સરોવરાદિયુ યે
સરસા રસિકાઃ ક્ષીરનીરવિવેકિનશ્ચ તેષામાદરં કથં ન કુર્યાદિતિ । ઘનમાલાયાઃ યા દિવ્યગન્ધ-
તુલસી તસ્યા મકરન્દેન મત્તૈઃ । કિન્ચ । આદરોઽપિ ધ્રમરાણાં યથામીઠં ભવતિ તથા, ઘનમાલાયાં
સમાગતાન્ ધ્રમરાન્ન દૂરીકરોતિ, કિન્તુ તે યથા નોપદ્રુતા ભવન્તિ તથૈવાદરં કરોતિ । અતો યદ્યેવ
આદરં કુર્વન્નેવ કૂજિતવેણુઃ, તદૈવ સરસિ વિદ્યમાનાઃ જલવાસિનઃ સારસાઃ સરસાનાં ભક્તાનાં
સન્વન્ધિનઃ, હંસાઃ ક્ષીરનીરવિવેકિનઃ, તે ચ વિહંગા ઇદ્રુગતિયુક્તાઃ, પુરુષાપેક્ષ્યા તૈ પુનર્ભગવદ્વજ-
નાધિકારિણ ઇતિ તાન્ વિશિનષ્ટિ ચારુગીતહૃતચેતસઃ ઇતિ । ચારુ યથા ભવતિ નિઃકામાર્થે ભગવ-
ન્નીતેનૈવ હૃતં વશીકૃતં ચિત્તં ચેષામ્ । તદપિ મજનં ભક્તિમાર્ગાનુસારેણ । ન તુ સ્થાનસ્થિતાનામન્ત-
ર્યામિરુપે જ્ઞાનરુપે વા । તદાહ । एत्य आगत्य हरिम् उप समीपे सेवमाना जाताः । यतस्ते भगव-

પછીથી કરેલા રણુકારની માફક જ લગવાન્ વેણુનો નાદ કરે છે. પક્ષીઓમાં ભમરાઓ હલકા અને
અધમ છે. તેમનાં પણ કુલો—સમૂહો—અનેક પ્રકારની જાતિના લેવાળાં છે. તે બધા સમૂહોએ પણ
મોટેથી અવાજ થાય તે પ્રમાણે ગીત કર્યું. આ ગીતનો આદર કરતાં લગવાન્ વેણુ વગાડે છે. તેમાં પણ
ભમરાઓ મત્ત થએલા છે, અને આ મદ પણ જેનાથી ન થવો જોઈએ તેનાથી થએલો છે; કારણ કે
તુલસી બીજાં પુષ્પોની માફક મદ કરનારી નથી. તેમાં પણ દિવ્ય ગન્ધવાળી તુલસી, તેમાં પણ ભગ-
વાનની ઘનમાલામાં રહેલી તુલસી. આવા ભમરાઓનો પણ લગવાન્ જે આદર કરે તો પછી સરોવર
વગેરેમાં જે રસવાળા—રસિકો અને દૂધ અને પાણીનો વિવેક કરનારા—રહે છે તેમનો આદર કેમ ન
કરે? ઘનમાલાની જે દિવ્ય ગન્ધવાળી તુલસી તેના મકરન્દથી ભમરાઓ મત્ત થએલા છે. વળી, લગવાન્
ભમરાઓનો આદર પણ તેમને—ભમરાઓને—અણીટ થાય તે પ્રમાણે કરે છે, અર્થાત્ ઘનમાલા ઉપર
આવેલા ભમરાઓને કાઢી મૂકતા નથી, પરંતુ જેમ તેમને ઉપદ્રવ ન થાય તેવી રીતે જ તેમનો આદર
કરે છે. તેથી જ્યારે લગવાન્ ભમરાઓનો આદર કરતાં જ વેણુ વગાડે છે ત્યારે જ (૧) સરોવરમાં
રહેલા, જલમાં વાસ કરનારા, સારસો અર્થાત્ રસવાળા ભક્તોના સંબંધીઓ, (તેજ પ્રમાણે સંકેત હોવાથી
ભક્તોના આગમનનું સૂચન કરનારા હોય છે એમ તાત્પર્ય છે.) (૨) દૂધ અને પાણીનો વિવેક
કરનારા—(આવેલાઓમાં જુદા જુદા જાવોનો વિવેક કરીને લગવાનનો બોધ કરનારા)—હંસો, અને
(૩) જાંચી ગતિવાળાં પક્ષીઓ—આ બધાનાં ચિત્ત લગવાનના મનોહર ગીતથી હારાઈ જાય છે, કારણ
કે તેઓ પુરુષ કરતાં લગવાનના ભજનનાં વધારે અધિકારી છે. આ કારણથી જ ગોપીજન ચારુગી-
તે તેઓ પુરુષ કરતાં લગવાનના ભજનનાં વધારે અધિકારી છે. આ કારણથી જ ગોપીજન ચારુગી-
તહૃતચેતસઃ એ પ્રમાણે તેમનું વિશેષણ આપે છે. તેઓ નિષ્કામ થાય તેવી રીતના સુંદર લગવાનના
ગીતથી હરાએલું, વશ થએલું, છે ચિત્ત જેમનું તેવાં સારસ વગેરે પક્ષીઓ છે. (નિષ્કામ થવું એટલે
ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થવી. અહીં ભજનમાં નાદ સુખ્ય છે, એટલે નાદથી જ તેમની ઇચ્છાઓ પૂરાય છે;
તેથી સારસ વગેરે પક્ષીઓ પુરુષો કરતાં ઉત્તમ છે. પુરુષોને તો નાદથી ઉલટું વધારે ને વધારે ઇચ્છ
થાય છે. અહીં ‘પુરુષ’ શબ્દ સ્ત્રી તથા પુરુષ એ બંનેને માટે વાપરવામાં આવેલો છે.)

સારસ વગેરે પક્ષીઓ જે ભજન કરે છે તે ભક્તિમાર્ગને અનુસરીને કરે છે, પણ સ્થાનમાં રહેલા
અન્તર્યામિરૂપનું અથવા જ્ઞાનરૂપનું—બ્રહ્મ તરીકે જાણેલા આત્માનું—ભજન કરતા નથી. આ વાત હવે
ગોપીજન કહે છે. एत्य એટલે આવીને તેઓ હરિની સમીપ રહે છે અને તેમની સેવા કરે છે, કારણ કે
તેઓ લગવાને કહેલા મુનિઓ છે. સારસ વગેરેનું ભજન ભમરાઓના ભજનથી ઉત્તમ છે એમ દર્શાવતાં

દુક્તા મુનયઃ । મજને ભ્રમરાદિશેષમાહ ચતચિત્તા इति । ચતં નિયતં ચિત્તં ચેપામ્ । ચિત્તનૈયલેન ભગવદ્ભજનં મુખ્યમ્, ન તુ વિક્ષિપ્તચિત્તતયા । કિચ્ચ । હન્ત્ત इति દર્પે । એતદ્ભાગ્યમેતેપામેવ ભવતીતિ । વહિર્વ્યાપારરહિતા મજને સર્વોત્તમાઃ । વહિર્વ્યાપારેષુ ચ નેત્રે વાક્ષ્ ચ નિયમ્યાઃ । ચક્ષૈતદ્વયં નિયતમ્, વાક્ષ્ નાન્યં વદતિ ચક્ષુશ્ચ નાન્યત્ પદ્યતિ, તદાહ મીલિતદદશો ધૃતમૌના इति । મીલિતા દગ્ ચેપામ્ । ધૃતં મૌનં વ્રતં ચૈઃ । સામ્પ્રતમેતે નાદપરાઃ । અતો દદ્યા અન્યચિત્તતા મવિષ્યતીતિ નેત્રનિ-મીલનમ્ । યવમેતેષાં ભાગ્યં સાત્ત્વિકત્વાનિરૂપિતવલયઃ ।

(અથવા । દર્શનીયતિલક इति । इदમત્રાકૃતમ્ । અતિરસિકા एते મુનયઃ, સ્વસ્ય પુરુષત્વેન લીલાયામનુપયોગં મત્વા, પક્ષીભૂય, વિવિધસ્વકૂજનૈર્ભગવતો ભક્તાનાં ચ રસોદીપનં કુર્વન્તઃ સ્વકૃતા-ર્થતાં મન્વાનાઃ, શબ્દમેવાધિકમમીઠં મન્યન્તે । અતઃ શબ્દપ્રધાનકીર્તિરૂપવનમાલાધર્માણામેવાત્રોપ-યોગ ઉચ્યતે । ‘યથા વૃક્ષસ્ય સમ્પુષ્પિતસ્ય દૂરાદ્રન્ધો વાત્યેવં પુણ્યકર્મણો દૂરાદ્રન્ધો વાતિ’ इतिશ્રુત્યા કીર્તિર્ગન્ધસામ્યેન નિરૂપણં કૃતમ્ । વનમાલાયાઃ કીર્તિરૂપત્વાત્, વનિરૂપકાણિ ગીતાન્યાવશ્યકાણિ । તાનિ ચ સદ્રસાસ્વાદં વિના ન સમ્ભવન્ત્યતો ગુણાતીતમક્તિરૂપવશ્યમાણરૂપગન્ધવતી તુલસી, તન્મધુ અત્ય-લૌકિકમક્તિરસાત્મકમિતરવિસ્મારકમ્ । અતોઽતિમત્તાઃ સ્વદેહાદ્યનુસન્ધાનરહિતા ईश्वरधर्माननुसन्धानા

ગોપીજન કહે છે કે ચતચિત્તાઃ. ચત, વશ રાખેલું, છે ચિત્ત જેમનું તે ચતચિત્ત કહેવાય છે. (સારસ વગેરે પક્ષીઓએ પોતાનું ચિત્ત વશ રાખેલું છે.) ચિત્તને વશ રાખીને કરવામાં આવેલું ભગવદ્ભજન મુખ્ય છે, પણ વિક્ષેપવાળા ચિત્તથી કરેલું ભજન મુખ્ય નથી. વળી, હન્ત્ત શબ્દ હુર્ધના અર્થમાં વાપરવામાં આવેલો છે. હુર્ધ થવાનું કારણ એ કે આત્મ ભાવ આ પક્ષીઓનું જ છે. બહારની ક્રિયા વિનાના જે હોય તે ભજનમાં સર્વથી ઉત્તમ છે. બહારની ક્રિયાઓ બંધ કરવા માટે જે ચક્ષુઓ અને વાણીને પોતાને વશ કરવાં જોઈએ. જેમની આ બે ઇન્દ્રિયો વશ થએલી છે, અર્થાત્ જેમની વાણી ભગવાન્ વિના બીજા પદાર્થને બોલતી નથી અને જેમનાં ચક્ષુ ભગવાન્ વિના બીજા પદાર્થને જોતાં નથી, તેઓ સર્વથી ઉત્તમ છે. આ ભાવ દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે મીલિતદદશો ધૃતમૌનાઃ. બંધ કરેલી છે દષ્ટિ જેમની તે મીલિતદદશા કહેવાય છે. ધારણ કરેલું છે મૌનમત જેમણે તે ધૃતમૌનાઃ કહેવાય છે. (અર્થાત્ સારસ વગેરે પક્ષીઓએ પોતાનાં ચક્ષુ બંધ કર્યા અને મૌનમત ધારણ કર્યું.) હમણાં આ પક્ષીઓ નાદમાં તહીન થએલાં છે. તેથી દષ્ટિથી ચિત્ત કદાચિત્ બીજામાં જાય તેથી તેઓ ચક્ષુ બંધ કરે છે. આ પક્ષીઓ સાત્ત્વિક હોવાથી એમના ભાવનું ગોપીજનોએ આ પ્રમાણે વર્ણન કર્યું. (‘સાત્ત્વિક’ જોઈએ શુદ્ધ સાત્ત્વિક. તેથી ખડેલાં ચતુર્થ યુગલમાં વર્ણવેલા લતા વગેરે પદાર્થો તમોશુણ્થી મિશ્ર સાત્ત્વિક શુણ્ણવાળા હતા, અને હવે પછીના યુગલમાં વર્ણવેલો મેઘ રમેશુણ્ણથી મિશ્ર સાત્ત્વિક શુણ્ણવાળો છે એમ ભેદ જણવો.)

(હવે આ યુગલનો બીજો અર્થ આપતાં શ્રીગોસ્વામિજી શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી આશા કરે છે કે) અથવા અહીં આ રહસ્ય છે. આ મુનિઓ ધણા રસિક છે. પોતે પુરુષ હોવાથી લીલામાં પોતાનો ઉપયોગ નહિ થાય એમ માનીને, પક્ષીઓ બનીને, વિવિધ પ્રકારના પોતાના ટટુકાઓથી ભગવાનના અને ભક્તોના રસનું ઉદીપન કરતાં પોતાની કૃતાર્થતા ધાય છે એમ માનીને તેઓ શબ્દને જ બહુ ઇષ્ટ માને છે. તેથી જેમાં શબ્દ મુખ્ય છે એવી કીર્તિરૂપી વનમાલાના ધર્મોનો જ અહીં ઉપયોગ કહેવામાં આવે છે. ‘જેમ સારી દીલે પુષ્પવાળા થએલા વૃદાની વાસ દૂરથી આવે છે તેમ પુણ્યકર્મની વાસ દૂરથી આવે છે’ આ શ્રુતિમાં કીર્તિ ગ્રન્થના જેવી છે એ પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વનમાલા કીર્તિરૂપ છે, તેથી તેનું નિરૂપણ કરનારાં બીજાં આવશ્યક છે; અને આવાં ગીતો તેના—કીર્તિમાં રહેલી મધુરતાના—રસનો સ્વાદ લીધા વિના થઈ શકે નહિ. તેથી આગળ અરાદમ્ય શ્લોકમાં જેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેવી શુણ્ણાતીત ભક્તિરૂપ બંધવાળી તુલસી છે. (અતઃશ્લોકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ગંધ શુણ્ણાતીત ભક્તિનું નિરૂપણ કરનાર છે અને ભગવાનને તે પ્રિય છે.) આ તુલસીનો મહાર્દ અતિ અલૌકિક ભક્તિના રસરૂપ છે અને

અપીતિ તન્નિકટ દ્યુલિપુ ગાયન્તિ । વસ્તુતસ્તિવદમેવ મહત્તમં સમારાધનં પ્રમોરલિપ્તિઃ ક્રિયતે ।
અત એવ પ્રમોરભિત ઇષ્ટં તદેવ ગીતમ્ । અપરં ચ । ચાર્યાદિપદાનિ વિહાય તત્ર ભવનાર્થકપ્રત્યયવ-
ત્પદોક્ત્યા ભગવદ્વનમાલાસ્તુલસીગન્ધસ્ય દિવિભવત્વસ્ય વાધિત્વાદગ્રે સ્વામિનીપુ વ્રજદેવીત્વસ્ય વદ્ય-
માણત્વાદ્ દિવુધાતોઃ ક્રીડાવાચકત્વાચ સ્વામિનીમિઃ સહ ક્રીડાજનિતોઽયં ગન્ધઃ इति સમભિવ્યાહારા-
દ્વગમ્યતે । एतेन यथा दिविभवोऽर्थो नेतरलोकस्थजनविषयः, तथायमन्तरङ्गचमलीलाप्रचञ्चलसमकैक-
गम्य इति ध्वन्यते । अत एव प्रमोरपि भावोद्बोधस्तेनासीदितिज्ञापनाय कूजनमुक्तम् । किञ्च, यन-
मालास्यपुष्पमध्वनुक्त्वा तुलस्या एव तद्यदुक्तं ‘दयितगन्धतुलस्याः’ इतिवाक्याद् ‘वाहुं प्रियांसे’ इत्युप-
क्रम्य ‘तुलसिकाલिकुलैर्मदान्धैरन्वीयमानः’ इति वाक्याच्च तद्वन्धमध्वादિस्वरूपं प्रभुरेव वेत्तीति नाम्य-
गम्यः स विशेषः । तद्भोक्कारोऽलयोऽपि न साधारणाः, किन्त्वितरेभ्यो विजातीया अत्युत्तमा इति-
ज्ञापनार्थमेव कुलपदमुक्तम् । अत एवाल्लिपदमुक्तम् । अलंशब्दो हि पूर्णतावाची । तथा च तद्धानलि-
रित्यत्रोच्यते । रसो न लीयते, न नश्यति यत्र येन वा सोऽलिरित्युच्यते । यद्यप्यत्र दीर्घः सम्भवति,
तथापि ‘दशहृतो ह वै नामेपाः, तं वा एतं दशहृतं सन्तं दशहोतेत्याचक्षते परोक्षेण, परोक्षप्रिया इव

ખીજા રસને ભૂલાવનારો છે. તેથી તુલસીના મકરન્દથી ભમરાઓ ઘણા મત્ત થયા, પોતાના દેહ વગેરેનું
ભાન ભૂલી ગયા, અને તેમને ઇશ્વરના ધર્મોનું પણ ભાન ન રહ્યું; તેથી તેઓ ભગવાનની પાસે જ મોટેથી
ગાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો ભમરાઓ આ પ્રમાણે મોટેથી ગાઈને પ્રભુનું ઉત્તમ આરાધન કરે છે;
તેથી જ આ જ ગીત પ્રભુને સર્વ રીતે ઇષ્ટ છે.

(ગન્ધનો ખીજે પ્રકાર દર્શાવતાં શ્રીવિઠ્ઠલનાથજી આજ્ઞા કરે છે કે) ચારુ—સુંદર—ઇત્યાદિ શબ્દો
ન વાપરતાં ઉત્પત્તિ દર્શાવનાર પ્રત્યયવાળો દિવ્ય શબ્દ (દિવિ ભવમ્, સ્વર્ગમાં થએલો, તે દિવ્યમ્)
વાપરવામાં આવેલો છે, ભગવાનની વનમાલામાં રહેલી તુલસીની ગંધ સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થએલી નથી,
આગળ બારમા શ્લોકમાં સ્વામિનીઓને વ્રજદેવીઓ કહેવામાં આવશે, અને દિવ્ ધાતુનો અર્થ ક્રીડા
થાય છે—આ બધી જાખતો એક જ ઠેકાણે સાથે સાથે કહેવામાં આવેલી હોવાથી એમ જણાય છે કે
આ ગન્ધ સ્વામિનીઓ સાથેની ક્રીડાથી ઉત્પન્ન થયેલો છે. આ ઉપરથી એવો અર્થ સૂચવવામાં આવે છે
કે જેમ સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થએલો પદાર્થ ખીજા શ્લોકમાં રહેલા પુરુષોને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેમ આ ગંધ
ઘણી જ અંતરંગ લીલારૂપી જગતમાં રહેલા ભક્તોને જ પ્રાપ્ત થાય તેવો છે. તેથી જ આ ગન્ધથી પ્રભુનો
ભાવ પણ જાગૃત થયો એમ દર્શાવવા પ્રભુએ કરેલું વેણું કૂજન કહેવામાં આવ્યું છે. વળી, ‘વનમાલામાં
રહેલાં પુષ્પોનો મકરન્દ’ એમ ન કહેતાં, ‘તુલસીનો જ મકરન્દ’ એ પ્રમાણે જે કહેવામાં આવ્યું છે
તેથી, ‘પ્રિય ગન્ધવાળી તુલસીની માલા’ (ભાગ. ૧૦. ૩૨. ૧૮) એ વાક્યથી અને ‘પ્રિયાના એક ખલા
ઉપર બાહુ મૂકીને’ (ભાગ. ૧૦. ૨૭. ૧૨) એ પ્રમાણે આરંભ કરીને ‘તુલસીસંબંધી મદાન્ધ ભમરા-
ઓનાં ટોળાં જેમની પાછળ ભમ્યા કરે છે’ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે વાક્યથી એમ જણાય છે કે
તુલસીનાં ગંધ, મકરન્દ વગેરેનું સ્વરૂપ પ્રભુ જ જાણે છે, તેથી તે જીજ્ઞાસી બનવા શકતો નથી.
(તુલસીનો જ મકરન્દ કહેવામાં આવ્યો તેથી તે મકરન્દમાં રહેલો ગુણ ખીજા કોઈથી જાણી શકતો નથી
એ પ્રમાણે અન્વય છે. આ પ્રમાણે ગન્ધ ત્રણ પ્રકારે મદ ઉત્પન્ન કરે છે એમ કહેવામાં આવ્યું.) ગન્ધ,
મકરન્દ વગેરેનો ભોગ કરનારા ભમરાઓ પણ સાધારણ નથી, પરંતુ ખીજાથી બુદ્ધ પ્રકારના, અતિ ઉત્તમ
છે, એમ દર્શાવવા માટે જ શ્લોકમાં કુલ પદ વાપરવામાં આવ્યું છે. તેથી જ અલિ પદનો પ્રયોગ કર-
વામાં આવ્યો છે. અલમ્ શબ્દનો અર્થ પૂર્ણ થાય છે; તે—અલમ્—જેની પાસે છે તે અહીં અલિ કહે-
વાય છે. જેનામાં રસનો લય થતો નથી (અ+લી), અથવા જેનાથી રસનો નાશ થતો નથી તે અલિ
કહેવાય છે. જો કે આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં અલી એમ દીર્ઘ સ્વરવાળું રૂપ હોવું જોઈએ, તો પણ ‘આ
દશહૃત નામનો છે; તે દશહૃત છે તો પણ તેને પરીક્ષ રીતે દશહોતા કહે છે; કારણ કે દેવોને પરીક્ષ

હિ દૈવાઃ' इति श्रुतिन्यायेन 'परोक्षं च मम प्रियम्' इति भगवद्वाक्याच्च स्वप्रियार्थस्य गोपनं प्रभोः प्रियमिति ज्ञायते । प्रकृते च स्वान्तरङ्गरसपोषकता एतेषु गोप्येति परोक्षेण हस्वान्तं पदं प्रभुः प्रकटितवान् । एवं सत्येत् एवालयोऽन्ये तु भ्रमरा एव । कचिदेतेष्वन्यनामप्रयोगस्तात्पर्यविशेषेणेति ज्ञेयम् । तारत्वं बहुत्वं चातुक्त्वा लघुत्वाभाव एव य उक्तस्तेन तद्गीतरसभरं बोद्धुं नान्यः शक्तः प्रभुं विनेति ज्ञाप्यते । महत्त्वे इयत्ता नास्त्येवेत्यपि ज्ञापनाय तथोक्तिः । एवं सति तदादरं कथं न कुर्यात् । यद्वाति-पदात्तद्गीतरसपानपरवशश्चिरं तूष्णीमेव तिष्ठति, कदाचित्तद्रसभरेणैव कूजितवेणुर्भवतीति ज्ञाप्यते । अग्रे गीतोक्त्या पूर्वं तद्गीतोद्बुद्धभावेन स्वप्रियाणां भावोद्बोधनाय तथैवाकरोत् । ततो यदा पूर्णरसोऽभूत्, तदा जगाविति ज्ञाप्यते । अतिसुन्दरस्वनिरूपणे तिलकत्वोक्त्या तद्यथा भाग्यस्थाने भाले तिष्ठति, तथेदमपि स्वरूपं परमभाग्यवतीष्वेव तिष्ठतीति ध्वन्यते । अत्र कर्मधारयो ज्ञेयः । स्वामिनीनां हृदि प्रियातिरिक्ते दर्शनीयत्वास्फूर्तेः । अत्र यद्यप्युभयं मुख्यम्, तथापि नादे विशेषो निरूप्यते । अन्यथा भीलितहृत्त्वं नोच्येत । तत्र हेतुः सरसि विद्यमानैरेव तैर्वेणुगीतं श्रुतम् । तच्च चास्त्वैन मनोहरणैकस्वभावम् । अतो नादाधीना एव निकटे समागताः । आदावेव नादहेतुभूतस्वरूपसौन्दर्य-निरूपणात्तादरस एव स्वरूपरसमप्यनुभवन्तीति ज्ञाप्यते । इदमप्यतिचित्रं यन्मत्तानां गीतानुरणनरूपेण

પ્રકાર પ્રિય છે' આ શ્રુતિના ન્યાયથી, અને 'મને પરોક્ષ પ્રિય છે' આ ભગવાનના વાક્યથી પ્રભુને પોતાનો પ્રિય અર્થ ગુપ્ત રાખવો ગમે છે એમ જણાય છે. આપણા વ્યક્તતા પ્રસંગમાં પણ પોતાના અંતરંગ ભક્તોના રસને યોષણ કરવાનો ગુણ ભગવાઓમાં ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય છે, તેથી પરોક્ષ રીતે પ્રભુએ હ્રસ્વ સ્વર જેને અંતે છે એવું અલિ પદ પ્રકટ કર્યું. આ પ્રમાણે ઊવાથી, આ જ અલિઓ, અને બીજા તો ભગવા જ છે. કોઈક વખત અમુક તાત્પર્ય દર્શાવવાને માટે આ અલિઓ માટે પણ બીજું નામ વાપરવામાં આવે છે એમ બાણવું.

'લીલું' અને 'મોહું' એમ ન કહેતાં જે નાનું નહિ તે (અલણ) એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે આ ગીતના રસનો ભાર ખેંચવા પ્રભુ વિના બીજે કોઈ સમર્થ નથી. 'મોહું' કહેવામાં આવે તો તેમાં પણ હદ નથી જ એમ દર્શાવવા અલણ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે ઊવાથી ભગવાન તેનો આદર કેમ ન કરે ?

યદિ, ત્યારે, એ પદથી એમ જણાય છે કે ભગવાન તે ગીતના રસના ધાનથી પરવશ થઈ ઘણા કાળ સુધી શાન્ત જ રહે છે, અને કોઈ વાર તે રસના આધિષ્ઠને લીધે જ વેણુ વગાડે છે. આગળ ચાર-ગીત' ઇત્યાદિમાં 'ગીત' કહેવામાં આવેલું છે, તેથી પહેલાં ભગવાઓના ગીતથી ભગૃત થયેલા ભાવને લીધે પોતાની પ્રિયાઓના ભાવને ભગૃત કરવા માટે ભગવાને તે જ પ્રમાણે કર્યું, અર્થાત્ વેણુનાદ કર્યો. તેથી એમ જણાય છે કે ત્યારે ભગવાનનો રસ પૂર્ણ થયો ત્યારે તેમણે વેણુ વટે ગાન કર્યું. ભગવાન અતિ મુંદર છે એમ વર્ણન કરતાં તેમને જે 'તિલક' કહ્યા તે ઉપરથી જણાય છે કે જેમ તિલક ભાગ્યના સ્થાનમાં—કપાળમાં—રહે છે તેમ ભગવાનનું આ સ્વરૂપ પણ પરમ ભાગ્યવાળીઓમાં જ રહે છે. અહીં કર્મધારય ચમ્પાસ બાણવો, (અર્થાત્ દર્શનીયશ્ચારી તિલકાદ્ય દર્શનીયતિલકઃ એ પ્રમાણે સમાસ બાણવો), કારણ કે સ્વામિનીઓના હૃદયમાં પ્રિય ભગવાન વિના બીજે કોઈ પદ્ય મુંદર છે એવી સ્ફૂર્તિ થતી નથી. અહીં જે કે બહે—રૂપ અને નાદ—મુખ્ય છે, તો પણ નાદ રૂપથી અધિક છે એમ કહેવામાં આવે છે; જે આ પ્રમાણે ન હોય, જે નાદ રૂપથી અધિક ન હોય, તો અમુકો ઓંધ કર્યાનું કહેવામાં આવે નહિ તેનું દારણ આ છે. સરોવરમાં રહેલાઓએ જ તેમણે વેણુના ગીતનું ધવણ કર્યું, અને આ બીજા મુંદર ઊવાથી મનને હરવાના જ સ્વભાવવાનું હતું. તેથી વેણુના નાદને અપીન થઈને જ તેઓ ભગવાનની સગીપ અપ્યાં નાદના ધરણરૂપ સ્વરૂપના સૌન્દર્યનું આરંભમાં જ વર્ણન કરવામાં આવેલું હોવાથી તેઓ નાદના રસમાં જ સ્વરૂપના રસનો પણ અનુભવ કરે છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. આ પણ અતિ વિચિત્ર છે કે મત્ત ધણેલા ભગવાઓના ગીતને અનુસરીને ભગવાને કરેલા રણકારરૂપી ગીતથી

ગીતેતં ચત્તિત્ત્વં સર્વેન્દ્રિયવૃત્તિરોચ્ચએતિ । एतेषामियं गीतरसपानदशेत्येवंरूपतैषोपपद्यते । एतज्जन्यत्वेतैवदुत्तरकालीनत्वान्नादस्य । अतिकुलानामपि तुलसीगन्धमधुपानदशा पक्षितुल्यैव । पञ्चा-
त्तत्त्वभाववशादुत्तररूपत्वं परमिति ज्ञायते । सुनित्वात् पक्षिणामग्रेऽप्यन्तरेव निरन्तरमेतद्रसमप्रतैवेति
न मत्तवोक्ता । अथ वा प्रसुरसखभावादनुकसिद्धैवाप्रिमा सेति वोक्ता । तदैतेषामप्यलिकुलवद्दशा
भविष्यति । चरुतरात् उक्तस्वरसमत्तालिकुलालघुर्गातमभीष्टत्वेन अतिचित्तनैयत्वेनैवानुभवम् प्रमुर्वेषु-
कृजनगाने करोतीति तच्छ्रवणे पक्षिणामपि तथात्वमेवोचिततरमावश्यकत्वादिति युक्तमुत्तरायामः ।
तथाप्यादौ स्वरूपसौन्दर्यमेवोक्तमिति स्वस्य तद्विद्वत्तादिसरेण पक्षिणां तत्प्रतिदशायां तत्प्रतिबन्ध-
स्सरणेन कश्चित् खेदोऽभूदिति हन्त इत्युक्तम् ॥ १० ॥ ११ ॥

મેઘઃ સર્વહિતકારી, તત્સાપિ વેણુનાદજનિતભાવમાહ પૂર્વવત્ સહવલ્લ ઇતિ દ્વાભ્યામ્ ।

સહવલ્લઃ સ્વગવતંસવિલાસઃ સાનુષુ ક્ષિતિભૂતો વ્રજદેવ્યઃ ।

હર્ષયન્ યર્હિ વૈણુરવેણ જાતહર્ષ ઉપરમ્ભતિ ચિન્ધમ્ ॥ ૧૨ ॥

મહદતિક્રમણશક્તિચેતા મન્દમન્દમનુગર્જતિ મેઘઃ ।

સુહૃદમભ્યવર્ષત્ સુમનોભિરુચાયયા ચ વિદધત્ પ્રતપન્નમ્ ॥ ૧૩ ॥

સારસ વગેરેનું ચિત્ત વશ થયું અને તેમની સર્વ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ રોકાઈ ગઈ. આ સારસ વગેરે
પક્ષીઓની ગીતના રસનું પાન કરવાની સ્થિતિ છે, તેથી તેમની આ દશા જ થાય, તેમનું ચિત્ત વશ થાય
અને તેમની ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ રોકાઈ જાય, એ પણ યોગ્ય છે, કારણ કે આ વેણુનો નાદ મત્ત થએલા
ભમરાઓના ગીતથી ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી તે ગીતની પછીના કાળનો છે, (અર્થાત્ ભમરાઓનું ગીત
પહેલું અને વેણુનાદ પછી.) ભમરાઓના સમૂહોની પણ તુલસીની ગંધના મકરન્દના પાનથી થએલી
દશા આ પક્ષીઓની દશાના જેવી જ છે. પછીથી તે મધુના સ્વભાવથી ભમરાઓ મત્ત થાય છે એ વિશેષ
છે એમ જણાય છે. પક્ષીઓ સુનિઓ હોવાથી ભવિષ્યમાં પણ તેઓ અંદરથી હુમ્મેશાં આ રસમાં જ
મગ્ન રહેવાના છે, તેથી તેમની મત્તતા કહેવામાં આવી નથી. અથવા તો પ્રભુના રસના સ્વભાવને લીધે
પ્રભુરસમાં મગ્ન રહેવાની સ્થિતિ કહેવામાં આવી નથી છતાં પણ સિદ્ધ જ છે, તેથી તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં
કહેવામાં આવી નથી. તે સમયે આ પક્ષીઓની પણ ભમરાઓના સમૂહોના જેવી દશા થશે. વાસ્તવિક
રીતે તો વર્ણન કરવામાં આવેલા સ્વરૂપના રસમાં મત્ત થએલા ભમરાઓનું અલ્પ—નાનું નહિ એવું—
ગીત ઘણું પ્રિય હોવાથી, ચિત્તને ઘણું નિયમમાં રાખીને જ પ્રભુ તેનો અનુભવ કરતાં વેણુનું કૃજન અને
ગાન કરે છે, તેથી તેનું શ્રવણ છતાં પક્ષીઓ પણ તે જ પ્રમાણે—ચિત્તને વશ રાખીને રસમાં મગ્ન—
થાય એ વધારે યોગ્ય છે, કારણ કે તે આવશ્યક છે. આ પ્રમાણે અમને—શ્રીવિઠ્ઠલનાથજીને—યોગ્ય
લાગે છે. છતાં પણ આરંભમાં (વર્ણનાયતિલકઃ એ પ્રમાણે) ભગવાનના સ્વરૂપના સૌન્દર્યનું જ વર્ણન
કરવામાં આવ્યું છે, તેથી તેનાં દર્શન કરવાની પોતાની—ગોપીજનોની—તીવ્ર ઇચ્છાને લીધે, પક્ષીઓને
ભગવાનના સ્વરૂપના સૌન્દર્યનાં દર્શન પ્રાપ્ત થતાં તેમણે પોતાનાં ચત્રુઓ ગંધ કરી તે સ્વરૂપદર્શનમાં
પ્રતિગળ્ય કર્યો એમ સ્મરણ થવાથી ગોપીજનોને કંઈક ખેદ થયો એમ દર્શાવવા હન્ત પદનો પ્રયોગ
કરવામાં આવ્યો છે. ૧૦-૧૧

મેઘ સર્વનું હિત કરનારો છે. તેને પણ વેણુના નાદને લીધે જે ભાવ ઉત્પન્ન થયો તેનું વર્ણન રહે-
લાંની ભાક્ક સહવલ્લઃ એ યુગલમાં ગોપીજન કરે છે.

હે વ્રજદેવીઓ ! અલદેવજીની સાથે, પુષ્પગુચ્છરૂપ કાર્ણભરણુના
વિલાસવાળા અને આનન્દ પામેલા ભગવાન ન્યારે પર્વતના શિખરો ઉપર
વિશ્વને આનન્દ પમાડતાં વેણુના નાદથી ભરી દે છે, સારે મોટાના અપ-
રાધથી ભયભીત થએલા ચિત્તવાળો મેઘ મિત્ર ઉપર પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરતાં
અને છાયાથી છત્ર ધારણ કરતાં મંદ મંદ ગર્જના કરે છે. ૧૨-૧૩

હે બ્રજદેવ્યઃ ગોપ્યઃ બ્રજદેવતારૂપાઃ । અનેત વિશ્વાસો ભવિષ્યતીતિ નિરૂપિતમ્ । યદ્દિં વેણુ-
રવેણ વિશ્વમુપરમ્ભતિ પૂરયતિ, તદ્દિં મહદતિક્રમેણ શક્લિતચેતાઃ સુહૃદં ભગવન્તમન્યવર્ષત્ ।
સ્વદેહચ્છાયયા ચ આતપન્નં વિદધત્ જાતઃ । તદ્વા કુર્યન્ અન્યવર્ષત્ । અયં નાદો મહાબલયુક્તઃ ।
વિશ્વાગતાન્ સર્વાનેવ ધર્માન્ દૂરીકૃત્ય સ્વયમેવ પૂર્ણઃ । તદા આભાસરૂપોઽપિ મેષઃ ધૂમાદિસમૂહાત્મા
વિશ્વં ભગવતૈવ કૃતાર્થીભૂતમિતિ સ્વયમુપચરિતાર્થોપિ સ્વજન્મસાફલયાય ભગવન્તમેવ વવર્ષ । તત્ર
યાદૃશેન વેણુનાદૈર્નૈવદ્ભવતિ, તાદૃશકર્તારં ભગવન્તં વર્ણયતિ વિશેષગચતુષ્ટયેન । અન્યથા ઉપરન્મગમર્થ-
વાદરૂપં સ્યાત્ । તત્ર ક્રિયાશક્તિઃ સમ્પૂર્ણેતિ વક્તું સહવલો બલમદ્રસહિત इति ઉક્તમ્ । સૃષ્ટિકરણ-
ક્રિયાપેક્ષ્યાપીયં મહતી ક્રિયેતિ જ્ઞાપયિતુર્ । સ્વપૂર્ણો યોઽયમવર્તતઃ કર્ણાભરણં તત્ર વિલાસો યસ્યેતિ

હે બ્રજની દેવીઓ ! હે બ્રજની દેવતારૂપ ગોપીઓ ! દેવી શબ્દના પ્રયોગથી એમ જણાવવામાં
આવ્યું કે આ વર્ણવવામાં આવતી વાતમાં ગોપીજનોને વિશ્વાસ રહેશે. (દેવી શબ્દમાં દિવ્ ધાતુ છે, અને
દિવ્ ધાતુનો અર્થ ‘ક્રીડા કરવી’ એ પ્રમાણે થાય છે. તેથી દેવી શબ્દ લીલામાં રહેલી ગોપીજનોનું સૂચન
કરે છે. લીલામાં રહેલી ગોપીજનોનો તે પ્રકારનો અનુભવ હોવાથી ભગવાન્ વેણુનાદથી વિશ્વને ભરી દે
છે એ બાળતામાં તેમનો વિશ્વાસ રહેશે એમ તાત્પર્ય છે.) જ્યારે ભગવાન્ વેણુના નાદથી વિશ્વને પૂરે છે,
ત્યારે મોટાના અપરાધથી ભયભીત થએલા ચિત્તવાળો મેઘ મિત્રના—ભગવાનના—ઉપર વૃષ્ટિ કરે છે,
અને પોતાના દેહની છાયાથી છત્ર ધારણ કરે છે, અથવા છત્ર ધારણ કરીને તે વૃષ્ટિ કરે છે. આ વેણુનો
નાદ ઘણા બળવાળો છે, અર્થાત્ બહુ મોટો છે, અને વિશ્વમાં રહેલા બધા ધર્મોને દૂર કરીને પોતે જ
તેમાં ભરાય છે. (અહીં વિશ્વ એટલે વેણુનો નાદ શ્રવણ કરનાર સર્વ. નાદ શ્રવણ કરતી વખતે શ્રવણ
કરનારાઓને બીજા કોઈ પદાર્થની સ્ફૂર્તિ થતી નથી, પરંતુ તેમની અંદર અને બહાર સર્વ સ્થળે નાદ જ
ભરાઈ રહે છે.) તે સમયે ધૂમાડો વગેરેના સમૂહરૂપ અને (સ્થામતાને લીધે) ભગવાનના જેવા દેખાતા
મેઘ પણ, વિશ્વ ભગવાનથી જ કૃતાર્થ થયું એટલે પોતાનું—મેઘનું—કાર્ય થઈ ગએલું હોવા છતાં
પણ, પોતાનો જન્મ સફળ થાય તે માટે ભગવાન્ ઉપર જ વૃષ્ટિ કરી. (મેઘનું કાર્ય વૃષ્ટિ વગેરેથી જગતનો
તાપ દૂર કરવાનું છે; પણ તાપ તો ભગવાને જ વેણુનાદથી આનન્દ ભરી દઈ દૂર કર્યો છે; તેથી મેઘનું
પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ ગયું હતું. મેઘ આભાસ હોવાથી ભગવાનથી ઉતરતી કોટિનો છે, અને તેનું પ્રયોજન
સિદ્ધ થઈ ગયું છે, છતાં પણ પોતાના જન્મની સફળતા માટે તે મેઘ ત્યાં રહીને ભગવાન્ ઉપર વૃષ્ટિ
કરી. ભગવાનને તો મેઘની વૃષ્ટિનું કાંઈ પણ પ્રયોજન ન હતું. આ પ્રમાણે અહીં તાત્પર્ય છે.) તે સમયે
જે પ્રકારના વેણુનાદથી આવું કાર્ય થાય છે તેવા વેણુનાદના કરનાર ભગવાનનું આર વિશેષણોથી ગોપીજન
વર્ણન કરે છે. જે આ પ્રમાણે કરવામાં ન આવે તો વિશ્વને પૂરવાની ક્રિયા અર્થવાદરૂપ થઈ જાય. (ભગ-
વાન્ બાલક હતા, તેથી તે નાદથી વિશ્વને ભરી દે એ વાચ્ય અર્થમાં વિરોધ આવે, તેથી માત્ર નાદથી
ચિત્ત હયાં એવો કોઈ શુભ દર્શાવવામાં આવ્યો છે; આ પ્રમાણે શુભવાદરૂપી અર્થવાદ થાય, કારણ કે
‘વિરોધ ઉત્પન્ન થતાં શુભવાદ થાય છે’ એ પ્રમાણે પૂર્વગીમાંસાશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. ભગવાને વાસ્તવિક
રીતે વિશ્વને વેણુનાદથી ભરી દીધું છે એ જણાવવાને માટે જ ભગવાનને માટે ગોપીજન આર વિશેષણો
વાપરે છે એમ તાત્પર્ય છે.)

તેમાં—વેણુનાદ કરવામાં—ક્રિયાશક્તિ સંપૂર્ણ છે એમ દર્શાવવા સહવલઃ, બલભદ્રસહિત, એ
પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. સૃષ્ટિ રચવાની ક્રિયા કરતાં પણ આ ક્રિયા મોટી છે એ જણાવવાને માટે પણ
સહવલઃ એ વિશેષણ વાપરવામાં આવ્યું છે. (ભાગ. ૨. ૨. ૧૨ માં આવેલા અર્ધીન શબ્દનો અર્થ ‘સર્ગ’
છે, અને લીલા શબ્દનો અર્થ ‘વિસર્ગ’ છે એમ ભાગ. ૨. ૭. ૨૬ નાં શ્રીમુખોધિનીશ્લોકમાં શ્રીમહાપ્રભુજી
આજ્ઞા કરે છે. આ પ્રમાણે સર્ગની પછી લીલા કહેવામાં આવેલી હોવાથી સર્ગ કરતાં લીલા મોટી છે એમ
સિદ્ધ થાય છે.) માતારૂપ, પુષ્પના શુરહારૂપ, જે અવતંસ—કર્ણનું આભરણ,—તેમાં વિલાસ છે એમનો
એવા ભગવાન્ છે, આ પ્રમાણે આ બીજા વિશેષણથી લીલાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. (શાસ્ત્રની રીતે પણ

લીલા નિરૂપિતા । માલા કીર્તિમયી । દશ વિશઃ શ્રોત્રમ્, કીર્તિર્દિલ્લુ પૂરિતા ચયા સા ભવત્યેવ સર્વો-
ત્તમા । ભગવત્કીર્તિપ્રતિપાદકં વા ભાગવતાદિશાસ્ત્રં સર્વવેદેશ્વામરણરૂપં તત્ર વિલાસયુક્તં તત્પ્રતિ-
પાદિકા ચ । एवं क्रियायाः स्वरूपतो गुणतश्च माहात्म्यं निरूपितम् । तस्याः सहकारिण्या इच्छाया
माहात्म्यमाह । स्वयं जातहर्षः सर्वमेव च हर्षयन्निति । एवं वेणुनादस्य कारणभूतकिञ्चित्कर्पमुक्त्वा
देशतोऽप्युत्कर्षमाह क्षितिभृतः सानुष्विति । सर्वाधारभूतां पृथिवीं ये विभ्रति, तेषामप्युत्कर्षानेषु स
नादो जायते इति कथं न विश्वं पूरयेत् । रवः अनुरणनमतिगम्भीरम् । उपरम्भति नादेन पूरय-
तीति मेघादप्यधिका क्रिया निरूपिता । तदैव मेघः महतो वासुदेवस्य उपरि गच्छन् भगवदतिक्रमणे
शङ्कितचित्तो भूत्वा उपर्येव तिष्ठन् अग्रे गमनार्थमुद्यतः नीलमेघश्चामं विश्वजीवनं भगवन्त्वं स्वमित्रं
हात्वा सुहृदमभ्यवर्षत्सुमनोभिः पुष्परूपैः स्वविन्दुभिः । अर्थात् पुष्पैः पूजितवान् । न केवलं

લીલા મોટી છે એમ દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) માલા કીર્તિરૂપ છે. દશ દિશાઓ કર્ણુ છે.
(અવતંસ એટલે કર્ણુનું આલરણ. આ અર્થમાં દિશાઓ કર્ણુ છે. આલરણમાં વિલાસ એટલે તેને તેના
પોતાના સ્થાનમાં સ્થાપન કરવું તે. આ પ્રમાણે કીર્તિરૂપ દિશાઓના આલરણમાં વિલાસ કહેવામાં આવેલો
હોવાથી, કીર્તિરૂપ આલરણનું દિશાઓમાં સ્થાપન કર્યું એમ કહેવામાં આવ્યું છે.) (અહીં આ વિશેષણ
કહેવામાં આવેલું છે, અને તેની સાથે સાથે જ ઉપરમ્ભણની વાત શ્લોકમાં કહેવામાં આવી છે, તેથી
ભગવાન્ ઉપરમ્ભણથી આ પ્રમાણે કરે છે એ આશયથી શ્રીમહાપ્રભુજી હવે આજ્ઞા કરે છે કે) જેણે—
વેણુનાદથી વિશ્વને ભરી દેવાની ક્રિયાએ—કીર્તિને દિશાઓમાં પૂરી તે સર્વથી ઉત્તમ છે જ. અથવા તો
ભગવાનની કીર્તિનું વર્ણન કરનાર ભાગવત વગેરે શાસ્ત્ર સર્વ વેદોમાં આલરણરૂપ છે, તેની અંદર વિલાસ-
વાળી અને જેનું વર્ણન તેમાં કરવામાં આવેલું છે એવી ભગવાનની ક્રિયા છે. (કર્ણુના પોતાણમાં રહેલા
આકાશને શ્રોત્ર, કર્ણુ, કહેવામાં આવે છે. શબ્દ આકાશનો ગુણ હોવાથી આકાશનું આલરણ છે. તેથી
અવતંસનો અર્થ ભાગવતશાસ્ત્ર થાય છે. આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે ભગવતંસઃ એ સમાસનો
વિગ્રહ સત્પ્રતિપાદકઃ અવતંસઃ, સહનું પ્રતિપાદન કરનાર અવતંસ, એ પ્રમાણે કરવો. વળી, ભગ-
વાનનો વિલાસ કહેવામાં આવેલો હોવાથી ભગવાનમાં રહેલા ‘વેણુનાદથી વિશ્વને પૂરવાના’ ગુણનો પણ
વિલાસ કહેવામાં આવ્યો.)

આ પ્રમાણે ઉપરમ્ભણક્રિયાનું સ્વરૂપથી અને ગુણથી માહાત્મ્ય વર્ણવવામાં આવ્યું છે. (સ્વરૂપ
એટલે બલદેવજી. સહવલઃ એ વિશેષણ સ્વરૂપથી ક્રિયાશક્તિનું વર્ણન કરે છે. દિશાઓમાં કીર્તિ પૂરવી
એ ગુણ છે. ભગવતંસવિલાસઃ એ વિશેષણ ગુણથી ક્રિયાશક્તિનું વર્ણન કરે છે.) આ ક્રિયાશક્તિની
સાથે કામ કરનારી ઇચ્છાનું મહત્ત્વ જણાવતાં ગોપીજન કહે છે કે ભગવાન્ પોતે આનન્દ પામેલા છે અને
સર્વને આનન્દ પમાડે છે.) સુખનો ધર્મ ઇચ્છા છે. અહીં હર્ષ કહેવામાં આવેલો હોવાથી ધર્મનો પણ
આવિર્ભાવ કહેવામાં આવ્યો; તેથી માહાત્મ્ય કહેવામાં આવ્યું.) આ પ્રમાણે વેણુનાદની કારણભૂત ક્રિયાની
શ્રેષ્ઠતા વર્ણવીને, ક્ષિતિભૃતઃ સાનુષ્ણ એ શ્લોકોમાં દેશથી પણ તેની શ્રેષ્ઠતા ગોપીજન કહે છે. સર્વના
આધારરૂપ પૃથ્વીને જે ધારણ કરે છે તે પર્વતોના પણ ઉચ્ચ પ્રદેશો ઉપર તે નાદ પહોંચે છે, તો પૃથ્વી તે
વિશ્વને કેમ ભરી ન દે? રવ એટલે પાછળથી થતો ગંભીર રણકાર, (નવા ઘરમાં જેવી રીતે પડછો પડે
છે તેવી રીતે પાછળથી થતો રણકાર.) ભગવાન્ વિશ્વને નાદથી ભરી દે છે, એ પ્રમાણે ભગવાનની મેઘથી
પણ અધિક ક્રિયાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. તે જ સમયે મોટા પુરુષની—વાસુદેવની—ઉપર જતો મેઘ,
ભગવાનનો અપરાધ કરવાથી, ભયભીત થએલા ચિત્તવાળો થયો; અને ઉપર જ રહીને તે મેઘ આગળ
જવા તૈયાર થયો અને નીલ મેઘના જેવા શ્યામ અને વિશ્વને છવાડનાર ભગવાનને પોતાના મિત્ર ભણીને,
તે મિત્ર ઉપર પુષ્પરૂપ પોતાના બિન્દુઓથી વૃષ્ટિ કરી, અર્થાત્ મેઘે ભગવાનની પુષ્પોથી પૂજા કરી. મેઘ
ભગવાનની કૃપા પૂજા જ કરી એટલું જ નહિ, પરંતુ રાત્ર્ય પણ આપ્યું એમ જણાવતાં ગોપીજન કહે છે કે

પૂર્ણમેવ કૃતવાન્, કિન્તુ રાજ્યમપિ વૃત્તવાનિત્યાહ આત્મપત્રં દધદિતિ । ન કેવલં રાજ્યમેવ વૃત્તવાન્,
કિન્તુ આત્મનિવેદનમપિ કૃતવાનિત્યાહ છાયયેતિ । સૂર્યે અધઃસ્થિતે ઉપરિસ્થિતેન ન છાયા ભવતીતિ
પૃથક્ છાયાનિર્દેશઃ ॥ ૧૨ ॥ ૧૩ ॥

ઉત્તમાંલિવિધાન્ વર્તુ તેપામપિ વેણુનાદેન કિશ્ચિદ્ જાતમિતિ વર્તુ વેણુનાદં વર્ણયતિ ભગવન્તં
ચ વિવિધગોપચરણેષ્વિતિ યુગમત્રયેણ । સન્દેહો મોહઃ સર્વપરિત્યાગશ્ચ જ્ઞાતિનાં દુતીનામરણ્યવા-
સિતાં વેણુનાદેન કૃતઃ । તદ્વ યે વિશ્વગુરવો બ્રહ્માદયસ્તેપામપિ સન્દેહાર્થં ભગવતો વેણુનાદં વર્ણયતિ
વિવિધેતિ ।

વિવિધગોપચરણેષુ વિદગ્ધો વેણુવાચ ડરુધા નિજશિક્ષાઃ ।

તવ સુતઃ સતિ યદાધરવિમ્બે વૃત્તવેણુરનયત્ સ્વરજાતીઃ ॥ ૧૪ ॥

સવનશસ્ત્રદુપધાર્ય સુરેશાઃ શક્રશર્વપરમેષ્ઠિપુરોગાઃ ।

કથય આનતકન્ધરચિત્તાઃ કદમલં ચયુરનિશ્ચિતતત્ત્વાઃ ॥ ૧૫ ॥

લોકે જાયમાનઃ અલૌકિકપ્રકારઃ સન્દેહમુત્પાદયતિ । નનુ ન તદ્વપમીશ્વરે યન્ન વેદે શ્રુતમસ્તીતિ
સર્વવિદ્યાસ્થાનાનાં બ્રહ્મા અભિજ્ઞાં હતિ કથં તસ્ય સન્દેહ इत्याશङ्क્યાહ વેણુવાચ ડરુધા નિજશિક્ષાં હતિ ।
સુશિરભેદો વેણુઃ । તસ્યાપિ પ્રકારાઃ શાસ્ત્રે નિરૂપિતાઃ । તે બ્રહ્મણા જ્ઞાયન્તે । एते तु प्रकाराः डरुधा

આત્મપત્રં દધત્, ઇત્ર ધર્મ્યુ. (ભાગ. ૧૦. ૨૪. ૧૮-૨૩ શ્લોકોમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે જેમ સુરભિએ
ગોવિન્દનો અભિષેક કર્યો, તેમ આ મેઘે પણ ભગવાનને પોતાના અધિપતિ તરીકે પસંદ કર્યા. તેથી આ
પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.) મેઘે ભગવાનને રાત્ર્ય જ આખું જોટલું જ નહિ, પરંતુ આત્મનિવેદન પણ
કર્મ્યુ એમ જણાવતાં ગોપીજન કહે છે કે છાયયા. સૂર્ય જ્યારે નીચે રહેલો હોય ત્યારે તેની ઉપર રહેલા
મેઘથી છાયા થાય નહિ, તેથી છાયાની વાત જુદી કહેવામાં આવી છે. ૧૨-૧૩

ત્રણ પ્રકારના ઉત્તમ અધિકારીઓનું વર્ણન કરવાને માટે, તેમણે પણ વેણુનાદથી કાંઈક થયું એમ
કહેવા માટે વિવિધગોપચરણેષુ ઇત્યાદિ ત્રણ યુગલોમાં ગોપીજન વેણુનાદનું અને ભગવાનનું વર્ણન
કરે છે. (યથાર્થ જ્ઞાન નહિ હોવાથી તામસત્વ કહેવામાં આવ્યું છે; પણ ભક્તિમાર્ગમાં તો તે શુભ જ છે,
એટલે તામસ ઉત્તમ ગણાય છે.)

હે સતિ ! ગોપોની વિવિધ ચાલોમાં નિપુણ તમારા પુત્ર જ્યારે
અધરના બિમ્બ ઉપર વેણુ રાખી વેણુરૂપી વાજિત્ર ઉપર ઘણા પ્રકારથી
પોતાનાથી જ જેનું શિક્ષણ થાય તેવા જુદા જુદા સ્વરોને ઉત્પન્ન કરે છે,
ત્યારે જેમની ગરદન નમેલી છે અને જેમનાં ચિત્ત વશ થએલાં છે એવા
કવિઓ, અને ઇન્દ્ર, શંકર અને બ્રહ્મા જેમના અગ્રેસર છે એવા દેવો
દિવસના ત્રણેય સવનના સમયે તેનો વિચાર કરીને તત્ત્વનો નિશ્ચય થતાં
મૂર્છા પામે છે. ૧૪-૧૫

લોકમાં ઉત્પન્ન થતો અલૌકિક પ્રકાર સંદેહ ઉત્પન્ન કરે છે.

અરે ! જે વેદમાં કહેવામાં નથી આવ્યું એવું કાંઈ પણ રૂપ ઇશ્વરમાં નથી, અને બ્રહ્મા સર્વ વિદ્યા-
ઓના સ્થાનને જાણનારા છે; તેથી તેમને—બ્રહ્માને—સંદેહ કેમ થાય ? આ પ્રમાણે શંકા થતાં ગોપીજન
સમાધાન કરે છે કે વેણુવાચ ડરુધા નિજશિક્ષાઃ, વેણુરૂપી વાજિત્ર ઉપર ઘણા પ્રકારથી પોતાનાથી જ
જેનું શિક્ષણ થાય એવા જુદા જુદા સ્વરોને ઉત્પન્ન કરે છે. વેણુ એ એક પ્રકારનું રાતું છે. તેના પણ
પ્રકારો શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવેલા છે, અને બ્રહ્મા તેને જાણે છે. પણ ભગવાન જે મેણુ વગાડે છે તેના

અનેકવા । નિજશિક્ષાઃ નિજેનૈવ શિક્ષા શિક્ષણં અભિવ્યક્તિપ્રકારાં યાસુ । અનેન નાદબ્રહ્મ નિલમિતિ નિરૂપિતમ્ । તત્ર ક્રિયાશક્તિઃ સાધનમિતિ તસ્ય લૌકિકૃત્યે કથં નાદઃ અલૌકિકો ભવિષ્યતીત્યાશક્ત્ય ચત્યાપ્યલૌકિકત્વાયાહ વિવિધેષુ ગોપચરણેષુ ગોપાનાં સચ્ચારવિશેષેષુ વિદગ્ધ ઇતિ । ગોપસચ્ચારા ન વેદોક્તાઃ, કિન્તુ લૌકિકાઃ । બ્રહ્માણ્ડાન્તરસ્થિતા અપિ ભવન્તિ । તે ન લોકેઽન્યત્ર પ્રસિદ્ધાઃ, નાપિ વેદે । ભગવાંસ્તુ સર્વત્રૈવ વિદગ્ધઃ । અતોઽયં બ્રહ્મા યં પ્રકારં ન જ્ઞાનાતિ તમેવ પ્રકારં કૃતવાન્ । નતુ બ્રહ્મસૃષ્ટિવાતિર્ભૂતઃ કથં બ્રહ્મણોઽપ્યજ્ઞાતં કરોતીતિ ચેત્, તત્રાહ તત્ર સુત ઇતિ । યશોદાં પ્રતિ વદન્તિ સ્ત્રીમण्डले समागताम् । અત एवात्र न कामादिवार्ता, किन्तु अनिपिद्ध एवोत्कर्षो निरूपितः । यथा तव पुत्रोऽपि सन् तव मनसाप्याकलयितुमशक्यं करोति, तथा ब्रह्मणोऽपि ब्रह्माण्डे जातः । सतीतिसम्बोधनं विश्वासार्थम् । अज्ञाने हेतुमाहुः अधरविम्वे दत्तवेणुरिति । लोभात्मकोऽधर इति पूर्वमुक्तम्, अतो न लोके प्रसिद्धः । तस्य रसो भगवता न दत्त इति । तत्रापि विम्वरूपः सूर्यवत् प्रकाशकः । न हि प्रकाश्याः प्रकाशकस्वरूपं विदुः । तत्र च स वेणुः स्थापितः, ततोऽप्युत्तमत्वख्याप-

પ્રકારો તો ઘણા છે. નિજશિક્ષાઃ એટલે પોતાનાથી જ શિક્ષણ, રાગ ક્રોધવાના પ્રકારો, જેની અંદર છે તેવા સ્વરોને ભગવાન્ ઉત્પન્ન કરે છે. આથી—બ્રહ્માને પણ તેનું જ્ઞાન નથી એમ કહેવાથી—એમ જણાવ્યું કે નાદબ્રહ્મ નિલ છે. (નાદ બ્રહ્માની પણ પહેલાં હતો એટલે બ્રહ્માને તેનું જ્ઞાન નથી એમ તાત્પર્ય છે. ‘નવીન ઉત્પન્ન કર્યો’ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે તો ખીજના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ જ કહેવામાં આવ્યું છે.)

તેમાં, નાદ ઉત્પન્ન કરવામાં, ક્રિયાશક્તિ—આંગળી વેણુ ઉપર ફેરવવી વગેરેરૂપ ક્રિયાશક્તિ—સાધન છે, અને તે સાધન લૌકિક હોવાથી તેનાથી ઉત્પન્ન થતો નાદ કેવી રીતે અલૌકિક થશે? આ પ્રમાણે શંકા થાય, તેથી તે સાધન પણ અલૌકિક છે એમ જણાવવા ગોપીજન કહે છે કે ભગવાન્ ગોપોની વિવિધ આલોમાં પ્રવીણ છે. ગોપની આલો વેદમાં કહેવામાં નથી આવી, પરંતુ લૌકિક છે. ગોપોના કેટલાક સંચારો ખીજ બ્રહ્માણ્ડમાં પણ રહેલા હોય, તે ખીજ લોકમાં પ્રસિદ્ધ ન હોય, તેમ જ વેદમાં પણ પ્રસિદ્ધ ન હોય. (ગોપોના જે સંચારો ખીજ બ્રહ્માણ્ડમાં રહેલા હોય તે આ બ્રહ્માણ્ડમાં પ્રસિદ્ધ ન હોય. આ બ્રહ્માને તો આ બ્રહ્માણ્ડમાં જે હોય તેનું જ જ્ઞાન હોય. તેથી આ લોકમાં પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી અને વેદમાં જણાવેલું નહિ હોવાથી બ્રહ્માને તેનું જ્ઞાન નથી એમ તાત્પર્ય છે.) ભગવાન્ તો બધાયમાં પ્રવીણ છે, તેથી આ બ્રહ્મા જે પ્રકાર બહુતા નથી તે જ પ્રકાર ભગવાન્ કરે છે.

અરે! બ્રહ્માની સૃષ્ટિમાં પ્રકટ થએલા ભગવાન્ બ્રહ્મા પણ ન જાણે એવા સ્વરતા પ્રકારો કેવી રીતે કરી શકે? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે તત્ત્વ સુતઃ, ભગવાન્ તમારા પુત્ર છે. સ્ત્રીઓના મંડળમાં આવેલાં યશોદાને આ ગોપીજનો તત્ત્વ સુતઃ એ પ્રમાણે કહે છે. તેથી જ અહીં કામ વગેરેની વાત નથી, પણ નિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી એવી ઉત્તમતા જ ભગવાનમાં જણાવવામાં આવી છે. જેમ શ્રીકૃષ્ણ તમારા—યશોદાજીના—પુત્ર છે, છતાં પણ તમારા મનથી પણ જેનો વિચાર ન થઈ શકે એવું કાર્ય તે કરે છે, તેમ બ્રહ્માણ્ડમાં ઉત્પન્ન થએલા હોવા છતાં પણ બ્રહ્માથી પણ વિચાર ન કરી શકાય એવું કાર્ય તે કરે છે. યશોદાજીને વિશ્વાસ રહે તે માટે સત્તિ એ પ્રમાણે સંબોધન કરવામાં આવેલું છે. બ્રહ્મા વગેરેને જ્ઞાન નથી તેનું કારણ દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે અધરવિમ્બે દત્તવેણુઃ, અધરના બિંબ ઉપર ભગવાને વેણુ રાખ્યું. અધર લીલરૂપ છે એમ પહેલાં કહેવામાં આવેલું છે, તેથી તે અધર લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી, કારણ કે ભગવાને તેનો રસ કોઈને આપેલો નથી. વળી, તે અધર પણ બિંબરૂપ, સૂર્યની માફક પ્રકાશનારો, છે. આ પ્રકાશ કરનારો અધર કોઈ જાણતું નથી, કારણ કે જેમનો પ્રકાશ થાય છે તે પોતાનો પ્રકાશ કરનારનું સ્વરૂપ જાણતા નથી. આવા અધરના કરતાં પણ વેણુ ઉત્તમ છે એ જણાવવાને માટે ભગવાને તે અધર ઉપર વેણુને રાખ્યો હતો. (જ્યાં ભગવાનના અધરનું જ જ્ઞાન થઈ શકે એમ નથી, તો પછી તે અધર ઉપર રાખેલા વેણુનું જ્ઞાન તો જરા પણ ન જ થઈ શકે. આ પ્રમાણે ઉત્તમનો

નાય । સ્વરજાતીઃ પદ્માદિસ્વરજાતિભેદાન્ અનયત્ નૂતનત્વેનોત્પાદિતયાન્ યદિ, વદા તત્પરિજ્ઞાનાર્થે ત્રિગુણપ્રધાના અપિ દેવાઃ કાલઙ્ગયેઽપિ સમાગત્ય । સોઽપિ કાલઃ આધિદૈવિક્વ ઇતિ ક્વ્યાપયિતું સવન-પદમ્ । તં વેણુનાદં સવનદા ઉપધાર્ય । શ્વકઃ સાર્વિકઃ, શર્વસ્તામસઃ, પરમેષ્ઠી રાજસ ઇતિ તે પુરોગમા ચેષાં દેવાનામ્ । સર્વે એવ દેવાસ્ત્રિગુણાત્મકા ભવન્તિ । કવચો નિપુણા અપિ નાદે । ઇન્દ્રો હિ ત્રૈલોક્યાધિપતિઃ સર્વદા નાદપરઃ । શર્વસ્તુ નાદશાસ્ત્રકર્તા । પરમેષ્ઠી તયોરપિ ગુરુઃ । અત એવ પરમેષ્ઠિપદમ્ । તેપામન્યચિત્તતાભાવાયાદ આનતકન્ધરચિત્તા ઇતિ । આ સમન્તાક્ષતા કન્ધરા બાહ્યામિતયાર્થે ચિત્તં ચ ચેપામ્ । માદ્રકં ચિત્તમ્ । નમનમત્ર સર્વતઃ । તેઽપ્યનિશ્ચિત્તતત્ત્વા જાતાઃ । તાપ્યૌદાસીન્યેન કિયત્કાલં વિચાર્ય અજ્ઞાતે તૂળ્ણીમ્ભૂતા ઇતિ મન્તવ્યમ્ । યતઃ કદમલં યયુઃ, ચિન્તયા મૂર્ચ્છિતાશ્ચ જાતાઃ । વેણુનાદેન વા મોહિતાઃ । અત એવ આમાસત્વપક્ષોઽપિ નિરાકૃતઃ । અલૌકિક-રસોત્પાદકત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥ ૧૫ ॥

અપ્રમેય—જેનું જ્ઞાન ધર્મશકે નહિ—એ પ્રમાણે થાય છે.) સ્વરજાતીઃ એટલે પદ્મ વગેરે સ્વરોની જુદી જુદી બાતોને ભગવાન્ જ્યારે અનયત્, નવીન ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે તે બાણવાને માટે દેવો પોતાનામાં ત્રણ ગુણો પ્રધાન છે છતાં પણ ત્રણેય કાળમાં એકલા થાય છે. (મૂળ શ્લોકમાં તો ‘જુદા જુદા સ્વરોને ઉત્પન્ન કરે છે’ એમ કહેવામાં આવેલું છે, અને નિજશિક્ષાઃ, પોતાનાથી જ જેનું શિક્ષણ થાય, એમ કહેલું હોવાથી તે અપૂર્વ—પહેલાં ન જણાએલા—છે એમ જણાય છે, પરંતુ નવા ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલા નથી. છતાં પણ અહીં ‘નવીન ઉત્પન્ન કરે છે’ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે બીજાના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યું છે, અર્થાત્ દેવો વગેરેની દૃષ્ટિએ આ જુદા જુદા સ્વરો નવીન ઉત્પન્ન થએલા જણાય છે. તેથી પહેલાં ‘નાદબ્રહ્મ નિત્ય છે’ એમ જે કહેવામાં આવેલું છે તેનો વિરોધ પણ થતો નથી.)

(જે કાળમાં દેવો વગેરે એકલા થાય છે) તે કાળ પણ આધિદૈવિક છે એમ જણાવવા માટે મૂળ શ્લોકમાં સવન પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે. (આ સાતમું યુગલ છે, તેથી આ યુગલમાં કહેલી લીલા મધ્યાહ્ન કાળની હોવાથી સવન પદ મધ્યાહ્નના અર્થમાં વાપરવામાં આવેલું છે. દિવસમાં ત્રણ સવન હોય છેઃ પ્રાતાઃ સવન, માધ્યંદિન સવન અને તૃતીય સવન. ‘સવન’ શબ્દ વૈદિક કર્મને લગતો હોવાથી તે આધિદૈવિક કાળનું સૂચન કરે છે.) દેવો વગેરે દિવસના ત્રણેય કાળમાં તે વેણુનાદનો વિચાર કરીને (તે ન જણાવાથી મૂર્છા પામે છે.) ઇન્દ્ર સાર્વિક છે, મહાદેવ તામસ છે, અને બ્રહ્મા રાજસ છેઃ આ ત્રણ જે દેવોના અગ્રેસરો છે તે બધાંય દેવો ત્રણ ગુણોવાળા છે. કવિઓ નાદમાં નિપુણ હોય છે, (છતાં પણ મૂર્છા પામે છે.) ઇન્દ્ર, ખરેખર, ત્રણ લોકનો અધિપતિ છે, અને તેનું ચિત્ત હ્રમેશાં નાદમાં રહેલું હોય છે. મહાદેવ તો નાદશાસ્ત્રના રચનાર છે. બ્રહ્મા તો બ્રજેયના ગુરુ છે, તેથી જ બ્રહ્માને માટે પરમેષ્ઠી એ પદ વાપરવામાં આવ્યું છે. આ બધા દેવોનું ચિત્ત બીજામાં ન હતું એમ જણાવવા માટે ગોપીજન કહે છે કે આનતકન્ધરચિત્તાઃ, જેમની ગરહન નમેલી છે અને જેમનું ચિત્ત વશ થયેલું છે. અંદરની ભાવના બહાર દેખાડવાને માટે આ ત્યારે તરફથી નજા નમેલી છે કન્ધરા ગરહન જેમની, અને વશ થયેલું છે ચિત્ત જેમનું એવા દેવો છે. ચિત્ત બહુણ કરનાર છે. અહીં સર્વ તરફથી નમન કહેવામાં આવેલું છે. આ બધા દેવો પણ તત્ત્વનો નિશ્ચય કરી શક્યા નહિ. ‘તેઓ બેદરકારીથી કેટલોક વખત વિચાર કરી, જ્ઞાન નહિ થતાં છાતામાના બેસી રહ્યા હશે’ એમ પણ ન માનવું, કારણ કે તેઓ ચિન્તાથી મૂર્છા પામ્યા, અથવા તો વેણુનાદથી મોહિત થઈ મૂર્છા પામ્યા. તેથી જ ‘આ નાદનો આભાસ હશે’ એ પશું પણ અવગન થઈ ગયું, કારણ કે આ નાદ અલૌકિક રસ ઉત્પન્ન કરનારો છે. (‘આ નાદનો આભાસ છે, શામ્ય નાદ છે, તેથી દેવો જેવા મહાન્ પુરુષોની આમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી’—આ પ્રમાણેની કથના ખોટી છે, કારણ કે આ નાદ દેવો વગેરેને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે. દેવોને આ નાદનું જ્ઞાન થતું નથી તેનું કારણ એ છે કે આ નાદ અલૌકિક રસ ઉત્પન્ન કરે છે. આ નાદ અલૌકિક રસ ઉત્પન્ન કરે છે તેથી જ દેવોને તેનું જ્ઞાન થતું નથી, કારણ નાદમાં ન્યૂનતા નથી.) ૧૪-૧૫

અસ્યન્યેષાં વાર્તા । વેણુનાદોઽસ્માકમેવાન્યથાત્વં સમ્પાદયતીત્યાદુર્ધ્વેન પૂર્ણવત્ નિજપદાન્ન-
દલૈરિતિ ।

નિજપદાન્નદલૈર્ધ્વજવજ્રનીરજાકૃતિવિચિત્રલલામૈઃ ।

વ્રજભુવઃ શમયન્ સુરતોદં વર્ષમધુર્યગતિરીરિતવેણુઃ ॥ ૧૬ ॥

વ્રજતિ તેન વયં સવિલાસવીક્ષણાર્પિતમનોભવવેગાઃ ।

કુજગતિં ગમિતા ન વિદામઃ કદમલેન કવરં વસનં વા ॥ ૧૭ ॥

યહિં રીરિતવેણુઃ સન્ વ્રજતિ તદા તેન નાદેન કુજગતિં સ્થાવરત્વં ગમિતા વયં ગોપ્યઃ સર્વો
એવ કદમલેન સૂચ્યમા વસનં પરિહિતં કેશપાશં વા ન વિદામઃ इतिसम्यन्वः । અર્થં વેણુનાદોઽસ્મ-
દર્થમેવ જાયત इति तस्य चेष्टया अनुभवाच्च ज्ञायते । તત્ર ચેષ્ટા યા ગોકુલનિવાસિનામેવાર્થે જાયતે
તયા વ્યાપ્તઃ કયમન્યકાર્યં કુર્યાત્ । અતઃ પ્રથમં ભગવતો ગોકુલહિતકર્તૃત્વગાદુઃ । નિજસ્ય સ્વસૈવ
યત્પદાન્નદ્વયં તસ્ય દલૈઃ દશાદુર્લીભિઃ તલભાગૈર્વા વ્રજભુવઃ નિરન્તરં પશ્ચાક્રમણેન જાતવ્યવાયાઃ
વ્રજભૂમેઃ સુરૈર્જાતં તોદં શમયન્નિતિ શનૈઃ શનૈર્લોભ્યા ભગવદ્ગતિર્નિરૂપિતા । ક્ષતાંશઃ ગતિવિલાસેન

બીજાઓની વાત જવા દો; અધર રસને લાણુનારાં એવાં આપણામાં જ વેણુનાદ ફેરફાર કરે છે
એમ પહેલાંની માફક નિજપદાન્નદલૈઃ એ યુગલમાં ગોપીજન કહે છે.

ધન, વજ્ર અને કમળની આકૃતિ જેમાં છે તેવા વિચિત્ર ચિહ્નોનાળા
પોતાના ચરણકમળના તળીઆંના ભાગથી વ્રજભૂમિને પશુઓની ખરીથી
થએલી પીડા મટાડતા, અને ઉત્તમ આપણાના જેવી ગતિનાળા ભગવાન્
જ્યારે વેણુ વગાડતા કરે છે, ત્યારે વિલાસવાળી દૃષ્ટિથી આપવામાં આવેલો
છે કામનો વેગ જેમને અને તે વેણુનાદથી વૃક્ષની ગતિ પ્રાપ્ત થઈ છે જેમને
એવાં આપણને મૂર્છાને લીધે અંબોડાનું કે વસ્ત્રનું જ્ઞાન રહેતું નથી. ૧૬-૧૭

ભગવાન્ જ્યારે વેણુ વગાડતા કરે છે ત્યારે તે નાદને લીધે વૃક્ષની ગતિને, સ્થાવરપણાને, પ્રાપ્ત
થએલી આપણે અધી ગોપીઓને મૂર્છાને લીધે પહેરેલા વસ્ત્રનું કે કેશના બંધનું જ્ઞાન નથી, એ પ્રમાણે
શ્લોકમાં પદોનો સંબંધ છે. આ વેણુનાદ આપણા માટે જ થાય છે એમ તેમની ચેષ્ટાથી અને આપણુ
અનુભવથી જણાય છે. (ભગવાનના કૃત્યથી તેમણે વિચારેલું પ્રયોજન જ સિદ્ધ થાય છે; તેથી જો આપણા
માટે ભગવાને નાદ કર્યો ન હોત તો આપણને નાદના રસનો અનુભવ થાત નહિ. આ અભિપ્રાયથી
'અનુભવથી' શબ્દ કહેવામાં આવ્યો છે.) તેમાં જે ચેષ્ટા ગોકુલમાં રહેનારાઓ માટે જ થાય છે તે ચેષ્ટાથી
વ્યાપી રહેલા ભગવાન્ બીજાઓનું—ગોકુલમાં ન રહેનારાઓનું—કાર્ય કેવી રીતે કરે? (ભગવાન્ પશુઓની
ખરીથી થએલી ભૂમિની પીડાને જે મટાડે છે તે ત્યાં રહેનારાઓ સાથે ક્રીડા કરવા માટે જ મટાડે છે એમ
તાત્પર્ય છે.) તેથી ગોપીજન કહે છે કે ભગવાન્ પ્રથમ—ગાય અને ગોપીઓની પહેલાં—ગોકુલનું ડિગ
કરનારા છે. ('ગોકુલનું' એટલે ગાયોનાં કુલો—સમૂહો—ત્યાં છે તે સ્થળનું એવો અર્થ છે.) પોતાનાં
જ જે એ ચરણચરિત્તે તેમનાં દલોળી, દશ આંગળીઓથી અથવા તળીઆંના ભાગથી, નિરન્તર પશુઓના
કરવાથી જેને દુઃખ થાય છે તેવી વ્રજભૂમિની પશુઓની ખરીથી થએલી પીડા મટાડનાં ભગવાન્ કરે છે—
એમ ધીરે ધીરે લીલાથી કરેલી ભગવાનની ગતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ('તળીઆંના ભાગથી' એટલે
ચરણની આંગળીઓને લીધે પહેલા તળીઆંના ભાગથી. 'ધીરે ધીરે' એટલે કે ધીરે જનિથી જ પીડા દૂર
થાય છે એમ તાત્પર્ય છે.) ખરીઓથી થવાએલા ભાગનું નિવરણ ગતિના વિલાસવાળા ચરણચરિત્તે

પાદસ્પર્શેન નિરાકૃતઃ । આધ્યાત્મિકાર્યશસ્ત્ર ધ્વજાદિના । તામસઃ મૌલિકઃ ધ્વજેન નિરાક્રિયતે । રાજસ આધ્યાત્મિકો વજ્રેન । સાત્ત્વિક આધિદૈવિકઃ નીરજાકૃતિચિદ્દેન । તાન્યેવ વિચિત્રાણિ લલામાનિ પદેષુ । તેન લૌકિકાલૌકિકપ્રકારેણ વ્રજમુવઃ સુરતોદગ્રશમનમ્ । વ્રજે તિદ્ધઃ પ્રધાનમૂતાઃ, મૂમિઃ ગાવો ગોપ્ય इति । તત્ર મૂમેર્દુઃસનિવૃત્તિં ગત્યા નિરૂપ્ય, ગત્યા કૃત્યા ચ ગચાં દુઃખં નિવારયતીત્યાહ વર્ષ્મ-ધુર્યગતિરિતિ । વર્ષ્મધુર્યો મહાવૃપમઃ કલ્કુલી, સ યથા લીલયા મન્યરગતિઃ, તથા ગચ્છન્ ગવામપિ દુઃખહારીવ નિરૂપિતઃ ઈરિતવેણુર્વ્રજતીતિ । ગોપિકાનાં તદાસ્માકં વેણુનાદેન જાતે કામે સ્થાવરત્વ-મધિકં જાતમિત્યાહુઃ તેનેતિ । સ્વભાવત્ એવ વેણુનાદેન જાતઃ કામઃ । તત્રાપિ સવિલાસવીક્ષણેન અર્પિતો મનોભવવેગો યાસુ । અતો વેગેન સ્તન્મે જાતે કુજગતિં વૃક્ષગતિં ગમિતા જાતાઃ । તેષા-મન્તર્હાનમસ્તીતિ તદર્થમાહુઃ ન વિદામ इति । સુપુત્રાવપિ ન જાનન્તીતિ તદ્દ્યાવૃત્ત્યર્થમાહ કદમલે-નેતિ । કદમલેન મૂર્છયા । સ્ત્રીણામત્યાવશ્યકં વસનજ્ઞાનં કવરજ્ઞાનં ચ । વેણુનાદગ્રસ્તાવે યૈવ-જાતમિતિ ગતિદૃષ્ટ્યાદિભિરપિ કૃતમત્ર નિરૂપ્યતે ॥ ૧૬ ॥ ૧૭ ॥

સ્પર્શથી કરવામાં આવેલું છે. (પદમાં દુઃખનું નિવારણ આ બધાથી થાય છે; દુઃખના બુદ્ધ બુદ્ધ ભાગોનું નિવારણ ચરણના અંશોથી—ધ્વજ વગેરે અંશોથી—થાય છે.) આધ્યાત્મિક વગેરે અંશનું નિવારણ ધ્વજ વગેરેથી કરવામાં આવ્યું છે. આધિભૌતિક તામસ અંશનું નિવારણ ધ્વજથી કરવામાં આવે છે, આધ્યાત્મિક રાજસ અંશનું નિવારણ વજ્રથી કરવામાં આવે છે, અને આધિદૈવિક સાત્ત્વિક અંશનું નિવારણ કમળની આકૃતિવાળા ચિહ્નથી કરવામાં આવે છે. (ધ્વજ નિર્લયતા સૂચવે છે; તેથી દેવોની સેનાએ કરેલી પીડાની સંભાવનાથી જે દુઃખનો અંશ થાય છે તેનું નિવારણ ધ્વજથી થાય છે. વજ્ર પાપરૂપી પર્વતોનો નાશ કરે છે, તેથી પાપની સંભાવનાથી જે દુઃખનો અંશ થાય છે તેનું વજ્રથી નિવારણ થાય છે. કમળ એમ સૂચવે છે કે ભગવાનની સેવા સુખથી કરી શકાય એવી છે, તેથી સેવામાં દુઃખની સંભાવનાથી જે દુઃખનો અંશ થાય છે તેનું કમળથી નિવારણ થાય છે.) આ જ ચરણનાં પગલાંઓમાં વિચિત્ર ચિહ્નો છે. મજ્જ-ભૂમિને ખરીઓથી થતી પીડા આ ચિહ્નોથી લૌકિક અને અલૌકિક રીતે—દૃષ્ટ પ્રકારથી અને અદૃષ્ટ પ્રકારથી—દૂર કરવામાં આવે છે.

મજ્જમાં ત્રણ મુખ્ય છે: ભૂમિ, ગાયો અને ગોપીઓ. તેમાં ભૂમિનું દુઃખ ગતિથી દૂર કર્યું એમ વર્ણન કરીને, ગતિથી અને કાર્યથી ભગવાન ગાયોના દુઃખનું નિવારણ કરે છે એમ વર્ષ્મધુર્યગતિ; ઉત્તમ આખલાના જેવી ગતિવાળા, એ વિશેષણથી ગોપીજન કહે છે. 'ઉત્તમ આખલો' એટલે ખાંધવાળો મોટો આખલો. તે જેમ લહેરથી ધીરે ધીરે જાય છે તેમ ભગવાન પણ લહેરથી ધીમે ધીમે જતા ગાયોનું પણ જાણે દુઃખ હરનારા હોય એમ જણાવતાં ગોપીજન કહે છે કે ઈરિતવેણુર્વ્રજતિ, વેણુ વગાડતા કરે છે. તે સમયે આપણુ ગોપીઓને વેણુનાદથી કામ ઉત્પન્ન થતાં સ્થાવરપણુ વધારામાં પ્રાપ્ત થયું એમ જણાવતાં ગોપીજન કહે છે કે તેન. વેણુનાદના સ્વભાવથી જ આપણને—ગોપીઓને—કામ થયો. તેમાં પણ વિલાસવાળી દૃષ્ટિથી આપવામાં આવેલો છે કામનો વેળ જેમને એવાં આપણે થયાં. તેથી કામના વેગથી આપણે સ્તબ્ધ થયાં, ક્રિયા વિનાનાં થયાં, અને તે રીતે વૃક્ષની ગતિ પ્રાપ્ત કરી. વૃક્ષોને અંદરથી જ્ઞાન હોય છે, પણ આવું જ્ઞાન આપણને નથી એ જણાવવા ગોપીજન કહે છે કે ન વિદામઃ, અમને જ્ઞાન રહેતું નથી. ગાદ નિદ્રામાં પણ લોકોને પદાર્થનું જ્ઞાન રહેતું નથી, તેથી ગોપીજનોને ગાદ નિદ્રાથી તેવું થયું નથી એમ દર્શાવવા ગોપીજન કહે છે કે કદમલેન, મૂર્છાને લીધે. કદમલથી એટલે મૂર્છાથી. વચ્ચનું અને અંબોડનું જ્ઞાન રહેવું એ સ્ત્રીઓને યાત્રુ જરૂરી છે. વેણુનાદના આરંભમાં જ આ થયું, તેથી ભગવાનની ગતિ, દૃષ્ટિ વગેરેથી જે થયું તેનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ૧૬-૧૭

હરિણીનાં વેણુનાદેન યથા જાતં તદ્વત્તં પૂર્વવદ્વેણુનાદં વર્ણયન્તિ મણિધર इति દ્વાધ્યામ્ ।

મણિધરઃ ક્વચિદાગણયન્ ગા માલયા દાયિતગન્ધતુલસ્યાઃ ।

પ્રણયિનોઽનુચરસ્ય કદાંસે પ્રક્ષિપન્ મુજમગાયત યત્ર ॥ ૧૮ ॥

કણિતવેણુરવવશ્ચિતચિત્તાઃ કૃષ્ણમન્વાસત કૃષ્ણગૃહિણ્યઃ ।

શુણગણાર્ણમનુગત્ય હરિણ્યો ગોપિકા ઇવ વિમુક્તગૃહાશાઃ ॥ ૧૯ ॥

ગવામાધિદૈવિકાનિ રૂપાણિ મણયઃ । તાન્ સ્વસ્મિન્ વિભર્તીતિ મણિધરઃ । અમિદાનાર્થં વા । સ્વપ્રિયાણામભિજ્ઞાપકા મણયઃ । અતસ્તૈઃ કદાચિદ્ ગાઃ આ સમન્તાદ્ ગણયન્ જાતઃ । અનેન તાઃ તદ્વત્તવર્માશ્ચ ભગવત્સ્યેવ પ્રતિષ્ઠિતા इति તાસાં સંસારામાયઃ સૂચિતઃ । અત એવ ગોપિકાનામપિ । અત એવ હરિણીનામપિ । પશુત્વાવિશેષાદ્ પ્રાન્યાણાં ચેદુદ્ધારકઃ, વિશેષતઃ આરણ્યાનાં ભવિષ્યતીતિ શુક્રા કૃષ્ણપરતા । માલયા દાયિતગન્ધતુલસ્યા ઉપલક્ષિતઃ । યથા ભગવતો નીલં રૂપં પ્રિયમ્, સ્પર્શઃ

વેણુનાદથી હરિણીઓને જે લાવના થઈ તે કહેવા પહેલાંની માફક મણિધરઃ એ શુણભાં ગોપી-
જન વેણુનાદનું વર્ણન કરે છે.

મણિ ધારણ કરનાર, કોઈ વાર ગાયોને ગણતાં, ખોતાને પ્રિય ગંધ-
વાળી તુલસીની માલા ધારણ કરનાર અને પ્રેમવાળા સેવકના ખભા ઉપર
શીહસ્ત રાખીને જ્યારે ભગવાન કદાચિત્ ગાન કરે છે, ત્યારે વગાડેલી
વેણુના નાદથી જેમનાં ચિત્ત હરાએલાં છે એવી કૃષ્ણસાર હરણુની સ્ત્રીઓ,
હરિણીઓ, શ્રીકૃષ્ણની પાસે બેસે છે, અને શુણોના સમૂહના સાગરની
પાછળ જઈ ગોપીઓની માફક ધરની આશા છોડી દઈને પ્રણયપ્રણય
થઈ જાય છે. ૧૮-૧૯

મણિઓ ગાયોનાં આધિદૈવિક રૂપ છે. (જેવા જેવા ગાયોના રંગ છે તેવા તેવા રંગના મણિઓ
ભગવાનની વૈજયન્તી માલામાં રાખવામાં આવેલા છે. તેથી મણિઓ ગાયોનાં આધિદૈવિક, એટલે દેવતા
સંબંધવાળાં, સ્વરૂપો છે એમ તાત્પર્ય છે.) આ મણિઓને ભગવાન પોતાની અંદર રાખે છે તેથી તે
મણિધરઃ, મણિ ધારણ કરનાર, કહેવાય છે. અથવા તો પ્રિયાઓનું સ્મરણ થાય તે માટે ભગવાન મણિ
ધારણ કરે છે, કારણ કે મણિઓ પોતાની પ્રિયાઓનું સ્મરણ કરાવનારા છે. તેથી—મણિઓ ગાયોનાં
આધિદૈવિક રૂપો હોવાથી—ભગવાન કોઈ વાર મણિઓથી ચારે તરફથી ગાયો ગણે છે. આ ઉપરથી એમ
સૂચવાય છે કે ગાયો અને તેમના ધર્મો ભગવાનમાં જ રહેલા છે, અને તેથી તેમને—ગાયોને—સંસાર
રહેલો નથી. તેથી જ ગોપિકાઓને પણ સંસાર રહેલો નથી. તેથી જ—ગાયોનાં આધિદૈવિક રૂપ ભગવાને
ધારણ કરેલાં છે તેથી જ—હરિણીઓને પણ સંસાર રહેલો નથી. જ્યારે ભગવાન ગામનાં પશુઓનો
ઉદ્ધાર કરે છે તો પછી તે વનનાં પશુઓનો પણ સારી રીતે ઉદ્ધાર કરશે, કારણ કે તે પણ પશુઓ જ
છે, તેથી વનનાં પશુઓ શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્ત થાય એ યોગ્ય છે.

ખોતાને પ્રિય ગંધવાળી તુલસીની માલાથી ભગવાન જણાઈ આવે છે. જેમ ભગવાનને શ્યામ રંગ
પ્રિય છે, સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ પ્રિય છે, વેણુનો શ્રવણ પ્રિય છે અને માખણનો રસ પ્રિય છે તેમ તુલસીની
ગંધ પ્રિય છે. (આનન્દનો રંગ શ્યામ હોવાથી ભગવાનને તે રંગ પ્રિય છે. સ્ત્રી અને વેણુ મુખાના આધાર
હોવાથી ભગવાનને તેમનો સ્પર્શ તથા નાદ પ્રિય છે. માખણ એ અમૃતનું પાન કરાવનારી ગાયના દૂધનો
સાર છે, તેથી તે ભગવાનને પ્રિય છે, અને તુલસીની ગંધ દિવ્ય છે તેથી તે ભગવાનને પ્રિય છે.) આ

સ્ત્રીણામ્, શ્વદો વેણોઃ, રસો નવનીતસ્ય, તથા ગન્ધસ્તુલસ્યાઃ । તદ્વતોત્તમતા સાર્વિકાનાં કેવાશ્ચિદ્નુ-
ભવસિદ્ધા । તાદૃશી તુલસી । અતસ્તસ્યા માતૃાં વિભર્તિ । અતો યદા વયમપિ ગ્રિયા ભવિષ્યામઃ,
તદા અસ્માનપિ અસ્મદ્ધર્માન્ વા ધારયિષ્યતીતિ કૃષ્ણસારસ્ત્રીણાં પ્રવૃત્તિઃ । કૃષ્ણસારસ્તુ વેદે નિયુક્ત
હિતિ મત્તૌ તાસાં વિનિયોગાર્થે પ્રવૃત્તિઃ । કિંચ્ચ । પ્રણયિનોઽતિપ્રેમવતઃ અનુચરસ્ય ગોપસ્યાંસે ભુજં
પ્રક્ષિપન્નિતિ । કદા કદાચિત્ । ‘આશંસાયાં ભૂતવન્’ હિતિ વા કદા અગાયતેતિ મધ્યે ગાનાશંસા ।
યથા ગોપાલસ્ય તથાસ્નેહસેવાધર્મયોઃ સદ્ભાવે એવં ભવિષ્યતીતિ ગોપિકાનાગિવ હરિણીનામપિ તથાત્વાય
સ્નેહમજનત્મ । દેહાસ્ફુરણાત્ ન વિજાતીયત્વેન કામાભાવઃ । તદૈવ ક્ષણિતો ચો વેણુઃ । આકસ્મિકઃ
શબ્દવિશેષો મનોહારી ક્ષણનાત્મકઃ । સ ચેદ્વેણોર્નિર્ગતઃ, તત્સમ્બન્ધાદન્યેઽપિ શબ્દાશ્ચિત્તવશ્ચકા હિતિ
સ્વપદમ્ । શબ્દેન મૃગાણાં વશીકરણં સિદ્ધમેવ । દ્વાનીમેવોપયોગો ભવિષ્યતીતિપ્રતીતિજનનાદ્વચ્ચક-
ત્વમ્ । અતો સ્વેણ વચ્ચિત્તચિત્તાઃ કૃષ્ણમન્વાસત કૃષ્ણસમીપે આસત્ત ઉપવિષ્ટા જાતાઃ । યથા
પ્રાયમુપવિશતિ, એવં કૃષ્ણમનૂપવિષ્ટાઃ । નનુ સ્ત્રિયોઽન્યસ્ય કથમન્યસ્ય ગૃહેઽન્યસ્ય સમીપે ઉપવિષ્ટા
હિતિ, તન્નાહ કૃષ્ણસ્ય કૃષ્ણસારસ્ય ગૃહિણ્ય હિતિ । કૃષ્ણ હિતિ તાસ્તસ્ય ગૃહિણ્યો જાતાઃ । વચ્ચિત્ત-

તુલસીની ગંધમાં રહેલી ઉત્તમતા કોઈ સાર્વિક પુરુષોને અનુભવથી જણાવેલી છે. આ પ્રમાણે તુલસી
આવા ઉત્તમ ગંધવાળી છે, તેથી ભગવાન્ તેની માલા ધારણ કરે છે. તેથી—તુલસી પ્રિય હોવાથી ભગ-
વાન્ તેની માલા ધારણ કરે છે તેથી—ન્યારે આપણે પણ ભગવાનને પ્રિય થઈશું ત્યારે ભગવાન્ આપણને
અથવા આપણા ધર્મોને પણ ધારણ કરશેઃ આવા હેતુથી કૃષ્ણસાર હરણની સ્ત્રીઓની અહીં જણાવેલી
પ્રવૃત્તિ થાય છે. કૃષ્ણસાર હરણનો તો વેદમાં ઉપયોગ થયેલો છે, તેથી ભક્તિમાં વિનિયોગ કરવાને
માટે તેમની સ્ત્રીઓની—હરિણીઓની—પ્રવૃત્તિ થાય છે.

વળી, પ્રણયીના—ધણા પ્રેમવાળા—સેવક ગોપના ખલા ઉપર ભગવાન્ શ્રીહસ્ત રાખે છે.
(પ્રેમવાળાના ખલા ઉપર ભગવાન્ શ્રીહસ્ત રાખે છે, તેથી આપણે—ગોપીઓ—પ્રિય થઈશું
ત્યારે આપણને પણ ધારણ કરશે એમ તાત્પર્ય છે.) કદા એટલે કદાચિત્ (ભગવાન્ એ પ્રમાણે
શ્રીહસ્ત રાખે છે.) અથવા તો ‘આશા હોય ત્યારે ભૂતકાલની માફક’ (પાણિનિ ટ. ૩. ૧૩૨)
એ સૂત્ર પ્રમાણે ‘ભગવાન્ ન્યારે ગાન કરે’ એમ ગોપાલ મધ્યમાં ગાનની ઇચ્છા કરે છે. જેમ
ગોપાલમાં ભગવાન્ માટે તેવો સ્નેહ અને સેવાધર્મ હોવાથી ભગવાન્ તે પ્રમાણે કરે છે, અર્થાત્ તેમના
ખલા ઉપર શ્રીહસ્ત રાખે છે, તેમ અમારા પણ સ્નેહ અને સેવાધર્મને લીધે તે પ્રમાણે થશે—
અમને અથવા અમારા ધર્મને ધારણ કરશે—એમ ગોપિકાઓની માફક હરિણીઓ પણ તેમ થાય
તે માટે સ્નેહથી ભગવાનનું ભજન કરે છે. હરિણીઓને દેહનું સ્મરણ નહિ રહેવાથી, ભગવાન્ વિભતીય
છે તેથી તેમની સાથે કામ ન થાય એવું જ્ઞાન તેમને નથી. તે જ સગયે વેણુ વગાડ્યો. અકસ્માત્ મનને.
હરણ કરનારો અમુક શબ્દ થાય તે કવણન, વેણુનો નાદ, કહેવાય છે. તે શબ્દ ન્યારે વેણુમાંથી નીકળ્યો
ત્યારે તેના—વેણુના—સંબંધથી ખીળ પણ શબ્દો ચિત્તને હરનારા થશે, એ હેતુથી સ્વ પદ વાપરવામાં
આવ્યું છે. (જે અવાજ પાછળથી થાય છે તે ‘સ્વ’ કહેવાય છે. પહેલાંનો અવાજ ચિત્તને હરનારો હોવાથી
પછીનો પણ અવાજ તેવો જ છે એમ જણાવવા સ્વ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે એમ તાત્પર્ય
છે.) શબ્દથી હરણો વશ કરવામાં આવે છે એ વાત પ્રસિદ્ધ જ છે. હમણાં જ આપણે ઉપયોગ થશે
એવી દૃઢ મન્યતા વેણુના નાદથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે વેણુનાદ મનને હરનારો, હરનારો, છે.
(‘ઉપયોગ’ એટલે નાંચિકાના જેવો ઉપયોગ એ પ્રમાણે અર્થ છે. વેણુનાદનો એવો પ્રભાવ છે કે હરિણી-
ઓમાં પંજુ આવો ભાવ થાય છે તો પછી ખીણ સ્ત્રીઓની વાત જ શી કરવી ? એમ તાત્પર્ય છે.) તેથી
વેણુનાદથી જેમનાં ચિત્ત હરાએલાં છે એવી હરિણીઓ શ્રીકૃષ્ણની પાસે ખેડી, જેમ મરણ પામતા સુધી
ઉપવાસ કરીને માણસ ખેસે છે તેમ તે હરિણીઓ શ્રીકૃષ્ણની પાસે ખેડી.

અરે ! ખીજની સ્ત્રીઓ ખીજને પેર ખીજની પાસે કેમ ખેડી ? આ પ્રમાણે શંકા થાય તો તેનું
અભ્યાસ કરતાં ગોપીજન કહે છે કે સ્વપ્નગૃહિણ્યઃ, આ હરિણીઓ કૃષ્ણની, કૃષ્ણસાર મૃગની, ગૃહિણીઓ

કુન્વદામકૃતકૌતુકવેશો ગોપગોધનવૃત્તો યમુનાયામ્ ।

નન્દસૂનુરનયે તવ વત્સો નર્મદઃ પ્રણયિનાં વિજહાર ॥ ૨૦ ॥

મન્દવાયુરુપવાલ્યનુકૂલં માનયન્ મલયજસ્પર્શૈન ।

વન્દિનસ્તમુપદેવગણા યે વાદ્યગીતવલિભિઃ પરિવ્રુઃ ॥ ૨૧ ॥

ચર્હિ મગવાન્ યમુનાયાં વિજહાર, તત્રાપિ પૂર્વોત્તરદશાયામપેક્ષિતો વેણુનાદઃ પરિવ્રુઃ પ્રકરણિત્વાન્, પ્રકારવિશેષાભાવાન્ ન પૃથગુક્તઃ, તદા ઉપદેવગણાઃ પરિવ્રુરિતિ સમ્બન્ધઃ । યમુનાયામિતિ સામીપ્યસપ્તમી અધિકરણસપ્તમી યા । ધર્મે ગવાં ગોપાલાનાં ચ જલે સ્થિતિઃ સમ્ભવતિ । તત્ર વિહારો ગોપૈઃ સહ જલક્રોડા ગવાં પ્રક્ષાલનાદિઃ । સર્વત્રોદ્દેગશાન્ત્યર્થં વેણુનાદઃ સહકારી । તદાતી-મનલકૃતત્વમાશઙ્ક્ય અલક્ષારમાહ કુન્વદામેતિ । વક્ષાભરણાદલક્ષ્મીભવિષ્યન્ત્યેવ, પુષ્પાલદ્વારા ન ભવિષ્યન્તીત્યાશઙ્ક્ય ઉદય નિરૂપ્યતે । કુન્વદામ્ના કૃતઃ કૌતુકવેશો યસ્ય । દામાન્યનેકપ્રકારાણિ । તેસ્થા વેશો નિર્માયતે યથા અત્યદ્વુત્તો ભવતિ । અત્ર તુ યથૈવ હાસ્યસ ઉત્પદ્યતે તથૈવ નિર્માયત

હે પાપરહિત યશોદા । ડોલરની માળાથી જેમણે રમતનો વેશ ધારણ કરેલો છે, ગોપ અને ગાયોરૂપી ધનથી જે વીંટાએલા છે, અને પોતાનામાં સ્નેહ રાખનારને જે સુખ આપનારા છે એવા નન્દના પુત્ર અને તમારા વત્સ જ્યારે યમુનાજીમાં વિહાર કરે છે ત્યારે ચંદનના સ્પર્શવાળો મંદ વાયુ સન્માન કરતો અનુકૂલ રીતે વાય છે, અને જે ઉપદેવના સમૂહો છે તેઓ બંદિજનો થઈ વાજિન, ગીત અને ધૂજનાં સાધનો સહિત તેમની આસપાસ વીંટાઈ બે છે. ૨૦-૨૧

જ્યારે ભગવાન્ યમુનાજીમાં વિહાર કરતા હતા ત્યારે ગન્ધર્વ વગેરે ઉપદેવના સમૂહો વીંટાઈ ગયા એ પ્રભાવે શ્લોકમાં પદોનો સંબંધ છે. જ્યારે ભગવાન્ યમુનાજીમાં વિહાર કરે છે ત્યારે પણ પહેલાંની સ્થિતિમાં અર્થાત્ રમતનો વેશ ધારણ કરવાની સ્થિતિમાં, અને પછીની સ્થિતિમાં અર્થાત્ જલક્રોડા વગેરે વિહારની સ્થિતિમાં જેની જરૂર છે એવો વેણુનાદ ભગવાન્ કરે છે, ધારણ કે આ વેણુનાદનું પ્રકરણ છે. અને વેણુનાદનો જુદો પ્રકાર નહિ હોવાથી તે—વેણુનાદ—સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેવામાં આવ્યો નથી. યમુનાયામ્, યમુનાજીમાં, એ સાતમી વિભક્તિ સગીપપણના અર્થમાં વાપરવામાં આવેલી છે, અથવા તો રચનાના અર્થમાં વાપરવામાં આવેલી છે. ધારણ કે ઉનાળામાં ગાયો અને ગોપાલો જળમાં રહે એ સંભવે છે. યમુનાજીમાં વિહાર એટલે ગોપો સાથે જલક્રીડા, અને ગાયોને નવરાવવાનું વગેરે કાર્ય. ઉદ્દેગની શાન્તિ થાય તે માટે સર્વત્ર વેણુનાદ સહકારી—સાથે કાર્ય કરનારો—છે.

તે સમયે ભગવાને અલંકારો ધારણ કરેલાં નહિ હોય એમ શંકા થતાં ગોપીજન કુન્વદામ ઇત્યાદિ શબ્દોથી અલંકારનું વર્ણન કરે છે. વત્સ, આલરજી વગેરે અલંકારો તો હશે જ પરંતુ પુષ્પના અલંકારો નહિ હોય (સવારમાં શૃંગાર કરતાં પુષ્પોના અલંકાર ધરેલા હોય, પણ તે કરમાવાથી ઉતારી લીધા હશે, તેથી પુષ્પના અલંકારો નહિ હોય એમ ભાવ છે); આ પ્રભાવે શંકા થાય, તેથી પુષ્પના અલંકારોનું જ વર્ણન કરવામાં આવે છે. ડોલરની માળાથી કરેલો છે રમતનો વેશ જેમણે એવા ભગવાન્ છે. (‘કરેલો’ શબ્દ એમ બતાવે છે કે ભગવાને પુષ્પોના બીજા અલંકારો ધારણ કરેલા છે.) માળાઓ બાબતુબંધ વગેરે અનેક પ્રકારની હોય છે. આ માળાઓથી એવા પ્રકારનો—શૃંગાર રસમાં ઉપયોગી—વેશ કરવામાં આવે છે કે તે વેશ ઘણો આશુત થાય. અહીં તો જેનાથી હાસ્ય રસ ઉત્પન્ન થાય તેવો જ વેશ કરવામાં આવે છે. (શ્લોકમાં જે કૌતુક પદ છે તે એમ સૂચવે છે કે આ વેશ હાસ્યરસમાં ઉપયોગી છે.)

इति । नन्वेतादृशीं प्राकृतलीलां भगवान् कथं कृतवानित्याशङ्क्यामाहुः नन्दसूनुस्तथ वत्स इति । यया लीलया नन्दपुत्रो भवति तथैव लीलया प्राकृतलीलामपि सम्पादयति । अनघे इति सम्बोधनं क्रोधाभावाय विश्वासार्थं च । तव च वत्सो जातः । अनेन त्वं गोरूपेति सर्वगुणरसानभिज्ञत्वं सूचितम् । अन्यथा चत्वरलवन्धनलीलां न कुर्यात् । मध्ये निर्दोषत्वेन सम्बोधनादुभयोर्निर्दोषत्वं ज्ञाप्यते । तादृश्या वत्सत्वेन भगवत्स्यपि तथा । पूर्णगुणत्वलक्षणमाधिक्यं चोच्यतेऽप्रिमविशेषणेन । किञ्च, प्रणयिनां नर्मदः । ये केचन ज्ञेययुक्ताः, यथैव ते स्निग्धा भवन्ति, तथैव लीलां करोतीति । अनेन सर्वत्रैव हेतुरुक्तः । यत्रैव लीलासक्त्या क्रीडा स विहारः । सोऽत्र जलक्रीडा नृत्यक्रीडा वेणुवादन-क्रीडा च ज्ञेया । अन्यथा वाद्यादीनामुपयोगो न स्यात् । विद्यावन्तो हि वशीकर्तव्याः । तत्र विद्योत्पादको वायुः । देवाश्च तदाधारभूताः । तत्राप्युपदेवगणा वन्दिनश्च ग्रहिर्विद्याप्रकटनपराः । अतोऽन्यापेक्षया तेषु विशेष उक्तः । प्रथमतः कारणभूतं वायुं निरूपयन्ति । मन्दो वायुः अनुकूलं यथा

અરે ! ભગવાને આવી પ્રાકૃત—ગામડીઆઓની—લીલા કેમ કરી ? આ પ્રમાણે શંકા થતાં ગોપી-જન કહે છે કે નન્દસૂનુઃ તથ વત્સઃ, નન્દના પુત્ર અને તમારા વત્સ. જે લીલાથી ભગવાન્ નન્દના પુત્ર થાય છે તે જ લીલાથી પ્રાકૃત લીલા પણ કરે છે. (પરં નિગૂઢાત્મગતિઃ, ભાગ. ૧૦. ૧૨. ૧૬, એ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ભગવાન્ ગોપના પુત્ર છે અને આવી આગ્યલીલા કરે છે.) યશોદાજીને માટે અનઘે, હે પાપરહિત સ્ત્રી, એ પ્રમાણે જે સંબોધન કરવામાં આવ્યું છે તેનું પ્રયોજન એ કે યશોદાજીને ક્રોધ ન થાય અને વિશ્વાસ રહે. (મજ્જિમાજ્જિમાર ગાયોને નવસવવાનું ઘરેરે કાર્ય કરે છે—આ પ્રમાણે કહેવાથી યશોદાજીને ક્રોધ અને અવિશ્વાસ થાય. આ ન બને એટલા માટે ગોપીજનો જનઘે એ પ્રમાણે સંબોધન કરે છે, કારણ કે જે જનઘા—પાપરહિત—છે તેને ક્રોધ અને અવિશ્વાસ થતો નથી એમ તાત્પર્ય છે.) વળી, જે લીલાથી ભગવાન્ નન્દના પુત્ર થયા તે લીલાથી જ તમારા વત્સ પણ થયા છે. આ ઉપરથી એમ સૂચવાય છે કે તમે—યશોદાજી—ગાયરૂપ છો અને તેથી સર્વ શુભ રસને જાણતાં નથી. જો તેમ ન હોત—જો યશોદાજી શુભ રસને જાણતાં હોત—તો ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણવાથી તે ભગવાનને ખાંડણીઆ સાથે ખાંધવાની લીલા ન કરત. જનઘે—હે પાપરહિત, નિર્દોષ, સ્ત્રી—એ સંબોધન નન્દસૂનુઃ અને તથ વત્સઃ એ બેની વચ્ચે મૂકવામાં આવેલું હોવાથી એમ જણાય છે કે નન્દ અને યશોદાજી એ જાણેય દોષરહિત છે. ભગવાન્ આવાં નિર્દોષ યશોદાજીના પુત્ર છે એમ કહેવાથી ભગવાન્ પણ દોષરહિત છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે.

પ્રણયિનાં નર્મદઃ એ આગળનું વિશેષણ એમ દર્શાવે છે કે ભગવાન્ પૂર્ણશુણ્યાળ અને અધિક છે. (પોતાનામાં એક રાખનારને શુભ આપણું એ પુરુષોત્તમનો ધર્મ છે, તેથી તે પૂર્ણશુણ્યાળ છે એમ તાત્પર્ય છે. આ તો પ્રણયિનાં નર્મદઃ એ વિશેષણનો તાત્પર્યાર્થ આપવામાં આવ્યો. હવે તેનો વાચ્યાર્થ આપવામાં આવે છે.) વળી, ભગવાન્ પ્રણયિનાં નર્મદઃ છે, અર્થાત્ જેઓ ભગવાનમાં એકવાળા છે તેઓ જે લીલા કરવાથી ભગવાનમાં એકવાળા થાય તે જ લીલા ભગવાન્ કરે છે. (ભગવાન્ નન્દના પુત્ર છે તેથી તે પ્રાકૃત લીલા કરે છે; અને ભગવાન્ પોતાનામાં એક રાખનારને શુભ આપે છે તેથી પણ તે પ્રાકૃત લીલા કરે છે. આ પ્રાકૃત લીલા કરવાનાં બે કારણો દર્શાવવામાં આવ્યાં છે.) આથી સર્વત્ર જ—નન્દસૂનુત્વમાં પણ—કારણ કહેવામાં આવ્યું. લીલામાં આસન્નિથી ભગવાન્ જે ક્રીડા કરે છે તે જ નિહાર કહેવામાં આવે છે. અહીં આ નિહાર જલક્રીડા, નૃત્યક્રીડા અને વેણુ વગાડવાની ક્રીડારૂપે છે એમ જાણવું. આમ જો ન હોય તો—આ ત્રણેય ક્રીડા કહેવી ન હોય અને ફક્ત જલક્રીડા જ કહેવી હોય તો—વાગ્નિત વગેરેનો ઉપયોગ થાય નહિ. વિદ્યાવાળાઓને વશ કરવાના છે; તેમાં વિદ્યા ઉત્પન્ન કરનાર વાયુ છે, (જાન વિદ્યાથી પ્રાપ્ત થાય છે તેથી જ્ઞાન પણ વિદ્યા છે. વાયુ વિદ્યાવાળાઓમાં વિદ્યા ઉત્પન્ન કરનારો—જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારો—છે. મૈત્રી ઉપનિષદમાં અને સંગીતશાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વાયુથી શબ્દની ઉત્પત્તિ થાય છે.)

મયતિ તથા ઉપવાતીતિ । અનુકૂલં કુલસમીપે દિતં ચ । અનેન ક્ષીયં નિરૂપિતમ્ । મલયજસ્પર્શોન સહિત્ત્વમ્ । અનેન દાક્ષિણાત્યોડ્યં વાયુરિતિ નિરૂપિતમ્ । ભગવત્સ્વરૂપે વક્તેન વા મલયજેન સહમાવાદધિક્ષૈલનિરૂપકત્વેન અનુકૂલત્વમ્ । મલયજસ્પર્શઃ મલયજસ્યેવ વા સ્પર્શઃ । તથા સતિ સત્રત્યાગાં સર્વેષામેવ ભગવદ્ભાવં સમ્પાદયિષ્યતીતિ । માનયન્નિતિ । સ્વકીયૈસ્ત્રિભિર્ગુણૈઃ યથૈવ સન્માનનં ભવતિ તથૈવ વાતીત્યતિવચ્યતા । ઉપદેવગુણાશ્ચ ગન્ધર્વાદયશ્ચ વન્દિનઃ કીર્તિનિરૂપકા જાતાઃ । ગાયકાશ્ચ સન્તઃ । ય ઇતિ ભગવદીયાઃ । વાદ્યગીતપૂજાસાધનૈઃ તામસરાજસાત્ત્વિકૈઃ સહિતાઃ પરિવ્રજ્ઞઃ । સર્વત્રૈવાપેક્ષિતં કૃત્તવન્તઃ ॥ ૨૦ ॥ ૨૧ ॥

एवं गुणातीते प्रकीर्णतां निरूप्य युगलद्वयेन केवलं भगवत एव चरित्रमाहुः वत्सल इति ।

અને દેવો તેના આધાર થયેલા છે, (અર્થાત્ ગાનના આધારભૂત, ગાન કરનારાઓ થયેલા છે.) તેમાં પણ ઉપદેવના સમૂહો અને ખંદીઓ બહાર વિદ્યા પ્રકટ કરવામાં તત્પર હોય છે. (દેવોમાં પણ આ ઉપદેવો બહાર જઈને સર્વ સ્થળે આલ્લવિકાને ખાટે વિદ્યા પ્રકટ કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.) તેથી ખીજાઓ કરતાં તેમનામાં વિશેષ—આસ શુણ્—કહેવામાં આવેલો છે.

વિદ્યાર્તુ કારણ બનેલા વાયુનું ગોપીજન પ્રથમ વર્ણન કરે છે. મંદ વાયુ જેવી રીતે અનુકૂલ થાય તેવી રીતે વાય છે. અનુકૂલ એટલે યમુનાજીના તટની પાસે અને હિત કરનાર. આ વિશેષણથી વાયુની શીતલતા વર્ણવવામાં આવી. 'ચંદનના સ્પર્શવાળો' એ વિશેષણથી વાયુનાં સુગંધિપણ્યું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે આ વાયુ દક્ષિણ દિશાનો છે. અથવા તો ભગવાનના સ્વરૂપને લગાડેલા ચંદનના સંબંધથી વાયુને વધારે શીતલતાવાળો જણાવેલો હોવાથી તે અનુકૂલ થાય છે. વાયુને ચંદનનો સ્પર્શ થાય છે અથવા તો ચંદનના જેવો સ્પર્શ થાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી તે વાયુ ત્યાં રહેલા—ભગવાનની પાસે રહેલા—જગ્યાએ ભગવાનના પ્રાપ્ત કરાવશે. (અનેનથી આરંભીને ઇતિનિરૂપિતમ્ સુધી એક પક્ષ જણાવવામાં આવ્યો છે, અને ભગવત્સ્વરૂપે ઇત્યાદિમાં ખીજો પક્ષ જણાવવામાં આવ્યો છે. પહેલા પક્ષમાં સુગંધિપણ્યું જણાવવામાં આવ્યું, અને ખીજા પક્ષમાં શીતલતા અને સુગંધિપણ્યું એ બે જણાવવામાં આવ્યાં છે. તેથી તે વાયુ અનુકૂલ છે, અર્થાત્ હિત કરનારો છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. પહેલા પક્ષમાં વાયુને ચંદનનો સ્પર્શ થાય છે, તેથી તે સુગંધિ થાય છે એમ તાત્પર્ય છે. ખીજા પક્ષમાં વાયુને ચંદનના જેવો સ્પર્શ થાય છે, તેથી તે શીતલ અને સુગંધિ થાય છે. પહેલા પક્ષમાં આ વાયુ ભગવાનમાં પણ ભાવ જાગૃત કરે છે; જ્યારે ખીજા પક્ષમાં ભગવાનની પાસે રહેલા ખીજાઓમાં જ ભાવ જાગૃત કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.)

માનયન્ એટલે સન્માન કરતો (વાયુ). પોતાના ત્રણ શુણ્થી જેવી રીતે ભગવાનનું સન્માન થાય તેવી રીતે જ તે વાયુ વાય છે; આ પ્રમાણે તે વાયુ ભગવાનને ઘણો વશ છે એમ જણાવવામાં આવ્યું. ઉપદેવના સમૂહો—ગંધર્વો વગેરે—ખંદીઓ એટલે કીર્તિનું નિરૂપણ કરનારા થયા, અને ગાન કરનારા પણ થયા. (ગાયકાશ્ચ એમાં જ છે તેથી એમ જણાય છે કે ગંધર્વો વગેરે વાજિંત્ર વગાડનારા અને પૂજા કરનારા પણ થયા. વાજિંત્ર વગેરે સાહિત્ય કહેવામાં આવેલું છે, તેથી ગન્ધર્વો તેવા થઈને ભગવાનની ચારે બાજુ વીંટાઈ ગયા એમ તાત્પર્ય છે.) એ, જે, પદ એમ જણાવે છે કે ગન્ધર્વો વગેરે ભગવદીય છે. તે ગંધર્વો તામસ વાજિંત્ર, રાજસ ગીત, અને સાત્ત્વિક પૂજનાં સાધનો સહિત ભગવાનની આસપાસ વીંટાઈ ગયા, અને સર્વ સ્થળે જરૂરી હોય એવી સેવા કરવા લાગ્યા. ૨૦-૨૧

આ પ્રમાણે શુણ્વાતીતના ત્રણ પ્રકારોમાં પ્રકીર્ણ—પરચુરણ—પ્રકાર વર્ણવીને ગોપીજન વત્સલઃ ઇત્યાદિ બે યુગલમાં કૃષ્ણ ભગવાનનું જ ચરિત્ર કહે છે. (શુણ્વાતીતના ત્રણ પ્રકાર વર્ણવવાના હતા. તેમાંનો એક પરચુરણ પ્રકારનો લેદ ગયા યુગલમાં વર્ણવવામાં આવ્યો. અહીં ભાવના લેદથી યુગલ બોલનાર ગોપીજનોમાં લેદ છે. સ્વરૂપથી લેદ તો સામાન્ય રીતે હોય છે એમ પહેલાં ત્રણ કહેવામાં આવ્યું હતું. તેથી નિરૂપ્ય આદુર એમાં સમાન કર્યાં છે એમ જણાવ્યું.)

વત્સલો વ્રજગર્વાં ચદગધો વન્ધમાનચરણઃ પથિ વૃદ્ધૈઃ ।
કૃત્સલગોધનમુપોહ્ય દિનાન્તે ગીતવેણુરનુગેડિતકીર્તિઃ ॥ ૨૨ ॥
ઉત્સવં શ્રમંરુચાપિ દશીનામુત્રયન્ સુરરજદ્ધુરિતસ્રવ્ ।
દિત્સયૈતિ સુહૃદ્વાશિષ એવ દેવકીજઠરમૂઢુરાજઃ ॥ ૨૩ ॥

મગવાન્ યદ્ ગોકુલં ગોષ્ઠે સમાનયતિ તત્ કૃપયા । અન્યથા દક્ષતામપિ લીલાયાં વ્યાપ્ત્વા
ગાવો મુચ્ચેરન્ । તથા ગોપિકાઃ । પરં કૃપયૈવ મજનાતન્દ્રાનુભવાર્થં તથા કરોતિ । અત્ર હેતુઃ ચદગધ
इति । यद् यस्मात् कारणात् अगं पर्वतं धारयतीति । यदि मज्जनानन्दं न दद्यात् तदा गोवर्धनोद्धरणं
न कुर्यात् । एतद्भगवन्माहात्म्यं सर्वजनीनमिति ज्ञापयितुमाह पथि वृद्धैर्वन्धमानचरणा इति । वृद्धाः
सर्वेवो निपुणाः । बहुदैरेव मगवान् सेव्यो भवति । अतः कृत्स्नमेव गोधनमुपोह्य त्वः प्रयत्न-
कृत्य, उप समीपे समाहृत्य वा । दिनान्त इति । अग्रे वनसितेरयुक्त्वात् । लीलान्तरस्य च चिकी-
र्षितत्वात् । गीतवैणुर्जातः श्रमापनोदनार्थं व्रजस्थानां ज्ञापनार्थं च । अस्य नादस्त्रामे कार्यं यक्तव्यम् ।

પર્વત ધારણ કરનારા હોનાથી વ્રજ અને ગાયો ઉપર પ્રેમનાળા,
સ્ત્રીમાં વૃદ્ધો જેમનાં ચરણારવિન્દને નમન કરે છે તેવા, વેણુ વગાડતા,
સેવકો જેમની કીર્તિની પ્રશંસા કરે છે એવા, ગાયોની ખરીઓની રમથી
છનાઈ ગએલી માળાવાળા, દેવકીના જઠરમાં રહેલા આ ચન્દ્ર દિવસના અંતે
સર્વ ગોધનને પાસે લાવી, શ્રમની કાન્તિથી પણ ગોપીઓની દૃષ્ટિને ઉત્સવ
કરતા મિત્રોને આશીર્વાદ આપવાની ઇચ્છાથી પધારે છે. ૨૨-૨૩

સગવાન્ ગાયોના સમૂહને ગોષ્ઠમાં—નેત્રક્રમાં—જે લાવે છે તે કૃપાને લીધે લાવે છે. જો આમ
ન હોય—જો સગવાન્ તેવી કૃપા ન કરે—તો એક જ લીલામાં આસક્ત થએલી ગાયોને મોક્ષ મળે,
અને ગોપિકાઓને પણ મોક્ષ મળે. (પ્રત્યેક સગવાનની દૃષ્ટિ વગેરે લીલાનો રમ અંત વિનાનો મહારમ
છે, તેથી એક રમમાં લીન થએલીઓને પોતાનું પણ જ્ઞાન ન રહે તો પછી બીજાનું તો જ્ઞાન ક્યાંથી જ
રહે એમ તાત્પર્ય છે. વ્રજગવામ્ પદમાં વ્રજ ચળનો અર્થ ગોપીઓ છે એવા આશયથી શ્રીમદ્વાપ્તુલ
આજ્ઞા કરે છે કે ગોપિકાઓને પણ મોક્ષ મળે.) પરંતુ સગવાન્ કૃપાને લીધે જ તેઓને—ગાયો અને
ગોપીજનોને—સજ્જાતનન્દનો અનુભવ કરાવવા તે પ્રમાણે કરે છે. આનું કારણ દર્શાવતાં ગોપીજન કહે
છે કે ચદગધઃ. યત્ જે કારણને લીધે અગં પર્વતને ધારયતિ સગવાન્ ધારણ કરે છે તે કારણથી દિવ-
સના અંતે ગાયોને વ્રજમાં લાવે છે. જો ગાયો અને ગોપીજનોને સજ્જાતનન્દ આપવો ન હોત તો સગ-
વાન્ ગોવર્ધન પર્વતને ધારણ ન કરત. આ—ગોવર્ધન ધારણ કરવારૂપી—સગવાનનું માહાત્મ્ય સર્વને
જાણીતું છે એમ દર્શાવવા માટે ગોપીજન કહે છે કે પથિ વૃદ્ધૈર્વન્ધમાનચરણાઃ, સ્ત્રીમાં વૃદ્ધો જેમનાં
ચરણારવિન્દને નમન કરે છે એવા સગવાન્ છે. વૃદ્ધો સર્વ પ્રકારે નિપુણ હોય છે. જે બહુ જાણનારો
છે તે જ સગવાનની સેવા કરી શકે. તેથી બધાંય ગોધનને વનલીલામાંથી છૂટું પાડી અથવા પાસે એકઠું
કરવે સગવાન્ દિવસને અંતે પધારે છે. દિનાન્તે એટલે દિવસને અંતે (સગવાન્ પધારે છે), કારણ કે
પછીથી રાત્રીએ વનમાં રહેવું યોગ્ય નથી, અને સગવાનને બીજા લીલા—રાત્રીએ વનમાં સ્વામિનીઓ
સાથે લીલા—કરવાની ઇચ્છા છે. શ્રમ દૂર કરવા માટે અને વ્રજમાં રહેલાંઓને પોતે પધારે છે એમ
જણાવવા સગવાન્ વેણુ વગાડે છે. આ વેણુવાદનું કાર્ય—દિવસનો તાપ મટાડવાનું કાર્ય—અગમ્ય
સુગંધમાં રહેવામાં આવે.

ગોપિકા ઇવ કૃતાર્થાઃ કરોતીતિ ન, કિન્તુ ગોપાનયીતિ ક્ષાયયિતું તત્કૃતસ્ત્રોત્રમાદ્ અનુગેહિતકીર્તિ-
રિતિ । અનુગૈઃ સેવકૈરીહિતા કીર્તિર્યસ્ય । અનેન રાત્રૌ સેવામપિ ગાનગુપ્તં ભવતિ, યથા દિવસે
ગોપિકાનામ્ । અન્યેષાં સર્વેષાં વિરોધો ન ભવેત્ । एतादृशस्य कार्यं स्वयमेव जानातीति स्वयमेव
કરોતીત્યાહુઃ ઉત્સવમિતિ । શ્રમરુચા વ્રજસ્વદશામુત્સવમુન્નયન્ આશિષો દિત્સયા પ્ત્તીતિસમ્બન્ધઃ ।
શ્રમયુક્તા રુક્ કાન્તિઃ । મગવતઃ શ્રમાભાવપક્ષે પ્રદર્શનમાત્રપરત્વમ્ । અસ્તિ શ્રમ ઇતિસિદ્ધાન્તઃ ।
'ભર્તા સન્ પ્રિયમાણો વિભર્તિ', 'एको देवो बहुधा निविष्टः', 'यदा भारं तन्द्रयते स भर्तुं निधाय
મારં પુનરસ્તમેતિ' ઇતિશ્રુતેઃ સર્વધર્માશ્રયત્વાદ્ । વિરુદ્ધસર્વધર્માશ્રયત્વાદશ્રાન્તોડપિ । ન તુ કેવલમશ્રાન્ત
એવ । શ્રમઃ સુખકારક ઇત્યપરે । તત્સમ્બન્ધિની રુક્ શ્રમરુક્ । સા નાયકગતા સ્ત્રીણાં ન હિતકારિણી ।
તથાપ્યસ્માકં હિતકારિણ્યેવ જાતેત્યાહુઃ દર્શીનામુત્સવમુન્નયન્નિતિ । દર્શિર્દર્શનમ્ । યદિ મગવાન્
શ્રાન્તો ન ભવેત્, તદા શીઘ્રં ગચ્છેત્ । તદા દૃષ્ટીનાં પરમાનન્દસન્તતિર્ન સ્થાત્ । ઊર્ધ્વં નયન્નિતિ
સંઘાતે દૃષ્ટીનાં ય આનન્દઃ સ્થિતઃ યાવાન્, તદપેક્ષ્યાધિકં કૃતવાનિત્યર્થઃ । મગવત્કીર્તેઃ સર્વપુરુષાર્થ-
દાવૃત્તવાય પ્રકારં યદન્ શ્રમમુપપાદયતિ સુરરજરજ્જુરિત્સ્રગિતિ । મોસુરરજોભિરજ્જુરિતા વ્યાખ્યાઃ

ભગવાન્ કૃત ગોપીઓને જ કૃતાર્થ કરે છે એમ નથી, પરંતુ ગોપીને પણ કૃતાર્થ કરે છે એમ
દર્શાવવા ગોપી ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે એમ અનુગેહિતકીર્તિ, સેવકોથી જેમની કીર્તિની પ્રશંસા
થાય છે, એ વિશેષણથી ગોપીજન કહે છે. અનુગોથી—સેવકોથી—પ્રશંસા કરાએલી છે જેમની એવા
ભગવાન્ છે. આથી એમ કહેવામાં આવ્યું કે જેમ દિવસે ગોપીઓ ભગવાનની કીર્તિનું ગાન કરે છે તેમ
રાત્રે ગોપી પણ કરે છે. જો આ પ્રમાણે ન હોય તો બધાંનો નિરોધ થાય નહિ.

આવા ભક્તોનું કાર્ય ભગવાન્ પોતે જ બાંહે છે તેથી તે પોતે જ કરે છે, નાદથી કરતા નથી, એમ
દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે ઉત્સવમ્. શ્રમની કાન્તિથી વ્રજમાં રહેલાંઓની દૃષ્ટિને ઉત્સવ કરતા
આશીર્વાદ આપવાની ઇચ્છાથી ભગવાન્ પધારે છેઃ આ પ્રમાણે પ્રલોકમાં પહોંતો સંબંધ છે. શ્રમવાળી
કાન્તિ. ભગવાનને શ્રમ ન થાય એ મત પ્રમાણે ભગવાનનો શ્રમ માત્ર દેખાડવાનો જ છે, અરેખરો
નથી. ભગવાનને શ્રમ થાય છે એ સિદ્ધાન્ત છે, કારણ કે 'ભર્તા હોઈ ભરતાં ધારણ કરે છે'. 'એક દેવ
બહુ પ્રકારે રહેલા છે' 'ન્યારે ભારથી તંદ્રા થાય છે સારે તે ભાર ધારણ કરવા માટે કોઈને નીમી
અદૃશ્ય થઈ જાય છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ અને ભગવાન્ સર્વ ધર્મનો આશ્રય છે તે સિદ્ધાન્ત તે પ્રમાણે સિદ્ધ
કરે છે. ભગવાન્ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મનો આશ્રય છે, તેથી તેમને શ્રમ નથી પણ હોતો, પરંતુ ભગવાન્ માત્ર
શ્રમરહિત જ છે એમ નથી. કેટલાક કહે છે કે આ શ્રમ સુખ કરનારો છે. આવા શ્રમના સંબંધવાળી
કાન્તિ તે શ્રમની કાન્તિ. (શ્રમ સુખ કરનારો છે એ મત પ્રમાણે આમ કહેવામાં આવ્યું છે.) નાયકમાં
રહેલી શ્રમની કાન્તિ સ્ત્રીઓનું હિત કરનારી નથી હોતી, છતાં પણ આમાં તો હિત કરનારી જ થઈ એમ
દર્શાવતાં ગોપીજન કહે છે કે દર્શીનામુત્સવમુન્નયન્, દૃષ્ટિને ઉત્સવ કરતા ભગવાન્ દર્શિ એટલે દર્શન.
જે ભગવાન્ ઘાડી ગયા ન હોય તો તે જલદીથી પધારી જાય, અને તેથી દૃષ્ટિનો પરમાનન્દ, દર્શનથી
થએલો પરમાનન્દ, ટકી રહે નહિ. (અહીં નેત્રાણામ્, નેત્રોનો, એ પદ અધ્યાહાર છે. અર્થાત્ મૂળ
પ્રલોકમાં 'દર્શનના સંબંધવાળો નેત્રોનો ઉત્સવ' કહેવામાં આવેલો છે. ભગવાનનાં દર્શનથી ગોપીજનોને
પરમાનન્દ થાય છે. ભગવાન્ જલદીથી પોતાના ધામમાં પધારી જાય તો એ પરમાનન્દ વધારે સમય
ટકી ન રહે; પરંતુ ભગવાન્ શ્રમવાળા હોવાથી ધીરે ધીરે પધારે તો પરમાનન્દ લાંબો સમય ટકી રહે.
આ રીતે શ્રમવાળી કાન્તિ પણ ગોપીજનોનું હિત કરનારી છે.) સંઘાતમાં દર્શનનો જે આનન્દ જેટલો છે
તેનાથી પણ અધિક આનન્દ ભગવાને ઈર્ષ્યો એ દર્શાવવા ગોપીજન કહે છે કે ઉન્નયન્, ઊર્ધ્વમ્ ઉચે
નયન્ સર્ધ જતા.

ભગવાનની કીર્તિ સર્વ પુરુષાર્થો આપનારી છે એ જણાવવા પ્રકાર દર્શાવતાં સુરરજરજ્જુરિત્સ્ર
એ શબ્દોથી ગોપીજન પ્રભુનો શ્રમ યોગ્ય છે એમ જણાવે છે. (કીર્તિરૂપ માળામાં સર્વ પુરુષાર્થ કહેવામાં છે;

સજો નાલા વસ્ય । વાયુવસાદુરવો રેણુઃ ન સ્થિરઃ, નાપિ નિપતઃ । સુરજાતસ્ય તથા । સુરજાતેવ
ગોત્વાત્ પ્રકૃત્વાચ ન ગોમદપમ્ । ‘પશવો વા વક્રક્રાન્તાઃ’ इत्यत्र તથા નિર્જનાત્ । જનેન ધર્મોઽનલિતિ
નિરુપિતમ્ । રજઃ કર્મઃ । વ્યાપ્તિઃ કામ ઇતિ । આગમતસ્ય તુ ચત્ કાર્યં વદાહુઃ । સુહૃદાં સર્વેષામેવ
તન્વન્થિનામાશિપઃ સર્વા એવ દેવા ઇતિ । ઇત્તં ગોપિકાદ્વાચ સર્વેષ્વાનન્દપ્રવેશ ઇતિ । એપ ઇતિ પ્રદ-
રનાહુઃ । ચતઃ સ્વલિન્ લીલા જ્ઞાપિતા મવતિ । સામારણ્યેન સર્વેષાં વાપનાસકૃત્વાચ મગવદ્વન-
સામારણં ધર્મનાહુઃ દેવકીજઠરમૂરુહુરાજ ઇતિ । ‘અદિતિર્દેવકી અદિતિર્દ્યૌરવિતિરન્તરિક્ષમ્’ इतिદ્રુવેઃ
અદિત્યવતારત્વાત્ દુરુપા સા । તસ્યામવદયં ચન્દ્રોદયોઽપેક્ષિત્વ એવ । સા પુનર્વિદેપરૂપં મૃદીવવદાલિ
ચન્દ્રોઽપિ વિનિષ્ઠકાર્યં કરોતિ । લૌકિકસ્થાપ્તિવિધો મગવદ્વિરહજસ્ય । જયં ત્રિવિવનતિ નાશવતોતિ
પૂર્વોક્તમાનન્દદાહૃત્વમુપપાદિતમ્ । દેવકીજઠરે મવતીતિ દેવકીજઠરમૂઃ । ન એવ હહુરાજઃ । જાપતે

તેથી નાગામાં પુરુષાર્થ રાખી લગવાનું તે પુરુષાર્થનું કાન કરે છે એમ વાતપર્ય છે. લગવાનું માગમાં
પુરુષાર્થ નામે છે તે પુરુષાર્થનાથી લીલાનો અનુભવ કચવવા રાખે છે. લગવાનને શ્રમ ન હોય તો તે
જલથી પધારી બાથ, એટલે તેવો અનુભવ ન થાય; તેથી લગવાનને શ્રમ છે તે યોગ્ય જ છે. આ વાતપર્યથી
શ્રીમહાપ્રભુજી શ્રમનું અર્થન કરે છે.) ગાયોની ખરીઓથી ઉઠેલી રજથી છત્તર્ક ગએલી છે માગ્ગો
જેમની એવા લગવાનું છે. (નયા યુગલમાં માગ્ગલો બહુ પ્રમત્તની કહેવામાં આવેલી છે, તેથી અહીં
માલા, માગ્ગલો, એમ બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો છે.) વાયુથી ઉઠેલી રજ સ્થિર હોવી
નથી, તેમ જ એક સ્થળે રહેનારી હોવી નથી; પણ ખરીઓથી ઉઠેલી રજ તો તેવી—સ્થિર અને એક
સ્થળે રહેનારી—હોય છે. ખરીઓ જ ગાય છે, (ખરીઓ જ ગાયોને સ્તીન પશુઓથી જુદી થયીને
ઓળખાવનાર છે), અને ગાયોનો જ પ્રવંચ ચાલતો હોવાથી સ્લોકમાં ‘ગાય’ પદ મૂકવામાં આવ્યું
નથી. (અર્થાત્ સુરરજઃ ઇત્યાદિ જ કહેવામાં આવ્યું છે, ગોસુરરજા એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું નથી.)
વળી ‘પશુઓ, ખરેખર, એક ખરીવામાં છે’ એ શ્રુતિમાં આવેલું નિર્ણય—ખરી એ જ ગાયોનો અસ-
ધારણ ધર્મ છે એનો જ નિર્ણય—કરવામાં આવેલો છે. આથી—ગાયો કહેવામાં આવી તેથી—એમ
જણાવવામાં આવ્યું કે આ ખરી ધર્મ છે. (ગાય ધર્મ છે, ખરી એ ગાયનો અસાધારણ ધર્મ હોવાથી
ગાયના અર્થમાં વપરાય છે, એટલે ખરી એ ધર્મ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.) રજ અર્થ છે. છત્તર્ક
જતું એ કામ છે. લગવાનને મજનાં પધારવાનું જે પ્રયોજન છે તે કથાવતાં ગોપીજન કહે છે કે
મિત્રોને—બધાય સંભંધીઓને—બધાય મોશુરૂપ અશીર્વાદો આપવાના છે. આ પ્રમાણે એમ કહેવામાં
આવ્યું કે ગોપીજનો દ્વારા બધામાં અનન્દનો પ્રવેશ થશે. જપન, આ, આવા પ્રમત્તના લગવાન, એમ
ગોપીજનો લગવાનને દેખાડીને કહે છે, કમલ કે લગવાને પોતાની અંદર લીલા જણાવેલી છે.

સામાન્ય રીતે બધાના વાપનો નાથ થાય તે માટે લગવાનમાં રહેલો અસાધારણ ધર્મ દેવકી-
જઠરમૂરુહુરાજ, દેવકીના જઠરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો ચન્દ્ર, એ શબ્દોનાં ગોપીજન કહે છે. ‘અદિતિ
દેવકી છે, અદિતિ આશ્રય છે, અદિતિ અંતરિક્ષ છે’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે દેવકી અદિતિનો અવતાર હોવાથી
આશ્રયરૂપ છે. તેમાં ચન્દ્રના ઉત્થની અવસ્થા જરૂર છે જ. વળી, દેવકીએ વિશિષ્ટ પ્રકારનું રૂપ ધારણ
કર્તું, તેથી (તેનાં ઉત્થ થાયેલો) ચન્દ્ર પણ વિશિષ્ટ, ઉત્તમ કાર્ય કરે છે. વાપ લોકિક—ગરનીથી ઉત્પન્ન
થનારો—છે; અને લગવાનના વિરહથી થનારો વાપ ત્રણ પ્રકારનો છે. (લગવાનના વિરહથી થયેલો વાપ
(૧) અધિભૌતિક, દેહમાં રહેલો, (૨) અધ્યાત્મિક, ઇન્દ્રિયમાં રહેલો, (૩) અને અધિદૈવિક, અનન્દમાં
રહેલો—એમ ત્રણ પ્રકારનો છે.) આ લગવરૂપ ચન્દ્ર ત્રણે જ વાપનો નાથ કરે છે. (અરે લોકિક ચન્દ્ર
કથા લોકિક વાપનો જ નાથ કરે છે.) તેથી અનન્દ આપવાનું લગવાનનું કાર્ય જે રહેલું કહેવામાં આવેલું
છે તે યોગ્ય છે એમ નિર્દય થાય છે. દેવકીના જઠરમાં રહે તે દેવકીજઠરનું. તે જ હુરુર—અશરેનો
નાથ ચન્દ્ર—છે. જેમ ચન્દ્ર ઉત્થગિરિ ઉપર ઉત્થ થાય છે, પરંતુ પતિ તો નરકનો જ થાય છે, તેમ

યથા ઉદયાદ્યૌ, પતિસ્તુ નક્ષત્રાણામેવ ભવતિ, તથા વૈવર્ણ્યાં જાતા, પરં મુલ્લદોઽસાકમેવ । इयं सर्वं कार्यं वेणुनादसाध्यमिति प्रकरणितत्वात् ज्ञेयम् ।

(અથવા, एतास्तु भगवद्विरहेणार्ता इति स्वाभिलषितप्रकारेण तद्वत्सङ्गव्यतिरेकेण नैतासाधु-
त्सवो भवतीत्यार्ता एव स्थिताः । परं दृशीनां दर्शनं मुख्यमिति तेनैवोत्सवोन्नयनमुच्यते । तथा च
आर्तानामस्माकं दृशीनामिति समासो ज्ञेयः । आर्तशब्दस्य ऋसोऽपि छान्दसः । न हि दृशीनामे-
वार्तत्वमत्र विवक्षितम् । प्रकारान्तरेणापि तत्स्वरूपरसास्वादवत्तः स्वामिन्य इति सर्वेन्द्रियाणामेवार्तत्व-
सम्भवात् । तदैव सर्वत्रोत्सवे पुनराशिषोऽनभीप्सितत्वेनापि तद्वित्सोक्तिरप्यनुपपन्ना स्यात् । दृशीना-
मुत्सवो बहिरेव । अन्तर्गतसवस्य त्वधिकरणं मनः, तस्यावृत्तत्वात् स इदानीम्, परममे सम्भोगसाम-
यिकदर्शने भविष्यतीतिज्ञापनायोर्ध्वमित्युक्तम् । यथा 'तोष्यो दिदक्षितदृशोऽभ्यगमन् समेताः' इत्यत्र
दर्शनानन्तरमपि दृशां दिदक्षितत्वम्, एवमत्रापि ज्ञेयम् । अत एव दृशीनामिति । सम्यन्वपल्ल्याप्यु-
त्सवस्य तत्सम्बन्धिरूपमेव प्राप्यते । तत्रापि भगवत्कर्तृकनयनोक्त्या तासां बहिरुत्सवोऽपि प्रियप्रापित

ભગવાન્ દેવકીમાંથી પ્રકટ થયા છે, પરંતુ આપણને જ—ગોપીઓને જ—મુખ આપે છે. આ શબ્દ કાર્ય
વેણુનાદથી સિદ્ધ થાય છે એમ વેણુનાદના પ્રકરણ ઉપરથી જાણવું.

(અથવા તો આ યુગલનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો એમ શ્રીનિકુલનાથજી આજ્ઞા કરે છે.) આ ગોપી-
જનો તો ભગવાનના નિરહથી પીડાએલાં છે; તેથી પોતાના ઇચ્છેલા પ્રકારથી ભગવાનના અંગના સંગ વિના
આમને—ગોપીજનોને—ઉત્સવ થતો નથી; તેથી તે દુઃખી જ રહેલાં છે. પરંતુ ચક્ષુઓને દર્શન મુખ્ય
છે તેથી દર્શનથી જ ઉત્સવ કરવાનું કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આર્તનામ્ અમો દુઃખીઓની દૃશી-
નામ્ દૃષ્ટિઓનો ઉત્સવ એમ સમાસ છે એમ જાણવું. (શ્રીનિકુલનાથજી આર્તદૃશીનામ્ એવો પાઠ
સ્વીકારતા હોય એમ જણાય છે.) આર્તને બદલે જે હ્રસ્વ સ્વરવાળો આર્ત શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે
તે પણ વૈદિક પ્રયોગ છે.

અહીં કહ્યું દૃષ્ટિઓ જ પીડાએલી છે એવું તાત્પર્ય નથી, કારણ કે સ્વામિનીઓ ધીજે પ્રકારે પણ
ભગવાનના સ્વરૂપના રસનો સ્વાદ લેનારી હોવાથી તેમની—સ્વામિનીઓની—બધીય ઇન્દ્રિયો પીડિત
થાય એ સંભવે છે. તે જ સમયે—ભગવાન્ દૃષ્ટિને ઉત્સવ કરતાં વનમાંથી પધારે છે તે જ સમયે—એ
બધીય ઇન્દ્રિયોને ઉત્સવ થાય તો પછી જે આશિષો આપવાની છે તેની ઇચ્છા ગોપીજનોને ન રહે અને
તેથી આગળ આશિષો આપવાની ઇચ્છાનું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ઘટી શકે નહિ.

દૃષ્ટિનો ઉત્સવ બહારથી થાય છે. અંદરનો ઉત્સવ તો મનમાં થાય છે. મન તૃપ્ત થએલું ન હોવાથી
અંદરનો ઉત્સવ આ સમયે થતો નથી, પરંતુ બિવિધમાં સંભોગ સમયે ભગવાનનાં દર્શન થશે ત્યારે તે—
અંદરનો ઉત્સવ થશે એમ જણાવવા ઉદ્ધવન્ પદમાં કાર્ત્ત્વમ્ જાણે એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.
'દર્શનની ઇચ્છા જેમની દૃષ્ટિને છે એવી અને એકત્ર થએલી ગોપીઓ ભગવાનની આસપાસ ફરી વળી',
(ભાગ. ૧૦. ૧૨. ૪૨) એ શ્લોકમાં જેમ ગોપીજનોને ભગવાનનાં દર્શન થયા પછી પણ તેમની દૃષ્ટિ
ભગવાનનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળી જ રહી, તેમ અહીં પણ જાણવું. તેથી જ દૃષ્ટિનો (ઉત્સવ) એ
પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. દૃશીનામુત્સવમ્ એમાં દૃશીનામ્ એ પદમાં સંબંધના અર્થમાં છૂટી વિભ-
ક્તિનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે એમ માનવામાં આવે તો પણ ઉત્સવ દૃષ્ટિના સંબંધવાળો જ થાય છે.
તેમાં પણ આ ઉત્સવ ભગવાને કરેલો છે એમ કહેવામાં આવેલું હોવાથી તે ગોપીજનોનો બહારનો ઉત્સવ

इति तद्दर्शनस्वभावान्न स्वत इति योज्यते । अत एवोत्सवकरणत्वं श्रमरुचोऽपि युज्यते । अन्यथा चिरादुत्कण्ठितानामासां प्रियतमागतश्रमनिरीक्षणेनामिमरसप्रतियन्धशङ्कया न उत्सवः स्यात् । प्रत्युत पूर्वापेक्षयाधिकतरः खेद एव स्यात् । किञ्च, विनास्माभिरन्येन प्रियः श्रमापनौदनं न कारयति, वयमस्य परं करिष्याम इति श्रमरुचस्तथात्वं युक्तमेव । श्रमस्य कान्तिस्वनिरूपणेनापि स्वमनोरथाप्रतिबन्धकत्वात्तथेति ध्वन्यते । श्रमोऽप्यन्यतायिकाविषयकश्चेत्, कथं दशमुत्सव इति चेत्, तथा नेत्याहुः खुररजश्चुरितस्त्रिति । यद्यप्यन्यतायिकाविषयकः स्यात् तदा स्रजि तदङ्गराग एव स्यात्, न तु खुररजः । रजोऽप्यागमनसामयिकं चेत्, सम्भवेदपि तथा, परं चिरकालीनमितिज्ञापनाय चुरितत्वमुक्तम् । अल्पकालेन तथात्वस्यासम्भवात् । किञ्च, तथा चेत्, स्रगपि न स्यात्, क्रीडान्तरायत्वात् । अतो द्यायते सुहृदामस्माकमाशिपो दित्तया एतीति । एतीत्यागमनक्रियायां कर्मानुक्त्यापि तथेति ज्ञाप्यते । अयं भावः । 'कर्तुरभीप्सिततमं कर्म' भवति । तेनात्र भगवत्कर्तृत्वात्तदभीप्सितवतमत्वमस्माकमेव, नान्यस्य । अन्यथा व्रजमेतीत्युक्तं भवेत् । यद्यपि सर्वेषामेव निरोधत्रिकीर्षतो भगवत् इति ज्ञाप्यते, तथाप्यभीप्सितवतमत्वलक्षणोतिशयोऽस्मास्वेवेति तथोक्तम् । तन्निदर्शनमेवाहुः एष इति । अन्यथा कथमात्मानं प्रदर्शयेत् । दक्षिणनायकत्वेनान्तर्भाववैषम्याभावाद्याहुः देवकीजठरभू-

અંધ યશે એવા લયથી, ઉત્સવ ધાય નહિ, પરંતુ પહેલાના કરતાં વધારે ખેડ જ ધાય. વળી, 'આપણા—ગોપીજનના—વિના બીજા કોઈની પાસે પ્રિયતમ લગવાનું પોતાનો શ્રમ દૂર કરાવતા નથી, હવે આપણે તેમનો શ્રમ ઉતારીશું'—આવા વિચારથી શ્રમવાળી કાન્તિ ઉત્સવ કરનારી ધાય છે એ વાત યોગ્ય જ છે. શ્રમની કાન્તિ એ પ્રમાણે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, તેથી પણ સૂચવાય છે કે પોતાના—ગોપીજનોના—મનोरथમાં તે—શ્રમની કાન્તિ—અડચણ કરનારી ન હોવાથી ઉત્સવ કરાવનારી છે.

અરે! લગવાનનો શ્રમ પણ બીજા નાયિકાના સંબંધવાળો હોય તો તે શ્રમ ગોપીજનોની દૃષ્ટિને કેવી રીતે ઉત્સવ કરાવે? આ પ્રમાણે જો શંકા ધાય તો ગોપીજન ખુરરજશ્ચુરિતસ્ત્રક, ખરીઓની રજથી છવાઈ ગએલી માળાવાળા લગવાન, એ શબ્દોમાં કહે છે કે ના, તે પ્રમાણે નથી. જો લગવાનનો શ્રમ બીજા નાયિકાના સંબંધવાળો હોત તો લગવાનની માળા ઉપર અંગરાગ—શરીર ઉપર લગાડેલી પદાર્થ—જ હોત, પણ ગાયોની ખરીઓની રજ ન હોત. રજ પણ લગવાનું વતમાંથી પધારે છે તે સમયની હોય તો તેમ—શ્રમ બીજા નાયિકાના સંબંધવાળો છે તેમ—પણ સંભવે, પણ આ રજ લાંબા સમયની છે એમ જણાવવા છુરિત, છવાઈ રહેલું, એમ કહેવામાં આવેલું છે; કારણ કે યોગ્ય સમયમાં રજ માળા ઉપર ગપે છવાઈ રહે એ સંભવતું નથી. વળી, જો રજ બીજા નાયિકાના સંબંધવાળી હોય તો માળા પણ ન હોત, કારણ કે માળા કીડામાં વિદ્ય કરનારી છે. તેથી એમ જણાય છે કે લગવાન આપણા મિત્રોને આશિષો આપવા પધારે છે.

યતિ, લગવાન પધારે છે, એ પધારવાની ક્રિયાનું કર્મ કહેવામાં નથી આવ્યું, તેથી પણ તેમ—આપણને આશિષો આપવા પધારે છે તેમ—જણાવવામાં આવે છે. અહીં આ લાવ છે. કતાને જે વધારે ઇષ્ટ હોય તે કર્મ. તેથી અહીં લગવાન કર્તા હોવાથી તેમને સર્વથી ઇષ્ટ આપણે જ છીએ, બીજું કોઈ નથી. આમ જો ન હોય તો વ્રજમેતિ, વ્રજમાં પધારે છે, એમ કહેત. જો કે લગવાને તો અધાયનો નિરોધ કરવા ઇચ્છેલો છે, તેથી વ્રજ પણ તેમને ઇષ્ટ છે, છતાં પણ 'વધારે ઇષ્ટ હોવારૂપી' વિરોધતા—ઉત્તમતા—તો આપણામાં જ છે, તેથી તે પ્રમાણે—અમને આશિષો આપવા લગવાન પધારે છે એ પ્રમાણે—કહેવામાં આવ્યું છે. તેનો દાખલો જ ગોપીજન દ્વયઃ એ પ્રમાણે આપે છે. આમ જો ન હોત—આપણે લગવાનને ઘણું જ ઇષ્ટ ન હોત—તો લગવાન આપણને દર્શન કેમ આપત ?

લગવાન દક્ષિણ નાયક હોવાથી તેમના અંદરના ભાવમાં વિષમતા નથી એમ જણાવવા ગોપીજન કહે છે કે દેવકીજઠરમૃદુ, દેવકીના જઠરમાં રહેલા એવા લગવાન, દેવકી, અરેઅર, સર્વ રીતે દોષરહિત

રિતિ । સર્વથા નિર્દુષ્ટા હિ દેવકી । સદુદરે પ્રકટસ્તથેત્યર્થઃ । તાદ્રશ્ય મયતીષુ કો વિશેષ इत्येत આહુઃ
 હુરુરાજ इति । યથા ચન્દ્રઃ સર્વેષાં તાપહારકો દૂરાદેવ, પરં પતિત્વેનાતિનિકટે નક્ષત્રાણામેષ, તથા-
 મપિ સર્વેષાં તથા દૂરાદેવ, પરં પતિત્વેનાસ્થાકમેવ સથેતિ ભૂયાન્ વિશેષઃ સમ્પદ્યતે । સ યથા નક્ષત્ર-
 મણ્ડલે તિષ્ઠંતૈરેવ રાજમાનઃ સર્વતાપનિવર્તકઃ, તથાયગધ્યસાન્મણ્ડલે તિષ્ઠન્નસ્થાગિરેવ રાજમાનસથે-
 ત્યુરુરાજપદેન ચોલ્યતે) ॥ ૨૨ ॥ ૨૩ ॥

સાધારણી લીલામુક્ત્વા ગોપિકાસ્થેવ વેણુકૃતાં ભગવતૈવ જનિતાં લીલામાહ મદેતિ ।

મદવિઘ્નિર્ણિતલોચન ઈપન્માનદઃ સ્વસુહૃદાં વનમાલી ।

ચદરપાણ્ડુવદનો મૃદુગણ્ઢં મણ્ડયન્ કનકકુણ્ડલલક્ષ્મ્યા ॥ ૨૪ ॥

યદુપતિર્દ્વિરદરાજવિહારો યામિનીપતિરિવૈષ દિનાન્તે ।

મુદિતવક્ત્ર ઉપયાતિ દુરન્તં મોચયન્ વ્રજગવાં દિનતાપમ્ ॥ ૨૫ ॥

યદુપતિઃ મુદિતવક્ત્ર ઉપયાતીતિ । પૂર્વોક્તા એવ વેણુનાદા અત્ર પ્રાહ્યાઃ । દશ લીલાઃ પૂર્વ
 નિરૂપિતાઃ, તાઃ સર્વા અસદૃશ્યમેવેતિ દશઘા ભગવન્તં વિશેષયન્તિ । એક એવ ભગવાનુભયત્રેતિ યુગલ-
 ત્વેડપિ નાત્યન્તં વિભાગઃ । સર્વત્રૈવ વેણુનાદે રજોગુણો મુખ્ય इति સોડસદૃશ્યં ફલિત इत्याહુઃ ।

છે; તેમના ઉદરમાં પ્રકટ થએલા ભગવાન્ પશુ તેવા દોષરહિત છે એમ અર્થ છે. આવા વિષમતા—લેદ-
 ભાવ—વિનાના ભગવાન્ તમારા ઉપર શું વિશેષ કરે? આવી શંકા થતાં ગોપીજન કહે છે કે હુરુરાજઃ
 ભગવાન્ ચંદ્ર છે. જેમ ચન્દ્ર દૂરથી જ અધાનો તાપ હરે છે, પરંતુ પતિ તરીકે પાસે રહીને નક્ષત્રોનો જ
 તાપ હરે છે, તેમ આ ભગવાન્ પશુ દૂરથી જ સર્વનો તાપ હરે છે, પરંતુ પતિ તરીકે આપણા—ગોપી-
 જનના—જ તાપ હરે છે, આ પ્રકારે અમારા ઉપર ઘણો વિશેષ—અતિ કૃપા—થાય છે. જેમ ચન્દ્ર
 નક્ષત્રોના મંડળમાં રહીને તેમનાથી જ પ્રકાશતો તેમના સર્વ તાપ હરે છે, તેમ આ ભગવાન્ પશુ
 આપણા મંડળમાં રહીને આપણાથી જ પ્રકાશતા આપણો તાપ હરે છે એમ હુરુરાજ પદથી
 જણાય છે. ૨૨-૨૩

સાધારણ લીલા કહીને, ગોપીજનોમાં જ વેણુઓ કરેલી અને ભગવાને જ ઉત્પન્ન કરેલી લીલા
 મદ એ યુગલમાં ગોપીજન કહે છે.

મદથી ઘેરાયેલાં લોચનવાળા, પોતાના મિત્રોને અદૃષ માન આપ-
 નાર, વનમાળા ધારણ કરનાર, ખોરના જેવા પીળા વદનવાળા, સુવર્ણના
 કુંડલની કાન્તિથી મૃદુ ગાલને શોભાવતા, ગજરાજ જેવા વિહારવાળા અને
 આનંદિત મુખવાળા આ યદુપતિ દિવસના અંતે વ્રજ અને ગાયોના
 દિવસના અંત વિનાના તાપને હર કરતા, રાત્રીના પતિની પેઠે પાસે
 પધારે છે. ૨૪-૨૫

આનંદિત મુખવાળા યદુપતિ પાસે પધારે છે એમ પ્રલોકમાં પદોનો સંબંધ છે. પહેલાં વર્ણવવામાં
 આવેલા જ વેણુનાદો અહીં સમજવાના છે. (વેણુનાદે ધીજંઓમાં જે અસર કરી તે પહેલાં કહેવામાં
 આવેલી છેઃ અહીં તો તેણે ગોપીજનોમાં જે અસર કરી તે જ કહેવામાં આવે છેઃ આટલો તદ્દાવત છે.)
 પહેલાં ભગવાનની દશ લીલાઓનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે; તે ગાંધી ભગવાને આપણા માટે જ કરી
 છે એમ જણાવવા ગોપીજન ભગવાનનું દશ પ્રકારે વર્ણન કરે છે. બન્ને સ્થળે—ગયા યુગલમાં અને આ
 યુગલમાં—ભગવાન્ એક જ છે, તેથી આ યુગલ બુદ્ધ હોવા છતાં તેમાં બહુ ભેદ નથી. ‘ભગવાન્ જ
 બન્ને છે, અને હરિ બન્ને છે જ’ એમાં જેવો ભેદ છે તેટલો જ ભેદ અહીં છે એમ તાર્પય છે. (હવે
 ભગવાને કરેલી સર્વ લીલાઓ ગોપીજન માટે કરેલી છે એમ દર્શાવતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે)
 વેણુનાદમાં ગાંધી સ્થળે રજોગુણ ગુખ્ય છેતુ છે, તેથી તે અમારે માટે જ દ્રુપ્યો છે એમ જણાવતાં

મદેન વિઘૂર્ણિતે લોચને યસ્યેતિ । મદોઽવ સ્વાનન્દસિત્યા પૂર્ણાવબોધઃ । સ જ્ઞાનમાર્ગે એવેતિ પ્રકટયિતું સર્વવિપયાન્ વ્યાવર્તયિતું વિઘૂર્ણિતલોચનત્વમુક્તમ્ । અયં ધર્મો ભગવન્નિષ્ઠો નિરુપિતઃ । સ્વરૂપ- સ્થિત્યર્થં તાદૃશોઽપીપન્માનદઃ, માનં પ્રયચ્છતિ । સન્માનનાં કરોતિ । તેનાસાકં ગમ્યો મવતીતિ જ્ઞાયતે । માનમભિમાનં વા રજોગુણપ્રાકટ્યાત્ પ્રયચ્છતિ રણ્ઢયતિ વા, જ્ઞાનપ્રાકટ્યાત્ પ્રયચ્છતિ માનં

ગોપીજન કહે છે કે મદવિઘૂર્ણિતલોચનઃ, મદથી ઘેરાયેલાં છે નેત્રો જેમનાં એવા ભગવાન્ છે. (રજો- શુણુ એટલે ઉદીપન થયેલો રસભાવ. ત્યારે તે રસભાવ ઉદીપિત થાય ત્યારે જ તે પેલુનાદ થાય છે. તે નાદ અમારા માટે કુળેલો છે તેથી તેનું કાર્ય પણ અમારા માટે જ થયેલું છે, બીજાને તો પ્રાસંગિક ક્ષણ મળે છે એમ તાર્પર્ય છે.)

(૧) પહેલું વિશેષણ મદવિઘૂર્ણિતલોચનઃ છે. મદથી ઘેરાયેલાં છે નેત્રો જેમનાં તેવા ભગવાન્ છે. અહીં મદ એટલે પોતાનામાં પહેલાં અનુભવેલો આનન્દ રહેલો હોવાથી થતું પૂર્ણજ્ઞાન. (અહીં રજો- શુણુ અને પૂર્ણજ્ઞાન એક જ છે એમ જણાવું. શ્રીવિકુલનાથજી મદનો બીજો અર્થ આપતાં આજ્ઞા કરે છે કે મદ એટલે ઘણો જ કામભાવ.) તે જ્ઞાનમાર્ગમાં—નેત્રોમાં— જ થાય એમ પ્રકટ કરવા, સર્વ વિષયોને દૂર રાખવાને—મદ વિનાના રાખવાને—માટે ‘ઘેરાયેલાં લોચનવાળા’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આ ભગવાનમાં રહેલો ધર્મ જણાવવામાં આવ્યો છે. (પહેલાં અનુભવેલા બુદ્ધિ બુદ્ધિ નાચિકાઓ સાથેના બુદ્ધ બુદ્ધ વિલાસોના રમરણની પરંપરાથી ઉત્પન્ન થયેલા આનંદના સમૂહના અનુભવને ‘પૂર્ણજ્ઞાન’ કહેવામાં આવ્યું છે. તે બીજા બધાને બૂલાવે છે તેથી મદરૂપ છે. તેનો મદ જેમ તમારામાં—ગોપી- જનોમાં—છે તેમ મારામાં પણ છે. તમારી સાથેના સંબંધનું રમરણ થવાથી જ વનમાં પણ મને આનંદ થાય છે, પરંતુ બીજા નાચિકા સાથેની ક્રિયાથી તો આનંદ થતો નથી એમ જણાવવા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનાર નયનોમાં જ ભગવાન્ મદ દેખાડે છે. જ્ઞાન પણ ફક્ત તમારા વિષેનું જ છે, બીજા કોઈના વિષેનું નથી એમ જણાવવા લોચનો ‘ઘેરાયેલાં’ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આમાં લોચનો બહાર પ્રસરતાં નહિ હોવાથી તેઓ ઘેરાયેલાં છે એમ કહ્યું છે.)

(૨) ભગવાનનું બીજું વિશેષણ રૂપન્માનદઃ, અદ્ય માન આપનાર, એ છે. આવા—ઉપર જણા- વેલા—ભગવાન્ પણ સ્વરૂપ ટકી રહે તે માટે અદ્ય માન આપનાર થાય છે, અર્થાત્ માન આપે છે. ભગવાન્ સન્માન કરે છે, તેથી એમ જણાય છે કે આપણાથી તેમની પાસે જઈ શકાય તેવા છે. (ભગ- વાનની પાસે જઈ શકાય છે કારણ કે તે આપણું સન્માન કરે છે; હમણાં જ આપણે—ગોપીજનો—ત્યાં જતાં નથી તેનું કારણ એ કે તે અદ્ય જ સન્માન કરે છે. આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ ભેદ છે.) અથવા માન એટલે અભિમાન. રજોશુણુ—ઉદીપન થયેલો રસભાવ—પ્રકટ થવાથી ભગવાન્ આપણને—ગોપીજનને— અભિમાન આપે છે, અભિમાન કરાવે છે; અથવા તો આપણા અભિમાનનો નાશ કરે છે. અર્થાત્ રજો- શુણુ—મદ—જ્ઞાનમાં (નેત્રમાં) પ્રકટ થવાથી ભગવાન્ ગોપીજનને અભિમાન કરાવે છે, અથવા તો તેમના અભિમાનનો નાશ કરે છે. આ ત્રણેય યક્ષમાં ભગવાન્ તે તે કાર્ય અદ્ય જ કરે છે. [(૧) ભગ- વાનમાં જેમને ઘણો જ પ્રેમ હોય, અને તેમાં પણ દિવસે ભગવાનના વિરહથી દુઃખી થયેલાં હોય એવાં ગોપીજનોને સાંજે ભગવાનનાં દર્શન થાય ત્યારે ભગવાનમાં જ તેમનો પ્રવેશ થઈ જાય; આ પ્રમાણે ન થાય તે માટે ભગવાન્ તેમને—ગોપીજનોને—અદ્ય જ માન આપે છે. જેટલા માનથી ગોપીજનોની સ્થિતિ બુદ્ધિ રહે અને ભગવાનમાં તેમનો પ્રવેશ ન થઈ જાય તેટલું જ માન ભગવાન્ તેમને આપે છે. આ હેતુથી શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે સ્વરૂપસ્થિત્યર્થમ્ ઇત્યાદિ. અથવા તો (૨) આટલા સમય સુધી ભગવાન્ છૂટા, બુદ્ધ, રહ્યા તેવા જ્ઞાનથી ગોપીજનને માન થાય એ સંભવે છે, છતાં પણ ‘ભગવાન મારી સાથેના સંબંધનું જ રમરણ કરવા હતા’ ઇત્યાદિ ઉપર જણાવેલી બાજતોના જ્ઞાનથી ગોપીજનોને અદ્ય જ માન થાય છે. તેથી ભગવાનને રૂપન્માનદઃ કહેવામાં આવ્યા છે. અથવા તો (૩) ઉપર જણા- વેલી બાજત જણાવીને ભગવાન્ ગોપીજનના ઘોડા જ માનનો નાશ કરે છે એમ અર્થ છે. આ પ્રમાણે અહીં ત્રણ પક્ષો કહેવામાં આવ્યા છેઃ (૧) સન્માન આપવું, (૨) અભિમાન આપવું, અને (૩) અભિ-

દતિ ચણ્ઢયતિ । ત્રિષ્વપીપદેવ તત્તત્ કાર્યમ્ । ગતુ પૂર્ણસ્ય ભવતીપ્વેવંકરણે કો દેતુસ્ત્રાદુઃ સ્વસુહૃદા-
મિતિ । સ્વપદાદસાધારણ્યમ્ । તેન સ્વસ્યૈવ સુહૃદસ્તાઃ । મહતોઽપિ સુહૃત્કાર્યં કર્તવ્યમિતિ । સાધારણં
કાર્યમાહ વનમાલીતિ । કીર્તિમયીં વનમાલાં પ્રકટયતીતિ । વદરવત્ પાણ્ડુવદન ઇતિ । વદરોઽત્ર
ફલવાચકઃ । સ હિ ધર્મેણ પ્રતિષ્ઠણં વિસદૃશીં કાર્ત્તિ કરોતિ । તત્રાપ્યર્ધપકઃ પાણ્ડુવર્ણો ભવતિ । અમે
ત્વારકઃ । તથેદાનીમર્ધરતઃ, અમે ત્વત્ચન્તં રતો ભવિષ્યતીતિ ર્દેપન્માનદત્વાદ્વિશેષઃ । સાધનં કીર્તિ-
રિતિ મધ્યે વિશેષણાન્તરમ્ । અથ વા । અત્ર પાણ્ડુશબ્દેન આરક્ત એવ ગુણ ઉચ્ચતે । તદા વદનં
વક્ત્રમધરામૃતપાતં લક્ષિતં ભવતિ । વનવાસિતાં વા એતદુપમોગ્યમિતિ વને ગત્વા એતદુપમોગ્યમિતિ

માનનું ખંડન કરવું. ભગવાનના સ્વરૂપથી જેમને આશ્વાસન મળેલું છે તેવાં ગોપીજનોને ભગવાન્ પોતાનાં
સ્મિત, દૃષ્ટિ વગેરેથી આશ્વાસન આપે તે અદ્ય જ સમ્માન છે. સ્વરૂપ કૃત્ત લુહું રહે એ અદ્ય માન
છે. જે પૂર્ણ પ્રેમવાળાં છે તેમના સર્વ માનનું ખંડન કરવામાં આવે તો તેઓ પૂર્ણ પ્રેમવાળાં હોવાથી
લોક વગેરેની તેમને દરકાર ન રહે અને તેથી તેઓ તે જ સમયે પોતાને યોગ્ય સર્વ કાર્ય કરે, (દેહનો
પણ ત્યાગ કરે.) તેથી ભગવાન્ ગોપીજનોના એટલા જ માનનું ખંડન કરે છે કે જેથી તેઓ લોકમાં
નિન્દા થાય એવું કાર્ય કરે નહિ.]

અરે ! પૂર્ણ ભગવાન્ તમારા પ્રતિ આમ કરે તેનું શું કારણ ? આ પ્રમાણે શંકા થતાં ગોપીજન
કહે છે કે સ્વસુહૃદામ્, પોતાના મિત્રોને. સ્વ, પોતાના, એ પદથી અસાધારણપણું જણાવવામાં આવ્યું
છે. તેથી આ ગોપીજનો ભગવાનનાં પોતાનાં જ મિત્રો છે. મોટાએ પણ મિત્રનું કાર્ય કરવું જોઈએ તેથી
પૂર્ણ ભગવાન્ અમારા—ગોપીજનોના—પ્રતિ આવું વર્તન રાખે છે. (માન આપવાથી થતું આશ્વાસન
વગેરે કાર્ય અસાધારણ છે, અને તેથી તે પોતાના મિત્રો પ્રતિ જ પ્રકટ થાય છે. તેના અદ્યભાવથી થતું
કીર્તિ પ્રકટ કરવાનું કાર્ય સાધારણ છે, અને તેથી તે સર્વ લોક પ્રતિ પ્રકટ થાય છે.)

(૩) ભગવાનનું ત્રીજું વિશેષણ વનમાલી છે, અને તે વિશેષણ વડે ગોપીજન ભગવાનના સાધન
રણ કાર્યનું વર્ણન કરે છે. ભગવાન્ કીર્તિરૂપ વનમાલા પ્રકટ કરે છે, એ તેમનું સાધારણ કાર્ય છે. (આવા
ભગવાને પોતાની પ્રિયાઓનું—ગોપીજનોનું—પૂર્ણ જ સમ્માન કરવું જોઈએ; છતાં પણ માર્ગમાં ખીલ્લો
પણ જુવે, તેથી જેટલું સમ્માન કરવાથી તેમને અયોગ્યતાનું ભાન ન થાય—આ અયોગ્ય થાય છે એમ
ન જણાય—તેટલું જ સમ્માન ભગવાન્ કરે છે. તેથી ભગવાનને ર્દેપન્માનદઃ, અદ્ય માન આપનાર,
કહેવામાં આવેલા છે. આમ કરવાનું—અદ્ય સમ્માન આપવાનું—કારણ એ કે ભગવાન્ કીર્તિવાળા છે.
ભગવાન્ જે આ પ્રમાણે ન કરે—અદ્ય સમ્માન આપે—તો લોકો અપકીર્તિ કરે. આ હેતુથી ભગવાનને
વનમાલી, વનમાલાવાળા, કહેવામાં આવ્યા છે.)

(૪) ભગવાનનું ચોથું વિશેષણ વદરવત્ પાણ્ડુવદનઃ, ખોરના જેવા પીળા વદનવાળા, છે. અહીં
ખોરનો અર્થ કૃષ્ણ છે. તે, ખરેખર, તાપથી દરેક ક્ષણે જુદી જુદી કાન્તિ ધારણ કરે છે. તેમાં પણ ત્યારે
જોર અઠધું પાકું હોય ત્યારે પીળા રંગનું હોય છે. પછી તે જરા લાલ થાય છે; તે પ્રમાણે ભગવાન્ હમણાં
અઠધા રમણ કરનાર છે, પરંતુ સવિધમાં ઘણા રમણ કરનાર થશે. આ પ્રમાણે ‘અદ્ય માન આપનાર’
છે, અને પછીથી પૂર્ણ માન આપનારા થશે, તેથી અહીં લેદ છે એમ તાત્પર્ય છે. સવિધમાં ભગવાન્
ઘણું રમણ કરશે, તેથી પહેલાં (૧) જે થોડું માન આપતા હતા, અથવા (૨) થોડું અભિમાન કરાવતા
હતા, અથવા (૩) થોડું અભિમાનનું ખંડન કરતા હતા; તેથી લેદ છે એમ વાવ છે.) સાધન—હમણાં
તેથી અધિક કૃપા નહિ કરવાનું કારણ—કીર્તિ છે, તેથી વચમાં—ર્દેપન્માનદઃ સ્વસુહૃદામ્ અને વદર-
પાણ્ડુવદનઃ એ એ વિશેષણોની વચમાં—વનમાલી એ ત્રીજું વિશેષણ મૂકવામાં આવેલું છે. અથવા તો
અહીં પાણ્ડુ શબ્દથી ‘અદ્ય રક્ત રુણ’ જ કહેવામાં આવેલી છે. પાણ્ડુ શબ્દનો ત્યારે આ પ્રમાણે
અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે વદનના, વક્ત્રના, અધરામૃતનું પાન થાય છે એમ જણાવવામાં આવે છે. (વક્ત્ર
એટલે ‘મુખની અંદર રહેલો અધર’ એવો અર્થ છે. અધર જરા લાલ હોવાથી, અનુરાગ—પ્રેમ—આપ

સર્વાઃ જ્ઞાપયન્તિ । વતોઽપિ વિશેષમાહુઃ કનકકુણ્ડલલક્ષ્મ્યા મૃદુગણ્ડં મણ્ડવ્યજિતિ । રમ્યશૂદ્રમા-
ભાવાદાનન્દનિવાનત્વાચ મૃદુત્વં ભોગાર્યમુપપાદયતે । ગણ્ડ એવ રસસમાપ્તિરિતિ । કનકપદં વર્ણાન્તર-
જ્ઞાપનાર્યમ્ । વત્કુષ્ટેનાપિ પરમાનન્દેનાપિ અસ્તદર્યં કામરસ એવોદ્ગોચ્યત્વં હિતિ સર્વથાસ્તદર્યમેવ ભગ-
વદાગમનમિતિ નિર્ધાયતે । અન્યથા શિરોભેદાનસ્તત્સમક્ષં ન કુર્યોદિતિ । નનુ ચયપિ મહાન્ તથાપિ
ચાલ્દવાનાં પતિઃ । તે હિ વહુલ્લોકા ભવન્તિ । અમર્યાદાર્ય વિશેષણાન્તરમાહુઃ દ્વિરદરાજવિહાર હિતિ । અયં
મહાસુરતે ગજેન્દ્ર ઇવ મહાન્ । તેન વિના ન પૂર્તિરિતિ । તદપેક્ષ્યાપ્યાદૌ પૂર્વતાપં દૂરીકરિષ્યતીત્તાહુઃ
યામિનીપતિરિતિ । સમ્પૂર્ણાયા ચામિન્યા અયં પતિઃ । અતસ્તદ્ગતાનાં વિશેષેણ સુલલ્લઃ । નન્વહર્ષતિ-

ત્યારે જ તેમાં રહેલા અમૃતનું પાન થાય એમ જણાવવામાં આવ્યું છે.) અથવા તો વનવાસીઓએ આ
અધરામૃત ઉપભોગ કરવા જેવું હોવાથી, વનમાં જઈને આનો ઉપભોગ કરવો એમ આ ગોપીજનો
બીજાં બધાં ગોપીજનોને જણાવે છે. (વસ્ત, વક્ત્ર=અધર, ઓરના જેવું હોવાથી, અને ઓર વનમાં
ઉપજત થતું હોવાથી આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.)

(૫) ભગવાનનું પાંચમું વિશેષણ કનકકુણ્ડલલક્ષ્મ્યા મૃદુગણ્ડં મણ્ડવ્યજિત, સુવર્ણના કુંડલની
કાન્તિથી મૃદુ ગાલને શોભાવતા, એ છે. આ વિશેષણથી ગોપીજનો તેથી પણ વિશેષ કહે છે. (પોતાને
માટે ભગવાન પધારે છે એવો નિશ્ચય પોતાના રજોગુણનું ઉદ્દીપન થવાથી કહેવામાં આવ્યો છે. માથાને
હલાવવું વગેરે કહેવામાં આવેલું હોવાથી એ નિશ્ચય વધારે દઢ થાય છે એમ જણાવવામાં આવ્યું.) ભગ-
વાનના ગાલ ઉપર દાદી ઉગેલી નહિ હોવાથી અને તે આનન્દનું સ્થાન હોવાથી ભોગને માટે—અમુક
રસનો અનુભવ થઈ શકે તે માટે—મૃદુતાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે ગાલમાં જ રસની
સમાપ્તિ થાય છે. (જે રસનો અનુભવ કરવાનો છે તે આ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલો છે. ‘દાદી નહિ ઉગેલા
ભગવાન સાકરવાળા ઉકળેલા દૂધ જેવા છે; પછી દાદી ઉગેલા ભગવાન મીઠું અને પાણીવાળી ધ્રુષ જેવા
છે; પછી ધોળી દાદીવાળા ભગવાન ઉકળતા ગુગળની માફક ઉદ્દેગ કરનારા છે. આ ત્રણ ભાવો હરિલીલા
જેવાં નેત્રવાળી સ્ત્રીઓના પ્રિયતમને વિષે થાય છે.) ‘કનક’ શબ્દ બીજા રંગ જણાવવાને માટે વાપરવામાં
આવ્યો છે. (ભગવાનના ગાલનો રંગ શ્યામ છે, અને સુવર્ણનો રંગ પીળો છે.) ઉત્તમ પરમાનન્દે પણ
આપણા માટે કામરસને જ ભગૃત કરેલો છે, તેથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે ભગવાન સર્વથા આપણા
માટે જ પધારે છે, કારણ કે જો તેમ ન હોત તો આપણી સમક્ષ માથામાં ફેરફાર ન કરત. (ભગવાન
ભક્તિરૂપ ગાલ ઉપર સુવર્ણની કાન્તિ યોજે છે તેથી તે ઉત્તમ છે. સુવર્ણ માટે બધા ઇચ્છા કરે છે તેથી
તે કામરૂપ છે. બન્ને ગાલ ઉપર કુંડલની કાન્તિ સ્થાપવી—અર્થાત્ કુંડલો પહેરવાં—તે માથું હલાવવાથી જ
થાય છે એમ તાત્પર્ય છે.)

(૬) (ભગવાનનું છઠું વિશેષણ ચતુરપતિઃ છે.) અરે! ભગવાન જો કે મોટા છે, છતાં પણ બાલક
છે, નન્દના પુત્ર છે, તો પછી આવી અસાધારણ લીલા કેવી રીતે કરશે? આ શંકાનું નિવારણ કરતાં
ગોપીજન કહે છે કે ચતુરપતિઃ. આ ભગવાન યાદવોના પતિ છે, અને યાદવો ઘણી પત્નીવાળા હોય છે.

(૭) (ભગવાનનું સાતમું વિશેષણ દ્વિરદરાજવિહાર છે.) ભગવાનની લીલા મર્યાદા વિનાની છે
એમ જણાવવા ગોપીજન કહે છે કે દ્વિરદરાજવિહાર, ગજરાજ જેવા વિહારવાળા ભગવાન છે. મહા
સુરતમાં—રમણમાં—ભગવાન ગજરાજના જેવા મોટા છે, કારણ કે તેના વિના લીલામાં પૂર્ણતા થતી નથી.

(૮) (ભગવાનનું આઠમું વિશેષણ યામિનીપતિરિવ છે.) ગજરાજના કરતાં પણ ભગવાન અધિક
છે, કારણ કે તે આરંભમાં પહેલાંના તાપને દૂર કરશે એમ જણાવતાં ગોપીજન કહે છે કે યામિની-
પતિરિવ, રાત્રીના પતિની પેઠે. (પહેલાંનો તાપ દૂર કરવાનો શુભ ગજરાજમાં નથી, ત્યારે ભગવાનમાં
છે, તેથી ભગવાન ગજરાજના કરતાં અધિક છે.) આ ભગવાન સંપૂર્ણ રાત્રીના પતિ છે; તેથી તેમની પાસે
ગએલીઓને વિશેષ પ્રકારે—તાપ દૂર કરીને—સુખ આપનારા છે. અરે! ભગવાન તો દિવસના પણ પતિ
છે, તો પછી તે ‘રાત્રીના પતિની પેઠે’ એમ કેમ કહેવામાં આવે છે? (ચન્દ્રના દર્શનથી દિવસે સુખ

રપિ કયમુચ્યતે યામિનીપતિરિવેતિ, તન્નાદુઃણ્યમિતિ । સર્વાલક્ષ્યારમૂતસ્ત્ર તિષ્ઠતિ । અધુના તુ યાન્ત દેવ । દિનાન્તે એય યામિનીપતિરિવ ચન્દ્ર ઇવ દૂરાદેવ તાપનાશકઃ સામ્પ્રતમ્ । અમે તુ યામિની-પતિરિવ । હમમયં જ્ઞાપયતીતિ લક્ષ્યતે, યતો મુદિતવક્ત્રઃ પ્રસન્નવદનો ભૂત્વા સપયાતિ સમીપમા-ગચ્છતિ । અયં ભાવસ્તાસમેવ હિતકારીતિ પૂર્વ સાધારણ્યમુક્તમ્ । ઉપસંહારે પુનરાહ મોચયન્ પ્રજ-ગવામિતિ । વ્રજસ્ય ગવાં ચ સમ્પૂર્ણ દિવસે યાવાંસ્તાપઃ, તં સર્વમેવ મોચયતીતિ ॥ ૨૪ ॥ ૨૫ ॥

આપનાર થવાય નહિ, કારણ કે ચન્દ્ર દિવસે સુખ આપનારો નથી. ભગવાન તો દિવસે પણ સુખ આપે છે, તેથી ચન્દ્રનું દષ્ટાન્ત કેવી રીતે ઘટે? આ પ્રમાણે શંકાનું તાત્પર્ય છે.) આ શંકાનું સમાધાન કરતાં ગોપીજન કહે છે કે જ્યાં, આ. સર્વના શૃંગારરૂપ થએલા ભગવાન ત્યાં રહેલા છે. હુમણાં તો તે થાકી ગએલા જેવા છે. હુમણાં દિવસના અંતે આ ભગવાન રાત્રીના પતિ—ચન્દ્ર—ની માફક દૂરથી જ તાપ મટાડે છે, પણ પછી રાત્રીએ રાત્રીના પતિ જેવા થશે. (ઉપર જણાવેલી શંકાનો સ્વીકાર કરીને ઉત્તર આપવામાં આવે છે. ભગવાન સર્વ ગોપીજનોના શૃંગારરૂપ થઈ તેમના સમૂહોમાં રહે છે. જે ભગવાન ગોપીજનોને ત્યજી એકલા રહેવા શક્તિવાળા નથી, ગોપીજનો પરસ્પર ભગવાનના જે શુણો ગાય છે તેનું શ્રવણ થતાં તેઓના ભાવના અનુભવથી થતા આનન્દના સસુદ્રની લહેરોથી ઘણા જ ભીંજાય છે, અને જે તેમના રસનું પોષણ કરવા દિવસે પ્રકટ થયા પિતા તેમની પાસે રહે છે તે ભગવાન ‘આ’ છે એમ તેમને ગોપીજનો દેખાડે છે. આથી પણ ભગવાન તેમના આનન્દને યોધે છે એમ જણાય છે. જેમ ગોપી-જનો પોતાના ભાવના બલથી ભગવાનની ધીણ લીલાઓ બાંધે છે તેમ ભગવાનની સ્થિતિ—દિવસે ભગ-વાન અપ્રકટ તેમની વચમાં રહે છે તે સ્થિતિ—પણ બાંધે છે; પણ આવું જ્ઞાન તેમને કોઈક વાર જ થાય છે. જે હૃદયમાં થતું હોય તો જ્ઞાન કરવાનો આનન્દ જ તેમને થાય નહિ. અર્થાત્ ભગવાન દિવસે પાસે જ અપ્રકટ રહીને જુદા પ્રકારે ગોપીજનોને સુખ આપે છે; દિવસના અંતે તો પ્રકટ થઈ, ચન્દ્રની પેઠે, દૂરથી જ તેમના તાપનો નાશ કરે છે. યામિનીપતિઃ એ શબ્દ જણાવે છે કે જેમ ચન્દ્ર પૂરી રાત્રીનો સાક્ષાત્ ભોગ કરે છે તેમ ભગવાન પણ અમારો ભોગ કરશે. દિવસે ભગવાન અપ્રકટ રહીને ગોપીજનોને સુખ આપે છે; દિવસના અંતે ચન્દ્રની પેઠે દૂરથી જ તાપનો નાશ કરે છે, અને પછી રાત્રીએ યામિનીપતિ જેવા થઈ ગજવાજની માફક વિહાર કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.)

(૯) (ભગવાનનું નવમું વિશેષણ મુદિતવક્ત્રઃ છે.) યામિનીપતિઃ ૫૬ ઉપર જણાવેલી અર્થ દર્શાવે છે, કારણ કે મુદિતવક્ત્રઃ, પ્રસન્ન વદનવાળા, થઈને ભગવાન પાસે આવે છે. (ગયા યુગલમાં ચન્દ્રનું દષ્ટાન્ત કહેલું હોવાથી અહીં તે જ વાત ફરીથી કહેવામાં આવે તો પુનરુક્તિ દોષ થાય—આવી શંકા જો થાય તો તેનું સમાધાન કરતાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે) આ ભાવ ગોપીજનોને જ હિત કરનારો છે, તેથી પહેલાં સાધારણપણું કહેવામાં આવ્યું હતું. (ગયા યુગલમાં ‘શ્રમવાળી કાન્તિવાળા’ ભગવાન સાધારણ રીતે સર્વના તાપનો નાશ કરે છે, પણ આ યુગલમાં વર્ણવેલા ‘આનન્દિત સુખવાળા’ ભગવાન પાસ કરીને આ ગોપીજનોના તાપનો જ નાશ કરે છે એમ તાત્પર્ય છે.)

(૧૦) (ભગવાનનું દસમું વિશેષણ મોચયન્ વ્રજગવામ્ છે.) ઉપસંહાર કરતાં ગોપીજન કહે છે કે મોચયન્ વ્રજગવામ્. વ્રજને અને ગાયોને આખા દિવસમાં જેટલો તાપ થયો તે બધાય તાપને ભગવાન દૂર કરે છે. (અહીં જે ગાયોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે થોડા સમય ઉપર જ વીંચાએલી ગાયો છે, કારણ કે આવી ગાયો વનમાં ચરવા જતી નથી. એટલે દિવસના અંતે ભગવાન જ્યારે પાછા પધારે ત્યારે જ આવી ગાયોનો દિવસે થએલો વિરહનો તાપ દૂર કરે છે. અથવા તો ગાયો એટલે સ્વામિ-નીઓ. જેમ ગાયોને રાત્રે વિરહથી થએલા તાપનો દિવસે સ્વરૂપથી અમે બેભુન નાદથી નાશ કરે છે, તેમ વ્રજમાં રહેનારા સર્વનો તાપ તે દૂર કરે છે; કારણ કે વ્રજમાં રહેનારા સર્વના ભગવાન જ નાથ છે, તે સર્વનું પોષણ કરનારા ભગવાન જ છે, અને તેમના પ્રાણ વગેરે ધર્મો ભગવાનને જ અધીન છે. વળી, જેમ ગાયોના દેહ, પ્રાણ વગેરેની રક્ષા માટે ભગવાન દિવસે તેમને વનમાં લઈ જાય છે, તેમ વ્રજમાં રહેનારાં ગોપીજનના દેહ, પ્રાણ વગેરેનું રક્ષણ કરવા માટે તેમને રાત્રે ભગવાન વનમાં લઈ જાય છે. તેથી ગોપીજનો ગાયો જેવી જ છે.) ૨૪-૨૫

एवं निरोधं निरूप्य स्त्रीणामुपसंहरन् प्रकरणस्थानामेव तद्धारोपसंहरति एवमिति ।

શ્રીશુક યવાચ—एवं व्रजस्त्रियो राजन् कृष्णलीलानुगायतीः ।

रेमिरेऽहःसु तच्चित्तास्तन्मनस्का महोदयाः ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे वेणुगीतवर्णनं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥

राजन्निति सम्बोधनं विश्वासार्थम् । व्रजगता अपि स्त्रियः एवं प्रकारेण अहस्तु भगवत्स-
म्बन्धरहितदशायामपि कृष्णलीला एव आनुपूर्व्येण बहुकालानुवृत्त्यर्थमनुगायतीः अनुक्रमेण गायतीः
रेमिरे । स्वत आनन्दरूपा कीर्तिस्ताः प्रति जातेति तासां क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तिश्च भगवन्निष्ठैव जाते-
त्याह तन्मनस्काः तच्चित्ता इति । चित्तं ज्ञानप्रधानम्, मनः कर्मप्रधानमिति । एवं सर्वप्रकारेण
प्रपञ्चविस्मृतिर्भगवदासक्तिश्च निरूपिता । नन्वेवं कथं तासां निरोधः फलित इति, तत्रोपपत्तिमाह
महोदया इति । महानेवाभ्युदयो भाग्यराशिर्यासमिति सर्वं सुखम् ॥ २६ ॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां

दशमस्कन्धविवरणे द्वाविंशोऽध्यायविवरणम् ।

इति दशमपूर्वार्धतामसफलप्रकरणम् ॥

श्रीકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ ।

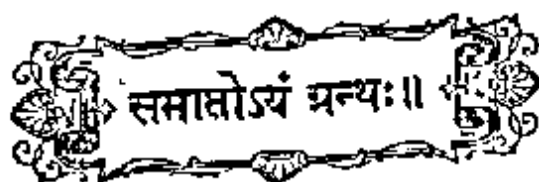
આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓના નિરોધનું વર્ણન કરીને, ઉપસંહાર કરતાં તેમની દ્વારા આ પ્રકરણવાળા અધ્યા-
યના નિરોધનો એવમ્ એ શ્લોકમાં શુકદેવજી ઉપસંહાર કરે છે. (ગોપીજનો તામસ ભક્તોમાં મુખ્ય છે,
એટલે તેમના નિરોધના ઉપસંહારથી અધ્યાય તામસ ભક્તોના નિરોધનો ઉપસંહાર થયો એમ તાત્પર્ય છે.)

શુકદેવજી કહે છે કે—

હે રાજન્ ! આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણની લીલાનું અનુક્રમે ગાન કરતી,
તેમનામાં ચિત્તવાળી અને તેમનામાં મનવાળી મોટા ભાગ્યવાળી વ્રજની
સ્ત્રીઓ દિવસોએ આનન્દ કરતી હતી. ૨૬

રાજન્, હે રાજન્, એ સંબોધન પરીક્ષિત રાજાને વિશ્વાસ રહે તે માટે કહેવામાં આવ્યું છે.
વ્રજમાં રહેનારી સ્ત્રીઓ પણ આ પ્રકારે દિવસોએ—ભગવાનનો સંબંધ ન હોય તેવી સ્થિતિમાં પણ—
શ્રીકૃષ્ણની લીલાનું જ, અનુક્રમે ઘણા સમય સુધી સ્મરણ રહે તે માટે, અનુક્રમે ગાન કરતી આનન્દ
કરતી હતી. પોતાની મેળે—ફલદાન કરીને નહિ પણ સાક્ષાત—(ભગવાનની) આનન્દરૂપ કીર્તિ, લીલાનું
ગાન અથવા કીર્તન, તે સ્ત્રીઓને વિષે થઈ; તેથી તેમની ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ પણ ભગવાનમાં જ
રહી એમ દર્શાવતાં શુકદેવજી કહે છે કે તન્મનસ્કાઃ તચ્ચિત્તાઃ તેમનામાં મનવાળી અને તેમનામાં
ચિત્તવાળી એવી સ્ત્રીઓ. ચિત્તનો મુખ્ય વિષય જ્ઞાન છે, અને મનનો મુખ્ય વિષય કર્મ છે. આ પ્રમાણે
સર્વ પ્રકારથી જગતનું વિસ્મરણ અને ભગવાનમાં આસક્તિ એ બેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

અરે ! આ સ્ત્રીઓનો નિરોધ આ પ્રકારે કેવી રીતે થયો ? આ પ્રમાણે શંકા થતાં શુકદેવજી તેનું
સમાધાન કરતાં કહે છે કે મહોદયાઃ. મોટો જ છે અભ્યુદય—ભાગ્યનો રાશિ—જેમનો એવાં તે ગોપી-
જનો છે. તેથી તેમનો નિરોધ થયો તે સર્વ યોગ્ય જ છે. ૨૬

उपदेशामृतम्

१ यथा प्रमाणे रक्षायां च बलमद्रोपयोगः, एवं कार्ये योगमायायाः ॥ १०-२६-१, पृष्ठ ३

२ सा (अविद्या) भगवच्छक्तिः, भगवत्संगतं न व्यामोहयति ॥ १०-२६-११, पृष्ठ १६

३ यथा शास्त्रं भक्तिज्ञानप्रतिपादकं साधनम्, तथा भगवत्स्वरूपमपि । भगवान् हि मुक्तिदानार्थमेवावतीर्णः सच्चिदानन्दरूपेण प्रकटः । अतो यः कश्चन येन केनाप्युपायेन भगवति सम्बन्धं प्राप्नोति स एव मुच्यते । ज्ञानभक्तयोस्तु आविर्भावार्थमुपयोगः । आविर्भावश्चेदन्यथा सिद्धः, तदा न ज्ञानभक्त्योरुपयोगः । अत्र तु भगवान् स्वत एवाविर्भूतो मुक्तिदानार्थं सर्वसाधारण्येन, ईश्वरेच्छाया अनियम्यत्वात् । अत आविर्भावः स्वेच्छया भक्त्या ज्ञानेन वा । भगवदवतारातिरिक्तकाले द्वयमेव हेतुः । अवतारदशायां तु न तयोः प्रयोजकत्वम् । वर्षाकाले जलं सर्वत्र सुलभमिति न कूपनदीनामनुपयोगः शङ्कनीयः ॥ १०-२६-१३, पृष्ठ १८

४ प्राणिमात्रस्य मोक्षदानार्थमेव भगवानभिव्यक्तः, अत इयमभिव्यक्तिः निःश्रेयसार्थैव । अन्यथा न भवेत्, असाधारणप्रयोजनाभावात् । भूमादहर्णादिकं न अन्यथापि भवति । अतो निःश्रेयसार्थमेव भगवतोऽभिव्यक्तिः प्राकट्यम् ।अतः स्वप्रयोजनाभावात् यदि साधननिरपेक्षां मुक्तिं न प्रयच्छेत्, तदा व्यक्तिः प्रयोजनरहितैव स्यात् ॥ १०-२६-१४, पृष्ठ १९

५ इष्टाशक्त्यधीनत्वात्सर्वासां दात्रीनाम् । तस्याः सर्वतोऽभिव्यत्वात् ॥ १०-२६-१६, पृष्ठ २७

६ अन्यशेषतया भजनमनुत्तमम् ॥ १०-२६-१७ पृष्ठ ३३

७ सभायतो जीवानां भगवानेव भर्ता, तत्रापि स्त्रीणां स्त्रीशरीरं प्राप्तानां व्यभिचाराभावाय भगवानेव सेव्यः । तैत्तिरीये तु परिमृष्टात् मर्त्यत्वेनाभिमतः सेव्यः । ...यजुष्ये तु न सेव्याः पठ्यम् ॥

१०-२६-२४, पृष्ठ ४१

८ शृङ्गारविरोधी भयानकरसः ॥ १०-२६-२६ पृष्ठ ४३

९ रागो हि भयप्रतिपक्षः । यत्र रागः खल्योऽपि, न तत्र भयम् ॥ १०-२६-३०, पृष्ठ ४८

१० बहिर्मुखा हि धर्मशास्त्रज्ञाः, शरीरेणैव धर्मस्वधर्ममाहुः, न त्वात्मधर्मं भगवद्धर्मं वा । यतस्तेऽनात्मविदः ॥ १०-२६-३२ पृष्ठ ५१

११ धर्मो धर्मिमूलः, तदविरोधेन कर्तव्यः, फलार्थं च कर्तव्यः । अन्यथा चेत्, अनिष्टेऽपि पुरुषं प्रवर्तयन् अनातः स्यात् । ...धर्मविचारो धर्मादप्यधिकः ॥ १०-२६-३२, पृष्ठ ५३

१२ ये त्वात्मनि कुशलाः आत्महितार्थिनः, न तु देहेन्द्रियाणाम्, ते त्वय्येव रतिं कुर्वन्ति । ...अतः केवलनिग्रहकर्त्रेपेक्षया ये त्वयि रतिं कुर्वन्ति ते कुशलाः ॥ १०-२६-३३, पृष्ठ ५५

१३ प्रियस्य हि सेवा कर्तव्या, स चेत्प्रियः कालपरिच्छेदो न भवति । स भवानेव । अन्यथा जासे-वाऽपि धर्मः स्यात् । जन्मवत् दिनस्यापि परिच्छेदकत्वात् ॥ १०-२६-३३, पृष्ठ ५५

१४ संग्रामाद्य एव भगवत्तोषहेतुः ॥

१०-२६-३६, पृष्ठ ६२

१५ यो हि यस्य घातकः तद्वावापत्तौ तस्याग्रे स्वातुं न शक्तो भवति, यथा व्याघ्राग्रे देहाभिमानी, तथा भगवदीयः, भगवद्यतिरिक्तो हि तद्वावं नाशयिष्यतीति । यत्रैवं सूक्ष्मेक्षिका, तत्रान्यस्य स्थाने गमनं, तस्य च देवतात्वेन भावनं दूरापास्तम् ॥

१०-२६-३६, पृष्ठ ६३.

१६ सर्व एव भक्ताः व्यवहारजस्य संपादितदेह-पन्तः । अतः तुलसी तत्र भक्तिरूपा प्रतिष्ठिता । तदजः प्रातिर्वेदांसे त्वसेवमा एव भवन्ति । ...एवं चरणजराः प्राप्ता अनन्यगतिपाम् ॥ १०-२६-३७, पृष्ठ ६४

१७ ब्रह्मानन्दे प्रविष्टानां न भक्तिविलासः ।...
अनुमवरसो हि भिन्नतया स्थितो भवति ॥

१०-२६-३९, पृष्ठ ६९

१८ अतो मार्गान्तरनिरोधो मार्गान्तरे नोपयुज्यत
इति मर्यादाभङ्गोऽत्र (पुष्टिमार्गे) न दूषणम् ॥

१०-२६-४०, पृष्ठ ७२

१९ मूढा अपि वेष्णवा एव हि विष्णुगतिं जानन्ति, न
त्वत्यन्तं निपुणा अप्यवेष्णवाः ॥ १०-२७-४ पृष्ठ ९२

२० सर्वोपमर्दो भगवत्सम्बन्धी रसः ॥

१०-२७-१३, पृष्ठ १०१

२१ भगवद्वेषो हि सर्वज्ञता भवति ॥

१०-२७-२४, पृष्ठ ११०

२२ ध्वजस्य स्थापनं भक्तानां निर्भयसाधनम् ।
अम्भोजस्थापनं सुखसेव्यत्वाय । चक्रस्थापनं रक्षायै ।
मनोनिग्रहार्थमङ्कुशस्थापनम् । कीर्तिसिद्धयर्थं यवः । व-
ज्रादयोऽप्यादिशब्देनोच्यन्ते पापपर्वतादिनिराकरणार्थाः ।

१०-२७-२५, पृष्ठ ११०

२३ न दुःखं पञ्चभिः सह ॥ १०-२७-४०,
पृष्ठ १२४

२४ स्वदोषपरिज्ञानं च भगवत्कृपयैव भवति, न
स्वतः ॥ १०-२७-४१, पृष्ठ १२४

२५ न हि भगवदीया अन्वकारं प्रविशन्ति ॥

१०-२७-४२, पृष्ठ १२६

२६ दोषनिवारणे हरिगुणगानमेव साधनम् ॥

१०-२७-४४, पृष्ठ १२८

२७ यया विधिर्विवाहे तथैव शरणागतपालनेऽपि ।
विवाहापेक्षया शरणागतरक्षा महती । स साधरणधर्मः;
अप्यमीश्वरधर्म इति ॥ १०-२८-५, पृष्ठ १४२

२८ तत्र चरणप्रसादादेव नश्रणा पापं गच्छति ।
तत्रापि देहिनः । प्रकर्षेण नतत्वेन धर्ममार्गादिपरित्याग
उक्तः । देहाभिमानस्य विद्यमानत्वान्न ज्ञानमपि । प्रण-
ताना हि नाप्ययोगातिः । अतस्तत्र पदमेव तेषां पाप-
नाशकम्, चिन्तितं दृष्ट स्पष्टमालिङ्गितं वा ॥

१०-२८-७, पृष्ठ १४७

२९ भगवदपेक्षयापि चरणो महान्, आपदि ध्यान-
मात्रेणैवापदं दूरीकरोतीति ॥ १०-२८-१३, पृष्ठ १५२

३० न हि साधनसम्पत्त्या हरिस्तुष्यति कस्यचित् ।
भक्तानां दैन्यमेवेकं हरितोषणसाधनम् । सन्तुष्टः सर्व-
दुःखानि नाशयत्येव सर्वतः ॥ १०-२९-१, पृष्ठ १७१

३१ चरणारविन्दे सहजो रसः ॥ १०-२९-७,
पृष्ठ १८४

३२ कालिन्दी कलिन्दकन्या । कलिं धनीति कलि-
न्दः ॥ १०-२९-११, पृष्ठ १९०

३३ साधनैर्निवर्तितोऽपि दोषो न सम्यक् निवर्तते,
यावद्भगवान्न निवर्तयति ॥ १०-२९-१५, पृष्ठ २००

३४ यः कश्चित्सर्वस्य पुरुषार्थसाधकः स गुरुः, स
पूज्यः ॥ १०-२९-१९, पृष्ठ २०८

३५ त्रयः पदार्थास्त्वक्तव्याः । लोको दुस्त्याज्यः ।
आर्यमार्गो वैदिकः । प्रकारत्वाद्दश इति । मयेन लोके
तथैव प्रतीतिजननात् । पतिपुत्रादयो दुस्त्याज्याः ।
तत्रापि न मयि प्राप्ते, किं तु मदर्थे भक्त्यामनायामेव ।
तदा मे विचिकीर्षितो भवतीति । 'सर्वधर्मान्परित्यज्य'
इति तादृश एव मम भावः ॥ १०-२९-२१, पृष्ठ २१२

३६ युक्तश्चायमर्थः । अनन्याः पालनीया इति ॥
१०-२९-२१, पृष्ठ २१३

३७ साधवो हि महत्कर्म कृत्वा स्वयमेव तुष्यन्ति,
न तु प्रत्युपकारमपेक्षन्ते ॥ १०-२९-२२, पृष्ठ २१५

३८ बहुनर्तकीयुक्तो नृत्यविशेषो रसः । रसत्या-
भिव्यक्त्येव सादिति रसप्रादुर्भावार्थमेव हि नृत्यम् ॥

१०-३०-२, पृष्ठ २२५

३९ उत्सवो नाम मनसः सर्वविस्मयक आह्लादः ॥
१०-३०-३, पृष्ठ २२८

४० अच्युतः कान्तो भगवानेव भवति ॥

१०-३०-१५, पृष्ठ २५१

४१ धर्मव्यतिक्रान्तो विद्यमानोऽलङ्घनम् । साहसम-
विद्यमानकरणम् । एतदुभयमोद्यते दृष्टम् । 'न हि दृष्टे-
ऽनुपपन्नं नाम' । चकारादीन्सर्वस्वैकानामपि, वीर्यादि-
मन्त्रा वा ।.....अतितेजस्विनामेतन्नाधर्मजनकम् ।
विधिनियेधनक्यानां निरोचनप्रयत्नात् ।.....मिथ्या-
ज्ञानसालिलवसिकायामेवा नभूतो धर्मवीर्यं धर्माधर्मोद्भूत-
तामारभते, न तु तत्त्वज्ञाननिदाघनिर्घातसंज्ञितयोपरा-
याम् ॥ १०-३०-३०, पृष्ठ २७८

४२ निन्दितं कर्मापि कालकूटवक्राशकम् । तदी-
श्वरस्यैव शोभाकरम्, येन नीलकण्ठो भवति । तथैव
गोपीजनवल्लभ इति ॥ १०-३०-३१, पृष्ठ २८०

४३ ईश्वराणां वच एव तथ्यम्, न त्वाचरितम् ।
क्वचिदाचरितमपि वचनानुगुणं चेत् ।.....तत्रैश्वर्य-
ज्ञानवैराग्यैर्वत्करोति तत्स्वच्छन्दचरितमित्युच्यते । बुद्धि-
मान् तत्र समाचरेत् ॥ १०-३०-३२, पृष्ठ २८०

४४ न हि स्वस्पर्शः स्वस्य कापि निषिद्धः । परा-
चासौ स्त्री च, परस्य च स्त्री । उभयमपि न भगवति,
यतः भगवान् गोपीनां तत्पतीनां चात्मा ॥

१०-३०-३६, पृष्ठ २८५

४५ भक्तानामनुग्रहार्थमेव भक्तसमानरूपं देहमा-
स्थितः, विजातीये तेषां विद्यासो न भवेदिति । ततो
यथा मनुष्यानुग्रहाय मानुषो देहः प्रदर्शितः, एवं
गोपिकानामप्यनुग्रहाय स्नानन्दं गोकुले दातुं तादृशीः
श्रीढाः भजते । तत्तद्धर्मप्रवेशव्यतिरेकेण तस्य तस्य
दोषस्यानिवृत्तत्वात् ।...अत एतां लीलां निरोधपूर्वका-
देयदानरूपां यः श्रोयति स सर्वथा भगवत्परो भविष्य-
तीति भगवता तया आचरणं कृतम् ॥

१०-३०-३७, पृष्ठ २८५

४६ एवमुद्धृतमक्तास्तु यद्यन्यं समुपासते । दुःख-
माजो भवन्त्येव मुच्यन्ते हरिणैव तु ॥ १०-३१-१,
पृष्ठ २८९

४७ सर्पापकृष्टा सर्पयोनिः । सर्वोत्तमा भगवदीया ।
एवं चरणप्रभायः । तस्य सर्वाधमस्य सर्वोत्तमत्वप्रापणे

प्रमेयबलमेव हेतुः ।.....चरणरज एव सामग्री-
संपादकम् ॥ १०-३१-९, पृष्ठ २९५

४८ पादस्पर्शः सुतरां दुर्लभः । तत्रापि भगव-
त्कर्तृकः । तत्रापि चरणकर्तृकः । यतश्चरणे तादृशो
रेणुः गंगादितीर्थानि अमृतरसः भक्ता इति सर्वसान्नि-
ध्याद् युक्तमेव सर्वदोषनिर्काकत्वम् ॥

१०-३१-१७, पृष्ठ ३०१

४९ अनेन मध्यमाधिकारिणां वेदपरत्वं न- दोषा-
येति निरूपितम् । अन्यथा प्रमाणपराणामनन्यभावो
भज्येत ॥ १०-३१-२०, पृष्ठ ३०६

५० अवश्यं प्रमाणबले मार्गे दैत्योपद्रवो भवति ॥

१०-३१-२५, पृष्ठ ३१०

५१ आवेशावतारयोः आवेशदशायां तुल्यता ॥ :

१०-३१-२५, पृष्ठ ३१०

५२ न हि भगवदाज्ञा केनाप्युल्लङ्घ्या भवति ॥

१०-३२-७, पृष्ठ ३३१

५३ भगवदीया एव भगवत्सम्बन्धं प्राप्नुवन्ति ॥

१०-३२-७, पृष्ठ ३३२

स्त्रियः पुरुषाश्च भगवदीयाः भगवति भगवदीयेषु
च समागतेषु आनन्दयुक्ता भवन्ति, भोगार्थं स्वकीयं च
प्रपच्छन्ति ॥ १०-३२-९, पृष्ठ ३३४

५५ चित्तनैपत्येन भगवद्भजनं मुख्यम्, न तु
विक्षिप्तचित्ततया ॥ १०-३२-११, पृष्ठ ३३८

एतत्प्रकरणस्थकारिकाणामकारादिवर्णानुक्रमः

कारिका	पृष्ठाङ्कः	कारिका	पृष्ठाङ्कः
सतो न कापि सयोंदा ...	७७	वितासमे हरिः प्रीतः ...	२१९
सतोऽत्र धर्मधर्माणां ...	९१	देवस्त्रियस्त्रया रावः ...	२२०
सतोऽत्र भगवांश्चक्रे ...	२२०	दोषोऽभिमानवचनं ...	१२०
सतोऽत्र मासपुरमा हि ...	३१८	द्वात्रिंशोऽन्तर्गोपिकाणां ...	३१०
अथवा प्रार्थनाया याः ...	१३१	न हि साधनसम्पत्त्या ...	१७१
अनन्यपूर्वा द्विविधा ...	१३०	धुनस्ता एव त्रिविधाः ...	१३०
अनुभावस्तु नादस्य ...	३२१	बलमद्वेष सहितः ...	२८९
अन्तःस्थितो रसः पुष्टः ...	१३८	शास्त्राभ्यन्तरसेवेन ...	२
अन्तःप्रविष्टो भगवान् ...	३१८	अज्ञानान्दात् समुच्चय ...	१
अष्टाविंशे हरेर्गाने ...	१२९	भक्त्यातिमत्तच्छाव ...	१०३
अस्याः सर्वोपकाराय ...	२१९	भगवच्चरितं सर्वम् ...	७७
आत्मा यावत् प्रपन्नोऽभूत् ...	२	रसान्मदस्तु याः कामः ...	२२०
एकविंशे सर्वभावात् ...	२८९	राजसी कामसी चैव ...	१२९
एकोनविंशकेऽध्याये ...	१७१	लौकिकस्त्रीषु संमिद्धः ...	१
एकोनविंशतिविधा गोप्यः ...	१२९	भार्याणैस्तु तृतीया स्यात् ...	२
एवमुच्चयमक्यस्तु ...	२८९	वस्तुं ह्यात्मसुरश्चैव ...	१६७
एवं स्वयं भगवतः ...	९१	वाक्यानां बाधवाक्यानि ...	४९
एवं रूपप्रपञ्चस्य ...	२८९	शब्दाद्यर्थयोरुक्त्युत्पत्तौ ...	३१८
एवं वेषुर्द्वादशाभा ...	३२१	शब्दो हि धूमवह्नौके ...	९१
कामेन पूरितः कामः ...	७७	श्रीकृष्णगोपिकास्वप्न ...	१२८
कृष्णमाचनया सिद्धा ...	१३०	परिदो तु हरिः पूर्व ...	२
क्रिया सर्वापि सैवात्र ...	७७	एहगुणैश्चर्यभावेन ...	७५
शर्वाभावश्च उतादौ ...	८५	सत्त्वादिगुणभावेन ...	१०३
जलं वायुश्च सामग्री ...	२२०	सन्तुष्टः सर्वदुःखानि ...	१७१
ज्ञानादि भगवान्नेव ...	३२०	सप्तविंशे तिरोधानात् ...	८५
जीवेन्तःकृणोऽत्रैव ...	२१	सर्वत्र हरिस्तुष्टा या ...	१०३
सत्तद्वाक्यानुसारेण ...	१३१	सर्वोत्तमा हरेर्लौका ...	३२०
ततो हि भवनानन्दः ...	१	सात्त्विको कामसी चैव ...	१३०
ततो रूपप्रपञ्चस्य ...	२	सामान्यरमणं पूर्व ...	७५
ततो नानाविलसितेन ...	७५	स्त्रिय एव हि तं पातु ...	३
तथैवानन्यपूर्वाश्च ...	१२९	स्वगत्युक्तकृपात् ...	१२७
तदर्थं भगवांस्त्रासु ...	८५	स्थानन्दस्यापनर्थाय ...	८५
समोदयः सत्त्वभेदाः ...	३४	हरिण्यो देवान्यर्वाः ...	३२०
वाङ्मार्गं भावनां कुर्यात् ...	२१	हरेर्गाने प्रियं भत्वा ...	१२८
त्रयोऽत्र त्रिविधाः प्रोक्ताः ...	३२१	हस्तेन च स्वरूपेण ...	१४७

एतत्प्रकरणस्य मूलश्लोकानामकारादिवर्णानुक्रमः ।

श्लोकः	पृष्ठाङ्कः	श्लोकः	पृष्ठाङ्कः
अटति यद् भवानङ्घ्रि ...	१६४	एवं विक्रीडतोः स्वरं ...	३१०
अथ प्रसूनावचयः ...	११६	एवं वसस्त्रियो राजन् ...	३६५
अथ वा मदभिज्ञेहाव ...	४०	कच्चिकुरबकाशोक ...	९५
अनयाराधितो नूनं ...	११३	कच्चित्तुलसि कहपाणि ...	९६
अनुमहाय मच्छायां ...	२८५	कदाचिदथ गोविन्दः ...	३०३
अनुचरैः समनुवाणितं ...	३३३	कर्णोत्पलालकचिटङ्क ...	२५२
अन्तर्गृहगताः काश्चित् ...	१३	काश्चिन्महानहिस्तस्मिन् ...	२९२
अन्ताहते भगवति ...	८६	कस्याश्चित् स्वभुजं न्यस्य ...	१०६
अन्विच्छन्त्यो भगवतो ...	१२४	कस्याश्चित् पूतनापन्त्याः ...	१०४
अपरा निमिषदम्भ्यां ...	१८३	कस्याः पदानि चैतानि ...	११२
अप्येणपक्युपगमः ...	९९	कस्याश्चिद्वाक्यविशेष ...	२४६
अलातैर्दह्यमानोऽपि ...	२९४	काचित् करान्भुजं शौरिः ...	१७८
अविद्वद् इवाम्येत्य ...	३१४	काचिदक्षलिनापृच्छात् ...	१८१
असम्पत्तयस्तस्य च ...	४३	काचित् समं मुकुन्देन ...	२३९
अहं विधाधरः कश्चित् ...	२९७	काचिदासपरिश्रान्ता ...	२४२
आसक्तमो यदुपतिः ...	२७६	कामं क्रोधं भयं खेहं ...	१७
आरक्ष्यकां पदाङ्गम्य ...	१०७	का रूपं ते कल्पदामृत ...	७०
आहूय दूरगा पत्रम् ...	१०६	किमुवास्तिलसत्त्वानो ...	२८१
इति गोप्यः प्रगायन्त्यः ...	१७२	किं ते कृतं क्षिति तपो ...	९८
इति विभ्रियमाकर्ष्य ...	४५	कुन्ददामकृतकौतुक ...	३५३
इति विह्वलितं वासां ...	७५	कुर्वन्ति हि त्वयि रति ...	५४
इत्थं भगवतो गोप्यः ...	२२३	कुशलाचरितैर्नैषां ...	२८१
इत्यनुनाय्य दानार्हं ...	३०१	कृत्वा सुखान्यवशुचः ...	४६
इत्युन्मत्तवधो गोप्यः ...	१०२	कृत्वा सावन्तमात्मानं ...	२६३
इत्येवं दर्शयन्त्यग्राः ...	११९	कृष्णं विदुः परं कान्तं ...	१६
ईश्वराणां वचस्तथ्यं ...	२८०	कृष्णरामायिते द्वे सु ...	१०५
उच्यं गुरुरादेवसे ...	१७	कृष्णविप्रीडितं धीश्वर ...	९१०
उद्यमं गुणं लयमात्राः ...	२३७	केशप्रसाधनं स्वप्न ...	११६
उत्तमं धमकृष्णपि ...	३५५	को भवान् परया लक्ष्म्या ...	२९९
उत्पत्तीपमानं जहायन् ...	७९	क्रोधान्तं कृष्णरामेति ...	३१९
उत्पत्तीपमानोऽटिति ...	३०७	तमितवेणुरवयवमिदं ...	१४९
उत्पुः सरस्वतीतीरे ...	२९९	गतिमितप्रेक्षण ...	८९
आसीत् विह्वलताक्षिरागः ...	३९७	गत्यानुसाराक्षित ...	८७
एकदा देवप्राजावां ...	२९०	गायन्त्यं वचैरमुगोच ...	९१
एका भुङ्क्तेमाकल्प ...	१८१	गाथो हितव्यं वासांति ...	२९१
एवमुक्त्वा शिष्यामाह ...	१२०	गोपीनां तत्पत्नीनां च ...	२८४
एवं भगवता कृष्णान् ...	८२	गोप्यः एतत्पुरदङ्कुरदल ...	३६४
एवं कृष्णं पूजयमाना ...	१०९	गोप्यो लक्ष्म्यापुनं ...	२५१
एवं मङ्गलैर्मित्युच्यते ...	२१९	गोप्यः कृष्णे धर्मं दाते ...	३१९
एवं परिचर्य कृतप्रियां ...	२५४	गोप्यलक्ष्मीप्रसादवर्ध ...	३१०
एवं तत्प्राहादुक्तिरिति ...	२७९	अहति यद्वाचावचनं ...	१५४

श्लोकः	पृष्ठाङ्कः	श्लोकः	पृष्ठाङ्कः
चित्तं सुखेन भवता ...	५७	दिनपरिक्षये नील ...	१५७
चूतप्रियालपनसाशन ...	९७	दुहन्त्योऽभिययुः काश्चित् ...	८
जगतुः सर्वभूतानां ...	३०९	दुःशीलो दुर्मनो बृद्धो ...	४२
जयति तेऽधिकं जन्मना ...	१३१	दुःसहमेष्टविरह ...	१४
तत्रश्च कृष्णोपचने ...	२७१	दृष्टं मनं कुसुमितं ...	३८
सतो गत्वा वनोद्देशं ...	१२०	दृष्टो वः कश्चिदक्षय ...	९३
ततो ह्यनुभयो नेदुः ...	२३२	दृष्ट्वा कुसुमन्तमखण्ड ...	६
ततोऽविशन् वनं चन्द्र ...	१२५	दैत्यायित्वा जहाराण्यां ...	१०४
तत्र आत्मा सरस्वत्यां ...	२९१	धर्मव्यतिक्रमो दृष्टः ...	२७७
तत्रातिशुभे तामिः ...	२३४	धन्या अहो भमी ...	११३
तत्रारभव गोविन्दः ...	२२५	न खलु गोपिका ...	१३९
तत्रैकांतगतं बाहुं ...	२४३	न चैवं विस्मयः ...	१८
तत्रैकोवाच हे गोपाः ...	१०८	नद्याः पुलिनमाविश्य ...	८०
तत्रोपविष्टो भगवान् ...	१९६	न पारयेऽहं निरवद्य ...	२१४
तदहसद्गमदा ...	२५९	न लक्ष्यन्ते पदान्यत्र ...	११६
तदानीमाह्लादविभूत ...	१९२	नाहं तु सरयो भजतोऽपि ...	२१०
तदोदुराजः ककुभः ...	४	नासूयन् खलु कृष्णाय ...	२८६
तद्यत मा चिरं गोष्ठं ...	३९	निजपदाङ्गदलैर्ध्वज ...	३४७
तद्यः प्रसीद वृजिनादन ...	६५	निशम्य गीतं तदनह ...	७
तन्मनस्कास्तदालापाः ...	१२६	निशम्य कृष्णस्य ...	३०२
तमपृच्छद् हृषीकेशः ...	२९५	निशामुखं मानयन्तौ ...	३०८
तमन्वधावद् गोविन्दः ...	३१४	नैतत् समाचरेज्जातु ...	२७९
तमेव परमात्मानं ...	१४	नृस्यती गायत्री काचित् ...	२४८
तया कथितमाकर्ण्य ...	१२४	नृणां निःश्रेयसार्थं ...	१७
तथोर्निरीक्षतो राजन् ...	३११	पतिसुतान्ययभातु ...	१६५
तर्हि भगवतयः ...	३२९	पदानि व्यस्तमेतानि ...	११०
तव कथासृतं तप्त ...	१४९	परिषेययन्त्यस्तदित्वा ...	१०
तस्य चाक्रन्दितं श्रुत्वा ...	२९३	पादन्यासैर्भुजविभ्रुतिभिः ...	२३५
तस्या भ्रमूनि नः क्षोभं ...	११५	पुनः पुलिनमागत्य ...	१२७
ता दृष्ट्वास्तिकमायाताः ...	३२	पृच्छतेमा लता ...	१०१
ताभिः समेतभिर्द्वार ...	७८	प्रपन्नोऽस्मि महायोर्यिन् ...	२९९
ताभिर्विभूतशोकाभिः ...	१८८	प्रणतदेहिनां पापकर्षणं ...	१४५
ताभिर्युतः श्रमं ...	२४६	प्रणतकामदं पद्मजा ...	१५९
ता धार्यमाणाः पतिभिः ...	१२	प्रहसितं प्रिय प्रेम ...	१५२
तासामाविरमूङ्गीरिः ...	१७३	प्रेष्ठं प्रियेतरमिव ...	४७
तासामतिविहारेण ...	२६४	सद्धान्यया सखा काचित् ...	१०८
तासां तत्सौभगमदं ...	८३	सर्हिणः सत्यकथातु ...	३२९
ताः समाश्रय कालिन्या ...	१९०	बाहुप्रसारपरिरम्भ ...	८१
तैस्तैः पदैस्तत्पदार्थी ...	१११	बाहुं प्रियांस उपधाप्य ...	१००
तं काचिद्वेप्ररन्ध्रेण ...	१८४	मल्लरात्र उपायुचे ...	२८७
तं त्वाहं भवसीयानां ...	२९८	गगवानपि वा रात्रीः ...	२
तं विजोष्यागतं प्रेष्ठं ...	१७७	भजतोऽनु भजन्त्येके ...	२०१
दर्शनीयतिलको वन ...	३३६	भजन्त्यभजतो मे वै ...	२५०

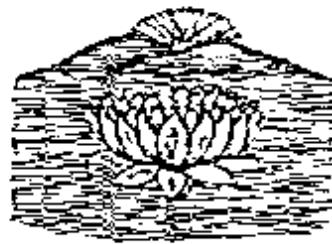
श्लोकः	पृष्ठाङ्कः	श्लोकः	पृष्ठाङ्कः
भजतोऽपि न ये केचित्	२०८	विपजलाप्ययाद्वाल	१३८
भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां ...	४१	वीक्ष्यालकाधृतमुखं तव	६७
भणिधरः कचिद्भागवतम्	३४९	वृन्दशो मज्जुपा सुग	३२४
मदविघूर्णितलोचनः ...	३६०	व्यक्तं भवान् व्रजभयार्ति	७३
मधुरमा गिरा वल्गु ...	१४७	व्योमयानवनिताः सह	३२१
मन्दवायुरूपवास्तुकूलं	३५२	व्रजति तेन ययं	३४७
महदतिममणशङ्कित ...	३४१	व्रजजनार्तिहन् वीर	१४२
मातरः पितरः पुत्राः ...	३६	व्रजवनौकसां व्यतिरङ्ग	१६८
मा भैष्ट वातवर्षाभ्यां ...	१०७	शङ्खचूडं निहृत्यैवं	३१५
मा भैष्टेत्वभयाराधौ ...	३१२	शरदुदाशये साधु	१३४
मालव्यदर्शे धः कचित्	९६	शरच्चन्द्रांशुसन्दोह	१९१
मिथो भजन्ति ये सख्यः	२०३	शापो मेऽनुग्रहायैव	२९८
मैवं विभोर्हति भवान्	४९	श्रवणादर्शनाद् ध्यानात्	४४
यत्ते मुज्यतचरणाम्बुहं	१६९	श्रीवैष्णवदास्युज्ज्वलकसे	६४
यत्पत्न्यपलमुहवां	५१	स कथं धर्मैस्तृता	२७५
यत्पादपङ्कजपराग	२८३	स लुकोशाहिना अस्तः	२९३
यदुपतिर्द्विरदराज	३६०	सभाजयित्वा तमनङ्ग	१९९
यद्यपि शृङ्खलसिलान्...	३००	सरसि सारसहंस	३३६
दर्शन्मुजाक्ष तव वादुतलं	६२	सर्वास्ताः केशवालोक	१८६
यं मन्येरन् नभस्तावद्	२२७	सवनशस्तदुपधार्य	३४४
रजन्येपा घोररूपा	३५	स वीक्ष्य वाक्नुप्राप्तौ...	३१३
रहति संविदं हृष्टप्रोदयं	१६७	स वै भगवतः श्रीमद्	२९४
रासोत्सवः सम्प्रवृत्तः ...	२२७	सहचरः सगवतंस	३४१
रेमे तथा धाम्परतः ...	११८	सा च मेने तदात्मानं...	११९
रिम्पन्त्यः प्रमुजन्त्योऽभ्याः	१०	सिन्धुन नस्त्वदधरामृत	५९
यत्तलो मज्जगवां	३५५	सुरतवर्धनं शोकेनाशनं	१६२
वनलताखरव भावयति	३३३	सोऽम्भस्यलं युवतिभिः	२६९
यत्तयानां गुरुराणां	२३३	संस्थापनाय धर्मस्य	२७५
यामवाहुकृतवामकपोलः	३२१	स्वागत घो महाभागाः	३४
विभीषितं मगवभूमिरिदं	२८८	हन्त विप्रमण्डलाः	३२४
विरचितामयं वृष्णिपुर्यं	१४१	हा नमः रमण प्रेष्ठ	१२३
विविधगोपचरणेषु	३४४		

उपन्यस्तवाक्यानां सूचिपत्रम् ।

— ८३ —

उपन्यस्तवाक्यम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	कुत्रत्यम् ।
१ मयेमा रंखय क्षपाः	३	१	भा. १९-२३-२७
२ सा दिग् देवानाम्	४	१३	
३ यस्माद् गायन्तं क्षियः कामयन्ते	७	७	
४ व्यत्यासो मार्गगतौ	११	५	
५ रक्षेत् कन्यां पिता	१२	६	याज्ञवल्क्यस्मृति १-८५
६ प्रक्षालनादि पद्धत्य	१३	४	न्याय { म. भा. ३-२-४९ पं. त. २-१५७
७ तमेव विदित्वातिमृष्युमेति	१६	६	श्वे. उ. ६-१५
८ भक्त्यैव तुष्टिमन्येति	१६	७	
९ ज्ञानयोगश्च मन्त्रिणः	१६	८	भा. ३-३२-३२
१० भक्त्या मातृभिर्जानाति	१६	९	म. गी. १८-५५
११ एकस्य तुभ्यत्वे संयोगपृथक्त्वम्	२०	८	पू. मी. ४-३-५
१२ कन्ते या मतिः सा गतिः	२१	१	न्याय
१३ स्वमूढो	२२	१३	भा. ११-१-४, ७
१४ सत्त्वाद् सञ्जायते ज्ञानम्	२३	३	म. गीता १४-१७
१५ गोप्यः कामात्	२३	७	भा. ७-१-३०
१६ ये यथा मां प्रपद्यन्ते	२४	२	म. गीता ४-११
१७ सर्वरसः	२८	१	छा. उ. ३-१८-२
१८ नाहमा मानमाशास्ते	२८	११	भा. ९-४-६४
१९ कृपिर्भूवाचकः	२९	९	गो. ता. उ.
२० अह्मपापुतं निशि शयानम्	२९	१२	भा. २-७-३१
२१ सा मन्मनस्काः	३१	८	भा. १०-४३-४
२२ एताः परं तनुमृतः	३१	८	भा. १०-४४-५८
२३ नोद्धवोऽप्यपि मङ्गयुतः	३१	९	भा. ३-४-३१
२४ संत्यज्य सर्वविषयाद्	३२	१	भा. १०-२६-३१
२५ तव पादमूलं प्राप्ताः	३२	२	भा. १०-२६-३१
२६ इति प्रणयवद्वाभिर्गोपीभिः	३२	४	भा. १०-६-३०
२७ सारिक्क सुखमासोष्यम्	३२	६	भा. ११-२५-२९
२८ भजेदपतितं पतिम्	४२	१२	भा. ७-११-२८
२९ काममपञ्चायं पुरपः	४८	५	सु. उ. ४-४-५
३० ये यथा मां प्रपद्यन्ते	५०	३	म. गीता ४-११
३१ एष ह्येवानन्दमार्ति	५१	१	तै. उ. २-७
३२ स्वाप्ययसम्पत्तौ राविच्छृतं हि	५१	१	म. सू. ४४-१६
३३ दण्यसंस्कारविरोधे दैर्घ्यं बलीयः	५३	४	पू. मी. ६-३-३८
३४ भवाय नास्माप	५३	६	भा. ५-१-१३
३५ वष्टा मने प्रतिमुखस्य	५५	५	भा. ७-९-११
३६ यतो यतो निवर्तत	५५	८	भा. ११-२१-१८
३७ आशावन्धो हृदयं रुणद्धि	५७	६	मैषद्रुतं १०
३८ तयोर्धितेयुत्सर्गाधिकारः	६२	७	भा. १०-१३-३६
३९ संवत्सरस्य वरस्तोदमये	७२	५	सायनाम्बरीतमूय ९-३-१५
४० रविं राजं पूर्वं ज्ञानादि	८६	६	वार्त्सकीपनशास्त्र

उपन्यस्तवाक्यम्	श्लोकः	पङ्क्तिः	कुत्रलिम् ।
८२ अयं हि परमो धर्मः	२८३	४	याज्ञवल्क्यस्मृति १-८
८३ यद्यदाचरति श्रेष्ठः	२८४	५	म. शीता ३-२१
८४ न स्त्री न वण्डो न पुमान्	२८५	५	भा. ८-३-२४
८५ कृष्ण तवास्ति	२९६	४	गद्यमञ्ज
८६ न मे हृष्योऽस्ति न प्रियः	३००	११	म. शी. ९-२९
८७ अस्थानान्मणिमुच्यते	३१६	२	
८८ तद्भूविभूम्भः परमैष्टिधिष्यम्	३२२	५	भा. २-१-३०
८९ यया वृक्षस्त	३३८	१०	तै. आ. १०-९
९० दयितगन्धतुलसा	३३९	७	भा. १०-३२-१८
९१ चाहुं प्रियांसे	३३९	७	भा. १०-२०-१२
९२ तुलसीकालिकुलैर्मदान्धैरन्वीयमानः	३३९	८	भा. १०-२०-१२
९३ दशहूतो ह वै नामैषः	३३९	१२	तै. मा. २-३-११-१
९४ परोक्षप्रिया इव हि देवाः	३३९	१२	तै. मा. ३-२-८
९५ परोक्षं च मम प्रियम्	३४०	१	भा. ११-२१-३५
९६ आशंसायां भूतवच्च	३५०	५	पाणिनिसूत्र ३-३-१३२
९७ मत्वां सन् प्रियमागो विमर्ति पुनरुत्तमेति	३५६	६	तै. आ. ३-१४-१
९८ पशवो वा एकदापाः	३५७	२	
९९ आदितिर्देवकी	३५७	६	सुग्वेद १-८९-१०; तै. आ. १-१३-६
१०० गोप्यो दिदक्षितस्तोऽभ्यगमन् समेताः	३५८	९	भा. १०-१२-४९
१०१ कर्तुंरिम्भिततमं कर्म	३५९	१०	पाणिनिसूत्र १-४-४९

શોધપત્રમ્

ક્રમ	પાઠ્ય:	અનુદ્રમ્	શુદ્ધમ્
૧૧	૬	માર્ગગત°	માર્ગગત°
૧૩	૭	અન્તર્ગૃહતા	અન્તર્ગૃહતા
૨૧	૨૪	કામ ક્રોધ	કામ, ક્રોધ
૨૩	૧૩	(ગોપીજનોએ...	ગોપીજનોએ...
૩૦	૨૬	વગેરેએ	વગેરે
૩૦	૨૮	અન્તર્ગૃહતા	અન્તર્ગૃહતા
૩૩	૩૪	વદતાં શ્રેષ્ઠ:	વદતાં શ્રેષ્ઠ:
૩૭	૧૦	માતૃ°	માતૃ°
૩૮	૨૪	અગ્રણનો	અગ્રણનો
૪૫	૧૭	કરતો	કરતું
૪૫	૩૧	પણ	પણું
૪૫	૩૩	ખરેખર !	ખરેખર,
૪૬	૩૪	સૌંદર્યનો	સૌંદર્યનો
૫૧	૧૫	ભગવાન	ભગવાન
૫૩	૫	પરમેમા°	પરમેમા°
૫૫	૨	અહો°	આહો°
૭૦	૨૮	કરવાનાં	કરવામાં
૭૬	૬	સદયમિતિ	સદયમિતિ
૮૨	૩૧	પૂર્ણ થયાં છ	પૂર્ણ થયાં છે
૮૧	૩૫	ભગવદ્ભાવને	ભગવદ્ભાવને
૮૬	૩૦	તુલસી પોતાની	તુલસી શોધની માફક
૧૨૭	૯	તદાગમનવાહિતા:	તદાગમનવાહિતા [પોતાની
૧૨૮	૨	હરિગુણ°...	દોષનિવારણે હરિગુણ°...
૧૩૪	૨૨	જે જે	જે જે
૧૩૮	૧૭	ધર્મદાસિકાઓ	ધર્મદાસિકાઓ
૧૪૧	૨૮	ભગવાનનો	ભગવાનનો
૧૪૪	૩૦	કરવામાં	કરવામાં
૨૦૮	૩૬	શ્રીચિટ્ક°	શ્રીચિટ્ક°
૨૧૫	૩૧	વચનોથી	વચનોથી
૨૨૦	૩૪	લાકમાં	લોકમાં
૨૩૮	૧૬	ભગદીવા	ભગવદ્દીવા
૨૪૧	૫	°વિરાલિ	°વિરાલિ
૨૪૧	૬	અર્થાત્ તે ગોપીજન ભગવાનથી પૂજાઈ.	પૂજાઈ.
૨૫૧	૨૨	પોતાનો... મુખ્યો	પોતાના... મુખ્યા
૨૫૫	૨૬	ભગવાનનું	ભગવાનના
૨૫૬	૩૮	મત્ર ગુન્દરીમિ:	મત્રગુન્દરીમિ:
૨૭૭	૨૫	શુરદેવજી	શુકદેવજી
૨૮૫	૧૧	તથા	તથા